

UBHAYA VEDANTA GRANTHAMALA

**Bhagavad Badarayana's
Brahma Sutra**

OR

SARIRAKA

WITH

SRI BHASHYA

by

Sri Bhagavad Ramanuja
and its commentary named

Bhasbyartha Darpana

by

Abhinava Desika

Sri Uttamur T. Viraraghavacharya

PART II

PRINTED AT
SREEVATHSA PRESS
MADRAS-14

1964

कृतज्ञा भवेम ॥

ADDITIONAL LIST OF DONORS

श्रीश्रीमदहोबिलमठस्थानपूर्वाभिविका & प प श्रीकण्ठकोपश्रीवेदान्तदेशिकयतीन्द्रा	Sri Ahobila Math	1000—00
श्रीपुष्करगोविन्दबाबुश्रेष्ठिवर	Magneeram Gouri Devi Trust	
65 Sri Hari Ram Goenka St Calcutta 7 (addition)		1000—00
Sri T V Sundaram Iyengar and Sons Private Ltd	T V S Building, West veli Street Madura	500—00
" T T Narasimhan Cathedral Road Madras 6		300—00
T A Rangachari Attorney at Law 13 Dr Nayar Road Madras 17		200—00
K. Srinivasacharya Marudur		100—00
A Srinivasa Iyengar 1st Agraharam Mannargudi		100—00
K Soundara Rajan Retd Asst Engineer M E S 2 Sri Rama Nagar North Street Madras 18		100—00
R Gopalaswami Iyengar Advocate Madras 17		100—00
" D Ramaswamy Iyengar Advocate Vepery Madras 7		100—00
C R Srinivasan M A 15 Oliver Road Mylapore		100—00
K Venkatachari B A B L Personnel and Law Officer State Bank of India Bombay		100—00
" K. S Srinivasacharya Progressive Printers 53-56 Coral Merchant Street Gt Madras 1		100—00
S N Davay Rd Incomtax Officer 4 Rameswar Road Madras 17		100—00
M S V Raghavan 2909 Temple Road Van: Vilas mohalla Mysore		100—00
K Soundara Rajan Advocate Sriniketan 17 Warren Road Madras-4		100—00
V S Sundaram Rd Accountant General Edward Elliotts Rd Madras-4		100—00
A S Varadacharya 36 Madhavaperumal Koil Street Mylapore		100—00
G Sundaram Principal Seshasayi Polytechnic Trichy		50—00
" V D Ramaswami Iyengar Ambuja vilas R H Road Mylapore.		50—00
" R Krishnaswami Iyengar Subramanyam St Abhiramapurm Madras		50—00
D Srinivasa Iyengar (Thio-callon Co) 60 2nd Main Road Gandhinagar Madras 20		50—00

श्री. उत्तमूर—वात्स्यसम्भकवर्ति-
अभिनवदेशिक वीरराघवाचार्याः

श्रीः
भूमिका

1. अस्तु श्रियै विरिञ्चेड्यमाद्यं विद्याधिदैवतम् । मुमुक्षाहेतुभन्वेक्षं महो लक्ष्मीहयाननम् ॥
2. अमृतमनुष्यं यद्वित्यमास्वाद्यमेतत् प्रतिपदमुपभोग्यं ब्राजते यत्न भाष्ये ।
प्रणववपुषि सर्वाभ्यासारे, तदेतत् यदवधि भुवि तावत् भावुकं सर्वभौमम् ॥
3. श्रीमन्नारायणमकृतकैर्वाङ्मयैर्धर्मतत्त्वव्याख्यामिश्च स्मृतिभिरुदितं कृत्स्नमीमांशया च ।
प्राप्यं योऽसौ भजनमुखतः सामरस्यादकम्प्यं श्रीभाष्येण प्रथयति जशत्येव रामानुजार्यः ॥

उभयवेदान्तग्रन्थमालामुखेनास्माभिः प्रकाश्यमानेषु प्रवन्धरत्नेषु बहुविधग्रन्थप्रकाशनात्
पश्चात् क्रियमाणमपीदं श्रीभाष्यप्रकाशनं प्रथमकर्तव्यत्वेनैव प्राज्ञाः परिचिन्तयेयुः । आदिष्टश्चाभवं
प्रथमकैङ्कर्यमिदमिति प्रारम्भसमय एवासदाचार्यचरणैरनुग्रहवचनामृतधारासेचनेन श्रीपरमहंसपरित्राजकै
बहुग्रन्थनिर्माणा लक्ष्मीणैः प्रख्यातगुणाचारैस्तृतीयश्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकैः । अथाप्येतदुपोद्घातरूपे-
णैवोपनिषन्मुद्रणं कृत्स्नं कर्तव्यमासीत् । अन्यानि तु परमार्थभूषणादीनि अवश्यसमापतितरचनमुद्रणानि
अन्तराले प्राकाश्यं प्रापिषतेति भाव्यम् । सर्वोपजीव्यसुप्रसिद्धश्रुतप्रकाशिकासहितश्रीभाष्यमुद्रणमचाप्याशा-
सानेनैव मया संप्रति प्रकाश्यमानेऽस्मिन् भाष्यार्थदर्पणे श्रीभाष्यव्याख्याने—सूत्राणां श्रीभाष्यसूक्तीनाञ्च
विवक्षितार्थवैशद्यं पूर्वोत्तरसागत्यं पदस्वारस्यम् अधिकरणसंगतिः पौनरुक्त्यपरिहारः उदाहृतवाक्य-
स्वरूपतदर्थपरिस्थितिः परमतानुवादतत्खण्डनविषयविवेकः तत्रतत्र विशेषविचारश्चेत्येवम्भूतेषु
यथामति संग्रहणाविरोधेन वैयग्र्यं बहता सदाचार्यकटाक्षफलमिति मत्या यद्यत् प्राच्यग्रन्थापरिदृष्टमपि
तत्रत्यत्वेनास्मृतमपि समुल्लिखितमस्ति, तत्र सहृदयाः सन्तो गुणांशमाद्रियेरन्, अनुपपन्नञ्च भ्रान्तेः
पुरुषधर्मत्वादुपेक्षेरन्निति विश्वसिमि । सर्वथा कथञ्चिदुपकारेण कृतेन परितुष्यन् परमकारुणिकः परमनुग्रही-
ष्यतीति च मे संप्रत्ययः । व्याख्यानस्यैतावान् विस्तर आरम्भेऽनभ्यवसितोऽपि क्रमादवशादापतति स्म ।

4. व्याख्यातमासीदिति यत्त बुद्धम्, वक्तव्यमस्तीति च धीरिहैति ।

विभ्रष्टमीपन्मनसो नियोगे तद्विस्तरे लम्बयते पदं तव ॥

5. ग्रन्थान्तरेषु र्थवैरम्या वा व्युत्पादितानामनुवादमुञ्चन् ।

परं च संक्षिप्य यथावबोधं न्यरूपयं सारविदः प्रमाणम् ॥

6. न्यूनता सहजा व्याख्यास्वयुक्तिर्विदि, सङ्कताम् ।

आर्जवेनाऽर्थजिज्ञासोरामहो नावकल्पते ॥

एतन्मुद्रणद्रविणोपकारलाभ एवम्—

आदावुत्तरदेशश्रीपुष्करेश्वरविराजमान-श्रीमदुत्तराहोत्रिलङ्गालरियापीठयुवराज-१००८ श्रीयुक्तवा-
गिशीधरचार्याणामसदन्तेवासिना नियोगेन दिव्यमव्यपरशतकैङ्कर्यपरायण-कल्कटावांगडश्रीगोविन्द-
(वायु)श्रेष्ठिमहोदयवित्तीयं रूप्यकपञ्चसहस्रीपरिमितमेव धनमाधारं विधायोपकम्य मद्रनगरश्रीकैरविणी-

क्षेत्रस्वमारतीविजयमुद्रालये चतुःसूत्रीपर्यन्तं मुद्रा निरवर्ति । अथ तत् त परिगृही चरानेककार्य-
 व्यग्रतया विलम्बमवश्यम्भाविनमध्यवसाय श्रीमान् रायप्पेट् श्रीवत्समुद्रालयाधिकार्येव अस्माकमत्यन्त
 परिचित पूर्वमसदनेकमथमुद्रयिता श्री H S रामस्वामि ऐयङ्गार महानाय एतदर्थे ज्ञापित ,
 श्रीभाष्यगौरवमपि पुरस्कृत्य ह्योत्सहते स्म । परन्तु मुद्राक्षरणामपयाप्त्या कथ्यना चिन्ता चिन्तामनी
 जनत् । समनन्तरमेव श्रीभाष्यकृतो निरोगेनेव महानुभावेन भव्यगुणशेवमिना परमोदारेण श्रीमता
 N R श्रीनिवासाचार्येण अस्माकं त्वाभाष्यमधीयानेन स्वयमेव सहस्र स्वभागि-
 नेय-हिन्दुपलमुद्रणाधिकारि श्रीकस्तूरिमहोदयमुत्वेन चायं सहस्रमर्षयित्वा मुद्राक्षरग्रहणपूर्वकं मुद्रणं
 पुनरारम्भितमिति कृतज्ञेन मया कथङ्कारमलानुक्तवता मूयत । अथ परमास्तिका एवमेव शत
 शत केचिदद्दु । तास्तु विषयमिम वेन्तिा बटोपाचार्योदधमचक्रोदयमठाधिपतय १००८ श्री
 युता अनिरुद्धाचार्या अपि स्वयमस्सदन्तेवास्तित्वयुद्धया श्रीभाष्यगौरवेण च प्रेरिता परममौद्रायमेक
 सहस्रपेषणेनाऽऽविरकायु । तदेव प्रथमाध्याये स्यात्सुये मुद्रिते शोभद् परम्वानिनक्षत्रे च तत्प्रकाशे
 अभ्यवसिते, अहो माम्यम्—यत् श्रीमल्लक्ष्मीनृसिंहास्थाने ४४ पट्टेऽभिपक्ता श्रीमद्वेदमार्गप्रतिष्ठापना
 चार्थपरमहंसपरित्राजकाचार्या श्रीभाष्यपचरणाय बहुनिधकार्यकृत स्वयमेतत्संग्रहकारिकाकर्तारथ १००८
 श्रियुता श्रीवणशुभकोप श्रीवेदान्तदेशिकयतीन्द्रमहादेशिका भागेव (वैशेषिकरसायनस्येव) पर-
 मार्थभूषणग्रन्थस्य मुद्रणाय रूप्यकपद्यसहस्रीमनुगृहीतवन्त परमोदारा तदात्वे मद्रनगरे कृन्विनया
 प्रथमभागस्यास्य मैलापुर श्रीदेशिकतन्त्रिषौ श्री श्रीनिवासदेवालये महति संमेलने सादरं प्रकटनमभ्यु-
 पागमन् । अस्मद्भूतानपि प्रशस्य प्रकटयन्तद्वेमे विदुषोऽविदुषु सर्वाङ्गेषु सत्प्रत्येकं प्रत्येक्येण प्रेरयन्त स्वयं
 पञ्चाशत्सुस्तकग्रहणं प्रतिज्ञातवन्तस्तदर्थे रूप्यकसहस्रमप्यन्वगृह्णन् । पुनरप्येक सहस्र परमास्तिकेन
 कर्कशाश्रेष्ठिमहोदये प्रागुक्तेनार्पितम् । तदेव श्रीभाष्यरसास्वादित्रिविधमठाधिपतिप्रभृतिपरमास्तिक-
 मोत्साहित मा याजीकृत्य सर्वनियन्त्रा श्रिय पत्या साम्प्रत संपूर्णं कथमपि निरवर्ति । एवमुप
 कृतवद्ग्रहो महनीयेभ्य कृतज्ञतां प्रकटयन्, ईदरोपु सत्कार्येषु माहशमवृत्तेरीदृशमहनीयमहाजनश्रद्धैव
 हेतुरद्वेति विनिवेदयामि । अत्रोपकृतवता संपत्ता नामधेयानि प्रथक्पट्टिकाया मदक्षितानि द्रष्टव्यानि ।
 अथ विषयः—सत्त्वपि बहुषु शारीरकमीमासाभाष्येषु भाष्यमिदमेव श्रीभाष्यनिधि प्रथते, मगवद्वा
 मानुजस्यामिपादा एव च भाष्यकारपदेन निरूढभ्यवहारा इत्येतावताऽप्यस्य म्मा सुग्रह । वैदिकमतेषु
 शाङ्करमेकं विना सर्वाण्यन्यानि अद्वैतपराणि द्वैतपराणि च जगत्सत्यत्वमेवाऽऽदिष्टते । श्रीशाङ्कराचार्या
 परं शून्यवादिनो नैबान् ब्रह्म परमहीकारयिषु तदाहृतजगन्मिथ्यात्वे स्थित्यैव त्व साधयितुं
 पञ्चा तदनुगुणमेव ग्रन्थान् जमयु । ब्रह्मशिववादे सति वादिनां यशीकरणाय कतिपयां
 शान्दुरगमावारोहेण पञ्चानत्वेन स्वस्वाभिमतर्यार्यस्य स्थापनं नैमर्थ्यमपि प्राचा कश्चित् पन्था , अत एव
 जैमिनि अद्वैतिकसंमतं देवनामावपञ्चमभ्युपगम्यैव वैदिककर्मणा प्रामाणिकत्वं प्रतिष्ठापयामास । शाङ्करवत्
 भाङ्करोऽयदवप्रकाशीयश्चेति अद्वैतमन्त्रयमप्यत्र श्रीभाष्ये लक्ष्यते । तस्मिन् मतद्वयेऽपि जगत

सत्यत्वमेव । महोपनिषदादिकं प्रमाणीकृत्य नारायणपारम्यं यादवप्रकाशस्थापितमिति श्रीभक्तिगमान्त-
महादेशिकनिर्मितात् सच्चरित्ररक्षाग्रन्थादवगम्यते । मास्करम्बिण्डिसंन्यासीति मनुस्मृतिकुल्लङ्घकभट्टव्या-
ख्यानतो बुध्यते । परं तयोर्मतयोः सांप्रतं न प्रचारः । तथा सांख्यमतानुसारिणो विज्ञानभिक्षोर्भाष्य-
स्यापि । उत्तरदेशे श्रीवल्लभाचार्यमस्तं श्रीनिम्बार्कमतञ्च देगमेदेन लब्धप्रचारमस्ति । शारीरकस्य
भाष्यमिषान्येऽपि बहवो ग्रन्थाः स्वमतसंरक्षणाय तदीयैः कृताः समुल्लसन्ति । अस्यन्योऽपि चैतन्य-
संप्रदायः । परंतु तत्र सूत्रभाष्यादि नोपलभ्यते । तन्मतस्थाः भगवद्भक्तिमरितान्तरज्ञाः अनुगवैक-
तानाः मन्ये नाधिकं वादकेलियु ध्याप्रियन्ते । एवं निर्दिष्टमतस्थाः सर्वेऽप्येते महावैष्णवाः शैवसमय-
विध्वंसनवद्भपरिकरास्चेति ग्रन्थत एव विश्वदम् । इमे सर्वे श्रीवल्लभाचार्यादयः श्रीभग-
वद्रामानुजापेक्षयाऽर्वाचीनाः तत्रतत्र तत्पद्धतिमनुसरन्तश्च लक्ष्यन्ते विष्णुपारम्ये । आनन्दतीर्थीयस्य द्वैतम-
तस्यान्यपूर्वभाविनोऽपि स्वपाश्चात्यत्वादेव सांख्यतार्किकद्वैतसरणोरिवैतसरणोः परीक्षणं कण्ठतः कर्तुं
श्रीभाष्यादिग्रन्थो न प्रसक्तमलभत । एषां सर्वेषां वैष्णवमतत्वेऽपि श्रीवैष्णवमतत्वेन श्रीभाष्यनिर्माण-
निरूढप्रकार्यमाप्यकारमतमेव प्रथत इति सर्वजनसंप्रतिषन्धोऽयमर्थः । एवं सत्त्वपि मतेषु असाद्देशोऽ-
स्मिन् दक्षिणभारते द्वैतस्याद्वैतस्य चैव प्रचारदर्शनात् तन्मतद्वयमनुरुध्य शारीरकार्थं सप्रति संजिघृक्षामि ।
भगवद्रामानुजमुनिसार्वभौमैरेव वेदान्तद्वीपे श्रीभाष्यनिर्माणानन्तरं कृते शारीरकव्याख्याने शारीरका-
ध्यायपादार्थाः समग्रहेण सम्यक् व्युत्पादिताः सन्ति, अत्रापि पुटान्तरे तत्संग्रहः कृतोऽस्तीति अत्र मतद्व-
यानुसारेण परं शारीरकार्थसंग्रहः क्रियते ।

अद्वैते

द्वैते

शारीरके पथमेऽध्याये पथमे पादे—

1. जगत्कारणं ब्रह्मेति निरूप्य अर्थान्तरप्रसिद्धा अपि
शब्दाः स्पष्टब्रह्मलिङ्गसद्भावात् ब्रह्मपरत्वेन निर्णा-
यन्ते ।

अस्पष्टब्रह्मलिङ्गकवाक्यविचारो द्वितीये तृतीये च ।

2. तत्र द्वितीये सविशेषब्रह्मलिङ्गनिरूपणम्-योगाख्य-
शक्तिमतपदविचार इति वा ।
3. तृतीये निर्विशेषब्रह्मलिङ्गनिरूपणम् ; रूढिशक्ति-
मतपदविचारो वा ।
4. कारणत्वस्य प्रधानादौ व्यभिचारादलक्षणत्वसंका-
परिहारः ।

(स्पष्टास्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वादिरूपो
विभागो नेऽप्येते) नामस-
मन्वयः—अन्यत्र प्रसिद्ध-
पदानामपि समन्वयः ।

लिङ्गानां—अन्यत्र प्रसि-
द्धानां वाक्यानां समन्वयः
उभयत्र प्रसिद्धलिङ्ग(वाक्य)
समन्वयः ।

अन्यपरत्वाभावेऽनुपपन्नत्वेन
सम्यन्बुध्यमानानां शब्दाना-
मपि समन्वयः ।
युक्त्यविरोधः ।
समयाविरोधः—विरुद्धस-
मयनिराकरणम् ।

द्वितीयेऽध्याये—1 ब्रह्मणः कारणत्वे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः ।
2. प्रधानादिवादानां न्यायाभासोपवृंहितत्वम् ।

अद्वैते

द्वैते

3 श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारे—मानान्तरगानुगुण
श्रुत्युपष्टम्भेन मृतमोक्तृविषयकश्रुतिविरोध
परिहार ।

युक्तिसहितश्रुत्यविरोध ,
अथवा अधिमृताधिदेवत-
श्रुतिविरोधपरिहार ।

4 भौतिकविषयश्रुतिविप्रतिषेधपरिहार इति
स्वात्, वायुविकारत्वात् प्राणस्य, तन्मते
इन्द्रियाणा भौतिकत्वाच्च । प्रकृतिकार्य-
महदाद्यभाव, ' इतरेषाद्यानुपलब्धे ' इति
सूत्रे शास्त्रभाष्यादायुक्त ।

अध्यात्मव्यतिरिक्तविचार
(अधिमृतादिविचार) प्राक्
वृत् । अध्यात्मविचार इह ।

- ॥ तृतीयेऽध्याये—1 संसारगतिभेदप्रदर्शन वैराग्यहेतो । मुक्तिसाधनानि मुमुक्षुनिष्ठानि चत्वारि
तत्र प्रथमस्य वैराग्यस्य संपादनमिह ।
2 त्वम्पदतत्पदाद्यविवेको महाबावयार्थ
निर्णयाय । माहात्म्यज्ञानपूर्वकमुद्दन्त्नेहरूपमक्ति
वर्धनम् ।
3 सगुणविषयकविज्ञानभेदाभेदचिन्ता । तारतम्योपेतोपासन निरूपणम् ।
4 इतिकर्तव्यतानिरूपणम् । उपासनत्रय्यापरोक्षज्ञानरूपसाधननिरू-
पणम् ।
- ॥ चतुर्थेऽध्याये—1 निर्गुणविद्याफलैकदेशरूपवन्धनिवृत्ति-
कथनम् -पूर्वोत्तरकर्मविनाशाश्लेषौ । कर्मक्षय ।
2 अपरविद्यानिष्ठस्योत्क्रान्ति । उत्क्रान्ति ।
3 सगुणविद्याकार्याचिरादिगति । अचिरादिमार्ग ।
4 द्विविधविद्याफलम् । भोगरूप फलम् ।

एवं स्थूलनिरीक्षणे, अद्वैते सगुणनिर्गुणभेदकल्पन द्वैते उपासनानन्तरमवात् तद्विज्ञानपरोक्षज्ञाना-
न्मुक्तिरित्येतदशब्दव्यतिरिक्ताशेषु प्रायः प्रादार्थाना द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतमतेषु कल्प्यमेव सूचयन्, केवल
वाचकशब्दराशिर्मिथत इति । अथापि अधिकरणनिरूपणभगी अधिकरणभेदकल्पनेत्यादि बहुलं
मिथत एव । द्वैतिनस्तु प्रायो विषयक्षयमप्यया-रतिर्दिशति । सुप्रसिद्धसर्वपाच्यवैकीकृतान्धस्यमानोप-
निषदादिगतान्येव वाक्यानि गृहीत्वा स्वमत व्युत्पादनीयमिति निर्बन्धे विना स्वमात्रविदिता महवो
ग्रन्था तन्मतप्रवर्तकाचार्यैरुदाहृता । पूर्वोपरसंदर्भाज्ञानात् परैरिव तच्छिष्यैरपि तदर्थशोचने तत एव
दुष्करम् । एवं स्वमतप्रक्रिया परविलक्षणां तत्रतत्र स्वयमुपन्यस्यमाना स्वापयित्वा तैस्त्वाद्विषयमाणां निश्चयत
कीर्तिगतत्वेनोच्यमानानि प्रवर्तकाचार्यराक्षयसच्छायायेव लक्ष्यमाणां वाक्यानि तद्वान्यवदेव स्वयमप्रमाण
त्वेन चेत् परे मयेरन्, तदा न कश्चित् परेषा क्लेश । अन्यथा तु परै स्वत्वाभिमतसिद्धान्तमनुबुध्य
न्निर्वाहै प्रयाम एव । यादृशी सिद्धान्तमवष्टय्य शारीरकमद्वैतिभिर्द्वैतिभिर्वा याख्यातम्, तादृशस्य लक्ष्य

प्रमेयमिह संग्रह प्रदर्शयेम, तेन शांकराद्वैतस्याद्वैतान्तरेभ्यः माध्वद्वैतस्य च सांख्याद्वैततो भेदः
सुग्रहो भवेत् । तत्र शांकरस्य श्रीभाष्येऽपि एव स्पष्टत्वादतीव संग्रहो भङ्ग्या कयाचित् क्रियते । माध्व-
मतं तु मनाक् विस्तरेण वर्णयते ।

शांकराद्वैतम्

निर्विशेषं ब्रह्मैकमेव सत्यम् । जगन्मिथ्या । यद् वस्तुतोऽसत् बुद्ध्या गृह्यते, तन्मिथ्या ;
यथा शुक्तिरजतम् ; यथा च स्वप्ने वस्तुजातम् । यथावस्थितबोधोदयं यावत् तद्विषयव्यवहाराः प्रच-
लन्ति । तत्र शुक्तिरजतस्य मिथ्यात्वेऽपि तदनुबन्धिनः समीहादिरूपा व्यवहाराः न तद्वन्मिथ्याभूताः ।
स्वामिकभक्षणविहरणादिव्यवहारस्तु स्वप्नप्रदार्थवदेवासत्याः, एकरूपदोषमूलकत्वात् । तद्वत् ब्रह्मणि
कल्पितं जगदिव तदनुबन्धिव्यवहारा अपि मिथ्याभूता एव ; एकाऽविद्यारूपदोषमूलकत्वात् । तत्र
शुक्तिरजतस्वप्नप्रदार्थहेतुभूतदोषस्य तद्विलक्षणसत्यत्वेऽप्यस्या अविद्यायाः न जगद्विलक्षणसत्यत्वम् ;
तथासति द्वैतापत्तेः । अतः साऽपि मिथ्या ; अथ च सा अनादिः ; अन्यथा अविद्योत्पत्तेः प्राक्
ब्रह्मणो मुक्तत्वापत्तेः ; कारणभावादविद्याया अयोगप्रसंगाच्च । प्रवाहानादिभूताविद्यापरम्परया बन्धा-
नादित्वमेव शांकरभाष्येऽपि वादस्य यद्यवसरः स्यात्, तदा जीवानामप्यनादित्वं प्रावाहिकमेव
स्यादिति अकृताभ्यागम-कृतविप्रणाशमुक्त्यर्थप्रवृत्त्यभावादिकमापद्यते, बौद्धाविशेषश्चेति मिथ्याभूता-
नामपि केषाञ्चिदनादित्वं स्वीकृत्यैवाद्वैतं तैः समर्थते । ते च षट्—

“ 1. जीव 2. ईशो 3. विशुद्धा चित् 4. तथा जीवेशयोर्मिदा ।

5. अविद्या 6. तच्चित्तोर्योगः षडसाकमनादयः ॥ ”

इति गणिताः । एवमनादिषूप्येषु, षड्वानां मिथ्यात्वात् ब्रह्मतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वमस्तीति तन्निवृत्तौ
ब्रह्मैकमेव शिष्यते । सैव मुक्तिः । यद्यपि सर्वस्वास्यानिवृत्तावपि ब्रह्मणो न बन्धः, परमार्थतः कस्या-
प्यन्यस्याभावादेव तस्य नित्यमुक्तत्वात् । न च सांसारिकदुःखानुभवस्यैवमेवानुवृत्तौ कथं मुक्तत्वमिति
शक्यम्—अस्यानुभवस्यापि मिथ्यात्वेन वस्तुतस्तदभावस्याक्षतेः—अथापि वास्तवबन्धस्याभावो मुक्तिरिति
नोच्यते ; प्रतियोग्यप्रसिद्धेः । अपारमार्थिकस्यैव बन्धस्य निवृत्तिरेव मुक्तिः ।

सा च 'नेह नानास्ति किञ्चन', 'अहं ब्रह्माऽस्मि' इत्येवभूताऽद्वितीयात्मज्ञान-ब्रह्मात्मैक्यज्ञाना-
दिव्यपदेशभाजः वाक्यजन्यात् वाक्यजज्ञानसंस्कृतमनोजन्याद्वा शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारात्मकतत्त्वज्ञानात् भवतीति,
यदा यत्र देशे तज्ज्ञानोदयः तदा तद्देश एव मुक्तिः । अर्चिरादिगत्यादिश्रवणं तु कार्यब्रह्मप्राप्त्यर्थम् ।
'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सप्ते प्रतिसंचरे' इति वचनात् कार्यं गतानां कार्येण ब्रह्मणा सह तत्र मुक्तिः ।
तत्प्राप्तिहेतुतुल्यपासनञ्च, नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्येवविहितं प्रतीकारम्बनोपासनव्यतिरिक्तम् । कार्यचतुर्मुखलोक-
प्राप्तेः, 'प्रजापतेः समा वेश्म प्रपद्ये' इति श्रुतितोऽवगमात् तदुपासनमेव तत्प्राप्तिहेतुरिति न, चतुर्मुख-
विलक्षणस्यैव सर्वजगत्कारणतायाः स्वीकृतत्वेन कारणविषयकसत्यकामत्वादिविचित्रगुणविशिष्टोपासना-
नामपि मार्गान्तरानिर्देशेन कार्यब्रह्मलोकप्राप्तेर्वक्तव्यत्वात् । अपरब्रह्मोपासनं विना परब्रह्मोपासने क्रिय-
माणेऽपि सिमातौकारात्म्यनत्वादुपासनस्य न निर्विशेषोपासनत्वमिति तेनार्चिरादिप्राप्तिः क्रममुक्तिश्च,

ईक्षतिकर्मव्यपदेशाधिकरणे तैरुक्ता । एवञ्च मुख्यमुक्तिहेतुमूताखण्डब्रह्मसाक्षात्कारमिदं संपादयितुमस-
मर्था एव लोके प्राय इति ईदृशानां सगुणब्रह्मज्ञानविधा-तर्गतात् यस्मात् कस्माच्चिद् विज्ञानात् अमानव-
प्राण्णीयसत्यलोकप्राप्तौ तत्र समये तत्त्वसाक्षात्कारोवयामुक्तिरिति ।

इदञ्च मतम्—जगद्ब्रह्महेतुमूलत्वेन तदभिमतोऽविद्यारूपोपादेर्मिथ्यामूलमैवानादित्वम्, मिथ्या-
मूता अपि पदार्था उपपद्यते, सन्ति च कश्चित् कालम्, तत्त्वज्ञानाद्विवर्तन्ते वेत्यादिकं च यावत् यथा-
वक्ष्योपपाद्यते, तावत् प्रणतिष्ठति । भट्टजुमारिल्लनयेन प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाभाषत्यनुपलब्धिरूपप्रमाणयद्
कस्तीकारिण एते । परंतु प्रत्यक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारं तदुपपात्तिरीत्या सर्वथा नेच्छति, किं तु साख्य-
च्छयामाश्रय त इति वेदान्तपरिभाषाया विशद द्रष्टव्यम् । को नाम जीव, स किमेकोऽनेको वा, जीवस्य
ईश्वरस्य प्रणयैः क्वे निधो मेदकाकारा के, जगत् कल्पितस्ये च किं जीवकल्पनाविषयवम् उतेश्वर
कल्पितं च, ईश्वरकल्पितस्ये च कथं जीवैरनुभूयमानता, तत्तज्जीवकल्पितस्ये च कथं जगत
एकत्वम्, मिथं सवावक्ष्य कथम् एककल्पिनस्य शुक्तिरजतस्यान्येनादर्शनात्, ईश्वरसुप्तस्य जगत
किंरूपम्, तत्र सुप्तिक्रमनियमं कश्चिदस्ति न वा, ईश्वरणापि सुप्तस्यै प्रयत्नं कार्यो न वा, आनन्द
मग्नस्य किमिति शुद्धसुकल्पपेक्षेत्यादिकमप्यत्र अविद्यातत्त्वव्याप्तिवत् सुबहु विचार्यम् । सर्वत्र श्रुतिवचन
रूपप्रमाणगवेषणमपि कार्यमिति तत्र मृच्छानां पारमार्थिकं सुखम् । एषं नवीनरीत्या शोधनविस्तारोऽ
प्यस्मत्कालेषु बहुषु ग्रन्थेषु द्रष्टव्यं ।

अथ माध्वद्वैतम् । द्वैतनिरसनपुराणैः श्रीमदानन्दनीधैर्विष्णुभक्तैः त्रिोपनिखिलकल्याण
पूर्णविष्णवतिरिक्तब्रह्मज्ञानहीकारिभिर्भारतेश्च द्वैत स्वीकृतमस्ति, तद्दृशयानुगुणं तस्मिन्प्रमेयसमूहं क्रियते ।
इमे विशिष्टाद्वैतिन इव प्रत्यक्षानुमानशब्दरूपप्रमाणतयवादिन । प्रमेयनिरूपणेऽपि एतत्सादृश्यं बहु-
लमस्ति, बहुलं वैसादृश्यमपि । स्वतन्त्रालतन्त्ररूपेण वा ईश्वरानीश्वररूपेण वा द्विनिष
पदार्थं । प्रथमो विष्णु निर्दोषोऽनन्तकल्याणगुणपूर्णं सुष्ठिरस्थितिसहारनियमज्ञानाज्ञानवधमोक्षरूप-
कार्याष्टककर्ता परममुत्स्यया वृत्त्या सर्वशब्दवाच्य सर्वव्यापी ज्ञानानन्दरूप । परममुख्यत्वञ्च
निरवधिकत्वानन्याधीनत्वान्यतरविशिष्टतयैव स्वरसत् प्रवृत्तिनिमित्तधर्ममानात् । यदेन्द्रादिशब्दार्थं ऐश्वर्यं
मगवति विवक्ष्यते, तदैतत् । शचीपत्यादौ तु तत् सावधिकमन्याधीनञ्च । परमात्मनिजा तद्व्याप्यं तन्माज्ञा
धीना लक्ष्मी तद्वदेव नित्यमुक्ता सर्वशब्दवाच्य, कालतो देशतश्च सर्वव्यापिनी च । परमात्मन किञ्चि
दूनत्वात् गुणतो व्याप्ति सर्वकल्याणगुणपूर्णतारूपा नास्ति । सेयं जीवकोऽन्यनन्तमूर्ता प्रकृत्यभिमानिनी ।

ससारयोग्यत्व जीवत्वम् । ससारिता चानादितयैवाज्ञानादिदोषयुक्तत्वात् ।

त इमे, जीवा लक्ष्मीवदेव परमात्मनोऽत्यन्तभिन्ना ; असख्याका इमे त्रिविधा-मुक्तियोग्या
नित्यसंसारिण तनोयोग्याश्चेति । मुक्तियोग्यान् देव-ऋषि पितृ-चक्रवर्ति मनुष्योऽपममेदेन पञ्चधा
विभजन्ति । मनुष्योत्तमपद् प्रपिचक्रवर्तिभिश्चपरमात्मोपासकमनुष्यपरम् । मध्यममनुष्या सर्वाभूमिनरक-

सञ्चारिणः सर्वदा सृष्टीं मुखदुःखानुभवमग्रा एव वर्तन्ते । तमोयोग्याः परमात्मप्रेषिणः स्वर्गानुभवरहिताः ।
द्वेषपरिपाकवशात् क्रोधान्धतमसे निमज्जन्ति ।

ईशः, जीवः, जडमित्येषां त्रयाणां मिथोऽत्यन्तभेदस्य, तथा जीवस्य जीवान्तरादत्यन्तभेदस्य
जडस्य जडान्तराद्यात्यन्तभेदस्य स्वीकारात् द्वैतित्वम् । एतन्मते प्रकृतित्वत अव्यक्ताकाशोऽपि कश्चित् चैत-
न्यात्मकमोक्षस्थानातिरिक्तो जडपदार्थोऽस्ति । स श्रुताकाशमिन्द्रः सृष्टीं प्रलये चैकरूपो निर्विकारः
प्राच्यादिदिशूष एकः नित्यः सर्वव्यापी । परमात्मा सृष्टिकाले प्रकृतितः गुणलयाब्जव्याप्यानि सत्त्वरजत-
मांसि द्रव्याणि विभज्य महदादिच्छाद्यमारभते । एतदन्तर्गतं शुद्धसत्त्वमेव मुक्तानां टीलाविग्रहाय भवति ।
महदहङ्कारतत्त्वे स्तः । बुद्धिमन्दन्द्रियाणि प्राकृततत्त्वरूपाणि अन्यरूपाणि चेत्युभयविधानि स्वीकृतानि ।
तत्र द्वितीयान्तर्गता बुद्धिर्ज्ञानम् । मनः इन्द्रियाणि च नित्यानि ईशरुद्धमीश्वरजीवत्वव्युत्पत्तानि साक्षि-
पदाच्यानि । अनित्यानि च वद्वानाम् । साक्षिस्वरूपस्येन्द्रियस्य आत्मा मनः तद्वर्मा मुखदुःखादयः
अविद्या कालः अव्यक्ताकाशश्च साक्षात् विषयाः ; अब्रह्मादयो बाह्येन्द्रियद्वारा विषयाः । तत्र जडेषु
वर्णा एकपञ्चाङ्गसंख्याकाः विभवोऽनादिनित्याद्योच्चारणादिव्यङ्ग्याः । कालः प्रकृत्युपादानकः क्षणल-
वाद्यनेकरूपः । परमात्मप्रतिबिम्बत्वमपि तद्व्यतिरिक्तेषु सधेषु चेतनेषु स्वीक्रियते । स्ये जीवा अणु-
परिमाणाः । मुक्तावप्यणुत्वमेव । महत्त्वव्यवहारस्तु अणिमाद्यैश्वर्यनिबन्धनः । विष्णोर्हृदय्याश्च विशु-
त्वेन संगतयोः अणु महत् मध्यममिति त्रिविधं परिमाणमपि युगपदेवास्तीति चदन्ति । तन्नूनं तत्तद्वि-
ग्रहस्य तत्तत्स्वरूपत्वागीकारात् युगपत् त्रिविधविग्रहपरिग्रहसंभवादिति भाव्यम् ।

चैतन्यस्वरूपाः सर्वे आत्मानः इत्युक्तम् । एवञ्च तस्यैव चैतन्यस्य विषयग्राहकत्वसंभवात् धर्म्यतिरिक्तं
ज्ञानं नास्ति । “यः सर्वज्ञः” इत्येव सर्वज्ञ ज्ञानतटाश्रययोराधाराधेयभावेन भेदप्रतीतिः कथमिति चेत्—
प्रतिवस्तु विभिन्नो विशेष इति कश्चित् पदार्थः स्वीक्रियते । स एव भेदतन्मूलसर्वव्यवहारनिर्वाहकः ।
अत एवेश्वररुद्धमीशुणां तद्विग्रहाणाञ्च तत्तदभेद एव ; भेदव्यवहारस्तु विशेषपदार्थाधीनः । ननु
रुद्धमीश्वरसंयोगः किं लक्ष्यमिन्द्रः, एवमीश्वरमिन्द्रः । उभयामिन्द्रत्वे च तद्विभ्रामिन्द्रस्य तदमिन्द्रत्व-
नियमात् रुद्धमीश्वोरप्यभेदापत्तिरिति चेन्न—संयोगस्य द्विनिष्ठस्यैकस्यैतन्मतेऽङ्गीकारात् एक प्रतियोगि
कत्वान्यान्युगिकत्वरूपाकारवन्तौ उभौ संयोगौ संयुक्ताविति प्रतीतिविषयाविति । तैः स्वमतप्रमाणतयो-
पात्तेषु प्रमाणेषु बहुषु तन्मतस्य पुरुषरचितग्रन्थवत् स्पष्ट तत्प्रतिपादकं सम्भाव्यं ब्रह्मतर्कनामकग्रन्थमनु-
सृत्य यथायथं भेदाऽभेदविषये तन्मतस्थितिरवधारणीयाऽस्ति । तत्र प्रायो ब्रह्मतर्कश्चोकोदाहरणेन स
विषयः प्रतिपाद्यते—

ईशो रुद्धमीश्वरः जीवाः मित्रा एव तथा मित्रः । जडानां भेद एवैव जीवानामपि निश्चितः ॥
“प्रत्यक्षमनुमानञ्च वाक्यञ्चेति त्रिधा प्रमा । चेतनञ्च जडञ्चेति द्विविधं त्विन्द्रियं मतम् । चेतनं
रिन्द्रियं ज्ञातृस्वरूपान्नापरं स्पृतम् । मुक्तानां चेतनं त्वेव वद्वानामुभयं तथा । विष्णोरिव स्वरूपान्ना
तद्गुणानां तस्यैव च । तस्यैव शिरआदीनां नैव भेदोऽस्ति कश्चन । अभेदेऽपि विशेषेण व्यवहारः

पृथक् मवेत् । विष्णो क्रियाश्च या काश्चित् तदभेदोऽत्र च क्षम । एव लक्ष्याश्च मुक्ताना स्वरूपे स्वगुणैरपि । स्वक्रियामिस्तथैवैवय नित्य स्वावयवैरपि । भेदाभेदस्तु बद्धाना गुणै सै कर्ममित्या । आशाशिनो , गुणस्यापि गुणिन , कर्मतद्गतो । कार्योपादानयोश्चैव व्यक्तिसामान्ययोरपि । भेदाभेदो न तु कापि वि-भोरस्ति कदाचन । भेद एव हि जीवाथै केवलाभेद आत्मना । तत्क्रियाणा न नाशो-ऽस्ति तच्छक्ते पूर्वकालत । एवं मुक्तक्रिया नित्या नायेषा भ्रगि तसमवात् ” इत्येवम् ।

भ्रातिज्ञानयथार्थज्ञानयोमध्ये यथार्थज्ञानस्य स्वरूपात्मकत्वेऽपि भ्रातिज्ञानस्यान्त करणपरि-णामत्वम् तस्य बहिरप्रसृतस्यैव विषयेण विषयविषयिभाव संनघ इति एतन्मतम् । अत एव भ्रान्तितद-धीनक्रियादीना नात्मैक्यम् , अक्यातत्वादिति स्यात् । एव त्रिप्पादेरात्मन तद्विग्रहस्य चैक्ये , ‘क्रिमा-त्मिका भगव-नो व्यक्ति : यदात्मको भगवान् तदात्मिका’ इति त्रिशिपद्द्वैतगुणात्वावयवमपि प्रमाणमे-भिर्भान्येत । प्रसिद्धश्च बाष्पुण्य विग्रहस्यापि । अत एव परकालद्विव्यमूरिप्रभृतीना विग्रह एव परमात्म-त्वामिमान वदति । उक्तश्च वरदराजपञ्चाशति श्रीदेशिकचरणै —

“ विश्वातिशाधिसुखरूप । यत्कालकस्त्व व्यक्तं करीश कथयन्ति तदात्मिका ते ।

येनाधिरोहति मतिस्त्वदुपासकाना सा किं त्वमेव तव धेति विनकटोलाम् ॥ ”

इति । एवं सुप्रसिद्धभेदेषुपि अमेदवादिन एते न सर्वात्मना तार्किका इव द्वैतिन । तार्किकै-द्रव्यगुणक्रियादीना भेद सर्वात्मना स्वीकृत , य शक्तिरभाष्येऽपि स्वयं भेदाभेदपश्चादरहितेऽपि तार्किकमतनिराकरणाधिकरणे प्रसंगादयथात् सप्यथते । जीरजडेधराणा भेद एवेत्येनावता स्थिनमेधा द्वैतित्वम् । भ्रान्तिज्ञाननिव सृत्यनुमित्यादिज्ञानमपि ईशलक्ष्म्योर्नास्ति । किंतु प्रत्यक्षज्ञानमेव तयोस्ततद्दृहीत-सर्वविषये ।

पूर्वं पञ्चधा विभक्तेषु मुक्तियोग्येषु मनुष्योत्तमा द्विविधा तृणजीवा अये च । आत्मत्वगुण-मात्रेण भ्रमोपासका गुणजीवा , सत्त्वचित्तवानन्दत्वात्मत्वरूपगुणचतुष्केण तदुपासका अन्ये । देवर्ष्यादयन्तु यथायर्थं बहुगुणविशिष्टभ्रमोपासका । पुरुषभेदेनोपासनाकालद्वैर्ध्वं भिद्यत इति सर्वेष्टम् । उपासनन्तारतम्यात् अपरोक्षज्ञानमपि मिश्रभ्रिवाकारं तेषाम् । मुक्तिफलेऽपि तत एव तारतम्यम् । वैराभ्य-मवस्युपासनप्रत्यक्षज्ञानरूपेषु क्रमिकेषु उपायेषु सिद्धेषु , परममत्तिर्जायते । ततो भगवतोऽतिशयित-प्रसाद । ततो मोक्ष । तत्र ये देहावच्छेदेनैवापरोक्षज्ञानवन्त , प्रतीकात्म्यनास्ते भवन्ति । तेषा कार्य-ब्रह्मनाप्तौ क्रमेण मोक्ष । अभनीकालम्नान्तु व्यासोपासका तथासाक्षात्कारिण परमेव ब्रह्म नीय-ते । अर्चिदादिमार्गं एषामपि । एकगुणोपासकानामपरोक्षज्ञानानन्तरं न शरीरादुत्क्रमणम् । किंतु शरीर-मुच्छ्रंने नश्यति । ते पृथिव्यादविषावतिष्ठते । सर्वेषामप्यन्ते सत्यलोके चतुर्मुखोपदेशात् केनचित्-क्रमेण मुक्ति । पूतनागिण्युपालांनीना भगवद्द्विधा कथं मुक्तिरिति चेत्—तत्तच्छरीरं जीवद्वयविशिष्टम् । तत्र मक्तो मुच्यते , अन्यस्तमसि मज्जतीति । मुक्तिश्च स्वरूपानन्दामिव्यक्ति । जीवस्वरूपेषु स्त्रीपुरुषभेदो-ऽप्यस्ति । पुजातीयानां संसृतौ अनियतं शरीरम् , मुक्तौ पुंशरीरमेव । स्त्रीजीवानां संसृतावपि स्त्रीशरीरमेव ।

एवमानन्दस्वरूपे ज्ञानादौ च तारतम्यस्य स्वाभाविकस्य सत्त्वात् मुक्तौ तारतम्यं सिद्धम् । केपाञ्चिदुपासकानां महत्त्वपराधात् मुक्तौ स्वरूपानन्दाभिव्यक्तावपि हासः । स च न प्रकृत्याचावरणाधीनः ; तेषां निवृत्तत्वात् ; किंतु परमाभेच्छामात्रात् । एवं स्वानुभवेन सह ब्रह्मसालोक्यसामीप्यसारूप्यसायुज्येषु यथार्हमाप्त्या भोगच्चातुर्दिध्यमप्यस्ति । सर्वे परमात्मनः शेषभृताः तत्कैर्द्धर्पराश्व । भगवता परमं साम्यं भोगे सर्वेषां मुक्तानामित्येतेदेभिर्भेष्यते इति विशदमेतावता । तस्य तस्य जीवस्य यावदनुभवशक्तिरस्ति, तावत् उपायेन साधनेऽपि परकीयानुभवसमानानुभवाभावात् क्लेशस्य नावसरः , शिशुबालयुवस्वविराणां भुज्यमानस्यात्र स्व परिमाणतारतम्येऽपि तृप्तेरेकरूपतया क्षुदादिक्लेशाभाववत् उपपत्तेः । अतएवेच्छाविरहात् तदधिगमे यत्नस्यापि नावकाशः । विस्तरोऽन्यत्र—इति माध्वमतसंग्रहः ।

अद्वैतिनां निर्यशेषाद्वैतवादमिव द्वैतिनां धर्मधर्मभेदाभेदादिवादमपि विशिष्टाद्वैतिनो न संमन्यन्ते अद्वैतवादनिरसनप्रावीण्यं पुष्कलं बहन्तोऽपि द्वैतिनः सर्वाभ्युपगत-संप्रदायागतश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादि-माल्प्रहणेन स्वसिद्धान्तप्रमेयं न स्थापयितुं पारयेयुरिति, अत एव वाक्यार्थवर्णनैस्खरी तेषां बहुत न स्वरसेति च विमर्शकानामाशयः । उपादानकारणमपादानकारणञ्चेति कारणद्वैविध्यं प्रदर्श्य, ब्रह्मणो जगत्त्रिं मित्तत्वेनेव, नोपादानत्वमिति वाद एषां वेदान्तव्याख्यातृभ्यः संभ्योऽपि तीर्थकरेभ्यो न रोचते । शैवतार्किकसरगिरियमित्यध्यवस्यन्ति ।

यस्तु शारीरकशास्त्रज्ञाख्यादिरूपेण श्रीकण्ठभाष्यादिना प्रवर्तितः शैवसिद्धान्तः, सोऽत्यन्ता-र्वाचीन इति सर्वजनप्रविदितमेव । शैवागमाद्यसंमतं शिवस्थोपादानत्वमप्यूरीकृत्य उपनिषदादेः शिव-पारम्यपरत्वस्थापने एते श्रद्धते । एतन्मूलभूतस्य श्रीमदप्पठ्यद्रीक्षितसमकालिकस्य श्रीकण्ठभाष्यस्य यदिमे साम्रहं श्रीशङ्करभाष्यादितोऽपि प्राचीनत्व प्रतिष्ठपायितुमीहन्ते, नैतच्चित्रम्— यतो नारायणेन परमात्मना समष्टिसृष्ट्यन्तरं पञ्चीकरणं विधाय ब्रह्माणं सृष्ट्वा तन्मुखेन रुद्रः सृष्ट इति निश्चपचेऽप्यर्थे अत्यन्तमर्वाचीनस्य रुद्रस्याऽऽदिकारणत्ववादे यथा प्रवर्तन्ते, तथैव तन्मतपरमाभ्यस्यापि सर्वावरत्स सर्व-प्राचीनत्वप्रतिष्ठापने प्रयत्नन्तीति उभयमप्यसामञ्जस्यमन्योन्यानुरूपमेव । अत एव किं श्रुतिभारतरामाय-णादिवाद्येनानेन हठवादेन साधितं भवतीति एतदुपेक्षणमेव रोचयन्ते विपश्चितः । शाकराच्चैदिदं प्राक्तनं स्यात्, कथंकारं पाशुपतखण्डनावसरे ते पाञ्चरात्रस्यैव शैवस्थोपादानत्ववादमप्युपन्यस्य वक्तव्यं न वदेयुः । तदेभिः श्रीकण्ठभाष्यवाचयाना श्रीभाष्यवाक्यसच्छायतया तत्कर्तुस्तच्चोरत्वं जगत्प्रसिद्धं परिहर्तुकामैः तत्पूर्वभाष्यत्वमात्रे तृप्तिमलमगात्, शांकरादपि पूर्वत्वं वक्तुमारब्धम् । विष्णुचतुर्मुखसृष्टरुद्रान्तरविलक्षणः नारायणस्यापि कारणं शिव. अर्थ इतीदञ्च विस्तरेणान्यत्र खण्डितम् । निमित्तमात्रवादिशैवागमविरोध-श्चात्र निष्क्रम्यः । यदत्र शैवेषु तूष्णीकेषु सस्य अद्वैतिनः केचित् अखिलभारतव्यापिनि वैष्णवमते स्वसमा-दरणीय एव हन्त विद्वेषं बहन्तः शैवसमयसंधुक्षणेन सुधैव मन्दमतीन् मोहयन्ति, तदेतत् कलिसाम्राज्यम् । सर्वथा शिवपारम्यपरत्वेन कल्पिता शारीरकार्थसरगिरिव्यन्तार्वाचीनेति प्रसिद्धद्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैततुलां नेय-मारोहतीति किमित्यस्याल्पस्य बहूकरणेनेति सन्तः पश्यन्ति ।

एवं सर्वसंमानितस्य शाकरादिसमतनारायणपरदेवतात्वमतिष्ठापकस्य श्रीवैष्णवसंप्रदायपासस्य
विशिष्टद्वैतस्य सर्वश्रुत्यैकरस्यबहस्त्वमुपपादयितुं प्रकृतश्रीभाष्यादिकं प्रणीय प्रकृतसिद्धान्तपर्वतकाचार्यपदं
निर्वाधं निरुपमं महतां श्रीभगवद्रामानुजस्वामिपादानां चरितमिद्वैव सजिदृक्षामि—

श्रीभूकेशवसोमयाजितनय श्रीभूतपुयुद्धवो

हारीता वयदुग्धवारिधिरिधु शेषस्य मूर्तिं परा ।

गायत्री श्रुति संप्रदायसरणी प्राप्यैव यन्तात-०

व्याख्यां यादवमुख्ययोगिकलिता ज्ञानुं तद तेऽवसत् ॥ १ ॥

कान्ध्या हस्तिगिरिश्रितेन महता श्रीयामुनेयेन यो

दृष्टो यादवशिष्यगोष्ठ्युपगत प्रीत्याऽऽसदीयोऽस्त्विति ।

यस्सार्धे शरणं प्रपद्य बरद तस्मिन् स्वदेश गते

योऽसौ यादवनीत देच्छद्गणधो गङ्गादितीघाटनम् ॥ २ ॥

कप्यासश्रुतिमुख्यचिन्तनविधौ भ्रमो गुरु स्वात्मनेऽ

निष्ट चिन्त्यतीति सोदरमुखाद् विज्ञाय मात्रा त्यजन् ।

एकाकी विपिने विचिन्त्य बरद तस्मै य एव क्षणात्

कैराताकृतिदिव्यदम्पतिवश कार्ध्वी समासादयत् ॥ ३ ॥

तीर्थोपेक्षिकिरातरूपकमलाकान्तोपचारं चिरं

कुर्वन् याष्टनयोगिवर्धकलिते स्तोत्रे कदाचित् श्रुते ।

तत्सेवात्वरितोऽपि यो यतिवरश्रीदेहमात्रेक्षणत्

दूतोऽभूद्य तन्मनोरथमहापूर्त्यै च यत्नं व्यधात् ॥ ४ ॥

काञ्चीपूर्णमुखादवेत्य भगवद्भारवं स्वयं प्रस्थित

मध्ये यो मधुरान्तके अितमहापूर्णहृद्विपन्नोऽर्धवित् ।

आज्ञां तस्य वतंसमन् अङ्गित श्रीयामुनेयाश्रितान्

गोष्ठीपूर्णमुखान् परानपि महाभाजो बभौ मूढले ॥ ५ ॥

श्रीकूरेशसहाय एव सहसा कास्मीरदेशं गत

यो बोधायनवृत्तिमद्भूतरसामान्ते निरीक्षमाऽऽगत ।

वेदार्थं च समग्रहीत् बहुविधप्राच्योक्तिरक्षी व्यचाल

श्रीमार्प्यं त्वथ दीपसारसहितं भाष्यञ्च गीताश्रितम् ॥ ६ ॥

प्राप्तो यो यतिराजतां बहुशतैश्छलैः शुभयोगिमिः

संख्यातीत गृहस्थसेवितपदो देशान् अटन् ऐषत ।

अद्वैतादिमतं निरस्य सगुणश्राशैकनिष्ठां हरि-

द्वारात् सेतुपदावधि प्रचुरयन् देवालयान् पालयन् ॥ ७ ॥

शेषाद्रौ विजुतोऽथ मातुलवरश्रीशैलपूर्णादिमिः

श्रीरक्षादिपरिष्कृतिं विरचयन् शैवञ्च विध्वंसयन् ।

श्रीनारायणशैलशृङ्गभुवि यः श्रीशं प्रतिष्ठापयन्

लोकश्रेमपरो भुवं व्यतनुत श्रीवैष्णवैकाञ्चिताम् ॥ ८ ॥

इत्थं श्रीकरिशैल्लोकटगिरि श्रीयाम्वादिप्रभृ-

त्याशैल्लपरिष्कृतेः परमतौ श्रीरक्षवासी भवन् ।

दिव्यद्रामिलवेद्गोधनपरः श्रीन्यासबोधायन-

श्रीमन्नाथमुनीन्द्रदर्शितपथानीताखिलार्यमजः ॥ ९ ॥

सर्वज्ञैः स्वकदर्शनप्रचरणं कुर्वन्भुतुःसप्ततौ

पीठेषु श्रितवरसलैः प्रपदनं प्रख्याप्य मुक्तौ हितम् ।

भक्तिज्ञानविरक्तिश्रीलनिगमाचारादि पुष्णन् भुवि

ख्यातोऽपूत्, अयमस्तु मे हृदि सदा रामानुजार्यो मुनिः ॥ १० ॥

औपनिषदविद्यापरिगणनादिकमत्त फल्यं सर्वं बृहदारण्यकोपनिषदादिमुद्रणावसरे तत्तद्ग्रन्थभूमि
कायामेव मया कृतमस्तीति तत एव सर्वमवगन्तव्यमिति तदाश्लेषमह न रोचये । शारीरकोल्लिखित-
विद्याविशेषपट्टिका पुनरिहापि पृथक् निवेशिताऽस्ति ।

शास्त्रावांतरमेद-अधिकरणनामावस्थादिकं चात्त पृथक् सौकर्याय परिकल्पयामि । एवमने
कावश्यककार्यव्यग्रस्य निर्वहणीयाचार्यचरणानुग्रहपूर्वकनिदेशस्य मे हार्दं निवेदनमस्मैतदैकम्—

अनेन दर्शयौन यो ह्यनुग्रहैकमानसो व्यधत् भाष्यमुद्रणं वृषाद्रिगः श्रियः पतिः ।

श्रुतप्रकाशिकोपशोभिभाष्पमुद्रणं यदा त्वसावनुग्रहीष्यते तदैव चित्तनिर्द्वैतिः ॥

25. नाथमुनिवीथी,
ति. नगर, मद्रपुरी 17.
15-11-64

इति श्रीवैष्णवचरणरेणुः न्याख्याता
वात्स्यसच्चक्रवर्ती उत्तमूर्त् वीरराघवाचार्यः
उभयवेदान्तग्रन्थमालासंपादकः

शास्त्रविभागनामनिर्देशः

मीमांसाशास्त्रमेकं सत् भवेत् विश्वतिलक्षणम् । काण्डतयामकञ्चाऽऽथे द्वादशायान्मयोर्द्वौ ॥ १ ॥
 प्रत्येकं स्युश्च चरवारि संकर्षन्नकाण्डयो । ब्रह्मकाण्डे द्विके द्वे स सिद्धो विषय एकन ॥ २ ॥
 साध्य विषययमेथे तथाऽऽध्याया समन्वयम् । अविरोधं साधनय फलञ्चाऽऽहु ऋमादिह ॥ ३ ॥
 अथैकपादनामानि निर्दिश्यन्ते यथाक्रमम् । स्वादयोग्यरच्छेदोऽस्पष्टजीवादिलिङ्गरुम् (क) ॥ ४ ॥
 स्पष्टजीवादिलिङ्गश्च (क्ष) सुस्पष्टेदृशलिङ्गरुम् (क) । स्मृति-तर्क विषय प्राणा वैराग्योभयलिङ्गके ॥ ५ ॥
 गुणोपसंहृतिश्चाङ्गमावृत्त्युरक्तातिनामकौ । गति फलत्रेत्यथाङ्गत्रिमूलसंख्या निगद्यते ॥ ६ ॥

पादसूत्रसंख्या

- (32) द्वाविंशत् (33) त्रयस्त्रिंशत् (44) चत्वारिंशत् चतुर्विंशत् ।
 (23) एकोनत्रिंशदेषां (36) पञ्चविंशत् (42) षड्विंशत् च सा ॥ ७ ॥
 (52) द्विपञ्चाशत् (19) अथैकोनविंशति (27) सप्तविंशति ।
 (40) चत्वारिंशत् (64) चतुर्विंशत् (51) एकपञ्चाशदप्यथ ॥ ८ ॥
 (19) एकोना विंशति (20) पूर्णाऽप्यथ (15) पञ्चदशाम च ।
 (22) द्वाविंशतिर्नैषां सूत्रपादसूत्राणि न क्रमात् ॥ ९ ॥

श्रीशारीरकाधिकरणनामावलिः

अथाधिकरणाख्या स्युर्जिज्ञासाधिक्रियाऽऽदिमा । जन्मादि शास्त्रयोनित्वं पतुयश्च समन्वय ॥ १० ॥
 ईश्वरतिश्चाऽऽनन्दमयश्चान्तश्चाकाश आख्यया । प्राणो ज्योतिस्ततश्चेन्द्रप्राणश्चैकादश स्थिता ॥ ११ ॥
 षट् सर्वप्रसिद्धधत्त-तराम्बयोमिनीतय । अहङ्क्यादिगुणको वैश्वानर इति क्रमात् ॥ १२ ॥
 धुम्बाथधिक्रिया मूलाऽप्यङ्गरेषातिकर्मणी । दहर प्रमितो मध्ये तय स्युर्देवता मधु ॥ १३ ॥
 अस्माद्गोऽर्थान्तरत्वव्यपदेशो दश क्रमात् । आनुमानश्च चमसक्तत संख्योपसंग्रह ॥ १४ ॥
 कारणत्वजगद्वाचित्वाख्ये वाक्यान्वयस्तन । प्रकृत्यधिक्रिया सर्वव्याख्यानघाट नीतय ॥ १५ ॥
 स्यात् स्मृत्यधिक्रिया योगप्रसुक्तिश्च बिलम्पणम् । शिष्टापरिग्रहो भोक्तापतिरारम्भण तत ॥ १६ ॥
 इतरन्वपदेश स्यादुपसंहारदर्शनम् । दश कृत्प्रसक्तधेता सपयोजनवत्तथा ॥ १७ ॥
 रचनानुपपत्तिश्च महद्दीर्घनयस्तत । समुदायश्चोपलब्धि सर्वथाऽनुपपत्तियुक्त (त) ॥ १८ ॥
 एकस्मिन्नासंभवोऽय पशुपत्यधिकारत । उत्पत्त्यसंभवश्चैव तर्कपादेऽष्ट संमता ॥ १९ ॥

वियत् तेजस्तथाऽऽत्मा ज्ञः कर्ताऽथ परवानिति । अंशश्च सप्त प्राणोपत्त्याख्या सप्तगतीति च ॥ २० ॥
 प्राणाणुत्वमथो वायुक्रिया श्रेष्ठाणुता ततः । उद्योतिरादेरधिष्ठानमिन्द्रियाधिक्रिया ततः ॥ २१ ॥
 स्यात् संज्ञामूर्तिक्लृप्तश्च द्वितीयान्तेऽष्ट संमताः । तदन्तरप्रतिगतिः कृतात्ययनयस्ततः ॥ २२ ॥
 स्यादनिष्टादिकारी तत्स्वाम्यापचिरित्यपि । अथ नातिचिरञ्चान्याधिष्ठितं षडधिक्रियाः ॥ २३ ॥
 संव्यञ्च तदभावश्च कर्मानुस्मृतिशब्दभाक् । मुग्धञ्चोभयलिङ्गाहिकुण्डले च परं फलम् ॥ २४ ॥
 अष्टाय सर्ववेदान्तप्रत्ययं त्वन्यथात्वयुक् । सर्वाभेदाऽऽनन्दतादि-कार्याख्यान-समानतः ॥ २५ ॥
 संवन्धः संभृतिः स्यात् पुंविद्या वेधादि हानियुक् । सांपरायश्चानियमोऽक्षरधीरन्तरत्वयुक् ॥ २६ ॥
 कामाद्यधिक्रिया तन्निर्धारणानियमस्ततः । प्रदानं लिङ्गभूयस्त्वं ततः पूर्वविकल्पतः ॥ २७ ॥
 स्यात् शरीरेभावसंज्ञोऽङ्गाववद्वाहयस्ततः । भूमज्यायस्त्व-शब्दादिभेदावथ विकल्पभाक् ॥ २८ ॥
 स्यात् यथाश्रयभावश्च नयाः षड्विज्ञतिः स्थिताः । पुरुषार्थोधिक्रियाऽथ स्तुतिमात्रं भवत्यथ ॥ २९ ॥
 पारिप्लवाग्नीधनादी सर्वापेक्षेत्यधिक्रिया । अथो शमदमाद्येवं सर्वान्मानुमत्स्विततः ॥ ३० ॥
 विहितत्वञ्च विधुरः तद्भूतः स्वाम्यधिक्रिया । सहकार्यन्तरविधिरनाविष्कारनामभाक् ॥ ३१ ॥
 ऐहिकं मुक्तिफलकं नयाः पञ्चदश स्थिताः । आवृत्तिरात्मत्वोपासा पतीकाधिक्रिया ततः ॥ ३२ ॥
 आदित्यादिमतिश्च स्यादसीनश्चाऽऽप्रवाणतः । तद्धीतरनामानौ अग्रानारब्धकार्यकम् ॥ ३३ ॥
 अग्निहोत्राद्यधीकारः इतरक्षपणं ततः । एवमेकादशाऽऽद्येऽथ बाङ्मनोऽभ्यक्षभूततः ॥ ३४ ॥
 आसृत्युपक्रमार्योऽथ परसंपत्यधिक्रिया । अविमागस्तदोकोरश्म्यनुसारो निशाऽपि च ॥ ३५ ॥
 दक्षिणायनमित्येवमेकादश नयास्ततः । अर्चिरादिश्च वायुश्च वरुणश्चाऽऽतिवाहिकः ॥ ३६ ॥
 कार्यञ्च पञ्च संपद्याविर्भावः प्रथमो नयः । अविभागेनहृष्टत्वं ब्राह्मं संकल्प एव च ॥ ३७ ॥
 अभावाधिक्रिया च स्यात् जगद्दद्यापारवर्जयुक् । षडेवमिति षट्पञ्चाशच्छतं स्युरधिक्रियाः ॥ ३८ ॥
 कृतानोभयवेदान्तग्रन्थमालाप्रकाशिना । धीरराधवसंज्ञेन वात्स्यसच्चक्रवर्तिना ॥ ३९ ॥
 भाष्यार्थदर्पणं कृत्वा शास्त्रान्तर्मागवादिना । इत्थं शारीरकस्याधिक्रियानामावलिः कृता ॥ ४० ॥

भाष्यार्थदर्पणगतानि अष्टद्विगतानि वाक्यानि

26. पुटे. तादात्म्येनेति । रज्जौ सर्पस्य तादात्म्येन निषेधे तस्य निषेधस्वाज्ञानाभावसंपादक-
 त्वात् तत्प्रयोज्याभावप्रतियोगित्वमज्ञाने इति वक्ष्यम् । सा प्रतियोगिता स्वरूपसंवन्धावच्छिन्ना, न ह्यु
 पकृततादात्म्यसंवन्धावच्छिन्नेति । ननु निष्कृष्टलक्षणे स्वयदेनाज्ञानग्रहणे अहमज्ञ इतिज्ञानौयं स्वंपकास्-
 तावच्छेदकरूपसंवन्धमादाय इयंज्जुरित्यादियथावस्थितज्ञानप्रयोज्यः अज्ञानरूपस्वविशेष्यभूतजीवनिष्ठो
 योऽज्ञानाभावः, तत्प्रतियोगिता स्वरूपसंवन्धावच्छिन्नैवेति अज्ञानेऽतित्व्याप्तिरस्येवेति चेत्---स्वपदस्य यथा-

वस्थितवस्तुस्वरूपविरुद्धाकाररूपमित्यावस्तुस्वरूपपरत्वात् । यथावस्थितवस्तु इत्यस्य स्वविरुद्धाकारे-
त्यथपर्यवसानात् । रज्जुसर्पाकारयोरिव अज्ञानरज्जुत्वयोर्विरुद्धत्वाभावात् । रज्जुत्वकाल एव रज्जुज्ञानस्य
समवात् । अन्तत यथावस्थितवस्तुज्ञानप्रयोज्येत्यस्य स्वप्रतीतिकालावच्छिन्नेत्यर्थे पर्यवसानमित्यलम् ॥

558 पुटे अनृतबदन्तीति । सूर्यस्य तदानीमभावेऽपि सूर्याय स्वाहेत्युक्ते । उदितहोमे च, यथा
अतिथये प्रद्वुतायाज्ञदानम्, तथेति निन्दा । न हि धावित्वा दूरं गतोऽतिथिराराधयितुं शक्यते, तथेति ॥

607 पुटे योऽयं मध्यम प्राण इति शृहदारण्यक (3-5-21) याचयम् । 'एतासां देव
तानां मध्यम प्राण, एवं वायु' इति उर्थस्ति । अन्यादित्ययोर्मध्ये वायु, अन्तरिक्षगत्वात्—एवमत्र
उपरि मुस्तादौ अपश्च गुदादौ इन्द्रियाणि, तेषां मध्ये मध्येशरीर प्राणोऽयमिति अयं मध्यम ॥

शारीरके औपनिषदविद्याः

तत्र विद्या प्रथमाध्यायगता प्रागेव दर्शिता, अन्यास्तु—

2-4-1 अधिकरणे—[असद्वा इति शतपथगा धृति कारणचित्यामिसापननिरूपणशेषमूत्रा]

3-1-1 पञ्चामिविद्या 1

3-2-1 शृहदारण्यकदहरविद्या 2

3-2-5 उभयलिङ्गाधिकरणेऽभिमेता मण्डूक्यविद्या 3 तत्रैव 21 सूत्रे मूर्तामूर्तब्राह्मणविद्या 4-

3-3-2 उद्गीथप्राणविद्या 5, उद्गातृप्राणविद्या च 6

3-3-3 श्वेदश्रेष्ठप्राणविद्या 7

3-3-7 अहर्ग्याहृतिब्रह्मविद्या 8 अहर्ग्याहृतिब्रह्मविद्या च 9

3-3-9 आयु फलकपुरुषविद्या 10, न्यासविद्या च 11

3-3-12 र्षहविद्या 12

3-3-15 उपसक्तकहोलविद्या 13

3 3-17 उद्गीथादिविद्या 14

3-3-20 पूर्वविकल्पाधिकरणे अग्निविद्या कत्त्वज्ञमूत्रा 15

तत्रैव मण्डलपुरुषमृत्युसादृश्यविद्या 16 लोकमृणादृष्टिविद्या च 17

3-3-21 नीवात्मोपासना 18

3-3-26 यथाश्रयमावाधिकरणे दर्शनाच्चेति सूत्रे यज्ञपवमानदृष्टि 19

3-4-1 पुरुषार्थाधिकरणे 18 सूत्रे ईशावास्वविद्या 20

3-4-7 उपसिद्धविद्या 21 22, 23

एवं प्रथमाध्यायप्रमृष्टपुपात्तासु विद्यासु परविद्या कर्तीति स्वयमेव सुगणम् । अन्याश्च विद्या
उपनिषत्सु स्थिता उपनिषद्ब्राह्मणभूमिकायामेव दर्शिता ।

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीः

श्रीभाष्य-भाष्यार्थदर्पण-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थीध्याय-
विशेषविषयसूची ।

‘यद्वैकिञ्चमनुरवदत्’ इति वाक्यार्थविचारः	414	‘गौण्यसम्भवात्, तत्पूर्वकत्वात्—’ इति	
तर्कपदार्थविवरणम्	447	सूत्रद्वयार्थशोधनम्	601
‘असदिविचेन्न इति सूत्रार्थशोधनम्	449	हस्तादवस्तु—इति मूल-तद्भाष्यार्थविचारः	604
‘अपीतौ—’ इत्यादिसूत्रार्थे विशेषविचारः	451-4	उज्वोतिराद्यधिकरणमत्त्याग्निशोधनम्	608
शरीरलक्षणशोधनम्	457	‘अनेन जीवेन—’ इति वाक्यार्थशोधनम्	613
आरम्भणाधिकरणसाङ्गत्यविचारः	465	‘श्रद्धाभोभराज—’ इति भाष्यार्थविवरणम्	624
तत्र तार्किकपूर्वपक्षः	466	‘सारन्ति च’ इति सूत्रभाष्याशयोद्घाटनम्	631
शाङ्करपक्षोपन्यासः	467	विद्याकर्मणोरिति सूत्रार्थविधेकः	632
तत्र नानाजीववादः	469	‘अगुद्धमिति’ इति सूत्रभाष्यार्थः	637-638
एकजीववादिमुखेन तत्त्वण्डनम्	470	तत्र उत्सर्गापवादाग्नित्रयायविशेषविशेषचनम्	640
तन्मुखेनैव मायाऽविद्याविभागनिरासः	472	‘निर्मातारं च’ इति सूत्रनात्यर्थम्	643
तार्किकमुखेन शाङ्करमतखण्डनम्	475	मायामात्र सूत्रार्थनिष्कर्षः	644
त्रिविधपरिच्छेदराहित्यविषयविशेषः	480	तद्भावाधिकरणे विकल्पदुष्टत्वनिरूपणम्	648
तार्किकमतनिरसनेन सिद्धान्तोपन्यासः	481	उभयलिङ्गाधिकरणे—पूर्वपक्षी क इति विचार्य	
‘श्रुतेस्तु शब्दमूलेति मूल भाष्यार्थविधेकः	498	सर्वमूत्रसाङ्गत्यसम्पादनम्	655
भाष्याभिनतद्वयाशब्दार्थशोधनम्	514	अम्बुवत् वृद्धिहास इति सूत्रद्वयार्थवर्णनम्	657-8
‘महद्वीर्घवद्वा—’ सूत्रार्थविचारः	520	उभयव्ययपदेशाधिकरणपार्थिवयं सन्नतिश्च	663
चतुर्विधसौगतनामार्थशोधनरीत्यन्तरम्	527-8	पराधिकरणे श्रुतिवाक्यार्थशोधनम्	665-668
‘वैद्यम्याच्च न स्वप्न’ इति सूत्रार्थविचारः	541	सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे—पादार्थविमर्शः	673
सर्वथाऽनुपपत्त्याधिकरणसूक्त्यर्थविचारः	544	कर्मभेदकप्रमाणानां निरूपणम्	674
विज्ञानादीति सूत्रार्थविचारः	555	‘उपसंहारोऽर्थभेदात्’ इति सूत्रप्रयोजनम्	678
तेजोधिकरणपूर्वपक्षिभावः	567	सर्वाभेदादिति सूत्रमप्यनिर्वाहः	683
तदभिधान—सूत्रार्थविवरणम्	569	कार्याख्यान—सूत्रार्थशोधनम्	690
‘अन्तराविज्ञान—’ सूत्रार्थविषयचनम्	671	आचमनविधानसम्भवनिरूपणम्	691
ज्ञाधिकरणसङ्गतिविचारः	576	समानाधिकरणे—रूपभेदादिसम्भवा-	
सदधिकरणसंशयस्वरूपशोधनम्	577	सम्भवविचारः	692-3
यावदात्म-सूत्र-पुस्तवादि सूत्रार्थनिरूपणम्	582	पुरुषविद्याधिकरणभाष्यतत्पर्यम्	699
कृतप्रथम—सूत्रभाष्यनिष्कर्षः	590	‘हानौतूपायन—’ इति सूत्रार्थविचारः	703
‘तथा प्राणा’ इत्यस्य पूर्वपक्षसूत्रत्वम्	599	अपि तु वाक्यशेषेति मीमांसासूत्रार्थः	704-5

उपपन्नसंज्ञाशोभेति सूत्रार्थविचार	707	आत्मत्वाधिकरणोत्थिनिरूपणम्	811
अक्षरद्वयधिकरणे अश्रुत्यादिशब्दविवक्षितो		सदधिगमाधिकरणमूत्रभाष्यविचार	816
पासाकारशोधनम्	713 14	तत्र उत्तरपूर्वैत्यत्रिमर्श	816
औपसद्वदित्युक्तोदाहारणविषयविचार	715	अश्लेषविनाशविघ्ननस्वरूपशोधनम्	819-22
अन्तरत्वाधिकरणे उपदेशवदित्यश-		इतराधिकरणमूत्रार्थनिर्देश	824
तद्गम्यार्थशोधनम्	720	अग्निहोत्राद्यधिकरणविवक्षितार्थविवेक	827
'सैव हि सत्यादय' इत्यत्र भाष्ये शाङ्कराभिमत		धागाधिकरणमूत्रद्वयभावशोधनम्	832-4
ताधिकरणद्वयत्वनिरास	723	मनोधिक्करणभाष्यार्थविमर्श	835
कामाद्यधिकरणे गुणभेदाभेदसम्भवविचार	726	प्रतिषेधादिति सूत्रभाष्याद्य	841
प्रदानाधिकरण प्रतिपाद्यशोधनम्	733	तदोक्तसूत्राशय	843
लिङ्गभूयस्त्वादिति लिङ्गशब्दार्थादिशोधनम्	735 36	अतश्चात्मनेपीत्येतद्भाष्यार्थविवरणम्	847
पूर्वविकल्पाधिकरणविषयशाब्दार्थ	738	योगिन इति सूत्रार्थविमर्श	848
'एक आत्मन' इति सूत्रार्थशोधनम्	745	भाष्यधिकरणसूत्रभाष्यार्थपरिष्करणम्	852 54
'तं यथा यथा—' इति विषयवाक्याद्य	746	वैद्युतेनैवेतिसूत्रभाष्यार्थनिष्कर्ष	858
व्यतिरेकसद्भाष—इति सूत्रायविचार	747	अपतीकालम्बनसूत्रभाष्यार्थविवेक	865
'भूज क्रतुवत्—' इति सूत्रार्थविचार	753	विशेषञ्चेति सूत्रविवक्षितव्युत्पादनम्	866 7
'नाना शब्दादि—' इति सूत्रे पूर्वपक्षो		सपद्याविर्भाव सूत्रत्रयभाष्यार्थविवेक	868 71
त्स्थिति-तदाशयविवरणम्	756	अपहृतपाप्मत्वादिनित्यत्वसमर्थनम्	875
तन्निर्धारणानियमाधिकरण—यथाश्रयभा		अविभागेनदृष्टत्वाधिकरणविवक्षिताद्य	873
वाधिकरणविषयविवेक	759	श्राद्धाधिकरणे महर्षि मत्तमेद विवेक	874 76
'दशनाश' इति सूत्रार्थशोधनम्	764	अनन्त्राधिपति शब्दार्थशोधनम्	878
पुरुषार्थाधिकरणपूर्वपक्षासम्भवशङ्कापरिहार	766	तन्वमान इति सूत्रविवक्षितविचार	880
सर्वज्ञानुमत्तिसूत्रभाष्यार्थविचार	787	मदीपवदिति सूत्राधिव्यकरणम्	881 2
विदित्वाधिकरणसर्वसूत्रार्थविमर्श	789-90	जगद्गद्यापारवर्जं सूत्रार्थ	883-4
अन्तरात्वापीतिमूत्रभाष्यार्थ	792-11	विकारावर्तित्येतद्विवक्षितार्थ	885
नचाधिकारिकमिति मूत्रभाष्याशय	795	नित्यानामपि भगवदिच्छामत्तत्वनिरूपणम्	886
उपपूर्वमिति सूत्रार्थ—अञ्जनवत्पदविवरणे	797	शुक्तानां जगद्गद्यापारशक्त्यभाव समर्थनम्	887
सहकार्यन्तरविषयधिकरणसूत्रद्वयोत्थित-		अनावृत्ति सूत्रस्य पृथगाधिकरणत्वाभाव	888
विमर्श	800 04	सूत्र-भाष्यदृष्टितानावृत्तिहेतुविवेचनम्	889
वेदिकाधिकरणे—पदार्थविमर्श	805	भाष्यार्थदर्पणनिगमनम्	890

श्रीः । श्रीमते रामानुजाय नमः ॥
 श्रीभगवद्रामानुजविरचिते (श्रीभाष्ये)
 श्री शा री र क मी मां सां भा ष्ये

द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः.

३६. स्मृत्यधिकरणम् 2-1-1.

स्मृत्यनवकाशादोपप्रसङ्ग इति चेन्न, अन्यस्मृत्यनवकाशादोपप्रसङ्गात् ॥ २ । १ । १ ॥

प्रथमेऽध्याये प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरादचेतनात् तत्संस्पृष्टात् तद्वियुक्ताच्च चेतनादर्थान्तरभूतं निरस्तनिखिलाविद्याद्यपुरुषार्थगन्धम् अनन्तज्ञानानन्दैकतानम् अपरिमितोदारगुणसागरं निखिलजगदेककारणं सर्वान्तरात्मभूतं परं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्युक्तम् । अनन्तरमस्यार्थस्य संभावनीयसमस्तप्रकारदुर्धर्षणत्वप्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ।

प्रथमं तावत् कपिलस्मृतिविरोधात् वेदान्तानामतत्परत्वमाशङ्क्य तन्निराक्रियते ॥ कथं स्मृतिविरोधात् श्रुतेरन्यपरत्वम् ? उक्तं हि, (पूर्वमी. १-३-२) “विरोधे त्वनपेक्ष्यं(क्षे)स्यात् ” इति श्रुतिविरुद्धायाः स्मृतेरनादरणीयत्वम् ॥ सत्यम् ; “औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्” इत्यादिषु

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः

भाष्यार्थदर्पणः २-१.

कन्दे ब्रह्म परं पूर्णं चिदचित्सर्वकारणम् ।

स्मृत्या युक्त्याऽन्यशास्त्रैश्च वेदैश्चाचल्यवैभवं ॥

ब्रह्म प्रपञ्चान्तर्गतसर्ववस्तुनिरूपितसर्वविधकारणत्ववचन्या वेदान्तवेद्यमिति प्रथमाध्यायनिरूपितोऽर्थः स्पृष्टि-युक्ति-शास्त्रान्तर-कतिपयवेदान्तविरोधाद् दुरवधर इत्याक्षेपे द्वितीयाध्यायप्रवृत्तिः । तत्र स्मृति-युक्ति-विरोधपरिहारः प्रथमपादे । शास्त्रान्तरविरोधपरिहारो द्वितीये । एवं कारणत्वासंभवे परिहृते प्रपञ्चान्तर्गतस्य कतिपयस्य कार्यत्वासंभवप्रयुक्तब्रह्मकारणत्वासंभवशङ्का वेदान्तिप्रतिषेधदर्शनमूला तृतीयतुरीयपादाभ्यां परिह्रियते—इतीममर्थमाह प्रथम इत्यादिना । सागरमिति बहुव्रीहिवृत्तम् ; सागरः समूहः । तत्र स्मृतिविरोधपरिहारकमाधमधिकरणचतुष्टयम् । तत्र द्वाभ्यां सामान्यतः स्मृतिविरोधे परिहृते, सत्कर्तोप-वृद्धितस्मृतेर्बाधकत्वं दुष्परिहरमिति पुनश्शङ्कायां पुनरधिकरणद्वयम् ।

कथमिति । न भवतीत्यर्थः । “ विरोधे त्वनपेक्ष्यं(क्षे)स्यादसति षण्णुमानम् ” इति पूर्वमीमांसायां (१-३ २) श्रुतिप्राबल्याधिकरणसूत्रम् । तेन तत्पूर्वाधिकरणस्थापितं स्मृतिप्रामाण्यं कचिदपोद्यते, प्रत्यक्ष-श्रुतिविरोधे स्मृतिर्नादत्तव्येति । औदुम्बरी स्पृष्ट्वोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिः । औदुम्बरी नाम उदुम्बरकृतः श्याणुविशेषः यन्नाद्ये सप्तसि निस्सतः । तां स्पृशन् उद्दानमुद्गाता कुर्वाव । अत्र औदुम्बरी सर्वां वेद्ये-कव्येति तस्याः कात्स्न्येन वक्ष्येन वेद्येन स्मृतिर्विदधाति । एवं वेद्येन च तस्याः स्पर्शः—साक्षात्संयोगः श्रुतिविहितो न सिद्धयतीति स्मृतिरुपेक्ष्यते ॥ ननु स्पृष्ट्युपेक्षणे तन्मूढभूता श्रुतिरेवाप्रमाणं मता स्यात् ॥

स्यत एवार्थनिश्चयसमवात् तद्विरुद्धा स्मृतिरनादरणीयैः, इह तु वेदान्तवेद्यतत्त्वस्य दुरस्योध-
त्वेन परमर्षिप्रणीतस्मृतिविरोधे सति, अयमथ इति निश्चयायोगात् स्मृत्या श्रुतेरतत्परत्तोप-
पादनमविरुद्धम् । एतदुक्तं भवति—प्राचीनमागोदितनिखिलाभ्युदयमाधनभूताभिहोत्रदक्षिण-
मासज्योतिष्टोमादिकर्माणि यथावदभ्युपगच्छता श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु, (श्लो ५ २ २) “ऋषि-
प्रसूतं कपिलम्” इत्यादिवाक्यैरसत्त्वेन सकीर्त्तनेन परमर्षिणा कपिलेन परमनि श्रेयमत-
त्साधनावगोधित्वेनोपनिबद्धस्मृत्युपबृंहणेन विना अल्पश्रुतैर्मन्दमतिभिर्दान्ताथनिश्चयायो-
गात्, यथाभूतार्थग्रहणे च आप्तप्रणीतायाः सांख्यस्मृतेः मकलाया एवानवकाशप्रसङ्गाच्च स्मृति-
प्रसिद्ध एवार्थो वेदान्तवेद्य इति धलादभ्युपगमनीयम्—इति । न च वाच्य मन्वादिस्मृतीना-
ब्रह्मैकारणत्ववादिनीनामेवसति अनवकाशत्वदोषप्रसङ्ग इति, धमप्रतिपादनद्वारेण (द्वारा)
(दनपर) प्राचीनमागोपबृंहण एव सावकाशत्वात् । अस्यास्तु कृत्स्नायास्तत्त्वप्रतिपादनपरत्वात्
तथाऽनभ्युपगमे निरवकाशत्वमेव स्यात् । तदिदमाशङ्कते स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेत् इति—

नैवम्, मूलश्रुतेरेवाभावात् । तादृशस्मृतिं प्रति भ्रान्त्यादेरेव मूलत्वात् । तदथ तत्पूर्वार्थ — श्रुति-
स्मृतिविरोधे अत अनपक्षे वाच्यं तत् श्रुतिमूलं प्रमाणम्, न तु सापक्षं स्मृतिवचनम् । किं तु तत्
अनपक्षम्—अनादरणीयम्, उपेक्ष्यम् । असति हि श्रुतिविरोधे स्मृत्या श्रुतेरनुगमनं भवति । सति तु
विरोधे भ्रान्त्यादिकमेव मूलं कल्पयामि । इह त्विति । औदुम्बरीस्पर्शविधायकवानथ वाक्यान्तरादिनिरपेक्ष-
मेव स्पष्टार्थप्रतिपादकम् । कारणवाच्यं तु सदादिपदघटितं विशेषनिर्णयसापेक्षम्, सर्वशास्त्रज्ञानविधुराणाम्,
'इतिहासपुराणभ्यां वेद संपुण्ड्रहयेत्' इति वचनात् सर्वशास्त्राभिज्ञमहर्षिकृतस्मृतिसहकारेण विना
दुर्निर्णयम् । एवञ्च स्मृतिवचनविरोधे प्रथमाध्यायपदार्थित्यन्याथा आभासीभवन्ति । न हि वचनविरोधे
न्याय प्रवर्तते । अत आपातन्यायप्रतीतार्थमिच्छार्थपरत्वं वेदान्तानामित्यर्थं ।

ननु सूत्रे स्मृतिशब्दमात्रप्रयोगात् कापिलस्मृतिमूल एव पूर्वपक्ष इति कथं ज्ञायते, कपिलस्य
विश्वसनीयत्वत्वे च किं प्रमाणमित्यत्रोपपादयति एतदिति । प्राचीनेत्यादिविशेषणेन बुद्धजिनपशुपति-
श्रुदस्पत्यादिन्यवच्छेद । तैर्वैदिकाचारानादरात् । कणादाशपेक्षया विश्वसनीयत्वे कारणमाह श्रुतीति ।
योगविषये प्रथमशोककरणात्तत्र सूत्रे योगस्मृतिर्विवादिता । ऋषिमिति । “ऋषि प्रसूतं कपिलं यस्तममे-
ज्ञानैर्निर्मतिं जायमानञ्च पश्येत्” इति श्रुतिः । नम् अत्यन्तपसिद्धं ऋषिरूपेणैव जातं कपिलं य परमा-
त्मा सृष्टिपूर्वकाले सर्वविषयज्ञानमागम्रीसंपन्नमकरोत्, जायमानकटाक्षविषयञ्च चकारेति तदर्थं ।
परमर्षिणा वेदतदर्थोमयदर्शना । मन्वादिस्मृतिव्यावर्तनायाह परमेति । स्मृत्युपबृंहणेन स्मृतिश्रुत-
साहाय्येन । अल्पश्रुतैरिति । अल्प श्रुतम् अभ्ययनार्थज्ञानरूपं येषां तैः । नन्वसाकमेवत्वेऽपि प्रथमा-
ध्यायेन वेदान्तार्थनिर्णयता वादराभ्यं वेदव्यास, 'मुनीनामप्येव न्यास' इति मान्तिश्वेति कथं तदाश्लेषेण
कपिलपुरस्करणमिति चेत्—सत्यमेतत् । तथापि तस्मिन्नेव न्यासे अर्थाच्चि प्राच्यपुरुषनिक्षिप्तगौरवेण
केनचिदेवमनासत्त्वभ्रमेण पृच्छयमाने स कथं न्यायनिवन्धा स्वात्मानं कपिलाशिक्षितं स्वयमेव कथयितु

तत्रोत्तरम्—नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्—इति । अन्या हि मन्वादिरस्मृतयो
 ब्रह्मैककारणतां वदन्ति—यथाऽऽह मनुः, (मनु. १-६) “आसीदिदं तमोभूतम्” इत्यारभ्य,
 “ततः स्वयंभूर्मगवान् अव्यक्तो व्यञ्जयन्नित्मम् । महाभूतादिदृष्टौजाः प्रादुरासीत्
 तमोनुदः...सोऽभिष्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः । अप एव ससर्जादौ तासु
 वीर्यमपासृजत्” इति । भगवद्गीतासु च, (गी. ७-६) “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः
 प्रलयस्तथा”, (गी. १०-८) “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते” इति च । तथाच महाभारते,
 (शान्ति मो. ८-१.) “कृतः सृष्टमिदं सर्वं जगत् स्यावरजङ्गमम् । प्रलये च कमभ्येति तन्मे ब्रूहि
 पितामह” इति पृष्ट आह, (-१२) नारायणो जगन्मूर्तिरनन्तात्मा सनातनः” इति,
 तथा, “तस्मादव्यक्तसृष्टपन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम” इति, (-१४) “अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्
 निष्किये संप्रलीयते” इति च । आह च भगवान् पराशरः, (वि. पु. १-१-३१) “विष्णोः
 सकाशाद्भूतं जगत् तत्रैव च स्थितम् । स्थितिसंयमकर्ताऽसौ जगतोऽस्य जगच्च सः” इति ।

मुमुक्षीत् । अतोऽभ्युपेत्योपबृंहणसापेक्षत्वे गूढम् अन्यस्मृतीति सामान्येन समाधानं वक्ष्यति । पूर्वा-
 ध्यायकृतविचारप्रकारस्य अनृपिभिरपि कर्तुं शक्यत्वात् तत्साधारण्येनैव प्रकृतपूर्वपक्षसमाधानं वक्तव्यमित्या-
 शयः । तथा च स्मृतयः त्रिविधाः मन्वादिधर्मशास्त्ररूपाः, इतिहासपुराणरूपाः, ऋषिपितृस्मृत्यवधेति ।
 वेदब्राह्मणमास्तु न सृष्टिव्यपदेशमर्हन्ति, वेदार्थग्रहणपूर्वकमप्रवृत्तत्वात् । त्रिस्तु चाद्याः सावकाशाः ।
 द्वितीयाः सात्त्विकराजस्तामसमेदात् अनेकपुरुषाभिप्रायप्रदर्शनपरत्वाच्चाव्यवस्थिताः । तृतीयविधासु च
 भगवदवतारोक्तभिन्नानां न तत्तुल्यता । तत् कपिलस्मृतिरेवोपादेयेति पूर्वपक्षः । (पूर्वाध्यायान्ते, “एतेन
 सर्वे व्याख्याताः” इति परमाल्पपरतया सर्वशास्त्राव्याख्यानवर्णनमयुक्तम् ; सर्वशास्त्राभिज्ञप्राज्ञतमकपिलाख्य-
 वासुदेवाभितप्रकृतिपरतया शाखान्तरानुगुणस्मृत्यनुरोधेन श्रूयमाणशास्त्राव्याख्यानस्यैव कार्यत्वादिति
 पूर्वाधिकरणाल्लेषोऽप्यत्र निगूढः ।)

आसीदिति । ‘आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अपतर्कमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः’ इति
 श्लोकः । ‘नासदासीत् नो सदासीत् तदानीं तम आसीत्’ इति श्रुत्युक्तरीत्या प्रपञ्चोऽयं तमोरूपेणासीत् ।
 ‘तमसा गूढगमे प्रकेतम्’ इति तदनन्तरश्रुत्यर्थः, ‘ततः स्वयंभूर्मगवानव्यक्तः’ इत्यनेन वक्ष्यते । अप्रज्ञातं
 प्रत्यक्षलक्षितरूपादिरहितम् । अपतर्क्यम् अनुमानागम्यम् । अविज्ञेयम् परमाल्पतः पृथक्तया ग्रहणा-
 नर्हम् । सर्वतः न्वगतसर्वात्मविषयेऽपि । प्रसुप्तमिव सुषुप्ताकालिकतुल्यम्, ज्ञानप्रसरगन्धहीनम् । तत्
 इति । भगवान् ज्ञानादिषाङ्गुण्यनिधिः परमात्मा स्वयंभूः अनन्याधीनसत्ताकः तमोनुदः अक्षरावस्था-
 प्लः, अव्यक्तः त्रिगुणाव्यक्तशरीरको भूतः, इदं व्यञ्जयन् व्यक्तं प्रपञ्चं जनयिष्यन् महाभूतादि-
 दृष्टौजाः महाभूतकारणभूतमहदहङ्कारतत्त्वविषयकसंकल्पाश्रयः प्रादुरासीत् महदाविरूपेण । उपरि,
 योऽसाविति श्लोकेन ‘स्वयम्भुवभौ’ इति व्यूहरूपेणावतीर्णत्वमुच्यते । सोऽभिष्यायेति । शरीरात्
 स्वात् भूताविरूपशरीरात् अप एव ससर्ज अप्यर्न्तानि ब्रह्माण्डावरणानि चकार । तासु अप्यु वीर्यं

आह चाऽऽपस्तम्ब (आप धर्म २२ ६) “पू प्राणिन सर्व एव गुहाशयस्य अहन्यामानस्य विकल्पस्य”, इत्यारम्य (आप धर्म २३ २) तस्मात् कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकं स नित्यं” इति ।

यदि कपिलस्मृत्या वेदान्तवाक्यार्थव्यवस्था स्यात्, तदैतासा सर्वासा स्मृती नामनवकाशस्वरूपो महान् [अयं] दोष प्रसज्येत । अयमर्थ — यद्यपि वेदान्तवाक्यानामिति क्रान्तप्रत्यक्षादिसकलेतरप्रमाणसभावनाभूमिभूतार्थप्रतिपादनपरत्वात् तदर्थवैशद्यायाल्पश्रुतानां प्रतिपत्तुणा तदुपबृहणमपेक्षितम्—तथापि तदर्थानुसारिणीनामाप्ततमप्रणीतानां बहूनां स्मृतीनां तदुपबृहणाय प्रवृत्तानामनवकाशत्वं मा प्रसाङ्ग्योदिति श्रुतिविरुद्धार्था कपिलस्मृतिरुपेक्षणीया । उपबृहणं च श्रुतिप्रतिपत्त्यर्थविशदीकरणम् । तच्च विरुद्धार्थया स्मृत्या न शक्यते कर्तुम् ।

न चैतासां स्मृतीनां प्राचीनमागोदितधर्मोशविशदीकरणेन सावकाशत्वम्, परममभूतपरमपुरुषाराधनत्वेन धर्मान् विदधतीनामतासामाराध्यभूतपरमपुरुषप्रतिपादनाभावे सति तदाराधनभूतधर्मप्रतिपादनामभवात् । तथा हि परमपुरुषाराधनरूपता सर्वेषां कर्मणां स्मर्यते, (गी १८ ४६) “यत् प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः”, (दक्षस्मृतिः) “ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु । ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहावर्तते पुनः”, (वि पु ५-३० १६) “यै स्वकर्मपरैर्नाथ नरैराराधितो भवान् । ते तरन्त्यखिलाभेतां मायामात्मविद्युक्तये” इति । न चैहिकाद्युष्मिकतां-सारिकफलसाधनकर्मप्रतिपादनेनैतासा सावकाशत्वम् ; यतस्तेषामपि कर्मणां परमपुरुषाराध

ब्रह्माण्डसामग्री कल्पितवान् । तत् वीथं ब्रह्माण्डमभवत् । तस्मात् काया इति । ‘स इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञानाद्-नेऽन्यस्य ज्ञेयात् परमेष्ठी विभाजः’ इति पूर्वार्थम् । अवश्यज्ञेयात् तस्मात् अनन्यस्य अपृथग्भूतस्यास्य जगतो यत् इन्द्रियैर्ज्ञानम्, तस्मात् अन्यं तद्बहिर्भूतं तदविषयं स परमेष्ठी विभाजः नामरूपविभागकर्तेति तदर्थं । विभाजकत्वात् विभाज इति पक्षम्यन्तं चेत्, उत्तरार्थं तस्मादित्यस्य विशेषणम्—नामरूपविभागाहात् तस्मात् परमेष्ठिन इत्यर्थं । कायाः सर्वे इत्यस्य नाचेतनमात्रपरत्वमापन्नत्वेणम्, किं तु चेतनपरत्वमपीति ज्ञापनाय पू प्राणिन इति पूर्वखण्डिकावाक्यमप्युपाचम् । महानिति । बहुत्व आसत्प्रगीतत्वं उपबृहणप्रवृत्तत्वरूपाकारातिशयात् तत्प्रागे दोषस्य महत्त्वम् । ननु कपिलस्मृति-ग्रहणेऽन्यस्मृत्यन्वयकाशत्वं प्रसजोदिति कृत्वा सर्वस्मृतित्वागेन स्वात्मन्येन कर्मस्मादृशैः श्रुत्यर्थ-निर्णय कार्य इत्याशङ्क्यायम् अन्यस्मृतिसहकारेणैव त्रियते इत्युत्तरं वक्तुमाह अयमर्थ इति । धर्मप्रतिपादनामभवानिति । धर्मनिरूपकैर्धर्मत्वप्रकारोऽपि निरूपणीय । धर्मत्वञ्च धृतिहेतुत्वम् । धृति मीतिः । तद्वैतुता क्षणध्वंसिना कर्मणा देवतामीतिद्वारा, नापूर्वादिद्वारा । देवतानामन्यासामस्थिरत्वेऽपि आज्ञारूपश्रुत्यादिप्रवर्तकस्य पुरुषधैर्यस्य स्थिरत्वादन्त आराध्यत्वाच्च न धर्मत्वमङ्ग इत्युपपादनाय, निष्काममगवदर्थ-

नत्वमेव स्वरूपम् । यथोक्तम्, (गी. ९-२३-२४) “येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽ-
न्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय । यजन्त्यविधिपूर्वकम् । अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च
प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तस्वेनातश्च्यवन्ति ते” इति ; तथा, (वि. पु. ५. २०,
९७) “यज्ञैस्त्वमिज्यसे नित्यं सर्वदेवमयाच्युत । हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृक्” इति ।

यदुक्तम्—“ऋषिं प्रहृतं कपिलम्” इति कपिलस्याप्ततया संकीर्तनात् तत्स्मृत्यनु-
सारेण वेदान्तार्थव्यवस्थापनं न्याय्यम्—इति—तदसत्, बृहस्पतेः श्रुतिस्मृतिषु सर्वेषामतिश-
यितज्ञानानां निदर्शनत्वेन संकीर्तनात् तत्प्रणीतेन लोकायतेन श्रुत्यर्थव्यवस्थापनप्रसक्तः—इति ॥

अथ स्यात्—कपिलस्य स्वयोगमहिम्ना वस्तुयाथात्म्योपलब्धेः तत्स्मृत्यनुसारेण
वेदान्तार्थो व्यवस्थापयितव्यः इति—अत उच्चरं पठति—

इतरेषां चानुपलब्धेः । २ । १ । २ ॥

चशब्दस्तुशब्दार्थः चोदिताशङ्कानिवृत्त्यर्थः । इतरेषां—मन्वादीनां बहूनां स्वयोगमहि-
मसाक्षात्कृतपरावरतत्त्वयाथात्म्यानां निखिलजगद्भेजभूतस्ववाक्यतया, (यजु. २-३-

कर्मानुष्ठानस्यैव परमधर्मत्वस्यापनाय च सृष्टितत्त्वनिरूपणस्यात्यन्तापेक्षितत्वात् नेदमप्रसक्तविषयान्तरम् ।
इयान् विशेषः—ब्रह्मणः प्राधान्येन निरूपणं वेदान्तादिषु, धर्मशास्त्रेषु च तत्स्वरूपविज्ञानशेषतयेति ।
अन्वोद्देश्यककर्मणामपि परमपुरुषाराधनत्व विशदयितुमाह यथोक्तमिति । हव्येति । पितृरूपेण कव्यभुक्
देवरूपेण हव्यभुगिति यथार्हमन्वयः ।

कथमाप्ततया प्रसिद्धकर्तृकस्य शास्त्रस्यानादरणीयत्वमिति शंकां परिहर्तुमनुवदति यदुक्तमिति ।
वेदविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वे निश्चिते आन्तिमूलकत्वस्यावश्यकत्वादानादरणीयत्वमेवेति भावः ॥

योगजन्यसाक्षात्कारशालिनः कारुणिकस्य आन्तिविप्रलम्भादिप्रसक्त्यभावात्, मन्वादौ च कर्मव्यापृते
योगप्रभावस्य तावतो दुर्बलत्वात् कपिल एव प्रमाणमिति शंकां दर्शयति अथ स्यादिति । इत्थमवतरणं
सौत्रोपलब्धिपदसूचितम् । इतरेषामिति बहुवचनार्थमाह बहूनामिति । स्वयोगमहिमेति । अयं
भावः—कपिलस्तावत् न साक्षाद् भगवान् ; ऋषिं प्रसूतमिति त्वदुक्तमन्त्रत एव भगवदधीनज्ञानकत्व-
भगवत्कटाक्षविषयत्वयोरवगमात् । जन्मप्रभृति तत्सर्वित्वेऽपि जन्मान्तरीयविधिविज्ञानाश्रयत्वेऽपि, जायमान-
कटाक्ष उच्यमानः सत्त्वगुणाधीनमोक्षचिन्तकत्वसंपदं पश्चात्तर्नीं दर्शयति । सत्त्वगुणश्च कर्मानुष्ठानायतः ।
अथपि धर्माः सर्वे तत्संमताः—तथापि ‘दृष्टवदानुश्रविकः स षाविशुद्धिः श्रयतिशययुक्तः’ इति कत्वर्थैर्हिंसानां
पुरुषानर्थकारत्वस्यापि तदिष्टत्वात् तत्त्वानाशवासोऽप्युद्धो भवति । भगवन्तं यथेष नेच्छति, कथंकारम-
नेन भगवदाराधनरूपेण कर्माणि निर्बर्तितानि स्युः । तदभावे च फलाभिसंधिविरहमात्रेण, गुणेषु कर्तृत्वा-
रोपमात्रेण च यथावस्थितसत्त्वगुणोत्पत्तिर्दुर्बला । अतो ज्ञानसामग्र्यभावात् योगोऽप्यस्य न यथावन्निष्पन्नः
स्यात् । मन्वादयस्तु ज्ञानयोगात् कर्मयोगस्यातिशयिततया यथावस्थितधर्माचरणसंपन्नसत्त्वोन्मेषातिशयाः सुख-
साभिततयोगाः यथावत्सर्वसाक्षात्कारिण इति । जातिस्मरस्य कपिलस्य गुरुमुखार्थग्रहणाद्यनवगमाच्चाविद्व-

३२) “यद्वै किञ्च मनुर्वदत् तद् मेयजम्” इति श्रुतिप्रसिद्धानां कपिलदृष्टप्रकारण तत्त्वानुपलब्धे श्रुतिविरुद्धा कपिलोपलब्धिर्भ्रान्तिमूलेति न तथा यथोक्तो वेदान्तार्थश्चालयितुं शक्य इति सिद्धम् ॥ २ ॥ इति स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

३७ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् २-१२ ॥

एतेन योग प्रत्युक्त । २ । १ । ३ ॥

एतेन—कपिलस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि प्रत्युक्ता । का पुनरत्राधिकाशङ्का, यन्निराकरणाय न्यायातिदेश ? योगस्मृतावपी(तावी)श्वराम्युपगमात् मोक्षसाधनतया वेदान्त-सनीयता । भावदात्रेशस्तु पुराणाद्यवसेय इति तदिष्टौ तलैव कपिलस्य परब्रह्मोपदेशकत्वात्प्राप्त्यवगमात् तदपलापो न शक्य । अपिचाऽऽवेद्य श्रुतियेषु युद्धार्थमिव, अत्यन्तवैदिककतिपयनिरासार्थमपि संभाव्यते । तावतैव श्रुत्या स प्रगस्यते । तथा तस्य ज्ञानवत्त्वे कथितेऽपि तदीयवाक्यस्य विश्वसनीयत्वं न श्रुत्योक्तम्, मन्वादिविषये तु तदस्तीति महदन्तरम् । “मनुर्वदत्” । “स होवाच व्यास” इति तस्मिन्किञ्चिद् गौरवस्य व्यक्तत्वात् । ननु, ‘यद्वै किञ्च मनु’ इति वाक्यं न मनुरूपपुरुष-तद्वाच्यसामान्य-विषयकम्, किन्तु मन्त्रविषयकम्, यजमानस्येष्टिविशेषे यथावदननुष्ठिते प्रसक्तशिवतदोपपरिहारार्थं ‘मानव्यौ ऋचौ घ्राण्ये भवत’ इति मन्त्रद्वय विधाय तदर्थवादतया एतद्व्याक्यस्य प्रवृत्ततया शिवत-दोपपरिहारकत्वरूपस्य मेयजत्वस्य मन्त्रगतत्वात्तत्त्वानुष्ठितत्वादिति चेन्न—भक्तानुगुण्याय मेयजशब्द-प्रयोगेऽपि ‘मानव्यौ’ इति निर्विशत मनो, भवदिति तत्कर्तृशब्दप्रयोगस्य, यत्किञ्चेति तच्छब्द-सामस्त्यस्य च स्पष्टमवगमात् सर्वमनुवाक्यप्रसंगसामुख्येनैव मानव्यमन्त्रब्राह्मणत्वकथनमलेति मनुवचनसामान्यस्य मेयजत्वं हि निरानाधम् । तच्च मेयजत्वं सवालरोगनिवर्तकत्वम् । सूत्रेऽस्मिन् इतरेषामिति पदेन व्यास-स्यापि ग्रहण युक्तमेव, ‘स होवाच व्यास पराशर्य’ इति श्रुते । अथापि स्वैतैव त्वस्य ग्रहण कथमिति शङ्का मा भूति कृत्वा भाष्ये तत्रोपात्तम् । कपिलदृष्टेति । किं योगेनैव सर्वं साक्षात्कृत कपिलेन, किं वा किञ्चित् तथा, किञ्चिच्चानुमानादिनाऽवसितमिति विवेचनीयम् । तत्र वेदावगताथविरोधिनाऽनुमानेन वेदोपबृहणं न भवति । यद्विषयो योग, तद्विषय एव च साक्षात्कारतुल्यज्ञानजनकत्वं योगस्येष्ट-मिति नान्यविषये तादृशं ज्ञानम् । अथ योगजधर्मवशात् वस्तुतद्गतधर्मादिसाक्षात्कार एव मन्वीति मन्वते, स्वाज्ञान, अथापि स्थूलार्थोपासनेन सूक्ष्मार्थसाक्षात्कारोऽसंभावित । यावच्च सुसुप्तस्य परस्य ग्रहणो विषये विशिष्य योगो नानुष्ठीयत, तावत् अन्यविषयकयोगेन तदर्हने न समाव्यते । तदयम् दृष्टपरब्रह्मा स्वदृष्टवस्तुभावे जगद्भूतता निश्चिकायेति नूतमेवा भ्रान्तिरेव । न हि त्वय ब्रह्मादर्शनमाल्लेण नेद् ब्रह्मात्मकमित्यब्रह्मण्यत्वं द्रष्टुं पर्यते । एवमाल्लना विभुत्वाकर्तृत्वादिकम्, बुद्धिरूपाया मन्त्रतेरेव च कर्तृत्वादिकं तद्दृष्टमपि प्रत्यक्षानुमानागमविरोधादसत्यमिति निन्दनीयं इति भाव ॥ २ ॥

भगवद्वतारतया प्रसिद्धकपिलस्मृतेरेव श्लेषेऽप्यादृशयोगश्लेषस्य कैमुत्यसिद्धत्वादधिकशाङ्क्या या नावकाश इति पृच्छति का पुनरिति । ईश्वरेति । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट पुरुषविशेष ईश्वर इति

विहितयोगस्य चाभिधानात् चक्षुर्हिरण्यगर्भस्य सर्ववेदवेदान्तप्रवर्तनाधिकृतत्वाच्च तत्स्मृत्या वेदान्तोपबृंहणं न्याय्यम्-इति ॥ परिहारस्तु—अत्रमात्मकप्रधानकारणवादात्, निमित्तकारण-मात्रेश्वराभ्युपगमात्, ध्यानात्मकस्य योगस्य ध्येयैकनिरूपणीयस्य ध्येयभूतयोरान्मेश्वरयोर्त्रिधा-त्मकत्वजगदुपादानतादिसर्वकल्याणगुणात्मकत्वविरहेणावैदिकत्वात्, चक्षुर्हिरण्यगर्भस्यापि द्वेषज्ञभूतस्य कदाचिद्रजस्तमोभिभवसंभवाच्च योगस्मृतिरपि तत्प्रणीतरजस्तमोमूलपुराणवद् भ्रान्तिमूलेति न तथा वेदान्तोपबृंहणं न्याय्यम्—इति ॥३॥ इति योगप्रत्युक्त्याधिकरणम् ॥२॥

३८. विलक्षणत्वाधिकरणम् २-१-३ ॥

न विलक्षणत्वाद्स्य तथात्वं च शब्दात् । २ । १ । ४ ॥

पुनरपि स्मृतिविरोधवादी तर्कमवलम्बमानः प्रत्यवतिष्ठते -यत् साङ्ख्यस्मृतिनिराकरणेन जगतो ब्रह्मकार्यत्वमुक्तम्, तन्नोपपद्यते, अस्य प्रत्यक्षादिभिरचेतनत्वेनाशुद्धत्वेनानीश्वरत्वेन तल्लक्षणादिति भावः । क्लेशाः अविद्याऽस्मिता-रागद्वेषाभिनिवेशाः ; कर्मणी पुण्यापुण्ये ; विपाकाः जन्मा-युर्भोगाः, आशयः कर्मवासनाः । वेदवेदान्तप्रवर्तनेति । कपिलस्येव हिरण्यगर्भस्यापि जायमानकटाक्ष-भाक्त्वं श्रुतम्, (श्वे. ४. १२) 'हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्' इति । साक्षाद् भगवन्तमाश्रितोऽसौ नानुपासितगुरुः । भगवदाविष्टश्च, तत्सुप्रजात्वात् सर्वत्र सानुकम्पश्च, वेदवेदान्तप्रवचनार्थं भगवत्तैव नियुक्तश्च, मान्यतयाऽभिमतमन्वाद्युपजीव्यतया ततोऽधिकं गौरवश्रित्तव्यश्चेति भावः । मालेश्वरेति । ईश्वरत्वमपि न यथावस्थितं तदिष्टम् ; पुरुषविशेषत्वादस्य पुरुषान्तरवत् निर्विकारत्वे निर्विशेषत्वस्वरूप-मेवेति स्मृत्यनियन्तृत्वादीनामपि प्रकृतिपरिणामगततया प्रतिविम्बकल्पमेवैश्वर्यमित्यभिधानात् । योग-प्रवर्तकोऽपि न वेदान्तविहितयोगप्रवर्तक इत्याह ध्यानात्मकस्येति । तत्प्रणीतरजस्तमोमूलपुराण-वदिति । मात्स्ये, "संकीर्णाः सात्त्विकश्चैव राजसास्तामसास्तथा" इति ब्रह्मकल्पवैविध्यं प्रदर्श्य, तत्तत्कल्पोक्तपुराणानि तत्तद्गुणमयचतुर्मुखकृतानि, ततः संकीर्णेषु सरस्वत्यादिमाहात्म्यं तामसेषु अग्निशिव-माहात्म्यं राजसेषु चतुर्मुखमाहात्म्यञ्च वर्णयति इति विभज्य, "सात्त्विकेषु कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरे । तेष्वेव योगसंसिद्धाः गमिष्यन्ति परां गतिम्" इति सात्त्विकोपादेयत्वकथनाद् हिरण्यगर्भकृतानामन्येषां यथाशुभार्थैवेति भ्रान्तिमूलकस्य स्पष्टत्वात् योगोऽपि तत्तुल्ययोगक्षेम एवेति भावः ॥ ३ ॥

सांख्ययोगस्मृतिविरोधवादः तथोर्भन्वादिस्मृत्यपेक्षया दौर्भिल्यप्रदर्शनेन निरस्तः । स्मृत्यन्तर-विरोधश्च 'एतेन शिष्टापरिग्रहा अपी'ति विलक्षणत्वाधिकरणात् पश्चादेव निरसिष्यते । अतो मध्यगतं विलक्षणत्वाधिकरणं न केवलतर्कविरोधप्रदर्शनेनोत्थितम् । भोक्त्वापत्त्यधिकरणप्रभृत्येव तु तथा । विल-क्षणत्वाधिकरणं तु पुनः सांख्यस्मृतेः प्रकारान्तरेण प्राबल्योपपादनेन स्मृतिविरोधवादेनैवोत्थितमिति विमृश्यावतारयति पुनरपीति । प्रमाणत्वाभिमतमनुस्मृतिवाक्यत एव ; 'यत्तर्कणानुसंधते स धर्मं वेद नेतरः' इति तर्काङ्गकप्रमाणस्यैव प्रमाणत्वाभिधानात् सांख्यस्यैव तथात्वात् मन्वादिस्मृतीनां बहुत्वेऽप्य-तथात्वाद्नादरणीयैवेति पूर्वपक्ष्याशयः । अचेतनत्वेनेति जडप्रपञ्चमात्रग्रहणे, अचेतनत्वं यथाश्रतमेव ।

दु स्वात्मकत्वेन चोपलभ्यमानस्य चिदचिदात्मकस्य जगतः भवदभ्युपेतात् सर्वज्ञात् सर्वेश्वरात् हेयप्रत्यनीकादानन्दैकतानाद् ब्रह्मणो विलक्षणत्वात् । न केवलं प्रत्यक्षादिभिरेव जगतो वैलक्षण्यमुपलभ्यते, शब्दाश्च तथात्व-विलक्षणत्वमुपलभ्यते । (तै भान ६ ३) "विज्ञान चाविज्ञान च", (कौ ३ १) एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणैः सर्पिताः", (मु ३-१-२) "समाने ब्रह्मे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मूढमानः" (श्वे १ ८) "अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात्" इत्यादिभिः कार्यस्य हि जगतोऽचेतनत्वद्दु खित्वाद्यो निर्दिश्यन्ते । यद्धि यत्कार्यम्, तत् तस्मादविलक्षणम्, यथा भृत्सुवर्णादिकार्यं घटरुचकादि । अतो ब्रह्मविलक्षणस्यास्य जगतस्तत्कार्यत्व न समवतीति साहचर्यस्य नुरोधेन कायसलक्षणं प्रधानमेव कारणं भवितुमर्हति ।

अवश्यं च शास्त्रस्थानन्यापेक्षस्यातीन्द्रियार्थगोचरत्वेऽपि तर्कोऽनुसरणीयः, यतस्सर्वेषां प्रमाणानां क्वचित्क्वचिद्विषये तर्कानुगृहीतानामेवार्थनिश्चयहेतुत्वम् । तर्को हि नाम अर्थस्व-

अन्यथा असर्वज्ञत्वमचेतनत्वमिति विवक्षणीयम् । चेतनाचेतनयोर्ध्यायथ धर्मान्दय । सर्वज्ञादित्यादि-प्रतिनिर्देशक्रमोऽपि यथाहं भाव्य । इदं न ब्रह्मकार्यं तद्विलक्षणत्वादिति प्रयोगे हेत्वसिद्धिं परिहरति नकेवलमित्यादिना । सङ्गे अस्येत्येतत् तथात्वमित्यनेनाप्यवेति । चकारस्य शब्दादित्यनेनान्वयः । श्रोत्रियस्य शब्दप्रमाणेऽस्यादरात् तस्य विशिष्य प्रदर्शनेन चकारेणान्यग्रहणम् । शब्दादित्यस्य शब्दज्ञातमित्यर्थः । रुचकं कण्ठाभरणविशेषः । सलक्षणं प्रधानमेवेति । ननु चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चे चेतनाशे कथं प्रधानसालक्षण्यमिति चेन्न, साहचर्यधेतनाशस्य कार्यत्वानङ्गीकारात् । देहिना देहाश एवोत्पत्तिपर्यवसानात् ।

नन्वनुमानोपहृत्वा सारुबस्यतिरादत्तव्येति न युक्तम्-अनुमानानुपजीवनात् । शब्देन शाब्दबोधे जनितेऽतीन्द्रियार्थविवयकानुमानस्य तद्विलक्षणस्य तत् एव बाधो हि प्रत्युत युक्त इत्यत्र, तदपेक्षा शास्त्रपर्यन्तानां सर्वेषां प्रमाणानामनपलभ्येति दर्शयति अवश्यमेवेति । अपिशब्दस्य अनन्यापेक्षस्येत्यत्र अतीन्द्रियार्थगोचरत्वे इत्यत्र चान्वयः । सप्रधानानुमानाद्यनपेक्षत्वेऽपि शब्दः साहचर्यतत्कार्येण न ब्रह्मातीति भावः । अनुमानानपेक्षायामपि तर्कोपेक्षा दर्शयितुं अनुमानवैलक्ष्येन तर्कस्वरूपं निर्वाक्यं तर्को हि नामेति । निरुक्तमिदं न्यायदर्शने, "अविज्ञाततत्त्वेऽप्ये कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः" इति । कोटिद्वयाद्युल्लेखेन संशयप्रसक्तौ एककोटिनिर्धारणे प्रमाणेन कार्ये निर्णयकोटेरुक्तत्वग्राही, एवं स्वादित्याकारकस्तर्कं सहकारी । एवं वा तथा वेति संशयाकारः । एवमेवेति निर्णयाकारः । तद्वैतुष्यप्रमाणम् । तदुपकारी च एवं स्वादित्येकतरकोटिमात्रव्यमाहकस्तर्क इति मेत् । ना४ तर्कोऽनुमानमिति भावः । इदं न ब्रह्मकार्यं तद्विलक्षणत्वादिति प्रागुक्तानुमानश्लेषतर्कोपकारकमात्रम् । अथवा यदीदं ब्रह्मकार्यं म्यात्, तद्विलक्षणं न स्वादिति तर्कप्रयोग एव तत्राभिमतः । तर्कमूलमनुमानं प्रमाणात्ममिति वाऽन्तु । तर्कश्चायं मत्स्येऽप्यप्ययते, साणुपुरुषसंशये पुरुषत्वसाधकहस्तपादादिबलनादिदर्शनमुखेन

भावविषयेण वा सामग्रीविषयेण वा निरूपणेनार्थविशेषे प्रमाणं व्यवस्थापयत् तदितिकर्तव्य-
तारूपमूहापरपर्यायं ज्ञानम् । तदपेक्षा च सर्वेषां प्रमाणानां समाना । शास्त्रस्य तु विशेषेणा-
ऽऽकाङ्क्षासंनिधियोग्यताज्ञानाधीनप्रमाणभावस्य सर्वत्रैव तर्कानुग्रहापेक्षा । उक्तं च मनुना,
(म. सू. १२-१०६) “यस्तर्कैणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः” इति । तदेव हि तर्कानुगृहीत-
शास्त्रार्थप्रतिष्ठापनं श्रुत्या च, (घ. ६५-६) “मन्तव्यः” इत्युच्यते ।

अथोच्येत—श्रुत्या जगतो ब्रह्मैककारणत्वे निश्चिते सति तत्कार्यस्यापि जगतश्चैतन्या-
नुवृत्तिरभ्युपगम्यते । यथा चेतनस्य सुषुप्तिमूर्च्छादिषु चैतन्यानुपलम्भः, तथा घटादिष्वपि
सदेव चैतन्यमनुद्भूतम् : अत एव चेतनाचेतनविभागः—इति ॥ नैतद्रूपघटते; यतो नित्या-
नुपलब्धिरसद्भावमेव साधयति । अत एव चैतन्यशक्तियोगोऽपि तेषु निरस्तः । यस्य हि [न]
कश्चित् कदाचिदपि यत्कार्यानु(यो)पलब्धः, तस्य तत्कार्यशक्तिं घृवाणो बन्ध्यासुतसमितिषु
तज्जननीनां प्रजननशक्तिं व्रताम् । किञ्च वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चये
सति घटादीनां चैतन्यशक्तेः चैतन्यस्य वाऽनुद्भूतस्य सद्भावनिश्चयः, तन्निश्चये सति वेदान्तै-
र्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चय इतीतरेतराश्रयत्वम् । विलक्षणयोर्हि कार्यकारणभावः
प्रतिपादयितुमेव न शक्यते ॥

किं पुनः प्रकृतिविकारयोः सालक्षण्यमभिप्रेतम्, यदभावात् जगतो ब्रह्मोपादानता-

पुरुषत्वकोटावौचित्यपरिर्हासने सति अथ पुरुष इति चाद्भुषस्यावधारणस्य जायमानत्वात् । अर्थस्व-
भावेति । अर्थो निश्चेयार्थः पुरुषादि । तत्त्वभावनिरूपणं हस्तापादाद्यवयव-तत्कार्यचेष्टा-स्वरादि-तत्कारण-
समावेद्यादिविवेचनम् । सामग्रीविषयनिरूपणम् तज्जानहेतुत्वेन तत्रतत्राभिमतैन्द्रिय-लिङ्ग-शब्द-
तदनुबन्धित्वरूपगतदुष्टत्वादुष्टत्वादिचिन्तनम् । विषयस्य प्रमाणस्य वा स्वभावबोधनमूल ऊह इत्युक्तं
भवति । धूमेनाग्निसाधनेऽर्थस्वभावविषयस्तर्कः, यदि अग्निर्न स्यात् तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति ।
अथाग्निव्याप्तिरेव धूमं कुत इत्याक्षेपः, ‘धूमोऽस्तु अग्निर्मास्तु’ इत्येवंरूपे, यदि अग्निं विनापि धूमः
स्यात्, तर्हि धूमोऽग्निजन्यो न स्यात्, धूमार्थं नामौ प्रवर्ततेत्येवं व्याप्तिरूपसामग्रीनिरूपणजन्यस्तर्क इत्येवं
भाव्यम् । व्याहतिरूपविरोध-असंभवरूपेण द्विविधस्तर्कविशेष इत्यते प्रज्ञापारित्यागे (न्या. प. २-४) ।
यदि जननी न्यात्, बन्ध्या न स्यादिति विरोधः; यदि शशो शृङ्गं स्यात्, अद्यापि भवेत्, अध्यक्ष्ये-
तेत्येवं द्वितीय इति । तदुभयमपि वःऽन्तार्थस्वभाव-सामग्रीरूपद्वयनिरूपणजन्यत्वेन विवक्षितमस्त्वित्यलम् ।
जगत् चेतनं ब्रह्मकार्यत्वादिति शंकते अथोच्येतेति । उक्तानुमाने बाधं दर्शयति पूर्वपक्षी
नैतदिति । हेत्वसिद्धिश्च दर्शयति किञ्चेति । घटादिषु चैतन्यनिश्चयानन्तरमेव ब्रह्मकार्यत्वनिश्चय इति
कुत इत्यत्राह विलक्षणयोर्हीति ।

ननु चेतनाचेतनस्वरूपवैलक्षण्ये सत्यपि प्रकारान्तरेण सालक्षण्यग्रहणेन कार्यकारणभावनिश्चयः
स्यादिति विवक्षु पूर्वपक्षिणं पृच्छति किं पुनरिति । यद्वस्तु सर्वदा यद्वत्तदा दृश्यते, स तस्य वस्तुनः

प्रतिपादनासम्भवे । न तावत् सङ्घममारूप्यम्, कायकारणभावानुपपत्तेः । न हि मृत्पिण्डकार्येषु घटशरावादिषु पिण्डत्वाद्यनुवृत्तिर्दृश्यते । अथ येनकेनचिद्धर्मण सारूप्यम्, तत् जगद्ब्रह्मणोरपि सत्तादिलक्षण सम्भवति ॥ तदुच्यते—येन स्वभावेन कारणभूत वस्तु वस्त्वन्तरादृथावृत्तम्, तस्य स्वभावस्य तत्कायऽप्यनुवृत्तिः कार्यस्य कारणसालक्ष्यम् । येन ह्याकारेण मृदादिभ्यो हिरण्य व्यावर्तते, तदाकारानुवृत्तिस्तत्कार्येषु कुण्डलादिषु दृश्यते । ब्रह्म च हेयप्रत्यनीकज्ञानानन्दैश्वर्यस्वभावम्, जगच्च तत्प्रत्यनीकस्वभावमिति न तत् उपादानम् ॥ ननु च वैलक्षण्येऽपि कायकारणभावो दृश्यते—यथा चेतनात्पुरुषादचेतनानि कञ्चनखदन्तलोमानि जायन्ते, यथा चाचेतनाव् गोमयात् चेतनो वृक्षिको जायते, चेतनाद्योर्णनामेरचेतनस्तन्तु ॥ नैतदेवम्, यतस्तत्राप्यचेतनाश्च एव कायकारणभाव ॥ ४ ॥

अथ स्यात्—अचेतनत्वेनाभिमतानामपि चैतन्ययोग श्रुतिषु श्राव्यते, (यजु ५५२) “त पृथिव्यब्रवीत्”, (अष्ट १५३) “आपो वा अक्रामयन्त” (श्रु ८१७) “ते हेमे प्राणा अहथेयसे नियदमाना ब्रह्म जग्मु” इति । नदीमद्युद्धपवतादीनामपि चैतनत्व पौराणिका आतिष्ठन्ते, अतो न वैलक्षण्यम् इति । अत उत्तर पठति—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् । २ । १ । ५ ॥

तुशब्दाद्योदिताशङ्कानिवृत्त्यर्थं पृथिव्याद्यभिमानिन्यो देवता, “त पृथिव्यब्रवीत्” इत्यादिषु पृथिव्यादिशब्दैर्व्यपदिश्यन्ते । कुत ? विशेषानुगतिभ्याम् । विशेष विशेषणम्,

स्वभाव, यथा मृदादेर्मृदादि, न तु पिण्डत्वादीति भावेनाह येन स्वभावेनेति ।

जगन्न ब्रह्मकार्थं तद्विलक्षणत्वादित्यनुमानं व्यभिचरितम्, यद् बह्विलक्षणम्, सत् न तत्कार्यमिति व्याप्तेर्नदर्शनादिति पृच्छति ननुचेति । अचेतनांश्च एवेति । अनेनैव न्यायेन प्रपञ्चे चेतांशस्वाकार्यत्वात् प्रधानस्य सर्वकारणत्व सुस्थमिति भाव ।

नन्यन्यगत चैतन्यमचैतन्यं वाऽनुपलम्बमानत्वाद्नुमानेनेव साध्यम् । यावत् साध्यते, तावदेव शास्त्रेण चैतये उपदिश्यमाने नानुमानमुचिष्ठेति । यस्तु शब्दाच्चेति शब्दप्रमाणमचैतन्यविषयेऽस्तीत्युपन्यास—स न साधक, तस्य शब्दस्य स्पष्टशब्दान्तरिरोधेनान्यर्थकत्वात् । अत तद्विलक्षणत्वादिति हेतुरसिद्ध एवेति कथितं शकते अथस्यादिति । विशेषणम् विशेषणं—तोषणम् । नन्वस्य व्याकरणानावयव्यं त्रिवृत्करणसमन्तरसंन्यग्निपयकरणया व्यष्टिभूताभिमादिदेवतामृष्टेरप्यस्तं चकथ्यत्वात् पूर्व तदभावात् कथं देवता इति तद्ग्रहणम् । न च देवतापदेन परमात्मन एव ब्रह्मणेन तदभिमान एव विवक्षितोऽस्तु इति वाच्यम्—सत्याभिमानिदेवतात्वामावात् सर्वा-न्तर्यामितया विवक्षितानुपयोगादिति चेत्—देवताशब्दप्रयोगात् मूर्तेषु अभिमानिदेवतासवच्च एष्टयं इत्येव शब्दोच्यते । पूर्वमभावेऽपि भविष्यद्देवतासङ्घमेव मनसिऽप्य तत्सङ्घादिसंपत्त्यर्थं यद्विष्टिः सत्कल्पस्य परमात्मत्रियमाणस्यात् कथं युज्यत एवेति । अत्र इमास्तिस्तो दयता इत्यस्य प्रकृतनेजोऽन्नरूपपूज्यताभिमानिदेवतात्वमिति

देवताशब्देन विशेष्य पृथिव्यादयोऽभिधीयन्ते; (छा. ६-३-२) “हन्ताऽर्हाममास्तिष्ठो देवताः” इति तेजोऽवन्नानि देवताशब्देन विशेष्यन्ते; (की. १०) “सर्वा हवै देवता अहंश्रेयसे विवद-मानाः”, ... “ते देवाः प्राणो निःश्रेयसं विदित्वा” इति च । अनुगति-अनुप्रवेशः ; (ऐत. १-२-४) “अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत् । चामृः प्राणो भूत्वा नारिकं प्राविशत् । आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणीं प्राविशत् ।” इत्यादिना वागाद्यपिमानित्वेनाग्न्यादीनामनुप्रवेशः श्रूयते ।

अतो जगतां जननेन विलक्षणत्वात् ब्रह्मकार्यत्वानुपपत्तेस्तर्कानुगृहीतस्मृत्युचुरोऽत्रेन जगतः प्रधानोपादानत्वं वेदान्तैः प्रतिपाद्यते (इति प्राप्ते) इति—एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

दृश्यते तु । २ । १ । ६ ॥

तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । यदुक्तं जगतो ब्रह्मविलक्षणत्वेन ब्रह्मोपादानत्वं न संभवति इति—तदुक्तम्, विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावदर्शनात् । दृश्यते हि माक्षिकादेर्विलक्षणस्य किम्यादेस्तस्मादुत्पत्तिः ॥ ननुक्तमचेतनांश एव कार्यकारणभावात् तत्र सालक्षण्यम् ॥ सत्यमुक्तम् ; न तावता कार्यकारणयोर्भवदभिमतसालक्षण्यपरिच्छिन्नाः, यथा कथञ्चित्सालक्षणे सर्वस्य सर्वसालक्षणेन सर्वसात्सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गभयात् वस्तुनो वस्त्वन्तराद् व्यावृत्तिहेतुभूतस्याऽऽकारखानुवृत्तिः सालक्षण्यं भवताऽभ्युपेतम् ; स तु नियमो माक्षिकादिभ्यः किम्याद्युत्पत्तौ न दृश्यत इति ब्रह्मविलक्षणस्यापि जगतो ब्रह्मकार्यत्वं नानुपपन्नम् । न हि सूक्ष्मिण्य - घटमकुटादिष्विव वस्त्वन्तरव्यावृत्तिहेतुभूतासाधारणाकारानुवृत्तिर्माक्षिकगोमय-किमिवृत्तिकादिषु दृश्यते ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् । २ । १ । ७ ॥

यदि कार्यभूताज्जगतः कारणभूतं ब्रह्म विलक्षणम्, तर्हि कार्यकारणयोर्द्रव्यान्तरत्वेन कारणे परस्मिन् ब्रह्मणि कार्यं जगन्न विद्यत इति असत् एव जगत उत्पत्तिः प्रसज्यत इति नार्थः ; देवतारूपजीवेऽनुप्रवेशस्यात्र जीवे परमात्मनि चावक्तव्यत्वात् । भौतिकदेहेऽनुप्रवेश एव हि विवक्षितः । अतः व्याकरिष्यमाणदेवताभिमानविषयीभविष्यन्ति त्रीणि भूतानीत्यर्थः इति भावः देवताशब्देन विशेष्येत्यनेनाप्याविष्कियते । ‘सर्वा हवै देवता’ इत्यादौ तु देवतानां विशेष्यत्वमेव । तदापि व्यावर्तकत्वमक्षतम् । अहंश्रेयसे त्वोत्कर्षाय । निःश्रेयसम् नितरां श्रेष्ठ्यम् । वाग्भूत्वा वाग्भिमानो गृत्वा । एवमनेन पूर्वपक्षी तटस्वशंका परिहृत्य पूर्वसूचारब्धं पूर्वपक्षमुपसंहरति अतो जगत इति । तटस्वशंकापरिहारप्रकारोऽयं सिद्धान्तिनोऽपि संमत एव ॥ ५ ॥

न हीति । वस्तुत्वचेतनत्वाचेतनत्वपृथिवीत्वादिसामान्यधर्मातिरिक्तः हिरण्यादिव्यावृत्तधृत्वादिर्वि विशेषाकारो माक्षिकत्वादिः किम्यादौ नेति, ‘यो यद्विलक्षणः, न स तत्कार्यः’ इति नियममन्नाव हेतुर्दृष्ट इति भावः ॥ ६ ॥

न विद्यत इति । तादात्म्येनेति शेषः । ब्रह्म जगन्न भवतीति वक्तव्ये ब्रह्मणि जगन्न विद्यत

चेत्—नैतदेवम् । कार्यकारणयो मालक्षण्यानियमप्रतिपद्यमावमेव हि पूनसूत्रेऽभिप्रेतम्, न तु कारणात् कायस्य द्रव्यान्तरत्वम् । कारणभूत ब्रह्मैव स्वसाद्बिलक्षणजगदाकारण परिणमत इत्येतच्च न परित्यक्तम् । किमिमांशिकयोरपि हि मति च वैलक्षण्ये कुण्डलहिरण्ययोरिव द्रव्यै क्यमस्त्येव ॥ ७ ॥

इत्युक्ति, अश्रदित्यपयुञ्ज अमदिनि खणात् सारमने कार्मोपतिस्थल स्थिनाकाराभिन्त्येकेरेव स्त्रीकारात् पूर्वपक्षे साल्पयनहारच्छाया युक्तेति । सिद्धाते तु रीतिमिमा विमृज्य, 'न तु कारणात् कायस्य द्रव्यान्तरत्वम्' इत्येव वदर्थनि । मूले मात्रपदेन न प्रलये जगदाकारमत्त्यमनि त्रियते, किंतु द्रव्यैक्यममति । विलक्षणजगदाकारण परिणमत इति । ननु जगत्पदेन किं प्रपञ्चविशिष्ट ब्रह्मग्रहणम्, उत प्रपञ्चमावस्य । आद्ये वैलक्षण्यमसिद्धम् । अन्ये, जगणो न तद्रूपण परिणाम । यदि च विशेषणभूतप्रपञ्च प्रति त्रिगोप्यस्य क्षण उपादानत्वमत्र त्रिविधम्, तर्हि द्रव्यैक्यमवमप्यव न युज्यते—उच्यते । पूर्वपक्षी शुद्धम् जगत शुद्धब्रह्मकारणकत्वमेव त्रिलक्षणत्वहेतुना निरस्यतीति, सिद्धान्ती विलक्षणत्वरूपहेतो साधकत्व न्यमिचारात् भवतीत्येतावदेव क्षत्वाह । यदि श्रौतानुपपत्ति कापि न स्यात्, ब्रह्म जगद्रूपेण परिणन्तुमर्हतीति न वैलक्षण्यमाकार्थत्वसाधकत्वं न अनैक्यसाधकत्वं वा ऽनीति प्रत्युच्य स निरस्यते । भाष्ये द्रव्यान्तरत्वम्, परिणमतेइत्येतच्च न परित्यक्तमिति वाक्ययो 'श्रौतानुपपत्त्यभावे' इति पदपूरणमर्थमिद्धम्, गूणोक्तेरिमितत्वात् तदप्रयोग । शेषमुत्तर-सूत्रावतरणे । किमीत्यादि । अत्र भाव — मृदकार्पटादिव्यावृत्तस्य मृत्वरूपाकारस्य मृत्कार्थक्यवद्वुपल-म्भवत् भाक्षिकाकार्थवस्तुव्यावृत्तस्य मानिकगताकारस्य किमौ नोपलम्भ इति तत्र वैलक्षण्यं तुरपहनम् । तत्र का मकारणभागे मरदिष्ट इति तत्रासत्कार्थवादप्रसंगो भवति कथं परिद्वियते । सत्यपि वैलक्षण्ये द्रव्यैक्यमस्तीत्येव । तद्व्यापि तुरपमिति । ननु जगत् ब्रह्मकार्थं तद्विलक्षणत्वादिति हेतुत्वावद् दूषित एव । एवस्थिते अनेन मूलेणासत्कार्थप्रसंगेन पूर्वहेतुदूषणपरिहार कथमिति चेत्—उच्यते । गोमयश्चिकित्सादिस्वदे गोमयादिमालं नोपादानम्, किन्तु सन्ततपक्वमानपचनाधानीतद्र शान्तराशा अपि । गोमयमपि वृद्धिजननकिञ्चिदशोपादानमेव । तदंशश्च कारणे पूर्वं सन्नेव । तत्र साल्पय्यानुपलम्भस्तु मूर्धोशान्तरैरभिभवात् । न चैवं ब्रह्मजगद्विषये सुवचम्, ब्रह्मातिरिक्तस्य कारणस्याभावात् । एवञ्च साल्पयं सर्वैव कायकारणस्थलेऽस्त्येव । न च वैलक्षण्यस्य हेतोरपेक्षकत्वम्, यथोर्वैलक्षण्यम्, तथोर्विभिन्नद्रव्यत्वमिति नियमादसत्कार्थवादप्रसंगादिति पूर्वपक्षी मन्यते । सिद्धान्त्याद्यप्युत्तु गोमयातिरिक्त यादृशमूर्धाशमूलक पूर्णवृद्धिश्च, तादृशाशसाल्पयं वा कुतो नोपलम्भ्यते । मरुतिमद्वदहङ्कारतन्मात्र मूलेषु भवन्मिमत्तमिककार्थेषु तत्कारणान्तिरिक्तावृत्तिस्तदेकवृत्ति क आकार तत्कार्थे इत्येते । भौति क्यु देहेषु च मूलवैलक्षण्यं बहु लयते । एवं तृणक्षीर-दधिभूत-अन्नरस रक्तादिधातुप्रमृत्तिषुपि भाव्यम् । तस्मात् परिणामो द्विविध सरूपो विरूपश्च, द्वितीय एव त्रिवर्त इत्युच्यते, सर्वैव द्रव्यैक्य निराबाधमिति त्रिलक्षणत्वस्य द्रव्यभेदापादकत्वायोगात् अपेक्षोजकत्वात् न्यमिचरितत्वाच्च न तस्याकार्थत्व

अत्र चोदयति—

अपीताविति तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् । २ । १ । ८ ॥

अपीताविति अपीतिपूर्वकमृष्ट्यादेः प्रदर्शनार्थम् । (छा. ६-२-१) “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्”, (ऐत. १-१-१) “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” इत्यादिषु अप्ययावस्थोपदेशपूर्वकन्वददर्शनात् मृष्ट्यादेः ॥ यदि कार्यकारणयोर्द्रव्यैक्यमभ्युपेतम्, तदा कार्यस्य जगतो ब्रह्मण्यप्ययमृष्ट्यादिषु सत्सु, ब्रह्मण एव तत्तदवस्थान्वय इति कार्यगताः सर्व एवापुरुषार्थाः ब्रह्मणि प्रसज्येरन्, सुवर्ण इव कुण्डलगता विशेषाः । ततश्च वेदान्तवाक्यं सर्वमसमञ्जसं स्यात् ; (सु. १-१-६) “यः सर्वज्ञः सर्ववित्”, (छा. ८-१-१) “अपहतपाप्मा विजरो

साधकतेति ॥ अन्य मूलस्यायमपि कश्चित् हृद्गोऽर्थः—सालक्षणनियमप्रतिषेधमालमस्माभिः कृतम् । अस्माभिः प्रकृते कारिकाकरणयोर्द्रव्यैक्यासंभवो वा सालक्षणभावोऽपि वा नेष्ट । विशिष्टे कार्यकारणभावस्येष्टत्वात् । भवदुक्तसालक्षणाभावं कृत्वा चिन्तया तु हेनोर्दुष्टत्वं वैलक्षण्यस्य द्रव्यभेदासाधकत्वञ्चावोचामेति । ननु सिद्धान्ते सालक्ष्यस्येष्टत्वे तदेव ऋजुमापिणा मूलकृता कथं साक्षान्नोक्तमिति चेत्-न तथा हि सति वैलक्षण्यस्याकार्यत्वसाधकत्वमङ्गीकृतं स्यात् । सतर्कपुरस्कारेण विरोधोद्भावको हि तर्कदूषणैव निरसनीय इति च भाव्यम् ॥ ७ ॥

उपरि सूत्रद्वयं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे हेयास्पदत्वशंकातत्परिहारपरम् । ननु विलक्षणस्वरूपहेतोः अकार्यत्वसाधकत्वं पूर्वपक्षीष्टं सिद्धान्तिना दूष्यते । तदुपरि हेयास्पदत्वशंकाया पूर्वपक्षिष्ठायाः प्रकृते कथमुपयोगः । न खेतावता विलक्षणत्वस्य हेतुत्वसंभवो दर्शितो भवतीति चेत्-उच्यते-विलक्षणत्व द्रव्यभेदसहं तदसहञ्चेति द्विविधम् । तत्र भेदासहं विलक्षणत्वं हेतुर्मा भूषाम । भेदसहं तु अकार्यत्वसाधकमेव ; अन्यथा असत्कार्यवादप्रसगात् । प्रकृते च कार्यमूलजगन्निष्ठावस्थायाः ब्रह्मण्यभावात् द्रव्यभेदान्न कारणत्वम् । द्रव्यैक्यस्वीकारे तु जगद्गतसर्वहेयास्पदत्वं ब्रह्मणः स्यात् । अतः कार्यकारणद्रव्यैक्ये न परित्यक्तमित्युक्तं न घटते । न च भेदे वैलक्षण्ये च सत्यपि प्रपञ्चगतावस्था प्रति शरीरात्मभावशलात् ब्रह्माप्याश्रय इति कार्यकारणैक्यनिर्वाह इति वाच्यम्-शरीरात्मभावस्यैव दुर्बलत्वात्, शरीरगतावस्थायाः शरीरिण्यङ्गीकारे तुरयनयेन सर्वेषामपि हेयानामङ्गीकार्यत्वप्रसंगाच्च ; रुपाकाद्यादिस्थले काटाचिक्तसंबन्धेऽपि लवणत्वादिहेयसंबन्धदर्शनेन निरन्तरसंबन्धशालिनि ब्रह्मणि कैमुत्वेन प्रपञ्चहेयाश्रयत्वस्य प्रसंगाच्च । अतोऽसंबन्धत्वमात्रं ब्रह्म न हेयप्रपञ्चकारणम् अखिलहेयप्रत्यनीकत्वादिति पूर्वपक्षशयः । सिद्धान्ती तु तद्गतदोषप्रत्यनीकमपि तत्कारणं लोकदृष्टमित्याहेति ।

सृष्ट्यादेः प्रदर्शनार्थमिति आदिना स्थितिग्रहणम् । सृष्टिस्थितिप्रत्यकारिककार्यगतसर्वहेयवत्त्वापत्तिर्विवक्षितेति भावः । प्रथमोपस्थिता सृष्टिं विहाय अपीतिकथनं श्रुतौ अपीतेरेव प्रथमनिर्देशादित्याह सदेवेति । ननु अपीतावित्यपि न वक्तव्यमिति चेत्-न, कारणात् कार्यस्य विभागे स्थिते कारणाशे हेयप्रत्यनीकत्वकथनेऽपि अविभागरूपाप्यवकाले तदापत्तिरपरिहार्येति सांख्याशयात् । अपीतिकालमादाय

विमृत्यु ", (श्लो ६८) " न तस्य काय करण च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ",
 (श्लो ३११) " तयोरन्य विप्लव स्वाद्धृति ", (श्लो १-८) " अनीशश्चात्मा षष्ठ्यते
 भोक्तृभावात् ", (श्लो ३१२) ' अनीशया शोचति घृष्टमान. ' इति एकस्मिन्नेव वस्तुनि
 एषा परस्परविरुद्धानां प्रसक्ते ॥

अथोच्येत—चिदचिद्वस्तुशरीरकस्य परस्यैव व्रमण कायकारणभावात्, शरीरभूत-
 चिदचिद्वस्तुगतत्वाच्च दोषाणाम्, न शरीरिणि व्रमणि कायावस्थे कारणात्वे च प्रसङ्ग
 इति—तदयुक्तम्, जगद्ब्रमणो शरीरशरीरिभावस्वैरामभवात् । समरे च व्रमणि शरीर
 सवन्धनिचन्धनदोषाणामनिवायत्वात् । न हि चिदचिद्वस्तुनो व्रमणश्शरीरत्व समवति ।

शरीर हि नाम कर्मफलपसुखदुःखभोगमाधनभूतेन्द्रियाश्रय पञ्चशुचिप्राणाधीन

हेयप्रत्यतीकत्वनिवाह इत्यनि दुर्भ्रमिति ज्ञापनार्थे वा । प्रियगगो कार्यकारणभावे सत्यपि कार्यस्य
 अन्तत् स्वलाघारेण सालक्षण्य वक्तव्यम्, यथा वृत्तिकस्य पृथिव्यां लघत् तत्सालक्षण्यम् । एवमत्र
 व्रमणतिरिक्तलघात्ताराभावात् व्रमण तद्वत्ताप्रसंगोऽस्त्येवेति सूचनार्थे वा । अपीतानिति पददर्शान्तरमपि
 लभ्यते । अपीतौ इतानपि इति, पदद्वयम् । व्रमणो जगदितौ जगत्प्राज्ञौ गता शरीरालम्बनवत्संघेऽपि
 शरीरदोषाणां शरीरिणि प्रसंग एव । अपिशब्दात्, साक्षाद्वैष्ये तु सुतरामिति लभ्यते । तद्वत्प्रसंगा
 दिति । तद्वत् तद्विगिष्टस्य सत् प्रसंगात् । भोक्तृप्रापत्तेरित्येव निग्रह । तद्वत्प्रसंगात् हेयवत्त्वप्रसं
 गदिति यावत् । वृत्तिप्रत्यय इति स्त्रीकारे तद्वत् जगदौलम्ब्य प्रसंगादित्यर्थ । विलक्षणयो कार्य
 कारणभाववादिनाऽपि का मतावस्थाय कारणे स्त्रीकारेण जगद्धत् सर्वधर्मप्रसंग इति भाव ।

सिद्धान्त्याशयं निरसितुमुद्घाटयति अधोच्येतेऽनि । अनन्तरे सिद्धान्तभूते बालयुवादिदृष्टान्तसद्भावा
 एवोक्त, न तु सिद्धान्त्यभिमतस्य शरीरत्वस्य निर्बन्धनपूर्वं किमपि । अतो त्विचनानसंभवाशंकापेक्षया
 अनिष्टान्तरापत्त्याशङ्कनमभिमतमिति युक्तमित्यालोच्य, द्वितीये दोषमपि दशयति समवे चेति । तत्र
 दृष्टान्तपदेन शरीरालम्बनस्याभिमतत्वात् शरीरालम्बनासम्भवाशंकापरिहारोऽप्यत्र सूत्रकारद्वय इति भाष्ये
 इहेवाभेदविवेचनार्थेन वाह्य । शरीर हि नामेति । भौतिकं शरीरेन्द्रियविषयभेदात् त्विविधं
 विभजन् वैशेषिकदर्शनभाष्यकार प्रशस्तदेव वृक्षादि स्वाक्षरं निषय एवान्तर्भवयति, न शरीरे ।
 तेन जीवाविधितानामनि तादृशानां शरीरशब्दप्रसिद्धिर्नास्तीति सिद्धौ, का कथा सर्वभौतिक-मृत
 तदितराचेन-चेनमर्मसाधारण शरीरत्वमिति वादस्येति ज्ञापयितुं वृक्षादिवाहृतस्वरूपमदर्शनमिह ।
 इन्द्रियाश्रय इत्यस्य हि द्रव्याणामाश्रय इत्यर्थे । वृक्षादौ चक्षुरादिकार्याभावात् तदाश्रयत्वं नेति भाव ।
 इन्द्रियोत्वविस्थानेऽपि तदाश्रयत्वसंभवात् तद्व्यावृत्तये सुखेत्यादिविशेषणम् । साधनमृत इन्द्रियाश्रय,
 इन्द्रियाश्रयत्वा सुखदुःखभोगप्रतीकत्वा यत्र तत् शरीरनिनि पञ्चसितम् । एवमित्द्रियव्यापकं सुखदुःख
 स्वभोगसाधनत्वम्, भोगत्वयपकं कर्माधीनत्वम् । अतो विधिनिषेधावशमीश्वरमादाय कस्यचिदपि
 शरीरस्य वक्तुं न शक्यमिति ज्ञापनाय कर्मैत्यादिनिर्देशणप्रदानम् । न अत्र शरीरलक्षणमुच्यते, किंतु

धारणः पृथिव्यादिभूतसङ्घातविशेषः ; तथाविधस्यैव लोकवेदयोः शरीरत्वप्रसिद्धेः । पर-
मात्मनश्च, (छा. ८-१-१) “अपहतपाप्मा विजरः”, (मु. ३-१-१) “अनश्नन्नन्यो अभि-
चाकशीति”, (श्वे. ३-१९) अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः”,
(मु. २-१-२) “अप्राणो ह्यमनाः” इत्यादिभिः कर्मतत्फलभोगयोरभावात्, इन्द्रियाधीन-
भोगत्वाभावात्, प्राणवत्त्वाभावाच्च न तं प्रति चेतनाचेतनयोः शरीरत्वम् । न चाचेतन-
व्यतिरूपतृणकाष्ठादीनाम्, समष्टिरूपस्य भूतसङ्घस्य चैन्द्रियाश्रयत्वादि संभवति । भूत-
सङ्घस्य पृथिव्यादिसङ्घातत्वं च न निवृत्ते । चेतनस्य तु ज्ञानौकाकारस्य सर्वमेतच्च सम्भव-
तीति नतरां शरीरत्वसंभवः ॥

न च भोगायतनत्वं शरीरत्वमिति शरीरत्वसंभवः ; भोगायतनेषु वेदमादिषु शरीर-

लक्ष्यस्वरूपपरिस्थितिः । शरीरं हि नामेत्युपक्रमात् । लक्षणनिवक्ष्याया मङ्गचन्तरञ्च, ‘भोगायतनत्वं
शरीरत्वम्’ इति समनन्तरमेव दृश्यते । पञ्चवृत्तीति वृक्षादिवारणाय । तत्र भगवत्संरोहणादिना प्राणव्या-
पारसत्त्वानुमानात् । विशेष इति पदेन सर्वपृथिव्यादिसाधारण्येन शरीरत्वेतिर्ध्वं युक्तं इति दर्शयति ।
‘चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम्’ इति न्यायसूत्रम् । तत्र चेष्टा नाम प्रकृतवदात्मसंयोगासम्बन्धविकारणिका
क्रिया । तदाश्रयः शरीरमित्युक्तौ परमाणुप्रभृतिषु प्रयत्नवदीश्वरसंयोगवशात् क्रिया भवतीति तेषामपि
शरीरत्वं भवत्येवेति सिद्धान्ती प्रत्यवतिष्ठेतेति तद् विहाय इन्द्रियाश्रय इति पूर्वमुक्त्वाऽथ प्रतिबुध्य,
‘विविधा च पृथक् चेष्टा’ इति गीतायां प्राणादेश्रहणात् प्राणसंयोगासम्बन्धविकारणकक्रियैव चेष्टाऽस्तु
इति मनसिक्त्य चेष्टाश्रय इत्येतेदेव पञ्चवृत्तिप्राणाधीनधारण इत्यदर्शयत् पूर्वपक्षी । अर्थाश्रयत्वं कुतो
नोक्तमिति चेत्—अर्थाः यदि विषयाः, तेषां बाह्याणां शरीरमाश्रयो न भवति, तथाऽर्थः प्रयोजनं
भोग इति पक्षेऽपि शरीरे तदाश्रयत्व न भवति ; आत्मन्येव तत्सत्त्वात् । ननु न्यायभाष्ये आश्रयत्वं सौत्र
भिन्नभिन्नं दर्शितम्—चेष्टाश्रयत्वमाधारत्वमेव । इन्द्रियाश्रयत्वं तु तदुपजीव्यत्वम्, स्वोपचयोपघातप्रयुक्तो-
पचयोपघातशालीन्द्रियकत्वमिति यावत् । इदंशरीरम् । अर्थाश्रयत्वञ्च विषयाधीनसुखदुःखभोगसाधनत्व-
मेवेति—चेत्—तर्हि भोगसाधनभूतेन्द्रियाश्रय इति पदे साधनभूतत्वासौ इन्द्रियाश्रयश्चेति
त्रिशद्वैजोमयमप्युक्तमस्तु । अनुवद्विषयति ह्युतरसूत्रे त्वदुक्तञ्च कर्मफलभोगहेतुरित्यादिक्रमिति ।
अथ वा इन्द्रियेषु भोगसाधनत्वोक्त्या तत् अर्थसिद्धं मन्यते । पृथक् तल्लक्षणायोगस्य समनन्तरमेव
कथनात् तस्येह त्याग इति वा भाष्यम् । नन्विदं शरीरशब्दस्य लोके पारमैश्वरादावपयोग-
मालेण शरीरशब्दार्थनियन्त्रणं न सर्वतार्किकदितीर्थकरसमतम् । स्वावराणां शरीरत्वं प्रमाणप्रतिपन्नञ्च ।
अतः, “अन्तःपञ्चा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः” इति प्रमाणात् वृक्षादीनामपि भोगोऽस्तीति
भोगवदितलक्षणमेव युक्तम् । अत एव अर्थाश्रय इति सूत्रे चरममुक्तम् । तच्च भोगायतनत्वमिति
शक्यं निरस्यति न च भोगेति । शरीरत्वसंभवः शरीरलक्षणसमवः । यद्वा पुण्यापुण्यरूपकर्मफलमिन्नस्वापि
भोगस्य स्वीकारात् ईश्वरस्यापि सुखित्वस्य किञ्चिद्भूयेण कतिपयतार्किकदिष्टरीकृतत्वात् तद्भोगायतनत्व चेत-

त्वाप्रसिद्धे ॥ यत्र वतमानस्यैव सुखदुःखोपभोग', तदेव भोगायतनमिति चेन्न—परकाय प्रवेशजन्मसुखदुःखोपभोगायतनस्य परकायस्य प्रतिष्ठशरीरत्वाप्रसिद्धे । ईश्वरस्य तु स्वस्वस्तिद्धनित्यनिरतिशयानन्दस्य भोग प्रति चिदचितोरायतनत्वनियमो न मभवति ।

एतेन भोगमाधनमात्रस्य शरीरत्वं प्रत्युक्तम् ॥

अथ मतम्—यदिच्छाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्ति यत्, तन् तस्य शरीरमिति, सप्तस्येश्वरेच्छाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिनेधरशरीरत्वं मभवतीति—तदपि न साधीय', शरीरत्वात्वा प्रसिद्धे यत् चेतनेच्छायत्स्वरूपत्वाभावात्, रुग्णशरीरस्य तदिच्छाधीनप्रवृत्तिरभावात्, मृतशरीरस्य तदायत्स्थितित्वाभावात्, मालप्रतिनकादिषु चेतनेच्छाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिषु तच्छरीरत्वाप्रसिद्धेश्च । चेन्नस्य नित्यस्येश्वरेच्छायत्स्वरूपत्वाभावाच्च न तच्छरीरत्वमत्र ।

न च यत् यदेकनियाम्यम् यदेकधायम्, यस्यैव शेषभूतम् तन् तस्य शरीरमिति वाच्यम्, क्रियादिषु व्यभिचारात् ।

नाचेननेपुत्रीति सर्वस्य परमात्मशरीरत्वसम्भव इत्यथ । अप्रसिद्धेरिति । वेदम दीनाभिपि स्थूलरूपेणावच्छेदकत्वात् स्थानिति भाव । एवकारार्थयत्नेन यावन्वयति यत्नेति । भोगस्य यद्भवच्छेद प्रयोजक, तत् शरीरम् । भोगप्रयोजकत्वच्छेदनिरूपकत्वं न वेदमादौ, अन्यथापि भोगोदयादिति भाव । न च वेदमनि मणिमयत्रिकादौ शयातो यत् सुखमनुभवति, तत्र वेदमावच्छेद एव प्रयोजक इति वाच्यम्—तत्र वेदमनो भोगोपरुणत्वेनैव कारणत्वमीकारात् तदवच्छेदस्य प्रयोजकत्वानभ्युपगमात् । परकायेति । भूतात्मिके नि मनीषपरकाये प्रविश्य तदवच्छेदेन बहु कृत्वा भोगमनुभवति । अथापि न स भूतादे शरीरमिति । अप्रसिद्धेरिति । पूर्वपक्षी स्वपक्षे कथमिदं वारयतीति चेत्—कर्मफलरूपेत्यभ्येन्द्रिया श्रयेऽन्यमीकारेण परकीयकमाधी गोत्पत्तिकत्वस्य तत्र कायेऽभावोपपादनेन । परकायप्रवेशस्यैव मूलादे स्वस्थलेन सूत्रेण वा कायेन सहैव तत्र प्रवेणात् तत्र नाना थापरकरणेऽपि तदधीनभोगान्च्छेदकत्वं तद्विषयशरीरत्वमित्युक्त्या पतल्लक्षणमीकारेण नेष्टसिद्धिरित्याशयेन ह ईश्वरस्यत्विति । मानस्येति । मानस्ये कास्ते । यद्वा कर्मफलमूलत्व-तु स्वरूपत्वाग्निवेश तदवच्छेदे । सामान्यभोगसाधनत्व शरीरत्वमितीत्यपीत्यथ ।

'स धीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम्' इति, 'नाचेक्षमे यदि ततो भुवनायम्नि नात् प्रभो भवितुमेव कुत प्रवृत्ति' इति च सिद्धाते व्यवहारात् लक्षणमेवमि मन् स्थादिनि विभूश्य तदपि दूषयितुमाह अथमतमिति । स्वरूपं यत् । स्थिति तस्योत्तरकालसंनय । प्रवृत्ति व्यापार । परमात्मनामात्रायात्त्व धमस्य णगति क्षुन्नत्वेऽपि ने शरीरत्वम् । शरीरत्वस्यैव शरीरे समन्वयाभावा दिनि इययनि तदपि नेनि । अथायतिमप्याह सालभञ्जिकेनि । सिद्धात्सिद्धाद्विवर्तितलक्षणमपि स्थिति न चेति । क्रियादिषु व्यभिचारात् । गुणत्रियानी शरीरत्व न हीहृन्म । तद साक्षात्संबन्धस्य तच्छरीरत्वाभोगात् । गुणादेर्द्रव्यानरगन्म्यान्यस्यसाक्षात्संबन्धाभोगात् । तस्मीकारे तु

(कठ. १-२-२२) “अशरीरं शरीरेषु” (इवे. ३-१९) “अपाणिपादो जवनो ग्रहीता” इत्यादिभिश्चेश्वरस्य शरीराभावः प्रतिपाद्यते ।

अतो जगद्ब्रह्मणोः शरीरशरीरिभावस्यासंभवात् तत्सं (वात्, सं) भवे च ब्रह्मणि दोष-प्रसङ्गात् ब्रह्मकारणवादे वेदान्तवाक्यानामसामञ्जसम्—इति ॥ ८ ॥

अत्रोत्तरम्—

न तु दृष्टान्तभावात् । २ । १ । ९ ॥

नैवमसामञ्जसम् ; एकस्यैवावस्थाद्वयान्वयेऽपि गुणदोषव्यवस्थितेदृष्टान्तस्य विद्यमानत्वात् । तुशब्दोऽत्र हेयसंबन्धगन्धस्यासंभावनीयतां द्योतयति । एतदुक्तं भवति—चिदचिद्वस्तुशरीरतया तदात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मणः सङ्कोचविकासात्मककार्यकारणभावावस्थाद्वयान्वयेऽपि न कश्चिद्विरोधः ; यतः सङ्कोचविकासौ परब्रह्मशरीरभूतचिदचिद्वस्तुगतौ ; शरीरगतास्तु दोषा नात्मनि प्रसज्यन्ते ; आत्मगताश्च गुणा न शरीरे ; यथा—देवमनुष्यादीनां सशरीराणां ज्ञेत्रज्ञानां शरीरगताः बालत्वयुवत्वस्थविरत्वादयो नात्मनि संबध्यन्ते ; आत्मगताश्च ज्ञानसुखादयो न शरीरे ; अथ च ‘देवो जातः, मनुष्यो जातः, तथा स एव बालो युवा स्थविरश्च’ इति व्यपदेशश्च मुख्यः ॥ भूतसूक्ष्मशरीरस्यैव ज्ञेत्रज्ञस्य देवमनुष्यादिभाव इति (शारी. ३-१-१) “तदन्तरप्रतिपत्तौ” इति वक्ष्यते(ति) इति ।

चेतनाचेतनगतगुणानां हेयानां साक्षात्परमात्मनि कथने निर्विकारत्वहेयप्रत्यनीकत्वादिभङ्गश्चेति भास्कराद्वैतप्रसंगः, निर्विकारत्वादिश्रुतिविरोधश्चेति । सर्वांगुगतशरीरत्वनिर्वचनं श्रुत्यनभिमतञ्चेति दर्शयति अशरीरमिति । अपाणिपादादिपदं न कर्मेन्द्रियमालाभावपरम्, किंतु हस्तपादादिशरीरावयवनिषेधकमपीत्याशयेनाह अपाणीति ।

न तु दृष्टान्तभावात् । असमञ्जसमिति अनुवर्तते । नासमञ्जसं ब्रह्मकारणत्ववचनम्, तद्वत्प्रसंगाभावे दृष्टान्तसत्त्वात् । तुशब्दः शरीरत्वासंभवव्यवच्छेदकोऽपि । तेन शरीरलक्षणनिर्वचनसंभवः, ‘अशरीरं शरीरेषु’ इत्यादिश्रुत्यर्थनिर्वाहश्च ज्ञाप्यते । व्यवस्थितेः व्यवस्थितिविषये । संकोचविकासौ सूक्ष्मत्वस्थूलत्वे । ननु साक्षात् अवस्थाश्रयत्वाभावे कथं ब्रह्मण उपदानान्वयमुपादेयत्वञ्चेत्याशंकाया तत्रापि दृष्टान्तभावादिति सूत्रार्थ संगमयति अथचेति । देवत्वादिधर्माणां जीवे परम्परया स्थितावपि कार्यत्वे व्यवहारवलात् प्रामाणिकम्, तथैव श्रुतिवलात् ब्रह्मणोऽपि । न च शुद्धब्रह्मणः कथमुपादानत्वमिति वाच्यम्—दृष्टान्त इवात्तापि सूक्ष्माचिद्वैशिष्ट्यसत्त्वेनादोषात् । ननु जीवस्य शरीरग्रहणात् प्राक् अचिच्छरीरकत्वाभावात् कथं शरीरद्वारा कारणावस्थाश्रयत्वमित्यत्राह भूतसूक्ष्मेति । महाप्रलयानन्तरभाविप्रथमसूक्ष्मस्य सूक्ष्मशरीरमथनपूर्वकभूतसूक्ष्मशरीरभावेऽपि स्थूलशरीर एव जन्मव्यवहारात् जनारूपप्रथमस्थूलशरीरभातिरप्येवं मथननिरपेक्षसूक्ष्मशरीरपूर्विकैवेति तत्रापि कारणावस्थाश्रयत्वमज्ञतमिति भावः । विशिष्टब्रह्मण उपदानोपादेयभावश्च सर्वत्रास्त एव ।

यत् पुनरुक्तम्—चिदचिदात्मकस्य जगत स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च परमात्मान प्रति शरीर-
भागो नोपपद्यते इति—तत् अनाकलितसम्पद्भ्यायानुगृहीतवेदान्तवाक्यगणस्य स्वमति-
परिकल्पितकृतक[कल्क]विजृम्भितम् ।

सर्व एव हि वेदान्ता स्थूलस्य सूक्ष्मस्य चेतनस्याचेतनस्य च समस्तस्य परमात्मान
प्रति शरीरत्व आवयन्ति—त्राजमनेयके तावत् काण्वशाखायां (वृ ५ ७) माष्यन्दिनशा
खायां (६ ७) चान्तर्यामिब्राह्मणे, ' य पृथिव्यां तिष्ठन् यस्य पृथिवी शरीरम् ' इत्यारभ्य
पृथिव्यादिसमस्तमचिद्वस्तु, (काण्व) " यो विज्ञाने तिष्ठन् यस्य विज्ञान शरीरम् ",
(माष्य) " य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरम् " इति चेतन च पृथक्पृथक्निर्दिश्य
ऽस्तस्य परमात्मशरीरत्वमभिधीयते । सुबालोपनिषदि च, (७ ख) " य पृथिवीमन्तरे
सञ्चरन् यस्य पृथिवी शरीरम् " इत्यारभ्य तद्देव चिदचितो सर्वावस्थयोः परमात्मशरीरत्व-
मभिधाय, " एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः " इति तस्य
सर्वभूतानि प्रति आत्मत्वमभिधीयते । स्मरन्ति च, (रा युद्ध १२० २६) ' जगत् सर्वं
शरीर ते ", (वि० पु० २१२ ३७) " यदम्बु वैष्णव काय " (वि पु १-२२-३८,
८६) " तत् सर्वं वै हरेस्तनु ", ' तानि सर्वापि तद्वपुः ", (मनु, १-८) " सोऽभिधाय
शरीरान् स्वात् ' इत्यादि । भूतसूक्ष्मात् स्वशरीरादित्यर्थ ।

लोक च शरीरशब्दो घटादिशब्दवत् एकाकारद्रव्यनियतप्रवृत्तिमनासादित क्रिमि
क्रीटपतङ्गसपनरपशुप्रभृतिष्वत्यन्तरिलक्षणाकारेषु द्रव्येष्वगौण प्रयुज्यमानो दृश्यते । तेन
तस्य प्रवृत्तिनिमित्तव्यवस्थापन सर्वप्रयोगानुगुण्येनैव कार्यम् । त्वदुक्तं च ' कर्मफलभोगहेतु'
इत्यादिक प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणं न सर्वप्रयोगानुगुणम्, यथोक्तेऽग्नीश्वरशरीरतयाऽभिहितेषु
पृथिव्यादिष्वव्याप्ते । किञ्च ईशस्येच्छाविग्रहेषु, मुक्तानां च (छा ७ २६ २) " स एकधा
भवति " इत्यादिवाक्यावगतेषु विग्रहेषु तल्लक्षणमव्याप्तम्, कर्मफलभोगनिमित्तत्वाभावात्
तेषाम्, परमपुरुषेच्छाविग्रहाच्च न पृथिव्यादिभूतसङ्घातविशेषा ; (भा शा २०६ ६०)

शरीरात् स्वादित्येतद् विवृणोति भूतसूक्ष्मादिति । समष्टिरूपादित्यर्थ ।

ननु लोरुप्रसिद्धार्थस्य बाधे श्रौतभयोगोऽपि लक्षणयैव निर्वाह इत्यत्राह लोके चेति । सर्वत्र
शब्दस्य व्युत्पत्तिनिमित्ते कस्मिंश्चित् सत्यपि प्रामाणिक्यावद्बन्धवहारानुगतप्रवृत्तिनिमित्तस्य कल्पनया यत्
शक्त्यैक्यं शररोपपादनम्, तन्न नार्थसङ्कोचोऽनुमन्यते । अत एव द्विपास्त्वत्तुल्यात्वादि न शरीरशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथैव वृक्षादौ शरीरत्वव्यवहारपामागिकत्वाभावात् पञ्चवृत्तिप्राणकत्वादिलक्षणमपि त्याज्य
माफलवन्ति तत्त्वविद । एवं देवमनुष्याकार्यरसावसर्वाणुगतधर्मान्वेषणवत् वेदव्यवहारसिद्धशरीरभावसर्व
वस्तुसाधारणोऽपि यदि धर्मोऽन्विष्यमाण सुलभ, तदा किमिति तदन्यथाकरणमिति भाव । यथोक्तेषु=
श्रुतिस्मृतिभिरभ्यासेन शिक्ष्यैवमुत्पेसु । सर्वत्र शिलाकाद्यादावभ्यासिमभिप्रथन् तत्र सजीवत्वे सद्विद्वान्

“न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः” इति स्मृतेः । अतो भूतसङ्घातरूपत्वं च शरीरस्याव्याप्तम् । पञ्चवृत्तिप्राणाधीनधारणत्वं च स्थावरशरीरेष्वव्याप्तम् । स्थावरेषु हि प्राणसङ्घावेषु तस्य पञ्चधाऽवस्थाय शरीरस्य धारकत्वेनावस्थानं नास्ति । अहल्यादीनां कर्मनिमित्तशिलाकाष्ठादिशरीरेष्विन्द्रियाश्रयत्वं सुखदुःखहेतुत्वं चाव्याप्तम् ।

अतः, यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं च शक्यम्,

प्रति अहल्यादिनिदर्शनेन तत्स्थापनार्थमाह अहल्यादीनामिति । न त्विदमन्यशिलादिव्यावर्तकम् । आदिपदेन सर्वशिलादिनिविष्टजीवग्रहणम् । इन्द्रियाश्रयत्वमिति । न्याय वृक्षादौ सर्वेन्द्रियाश्रयत्वान्स्वीकारादिति भावः । सुखदुःखहेतुत्वञ्चेत्युक्त्या पूर्वं भोगसाधनभूतेत्यत्र पृथक्पदत्व वा अश्रय-पदेन कर्मधारयो वा ज्ञायते ।

किं तर्हि अन्यतानतिप्रसक्तं शरीरलक्षणमित्यत्र, पूर्वपक्षिणा अन्ते दूषितमेव परिष्कृत्य दर्शयति अत इति । अत्र लक्षणमास्थेयमित्येकवचनानुरोधेन समुदितमेकं लक्षणमिति केचित् । एकैकस्थैव निर्दुष्टतया दलानां न्यावर्तकत्वाभावेऽपि बृहत्त्वं बृहत्त्वोभयस्य ब्रह्मशब्दार्थे निवेशवत्, तार्किकैर्वैनिग-मनाविरहात् कृतिसाध्यत्वेऽसाधनत्वबलवदनिष्ठाननुवन्धित्वाना लिङ्गत्ववर्णनवधैक्यैव शक्त्या तत्र समुदितं प्रवृत्तिनिमित्तमिति तावतो लक्षणत्वमिति तदाशयः । ‘अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्’ इति वाक्येन, अन्तर्यामिब्राह्मणादिना च न्यासिविशिष्टनियन्त्रत्वमात्तेणाप्यात्मशब्दव्यवहारप्रदर्शनात्, “विवक्षित-गुणोपपत्तेश्च” इत्येतत्सूत्रे भाष्य एव, “आधेयत्वविधेयत्वशोषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि” इति भाषितत्वस्य न्यायसिद्धाब्जने प्रदर्शितत्वाच्च प्रत्येकं तत्रं प्रवृत्तिनिमित्तं लक्षणञ्चेति लक्षणत्रयव्यादि-नामाशयः । पूर्वपक्षिणा शरीरं हि नामेत्यारभ्य शरीरत्वपरिचायकाकारकथनवत् सर्वमिदं परिचायक-कथनमालम् । प्रवृत्तिनिमित्तानीति भाष्यस्य च शरीरशब्दप्रयोगे, गोसाहश्यादिकमिव गवयशब्द-गशेनो, उपलक्षणमित्येवार्थः । अतः, इति शरीरलक्षणमास्थेयमित्यत्र इत्येतत्पक्षार्थं किमपि चेतना-पृथक्सिद्धद्रव्यस्वरूपं लक्षणमास्थेयमित्यर्थः । ‘यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यम्, तस्य तत् शरीर’मित्येतावदेव पष्ठवर्थापृथक्सिद्धत्वांशविवरणोपयोगितया ‘सर्वात्मना स्वार्थे’ इत्यादिना व्याख्यायते इति वाऽस्तु इत्यनेषामाशयः । आस्तामेत् । लक्षणत्रयमत्र विवक्षितमिति सम्यक् । अत्र यस्य यत् इति निर्देशः शरीरशब्दस्य पुत्रादिशब्दवत् संसन्धिककार्यबोधकत्वमिति ज्ञापनाय । यद् द्रव्यं यस्य चेतनस्येति व्यत्यसाव्यः । यद् द्रव्यम् यदवस्थद्रव्यम् । चेतनस्य चैतन्यविशिष्टस्य । सर्वात्मना सर्वप्रकारेण, सर्व-देति यावत् । स्वार्थे स्वविषये-स्वशक्यकार्ये ; स्वं शरीरम् । सिद्धान्ते एकस्मिन्नेव द्रव्ये नानापरिणा-मनाजस्वीकारात् देहाकारपरिणतद्रव्यस्य देहाकारात् पूर्वं पश्चाच्च तज्जीवनियाम्यत्वामावात् सर्वदेत्येतद्-दितलक्षणार्थमत्र इति यद्वचनमिति परिष्कृतम् । देहाकारविशिष्टस्य सर्वदा नियाम्यत्वात् दोषः । धर्मपुत्रत्वानस्य द्रव्यत्वेऽपि जीवनियाम्यत्वेऽपि न तत्रातिव्याप्तिः । चैतन्यस्य तस्य धर्ममाननियाम्यत्वेऽपि चैतन्यविशिष्टनिरूपितनियाम्यत्वायोगात् । एतद्वारणार्थमेव चैतन्यविशिष्टस्येति परिष्कृतम् । अद्रव्यस्य

यत् पनरुक्तम्—चिद्वि-दात्मकस्य जगत् स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च परमात्मानं प्रति शरीर-
भागो नोपपद्यते इति—तत् अनाकलितमभ्यङ्ग्यापानुगृहीतवेदान्तप्राक्यगणस्य स्वप्रति-
परिकल्पितकुतर्क[फलक]विजृम्भितम् ।

सप्त एव हि वेदान्ता स्थूलस्य सूक्ष्मस्य चेतनस्याचेतनस्य च समन्तस्य परमात्मानं
प्रति शरीरत्वं श्रावयन्ति—राजमनेयकं तानत् काण्यशारदाया (चृ ५ ७) माध्यन्दिनशा
खाया (६ ७) चान्तर्यामिब्राह्मणे, 'य पृथिव्या तिष्ठन् यस्य पृथिवी शरीरम्' इत्यारभ्य
पृथिव्यादिसमस्तमचिद्वस्तु, (काण्व) "यो विद्वान् तिष्ठन् यस्य विद्वान् शरीरम्",
(माध्य) "य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरम्" इति चेतनं च पृथक्पृथङ्निर्दिश्य
स्वतस्य परमात्मशरीरत्वमभिधीयते । सुबालोपनिषदि च, (७ न्व) "य पृथिवीमन्तरे
सञ्चगन् यस्य पृथिवी शरीरम्" इत्यारभ्य तद्वद्व चिदचित्तो भवावस्थयो परमात्मशरीरत्व-
मभिधाय "एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण" इति तस्य
सम्भूतानि प्रति आत्मत्वमभिधीयते । सरन्ति च, (रा पुद्ग १२० २६) 'जगत् सर्वं
शरीरं ते", (त्रि० पु० २१२ ३७) "यदम्नु वैष्णव काय" (वि पु १-२२-३८,
८६) "तत् सर्वं हे हरेस्तु", 'तानि सनाधि तद्रूपः", (मनु, १-८) "सोऽभिधाय
शरीरान् स्वात्' इत्यादि । भूतसूक्ष्मात् स्वर्गादिदिव्यं ।

लोके च शरीरशब्दो घटादिशब्दवत् एकाकारद्रव्यनियतवृत्तिमनामादित क्रिमि-
कीटपतङ्गसपनरपशुप्रभृतिष्वत्यन्तत्रिलक्षणकारेषु द्रव्येऽप्यर्गाण प्रयुज्यमानो दृश्यते । तेन
तस्य प्रवृत्तिनिमित्तव्यवस्थापनं सर्वप्रयोगानुगुण्येनैव कायम् । त्वदुक्तं च 'कर्मफलभोगहतु'
इत्यादिकं प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणं न सप्तप्रयोगानुगुणम्, यद्योक्तैस्वीधरशरीरतयाऽभिहितेषु
पृथिव्यादिष्वव्याप्ते । किञ्च इतरस्येच्छाभिग्रहणं, मुक्तानां च (ह्य ७ २६ २) "स एकधा
भवति" इत्यादिवाक्यावगतेषु विग्रहेषु तल्लक्षणमव्याप्तम्, कर्मफलभोगनिमित्तत्वाभावात्
तेषाम् ; परमपुरुषच्छाविग्रहाद्यं न पृथिव्यादिभूतसङ्घातविशेषा ; (भा शा २०६-६०)

शरीरात् स्वादित्येतद् विवृणोति भूतसूक्ष्मादिति । समष्टिरूपादित्यर्थः ।

ननु लोकरूपसिद्धार्थस्य बाधे द्रौतभोगोऽपि लक्षणमैव निर्वाह्य इत्यन्ताह लोके चेति । सर्वत्र
शब्दस्य व्युत्पत्तिनिमित्ते कस्मिंश्चित् सत्यपि प्रामाणिकयावद्भवहारानुगतप्रवृत्तिनिमित्तस्य कल्पनया यत्
शक्त्यैक्यं शवरोपपादनम्, तस्य नार्थसंकोचोऽनुभवते । अत एव द्विपात्त्वत्तुष्पात्त्वादि न शरीरशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तम् । तत्रैव प्रकाशो शरीरत्वव्यवहारप्रामाणिकत्वावगत्याय पञ्चवृत्तिपाणकत्वादिलक्षणमपि त्याज्य-
माकल्यन्ति तत्त्वविदः । एवं देवमनुष्यवर्तिर्नस्वावरसर्वाजुगतधर्मान्वेषणवत् वेदव्यवहारसिद्धशरीरभावसर्व-
वस्तुसाधारणोऽपि यदि धर्मोऽन्विष्यमाणं द्रुल्यं, तदा किमिति सत्यव्याकरणमिति भावः । यद्योक्तैषु=
श्रुतिस्मृतिभिरन्यासेन विशिष्टैवमुक्तेषु । सर्वत्र शिल्पकाष्ठादावव्याप्तिमभिप्रेत्यन् तस्य सजीवत्वे सविदान

“न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः” इति स्मृतेः । अतो भूतसङ्घातरूपत्वं च शरीरस्याव्याप्तम् । पञ्चवृत्तिप्राणाधीनधारणत्वं च स्यावरशरीरेष्वव्याप्तम् । स्यावरेषु हि प्राणसङ्घादेऽपि तस्य पञ्चधाऽवस्थाय शरीरस्य धारकत्वेनावस्थानं नास्ति । अहल्यादीनां कर्मनिमित्तशिलाकाष्ठादिशरीरेष्विन्द्रियाश्रयत्वं सुखदुःखहेतुत्वं चाव्याप्तम् ।

अतः, यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं च शक्यम् ,

प्रति अहल्यादिनिदर्शनेन तत्स्थापनार्थमाह अहल्यादीनामिति । न त्विदमन्यशिलादिव्यावर्तकम् । आदिपदेन सर्वशिलादिनिविष्टजीवग्रहणम् । इन्द्रियाश्रयत्वमिति । त्वया वृक्षादौ सर्वेन्द्रियाश्रयत्वा-
स्वीकारादिति भावः । सुखदुःखहेतुत्वञ्चेत्युक्त्या पूर्वं भोगसाधनभूतेत्यत्र पृथक्पदत्वं वा अश्रय-
पदेन कर्मधारयो वा ज्ञायते ।

किं तर्हि अन्यनानतिप्रसक्तं शरीरलक्षणमित्यत्र, पूर्वपक्षिणा अन्ते दूषितमेव परिष्कृत्य दर्शयति अत इति । अत्र लक्षणमास्थेयमित्येकवचनानुरोधेन समुदितमेकं लक्षणमिति केचित् । एकैकस्यैव निर्दुष्टतया दलानां व्यावर्तकत्वाभावेऽपि बृहत्त्वबृंहणत्वोभयस्य ब्रह्मशब्दार्थं निवेशयत्, तार्किकैर्विनिगमनातिरहात् कृत्तिसाध्यत्वेऽप्राधान्यत्ववदनिघाननुबन्धितवानां लिङ्गार्थत्ववर्णनवचैक्यैव शक्यता त्रयं समुदितं प्रवृत्तिनिमित्तमिति तावतो लक्षणत्वमिति तदाशयः । ‘अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्’ इति वाक्येन, अन्तर्भावमिवाद्यादिना च व्याप्तिविशिष्टनियन्तृत्वमात्रेणाप्यात्मशब्दव्यवहारप्रदर्शनात्, “विवक्षित-
गुणोपपत्तेश्च” इत्येतत्सूत्रे भाष्य एव, “आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि” इति भाषितत्वस्य न्यायसिद्धाञ्जने प्रदर्शितत्वाच्च प्रत्येकं त्रयं प्रवृत्तिनिमित्तं लक्षणञ्चेति लक्षणत्रयनादि-
नामाशयः । पूर्वपक्षिणा शरीरं हि नामेत्यारभ्य शरीरत्वपरिचायकाकारकश्चनक्तुं सर्वमिदं परिचायक-
कश्चनमात्रम् । प्रवृत्तिनिमित्तानीति भाष्यस्य च शरीरशब्दप्रयोगे, गोसाहस्रयादिकमिव गवयशब्द-
प्रयोगे, उपलक्षणमित्येवार्थः । अतः, इति शरीरलक्षणमास्थेयमित्यस्य इत्येतदुपलक्ष्यं किमपि चेतना-
पृथक्सिद्धद्रव्यत्वरूपं लक्षणमास्थेयमित्यर्थः । ‘यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यम्, तस्य तत् शरीर’मित्येतावदेव
पष्ठधर्मापृथक्सिद्धत्वालविवरणोपयोगितया ‘सर्वात्मना स्वार्थे’ इत्यादिना व्याख्यायते इति वाऽस्तु
इत्यनेपामाशयः । आत्मानं च । लक्षणत्वमत्र विवक्षितमिति सम्यक् । अत्र यस्य यत् इति निर्देशः
शरीरशब्दस्य पुत्रादिशब्दवत् सर्ववन्धिकार्थबोधकत्वमिति ज्ञापनाय । यद् द्रव्यं यस्य चेतनस्येति
व्यत्यसावयवः । यद् द्रव्यम् यदवस्थद्रव्यम् । चेतनस्य चैतन्यविशिष्टस्य । सर्वात्मना सर्वप्रकारेण ; सर्व-
देति वाक्त् । स्वार्थे स्वविषये-सशक्यकार्ये, स्वं शरीरम् । सिद्धान्ते एकस्मिन्नेव द्रव्ये नानापरिणा-
ममात्रस्वीकारात् देहाकारपरिणतद्रव्यस्य देहाकारात् पूर्वं पश्चाच्च तज्जीवनियाम्यत्वामावात् सर्वदेत्येतद्-
द्वितलक्षणासंगत इति यद्वचस्पमिति परिष्कृतम् । देहाकारविशिष्टस्य सर्वदा नियाम्यत्वाच्च दोषः ।
धर्मवृत्तज्ञानस्य द्रव्यत्वेऽपि जीवनिियाम्यत्वेऽपि न तत्तातिव्याप्तिः, चैतन्यस्य तस्य धर्मिमात्रनियाम्यत्वेऽपि
चैतन्यविशिष्टनिरूपितनियाम्यत्वायोगात् । एतद्वारणार्थमेव चैतन्यविशिष्टस्येति परिष्कृतम् । अद्रव्यस्य

तच्छेषतैकस्वरूपं च, तत् तस्य शरीरमिति शरीरलक्षणमाभ्येयम् । रुग्णशरीरादिषु नियमनाद्यदर्शनं विद्यमानाया एव नियमनशक्तेः प्रतिबन्धकृतम् , अग्न्यादेः शक्तिप्रतिबन्धादौष्ण्या

क्रियादेवार्णाय द्रव्यमिति । सर्गमिदं लक्षणत्रयेऽपि भाग्यम् । पश्चिन्कार्थम्यान्तरिक्षसचारादे पुरुषकार्थत्वाभावेन कथं सर्वात्मना नियन्तुं शक्यत्वमिति शंकापरिहाराय स्वार्थं इत्युक्तम् । न त्विदं लक्षणघटकम् सगदा इत्येव सर्वात्मनेनिपदेन विवक्षणात् एतद्दृष्ट्यान्पेक्षितत्वात्, तन्मर्थमेवैतत्प्रयोगात् । नियन्तुं सकल्पाधीनव्यापारवत्तया कर्तुम् । तथाच तस्य तच्छरीरत्व नाम समभिव्याहनप्राथम्यावच्छेदकीमूलचैतन्यविशिष्टतन्निरूपितसर्वाकालिकनियमनविषयत्वाद्देहावच्छेदकावस्थाविशिष्टद्रव्यत्वम् । नियमनाहताया सर्वकालिकत्वं काण्डिकनवनेन स्वमत्तान्यापकत्वम् । सजीवपरकायस्य सद्यदानियाग्रभावात् न पक्षि-शन्तं प्रति शरीरत्वम् । एव प्राणोद्द्रायादीनामपि न शरीरत्वमसौ, अनेकशरीरपु तत्तद्गामाभ्यन्ताराद्या-प्यास्तितया जीवोपकरणत्वसपक्षये वायुन सृष्टाना प्राणवायुनाम्, तत्र प्राक् अत्कारन सृष्टानाद्यैर्द्रायाणा जीवेषु मुक्तेषुपि आपलदं पश्चात्तिष्ठना पूर्वं पश्चाच्च जीवसंरक्षणात्तत्राऽपि सत्त्वन स्वसत्ताव्यापकनियमनाहताया अभावात् । एव पुत्रादौ मालमज्जिकादां च भाव्यम् । रुग्णशरीरे तस्यैव नियमनाहता । सर्वदा भगवदेकनियाम्येषु वस्तुषु क्वचित्क्वचित् कमानुरोधेन जीवेषुपि नियमनशक्तिरीधरेणाऽऽधीयते । सा देहनिपये उत्पत्तिकाले जाता यावन्मरणमवतिष्ठते । तथापि नियमनोपधानाभाव रोगमुपुप्त्यादि हृतपतिमन्त्रादिति नियमनविषयत्वाभावेऽपि न नियमनशक्तिविषयत्वाभाव ॥ न्यायकुसुमाञ्जलौ पञ्चमस्तवके प्रथमवदधिष्ठेयत्वं शरीरत्वमिति उदयनाचार्यद्वृत प्रस्तावोऽप्येतद्व्याख्यामिष्यक एव । स्वसंक्रमाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदसर्वपदार्थ परमालोचनं सर्वमपि तस्य शरीरम् । जीवशरीरस्वरूपादे जीवसंक्रमाधीनत्वायोगात् प्रवृत्तिमाल सकल्पाधीनत्वविवक्षयैव शरीरलक्षणमिष्यते । शिलाकाष्ठादिषुपि, 'अपाणिमत्सु स्वल्पा सा स्वावरेषु ततोऽधिका' इति प्रमाणत्वात् सूक्ष्मा नियमनशक्तिरस्त्येवेति नाव्याप्तिरिति ॥

यस्य चेतनस्य यद् द्रव्यं सर्वात्मना धारयितुं शक्यमिति द्वितीयलक्षणम् । चैतन्यविशिष्टतन्निष्ठा-धारतानिरूपितसर्वकालिकभेदतावच्छेदकावस्थाश्रयत्वं तच्छरीरत्वमित्युक्तं भवति । दृक्कृत्ये प्राग्वत् । चैतन्यविशिष्टेत्यनुकौ स्यादिकं प्रति प्रमाया धरीरत्वापत्ति । चेतनेत्युक्त्या तद्धारणेऽपि जीवे प्रति तद्दर्शनमूलज्ञानस्य सर्वदा तदाधेयस्य शरीरत्वापत्तिरिति चैतन्यविशिष्टेत्युक्तम् । आधारतावच्छेदकाधेयस्यैकं न भवतीति तद्धारणम् ।

तच्छेषतैकस्वरूपश्चेति तृतीयलक्षणम् । यद् द्रव्यमित्यनुपपद्यते । शक्यमित्यतान्वयाय, नियन्तु धारयितुश्चेति लक्षणद्वयैकीकार, तत्रान्वयाभावादस्य पृथक्कार । अत्र तस्यदस्य एकपदस्य च स्थितत्वात् यस्य चेतनस्य सर्वात्मनेति पदाना नानुपपन्न । पूर्वं शक्यमित्यत्र शक्यावन्वयाय चेतनस्येति पष्ठ्या आधेयत्वाधेयत्वात्, तस्याधेयत्वस्य शेषतायामिहान्वयायोगात् तदित्यधिकं प्रयुक्तम् । यदिति प्रयोगे यच्चेतनेति चेतनपदमपि प्रयोक्तव्यम् । चैतन्याश्रयाप्यस्य निवेश्यत्वात् । अत यच्चेतनेति

यदर्शनवत् । मृतशरीरं च चेतनवियोगसमय एव विशरितुमारब्धम् , क्षणान्तरे च विशी-
र्यते । - पूर्वं शरीरतया परिक्लृप्तसङ्घातैकदेशत्वेन च तत्र शरीरत्वव्यवहारः ।

अतः सर्वं परमपुरुषेण सर्वात्मना स्वार्थं नियाम्यं धार्यं तच्छेषतैकस्वरूपमिति
सर्वं चेतनाचेतनं तस्य शरीरम् । (कठ. २-२२) “अशरीरं शरीरेषु” इत्यादि च
कर्मनिमित्तशरीरप्रतिषेधपरम् ; यथोक्तसर्वशरीरत्वश्रवणात् ।

उपरितनाधिकरणेषु चैतदुपपादयिष्यते । ‘अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्’ ‘न तु
दृष्टान्तभावात्’ इति सूत्रद्वयेन, (शारी. २-१-२१) “इतरव्यदेशात्” इत्यधिकरणसिद्धोऽर्थः
स्मारितः ॥ ९ ॥

पदद्वयार्थग्रहणाय तदिति प्रयुक्तम् । एवं पृथक्प्रयोगात् एकैतिपदमपि प्रयुक्तम् । यत् द्रव्यमित्यस्य
यदवस्थं द्रव्यमित्यर्थः प्राग्बत् । शेषतैकस्वरूपमिति अशेषत्वानर्हमित्यर्थः । प्रभायाः प्रभावन्तं प्रति
शरीरत्वव्यवहारणाय चेतनेति । देहस्वाक्स्थान्तरे अशेषत्वाहत्वात् लक्षणं न स्यादिति यदवस्थमिति । श्वेत-
पुत्रादेर्दानादिना शेषत्वापगमाच्चातिव्याप्तिः । एषा लक्षणानां तयाणां तुरीयस्य चाऽऽवश्यकपरिष्करण-
प्रकारविस्तरोऽस्मत्कृतायां नयद्युमणिभूमिकायां द्रष्टव्यः ।

एवं तावत् ब्रह्मणः सर्वशरीरकत्वस्य युवचत्वात् तेन रूपेण चिदचिद्विशिष्टस्य तस्य कारण-
त्वोक्तौ बाल्युवादिरूपजीवदृष्टान्तेन शरीरदोषस्य शरीरिणि अप्रसंगात् नोक्तमसामञ्जस्यमित्युक्तम् ।
शरीरित्वप्रयुक्तदुःखित्वाद्यापत्तिरूपान्यादृशदोषशंकापरिहारस्तु भोक्तृत्वापत्त्यधिकरणोभयलिङ्गाधिकरणादौ
करिष्यत इत्याह उपरितनेति । एतत्—असामञ्जस्यराहित्यम् । वस्तुत एतत्सूत्रद्वयार्थोऽप्यन्यतः
सिद्ध एवेत्याह अपीताविति । ननु सूत्रद्वयेऽत्र अचिदीश्वरयोः कार्यकारणभावस्य वैलक्षण्यस्य च न
विरोधः शरीरात्मभावादित्युक्तम् । एतदुपरि जीवेश्वरयोः चेतनत्वेन सालक्षण्यस्यैव सत्त्वात् शरीरात्मभाव-
मन्तरेणामेदेनैव कार्यकारणभावः सिद्धान्तीष्ट इति कृत्वा इतरन्यपदेशाधिकरणे हिताकरणादिदोषशं-
कायां चिदाश्वरयोरपि भेद एव स्याप्यते । अत एव तत्राधिकरणे अश्मादिष्वेति एतदधिकरणसिद्धां-
शदृष्टान्तीकरणम् । अतस्तदधिकरणसिद्धार्थस्मारणमत्रेति कुत इति चेत्—उच्यते । प्रकृत्यधिकरणे विशि-
ष्टवेधेनोपादानत्वम् , आरम्भणाधिकरणे अनन्यत्वञ्च स्थापितम् । तच्चाचिद्विषये अहिकुण्डलाधिकरणसिद्धमं-
शांशिमावं भेदञ्चोपजीव्य यथा, तथा इतरव्यपदेशाधिकरणसिद्धं अंशाधिकरणेनाक्षिप्यस्थापितञ्चार्थमुप-
जीव्य । तत्र दोषप्रसक्तिपरिहार. चिदपेक्षया ब्रह्मणोऽधिकत्वेन क्रियते । अन्यत्वेऽपि जीवस्य शरीरत्वे
सद्वत्तदोषः शरीरिण्यपीति शंकाऽपि तत्र यावन्न परिह्रियते, तावत् पूर्वपक्षपरिहारो न भवतीति तत्रापि बाल-
युवदृष्टान्तो विवक्षित एव । सूत्रे च अन्यदित्यप्रयुज्य अधिकमिति प्रयोग एवंविधवैलक्षण्यज्ञापकः । एवञ्च
चेतनविषयोक्तन्यायेनाचिद्ब्रह्मणोरपि वैलक्षण्यस्य निष्प्रत्यूहं सिद्धिसंभवे किमिति, प्रकृताधिकरणस्य सोऽपि
विषय इति वक्तव्यम् । विलक्षणयोः कार्यकारणभावो न भवतीति तर्कमङ्गलस्यैव प्रकृताधिकरणकृत्यत्वात् ।
तत्र विलक्षणयोः कारणत्वदर्शनात् विलक्षणस्यैव न्यभिचरितमित्युक्तं ‘दृश्यते तु’ इति सूत्रेण । तत्र

तच्छेषतैकस्वरूपं च, तत् तस्य शरीरमिति शरीरलक्षणमाख्येयम् । ऋग्शरीरादिषु नियमनाद्यदर्शनं विद्यमानाया एव नियमनशक्तेः प्रतिबन्धकृतम्, अग्न्यादेः शक्तिप्रतिबन्धात्पण्या

क्रियादेर्वाणाय द्रव्यमिति । सर्वमिदं लक्षणत्रयेऽपि भाष्यम् । परिहायैष्यान्नरिक्षभंचारादेः पुण्यकार्पणाभावेन कस्य सर्वात्मना नियन्तु शक्यत्वमिति शकापरिहाराय स्वार्थे इत्युक्तम् । न त्विदं लक्षणप्रदकम् सर्वदा इत्येव सर्वात्मनेतिपदेन निरक्षणात् एतदलम्बानपरिभक्तान् तन्धर्मोत्पद्योगात् । नियन्तु संकल्पाधीन्यापारवत्या कर्तुम् । तथाच तस्य तच्छरीरत्वं नाम ममभिर्यात्पण्यथनावच्छेदकीमूलचैतन्यविशिष्टतन्त्रिभूपिनसारकालिकनियमनविषयत्वात्तावच्छेदकत्वस्याविशिष्टद्रव्यत्वम् । नियमनार्हताया सावकालिकत्वं काण्डिकप्रत्ययेन स्वमता यापकत्वम् । सजीवपरकायस्य मवर्तनियाम्प्राभावात् न प्रविशन्त प्रति शरीरत्वम् । एवं प्राणोद्द्रव्यादीनामपि न शरीरत्वमग्नौ अनेकर्गारण्यु तदङ्गामाव्यक्ताद्याप्यायिनस्तथा जीवोपकरणत्वसपत्तये वायुन सप्तना प्राणवायुनाम्, नन प्राक् अकारन सृष्टानाद्येद्वियाणा जीवेषु मुक्तेषुपि आपलष पश्चात्तिष्ठता पूर्वं पश्चात् शरीरत्वमन्तराऽपि मन्त्रन स्वसत्ताव्यापकनियमनार्हताया अभावात् । एवं पुत्रानौ सार्वभजिकार्ता च भाष्यम् । रुग्णशरीरे तस्येव नियमनार्हता । सर्वदा भगवदेकनियाम्येषु कस्तुपु क्विन्नुक्त्वित् कमानुरोधेन जीवऽपि नियमनशक्तिरिधरेणाऽऽधीयते । सा देहविषये उत्पत्तिकाले जाता यावन्मरणमवतिष्ठते । तथापि नियमनोपधानाभाव रोगमुपुप्त्यादि कृतपतिवधादिति नियमनविषयत्वाभावेऽपि न नियमनशक्तिविषयत्वाभावः ॥ न्यायपुसुमाञ्जलौ पञ्चमस्तवके प्रथमवदधिष्ठेयत्वं शरीरत्वमिति उदयनाचार्यकृत मन्तावोऽप्येनद्रव्याभियायक एव । स्वसंकल्पाधीनस्वरूपमिच्छितप्रवृत्तिमेदसर्वपदार्थे परमात्मेन सर्वमपि तस्य शरीरम् । जीवशरीरस्वरूपादे जीवसंकल्पाधीनत्वायोगात् प्रवृत्तिमाल सकल्पाधीनत्वत्रिवस्तैव शरीरलक्षणमिष्यते । शिल्पकाष्ठादिषूपि, 'अप्राणिमत्सु स्वल्पा सा स्वावरेषु ततोऽधिका' इति प्रमाणरूपात् सूक्ष्मा नियमनशक्तिरस्येवेति नान्यातिरिति ॥

यस्य चेतनस्य यद् द्रव्यं सर्वात्मना धारयितुं शक्यमिति द्वितीयलक्षणम् । चैतन्यविशिष्टतन्त्रिष्ठाधारतानिरूपितसर्वकालिकाधेयतावच्छेकावसाग्रयत्वं तच्छरीरत्वमित्युक्तं भवति । दलकूरुवं प्राग्भवत् । चैतन्यविशिष्टेत्यनुक्तौ सूर्यादिकं प्रति प्रमाया शरीरत्वापत्तिः । चैतनेत्युक्त्या तद्धारणेऽपि जीवं प्रति तद्वर्तमानत्वज्ञानस्य सर्वदा तदाधेयस्य शरीरत्वापत्तिरिति चैतन्यविशिष्टेत्युक्तम् । आधारात्तावच्छेदकत्वाधेयत्वैकं न भवतीति तद्धारणम् ।

तच्छेषतैकस्वरूपश्चेति तृतीयलक्षणम् । यद् द्रव्यमित्यनुपपद्यते । शक्यमित्यन्वयान्वयाय, नियन्तु धारयितुञ्चेति लक्षणद्वैकीकार, तत्रान्वयाभावात्स्य प्रथकार । अत्र सत्पदस्य एकत्वस्य च स्थितत्वात् यस्य चेतनस्य सर्वात्मनेति पदाना अनुषङ्ग । पूर्वं शक्यमित्यत्र शकात्कन्याय चेतनस्येति पदव्या आपेयत्वार्थकत्वात्, तस्याधेयत्वस्य शेषतायामिद्वान्वयायोगात् तदित्यधिकं प्रयुक्तम् । यदिति प्रयोगे यश्चेतनेति चेतनपदमपि प्रयोक्तव्यम् । चैतन्याशस्याप्यस्य निवेद्यत्वात् । अत यश्चेतनेति

स्वपक्षदोषाच्च । २ । १ । १० ॥

न केवलं ब्रह्मकारणवादस्य निर्दोषतयैतत्समाश्रयणम्, प्रधानकारणवादस्य दुष्टत्वाच्च तत्परित्यज्यैतदेव समाश्रयणीयम् । प्रधानकारणवादे हि जगत्प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । तत्र हि निर्विकारस्य चिन्मात्रैकरसस्य पुरुषस्य प्रकृतिसन्निधानेन प्रकृतिधर्माभ्यासनिवन्धना जगत्प्रवृत्तिः । निर्विकारस्य चिन्मात्ररूपस्य प्रकृतिधर्माभ्यासहेतुभूत प्रकृतिसन्निधानं किरूपमिति विवेचनीयम्—किं प्रकृतेः सद्भाव एव, उत तद्गतः कश्चिद्विकारः, अथ पुरुषगत एव कश्चिद्विकारः ? न तत्रैव पुरुषगतः ; अनभ्युपगमात् । नापि प्रकृतेर्विकारः, तस्याभ्यासकार्यतयाऽभ्युपेतस्याभ्यासहेतुत्वासम्भवात् । सद्भावमात्रस्य सन्निधानत्वे ह्यक्तस्याप्यभ्यासप्रसङ्ग इति त्वत्पक्षे जगत्प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । अयमर्थः माह्वयपक्षप्रतिक्षेपसमये, (शारी २२८) “अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्” इत्यादिना प्रपञ्चयिष्यत ॥ १ ॥

तर्काप्रतिष्ठानादपि । २ । १ । ११ ॥

तत्कस्याप्रतिष्ठितत्वादिपि श्रुतिमूलो ब्रह्मकारणवाद एव समाश्रयणीयः, न प्रधानकार

सत्कार्यवादमेव इति शंकायाम्, ‘यत् विलक्षणम्, ‘तत् स’कार्यकारणं न भवती’त्यपि न व्याप्तिः, गोमयवृद्धि-
कादौ भ्रूनादिति दुष्णमप्युपपन्नम् । तदुपरि भेदसहस्य वैलक्षण्यसाकार्यत्वसाधकत्वमस्तीति पूर्वपक्षमत्यव-
स्थानं तु न युज्यते, तथासति भेदात् उपादानन्धं न भवतीत्येतावत् एव पर्याप्तत्वात् वैलक्षण्यस्य हेतुको-
टौ घटनायोगात्, तावतैव विलक्षणत्वहेतोरसाधकतया पूर्वपक्ष्युपरते । अनोऽधिकरणान्तरे वक्तव्यमेव
प्रसक्तत्वात् यत्कचित् व्युत्पत्तनीयमिति सूत्रकृदिह विशदमाह स्मेति भाष्यादयः ॥ तदिह शुद्धजगद्ब्रह्ममो-
रुपादानोपादेयभावोऽस्मादिष्ट इति कृत्वा वैलक्षण्यादकारणत्वशंकाया तस्य हेतोरभासत्त्वमेवेति न सांख्य-
स्मृति सत्कार्यवृद्धितेत्येतावदेव प्रकृताधिकरणविशक्तिमिति ॥ ९ ॥

शुद्धस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमस्माभिरुच्यते इति कृत्वा, कथं हेयमत्यनीकस्य निर्विकारस्य ब्रह्मण-
कारणत्वमिति पूर्वपक्षी मन्यते । सोऽयं स्वपक्षदोषः, नास्मत्पक्षदोषः, सर्वात्मना निर्विकारत्वस्य शक्तुतो-
ऽस्माभिरनभ्युपगमात्, तस्य तदभिमतं कारण एव सत्यादित्याह स्वपक्षदोषाच्चेति । जगत्प्रवृत्तिः
जगदुत्पत्तिः । ‘शक्तिः प्रवृत्तेरच’ इति उत्पत्तौ प्रवृत्तिशब्दः सांख्ये प्रयुज्यते । प्रकृतिपुरुषसन्निधा-
नम्, पुरुषे प्रकृतिधर्माभ्यासः, ततो जगदुत्पत्तिरित्युच्यते । जगदुत्पत्तिर्नाम प्रकृतेर्विक्रियमाणता । तत्र सन्नि-
धानस्य नित्यत्वे सर्वदा समापत्तिः । अनित्यत्वे विकारात्मकत्वात् निर्विकारे पुरुषे तदयोगात् प्रकृतेर्विका-
रोऽयमिति वक्तव्यम् । प्रकृतिविकाररूपाभ्यासाधीनो नाभ्यासात् प्राक् भवतीति निर्विकारतैव प्रकृते-
स्यादिति । अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावादिति । तत्र सूत्रे भोगापवर्गरूपमयोजनाभाव उक्तः । अभ्यासमूलमूतस्य
सन्निधानस्य दुर्बलतया अभ्यास-तत्कार्यजगत्-तदधीनफलसर्वाभावात् एव तत्र विवक्षित इति भावः ॥ १० ॥

वेदप्रमितं ब्रह्मकारणवादं तर्केण दूषयत् तर्कस्य प्राबल्यमिष्यते । तत्र युक्तम्, तस्याप्रतिष्ठितत्वा-
दित्याह सुकृतिः । प्रमाणेतिकर्तव्यतामूलसर्वक इष्यते । तदुपकृतं प्रमाणमेवार्थसाधकम् । स्वातन्त्र्येणानुमानं

णवादः। शक्यौलूक्याक्षपादक्षपण-कपिलपतञ्जलितर्काणामन्योन्यव्याघातात् तर्कस्याप्रतिष्ठित्वं गम्यते ॥ ११ ॥

अन्यथानुमेयमिति चेत्-एवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । २ । १ । १२ ॥

इदानीं विद्यमानानां शक्यादीनां तर्कान् उद्दृष्य अन्यथा प्रधानकारणवादमतिक्रान्ततदुपदर्शितदूषणत्वेनानुमास्यामह इति चेत्—एवमपि पुरुषबुद्धिमूलतर्ककावलम्बनस्य तथैव (तव) देशान्तरकालान्तरेषु स्वदधिककुतर्ककुशलपुरुषोत्प्रेक्षिततर्कदृष्यत्वसंभावनया तर्काप्रतिष्ठानदोषादिनिर्मोक्षो दुर्वारः। अतोऽतीन्द्रियेऽर्थे शास्त्रमेव प्रमाणम् । तदुपबृंहणायैव तर्क उपादेयः । तथाचाऽऽह (मनु १२-१०६) आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्कैणानु-

तु प्रमाणान्तरविरोधेऽर्थसाधकं न भवति ; अनुमानान्तरेण प्रतिहन्यमानतया च प्रतिष्ठा न लभते । 'यस्तर्कैणानुसंधते' इत्यत्र पूर्वार्धे वेदशास्त्राविरोधिनेति विशेषणस्य निर्दिष्टत्वात् कृ-कृमीमासातर्काः ग्राह्या एव भवन्ति । उक्तञ्च साराबलौ, "सौत्री तर्काप्रतिष्ठा श्रुतिपथविमुखसैरवादेषु योज्या" इति । औलूक्यः उल्लङ्घनरूपधारिमद्देशरोपदिष्टग्राही कणादः । अप्रतिष्ठितत्वमिति । अन्योन्यव्याघातादप्रतिष्ठा, वेदविरोधाच्चाभासत्वनिश्चय इति ॥ ११ ॥

ननु वस्तुनि विकल्पायोगादेकरूपेण कारणतत्त्वेन भाव्यम् । अतः सर्वेषां तर्काणां प्रमाणत्वासंभवात् कश्चिद् विपश्चिदपश्चिमः शक्यादितर्कान् आभासीकृत्य सांख्यतत्त्वं बलिष्ठेन तर्केणैतः परमनुमिन्यादिति चेत्—यथाऽयं सांख्यस्य मनोरथः, तथा तन्निरासकगनोरथोऽपि संभाव्यत इत्याहानन्तरसूत्रेण । इदानीमिति । देशान्तरेति उपर्युक्तवपि सर्वत्रेऽप्येवात्र विवक्षितम् । देशादिसवन्धस्य तर्कपिक्षया पुरुषेऽन्वये औचित्यमालोच्य विद्यमानानामित्युक्तम्, न तु विद्यमानानिति । एवञ्चोपरि देशान्तरेत्यादेः पुरुषेऽन्वयोऽभिमतः । तर्केऽन्वये तु अत्रापि विद्यमानान् इति पाठः स्यात्, विद्यमानानां एतावत् सांख्यैर्निरसतया लब्धसत्त्वानामित्यर्थः । शक्यादीनां तर्कान्—तदुक्तान् तदनुकूलतया संभाविताश्च तर्कान् । अन्यथेति सौलपदम् ; अतिक्रान्ततदुपदर्शितदूषणत्वेन इति तदर्थः । सुले तर्कमित्यप्युच्य अनुमेयमिति प्रयोगात् अनुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्याशय आविष्कियते । पुरुषबुद्धिमूलेति शास्त्राविरोधितर्कव्यावर्तनम् । पूर्वं मनुवचने पूर्वार्धमप्रदर्श्य उत्तरार्धमाहोदाहरणेन कृतं प्रलोभनमयुक्तमिति पूर्णानुवादेन दर्शयति तथा चाहेति । आर्षमिति । "आर्षं सिद्धदर्शनञ्च धर्मैभ्यः" (९ २-१३) इति कणादसूत्रम् । ऋषीणां प्रातिभं तपोधीनञ्च ज्ञानमार्षम् । तन्मूलः तत्त्वोपदेशो धर्मोपदेशश्च वेदाविरोधितर्कानुगृहीतो ग्राह्य । तथाच कपिलस्यार्षं वेदविरोधान्न सत्कर्तानुगृहीतमिति । केवलतर्कराषोदिर्दूषणं वा, केवलतर्कोपस्कृतेन आर्षादिना वेददूषणं वा न युक्तम् । तर्कोपहितप्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धं पुनरार्षादिकमुपेक्ष्यम् । आर्षपदेन सर्वोपि ऋषिकर्तृक उपदेशः, धर्मोपदेशपदेन च तदन्यकर्तृकः सर्व उपदेशो ग्राह्य इति वाऽस्तु । वेदशास्त्राविरोधिनेत्यत्र विरोधि बाधकम्, वेदारुण्यं शास्त्रमविरोधि यस्य स इति विग्रहः। अविरोधीत्यस्य विरुद्धार्थकनञ्जसारेण अनुकूलैत्यर्थस्वीकारेण तत्पुरुष एव वा । आगमवाधितः

मधत्ते स धर्म वेद नेतर " इति । वदान्यशास्त्राविरोधिनेत्यर्थ । अतो वेदप्ररोधित्वेन,
वेदाथविशदीकरणरूपवेदोपबृहणतर्जोपादानाय साङ्ख्यस्मृतिर्नादरणीया ॥ १२ ॥

इति विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

३९ शिष्टापरिमहाधिकरणम् २-१-४ ॥

एतेन शिष्टापरिमहा अपि व्याख्याता । २ । १ । १३ ।

शिष्टा परिशिष्टा । न विद्यते वेदपरिमहो येषामित्यपरिमहा ; शिष्टाथापरिमहाश्च शिण
परिमहा । एतेन वेदापरिगृहीतसाङ्ख्यपक्षधुपणेन परिशिष्टाश्च वेदापरिगृहीता षण्मभक्षाधुपाद
धुपणकभिक्षुपक्षा धुपिता वदितव्या । परमाणुकारणवादेऽमीया सर्वथा सवादात् कारणवस्तु-
विपयस्य तकस्याप्रतिष्ठितत्व न द्रव्यते वस्तुमित्यधिकाशङ्का । तावन्मात्रमवादऽपि तरुमूल-
त्वाविशेषात् परमाणुस्वरूपऽपि शून्यात्मकत्वात् शून्यात्मकत्व ज्ञानात्मकत्वात् चार्थात्मकत्व धुपि
कत्वमित्यस्य एकान्तत्वानेकान्तत्व सत्यासत्यात्मकत्वात् विमत्रादङ्गनाचाप्रतिष्ठितत्वमेवेति
परिहार ॥ १३ ॥ इति शिष्टापरिमहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

४० भोगत्रापत्यधिकरणम् २ १ ५ ॥

भोगत्रापत्तेरविभागश्चेत्—स्याल्लोकवत् । २ । १ । १४ ॥

पुनरपि साङ्ख्य प्रत्यवतिष्ठते—यदुक्तम्—स्थूलशुक्ष्मचिदचिदस्तुशरीरस्य परस्य ब्रह्मण
कायकारणरूपत्वात् जीवब्रह्मणो स्वभावविभाग उपपद्यते इति—स तु विभागो न समवति,
ब्रह्मण सशरीरत्वे, तस्य भोक्तृत्वापत्ते, सशरीरत्वे, जीवस्वैवेश्वरस्यापि सशरीरत्वप्रयुक्तसुख
दुःखयोर्भोक्तृत्वस्यावज्ञनीयत्वात् ॥ ननु च(शरी १ २ ८) "सभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्"
इत्यत्रेश्वरस्य भोगप्रसङ्गपरिहार उक्त ॥ नैवम् । तत्र धुपास्यतया हृदयापतने सनिहितस्य शरीरा
न्तर्धर्तित्वमात्रेण भोगप्रसङ्गो न विद्यत इत्युक्तम्, इह तु जीववद् ब्रह्मणोऽपि सशरीरत्वे तद्वदेव
सर्क त्याज्य । तदनुमाहको प्राथ इति ॥ १२ ॥

एव साङ्ख्यस्मृत्या वेदान्तार्थार्थ निरस्य ब्रह्मन्तरैसङ्गाधमपि निरस्यति एतेनेति । शिष्टापरि
ग्रहपदे तत्पुत्रो न, कर्मधारयात् तस्य जघन्यत्वात् । साङ्ख्यस्य वैदिकपरिगृहीतत्वमेव कात्पर्येनेति
शक्यवद्वत्वात् । अधिकाशङ्केति । मन्त्रेणुपादानत्वं साङ्ख्ययोगेभ्यमात्रसंमतम् । परमाणूना स्यात्वं वेद
वाधावाधवहुपरीक्षकसंमतमिति विशेषादिति भाव ॥ १३ ॥

साङ्ख्य इत्युपलक्षणम् । ब्रह्मजगतेरात्मशरीरभावविद्वेषिसर्वग्रहणसमवात् । एवञ्च पूर्वाधि-
करणनिविष्टतार्किकादेरपि पूर्वपन्थिवात् पूर्वाधिकरणेनापि सह संगतिर्भवति । जगद्ब्रह्मणो स्वभावविभा-
गस्य पूर्वं सारथं प्रत्येवोक्तत्वात् उन्मात्रनिर्देश । पूर्वाधिकरणेऽपि तत् सर्वमतिदिष्टमेवेति भवत्येवानन्तर-
संगति । शरीरान्तर्धर्तित्वमात्रेणेति । ननु ब्रह्मान्तरेणाक्षेपेपि पूर्वोक्त्युक्त्यैव वारित । कर्मवशत्वा
मावादि भोगप्राप्तिलोकेति चेत्—अयमाशय — कर्म हि शरीरस्वामित्वमुत्पाद्य तन्मुक्तेन भोगहेतु ।

सुखदुःखयोर्भोक्तृत्वप्रसङ्गो दुर्वार इत्युच्यते । दृश्यते हि सशरीराणां जीवानां शरीरगत-
वालत्वस्वधिरत्वादिविकारासंभवेऽपि शरीरधातुसाम्यवैषम्यनिमित्तसुखदुःखयोगः । श्रुतिश्च,
(छा. ८-१२-१) “न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वा व सन्तं न
प्रियाप्रिये स्पृशतः” इति । अतः सशरीरब्रह्मकारणवादे जीवेश्वरस्वभावविभागासंभवात्,
केवलब्रह्मकारणवादे मृतसुवर्णादिवत् जगद्गतापुरुषार्थादिसर्वविशेषाश्रयत्वप्रसङ्गाच्च प्रधान-
कारणवाद एव ज्यायानिति चेत्—

अत्रोच्यते—स्वालोक्तवत् इति । स्वादेव विभागो जीवेश्वरस्वभावयोः ; न हि जीवस्य
शरीरधातुसाम्यवैषम्यनिमित्तं सुखदुःखयोर्भोक्तृत्वं सशरीरत्वकृतम्, अपि तु पुण्यपापरूप-
कर्मकृतम् । “न ह वै सशरीरस्य” इत्यपि कर्मरिन्धदेहविषयम् ; (छा. ७-२६-२) “स एकधा
भवति त्रिधा भवति”, (छा. ८-२-१) “स यदि पितृलोककामो भवति”, (छा. ८-१२-३)
“स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः” इति कर्मबन्धविनिर्मुक्तस्याऽऽविर्भूतस्वरूपस्य सशरी-
रस्यैवापुरुषार्थगन्धामावात् । अपहृतपाप्मनस्तु परमात्मनः स्थूलसूक्ष्मरूपकृत्स्नजगच्छरीरत्वेऽपि
कर्मसंबन्धगन्धो नास्तीति नतरामपुरुषार्थगन्धप्रसङ्गः । लोक्तवत्—यथा लोके राजशासना-
नुवर्तिनां तदतिवर्तिनां च राजानुग्रहनिग्रहकृतसुखदुःखयोगेऽपि न शरीरित्व (सशरीरत्व)-
मात्रेण शासके राज्यपि शासनानुवृत्त्यतिवृत्तिनिमित्तसुखदुःखयोर्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । यथाऽऽह—
द्रमिडभाष्यकारः, “यथा लोके राजा प्रचुरदन्दशूके घोरेऽनर्थसङ्कटेऽपि प्रदेशे वर्तमानो व्यज-
नाद्यवधूतदेहो दौर्बैर्न स्पृश्यते, अभिप्रेतांश्च लोकान् परिपालयति, भोगांश्च गन्धादीन्

तत्तु स्वामित्वं स्वत एवास्तीति कथं ब्रह्मणस्तदभाव इति । सिद्धान्त्याशयस्तु-भोगे पति विधिनिषेधरूप-
शासनविषयत्वमेव प्रयोजकम् । शरीरद्वारैव भोगस्योत्पादयितव्यत्वात् स्वामित्वमपि द्वारीभवति । अतः
कर्मकृतशरीरस्वामित्वस्य हेतुत्वेऽपि केवलस्वामित्वस्य न तदापादकत्वमिति । विधिनिषेधाविषयत्वमेव
लोक्तवदित्यत्र भाष्ये विशदयिष्यते । विकारासंभवेऽपीति । न तु दृष्टान्तभावादिति सूत्रेणास्योपपादि-
तत्वादिति भावः ।

परैः भोक्तृभोग्ययोः ब्रह्मकारणकत्वेन ब्रह्मानन्त्यत्वे भोक्तृभोग्यविभागो न स्यादित्याशंभव सत्तद्बोद-
कानन्त्यत्वेऽपि केनतरङ्गमुद्बुदानां परस्परविभाग इव भवत्येवेति परिहृतम् । लोक्तवदित्यस्य समुद्रकेन-
दृष्टान्तरत्वं विना राजप्रजादृष्टान्तरत्वमेव पूर्वव्याख्यारूढमिति तदनुरूपपूर्वपक्षसिद्धान्तवर्णनमेव कार्य-
मिति प्रतिबोधयितुं द्रमिडभाष्यं दर्शयति यथाहेति । ननु द्रमिडभाष्ये शासनानुवृत्त्यतिवृत्तिप्रस्तावो न
दृश्यते इति चेन्न—परिपालयतीत्यस्यानुवृत्त्यतिवृत्तिकल्पदानरूपपरक्षणपरत्वात् । प्रचुरदन्दशूके इति ।
दन्दश्यते इत्यवयवव्युत्पत्त्या दशमशकादिरत्न विवक्षित इत्युक्तं मावप्रकाशिकायाम् ; व्यजनाद्यवधूतेति
उपपेयका तन्निरसनीयजन्तुपरत्वौचित्यात् । शासकत्वमात्रेऽत्र वक्तव्ये प्रचुरेत्यादिवहुविस्तरः किमर्थ
इति चेत्—यथा दुःखहेतुदेशसंबन्धे तुल्येऽपि कस्यचिद् दुःखं न भवति, तथा दुःखहेतुदेशसंबन्धे-

अविश्वजनोपभोग्यान् धारयति—तथाऽसौ लोकधरो भ्रमत्स्वसामभ्यचामरो दोषैर्न स्पृश्यते, रक्षति च लोकान् ब्रह्मलोकादीन्, भोगांश्चाविश्वजनोपभोग्यान् धारयति” इति। मृत्युवर्णादिवत् ब्रह्मस्वरूपपरिणामस्तु नैवाभ्युपगम्यते, अविकारत्वनिर्दोषत्वादित्युते ॥

यत्तु—परैर्भ्रमकारणवादे भोक्तृभोग्यविभागाभावमाशङ्क्य समद्रफेनतरङ्गदृष्टान्तेन त्रिभागप्रतिपादनपर क्षेत्रव्याप्यतात् तदयुक्तम्, अन्तर्भावितभ्रमत्यविद्योपाधिकाद् ब्रह्मणः सृष्टिमभ्युपगच्छताम् एवमाश्रयपरिहारयोस्मङ्गतत्वात् । कारणान्तगतभ्रमत्यत्रियोपाध्युपहितस्य भोक्तृत्वात्, उपाधेश्च भोग्यत्वात् विलक्षणयोस्तयो परम्परभावापत्तिर्हि न भवति । स्वरूपपरिणामस्तु तैरपि नाम्युपयते, (शारी २ १ ३ ५) “न धर्मात्रिभागादिति त्रैभ्रानादित्वात्” इति क्षेत्रज्ञाना तद्गतकमणा चानादित्वप्रतिपादनात् । स्वरूपपरिणामाभ्युपगमेऽपि भोक्तृभोग्याविभागाशङ्का कस्यचिदपि न जायत, मृत्युवर्णादिपरिणामरूपधत्तारात्रकटकमकुट्टादिभिर्भागवद् भोक्तृभोग्यविभागोपपत्तः । स्वरूपपरिणाम च ब्रह्मण एव भोक्तृभोग्यत्वापत्तिरिति पुनरप्यसाम्भवनस्यैव ॥ १४ ॥ इति भास्त्रापत्त्याकरणम् ॥ ॥

४१ आरम्भणाधिकरणम् २ १ ६ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । २ । १ । १५ ॥

(शारी २ १ ७) “असदिति चैष प्रतिपद्यमानत्वात्” इत्यादिषु कारणभूताद्ब्रह्मणः कायभूतस्य जगतोऽनन्यत्वमभ्युपगम्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुपपादितम्, इदानीं तदेवान-
 ऽपीति केवलस्वामित्वस्याप्रयोजकत्वोपपादनाय । परापादित्तु स्वबाहुल्यवैपरीत्येन भोगबाहुल्यमेवेति पूर्वपक्षी सुदृष्टनिरस्तो भवत्येवमुपपादनेन । लोकन्यायप्रदर्शनमिह, उभयलिङ्गाधिकरणे तु श्रुतिप्रदर्शनम् । अन्तर्भावितेति । प्रलये शुद्धब्रह्ममात्रमत्त्वे सृष्टेरैवायोगात् यादववाच्यारमास्त्रैः क्रमेण शक्य-
 विद्योपाधिसद्भावशब्दा स्वीकृत । उपहितस्येति, विशिष्टस्येत्यर्थः । उपाधेरिति पदेन विशेषणमूर्तं शक्य-
 न्तित्यमपि विवक्षितम् । ननुपाधेरपि ब्रह्मपरिणामत्वस्य भास्त्रेष्टत्वात् शक्ये च ब्रह्ममेवस्य यादवैष्टत्वात् शक्येत्यत्राह स्वरूपपरिणामाभ्युपगमेऽपीति । भोग्यस्य भोक्तृत्वापादनमप्रसक्तं न परिहरणीयम्, ब्रह्मणो भोग्यत्वभोक्तृत्वरूपविकारापादनं पुन अपरिहृतमेव स्वास्त्यतीत्याह स्वरूपेति ॥ १४ ॥

विस्पष्टा विलक्षणत्वाधिकरणेन सर्गतिं दर्शयति असदिति । तत्र विलक्षणत्वात् ब्रह्मजगतोर्न कार्य-
 कारणभाव इत्याक्षेपे परिहृते, तथासति अनन्यत्वमत्र असत्कार्यैवादाश्च स्वातामित्याशङ्का प्रसक्ता अनन्य-
 त्वस्वापनेन परिहृता । तत् अनन्यत्वमाक्षिप्यत इत्यर्थः । नन्वस्याधिकरणस्याविरोधाध्याये कथं संगति । अनन्यत्वादिभिरपि कारणत्वस्वीकारात् तदंशो विरोधाभावादिति चेत्—एतदर्थमेव, ‘अनन्यत्वमुक्तं’ नित्य-
 नुवत्त्वा अनन्यत्वमभ्युपगम्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुपपादितमिति भाषितम् । अनन्यत्वाक्षेप-
 कारणत्वाक्षेप एवेति भावः । कथम् । उच्यते । जगत्कारणत्वं हि निमित्तत्वरूपमुपादानत्वरूपञ्च-
 सर्वकार्यनिष्पत्तिपाश्चात्कारणत्वम् । तत्र निमित्तत्वं तार्किकपक्षे घटते, नोपादानत्वम् । कारणद्रव्याति

न्यत्वमाक्षिप्य समाधीयते । तत्र काणादाः प्राहुः — न कारणात् कार्यस्यानन्यत्वं गंभवति,

रिक्तकार्यद्रव्यादिभिस्त्वेनेकावयवसंयोगत एवावयव्युत्पत्तिस्वीकारात् एकस्य ब्रह्मणो हि न द्रव्यमेकं प्रत्युत्पादानत्वं भवितुमर्हति ; किमुत सर्वं प्रति । एकद्रव्यादपि द्रव्योत्पत्तिस्वीकारेऽपि प्रथममेकमेव ब्रह्मणः कार्यमिति परस्परया जायमानानि प्रति न ब्रह्म कारणं भवेत् । कार्यकारणधोरनन्यत्वे तु तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायात् सर्वकारणत्वं संभाव्यते ; तदेव नेति । असदिति मूकस्य स्थितत्वात्तु संगतिरेवमुक्ता । तदभावेऽपि संगतिर्भवत्येव । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानिर्वाहायोपादानोपादेयभाव उच्यते सिद्धान्तिना । तदयुक्तम् ; भिन्नयोरेयोपादानोपादेयभावदर्शनात् । एवञ्च प्रतिज्ञाया उपचारत एव निर्वाहत्वादुपादानत्वमेव न स्वीकर्तव्यमिति । एवं विशिष्टवेपेणोपादानोपादेयभावेऽप्युक्तः । तथासति कार्यकारणरूपानेकब्रह्मापत्तेः । जीवस्य देहोत्पत्तिस्थले देहविशिष्टजीवे कार्यत्ववचनमप्ययुक्तम् ; कार्यकारणयोर्भेदस्यावश्यकतया देहग्रहणपूर्वभाविजीवापेक्षया देहिने भेदप्रसंगात् अकृताभ्यागमादि होषात् । एवञ्च पूर्वाधिकरणेन साकमपि संगतिरेवं भवेत्—ब्रह्मणः सर्वशरीरकत्वेपि श्वासनाविषयत्वात् भोक्तृत्वात्पत्तिरिति किलोपन्यस्तम् । तन्न ; विशिष्टरूपकार्यान्तर्गतब्रह्मणां कारणभूतत्रयापेक्षया भिन्नत्वेन तस्यतस्य तत्च्छरीरकत्वेऽपि एकस्य सर्वशरीरकत्वाभावात्, कार्यब्रह्मते भिन्नत्वेन श्वासनविषयत्वस्यापि संभवेन सामान्यतो ब्रह्मणि भोक्तृत्वाभावोक्त्यशोभाच्चेति । एतद्वोपपरिहाराय विशिष्ट-कार्यकारणभावास्वीकारे च प्रागुक्तानन्यत्वाक्षेपः स्थित इति ।

उपादानोपादेयधोरन्यत्वमनन्यत्वं वेति विचारः । तद्वान्यत्वमिति तार्किकपूर्वपक्षः । अयमस्तकार्य-वादी । सत्कार्यवादी सांख्यो वेदान्ती च । तत्र सांख्यः—कारणवत् कार्यमपि सर्वदाऽस्त्येव ; किंतु कदाचित् तस्याभिव्यक्तिर्भवति ; तदा व्यवहियते, तावता नासत्त्वम्, नापि कारणात् कार्यस्थान्यत्वमित्याह । वेदान्ती तु—एकमेव द्रव्यं पूर्वकाले कारणं पश्चात् कार्यं भवति । पूर्वस्थितावस्थापेक्षयाऽवस्थान्तरं तत्रैव द्रव्ये आरभ्यते, तदा तत् कार्यमित्युच्यते ; न तु अवस्थाविशिष्टवेपेणापि तस्यानभिव्यक्ततया सत्त्वं माह । अथापि द्रव्यस्य सत्त्वात् सत्कार्यवाद इति प्राह । अयमेव सिद्धान्तो भविष्यति । अत्रादौ तार्किकः स्वपक्षमुपन्यस्यन् सांख्यपक्षं स्वपश्यति प्रथमम्, अथाद्वैतिपक्षमपि । तत्पक्षध्व—कार्यं किञ्चित्, यदि सत्यम्, तदा किल अन्यत्वानन्यत्वविचारः, तदेव न, कार्यस्य सर्वस्य मिथ्यात्वात् कार्यकारणभावस्य दुर्बलत्वाच्चेति । एवं तर्हि कथं सूत्रकारोऽन्यत्वमात्रं वय अनन्यत्वं स्थापयतीति चेत्—न हि कार्यकारणयोर्वस्तुसतोरभेदं स स्थापयति, किं तु कारणादन्यस्य कार्यस्याभावमेवात्र प्रतिपाद्यतीत्याहद्वैती ।

तत्र एवं जगतो मिथ्यात्वे जीवस्यापि मिथ्यात्वात्पत्तिरित्याशंकायाम्, ब्रह्मैव जीव इति न मिथ्यात्वमिति स प्रत्याह । तर्हि जीवेश्वरबद्धमुक्तादिव्यवस्था न स्यादित्याशंकायाम्—तत्परिहाराय प्रति-बिम्बभूतानेकजीववादं नवीनाद्वैतिगृहीतमनूय तत्सङ्गणनपूर्वकमेकजीववादे स्थित्वा बद्धमुक्तादिव्यवस्था सर्वो कल्पितेति समादधानो वास्तवाद्वैती, ब्रह्माज्ञानस्यावस्थाहीकार्यतया मायाऽविद्याविभागपक्षमपि निरस्य ब्रह्मण एकाविशामूलक एकजीवभाव एवेत्युक्त्या मिथ्यात्वात् कारणातिरिक्तकार्याभावमेव साधयति ।

(१) विलक्षणबुद्धिनोध्यत्वात्, १ खलु तन्तुपट मृत्पिण्डघटादिषु कायकारणागपया बुद्धि-
रेरूपा । (२) शब्दभेदाच्च, न हि तन्तु पट इत्युच्यन्ते, पटो वा तन्तु इति ।
(३) कार्यभेदाच्च, न हि मृत्पिण्डेनोदक्रमाद्वियते घटेन वा कुट्य निर्मायते । (४) काल-
भेदाच्च ; पूर्वकाल च कारणम्, अपरकाल च फलम् । (५) जाकारभेदाच्च, पिण्डाकार
कारणम्, कार्यं च पृथुबुद्धेनोदराकारम् । (६) तथा सत्यामेव मृदि घटो नष्ट इति व्यव-
हियते । (७) सह्यथाभेदश्च दृश्यते—बहवस्तन्तव, एकश्च पट ।

(८) कारकव्यापारवैयर्थ्यञ्च—कारणमेव चेत् फलम्, हि कारकव्यापारमाध्य-
स्यात् ॥ सत्यपि फले कार्योपयोगितया कारकव्यापारेण भ्रितव्यं चेत्—सत्या कारकव्या-
पारेण नोपरन्तव्यम् । नस्य मग्ना सत्त्वेन नित्यानित्यविभागश्च न स्यात् ।

अथ कार्यं सदेव पूर्वमनभिव्यक्तं कारकव्यापारणाभिव्यज्यते—अत कारकव्यापा-
राथवचनं नित्यानित्यविभागश्चोच्यते ; तदसत्, अभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यन्तरापक्षत्वे अन-
वस्थानात् ; अनपक्षत्वे कार्यस्य नित्योपलब्धिप्रमङ्गात्, तदुत्पत्त्यभ्युपगमे चासत्त्वापवाद-
प्रसङ्गात् । किञ्च कारकव्यापारस्याभिव्यञ्जकत्वे घटाद्येन कारकव्यापारेण करकादेरप्य-
भिव्यक्ति प्रसज्यते, सप्रतिपन्नाभिव्यञ्जकभावेषु दीपादिप्राभिव्यङ्ग्यविशेषनियमादज्ञ-
नात् । न हि घटाद्यमारोपित प्रदीप करकादीन् नाभिव्यनक्ति । अतोऽसत् फलस्योत्प-
त्तिहेतुत्वेनैव कारकव्यापाराथवचनम् । अतश्च सत्कार्यवादासिद्धिः ।

न च निरपत्कारणोपादानं सत् एव फलत्वं साधयति, कारणशक्तिनियमादेव तदुप-
पत्ते ॥ नन्वसत्कार्यवादिनोऽपि कारकव्यापारो नोपपद्यते, प्रागुत्पत्ते फलस्यासत्त्वात्
कार्यादित्यत्र कारकव्यापारेण भ्रितव्यम् ; तत्र अन्यत्वाविशेषात् तन्तुगतकारकव्यापारेण
घटोदत्तरपि प्रसज्यते ॥ नैवम् ; यन्कार्योत्पादनशक्तं यत् कारणम्, तद्गतकारकव्या-
पारेण तत्कार्योत्पत्तिसिद्धे ॥

अथैतत्पक्षमन्वनेन कार्योत्पत्तिसत्यत्वरूपपादनेन कार्यकारणभेदं स्वविवक्षितं स्थापयति तार्किकः । एवं
पूर्वपक्षे प्राप्ते पश्चात् अनन्यत्वसिद्धान्त इति संग्रहः ।

विलक्षणोत्पादिना अग्नी हेतव उपन्यस्या —कार्यं कारणवन्वत् विलक्षणबुद्धिविषयत्वात्,
विभिन्नशब्दवाचकत्वात्, विभिन्नकामरत्वात्, विभिन्नकालकत्वात्, विभिन्नाकारत्वात्, कारणसद्य-
कालिकनाशप्रतियोगित्वात्, विभिन्नसंख्यात्वात्, कारणासापेक्षकारकव्यापारसाध्यत्वाच्चेति । सत्
कार्यस्य प्रागेव सत्त्वेऽपि तदभिव्यक्ते कारकव्यापाराधीनत्वं पादचात्त्यस्य त्वभिव्यक्त्यमावस्थेन विनाशरूपत्वं
च वर्णयन् सारुथ प्रत्यवतिष्ठते अथकार्यमिति । प्रागसत्या एवाभिव्यक्ते कार्यत्ववत् सर्वत्रासत् एव
कार्यत्वमुचितमित्याक्षयेन तार्किक आह अभिव्यक्तेरिति । नियमकारणोपादानम् । तैलार्थं
नित्यवैधोपादानम्, न सिक्ताया इति वृत्तः । तिल एव तत्सत्त्वादेव हि । तथैव सर्वेति भावः ।

अत्राहुः—कारणादनन्यत् कार्यम् ; न हि परमार्थतः कारणव्यतिरिक्तं कार्यं नाम वस्त्वस्ति, अविद्यानिवन्धनत्वात् सकलकार्यतद्व्यवहारयोः । अतो यथा कारणभृतात् मृद्द्रव्यात् घटादिषु विकारेषुपलभ्यमानाद् व्यतिरिक्तं घटजरावादि कार्यं व्यवहारमात्रालम्बनं मिथ्या ; कारणभूतं मृद्द्रव्यमेव सत्यम् ; तथा निर्विशेषमन्मात्रात् कारणभृताद् ब्रह्मणोऽन्योऽङ्गकारादिव्यवहारालम्बनः क्लृप्तः प्रपञ्चो मिथ्या ; कारणभूतं सन्मात्रं त्रयैव मत्यम् । सस्मात् कारणाव्यतिरिक्तं कार्यं नास्तीति कारणादनन्यत् कार्यम् ॥

न च वाच्यं शुक्तिकारजतादीनामिव घटादिकार्याणामसत्यत्वाप्रसिद्धेऽद्वैतान्तानुपपत्तिरिति ; यतस्तत्रापि युक्त्या मृद्द्रव्यमात्रमेव सत्यतया व्यवस्थाप्यते ; तदतिरिक्तं तु युक्त्या वाद्व्यते ॥ का पुनरत्र युक्तिः ? ॥ मृद्द्रव्यमात्रस्यानुवर्तमानत्वम्, तदतिरिक्तस्य च व्यावर्तमानत्वम् । रज्जुसर्पादिषु अनुवर्तमानस्याधिष्ठानभूतस्य रज्ज्वादे मत्यता, व्यावर्तमानस्य च सर्पभृदलानाम्बुधारादेरसत्यता दृष्टा ; तथाऽनुवर्तमानमधिष्ठानभूतं मृद्द्रव्यमेव सत्यम् ; व्यावर्तमानास्तु घटजरावादयोऽसत्यभृताः । किञ्च सत आत्मनो विनाशाभावात् असतश्च ज्ञानविषाणादेरुपलब्ध्यभावादुपलब्धविनाशयोगि कार्यं सदसद्ब्रह्ममनिर्वचनीयमिति गम्यते । अनिर्वचनीयं च शुक्तिकारजतादिवन्मृषैव । तस्य चानिर्वचनीयत्व प्रतीतिवाधाभ्यां सिद्धम् । किञ्च कार्यमुत्पादयत् मृदादि कारणद्रव्यं किमविकृतमेव, कार्यमुत्पादयति, उत कञ्चन विशेषमापन्नम् । न तावदविकृतम् उत्पादयति ; सर्वदोत्पादकत्वप्रसङ्गात् । नापि विशेषान्तरमापन्नम् ; विशेषान्तरापत्तेरपि विशेषान्तरापत्तिपूर्वकत्वेन भवितव्यम्, तस्या अपि तथेत्यनवस्थानात् ॥ अविकृतमेव देशकालनिमित्तविशेषसंबद्धम्, कार्यमुत्पादयतीति चेत्—न । देशादिविशेषसंबन्धोऽपि ह्यविकृतस्य विशेषान्तरमापन्नस्य च पूर्ववन्न संभवति ॥

तार्किक एवाद्वैतिपक्षमपि खण्डयितुमुत्थापयति अत्राहुरिति । ननु कार्यकारणयोर्भेदस्तार्किकेष्टो यथा, तथा तयोः मिथ्यासत्यभूतयोर्भेदो मृषावादीष्ट एवेति किमिति खण्डनम्—उच्यते—एवं ह्यद्वैती तार्किकमाह—कारणात् कार्यं किञ्चिज्जायते, भिद्यते चेति कार्यत्वं स्वीकृत्य भेदवर्णनमयुक्तमिति । सूत्रकारेण कार्यत्वं स्वीकृत्य अन्यत्वानन्यत्वविचारस्यैव क्रियमाणत्वादद्वैतिपक्षोऽयं पूर्वपक्षिसुखेनैव भाष्ये परासते । ननु व्यावर्तमानत्वरूपहेतुरहेतुः, बाधितत्वश्लेषाधित्वादित्यत्र उपाधिमपि पक्षे स्थापयति किञ्चेति । सदसद्ब्रह्मामिति । सदसच्छब्दाभ्यामित्यर्थः । शुक्तिरजते प्रतीकमानत्वविशिष्टबाधितत्वरूपहेतुना सदसदनिर्वचनीयत्वं सिद्धम् । तत् अनिर्वचनीयत्वं प्रकृते सिद्धत्वं खण्ड्याप्येन बाधितत्वेन सहैव सिद्धयेदिति भावः । तर्हि मृद् घट इति ज्ञाने जाते घटादिकं वाध्येतेति चेत्—घटप्रतीतिहेतोर्दोषस्य सत्त्वेन द्विचन्द्रज्ञानवत् घटप्रतीत्यनुवृत्तिसंभवात् । कस्मात् कार्यत्व प्रत्यक्षसिद्धं नेप्यत इत्यत्राद्वैती विशदयति किञ्चकार्यमिति । अविकृतमेवेति प्रथमान्तं कारणद्रव्यविशेषणम्, कञ्चन विकारमापन्नं सदित्यर्थः । संबद्धमित्यपि कारणद्रव्यविशेषणम्, संबद्धं सदित्यर्थः ।

न च वाच्यम् — मृतसुखदुःखादिभ्यो घटरुचरुद्वयादीनामुत्पत्तिदृश्यते, शुक्ति
कारजतादिषु देशकालादिप्रतिपन्नोपायो बाधश्च न दृश्यते, अतः प्रतीतिगणानां कारणान्
कार्योत्पत्तिरवस्थाभयणीया—इति—विकल्पामहत्वात्—

किं हेमादिमात्रमेव स्वस्तिकाद्वारम्भकम्, उत रुचकादि, अथ रुचकाद्याभयो हेमादि ।
न तावत् हेमादिमात्रमारम्भकम्, हेमव्यतिरिक्तस्य कायस्याभावान्, स्वात्मानं प्रति आत्मन
आरम्भकत्वासम्भवाच्च ॥ हेमव्यतिरिक्त स्वस्तिक दृश्यते इति चेत्—न हेमव्यतिरिक्तं तत्,
हेमप्रत्यभिज्ञानात्, तदतिरिक्तवस्त्वन्तरानुपलब्धेश्च ॥ बुद्धिशब्दान्तरादिभिर्नस्त्रन्तरत्व सधि-
तमिति चेन्न—अनिरूपितवस्त्वलम्बनानां बुद्धिशब्दान्तरादीनां शुक्तिकारजतबुद्धिशब्दा
दिवद् भ्रान्तिमूलत्वेन वस्त्वन्तरमद्भावस्यामाधकत्वान् ॥ नापि रुचकादि स्वस्तिकाद्वारम्भ
कम्, स्वस्तिके हि रुचकम्, पट इव तन्तवो भवतापि नोपलभ्यते । नापि रुचकाश्रयभूत
हेम, रुचकाश्रयान्तरेण हेम स्वस्तिकेऽनुपलब्धेः ।

अतो मृदादिकारणातिरिक्तस्य कायस्यासत्यत्वदशनात् अन्नव्यतिरिक्तं कृत्स्नं जगत्
कायत्वेन मिथ्याभूतम् । तदिदं ब्रह्म यतिरिक्तमिथ्यात्वसुखप्रतिपत्तये कल्पनिवृत्तमृदादिसत्य-
त्वमाश्रित्य कायस्यासत्यत्व प्रतिपादितम् । परमाथतस्तु मृतसुवर्णादि कारणमपि घटरुचरादि-
कार्यवत् मिथ्याभूतम्; ब्रह्मकार्यत्वाविशेषात् ॥

(छा ६८७) “ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यम्”, (कठ ४११) “नेह नानास्ति
किञ्चन । मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति”, (श्रु ४४१४) “यत्र हि द्वैत-
मिव भवति तदितर इतरं पश्यति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन क पश्येत्” (श्रु ४
५१९) “इन्द्रो मायाभिः पुरुषरूप ईयते” इत्येवमादिभिः श्रुतिभिश्च ब्रह्मयतिरिक्तस्य
मिथ्यात्वमवगम्यते । न चाऽऽगमावगतार्थस्य प्रत्यक्षविरोध शङ्कनीय, यथोक्तप्रकारेण
कार्यस्य सर्वस्य मिथ्यात्वावगमात्; प्रत्यक्षस्य सन्मात्रविषयत्वाच्च । विरोधे सत्यप्यसमाधित
दोषस्य चरमभाविन, स्वरूपसद्भावादौ प्रत्यक्षाद्यपेक्षत्वेऽपि प्रमितौ निराकाङ्क्षस्य निरव

स्वस्तिके इति । स्वस्तिकावयवतयेत्यर्थः । एवं पटे इत्यस्यापि । ब्रह्मकार्यत्वेति । सृष्टिवाच्ये सर्वस्य
ब्रह्मकार्यत्ववर्णनं हि, ‘वाचारम्भ्यं विकारः’ इति दर्शितरीत्या कार्यकारणभावस्य व्यावहारिकत्वं दुर्निरूपत्वं
ततः सर्वस्यासत्यत्वं दर्शयितुमेवेति भावः । मृतकार्यस्यासत्यत्वं मृद सत्यत्वञ्च यथा, तथा सतः सत्यत्वमन्य-
स्यासत्यत्वञ्च न कष्टोक्तमिति न, तत्प्रकरणे अन्यत्वं च बहुवाक्यसद्भावादित्याशयेनाह ऐतदात्म्यमिति ।
सन्मात्रेत्यादिवाक्यार्थं जिज्ञासाधिकरणे व्यक्तं । असंभावितदोषस्येति । न द्वैतज्ञानस्य भेदवासनारूप-
दोषमूलकत्वमस्तीति भावः । चरमभाविनः इति । द्वैताभावज्ञानस्य द्वैतज्ञानाधीनत्वात् पश्चाद्भावित्वम् ।
एवं ज्ञानगतमसंभावितदोषत्वं चरमभावित्वञ्च तज्ज्ञानजनके नेह नानास्तीति शास्त्रे उपचरितम् । स्वरूप
सद्भावादावित्यादि । नेह नानेत्यानुपूर्वासद्भावे तद्घटकप्रत्येकपदार्थव्युत्पत्तौ चास्ति दोषयितुमूलकमत्य

काशस्य शास्त्रस्य बलीयस्त्वात् ॥

अतः कारणभूताद्ब्रह्मणोऽन्यत् सर्वं मिथ्या ।

न च प्रपञ्चमिथ्यात्वेन जीवमिथ्यात्वमायद्ब्रह्मनीयम्, ब्रह्मण एव जीवभावात् । ब्रह्मैव हि सर्वेशरीरेषु जीवभावमनुभवति—(छा. ६-३-२) “अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य”, (श्वे. ६-११) “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः”, (यजु-आर. ३) “एको देवो बहुधा निविष्टः”, (कठ. ३-१२) “एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते”, (वृ. १-७-२३) “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” इत्येवमादिभ्यः ।

नन्वेकमेव ब्रह्म सर्वेशरीरेषु जीवभावमनुभवति चेत्-‘पादे मे वेदना’, ‘गिरमि मे सुखम्’ इतिवत् सर्वेशरीरेषु सुखदुःखप्रतिसन्धानं स्यात्; जीवेश्वरब्रह्ममुक्तशिष्याचार्यज्ञत्वा-
ज्ञत्वादिव्यवस्था च न स्यात्—

अत्र केचिदद्वितीयत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपयन्त एवैवं समादधते—एकस्यैव ब्रह्मणः प्रति-
विम्बभूतानां जीवानां सुखित्वदुःखित्वादयः, एकस्यैव सुखस्य प्रतिविम्बानां मणिकृपाण-
दर्पणादिपुपलभ्यमानानामल्पत्वमहत्त्वमलिनत्वविमलत्वादिवत्, तत्तदुपाधिवशात् व्यव-
स्थास्य(प्य)न्ते ॥ ननु (छा. ६-३-२) “अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य” इत्यादिश्रुतेर्न
जीवा ब्रह्मणो भिद्यन्त इत्युक्तम् ॥ सत्यम्, परमार्थतः । कल्पनिकं तु मेदमाश्रित्येवं व्यवस्यो-
च्यते ॥ कस्य पुनः कल्पना? न तावद् ब्रह्मणः; तस्य परिशुद्धज्ञानात्मनः कल्पनाशून्य-
त्वात् । नापि जीवानाम्; इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्—कल्पनाधीनो हि जीवभावः, जीवा-
श्रया च कल्पनेति ॥ नैतदेवम्; अविद्याजीवभावयोर्बीजाङ्कुरन्यायेनानादित्वात् । किञ्च—
ग्रासादनिगरणादिवदनुपपन्नतैकवेपायामवस्तुभूतायामविद्यायां नेतरेतराश्रयत्वादयो वस्तु-
दोषा अनवकलसिमावहन्ति । वस्तुतो ब्रह्माव्यतिरिक्तानां जीवानां स्वतो विशुद्धत्वेऽपि

साधपेक्षा । अथापि वाक्यात् वाक्यार्थबोधे उत्पादनीये पदार्थस्तृत्यादिकमेवापेक्षितम् । यथा नेदंरजत-
मिति प्रत्यक्षं प्रति रजतप्रत्यक्षस्य न कारणत्वम्, रजतस्मृत्यैव निर्वाहात्, तथा अद्वैतविषयबोधे
द्वैतप्रत्यक्षस्य न कारणत्वम् । अतः शास्त्रस्य बोधोत्पादने साक्षात् प्रत्यक्षापेक्षा नास्तीति निराकारक्षत्वमिति ।

नन्वेवं जीवस्यापि मिथ्यात्वात् कस्य मोक्षार्थं प्रयत्न इति तार्किकप्रश्नं प्रत्याह नचेति ।
ज्ञत्वेति । जीवेश्वरादिषु श्रुत्यादिसिद्धज्ञत्वादीत्यर्थः । अन्तममाक्षेपं स्वयमन्यथा परिहरिष्यन् मुख्या-
द्वैती सयूथैः क्रियमाणं परिहारं निरसितुमनुवदति अत्रकेचिदिति । केचित् मण्डनमिश्रादयः ।
ब्रह्मसिद्धौ विम्बप्रतिविम्बभाव उपपादितः । वाचस्पतिमिश्रादेर्विम्बप्रतिविम्बभावविषयेऽनाश्वासेऽपि
तत्तुल्यत्वमिष्टमेव । अनेकजीवाश्रितानेकाविद्यावादस्तुत्यः । कस्येति; किंनिष्ठेत्यर्थः । अनवकलसि-
मसिद्धिम् । “दुर्घटत्वमविद्याया भूषणम्, न तु दूषणम्” इति हि तद्वादः । नन्वन्योन्याश्रयादिदोषे
सत्यपि उपपत्त्यनपेक्षतया चेत् अविद्या जीवमाश्रयेत्, अविशेषात् मुक्तम्, परं ब्रह्म चाश्रयेदिति शंकायाम्,

कृपाणादिगतसुखप्रतिबिम्बस्यामतादिवत् औपाधिकाशुद्धिमभरादग्निद्याश्रयत्वोपपत्ते काल्प-
निकत्वोपपत्ति । प्रतिबिम्बगतस्यामतादिवत् जीरगतागुदिरपि भ्रान्तिरेव ; अन्यथा अनि-
मोक्षप्रसङ्गात् । जीवानां भ्रमस्य प्रवाहानादित्वाच्च तदेतदुत्प्रेषणीय — इति ॥

तदेतदग्निदत्तादित्याथात्म्यानां भेदवादश्रद्धालुजनमचहुमानानलोऽनलिष्माण्डानि नृमि-
तम् । तथाहि—जीरसाकल्पितस्वामाग्निरूपेणाविद्याश्रयत्वं ब्रह्मण एवाग्निद्याश्रयत्वमुक्तं
स्यात् । तदतिरिक्तेन तस्मिन् कल्पितेनाऽऽपारेणाविद्याश्रयत्वे जडस्याविद्याश्रयत्वमुक्तं
स्यात् । न स्वल्पद्वैतवादिन तदुभयव्यतिरिक्तमाकारमभ्युपगच्छन्ति ॥ कल्पिताकाराग्निशि-
ष्टेन स्वरूपेणाविद्याश्रयत्वमिति चेत्—तत्र, स्वरूपस्यास्वर्णद्वैतस्याविद्यामन्तरेण विशिष्ट-
रूपत्वामिदं, अग्निद्याश्रयाकार एव हि निरूप्यते ।

किञ्च बन्धमोक्षादियवस्थामिद्वयर्थं हि जीराज्ञानवादाश्रयणम्, मा तु यवस्था
जीराज्ञानपक्षेऽपि न मिथ्यति । अग्निद्याविनाश एव हि मोक्षः । तत्रैतस्मिन् मुक्ते अग्निद्या
विनाशादितरेऽपि विद्युच्येरन् ॥ अन्यस्यामुक्तवादग्निद्या तिष्ठतीति चेत्—तर्ह्येकस्याप्यमुक्ति-
स्यात्, अविद्याया अविनष्टत्वात् ॥ प्रतिजीवमविद्याभेदं कल्प्यते । तत्र यस्याविद्या विनष्टा,
स मोक्ष्यते, यस्य त्वविनष्टा, स भन्त्यत इति चेत्—तत्र, प्रतिजीवमिति जीवभेदमाश्रित्य
ब्रह्मे, स जीवभेदं किं स्वाभाविकं, उताविद्याकल्पितं, न तावत् स्वाभाविकं, अनभ्युपमात् ।
भेदसिद्धयर्थस्य चाविद्याकल्पनस्य व्यथत्वात् ॥ अथाविद्याकल्पितं, तत्रैव जीवभेदकल्पिका
अविद्या किं ब्रह्मण उत जीवानाम् ॥ ब्रह्मण इति चेत्—आगतोऽपि मदीय मागम् ॥ अथ
जीवानाम्, किमस्या जीवभेदकल्पिसिद्धयर्थतां विस्मरसि ॥ अथ प्रतिजीव भेदमुक्तव्यवस्था
सिद्धयर्थं या अविद्या कल्प्यन्ते, ताभिरेव जीवभेदोऽपीति मनुष्य—जीवभेदसिद्धौ ता
सिद्धयन्ति, तासु सिद्धासु जीवभेदसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वम् । न चात्र बीजाङ्कुरन्यायस्ति
भ्यति, बीजाङ्कुरेषु ह्यन्यदन्यद् बीजमन्यस्यान्यस्याङ्कुरस्योत्पादकम्, इह तु याभिरविद्याभिर्दे-
जीवा कल्प्यन्ते, तानेवाश्रित्य तासां सिद्धिरिति अश(शु)कनीयता । अथ बीजाङ्कुरन्यायेन
पूर्वपूर्वजीवाश्रयाभिरविद्याभिरुत्तरोच्चरजीवकल्पना मन्यसे, तथा सति जीवानां भङ्गुरत्वम

उक्त परित्यज्य पूर्वोक्तबीजाङ्कुरन्यायमेवाहत्याऽऽह वस्तुत इति । अशुद्धरैवाविद्याश्रयत्वम्, अविद्या
श्रयत्वादेव जीवभावः, अशुद्धिरपि मिथ्यैव, तत्काल्पनिकत्वञ्च पूर्वाविषात इति बीजाङ्कुरन्याय एवेति
भावः । केयमशुद्धिरिति चेत्—अविद्याप्रतिभेदत्वाभावः ।

शुद्धब्रह्मणो वा, तदन्यस्य कल्पिताकारविशिष्टब्रह्मणो वा, त्वमिदस्य कल्पिताकारविशिष्टब्रह्मणो
वेति त्वेवा विकल्प्य कृत्वा दूषयति जीरस्येति । मदीय मार्गम् ब्रह्मज्ञानवादमार्गम् । अशकनीयता
बीजाङ्कुरन्यायावतारणस्याशक्यता । प्रतिजीवमविद्यैक्ये बीजाङ्कुरन्यायासंभवेऽपि प्रवाहाग्निद्यास्वीकारे
संभवेत्येवेति पृच्छति अथेति । वाक्यावयाधिकरणान्ते भ्रामत्या बीजाङ्कुरन्याय उक्तः । अविद्याभेदवत्

कृताभ्यागमकृतविप्रणाशादिप्रसङ्गश्च । अत एव ब्रह्मणः पूर्णजीवभावा(?)श्रयाभिर-
विद्याभिरुचरोत्तरजीवभावकल्पनमित्यपि निरस्तम् । अविद्याप्रवाहोऽभ्युपगम्यमाने तत्कल्पित-
जीव[भाव] स्वयपि तद्वत् प्रवाहानादिता स्यात्, न ध्रुवरूपता । आमोक्षाच्च जीव[भाव]स्य
ध्रुवत्वमिदं न सिध्येत् ।

यच्चोक्तम्—अविद्याया अवस्तुरूपत्वेनानुपपन्नतैकवेपायाः नेतरेतराश्रयत्वादयो वस्तु-
दोषा अनवक्लृप्तिमावहन्तीति—तथा सति मुक्तान् परश्च ब्रह्म आश्रयेदविद्या ॥ शुद्धविद्या-
स्वरूपत्वादशुद्धिरूपा न तत्र प्रसज्यतीति चेत्—किमुपपत्त्यनुवर्तिनी अविद्या ? एवं तर्हि उक्ता-
भिरुपपत्तिभिर्जीवानपि नाश्रयेत् । किञ्च जीवाश्रयाया अविद्यायास्तन्वज्ञानोदयान्नाशे सति
जीवो नश्येद्वा, न वा । यदि नश्येत्, स्वरूपोच्छित्तिलक्षणो मोक्षः स्यात् ; नो चेत्, अविद्या-
नाशेऽप्यनिर्मोक्षः ; ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तजीवत्वाच्चस्थानात् ।

जीवभेदस्याप्यापत्या अनिष्टं दर्शयति तथासतीति । अकृताभ्यागमः—स्वाकृतकर्मफलानुभवापत्तिः ।
कृतविप्रणाशः स्वकृतकर्मफलानुभवस्य निष्कारणो भङ्गः । ननु तदीयाविद्याकल्पिते जीवे तदीयकर्मसङ्गमः
संततैक्यादिति चेत्-त्रौट्यपक्षप्रवेशेऽत्र श्रुतिविरोधः स्पष्टः । ननु जीवस्याविद्याकल्पितत्वे खल्वयं दोषः ।
जीवभावोऽविद्याकल्पितो ब्रह्मण इति ब्रूमः । जीवभावसंततौ सत्यामपि न जीवव्यक्तिसंततिरिति मतमपि
निरस्यति अत एवेति । जीवभावस्य भङ्गत्वादेवेति तदर्थः । इममुपपादयति अविद्येति । जीवभावाश्र-
याभिः जीवभावाभिमित्ताभिरिति भावप्रकाशिका । ततः किमित्यत्राह आमोक्षाच्चेति । जीवस्य कल्पि-
तत्वपक्षे तस्याऽऽमोक्षात् ध्रुवत्वम्, ततो निवृत्तिः ; जीवभावस्य कल्पितत्वे धर्मनिवृत्तिः,
तन्मात्रनिवृत्तिरित्येतावानेव हि विद्वेषोऽभिमतः । तथापि आमोक्षात् धर्मध्रुवत्वमिदं भग्यत इति
अनिष्टमिदमिति भावः । आमोक्षाच्च जीवभावस्येति माप्यपाठानुसारेणैव व्याख्यातम् । जीवस्येति
पाठमाहस्य जीवभावविशिष्टस्येति व्याख्यातं टीकायाम् । जीवकल्पन-जीवभावकल्पनरूपपक्षद्वयसाधारणं
दूषणमिदमित्युक्तम् । जीवस्य ब्रह्मणो भेदो हि विशेषणभेदप्रयुक्तः । तस्मात् जीवभावस्य प्रवाहलोऽने-
कत्वे जीवभावभेदात् तद्विशिष्टजीवोऽपि भिन्नभिल एवेति जीवस्याध्रुवत्वं द्वितीयपक्षेऽप्यस्तीति भावः ।

वाक्यान्वयाधिकरणभामत्यामेव, 'ब्रह्मणो जीवो भाविक एवांशः, न काल्पनिक' इति भास्करमत-
खण्डनान्ते, 'अस्तु वाऽनुपपत्तिरेव, कार्यकारणयोर्नायात्मकत्वात् । अनुपपत्तिर्हि मायामुपोहल्यति ;
अनुपपत्तमानार्थत्वान्मायायाः' इति अविद्यादुर्घटत्वपक्ष आहतः । तं प्रागुक्तं खण्डयितुमनुवदति यच्चोक्त-
मिति । जीवकाल्पनिकत्वपक्षे दोषान्तरमाह किञ्चेति । बीजाङ्कुरन्यायवर्णनमध्य एव प्राक् अविद्यादुर्घ-
टत्वपक्षस्योक्त्या दूषणावसरेऽपि मध्ये तद् दूषयित्वा पुनर्जीवप्रवाहपक्षे दोषान्तरवर्णनमेव क्रियते ।
अस्यैव दोषस्य यच्चोक्तमित्यत्रापि वक्तव्यत्वाच्चैवम् । नो चेदिति । ब्रह्मणोऽविद्याश्रयत्वे तु ब्रह्म न
नश्यतीत्येव स्वीकारात् दोषः । व्यतिरिक्तजीवत्वावस्थानादिति । जीवस्यावस्थानोदिति पाठः स्यात् ।
जीवत्वेति पाठेऽपि, जीवस्य जीवत्वेन सहैव स्थित्या तथोक्तमिति ध्येयम् । ब्रह्मव्यतिरिक्ते ब्रह्मणि

यञ्चोक्तम्—मणिकृपाणदपणादिपूपलभ्यमानमुखमलिनत्वविमलत्वादिषु शुद्धयशु
द्वयादिष्वयस्योपपत्तिरिति—तत्रेद विमशनीयम्—अल्पत्वमलिनत्वादय औपाधिका दोषा
कदा नश्येयुरिति ॥ कृपाणाद्युपाध्यपगम इति चेत्—किं तदाऽल्पत्वाद्याश्रयः प्रतिबिम्बं तिष्ठति
वा, न वा । तिष्ठति चेत् - तत्स्थानीयस्य जीवस्यापि स्थितत्वादनिमोक्षप्रसङ्ग ॥ नश्यति
चेत्—तद्देव जीवनाशात् स्वरूपोच्छिच्छिलक्षणो मोक्ष स्यात् ।

किञ्च यस्य ह्यपरुषार्थम्पदोपप्रतिभासाः, तस्य तदुच्छेद पुरुषाथ । तत्र किमौपाधि
कदोषप्रतिभामो विम्बस्थानीयस्य ग्रमण , उद प्रतिबिम्बस्थानीयस्य जीवस्य, उतान्यस्य कस्य
चित् ? आद्यो कल्पयादृष्टान्तोऽयं न तगच्छतं मुखस्य मुखप्रतिबिम्बस्य चाल्पत्वादिदोष-
प्रतिभामग्र्यन्त्यात्, न हि मुखं तत्प्रतिबिम्बं वा चतयते । ग्रमणो ऽपि प्रतिभासे ब्रह्माविद्या
प्रमङ्गश्च । ततीयोऽपि कल्पो न कल्पते ; जीवत्रमव्यतिरिक्तस्य दृष्टरभावान् ।

किञ्च अविद्याकल्पस्य जीवस्य कल्पक इति निरूपणीयम् । न तावदविद्या ;
अचेतनत्वात् । नापि नील , आत्माश्रयदोषप्रसङ्गात्, शुक्तिकारजतादिवन् अविद्याकल्पस्य
त्वाच्च जीवभावस्य ॥ ब्रह्म कल्पकमिति चेत्—ब्रह्माज्ञानमेवाऽऽयातम् ।

किञ्च ब्रह्माज्ञानानभ्युपगमे, किं ब्रह्म जीवान् पश्यति वा, न वा ? न पश्यति चेत्—
ईक्षामूर्खैका विचित्रसृष्टिर्नामरूपव्याकरणमित्यादि ग्रमणो न स्यात् । अथ पश्यति,
अल्पवैकल्यं ब्रह्म नाविद्यामन्तरेण जीवान् पश्यतीति ब्रह्माज्ञानप्रसङ्ग ।

अत एव मायाविद्याविभागवादोऽपि निरस्त । अज्ञानमन्तरेण हि मायिनोऽपि ब्रह्मणो
जीवदर्शित्वं न स्यात् । न च मायावी परान् अदृष्टा मोहयितुमलम् । नापि माया मायाविनो
दशनसाधनम्, दृष्टेपु परेषु तन्मोहनसाधनमात्रत्वात् तस्या ॥ अथ ब्रह्मणो माया तस्य जीव
दर्शित्वं कुर्वती जीवमोहनस्य इतरिति मन्यसे, तर्हि परिशुद्धस्वात्मवैकल्यप्रकाशस्य ब्रह्मण
परदशनं कुर्वती माया मायापरपयाया अविद्यैव स्यात् ॥ अथ मतम्—विपरीतदर्शनहेतुरविद्या,
माया तु मिथ्याभूत ब्रह्मव्यतिरिक्त मिथ्यात्वेन दश्यन्ती न ब्रह्मणो विपरीतदर्शनहेतु ।
अतस्तस्या नाविद्यात्वमिति ॥ नैवम्-बन्धैकत्वे ज्ञायमाने द्विचन्द्रदर्शनहेतोरप्यविद्यात्वात् ॥
यदि च ब्रह्म मिथ्यात्वेनैव स्वव्यतिरिक्तं जानाति, न तर्हि तन्मोहयति । न ह्यनुमत्तो

कल्पितजीववृत्तितया ब्रह्मावृत्ति जीवः यस्य तस्य जीवस्यावस्थानादिनि वाऽर्थः । एवञ्चानेकस्य स्थितिरा-
पादिता भवति । दृष्टान्तवैकल्यं दर्शयन् दूषयति किञ्च यस्येति । अविद्याविषयत्वमेव ब्रह्मण , न त्व
विद्याग्रयत्वम्, अथापीश्वानिकं ब्रह्मणि षट्ते, मायाशक्तित्वात् । अविद्या माया च मिला ।
अविद्याश्रयो जीव , मायाश्रयश्च ब्रह्म । अविद्याया एवाज्ञानत्वात् ब्रह्मणि तदभावात् न ब्रह्माज्ञानवाद इति
जलद्वैतमतम् । तत्रपि खण्डयति अत एवेति । मतमिदं विवरणकारकृतमेव । अज्ञानमिति ।
त्वस्य भ्रान्तिहेतुरज्ञानम्, परस्य भ्रान्तिहेतुर्माया उभयमपि ब्रह्मव्यवश्यकम्, मायाया वा अज्ञानत्वा

मिथ्यात्वेन ज्ञातान् मोहयितुमीदृते । अथ—अपुरुषार्थापरमार्थदर्शनहेतुरविद्या; माया तु ब्रह्मणो नापुरुषार्थदर्शनहेतुः; अतोऽस्याः नाविद्यात्वमिति मतम्—तन्न । द्विचन्द्रज्ञानस्य दुःखहेतुत्वाभावेनापुरुषार्थत्वाभावेऽपि तद्वैतुरविद्यैव । तन्निरमने च प्रयस्यन्ति । यदि च नापुरुषार्थदर्शनकरी माया, तर्हीनुच्छेद्यतया नित्या ब्रह्मस्वरूपानुबन्धिनी स्यात् ॥ अस्तु को दोष इति चेत्—द्वैतदर्शनमेव दोषः । (वृ. ४-४-१४) “यत्र हि द्वैतमिव भवति...यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, तत् केन कं पश्येत्” इत्याद्यद्वैतश्रुतयः प्रकुप्येयुः ॥ परमार्थविषया अद्वैतश्रुतयः मायायास्त्वपरमार्थत्वादविरोध इति चेत्—अपरिच्छिन्नानन्दैकस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽपरमार्थभूतमायादर्शनं तद्वत्ता चाविद्यामन्तरेण नोपपद्यते; किञ्च अपरमार्थभूतया नित्यया मायया किं प्रयोजनं ब्रह्मणः? ॥ जीवमोहनमिति चेत्—अपुरुषार्थेन मोहनेन किं प्रयोजनम् ॥ क्रीडेति चेत्—अपरिच्छिन्नानन्दस्य किं क्रीडया ॥ परिपूर्णभोगानामेव क्रीडा पुरुषार्थत्वेन लोके दृष्टेति चेत्—नैवमिहोपपद्यते; न ह्यपरमार्थभूतैः क्रीडोपकरणैरपरमार्थतया प्रतिभासमानैर्निष्पन्नया अपरमार्थभूतया क्रीडया अपरमार्थभूतेन च तत्प्रतिभासेनानुन्मत्तानां क्रीडारसो

कारोऽपि वाच्य इति विशिष्टार्थः । अविद्याया इव मायाया अपि अद्वैतविपरीतद्वैतदर्शनं प्रति, तस्य परमार्थतया दर्शनं च प्रति हेतुत्वेऽपि तद्दर्शनमपुरुषार्थहेतुर्न भवतीत्येतावता मायाविद्याभिभाग इति पृच्छति अथापुरुषार्थेति । द्वीति । अपुरुषार्थदर्शनहेतुत्वरूपमविद्यालक्षणमन्याप्तमित्यर्थः । अपुरुषार्थता-रहितदर्शनहेतुत्वरूपमायालक्षणमसंभवीत्याह यदि चेति । अविरोध इति । ननु परमार्थभूतद्वैतविषयक-दर्शनाभावस्य सर्वदा सत्त्वात्, ‘यत्त हि द्वैतम्’ ‘यत्त त्वस्ये’ति दशाभेदवर्णनं कथम् ॥ उच्यते । अद्वैतश्रुतय इत्यस्य किं द्वैताभावबोधकश्रुतय इत्यर्थः, द्वैतदर्शनाभावबोधकश्रुतय इति च । आद्यश्रुतीना परमार्थभूतद्वैताभावपरत्वात् मायासत्त्वे विरोधः । द्वितीयश्रुतयस्तु दशाभेदेन द्वैततदभावबोधि-बो जीव-विषयाः । ईश्वरस्तु नित्यमपरमार्थभूतद्वैतदर्शी । अथाप्यपुरुषार्थाभावान्न विरोध इति भाव इति । मायाया अविद्याविलक्षणत्वेऽपि अविद्या ब्रह्मण्यवर्जनीयेति, किं माययेत्याशयेनाह अपरिच्छिन्नेति । आनन्दैक-स्वरूपस्येति । आनन्दमायोमयस्वरूपत्वे स्वरूपदर्शनमवर्जनीयं स्वामाविकमिति स्यात् । तदभावाद-विद्यैव तदुपपाद्यमिति भावः । मायाया ब्रह्मस्वरूपत्वाभावेऽपि परमार्थत्वे अविद्या न तद्दर्शनहेतु-स्यादिति अपरमार्थेत्युक्तम् । मायास्वरूपदर्शनम्, मायाव्यहमिति स्वस्मिन् कल्पितो मायासंबन्धश्चा-विद्यात् एवेति वाक्यार्थः । तद्वत्ता चेति चकारेण तदधीनकार्यमप्यपरिच्छिन्नानन्देऽपेक्षाविरहात् भवतीत्यभिप्रेतम् । तद् विशदयति किञ्चेत्यादिना । क्रीडारस इति । स किं परमार्थः, अपरमार्थो वा । आद्ये द्वैतापत्तिः । अन्त्ये, अपरमार्थो रस इति जानन् कथं प्रवर्तेत । न जानाति चेत्—असर्द-जत्वमिति ।

एवं जीवाश्रिता तावदविद्या; ब्रह्माश्रिता तु मायेति विभागो धर्मिभेदे खलु स्यात्; स एव नेति हेतुनापि तद्वाचं दूषयितुम्—ब्रह्मणोऽविद्याविषयत्वमेव, जीव एवाविद्याश्रय इति पक्षे,

निष्पद्यत । मायाश्रयतयाऽभिमतब्रह्मण्यतिरक्कणाविद्याश्रयस्य जीवस्य कल्पनामभयश्च एव
एव द्रष्टव्य ॥

अतो ब्रह्मैवानाद्यविद्याश्रयल स्वगतनानात् पश्यतीति अद्वितीयत्वं त्रणोऽभ्युपयञ्जि-
रभ्युपेत्यम् ।

यत्तु बन्धमोक्षव्यवस्था नोपपद्यत इति—न तद् ब्रह्मज्ञानवादिनश्लोचम्, एकस्यैव
ब्रह्मणोऽङ्गस्य स्वाज्ञाननिवृत्त्या मोक्ष्यमाणत्वाद् बद्धमुक्तादिव्यवस्थाया एवाभावान् । व्यवहि-
यमाणायाश्च बद्धमुक्तशिष्याचार्यादिव्यवस्थाया कल्पनिकत्वात् । स्वमदर्शिन इव चैकस्यै-
वाविद्यया सर्वकल्पनोपपत्ते । स्वमदृशा लोकन दृष्टा' शिष्याचार्यादयः तदविद्याकल्पिता
एव । अत एव[च]बद्धविद्याकल्पनमपि न युक्तिम् । पारमार्थिकी बन्धमोक्षव्यवस्था स्वपर
व्यवस्था च जीवाज्ञानवादिनाऽपि नाभ्युपेयते । अपारमार्थिकी त्वेकस्यैवाविद्ययोपपद्यते ।

प्रयोगश्च—बन्धमोक्षव्यवस्था' स्वपरव्यवस्थाश्च स्वाविद्याकल्पिता', अपारमार्थिकी
कत्वात्, स्वमदृष्टव्यवस्थावदिति । शरीरान्तराण्यपि भयैवात्मवन्ति, शरीरत्वात् एतच्छरीरवत् ।
शरीरान्तराण्यपि मदविद्याकल्पितानि, शरीरत्वात्, कायत्वात्, जडत्वात्, कल्पितत्वाद्वा
एतच्छरीरवत् । विद्यादाध्यासित चेतनजातब्रह्मेव, चेतनत्वात्, यदनहम्, तदचेतनं दृष्टम्,
यथा घट । अत स्वपरविभागो बद्धमुक्तशिष्याचार्यादिव्यवस्थादेकस्याविद्याकल्पिता ।

द्वैतवादिनाऽपि बद्धमुक्त्यवस्था दुरुपपादा, अतीतानां कल्पानामानन्त्यादेकैकस्मिन्
कल्पे एकैकमुक्तावपि सर्वेषां मोक्षसमवादाद्युक्तानुपपत्ते ॥ अनन्तत्वादात्मनाममुक्ताश्च सन्तीति
चेत्—किमिदमनन्तत्वं ॥ ? असङ्ख्येयत्वमिति चेन्न, भूयस्त्वादल्पज्ञैरसङ्ख्येयत्वेऽपि ईश्वरस्य
सर्वज्ञस्य सङ्ख्येया एव । तस्याप्यसङ्ख्यत्वे सङ्ख्यत्व न स्यात् ॥ आत्मनां निस्मद्ब्रह्मत्वा-
दीश्वरस्याविद्यमानमह्यथावेदनाभावो नासार्वभ्यमावहतीति चेत्—भिन्नत्वे सङ्ख्याविधुरत्व
नोपपद्यते । आत्मान सङ्ख्यावन्तः भिन्नत्वान्, भाषसपपद्यटपटादिवत् । भिन्नत्वे चात्मना
घटादिवत् जडत्वमनात्मत्वं क्षयित्व च प्रसज्यते ॥

'जीवकल्पकत्वे ब्रह्मण एव कल्पव्यमिति ब्रह्मज्ञानमवर्जनीयमिति ब्रह्मैव जीव' इत्युक्तं यत्, तदस्मिन्
प्रत्याविद्याभिन्नाभावोऽप्यदिशति प्रायाश्रयतयेति । ब्रह्मण्यतिरेकेण ब्रह्मातिरेकेण, क्व विना ?
ब्रह्मातिरेकस्यैवस्वीकारेण जीवविशेषणं वा । पूव्वदिति । त्रणो मायाविद्यानाश्रयत्वस्य इवेत्यर्थ ।
जीवाज्ञानपक्षनिरासमुपसंहरति अत इति ।

तर्हि तार्किककृतस्य बद्धमुक्ताव्यवस्थाभाषापादनस्य क परिहार इत्यत्र प्रतिबद्धमाह यत्त्विति ।
समन्वयाधिकरणान्ते त्रणोक्तमनुसृत्याह प्रयोगश्चेत्यादि । अपारमार्थिके सर्वमिति वादिन एव
मुखाधिष्ठानेऽपि पारमार्थिकवादी न तृप्येन्वित्यत्र त प्रत्यप्याह द्वैतेति । यथा तेन कदाचिद् मद्
कोपि गान्धीत्युच्यते, तथा मया समति मुक्त कोपि नेतीत्यविशेष इति भाव ।

ब्रह्मणश्चानन्तत्वे न स्यात् । अनन्तत्वं नाम—परिच्छेदरहितत्वम् । भेदवादे च वस्त्वन्तराद्विलक्षणत्वेन ब्रह्मणो वस्तुतःपरिच्छेद रहितत्वं न शक्यते वक्तुम् । वस्त्वन्तरभाव एव हि वस्तुतःपरिच्छेदः । वस्तुतःपरिच्छिन्नस्य देशतः कालतश्चापि परिच्छिन्नत्वं च न युज्यते, वस्त्वन्तराद्विलक्षणत्वेन वस्तुतःपरिच्छिन्ना एव घटादयो देशतः कालतश्च परिच्छिन्ना हि दृष्टाः, तथा अर्थे चेतनाः ब्रह्म च वस्तुतः परिच्छिन्नाः देशकालाभ्यामपि परिच्छिद्यन्ते । एवञ्च (तै. आन. १-१) “सत्यं ज्ञानमनन्तम्” इत्यादिभिः सर्वप्रकार-परिच्छेदरहितत्वं वदद्भिर्विरोधः । उत्पत्तिविनाशादयश्च जीवानां ब्रह्मणश्च प्रमज्जेरन्, कालपरिच्छेद एव हि उत्पत्तिविनाशभागित्यम् ।

अत एकस्यैवापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणोऽविद्याविजृम्भितं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् ; सुखदुःखप्रतिसन्धानव्यवस्थादयोऽपि स्वामव्यवस्थावत् अविद्यास्वाभाव्याहुपपद्यन्ते । तस्मादे-कमेव नित्यमुक्तस्वप्रकाशस्वभावमनाद्यविद्यावशात् जगदाकारेण विवर्तत इति परमार्थतो ब्रह्मव्यतिरिक्ताभावात् तदनन्यत्व जगतः—इति ॥

अत्रोच्यते—निर्विशेषस्वप्रकाशमात्रं ब्रह्म अनाद्यविद्यातिगोहितस्वरूपं स्वगतनानात्वं पश्यतीत्येतत् प्रकाशस्वरूपस्य प्रकाशनिवृत्तिरूपनिरोधाने स्वरूपनाशप्रसङ्गेन तिरोधानासंभ-वादिभ्यः सकलप्रमाणविरुद्धं स्ववचनविरुद्धं चेति पूर्वमेवोक्तम् । यत् पुनरुक्तम्—कारणव्यति-रिक्तं कार्यं युक्तिवाधितत्वेन शुक्तिन्नरजतादिवद् भ्रमः—इति ; तदयुक्तम्, युक्तेरभावात् । यत् अनुवर्तमानस्य कारणमात्रस्य सत्यत्वम्, व्यावर्तमानानां घटशरावादिकार्याणामसत्यत्वमिति— तदपि अन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र व्यावर्तमानता न वाधिकेत्यादिभिः पूर्वमेव परिहृतम् । यच्च उप-लभ्यमानत्वविनाशित्वाभ्यां सदसदनिर्वचनीयत्वेन कार्यस्य सृष्टान्वमिति—तदसत् । उप-लब्धविनाशयोगो हि न मिथ्यात्व साधयति ; किन्त्वन्वित्यत्वम् । यदेशकालसंबन्धितया यत् उपलब्धम्, तदेशकालसंबन्धितया वाधितत्वमेव हि तस्य मिथ्यात्वे हेतुः । देशान्तर-कालान्तरसंबन्धितयोपलब्धस्यान्यदेशकालसंबन्धितत्वेन वाधितत्वं देशान्तरकालान्तराभ्यामि-मात्रं साधयति ; न तु मिथ्यात्वम् । प्रतिप्रयोगश्च—घटादि कार्यं सत्यम् ; देशकालादि-प्रतिपक्षोपाधाववाधितत्वात्, आत्मवत् ।

यत्रोक्तम्—कारणस्वरूपादविकृताद्विकृताच्च कार्योत्पत्तिर्नि संभवति—इति—तद-नन् . देशकालादिमहकारिसमवहितात् कारणान् कार्योत्पत्तिसंभवात् ॥ तत्समवधानं च विकृतस्याविकृतस्य च न संभवतीति यदुक्तम्—तदयुक्तम् ; पूर्वमविकृतस्यैव देशकालादि-समवधानसंभवात् ॥ अविद्यतत्वाविज्ञेयान् पूर्वमपि देशकालादिसमवधानं प्रसज्यत इति

वस्तुपरिच्छेदाभावेऽपि देशकालपरिच्छेदाभावमात्रात्तदसत्यत्वमुपपन्नमित्यत्राह वस्तुतःपरिच्छिन्नस्येति । एवमुपपन्नं मुख्यद्वैतभूतब्रह्मज्ञानवादिषु तात्किं प्रधानपूर्वपक्षी प्रतिवक्तुमारभते अत्रोच्यत

येन, दशकालादिगमवधानस्य कारणान्तरायत्तस्यैतदायत्तत्वाभावात् । अतो देवकालादि समवधानरूपविशेषमापन्न कारण कायमुत्पादयतीति न किञ्चिदवहीनम् । कारणस्य च कार्ये प्रत्यारम्भकत्वमबाधित दृश्यमान न केनापि प्रकारेणापह्नोतुं शक्यत ।

यत्तु—हेमादिमात्रस्य, रुचकादिकायस्य, एतद्राश्रयस्य वा हेमादेरारम्भकत्वं न समवति—इति—तदयुक्तम् ; हेमादिमात्रस्यैव यथोक्तपरिकरयुक्तस्यारम्भकत्वमभावात् । न चारम्भकहेमव्यतिरिक्त कार्यं न दृश्यत इति वक्तुं शक्यम्, हेमातिरिक्तस्य स्वस्तिकस्य दृशनात्, बुद्धिश्रद्धान्तरादिभिवस्त्वन्तरस्य साधितत्वाच्च । न चायं शुक्तिवारजतादिवद् भ्रम, उत्पत्तिविनाशयोन्तराले उपलभ्यमानस्य तद्देशकालसंबन्धितया बाधादर्शनात् । न चास्या उपलब्धेर्बाधिका काचिदपि शुक्तिदृश्यते । प्रागनुपलब्धस्वस्तिकोपलब्धिवेलायामपि हेमप्रत्यभिज्ञा स्वस्तिकाश्रयतया हेमोऽप्यनुवृत्तेरविरुद्धा । श्रुतिभिस्तु प्रपञ्चमिध्यात्वसाधन पूर्वमेव निरस्तम् ।

यच्चान्यदत्र प्रत्यक्षाविरोधादि प्रतिप्रकृत्यम्, तदपि सर्वं पूर्वमेव सुफूक्तम् (युक्तम्) ।

यच्चोक्तम्—एकेनारमना सर्वाणि शरीराण्यारम्भवन्ति इति—तदसत्, एकस्यैव सर्वं शरीरप्रयुक्तसुखदुःखप्रतिसन्धानप्रसङ्गात् । सौभरिप्रभृतिषु ह्यात्मन एकत्वेनानेकशरीरप्रयुक्त सुखादिप्रतिसन्धानमेकस्य दृश्यते । न चाहमथस्य ध्वानृत्वात् तद्भेदात् प्रतिसन्धानाभाव, नात्मभेदादिति वक्तुं शक्यम्—आत्मा ज्ञातैव, स चाहमर्थ एव, अन्तःकरणभूतस्त्वहङ्कारो जडत्वात् करणत्वाच्च शरीरेन्द्रियादिवचनं ज्ञातेत्युपपादितत्वात् ।

यच्च—शरीरत्यजडत्वकार्यत्वकल्पितत्वे सर्वशरीराणामेकसाविद्याकल्पितत्वमुक्तम्, तदपि सर्वशरीराणामविद्याकल्पितत्वस्यैवाभावादयुक्तम् । तदभावश्चाबाधितस्य सत्यत्वोपपादनात् ।

यच्च चेतनादन्यस्य जडत्वदृशनात् सचेतनानामनन्यत्वमुक्तम्—तदपि सुखदुःखन्यवसया भेदोपपादनादेव निरस्तम् । यत्तु—भयैवात्मवन्ति, भदविद्याकल्पितानि, अहमेव सर्वं चेतनजातमित्यहमर्थस्यैक्यमुपपादितम् तत्—अज्ञातस्यसिद्धान्तस्य भ्रान्तिजल्पितम् । अहत्वमाद्यर्थविलक्षणं चिन्मात्रं ह्यात्मा त्वन्मते ।

किञ्च निर्विशेषचिन्मात्रातिरेकि सर्वं मिथ्येति वदतो मोक्षार्थश्रवणादिप्रयत्नो निष्फलः, अविद्याकायत्वात् ; शुक्तिवारजतादिषु रजताद्युपादानादिप्रयत्नवत् । मोक्षार्थं प्रयत्नो व्यर्थ, कल्पिताचार्यायत्तज्ञानकार्यत्वात्, शुक्रप्रह्लादवामदेवादिप्रयत्नवत् । तत्र मत्सादिवाक्यजन्यज्ञानं न धन्यनिवर्तकम्, अविद्याकल्पितवाक्यजन्यत्वात्, स्वयमविद्यात्म

इति । स्वस्तिकाश्रयतयेति । हेमबुद्धिः कारणविषयिणी, स्वस्तिकबुद्धिः कार्यविषयिणीति । इदमुपलक्षणम्, स्वस्तिकेऽपि हेमत्वजातिस्वीकारात् इदं हेमेति नानुपपन्नमिति । प्रतितर्कानाह किञ्च निर्विशेषेति । यदि श्रवणादिप्रयत्नोऽविद्याकार्यं स्यात्, निष्फलं स्यादित्येव रीत्याऽहं तर्काकारा भाषा, ।

कत्वात्, अविद्याकल्पितज्ञात्राश्रयत्वात्, कल्पिताचार्यायत्तश्रवणजन्यत्वाद्वा स्वाप्नबन्धनि-
वर्तनवाक्यजन्यज्ञानवत् ।

किञ्च निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म मिथ्या, अविद्याकार्यज्ञानगम्यत्वात्, अविद्याकल्पित-
ज्ञात्राश्रयज्ञानगम्यत्वात्, अविद्यात्मकज्ञानगम्यत्वाद्वा । यदेवम्, तत् तथा, यथा स्वाप्न-
गन्धर्वनगरादिः । न च निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म स्वयं प्रकाशते, येन न प्रमाणान्तर-
मपेक्षते । यत्तु आत्मसाक्षिकं स्वयंप्रकाशज्ञानं दृश्यते, तत्तु ज्ञेयविशेषसिद्धिरूपं ज्ञातृगतमेव
दृश्यत इति पूर्वमेवोक्तम् । यानि च तस्य निर्विशेषत्वसाधकानि यौक्तिकानि ज्ञानान्यु-
पन्यस्तानि—तानि चानन्तरोक्तैरविद्याकार्यत्वादित्यादिभिरनुमानैर्निरस्तानि । न च निर्वि-
शेषस्य चिन्मात्रस्याज्ञानसाक्षित्वमहङ्कारादिजगद्भ्रमशोपपद्यते । साक्षित्वभ्रमादयोऽपि हि
ज्ञातृविशेषगता दृष्टाः, न ज्ञप्तिमात्रगताः । न च तस्य प्रकाशत्वं स्वायत्तप्रकाशता वा सिध्यति ;
प्रकाशो हि कस्याचित् पुरुषस्य कश्चनार्थविशेषं प्रति सिद्धिरूपो दृश्यते । तत एव हि तस्य
स्वयम्प्रकाशतोपपद्यते भवद्विरपि । न चाता(चता)दृशस्य निर्विशेषस्य प्रकाशता संभवति ।

यः पुनः स्वगोष्ठीषु, अपरमार्थादपि परमार्थकार्यं दृश्यत इत्युद्बोधः—सोऽपि—तानि
कार्याणि सर्वाण्यवाधितकल्पानि व्यावहारिकसत्यानि, वस्तुतस्त्वविद्यात्मकान्येवेति स्वाभ्यु-
पगमादेव निरस्तः ; अस्माभिरपि सर्वत्र परमाथदिव कारणात् सर्वकार्योत्पत्तिभ्युपपादयद्भिः
पूर्वमेव निरस्तः । न च त्वयैषामनुमानानां श्रुतिविरोधो वक्तुं शक्यते ; श्रुतेरप्यविद्याकार्य-
त्वेनाविद्यात्मकत्वेन चोक्तदृष्टान्तेभ्यो विशेषाभावात् ।

यत्तु—ब्रह्मणोऽपारमार्थिकज्ञानगम्यत्वेऽपि पश्चात्तनवाधादर्शनाद् ब्रह्म सत्यमेवेति—
तदसत्, दुष्टकारणजन्यज्ञानगम्यत्वे निश्चिते सति पश्चात्तनवाधादर्शनस्याकिञ्चित्करत्वात् ;

ननु प्रमाणगम्यत्वमेव स्वयंप्रकाशे तत्र नेष्यत इति गम्यत्वाद्यसिद्धिरित्यत्राह न च निर्विशेषेति ।
स्वकाम्यप्रकाशात् आश्रयासिद्धिरिति भावः । ननु षष्ठे जानामीत्येवं ज्ञान प्रकाशते हीत्यत्राह यत्किञ्चित् ।
तद्वि कर्तृकर्मादिविशेषविशिष्टज्ञानम्, न तु ब्रह्मेति भावः । अनुमानैः भवदुक्तानुमानापेक्षितव्याप्तिविषय-
कैर्लक्षैः । तत एव अर्थान्तरप्रकाशकत्वादेव । नन्वर्थान्तरप्रकाशकत्वं न स्वयम्प्रकाशत्वव्यापकम्, किंतु
व्याप्यम् । अतस्तदभावेऽपि सिद्धान्ते आत्मन इव स्वप्रकाशता स्यादित्यत्राह न चातादृशस्येति । परा-
प्रकाशकमपि सविशेषमेव प्रकाशते, न तु निर्विशेषम्, प्रत्यक्त्वैकत्वग्रहादिति भावः । तादृशस्येति
पाठोऽपि टीकादर्शितः । तदा—कर्मकर्तृसहितस्य षट्ज्ञानादेरेव भवद्विर्निर्विशेषानुभूतिरूपत्वमुच्यते ।
तथा निर्विशेषमपि न भवति, अनुभवरूपप्रकाशतापि तथानिर्विशेषत्वे न भवतीत्यर्थः । मोक्षादिप्रयत्नो
व्यर्थः । अपरमार्थकार्यत्वात्परमार्थत्वाद्द्वैत्यात्रिकं न युक्तम्, अपरमार्थद्वयं परमार्थोत्पत्तेरिति शंकायामाह
यः पुनरिति । मायाचित्तलिप्याशुग्रहरेणु कारण कार्यमुभयमपि त्वन्मतेऽपरमार्थः, अस्मन्मते परमार्थ
इति न दोष इत्याह सोपीति । सर्वं जिज्ञासाधिकरणे विशदम् ।

यथा शून्यमेव तत्त्वमिति वाच्यत्रयज्ञानस्य पश्चात्तनवापादजनऽपि दोषमूलवनिश्चयादेव तदर्थस्यासत्यत्वम् । किञ्च (कठ २४११) “नह नानाऽस्ति किञ्चन”, (बृ २९२८) “विज्ञानमानन्द ब्रह्म” इति विज्ञानमात्रानिरिक्तस्य कृत्स्नस्य उक्त्यात्तत्र निषेधकत्वन गर्भे स्यात् परत्वात् पश्चात्तनवाधादानमुच्यते । शून्यमत्र तत्रमिति तन्वाप्यभावात् नन्वात्परत्वेन पश्चात्तनवाधो दृश्यते । सर्वशून्यत्वानिरिक्तिनिषेधामभवात् तस्यैव पश्चात्तनवाधादानम् । दोषमूलत्वं तु प्रत्यक्षादीनाम्, वेदात्तजमन, मत्रशून्यज्ञानस्याप्यगिष्टम् । अतः, ‘मर्षे विज्ञानजात पारमार्थिकतात्तगतम्, स्वयं च परमार्थभूतमथविशेषमिद्विरूपम्, तत्र किञ्चिन् ज्ञान दोषमूलम् दोषश्च परमार्थ, किञ्चिच्च निदोष पारमार्थिकमामगीन्यम्’ इति यावन्नाभ्युपेयते—न तावत् मत्यमिध्याथव्यवस्था, लोका यवहारश्च सेस्यति । लोकव्यवहारो हि पारमार्थिको भ्रान्तिरूपश्च पारमार्थिकज्ञातृगतत्प्रतिशरामिद्विरूपप्रकाशपूर्वकः ॥ निर्विशेष सन्मात्रस्य तु पारमार्थिकसापारमार्थिकस्य च प्रतिभानादर्हेतुत्वागभवात् लोकव्यवहारो न समवति ।

यच्च—तैर्निरधिष्ठानभ्रमामभवात् मवाध्यामाधिष्ठानस्य सन्मात्रस्य पारमार्थिकत्वमुक्तम्—तदपि दोष दोषाश्रयत्व ज्ञातृत्व ज्ञानानामपारमार्थ्येऽपि भ्रमोपपत्तिवत् अधिष्ठाना पारमार्थ्येऽपि भ्रमोपपत्तेर्निरस्तम् ॥ अथ—अधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि न क्वचिद् भ्रमो दृष्ट इति सन्मात्रस्य पारमार्थिकत्वमवस्थाश्रयणीयमिति मन्यसे—इन्त तर्हि दोषदोषाश्रयत्वज्ञातृत्व ज्ञानानामपारमार्थ्येऽपि न क्वचिद्भ्रमो दृष्ट इति दशनानुगुण्येन तेषामपि पारमार्थ्यमवस्थाश्रयणीयमिति न क्वचिद्विशेषोऽन्यत्र तत्सरम्मात् ।

यत्तु मेदपक्षेऽप्यतीतकल्पानामानन्त्यात् सर्वेषामात्मना मुक्तत्वेन बद्धामभवाद् षट् मुक्तव्यवस्था न समवति इति—तत् आत्मानन्त्येन परिहृतम् । यत्तु आत्मना भिन्नत्वे माप सपषटपटादिवत् सङ्ख्यावत्त्वमवर्जनीयमिति—तत्र घटादीनामप्यनन्तत्वात् दृष्टात्, साप्य विकल स्यात् ॥ दश घटा, सहस्र मापा इति सङ्ख्यावत्त्वं दृश्यत इति चेत्—सत्यम्, यत्तु न घटादिस्यरूपगतम्, अपितु देशकालाणुपाधिमद्घटादिगतम्, तादृशं तु सङ्ख्यावत्त्वमात्मना मभ्युपगच्छामः । न च तावता सर्वव्यक्तिप्रसङ्ग, आत्मस्वरूपानन्त्यात् । यत्तु—आत्मना भिन्नत्वे घटादिवत् जडत्वानात्मत्वध्वयित्वप्रसङ्ग इति—तदयुक्तम् ; एकजातीयानां मेदस्य तजातीयानां जाल्यन्तरीयत्वानापादकत्वात् । न हि घटानां मेदः तेषां पटत्वमापादयति । यत्तु—भिन्नत्वे वस्तुतः परिच्छेदान् देशकालाभ्यापि परिच्छेदो ब्रह्मणः प्रसज्यत

पारमार्थिकस्येत्यादि । पारमार्थिकादिरूपमतिभासतदधीन्यवहारादिक प्रतीत्यर्थ । तत्सरम्मादिनि । अधिष्ठानविषयकामिनिवेशानिरिक्तो विगोपो नेत्यर्थ । वस्तुतः परिच्छेदात् स्वमिल किञ्चिद्वस्तुत्वात् । वस्तुपरिच्छेदस्य देशकालपरिच्छेदविशेषप्रयोजकत्वमिष्यते, उत तत्सामान्यमयोज

इत्यनन्तत्वं ब्रह्मणो न सिध्यतीति—तदयुक्तम्, वस्तुतः परिच्छिन्नानामपि देशकाल-
परिच्छेदस्य न्यूनाधिकभावेनानियमदर्शनात् देशकालसंबन्धेयत्तायाः प्रमाणान्तर्गतनिर्णय-
त्वेन [च] ब्रह्मणः सर्वदेशकालसंबन्धस्यापि प्रमाणान्तरादापततो विरोधाभावात् ॥ वस्तुतः
परिच्छेदमात्रादपि सर्वप्रकारपरिच्छेदरहितत्वाभावादानन्त्यासिद्धिरिति चेत्— तद्भवतोऽप्य
विद्याविलक्षणत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपयतः समानम् । अतः सतोऽविद्याविलक्षणत्वाभ्युपगमात्
ब्रह्मणोऽपि भिन्नत्वेन भेदप्रयुक्ता दोषाः सर्वे तत्रापि प्रसज्येरन् । यद्यविद्याविलक्षणत्वं
नाभ्युपेयते ; तर्ह्यविद्यात्मकमेव ब्रह्म स्यात् । (तै. आन. १-१) “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
इति लक्षणवाक्यमपि तत एवापार्थक्यं स्यात् । भेदतत्त्वानभ्युपगमे हि स्वपक्षपरपक्षसाधनदृ-
षणादिविवेकाभावात् सर्वमसमञ्जसं स्यात् । आनन्त्यप्रसिद्धिश्च देशकालपरिच्छेदरहितत्व-
मात्रेण ; न वस्तुतोऽपि परिच्छेदरहितत्वेन ; तथाविधस्य शशविपाणायमानस्यानुपलब्धेः ।
भेदवादिनस्तु सर्वचिदचिद्ब्रह्मशरीरत्वेन ब्रह्मणः सर्वप्रकारत्वात् स्वतः परतोऽपि परिच्छेदो न

कत्वम् ? नाद्य इत्याह वस्तुत इति । परिच्छेदे नानात्वदर्शनात् किञ्चिदेकविशेषप्रयोजकत्वायोग इति
भावः । नान्त्य इत्याह देशेति । अप्रयोजको हेतुरिति भावः । निर्णयत्वेन चेति चकारसहितपाठ-
टीकादृष्टः । तदभावे वस्तुत इत्यादिकमेकमेव वाक्यम् ; नियमदर्शनादीदीर्घं निर्णयत्वेने-
त्यत्रान्वेति । अधिकाधिकदेशकालसंबन्धेऽपि वस्तुपरिच्छेददर्शनात् सर्वदेशकालसंबन्धेऽपि स भवेदिति
विशिष्टार्थः । अपार्थक्यमिति । लक्षणं हि व्यावर्तनायैवोच्यते । भवद्भिश्च भावरूपधर्मद्वेषिभिः सर्वं
व्यावृत्त्यर्थकतया ब्रह्मणि अन्वितं क्रियते । तस्याप्यंशस्यानुपगमे तस्यार्थ एव न भवतीति भावः । ननु
स्वमित्तकिञ्चिद्ब्रह्मस्तु कत्वं वस्तुपरिच्छेदः । वस्तुपदं परमार्थवाचकम् । अविद्यादेरपरमार्थस्यावस्तुत्वात्
तत्परिच्छेदे सत्यपि वस्तुपरिच्छेदराहित्यमक्षतमिति चेत्— ब्रह्ममित्तपरमार्थवस्त्वभावेन त्वन्मते स्वमित्तवस्तु-
कत्वस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्य दुर्बलत्वात् । अथ भेदराहित्यमेव वस्त्वपरिच्छेद इति चेत्—अविद्यादि-
भेदस्य सत्त्वात् तद्राहित्यं न भवतीत्युक्तम् । तात्त्विकस्य भेदस्याभावो विवक्षित इति चेत्—अविद्या-
देरतात्त्विकत्वेऽपि तद्वेदस्तात्त्विक एव । अन्यथा तदैक्यापतेः । एवं परमार्थभूतस्य भेदपदार्थस्यानङ्गीकारेऽपि
प्रतियोग्यप्रसिद्ध्याऽभावाप्रसिद्धिरेव । तथा ब्रह्मभेदो जगति मिथ्या चेत्—तस्य जडैक्य स्यात् । सत्यमेवेत्-
द्वैतापत्तिरित्याद्यभिप्रेत्याह भेदतत्त्वेति । जिज्ञासाधिकरणे, ‘भेदो नाम कश्चित्’ इत्याद्युक्तिदूषण-
विस्तारो द्रष्टव्यः । वस्त्वन्तराभावस्य वस्तुपरिच्छेदाभावरूपत्वे तत एव देशकालाभावात् तदपरिच्छेद-
स्यापि सिद्ध्या पृथक् तत्कथनवैयर्थ्यमपि । न वस्तुतोऽपीति । ब्रह्मण्यसंख्याकत्वादिरूपानन्त्यवत् इद-
मप्यसंभवाद्दुपैक्ष्यमिति भावः ।

एव तार्किकेण वस्तुपरिच्छेदविषये स्वमतमुक्तम् । अत्राद्वैतोपरि तार्किककृतस्य दूषणस्य
सर्वस्य सिद्धान्तिनोऽपीष्टतया वस्तुपरिच्छेदाभाववर्णनासंभवोऽपि सिद्धान्तीष्ट इति न मन्तव्यमिति ज्ञाप-
नायात्र सिद्धान्त्याशयमपि तार्किकमुत्तेनोद्घाटयति भेदवादिनस्त्विति । सिद्धान्तिन इत्यनुभवा भेदवा-

विद्यते । तदेव कारणाद्भिन्नस्य कायस्य सत्यत्वात् ब्रह्मकार्यं कृत्स्न जगद् ब्रह्मणोऽन्यदेव ॥
इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—तदनन्यत्वात् आरम्भणशब्दात्त्रिभ्य—तस्मात् परमकारणाद्ब्रह्मण,
अनन्ये जगत आरम्भणशब्दात्त्रिभ्य तदुपपादयद्भ्योऽवगम्यते । आरम्भणशब्द
आदिर्हेपा वाक्यानाम्, तान् आरम्भणशब्दात्त्रिभ्य, (छा ६) “वाचारम्भण विद्मरो नामधेय

दिन इत्युक्ति, भेदपक्षे वस्तुपरिच्छेदस्य सत्त्वात् कथमपरिच्छेद इति शकाद्योक्तम् । तुशब्द, अद्वैतमत
एव स दुर्वच असीत्, न तु भेदवादे इति ज्ञापनार्थे । भेदवादिन इति सामान्यनिर्देशात् तार्किकमी-
मांसकादिपक्षेऽप्येवैतन्न्यायार्थवर्णनं सुकरमिति ज्ञाप्यते । अत्र भाव —अद्वैतं ना वस्तुपरिच्छेदो वस्तुभेद
इत्युक्तत्वात् तदसंभव उपपादित । विवेचने तु देशादिप्रिय इव वस्तुप्रियेऽपि परिच्छेद तदन्यासवधि-
त्वनिशिष्टतत्सवधिधत्वरूप । न हि देशभेदकालभेदाभावौ तदपरिच्छेदौ । एवञ्च देशान्तराद्यसवधिधत्व
विशिष्टाकिञ्चिदेशात्त्रिभ्यधत्वरूपत्वं वस्तुन्तरासवधिधत्वनिशिष्टाकिञ्चिद्वस्तुसवधिधत्व वस्तुपरिच्छेद । स च
समर्थ इह यथाह शेषित्वाधारत्वनियतृत्वापृथग्विसिद्धिमत्त्वादिरूप । स च सर्ववस्तुनिरूपित एवास्ति
ब्रह्मणी सिद्धो वस्तुपरिच्छेद । ईदृशशेषित्वादिनियमसिद्ध सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याहृत्यमपि स
इत्युच्यते अद्वैतमत इवास्ममतेऽपि इदं ब्रह्म न भवतीति व्यवहारभावनिर्वाहाय शास्त्रदृष्ट्या । अत
सर्वं वस्तु स्वीकृत्य वस्तुवैशिष्ट्यैव सत्त्वादपरिच्छेद इति वर्णनमेव सम्यक् । न हि देशकालापत्त्यपेन
तदपरिच्छेदो वर्ण्यते, तद्वत् । स्वतः परसोपीति । यदि परिच्छेदो भेद इत्युच्यते, तदाऽपि सर्वस्य
ब्रह्मणकारत्वात् प्रकारवाचिना शब्दानां प्रकारिपरिच्छेदात् तत्तदर्थविशिष्टस्य स्वरूपेण तत्तच्छब्दार्थतया
स्वनि स्वभेदाभावेन ब्रह्म घटानि भवतीति स्वपरिच्छेदो न वक्तुं शक्यते । यदि च परिच्छेद
सम्बन्धिनियम, तदाऽपि चेतनाचेतनमशरीरकत्वेन तस्य सर्ववैशिष्ट्यात् किञ्चिदवैशिष्ट्यं दुर्वचमिति
भाव । स्वतः परत स्वरूपतो गुणतश्च परिच्छेदं निरूप इत्यप्यर्थम् । उक्तं हि जन्माद्यधिकरणे
स्वरूपेण गुणैश्चानन्त्यम् । अर्थान्तरवर्णनं टीकायां द्रष्टव्यम् । शतदुपपाद्यामानन्यवादे असत्कृते
परमार्थभूषणे च विस्तर ॥ भेदवादिन इति सामान्योक्त्या तार्किकादिकोडीकार कथमिति चेत्—
भेदरूपवस्तुपरिच्छेदपक्षे वस्तुपरिच्छेद शशविषाणायमान इत्युक्तावपि परिच्छेदस्य वैशिष्ट्यविशेषरूपत्वे
विशिष्टाद्वैच्छान्यैव सर्वं सुप्रहा, “सर्वावेशनिवघनश्च सर्वतादात्म्यप्रवहार” इति न्यायकुसु
मान्जलाबुदयनाचार्या । योगादीनां परमात्मशरीरत्वम्, “तथा योगशरीरोऽपि” इत्यादिना कुमारि-
लमट्टा । विस्तरोऽसत्कृतायां नयधूमणिभूमिकायां द्रष्टव्यम् । किमधिकेन । परमात्मवश्यत्वादे सर्वत्र
सत्त्वेन तादृशसंबन्धस्य सर्वसाधारण्यविवक्षयाऽपि वस्तुपरिच्छेद सर्वभेदवादिमि सुवच इत्यलम् ।

अन आनन्यधृतेरद्वैतासाधकत्वात् बद्धप्रकादिव्यवस्थाया वक्तव्यतया आत्मभेदापलापयोगात्
तद्वदेव कार्यमप्यधोऽपि सत्य इति भाव । तार्किक पूर्वपक्षमुपसेहरति तदेवमिति ।

आरम्भणशब्देति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानबोधकत्वावयवस्य सदेवसोम्येदमित्याद्यभेदनिर्देशा-
नाद्यौपचारिकार्थ एव प्राप्त इति वदन्त मति तद्वाक्यत एवैकस्यापनापयोगात् एक्योपपादकवार्थं प्रथम

मृत्तिकेत्येव सत्यम्...सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तदैक्षत बहु खां प्रजाये-
थेति । त् तेजोऽसृजत...अनेन जीवेनाऽऽत्मनानुप्रविश्य...सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः
सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो”
इत्येतानि । प्रकरणान्तरस्थान्यप्येवंजातीयकानि अत्राभिप्रेतानि । एतानि हि वाक्यानि
चिदचिदात्मकस्य जगतः परस्माद् ब्रह्मणोऽनन्यत्वमुपपादयन्ति ।

तथा हि—“स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं
विज्ञातम्” इति कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मैककारणत्वम्, कारणात् कार्यस्यानन्यत्वं च हृदि
निधाय कारणभूतब्रह्मविज्ञानेन कार्यभूतस्य सर्वस्य विज्ञाने प्रतिज्ञाते सति, कृत्स्नस्य ब्रह्मैक-
कारणतामजानता शिष्येण, “कथं नु भगवः स आदेशः” इत्यन्यज्ञानेनान्यज्ञातताऽऽसम्भवं
चोदितः जगतो ब्रह्मैककारणतामुपदेक्ष्यन् लौकिकप्रतीतिसिद्धं कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं
तावत्, “यथा सोम्यैकेन मृपिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्” इति दर्शयति । यथैक-
मृत्पिण्डारब्धानां घटशरावादीनां तस्मादनतिरिक्तद्रव्यतया तज्ज्ञानेन ज्ञाततेत्यर्थः ।

अत्र काणादवादेन कारणात् कार्यस्य द्रव्यान्तरत्वमाशङ्क्य लोकप्रतीत्यैव कारणात्कार्य-
स्यानन्यतामुपपादयति, “वाचारम्भणं विकारो नासद्येयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति ।
आरभ्यते आलभ्यते स्पृश्यते इत्यारम्भणम् ; (अष्टा. ३. ३. ११३) “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति
कर्मणि ल्युट् । वाचा वाचपूर्वकेण व्यवहारेण हेतुनेत्यर्थः । ‘घटेनोदकमाहर’ इत्यादिवाचपूर्वको

प्रदर्शनीयम् । तच्च वाचारम्भणमिति वाक्यम् । तत्त्वारम्भणपदम्, इत्येवसत्यमिति चोपपादकम् ।
तत्र प्रथमत्वात् आरम्भणशब्दस्य, स साक्षादुक्तः । वाचेति पदस्य तथा मुख्यत्वाभावात् त्यागः । वाचा-
रम्भणमिति एकं पदमिति अद्वैतमित्तिरप्यनेनापास्ता भवति । कारणेन कार्यगतावस्थायाः कार्यवाचि-
शब्दस्य च गृह्यमाणत्वं ह्यनुमवारूढं कथ्यते आरम्भणमिति । तदधीनैवव्यवहारस्य च सत्यत्वं मुख्य-
त्वमुपपृच्छत इति । एवममेदे उपपादिते उपरितानि अमेदनिर्देशवाक्यान्वापि उपष्टम्भकतयाऽऽदिपदेन
गृह्यन्ते । आदिः उपक्रमस्थः । इदं प्रकरणान्तरस्थोपलक्षकम् । आदिपदेनैव तेषामपि संग्रहो वा ।

तावदिति ; प्रथममित्यर्थः । आरम्भणवाक्यस्योपपादकत्वमुपपादयति अत्र काणादवादेनेति ।
नन्वारम्भणशब्दः आरम्भवादस्यानुकूल एवेत्यत्र तदर्थमाह आरभ्यते इति । उपाधोत्पादकभावस्यात्र
विवक्षितत्वे द्रव्येण नामधेयस्योत्पाद्यत्वाभावात् नामधेयमिति नान्वेति । कार्यकारणद्रव्यमेदे च मृत्तिकेति
तत्कार्ये तदमेदव्यवहारसत्यत्वस्यापनञ्च न घटते । कार्यकारणयोः पृथिवीत्वाद्येकजात्याश्रयत्वे विवादाभावात्
तद्व्युत्पादगार्थित्वञ्च वाक्यस्य न करुपत इति भावः । वाचपदं शब्दव्यवहारपरम् अर्थव्यवहारस्य जलाहरणादे-
रप्युपलक्षणम् । वाचः पूर्वत्वात् तथा तदुपलक्षणम् । व्यवहारो हि द्विविधः वाचिकः, कायिकश्च ।
वाचिकः प्रयोजकवृद्धव्यवहारः, कायिकश्च प्रयोज्यस्य । विकारनामधेये कारणद्रव्येण व्यवहारार्थं स्पृश्यते
इति वाचेत्यादिवाक्यार्थः । विकारोऽवस्था घटत्वादिः ; न तु घटादिः ; घटस्य स्वकारणद्रव्येण स्पृश्य-

प्रियते । तदव कारणान्निबन्धस्य कायस्य सत्यत्वात् ब्रह्मकार्यं कृत्स्न जगद् ब्रह्मणोऽन्यदेव ॥

इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे — तदन यत्पारम्भणशब्दान्मिभ्य — तस्मात् परमकारणाद्ब्रह्मण , अनन्त्यत्वं जगत आरम्भणशब्दाभिभ्य तदुपपादयद्ब्रह्मोऽगम्यते । आरम्भणशब्द आदिर्येषा वाक्यानाम् , तान् आरम्भणशब्दादीनि, (छा ६) “वाचारम्भण विकारो नामधेय

दिन इत्युक्ति , भेदपक्षे वस्तुपरिच्छेदस्य सत्त्वात् कथमपरिच्छेद इति शक्योक्तक । तुशब्द , अद्वैतमत एव स दुर्वच असीत् , न तु भेदवादे इति ज्ञापनाथ । भेदवादिन इति सामा यनिर्देशात् तार्किकमीमांसाकाद्विपक्षेऽप्येच्छाययाऽर्थवर्णनं सुकरमिति ज्ञाप्यते । अत्र भाव — अद्वैतिना वस्तुपरिच्छेदो वस्तुभेद इत्युक्तत्वात् तदसंभव उपपादित । विवेचने तु देशादि त्रिषय इव वस्तुत्रिषयेऽपि परिच्छेद तदन्यासवधि-त्वत्रिशिष्टतत्सर्वाध्वरूप । न हि देशभेदकालभेदाभावौ तदपरिच्छेदौ । एवञ्च देशान्तराद्यसंश्लिष्यत्व विशिष्टकिञ्चिदेशान्निर्गम्यध्वरूप वस्त्वन्तरासवन्धित्वत्रिशिष्टकिञ्चिद्वस्तुसवधित्व वस्तुपरिच्छेद । स च सन्नय इह यथाहं शयित्वाधारत्वनिश्चयत्वात्पृथक्सिद्धिमन्वादिस्वरूप । स च सर्ववस्तुनिष्कृति एवास्ति ब्रह्मणीनि सिद्धो वस्त्वपरिच्छेद । ईदृशशोषित्वादिनियमसिद्ध सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याहत्वमपि स इत्युच्यते, अद्वैतमत इवास्मत्तेऽपि इदं ब्रह्म न भवतीति यन्ताराभावनिर्वाहाय शास्त्रदृष्ट्या । अत सर्वं वस्तु स्वीकृत्य वस्तुवैशिष्ट्यस्यैव सत्त्वात् परिच्छेद इति वर्णनमेव सम्यक् । न हि देशकालापलापेन तदपरिच्छेदो कथ्यते, तद्वद । स्वतः परतोपीति । यदि परिच्छेदो भेद इत्युच्यते, तदाऽपि सर्वस्य ब्रह्मणकारत्वात् प्रकारवाचिना शब्दाना प्रकारिपरिच्छेदात् तत्तदर्थत्रिशिष्टस्य स्वस्यैव तत्तच्छब्दार्थतया स्वमिन् स्वभेदाभावेन ब्रह्म घटान्निर्भवेतीति स्वपरिच्छेदो न वक्तुं शक्यते । यदि च परिच्छेद सवन्धनियम , तदाऽपि चेतनाचेतनमर्थशरीरकत्वेन तस्य सर्ववैशिष्ट्यत्वात् किञ्चिदवैशिष्ट्यं दुर्वचमिति भाव । स्वतः परत स्वरूपनो गुणतश्च परिच्छेद निकृप इत्यप्यर्थ । उक्त हि जन्माद्यधिकरणे स्वरूपेण गुणैश्चानन्त्यम् । अर्थान्तरवर्णनं टीकायां द्रष्टव्यम् । शतदूपण्यामानन्त्यवादे असत्कृते परमार्थभूषणे च विस्तर ॥ भेदवादिन इति सामा योक्त्या तार्किकादिकोडीकार कथमिति चेत्— भेदरूपवस्तुपरिच्छेदपक्षे वस्त्वपरिच्छेद शशत्रिषाणायमान इत्युक्त्वावपि परिच्छेदस्य वैशिष्ट्यनिरोधरूपत्वे त्रिशिष्टाद्वैच्छान्यै सर्वं सुग्रहा , “सर्वविदानिवधनश्च सर्वतादात्म्यप्रवहार ” इति न्यायकुसु-माञ्जलाबुदयनाचार्याः । गोमादीना परमात्मशरीरत्वम् , “तथा गोमशरीरोऽपि” इत्यादिना कुमारि-लमट्टा । विस्तरोऽसत्कृताया नयद्युमणिभूमिकाया द्रष्टव्य । किमधिकेन । परमात्मवदयत्वादे सर्वत्र सत्त्वेन तादृशसंभवस्य सर्वव्यापारण्यविकक्षयाऽपि वस्त्वपरिच्छेद सर्वभेदवादिमि सुवच इत्यलम् ।

अन आनन्त्यश्रुतेरद्वैतासाधकत्वात् ब्रह्मसुक्तादित्यभस्याया वक्तव्यतया आत्मभेदापलापायोगात् तद्वदेव कार्यप्रपञ्चोऽपि सत्य इति भाव । तार्किक पूर्वपक्षमुपसंहरति तदेवमिति ।

आरम्भणशब्देति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानबोधकत्वावयस्य सदेवसोम्येदमित्याद्यभेदनिर्देशा-नाच्चौपचारिकार्य एव ब्राह्म इति वदन्ते प्रति तद्वाक्यत एवैक्यसापनायोगात् एववोपपादकत्वावय प्रथम

सृष्टिकेत्वेव सत्यम्...सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तदैक्षत बहु स्यां प्रजाये-
येति । तूतेजोसृजत...अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुग्रविषय...सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः
सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो”
इत्येतानि । प्रकरणान्तरस्थान्यप्येवंजातीयकानि अत्राभिप्रेतानि । एतानि हि वाक्यानि
चिदचिदात्मकस्य जगतः परस्माद् ब्रह्मणोऽनन्यत्वमुपपादयन्ति ।

तथा हि—“स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्वमतं मतमविज्ञातं
विज्ञातम्” इति कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मैककारणत्वम्, कारणान्तु कार्यस्थानन्यत्वं च हृदि
निधाय कारणभूतब्रह्मविज्ञानेन कार्यभूतस्य सर्वस्य निज्ञानेन प्रतिज्ञाते सति, कृत्स्नस्य ब्रह्मैक-
कारणतामजानता शिष्येण, “कथं नु भगवः स आदेशः” इत्यन्यज्ञानेनान्यज्ञातताऽऽसम्भवं
चोदितः जगतो ब्रह्मैककारणतामुपदेक्ष्यन् लौकिकप्रतीतिसिद्धं कारणत्कार्यस्थानन्यत्वं
तावद्, “यथा सोम्यैकेन मृषिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्” इति दर्शयति । यथैक-
मृषिण्डारव्यानां घटशरावादीनां तस्मादनतिरिक्तद्रव्यतया तज्ज्ञानेन ज्ञाततेत्यर्थः ।

अत्र काणादवादेन कारणान्तु कार्यस्य द्रव्यान्तरत्वमाशङ्क्य लोकप्रतीत्यैव कारणत्कार्य-
स्थानन्यतामुपपादयति, “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृष्टिकेत्वेव सत्यम्” इति ।
आरभ्यते आलभ्यते स्पृश्यते इत्यारम्भणम् ; (अष्टा. ३. ३. ११३) “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति
कर्मणि ल्युट् । वाचा वाक्पूर्वकेण व्यवहारेण हेतुनेत्यर्थः । ‘घटेनोदकमाहर’ इत्यादिवाक्पूर्वको

पदार्थनीयम् । तच्च वाचारम्भणमिति वाक्यम् । तत्तारम्भणपदम्, इत्येवसत्यमिति चोपपादकम् ।
सत्त प्रथमत्वात् आरम्भणशब्दस्य, स साक्षादुक्तः । वाचेति पदन्य तथा मुह्यत्वानाभावात् त्यागः । वाचा-
रम्भणमिति णञ् पदमिति अद्वैतिमितिरप्यनेनापास्ता भवति । कारणेन कार्यतावस्थायाः कार्यवाचि-
शब्दस्य च गृहमाणत्वे ह्यनुमवारुढं कथ्यते आरम्भणमिति । तदर्थनैवव्यवहारस्य च सत्यत्वं मुख्य-
त्वमुपैच्छ्यते इति । एवमभेदे उपपादिते उपरितानि अभेदनिर्देशवाक्यान्त्रयि उपष्टम्भकतयाऽऽदिपदेन
गृह्यन्ते । आदिः उपक्रमस्यः । इदं प्रकरणान्तरस्थोपलक्षकम् । आदिपदेनैव तेषामपि संग्रहो वा ।

तावदिति ; प्रथममित्यर्थः । आरम्भणवाक्यस्योपपादकत्वमुपपादयति अत्र काणादवादेनेति ।
नन्वारम्भणशब्दः आरम्भवाक्यस्यानुकूल एवेत्यत्र तदर्थमाह आरभ्यते इति । लप्पाद्योत्पादकत्वावस्थाल्ल
विशक्तित्वे द्रव्येण नामयेयस्योत्पाद्यत्वाभावात् नामयेपिमिति नान्वेति । कार्यकारणद्रव्यभेदे च सृष्टिकेति
तत्क्राये तद्भेदव्यवहारसत्यत्वस्थापनश्च न घटते । कार्यकारणयोः पृथिवीत्वाद्येकजात्याश्रयत्वे विवादाभावात्
तद्द्रव्युत्पादगार्थवच्च वाक्यस्य न कल्पत इति भावः । वाक्पत्रं शब्दव्यवहारपरम् अर्थव्यवहारस्य जलाहरणादे-
रप्युपलक्षणम् । वाचः पूर्वत्वात् नया नृपलक्षणम् । व्यवहारो हि द्विविध वाचिक काविकश्च ।
वाचिक प्रयोजकरुद्रव्यवहारः, काविकश्च प्रयोज्यस्य । विकारनामधेये कारणद्रव्येण व्यवहारार्थं स्पृश्येते
इति पाचेल्यादिवाक्यार्थः । विकारोऽवस्था घटत्यादिः ; न तु घटादिः ; घटस्य स्वकारणद्रव्येण स्पृश्य-

सुरकाहरणविशेषाद्वा, तस्य विद्वये, तेनैव मृद्द्रव्येण पृथुपुधनोदरत्वादिद्वयमो विकार —
सस्थानविशेष, तत्प्रयुक्तं च घट इत्यादि नामनेन स्पृश्यते—उदकाहरणादि-यवहारविशेष-
सिद्धयर्थं मृद्द्रव्यमेव सस्थानान्तरनामधेयान्तरभाग् भवति । अतः, घटाद्यापि मृत्तिकेत्येव
सत्यम्—मृत्तिकाद्रव्यमित्येव सत्यम्—प्रमाणेनोपलभ्यत इत्यर्थः, न तु द्रव्यान्तरत्वेन ।
अतस्तस्यैव मृद्धिराद्यादद्रव्यस्य सस्थानान्तरभावत्वमात्रेण बुद्धिशब्दान्तरादय उपपद्यन्ते;
यथैकस्यैव देवदत्तस्यावस्थामदौ बाल' युवा स्थविर' इति बुद्धिशब्दान्तरादयः, कायविरो
पाश्च दृश्यन्ते ।

यदुक्तम् मत्यामेव मृदि घने नष्ट इति व्यवहारात् कारणादन्यत् कायमिति—तत्
उत्पत्तिविनाशादीना कारणभूतस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषत्वाभ्युपगमादेव परिहृतम् । तत्
दवस्थस्य तस्यैव द्रव्यस्य ते ते शब्दा तानि तानि च कार्याणीति च युक्तम् । द्रव्यस्य तत्तदव
स्थत्वं कारक-यापारायचमिति तस्याथवच्यम् । अभिव्यक्त्यनुबन्धीनि चोद्यानि तस्या अनभ्यु
पगमादेव परिहृतानि । उत्पत्त्यभ्युपगमेऽपि सत्कार्यवादी न विरुध्यते, सत एवोत्पत्ते ॥

विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते—पूर्वमेव सत्, तदुत्पद्यत च— इति ॥ अज्ञातोत्पत्ति-
विनाशयाथात्म्यस्येद चोद्यम्; द्रव्यस्योत्तरोत्तरमस्थानयोग पूर्वपूर्वमस्थानसंस्थितस्य
विनाश, स्वावस्थस्य तुत्पत्ति । अत सर्वव्यस्यस्य द्रव्यस्य सत्त्वात् सत्कायवादी न विरुध्यते ॥
सस्थानस्थासत उत्पत्तावसत्कार्यवादप्रसङ्ग इति चेत्—असत्कार्यवादिनोऽप्युत्पत्तेरनुत्पत्तिमत्त्वे

मानत्वहपाधाराधेयभावविरक्षाया हि घट इति नामधेयस्य कारणस्पृश्यत्वं न स्यात् । घटत्वम्य जाते कथ
विकारशब्दादहतेति शकाशमन्य पृथुपुधनोदरस्त्वेत्यादि । नाममात्रत्वे दशयति मृत्तिकेत्येवसत्यमिति ।
सर्वमृन्मयमित्यस्यानुषङ्ग । सर्वमिव मृत्तिकाशब्दवाच्यत्वेन (मृद्द्रव्यामदेन वा) प्रतीयमाणमित्यर्थः ।
'मृन्मय मृत्तिके'ति वाक्यमेव सत्यम् अवाधितार्थकमिति वा । कार्य कारणादन्यदित्यसत्यमिति एव
कारणेोच्यते । न च कारणसत्यत्वकथनान्मृत्पावादिमत्तमेवात्तामिमत् किं न स्यादिति शक्यम्—इति
शब्दवैयर्थ्यात् । कायासत्यत्वस्य लोकसिद्धत्वाभावेन एवकारेण तत्सिद्धकक्रीतमत्र न घटत इति । अत
कार्यस्य कारणैक्यसत्यत्वमेवात्र विवक्षितम् । एवञ्च सर्वसत्यत्वसिद्धिः । उत्पत्तिविनाशेति । उत्पत्तिरवस्थेति
कथनेन, घटत्वमुत्पत्तिमिति कुतो न व्यवहार इति शका शमिता । न हि घटत्वेऽवस्थाऽस्ति । अत एव,
तद्विनगमित्यपि न ।

कायाकारनित्यत्वं सारकमन जासादिष्टमिति दर्शयति अभिव्यक्तीति । उपचरेति । घटो
नश्यतीत्यस्य घटद्रव्यमुपासन्नत्वरूपान्तरत्वादिरोध्यवस्थाश्रय इत्यर्थः । घट उत्पद्यत इत्यस्य च उपास
न्नत्वरूपान्तरवस्थाश्रय इति । न च घटत्व यावदस्ति, तावत् उत्पद्यत इति व्यवहार स्यादिति
शक्यम्—आद्यक्षणवच्छिन्नावस्थाया एवोत्पत्तिपद्मायत्वात् । उत्पत्तेरनुत्पत्तिमत्त्वे इति । उत्पत्तिरुत्प-
द्यते न वा=काया न वा । न चैत्र, सा नित्या ग्यादिनि घटादेरपि नित्यत्वापत्ति । आद्ये, उत्पत्त्यु

सत्कार्यवादप्रसङ्गः ; उत्पत्तिमत्त्वे चानवस्था । अस्माकं त्ववस्थानां पृथक्प्रतिपत्तिकार्ययोगानर्हत्वात् अवस्थावत् एवोत्पत्त्यादिकं सर्वमिति निरवद्यम् । कपालत्वचूर्णत्वपिण्डत्वावस्था-प्रहाणेन घटत्वावस्थावत् एकत्वावस्थाप्रहाणेन बहुत्वावस्था तत्प्रहाणेनैकत्वावस्था चेति न कश्चिद्विरोधः ।

तथा “सदेव सोऽस्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” इति सदेवेदम् इदानीं विभक्त-
नामरूपत्वेन नानारूपं जगत् अग्रे नामरूपविभागाभावेनैकमेवासीत्, सर्वशक्तित्वेनाधिष्ठा-
त्रन्तरासहतया अद्वितीयं चेत्यनन्यत्वमेवोपपादितम् । तथा, “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय”
इति स्रक्ष्यमाणतेजःप्रमृतिविविधविचित्रस्थिरत्रसरूपजगत्त्वेनाऽऽत्मनो बहुभवनं सङ्कल्प्य
जगत्सर्गाभिधानात् कार्यभूतस्य जगतः परमकारणात्परसाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वमवसीयते ।

सच्छब्दावाच्यस्य परस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य निरवद्यस्यैव सदेवेदमिति निर्दे-
शार्हजगत्त्वम्, सच्छब्दावाच्यस्यैव जगतो नामरूपविभागाभावेनैकत्वम्, अधिष्ठात्रन्तरनिर-
पेक्षत्वम्, पुनरपि तस्यैव विचित्रस्थिरत्रसरूपजगत्त्वेन बहुभवनसङ्कल्परूपेक्षणम्, यथासङ्कल्पं
सर्गश्च कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह, “सेयं देवतैक्षत—हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवताः अनेन
जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतम्” इत्यादि । “तिस्रो
देवताः” इति कृत्स्नमचिद्वस्तु निर्दिश्य स्वात्मकजीवानुप्रवेशेनैतद्विचित्रनामरूपभाक् करवा-
णीत्युक्तम् । अनेन जीवेनात्मना—मदात्मकजीवेन आत्मतयाऽनुप्रविश्यैतद्विचित्रनामरूप-
भाक् करवाणीत्यर्थः । स्वात्मनो जीवस्य चात्मतयाऽनुप्रवेशकृतं नामरूपभाक्त्वमित्युक्तं भवति ।
(तै. आन. ६-२) “तत् सष्टा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्” इति
श्रुत्यन्तरेण स्पष्टम्, सजीवं जगत् परेण ब्रह्मणा आत्मतयाऽनुप्रविष्टमिति । तदेतत् कार्यावस्थस्य

त्वपेरप्युत्पत्तिरित्यनवस्था । उत्पत्तेरुत्पत्तिं विनैव कार्यत्वमिति चेत्—सत्कार्यवादः स्वीकृतः स्यात् ।
उत्पत्तेरुत्पत्तिमत्त्वव्यवहारो गौण इति चेत्—अवस्थायामुत्पत्तिमत्त्वव्यवहारोपि तथेति । वस्तुतो द्रव्यस्य कार्य-
त्वमुत्पत्तिमत्त्वमनंगीकृत्य द्रव्यधर्मशोत्पत्तिरिति धर्मोत्पत्तिस्वीकारेऽनवस्थापरिहारासम्भव इत्याशयेनाह अस्मा-
कंत्वेति । नन्ववयमसंनिवेशशैवावस्थारूपतया एकत्वबहुत्वादेः संख्यारूपतयाऽवस्थात्वाभावेन एकस्माद्
बहु जायत इति व्यवहारनिर्वाहः कथमित्यन्ताह कपालत्वेति । आगन्तुकापृथक्स्रद्धधर्मोऽवस्थेति एकत्वा-
देरपि तथात्ममक्षतमिति भावः । पूर्वम्, ‘बहवस्तन्त्व एक. पटः’ इति तार्किकपक्षरतिता कारणबहुत्व-
कार्यैकत्वे उक्ते ; सिद्धान्ते तु कारणैकत्वकार्यैकत्वे इति विपर्ययः । सर्वथा संख्याभेदोऽस्त्येव । अथापि
नानन्यत्वमङ्गः । कथमेकानेकैवमिति चेत्—एकमपि वस्तुतोऽनेकाशात्मकमेव । अथाप्येकत्वव्यवहारो
नामरूपविभागाभावात् । संख्यारूपगुणान्तरस्वीकारो हि नास्मन्मते । तदिदं विभागाभावेन एकमे-
वेति भङ्ग्या प्रदर्श्य न कश्चिद्विरोध इत्युक्तम् । ब्रह्मणि तु न बहुत्वं साक्ष्यत्, किंतु शरीरद्वारा ।

सौत्तेनाऽऽदिशब्देन गृहीता. श्रुतीर्व्याख्याति तथेत्यादिना । मदात्मकजीवेनेति फलितार्थकथ-

च कारणान्नस्य च विद्विद्वस्तुनः स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च परब्रह्मशरीरत्वम्, परस्य च ब्रह्मणः आत्मत्वमन्तर्यामिब्राह्मणादिषु विद्वत्सारितम् । अनेन पूर्वोक्ताशङ्का निरस्ता । अचिद्वस्तुनि सजीवे ब्रह्मण्यत्मतयाऽऽस्थिते नामरूपयाकरणप्रवृत्त्यात् विद्विद्वस्तुशरीरक ब्रह्मैव जगच्छब्दवाच्यमिति, सदेवेदमग्र एकमेवामीत् इत्यादि सप्रपञ्चतरम् । शरीरभूतविद्विद्वस्तुगतः सर्वे विकाराश्चापुरुषार्थाश्चेति ब्रह्मणो निरवयवत्वकल्याणगुणाकरत्व च सुस्थितम् । तदेतत् (शारी २ १-२२) “अधिकं तु मेदिनिर्देशात्” इत्यनन्तरमेव वक्ष्यति । तथा (छा ६ ८ ७) “ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्” इति कृत्स्नस्य चेतनाचेतनस्य ब्रह्मतादात्म्यमुपदिशति । तदेव च, “तत्त्वममि” इति निगमयति ।

तथा प्रकरणान्तरस्थेष्वपि वाक्येषु (वृ ३ १४ १) “स त्वविदं ब्रह्म, (वृ ६ ५ ६) “आत्मनि स्वल्पे दृष्टे श्रुते मत विज्ञाते इदं स त्वविदितम् इदं सर्वं यदयमात्मा”, ‘ब्रह्मैवेदं सर्वम्’, ‘आत्मैवेदं सर्वम्’ इत्यनन्यत्र प्रतीयते, तथाऽऽप्यत्र च निदिश्यते, (वृ ६ ५ ७) ‘सर्वे त परादात् योऽन्यत्राऽऽत्मन सर्वे वेदः’, (६ ४ १९) “नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति,” इति । तथा, (वृ ६ ५-१५) “यत्र हि द्वैतमिव भवति तद्विद्वत्तर इतर पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्” इत्यनुदोषो द्वैतदशनं त्रिदोषश्चाद्वैतदशनं प्रतिपादयत्, अनन्यत्वमेव तात्त्विकमिति प्रतिपादयति । तदेवमारम्भणशब्दादिभ्यो जगत् परमकारणात् परस्माद् ब्रह्मणोऽनन्यत्वमुपपाद्यते ।

अत्रेदं तत्त्वम्—विद्विद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारं ब्रह्मैव सर्वदा सवशब्दाभिधेयम् । तत् कदाचित् स्वशरीरतयापि पृथग्यपदेशानर्हसूक्ष्मदशापन्नविद्विद्वस्तुशरीरम्, तत् कारणावस्य ब्रह्म, कदाचित् विभक्तनामरूपव्यवहारार्हस्थूलदशापन्नविद्विद्वस्तुशरीरम्, तच्च कार्यावस्यम्—इति कारणात् परस्माद् ब्रह्मणः कायरूपं जगत् अनन्यत् । शरीरभूतविद्विद्वस्तुनः शरीरिणो ब्रह्मणश्च कारणावस्थायां कार्यावस्थायां च श्रुतिश्रुतसिद्ध्या स्वभावव्यवस्थया गुणदोषव्यवस्था च, (शारी २ १-२) “न तु दृष्टान्तमावात्” इत्युक्ता ॥

ये तु—कार्यकारणयोरनन्यत्वं कार्यस्य मिथ्यात्वाश्रयणेन वर्णयन्ति, न तेषां कार्यकारणयोरनन्यत्वं सिध्यति, सत्यमिथ्यार्थयोरैक्यानुपपत्तेः । तथासति ब्रह्मणो मिथ्यात्वं

नम् । जीवेनात्मना—जीवान्तर्यामिणा स्वेनेति याच्यते । अनेन साक्षात्चेतनाचेतनैक्यवारकशरीराल्पमावपूर्वकमवर्णनेन । पूर्वोक्ताशङ्का सर्वज्ञस्य सत्यसंस्कारस्य निरवयवस्य कथमज्ञसारवयवहुमवर्णनमिति शंका । उपपाद्यते । श्रुतिमिरिति शेषः । ननु इमारितसोदेवता, तत् सृष्टा इत्यादिभिरुपात्तैर्वाच्यै समष्टिदृष्टघनन्तरशरीराल्पभावावगमेऽपि सदेवसोम्येति प्रकृत्ये ब्रह्ममात्ररैव भवणात् तस्य तेजोरूपजडाद्यैश्च साक्षादेव वक्तव्यमिति कथं निरवयवत्वेन निरूपयति अत्रेदं सत्त्वमिति । तथापि सूक्ष्मचेतनाचेतनसद्भाव, ‘सम परेदेवेऽप्यकीर्णवति’, ‘त्मसा गूढमग्रे प्रकृतेः’, ‘न कर्मानादित्वात्’ इत्यादिसिद्धमिति भावः ।

जगतः सत्यत्वं वा स्यात् ॥

ये च—कार्यमपि पारमार्थिकमभ्युपयन्त एव, 'जीवब्रह्मणोरौपाधिकमन्यत्वम्, स्वामाविकं चानन्यत्वम्; अचिद्ब्रह्मणोस्तु द्वयमपि स्वाभाविकम्' इति वदन्ति—तेपा-
शुपात्रिब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावान् निरवयवस्याखण्डितस्य ब्रह्मण एवोपात्रिसंघन्वात्,
ब्रह्मस्वरूपस्यैव हेयाकारपरिणामात्, शक्तिपरिणामाभ्युपगमे शक्तिब्रह्मणोरनन्यत्वाच्च जीव-
ब्रह्मणोः कर्मवश्यत्वापहतपामत्वादिव्यवस्थावादिन्यः अचिद्ब्रह्मणोश्च परिणामवादिन्यः श्रुतयो
व्याकुलीभवेयुः (व्याकुल्येयुः) ॥

ये पुनः—'निरस्तनिखिलभोक्तृत्वादित्रिकल्पविण्णत्वं सर्वशक्तियुक्तं सन्मात्रद्रव्यमेव
कारणं ब्रह्म; तच्च प्रलयवेलायां ज्ञानताशेषसुखदुःखानुभवविशेषं स्वप्रकाशमपि सुसुप्तात्मवत्
अचिदविलक्षणमवस्थितम्, सृष्टिवेलायाम्, मृत्तिकाद्रव्यमिव घटशरावादिरूपम्, समुद्र इव च
फेनतरङ्गबुद्बुदादिरूपः, भोक्तृभोग्यनियन्तृरूपेणांशत्रयावस्त्वमवतिष्ठते; अतो भोक्तृ[त्व]-
भोग्य[त्व]नियन्तृत्वानि तत्प्रयुक्ताश्च गुणदोषाः शरावत्वघटत्वमणिकत्ववत् तद्गतकार्य-
भेदवच्च व्यवतिष्ठन्ते; भोक्तृभोग्यनियन्तृणां सदात्मनैकत्वं च घटशरावमणिकादीनां
सृदात्मनैकत्ववद्गुणवद्यते; अतः सन्मात्रद्रव्यमेव सर्वावस्थावस्थितम्' इति ब्रह्मणोऽनन्यज्ज-
गदातिष्ठन्ते—

तेषां सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायविरोधः । सर्वा हि श्रुतयः सस्मृतीतिहासपुराणाः
सर्वेश्वरेश्वरं सदैव सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सत्यसङ्कल्पं निरवद्यं देशकालानवच्छिन्नानवधिकातिशयानन्दं
परमकारणं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति; न पुनरीश्वरादपि परम् ईश्वरांश्चि सन्मात्रम् । तथा हि,
(छा. ६-२-१) "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् तदैक्षत बहु स्वां प्रजावेयेति" ।
(बृ ३-४-११) "ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव । तदेकं सच्च व्यमवत् । तच्छ्रेयो रूपमत्य-
सृजत क्षत्रम्; यान्येतानि देवता क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पञ्चन्यो यमो मृत्युरीशान
इति," (ऐतरेय. १-१-१) "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत् किञ्चन मिपत् ।
स ईक्षत लोकान्तु सृजा इति," (महोप. १-१) "एको ह वै नारायण आसीत्, न ब्रह्मा
नेशानो नेमे धावापृथिवी न नक्षत्राणि नापो नाग्निर्न सोमो न सूर्यः । स एकाकी न रमेत् ।

ये च—भास्करीया । हेयाकारपरिणामात् देहेन्द्रियाद्युपाधितद्वेतुजडवपञ्चरूपेण परिणामात् ।
ये पुनः यादवपकाशीया । भोक्तृत्वादीत्यादिना भोग्यत्वेश्वरत्वादिपरिग्रहः । सर्वशक्तीति भोक्तृ-
भोग्येश्वरान्तिपरिणामार्थब्रह्मकीर्त्यर्थ । फेनतरङ्गबुद्बुदोपमेयत्व भोग्यनियन्तृभोक्तृपु क्रमेण भाव्यम् । विरोध
इति । सन्मालं कुत्रापि नोच्यते, सर्वेश्वरेश्वरयोरेव च भोग्यभोक्तृपु सर्वलोच्यते; न तु निष्कण्ठसदैवत्वं लिपु ।
ननु सदेवसोम्येदमिति वाक्यमस्ति । न । यतः तत्त्वसत्त्वमपि गतिसामान्यात् सर्वविशिष्टनारायणपरमेष्ठ ।
तद्विदं निरूपयति तथाहीति । न व्यभवत् न वैमर्षं प्रापत् । देवता देवेषु । मिपत् इदानीं सव्यापारं

तस्य ध्यानान्त स्वस्य" इत्यादिभिः परमकारणसम्बन्धश्वरे नारायण एवेत्यगम्यते । सद्-
ब्रह्मात्मशब्दा हि तुल्यप्रकरणस्था तत्तुल्यप्रकरणस्थेन नारायणशब्देन विशेषिता तमेवाव-
गमयन्ति । (इवे ६ ७) "तमीश्वराणां परम महेश्वरम्", (इवे ६ ६) "स कारण-
करणादिप्राधिपो न चास्य कश्चिज्ज्ञानिता ऽ चादिप" इतीश्वरस्यैव कारणत्व श्रूयते ।
स्मृतिरपि मानवी, (मनु १ ६) "ततः स्वयम्भुवमगवान्" इति प्रकृत्य, (मनु १ ८)
"मोऽभिष्याय शरीरात् स्वात् भिमृक्षुर्भिषिघा प्रजा । अप एव सगर्जादी तासु वीर्यमपा-
मृजत्" इति । इतिहामपुराणान्यपि पुरुशोत्तममेव परमकारणमभिदधति, (भारते मोक्ष
८ ११ १२) 'नारायणो जगन्मूर्तिरनन्तात्मा मनातन स भिसृक्षु सहस्रांशादसृजत्
पुरुषान् द्विधा,' (पुरा प्रश्न) (वि-पु १ १ ३१) "विष्णोस्मकाशाद्दभूत जगत् तत्रैव च
स्थितम्" इत्यादिपु ।

न चेश्वर सन्मात्रमेवेति वक्तुं शक्यम्, तस्य तदशत्वाम्पुपगमात्, सविशेषत्वाच्च ।
न च तस्य ज्ञानानन्दाद्यनन्तकल्याणगुणयोगः कादाचित्क इति वक्तुं शक्यते, तेषां
स्वाभाविकत्वेन सदातनत्वात्, (इवे ६ ८) "पराऽस्य शक्तिर्विधिवैव श्रूयते स्वाभाविकी
ज्ञानबलक्रिया च", (सु १ १ ६) "य सर्वज्ञ सर्ववित्" इत्यादिभ्यः । ज्ञानानन्दा-
दिशक्तियोग एवास्य स्वाभाविक इति मा बोच, 'शक्तिः स्वाभाविकी, ज्ञानबलक्रिया च
स्वाभाविकी' इति पृथङ्निर्देशात्, लक्षणाप्रसङ्गाच्च । न च पाचकादिवत् 'सर्वज्ञः'
इत्यादिपु शक्तिमात्रे कृत्प्रत्यय इति वक्तुं शक्यम्; कृत्प्रत्ययमात्रस्य शक्तावसरणात् ।
(अष्टा ३ २ १४) "शक्तौ हस्तिकवाटयो" इत्यादिपु केषाञ्चिदेव कृत्प्रत्ययाना शक्ति-
विषयत्वसरणात् । पाचकादिपु त्वगत्या लक्षणा समाश्रीयते ।

किञ्च ईश्वरस्य तदशविशेषत्वात्, तस्य चांशित्वे, (ईश्वरस्यांशत्वे सन्मात्रस्य चा-
शित्वे) तरङ्गात् समुद्रस्वेवाशादंशिनोऽधिकत्वात्, 'तमीश्वराणां परम महेश्वरम्' "न
तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" इत्यादीनीश्वरविषयाणि परब्रह्मतानि वचानि वाध्येरन् । किञ्च
सन्मात्रस्य सर्वात्मकत्वे अंशित्वे च, ईश्वरस्य तदशविशेषत्वात् तस्य सर्वात्मकत्वाशित्वोपदेशाः
न्याहन्वेरन् । न हि मणिकारमकत्वं तदंशत्वं वा घटशरावादे ॥ स्वाशेषु सर्वेषु सन्मात्रस्य
पूर्णत्वेनेश्वरांशेऽपि तस्य पूर्णत्वात् तदात्मकानि तदंशाश्चेतराणि वस्तुनीति चेन्न—घटेऽपि

यत् किञ्चित् तन्नैवासीदित्यर्थः । ध्यानान्त स्वस्त्वैतद्वनन्तरम्, 'यज्ञस्तोममुच्यते' इत्यादिवान्क्यम् ।
तेन यज्ञोपशोणिकरणकलेपरादिवस्तुन्यह - रुद्र गङ्गादिसृष्टिरुक्ता । ईश्वरस्यैव; न तु सन्मात्रस्य ।
सहस्रांशात् सहस्रान्तर्गतादेकसादंशात् । प्रकृत्यैकदेशादिति वा संकल्पैकदेशादिति वा विधिक्षितम् ।
पुरुषान् द्विधा इत्यत्र पुरुष मयुरिति पाठः । पुरुषान् शरीराणि । द्विधा क्षीपुर्भेदेन । क्रिया इति
प्रमल । शक्तौ हस्तिकवाटयोः । हस्तिप्र, कवाटप्र (चौर) । हन्ते ट्क् प्रत्यय । ननु घटोस्ति

सन्मात्रस्य पूर्णत्वादीश्वरस्यापि घटात्मकत्वतः शब्दप्रमङ्गान् । न च मन्मन्त्रस्य 'घटोऽस्ति' 'पटोऽस्ति' इति वस्तुधर्मतयाऽवगतस्य द्रव्यत्वं कारणत्वं चोपपद्यते । व्यवहारयोग्यता हि सत्त्वम् । विरोधिव्यवहारयोग्यता तद्द्रव्यवहारयोग्यस्यासत्त्वम् । द्रव्यमेव सत्त्वम् । अतः क्रियादीनामसत्त्वप्रसङ्गः । क्रियादिषु काशकुशादलम्बनेऽपि (म्बनेनापि) सर्वत्रैकरूपा मत्ता दुरुपपादा । सदात्मना च सर्वस्वाभिन्नत्वे सर्वज्ञत्वेन सर्वस्वभावप्रतिसन्धानात् सर्वगुणदोषसंकरप्रसङ्गश्च पूर्वमेवोक्तः । अतो यथोक्तप्रकारमेवानन्यत्वम् ॥ १५ ॥

अथोच्येत — एकस्यैवावस्थान्तरयोगेऽपि बुद्धिशब्दान्तरादयो बालत्वयुवत्वादिषु दृश्यन्ते ; मृदाकृद्दिरण्यादिषु द्रव्यान्तरत्वेऽपि दृश्यन्ते । तत्र मृद्घटादिषु कार्यकारणेषु बुद्धिशब्दान्तरादयोऽवस्थानिवन्धना एवेति कुतो निर्णीयते इति — तत्रोत्तरम् —

भावे चोपलब्धेः २ । १ । १६ ॥

पटोस्तीत्यनुवर्तमानत्वात् सन्मालं कारणमवसीयत इत्याहाह न च सदिति । किमनुवर्तमानत्वात्, 'सतामालमगोचरं वचसां' इत्यादिप्रमाणान्, 'सत्तैव धर्मः सन्मालपदार्थः, उत द्रव्यमिति विकल्पमभिधेत् आद्यपक्षोऽत्र दूषितः । गवादिकं प्रति गोत्वादेरिव धर्मस्य धर्मिणं प्रत्यकारणत्वात् । व्यवहारयोग्यता अर्थक्रियाकारित्वम् । अन्यं दूषयति द्रव्यमेवेति । असत्त्वप्रसङ्गः । क्रियाऽस्तीत्यादिव्यवहारानिर्वाहः स्यादिति भावः । क्लृप्तकुशेति । अकुशो कुशत्वकल्पनवत् अद्रव्ये सत्त्वमारोपितमिति वा, मुख्या-मुख्यसाधारण्येन कुशपदप्रयोगवत् सत्त्वप्रयोग इति वा वर्णने । दुरुपपादेति । तथा च द्रव्यमाले सदित्यनुवृत्तमेकं कल्प्यमित्यत्र न प्रमाणम् । अद्रव्येषु रूपं गुणः रसो गुण इत्याद्यनुगतव्यवहारस्यानुगतधर्मसाधकत्ववत् घटोऽस्तीत्यादेरपि नानुगतसद्द्रव्यसाधकत्वम् ॥ तार्किकैः सामान्यादौ सत्ताव्यवहारः सामानाधिकरण्येनेष्यते, द्रव्यादौ तु साक्षात्, तथेहेति चेत् — अर्थक्रियाकारित्वादिरूपैकरूपसत्तायां साधारण्येन सुवचायां किमित्येवं कल्पनेति । घटत्वशरावत्त्वादेरिव गुणदोषशोरसंकर इत्युक्तं खण्डयति सदात्मनेति । प्रतिसंधानात् अहमेव जडो जीवश्च परिणामसुखदुःखाद्याश्रयधेति प्रहणात् । ईश्वरस्य अहमेवेवं सर्वमिति ज्ञानं सदभेदप्रयुक्तं यदि युज्यते, सर्वदोषास्पदत्वमपि भवत्येवमिति ॥ १५ ॥

नन्वारम्भशब्दादिरूपश्रुतिमात्रेण कार्यकारणैक्यसाधनमयुक्तम्, अनुभवविरोधात् । बाले युवेति बुद्धिर्बवहारश्च न भवतः, तदवस्थाविरहात् । न तथा कार्यकारणस्थले सुवचम् । कार्यकारणभावानापलमृदाकृद्भृतिषु न मृदि दार्ढ्याविवुद्धिशब्दौ स्तः । तत्रैव, मृदानीयताम्, तन्त्ररानीयतामित्युक्तौ घटपटानयनकारणादत्रापि भेद एव युक्त इत्याशकायाम्-भृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतिद्वयं दर्शयति भावे इति सूत्रेण । आरम्भणशब्दादिरूपहेतुना जगच्छब्दवाच्ये ब्रह्मभेदः प्रथमसूत्रेण साधितः । तस्मिन् ब्रह्मभेदरूपसाच्ये हेत्वन्तरपरत्वमन्तरसूत्रस्य न भवति ; ब्रह्मण्युपलभ्यामानन्तरपदेत्वनक्यात् । अतो मृदादिदृष्टान्तविषयप्रसङ्गसूत्रम् । ततस्तम्भवृत्तिः । शंकाप्रसवत्यभावे न स्यादिति सा दर्शिता अथोच्येतेति । अत एव तृतीयसूत्रमपि दृष्टान्तविषयमेव । सूत्रे चकारो न पूर्वोक्तहेतुसमुच्चये । न च मृत्तिकेत्येव सत्य-

दुण्डल इति नाम्नः कारणभूतहिरण्यस्योपलब्धे । 'इ' कुण्डल हिरण्यम्' इति
 हिरण्यत्वप्रत्ययिजातमित्यर्थः । न च हिरण्यादिषु द्रव्यान्तरेषु मृदादय उपलभ्यन्ते ।
 अतो बलपूर्वात् तत्र कारणभूतमा द्रव्यमवस्थान्तरापन्नं कार्यमिति गीयते । द्रव्यान्तरवादि-
 नाऽप्यभ्युपेतेनास्यन्तरयोऽन गतिशब्दान्तरादिषुपक्षेषु, अनुपलब्धद्रव्यान्तररूपनानुप-
 पत्तेश्च । न च जातिनिवन्धनेयं प्रत्यभिज्ञा, जात्याश्रयभूतद्रव्यान्तरानुपलब्धेः । एकमेव
 हेतुजातीयं द्रव्यं कार्यकारणोभयावस्थं दृश्यते । न च द्रव्यभेदे समवायिकारणानुवृत्त्या
 कार्ये प्रतिमन्त्रानमिति वस्तु शक्यम् ; द्रव्यान्तरे सति आश्रयानुवृत्तिमात्रेण तदाश्रित(ते)
 द्रव्यान्तरे प्रतिमानानुपपत्तेः ॥ गोमयादिकार्ये बुद्धिकादौ गोमयादिप्रतिसिद्धानं न दृश्यत
 इति चेन्न, नान्याऽपि(द्य)कारणभूतपृथिव्यादि(वी)द्रव्यप्रत्यभिज्ञानात् ॥ अभिकार्ये धूमे
 अभिप्रत्यभिज्ञानं न दृश्यत इति चेत्—भवतु न तत्र प्रत्यभिज्ञानम् ; तथापि न दोषः ; अग्रे
 निर्मित्तकारणमाश्रयत्वात् । अभिमयुक्तादाद्रेन्धनाद्वि धूमो जायते । गन्धैश्चाचाद्रेन्धनकार्यमेव
 धूमः । अतः कार्यभावे च तदेवेदमित्युपलब्धेषु द्विशब्दान्तरादयोऽस्याभेदमाश्रयनिवन्धना
 इत्यवगम्यत । तस्मात् कारणादनन्यत् कार्यम् ॥ १६ ॥

इत्यर्थ—

सत्त्वाच्चापरस्य । २ । १ । १७ ॥

मिनि अमेदस्य भूतेन दृग्ते कथितत्वात् कथं शक्तेति वाच्यम्, सिद्धवत्कथनेऽपि तत्र हेतुमुत्तेना
 नुपपादनात् । अत आश्रयहेतुगिह प्रदर्शनं इति ध्येयम् । भावे कार्यदशाया कारणस्य मुदये घट
 इति प्रत्यक्षादन्वयमित्यर्थः । चकारेण अमेदे बाधकाभावसमुच्चय, मेदे बाधकस्य च । मृदा
 नीरानित्युक्तौ घटाद्यनानयनं तु घटाद्यमाध्यकेवलमसाध्यकार्यमित्यस्य श्रोत्रा पर्यालोचनादिति भाव्यम् ।
 चकारस्य सौख्यस्याप्यहं द्रव्यान्तरेति । जातिनिवन्धना एकजातीयत्वप्रयुक्ता । द्रव्यान्तरेति
 द्रव्यत्वैत्यर्थः । कार्यं कारणञ्चेति द्रव्यद्वयमिति प्रतीतिः स्यात्, ततो गुणत्वाधिस्यमपि स्यादिति सर्वमिन्द्र
 कार्यकारणभेदे बाधकम् ॥ कार्यस्याहिरण्येऽपि समवायिकारणस्योपलभ्यमानस्य हिरण्यत्वात् इदं कुण्डल
 हिरण्यमिति व्यवहार इति मिति निरर्थं नचेति । प्रतिसिद्धानेति । ऐक्यबुद्धीत्यर्थः । कार्यकारणैक्ये
 गोमयस्य बुद्धिक इति प्रतिसिद्धानं स्यादिति पृच्छति गोमयेति । आद्य(दि)कारणेति । त्वन्मते गोमय
 रूपसमवायिकारणाभावे तत्कार्यबुद्धिकमिथिति कथम् । गोमयकारणपृथिव्येशाना समवायिकारणत्वे तेषां
 मुपलब्धत्वे च तादृशपृथिव्यैवप्रमाणं मनाप्यस्तीति भावः ॥ १६ ॥

वर्तमानकालावच्छिन्नत्वावगाहिकारणभेदप्रहणेन कार्यकारणैक्यं प्रसाध्य भूतकालावच्छिन्नत्वा
 यगादिज्ञानेनापि तत् साधयति सत्त्वाच्चेति । पूर्वम्, कुण्डलमिदं हिरण्यमिति हिरण्यत्वेन हिरण्य
 गृहीतमुक्तम् । न हिरण्यत्वं पूर्ववत्स्था, किन्तु रुचकत्वादि । तदवस्थाया नष्टत्वात् तद्विषये पत्यस्य दुर्ब
 चम् । एत हिरण्यं पूर्वानुवृत्तिरिण्यत्वेन गृह्यते चेत्, प्रत्यभिज्ञा स्यात् । हिरण्यत्वमतिरेकं प्रहणे

अपरस्य कार्यस्य कारणे सत्त्वाच्च कारणात् कार्यस्थानन्यत्वम् । लोकेवेदयोर्हि कार्य-
येव(र्यं) कारणतया व्यपदिश्यते ; यथा लोके, 'सर्वमिदं घटशरावादिकं पूर्वाङ्गे मृत्तिकैवा-
सीत्' इति ; वेदे च (छा. ६-२-१) "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति ॥ १७ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण ; वाक्यशेषात्

युक्तेः शब्दान्तराच्च । २ । १ । १८ ॥

यदुक्तम्—कारणे कार्यस्य सत्त्वं लोकेवेदाभ्यामवगम्यत इति—तदयुक्तम् ; असद्व्य-
पदेशात्, (छा. ३-१९) "असदेवेदमग्र आसीत्", (अत ६-१-१) "असद्वा इदमग्र आसीत्",
(य. अष्ट. २-२-८) "इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत्" इति ; लोके च 'सर्वमिदं घटशरावादिकं
पूर्वाङ्गे नासीत्' इति । अतो यथोक्तं नोपपद्यत इति चेत्—तन्न ; धर्मान्तरेण तथा
व्यपदेशात् । स खल्वसद्व्यपदेशस्तस्यैव कार्यद्रव्यस्य पूर्वकाले धर्मान्तरेण-संस्थानान्तरेण ; न
भवदभिप्रेतेन तुच्छत्वेन । सत्त्वासत्त्वे हि द्रव्यधर्मादित्युक्तम् । तत्र सत्त्वधर्मात् धर्मान्तरम-
सत्त्वम् । इदंशब्दनिर्दिष्टस्य जगतः सत्त्वधर्मो नामरूपे ; अमत्त्वधर्मस्तु तद्विरोधिनी सूक्ष्मा-
वस्था । अतो जगतो नामरूपयुक्तस्य तद्विरोधि सूक्ष्मदज्ञापत्तिरवश्यम् ॥ कथमिदमवगम्यते ?
वाक्यशेषात् युक्तेः शब्दान्तराच्च । वाक्यशेषस्तावत्, "इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत्" इत्यत्र,
"तदसदेव सन्मनोऽकुरुत, स्यामिति" इति । अनेन वाक्यशेषगतेन मनस्कारलिङ्गेनास-

त्वमिदं । सर्वथा कार्यस्य यदवस्थं कारणम्, तदवस्थैर्नैव तत्र सत्त्वे नोक्तम् । इह सत्त्वे तदुच्यत इति
विशेषः । तथाच मृत्तिकैवासीदित्यस्य कार्याकारविरहविशिष्टा कार्याकारविरोधिपूर्वाकारविशिष्टा मृत्ति-
काऽसीदित्यर्थः । मृत्विण्ड आसीति यावत् । तेन विशेषाकारेण कार्यकारणैक्यं स्पष्टं गृह्यत इत्युक्तं
भवति । सूत्रद्वयनिरूप्याकारभेदविषये टीकोक्तमखिलं तलैव द्रष्टव्यम् । अवरस्य कार्यस्य कारणे
सत्त्वात्—कार्यवस्थस्य कारणावस्थेनाभेदस्य प्रतीतिव्यवहारविषयत्वात् कारणादनन्यत् कार्यमिति सूत्रार्थः ।
तथा च जगतो ब्रह्मानन्यत्वमपि सिद्धमिति ॥ १७ ॥

वेदलोकेवलेन सत्कार्यवादे प्रस्तुते तत एवासत्कार्यवक्ष्यमश्वं प्रापद्य प्रतिवक्तुमुपरिसूत्रम् असदिति ।
लेक्रे वेदे च कार्यस्य प्रागसत्त्वेन व्यपदेशात् न कारणैक्यमिति चेन्नैत्यर्थः । अत्र हेतुः धर्मान्तरेणेति ।
असद्व्यपदेशादित्यनुपपन्नः । धर्मान्तरेणासद्व्यपदेश इत्यत्र हेतवो वाक्यशेषादयः । इत्युक्तमिति । तद-
नन्यत्वसूत्रभाष्यान्ते, 'व्यवहारयोग्यता वस्तुनः सत्त्वम्, तद्गता त्रितोविषयवहारयोग्यता चासत्त्वम्' इत्यु-
क्तम् । इदमस्तीत्यत्र समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मवता सत्त्वम्, तद्विद्वद्धर्मवता असत्त्वमिति ज्ञापयितुम्
इदंशब्दनिर्दिष्टस्येत्युक्तम् । वाक्यशेषः असदेवेत्यत्र, तत् सदासीदिति । इदंत्वविरुद्धधर्माद्ययः प्रागा-
सीत्, पश्चात् तदेव इदंत्वरूपरूपनामादिमहामीदित्यर्थः । असदासीदित्यस्य इदमर्थाभाव आसीदि-
त्यर्थे, तत् सदासीदित्यस्य अभावः भाव आसीदित्यर्थो वाच्यः । सोऽनन्वितः । असद्वा इत्यत्र,
तत्त्वान्नास्त्वपकुरुतेति वाक्यशेषः । अभावश्चेत् असत्पदार्थः, स्वकर्तृत्वं तस्य धाविनम् । मनस्कारः

च्छब्दायं तुच्छातिरिक्ते निश्चिते, तदैकाध्यात्, “असदेवेदम्” इत्यादिष्वप्यसच्छब्दस्याय
 वेधार्थं इति निश्चीयते । युक्तेषासत्त्वस्य धर्मान्तरत्वमवगम्यते ; युक्तिर्हि सत्त्वासत्त्वे पदार्थं
 धर्मावगमयति । मृदुद्रव्यस्य पृथुबुध्नोदराकारयोगो घटोऽस्तीति व्यवहारहेतुः ; तस्यैव
 तद्विरोध्यवस्थान्तरयोगो घटो नास्तीति व्यवहारहेतुः । तत्र कपालाद्यवस्थायाम्नास्तीति घटित्वेन
 सैव घटावस्थस्य नास्तीति व्यवहारहेतुः । न च तद्व्यतिरिक्तो घटाभाजो नाम कश्चि
 दुपलभ्यते । न च कल्प्यत, तात्पर्याभावव्यवहारोपपत्तेः । तथा शब्दान्तराच्च पूर्वकाले धर्मान्तर
 योग एवावगम्यते । अन्तर्नरश्च पूर्वोदाहृतम्, ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’ इत्यादिकम् ।
 तत्र हि, “कुतस्तु खलु सोम्यैव स्यात्” इति तुच्छत्वमाक्षिप्य, “मन्त्रेण सोम्येदमग्र
 आसीत्” इति स्थापितम् । (४ ३ ४ ४) तद्वेद तर्ह्यव्याकृतमामीन् तन्नामरूपाभ्यां
 व्याप्तिवत्” इति सुस्पष्टमुक्तम् ॥ १८ ॥

इदानीं कायस्य कारणादनन्यत्वं निदर्शनद्वयं द्वाभ्यां घटाभ्यां शयति—

पटवच्च । २ । १ । १९ ॥

यथा तत्तव एव व्यतिपन्नविशेषमात्रं पट इति नामरूपकायान्तरादिकं भजन्ते,
 तद्वद् ब्रह्मापि ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि (दि) । २ । १ । २० ॥

सकल्प । तुच्छातिरिक्ते भावेतरविलक्षणे । सर्वत्र वाक्यशेषतस्तुच्छातिरिक्त्वे ज्ञायमाने एकमादाय
 तदैकाध्यादित्यादिभाषणम्, आसीत् अकुरुतेत्यादेरचेतनसाधारण्यम्, मनोऽकुरुतेत्यस्य निश्चिच्छेत्तन्-
 ज्ञापकत्वरूपातिशयश्चाभिहितम् । वाक्यशेषरहितस्थलेऽप्येवमिति च दर्शितं भवति । कपालादीत्यादि-
 पदेन विच्छिद्यमानं घटस्य नाशप्रागभावकालशो नास्तीति भ्रमहारनिर्वाहः । घटात्यन्ताभावस्थले कस्य
 निर्वाह इति चेत्—अत्यन्ताभावो हि घटाधिकरणत्वस्य कदाचिदपि प्रमत्तिरहितस्थल एव भवति ।
 तत्राधिकरणभूताकाशादिगतासाधारण्यं एव घटात्यन्ताभावः । मूले घटो नास्तीति सामयिकाभावे कस्य-
 निर्वाह इति चेत्—तत्र धर्मशोभाभाव एव घटाभाव इति कणादसूत्रेऽप्युक्तम् “नास्ति घटो गेह
 इति घटे गेहसंसर्गप्रतिषेधः” इति । संयोगाभावश्चायं ध्वंसप्रागभावान्वतर इति पूर्वैरतिरेव । स्वयोगाधि-
 करणकालमित्तकालधर्मधरूप एव वा । इमे नास्तीतिपतीतिविषयभावरूपधर्माः । पटो न घट इति भेदस्तु
 पृत्वादिरेवेति विज्ञासामिहकरणे भेदविचारे माषितम् । तुच्छत्वमाक्षिप्य—तुच्छत्व न युक्तमित्युक्त्वा ।
 स्थापितम्, सत्त्वमेवनि शेष । लोके शब्दान्तरश्च, घटशरावादिं पूर्वहि मृत्पिण्ड आसीदिति ॥

पटवच्च । यद्यपि तर्हि पटस्तन्मुक्ति एव मीकृत —अथापि तस्य तन्मुक्त्यातिशयोक्तत्वं
 नोक्तं आनुभविकम् । शिथिलसंयोगस्य पट एव पुनस्तन्तु रूपण विभज्यते चेति धा-शरादयादिवत् नावय
 व्यन्यदिति ज्ञाप्यते । वेदितप्रसारितपदैवशब्दित्यर्थं ज्ञाकरभाष्ये, अत एव मसिद्धीतिरेवाहता ॥ १९ ॥

तार्किकाभिमतस्थलं निदर्शय्याह यथा च प्राणादिरिति । आदिना अपानादिप्रहः । एक

यथा च वायुरेक एव शरीरे घृत्तिविशेषं भजमानः प्राणापानादिनामरूपकार्यान्तराणि भजते, तद्वद् ब्रह्मेकमेव विचित्रनिश्चरत्रसरूपं जगद् भवतीति परमकारणात् परस्माद् ब्रह्मणोऽनन्यत्वं जगतः सिद्धम् ॥ २० ॥ इति आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

४२. इतरव्यपदेशाधिकरणम् २-१-७ ॥

इतरव्यपदेशात् हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । २ । १ । २ १ ॥

जगतो ब्रह्मानन्यत्वं प्रतिपादयद्भिः, (छा. ६-८-७) "तत्रमति", (बृ. ६-४-५) "अथमात्मा ब्रह्म" इत्यादिभिर्जीवस्यापि ब्रह्मानन्यत्वं व्यपदिश्यत इत्युक्तम् । तत्रेदं चोद्यते; यदि इतरस्य जीवस्य ब्रह्मभावोऽस्मीभिर्वाक्यैर्व्यपदिश्यते, तदा ब्रह्मण सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादियुक्तस्य, आत्मनो हितरूपजगदकरणम् अहितरूपजगन्करणमित्यादयो दोषाः प्रसज्येरन् । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानन्तदुःखाकरं चेदं जगत् । न चेदृशे स्वानर्थे स्वाधीनो बुद्धिमान् प्रवर्तते । जीवाद् ब्रह्मणो भेदवादिन्यः श्रुतयो जगद्ब्रह्मणोरनन्यत्वं वदता स्वयैव परित्यक्ताः, भेदे सति अनन्यत्वासिद्धेः ॥

एवोपाधिभेदात् प्राणापानादिसंज्ञां लभते' इति हि तैरुक्तमिति भावः ॥ पठरूपं निदर्शनं लौकिकम् ; 'प्राणोऽपानो व्यान उदान-समानोऽन इत्येतत् सर्वं प्राण एव' (बृ. ३-५) इतीदं वैदिकमित्यपि ध्येयम् ॥

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मानन्यत्वस्य प्रपञ्चे उक्तत्वात् प्रपञ्चगतसर्वहेयास्पदत्वं तस्य स्यादिति शङ्कयोत्तराधिकरणप्रवृत्तिः । तत्रेह जीवमात्मग्रहणेन शङ्का । यद्यदीदमेवाधिकरणं सर्वहेयास्पदत्वशंकापरिहारस्थानम्-अथापि विश्लेषणत्वाधिकरणे प्रसङ्गात् ब्रह्मजगतोश्चेतनाचेतनमूतथोरनन्तत्वासंभवशङ्काशमनाय विशिष्टवेषेणानन्यत्वस्य, तावता शरीरगतदोषाणां शरीरिण्यप्रसङ्गस्य चोपपादितत्वात्, तदुपरि भोक्त्रापत्यधिकरणे शरीरस्वामित्वप्रयुक्तदोषस्य च वारितत्वात् पूर्वपक्षी चेतनमात्रविषये स्वाक्षेपं संकोचयति । अचेतनविषये अगत्या विशिष्टवेषेणानन्यत्वनिर्वाहेऽपि, जीवब्रह्मणोश्चेतनत्वाविशेषात् अनन्यत्वस्य एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानपतिज्ञानिर्वाहार्थमेवोपपादनात् जीवे ब्रह्मकार्यत्वस्यावश्यकत्वे ब्रह्मैवोत्तरावस्थाविशेषविशिष्टे जीवसद्भाभिलष्यं सिद्धान्तीष्टमिति स मन्यते । कार्यकारणभावनिवन्धनमेवैवथं तत्त्वमस्यादिवाक्यवेद्यमिति प्रकरणादवगम्यते । एवमनन्यत्वमूला चोदनेति संगतिं दर्शयति जगत् इति । जीवमात्रविषये इह शङ्केति सूत्रत एवावगम्यते, इतरपदस्य बहुलं जीव एव प्रयोगात्, अस्मादौ भेदस्य दृष्टान्तीकरणाच्च । हिताकरणादीत्यादिपदेन अहितकरणादुःखादिमन्त्वपरिग्रहः । उपादानोपादेयैक्यनिवन्धनस्य दुःखित्वादेः पूर्वाधिकरणगमनिकत्वा स्पष्ट ग्रहणसंभवात् तत् आदिपदेन गमयन् निमित्तोपादानैक्ययुक्तं हिताकरणादिदोषं मुक्तकण्ठमाह । स्वसाहितं करोति जीवाहितकरणमुखेनेति कथनादेव दुःखित्वापादनमपि कृतं भवतीति च मन्तव्यम् । आकरमिति बहुव्रीहिः । यथाकथञ्चिद्वर्णनं विना मुख्यभेदस्वीकार एवोक्तदोषपरिहारः इति जापत्रिमुमाह जीवानिति । भास्करपक्षे दोषस्यापरिहृतत्वं वर्जयितुं

औपाधिकभेदविषया भेदश्रुतय', स्वाभाविकभेदविषयाभ्रमेदश्रुतय इति चेत्—तत्रेद
वक्तुं यम् स्वभावतः स्वसादृभिन्न जीव द्विभुपहित जगत्कारणं न जानाति वा, न वा । न
जानाति चेत्—सर्वज्ञत्वहानि, जानाति चेत्—स्वसादृभिन्नस्य जीवस्य तु स्व स्वदु स्वमिति
जानतो ब्रह्मणो हिताकरणादितकरणादिदोषप्रसक्तिरनिवार्या ॥

जीवब्रह्मणोरज्ञानकृतो भेद, तद्विषया भेदश्रुतिरिति चेत्—तत्रापि जीवाज्ञानपक्षे
पूर्वोक्तो विकल्पस्तत्फलं न नदयस्थम् । ब्रह्मानानपक्षे स्वप्रकाशस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानसा-
क्षित्वे तत्कृता जगत्सृष्टिश्च न सम्भवति । अज्ञानेन प्रकाशस्तिरोहितश्चेत्—तिरोधानस्य
प्रकाशनिवृत्तिकरत्वेन प्रकाशस्यैव स्वरूपत्वात् स्वरूपनिवृत्तिरवेति स्वरूपनाशादिदोषसहस्र
प्रागेवोदीरितम्, अत इदममगर्तं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वम् ॥ २१ ॥

गरुते औपाधिकेति । शास्त्रपत्रे जीवेति । जीवाज्ञानपक्षो वा ब्रह्माज्ञानपक्षो वा । आद्ये, अद्वैत-
निरीश्वरवादभावात् सर्वज्ञस्य स्रष्टुं सद्भावात्प्राप्यधिकरणे तैरुक्तत्वात् उक्त एव शेष इत्याह जीवाज्ञानेति ।

नन्वात्मणाधिकरणे जीवाज्ञानपक्षे प्रदृश्य ब्रह्माज्ञानपक्षस्य जगत्सृष्ट्यर्थेनान्तं तस्मिन् पक्षे स्थित्वा
पूर्वपक्ष प्रतिविधीयन्ताम् । तत्र ब्रह्मानानपक्षान्तिमता ब्रह्मणा जीवेश्वरादीनां भिन्नत्वेनैव कल्पितत्वात्
सर्वस्या अपि कल्पनाया भेदेकरादिमतसारूप्यस्वीकारात् व्यवहारदशाया मेव एव, मुक्तदशायामेवाभेद
इति नानन्यत्वस्य तन्निवचनदोषस्य वा प्रसक्तिरित्यहोह ब्रह्माज्ञानेति । आत्मणाधिकरणे स पक्षोऽपि
दूषित एवेति न तदावरणप्रसक्तिरिति भावः । स्वरूपनाशादिदोषसहस्रमिति । भेदवादिना कल्पित
भेदवाच्यद्वैतिनिषेधे एतावानेव दोष साक्षात् सुवच इत्याशयेनाधिकं न स्पष्टमुक्तम् । दोषसहस्रमिति
पदेन, सिद्धाते स्थित्वा कल्पने बहु वक्तव्यं प्रागुक्तरीत्या सुग्रहमिति मूच्यते । यद्यपि भेदवादिरीत्यैव
सर्वं स्वीकुर्यात्, तर्हि एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं कार्यकारणभावनिवचनसर्वव्यवसायिकम् ईश्वरस्य
तत्त्वोपदेष्टृत्वादिकञ्च कथं निर्वहेत् । सुप्रियाकथानां सर्वनिषेध एव तात्पर्यमित्यादिकं सर्वथा श्रुतिस्मृति
सूत्राणां सर्वेषां कदर्थनमेव । एवमपि भ्रान्तं ब्रह्म ईश्वर तत्त्वज्ञत्वेन कल्पयति न वा । न चेत्,
सर्वज्ञेश्वरादिद्वि । कल्पयति चेत्—स जीव स्वामिन्नत्वेन जानन् तत्त्वज्ञो भवति, नास्तीति जानन्
वा । आद्ये साहिनमेव कुर्यात् । अन्ये कस्येश्वर स्यादित्यादि दोषचिन्तनमविशिष्टम् ॥

ननु कथं यादवप्रकाशपक्षो नास्ति स्पष्टः ॥ तत्रपक्षे जीवस्य ब्रह्मपरिणामतया स्वाभाविकभेदस्य
स्थितत्वात् नाथ दोष इति चेन्न अभेदस्यापि स्वाभाविकत्वस्य तद्विषयत्वेन दोषावश्यकभावादिति चेत्—
उच्यते यादवप्रकाशपक्ष एव पूर्वं दोषमुक्त्वा पूर्वपक्षी पक्षान्तरदूषणेन पूर्वपक्षं प्रदर्शयति । एतदुक्तं भवति—
ब्रह्मानन्यत्ववादिना किं तद्वैश्वदेव्यादिवाच्यत्वात्सारात् सगुणेश्वरात्मकब्रह्मानन्यत्वमिष्यते, अत यादवप्रका
शवत् ईश्वरस्यापि परिणामत्वेन जीवे सम्मातैवयम् । आद्ये स्पष्टा दोषप्रसक्तिः । अन्येऽपि स
ईश्वर स्वामिन्नसम्मात्तमिन्न जीव स्वामिन्नत्वेनैव जानानीति हिताकरणादिकमापत्त्येवेति । अत
एवाधिकरणसारावली, ' उक्तेऽनयदपक्षे चिदपि परिणामिन्नज्ञानं स्यात् ' इति पूर्वपक्षोपायास ॥ २१ ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते—

अधिकं तु भेदनिर्दिष्टात् । २ । १ । २० ॥

तुशब्दः पक्षं व्याचरन्वयति । आध्यात्मिकाश्रित्ययोगादीनां प्रत्यगात्मनः अन्तः
 अर्थान्तरभूतं ब्रह्म । कृतः ? भेदनिर्दिष्टात् । प्रत्यगात्मनो हि भेदेन निर्दिश्यते परं च —
 (बृ. मा. ६-७) “य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमान्मा न वेद यस्याऽऽ-
 त्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः”, (इवे. १-६) “पृथ-
 गात्मानं प्रेरितारं च मन्वा जुष्टतस्नेनामृतत्वमेति”, (इवे. ६-९) “स कारणं कर्णाः ।
 पाधिपः”, (इवे. ४-६) “तथोरन्यः पिप्पलं स्वाद्गन्धिं अनश्वन्नन्यां अभिचाकर्षति”,
 (इवे. १-०) “ज्ञाज्ञां द्वावजारीजनीर्जा”, (बृ. -३-२१) “प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिगवक्तः”,
 (बृ. ६-३-३५) “प्राज्ञेनात्मनाऽन्तारुद्रः”, (इवे. ४-९) “अस्मान्मार्थी सृजते विप्रमेतत्
 तस्मिन्वान्यो मायया संनिरुद्रः”, (इवे. ६-१६) “प्रधानद्वेषत्रयनिर्गुणेजः”, (इवे. ६-१०)
 “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको नहृतां यो विद्विधाति क्सात्”, (युवाळ ७)
 “योऽन्यक्तमन्तरे संचरन् यस्या यक्तं शरीरं यम यवतं न वेद, योऽक्षरमन्तरे संचरन्
 यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद, एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारा-
 यणः” इत्यादिभिः ॥ २२ ॥

अस्मादिवच्च तदनुपपत्तिः । २ । १ । २३ ॥

अहमकाष्टलोष्टृणादीनामत्यन्तहेयानां सततविकारान्पदानामिन्द्रिशेषाणां निरवद्य-
 निर्विकार - निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतान - स्वेतरमस्तवर्तुविलक्षणानन्तज्ञानानन्दैकस्व-
 रूप-नानाविधानन्तमहाविभूतिब्रह्मस्वरूपैक्यं यथा नोपपद्यते, तथा चेतनस्याप्यनन्तदुःखयो-
 गार्हस्य स्वद्योतकल्पस्य, (छा ८-१-५) “अपहतपाप्मा” इत्यादिवाक्यावगतसकलहेयप्रत्य-
 नीकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणाकरत्रयभावानुपपत्तिः । तामानाधिकरण्यनिर्देशः,
 (बृ. मा. ६-७) “यस्यात्मा शरीरम्” इत्यादिश्रुतेर्जावस्य ब्रह्मशरीरत्वात् ब्रह्मणो जीवशरीरतया
 तदात्मत्वेनावस्थितेर्जावप्रकारत्रयप्रतिपादनपरश्च, एतदविरोधी, प्रत्युतैतस्यार्थस्योपपादकश्चेति,
 (शारी १-४-२२) “अवस्थितेरिति काश्चकृत्स्नः” इत्यादिभिरसकृदुपपादितम् । अतः
 सर्वावस्थं ब्रह्म चिदचिद्वस्तुशरीरमिति, ‘ब्रह्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कारणम् ; तदेव ब्रह्म
 स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं जगदाख्यं कार्यम्’ इति जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्योपपत्तिः,

अन्यदित्यनुक्त्वा अधिकमिति प्रयोगात् सर्वप्रकारेण भेदोऽतिशयद्वानन्तलोपपादकशरीरात्म-
 भावरूपो विवक्षित इति तदनुगुणानेकवाक्योदाहरणम् । यथात्मनीत्यादिवाक्येषु यथाहं सामान्यतः,
 मुक्ति-जागर-सुप्ता-मरण-प्रलयदशाभेदेन च जीवब्रह्मभेद उक्तो द्रष्टव्यः ॥ २२ ॥

तर्हि अनन्यत्वनिर्वाहः कथमित्यत्र जडविकल्प इवैवेत्याशयेनाह सामानाधिकरण्येति ।

जगतो ब्रह्मकार्यत्वम्, ब्रह्मणोऽनन्यत्वम्, अचिद्वस्तुनो जीवस्य च ब्रह्मणश्च परिणामित्वं
दु खित्वकल्याणगुणाकारत्वस्य भावासङ्कर, सर्वश्रुत्यविरोधश्च भवति । (छा ६ २-१) “सदेव
सोम्येदमग्र आसीदेकमेव” इत्यविभागावस्थायामप्यत्रियुक्तजीवस्य ब्रह्मशरीरतया सूक्ष्मरूपे-
णावस्थानमवश्याम्युपगन्तव्यम्, (शारी २-१ ३४) “वैषम्यनैर्घृष्ये न मापेक्षत्वात्”
(शारी २ १ ३५) “न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च” इति
सूत्रद्वयोदितत्वात् तदानीमपि सूक्ष्मरूपेणावस्थानस्य । अविभागस्तु नामरूपविभागाभावा-
दुपपद्यते । अतो ब्रह्मकारणत्वं सम्भवत्येव ।

ये पुनस्सर्वैव जीवस्याग्निद्यावियुक्तावस्थामभिप्रेत्येव मेदं वणयन्ति, तेषामिदं सर्वमसगतं
स्यात् । न हि तदवस्थस्य सवज्ञत्व, सर्वधरत्व, समस्तकारणत्व, सर्वात्मत्व, सर्वनियन्तृत्व-
मित्यादीनि सन्ति । अनेनैव रूपेण ह्यामि श्रुतिमि प्रत्यगात्मनो मेदं प्रतिपाद्यते, तस्य
सवस्थाग्निद्यापरिकल्पितत्वात् । (तत् सर्वं ह्यग्निद्यापरिकल्पितं त्वन्मते ।) न चाग्निद्यापरिकल्पि-
तस्याग्निद्यावस्थायां श्रुतिकारजतादिमेदवत् परस्परभेदोऽत्र सूत्रकारेण, “अधिकं तु मेदं
निर्देशात्” इत्यादिषु प्रतिपाद्यते, ब्रह्मजिज्ञासा क्तं येति जिज्ञास्यतया प्रकृतस्य ब्रह्मणो
जगज्जन्मादिकारणस्य वेदान्तवेद्यत्वम्, तस्य च स्मृतिन्यायविरोधपरिहारश्च क्रियते ।

जीवस्य ब्रह्मपरिणामत्वं दुर्बचमित्याह सदेव सोम्येति ।

एतदधिकरणस्य मृषाव्यतिकरिणो निर्वाहं निरसिद्युमाह ये पुनरिति । इमं मेदं जीवेश्वरमेदम् ।
यदा दुःखादिकमस्ति, तदा जीवेश्वरभेदोऽप्यस्ति । अतो न संकर, यदा भेदोऽप्येति तत्त्वज्ञानात्,
तदा दुःखादिकमपि नेत्येव तैरुक्तम् । तथा ‘सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ब्रह्म नित्यशुद्धमुक्तक्षमायं शरीराद्यत्’
इति च । तत्र नित्यशुद्धमुक्तमभावे निर्गुणे ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वादेरभावत् तदा जीवेश्वरमा-
वाह्यं तन्मुखेन जीवाद्देववर्गेन न युज्यत इत्याह नहीत्यादिना ॥ परिकल्पितत्वादित्यस्य असगतं स्या-
दित्यन्तान्वयः । तस्येत्यादिसंज्ञाने तत् सर्वं त्वमते इति पाठान्तरमिति टीका । नित्यशुद्धेतिपदेन हेयगुण-
राहित्यमात्रं निवृत्तिमिति निर्दोषकल्याणगुणाकारे ईश्वरे जीवभेदोऽस्तीत्येव विवक्षितम्, न तु सर्वमुक्ते इति
चेत्—अपि निरसति नचाविद्येति । अग्निद्यापरिकल्पिताकारविशिष्टस्य मुमुक्षुजिज्ञास्यस्वाभोगात्,
मुमुक्षुजिज्ञास्ये जीवावाधिसम्भवात् समथनात् तदयुक्तमिति भावः । कल्प्यमानस्येश्वरस्य सर्वाज्ञत्व-
तत्त्वमस्यादिश्रुतिप्रवर्तकत्वादिसम्भवे कल्प्यमानतया जीवब्रह्ममेदरूपतत्त्वज्ञानध्रौव्येण कथं हिताकारणादि-
दोषाभ्युक्तिरिति प्रागुक्तमप्यनुसंधेयम् । अतो “यवहारदशायां सर्वदोषप्रतक्तिरुक्ता न कथमपि भाव्येत,
पेक्षात्म्यवादे सर्वदुःखाद्याश्रयं धरजनीयम् । अश्मादिसूत्रस्य ब्रह्मैद्वैर्घ्यापाणादिमियोमेरवत् जीवेश्व-
रादिमेदं इत्यर्थवर्णनमप्ययुक्तम् । तदा हि अश्मादिवचोपपत्तिरिति सूत्रेण भाष्यम्, न तु तदनुपपत्ति-
रिति । अधिकरणमभानशकापरिहारस्य ततोऽसिद्धेऽत्र तदयुक्तमेव । तदनेनाधिकरणेन मेदश्रुतीनां
यथाश्रुतमुख्यार्थत्वात्परणीयत्वं स्थापितम् ॥

(शारी. २-१-८-९) “अपीनां तद्वन्प्रमत्तादसमञ्जसम्”, “न तु दृष्टान्तभावान्” इति सूत्रद्वयमेतदधिकरणमिदमनुवदति : तत्र हि विलक्षणयाः कार्यकारणभावात्प्रभव एवाधिकरणार्थः । (शारी. २-१-७) “अमदिति चेन्न प्रनिपेधमात्रन्वान्” इति च पूर्वाधिकरणार्थ-
(णस्य)मनुवदति ॥ २३ ॥ इति एतख्यपट्टेणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

४३. उपसंहारदर्शनाधिकरणम् २-१-८ ॥

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि । २ । १ । २४ ॥

परस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य स्थूलबृक्षमात्रस्थमवचेतनाचेतनवस्तुजरीरतया सर्वप्रकारत्वेन सर्वात्मत्वं सकलेतरविलक्षणत्वं चाविरुद्धमिति स्थापितम् । इदानीं मत्य-
सङ्कल्पस्य परस्य ब्रह्मणः स्वसङ्कल्पमात्रेण त्रिचिन्नजगत्सृष्टियोगो न विरुद्ध इति स्थापयते । ननु
च परिमितशक्तीनां कारककलापोपसंहारसापेक्षत्वदर्शनेन सर्वशक्तैर्ब्रह्मणः कारककलापानुप-
संहारेण जगत्कारणत्वविरोधः कथमाशङ्क्यते? ; उच्यते—लोके तत्तत्कार्यजननशक्तियुक्त
स्वापि तत्तदुपकरणसापेक्ष(क्षि)त्वदर्शनात् सर्वशक्तियुक्तस्य परस्य ब्रह्मणोऽपि तत्तदुपकरणविरहिणः
स्रष्टृत्वं नोपपद्यत इति कस्यचिन्मन्दधियः शङ्का जायत इति सा निराक्रियते । घटपटादि-

विलक्षणत्वाधिकरण एव कार्यकारणयोरनन्यत्वस्य तन्मूलासासामञ्जस्यपरिहारस्य च ज्ञानत्वात्
एतदधिकरणमेतत्पूर्वाधिकरणञ्च व्यर्थमित्याक्षेपं परिहरति अपीनावित्यादिना । एकत्वाधिकरणैकं एव
विषयो भवितुमर्हतीति इदमेतदधिकरणार्थमृतमेव त्वानुदितमिति नैतद्वैयर्थ्यमिति भावः । ग्यं जीवस्य
भिन्नत्वे कथं कार्यत्वम् ; कथमनन्यत्वम् , कथमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञाननिर्वाहः—इति चेत्-तत् सर्व-
मात्साधिकरण-अंशाधिकरणाद्यभवेत् । विलक्षणत्वाधिकरणे जडविषयोक्तव्यायस्य जीवेऽपि संभवचिन्त-
याऽपि शरीरालम्भावः सेत्स्यति ॥ २३ ॥

एवमनन्यत्वमूले दोषे परिहृते सकल्पमात्रसहायकत्ववचनमूलशंकायासुपरितनमधिकरणम् ।
उपकरणामावाद् ब्रह्म निमित्तमुपादानञ्च न भवतीति शङ्का । भाष्ये निमित्तमालविषयकत्वप्रतीतावपि
उपादानविषयकत्वं तुल्यन्यायसिद्धम् । अत एव, ‘शक्तौ कर्तृप्रकृत्योरुपकरणगोपस्थितौ कार्यकृत्वम्’
इत्यधिकरणसारावलिः । उपादाननिमित्तमेलनमालेणापि कार्यं न भवति, बहुसहकारिसापेक्षत्वदर्शनात् ।
लोके निमित्तभूतानां कुलालादीनामुपादानभूतानां सृदादीनाञ्च उपकरणानि विना कार्यजनकत्वाददर्शनात् ।
अत एव सहकारिसंभरणस्य निमित्तभूतेन चेतनेन क्रियमाणत्वदर्शनात् सर्गारम्भे चोपकरणाभावात् ब्रह्म न
निमित्तमुपादानञ्चेति कारणताद्वयस्याप्याक्षेपः । सर्वात्मत्वं सर्वानन्यत्वम् । लोकहतिवाच्येन सौत्रपूर्व-
पञ्चल्लक्ष्यार्थोऽप्युक्तः । उपकरणविरहिण इति । ननु कर्मानादित्वादहृष्टरूपोपकरणसत्त्वात् कथं
तद्विरह इति चेन्न-अहृष्टस्य हृष्टसामग्रीघटनमुख्येनैव कार्यकरत्वात् । अन्यथा कुलालादिकं विनाऽप्यद्य
घटाद्युत्पत्तिरसङ्गात् । मन्दधिय इति । सर्गप्रलयस्वीकारिमिः सांख्यतार्किकादिभिस्तीर्थकरैः अहृष्टमात्र-
कारात्त्वस्य प्रकृत्युपादानके परमाप्थीदवरकारणके वा सर्गारम्भकालिककार्ये स्वीकृतत्वेन तैरेवं वेदान्तिन

जगतो ब्रह्मकायत्वम्, ब्रह्मणोऽनन्यत्वम्, अचिद्वस्तुनो जीवस्य च प्रमणश्च परिणामित्वं
 दु खित्वकल्याणगुणकारत्वस्य भासासङ्कर, मरुत्तुत्यविरोधश्च भवति । (छा ६-२-१) "सदेव
 सोम्येदमग्र आसीदेकमेव ' इत्यविभागानस्थायामप्यचिनुक्तजीवस्य ब्रह्मशरीरतया सूक्ष्मरूपे
 णावस्थानमवश्यम्भुपगन्त यम्; (शारी २ १-२४) "क्षेपभ्यर्नैर्घृष्ये न सापेक्षत्वात्"
 (शारी २ १ ३५) "न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च " इति
 सूक्ष्मद्वयोदितत्वात् तदानीमपि सूक्ष्मरूपेणावस्थानस्य । अविभागस्तु नामरूपविभागाभावा
 दुपपद्यते । अतो ब्रह्मकारणत्व संभवत्येव ।

ये पुनरस्यैव जीवस्याविद्याविपुक्तास्यामभिप्रेत्येव मेदं वणयन्ति, तेषामिदं तवमसगतं
 स्यात् । न हि तदवस्थस्य सर्वज्ञत्व, सर्वशरत्वं, समस्तकारणत्व, सर्वात्मत्व, सर्वनियन्त्रत्व
 मित्यादीनि सन्ति । अनेनैव रूपेण ह्याभि श्रुतिमि प्रत्यगात्मनो मेदं प्रतिपाद्यते; तस्य
 सवस्याविद्यापरिकल्पितत्वात् । (तत् सर्वं ह्याविद्यापरिकल्पित त्वन्मते ।) न चाविद्यापरिकल्पि
 तस्याविद्यावस्थायां शुक्तिस्वरजसादिमेदरत् परस्परभेदोऽत्र सूत्रकारेण, "अधिकं तु मेदं
 निर्देशात्" इत्यादिषु प्रतिपाद्यते, अत्रिज्ञासा फलं येति जिज्ञास्यतया प्रकान्तस्य ब्रह्मणो
 जगज्जन्मादिकारणस्य वेदान्तवेद्यत्वम्, तस्य च स्युतिन्यायविरोधपरिहारश्च क्रियते ।

जीवस्य ब्रह्मपरिणामत्वं तुर्वैवमित्याह सदेव सोम्येति ।

एतदधिकरणस्य मृषावादिक्वचि- निर्वाहं निरसितुमाह ये पुनरिति । इमं मेदं विवेश्वरमेव ।
 यदा तु सादिकमस्ति, तदा जीवेश्वरमेोऽप्यस्ति । अतो न संकर, यदा भेदोऽप्येन तत्त्वज्ञान्यात्,
 तदा तु सादिकमपि नेत्येते तैरुक्तम् । तथा 'सर्वज्ञ सर्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धमुक्तस्य भावं शारीरादन्यत्'
 इति च । तस्य नित्यशुद्धमुक्तत्वमावे निर्गुणे ब्रह्मणि सञ्जत्व सर्वशक्तित्वादेरभावात् तदा जीवस्यैवामा
 वाश्च तन्मुलेन जीवद्वेदवधन न सुजम्न इत्याह नहीत्यादिना ॥ परिकल्पितत्वादित्यस्य असगतं स्या
 दित्यन्तान्वय । तस्येत्यादिस्थाने, तत् सर्वं त्वन्मते इति पाठांतरमिति टीका । नित्यशुद्धेतिपदेन हेयगुण
 राहित्यमात्र विवक्षितमिति । निर्दोषकल्याणगुणकारे ईश्वरे जीवभेदोऽस्तित्येव विवक्षितम्, न तु सर्वमुक्ते इति
 चेत्—तदपि निरस्यति नचाविद्येति । अविद्यापरिकल्पिताकारविशिष्टस्य सुसुक्ष्मजिज्ञास्यत्वावगात्,
 सुसुक्ष्मजिज्ञास्ये जीवादाधिस्मर्यैवात् समर्थनात् तदयुक्तमिति भाव । कल्पमानस्येश्वरस्य सर्वज्ञत्व-
 तत्त्वमस्यादिश्रुतिप्रवर्तकत्वादिमत्तरेण कल्पमानतया जीवब्रह्मामेवरूपतत्त्वज्ञानश्रौत्येण कथं द्वैताकारणादि-
 दोषा'मुक्तिरिति प्रागुक्तमप्रतुसंधेयम् । अतो 'यवहारदशायां सर्वदोषप्रसक्तिरुक्ता न कथमपि चोर्ध्वं,
 ऐकात्म्यवादे सर्वदुःखाद्यप्रकलं ब्रह्मर्जनीयम् । अस्मादिस्तुल्यस्य ब्रह्मैर्धर्षणाणां विमोमेदवत् जीवेश्व
 रादिमेदं इत्यर्थवर्गनमप्ययुक्तम् । तदा हि अस्मादिवचोपपत्तिरिति सूत्रेण भाव्यम्, न तु तदनुपपत्ति
 रिति । अधिकरणपदानशेषपरिहारस्य ततोऽसिद्धेश्च तदयुक्तमेव । सर्वज्ञेनाविकरणेन मेदंशुचीना
 यथास्तुनुरुक्त्यारण्यीमत्वं स्थापितम् ॥

(शारी. २-१-८-०.) “अर्पानां तद्वत्प्रमत्तात्ममन्त्रमम्”, “न तु दृष्टान्तमानान” इति सप्रद्वयमेतदधिकरणमिदमनुवदति. तत्र हि विलक्षणयोः कार्यकारणभावानामय एवाधिकरणार्थः । (शारी. २-१-७) “अमदिति चेन्न प्रनिषेधमात्रन्वान” इति च पर्याधिकरणार्थ- (णस्थ)मनुवदति ॥ २३ ॥ इति इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

४३. उपसंहारदर्शनाधिकरणम् २-१-८ ॥

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि । २ । १ । २४ ॥

परस्य ब्रणणः सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य स्थूलसूक्ष्मावस्थमवचेतनाचेतनयन्तुजगीरतया सर्वप्रकारत्वेन सर्वात्मत्वं सकलेतरविलक्षणत्वं चाविरुद्धमिति स्थापितम् । इदानीं सत्यसङ्कल्पस्य परस्य ब्रणणः स्वसङ्कल्पमात्रेण विचित्रजगत्सृष्टियोगो न विरुद्ध इति म्याप्यते । ननु च परिमितशक्तीनां कारककला(पोपसंहारसापेक्षत्वदर्जनेन सर्वज्ञक्षेत्रं ब्रणणः कारककलापानुपसंहारेण जगत्कारणत्वविरोधः कथमाशङ्क्यते? ; उच्यते—लोके तत्तन्कार्यजननशक्तियुक्तस्यापि तत्तदुपकरणसापेक्ष(क्षि)त्वदर्शनात् सर्वशक्तियुक्तस्य परस्य ब्रणणोऽपि तत्तदुपकरणविरहिणः सृष्टृत्वं नोपपद्यत इति कस्यचिन्मन्दधियः शङ्का जायत इति सा निराक्रियते । घटपटादि-

विलक्षणत्वाधिकरण एव कार्यकारणयोरनन्यत्वस्य तन्मूलप्राप्तासामञ्जस्यपरिहारस्य च ज्ञातत्वात् एतदधिकरणमेतत्पूर्वाधिकरणञ्च व्यर्थमित्याक्षेपं परिहरति अपीतावित्यादिना । एकस्याधिकरणस्यैक एव विषयो नवितुमर्हतीति इदमेतदधिकरणार्थमूतमेव त्वानुदितमिति नैतद्वैयर्थ्यमिति भावः । एव जीवस्य भिन्नत्वे कथं कार्यत्वम्, कथमनन्यत्वम्, कथमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञाननिर्वाहः—इति चेत्-तत् सर्वमात्माधिकरण-अंशाधिकरणाद्यवमेयम् । विलक्षणत्वाधिकरणे जडविषयोक्तन्यायस्य जीवेऽपि संभवचित्तयाऽपि शरीरात्मभावः सेत्यति ॥ २३ ॥

एवमनन्यत्वमूले दोषे परिहृते संकल्पमालसहायकत्ववचनमूलशेकायास्तुपरितनमधिकरणम् । उपकरणाभावाद् ब्रह्म निमित्तमुपादानञ्च न भवतीति शङ्का । भाष्ये निमित्तमालविषयकत्वप्रतीतावपि उपादानविषयकत्वं तुल्यन्यायसिद्धम् । अत एव, ‘शक्तीं कर्तृप्रकृत्योरुपकरणगोपस्थितौ कार्यकृत्वम्’ इत्यधिकरणसारावलिः । उपादाननिमित्तमेलनमालेणापि कार्यं न भवति, नहुसहकारिसापेक्षत्वदर्शनात् । लोके निमित्तभूतानां कुलालादीनामुपादानभूतानां धृदादीनाञ्च उपकरणानि विना कार्यजनकत्वाददर्शनात् । अत एव सहकारिसंभरणस्य निमित्तभूतेन चेतनेन क्रियमाणत्वदर्शनात् सर्गारम्भे चोपकरणाभावात् ब्रह्म निमित्तमुपादानञ्चेति कारणताद्वयस्याप्याक्षेपः । सर्वात्मत्वं सर्वानन्यत्वम् । लोकदृतिवाचयेन सांशुद्ध-पक्षसङ्घसाधोऽप्युक्तः । उपकरणविरहिण इति । ननु कर्मानादित्वाददृष्टरूपोपकरणसत्त्वात् दृष्टवद्विरह इति चेन्न-अदृष्टस्य दृष्टसामग्रीघटनमुखेनैव कार्यकरत्वात् । अन्यथा कुलालादिकं विनाऽप्यु-घटाद्युत्पत्तिमसंज्ञात् । मन्दधिय इति । सर्गप्रलयस्वीकारिभिः सांख्यतार्किकादिभिस्तीर्थिकैः अदृष्ट-कारित्ववस्य प्रकृत्युपादानकेः परमाण्वीदवरकारणके वा सर्गारम्भकालिककार्ये स्व

कारणभूताना कुलालकुबिन्दादीना तज्जननसामर्थ्ये सत्यपि कानिचिद्रूपकरणानि उप-
सहृत्तयैव जनयितृत्व दृश्यते । 'तज्जननाशक्ता कारककलापोप-
सहारे जनयितुं न शक्नुवन्ति ; शक्ता पुनः कारककलापोपसहारे जनयन्ति' इत्येतावानेव विशेषः । ब्रह्म-
णोऽपि सर्वशक्ते, सर्वस्य जनयितृत्व तद्रूपकरणानामनुपसहारे नोपपद्यते । प्राप्तसृष्टेश्च
असहायत्वम्, (अ ६ २ २) "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", (महो १ १) "एको ह वै
नारायण आसीत्" इत्यादिषु प्रतीयते । अतः स्रष्टृत्व नोपपद्यत इत्येव प्राप्तम् । तदिदं
माशङ्कते (तदिदमुक्तम्) उप-
सहारेदर्शनात्तेति चेत्—इति ॥

परिहरति—न क्षीरवद्वि इति । न सर्वेषां कार्यजननशक्तानामनुपसहारेणापेक्ष्यत्वमस्ति ।
यथा क्षीरजलादेर्दधिहिमजननशक्तस्य तज्जनने, एव ब्रह्मणोऽपि स्वयमेव सर्वजननशक्तेः
सर्वस्य जनयितृत्वमुपपद्यत । हीति प्रसिद्धचन्द्रिर्देश चोद्यस्य मन्दतारपापनाय । क्षीरादि-
ध्यातश्चनाद्यपेक्षा न दृष्यादिभावाय, अपितु शैघ्र्यार्थं रसनिशेषार्थं च (वा) ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके । २ । १ । २५ ॥

यथा देवादयस्त्वेते लोके सङ्कल्पमात्रेण स्थापेक्षितानि सृजन्ति, तथाऽसौ पुरु-
षोत्तम कृत्स्न जगत् सङ्कल्पमात्रेण सृजति । देवादीनां वेदाद्यगतशक्तीनां दृष्टान्ततयोपा-
प्रति प्रभाशोभा नि भावः । जननेति, उत्पादनेत्ययम् । असहायत्वमिति । जीवानां प्रकृतेः श्वो-
पादानक्रोदिनिविष्टत्वात् कममालस्यापर्याप्तत्वात् वस्त्वन्तरस्य चाभावादिति भावः ।

क्षीरजलादेरित्यादिपदेनायस्कान्तादिप्रसिद्धात् । दधिहिमेत्येतदुपलक्षणम् । प्रसिद्धवदिति । यद्यपि
न्यत्र प्रति क्षीरवदित्यस्य हेतुसमर्पकरणात् हिशब्दस्य हेतुत्वमर्थं स्यात् अथापि संभवतीत्यभ्याहारस्थाने
संभवादित्यभ्याहारे हेतुत्वात्, यद्वा क्षीरवत् स्वल्प ब्रह्मण उपसहारेणापेक्षा न भवति इत्येव सूत्रार्थवर्णनात्
हिशब्द एवमर्थ इति भावः । 'न ब्रह्म कारणम् उपकरणरहितत्वात्, यत्रैव तत्रैवम्' इति न,
क्षीरादौ व्यभिचारादिति सूत्रनिष्कृष्टार्थं । ननु तत्रादिव्योजनादेव क्षीरादिकं दध्यादि भवतीत्यत्राह
क्षीरादिविति । आतश्चन तत्रादिव्येप । जलस्य हिमता न सूर्यकिरणोपेक्षा । तद्वयवमित्यो
विलेखसंश्लेषौ तु तत्र विलक्षणकिरणसमर्पायतौ ॥ ननु 'पयोम्बुवक्षेत् तत्रापि' इत्यत्र क्षीरस्या
पीश्वरसापेक्षत्वं वक्ष्यते, कथमत्र निरपेक्षत्वोक्तिः ॥ नैवम् । उपकरणनिरपेक्षत्वं स्वल्पोच्यते ॥ २४ ॥

लोके इत्यस्य दार्ष्टान्तिकेऽन्योन्ये न भवति, सर्गादौ लोकाभावात् । नो दृष्टान्त एवावयव ।
तत्र, 'लोभयतेऽनेनेति लोकः शब्दः, तस्मिन् । शब्दप्रमाणावगतदेवादिविति यावत्' इति भामत्यर्थं
क्लिष्ट । अत्रोऽर्थान्तरमाह स्वस्वेलोके इति । अत्र भावः—तीर्थकरैः सर्गारम्भे कार्याणामदृष्टमात्रकारि-
तत्वं, सृष्टिमध्ये तु उपकरणसंभेदनाधीनत्वं स्वीकृतम् । तत्र लोके सृष्टिमध्येऽपि यदि उपकरण-
निरपेक्षत्वमित्यने, सर्गादौ तत् कुतो नेति श्लेषनाय लोक इति पदमिति । नन्वतिप्रसिद्धो दृष्टान्त-
प्रागुक्तः । तत्र किमनेन सूत्रेणेत्यत्राह देवादीनामिति । आदिना मुनिना तत्रादिप्रसिद्धम् । यद्यपि

दानं ब्रह्मणो वेदावगतशक्तेः सुखग्रहणायेति प्रतिपत्तव्यम् ॥ इति उपमंहास्वर्गनाधिकरणम् ॥८॥

४४. कृत्स्नप्रसवत्यधिकरणम् २-१-९ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा । २ । १ । २६ ॥

(छा. ६-२-१) “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” (य. अ. २-८) “इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत्” (ऐत. १-१-१) “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” इत्यादिषु कारणावस्थायां ब्रह्मैकमेव निरवयवमासीदिति—कारणावस्थायां निरस्तचिदचिद्विभागतया निरवयवं ब्रह्मैवासीदित्युक्तम् । तद्विभागमेकं निरवयवमेव ब्रह्म, (छा. ६-२-३) “बहु स्यात्” इति सङ्कल्प्य आकाशवाय्वादिविभागं ब्रह्मास्तिम्बपर्यन्तक्षेत्रज्ञविभागं चाभवदिति चोक्तम् । एवं सति तदेव परं ब्रह्म कृत्स्नं कार्यत्वेनोपयुक्तमित्यभ्युपगन्तव्यम् । अथ चिदंशः क्षेत्रज्ञविभागविभक्तः, अचिदंशश्चाऽऽकाशादिविभागविभक्तः इत्युच्यते—तदा, ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम्’, ‘ब्रह्मैकमेव’, ‘आत्मैक एव’ इत्येवमादयः कारणभूतस्य ब्रह्मणो निरवयवत्ववादिनः शब्दात् कुप्येयुः बाधिता भवेयुः । यद्यपि सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कारणम्, स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कार्यमित्यभ्युपगम्यते—तथापि शरीरशस्यापि कार्यत्वाभ्युपगमाद्ब्रह्मकोपो दुर्वारः । तस्य निरवयवस्य बहुभवनं च नोप-
पूर्वमुपादानस्य निरपेक्षत्वे दृष्टान्त उक्तः, निमित्तस्यापि तथात्वज्ञापनमत्र क्रियत इति युवचम्—अथापि विशिष्य देवग्रहणादेवमवसीयत इति भावः । कर्णनाभिर्हि निरपेक्ष एव स्वशरीरात् तन्तुं सृजति संकल्प-
माहात् ; तथेति च भाष्यम् ॥ २५ ॥

अथोपादानत्वस्य निमित्तत्वस्य च पृथक्पृथगाद्येव क्रमेणाधिकरणद्वयेन । ननु यथा तन्तुनामः स्वयं निरवयवत्वाभूतोऽपि स्वशरीरात् नानातन्तुनिर्माणं करोति तथा स्यादित्यत्र, ब्रह्मातिरिक्ताभावे श्रुती-
प्रमाणयति सदेवेति । अन्याभावेऽपि तत् सावयवं चेत्-नोषो न स्यात्, तन्नेति उपातवायवगतैकपदमा-
दयैवाह एकं निरवयवमिति । अवयवसमुदायातिरिक्तावयवभावात् सावयवे एकत्वव्यवहारो गौण इति भावः । नन्वेकशब्दस्य नामरूपविभागरहितमिति खर्ष इति चेत्—निरवयवमित्यर्थवर्गने तत् अर्थ-
सिद्धं भविष्यतीति अन्यमेव स्वरसोऽर्थ इति हृदयम् । तत् चिदचित्स्वीकारोऽपि न युक्त इति दर्शयति
निरस्तचिदचिद्विभागतयेति । एवं प्रतीतमर्थ, ‘निष्कल निष्क्रियं ज्ञानम्’ इत्यादिबचनानि स्थिरी-
कुर्वन्ति । अतो विशेषणीभूताः अन्याहशास्त्रांशास्तस्य न सन्त्येवेति भावः । ब्रह्मैकमेव, आत्मैक एवेति
पदैः, ‘ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव’ (छा. ३-४-११), ‘आत्मा वा इदमेक एव’ (ऐ.) इति श्रुत्यर्थानु-
वादः । सौत्रस्य कोपशब्दस्यार्थं वचतुं स्वप्रयुक्तस्य कुप्येयुरिति पदस्यार्थं भाषते बाधिता भवेयुरिति ।
नन्वनादिकर्मान्गीकारे सर्गासंभवात् तदावश्यकत्वे तदाधाराणां चित्तमपि स्वीकार्यतया विलक्षणस्या-
धिकरणवर्णिताया अचेतनानामपि शरीरत्वात् स्वीकारो युक्तः । एवञ्चैकपदं विशेषणभूतांशवारकं न भवति;
निरपेक्षस्य प्रमाणप्रतिपक्षेतरविषयकत्वादित्येवं सिद्धान्तिशक्यां तत्पक्षेऽप्याह यद्यपीति । दोष इति ।

पद्यते । फायत्वानुपयुक्तांशस्थितिश्च नोपपद्यते । तस्मादसमञ्जसमिवाऽऽभाति । अतो
ब्रह्मकारणत्व नोपपद्यते ॥ २६ ॥

इत्याक्षिप्ते समाधत्ते—

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् । २ । १ । २७ ॥

तुशब्द उक्तदोष व्यावर्तयति । नैवमसामञ्जस्यम् ; कुत ? श्रुते । श्रुतिस्तावत्
निवयवत् ब्रह्मण , ततो विचित्रसर्गे चाह । श्रुतेऽर्थे यथाश्रुति प्रतिपत्त यमित्ययः । ननु
च श्रुतिरपि अग्निना सिञ्चेदितिबत् परस्परान्वयायोग्यमर्थे प्रतिपादयितुं न समर्था ; अत
आह शब्दमूलत्वादिति । शब्दैकप्रमाणकत्वेन सकलेतरवस्तुविसजातीयत्वादस्यायस्य विचित्र-
शक्तियोगो न विरुद्ध्यत इति न सामान्यतोदृष्ट साधन दूषण वा अर्हति ब्रह्म ॥ २७ ॥

रूढान् कार्यस्तत्रोपयुक्तमित्यादिदोष इत्यय । पक्षद्वयेऽपि दोषमन्यमप्याह तस्येति । एवमेकशरीरि शरीर-
शान्य परिसमाप्तत्वादन्यत्र न ब्रह्म स्यादिति चत्वाभिमेतम् । बहुल वा एकत्र वा ब्रह्मण उपक्षीणत्वात् ,
'कारण तु ध्येय ' इत्यादि गतमित्याग्यनाह फायत्वानुपयुक्तेति । कार्यध्यान तु न विधेयम् , सिद्धत्वात् ,
कारणध्यान न कार्यम् , तस्याभावात् माप्यत्वायोगादिति । ननु विशिष्टवेषेण कार्यकारणभावे कार्यगत
ब्रह्माश्रयोपाम्यत्व माप्यत्वञ्चास्तु, मागगृहीतत्वात् । तत्राह असमञ्जसमिवाति । एकस्मिन् कार्ये उपस्रयात्
कार्यान्तरे तदभावात् विशिष्टवेषेण कार्यकारणभाव एव सर्वत्र दुर्ध्व । क्वचित् विशेषमात्रस्य कारणत्वे च
सर्वत्रैव तथेति किं ब्रह्मण कारणत्वेन । तत्र तत्र कारण वा सर्गशरीरि वा भवितुमर्हतीति ॥ २६ ॥

ननु तर्कपराहतस्य श्रुत्यर्थत्व न भवतीत्येव हि पादेऽत्र विचार्यते । अत उद्भावितस्त्वर्को वा
दूषणीय , श्रुत्यर्थो वाऽन्य स्वीकरणीय , न तु निरवयवमेव ब्रह्म बहुरूपेण भूत्वा स्वरूपेण माप्यतथा-
ऽप्यस्तीनि शाहतोऽर्थो वाच्य । न अग्निना सिञ्चेदित्यासवाक्यस्य कश्चित् यथाश्रुतार्थ स्वीकृत्वात् ।
अन श्रुतेरिति अनिश्चितार्थकश्रुतिपुरस्करण न युक्तमिति मन्त्रे, शब्दमूलत्वादिति पदमवतीर्णमिति
दर्शयति ननुचेति । शब्दैकैति । प्रमाणान्तरप्रतीतमर्थमनूष तत्र चेत् कश्चिद्विशेष श्रुत्या बोध्येत,
तदा उपजीव्यप्रमाणविरुद्धार्थबोधनायोगात् अन्यथा नीयेत । ब्रह्म तु श्रुत्येकसमाधिगम्यम् । येन प्रमाणेन
यत् यथाऽऽगम्यते, तत् तथैव स्वीकर्तव्यम् । अत इतरवस्तुवैजात्यमत्र प्रतीयमाने न तर्केण बाधितु
शक्यते । किं वस्तुमहणानन्तर तर्केण बाध , पूर्वं वा । नाथ , तर्कस्यापि स्वोपजीव्यप्रमाणविरोधेन
प्रवृत्त्ययोगात् । नान्य , श्रुतिमन्तरा मथमं तस्य तर्काविषयत्वादिति । ननु तर्हि मिथोविरुद्धौ भावाभावौ
ब्रह्मणि सर्वविधत्वणि न निवार्येयाताम् । तथाचाज्ञत्वसर्वज्ञत्व-नित्यत्वानित्यत्व अणुत्वमहत्त्व-दु स्त्वानन्द
मयत्वादिहेयाहेयमवगम्यत् तद्वैदिति रूढ शारीरकविचारविस्तरेण, यथाश्रुतिं सवस्य सुस्वीकरत्वात्
इत्यत्राह न सामान्यतोदृष्टमित्यादि । सामान्यत सजातीये इत्यर्थे । सजातीये दृष्ट यत् अनभि
मतार्थकल्पनमनमिमताथनिपथन वा, तत् विजातीये वस्तुनि न भवतीति वाक्यार्थ । यद्वा सामान्यतः
साधारणहेतुना साधन दूषणञ्च यत् अन्यत्र लौकिके दृष्टम् , तत् अलौकिक न भवतीति । वस्तुतस्तु

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । २ । १ । २८ ॥

किंच—एवं वस्त्वन्तरसंबन्धिनो धर्मस्य वस्त्वन्तरे चारोपणे सति, अचेतने घटादौ दृष्टा धर्माः तद्विसजातीये चेतने नित्ये आत्मन्यपि प्रसज्यन्ते । तद्प्रसक्तिश्च भावस्वभाव-वैचित्र्यादित्याह-विचित्राश्च हि-इति; यथा अग्निजलादीनामन्योन्यप्रिसजातीयानामौष्ण्यादि-शक्तयश्च विसजातीया दृश्यन्ते, तद्वत् लोकदृष्टविसजातीये परे त्रयणि तत्रतत्रादृष्टाः सहस्रशः शक्तयः सन्तीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यथोक्तं भगवता पराशरेण—(वि. पु १-३-१)

साधनं साधकहेतुं दूषणं दूषकहेतुञ्च सामान्योदृष्टानुमानरूपं नार्हति ब्रह्मेत्यर्थः । सामान्यगामिबलेन प्रमाणिकबाधो न युक्त इति यावत् । किञ्च द्विविधं विशेषतोदृष्टं सामान्योदृष्टञ्च । तदुक्तमिह शास्त्रयो-रित्वाधिकरणे । तत्र द्वितीयं स्पर्शादि-किञ्चिदाश्रित गुणत्वान् इति स्पर्शजद्वयादिना वाग्वाकाशाद्यनुमान-रूपमुक्तं वैशेषिकदर्शने । एतदुक्तं भवति—तद्वत्तदुद्धौ तत्रभावनिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य च प्रतिबन्धकत्वात् तादृशधर्मविषये विरोधोऽवश्यमेव स्वीकर्तव्यः । अतो त्रयणि न सर्वत्रत्वादिविरुद्धा-नामज्ञत्वादीना प्रसक्तिः । अतः तु निरवयवत्वेन साक बहुत्वनादेर्विरोध एव नास्ति । कथमिति चेत्—यथा अग्नेः पदार्थत्वेऽपि नोप्यत्वभङ्गः, तद्वत् । अग्नेरुपपत्तेः प्रत्यक्षप्रमाणे कञ्चिदाह, 'अग्निमुष्णः पदार्थत्वात् । अनग्नौ सर्वत्र व्याप्तिरभ्रैव लक्ष्यते । तत्र क्व पदार्थत्वानुष्णत्वविरुद्धमुष्णत्वम्' इति । तत्र कः समाधिः ? अत्रानुष्णत्वस्य पदार्थत्वस्य च प्रमाणप्रमितत्वात् अनुष्णत्वव्याप्यत्वं पदार्थत्वे भङ्गं मन्तव्यम् । अतः पदार्थत्वज्ञानं न तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमित्येव । तद्वदेवेह सावयवत्वव्याप्यत्वं बहुभा-वित्वाद्गौ भङ्गं मन्तव्यमिति । ततः सावयवत्वासिद्ध्या न निरवयवत्वविरोध इति ॥ २७ ॥

ईदृग्हेतौ सावयवत्वव्याप्तिभङ्गः सर्वसंमतः, अन्यथा सामान्योदृष्टेनानुमानेनानिष्टापादने सर्वत्र पदार्थे एवमापत्तिश्चेति दर्शयितुमुपरि खलम् आत्मनीत्यादि । निरवयवो जीवात्मेति सर्वसंप्रतिपन्नम् । सोऽणुर्वा भवतु विशुर्वा । तस्य देहेन्द्रियमनःप्राणसघातनिविष्टस्य एकेन सयोगे सति अन्येन संयोगः कथम्; एकतोपक्षीणत्वात् । सौभर्यादिभिरनेकशरीरपरिग्रहश्चात एव न भवति । आत्मा सावयवो द्रव्यत्वादित्येव कृतो नानुमीयते । एवं जडत्वादेरप्यापत्तिः । अतो धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधात् अन्यत्र दृष्टरीतिर्नापादनीयेति समन्तव्यमिति वैजात्यमेवेति भावः । आत्मनिचैवमिति भागस्य, कृत्स्नप्रसक्ति-निरवयवत्वशब्दकोपोवेति शंकापरिहारः जीवात्मन्यपि एवं शब्दमूलत्वतुल्यरीत्या धर्मिग्राहकप्रमाणवत्त्व एव कर्तव्य इत्यर्थो मधितुमर्हति । भाष्ये एवमित्यस्य एकधर्मत्वान्तरारोपणे सतीत्यर्थः प्रतीयते । तदा आत्मनि च कृत्स्नप्रसक्तिनिरवयवत्वशब्दकोपोवेत्यनुपपन्नं व्याख्येयम् । तद्प्रसक्तिरिति शब्ददर्शनात् दीपानुसाराच्च आत्मनि उक्तरोधाप्रसक्तिरेवरीत्यैवेत्यर्थो ज्ञायते । स शब्दोऽध्याहार्य इति टीकोक्तम् । सारं वैजात्ययोग इत्युक्तम् । एवमित्यस्यैव वा लोकदृष्टव्याप्तिभङ्गेन विचित्रधर्मयुक्तत्वमित्यर्थः । विचित्राश्च हीत्यस्य लोके जडाः पदार्थाश्च विचित्रा हि, सत्येत्यर्थः । आत्मन्यायात् अचेतनसर्वपदार्थ-न्यायाच्च प्रत्यापि विचित्रमिति विशिष्टार्थः । विचित्राश्चेति चक्षुरसत्त्वात् आत्मना सहाचेतनानामपि

“निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः । कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते” इति सामान्यदृष्ट्या परिचोद्य, “शक्तयः सवभावानामधिन्यज्ञानगोचराः । यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ॥ भवन्ति तपतां श्रेष्ठः पावकस्य यथोष्णता” इति । श्रुतिश्च, (यजु अ २-२ ७) “किं खिद्वनं क उ स वृक्ष आसीत् यतो घावाःपृथिवी निष्टतक्षु । मनीषिणो मनसा पृच्छतेद्दु तत् यदध्यतिष्ठन् भुवनानि धारयन् ॥ ब्रह्म वन ब्रह्म स वृक्ष आसीत् यतो घावाःपृथिवी निष्टतक्षु । मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वो ब्रह्मा प्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्” इति । सामान्यतोदृष्ट चोद्य सर्ववस्तुविलक्षण्ये परे ब्रह्मणि नावतरतीत्यथ ॥ २८ ॥

इतश्च—

स्वपक्षदोषाच्च । २ । १ २९ ॥

स्वपक्षे प्रधानादिकारणवादे, लौकिकवस्तुविसजातीयत्वाभावेन प्रधानादेः, लोकदृष्टा दोषा तत्र भवेयुरिति सकलेतरविलक्षणं प्रथैव कारणमभ्युपगन्तव्यम् । प्रधानं च निरवयवम् ; तस्य निरवयवस्य कथमिदं महदादिविचित्रजगदारम्भ उपपद्यते ? ॥ सत्त्वं रजस्तम इति तस्यावयवा विद्यन्ते इति चेत्—तत्रेदं विवेचनीयम् किं सत्त्वरजस्तमसा समूहं प्रधानम्, उत सत्त्वरजस्तमोभिरारब्धं प्रधानम् । अनन्तरे कल्पे प्रधानं कारणमिति स्वाम्भ्युपगमविरोधः, स्वाम्भ्युपेतसङ्ख्याविरोधश्च ; तेषामपि निरवयवतया कार्यारम्भविरोधश्च । समूहपक्षे च तेषां निरवयवत्वेन प्रदेशभेदमनपेक्ष्य संयुज्यमानानां न स्थूलद्रव्यारम्भकत्व

समुच्चयः । औचित्यात् विचित्रा इत्यस्य शक्तय इति विशेष्यं न गृहीतम् । यथोक्तमिति । उक्तं समाहितम् । अस्य विशेष्यं यथोष्णतेति इत्यत्र इतिपदम् । निर्गुणस्येत्यादि जिज्ञासाधिकरणे व्याख्यातम् । किंखिदित्यादि । लोके निमित्तकारणभूतं तक्षादिरधिष्ठाता कस्मिंश्चिद्देशे उपादानं दार्वादि उपकरणानि च वात्यादीन्यधिष्ठाय रथादि निर्मातीति दृष्टम् । तथा ब्रह्म स्रष्टुं कस्मिन् देशे किमुपादानं कानि चोपकरणाद्यधिष्ठाय घावाःपृथिव्यादि निर्मादिति प्रश्नः । एवं लोकदृष्टरीत्या सामान्यनोदृष्टहेतुना प्रश्नो न युक्तः, वस्तुवैलक्षण्यादिति वक्तुमेव ब्रह्म वनमित्यादि । मनीषिणो मनसेत्यनेन तर्कस्य प्रतिकर्षणं प्रतिबन्धुवैचिष्यदर्शनानुसारिणा प्रतिहृतिरस्तीति ज्ञाप्यते । ब्रह्माप्यतिष्ठति । धारयन् पुंसो ब्रह्मण ब्रह्माधिष्ठातृत्वं नाम ब्रह्मातिरिक्तेपकरणाधिष्ठानानपेक्षत्वमेव । आत्मे धरमितिबन् प्रयोगः ॥ २८ ॥

प्रधानादीत्यादिपदेन परमाणुग्रहणम् । कार्यारम्भेति, प्रधानारम्भकत्वेत्यर्थः । तेषां किं संयुज्यं प्रधानारम्भकत्वम्, असंयुज्यं वा । द्वितीये प्रधानानि लीणि स्युः । आद्ये च ब्रह्मणो दोषः । ततो महत् एव संभवाच्च किमनेन प्रधानेनाज्वालन्तनेन । स्थूलेति । ननु विभुत्वात् सत्त्वादीनां तदुत्पन्नं स्थूलमेव स्वान् । न च सत्त्वाद्यपेक्षया महत् स्वौह्यमिष्यने, किन्तु

सिद्धिः । परमाणुकाणवादेऽपि तथैव अणवो निरंशाः निष्प्रदेशाः प्रदेशभेदमनपेक्ष्य परस्परं संयुज्यमाना अपि न स्थूलकार्यारम्भाय प्रभवेयुः ॥ २९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । २ । १ । ३० ॥

सकलेतरवस्तुविसजातीया परा देवता सर्वशक्त्युपेता च । तथैव परां देवतां दर्शयन्ति हि श्रुतयः, (इवे. ६-७) “पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल-क्रिया च”, तथा, (छा. ८) “अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः” इति सकलेतरविसजातीयतां परस्या देवतायाः प्रतिपाद्य, (छा. ८-१-१) “सत्यकामःसत्य-सङ्कल्पः” इति सर्वशक्तियोगं प्रतिपादयन्ति(न्ती?), तथा, (छा. ३-१४-२) “मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वरसः सर्वमिदमभ्याचो-ऽवाक्यनादरः” इति च ॥ ३० ॥

परिमितत्वमेवेति चेत्—अपरिमितात् अनवयवात् परिमितमेव कथं भवेत् । अधिकपरिमाणत्वरूपस्थू-लत्वाभावेऽपि कार्यकारणयोः स्थौल्यसौक्ष्म्ययोरिष्टत्वेन तदेव स्थौल्यं कथं स्यात्, संयोगे वैषम्याभावात् । परमाण्विति । वक्ष्यत इदं महद्दीर्घाधिकरणे । निरंशा इत्यस्य निष्प्रदेशा इति विकरणम् । परस्परं संयुज्यमाना अपि न स्थूलारम्भाय प्रभवेयुः, संयोगस्य प्रदेशभेदमपेक्ष्य जातत्वाभावात् ; निरवयवतया कात्स्न्येनैव सत्त्वादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं जातिवादिपक्षे जात्यादेरपि । गोत्वादिजातिर्यथैकलैव गवि कात्स्न्येन स्यात्, अन्या गौर्न भवेत् । यथेकदेशेन, तदा जातेः सावयवत्वापत्तिः । तथा विभूनां निरवयवतया सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगोपि न स्यात् । एकल संयोगे कृत्स्नोपक्षयादित्यापादनसंभवात् ॥ २९ ॥

निरवयवं प्रधानं न कारणं भवितुमर्हतीति, परमाणूनां प्रदेशभेदमपेक्ष्य संयोगो न भवतीति च हि साख्यतार्किकपक्षौ निरस्येते । कथं तर्हि प्रकृतेः परमाणुभूतानाञ्च जीवानामुपादानब्रह्मविशेषणतेत्य-त्ताह सर्वोपेतेति । न वयं कल्पयामः किञ्चित्, किंतु श्रुतिप्रामाण्यात् स्वीकुर्मः । अतः प्रत्यक्षस्येव शब्दस्यापि दर्शकस्य न तर्क्याध्यतेति ॥ ‘तदैक्षते’ति सामान्येन सदूपेण प्रकान्ते ब्रह्म अनुप्रवेशरूपव्या-करणप्रस्तावावसरे, संयं देवतैक्षतेति देवतापदेन निर्दिशन्ती श्रुतिः देवतात्वात् सर्वशक्तियोगो भवतीति दर्शयतीति सूचयितुं स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः । कण्ठोक्तिमप्याह तद्दर्शनादिति । प्रकृत्यादिकमपि शक्तिपद-वाच्यम् । तथैवादिभाष्येण विसजातीयत्वाशेऽपि प्रमाणं दक्षितम् । प्रतिपादयन्ती इति स्त्रीलिङ्ग-पाठः स्यात् । प्रागेव तिङन्तप्रयोगात् । श्रुतय इति अस्या अपि ग्रहणम् । नन्वेवं निरवयवं विमु ब्रह्म सर्वसंबद्ध कार्यत्वोपयुक्तमनुपयुक्तमपीति वदता किमेकैकलापि तल कात्स्न्येन संबन्ध इष्टः उतैकदेशेनेति चेत्—अत्र तार्किकच्छायायेदं प्रतिवचनं भवति—निरवयववस्तुविषये कृत्स्नैकदेशविकल्प एव नावतर-तीति । वस्तुतः, कात्स्न्येनैत्यस्य कोऽर्थः, किमन्यत्वासंबध्यमानं सत् अलैव संबद्धमिति, उत प्रतिवस्तु पूर्ण-मिति । नाद्यः, सर्वत्र वर्तमानत्वरूपेण भावेन सहावर्तमानत्वस्य विरोधात् । द्वितीये तु पूर्तिः सर्वप्रदेशा-वच्छिन्नसंबन्धरूपन्यासिर्वा सर्वशक्तियोगो वा । उभयमपि प्रतिवस्तु तस्याक्षतमिति । तदेवं सर्वज्ञ

विकरणत्वाच्चेति चेत्—तदुक्तम् । २ । १ । ३१ ॥

यद्यप्येकमेव ब्रह्म सकलेतरविलक्षणं सवशक्ति—तथापि (श्वे ६ ८) “न तस्य कार्यं करणं च विद्यते” इति करणविरहिणस्तस्य न कार्यारम्भः सम्भवतीति चेत्—तत्रोच्यते—
“शब्दमूलत्वात्”, “विचित्राश्च हि” इत्युक्तम् । शब्दैकप्रमाणकं सकलेतरविलक्षणं तत्तत्करणविरहेणापि तत्तत्कार्यसमर्थमित्यर्थः । तथाच श्रुति—(श्वे ३-१६) “पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकण अपाणिपादो जवनो ग्रहीता” इत्येवमाद्या ॥ इति कृत्स्नपसक्त्यधिकरणम् ॥ ३१ ॥

४५ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् २ १-१० ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् । २ । १ । ३२ ॥

यद्यपीश्वरः प्राक्सृष्टेरक एव सन् सकलेतरविलक्षणत्वेन सर्वाथशक्तियुक्तः स्वयमेव विचित्रं जगत् सृष्टुं शक्नोति—तथापीश्वरकारणत्वं न सम्भवति, प्रयोजनवत्त्वात् विचित्रसृष्टेः, ईश्वरस्य च प्रयोजनाभावात् । बुद्धिपूर्वकारिणामारम्भे द्विविधं हि प्रयोजनम्, स्वायः परार्थो वा । न हि परस्य ब्रह्मणः स्वभावतः एवावाप्तसमस्तकामस्य जगत्सर्गेण किञ्चन प्रयोजनमन-
वाप्तमवाप्यते । नापि परार्थं, अवाप्तकामस्य परार्थता हि परानुग्रहेण भवति, न चेदशगर्भं जन्मजरामरणरकादिनानाविधानन्तदुःखबहुलं जगत् कर्तव्यवान् (णया) सृजति, प्रत्युत सर्वशक्तियुक्तमिदं ब्रह्म । सूत्रे चकारेण पूर्वोक्तैवजात्यसमुच्चयः ॥ ३० ॥

नन्वस्य संकल्पत्रिात्किं स्वाभाविकं नित्यमनित्ये वा । आद्ये सर्वैव सर्वसृष्ट्यापति । अनये तस्य करणकलेतरसापक्षवान् तद्रहिते तत्र भवेत्नित्याशङ्क्य परिहर्तुं विकरणत्वादिति सूत्रम् । उपमहाराधि करणोक्तरीत्या उपकरणानपेक्षवेऽपि क्तुं करणाद्यपक्षा भ्रुवेति प्रचुराशयः । कुर्यादिति शरीरस्याप्युपलक्षणम्, ‘न तस्य कार्यं करणं’ इति श्रुताद्युक्त्यापि निषेधान् । ननु भारूपं सर्वशब्दं सर्वस इति प्रागुक्तम् ॥ सत्यम् । तदैक्षणं, तेज ऐक्षतेत्येव यदवच्छेदेन संकल्पकृतत्वमुक्तम्, तदवच्छेदेन तद्रूपा हि नाम्त्येवेति । उत्तरयति तथापीति । सूत्रे तदुक्तमित्यस्य तत् कार्यारम्भस्य सम्भवनमुक्तमित्यर्थः । जवन इति । कथं पात्राभावे जवनता पाण्यभावे च ग्रहीतृतेति चेत्—जवनत्वं कालविक्षम्भमन्तरा अपेक्षितदेशमवधिधत्वम्, ग्रहीतृत्वमपि लक्ष्मन्तुसंशयः । विभुत्वात् परमात्मनः सर्वदैव तदरूपाति तात्पर्यम् । यद्यपि पाणिपादरूपाद्वह्निर्देहात्त्रिाशङ्क्येऽपि देहावयवविशेषरूपपाणिपादवत्त्वैव जवनो ग्रहीता च भवति इत्यर्थो वक्तुं शक्यते—अथापि उपात्तश्रुतौ कार्यपदेन कायस्यापि निषिद्धतया प्रकृतितेजः प्रभृत्यवच्छेदेन कायामावर्त्तवैव प्रामाणिकतया कायमनस्युपगम्यैव समाधानं वक्तव्यम् । अतः पूर्वोक्त एव पन्था ॥ ३१ ॥

एव तावन् विरुद्धवदवभावानामपि विजानीये ब्रह्मस्यविरोध उपपादित । एवमाभिभावाभावो र्मिथोविरोधस्य सर्ववैद्यत्वात् ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वं न भवतीत्याशङ्क्यामुपरितनमधिकरणम् । अवाप्तसमस्तकामं ब्रह्मेति सिद्धान्तिसमतम् । कर्तृसामान्यस्य क्रियासाध्यप्रयोजनवत्त्वात् अवाप्ताशेषकामत्वसाध्यप्रयोजनवत्त्वयोर्भावाभावरूपतया विरोधः । अवाप्तकामत्वेदम् । अतो न कारणमिति शक्याप्रकारः ।

सुल्लैकतानमेव जनयेत् जगत् करुणया मृजन । अतः प्रयोजनाभावाद् ब्रह्मणः कारणत्वं नोपपद्यत इति ॥ ३२ ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् । २ । १ । ३३ ॥

अवाप्तसमस्तकामस्य परिपूर्णस्य स्वसङ्कल्पविकार्यविविधविचित्रचिदचिन्मिश्रजगत्सर्गं लीलैव केवल प्रयोजनम् । लोकवत् । यथा लोके सप्तदीपामेव मेदिनीमधितिष्ठतः संपूर्णशीर्य-वीर्यपराक्रमस्यापि महाराजस्य केवललीलैकप्रयोजनाः कन्तुकाधारम्भा दृश्यन्ते, तथैव परस्यापि ब्रह्मणः स्वसङ्कल्पमात्रावकल्पजगज्जन्मस्थितिध्वंसादेर्लीलैव प्रयोजनमिति निरवद्यम् ॥ ३३ ॥

यद्यपि परमपुरुषस्य सकलेतरचिदचिद्वस्तुविलक्षणस्याचिन्त्यशक्तियोगात्, प्राक्सृष्टेरेकस्य निरवयवस्यापि विचित्रचिदचिन्मिश्रजगत्सृष्टिः संभाव्येत—तथापि देवतिर्यङ्मनुष्य-स्थावरात्मनोत्कृष्टमध्यमापकृष्टसृष्ट्या पक्षपातः प्रसज्येत ; अतिवोरदुःखयोगकरणात् नैर्घृण्यं चावर्जनीयमिति ॥ तत्रोत्तरम्—

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति । २ । १ । ३४ ॥

न सापेक्षत्वादिति । न प्रसज्येयातां वैषम्यनैर्घृण्ये ; कुतः ? सापेक्षत्वात्—सृज्यमान-देवादिक्षेत्रज्ञकर्मसापेक्षत्वात् विषमसृष्टेः । देवादीनां क्षेत्रज्ञानां देवादिशरीरयोगं तत्तत्कर्मसापेक्षं दर्शयन्ति हि श्रुतिसंस्तृतयः । (बृ. ६-४-५) “साधुकारी साधुर्भवति ; पापकारी पापो भवति । पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति ; पापः पापेन ” । तथा भगवता पराचरेणापि देवादि-

सृजनित्यन्तेन, “सुल्लैकतानं जनयेत् जगत् करुणया सृजन” इति विद्विग्रन्थस्मारणम् । न प्रयोजन-वत्त्वात् । लोके कर्तृणां प्रयोजनवत्त्वादस्य तदभावात् न स्रष्टृत्वमिति पूर्वपक्षः ॥ लीलाकैवल्यम् । केवलायाः भावः कैवल्यम् । लीलायाः कैवल्यम् । केवललीलेति यावत् । लीला हि द्विविधा—‘मेदच्छेदकृशोदरम्’ इत्याद्युक्तफलविशेषार्थसृष्टया-पणचन्धधूताविरूपा, फलानपेक्षकन्तुकविहारारिरूपा च । तत्र प्रथमव्या-वृत्त्यर्थं केवलेति ॥ ननु द्वितीयलीलायामपि रसः कश्चिद् भवत्येव ॥ सत्यमस्ति ॥ कथं तर्ह्यवाप्तकामतेति चेत्-अवाप्तकामत्वं नाम अपेक्षितफलसाधनसामग्रीसंपन्नत्वम्, स्वेच्छामात्रेण सर्वसंपादनसामर्थ्यम् । न तस्य साध्येन फलेन विरोधः । अथापि लीलातिरिक्तं फलं तेन नापेक्ष्यते । ननु प्रबलप्रयाससाध्यस्य सृष्ट्यादेः कथं लीलात्वम् । तत्र ; राजकर्तृककन्तुकविहारान्विषयदीपव्यत्यागोऽपि हि नास्ति ; संकल्प-मात्साधीनत्वस्योक्तत्वात् । तदाह स्वसंकल्पमात्रेति । लीलैव प्रयोजनमिति । लीलाया एव भोग्यत्वात् अनुकूलवस्तुविषयकानुभवातिरिक्तस्यानन्दस्याभावात् तदेव प्रयोजनमिति ॥ ३३ ॥

ननु प्राणिधूतादिकं सर्वं विचित्रवस्तुसंघटनसापेक्षम् । तदर्थं लीलैव ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तविषममृद्धि-विषयी दुःखोत्पादनात् निर्घृणः सुखेऽपि तारतम्यकरुणया विषमश्च भवेत् । न चेदश ईश्वरस्त्वये-प्यते । अतोऽसौ न कारणमित्यत्र वैषम्येति सूत्रम् ।

वचिष्यहेतु मृज्या[ज्यमाना]ना क्षेत्रज्ञाना प्राचीनकमशक्तिरेवेत्युक्तम्, (गि पु १४-५१, ५२) "निमित्तमात्रमेवामौ सृज्याना सगरुमणि । प्रधानकारणीभूता, यतो वै सृज्य शक्तय ॥ निमित्तमात्र मुक्त्यैव नान्यत् किञ्चिदपेक्षने । नीयते तपतां श्रेष्ठ ! स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम् " इति । स्वशक्त्या स्वकर्मणैव देवादिवस्तुताप्राप्तिरिति ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च । २ । १ । ३५ ॥

प्राक् मृष्टे क्षेत्रज्ञा नाम न सन्ति, कुत ? अविभागश्रवणात्, (छा ६ २ १) "सदेव मोक्षेदमग्र आसीत् " इति । अतस्तदानीं तदभावात् तत्कम न विद्यते, कथं तदपेक्षं सृष्टि वैषम्यमित्युच्यते इति चेत्—न, अनादित्वात् क्षेत्रज्ञाना तत्कर्मप्रवाहाणा च । तदनादि-त्वेऽप्यविभाग उपपद्यते च, यतस्तत् क्षेत्रज्ञवस्तु परित्यक्तनामरूप ब्रह्मशरीरतयाऽपि पृथग्य्य पदेशानहमतिश्रुत्म् । तथाऽनभ्युपगमे अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गश्च । उपलभ्यते च तेषामनादित्वम्—(कठ १ २ १८) "न जायते म्रियते वा विपश्चित् " इति ; सृष्टि-प्रवाहानादित्वं च, (तै ना० १ १४) "सूर्याचन्द्रमणौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् " इत्यादौ । (श ३ ४ ७) "तद्दे तर्ह्येयाकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्या व्याक्रियत् " इति नामरूपव्या-करणमात्रश्रवणात् क्षेत्रज्ञानां स्वरूपानादित्वं मिदम् । स्मृतावपि, (गी १३-१६) "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वथनादी उभावपि " इति ॥ अत सर्वविलक्षणत्वात्, सर्वशक्तित्वात्, लीलैक-प्रयोजनत्वात्, क्षेत्रज्ञकर्मानुगुण्येन विचित्रमृष्टियोगाद् ब्रह्मैव जगत्कारणम् ॥ ३५ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च । २ । १ । ३६ ॥

प्रधानपरमाण्वाग्नीना कारणत्वे यद्धर्मवैकल्पमुक्तं बक्ष्यमाणं च—तस्य सवस्य धर्मं ज्ञातस्य कारणतोपपादिनो ब्रह्मण्युपपत्तेश्च ब्रह्मैव जगत्कारणमिति स्थितम् ॥ ६३ ॥

इति प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथम पाद ॥ १ ॥

निमित्तमात्रम्—अप्रधानकारणमेव । कार्यगनवैषम्याशाहेतुत्वात् सर्वसाधारणत्वात्प्रधानता । ग्रीह्यवाचश्रुतैषम्ये हि बीजशक्तिरेव हेतुः, सलिलं तु साधारणम् । तस्य तस्य तत्तच्छक्त्याघायकत्वात् अन्वय प्रथमं तु परमप्रकृत्योऽस्त्येव । तत्र अन्यवत्साविरहाच्च वैषम्याधिक्यात् ॥ ३४ ॥

उपादानत्वनिमित्तत्वाक्षेपपरिहारार्थानेकाधिकरणार्थसंग्रहेण निगमयति अत इति । अनेनोत्तरसूत्रं न प्रकृताधिकरणमालोचयम्, किन्तु सर्वशेषमिति ज्ञाप्यते ॥ ३५ ॥

अस्य पादस्य परमतदुपगमार्थत्वाभावात् समतानुपपन्नत्वशक्यापरिहाररूपत्वात् सर्वधर्मोपपत्ते रित्युक्तम् । धमाणा शब्दमूलमेव स्थापनात् तर्कमूलत्वाभावात् उपपन्नत्वम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीवात्स्य सच्चरवर्तिनो श्रीराघवाचार्यस्य अभिनवदेशिकस्य कृतिषु भाष्यार्थदर्पणे द्वितीयप्रथम ।

श्रीमते रामानुजाय नमः । शुभमस्तु ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते (श्रीभाष्ये)
श्री शारीरकमीमांसाभाष्ये

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः.

४६. रचनानुपपत्त्यधिकरणम् २-२-१ ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च । २ । २ । १ ॥

उक्तं जगज्जन्मादिकारणं परं ब्रभेति । तत्र परैरुद्धाविताश्च दोषाः परिहृताः । इदानीं स्वपक्षरक्षणाय परपक्षाः प्रतिक्षिप्यन्ते । इतरथा कस्यचिन्मन्दधियः तेषां पक्षाणां युक्त्याभासमूलतामजानतः प्रामाणिकत्वशङ्कया वैदिकपक्षे किञ्चित् श्रद्धावैकल्यं जायेतापि । अतः परपक्षप्रतिक्षेपायानन्तरः पादः प्रवर्तते ।

तत्र प्रथमं तावत् कापिलमतं निरस्यते ; वैदिकानुमतसत्कार्यवादाद्यर्थग्रहेणैतस्य सत्पक्षनिक्षेपसंभावनाभ्रमहेतुत्वातिरेकात् । (शारी १-१-५) “ ईक्षतेर्नाशब्दम् ” इत्या-

श्रीः ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

भाष्यार्थदर्पणे द्वितीयद्वितीयः

उपनिषद्वाक्यविशेषविषयकत्वात् प्रथमाध्यायस्य संगतिः स्पष्टा, तदाह उक्तमिति । द्वितीयप्रथमस्य विशिष्य किञ्चिद्भाष्यविषयकत्वाभावेपि उपबृंहणाविरोधेन तर्काविरोधेन च वेदान्तवाक्यानामर्थो वर्णनीय इति शंकापरिहाररूपत्वात् सर्ववाक्यविषयकत्वेन संभवति आत्मसंगतिः, तदाह तत्र परैरिति । अस्य तु द्वितीयद्वितीयस्य केवलं परपक्षप्रतिक्षेपरूपत्वात् वेदान्तवाक्यार्थविचारात्मकत्वाभावाच्चैव शास्त्रसंगतिरित्याशंकाया निर्णतवेदान्तार्थविषयकश्रद्धासमुक्षणार्थमेव परपक्षप्रतिक्षेपात् तच्छेषतथैव संगतिरिति दर्शयति इदानीमित्यादिना । परमतखण्डनप्रकारस्य विशिष्य परिज्ञानाभावेऽपि यस्तावत् अनादिनिधनशास्त्रविपरीतार्थकत्वादेवान्यशास्त्रेष्वप्रामाण्यमातिष्ठते, यच्च प्रत्यक्षविरोध इव निर्णतार्थवेदविरोधे परतर्काणामप्रतिष्ठितत्वमेवाध्यवस्यति, न तस्य श्रद्धावैकल्यप्रसक्तिरिति कस्यचिदित्युक्तम् । जायेतापीति । वेदान्तानां प्राहनिर्णत एवार्थ इत्यत्र न विवादः, अथापि शब्दवत् अनुमानस्यापि प्रमाणत्वात् यावदनुमानेषु परोक्तेषु दोषा नोपलभ्यन्ते, तावत् तेषां तुल्यबलत्वाभिमत्या परोक्षार्थविषये पराभ्युहः कथं सर्वशोधेष्यः स्यादिति मतिर्भवति । तेन परपक्षप्रमाणानां बाधकत्वाभावेऽपि सत्यतिपक्षत्वं समायातीति भावः । संभावनाभ्रमेति । सत्पक्षनिक्षेपः स्यादित्युक्तद्वैतकोटिकः संशयः संभावना, सत्पक्ष एव भवतीति विपरीतनिर्णयो भ्रमः, तदुभयेत्यर्थः । अतिरेकात्—अतिशयात् । नन्वीक्षत्यधिकरणकारणत्वाधिकरणप्रकृत्यधिकरणादौ परास्तस्य पुनः परासारम्भे पौनरुक्त्यमित्यत्राह ईक्षतेरिति । वेदान्तवाक्यानां सारूप्यतत्त्वप्रतिपादकत्वासंभवनिरूपणैदम्पर्यं तेषाम् । तन्मतासौष्ठवमलैव वक्तव्यमिति भावः । नायं पादः परैः सह कलहेन परपक्षप्रतिक्षेपार्थं प्रवृत्तः । अतो वीतरागस्य किं परैः सह कलहेनेत्याक्षेपस्य नावसरः । वीतरागोऽपि, परैः प्रविश्य प्रत्यवस्थाने क्रियमाणे स्वपक्षमारिमज्ञापनाय तत्र दोषोद्भावनेन

दिभि वैदिकवाक्यानामतत्परत्वमाश्रयुक्तम्, अत्रैव तत्पक्षस्वरूपप्रतिषेधः क्रियत इति न
पौनरुक्त्याशङ्कः ॥ एषा[हि]साह्यधाना दशनस्थिति'—(साख्यका ३)

'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या. प्रकृतिविकृतय सप्त ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥'

इति तत्त्वसंग्रहः । मूलप्रकृतिर्नाम सुखदुःखमोहात्मकानि लाघवप्रकाशचलनोपष्टम्भन-
गौरवावरणकार्याणि अत्यन्तातीन्द्रियाणि कार्यैकनिरूपणविवेकानि अन्यूनानतिरेकाणि समता-
मुपेतानि सत्त्वरजस्तमामि द्रव्याणि । सा च सत्त्वरजस्तमसां साम्यरूपा प्रकृतिरेका स्यमभवे
तना अनेकचेतनभोगावबर्गार्था नित्या सयगता सततविक्रिया न कस्यचिद्विकृति', अपितु

तत्तुल्यवल्त्वबुद्धिनिरसन कर्तुमर्हति, न तु जोष स्यात्तुम् । इत् तु मुमुक्षुर्न प्रकृतशास्त्राधिकृतान्
उद्दिश्यैव तन्मत्तदोपव्युत्पादनमिति ।

अत्र विशिष्य सशयाद्यनुक्तावपि अधिकरणगत्या सर्वमस्तीति मन्तव्यम् । औपनिषद कारणवाद
एका न्त अद्वेयो न वेत्येतत्पादानुगतो विशयः । तत्र प्रथमाधिकरणे, साख्यमतमप्युपपन्न न वेति विशयः ।
त्रयण शास्त्रबोधित्वस्योक्ततया युक्त्या उत्साधनमुखेन साख्यमतस्य निरसासमवेऽपि तत्प्रमात्रेण तत्त्वे
निर्णीयमाने साख्यमत स्यात्सत्येव, तत्र तत्त्वाना तर्कत एव स्थापनादिति पूर्वपक्षः । अस्य च तन्मत-
अभावनिरूपणसाधेक्षत्वात् तन्मतप्रनियामनुमदति । एषेति । अविकृति'—न विवृति । प्रकृति
विकृतयः प्रकृतयः सत्यो विकृतयः । षोडशक षोडशरूपापरिमितो गणः । तुशब्दपाठस्तत्रसमतः ।
विकारस्तु केवलविकृतिरिति । चशब्दश्चेत्, सोऽपि त्वर्थे अवधारण एव । पुरुषः जीवः । जात्येकव
चनम् । इति तत्त्वसंग्रहः—इति कारिकया साख्यग्रन्थे तत्त्वानां संवेद्या सक्षिप्य कथनमित्यर्थः ।
कारिकार्थं विशदयति मूलेति । लाघवप्रकाशौ सत्त्वकार्ये । चलनोपष्टम्भने रजसः, शिष्टे तमसः ।
लाघव गुलत्वमत्यनीको धर्मः । प्रकाश तत्त्वज्ञानम् । उपष्टम्भनम् प्रवर्धनम् । गौरव पतनहेतुर्गुलत्वम् ।
आवरणप्रकाशः । कार्यैकेति पदस्य कार्यमात्रेण निरूपण यस्य, स विवेको मिथोभेदो येषा
तानीत्यर्थः । सुखदुःखमोहाना मिथोभिन्नत्वमानुभविकम् । सर्वं वस्तु एतत्त्रयात्मकम् । यथैका युवति
पत्यु सुखाय, सपत्न्या तु स्वाय, कामिनोऽन्यस्य मोहाय च कल्पत इति सा त्रयात्मिका । एवमेव
सूक्ष्मतया मूलकारणे सत्त्वरजस्तमासीति व्यवहारः । सुखदुःखादिवत् लाघवप्रकाशादेर्विरोधाभावात्
तत्कार्यभेदेन कारणभेदासिद्ध्या त्रीण्येवेष्टानीति । अन्यूनैति तत्पुरुष, अनतिरेकेति बहुवीहि ।
एतावत्पर्यन्तं कार्यकारणसाधारणम् । समतामुपेतानीति परममूलस्य विशेषः । तदेतत् विस्पष्टयति
साम्यावस्था प्रकृतिरिति । त्रिगुणमिति तैश्चिद्वहारे हृतेऽपि सत्त्वादेर्ब्रह्मत्व मूलत्वनतिरिक्तत्वश्च
तदिष्टम् । 'सघातपरार्थत्वात्' इति त्रयाणां सघात प्रकृतिरिति हि मन्यते । पश्चाच्चैतन्यारोपो
बभूवते, अन स्यमभेतेनेत्युक्तम् । सर्गता सर्वव्यापिनी । सततविक्रिया सर्वदा परिणा
मिनी—प्रलये प्रविक्षण समपरिणामा, सर्गे विपमपरिणामा । प्रकृतिविकृतय इत्यत्र विकृतित्व

परमकारणमेव । महदाद्याः तद्विकृतयोऽन्येषां च प्रकृतयः सप्त—महान् अहङ्कारः शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रम् इति । तत्राहङ्कारस्त्रिधा (त्रिधः)—वैकारिकः तैजसो भूतादिश्च, क्रमात् साच्चिको राजसस्तामसश्च । तत्र वैकारिकः साच्चिक इन्द्रियादिः ; भूतादिस्तामसो महाभूतहेतुभूततन्मात्रहेतुः ; तैजसो राजसस्तुभयोरनुग्राहकः । आकाशादीनि पञ्च महाभूतानि, श्रोत्रादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वागादीनि पञ्च क्रमेन्द्रियाणि, मन इति केवलविकाराः षोडश । पुरुषस्तु निष्परिणामत्वेन न कस्यचित् प्रकृतिः, न च कस्यचिद्विकृतिः । तत एव निर्धर्मकः चैतन्यमात्रवपुर्नित्यो निष्क्रियः सर्वगतः प्रतिगरीरं भिन्नश्च । निर्विकारत्वात् निष्क्रियत्वाच्च तस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च न लभ्यति ।

एवम्भूतेऽपि तत्त्वे मूढाः प्रकृतिपुरुषसंनिधिमात्रेण पुरुषस्य चैतन्यं प्रकृतावध्यस्य, प्रकृतेश्च कर्तृत्वम्, स्फटिकमणात्रिव जपाकुमुमस्यारुणिमानम्, पुरुषेऽध्यस्य, 'अहं कर्ता भोक्ता' इति मन्यन्ते । एवमज्ञानाद्भोगः, तत्त्वज्ञानाच्चापवर्गः ।

तदेतत् प्रत्यक्षानुमानागमैः साध्यन्ति । तत्र प्रत्यक्षसिद्धेषु पदार्थेषु नातीव विवाद-पदमस्ति । आगमोऽपि कपिलादिसर्वज्ञानमूल इति सोऽपि प्रथमे काण्डे प्रमाणलक्षणे निरस्तप्रायः । यदिदं प्रधानमेव जगत्कारणमित्यनुमानम्, तन्निरसनेन तन्मतं सर्वं निरस्तं भवतीति तदेव निरस्यते ।

शकं, प्रकृतित्वं पश्चादित्याशयेन तद्विकृतय इति पूर्वमुक्तम् । इन्द्रियादिः एकादशेन्द्रियसाक्षात्-कारणम् । भूतादिः तन्मालद्वारा पञ्चभूतकारणम् । तत शब्दतन्मालमाकाशकारणम् । वाय्वादीनां तु क्रमेण पूर्वसर्वतन्मालविशिष्टोत्तरतन्मालकारणकता । निर्धर्मकः रागादिविकाररहितः । आत्मगुणानां बुद्धिनिष्ठत्वस्यैव तैः स्वीकारात् । चैतन्यमात्रवपुः ज्ञानस्वरूपः, न तु ज्ञाता । एवम्भूतेऽपि तत्त्वे—बन्धुस्थितौ एकसत्यामपि । पुरुषस्य चैतन्यमिति राहोः शिर इतिवत् प्रयोगः । प्रकृतेः बुद्ध्यपरपर्याय-महत्त्वरूपेण परिणतायाः प्रकृतेः । अहं कर्ता भोक्तेत्यत्र अहमिति अभ्यस्तचैतन्यकाराहंकाराभिन्नबुद्धितत्त्वा-भेदेनात्मग्रहणम् । तत्राऽऽत्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरुद्भिद्गतयोरारोपेणोपलब्धिः ।

एतन्मतनिरासद्वयं तत्साधकप्रमाणनिरासेनैव कार्यः । तत् तद्विद्यप्रमाणलये तर्कमालनिरासे कारणं वक्तुमाह तदेतदिति । प्रकृत्यादितत्त्वजातमित्यर्थः । आगमैरिति । पारिभाषिकनामानि, तत्तदर्थोपासन-तत्कलादीनि च बहूनि तदागममन्तरा दुर्ग्रहाणीति । नातीवेति ! धर्मधर्मिणोरभेदः; कार्याणामभिन्नक्तिरेव, न पुनः अवस्थाप्राप्तिरित्यादौ विवादोऽस्ति । प्रत्यक्षज्ञानं नाम अन्तःकरणस्येन्द्रियकुल्याद्वारा बहिर्नि-सृतस्य यथाविषय संयोगः इतीदृशमपि द्रष्टव्यम् । अथाप्यसुरत्यक्त्वादुपेक्ष्यत इति भावः । प्रमाणलक्षणे प्रमाणाध्याये मीमांसायां प्रथमे । निरस्तप्रायः । धर्ममीमांसायां धर्मविषयकागममात्रस्य निरसनीयत्वेऽपि श्रुतिप्रतिपादितविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वहेतुनैव तन्निरासात् वेदान्तविरुद्धतत्त्वाधिर्गमविषयेऽपि स न्यायोऽवत-रतीत्याशयेन प्रायपत्रम् । ननु पसिद्धपरमाणुकारणतर्कनिरस्तत्वादेव प्रधानकारणतर्को न स्वास्यतीति

ते चैव वणयन्ति—कृत्स्नस्य जगत् एकमूलत्वमवश्याम्भुपगमनीयम्, अनेकेभ्यः कार्योत्पत्त्यभ्युपगमे कारणानुत्थानात् । तन्तुप्रभृतयो ह्यवयवाः स्वाश्रभूतैः पट्टभिः पार्श्वैः परस्परं संयुज्यमाना अवयविनमुत्पादयन्ति, ते च तन्त्वादयं स्वावयवैस्तथाभूतैरुत्पाद्यन्ते, ते च तथाभूतैः स्वावयवैरिति परमाणुभिरपि स्वकीयैः पट्टभिः पार्श्वैः संयुज्यमानैरेव स्वकार्योत्पादनमभ्युपेतव्यम्, अन्यथा प्रथिमानुपपत्तेः । परमाणवोऽप्यशित्नेन स्वाश्रैस्तथैवोत्पाद्यन्ते, ते च स्वाश्रैरिति न क्वचित् कारणं यवस्थितिः । अतः कारणव्यवस्थामिद्वयार्थमेकद्वयविविधविचित्रपरिणामशक्तियुक्तं स्वयमप्रच्युतस्वरूपमेव महदाद्यनन्तावस्थाश्रयं कारणमाश्रयणीयम् । तच्चैकं कारणं गुणत्रयसाम्यरूपं प्रधानमिति ।

तत्कल्पने हेतून् उपन्यस्यन्ति—(सारूप्यं का १५ १६)

“भेदानां परिमाणात् समन्वयाच्छक्तित्वात् प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागाद्विभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ कारणमस्त्यव्यक्तम् ” इति ।

अयमर्थः—विश्वरूपमेव वैश्वरूप्यम्=विचित्रसन्निवेशं तनुशुबनादि कृत्स्नं जगत् । तच्च जगत् विचित्रमनिवेशत्वेन कायभूतं तत्स्वरूपाव्यक्तकारणकम्, कुत ? कार्यत्वात् । कायस्य हि सर्वस्य तत्स्वरूपात् कारणविशेषाद्विभागं तस्मिन्नेवाविभागश्च दृश्यते, यथा घटमकुटादेः कार्यस्य तत्स्वरूपात् भृत्सुवर्णादेः कारणाद्विभागं तस्मिन्नेव चाविभागः । अतो विश्वरूपस्य जगत् तत्स्वरूपात् प्रधानादुत्पत्तिं तस्मिन्नेव लयश्चेति प्रधानकारणकमेव जगत् ॥

मतिनिरासाय तदाश्रयमाह अनेकेभ्य इति । वश्यमाणकारिकायां भेदानां परिमाणादित्यस्य परमाणुद्रूपणपरतयाऽपि व्याख्यानं सुकरमित्याशयेनाप्येते प्रथममुक्तम् । पार्श्वैः एकैकपार्श्वगतैरश्रैः । परमाणुप्रभृति सर्वे वस्तु दशान्किसन्धिः । तत्रैकैकमपि वस्तु अन्येन वस्तुना यदा पार्श्वं संयुज्यते, तदा तद्वस्तुतत्पार्श्वगतत्रिगुणत्वयोगे स्वकीयपार्श्वत्रिगुणत्वे तस्य संयोगो भवतीति परमाणुद्वयगताश्रयत्वं पट्टिभ्यः पार्श्वैरित्युच्यते इति श्येयम् । अन्यथा पार्श्वमालं विना कर्त्स्नैः सशोऽस्वीकारे । प्रथिमानुपपत्तेः । उभयोः समं रिमाणतया स्थूलता न स्यादिति । अंशित्वेन सावयवत्वेन । अपरिणताश्रोप्यस्तीति ज्ञापयति स्वयमप्रच्युतेति । त्रयसाम्यरूपमिति । गुणानामश्रयं संयोगो न, किन्तु विभूनां तेषां कर्त्स्न्येन व्याप्तिरेव । एवमभूतसाम्यैकत्वात् एकं प्रधानमिति नानुपपन्नमिति भावः । भेदानां विशेषाणां गुणवैश्वरूप्यविशेषभाजा महदादीनां परिमाणात् परिमितत्वात् अन्यापित्वात् । अव्यापिनामनित्यत्वात् आन्तिकारणत्वायोगात् । समन्वयात् घटादौ मृदादेरेव सर्वकार्यानुगतत्वादित्यर्थः । शक्तित्वात् प्रवृत्तेः । प्रवृत्तिविषयकशक्तिमत्त्वात् । कारणेति । कारणात् कार्यस्य विभागात् आविर्भावात् । वैश्वरूप्यस्य । विश्वरूपमेव वैश्वरूप्यम् । तस्य विचित्रसंस्नानकस्य अविभागात् लयात् । जगत् उत्पद्यमानत्वात् लीवमान्त्वाच्च सकारणकम् । तत्र सर्वानुत्पत्त्वात् गुणत्रयसाम्यमेव कारणम् । अननुत्पत्तवस्तुनि कार्यस्य कदाचिद्वनमित्यक्ततया श्रित्यममभावादिदमेवोत्पादनसकम् । महदादीनां तु परिमितत्वात् तत्कारणमन्यत्

गुणत्रयसाम्यरूपं प्रधानस्यैव जगत्स्यैव कारणम् ; सत्त्वरजस्तमोभयमुखदुःखमोहान्मकत्वान् जगतः ; यथा मृदात्मनो घटस्य मृदद्रव्यमेव कारणम् ॥ तदेव हि तद्रूपस्याध्यप्रवृत्ति- शक्तिम् ; तथा दर्शनात् ॥ अव्यक्तस्य गुणसाम्यरूपस्य देशनः कालनशापगमितस्यैव कारणत्वं भेदानां महदहङ्कारतन्मात्रादीनां परिमितत्वादवगम्यते । महदादीनि च घटादि- यत् परिमितानि कृत्स्नजगद्रूपानि न प्रभवन्ति । अतस्त्रिगुणं जगद् गुणत्रयसाम्यरूपप्रधा- नैकारणमिति निश्चीयते—

अत्रोच्यते—रचनानुपपत्तेश्च नानुपपत्तेश्च । अनुमीयत इत्यनुमानम्—न भवदुक्त प्रधानं विचित्रजगद्रचनामर्थम्, अचेतनत्वे मति तत्स्यभावाभिज्ञानधिष्ठितत्वात् ; यदेवम्, तत् तथा ; यथा स्थपामादादिनिर्माणे क्लेशलटावाधिकम् । दावादेश्चेतनस्य तज्ज्ञानधिष्ठितस्य कार्यारम्भानुपपत्तेर्दर्शनात्, तज्ज्ञानधिष्ठितस्य कार्यारम्भप्रवृत्तेर्दर्शनाच्च न प्राज्ञानधिष्ठितं प्रधान कारणमित्युक्तं भवति ॥ चकारादन्वयस्यार्तक्रान्त्यं ममुचिनोति । न घञ्चितं जीवलस्यगोत्वादि कारणत्वव्याप्तम् ॥ न च वाच्यम् -मा भूदन्वितानामपि जीवलयादिधर्माणां कारणत्वम् ; द्रव्यस्य तु हेमादेः कार्येऽन्वितस्य कारणत्वव्याप्तिरस्यैव ; सत्त्वादीन्वयपि द्रव्याणि कार्येऽन्वि- तानि कारणत्वव्याप्तानि—इति ; यतः सत्त्वादयो द्रव्यधर्माः, न तु द्रव्यस्वरूपम् । सत्त्वादयो हि पृथिव्यादिद्रव्यगतलघुत्वप्रकाशादिहेतुभूताः तस्त्वभावविशेषा एव ; न तु मृद्धिरण्यादि- वत् द्रव्यतया कार्यान्विता उपलभ्यन्ते । गुणा इत्येव च सत्त्वादीनां प्रसिद्धिः ॥

कल्पयमानमनवस्थाभ्यामपरिमितमित्यत एति श्लोकार्थं । गुणत्रयसाम्यरूपमित्यादि समन्वयादित्यस्य व्याख्यानम् । तदेव हीत्यादि शक्तिः प्रवृत्तेरित्यस्य । कार्यस्य प्रवृत्तिरूपतिरिव । तथादर्शनादिति । न हि दण्डादिक घटादावनुवृत्तं तदुपादानत्वाद् । उपादीयते कार्यं यत्, यथाभिव्यज्यते तद्द्रव्युपादान- मिति भावः । सूत्रे रचनानुपपत्तेश्च चेतनस्यापारं प्रसिद्धस्य प्रयोगे चेतनकर्तव्यस्याचेतनमात्रकार्यत्वचोत्तार्थः । अत एव फलितमनुमानमाह न भवदिति । विचित्रजगदिनि प्रवृत्ताभिप्रायेण । कार्योत्पादनासमर्थत्वमेव साध्यं दृष्टानुगुणम् । ननु प्रधानस्यानुमानतोऽसिद्धाववानुमाने आश्रयासिद्धिः, सिद्धौ तु जगद्रचनसामर्थ्य- विरहस्य साध्यस्य बाध इति चेन्न-यद्यचेतन प्रधानं तत्स्यभावाभिज्ञानधिष्ठितं स्यात्, तर्हि कार्यनिर्माणासमर्थ- स्यादिति तर्कप्रयोगे तात्पर्यात् । अत एव सूत्रे रचनानुपपत्तेरित्युक्तम् । अत्र व्यतिरेकमुखेनापि व्याप्य- व्यापकभावसिद्धिं दर्शयितुम् एतत्तर्कानुग्राह्यमनुमानं दर्शयितुञ्च सूत्रे प्रवृत्तेश्चेत्युक्तम् । जगत् प्राज्ञाधि- स्थितकारणकम् उत्पद्यमानत्वात् घटादिवदिति प्रयोगः । न च तर्कानुमानेनैवेत्स्वरसिद्ध्यापत्तिः, साख्य- संमतजीवविक्षणाभिज्ञानेकचेतनग्रहणेनाप्यनुमानपर्यवसानस्य शास्त्रतोयित्वाधिकरणे उक्तत्वात् । एवं तर्क- प्रमाणयोः समुच्चयाय द्वितीयदशकार । प्रथमस्तु रचनानुपपत्तिवत् समन्वयानुपपत्तिरप्यस्तौत्यनुक्ततत्समुच्चा- यकः । तदाह चकारादिति । सुखदुःखमोहरूपाणां सत्त्वरजस्तमसा शौक्ल्यादिवत् गुणत्वेन प्रसिद्धानां द्रव्यवत् प्राधान्येनान्वयानुपपत्त्या न तदभिन्नस्य प्रधानस्य कारणता । प्राधान्येनान्वयो हि समन्वयः ;

यच्च कारणव्यवस्थसिद्धये जगत एकमूलतामुक्तम्, तदपि सत्त्वादीनामनेकत्वाभ्योपपद्यते । अत एव कारणव्यवस्था च न मिद्वयति । साम्यावस्था सत्त्वादय एव हि प्रधानमिति त्वन्मतम् । अत कारणबहुत्वादनवस्था तदवस्थैव । न च तेषामपरिमितत्वेन व्यवस्थासिद्धिः, अपरिमितत्वे हि त्रयाणामपि सर्वगतत्वेन न्यूनाधिकमात्राभावात् वैषम्यासिद्धेः कार्यारम्भाममवात् कार्यारम्भायैव परिमितत्वमवश्याश्रयणीयम् ॥ १ ॥

यत्र रथादिषु स्पष्ट चेतनाधिष्ठितत्व दृष्टम्, तद्व्यतिरिक्त सर्वे पक्षीकृतमित्याह—

पयोम्बुवच्चेत् - तत्रापि । २ । २ । २ ॥

यदुक्त प्रधानस्य प्राज्ञानधिष्ठितस्य विचित्रजगद्रचनानुपपत्तिरिति—तत्र, यत् पयोऽम्बुवन् प्रवृत्तिरुपपद्यते । पयमस्तावत् दधिभावेन परिणममानस्यानन्यापेक्षस्य आद्यपरिस्पन्दप्रसृतिपरिणामपरम्परा स्वत एवोपपद्यते । यथा च वारिद्विद्युत्कस्थाम्बुन एकरसस्य नारिकेलताल-चूत कपित्थ निम्ब तिन्त्रिण्यादिविचित्रसरूपेण परिणामप्रवृत्ति स्वत एव दृश्यते—

अन्यथा गोत्वशौन्यत्वाद् व्यभिचारदित्यर्थः । अतएवेत्येत्त्वं विवृणोति साम्यावस्था इति । तथा च सत्त्वादीनां द्रव्यत्वेऽपि परिमितत्वे मिद्वे, भेदानां परिमाणादिति भवदुक्तैव कारणान्तरापेक्षेत्यनवस्थेति भावः । सिद्धांते तु सत्त्वादिगुणाश्रय प्रधानमेकमेव विचित्रपरिणामशक्तमित्युच्यते ॥ १ ॥

जगत्कारणमचेतनं चेतनाधिष्ठानसापेक्षमचेतनत्वादित्यनुमानं पयोम्बुप्रभृतौ व्यभिचारितमिति शक्यपरिहृतमुपरि सूत्रम् । तदर्थं सगृह्णाह यवेति । पक्षीकृतमिति । पयप्रभृतौ व्यभिचारप्रदर्शनं हि साध्याभावनिद्वन्द्वे सत्येव । स तु न, किन्तु तत्रापि संशय एव । अचेतन सर्वं चे न्सापेक्षमिति व्याप्यक्षीकारे रथादेरपि कस्यचित् चेतनमन्तरा समवापत्तिरिति स्थिते, तद्बलात् पयोम्बुप्रभृतावपि जगतीव चेतनाधिष्ठानमनुमेयमेव । व्यभिचारसंशयस्य तु तर्केण निरस्यते । जगदिनि वा जगत्कारणमिति वा पक्षनिर्देशं विना, त्रिवाऽप्येवं कार्यमिति वा तादृशकारणमिति वा तत्तदनुमाने पक्षनिर्देशाच्च सर्वस्य पक्षतया न व्यभिचारसंशयस्याप्यवकाश इति भावः । दधिभावेनेति । यद्यपि साख्ये, “वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरुच्यते । पुरुषविभोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य” इति वत्सार्थक्षीरप्रवृत्तावेव चेतनानपेक्षत्वं निदर्शितम्—तथापि विभुनि प्रधाने परिस्पन्दरूपप्रवृत्तेस्तदनिष्टत्वात् कार्यजनकत्वरूपं यत् परिणामित्वम्, तद्रूपप्रवृत्तेरेव नक्तव्यत्वात् द्रव्यात्मककार्योपादानत्वस्य प्रकृतसंदर्भे विचार्यमाणत्वाच्चैवं व्याख्यातम् । न चेद् धीमथ न भवतीति सुवचम्, उपमहारादर्शनाधिकरणे क्षीरस्य दधिभावेन परिणामे निरपेक्षत्वस्य सूत्रकृत्योक्ततया तन्मैवाल स्मरणसंभवात् । अम्बुविषये तु साख्यैरेव स्पष्टमुक्तम्, “परिणामतः सल्लिखत्” इति । अत एव क्षीरस्य वत्सार्थप्रवृत्तिवत्, जलस्य निम्नदेशस्यन्दनरूप प्रवृत्तेरेव ग्रहणेन व्याख्यातं दृश्यते नाहतम् । साख्योक्तस्यैव स्वीकारासंभवात् । दृष्टान्तद्वयेऽन्यतरत्वं साख्योक्तरीतित्याग मत्तद्वयेऽपि तुल्ये । तत्र कार्यद्रव्यपरिणामित्यानुगुणार्थवर्णनमस्मत्पक्षे इति विशेषः । परिणममानस्येति । आत्मनेपदिप्रयोगं शाकरादित्रिगुणसमाहत एव । परिस्पन्देति ; परिणामेत्यर्थः । स्वत एवोपपद्यते इति ।

तथा प्रधानस्यापि परिणामस्वभावस्यान्यानधिष्ठितस्यैव प्रतिसर्गावस्थायां सदृशपरिणामेनावस्थितस्य सर्गावस्थायां गुणवैषम्यनिमित्तविचित्रपरिणाम उपपद्यते । यथोक्तम्, (साङ्ख्य-का. १६) “परिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात्” इति । तदेवमव्यक्तमनन्यापेक्षं प्रवर्तते इति चेत्—अत उत्तरम्, तत्रापि इति; यत् क्षीरजलादि दृष्टान्ततया निर्दिशितम्, तत्रापि प्राज्ञानधिष्ठाने प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । तदपि पूर्वत्र पक्षीकृतमित्यभिप्रायः । (शारी. २-१-२४) “उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि” इत्यत्र दृष्टपरिकरान्तररहितस्यापि स्वासाधारणपरिणाम उपपद्यत इत्येतावदुक्तम्, न प्राज्ञाधिष्ठितत्वं पराकृतम्; (वृ. १-७-४) “योषु तिष्ठन्” इत्यादिश्रुतेः ॥ २ ॥

इतश्च—

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ २ । २ । ३ ॥

सत्यसङ्कल्पेश्वराधिष्ठानानपेक्षपरिणामित्वे सर्गव्यतिरेकेण प्रतिसर्गावस्थयाऽनवस्थिति-प्रसङ्गाच्च न प्राज्ञानधिष्ठितं प्रधानं कारणम् । प्राज्ञाधिष्ठितत्वे तस्य सत्यसङ्कल्पत्वेन सर्गप्रति-

भातश्चनव्यापारसापेक्षत्वात् चेतनः कारणमिति शकाजमनार्थमिदं वाक्यम्, उपलभ्यत इत्ययोगात्, यथेत्यनारम्भाच्च । अथ तु दृष्टान्ततामाह । यथा चेति । चकार. पयोदृष्टान्तसमुच्चये । प्रति-प्रतिगुणाश्रयविशेषात् प्रतिनियता-गुणा यस्मिन् आश्रये (द्रव्ये) स प्रतिगुणाश्रयः । प्रतिगुणाश्रये प्रतिगुणाश्रये विशेषः प्रतिगुणाश्रयं विशेष इति धीप्तायां प्रथम. प्रति । आश्रयाश्च तालनारिकेलादयः । इत्यादीत्यादिना, ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गिं प्राचशो नद्य. स्पन्दन्ते’ इत्यादिग्रहणम् ॥ २ ॥

ननु रथादिस्थले यथादर्शनमेष्टव्यम् । क्षीरादिपक्षीकरणं तु तदा स्यात्, यदि जगत ईश्वरकर्तृ-कत्वाक्षमवा निर्णयः । जगत् प्रेक्षावत्कर्तृकम् स्वार्थ-कारुण्यान्यतरानधीनत्वात्; यन्नैवम्, तन्नैवमिति तदकर्तृ-कत्वमेव तु सिद्धमिति शंका, “वस्तुविबुद्धिः” इति कारिकायां सांख्यतत्त्वकौमुद्युक्तीत्या प्राप्तां सुखान्तरेणोद्भाव्य परिहरिष्यन् प्रधानस्य प्राज्ञानपेक्षत्वेऽनुपपत्तिं शिष्येषु प्रदर्शयत् सुखमवतारयति इति चेति । नानुमानमित्यनुपपन्नं । अनुमानमित्यस्य अत्रश्चात्मक प्रधानमित्यर्थः । अनपेक्षपरिणामित्वे इति । तथाच तर्कोपपत्त्यर्थं प्राज्ञकर्तृकत्वानुमानमवतारिकोक्तानुमानेन सत्प्रतिपक्षित न भवतीति भावः । व्यतिरेकेति । जगत्कारणत्वेन करुण्यस्य प्रधानस्येष्ट आकारः सर्गावस्था । तद्व्यतिरेकः प्रतिसर्गरूपप्रलयावस्था । व्यतिरेकेणावस्थानस्याभावो व्यतिरेकानवस्थितिः । व्यतिरेकेत्यस्यावस्थितानवस्थयः । अनपेक्षत्वात् चेतनाधिष्ठानरूपकारणान्तरानपेक्षत्वात् । अचेतनं प्रधानं सर्गव्यापृतं न तत उपरमेतेति प्रलयावस्था उभयेष्टा न सिद्धचेदिति सूत्रार्थः । ननु संकल्प एव प्रतिसर्गविषये कुतो भवति ? न हि परिपूर्णस्य ततः फलम् ॥ निरन्तरदुःखानुभवनिर्वर्तनेच्छैव कारणमिति चेत्— इयं हि दया । अस्यां सत्यां हुरुण्ययात् दुःखानुत्पादनेच्छाऽपि भवतीति सृष्टिरेव न स्यात् । अन्विविशिष्टानां चित्तां मुखोरिपादविषयेति चेत्—विषयवृद्धिः कथम्; सुखमयदृष्टिप्रसङ्गात् । तथा

सर्गविविधसृष्टिव्यवस्थासिद्धिः । न च वाच्यम्—प्राज्ञाधिष्ठितत्वेऽपि तस्यावाप्तसमस्तकामस्य परिपूर्णस्थानवधिकातिशयानन्दस्य निरवद्यस्य निरञ्जनस्य सर्गप्रतिसर्गव्यवस्थाहेत्वभावात्, विषमसृष्टौ निर्देयत्वप्रसङ्गाच्च समानोऽयं दोष इति—परिपूर्णस्यापि लीलार्थप्रवृत्तिसमवात्, स्वज्ञस्य तस्य परिणामविशेषापन्नप्रकृतिदर्शनरूपसर्गप्रतिसर्गविशेषहेतोः समवात्; क्षेत्रज्ञ-कर्मणामेव विषमसृष्टिव्यवस्थापकत्वाच्च ॥

नन्वेव क्षेत्रज्ञपुण्यापुण्यरूपकर्मभिरिव सर्वा व्यवस्था, सिद्धयन्तीति कृतमीश्वरेणा-धिष्ठात्रा । पुण्यापुण्यरूपानुष्ठितकर्मसंस्कृता प्रकृतिरिव पुरुषार्थानुरूप तथातथा व्यवस्थया परिणस्यते, यथा त्रिपादिद्विपातानामन्नपानादीनाम्, औषधविशेषाप्यायितानां च सुखदुःखज्ञतुभूत परिणामविशेषो देशकालव्यवस्थया दृश्यते । अतः सर्गप्रतिमगव्यवस्था देवादि-विषमसृष्टि कैवल्यव्यवस्था च सवप्रकारपरिणामशक्तिद्युक्तस्य प्रधानस्यैवोपपद्यत इति—

अनभिज्ञो भवान् पुण्यापुण्यकर्मस्वरूपयो । पुण्यापुण्यस्वरूपे हि शास्त्रैकमधिगम्ये । शास्त्र चानादिनिधेन अविच्छिन्नपाठसंप्रदाय—अनाघातप्रमादादिदोषगन्ध वेदाख्यास्वर-राशि, तथा 'परमपुरुषाराधनतद्विषयरूपे कर्मणी पुण्यापुण्ये, तदनुग्रहनिग्रहायत्ते च तत्फले सुखदुःखे' इति वदति । तथाऽऽह [भगवद्]द्रमिडाचार्यः, (बृ २ ७-४) "फलसंविमन्तस्या हि कर्मभिरात्मानं पिप्रीषन्ति । स प्रीतोऽल फलायेति शास्त्रमर्थादा" इति । तथाच श्रुतिः, (तै ना) "इष्टापूते बहुधा जातं जायमानं विश्वं विभर्ति भुवनस्य नाभिः" इति । तथा च भगवता स्वयमेवोक्तम्, (गी १८ / ६) "यत् प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

च विषमसृष्टेरवामावे किमिति तन्निरवर्तनसकरूप इति शंका परिहरति न वेति । लीलारसानुभूयया परेषामनर्थान् सतनयन् लीलारसान् अनुभवतीत्युक्तौ निर्देय एव स्यादित्यत्राह सर्वज्ञस्येति । प्रकृते रवन्मूले परिणामे प्राप्ते प्रतिसर्ग आरब्धश्च, एवन्मूले च सर्ग इति संकल्पितवान् स तद्दर्शनवशात् तथा तथा करोति । अनधजनरूपं वैधर्म्यं तु कर्मायत्तमिति । सर्वा व्यवस्था प्रकृते तत्परिणाम व्यवस्था समग्रं सर्गव्यवस्था दुःखित्वात्तद्व्यवस्था च । कैवल्यव्यवस्था कस्यचिन्मोक्षप्राप्ति । फल संविमन्तस्या ल । फलमत्र चेच्छया कर्मणि यज्ञदानतप प्रभृतिभिर्विहितै देव-देव्यकैलतदनुद्देय-कैश्च । आत्मानं परमात्मानम् । पिप्रीषन्ति प्रीणन्ति निच्छन्ति । श्लामिति । न मध्ये अपूर्वम-प्रायागिकं करुणमिति भाव । पिप्रीषन्तीति सप्रयोग यथावस्थितशस्त्रार्थभिन्नकर्तृविकक्ष्य । तार्किक-मीमांसकान्तिमन्यापूरुस्य निरसनकल्पनेयमपूर्वेति मन्दिमुदासाय प्राचीनमेतिप्रदर्शनं द्रमिडाचार्य इति । सोऽपि स्वपूर्वपुरुषान् प्रमाणान् पिप्रीषतीत्युक्तवान् । यत् इति शुक्लम पूर्ववाम्, अतोऽपूर्व-करुणमत्रवाम्पूःमिति भाव । इष्टापूतम् इष्टश्च पूष च यागारि तत्राकनिमाणादि च । पूर्वग्रहणं देवतानु-द्देयनेऽपि तत्प्रीतिस्थितिशोधनाय । भुवनस्य ७ मि सवाधारमूल पर विभर्ति श्लेके, फलमदान भारयपि वहति स्वयम् । तथान कर्मापेथा प्रकृतिपृष्णिनिरित्यम् भगवन्निग्रहानुग्रहपेक्षेरेवार्थ इति

सगविचित्रसृष्टिव्यवस्थासिद्धिः । न च वाच्यम्—प्राज्ञाधिष्ठितवेऽपि तस्यावाप्तसमस्तकामस्य परिपूर्णस्थानवधिकातिशयानन्दस्य निरवधस्य निरञ्जनस्य सर्गप्रतिसर्गव्यवस्थाहेत्वभावात्, विषमसृष्टौ निर्दयत्वप्रसङ्गाच्च समानोऽप्यदोष इति—परिपूर्णस्यापि लीलाप्रवृत्तिसंभवात् । स्वञ्जस्य तस्य परिणामविशेषापन्नप्रकृतिदर्शनरूपसगप्रतिसर्गविशेषहेतोः संभवात्, क्षेत्रज्ञ कर्मणामेव विषमसृष्टिव्यवस्थापकत्वाच्च ॥

नन्वेवं क्षेत्रज्ञपुण्यापुण्यरूपकर्मभिरेव सर्वा व्यवस्था सिद्धयन्तीति कृतमीश्वरेणाधिष्ठाता । पुण्यापुण्यरूपानुष्ठितकर्मसंस्कृता प्रकृतिरव पुरुषार्थानुरूप तथातथा व्यवस्थया परिणस्यते, यथा रिपादिद्रुपितानामन्नपानादीनाम्, औषधविशेषाप्यायिताना च सुखदुःखहतभूत परिणामविशेषो देशकालव्यवस्थया दृश्यते । अतः सगप्रतिमगव्यनस्या देवादि-विषमसृष्टिः कैवल्यव्यवस्था च सवप्रकारपरिणामशक्तिपुक्तस्य प्रधानस्यैवोपपद्यत इति—

अनभिज्ञो भवान् पुण्यापुण्यकर्मस्वरूपयो । पुण्यापुण्यस्वरूपे हि शास्त्रैकमधिगम्ये । शास्त्रं चानादिनिधनं अविच्छिन्नपाठसंप्रदाय—अनाघ्रातप्रमादादिदोषगघ वेदाख्याक्षर-राशिः, तच्च, 'परमपुरुषाराधनतद्विषययरूपं कर्मणि पुण्यापुण्ये, तदनुग्रहनिग्रहायत्वे च तत्फले सुखदुःखे' इति वदति । तथाऽऽह [भगवद्]द्रमिडाचार्यः, (श्रु २-७४) "फलसविमन्तस्या हि कर्मभिरात्मानं पिप्रीषति । स प्रीतोऽलं फलावेति शास्त्रमर्यादा" इति । तथाच श्रुतिः, (सै ना) "इष्टापूर्ते बहुधा जात जायमान विश्वं विमर्ति भ्रमनस्य नाभिः" इति । तथा च भगवता स्वयमेवोक्तम्, (गी १८/६) "यतः प्रवृत्तिर्भूताना येन सर्वमिदं ततम् ।

च विषमसृष्टेरैवाभावे किमिति तन्निवर्तनसंकरस्य इति शंका परिहरति न चेति । लीलासामानुष्यया परेषामनथान् सतनयन् लीलासाम् अनुभवतीत्युक्तौ निर्दय एव सादित्यत्राह सर्वज्ञस्येति । प्रकृतेरेवमभूते परिणामे प्राप्ते प्रतिसर्गं आरब्धव्यं, एवमभूते च सर्गं इति संकल्पितवान् स तद्दर्शनवशात् तथा तथा करोति । अनर्थजननरूपं वैषम्यं तु कर्मायतमिति । सर्वा व्यवस्था प्रकृते सत्त्वपरिणाम व्यवस्था सर्गप्राप्तिर्गव्यवस्था दुःखित्वात्त्रिव्यवस्था च । कैवल्यव्यवस्था कस्यचिदोक्षप्राप्तिः । फलसविमन्तमया स्वयं फलसकन्धेच्छया कर्मभिः यज्ञदानतपःप्रभृतिभिर्विहितैः देवोद्देश्यकैसादनुद्देश्यकैश्च । आत्मानं परमात्मानम् । पिप्रीषन्ति प्रीणयितुमिच्छन्ति । ब्रह्ममिति । न मध्ये अपूर्वमप्रासाङ्गिकं कल्पयामिति भावः । पिप्रीषन्तीति सप्रयोग यथावस्थितशास्त्रार्थमिच्छकृदुविषयः । तार्किकमीमांसकादिमन्यत्पुर्णस्य निरसनकल्पनेयमपूर्वमिति मन्युत्वासाय प्राचीनममतिप्रवर्धनं द्रमिडाचार्य इति । सोऽपि स्वपूर्वपुराणान् प्रमाणान् पिप्रीषन्तीत्युक्तवान् । यत इति शुभ्रमपूर्वेषाम्, अनोऽपूर्वं कल्पनमेवपूर्वमिति भावः । इष्टापूर्तम् इदञ्च पूर्वञ्च यागादि तटाकनिमाणादि च । पूर्वग्रहणं देवतानुद्देश्येऽपि तत्प्रीतिस्थितिबोधनाय । भ्रमनस्य नाभिः सवाधारमत् परं विमर्ति शंके, फलप्रदानभारमपि वहति स्वयम् । तथान् कर्मपेक्षा प्रकृतिपिणितिरत्यस्य भगवन्निग्रहानुग्रहपक्षेरेवार्थ इति

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः” इति, (गी १६-१९) “तानहं द्विपतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभान् आसुरीण्वेध योनिषु,” इति च ।

स भगवान् पुरुषोत्तमोऽव्याप्तसमस्तकामः सर्वज्ञ सर्वेश्वरः मत्यसङ्कल्पः स्वमाहात्म्यानु-
गुणलीलाप्रवृत्तः, एतानि कर्माणि समीचीनानि, एतान्यसमीचीनानीति कर्मद्विविधं संविधाय,
तदुपादानोचितदेहेन्द्रियादिकं तन्मियमनशक्तिं च सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां सामान्येन प्रदिश्य, स्वशा-
सनावबोधिं शान्तिं च प्रदर्य, तदुपसंहारार्थं चान्तरात्मतयाऽनुप्रविश्य, अनुमन्तृतया च निय-
च्छंतिष्ठति । [ते] क्षेत्रज्ञास्तु तदाहितशक्तयः तत्प्रदिष्टकरणकलेवरादिकाः तदाधाराश्च स्वय-
मेव स्वेच्छानुगुण्येन पुण्यापुण्यरूपे कर्मणि उपाददते । ततश्च पुण्यापुण्यरूपकर्मकारिणं स्वशा-
सनानुवर्तिनं ज्ञात्वा धर्मार्थकाममोक्षैर्वर्धयते, शासनातिवर्तिनं च तद्विपर्ययैर्योजयति ; अतः
स्वातन्त्र्यादिवैकल्यचोद्यानि नावकाशं लभन्ते । दया हि नाम स्वार्थनिरपेक्षा परदुःखासहि-

सिद्धमसदनुमानमिति भावः । नन्वेवं कर्मानुसारित्वे तस्य स्वातन्त्र्यहानि , अननुसारित्वे अनुसारित्वे
च शुभकर्मप्रवर्तनसुखमयसप्रद्यमावात् दयाहानिरित्यत्रोपापदयति स भगवानिति । कर्मानुसारित्वेऽपि
तादृशकर्मविभागस्य तेनैव कृतत्वात् स्वकृतव्यवस्थानुसारेण स्वेच्छया स्वयं गच्छति न स्वातन्त्र्यवैकल्यमिति
भावः । सामान्येन प्रदिश्य—दुष्टोऽपि कदाचित् विवेकस्यावसरे नति सत्कर्म कर्तुं यथा शक्नुयात्,
तथा संविधाय । तदुपसंहारार्थम्—प्रवृत्तिविषयनिर्वर्तनतत्परस्य सीदत तन्निष्पत्तिसपत्तये । अनुमन्त-
तया नियच्छन् प्रवृत्तप्रवर्तनरूपनिग्रमनं कुर्वन् । ननु प्रथमप्रवृत्तिर्धृष्टि न तदधीना, तर्हि तस्य मर्ध-
कारणत्वमङ्ग । यदि तदधीना, अनुमन्तृत्वरूपविशेषकश्चन कुतः इत्यत्र विशदयति ते क्षेत्रज्ञास्त्विति ।
सामान्येन शक्ति-देहेन्द्रिय-ब्राह्मोपदेश-स्वरूपधारणादिकर्तृत्वात् प्रथमप्रवृत्तेरपि तदधीनत्वमक्षतम् ।
विशिष्य पुण्ये वा पापे वा प्रथमचिकीर्षाप्रयत्नौ तु न स्वयं सकल्पयति, किन्तु पश्चात् तद्विष्टपूर्णात्
तदनुमननकरो निर्वर्तयतीत्यर्थः । ततश्चेत्यादिकमनुमन्तृत्वविषयकम्, धर्मार्थकामेति संग्रहणात् ।
मोक्षविषये क्वचित् प्रयोजककर्तृत्वं वक्ष्यते । तद्विपर्ययैरिति । पुण्यविषयेऽनुमन्तृत्वं यदि परमात्मनो
लोकहिताय समुचितम्, पापविषयेऽपि तदेष्टव्यमेव, सर्वेश्वरस्य सर्वसाधारण्यात् पापकर्माधीनशुद्धफलापे-
क्षापूर्णस्यापि तेनैव कार्यत्वात् । यादृशचोद्यपरिहाराय स भगवानित्यारब्धम्, तादृशस्य परिहृतत्व
दर्शयति अत इति । स्वातन्त्र्यादीत्यादिपदेन दयागुणस्य, सर्वसाम्यस्य, कृतकर्ममात्रफलप्रदानस्य
च ग्रहणात् तत्तद्वैकल्यप्रयुक्तदोषानवकाश उक्तः । दोषावहमव्यवस्थामयं स्वातन्त्र्यं दयानिर्दिनं स्वीकरोति ।
इदमप्येकविधं तस्य स्वातन्त्र्यम् ।

सद्विषयेऽनुमन्तृत्व गुणाय, पापविषये तु निर्दयत्वायेत्याद्योकायाम्—आदिपद्वाद्यव्याशब्दार्थ-
वर्णनपूर्वकं प्रत्याह दया हीत्यादिना । द्वितीयादिप्रवृत्तिविषये निर्दयत्वमस्येव, अथापि न स दोष इति
भावः । नन्वत्र दयाशब्दार्थवर्णनं किमर्थम्, तस्य प्रसिद्धत्वादिति चेत्—उच्यते । कश्चिदेवं प्रतिबु-
मिच्छति—‘कारुण्यं समजायत’ इत्येवं प्रयोगात् परदुःखदुःखित्वं दयाशब्दमुल्लेख्यार्थः । तच्च दुःखित्व-

ष्णुता । सा च स्वाशासनातिवृत्तिव्यवसायिन्यपि वतमाना न गुणायाम्बल्यते , प्रत्युतापु
स्त्वभेदावहति । तच्चिग्रह एव तत्र गुण' , अन्यथा शत्रुनिग्रहानीनासगुणत्वप्रमङ्गात् । स्वशास-
नातिवृत्तिव्यवसायनिवृत्तिमात्रेणानाद्यनन्तकल्पोपचितदुर्विपहानन्तापराधानङ्गीकारेण निर-
तिशयसुखसंप्रदये स्वयमेव प्रयतने । यथोक्तम् , (गी १० १०, ११) " तेपा सततयुक्तानां
भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति त ॥ तेपामेवानुक्तम्पार्थमहम-
ज्ञानजं तम । नाश्चाम्यात्माभावस्यो ज्ञानदीपेन भासता " इति ।

अनुमन्तृत्वेन सह स्वात्तुमहतीति कथं निर्दयत्वसंकेति । अन्यश्चाह—स्थितस्य तु सस्य निराकरणेच्छैव
दया । अनुमननस्थले तु स्वस्य भाक्तिवात् भाविदु सहेतुकर्मानुमन्तृत्वमात्रेण कथं निर्दयत्वमिति ।
अपरश्च साख्यानुयायी वृच्छति—ईश्वरे दया कदापि न भवति । स्वार्थं विना परदुःखनिवर्तने हि दया
स्यत । ईश्वरस्य तु सर्वशेषित्वात् स्वार्थमेव प्रवृत्ति । अनो लालारससत्त्वात् तस्मिन् नोत्तच्छणदयेति ।
तयमिदं प्रतिवक्तुं निर्वर्णनम् । यथापसिद्धि इच्छाविशेष एव दया , न तु दुःखित्वम् , आनन्दमये
परस्मिन् तदयोगात् । स्थित्तु सनिवत्नेच्छेति संकोचोऽपि न युक्त , भाविदु स्वपरिहरणसाधारण्येनैव
लक्ष्यं वाच्यम् । तदुच्यते असहिष्णुतेति । सहिष्णुत्वं तु सामावापादनयोग विना, 'अस्तु नाम'
इत्युपेक्षया स्थिति । असहिष्णुत्वं तदुद्योग , तदुपधायकेच्छा वा , इच्छामात्रेणापि ईश्वरेण तद्वारण-
नमवात् । अतु स्वार्थे सति कथं दयेति—तत्र स्वार्थनिरपेक्षेति निवेशेन प्रतिबद्धाम । उपजीविम-
न्नुत्पि स्वप्रयोजने परमलक्ष्यं कृत्वा प्रवृत्तौ दयाव्यवहारवारणाय विशेषणं यद् देयम् , तत् स्वार्थनिरपे-
क्षत्वरूपम् । साधस्याभावो नापेक्षित । स्वार्थं सन्नपि नोद्दिश्यते चेत्—तावदलम् । ईश्वरश्च परमयो
जनं प्राधान्येन यदा कलयति, तदा दयालुवेति । तदेव त्रिविधं दयाशब्दात्पुनरुत्पादनप्रयोजनम् ॥

ननु पापक्रियानिर्वृत्तौ सत्यां फलप्रदानं निग्रहकार्यं लोकनयादस्तु । प्रथमप्रवृत्तस्य निवारणे
कृत्ये पुनः प्रवर्तनं कुत इति चेत्—प्रवृत्तपुरुषगतेः कटेच्छा तदकरणावसाद-पूरणप्रार्थनादि
दक्षनादेव , अपथ्यदानेनार्थकमीणनपरजननीवत् । निष्पन्नमपि पापं प्रायश्चित्तेन , अपथ्यमौपधेनेन
निर्हरेदिति मन्यते , अन्यथा दण्डघोषि कामं भवत्विति च । एवमभूतशिष्यमपि लोकसिद्धमेव ।
सुतरामसुरादौ । ननु पुण्यापुण्यरूपकद्वैविध्यमेव तेन किमर्थं विहितम् । वैषम्यलेशमपि विना एकरूप-
सुखमयहेतुत्वमेव सर्वस्य कस्मात् सकल्पनीत्यादिप्रभस्तु प्रत्यम्प्रीतिविरुद्धो लोकमार्गदा लक्ष्मी , लोके
सदसद्भिभागस्य नास्तिकपर्यन्तसर्वसंमतत्वान् । किं सत् , किमसत्त्वत्वानिप्रायमेदेऽपि विभाग एव हि
संमत एव । असन्निराकरणं सत्स्वीकरणश्चेत्कृत्यमित्यपि सर्वेषु । अन सर्वेश्वरोऽपि वेदेनेदृश एव
वेद्यत इति का तत्र कथन्ता ? यद्यत्येश्वरस्याभावमिच्छता भवाद्दोषेन जगत् सुखमयं सर्वं सद्गुणमेव सुकरम् ,
स्वागतं तर्हि । तदयोगे किमनेन प्रदेषेणेति ॥ कश्चित् प्रथमप्रवृत्तेरपीश्वरानीत्वं वक्ष्यन् तत्र निग्रहनिरूपणे
नानेनैव 'तानहं द्विषन्' इत्युक्तनिग्रहीचित्यस्यापि दर्शितत्वात् प्रकृताया दयाया पौकृत्यं यत्
स्पृष्टीभवानि तन्माह स्वशासनेत्यादिना ।

क्तम्, (२१) “ पुरुषस्य दशनाथं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पञ्चदशदुमयोरपि संयोग-
तत्कृत सग' इति । पुरुषस्य प्रधानोपमोगार्थं कैवल्यार्थं च पुरुषमनिधानात् प्रधान सर्गादौ
प्रवतत इत्यर्थ — अत्रोत्तरम्, तथापीति । एवमपि प्रधा-स्य प्रवृत्त्यसम्भवस्तदवस्थ एव ।
पङ्कोर्गमनशक्तिविकलस्यापि मार्गदर्शनतदुपदेशादय कादाचित्का विशेषा' सहस्रशः सन्ति ;
अन्वोऽपि चेतनस्त्वन् तदुपदेशाद्यवगमेन प्रवतते, तथा अयस्कान्तमणोरपि अयस्समीपागम
नादय सन्ति । पुरुषस्य तु निष्क्रियस्य न तादृशा विकारा सम्भवन्ति । सनिधानमात्रस्य
नित्यत्वेन नित्यसर्गप्रसङ्ग, नित्यमुक्तत्वेन बन्धामाव, अपवर्गाभावाच्च ॥ ५ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ २ । २ । ६ ॥

गुणानामुक्तानिर्कानिवन्धनाङ्गाङ्गिभावाद्धि जगत्प्रवृत्ति, (साम्ब १६) “ प्रति
प्रतिगुणाश्च विशेषात् ” इति वदद्भिर्भवद्भिरभ्युपगम्यते । प्रतिसर्गावस्थायां तु साम्यावस्थानां
सत्त्वरजस्तमसामन्योन्याधिक्यन्यूनत्वाभावादङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेन जगत्सर्ग उपपद्यते ।
तदापि वैषम्याभ्युपगमे नित्यसर्गप्रसङ्ग । अतश्च न प्राज्ञानधिष्ठित प्रधान कारणम् ॥ ६ ॥

अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञाशक्तिवियोगात् ॥ २ । २ । ७ ॥

द्विप्रकारातिरिक्तप्रकारान्तरेण प्रधानानुमितौ च प्रधानस्य ज्ञातृत्वशक्तिवियोगात्
त एव दोषा प्रादु ष्यु । अतो न कथंविदप्यनुमानेन प्रधानसिद्धि ॥ ७ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् । २ । २ । ८ ॥

अनुमानेन प्रधाननिद्वयभ्युपगमेऽपि, प्रधानेन प्रयोजनाभावाच्च तद[प्य]नुमातव्यम् ।

नाम तच्चैतन्वविषयार्थनिपत्रुमानसज्ञानभावत्वम्, तथाविषयात्ताभावेपि अस्ति व्यपसानिध्यविशेष
इवात्मन, पुरुषरूपचैतन्यमपि फलरूपसानिध्यविशेष एवेत्येवंरूप । पुरुषस्येति कारिकाया प्रधानस्ये
त्यस्य दशनाथमित्यत्रावय । पुरुषकृतप्रधानकर्मकदर्शनार्थमित्यर्थ, प्रधानोपमोगार्थमिति यावत् । तथेत्यस्य
चेत्येतदर्थ । तत्कृत इति । उभयसंयोगदृष्टत्वेपि, यथा पङ्कने गमनकर्ता, तथा पुरुषोपीति भाव ॥

एवं तावत् चेतनानपक्षा वा प्रकृतकायविषयरूपचैतन्यानपेक्षा वा न युक्तेति सानिध्यविलक्षणम-
धिष्ठानं जीवयानृतमेवापेक्षितमिति च स्थापितम् । अथ साम्यावस्थस्य वैषम्यावस्थाप्राप्तिरपि प्राज्ञाधीनेति
दर्शयति अङ्गित्वेति । अङ्गित्वे प्राधान्यमेकगुणाधिक्यम् । व्यतिरेकसूत्रे साम्यावस्थाप्राप्त्ययोग आधा
दित, इह वैषम्यम् । एतदधीन परिणामो महदादि ॥ ६ ॥

नवम्येयना कालेन एवंप्रवैषम्यानिर्भावशक्तिरिति परिणामशक्तिरेव स्वीक्रियते, कार्यानुरोधेन
कारणकरुणया सहजत्वात् । अनोऽङ्गाङ्गिभावे नानामकारत्वा न विरुद्धेत्यत्र स्वय-अन्यथेत्यादि ।
नवम्यन्तरस्वीकारेपि ज्ञानरूपभावे कार्यासंभव आरम्भ एवोक्त इति भाव ॥ ७ ॥

कारणामावात् कार्याभाव उक्त, अथ फलाभावावपि कार्याभाव उच्यते अभ्युपगमेऽपीति
सूत्रेण । अभ्युपगमसिद्धातो नाम दूषणान्तरोद्गापनाय स्वासंमतपरकीय पक्षस्यापि स्वीकार । नवस्य

(सांख्य. २१) “पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य” इति प्रधानस्य प्रयोजनं पुरुषभोगापवर्गावभिमतौ ; तौ च न संभवतः । पुरुषस्य चैतन्यमात्रवपुो निष्क्रियस्य निर्विकारस्य निर्मलस्य तत एव नित्यमुक्तस्वरूपस्य प्रकृतिदर्शनरूपो भोगः, तद्वियोगरूपोऽपवर्गश्च न संभवति । एवंरूपस्यैव प्रकृतिसंनिधानात् तत्परिणामविशेषसुखदुःखदर्शनरूप-भोगसंभावानायां प्रकृतिसंनिधानस्य नित्यत्वेन कदाचिदप्यपवर्गो न सेत्स्यति ॥ ८ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ २ । २ । ९ ॥

विप्रतिषिद्धं चेदं साङ्ख्यानानां दर्शनम् । तथाहि-प्रकृतेः परार्थत्वेन दृश्यत्वेन भोग्यत्वेन च प्रकृतेर्भोक्तारमधिष्ठातारं द्रष्टारं साक्षिणं च पुरुषमभ्युपगम्य प्रकृत्यैव साधनभूतया तस्य कैवल्यमपि प्राप्यं वदन्त एव, तस्य नित्यनिर्विकारचैतन्ययात्रस्वरूपतया अकर्तृत्वं कैवल्यं च स्वरूपमेवाहुः, तत एव बन्धमोक्षसाधनानुष्ठानं मोक्षश्च प्रकृतेरेवेत्याहुः ; एवंभूतनिर्विकारो-दासीनपुरुषसंनिधानात् प्रकृतेरितरेतराध्यासेन सर्गादिप्रवृत्तिं पुरुषभोगापवर्गार्थत्वं चाहुः, (सांख्य. १७) “सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठातात् । पुरुषोऽस्ति भोक्तृ-भावात् कैवल्यार्थप्रवृत्तेश्च ॥ (१०) तस्माच्च विपर्यासात् तिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य । कैवल्यं

फलं न भवतीति कृत्वा कार्यं कारणात् आयमानं कथं वाऽस्ति चेत्—^१यम्-कारणविषयकशास्त्रविचारस्य कार्याधीनहेयसंसारविमोक्षार्थत्वात् निष्फलः सांख्यविचारो न कार्यः स्यात् । तत् कुतः प्रधानानुमेति भावः । फलं किं प्रधाननिष्ठम्, उत जीवनिष्ठम् । नाद्यः, तस्याचेतनतया परार्थत्वात् । नान्त्यः, तस्य निर्विकारत्वाभ्युपगमात् भोगापवर्गानाश्रयत्वादिति ॥ तथाच अभ्युपगमेपीत्यस्य प्रधानानुमित्यभ्युपगमेऽपीत्यर्थः । अर्थान्तरमप्यभिप्रेत्याह एवंरूपस्यैवेति । अनुमितप्रकृतिसंनिधानाधीनभोगस्य पुरुषेऽभ्युपगमेऽपि अपवर्ग-रूपार्थो न भवति ; संघातस्य नित्यतया नित्यभोगप्रसंगादिति द्वितीयः सूत्रार्थः ॥ ८ ॥

ननु प्रकृत्यात्माविवेकविशिष्टप्रकृतिसंनिधानं बन्धाय, तदभावेऽपवर्ग इति न दोष इति शंकायाम्—बहुविधव्याहृतिप्रदर्शनेन दूषयति प्रतिषेधादिति । आहुरित्यन्तेषु त्रिषु वाक्येषु प्रथमवाक्यार्थे प्रमाणं संघातेत्यादि । द्वितीयवाक्यार्थे प्रमाणं पुरुषविमोक्षेत्यादि । तृतीयस्वार्थे प्रमाणं तथा तस्मादित्यादिना दर्शयते । संघातपरार्थत्वात् शयनासनादिवत् संघातरूपस्य सावयवस्य सर्वस्यान्यदोषत्वात् सोऽन्यः पुरुषोऽस्ति । त्रिगुणादिविपर्ययात् । ‘त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि’ इत्युक्ताकार-रहितत्वापेक्षितत्वात्, अधिष्ठातात् अधिष्ठातुरपेक्षितत्वात्, भोक्तृभावात् भोक्तुरपेक्षितत्वाच्च पुरुषो-ऽस्ति । पुरुषः असंहतत्वात्त्रिगुणत्वाद्याकार-अधिष्ठातृत्वभोक्तृत्व कैवल्यार्थप्रवृत्तिविशिष्टतया सिध्यतीत्यर्थः । तस्माच्च विपर्यासात्—त्रिगुणमविवेकीति व्यवहितकारिकायां तद्विपरीत इति पदोक्तात् त्रिगुण-त्वाद्याकारविपर्ययात् । ते च विपर्यासा. अत्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वं चेतनत्वमनु-स्पादकत्वञ्च । तत्र चेतनत्वादविषयत्वाच्च साक्षित्वं द्रष्टृत्वञ्च, अत्रिगुणत्वात् कैवल्यं माध्यस्थ्यञ्च ; विवे-कित्वादानुस्पादकत्वाच्चकर्तृत्वमिति यथाहं भान्यम् । राक्षी ; यन्मै विवादाविषयः प्रदर्शयते सः । कैवल्यं

माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च" इति । (साख्य ५७) 'पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य" इत्युक्त्वा एवमाहुः, (साख्य ६२) "तस्मात्तु बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि ससरति कश्चित् । ससरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः" इति । तथा, (साख्य २०, २१) 'तस्मात् तत्सयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् । गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेषु भवत्युदासीनः ॥ पुरुषस्य दशनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पञ्चबन्धुभयोरपि सयोगः तत्कृतः सर्गः" इति । साक्षित्वद्रष्टृत्वभोक्तृत्वादयो नित्यनिर्विकारस्याकर्तृरुदासीनस्य कैवल्यैकस्वरूपस्य न संभवन्ति । एवरूपस्य तस्याध्यासमूलप्रमोऽपि न संभवति, अध्यासप्रमयोरपि विकारत्वात् । प्रकृतेश्च तौ न संभवतः, तयोश्चेतनधर्मत्वात् । अध्यासो हि नाम चेतनस्यान्यसिन् अन्यधर्मानुसंधानम् । स च चेतनधर्मो विकारश्च । न च पुरुषस्य प्रकृतिसनिधिमात्रेणाध्यासादयः संभवन्ति, निर्विकारत्वादेव । संभवन्ति चेत्—नित्यं प्रसज्येरन् । सनिधेरकिञ्चित्करत्वञ्च (शारी २-१४) 'न विलक्षणत्वात्' इत्यत्र प्रतिपादितम् ।

प्रकृतिरिव मसरति बध्यते मुच्यते चेत्—कथं नित्यमुक्तस्य पुरुषस्योपकारिणी सेत्युच्यते ? वदन्ति हि, (साख्य ६०) "नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणो पुंसः । गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थक्यं चरति" इति ।

तथा प्रकृतिर्येन पुरुषेण यथास्वभावाद् दृष्टा, तस्मात् पुरुषात् तदानीमेव निवर्तत इति

मुक्ता । माध्यस्थ्यं सुखदुःखाधीनमीतिद्विपरार्थित्वम् । अद्वैति नन्दचये । तेन पुरुषस्य बद्धत्वमुक्तत्वव्यवहारो न मुख्य इति ज्ञाप्यते । तस्मात् पुरुषस्यैव चैतन्यरूपत्वात् बुद्धेरेव च कर्तृत्वात् चेतनत्वकर्तृत्वयोरेकनिष्ठत्वाभावात् स्वयमचेतनमेव लिङ्गं बुद्ध्यादि, चेतना चैतन्यं तद्विधिप्रतिमिव पुरुषसंयोगबलाद्भवति, गुणमयस्य बुद्ध्यादेरेव वस्तुतः कर्तृत्वे सत्यपि अकर्तृत्वं पुरुष उक्तसंयोगबलादेव कर्तेव भवति । दर्पणवत् स्वच्छेऽन्तःकरणे चैतन्यं प्रतिफलति । ततोऽन्योन्याध्यासो भवतीत्यर्थः । एव व्याहृतधर्मान् प्रदर्श्य तत्र तत्कारिका प्रमाणीकृत्य व्याघातं दर्शयति साक्षित्वेत्यादिना । सुखदुःखधर्मागद्वेषकर्तृत्वादिर्क सर्वं बुद्धिमहदहमर्थहङ्कारान्तं करणादिशब्दवाच्यचेतनगतम्, तस्य विषयसंयोग एव ज्ञानम् । बुद्धिगतस्य विषयसंयोगस्य ज्ञानापरपर्यायस्यान्यस्य च तद्धर्मस्य स्वगतत्वेनाध्यासः पुरुषगत उपलब्धिरिति सांख्यपरिभाषा । तत्र पुंसि मन्व मोक्षञ्च निर्वहन्ति । तदपि स्वयमयति एवरूपस्येत्यादिना । संभवन्ति चेदित्यभ्युपगम्य वादः । अध्यासविवक्ष्यमेव वच्य इति चेत्—न अन्येनान्यथा गृह्यमाणत्वं वस्तुतो दोषः स्यात् । न च ततोऽन्वयः कश्चिदिति । व्याघातान्तरं दर्शयति कथमिति । नानाविधैरिति । यथा काचित् कुलवधुः गुणभूयिष्ठा निर्गुणमपि पतिं बहुभिरुपायैः स्वयमुपकारशीलत्वात् आराधयति, न च तत्र स्वयं कश्चित् पुरुषार्थमिह लभते—तथा प्रकृतिरिव (त्रैगुणत्वात्) गुणवती (त्रैगुण्यविपर्ययात्) अगुणः पुरुषः स्वयं कर्तृत्वात् बहुवस्तुपसवधर्मित्वाद्युपकारिणी (निर्विकारत्वात्) अनुपकारिणमेव स पुन्याद्यभावात् करोति, न स्वयमर्थं लभते इति कारिकायाः । पुन्ये चानुपकृते कथमुपकारित्वं

चाहुः, (सांख्यका. ५९) “रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृचान् । पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाशय विनिवर्तते प्रकृतिः ॥ (६१) प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदगतीति मे मतिर्भवति । या, ‘दृष्टास्मी’ति पुनर्न दर्शनम्युपैति पुरुषस्य ” इति—तदप्यमङ्गतम् । पुरुषो हि नित्ययुक्तत्वात् निर्विकारत्वान्न तां कदाचिदपि पश्यति, नाध्यस्यति च । स्वयं च स्वात्मानं न पश्यति, अचेतनत्वात् । पुरुषस्य स्वात्मदर्शनं स्वदर्शनमिति नाध्यस्यति च ; स्वयमचेतनत्वात् ; पुरुषस्य च दर्शनरूपविकारासंभवात् । अथ संनिधिमात्रमेव दर्शनमित्युच्यते—संनिधेर्नित्यत्वेन नित्यदर्शनप्रसङ्ग इत्युक्तम् । स्वरूपातिरिक्तकादाश्चिन्मनिधिरपि नित्यनिर्विकारस्य नोपपद्यते । किंच मोक्षहेतुस्तु स्वसंनिधानरूपमेव दर्शनं चेत्—बन्धहेतुरपि तदेवेति नित्यवद् बन्धो मोक्षश्च स्याताम् । अथावदर्शनं बन्धहेतुः, यथावत्स्वरूपदर्शनं मोक्षहेतुरिति चेत्—उभयविधस्यापि दर्शनस्य संनिधानरूपतानतिरेकात् सदोभयप्रसङ्ग एव । संनिधेरनित्यत्वे, तस्य हेतुर्व्यवहारीयः, तस्यापीत्यनवस्था । अथैतदोपपरिजिहीर्षया स्वरूपसद्भावे एव संनिधिरिति—तदा स्वरूपस्य नित्यत्वेन नित्यवद् बन्धमोक्षौ । अतः एवमादेर्विप्रतिषेधात् साङ्ख्यानानां दर्शनमसमञ्जसम् ॥

येऽपि ऋत्स्थनित्यनिर्विशेषप्रकाशचिन्मात्रं ब्रह्म अविद्यासाक्षित्वेनापारमार्थिकबन्ध-मोक्षभागे(गी)ति वदन्ति -- तेषामयुक्तनीत्या अविद्यासाक्षिन्व-अध्यामाद्यसंभवादसामञ्जस-मेव; इयांस्तु विशेषः— साङ्ख्याः जननमरणप्रतिनियमादिव्यवस्थामिदृश्वर्थं पुरुषवद्बुद्ध्यामिच्छ-न्ति; ते तु तदपि नेच्छन्तीति सुतरामसामञ्जसम् । यत्तु प्रकृतेः पारमार्थ्या(र्थिका)पारमार्थ्य- (र्थिक)विभागेन वैषम्यमुक्तम्— तदयुक्तम् ; पारमार्थिकत्वेऽप्यपारमार्थिकत्वेऽपि नित्यनि-र्विकारस्वप्रकाशैकरसचिन्मात्रस्य स्वव्यतिरिक्तसाक्षित्वाद्यनुपपत्तेः । अपारमार्थिकत्वे तु तस्याः दृश्यत्वबाध्यत्वाम्युपगमात् सुतरामसङ्गतम् ।

प्रधानस्य । रङ्गस्य रङ्गस्थानं प्रति (आत्मानं) स्वस्वरूपं दर्शयित्वा । प्रकृतेरिति । प्रकृतिपुरुषविवे-कालके दर्शने जाते मोक्ष एव, न पुनर्बन्ध इतीदं चमरुहत्याहुः—अहो प्रकृतेः सौकुमार्योतिशयः, रङ्गत दृष्टा पुनर्दर्शनविषयत्वे भ्रान्तिः स्यादित्यपमरतीति । पुरुषस्य पुरुषकर्तृकम् । स्वदर्शनमिति स्वकर्तृकदर्शनत्वेन । पुरुषस्य चेति चकारस्य अयं प्रवृत्तित्वान्वयः ॥ नित्यानिर्विकारत्व-बन्धमोक्षभाक्-त्वयोर्व्याघातस्य सांख्यमते प्रदर्शकं मूलमिदमर्थात् सर्वमद्वैतमते निरस्यतीति दर्शयति शेषधीत्यादिना । प्रतिनियमाधीत्यादिपदेन, ‘जननमरणकरणानां प्रतिनियमाद्युगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषवद्बुद्ध्या सिद्धम्’ इति सांख्यकारिकोक्तकरणप्रतिनियमाद्युगपत्प्रवृत्त्यादिग्रहणम् ॥ ननु प्रकृतित्कार्येणोरपरमार्थत्वात् न निर्विकारत्वेन साकं विरोध इत्यल ह यत्स्वित्यादि । साक्षित्वं हि दर्शमानविषयमाहित्वम् । न च विषयोऽस्ति । व्यावहारिकोऽस्तीति चेत् - निर्विकारस्य कथं तद्ग्राहित्वम् । स्वप्रकाशस्यापारमार्थ-विरोधिनः कथमपरमार्थमाहित्वमित्यादि ब्रह्मण्यम् । सुतरामिति । न हि प्रकृतिरव्यक्ता दृश्या भवति ।

औपाधिऋमेदवादस्य उपाधिसंबन्धिनो ऋषणोऽप्यमेव स्वभाव इति उपाधिसंबन्धाद्य
नुपपत्तेरसामञ्जस्य पूर्वमेवोक्तम् ॥ ४६ ॥ ॥ इति रत्नानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

४७ (तार्किकदूषणं) महद्दीर्घाधिकरणम् २ २ २ ॥

महद्दीर्घत्रया ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् । २ । २ । १० ॥

प्रधानकारणवादस्य युक्त्याभासमूलतया विप्रतिपिद्धत्वाच्चासामञ्जस्यष्टकम्, सप्रति
परमाणुकारणवादस्याप्यसामञ्जस्य प्रतिपाद्यते—महद्दीर्घत्रया ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्—इति ।
तद्वदनेऽपि तत्कार्यं दृश्यतामिति चेत्—तददर्शने तस्या अकल्पितत्वात् कथमपरामार्थिकता ॥
अज्ञानमेव प्रकृति, तच्च अहमज्ञ इति दृश्यत इति चेत्—अहमज्ञ इति दृष्टिर्हि सप्रिमये,
सृष्टे प्राक् कथमिषम् । किञ्च १ प्राक् द्रष्टा अहमर्थोऽस्ति । न च ज्ञानाभावत्वमालेण ग्रहणम् । प्रकृति
गतगुणसाम्यवैषम्याद्यग्रहणे अपारमार्थिकस्य तस्यासिद्धौ कथं तदधीन कार्यम् । किञ्च कथं प्रकृतिपाकृताना
बाध्यत्वम् शतश तदमिमततस्वज्ञानोदयेऽपि सर्वानुवृत्तेरेव दर्शनात्, बाधितानुवृत्त्यसमवाच्च । अन्यथा
न्याघात—को हि दृश्य बाध्य मन्येत । प्रमाणेन हि यत् दृश्यम्, तदबाध्यमेव । यत् पुनरदृश्यम्,
तदेव कल्पनामात्र बाध्यम् । अतो जगदपारमार्थ्यवचनस्य स्वापारमार्थ्य एव पर्थवसानमिति । दृश्यत्वानु
माननिरासवादे झतद्रूपणामिय सूक्तिरुपाचाऽस्ति । मास्करपक्षेऽप्याह औपाधिफेति । ऋषणो नित्य
निर्दोषत्वनिर्विकारत्वयो प्रतिफलत्वात् तद्विरोध्याकारक्यने व्याहतिरेवेति भाव । अतश्चिद्विदीश्वर-
त्त्वत्रयमेष्टयमिति ॥ ९ ॥

ननु सांख्यैल्लक्षणेनाचेतनस्याधिष्ठानुसापेक्षतया परमात्मानमभ्युपयद्भिस्तार्किकमवैरैर्विशेषिकै,
पट्टहरशोपुरशरीरादिभूयोदर्शनसिद्धोऽनेकानयोपचयाधीन कार्योत्पाद इति दृष्टानुरोधकृत परमाणु
कारणवाद एव प्रामाणिक इति प्राप्ते तन्मतस्वङ्गनमारभ्यते । महद्दीर्घशब्दे समाहारद्वन्द्व, न कर्मधारय ।
अतो न महादीर्घेति आत्वम् । महादीर्घेत्यप्रयोग दैर्घ्ये महत्त्वान्वयग्रमव्युदासाय, महादादिपदेन परिमाण
ग्रहणेन किञ्चिदर्थविज्ञेयसूचनाय च । महत्त्वदीर्घत्वार्थकमहद्दीर्घशब्दात् अर्थ आद्यच्च महद्दीर्घशब्द परि
माणविशिष्टद्रव्यवाची मननि । अणु महद् दीर्घमिति परिमाणमाले प्रयोग तद्ग्रन्थे प्रसिद्ध एव । यद्वा
महत्त्वमाले परिमाणप्रधानम् । महता सहितं दीर्घं द्रव्यं महद्दीर्घमिति विग्रह । तच्च द्रव्यं अणुकादि
सर्वम् । महद्दीर्घशब्दात् अतिप्रत्यय । परिमण्डलस्य ह्रस्वघेति द्वन्द्व । अन्पाच पूर्वापात । ह्रस्वप
द्रव्यणुकपरम् । परिमण्डलमिति पदम् “ निम्बं परिमण्डलम् ” इति तत्तुले (वै ७ १ २०) परिभाषि
परमाणुपरम् । तत्र परिमण्डलात् द्व्यणुकस्य द्व्यणुकात् व्यणुकस्य चोत्पत्तिवर्गनात् तन्मन्त्रेण व्यत्यस्य द्वन्द्व
न । त्रिभिर्दणुके व्यणुकस्य, द्वाभ्या परमाणुभ्याद्य द्व्यणुकस्योत्पत्तिस्तदिष्टा । अतो ह्रस्वादावेकत्वमपि
वक्षितम् । यद्वा तत्रै महिते परिमण्डले ह्रस्वपरिमण्डले ताभ्यामिति विग्राहम् । क्षयाणां हस्तानां परि
मण्डलद्वयस्य च ग्रहणमिदानीं स्पष्टम् । प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थं महद्दीर्घान्वयि । परमाणुद्व्यणुकमयोऽम्
व्यणुकाश्चिन्नगद्विदिति विशिष्टार्थ । इत्यग्रन्थे परिमण्डलस्य साक्षात् महद्दीर्घेत्तुत्वाभावात् ह्रस्वद्वारेति

असमञ्जसमिति वर्तते । वाशब्दः चार्थे । ह्रस्वपरिमण्डलाभ्या द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घवत् त्र्यणु-
कोत्पत्तिर्वादावत् अन्यच्च तदभ्युपगतं सर्वमसमञ्जसम् ; परमाणुभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण
जगदुत्पत्तिवादवत् अन्यदप्यसमञ्जसमित्यर्थः । तथा हि—तन्तुप्रभृतयो ह्यवयवाः स्वांशैः

व्यञ्जनाय ; परिमण्डलस्य संयोगासंभवरूपो बक्ष्यमाणो ढोपो ह्रस्वविषयेऽपि तुल्य इति ज्ञापनाय च ।

त्र्यणुकादिवद्वा द्व्यणुकपरमाणुभ्यामित्यनिर्दिश्य परिमाणविशेषमुत्प्रेतेन तन्निर्देश कुन इति
चेत्—द्रोपान्तरसूचनाय । ह्रस्वपरिमाणादणुपरिमाणाच्च दीर्घपरिमाणं महत्परिमाणञ्च न जायते,
परिमाणस्य स्वसजातीयस्वोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमादिति तत्पक्षः । तर्हि कथं दीर्घपरिमाणोत्पत्तिरिति
चेत्—द्व्यणुकगतसंख्याविशेषात् । अत एव परमाणुपरिमाणादपि न द्व्यणुकपरिमाणम्, उत्कृष्टपरि-
माणजनकत्वनियममङ्गात् । उत्कर्षेणैतौ चाणोर्द्व्यणुकस्याणुतरत्वप्रसङ्गान् । अतोऽणुत्वित्वात् ह्रस्वत्वित्वाच्च
त्र्यणुके महत्त्वदीर्घत्वोत्पत्तिरिति तैः स्वीकृतम् । एवं परमाणुद्वित्वमंख्या द्व्यणुकपरिमाणकारणम् ।
तद्वैवं दोषः—यथैवं नियमः, तथा अवयवानां स्वगतपरिमाणसजातीयस्वोत्कृष्टपरिमाणाश्रयावश्वजन-
कत्वमिति नियमस्यापि स्वीकारसंभवात् कथं परिमण्डलात् ह्रस्वाद्वा महद्दीर्घं जायेतेति । एवं ज्ञापनार्थं
परिमाणमुत्प्रेतेन निर्देशः ॥ एव त्र्यणुकस्य महद्दीर्घत्वे किं प्रमाणम् ? । तस्य प्रत्यक्षत्वात्, प्रत्यक्षे
महत्त्वस्य ऋणत्वत्वात् ; दीर्घत्वस्य च तत्समनियतत्वादिति चेत्—तादृशकार्यकारणभाव एव न
मानम् । समानदिक्-नानावयवसंघाताधीनस्य दैर्घ्यस्य परितोऽवयवसमावेशनिबन्धनस्य महत्त्वस्य च कथं
समन्यैक्यं तसरेणौ स्वीकारश्च ? । 'महत्त्वं प्रत्यक्षे कारणम् । महत्त्वात् सावयवत्वमपि । तदपि
महत्त्वमनेकद्रव्यसमवेतसमवेतत्वनियतम्' इति परिकल्प्य, तदर्थमन्तराले द्व्यणुकोत्पादस्वीकारः कुतः ?
सर्वमिदं गगननृत्तम्, तसरेणोरणुत्वे प्रत्यक्षत्वे च विरोधाभावादिति चेह ज्ञाप्यते । एवमेव द्रव्यस्य
स्वमिन्नद्रव्योत्पादानत्वं नास्त्येव । अणुपरिमाणैश्च महत्परिमाणं भवत्येव । सजातीयस्वोत्कृष्टपरिमाण-
जनकत्वनियमो महत्परिमाणे स्यान्नामेति च वेद्यते । तथा त्रिभिरेव द्व्यणुकैः तसरेणुर्भवति ; परमाणु-
द्वयादेव प्रथमकार्यं भवतीति नियमोऽपि कुत इति कूपणमपि दर्शयते ।

ननु वृत्तिप्रत्ययः कुतः, एतदसामञ्जस्यस्येदानीमेव ज्ञाप्यतया जातपूर्वत्वाभावात् इतरासामञ्जस्था-
विशेषादिति चेत्-यथा ह्रस्वादिपरिमाणात् महदादिपरिमाणस्वोत्पत्तिरसमञ्जसेति भवद्विष्टम्, तद्वदेव सर्व-
मसमञ्जसमिति ज्ञापनाय । एवमेतदसामञ्जस्यं ज्ञात्वापि भवन्ति शठवादेव वादः स्वीक्रियत इति
प्रतिबोधनाय च । तथा आरम्भणाधिकरणे अवयवातिरिक्तावयव्युत्पादस्य निरस्तत्वात् परमाणुतः क्रमेण
जगदुत्पादासामञ्जस्यं ज्ञापितमिति चैव दृष्टान्तविधया निर्देशः । तदर्थमेव महद्दीर्घपदेन न त्र्यणुकमालमह-
णम्, किन्तु जगत इत्युच्यते, सौलक्ष्ण्येऽर्थसंकोचे मानाभावाच्च । अत एव भाष्येऽपि जगदुत्पत्तीति
निर्देशः । पूर्वं त्र्यणुकमालभाषणञ्च बक्ष्यमाणसंयोगविचारस्य तावन्नाल्लविषयकत्वाभिप्रायेणेत्यलम् ।

वाशब्दश्चार्थ इति । यद्यपि वृत्तिप्रत्ययबलादेवान्यासामञ्जस्यसमुच्चयलाभादवधारणार्थत्वेऽपि न
क्षतिः—अथापि सूत्रान्तरवक्ष्यमाणासामञ्जस्यस्येव, अनुक्तसमुच्चयेन मनोगगननित्यत्व-अनपेक्षितानेकगुण-

पट्टमि पार्थं सयुज्यमाना अत्रयविनमुत्पादयन्ति । परमाण्वोऽपि स्वकीयैः पट्टमिः पार्थैः सयुज्यमाना एव द्वययुक्तादीनामुत्पादका भवेयुः । अन्यथा परमाणूनां प्रदेशमेवाभावे सति सहस्रपरमाणुसंयोगेऽप्येकस्मात् परमाणोरनतिरिक्तपरिमाणतया अणुत्वहस्त्वमहत्त्वदीपत्वाद्य निदिष्टं स्यात् । प्रदेशमेवाम्युपगमे परमाण्वोऽपि सांज्ञा स्वकीयैरसौ, ते च स्वकीयैरसौत्सि नवस्था । न च वाच्यम्—अवयवात्पत्यमहत्त्वाम्या हि सर्पपमहीधरयो, वैपम्यम्, परमाणोरप्यनन्तावयवत्त्वं अवयवानन्त्यसाम्यात् सर्पपमहीधरयो वैपम्यामिद्वे अवयवापरकं काष्ठा अरुण्याम्बुपगनीया—इति । परमाणूना प्रदेशमेवाभावे सति एकपरमाणुपरिमाणवति रेकी प्रथिमा न जायन्ति सर्पपमहीधरयोरेवासिद्ध ॥ किं कुम इति चेत्—वैदिकः पञ्च परिगृह्यताम् ।

सामा यविशेषादिकल्पनासामञ्जस्यम्यापि सम्राहय चार्थस्वीकार । पट्टमि पाश्चरिनि । दशदिकसर्वभित्त प्रनिपत्तार्थमिनी परमाणवपि तत् । तत्र परमाणुद्वयस्य मिय वाच्यत्वेन परमाणवपि एकमुत्पत्ति-द्विगुण कोणत्रिभुवाशरूपाशयवाच्येदेन परमाण्वन्तरसंयोगो वक्तव्य इति परमाणुद्वयताससमाहारेण पट्टमिः । ते चाशा अवयवा एवेति सावयवत्वं परमाणुत्वमिति । एव यणुकादपि व्यणुके न भवति । एकद्वयणुके द्वयणुकान्तरस्य विभिरसौहिं संयोगो वक्तव्य । परमाणोर्निरस्तत्वे च द्वयणुके अशक्यत्वेव सत्त्वत्वं कथं भवति । कास्त्वेन संयोगे द्वयणुकवद्वत्वेऽपि एकद्वयणुकाधिकपथिमायोग एवेति । अत्र “पट्टकेन युगपत् योगात् परमाणो पट्टंशता । षण्णा समानदेशत्वे पिण्ड स्यादणुमात्रक ” इति तार्किकोपरि कृतं दूषणमप्यनुसंधेयम् । ननु परमाणुरेक स्वमित्तपरमाणुपट्टकनिरित्त कार्यं जनयतीति तार्किकैरनुक्तत्वात् कथमेवं दूष्यत इति चेन्न परमाणुद्वयथारव्यद्वयणुकवयारव्यनयाऽमिमते व्यणुके हि पट्टं परमाण्वोऽन्तर्गता इति निर्निषादम् । तत्र, ‘पट्टकेन योग’ इत्यस्य व्यणुकस्य परमाणुपट्टकेन योग पट्टकपट्टित्वमित्यर्थ इति षण्णा मिथो योग एवार्थः । तत्र ‘एकस्मिन् परमाणौ परमाणुपञ्चक विभिन्नांशावच्छेदेन दिस्यति, अरिष्टोऽपि कश्चिन् स्यात् नो वन्ति इति स्वीकारे सत्येव पट्टपरमाणुकृत पथिमा पञ्चकादिसंभाव्यप्रथि-मापमयाऽतिशक्ति न्याय । एवमकम्प परमाणो पट्टंशत्वे सुकमयात् सर्वोऽप्यणु पट्टंशो भवति । यवगुर्निरस्त एव, तर्हि व्यणुकमणुमात्रमव न्यादिति श्लोकार्थ इति । अथवा कार्योन्मो भवतु वा मा वा । परमाण्वो जीज्ञादिबन्ध मिथो यद् भिदन्ति, तदा एकस्मिन् परमाणौ प्रागादिदिकुचतुष्टयोर्धोवोदिभूयेषु पट्टम् पाश्वेषु पट्टं परमाण्वो मेलनप्रगन्ति । तत्रैकैक परमाणु पट्टंशो भवति । कास्त्वेन मेलने तु श्रीहिराशिवन् परमाणुरागिर न स्यादित्यर्थः । अस्तु वाऽन्तरम् । सर्वथा सांज्ञात्पादनमद्यतम् ।

असिद्धेरिति । असिद्धिपदगानित्यर्थः । असिद्धार्थं साशक्तमावश्यकमिति भावः । कथं तर्हि परिमाणैः पञ्चविधा इति वृत्तानि किं कुम इति । वैदिक इति । सावयवत्वे वैपम्यादिद्वया निरवयवत्वे धर्मसिद्ध्या च तार्किकमप्ययोगानि भावः । ननु सिद्धान्ते हसरेण एव परमाणव, तदतिरेके मानाभावात् । ते च पन्था । तेषा मिथ संयोगोऽपि प्रत्यक्ष एव । तदधीनद्वयान्तरोत्पत्त्यनन्ती

यत्तु—परैः ब्रह्मकारणवाददूषणपरिहारपरमिदं सूत्रं व्याख्यातम्—तदसङ्गतम् ; पुन-
रुक्तं च ; ब्रह्मकारणवादे परोक्तान् दोषान् पूर्वस्मिन् पादे परिहृत्य परपक्षप्रतिक्षेपो ह्यस्मिन् पादे
क्रियते । चेतनाद् ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिसंभवश्च, (शारी. २-१-४) “न विलक्षणत्वात्” इत्यत्रैव

कारेऽपि तदुपचयस्तावद्विष्ट एव । तत्र स संयोग कान्धर्मेन वा एकदेशेन वा । आशे, उपचयो न
स्वात् । अन्त्ये, तस्य सांशत्वापत्ति । तत्तु नेष्यते । तथैव तन्मतेऽपि स्यान्निति चेत्— अत्र न्याय-
सिद्धाब्जनादि द्रष्टव्यम् । तथाच—निर्गणनामपि वसंरणना मिथ्य संयोग अन्याप्यवृत्तिरूपचयोप-
योगी प्रत्यक्षप्रमाणबलाद्विष्यत एव । तार्किकेण तु निर्गणयन्तुप्रत्यक्षास्वीकारात् प्रत्यक्षद्रव्ये गर्वनाश-
भेदेनैव संयोगतद्भावदर्शनात्, तद्रीत्या परमाणौ अप्रत्यक्षे तेनानुमातव्यमिति तद्रीत्या तदापाठन भाष्ये
कृतम् । एवं परमाणोरप्रत्यक्षस्य सावयवत्वेऽपि, मेरुर्गर्भणोरवयवानन्त्यस्य वर्तमानत्वेपि, परिमाण-
भेदः आनन्त्ये अवान्तरवैषम्यकल्पनयोपपादयितुं शक्यते, यथा घटत्वपृथिवीत्वजात्यो. अगन्तव्यवत्याश्रि-
तत्वे सत्यपि घटत्वस्य व्याप्यता पृथिवीत्वस्य व्यापकता च, तद्वत् । अथापि अनवयवानन्त्ये परिमाणवैषम्यं
दुर्निर्वहमिति तदुक्तत्वात् तदनुरोधेनैव द्ययितम्—इति सिद्धयति । भवतु नहि तार्किकपक्ष एव,
तसरेष्वतिरिक्ताप्रत्यक्षपरमाण्वस्वीकारेण निर्गणवसंरणनामेव जगदारम्भकत्वाद्देनेति चेत्—एवमपि द्रव्या-
न्तरोत्पत्तिवर्णनं न भवतीत्युक्तम् । अवयवातिरिक्तावयव्यपि मा भूदिति चेत्—प्रायस्तत्संमताश्रयागो
स कथं तार्किकपक्षः ॥ नानाद्रव्यसंघातभूत कार्यद्रव्यम्, न तु मूलप्रकृतिभूतैकद्रव्यमूलकमित्यस्यात्या-
गादथे तार्किकपक्ष इति चेत्—यथाप्रमाणमेकद्रव्यारब्धत्वमपि क्वचित् स्वीकर्तव्यमेव, यिन्विषयभूति-
भिरेकमहाशिलादिग्रहणेन, महापटात् खण्डपटानामिव, विचित्रविग्रहादिनिर्माणस्योपलभ्भात् । सूक्ष्म-
धीरवाप्पादितः स्थूलद्विभेद्याद्युत्पत्त्यनुभवाच्च । अतस्तर्को न व्यवस्थापकः । सर्वथा तदुक्तदूषणमल सूत्रे
कृतं युस्थम् । एवं वाशब्दविवक्षिताशयवक्तव्यवित्तरोऽपि द्रष्टव्यः । संग्रहदृष्ट्या तु भाष्ये वैदिक. पक्षः
परिगृह्यतामित्येतावदेवोक्तम् । तेन तदुक्तं अपरिग्रहादिति सूत्राभिप्रेतं सर्वमवैदिकं केवलतर्कमूलत्वाद-
प्रतिष्ठितमित्युक्तं भवति ।

नवसमाजसमिति पदस्यानुपपत्ते क्लेशः । एतदपेक्षया परोक्तव्याख्या श्रेयसी, महर्षीर्षवत्
(असंमत्तमपि) भवतीति वर्णनस्य स्वरसत्त्वात् । तेन, ‘कथं चेतनाद् ब्रह्मणोऽचेतनजगदुत्पत्तिः’ इत्याक्षेपः
हूस्वामहत इवोपपद्यत इत्युक्तत्वा क्षिप्यत इति शंकाया तदर्थं दूषयितुमनुवदति यदिति । अलौचित्यात्
काथवाचानुपपन्नपक्ष आहतः । भवतीत्यध्याहारेऽपि न दोषः । ह्स्वादितः महर्षीषादिस्वरुपत्तिर्वेदान्तिमते
प्रामाणिकी न वा । आद्यपक्ष एव तद्विद्वन्पीति दृष्टान्तीकरण युक्तम् । अन्त्ये, तद्वत् अन्यदपि
भवतीत्युक्तौ तद्वत् अन्यदप्यप्रामाणिकमित्येवार्थलाभात् अन्यत्रिति परोक्तग्रहणमेव युक्तम्, न तु खमत्तम् ।
एवं तन्मते पादसंगतिरपि न भवति । पृथगधिकरणत्वञ्चास्य सर्वत्रैवायुक्तमित्यभिसंघाय दूषयति
तदिति । भाष्ये यदित्यस्य व्याख्यात्तमित्येतद्घटकञ्चयाख्यानक्रियाविशेषणत्वात् तदित्यस्य व्याख्यान-
मित्यर्थः । तदुक्तार्थस्यासागत्यादिकं तैरपि गृहीतमेवेत्यतः त्याज्यमेव तदुक्तमित्यभिप्रेत्योपसंहरति

गुणात् उपपादकान्तरापेक्षामभ्यादुपपादकान्तरमप्यपि तथेत्यननश्चितेरममञ्जममेव । एतदुक्तं भवति—‘अयुतमिद्वानामाधाराधेयभूतानामिदप्रत्ययहेतुर्यः संबन्धः, म नमवायः’ इति समवायोऽभ्युपगम्यते । अपृथक्श्रित्युपलब्धीनां ज्ञात्याधीनां तथाभावस्य निर्वाहकत्वेन चेत् समवायोऽभ्युपगम्यते, समवायमप्यपि तन्माभ्यात् तथाभावहेतुरन्वेयणीयः, तस्यापि तथेन्य-नवस्थितिः । समवायस्य तदपृथक्मिद्वत्त्वं स्वभाव इति परिकल्पयन्तं चेत्—जानिगुणादीना-मेवैव स्वभावः परिकल्पनीयः ; न पुनरदृष्टचरं समवायमभ्युपगम्य, तस्यैव स्वभाव इति परिकल्पयितुं युक्तम्—इति ॥ १२ ॥

समवायस्य नित्यत्वे अनित्यत्वे चायं दोषः समाप्तः । नित्यत्वे दोषान्तरं चाऽऽह--
नित्यमेव च भावात् ॥ २ । २ । १३ ॥

समवायस्य संबन्धत्वात् संबन्धस्य नित्यत्वे संबन्धिनो जगतश्च नित्यमेव भावाद-समञ्जसम् ॥ १३ ॥

रस्यापि तथेति । समवायस्य यत् उपपादकान्तरमपेक्षितम्, तस्यापि उपपादकान्तरापेक्षेत्यर्थः । उपपादकं किमित्येतदुपपादयन् अन्तरपदप्रयोगाद्यथमपि व्यनक्ति एतदुक्तमिति । अयुतमिद्वानामिति । यु मिश्रणा-मिश्रणयोरिति धातुपाठात् युतत्वममिश्रितत्वं प्रथमभावः । अयुतत्वमप्रथमभावः । सिद्धानामिति । सिद्धिः—स्थितिः उपलब्धिश्च । आधाराधेयभूता द्विविधाः युतसिद्धा अयुतसिद्धाश्च । आद्यविषये संयोगः संबन्धः, अन्यत्र समवायः । इहग्रत्यय इत्यस्य इहेतिप्रत्यय इत्यर्थः । इह तन्तुषु पट इत्येवरीत्या अवयवावयनि-गुणगुणि-क्रियातदाश्रय-जानित्यक्ति-विशेषतदाश्रयविपश्चिगी विधिष्टबुद्धिः विशेषणविशेष्य-संबन्धविपया विशिष्टबुद्धित्वात् दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदिति संयोगदृष्टान्तेन समवायसिद्धिः । स्थितिर्नाम आधाराधेयभावः । तथाभावस्य अपृथक्श्रित्युपलब्धिकत्वस्य । यथा संयोगः विशेषण-विशेष्यतिरिक्त एव तलाधाराधेयभावस्य वैशिष्ट्यबुद्धेश्चोपपादकः, तथा अवयवावयव्यादिसंस्तेष्वपि विशेष्यविशेषणोभयातिरिक्त एवोपपादको बन्तदत्र इति अतिरिक्तसमवायसिद्धिरिति तन्मतम् । एवञ्च रूपस-मवायवान् षट् इति विशिष्टबुद्धिनिर्वाहाय तत्रापि समवायरूपविशेषणायतिरिक्त एवोपपादकः संबन्धरूपो वाच्यः, अथ च रूपसमवायीयसंबन्धवानित्येतत्निर्वाहायान्यः संबन्ध इत्यनवस्था । यदि समवायः संबन्धान्तरं विना स्वरूपत एव विशिष्टबुद्धिं निर्दिहेत्, रूपादिकमपि तथैव निर्वक्ष्यतीति किं समवायेनेत्यर्थः । ननु समवायसाधेयत्वास्वीकारात् न तत्र संबन्धापेक्षा, अप्रत्यक्षत्वाच्च न तद्विशिष्टबुद्धिरपीति वैशेषिकमत-मिति चेत्—समवाय आधेयः संबन्धत्वात् संयोगवदित्याधेयत्वानुमानात् । आधेयत्वाभावेऽपि, संबन्धाभावे कथं ‘तत्समवायः’, ‘समवायी’ इत्यादिव्यवहारः । अत एवाप्रत्यक्षत्वेऽपि तद्विशिष्टबुद्धिरन्यविधा नापह्य-महेति । समवायस्य प्रत्यक्षत्वमिदञ्च नैयायिकानाम् ॥ १२ ॥

प्रागुक्तैः समवायस्यानित्यत्वं नानात्वञ्च स्वीकृतम् ; तार्किकैस्तु नित्यत्वमिति तत्र दोषान्तरमप्याह नित्यमिति । भावात् भावप्रसङ्गात् ॥ १३ ॥

प्रपञ्चित । अतः, ह्यसपरिमण्डलाभ्यां महद्दीर्घाणुर्हस्वोत्पत्तिवत् अन्यथ तदभ्युपगतं सर्वं
मसमञ्जसमित्येव सूत्रार्थः ॥ १० ॥

किमत्रान्यदसमञ्जसमित्यत्राह (त आह) —

उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ २ । २ । ११ ॥

परमाणुकारणवादे हि परमाणुगतकर्मजनिततत्त्वयोगपूर्वकद्व्यणुकादिक्रमेण जगदुत्पत्तिरि-
ष्यत । तत्र निखिलजगदुत्पत्तिकारणभूत(त)परमाणुगतकार्यं कम अदृष्टकारितमित्यभ्युपगम्यते,
(वे ५ २ १३) “अप्रेरुर्ध्वज्वलन वायोस्तिथकपवनमणुमनसोश्वाऽऽद्य कर्मैत्यदृष्टकारितानि”
इति । तदिदं परमाणुगत कम स्वगतादृष्टकारितम्, आत्मगतादृष्टकारितं वा । उभयथाऽपि न
सभवति, क्षेत्रज्ञपुण्यपापालुष्टानजनितस्यादृष्टस्य परमाणुगतत्वासमवात् । समवे च सदोत्पाद-
कत्वप्रसङ्गः । आत्मगतस्य चादृष्टस्य परमाणुगत(शुस्य)कर्मात्पत्तिहेतुत्व न सभवति । अथादृष्ट-
वदात्मसयोगात् अणुषु कर्मात्पत्ति, तदा तस्यादृष्टप्रवाहस्य नित्यत्वेन नित्यसर्गप्रसङ्गः ॥

नन्वादृष्ट विपाकापेक्ष फलायालम् । कानिचिददृष्टानि तदानीमेव विपच्यन्ते, कानि-
चित् जन्मान्तरे, कानिचित् कल्पान्तरे । अतो विपाकापेक्षत्वाच्च सर्वदोत्पादकत्वप्रसङ्ग इति ॥
नैतत्, अनन्तैरात्मभिरसङ्केतपूर्वकम् अयुगपदनुष्ठितानेकविधकर्मजनितानाम् अदृष्टानामेकस्मिन्
काले एकरूपविपाकस्याप्रामाणिकत्वात् । अत एव युगपत्सर्वसंहार (रोऽपि), द्विपरार्थकाल-
मविपाकेनावस्थानं च न सङ्गच्छते ; न चेश्वरेच्छाहितविशेषादृष्टसयोगादणुषु कर्म, आनुमानि-
केश्वरासिद्धे (शारी १ १ ३) “शास्त्रयोनित्वात्” इत्यत्रोपपादितत्वात् । अतो जगदुत्पत्ते-
रणुगतकर्मपूर्वकत्वाभावः ॥ ११ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते ॥ २ । २ । १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्चसमञ्जसम् कृत ? साम्यादनवस्थिते — समवायस्याप्यवयविजाति-

अत इति । सूत्रार्थ इति । परिमण्डलाभ्यामित्यत्र पञ्चमर्थो जन्मत्वमिति स्वीकृत्य महद्दीर्घपद द्व्यणु-
स्वाप्युपलक्षणं ति कृत्वा शाकररीत्या व्याख्यातमिह । अत्राणो साशक्तानशत्वविकल्पेन कृतं दूषणं
शाङ्करेऽनन्तरमुखे उक्तम् । तस्य तत्र ग्लानार्थत्वायोगाच्चैव तन्निवेशानुगुणार्थवर्णनं साम्प्रतम् ॥ १० ॥

वाकारविचक्षितासामञ्जस्येषु क निपयोद्वाहरणमुच्चरै सूत्रै । तत्र पूर्वमणुनोरनवयवयो संयोगो न
प्रादेशिक इति प्रयुद्रव्योत्पत्त्यभाव उक्तः । अधुना स संयोग एव सर्गादौ कारणाभावान्न भवतीत्युच्यते
उभयथेति । आत्म-यदृष्टोत्पत्तिस्तार्किकेष्टा, भूतेषु तदुत्पत्तिरिति च बुद्धौ तदुत्पत्तिवादिस्वास्त्यच्छायाया
भवति, जैनेरित्यने च । न समवति, कार्यकारणयोर्वैयधिकरणत्वात् । विपाकः फलदशा ॥ ११ ॥

हत्वाना मिथ, परिमण्डलयोश्च मिथ संयो । संवन्ध समवाय, तथा कारणद्रव्ये कार्यद्रव्यस्य
समवाय, एवं कर्मणश्च द्रव्येणेत्युन्तै । तत्र कार्यद्रव्यतज्जनकसंयोगतद्वैतकर्मसंभवो निरस्तः,
अथ तत्सव-भमपि निरस्तानि ममवायेति । अनवस्थिते अनवस्थान्यत्रोपपत्तौ । उपपादकान्त-

गुणवत् उपपादकान्तरापेक्षानाम्यादुपपादकान्तरस्यापि तथेत्यनवस्थितेरसमञ्जसमेव । एतदुक्तं भवति— 'अयुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानाभिः प्रत्ययहेतुर्यः संबन्धः, न समवायः' इति समवायोऽभ्युपगम्यते । अपृथक्श्रित्युपलब्धीनां जात्यादीनां तथाभावस्य निर्वाहकत्वेन चेत् समवायोऽभ्युपगम्यते, समवायस्यापि तन्साम्यात् तथाभावहेतुरन्वेषणीयः, तस्यापि तथेन्यनवस्थितिः । समवायस्य तदपृथक्त्वमिदं स्वभाव इति परिकल्प्यते चेत्—जातिगुणादीनामेवैव स्वभावः परिकल्पनीयः; न पुनरदृष्टचरं समवायमभ्युपगम्य, तस्यैव स्वभाव इति परिकल्पयितुं युक्तम्—इति ॥ १२ ॥

समवायस्य नित्यत्वे अनित्यत्वे चायं दोषः समानः । नित्यत्वे दोषान्तरं चाऽऽह—
नित्यमेव च भावात् ॥ २ । २ । १३ ॥

समवायस्य संबन्धत्वात् संबन्धस्य नित्यत्वे संबन्धिनो जगतश्च नित्यमेव भावाद-
समञ्जसम् ॥ १३ ॥

रस्यापि तथेति । समवायस्य यत् उपपादकान्तरमपेक्षितम्, तस्यापि उपपादकान्तरापेक्षेत्यर्थः । उपपादकं किमित्येतदुपपादयन् अन्तरपदप्रयोगाक्षयमपि व्यनक्ति एतदुक्तमिति । अयुतसिद्धानामिति । यु मिश्रणा-
मिश्रणयोरिति धातुपाठात् युतत्वमगिश्रितत्वं पृथग्भावः । अयुतत्वमपृथग्भाव । सिद्धानामिति । सिद्धिः—
स्थितिः उपलब्धिश्च । आधाराधेयभूताः द्विविधाः युतसिद्धा अयुतसिद्धाश्च । आद्यविषये संयोगः
संबन्धः, अन्यत्र समवायः । इहप्रत्यय इत्यस्य इहेतिप्रत्यय इत्यर्थः । इह तन्तुपु पट इत्येवंरित्या
अवयवावयनि-गुणगुणि-क्रियातदाश्रय-जानिन्व्यक्ति-विशेषतदाश्रयविषयिणी विधिष्टबुद्धिः विशेषणविशेष्य-
संबन्धविषया विधिष्टबुद्धित्वात् ढण्डी पुरुष इति रिशिष्टबुद्धिवदिति संयोगदृष्टान्तेन समवासिद्धिः ।
स्थितिर्नाम आधाराधेयभावः । तथाभावस्य अपृथक्स्थित्युपलब्धिकत्वस्य । यथा संयोगः विशेषण-
विशेष्यव्यतिरिक्त एव तत्राधाराधेयभावस्य वैशिष्ट्यबुद्धेर्होपपादकः, तथा अवयवावयव्यादिस्यत्वेष्वपि
विशेष्यविशेषणोभयातिरिक्त एवोपपादको वक्तव्य इति अतिरिक्तसमवासिद्धिरिति तन्मतम् । एवञ्च रूपस-
मवायवान् घट इति विधिष्टबुद्धिर्निर्वाहाय तत्रापि समवायरूपविशेषणाद्यतिरिक्त एवोपपादकः संबन्धरूपो
वाच्यः, अथ च रूपसमवायीसंबन्धवानित्येतन्निराहायान्यः संबन्ध इत्यनवस्था । यदि समवायः
संबन्धान्तरं विना स्वरूपत एव विधिष्टबुद्धिर्निर्वहेत्, रूपद्विकमपि तथैव निर्वक्ष्यतीति किं समवायेनेत्यर्थः ।
ननु समवायस्याधेयत्वास्वीकारात् न तत्र संबन्धापेक्षा, अप्रत्यक्षत्वाच्च न तद्विधिष्टबुद्धिरपीति वैशेषिकमत-
मिति चेन्न—समवाय आधेयः संबन्धत्वात् सयोगवदित्याधेयत्वानुमानात् । आधेयत्वाभावेऽपि, संबन्धाभावे
कथं 'तत्समवायः', 'समवायी' इत्यादिव्यवहारः । अत एवाप्रत्यक्षत्वेऽपि तद्विशिष्टबुद्धिरन्वेषिणा नापहव-
मर्हति । समवायस्य प्रत्यक्षत्वमिष्टं नैवाधिकानाम् ॥ १२ ॥

प्रामाकरैः समवायस्यानित्यत्वं नानात्वञ्च स्वीकृतम्; तार्किकैस्तु नित्यत्वमिति तत्र दोषान्तरमप्याह
नित्यमिति । भावात् भावप्रसङ्गात् ॥ १३ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ २ । २ । १४ ॥

परमाणूनां पार्थिवाऽऽप्यतैजमवायवीयानां चतुर्विधानां रूपरसगन्धस्पर्शषट्त्वाम्युप-
गमात् अभिमतनित्यत्वयुक्तमत्त्वनिरवयवत्वादिविपर्ययेण अनित्यत्वस्थूलत्वसावयवत्वादि प्रस-
ज्यते, रूपादिमता घटादीनामनित्यत्व तथाविधकारणान्तरारूपत्वादित्दृशनात् । न हि
दर्शनानुगुण्येनादृष्टोऽथ कल्प्यमान स्वाभिमतविशेष व्यवस्थापयितुं शक्यः । दर्शनानु-
गुण्येन हि परमाणूनां रूपादिमत्त्वं त्वया कल्प्यते । अतोऽप्यसमञ्जसम् ॥ १४ ॥

अथैतदोपपरिजिहीर्षया परमाणूनां रूपादिमत्त्वं नाम्युपगम्यते, तत्राह—

उभयथा च दोषात् ॥ २ । २ । १५ ॥

न क्वचल परमाणूनां रूपादिमत्त्वाभ्युपगम एव दोषः, रूपादिविरहोऽपि कारणगुण
पूर्वकत्वात् कार्यगुणानां प्रथिव्यादयो रूपादिज्ञान्या स्युः । तत्परिजिहीषया रूपादि
मत्त्वाभ्युपगमे पूर्वाक्तदोष इत्युभयथा च दोषादसमञ्जसम् ॥ १५ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ २ । २ । १६ ॥

कापिलपक्षस्य श्रुतिन्यायविरोधपरित्यक्तस्यापि सत्कार्यवादादिना कचिदंशे वैदिके
परिग्रहोऽस्ति, अस्य तु काणादपक्षस्य केनाप्यशेनापरिग्रहादनुपपन्नत्वाच्चात्यन्तमनपेक्षैव
निःश्रेयसार्थिभिः कार्या ॥ इति महर्षीर्षाधिकरणम् ॥ २ ॥

४/ (वैभाषिकमौलान्तिकदृषण) समुत्पाद्याधिकरणम् २ २ ३ ॥

ममुदाय उभयहतुकेऽपि तदप्राप्ति ॥ २ । २ । १७ ॥

परमाणुकारणवादिनो वैशेषिकाः निरस्ता, मीगताश्च जगत परमाणुकारणत्वमभ्यु-
पगच्छन्तीति अनंतरं तन्मतेऽपि जगदुत्पत्तितद्वध्वनहारादिक नोपपद्यत इत्युच्यते । ते

यत् परमाणो, तद्व्युत्पत्तौ, तत्कर्मण, तत्र समवायस्य चासिद्धिर्दिता । अथ तस्य रूपादि-
गुणविषयविचारं नर्तन् दोषमाह सूत्रद्वयेन । कार्यगतगुणानां कारणगतगुणपूर्वकत्वमिति कृत्वा जगदुप-
पत्तयगतगुणानुरोधेन व्युत्पत्तेः परमाणौ च गुणा अनुमेया, तदा दोष प्रथममुच्यते । तत्र रूपस्य
स्वीकारे नोपपत्तौ द्वितीयमुच्यते ॥ १४ १५ ॥

ईश्वरस्वीकारान् माह्याद्वितीय काणात्मतमिति मनिमपाकर्तुमर्हति वेदविरुद्धांशाधिपस्य शर्णाकि
सूत्रम् अपरिग्रहाच्चेति । अपरिग्रहे कारणं प्रकृत्यादिवैदिकनत्त्वत्यागः । सामान्यज्ञोपगमवायाभावात्त्याति
गिस्त्पदार्थं अप्रामाणिकवस्तुगुण अवयवनिःस्फाद्यविस्वीकारान्तिोऽनुपपन्नत्व सार्थं ॥ १६ ॥

अन्नायपामाप्यस्वीकारिणाऽपि कणादेन धनविषये तद् यथावदिच्छता तत्त्वविषये स्वात-येण
सवस्तान्यथाकरणान् अनुमाननो वैदिकत्वमेव बहु स्वीकृतं सांख्यात् तस्य लघीयत्वं दर्शितम् ।
सर्वेषु वेदवाद्य लघिष्ठं मतमथ नृप्यते । तत्र काणादा इव धौद्धा अपि चतुर्विधपरमाणुवादिन ।

परमाणुकारणवादिनोऽपि जैनाः परमाणुषु चातुर्विध्यं नेच्छन्ति, अनेकान्तवादिनश्चेति भेदः। काणादा
 अर्धवैनाशिकाः, कार्यद्रव्यगतानि रन्वयनाशस्वीकारात्। बौद्धाः सर्ववैनाशिकाः कस्यापि निरन्वयानिष्टः।
 तेषु बौद्धेषु तार्किकादिवत् वाङ्मयीकारिणः उभये पृथक् निरम्यन्ते। अथ बौद्धत्वाविशेषादभ्यनिरसनम्।
 तत्र ततो लघीयः ज्ञानमालस्वीकारितम्। लघिष्ठं तु शून्यमतं तत्र इति क्रमः। तत्र बुद्धस्य शून्यमत
 एव नैर्भयं सत्यपि गुडजिह्विकान्यायेन विनयात् वशीकर्तुं तत्तदभिमतानुसरणाभिनयात् बौद्धाश्चतुर्विधा।
 त इमे माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकनामानः। तत्र न किमप्यस्तीति शून्यवाङ्मं बौद्धोपदिष्टं ये तथैव
 गृहीतवन्तः, ते माध्यमिकाः। ननु कथं मध्यमत्वमेषाम्, यथोक्तसंप्रतिपत्त्या उत्तमत्वमैव युक्तत्वादिनि
 चेत्—शिव्यैर्मननप्रवृत्तैरुपदिष्टविषयेऽनुयोगस्त्यापि कार्यतया तदकरणादधमत्वमपि तेष्वप्यातम्। एवमुत्तम-
 त्वाधमत्वयोः प्रसवत्या मध्यमत्वेन व्यवहार इति वदन्ति। उक्तग्रहणसामर्थ्यमासीत्, तदुपरि विचार-
 सामर्थ्यं नासीदिति मध्यमा इति वा। उपदेष्टा उत्तमः। उपदेश्यो यथावद् गुरुवत् सर्वग्राही मध्यमः।
 उपदिष्टार्थं यथावदवधार्य स्वयं किञ्चिदन्यथाऽवगच्छन् अधम इति वा भाव्यम्। केषाञ्चित् योगाचारा
 इति नाम। तेषु योगस्याऽऽचारस्य च सत्त्वात्। योगः पर्यनुयोगः प्रश्नः; आचारः स्वीकारः।
 'कथं सर्वाभावः? ज्ञानेनैव तस्य वेद्यतया विज्ञानस्यावश्यकत्वादिति पर्यनुयोगः कृतः; अन्येषामर्थानाम-
 भावश्चोपदिष्टः स्वीकृत इति। अन्ये सौत्रान्तिका - सूत्रस्यान्तं पृष्टवन्त इति। सूत्रमुपदेशवाच्यम्।
 तस्यात्रैव समाप्तिर्न युज्यते; अर्थाभावे ज्ञानवैचित्र्यायोगात्; ग्रहिरवमासमानेषु तेषु ज्ञानाकाराणि-
 रिक्त-वाङ्मयाकाराभावस्य दुर्बलत्वादित्याक्षिप्योपदेशान्तं पृष्टवन्तः। तान् प्रति उक्तं बुद्धेन—सन्तु कामम्,
 तथापि ज्ञानेनानुमेया एव, न प्रत्यक्षा इति। अथान्यैः शङ्कितम्—सर्वथा प्रत्यक्षाभावेऽनुमानमेव
 न स्वास्त्यति। अतो वाङ्मयानं प्रत्यक्षमपि जायमानमनपलप्यम्। अतः प्रत्यक्षविषयेषु अनुमेयत्वमेवेति भाषा
 विरुद्धेति। तस्मात् ते वैभाषिका। इमे सर्वे धर्मधर्मिसेदं न स्वीकुर्वन्ति, क्षणिकत्ववादिनश्चेति किञ्चि-
 त्प्रकारेण सर्वाभाववादस्यावसरात् शून्यवादसंनिहिता सौगतशिव्या। एवं तत्तन्नामार्थनिरूपणवैखरी
 संप्रति प्रतायमाना। ग्रन्थान्तरतस्तु विधान्तरमवगम्यते। तद् यथा—शाक्यमुनिनिर्वाणानन्तरं तदुपदेश-
 संग्रहो मागध्या भाषया कृत आसीत्। तत्र सुत्पिटक-विनयपिटक-अभिधम्मपिटकनामस्यान्तं त्रिपिटक-
 मिति च प्रसिद्धं विभागद्वयम्। तदन्तर्गताद्याष्टादश शाखा स्वविराज्यन्। अथ संस्कृतग्रन्था मुत्पिटक-
 कानुसारी सूत्रोपदेश इति, विनयपिटकानुरोधी विनयपरिभाषेति, अभिधम्मपिटकानुसारी अभिधम्म-
 विभाषेति अशोकपुत्रकालिकाः। तत्र विभाषाग्रन्थानुवायिनो वैभाषिकाः, सूत्रोपदेशानुसारिणः सौत्रा-
 न्तिका, अथ कनिष्कस्य राज्ञः काले लङ्कावतारसुल्लान्दिदक्षितो महायानमिति समय प्रादुर्भवत्। तत्र
 निविष्टौ योगाचारमाध्यमिकौ। महायानप्रतिस्पर्धि हीनयानमिति समयान्तरम्। समाधेः सम्यग्दर्शनस्य च
 निर्वाहको योगः, तेनाऽऽचरन्, 'न वादमात्रेणाऽऽलभ्यविज्ञानम्; किंतु योगेन' इति तत्परो योगा-
 चारः। माध्यमिकशब्दार्थश्च माध्यमिकवृत्तौ एवमुक्तः, "भावाभावान्तद्वयरहितत्वात् सर्वस्वभावानुत्पत्ति-
 लक्षणा शून्यता मध्यमा प्रतिपत्। स मध्यमो मार्गः" इति।

चतुर्विधा — चित्तं पार्थिवं ऽऽ यतजमत्रायत्रीयपरमाणुसङ्घातरूपान् भूतभातिकान् बाह्यान् चित्तचैत्तरूपाश्चाभ्यन्तरान् अथान् प्रत्यक्षानुमानमिद्वान् अभ्युपयति । अन्ये तु बाह्यार्थान् सर्वान् प्रविश्यदीन् विज्ञानानुमयान् वदन्ति । अपरे तु, ' अर्थशून्य विज्ञानमेव परमाथसत्, बाह्याथास्तु स्वामाथकन्या ' इत्याहुः । त्रयोऽप्येते स्वाम्युपगत वस्तु क्षणिकमाचक्षते । उक्तं भूतभातिकचिच्चैत्त यतिरिक्तमात्माकाशादिव स्वरूपेणैव नानुमन्यते । अन्ये तु सर्वशून्यत्वमेव सङ्गिन्ते । तत्र ये बाह्याथाम्तिरवादिन, ते तावन्निरसन्ते । ते चैवं मन्यन्ते—रूपरसस्पर्शगन्धस्वभावा पार्थिवं परमाणुं, रूपरसस्पर्शस्वभावाश्चाऽऽप्या, रूपस्पर्शस्वभावाश्च तैजसा, स्पर्शस्वभावाश्च वायवीया पृथिव्यप्तजोवायुरूपेण सहन्यन्ते । तेभ्यश्च पृथिव्यादिभ्यः शरीरेन्द्रियविषयरूपमहाता भवन्ति । तत्र च शरीरान्तर्गता ग्राहकाभिमानारूपे विज्ञानसन्तान एवाऽऽत्मत्वेनावतिष्ठते, तत एव सर्वो लौकिको व्यवहारः प्रवर्तते-इति ॥

तत्राभिधीयत—समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदभासि । योऽयमणुहेतुकः पृथिव्यादिभूता

वैभाषिका वात्सीपुत्रा इत्युच्यन्ते इति, " वात्सीपुत्रास्तु शब्दादीन् पञ्च वैभाषिका विदुः । शब्दात्मानश्चतुर्वैव कचिन्त्यपरेऽनुवन् " इति सर्वार्थसिद्धदुदाहृतवचनाद् ज्ञायते । " वत्सी वैभाषिकमात्रा । तत्पुत्रच्छात्रा वात्सीपुत्रा " इत्यानन्ददायिनी । वैभाषिकेषु वात्सीपुत्रा केचित्, अपरेऽपि सन्तीति तत्रैवोक्तम् । तत्र प्रथमे रूपरसस्पर्शगन्धातिरिक्ततया शब्दमप्यङ्गीकुर्वन्ति । अपरे रूपात्स्वेव श्रोत्रमात्रं वन्शया शब्दतन्नि शब्दमन्यं नेच्छन्ति । यथा पादवात्या बाध्यादिकर्तव्यं श्रोत्रमात्रं दशायां शब्द इति व्यवहित्य इति । नम एव वात्सीपुत्रा, ' आत्मा कश्चिद् पुत्रत्वात्स्यो नित्यं संसरति मुच्यते च ' इति वदन्ति । इत् मत्त बौद्धदृष्टे तच्चसंग्रह एव निरस्तम् । सर्वार्थसिद्धौ च, " विमज्जवैभाषिकान्दन्वमिन्द्र ' (१८) इति एतद्वादिनो वैभाषिकैकदेशिनो विमज्जवैभाषिक इति नाम्ना व्यवहृता । यत् सत्, तत् क्षणिकमिति बौद्धवादादिभिर्भयं स्वल्पमस्तीत्यलम् ।

केचित् वैभाषिका । सघातरूपानिति । परमाणवोऽपि रूपादिगुणानतिरिक्ता एव । गन्धरसस्पर्शसंघातः पृथिवी, एकैकगुणहासे उत्तरोत्तरं भूतम् । चित्तचैत्तरूपानिति । स्कन्धपञ्चकं बौद्धपरिभाषितम्—रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारा पञ्च स्कन्धा इति । रूपस्कन्ध इन्द्रियविषया । विज्ञानम् अहमित्याख्यविज्ञान नीचादिनिषयविज्ञानञ्च । ज्ञानज्ञेयमात्रवादिभिः बौद्धैर्ज्ञाता नेप्यते । वेदना सुखदुःखोपेक्षा । मंत्रास्कन्ध तद्विकल्पमत्यय, अर्थेन सह नाम्नोऽपि ग्रहणाद् । चित्तान्ध्या सस्कारा रागद्वेषमोहादयः । अत्र रूपस्कन्धस्य बाधस्यापि ज्ञानविषयत्वाकारेण चित्तचैत्तरूपाभ्यन्तरान्तर्भावोऽपि शांकरभाष्यानिष्ठः । भाष्यकरभाष्ये रूपस्कन्धे विना चतुष्टयस्यैव चित्तचैत्तरमुक्तम् । तदेवान्वापि प्राणम् ।

अन्ये मौलिका । अपरं योगाचारा । स्वप्नार्थकन्याः बहिरविद्यमाना इत्यर्थः । आकाशादिभिरित्यादिना ईश्वरस्य कालस्य च ग्रहणम् । ये इति, वैभाषिका सौलान्तिकाश्चेत्यर्थः । तावन्नि, प्रथममित्यर्थः । तार्किकसाम्यात् तत्रान्यम् । ग्राहकाभिमानारूढः अहमित्यवभासमानः ।

त्मकः समुदायः, यश्च पृथिव्यादिहेतुकः शरीरेन्द्रियविषयरूपः समुदायः, तस्मिन् उभयहेतु-
केऽपि समुदाये तत्प्राप्तिर्नोपपद्यते—जगदात्मकसमुदायोत्पत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थः । परमाणूनां
पृथिव्यादिभूतानां च क्षणिकत्वाभ्युपगमात् । क्षणध्वंसिनः परमाणवो भूतानि च कदा संहतौ
व्याप्रियन्ते ; कदा वा संहन्त्यन्ते । कदा विज्ञानविषयभूताः ; कदा च हानोपादानादिव्यवहा-
रास्पदतां भजन्ते ; को वा विज्ञानात्मा कं च विषयं स्पृशति, कश्च विज्ञानात्मा कमर्थं कदा
वेदयते ; कं वा विदितमर्थं कश्च कदोपादत्ते । स्पष्टा हि नष्टः, स्पृष्टश्च नष्टः ; तथा वेदिता
विदितश्च नष्टः । कथञ्चान्येन स्पृष्टमन्यो वेदयते ; कथञ्चान्येन विदितम[न्यम]र्थमन्य उपादत्ते ।
संतानानामेकत्वेऽपि संतानिभ्यस्तेषां वस्तुतो वस्त्वन्तरत्वानभ्युपगमात् न तन्निबन्धनं
व्यवहारादिकमुपपद्यते । अहमर्थ एवाऽऽत्मा, स च ज्ञातैवेति चोपपादितं पुरस्तात् ॥ १७ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावानिमित्तत्वात् ॥ २ । २ । १८ ॥

तत्प्राप्तिरिति । सूत्रे तदप्राप्तिरित्यस्य समुदायभावानुपपत्तिरिति शाकरव्याख्यानम् । इहापि तदेवाभि-
तम् । यद्वा उभयशब्दार्थपरामर्शो तच्छब्दः । प्राप्तिश्च संयोगः । 'अप्राप्तस्य वा प्राप्तिः' इति व्यवहा-
रात् । तथाच परमाणूनां मिथःसंबन्धस्य भूतानां मिथःसंबन्धस्य चासंभव इत्यर्थः । तत्र हेतुः चेतना-
नधिष्ठितत्वमिति शाकरे । तत्र सारुथाधिकरणसिद्धमेव । किञ्चात्तेश्वरमन्त्रा कार्यं न भवतीत्येतावन्न
वक्तव्यम् । जीवकार्यस्यापि जीवेन कर्तृमशक्यत्वे वक्तव्ये तस्यागेन तावद्दूरगमनायोगात् । अतः क्षणि-
कत्वमत्र हेतुरिष्यते । द्रव्यम्, ततः क्रिया, ततो विभागादिकमेण संयोग इति वक्तव्यम् । कर्मोत्पत्ति-
काल एव द्रव्य नष्टमिति कस्य केन संघातरूपः संबन्ध इति । बाह्यानां मिथःसंबन्धासंभवमात्रस्य सूत्रार्थत्वे
कदा विज्ञानविषयभूता इत्यादिभाष्यस्यावसराभावात् उभयहेतुके इत्यादेरेवमर्थोप्यभिमतो लक्ष्यते—
भूतात्मकः परमाणुसमुदायः मौक्तिकात्मकोऽनेकभूतसमुदायश्चोभयहेतुकः बाह्योपादानकारणहेतुकः
आन्तरकर्तृरूपनिमित्तहेतुकश्च । तत्रोभयेषामुपादानानां निमित्तानाञ्च मध्ये उपादानद्रव्याणां मिथः
प्राप्तिर्न भवतीति उपपादितम् । तद्वत् निमित्तस्योपादानेषु व्यापृष्टैव कार्यकरत्वात् घटपटादि निर्मातुं

चतुर्विधा — कश्चित् पार्थिवाऽऽयतैजमत्राययीयपरमाणुमहातरूपान् भूतभौतिकान् बाह्यान् चित्तचैतन्यरूपाश्चाभ्यन्तरान् अथान् प्रत्यक्षानुमानमिद्वान् अभ्युपयति । अन्ये तु बाह्यार्थान् सबान् पृथिव्यदीन् विज्ञानानुमयान् वदन्ति । अपरे तु, 'अर्थशून्य विज्ञानमेव परमार्थसत्, बाह्याथास्तु स्वामात्रकथा' इत्याहुः । त्रयोऽप्येते स्वाभ्युपगतं वस्तु क्षणिकमात्रक्षते । उक्तं भूतभौतिकचित्तं च यतिरिक्तमात्रमाकाशादिकं स्वरूपेणैव नानुमन्वते । अन्ये तु सर्वशून्यत्वमेव सङ्गिरन्ते । तत्र ये बाह्याथास्तित्वत्रादिन, ते तावन्धिरसन्तः । ते चैव मन्यन्ते—रूपरसस्पर्शगन्धस्वभावा पार्थिवा परमाणव, रूपरसस्पर्शस्वभावाश्चाऽऽप्या, रूपस्पर्शस्वभावाश्च तैजसा, स्पर्शस्वभावाश्च त्रयवीया पृथिव्यप्तजोवायुरूपेण सहन्यन्ते । तेभ्यश्च पृथिव्यादिभ्यः शरीरिन्द्रियविषयरूपमहाता भवन्ति । तत्र च शरीरान्तर्वता ग्राहकाभिमानारूपे विज्ञानसन्तान एवाऽऽत्मत्वेनावतिष्ठते, तत एव सर्वो लौकिको व्यवहार प्रवर्तते इति ॥

तत्राभिधीयत—समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्ति । योऽयमणुहेतुक पृथिव्यादिभूता-

वैभाषिका वात्सीपुत्रा इत्युच्यन्ते इति, "वात्सीपुत्रास्तु शब्दादीन् पञ्च वैभाषिका विदुः । शब्दात्मानश्वतुषेण कचिन्वित्यपरेऽनुवन्" इति सर्वार्थसिद्धयुदाहृतवचनाद् ज्ञायते । "वत्सी वैभाषिकमाता । तत्पुत्रच्छात्रा वात्सीपुत्रा" इत्यानन्ददायिनी । वैभाषिकेषु वात्सीपुत्रा केचित्, अपरेऽपि सन्तीति तत्रैवोक्तम् । तत्र प्रथमे रूपरसस्पर्शगन्धातिरिक्ततया शब्दमप्यङ्गीकुर्वति । अपरे रूपान्तिचेव श्रोत्रप्राणत्वत्रयया शब्दतति शब्दमन्य नेच्छति । यथा पाश्चात्या वाय्वादिकर्मैव श्रोत्रप्राणतदक्षया गद इति व्यवहियन् इति । इम एव वात्सीपुत्रा, 'आत्मा कश्चिद् पुद्गल' इति नित्यससरति मुच्यते च' एतन् वदन्ति । इन् मतं बौद्धकृते तत्त्वसंग्रह एव निरस्तम् । सर्वार्थसिद्धौ च, "विभज्यवैभाषिकनादन्वमन्द" (१८) इति एतद्वादिनो वैभाषिकैकदेशिनो विभज्यवैभाषिक इति नाम्ना व्यवहृता । यत् सत्, तत् क्षणिकमिति बौद्धवादाद्विभज्य सत्त्वयमस्तीत्यलम् ।

केचित् वैभाषिका । सघातरूपानिति । परमाणवोऽपि रूपादिगुणानतिरिक्ता एव । गन्धरसरसस्पर्शसंघात पृथिवी, एकैकगुणहासे उत्तरोत्तरं भूतम् । चित्तचैतन्यरूपानिति । स्फुटपञ्चकं बौद्धपरिभाषितम्—रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारा पञ्च स्फुटा इति । रूपरसश्च इन्द्रियविषया । विज्ञानम् अमित्यारथविज्ञानं नीलान्तिपथविज्ञानञ्च । ज्ञानज्ञेयमालवादिभि बौद्धैर्ज्ञाता नेच्यते । वेदना सुखदुःखोपक्षा । मंत्रात्मकं तद्विकल्पमत्यय, अर्थेन सह नान्दोऽपि ग्रहणात् । चित्तावस्था संस्कारा रागद्वेषमोहादयः । अत्र रूपरसश्च बाह्यत्वापि ज्ञानविषयत्वाकारेण चित्तचैतन्यरूपाभ्यन्तरान्तर्भावोऽपि शांकरभाष्यान्विष्टः । भास्करभाष्ये रूपरसश्च विना चतुष्टयमैव चित्तचैतन्यमुक्तम् । तदेवात्रापि भाष्यम् ।

अन्ये मौक्तिका । अपर योगाचारा । स्वाप्नार्थकल्पयाः बहिरविद्यमाना इत्यर्थः । आकाशादिकमित्यादिना ईश्वरस्य कालस्य च ग्रहणम् । ये इति, वैभाषिका सौतान्तिकादित्येव । तावदिति प्रथममित्यर्थः । तार्किकमाभ्यान् एतन्निरर्थम् । ग्राहकाभिमानारूढ अहमित्यवभासमान ।

त्मकः समुदायः, यत्र पृथिव्यादिहेतुकः अग्निरेन्द्रियविषयस्यः समुदायः, तस्मिन् उभयहेतु-
 क्तेऽपि समुदाये तस्याभिर्नोपपद्यते—जगदात्मकसमुदायोन्पत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थः । परमाणुनां
 पृथिव्यादिभूतानां च क्षणिकत्वाभ्युपगमात् । क्षणभ्रंशिनः परमाणवो भूतानि न कदा मंहन्ती
 व्याप्रियन्ते : कदा वा मंहन्त्यन्ते । कदा विज्ञानविषयभूताः : कदा च दानोपादानादिव्यवहा-
 रास्पदतां भजन्ते : को वा विज्ञानात्मा कं च विषयं स्पृशति, कश्च विज्ञानात्मा कस्य कदा
 वेदयते ; कं वा विदितमर्थं कश्च कदोपादत्ते । स्पृशति नष्टः, स्पृष्टश्च नष्टः : तथा वेदिता
 विदितश्च नष्टः । कथञ्चान्वेन स्पृष्टमन्यो वेदयते : कथञ्चान्वेन विदितम[न्यम]यमन्य उपादत्ते ।
 संतानानामेकत्वेऽपि संतानिभ्यस्तेषां वस्तुतो वस्तुन्तन्त्रान्भ्युपगमात् न तन्निबन्धनं
 व्यवहारादिकमुपपद्यते । अहमर्थ एवाऽऽत्मा, म च ज्ञानंवेति चोपपादितं पुरस्तात् ॥ १७ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभागाणिमित्तत्वात् ॥ २ । २ । १८ ॥

तत्प्राप्तिरिति । मूले तदप्राप्तिरित्यन्य समुदायभावाद्यनुपपत्तिरिति जाह्नव्याख्यानम् । इहापि तदेवागि-
 तम् । अहा उभयशब्दार्थपरामर्शो तच्छब्दः । प्राप्तिश्च मयोगः । 'अप्राप्त्य या प्राप्ति' इति व्यवहा-
 रात् । तथाच परमाणूना मिथस्संबन्धस्य भूताना मिथस्संबन्धस्य चासम्भवं इत्यर्थः । नच हेतु- चेतना-
 नधिष्ठितत्वमिति शांकरे । तत्तु साक्षाधिकरणमित्येव । किञ्चादेवमन्तरा कार्यं न भवतीत्येवावल-
 वक्तव्यम् । जीवकार्यस्यापि जीवेन कर्तुमशक्यत्वे वक्तव्ये तस्यागंन नावद्दूरगमनायोगात् । अत धणि-
 कत्वमल हेतुरित्येते । द्रव्यम्, तत क्रिया, ततो विभागादिकमेव मयोग इति वक्तव्यम् । कर्मोन्पत्ति-
 काल एव द्रव्य नष्टमिति कस्य केन सघातरूप- संबन्ध इति । आगाना मिथस्संबन्धासम्भवात्तस्य मूलार्थत्वे
 कदा विज्ञानविषयभूता इत्यादिभाष्यस्यावसराभावात् उभयहेतुकं इत्यादेरेवमर्थोप्यभिमतो लक्ष्यते—
 भूतात्मक. परमाणुसमुदायः भौतिकात्मकोऽनेकमृतसमुदायश्चोभयहेतुकः बाधोपादानकारणहेतुकः
 आन्तरकर्तृरूपनिमित्तहेतुकश्च । तलोभयेषामुपादानाना निमित्तानाञ्च म-ये उपादानद्रव्याणा मिथ.
 प्राप्तिर्न भवतीति उपपादितम् । तद्वत् निमित्तक्षोपादानेषु व्याप्यैव कार्यकरत्वात् घटपटादि निर्मातु
 विज्ञानरूपं निमित्तं कदोपादान गृह्णाति, उपादत्ते, व्यापारयति चेति तदप्राप्त्युपपादनमुपरीति । संताना-
 नामिति । आत्ममूलविज्ञानसतानस्य विज्ञानभेदेऽप्येकत्वम्, उपादानद्रव्यसतानस्य च तथा तद्वेदेऽप्ये-
 कत्वमिति संताने कर्तृस्य कर्तृव्यापारोचरत्वञ्चेति चेन्न—संताननाम्न मिथरस्य कस्यचिदभावादित्यर्थः ।
 ननु ज्ञानानां क्षणिकत्वाद् ज्ञानानतिरिक्तस्यात्मनः क्षणिकत्व वेदान्तिनाऽप्येष्टव्यमित्यवाह अहमर्थ इति ।
 स ज्ञानस्वरूपो भवतु, मा वा । क्षणिकज्ञानातिरिक्त. तद्व्यथारमृत इत्येव बास्तववेदान्तिमनमिति भावः ॥

ननु देह एवात्मेति वदन् चार्वाक भोक्तुर्देहस्य प्रतिकलं निवृत्तत्वेऽपि सतानैक्यात् बालादिस्यविरान्त-
 देहेषु अहमेवेति अमेवभ्रान्त्यैव प्रवृत्त्यादि निर्बहति, तथा भोग्यस्य देहान्तरस्य दर्शनोपादानानुभवादि-
 कालभेदेऽपि तदेवेदमिति भ्रान्त्यैव कार्यं निर्बहति । तथैव सर्वेक्षणिकत्ववादिनो वयमपि निर्बहाम ; अवि-
 धासाप्राज्यस्वानकुशत्वादिति शकामनूख निरस्वति इतरेति सूत्रेण । प्रत्ययशब्दो बौद्धमते हेतुवाची ।

अविद्यादीनामितरेतद्हेतुत्वेनोपपन्नं सङ्घातभावादिकमिति चेत्—एतदुक्तं भवति—
यद्यपि क्षणिका सर्वे भावाः, तथाऽप्यविद्ययैतत् सर्वमुपपद्यते । अविद्या हि नाम विपरीत-
बुद्धि क्षणिकादिषु स्थिरत्वादिगोचरा । तथा संस्कारारूपाः राग्द्वेषादयो जायन्ते । ततश्चित्ताभि-
ज्वलनरूपं विज्ञानम् । ततश्च नामारूपाश्चित्तचैत्ताः । ततश्च पृथिव्यादिकं [च]रूपिद्रव्यम् ।
ततः षडायतनारूपमिन्द्रियपट्टकम् । ततः स्पशारूपाः कायः । ततो वेदनादयः । ततश्च
पुनरप्यविद्यादयो यथोक्तः — इत्यनादिरियमविद्याठिका अन्योन्यमूला चक्रपरिवृत्तिः । एतच्च
सर्वं पृथिव्यादिभूतभौतिकमघातमन्तरेण नोपपद्यत । अतः सङ्घातभावादिकमुपपन्नम् इति ।
तथोच्यते— न सङ्घातभावानिमित्तत्वात् इति । नैतदुपपद्यते एषामविद्यादीनां पृथिव्यादिभूत

तदाह इतरेतरहेतुत्वेनेति । सघातभावादीत्यादिना विज्ञानत्रिपयत्वं व्यवहारं पश्यन्परिमह । ननु
कथमन्योन्यहेतुकत्वम्, कार्मिकेन कारणव्यायोगात्, हेतुत्वमकारश्च कीदृशः, क्रियन्ति चेतरेतरपद-
भावाणीति विज्ञासायामाह—एतदुक्तं भवतीति । अत्राविद्याबलात् शरीरपरिमह ततोऽविद्येति बीजाङ्ग-
गम्याय उपपाद्यनं पूर्वक्रमपदानेन । इतरेतरप्रत्ययत्वादित्यस्याथान्तरामिमायकत्वमपि लक्ष्यते—अन्यमिन्द्र-
अन्यबुद्धिरितरेतरप्रत्ययः । क्षणिकादिषु स्थिरत्वादिबुद्धि(रूपाविद्या)त्वात् ज्ञानानां सर्वमुपपद्यत इति ।
क्षणिकादिषु । क्षणिकत्वादिधर्माद्येषुमित्यथ । क्षणिके स्थिरमिति, अनित्ये नित्यमिति, दुःखे
सुखमिति, असति सति च बुद्धिरविद्या, विषयं प्रतिक्षणमिन्द्रमप्येकत्वेन मन्यते, विज्ञानञ्च
महकोपादात्तुमोक्षरूपधर्मभेदेन मिन्द्रमप्येकमहमिति । अतः सर्वो व्यवहारश्चलीति भावः । पूर्व-
क्रमानाह तथेत्यादिना । शरीरादीं स्वैर्बुद्ध्या तत्परिमहे रागो भवति, तद्रागानुवृत्तिवशात् चित्तरूपात्मा
मातृकुन्तिं प्रविश्य, तत्राहमिति अभिज्वलनं प्राप्य, लक्ष्यमानशरीराभाषेपितश्चत्वावीर्यस्मृतिप्रीत्यादि चैत-
मिन्द्रम्य तद्दशात् पृथिव्यादिधातुषु संहननप्रवृत्तेषु कललाघाकारमवाप्य, इन्द्रियपट्टकमधिगम्य, प्राण-
दहन्त्रियादिसघातस्पर्शशब्दाद्यर्थमाक्त्वा भवन् पुनरविद्या प्रतिपद्यते, ततः पुनरेवमिति भावः । नामा-
रूपाश्चित्तचैत्ता इति अविद्या संस्कार विज्ञानरूपचित्तचैत्तान्तरं नामारूपाश्चित्तचैत्तप्रादुर्भाव इत्यर्थः । नाम-
च सविकल्पप्रत्यय इति प्रागुक्तम् । इह शरीरोत्पत्त्युपयोगिन्द्रास्मृतिप्रीत्यादिरूपं विवक्षितम् । अथ
चित्तचैत्तान्निरिकीर्तयत्तिस्येति । रूपिद्रव्यम् रूपशब्दाव्यङ्ग्यशरीरोपादानभूतद्रव्यमित्यर्थः ।
तेषां द्रव्येणा समावेशो भवति । तत्र क्षणिकत्वात् पन्थायाः, 'तेषां समावेश इत्यनुक्त्या, सायेव
भगवन्नीयुष्यते । वेदनादय इति । "अविद्या संस्कारो विज्ञानं नामरूपं षडायतनं त्रयो वेदना-
तृप्या उपपादनं भवो जातिजरा मरणं चोक्तं पण्डितेना दुःखं दुर्भनन्तेत्येवमानीयका " इति शांकर-
भाष्योक्ते वचनापर्यन्तमित् कथ्यते, अन्यत्र आदिपदगृहीतम् । नत्र भवो धर्माधर्मो, जातिजन्यः ।
शुद्धं स्वप्नम् । सघातभावादिनामिति पाठो वृत्तिमन्तोऽज्ञात्वात् साम्प्रदायिकः । उत्पत्तिमात्रनि-
मित्तत्वादिनि परेषां एतत् । अन्वयः—सघातमन्तरेणाविद्यादि नोपपद्यत इति वदता स्वया-
रघानमात्रं प्रति आक्षेपपरवगनुपासकत्वमेवविद्याहेतुत्वं, न तु सघातमात्रं प्रति कारणत्वम् । कारणं न

भौतिकसद्भावात् प्रति अनिमित्तत्वात् । न स्वत्वस्थिरादिषु स्थिरत्वादिबुद्ध्यात्मिकाऽविद्या,
तन्निमित्ताः रागाद्वेपादयो वा अर्थान्तरस्य क्षणिकस्य संहतिहेतुतां प्रतिपद्यन्ते ; शुक्तिकारज-
तादिबुद्धिर्हि न शुक्त्याद्यर्थसंहतिहेतुर्भवति । किञ्च यस्य क्षणिके स्थिरत्वबुद्धिः, स तदैव नष्ट
इति कस्य रागादय उत्पद्यन्ते ? संस्काराश्रयं स्थिरमेकं द्रव्यमनभ्युपगच्छतां संस्कारानुवृत्ति-
रपि न शक्या कल्पयितुम् ॥ १८ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् । २ । २ । १९ ।

इतश्च क्षणिकत्वपक्षे जगदुत्पत्तिर्नोपपद्यते ; उत्तरक्षणोत्पत्तिवैलायां पूर्वक्षणस्य विनष्ट-
त्वात् तस्योत्तरक्षणं प्रति हेतुत्वानुपपत्तेः । अभावस्य हेतुत्वे, सर्वं सर्वत्र सर्वदोत्पद्येत । अथ
पूर्वक्षणवर्तित्वमेव हेतुत्वमित्युच्यते—एवं तर्हि कश्चिदेव घटक्षणः तदुत्तरकालभाविनां सर्वेषा-
मेव गोमहिषाश्वकुम्भपापाणादीनां त्रैलोक्यवर्तिनां हेतुरस्यात् ॥ अथैकजातीयस्यैव पूर्वक्षण-
वर्तिनो हेतुत्वमिष्यते—तथापि सर्वदेशवर्तिनामुत्तरक्षणभाविनां घटानामेक एव पूर्वक्षणवर्ति-
घटो हेतुस्स्यात् ॥ अथैकस्यैव हेतुरेक इति मनुषे—तथापि कस्यैकस्य को हेतुरिति न ज्ञायते ॥
अथ यस्मिन् देशे यो घटक्षणः स्थितः, तदशसम्बन्धिन एवोत्तरक्षणस्य स हेतुरिति—किं

भवतीत्यसद्दूषणं नानेन परिह्रियते । क्षणिकत्वात् संहननपर्यन्तं स्थास्यन्ति बाह्यानि, आत्माऽपि
क्षणिकत्वात् नात्मानं न वा वाह्यं प्रत्यभिजानातीति पूर्वोक्तदूषणं तदवश्यम् । प्रतीत्यसमुत्पादो (प्रतीत्य-
समुत्पादो नाम कारणं प्राप्य कार्यस्योत्पत्तिः-) द्विविधो बौद्धैरुक्तः हेतुपनिबन्धः प्रत्ययोपनिबन्धश्चेति ।
द्विविधोऽपि समुद्यो न चेतयितृसापेक्षः इति तन्मतम् । बीज-आङ्कुर-पल-काण्ड-नाल-गर्म-शूक-पुष्प-फलेषु
क्रमेण जायमानेषु पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति हेतुतेत्याद्यः । प्रत्ययो नाम प्रति—एकैककारणस्यापि
अयः अन्येन प्राप्तिः । सर्वकारणसमवाय इति यावत् । तदुपनिबन्धः यथा बीजाङ्कुरे जननीये पृथिवी-
धातुः अङ्कुरं कठिनयति ; जलं स्नेहयति, तेजः विलक्षणरूपादिमत्तया पाचयति, वायुर्निर्गमयति ।
आकाशोऽप्रतिहतिं कल्पयति, ऋतुः परिणमयतीत्येव तत्तदर्थं तत्तत्कारणसमावेश इति । सोऽयं
सघातभावः कथं क्षणिकोऽपि । यो हि कर्तारमेकं स्वीकृत्य कार्यं क्षणिकमपि स्थिरत्वेन गृहीत मन्वेत्,
तस्य कथमप्युपादिस्सादि संपद्यते, कर्तृभणिकत्वे तु न किञ्चित् सिद्धयेदित्याक्षयेनाह किञ्चेति । अत्र प्रत्य-
योपनिबन्धासंभवः स्पष्टः । एवं हेतुपनिबन्धासंभवेऽपि हेतुभूतबीजाद्यन्तर्गतानुनां मेलनासंभवेन प्राणः ॥

संघातासंघातादिसर्वसाधारणदृपणमाह उत्तरेति । अयमाहाय—कारणत्वं न कार्यजननस्वरूप-
योग्यत्वम्, किंतु कार्योपधायकत्वम् । अत एव कुम्भलस्यबीजं नाङ्कुरं प्रति कारणम्, तद्विषये कुर्वद्भूतत्वा-
भावात् । उपधायकस्यैव कारणत्वात्, महकारिभूतानेककारणापेक्षाऽपि नेति बौद्धमतम् । तत्र कार्योपधाय-
कत्वं नाम कार्यवैशिष्ट्यम् । अत एव 'प्रतीत्यसमुत्पादः' इति नद्वयवहारोपपत्तिः, कार्यं कारणं प्राप्योत्पद्यत
इति तदर्थम् । कारणकार्ययोः प्राप्यभावे तदवगमात् । अतः कार्यकाले कारणं नास्ति चेत्, कथं तत्
'प्राप्तिः ॥ अथ कार्योपधायकत्वं कार्योपनिबन्धिनपात्रक्षणमनन्ध एवेति शक्यते अथ पूर्वैति । एवमुत्पाद्यत्वं

देगस्य स्थिरत्व मनुष्ये ? । किञ्च चक्षुरादिसप्रयुक्तस्याथस्य ज्ञानोत्पत्तिकालेऽनवस्थितत्वात् न कस्यचिदथस्य ज्ञानविषयत्व समभरति ॥ १९ ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा । २ । २ । २० ॥

अमत्यपि हेतौ कायमुत्पद्यते चेत्—सर्वं सर्वत्र मवदोत्पद्यतेत्युक्तम् । न केवलमुत्पत्ति विरोध एव, प्रतिज्ञा च भवतामुपरुष्येत, 'अधिपतिमहकार्यालम्बनसमनन्तरप्रत्ययाश्चत्वारो विज्ञानोत्पत्तौ हतव' इति न प्रतिज्ञा । अधिपति इन्द्रियम् । अथ प्रतिज्ञानुपरोधाय घटक्षणो म्यित एव घटक्षणान्तरोत्पत्तिरिष्यते—तथा च सति द्वयो कार्यकारणयोर्घटक्षणयोर्योगपद्ये नोपलब्धि प्रमज्येत । न च तथोपलभ्यते । क्षणिकप्रतिज्ञा चैव हीयेत ॥ क्षणिकत्व स्थितमेवेति चेत्—इन्द्रियमप्रयोगज्ञानयोर्योगपद्य प्रसज्येत ॥ २० ॥

प्रतिसख्याऽप्रतिसख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् । २ । २ । २१ ॥

न मनीयुक्तम् । ज्ञेयत्वमपि न भवतीत्याह किञ्चेति । इदं किञ्चेत्यादिभाष्यमुत्तरसूत्रेपि निवेशमर्हति । अथवा इत्युक्तमित्येतत्पर्यन्तोपरितनमाप्यमनेन सह निवेशमर्हतीति किञ्चिद् विमृश्यम् ॥ १९ ॥

कारणत्वमन्यवहितपूर्ववर्तित्वमात्रमिति मत्या कार्यकाले कारणास्वीकारे दोषान्तरमप्याह असतीति । कायकाले कारणाभाव प्रसज्यत इति दोष प्राक् सूत्रोक्त । तदिष्टापत्तौ भाष्ये सूत्रामिमेत दूषणमुक्तम् । अथ सूत्रकार पक्षद्वयेऽपि सिद्धान्तविरोधरूप दूषणान्तरमाह असतीति । असति कार्यकाले कारणेऽसति, तत्सत्त्वान्म्युपगमे इति यावत् । प्रतिज्ञा—“ चत्वार प्रत्यया हेतुरालम्बनमनन्तरम् । तथैवाधिपतेयञ्च ” इत्येषा । सहकारी आलोकाणि । आलम्बन विषय । समनन्तरप्रत्यय अन्यवहितपूर्वक्षणस्थित यत् किमपि ज्ञानम् । कथं प्रतिज्ञोपरोध, पूर्वक्षणे सर्वसद्भावस्य पयासत्वादिति चेन्न प्रत्यक्षज्ञानस्य वर्तमान प्राहिताया इष्टत्वात् विषयस्य प्रत्यक्षकाले आशय्यकत्वे तेन संप्रयुज्य सहभूय कारणीभवतामपि तत्काल- म्भितरपेक्षितेत्याशयात् । इष्यत इत्यादि । घटक्षणान्तरोत्पत्तिकालेऽपि पूर्वमधिपत्यादिसाहित्येन म्भितपटक्षणस्यापि सत्त्वस्वीकारे इति यावत् । एवञ्च यौगपद्यमन्यथा इत्यस्य घटक्षणसत्त्वस्वीकारे घटद्वययोगपद्यापत्तिरित्यर्थ उक्तो भवति । प्रतिज्ञोपरोध इत्यस्य अन्यथेत्यत्राप्यनुपपन्नेनान्यविधप्रतिज्ञोपरोध रूपमर्थान्तरमाह क्षणिकत्वमिति । ननु इन्द्रियमप्रयुक्तविषयसद्भावरूपपूर्वक्षण एव प्रत्यक्षस्यापि स्वीकाराच्च क्षणिकत्वमत्र इति पृच्छति क्षणिकत्वमिति । यौगपद्यमिति । अन्यवहितपूर्ववर्तित्वरूप कारणत्व मज्येतेति भाष । अयमपि अन्यथायौगपद्यमिति सौत्रपदयोरानुत्पत्त्याऽर्थ ॥ २० ॥

गौद्धे संस्कृतासंस्कृतमेतन्न कश्चन विभाग विधाय, संस्कृत रूप चित्त-चैत चित्तविप्रयुक्तमेदात् चतुर्विधम् । रूपं श्रुत्याऽपि, चित्तमहमहात्म्यम्, चैत रागाऽपि, चित्तविप्रयुक्त जन्मजरामरणादी सुक्त्वा, अमस्कृतपदेन प्रतिमख्यानिरोधस्याप्रतिसंख्यानिरोधस्याकाशस्य च ग्रहणं कृतम् । तत्र संस्कृत क्षणिकं सर्वं दूषितम् । अथासंस्कृत मृद्दयेन दूषयति प्रतिमज्येति । प्रतिमख्या चाप्रतिमख्या च प्रतिमख्याप्रतिमन्य, ताभ्या निगेषां अथवा तयोर्निरोधौ तत्संबन्धिनौ निरोधाविति विग्रह । तयो-

एवं तावत् असत् उत्पत्तिर्निरस्ता ; सतो निरन्वयविनाशोऽपि नोपपद्यत इत्युच्यते । क्षणिकत्ववादिभिर्गुद्राभिघाताद्यनन्तरभावितयोपलब्धियोग्यः सदृशसंतानावसानरूपः स्थूलो यः, सदृशसंताने प्रतिक्षणभावी चोपलब्धयनर्हः सूक्ष्मश्च यः निरन्वयो विनाशः प्रतिसङ्ख्याननिरोधाप्रतिसङ्ख्याननिरोधस्रष्टाभ्यामभिधीयेते, तौ न संभवत इत्यर्थः । कुतः ? अविच्छेदात्—सतो निरन्वयविच्छेदाद्यंभवात् । असंभवश्च, 'सत् उत्पत्तिविनाशौ नाम अवस्थान्तरापत्तिरेव ; अवस्थायोगि तु द्रव्यमेकमेव स्थिरम्' इति कारणादनन्यत्वं कार्यस्योपपादयद्भिरसाभिः (शारी. २-१-१५) "तदनन्यत्वम्" इत्यत्र प्रतिपादितः । निर्वाणस्य दीपस्य निरन्वयविनाशदर्शनात् अन्यत्रापि विनाशो निरन्वयोऽनुमीयत इति चेत्-न ; घटशरावादी मृदादिद्रव्यानुवृत्त्युपलब्ध्या सतो द्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिरेव विनाश इति निश्चिते सति, प्रदीपादौ सूक्ष्मदशापत्त्याऽऽनुपलम्भोपपत्तेः तत्राप्यवस्थान्तरापत्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वात् ॥

उभयथा च दोषात् । २ । २ । २२ ॥

क्षणिकत्ववादिभिरभ्युपेता तुच्छादुत्पत्तिः, उत्पन्नस्य तुच्छतापत्तिश्च न संभवतीत्युक्तम् ; तदुभयप्रकाराभ्युपगमौ दोषश्च भवति । तुच्छादुत्पत्तौ तुच्छात्मकमेव कार्यं स्यात् । यद्दि यस्मादुत्पद्यते, तत् तदात्मकं दृष्टम् ; यथा मृत्सुवर्णादेरुत्पन्नं मणिकमकुटादि मृत्सुवर्णाद्यात्मकं दृष्टम् । न च जगत् तुच्छात्मकं भवद्भिरभ्युपगम्यते ; न च प्रतीयते । सतो

प्राप्तिः तद्विषयकममाणाभाव इत्यर्थः । प्रतिसंख्यानिरोधोऽपि द्रव्यनाशरूपोऽस्मन्मते न भवति, स्थिरत्वात् । गुद्राभिघातेति प्रयोगात्, उपलब्धियोग्य इत्युक्त्या च प्रतिसंख्याननिरोधपदस्यार्थद्वयं गम्यते—वस्तुसत्ताप्रतिकूला, सन्तमिमं घटगयन्तं करोमीत्याकारिका बुद्धिः प्रतिसंख्या ; तद्विषयो निरोध इति, जस्तित्वप्रतीपं यत् नास्तित्वम्, तद्विषयकोपलब्धिविषयो निरोध इति च । प्रतिकलभाविवटक्षणपरम्पराकाले प्रतिक्षणभावाः निरोधास्तु अनुमेया एव, न प्रत्यक्षा इति । प्रतिपक्षमूता पञ्चा प्रतिसंख्येति शान्तरक्षित तत्त्वसंग्रहव्याख्या कमलश्रीलपञ्जिका । हेतुसाध्योरैक्यपरिहाराय विच्छेदासंभवादिति व्याख्यानम् । दीपस्येति । इदं ततोपलपतितप्रनष्टोदविन्दूपलक्षणम् । युक्तत्वात् । मूयसान्यायात् व्यावधानेति भावः ॥ २१ ॥

आरम्भणाधिकरणे द्रव्यनित्यत्वस्योपपादितत्वात् निरोधो न भवतीत्युक्तम् । क्षणिकमेव द्रव्यमिति तन्नित्यत्वास्वीकारे दोषमप्याह उभयथेति । तुच्छात् असतः । तुच्छात्मकम्—भावातिरिक्तम् । ननु विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावस्वीकारात् अभावजन्यो भावोऽपि स्यात् । न, वैलक्षण्येऽपि वस्तुवैक्यस्य भागुक्तत्वात् । न ह्यभावो भावश्चैको भवति । भवद्भिः वैभाषिकसौत्रान्तिकैः । शून्यवादिनस्तद्विद्वेत्सादिति तत्र प्रत्यक्षविरोधे दर्शयति न च प्रतीयते इति । न च तुच्छत्वेन प्रतीयते इत्यर्थः । पूर्वं तुच्छत्वे दोष उक्तः । पश्चात्तुच्छत्वे दोषमाह सत् इति । तथा च पूर्वं पश्चाच्च तुच्छत्वे मध्येऽपि तुच्छमेव भवेदिति सूत्रार्थः । उभयथा उभयतोऽपि तुच्छत्वे । ननु पूर्वक्षणादुत्तरक्षणोत्पत्तिवादिभिः

निरन्वयविनाशे सति, एकक्षणान्ध्र कृत्स्नस्य जगतस्तुच्छतापत्तिरेव स्यात् । पश्चात् तुच्छात् जगदुत्पत्तौ अनन्तरोक्त तुच्छात्मकत्वमेव स्यात् । अत उभयथापि दोषात् न भवदुक्तप्रकारा वृत्तान्तिनिरोधौ ॥ २२ ॥

आकाशे चाविशेषात् । २ । २ । २३ ॥

बाह्याभ्यन्तरवस्तुन स्थिरत्वप्रतिपादनाय प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यानिरोधयोस्तुच्छरूपता निराकृता, तत्रसङ्गेन ताभ्यां सह तुच्छत्वेन सौगतै परिगणितस्याऽऽकाशस्यापि तुच्छता प्रतिक्रियते । आकाशे च निरुपाख्यता न युक्ता; भावरूपत्वेनाभ्युपगतपृथिव्यादिवत् आकाशस्यापि अराधितप्रतीतिमिद्वत्त्वाविशेषात् । प्रतीयते आकाशः, 'अत्र श्येन पतति, अत्र गृध्र' इति श्येनादिपतनदेशत्वेन । न च पृथिव्याद्यभावमात्रमाकाश इति वक्तुं शक्यम्, विकल्पामहत्वात् । पृथिव्यादे प्रागभाव, प्रध्वसाभाव, इतरेतराभाव, अत्यन्ता भावो वा आकाश, सवथाऽप्याकाशप्रतीत्यनुपपत्ति स्यात् । प्रागभात्रप्रध्वसाभावयोराकाशत्वे, पृथिव्यादिषु वर्तमानेषु आकाशप्रतीत्ययोगात् निराकाश जगत् स्यात् । इतरेतराभावस्याकाशत्वेऽपि, इतरेतराभावस्य तच्चद्रस्तुगतत्वेन तेषामन्तराले आकाशप्रतीतिर्न स्यात् । अत्यन्ताभावस्तु पृथिव्यादीना न सम्भवति । अभावस्य विद्यमानपदार्थावस्थाविशेषत्वोपपादनाच्च

यौद्धैरभावानुत्पत्तिर्नोक्तेति नाथ दोष । न च असत् सज्जायत इति तेषां वाट प्रसिद्ध इति वाच्यम्-सत्र असत् इत्यस्याविद्यमानादित्येवाथात् वर्तमानविनाशप्रतियोगिघटक्षणात् वर्तमानो घटो भवतीति द्रव्यजन्यत्वमैव प्रतीने । पूर्वं पदचाच यन्नास्ति, तत् मध्येऽपि नास्तीति कथनमप्ययुक्तम्—द्रव्यगतावस्थाना रूपरसादिगुणाना कर्मणाञ्च किञ्चित्कालसत्त्वस्य प्रामाणिकत्वाविति चेत्—उच्यते । घटक्षणस्य पूर्वस्थोत्तरघटक्षण प्रति सहकारिसापश्रुतया कारणत्वम् उच्यते निरपक्षतया । आद्ये, कुर्वद्रूप सहकारिनिरप-भवेव कारणमिति स्वमिद्वान्तविरोध । अन्ये, मुद्गराभिघातात्कालेऽपि सदृशसंतानभ्योत्पत्त्यापत्ति । अत उच्यथा च नोप । अथ मुद्गरेण घटमावे जनिते पदचादेव फयालोत्पत्ति, "अभावाद्भावोत्पत्ति", "नानुपमृष प्रादुभावात्" इति चातप्रबोध्यते इति मन्यते—तर्हि तुच्छादुत्पत्त्या तुच्छतैव, न तु भावरूपनेत्येवमाक्षय उच्येय इति ॥ २२ ॥

अधिदेशादित्यस्य भावत्वेन प्रतीकमानत्वादिदोषात्, अनभ्युपगमे दोषाविशेषात्, अविच्छिन्नत्वा विनोषाति चिह्न । कमण यत्कीमविव्यन्ति । अत्यन्ताभावस्तिरिति । किं सदिगावच्छेदेन पृथिव्याद्यभाव, उत न्तरिभ्याश्चेदेन । नाथ बाधितत्वात् । नान्त्य, अन्तरिक्षेऽपि कदाचित् पश्याद्यने कपृथिवीसन्धानत्पन्ताभावायोगाति भाव । अस्तु सामयिकामात्र एव कद्विचिदिति चेत्—प्रमादे मन्नागत सवाभाव कथम् । प्रविघातिद्रव्यमामयिकामात्र आकाश इति चेत्—सलाह अभावस्येति । अयनभाव पश्याद्यवस्थाविशेषे अभावत्वान् अभावान्तरवर्तित्यनुमानात् । न चाप्रयोजकत्वम्, अभावस्य प्रतियोग्यनुयोग्युभयमापक्षनाया आनुभविकत्वातिनि । ननु अत्र श्येन पत्नीत्यत्र अनेति नाकाशस्य

आकाशस्याभावरूपत्वेऽपि न निरुपाग्यत्वम् । अण्डान्तरवर्तिनश्चाकाशस्य त्रिवृत्कणोपदेश-
प्रदर्शितपञ्चीकरणेन रूपवत्त्वात् चाक्षुषत्वेऽप्यविगंधः ॥ २३ ॥

पूर्वप्रस्तुतं वस्तुनः स्थिरत्वमेवोपपाद्यते—

अनुस्मृतेश्च । २ । २ । २४ ॥

अनुस्मरणम्—पूर्वानुभूतवस्तुविषयं ज्ञानम् ; प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः । तदेवेदमिति,
सर्वं वस्तुजातमतीतकालानुभूतं प्रत्यभिज्ञायते । न च भवद्भिर्ज्वालादिष्विव सादृश्यनि-
वन्धनोऽयमेकत्वव्यामोह इति वक्तुं शक्यम् ; व्यामृह्यतो ज्ञातुरेकस्यानभ्युपगमात् । न
ह्यन्यानुभूतेनैकत्वं सादृश्यं वा स्थानुभूतस्थान्योऽनुसंधत्ते । अतो भिन्नकालवत्त्वाश्रयसादृश्यानु-
भवनिवन्धनमेकत्वव्यामोहं वदद्भिर्ज्ञातुरेकत्वमवश्ययाश्रयणीयम् । न च ज्ञेयेष्वपि घटादिषु
ज्वालादिष्विव भेदसाधनप्रमाणमुपलभामहे ; येन सादृश्यनिवन्धनां प्रत्यभिज्ञां कल्पयेम ।

यदपि चेदमुच्यते—प्रत्यक्षानुमानाभ्यां घटादेः क्षणिकत्वं सिध्यति । प्रत्यक्षं तावत्
वर्तमानार्थविषयम् ; अवर्तमानाद्दस्तुनो व्यावृत्तं स्वविषयमवगमयति, नीलमिव पीतात् । एवं च
भूतमधिष्यद्गुहां वर्तमानस्य वस्त्वन्तरत्वमवगतं भवति । अनुमानमपि—अर्थक्रियाकारित्वात्
सत्त्वाच्च घटादिः क्षणिकः ; यत् अक्षणिकं ज्ञानविषयादि, तत् अनर्थक्रियाकारि, असत्त्वं ।

ग्रहणम्, अप्रत्यक्षत्वादित्यत्राह अण्डेति । रूपवत्त्वानिति । अत एव नीलं नम इति प्रतीतिः । ननु
पक्षिपतनदेशे नैक्यं नोपलभ्यत इति चेद—प्रमादिरूपेणाभिभवात्ग्रहणम् ॥ तर्हि तत्राकाशो न गृह्येत ॥
नैवम् । प्रत्यक्षं प्रति रूपवत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । तद्गतरूपप्रत्यक्षे सत्येव तत्प्रत्यक्षमिति नियमाभावात् ।
अत एव शङ्खः पीत इति श्वेतरूपं विनाऽपि शङ्खप्रत्यक्षम् । अस्तु वा संनिहितस्थले आकाशे पञ्चीकरण-
पाप्तं रूपान्तरम् ; दूरे च नील इति । सर्वमिदं तर्कमूलप्रश्नस्य तर्कमूलं समाधानम्, नाकाशे रूपसाधने
माप्यनैर्भवेत् । अत एव चाक्षुषत्वेऽपीत्यपिशब्दः । नीरूपोऽपि कालः सर्वेन्द्रियप्रत्यक्षविषयो भवति, तथा
देशोऽयमपि किं न भवेत् । न च प्रमा वा तमो वा यथायथम् अतेत्यस्यार्थो भवत्विति शक्यम्, मध्यः
यथाहमिदमपश्यन्, ततैवार्थराज्ञेऽपि पश्यामीति अविशेषात् अत्रेदादेकाधिकरणकत्वप्रतीत्या तदयोगात् ॥

एवमविशेषादिति अविच्छेदाविशेषादिज्ञापनेन प्रत्यभिज्ञाप्रतीतेरुपस्थितत्वात्, नानुपपत्तिमालेण
क्षणिकत्वमङ्गः, किन्तु ज्ञातृज्ञेयसर्वस्थिरत्वसाधकप्रकृतप्रत्यभिज्ञावलादपीत्याह अनुस्मृतेश्चेति । अनु-
स्मरणं सोऽर्थं घट इत्येवमादि । एकस्येति । पूर्वज्वालाद्रुपस्वरूपज्वालादर्शने सति तत्सादृश्यात् तद्वैक्य-
व्यामोह इति वक्तव्यम् । तथाचाऽऽत्मस्यैवमावश्यकमिति भावः । एवमाल्मा स्थिरः अनुस्मृतिमन्वादित्य-
नुमानमुक्त्वा, ज्वालाहृष्टान्तर्भ्रम्येण विषयस्यैवमपि साधयति न चेति । भेदसाधनप्रमाणं ज्वालानु-
वर्तितैलांशरूपविभिन्नसामग्रीजन्यत्वम् । अत्राप्यस्ति प्रमाणमित्याशङ्कानुद्वाह्य परिहरति यदपिचेत्यादिना ।
अर्थक्रियाकारित्वात् । अर्थः फलम्, तत्क्रिया तत्किप्पति । किञ्चिन्निरूपितकारणत्वावित्यर्थः ।
अनर्थक्रियाकारि । अर्थक्रियाकारिभिन्नम् । अन्त्यघटक्षणसत्त्वादिति । अन्त्यः कपालोत्पत्तिप्रावद्-

निरन्वयप्रतिज्ञां सति, एकशब्दाद्भ्य कृत्स्नस्य जगतस्तुच्छतापत्तिरत्र स्यात् । पश्चात् तुच्छात् जगदुत्पत्तौ अनन्तरोक्त तुच्छात्मकत्वमेव स्यात् । अत्र उभयथापि दोषात् न भवदुक्तप्रकारा बुत्पत्तिनिरोधौ ॥ २२ ॥

आकाशे चाविशेषात् । २ । २ । २३ ॥

बाह्याभ्यन्तरवस्तुन स्थिरत्वप्रतिपादनाय प्रतिसङ्ख्याप्रतिगङ्ख्याननिरोधयोस्तुच्छरूपता निराकृता, तत्प्रसङ्गेन ताम्या सह तुच्छत्वान्न भौगतैः परिगणितस्याऽऽकाशस्यापि तुच्छता प्रतिक्षिप्यते । आकाशे च निरुपाख्यता न युक्ता; भावरूपत्वेनाभ्युपगतप्रथिव्यादिद्यत् आकाशस्यापि अवाहितप्रतीतिमिद्वत्त्वाविशेषात् । प्रतीयते आकाश, 'अत्र श्येन' पतति, अत्र गध्र ' इति श्येनादिपतनदेशत्वेन । न च प्रथिव्याद्यभाजमात्रमाकाश इति वक्ष्यते शक्यम्, विकल्पामहत्त्वात् । पृथिव्यादेः प्रागभाव, प्रध्वसाभाव, इतरेतरभाव, अत्यन्ताभावो वा आकाश, सर्वथाऽप्याकाशप्रतीत्यनुपपत्तिः स्यात् । प्रागभावप्रध्वसामावयोराकाशत्वे, पृथिव्यादिषु वर्तमानेषु आकाशप्रतीत्ययोगात् निराकाश जगतः स्यात् । इतरेतरभावस्याकाशत्वेऽपि, इतरेतरभावस्य तच्चद्रस्तुगतत्वेन तेषामन्तराले आकाशप्रतीतिर्न स्यात् । अत्यन्ताभावस्तु पृथिव्यादीनां न समवति । अभावस्य विद्यमानपदार्थावस्थाविशेषत्वोपपादनाच्च

बौद्धैरभावादुत्पत्तिर्नोक्तेति नाथ दोष । न च अमल सज्जायत इति तेषां वाच्यं प्रसिद्ध इति वाच्यम्-तत्र असत् इत्यस्याविषयमानादित्येवाथात् वर्तमाननिनाशप्रतियोगिषट्क्षणत्वं वर्तमानो घटो भवतीति द्रव्यजन्यत्वमैव प्रतीते । पूर्वं पदवाच्यं यत्नास्ति, तत् मध्येऽपि नास्तीति कथनमप्ययुक्तम्—द्रव्यगतावस्थानां रूपरसादिगुणानां कर्मणाञ्च किञ्चित्कारणसत्त्वस्य प्रामाणिकत्वादिति चेत्—उच्यते । घटक्षणस्य पूर्वस्योत्पत्त्यर्थे प्रति सहकारिसापेक्षतया कारणत्वम् उक्तं निरपद्यतया । आद्ये, कुर्वन्सहकारिनिरपक्षमेव कारणमिति त्वसिद्धान्तविरोधः । अत्ये, मुद्गराभिधानस्थलेऽपि सदृशसंज्ञानस्थित्युत्पत्त्यापत्तिः । अत्र उभयथा च दोषः । अथ मुद्गरेण घटाभावे जनिते पदवादेव कपालोत्पत्तिः, "अभावाद्भावोत्पत्तिः", "नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्" इति चातप्योच्यते इति मन्यते—तर्हि तुच्छादुत्पत्त्या तुच्छत्वैव, न तु भावरूपनेत्येवमाद्य उक्तं इति ॥ २२ ॥

आविशेषादित्यस्य भावत्वेन प्रतीयमानत्वाविशेषात्, अनभ्युपगमे दोषाविशेषात्, अविच्छिन्नत्वाविशेषादिति वाच्यं । त्रमेण व्यक्तीमविव्यति । अत्यन्ताभावस्त्विति । किं सर्वदेशावच्छेदेन पृथिव्याद्यभाव, उतन्तरिक्षावच्छेदेन । नाथ वापितत्वात् । नान्य, अन्तरिक्षेऽपि कदाचित् पक्ष्याद्यने कपृथिवीसत्रधादल्पन्ताभावाभोगाणि भाव । अस्तु सामयिकाभाव एव कदाचिदिति चेत्—प्रमादे सत्त्वात् सर्वाभाव कथम् । प्रतिघातिद्रव्यसामयिकाभाव आकाश इति चेत्—तलाह अभावस्येति । अयमभाव पदार्थावस्थाविशेष अभावत्वात् अभावान्तरवन्त्यनुमानात् । न चाप्रयोजकत्वम्, अभावस्य प्रतियोग्यन्योन्युभयमापक्षनाथा आनुभविकत्वादिनि । ननु अत्र श्येन पत्तीत्यत्र अनेन नाकाशस्य

आकाशस्याभावरूपत्वेऽपि न निरुपाख्यत्वम् । अण्डान्तर्वर्तिनश्चाकाशस्य त्रिवृत्कणोपदेश-
प्रदर्शितपञ्चीकरणेन रूपवत्त्वात् चाक्षुषत्वेऽप्यविरोधः ॥ २३ ॥

पूर्वप्रस्तुतं वस्तुनः स्थिरत्वमेवोपपाद्यते—

अनुस्मृतेश्च । २ । २ । २४ ॥

अनुसरणम्—पूर्वानुभूतवस्तुविषयं ज्ञानम् ; प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः । तदेवेदमिति,
सर्वं वस्तुजातमतीतकालानुभूतं प्रत्यभिज्ञायते । न च भवद्भिर्ज्वालादिष्विव सादृश्यनि-
बन्धनोऽयमेकत्वव्यामोह इति वक्तुं शक्यम् ; व्यामुद्धतो ज्ञातुरेकस्यानभ्युपगमात् । न
ह्यन्यानुभूतेनैकत्वं सादृश्यं वा स्वानुभूतस्यान्योऽनुसंधत्ते । अतो भिन्नकालवस्त्वाश्रयसादृश्यानु-
भवनिबन्धनमेकत्वव्यामोहं वदद्भिर्ज्ञातुरेकत्वमवश्याश्रयणीयम् । न च ज्ञेयेष्वपि घटादिषु
ज्वालादिष्विव भेदसाधनप्रमाणमूलभामहे ; येन सादृश्यनिबन्धनां प्रत्यभिज्ञां कल्पयेम ।

यदपि चेदमुच्यते—प्रत्यक्षानुमानाभ्यां घटादेः क्षणिकत्वं सिध्यति । प्रत्यक्षं तावत्
वर्तमानार्थविषयम्, अवर्तमानाद्बस्तुनो व्यावृत्तं स्वविषयमवगमयति, नीलमिव पीतात् । एवं च
भूतमविष्यद्गृहां वर्तमानस्य वस्त्वन्तरत्वमवगतं भवति । अनुमानमपि—अर्थक्रियाकारित्वात्
सत्त्वाच्च घटादिः क्षणिकः ; यत् अक्षणिकं ज्ञशविषाणादि, तत् अनर्थक्रियाकारि, असच्च ।

ग्रहणम्, अप्रत्यक्षत्वादित्यत्राह अण्डेति । रूपवत्त्वादिति । अत एव नीलं नभ इति प्रतीतिः । ननु
पक्षिपतनदेशे नैर्ह्य नोपलभ्यत इति चेत्—प्रमादिरूपेणामिभवादग्रहणम् ॥ तर्हि तत्राकाशो न गृह्येत ॥
नैवम् । प्रत्यक्षं प्रति रूपवत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । तद्गतरूपप्रत्यक्षे सत्येव तत्प्रत्यक्षमिति निष्पन्नाभावात् ।
अत एव शङ्खः पीत इति श्वेतरूपं विनाऽपि शङ्खप्रत्यक्षम् । अस्तु वा संनिहितस्थले आकाशे पञ्चीकरण-
माप्तं रूपान्तरम्, दूरे च नील इति । सर्वमिदं तर्कमूलप्रश्नस्य तर्कमूलं समाधानम्, नाकाशे रूपसाधने
माध्यमैर्मैर्यम् । अत एव चाक्षुषत्वेऽपीत्यपिशब्दः । नीरूपोऽपि कालः सार्धेन्द्रियप्रत्यक्षविषयो भवति, तथा
देशोऽयमपि किं न भवेत् । न च प्रभा वा तमो वा यथायथम् अन्तेत्यस्यार्थो भवत्विति शक्यम्, मध्योऽहं
यत्राहमिदमपश्यम्, ततैवार्थरातेऽपि पश्यामीति अविशेषात् अत्रेदादेकाधिकरणकत्वप्रतीत्या तदयोगात् ॥

एवमविशेषादिति अविच्छेदाविशेषादिज्ञापनेन प्रत्यभिज्ञाप्रतीतेरुपस्थितत्वात्, नाजुपपत्तिमात्रेण
क्षणिकत्वमङ्गः, किन्तु ज्ञातृज्ञेयसर्वस्थिरत्वसाधकप्रकृतप्रत्यभिज्ञाबलादपीत्याह अनुस्मृतेरिति । अनु-
सरणं सोऽर्थं घट इत्येवमादि । एकस्येति । पूर्वज्वालाद्रूपरत्नज्वालादर्शने सति तत्सादृश्यात् ततैवक्य-
व्यामोह इति वक्तव्यम् । तथाचाऽऽत्मस्यैर्भावस्यकमिति भावः । एवमात्मा स्थिरः अनुस्मृतिरुत्त्वादित्य-
नुमानमुपत्त्वा, ज्वालाहृष्टान्तवैषम्येण विषयस्यैर्धमपि साधयति न चेति । भेदसाधनप्रमाणं ज्वालाहृ-
वर्तितैलांशरूपविभिनसामग्रीबन्धत्वम् । अलाप्यस्ति प्रमाणमित्याशङ्कामुद्राव्य परिहरति यदपिचेत्यादिना ।
अर्थक्रियाकारित्वात् । अर्थः फलम् ; तत्क्रिया तत्क्रिपत्तिः । किञ्चिन्निरूपितकारणत्वादित्यर्थः ।
अनर्थक्रियाकारि । अर्थक्रियाकारिभिराम् । अन्त्यघटक्षणसत्त्वादिति । अन्त्यः कपालोत्पत्तिपावद्-

तथा अन्त्यघटभागसत्त्वात् पूर्यधर्मक्षणसत्त्वानि विनाशीनि, घटक्षणसत्त्वात्, अन्त्यघटक्षणसत्त्वान् इति—

न च कायकरणभात्रानुपपत्त्यादिभिः पूर्वमेव निरस्तम् । किञ्च प्रत्यक्षगम्या वर्तमानस्यावर्तमानान् व्यावृत्तिन वर्तमानस्य प्रस्वन्तरत्वमवगमयति, अपि तु वर्तमानकालयोगितामात्रम् । न च तावत् वस्त्वन्तरत्न सिद्धयति, तस्यैव कालांतरयोगसम्भवात् । यत्तु सत्त्वादर्शक्रियाकारित्वाच्चति क्षणिकत्व हतुद्वयमुक्तम्—तत् अभिमतविपरीतसाधनत्वाद्विरुद्धम् । सत्त्वार्थक्रियाकारित्वाद्वा घटादि स्यास्तु, यदस्यास्तु तदसत्, अनर्थक्रियाकारि च, यथा शक्तिपाणमित्यपि हि वक्तुं शक्यम् । किञ्च अथक्रियाकारित्वमक्षणिकत्वमेव साधयेत् । क्षणध्वनिनो हि व्यापारामभवादथक्रियाकारित्वं न सम्भवतीत्युक्तम् । तथाऽन्त्यघटक्षणस्य हतुतो नागन्तव्यत्वेऽपि घटक्षणा हत्वपेक्षविनाशास्त्युरिति आ मुद्रारादिहेतूपनिपातात् स्यास्तुत्वमेव । न च वाच्यम्—न मुद्रारादयो विनाशहेतवः, अपि तु कपालादिविसदृशमन्तानोत्पत्तिहेतव इति, कपालत्वावस्थापत्तिरेव घटादीनां विनाश इत्युपपादितत्वात् । कपालोत्पत्तिव्यतिरिक्तत्वाभ्युपगमेऽपि विनाशस्य, विनाशहेतुत्वमेव मुद्रारादेरानन्तर्यात् युक्तम् ।

अतः प्रत्यभिज्ञया सिरत्वमवगम्यमानं न केनापि प्रकारेणापह्नोतुं शक्यम् । पूर्वापरकालमन्तर्यायैः विपयायाः प्रत्यभिज्ञायाः अन्यविषयत्वं ब्रुवन् नीलादिज्ञानानामपि नीलादरथान्तरादियत्र ब्रूयात् । किञ्च प्रमातृप्रमेययोः क्षणिकत्ववदङ्घ्रिर्व्याप्त्यवधारणतत्संरणपूर्वकानुमानाभ्युपगमोऽपि दुःशकः । तथा—इदं क्षणिकमित्यादिप्रतिज्ञापूर्वकहेतूपन्यासादिकमपि नोपपद्यते भवताम्, प्रतिज्ञोपक्रमक्षण एव वक्तुर्विनष्टत्वात्, न ह्यन्येनोपक्रान्तमजानद्भिरन्यैः समापयितुं शक्यम् ॥ २४ ॥

णस्य घटस्य षण, तदेव सत्त्वं वस्तु । स्वार्थे त्वप्रत्ययः । अस्य पूर्वैत्यन्वयः । घटक्षणसत्त्वादित्यत्र तु भावार्थे त्वमन्तरः । न चान्त्यघटक्षण इतीदमेव कथं सिद्धमिति शक्यम्—कपालोत्पत्तिव्यवहितपूर्वक्षणवच्छिन्नघट अथवहितपूर्वक्षणवच्छिन्नघटादन्यं कपालाजनकत्वादिति भेदानुमानात् । एव तत्पूर्वक्षणघटं तत्घटादन्यं अन्त्यघटक्षणजनकत्वाविनिरीत्या प्रतिक्षणघटमेदसिद्धे । क्षणिकत्वात् वस्त्वेव क्षणगण्डेन व्यरक्ष्यते । एव विभिनानां घटक्षणानां विनाशानुमानमलोक्यम् । यदपीत्युक्तस्य तच्चेति परामर्शः । कार्यकारणभात्रानुपपत्तिः प्रथमद्वितीयमूलोक्ता । आदिना इन्द्रियसंप्रयुक्तत्वप्रत्यक्षविषयत्वप्रत्यभिज्ञाविषयत्वानुपपत्तयो गृह्यन्ते । किञ्चेति अवर्तमानव्यावृत्तिनाम प्रकृतकालसंबन्धव्यावृत्तिः प्रकृतकालसंबन्ध एव, न तु पूर्वकालसम्बन्धोऽपीति । इत्यपि हीति । नन्वेव पक्षद्वयसाधकत्वे कथं विरुद्धता । न च सत्प्रतिपक्षता, विपरीतमात्रकहेतुवन्तं हि प्रतिपत्तम् । न च हेत्वन्तरमिति चेन्न तदभिमतसाधकत्वव्यविरुद्धत्वस्यास्यते । ऋग्यजुःस्यसाधकत्वायोगेन कतरस्येति परामर्शे विपरीतसाधकत्वे पक्षवसानाच्च । तन्निर्देशविशदयितुमाह किञ्च अर्थेति । आनन्तर्यामिति । मुद्राराभिपान घटनां कपालोत्पत्तिरिति क्रमादिति मां ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् । २ । २ । २५ ॥

एवं तावत् वैभाषिकसौत्वान्तिकयोर्वाह्यार्थास्तित्ववादिनोः साधारणानि दूषणानि उक्तानि ; तत्र यदुक्तम्—संप्रयुक्तस्यार्थस्य ज्ञानोत्पत्तिकालेऽनवस्थितत्वाच्च कस्यचिदर्थस्य ज्ञानविषयत्वं संभवतीति—तत्र सौत्रान्तिकः प्रत्यवतिष्ठते—न ज्ञानकालेऽनवस्थानमर्थस्य ज्ञानाविषयत्वहेतुः ; ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमेव हि ज्ञानविषयत्वम् । न चैतावता चक्षुरादेः ज्ञानविषयत्वप्रसङ्गः, स्वाकारसमर्पणेन ज्ञानहेतोरेव ज्ञानविषयत्वाभ्युपगमात् । ज्ञाने स्वाकारं समर्प्य विनष्टोऽप्यर्थो ज्ञानगतेन नीलाद्याकारेणानुमीयते । न च पूर्वपूर्वज्ञानेनोत्तरोत्तरज्ञानाकारसिद्धिः, नीलज्ञानसन्तती पीतज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अतोऽर्थकृतमेव ज्ञानवैचित्र्यम्-इति । अत्रोच्यते-नासतोऽदृष्टत्वात्-इति । योऽयं ज्ञाने नीलादिराकार उपलभ्यते, स विनष्टस्यासतोऽर्थस्याऽऽकारो भवितुं नार्हति ; कुतः ? अदृष्टत्वात्-न खलु धर्मिणि विनष्टे तद्धर्मस्यार्थान्तरे ह्यक्रमं दृष्टम् । प्रतिविम्बादिकमपि स्थिरस्यैव भवति । तत्रापि न धर्ममात्रस्य । अतोऽर्थवैचित्र्यकृतं ज्ञानवैचित्र्यमर्थस्य ज्ञानकालेऽवस्थानादेव भवति ॥ २५ ॥

पुनरपि साधारणं दूषणमाह—

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः । २ । २ । २६ ॥

एवं क्षणिकत्व-असदुत्पत्ति-अहेतुकविनाशाद्यभ्युपगमे उदासीनानाम्-अनुद्युञ्जानानामपि

क्षणिकस्य कारणत्वायोगे उच्यमाने प्रतिज्ञाविरोधरूपस्वसिद्धान्तविरोधो वक्तव्य उक्त आसीत् । स दोषो वैभाषिकस्य स्वानाम् ; न सौत्वान्तिकस्य, तेन वर्तमानविषयकप्रत्यक्षस्यास्वीकारादिति शंकाया सौत्वान्तिकदूषणं तत्रैव वक्तव्यमासीत् । परन्तु उक्तसिद्धान्तविरोधवत् बाह्यसातुच्छत्रवरूपतत्सिद्धान्तविरोधोऽप्यस्तीत्युपपादनार्थम् प्रतिसंख्याननिरोधमेव द्रव्यस्यानिच्छतामप्रतिमंख्याननिरोधस्य का प्रसक्तिरिति असंस्कृतपदार्थमस्तावे कृते, तद्वत् असंस्कृत आकाशोऽपि सह शोधनीय इति स शोधितः । तत्र प्रत्यभिज्ञायाः प्रसक्तताया ज्ञातृज्ञेयस्यैर्मध्युपपादितं पूर्वसूत्रेण । उभयसाधारणदूषणेनोपकान्तज्ञाधिकरणमुभयसाधारणदूषणेनैव समापनीयम् । अतः सौत्वान्तिकमालं प्रति वक्तव्यस्य दूषणस्य पश्चादनवकाशात् प्रतिज्ञाविरोधोद्धानवप्रसंगगतसर्वसमाप्तौ तस्यैवाह बुद्धिस्त्वत्वाच्च तदुपरि सौत्वान्तिकस्याक्षेपं प्राप्तं परिहर्तुं अतं प्रवृत्तमवतारयति नासत् इति । अत एवात्र चकारामाव ; अस्य पृथगेकमात्रविषयकत्वात् । स्वाकारेति । ज्ञाने स्वाकारसमर्पणहेतुत्वमेव ज्ञानविषयत्वमिति भावः । वैभाषिकेण बाह्यस्य प्रत्यक्षमंगीकृतम् । अयं त्वनुमेयत्ववादी । ज्ञानस्य साकारत्वमेष्टव्यम्, षटाकारज्ञानं षटाकारज्ञानमित्यनुभवात् । अनिष्टौ, एकस्य ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवैलक्षण्यं न स्यात् । तत्रकारः कुतस्तस्य इति विनये, बाह्यविषयसमर्पित इत्येव वाच्यमिति भावः । बाह्यापलपी योगान्तरः ज्ञानाकारः पूर्वज्ञानाधीन इत्याह, तथा किं न स्यादिति समोक्तकलहं ज्ञमयति न चेति । न खल्विति । धर्मसक्रमणमेव न दृष्टम्, नतरा धर्मिणि नष्टे । धर्मस्यापि धर्मिणा सह नाशप्रौढ्यात् । धर्ममात्रस्येति धर्मिव्यवच्छेदः ॥ २५ ॥

सर्वार्थसिद्धिः स्यात् । इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिर्वा प्रयत्नादिभिः साध्यते । क्षण[प्र]ध्वंसे हि सवर्षा
भावानां पूर्वपूर्वं वस्तु, तद्गतो वा विशेषः, संस्कारादिको विद्यादिर्वा उत्तरत्र न कश्चिदनु-
वतत इति प्रयत्नादिसाध्यं न किञ्चिदस्ति । एव सति अहेतुसाध्यत्वात् सर्वसिद्धीनाम्,
उदासीनानामप्यैहिकामुष्मिकफलं मोक्षश्च सिद्धयेत् ॥ २६ ॥ इति समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

४० (योगाचारदूषणम्) उपलब्ध्यधिकरणम् २ २ ४

नाभाव उपलब्धे । २ । २ । २७ ॥

विज्ञानमात्रास्तित्ववादिनो योगाचारा प्रत्यवतिष्ठन्ते—यदुक्तमर्थवैचित्र्यकृत ज्ञान-
वैचित्र्यमिति—तन्नोपपद्यत, अथवत् ज्ञानानामेव साकाराणां स्वयमेव विचित्रत्वात् । तत्र
स्वरूपवैचित्र्यं वासनाप्रशादवोपपद्यत । वासना च विलक्षणप्रत्ययप्रवाह एव । यद् घटा-
काज्ञानं ऋपालाकारज्ञानस्योत्पादकम्, तस्य तथाविधस्योत्पादकं तत्पूर्वं घटज्ञानम् ; तस्य च
तथाविधस्योत्पादकं तत् पूर्वं घटज्ञानम् इत्येवरूपं प्रगाह एव वासनेत्युच्यते ॥ कथं बहिष्ठसर्प-
पमहीधराद(दि)राकार आन्तरस्य ज्ञानस्येत्युच्यते ? ॥ इत्थम्—अथस्यापि व्यवहारयोग्यत्वं
ज्ञानप्रकाशाद्यत्तम्, अन्यथा स्वपरवेद्ययोरनतिशयप्रसङ्गात् । प्रकाशमानस्य च ज्ञानस्य साकार-
न्वमप्रज्ञाभ्रयणीयम्, निराकारस्य प्रकाशायोगात् । एकश्चायमाकार उपलब्ध्यमानो ज्ञान-
स्यैव । तस्य च बहिर्वद्वभासोऽपि भ्रमकृतः । ज्ञानार्थयो सहोपलब्धमनियमात् ज्ञानादग्यति

संस्कारादिक इति सुरनरमृगादिब्रह्मानुरूपमोगप्रवृत्त्युद्भवाय । विद्यादिरिति वक्ष्यमाणोक्तकृष्णफला
भिप्रायेण । सत्त्वे एवमित्यस्य क्षणिकत्वाद्यभ्युपगमे इत्यर्थः । चकारः प्रयत्नमानानां फलासिद्धिसमुच्चायकः ॥

विलक्षणयेति । यस्य प्रत्ययस्योचर यादृश प्रत्ययो जायते, तस्य तादृशकार्यकुर्वन्प्रत्यमेव वैल-
क्षण्यम् । तन्नुरोधात् समानाकारप्रत्ययप्रवाहसमन्तरमेव विजातीयतः योत्यातिरित्यानुभविकमेतत् ।
'ज्ञानक्षणस्य सामर्थ्यभेदो वासनापरनामा' इति भामती ; "आलयविज्ञानसंतानपत्तिमेवासंविदितं
ज्ञानं वासना' इति च । योगाचारमते धर्मधर्मिमेदाभावात् विलक्षणप्रत्यय एवेत्युक्तम् । अन्यथेति । ज्ञानं
त्रिभेदं परहारेऽप्यमाणे परोपदेशशून्यं किञ्चिद् ज्ञेयमिति न स्यात् । अज्ञानादननुष्ठानमिति न
स्यात् । सर्पं स्वधमेऽसत्यामपेक्षया समनुतिष्ठेत् । अतः संविदितं परविदितमिति विशेष-
स्वीकर्तव्य इति ज्ञानायतमेव सर्वमिति । साकारमेव च ज्ञानमुपलभ्यते इत्याह उपलब्ध्यमान इति ।
नन्वसावाकारो बाह्यगतः । घट्याकारं पटस्याकारं इत्येवमनुभवदित्यन्ताह तस्य चेति । एकत्वाकारः ।
तस्य ज्ञाननिष्ठत्वं ग्राह्यत्वमुभयं प्रतीयत । एकमुभयविधं न भवतीति एकतरप्रतिषेधे कार्यं बाह्यत्वं प्रति-
विध्यते लाघवात्प्रति भावः । बाह्यं वस्तु स्वगतमाकारं जानेऽर्पणीति सौत्वान्तिकोक्तं किं न स्यादित्य-
न्ताह ज्ञानाद्ययोरिति । कदाचित् सहोपलब्धं कदाचित् पृथगुपलब्धं इति यदि, अमेदो न शक्य-
साधयितुम्, अतो नियमात्स्युक्तम् । ज्ञानेन सहैवार्थं उपलभ्यते, न तु तद्विनेति ज्ञानमेव स-
इत्यर्थः । अन्तु सहैवोपलब्धं, मेदधोनि नन्न भ्रमे लाघवाद् बाधकामावेनैवामेदसाधनात् । अर्था

रिक्तोऽर्थः । किञ्च वाच्यमर्थमभ्युपयद्भिरपि घटपटादिविज्ञानेषु ज्ञानस्य तत्तदर्थमाधागम्यं तत्तदर्थसारूप्यमन्तरेण नोपपद्यत इत्यवश्यं ज्ञानेऽर्थसरूपं रूपमास्थेयम् । तत्रैतव सर्वव्यवहारोपपत्तेः तद्व्यतिरिक्तार्थकल्पना निष्प्रमाणिका । अतो निज्ञानमात्रमेव तन्वम् ; न बाह्यार्थोऽस्ति—इति ।

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे, नामाव उपलब्धे इति । ज्ञानातिरिक्तस्यार्थस्याभावात् वक्तुं न शक्यते । कुतः ? उपलब्धे । ज्ञातुरात्मनोऽर्थविशेषव्यवहारयोग्यतापादनरूपेण ज्ञानस्योपलब्धेः । एवमे(मि)व हि सर्वं लौकिकाः प्रतियन्ति-- 'घटमह जानामि' इति । एवंरूपेण सकर्मकेण सकर्तृकेण ज्ञानान्वयेन सर्वलोकनाधिकमपरोक्षमवभासमानेनैव, 'ज्ञानमात्रमेव परमार्थः' इति साधयन्तः सर्वलोकोपहामोपकरणं भवन्तीति वेदवाद्ब्रह्मप्रच्छन्नवौद्धनिगमकल्पे निपुणतरं प्रपञ्चितम् । यत्तु, "सहोपलम्भनियमादभेदे नीलतद्विधयोः" इति— तत् स्ववचनविरुद्धम् ; साहित्यार्थभेदेहेतुकत्वात् । तदर्थव्यवहारयोग्यतैकस्वरूपस्य ज्ञानस्य

साधारण्यम्—नेद पटज्ञानम्, किंतु घटज्ञानमित्येवंपत् । अर्थमरूपमिति-अर्थाकारनमानमित्यर्थे । अत इति । घटप्रत्ययप्रवाहे सत्येव पटप्रत्ययानुत्पत्तेः अन्यथैव वामनाचान्त निर्वाहादनुपपत्त्वभावात्, उपलब्ध्यमानसाकारस्यैकतया अर्थव्यवहारोपजीव्यज्ञानान्वयस्य युक्तत्वात्, अर्थरूपधर्मिणोऽपि ज्ञानानन्वत्वस्थापनात्, बाह्याकारवादिनाऽप्यवश्यमान्तराकारस्य स्वीकार्यत्वाच्चैत्यर्थे । एवं समाद्रिदृष्टान्तेन ज्ञानसामान्यस्यार्थरहितस्य पूर्वपक्षिविधितम् ॥ यदुक्तं ज्ञाने आकारोऽवश्यं स्वीकार्यं इति—तत्र, विभेद त व्यवहारनिर्वाहात् । वाच्यघटे ज्ञानस्य संबन्धमात्रोपपत्तेः । स्वीकारसंभवाच्च—आकारो हि किं संस्थानमन्यद्वा । न हि द्रव्यातिरिक्तविषये संस्थानं सुवचम् । न च घटपटादिद्रव्यविषयके एकस्मिन् ज्ञाने तत्संस्थानं सर्वं समावेष्टुमलम् । घटाकारं ज्ञानमित्यस्य हि घटविषयकं ज्ञानमित्यर्थः, न तु घटगताकारवद्ज्ञानमिति । अन्यश्चेत्-स विषयविषयिभाव एव । एवं विषयविषयिभावेन भेदे प्रतीयमाने को ज्ञेयात् घटो ज्ञानमेवेति । एवं हि सति घटो ज्ञानमित्यनुभवेत्, न तु घटस्य ज्ञानमिति । अनो ज्ञान यद्यद्विचार्यम्, तत् यथोपलभ्यते, तथैवाङ्गीकार्यमिति ज्ञातृज्ञेयसहितमेव सिद्धयेत् । न च वासनया विचिन्तप्रत्ययोत्पत्तिनिर्वाहः, तथासति कस्मात् कारणात् किं भवतीति दुर्निरूपं स्यात् । निरूपणं लोकप्रवृत्तिनिवृत्तिनिर्वाहायावश्यकोऽपि, यदि व्यवस्था न मन्यते, वरं कार्यकारणभावस्थापलापेनाऽऽकस्मिक सर्वमिति चावाकवाद् । वासनाऽपि च दुर्निरूपैवेत्यभिधान्याह प्रचक्ष्मह इति । एवञ्च ज्ञानस्य कचिदंशेऽपि न भ्रान्तित्वा, बहिर्वस्तुसत्त्वात् ।

प्रच्छन्नवौद्धेति । वौद्धाः अर्थापलापिनोऽपि ज्ञानानामुत्पत्तिविनाशादि स्वीकृत्तुः । इमे तु तदप्यहंनुवत इति विशेषः । तेन ज्ञाननित्यतां कल्पयन्त इदमेव वेदवेद्यं ब्रूतेति वास्तवब्रह्मादिसर्वापलापमेव मुस्मान्तरेण कुर्वतीति व्यक्तं जिज्ञासाभिकरणभाष्ये । साहित्यस्येति । न हि स्वमेव स्वसहितमिति व्यवहित्यते । नतु दृग्दृश्ययोः सवन्धस्य दुर्बलत्वात् दृश्याभाव इष्यते, न ह्यात्मगुणस्य बाह्यद्रव्येण

तेन सहोपलम्भनियमः तस्मादवैलक्षण्यसाधनमिति च हास्यम् । निरन्वयविनाशिना ज्ञाना नामनुवतमानस्थिराकारविरहात् वासना च दुरुपपादा । विनष्टेन पूरञ्जानेनानुत्पन्नमुत्तरज्ञानं कथं वास्यते ? अतो ज्ञानवैचित्र्यमप्यर्थवैचित्र्यकृतमेव । तत्तदर्थव्यवहारयोग्यतापादनरूपं तथा साक्षात्प्रतीयमानस्य ज्ञानस्य तत्तदर्थसबन्धायत्त तत्तदसाधारण्यम् । सबन्धश्च सयोगलक्षणः । ज्ञानमपि हि द्रव्यमेव । प्रमाद्वच्यस्य प्रदीपगुणभूतस्येव, ज्ञानस्याप्यात्मगुणभूतस्य द्रव्यत्वमविरुद्धमित्युक्तम् । अतो न बाह्यार्थाभावः ॥ २७ ॥

यत् परं स्वप्नज्ञानदृष्टान्नेन जागरितज्ञानानामपि निरालम्बनत्वमुक्तम्— तत्राह—

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २ । २ । २८ ॥

स्वप्नज्ञानवैधर्म्यात् जागरितज्ञानानामथञ्जन्यत्व न युज्यते वक्तुम् । स्वप्नज्ञानानि हि निद्रादिदोषदुष्टकरणजन्यानि, बाधितानि च, जागरितज्ञानानि तु तद्विपरीतानीति तेषां न तत्साम्यम् । सर्वेषां च ज्ञानानामथञ्जन्यत्वे, भवद्भिः साध्योऽप्यर्थो न सिद्धयति, निरा

सयोग समवायो वेत्यत्राह सबन्धश्चेति । सयोगारिख विषयविषयिभावोऽप्यानुभविको नापलभ्य । वस्तुतोऽस्मन्मते स सयोग एव ॥ अद्रव्यरूपादिप्रियकरत्वे कथं सयोग इति चेत्—तत्र सयुक्तघटाश्रितत्वसबन्ध । ननु तत् घटागतधर्मान्तरसाधारण्यम् । न च तत् सर्वं ज्ञाने विषय इति चेन्न—कर्मवश्याना प्रत्यक्षादियामग्रीं विना ज्ञानोत्पत्त्यस्वीकारात् वस्तुविषयतां प्रति ज्ञानसामग्रीं प्रयोजिकेति, सामग्रीसबन्धश्चिष्टं ज्ञानसयोग तत्सयुक्ताश्रितत्वादिकमेव द्रव्यतद्गुणादिधर्मप्रिये यथाहं ज्ञानसबन्ध इति । नन्वनीतानागतपन्थविषयकरत्वे कथं सयोग सबन्ध इति चेत् । न वै न किञ्चिद् द्रव्यमतीतमनागत वा, निरन्वयविनाशास्वीकारात् । अवस्थानामेव क्षतीतत्वानागतत्वे । द्रव्यं तु ज्ञानकालोऽस्तीति स्युक्तमेव । अवस्थाविषये च सयुक्तद्रव्याश्रितत्वमेव सबन्धः । तथाच तत्सामग्रीमन्धविशिष्टनिरुक्तसबन्धविशेष एव तद्विषयत्व यथायथमर्थेषु । सामग्रीसबन्धो यत् नान्ति, न तस्य विषयत्वमिति निरवयम् ॥ २७ ॥

नूपलब्धिविषयत्वमात्रेण वस्तुसाधन न समवति शुक्तिरजनादिसत्त्वप्रसेगात् । प्रत्युत जागरितप्रत्ययो निरालम्बन प्रत्ययत्वात् स्वप्नादिप्रत्ययवदिति निरालम्बनत्वानुमानं सुशकमिति योगाचाराभिमतदूषयति वैधर्म्यामिति । स्वप्नादीत्यादिप्रदेन मयागर्ध्वनगरभृगुत्पिण्कादिज्ञानग्रहणम् । तथा च पूर्वमूत्रे हेतुपया निर्दिष्टा उपलब्धिर्न स्वप्नादिद्रव्या वैधर्म्यामिति सूत्रार्थः । अत्राधिनोपलब्ध्या हि वस्तुसाधनमिति भावः । वतिप्रत्ययार्थं साम्यं निरालम्बनत्वम् । उक्तानुमाने दुष्टकारणजन्यत्व बाधितत्वञ्चोपाधिरिति सूत्राभिप्रायः । तथाचोपाध्यभावात् साध्याभावसिद्धिरिति तादृशबाधितत्वाद्यभाव एव वैधर्म्यम् । बाधितत्व बाधितार्थकत्वम् । चकाराभिप्रेतं दूषणान्तरमाह सर्वेषाञ्चेति । निरालम्बनत्वानुमितिजनकपरामर्शादिकसंशयक निर्विषयकं वा । अन्त्ये निरालम्बनत्वरूपसाध्यासिद्धिः । व्याप्यप्रिययकज्ञानादनुमित्ययोगात् । आगे, निरालम्बनत्वनिष्पिण्याप्यान्निष्पदिषये भासमाने तत् निरालम्बनत्वरूपसाध्याभावाद् व्यभिचार इति ॥ योगाचारेण तार्किकादिदृष्ट्या स्वप्नाध्यामन्त्यसिद्धत्कारेणानुमानयोगात् तद्दृष्टावेव स्थित्वा

लम्बनानुमान[ज्ञान]स्याप्यर्थज्ञान्यन्त्रात् । तस्यार्थवत्त्वे ज्ञानन्वयानेकान्त्यात् सुतगामर्थज्ञान्य
त्वामिद्धिः ॥ २८ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ २ । २ । २५ ॥

न केवलस्यार्थज्ञानस्य ज्ञानस्य भावः संभवति । कुतः ? क्वचिदप्यनुपलब्धेः । न
कर्मकस्याकर्मकस्य वा ज्ञानस्य क्वचिदुपलब्धिः । स्वप्नज्ञानादिष्वपि नार्थज्ञान्यत्वमिति
ख्यातिनिरूपणे प्रतिपादितम् ॥ इति उपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

स्वकृता स्वप्नस्य बाधितत्वमन्वाक्यं वैधर्म्यसुवत्तम् । भावार्थसत्यत्वस्य श्रुतिमानप्रमणाकत्वात् तस्य
तर्कमात्रविचारावसरे निरूपणायोगात् । अन्नानन्दनुपपत्तिपरिशीलनादेवादिपदप्रयोगः । मृगशृण्ण-
काविज्ञानग्रहणाय । वस्तुतः किञ्चिदशे याथार्थ्यं सर्वम्यापि ज्ञानस्य तार्किकान्तिभ्रमम् । सर्वाशयाथार्थ्य-
मपि जागरितेऽस्तीत्यमेव स्वप्नादिने विशेषे । सिद्धान्तेऽपि स्वप्ने सर्वाशयाथार्थ्यं नेष्टम् । स्वाप्नव्य-
क्तिषु जागरितवस्तुभेदादेः । ग्राह्यस्य मिथ्यात्वात् । उदमनन्तरमूलो व्यक्तीयविप्यति । तदशे मिथ्यात्व-
मादाय वैषम्यमत्र विवक्षितम् ॥ २८ ॥

वस्तुतो निरालम्बनत्वानुमानोपन्यासे दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमर्थान्तरं वेत्ति दर्शयितुमुपरिमलम् । अर्थ
भावः—साध्यमिदं किं यत्किञ्चिद्विषयकत्वानाम् । उत परमार्थभूतकृन्तविषयकत्वाभावः, किंवा सविषय-
कत्वसामान्याभावः ? आद्ये प्रतिज्ञान ज्ञानान्तरविषयकविद्विषयकत्वभावस्यासिद्धत्वात् सर्ववाङ्मण्य-
पासिद्धिः । द्वितीयेऽपि यत्किञ्चित्परमार्थविषयकत्वेऽपि साध्यसंगवेन पूर्ववत् दृष्टासिद्धिरिव । तृतीये स्वप्ना-
दावपि विषयमानात् साध्यवैकल्यम् । परमार्थवस्तुविषयकत्वसामान्याभाव साध्यः इति चेत्—तार्कि-
कादिपक्षेपि स्वप्नस्य पूर्वानुभूतार्थविषयकविभ्रमरूपतया वर्तमानत्वावगाहिदर्शनरूपत्वाशवाधेऽपि पूर्वानु-
भूतधर्मिण एव गृह्यमाणतया धर्म्यशे पारमार्थ्याक्षतेः । भ्रान्तिज्ञानसामान्यस्य तदभाववति तत्प्रकारकतया
प्रथक्प्रथक् धर्म्यशे धर्म्यशे च पारमार्थ्याक्षतेश्च । सर्वं ज्ञान यथार्थमिति पक्षे तु सुतराम् । ननु क्वचिदप्य-
नुपलब्धेरित्युक्तम् । अर्थाविषयकज्ञानरूपस्यात्मन सिद्धान्तीष्टत्वात्, तथा धर्मभूतज्ञानस्यापि सुषुप्तिप्रलय-
योर्निर्विषयकस्य स्वीकारादित्यत्रोपपादयति न हीति । विषयमपलपतस्ते त्वदभिमतस्य वस्तुतो ज्ञानत्वे
किं प्रमाणम्, आगमोऽनुभवो वा । आद्यः किमनुभवमूलकः अपौरुषेयो वा । तत्र प्रथमस्यान्यपक्ष-
निरसनेनैव निरासः । द्वितीयस्तु न स्वप्नतेऽस्ति । नान्त्यः ; जानामीत्यनुभवस्य कर्तृकर्मघटितविषय-
कत्ववैकल्येन तदहिते ज्ञानत्वासिद्धेः । सविषयकत्वमेव हि ज्ञानत्वम् । सिद्धान्ते आत्मनो ज्ञानत्व-
व्यवहारः स्वप्नप्रकाशत्वप्रयुक्तः । धर्मभूतज्ञानस्य सुषुप्त्यादौ न प्रकाशः, किंतु स्थितिमात्रम् । तदा
तस्य ज्ञानत्वं तु विषयग्रहणस्वरूपशोभ्यतामात्रेण । एतदुभयमपौरुषेयगमावगम्य न प्रकृततर्कविचार-
विषय इति ॥ २९ ॥

'न भावोऽनुपलब्धेः' इति ज्ञेयाभावे ज्ञानमपि न सिद्धयेदित्युक्तम् । तदिष्टम् ; कस्याप्यभावात्
स्थिरत्वज्ञानवत्कार्यत्वकारणत्वमाद्यत्वमाहकत्वादिविचारः सर्वोऽप्यभित्तिचिन्तायित इति प्रत्यवतिष्ठमानस्य

१० (भाष्यार्थदर्पणम्) सवधानुपपत्त्यधिकरणम् २२५

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ २ । २ । ३० ॥

अत्र सवशून्यवादी भाष्यमिक प्रत्यतिष्ठते । शून्यवाद एव हि सुगतमतकाष्ठा । शिष्यबुद्धियोग्यतानुगुण्येनार्थाम्युपगमादिना क्षणिकत्वादय उक्ता । ' विज्ञान बाह्यार्थश्च सर्वं न सन्ति, शून्यमेव तत्त्वम् ; अभावापत्तिरेव च मोक्ष ' इत्येव बुद्धस्याभिप्रायः । तदेव हि युक्तम् ; शून्यस्याहेतुसाध्यतया स्वतासिद्धे । सत एव हि हेतुरन्वेषणीय । तच्च सत्त्वात् भावाद्भावाच्च नोत्पद्यते । भावात् तावन्न कस्यचिदुत्पत्तिदृष्टा, न हि घटादिरनुपपद्यते पिण्डादिके जायते नाप्यभावाद्दुत्पत्तिः सम्भवति, नष्टे पिण्डादिके ह्यभावाद्दुत्पद्यमान घटादिकमभावात्मकमेव स्यात् । तथा—स्वतः परतश्चोत्पत्तिर्न सम्भवति, स्वतः स्वोत्पत्तावात्मा श्रय(यादि)दोषप्रसङ्गात्, प्रयोजनाभावाच्च । परतः परोत्पत्तौ परत्त्वाविशेषात् सर्वेषां सर्वेभ्य उत्पत्तिप्रसङ्गः । जन्माभावादेव विनाशस्याप्यभावः । अतः शून्यमेव तत्त्वम् । अतो जन्म विनाश-सदसदादयो भ्रान्तिमात्रम् ।

प्रत्यक्षानुभवान्तराधिकरणे । शून्यम् सवामाव । ननु पूर्वेषां लयाणां बौद्धानां मते निरपेक्षत्वाच्चित्तं तद्विरालयविज्ञानरूपाहर्मर्षधारा मोक्ष इति उपप्लवन्मोक्ष एव मोक्ष इति युक्तम् । शून्यवादे किमव शिष्यते, किं नाम कैवल्यमित्यन्नाह अभावापत्तिरेव चेति । भावसत्ताभ्रान्तिमूलक्यवहारनिवन्धन-दुःखाद्युच्छेदाभावावमतमुत्पादनम् । अतः सर्वप्रवृत्त्युच्छेदे अभाव एव सपद्यत इति । नन्वस्य बौद्धतत्त्वस्य वृत्तिसिद्धिरित्युपपद्यते तदेवहीति । उत सिद्धिरिति किं कारकमथ उत ज्ञापकमथ । नाथ, अभावस्य निष्कृत्वात् । भावस्यैव ह्युत्पत्त्यपेक्षा । नान्त्य, भावसाधकप्रमाणाभावे तत्र एव स्वसाधकप्रमाणा-न्तर विनैव तत्सिद्धे । तन्नाह शून्यस्येति । ननु सतो घटादे कारकस्य मृत्पिण्डादे, ज्ञापकस्य अन्यथादेश्च सत्त्वात् भावसाधकभावाद्भावसिद्धिरिति न शक्यं वक्तुमित्यत्र तस्य भावसाधकत्वमुपपादयति तच्च यदिनि । अनुपपद्यन्ति इति । तथाच न्यायसूत्रे, " नानुपपद्य प्रादुर्भावात् " इति । विना शस्यापीनि । नचेन घटादिभावा एव नित्योऽस्तु, किं शून्यवादेनेत्यन्नाह अत इति । न तावद् घटादि-नित्य, सर्वत्रोपलब्धिप्रमाणम् । ननु सर्वथाऽनुपपत्त्यधिकरणत्वात् घटादे सत्त्वमवर्जनीयमिति चेन्न अनित्य-तथा नित्यतया वा तस्मिन्निवर्तयेति विहिते घटादिरपरमार्थो भ्रान्तिविषय इत्येव हि युक्तम् । अ-घटादेरसत्त्वे जन्म विनाश काणाञ्चित्कृतसत्त्व-काणाञ्चित्कृतमाथ किञ्चित्कार्यकत्वादिकं सर्वं भ्रान्ति-विषय इति । सत्सदादय इत्यनेन, " न स ज्ञासन्न सदसत् न चाप्यनुभयात्मकम् । चतुःकोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं भाष्यमिका विन् ' इति नाप्यने । यदि किञ्चित् सत् स्यात्, सर्वदा स्यात्, यद्यसत् स्यात् कश्चि न स्यात् । न कैवल्यमेव सत् अमथ, मिथो विरोधात् । नापि सद्भिन्नत्वासद्भिन्नत्वसमुच्चय, सद्भिन्नत्वमामत्त्वरूपतया असद्भिन्नत्वस्य सत्त्वरूपतया न पूर्वोक्तस्य विरोधस्य तादवस्थ्यात् । अतश्च तुर्धाऽपि न भवति तत्त्वम् । ननु किमपि नाम्नीति वदता भाष्यमिकेन अमत्त्वादे क्रियमाणे कथम्

न च निरधिष्ठानभ्रमासंभवात् भ्रमाधिष्ठानं किञ्चित् पारमार्थिकं तत्त्वमाश्रयितव्यम् ; दोष-दोषाश्रयत्व-ज्ञातृत्वाद्यपारमार्थ्येऽपि भ्रमोपपत्तिवत् अधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि भ्रमोपपत्तेः ।

अतः शून्यमेव तत्त्वम्—

इति प्राप्ते उच्यते—सर्वथानुपपत्तेश्च—इति । सर्वथानुपपत्तेः सर्वशून्यत्वं च भवदभि-
प्रेतं न संभवति । किं भवान् सर्वं सदिति वा प्रतिजानीते, असदिति वा, अन्यथा वा ;

सत्कोटिविनिर्गोकः तदीयतत्त्वत्येति चेत्—न सत् असदिति हि सत्प्रतियोगिकाभाव उच्यते । स न भवति, प्रतियोग्यप्रसिद्धेः । अतः प्रतियोगिनिरपेक्षोऽयमभावः । अत एव शून्यपदपरिभाषित इति जगत्प्रसिद्धासद्विलक्षणमिदं शून्यम् । अतो घटादिवुद्धिर्भ्रान्तिरेवेति न ततो वस्तुमिद्धिरिति ।

अद्वैतिनो घटादिवुद्धेर्भ्रान्तिस्त्वमिच्छन्तोऽपि शुक्तौ रजतस्येव कचिदधिष्ठान एव घटादिभ्रमस्य वक्तव्यत्वादेरुभ्यध्वानमवर्जनीयमिति मत्वा ब्रह्म स्वीकुर्वन्ति, तदपि निरस्थनि न च निरधिष्ठानेति । न च माध्यमिकसंमतं शून्यमेवाधिष्ठानमिति कथं निरधिष्ठानतेति शक्यम्—तथासति तस्याद्वैताविशेष-
प्रसङ्गात् । अतः प्रमाणग्राह्यं वा स्वयम्प्रकारणं वा किञ्चिदस्वीकृत्य शून्यमिति तुच्छालीकशजविषाणपर्यायस्य निर्देशात् न तत् अधिष्ठानम् । अधिष्ठानत्वाभावे कथमिदमिति निर्देश इति चेत्-न, स्वप्नविभ्रमेषु बहिः-
कस्यचिदग्रहणेऽपि इदमिति दर्शनात् । अतो घटादिवुद्धिरिकैकाऽपि पूर्वपूर्वभ्रान्तिमूलस्मृतिरेव भ्रान्तिरूपेति ।

सर्वथानुपपत्तेश्च । चकारेण पूर्वसूत्रात् अनुपलब्धेरित्यन्यानुवर्तने, अनुपपद्यमानत्वात् अनुपल-
भ्यमानत्वाच्च न शून्यपक्ष इत्युक्तं भवति । त्वदद्रूपणवाधकसङ्गात् साधकाभावाच्चेत्युक्तं भवति । अथवा
सर्वथैत्यनेनैव प्रमेयविकल्पवत् प्रमाणविकल्पोऽप्यभिमतोऽस्तु । तदा चकार शून्यवादश्चेत्यर्थकः । तथाच
पूर्वं वादा इवायमपि वादो न भवतीत्यर्थः । इदं सर्वशून्यत्वञ्चेति भाष्यादवगम्यते । अत्र पक्षे न
चकारवैयर्थ्यम्, एकेनैव बुद्धेनाहृदयं पक्षान्तराणि अन्वाह्यं वदता पक्षोऽयमाहृत इति सूचनार्थत्वात् ।
तद्विदं भवदभिप्रेतमिति पदेन सूचितम् । यद्वा चकारार्थः किञ्चिद्वृत्तश्चिदिति वक्ष्यमाणोऽस्तु ।
अनुपपत्तिमुद्घाटयति किमित्यादिना । अयं भावः—लोके वस्तुनः किञ्चिद्रूपेण सत्त्वम् अन्यरूपेणा-
सत्त्वञ्चाभिलक्ष्य सदिति असदिति वा सर्वं व्यवहरन्ति, नान्यथा । तद् भवता किं तथैव प्रतिज्ञायते,
उतान्यथा । अन्यथेति च किं सदसदिति, सदसद्विलक्षणमिति, उक्तसर्वकोटिनिर्मुक्तमिति वाऽभिमतम् ।
सर्वथा सत्त्वासत्त्वान्यतरस्मिन्नेव पर्यवसानमिति । एतेन-‘वौद्धेन चतुष्कोटिविनिर्मुक्तवादिना सदित्यादि-
प्रतिज्ञाकरणप्रसवत्यभावात् कथमेवं विकल्पः । न च सदिति प्रतिज्ञायामात्रं तस्य दुष्करम् ; असत्,
उभयात्मकमित्यादिप्रतिज्ञाया अपि तदीयत्वाभावात् इति शंकाया नावकाशः । लोकव्यवहारदर्शनेन,
परीक्षकक्रियमाणेऽन्यथाव्यवहारेऽनौचित्यप्रदर्शनार्थत्वादस्य भाष्यस्य । अथवाऽत्र तेषां विकल्पादयमर्थः—
भवता प्रतिज्ञावाक्यं कीदृशं प्रयुज्यते ? सर्वं तुच्छं भवतीति वा, प्रमाणग्राह्यं न भवतीति वा, कोटिचतुष्क-
निर्मुक्तमिति वा, अथ शब्दान्तरेण—चतुष्कोटिविनिर्गोरूपेणास्तीति वा, चतुष्कोटिरूपं न भवतीति

सर्वथा तवाभिप्रेतं तुच्छत्व न भवति ; लोके भावाभावशब्दयोः तत्रतीत्योश्च विद्यमानस्यैव वस्तुनोऽवस्थाविशेषगोचरत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अतः सर्वं शून्यमिति प्रतिजानता, सर्वं सदिति प्रतिजानतेव, सर्वस्य विद्यमानस्यावस्थाविशेषयोगितैव प्रतिज्ञाता भवतीति भवदभि मता तुच्छता न कुतश्चिदपि सिद्धयति । किञ्च कुतश्चित् प्रमाणात् शून्यत्वमपलम्ब्य शून्यत्व

या, अस्तिनास्तिपदयोरिकमप्यप्रयुज्य चतुष्कोटिविनिर्मुक्तमित्येतावदेव वा । सर्वथा वस्तुसद्भाव एवेति ।

तदुपपादयति लोके इति । अथ भाव — सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वञ्चानुभवारूढम्, सदसद्विलक्षण एवमनिवचनीयवादीष्टम् । सर्वनिरासमभिप्रेत्य चतुष्कोटिनिर्मुक्तवाट । तत्र चतुष्कोटिविनिर्मुक्तत्वमिति कल्पोऽपि कोटिचतुष्टयाभ्यन्तमासत्त्वमेवेति किञ्चिद्द्रुपासत्त्वपक्ष एव । लोके प्रतीतिर्व्यवहारश्च अस्तीति वा नास्तीति वा भवतीत्यानुभविकम् । तत्र घटोस्तीत्यत्र घटः सर्वकालप्रतीत्यर्थाभावात् सदित्यस्य सर्वकालसदित्यथकल्पनमयुक्तम् । घटः वतमानपटव्यावस्य इति तदथ । घटो नास्तीत्युक्तौ अथ मानतदवस्य वर्तमानाव स्यान्तर इत्यर्थो भवति । एवञ्च, सचेत्, सर्वदैव स्यादित्यापादनमयुक्तम् । तथाभ्यासे त्वया कुलाप्यग्रहणात् । असचेत्, कदापि नोपलभ्येतेत्येतदप्युक्तम् । कादाचित्कामावस्य सार्वकालिकानुपलम्भेन व्याप्य ग्रहणान् । एवञ्च कालभेदेन सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वञ्च मुनिरूढम् । एव घट खरूप सन्, पटात्मनाऽसन्, सत्त्वात्मना सन् असत्त्वेत्यपि भाष्यम् । एवञ्चास्य सदसद्विलक्षणत्वं कुत ? यन्ति तस्य सार्वकालिक सत्त्वविशिष्टात् सावकालिकासत्त्वविशिष्टाश्च विलक्षणमित्यर्थः, तर्हि कादाचित्कसत्त्वासत्त्वोभयविशिष्टमित्येव पर्यवसानम् । तथाच कथं चतुष्कोटिविनिर्मुक्तम् । अनो घटादौ सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वञ्चोपपन्नम् । सदसद्विलक्षणत्वं तु सार्वकालिकसत्त्वासत्त्वाभावविवक्षायामुपपन्नम्, न चेत्, अनुपपन्नम् । एवमुपपन्नाकारे घटात् एतदाकारविनिर्मुक्तोऽनुपपन्न एव । अथ किञ्चित्कालसत्त्वकिञ्चित्कालासत्त्वविशिष्टात् विलक्षणं न भवतीति विनिर्मुक्तपदाथ, तर्हि सत्त्वासत्त्वे एवोक्ते भवति । असत्त्वञ्चावस्थान्तरेण सत्त्वमेव । तथाच सन्ति वादस्य शून्यमिति वास्य च नार्थमेदं इति । इदमेवोपमहरति अतः सर्वं शून्यमिति । असत्त्वस्यापि सत्यम् एव पर्यवसानात् स इह नोक्तम् । शून्यमित्यपि न प्रतियोगिनिरपेक्षम्, अनेनेदं शून्यमित्येव ग्रहणान् । अभाषाश्रयस्यैव शून्यपदाधत्वात् तस्य च भावरूपत्वात्, अभावस्यापि भावतोपपादनाच्च भावरूपधर्मविशिष्टभावसिद्धिरेव शून्यमित्यनो लभ्यते । तुच्छता नेति । शशविषाणादि क्षयनीयमानत्वात् तुच्छम् । न च घटादिकमेवम् । प्रतिपलोपाधौ वाधाभावात् मिथ्यात्वमेव नास्ति, उन्मुच्यता । ननु प्रागभावव्यवसाभावयोः पूर्वोत्तरावस्थारूपत्व स्यात्ताम । अत्यन्तान्योन्याभावयोः कथमवस्थात्वमिति चत् अवस्थानि अभाषारणधर्मविशेष एव संस्थानपदेनेव विवक्षित इह । सदसत्त्वयोर्धर्मत्वानुपपन्नधर्मवैचित्र्यान् प्रागभावात् मनसिहृत्यावस्थाशब्दं प्रयुक्तं इति । कुतश्चिदपीत्यनेन प्रमेयविकल्पकरणवत् प्रमाणविकल्पकरणमप्यभिमतम् । प्रत्यावादिषु मध्ये किं प्रमाणं तुच्छ-
प्राप्तकम्, तुच्छस्यापनीयमानत्वानिति । एवं प्रामाणिककिञ्चिद्वस्त्वलीकवादे सर्वालीकवादे च दोषं साधारणे प्रदर्श्य सर्वालीकवादे दोषान् चकाराभिप्रेत्याह किञ्च कुतश्चिदिति । ननु न वयं तुच्छं

सिपाधयिपता तस्य प्रमाणस्य सत्यत्वमभ्युपेत्यम्; तस्यासत्यत्वे सर्वं सत्यं स्यात्—इति सर्वथा सर्वज्ञान्यत्वं चानुपपन्नम् ॥ ३० ॥ इति सर्वथानुपपत्त्यविकरणम् ॥ ५ ॥

५१. (जैनदूषणं) एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् २-२-६ ॥

नैकस्मिन् असंभवात् । २ । २ । ३१ ॥

निरस्ताः सौगताः । जैना अपि परमाणुकारणान्वादिकं जगतो वदन्तीति अनन्तरं जैनपक्षः प्रतिक्षिप्यते ।

ते किल मन्यन्ते—जीवाजीवात्मकं जगदेतच्चिरिश्चरम्; तच्च पञ्चद्रव्यात्मकम् । तानि च द्रव्याणि जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशाख्यानि । तत्र जीवाः—बद्धाः, योगमिद्धाः, मुक्तश्चेति त्रिविधाः । धर्मो नाम गतिमतां गतिहेतुभूतो द्रव्यविशेषो जगद्वापी । अधर्मश्च स्थितिहेतुभूतो व्यापी । पुद्गलो नाम वर्णगन्धरसस्पर्शवद्द्रव्यम् । तच्च द्विविधम्—परमाणु-रूपम्, तत्सङ्घातरूपं च पवनज्वलनसलिलधरणीतनुभुवनादिकम् । कालस्तु अभूदस्ति मन्विष्यतीति व्यवहारहेतुरणुरूपो द्रव्यविशेषः । आकाशोऽप्येकोऽनन्तप्रदेशश्च । तेषु चाणु-व्यतिरिक्तानि द्रव्याणि पञ्च अस्तिकाया इति च संगृह्यन्ते—जीवास्तिकायाः, धर्मास्तिकायाः, अधर्मास्तिकायाः, पुद्गलास्तिकायाः, आकाशास्तिकायाः—इति । अनेकदेशवर्तिनि द्रव्येऽस्तिकाय-शब्दः प्रयुज्यते ।

साधयामः, किन्तु परोक्तमनुच्छेदं प्रतिषेधाम इति चेत्—प्रतिषेधो हि नाम अलेदं नास्तीति प्रतियोग्यनुयोगि-विशेषोपरागेणामावचनम्, न त्वनुपरागेण, अनुपलम्भात् । किञ्चिद्रूपेणासत्त्वञ्च रूपान्तरेण सत्त्वमेवेति शुकमेव । एतद्विलक्षणं यदि किञ्चिद् विवक्षसि, तदपि प्रमाणं विना न वक्तुमर्हसीति ॥ ३० ॥

सर्वकोटिनिर्मुक्तवादी निरस्तः, अथ सर्वकोटिसमाहारवादी निरस्यते । अथ कोटिचतुष्कमात्रे-णानुपरन्ध सप्तधर्मां प्रतिबस्तु प्रवर्तयति । एवमेकविधपरमाणुवादिनिरासानन्तरमेकविधपरमाणुवादि-निरास इत्यपि भाव्यम् । कारणत्वादिकमित्यादिपदेन निरीश्वरत्वग्रहणम् । तन्मतप्रक्रिया व्युत्पादयति ते किलेति । स्वप्नमूलं जैनैरुच्यमानं सर्वं बाह्यागमाप्रामाण्यस्य पूर्वमीमासाया निरूपितत्वादेव सति चेदविरोधे निरस्तमिति न तद्विस्तरः सूत्रकृदभिमतः । किन्तु युक्त्या दैर्घ्यपाधमाना सप्तमगी, आत्मनः सविकारता चाल निरस्यते । अजीने पाञ्चविध्यमभिधेत्याह पञ्चद्रव्येति । पुद्गल इति । शब्दोऽयं बौद्धैरपि प्रयुज्यते । रमणीयपर्यायतयाऽपि व्यवहरन्ति । पुद् इति पोषणस्य गल इति गलनस्य च कथनात् पुद्गलशब्दो विकृत उपचयापचवाहद्द्रव्यपरः प्रयुज्यते इति परमाणु-तत्कार्यपरो भवति । स्थितिः गतिनिरोधः । कालस्तु इति तुकार विभुत्वाहस्य सर्वमतवैलक्ष्येनाणुत्व तदिष्टमिति अनादरव्यञ्जनाय । एक इति । एकस्यैव द्वेषाविभागोऽपि तैः कृतः, लोकाकाशः अलोकाकाश इति । लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशः । सर्वातिक्रमे स्थित आकाशोऽन्यः, यत् मोक्षस्थानम्, 'अद्यापि न निवर्तन्ते अलोकाकाशमार्गाः' इति बाहुः । अनेकेति । कायञ्द्वयस्य स्थूलपरत्वेन स्थूलरूपेण अनेकदेशास्ति-

सर्वथा त्वाभिप्रेतं तुच्छत्वं न मभवति, लोके भावाभावाशब्दयोः तत्प्रतीत्योश्च विद्यमानस्यैव वस्तुनोऽत्रस्वाविशेषगोचरत्वस्य प्रतिपादितत्वान् । अतः सर्वे शून्यमिति प्रतिजानता, सर्वे मदिति प्रतिजानतेव, सर्वस्य विद्यमानस्यावस्थायविशेषयोगित्वेव प्रतिज्ञाता भवतीति भवदभिमतता तुच्छता न कुतश्चिदपि मिद्वधति । किञ्च कुतश्चित् प्रमाणान् शून्यत्वमुपलभ्य शून्यत्व

या, अस्तिनास्तिपर्ययोरेकमप्यप्रयुज्य चतुष्कोटिविनिर्मुक्तमित्यनाबन्धे वा । सर्वथा वस्तुसद्भाव एवेति । तदुपादयति लोके इति । अथ भावः — सत्त्वमसत्त्वं सत्त्वमसत्त्वञ्चानुभवात्, सदसद्विलक्षणत्वनिर्वचनीयत्वादीन् । सर्वनिरासप्रमिषेत्येव चतुष्कोटिविनिर्मुक्तत्वात् । तत्र चतुष्कोटिविनिर्मुक्तत्वमिति कस्योऽपि कोटिचतुष्पादतत्त्वाभावमिति किञ्चिदुपासत्त्वमपि एव । लोकप्रतिपत्त्यर्थे अस्तीति वा नास्तीति वा भवतीत्यनुभवादिम् । तत्र घटोऽस्तीत्यत्र घटः सर्वकारणतत्त्वभावात् गन्तव्यस्य सर्वकालसदित्यथकल्पनमयुक्तम् । घटो नान्नीत्युक्तं । अथ मानतत्त्वस्य वर्तमानत्वस्यान्तर इत्यर्थो भवति । एवञ्च, सचेत्, सर्वत्रैव म्यादित्यापादनमयुक्तम् । तथाज्ञानत्वस्य युक्ताप्यग्रहणात् । असचेत्, कदापि नोपलभ्येतेत्येतदप्युक्तम् । काचित्काकालाभावस्य सार्वकालिकानुपलब्धेन व्याप्त्यग्रहणात् । एवञ्च कालभेदेन सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वञ्च सुनिश्चयम् । एवं घटो स्वरूपणसत्त्वं, पटात्मनाऽसत्त्वं, तददात्मनासत्त्वमप्येव भाव्यम् । एवञ्चास्य सदसद्विलक्षणत्वं तु न च तस्य सार्वकालिकसत्त्वविशिष्टात् सार्वकालिकसत्त्वावशिष्टाच्च विलक्षणमित्यर्थे, तर्हि कादाचित्सत्त्वासत्त्वोभयविशिष्टमित्येव पर्यवसानम् । तथाच क्व चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं । अतो घटादौ सत्त्वमसत्त्वं सत्त्वमसत्त्वञ्चोपपन्नम् । सदसद्विलक्षणत्वं तु सार्वकालिकसत्त्वासत्त्वाभावविशयायुपपन्नम्, न चेत्, अनुपपन्नम् । एवमुपपन्नाकारे घटादौ एतदाकारविनिर्मुक्तोऽनुपपन्न एव । अथ किञ्चित्कालसत्त्वकिञ्चित्कालसत्त्वविशिष्टात् विलक्षणं न भवतीति विनिर्मुक्तपदार्थे, तर्हि सत्त्वासत्त्वे एवोक्ते भवति । असत्त्वञ्चावस्थान्तरेण सत्त्वमेव । तथाच सदिति वादस्य शून्यमिति वाप्यस्य च नार्थभेद इति । इदमेवोपमहरति अतः सर्वे शून्यमिति । असत्त्वञ्चापि सत्त्वञ्च एव पर्यवसानात् स इह नोक्तं । शून्यमित्यपि न प्रतियोगिनिरपेक्षम्, अनेनेदं शून्यमित्येव व्यवहागतम् । अभावाश्रयस्यैव शून्यपदार्थत्वात् तस्य च भावरूपत्वात्, अभावस्यापि भावतोपपादनाच्च भावरूपधर्मविशिष्टमावसिद्धिरेव शून्यमित्यनो लभ्यते । तुच्छता नेति । शाखाविषाणादिप्रतीयमानत्वात् तुच्छम् । न च घटादिमेवम् । प्रतिपन्नोपाधौ बाधभावात् मिथ्यात्वमेव नास्ति, अनुपपन्नत्वात् । ननु प्रागभावमर्थसाभावयोः पूर्वोत्तरावस्थान्तरत्वं स्यात् । अत्यन्तान्योन्याभावयोः कश्चन्यवस्थात्वमिति चेत्-अवस्थिति असाधारणधर्मविशेष एव संस्वानपदेनेव विवक्षित इह । सदसत्त्वदोर्बर्तमानकालसंघर्षमतीतयौचित्यात् प्रागभावादि मनसिकृत्यावस्थाशब्द प्रयुक्त इति । कुतश्चित् दृपीत्यनेन प्रमेयविकल्पकरणवत् प्रमाणविकल्पकरणमप्यभिमतम् । मत्स्यादिषु मये किं प्रमाणं तुच्छमाहकम्, तुच्छस्याप्रतीयमानत्वादिति । एवं प्रामाणिककिञ्चिदस्त्वलीकवादे सर्वालीकवादे च दोषसाधारणी प्रत्यक्ष सर्वालीकवादे दोषान्तरं चकाराभिप्रेतमाह किञ्च कुतश्चिदिति । ननु न वयं तुच्छं

सिपाधयिपता तस्य प्रमाणस्य सत्यत्वमभ्युपेत्यम् ; तस्यासत्यत्वे सर्वं गत्यं स्यात्—इति सर्वथा सर्वज्ञान्यत्वं चानुपपन्नम् ॥ ३० ॥ इति सर्वथानुपपत्त्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

५१. (जैनदूषणं) एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् २-२-६ ॥

नैकस्मिन् असंभवान् । २ । २ । ३१ ॥

निरस्ताः सौगताः । जैना अपि परमाणुकारणत्वादिकं जगतो वदन्तीति अनन्तं जैनपक्षः प्रतिक्षिप्यते ।

ते किल मन्यन्ते—जीवाजीवात्मकं जगदेतच्चिरीश्वरम् ; तच्च पट्टद्रव्यात्मकम् । तानि च द्रव्याणि जीवधर्मार्थमपुद्गलकालाकाशाख्यानि । तत्र जीवा - -वद्वाः, योगयिद्धाः, मुक्ताश्चेति त्रिविधाः । धर्मो नाम गतिमतां गतिहेतुभूतो द्रव्यविशेषो जगद्गुहापी, । अथर्मश्च स्थितिहेतुभूतो व्यापी । पुद्गलो नाम वर्णगन्धरसस्पर्शबद्धद्रव्यम् । तच्च द्विविधम्-परमाणु-रूपम्, तत्सङ्घातरूपं च पवनज्वलनसलिलधरणीतनुभुवननादिकम् । कालस्तु अभृदस्ति भविष्यतीति व्यवहारहेतुरणुरूपो द्रव्यविशेषः । आकाशोऽप्येकोऽनन्तप्रदेशश्च । तेषु चाणु-व्यतिरिक्तानि द्रव्याणि पञ्च अस्तिकाया इति च संगृह्यन्ते—जीवास्तिकायाः, धर्मास्तिकायाः, अधर्मास्तिकायाः, पुद्गलास्तिकायाः, आकाशास्तिकायाः-इति । अनेकदेशवर्तिनि द्रव्येऽस्तिकाय-शब्दः प्रयुज्यते ।

साधयामः, किंतु परोक्तमुत्तुच्छं प्रतिषेधाम इति चेत्-प्रतिषेधो हि नाम अत्रेवं नास्तीति प्रतियोग्यनुयोगि-विशेषोपरमेणोभावावचनम् ; न त्वनुपरमेण ; अनुपलभ्यात् । किञ्चिद्रूपेणासत्त्वञ्च रूपान्तरेण सत्त्वमेवेति श्लुक्तमेव । एतद्विलक्षणं यदि किञ्चिद् विवक्षामि, तदपि प्रमाणं विना न वक्तुमर्हसीति ॥ ३० ॥

सर्वकोटिनिर्मुक्तवादी निरस्तः ; अथ सर्वकोटिसमाहारवादी निरस्यते । अथ कोटिचतुष्कमात्रे-णानुपरम्य सप्तभङ्गीं प्रतिवस्तु प्रवर्तयति । एवमनेकविधपरमाणुवादिनिरासानन्तरमेकविधपरमाणुवादि-निरास इत्यपि भाव्यम् । कारणत्वादिकमित्यादिपदेन निरीश्वरत्वग्रहणम् । तन्मतप्रक्रिया व्युत्पादयति ते किलेति । स्वागममूलं जैनैरुच्यमानं सर्वं बाह्यागमाप्राप्त्याप्यस्य पूर्वमीमासया निरूपितत्वादेव सति वेदविरोधे निरस्तमिति न तद्विस्तरः सूक्ष्मव्यभिक्तः । किंतु युक्त्या तैरुपपाद्यमाना सप्तभङ्गी, आत्मनः सविकारता चाल निरस्यते । अजीवे पाञ्चविध्यमभिप्रेत्याह पट्टद्रव्येति । पुद्गल इति । शब्दोऽथ बौद्धैरपि प्रयुज्यते । रमणीयवर्णयत्तयाऽपि व्यवहरन्ति । पुद् इति पोषणस्य गल इति गलनस्य च कथनात् पुद्गलशब्दो विकृतः उपचयापचयार्हद्रव्यपरः प्रयुज्यते इति परमाणु-तत्कार्यपरो भवति । स्थितिः गतिनिरोधः । कालस्तु इति तुकार. विशुत्वार्हस्य सर्वमतैरुल्लङ्घनेनाणुत्वं तद्विष्टमिति अनादरव्यञ्जनाय । एक इति । एकस्यैव द्वेषाविभागोऽपि तैः कृतः, लोकाकाशः अलोकाकाश इति । लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशः । सर्वातिश्रमे स्थित आकाशोऽन्यः, यत् मोक्षस्थानम्, 'अथापि न निवर्तन्ते अलोकाकाशमार्गाः' इति श्रावः । अनेकेति । कायशब्दस्य स्थूलपरत्वेन स्थूलरूपेण अनेकदेशास्ति-

जीवाना मोक्षोपयोगिनमपरमपि मग्रह कुर्वन्ति- जीवाजीवाऽऽस्य च धनिरमपरमोक्षा इति । मोक्षमग्रहेण मोक्षोपायश्च गृहीत । म च सम्पग्ज्ञानदजनचारिरूप । तत्र जीवन्तु ज्ञानज्ञानसुखीयगुण । अजीवश्च जीवभोग्यवस्तुजातम् । आम्ब तद्भोगोपकरणभूतमिन्द्रियादिकम् । बन्धश्चाद्यविध धानिकमचतुष्टयम् अघातिक्रमचतुष्टय चेति । तत्राऽऽद्य नीरगुणाना स्वाभाविकानां ज्ञानदजनवीयसुखाना प्रतिघातकरम् । अपर शरीरमस्थान तदभिमान तरिस्थिति-तत्प्रयुक्तसुखदुःखोपेक्षास्तुभूतम् । निजम् मोक्षसाधनम् अहदुपद्रवावगत तप । सवरो नाम इन्द्रियनिरोध ममाधिरूप । मोक्षस्तु निवृत्तरागादिकलेशम्य स्वभाविनात्म स्वरूपाविर्भाव ।

पृथिव्यादिद्वैतभृताधाणवो वैशेषिकादीनामिव न चतुर्विधा । अपित्वेकस्वभावा । पृथिव्यादिमे स्तु पणिनामकृत ।

सत्रञ्च रस्तुजात मन्त्रामन्त्रानित्ययानित्यत्वभिन्नत्वाभिन्नत्वादिभिरनैकान्तिकमिच्छन्ति—स्यान्ति स्यान्नान्ति, स्यादन्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यम्, स्यादन्ति

त्वनिशिष्ट इत्यम् अन्तिक्रय न परिभाष्यते ।

यथा मिद्वान् वैलम्ब्ययत्तये तत्त्वत्रयविभाग, मोक्षोपयोगी अथपञ्चकविभागश्च, यथा च तार्किकमते श्रुत्या नित्यानित्यविभाग, भोगाद्युपयोगितया शरीरि द्रव्यविषयविभागश्च, तथा जैनेरपि तत्त्वाना मदकाकारेण विभागवत् मोक्षोपयोगि विभागान्तरमपि वर्णितम् । तदाह जीवानामिति । घातिकर्मैति । इदम् ज्ञानावरणीयम्, आनन्दावरणीयमित्यादिनाम्ना व्यवहियते । अपरमिति, अघातिकर्मैत्यर्थ । इत् भामत्यान्वययथानिर्दिष्टम् । अथाप्यस्मद्भाष्योक्तं परिमले आहतम् । तप इति । तप्तशिलारोहणादि । इन्द्रियनिरोध शमदमात्रि । शमादिर्गुणिरित्युच्यते । मनोबाकायाना निग्रह स । एव समित्तिरपि सवर । सम्यक् इति समिति, जन्तुहिंसापरिहाराय सम्यगादित्यमकाशिते प्रहते पथि गमनम्, मितभाषणमोजनादि च । अस्यान्यादृशमार्गादिनिवृत्तिरूपतया संवरस्वम् । आम्ब श्रोतमो द्वार सङ्गोनीति सवर इति । समाधिरूप इति । समाधिशब्देनापि इन्द्रियनिरोध एवोच्यते इति भाव । नचेव सम्पग्ज्ञानान्मोक्ष इत्यस्य तैरप्युक्तत्वात् स उपायो नोक्त, तत्साधनस्य शमादे, सद्व्यापारस्य चैवास्त सवरनिर्जरणाभासुक्तत्वादिति चेत् अत एवाप्यापि मोक्षस ग्रहेण मोक्षोपायश्च गृहीत इति । शार्करभाष्ये, ' आत्मसवरनिर्जरणमोक्षा ' इति क्रमे सत्यपि अत्रा यथा पाठ आत्मवस्य वचने, सवरादेर्भेदशेण च संनिकर्षात् । प्रवृत्त्यपेक्षया निवृत्तिरूपशमादेर्यो गा-तरत्वात् निर्जरसवरेति क्रमग्रहणम् । तदधीनज्ञान मोक्षप्रदोपलक्षितम् । आत्मस्वरूपेति पूर्वोक्त-गुणचतुष्टयस्यापि ग्रहणम् ।

पृथिव्यादीति । अस्यांशस्य पूर्वं विभागावसरे बक्तव्यत्वेऽपि अत्र कथनम् अनैकान्त्यथादिभिरिदमैकान्त्य स्वीकृतमस्तीति तत्कथनारम्भे उपस्थितत्वात् । स्यादस्तीति । एव स्यादित्यं स्यादित्यम्,

चावक्तव्यं च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यं च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यं चेति सर्वत्र मन्त्रभङ्गी-
नयावतारात् । सर्वं वस्तुजातं द्रव्यपर्यायात्मकमिति द्रव्यात्मना मन्त्रैकत्व नित्यत्वादि उप-
पादयन्ति ; पर्यायात्मना च तद्विपरीतम् । पर्यायाद् द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः । तेषां च
भावाभावरूपत्वात् सत्त्वासत्त्वादिकं सर्वमुपपन्नम्—इति ॥

अत्राभिधीयते—नैकस्मिन्मंत्रमवात्—इति । नैतदुपपद्यते ; कृतः ? एकस्मिन् अमं-
वात्—एकस्मिन् वस्तुनि अस्तित्वनास्तित्वादेरिदृशस्य छायातपत्रन् युगपदमंभवात् ।
एतदुक्तं भवति—द्रव्यस्य, तद्विशेषणभूतपर्यायशब्दाभिधेयावस्थाविशेषस्य च पृथक्पदात्तत्वात्
नैकस्मिन् विरुद्धधर्मसमावेशः संभवति—इति । तथा हि—एकं अस्तित्वादिनाऽवस्थावि-
शेषेण विशिष्टस्य तदानीमेव न तद्विपरीतनास्तित्वादिविशिष्टत्वं संभवति । उत्पत्तिविनाशा-
ख्यपरिणामविशेषास्पदत्वं च द्रव्यस्यानित्यत्वम् ; तद्विपरीतं च नित्यत्वं तस्मिन् कथं
समवैति । विरोधिधर्माश्रयत्वं च भिन्नत्वम् ; तद्विपरीतं चाभिन्नत्व कथं वा तस्मिन् सम-
वैति ? ; यथा अश्वत्यमहिपत्वयोर्युगपदेकस्मिन्नमंभवः । अयमर्थः पूर्वमेव भेदाभेदवादि-

स्याद् भिन्नं स्यादभिन्नम् इत्याद्यपि पाठ्यम् । केचित् स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव इत्युभयव एवकारमपि
घटयन्ति, व्याख्यान्ति च—स्याच्छब्दो निपातः । अनेकान्त-विधि-विचाराद्यनेकार्थकोऽपि अयमन्तानेकान्त-
वाची ; कथञ्चिदित्यर्थो वा । तदा केनचित् रूपेणास्ति, अन्यरूपेण नास्तीति ज्ञापितं भवति । अनेकान्तार्थ-
कत्वे, वस्तुतोऽस्तित्वनास्तित्वरूपानेकधर्माश्रय एव अस्ति किञ्चिद्रूपेणैति सिद्धयति । तच्च किञ्चिद्रूपं द्रव्य-
धर्मकालदेशान्यतमम् । मृद्रूपेणास्ति, घटन्यरूपेणास्ति, तत्कालोऽस्ति, तद्देशोऽस्ति, अन्यरूपेण नास्तीत्येव
मुपपाद्यम् । घटो मृद्रूपेणास्त्येव, न तु तद्रूपेण नास्तीत्येवं बोधितुमेवकार इति । स्यादस्ति च
नास्ति च । किञ्चिद्रूपावच्छिन्नसत्त्व-अन्यरूपावच्छिन्नासत्त्वोभयाश्रय इत्यर्थः ॥ नन्वयमर्थं पूर्वमहहयेनैव
सिद्धं ॥ नैवम् । तदुदेकधर्मापेक्षया उभयस्यातिरिक्ततया पृथक्वक्तव्यत्वात् । स्यादवक्तव्यम् । एकै-
पदेन सत्त्वासत्त्वोभयरूपेण वक्तुमशक्यम् । ननु अवक्तव्यत्ववत् वक्तव्यत्वस्यापि घटनेनाद्यमङ्गी किं न
भवेदिति चेत्—सत्त्वासत्त्ववत् वक्तव्यत्वावक्तव्यत्वघटने, स्याद्वक्तव्यं स्यादवक्तव्यमिति पृथक्सत्त्वोभय-
वतारात् । अस्तीत्युक्तैव वक्तव्यत्वस्य सिद्धत्वाच्च किञ्चिद्रूपेणावक्तव्यत्वमेव वक्तव्यमिति । केनाऽऽ-
कारेण सत्त्वं केनाकारेण चासत्त्वमित्यत्र विद्मोति सर्वमिति । सत्त्वमङ्गी—एकान्तत्वमङ्गी । सत् ।

ननु कथमसंभवः, घट किञ्चिद्रूपेणास्ति, अन्यरूपेण नास्तीति लोकानुभवात् । वेदेऽपि प्रकृत्ये
ब्रह्म सदिति असदिति च कथ्यते इत्यस्ताश्च दर्शयति एतदुक्तमवतीति । द्रव्यात्मनाऽस्ति, पर्यायात्मना
नास्ति इत्याकारगेदादविरोधवादिनः द्रव्यपर्याययोर्भेदस्तावदिष्टः । तत्र द्रव्यात्मनाऽस्तीत्यस्य द्रव्यमस्तीत्यर्थः ।
पर्यायात्मना नास्तीत्यस्य च पर्यायविशेषो नास्तीति । तथा च कथं तयोरैकनिष्ठत्वम् ॥ पर्यायनिष्ठमेव नास्तित्वं
पर्यायद्वारा द्रव्ये व्यवहियते इति चेत्—परमतादस्य, सर्वमनैकान्तिकमिति बादस्य को विशेषः । यत् यदा यत्
येन रूपेणास्ति, तत्र तदा तत् तेन रूपेणैव नास्तीत्युक्तावेव हि परमताद्विशेषः स्यात्, तथोक्तिरसंभविनी ।

निरमनममय "तनु ममन्वयान्" (१ १ ४) इत्यत्र प्रपञ्चित ।

कालस्य पदार्थविशेषणतयैव प्रतीत तस्य पृथगस्ति-वनास्तित्वाद्यो न वक्तव्या, न च परिहर्तव्या । कालोऽस्ति नास्तीति व्यवहारो व्यवहृताणां जात्याद्यस्तित्वास्तित्वव्यवहारात्तुल्य । जात्यादयो हि द्रव्यविशेषणतयैव प्रतीयन्त इति प्रमेयोक्तम् ॥

कथं पुनरकमेव त्रय मर्वात्मरमिति श्रोत्रियैरुच्यते ? ॥ मर्चेतनाचेतनशरीरत्वात् सवज्ञस्य मवज्ञके, मत्यमङ्कल्पस्य पुरुषोत्तमस्येयुक्तम् । शरीरारिणोः तद्वर्माणञ्चात्यन्तवैलक्षण्यमप्युक्तम् ।

किञ्च जीवानीनां पण्णा द्रव्याणामेन्द्रव्यपयायत्वाभावात् तेषु द्रव्यैक-वन पर्यायात्मना चैकत्वानेकत्वादयो दूरुपपादा । अदोच्येत—पडेतानि द्रव्याणि स्वकीयैः पर्यायैस्वेनस्वेन चाऽऽत्मना तथा भवन्ति-इति—एवमपि सप्रमर्नकान्तिकमित्यभ्युपगमविरोध, अन्योन्यतादात्म्याभावात् । अतो न युक्तमित् जैनमतम् ।

अथोक्त्या तु नानैकान्त्यव्यापन व्यासाधारण भवतीति । मेदाभेदादि निरसनेति । तत्र भास्कर-मतखण्डने हि सर्वं प्रपञ्चितम् । एवं साधारण्येनास्तित्वनास्तित्वयोरेकत्वात्समावेशमभिधाय, जैने कालस्य पृथगणनं कर्तुमशक्यमिति कालविषये त्रिभि-य दोषान्तरमाह कालस्येति । सर्वेन्द्रियजन्यमत्यक्षानौ हि काल तत्त्वस्तुविशेषणतयैव भावने, न हि कालविशेष्यक प्रत्यक्षमस्ति । एवञ्च गोत्वादिनाति-नीत्वादि-गुणवत् प्रकारतयैव प्रत्यक्षमाण काल जानिगुणादे पृथक्परिगणनमनुर्विद्धि पृथङ् न परिगणनीय इति । पृथगित्यनेन विशेषणतया भासमानस्य कालस्य जात्यादिवत् धर्मतिरिक्तत्वस्य नापलाप इति ज्ञाप्यते । विशेषणतया भासमाने काले तादृगजात्यादिविध द्रव्यगतास्तित्वनास्तित्वातिरिक्तास्तित्वनास्तित्वाभावात् जीवपुद्गलादिविभिन्नद्रयेषु पृथक् सप्तमयवतारणवत् काले तदवतारणं जैनेन कार्यम्, विशेष्यद्रव्येऽस्तित्वनास्तित्वरूपधिरद्वयसमावेशासमभेदोपपादनेन च सन्ततपरिहारस्यास्माभिः क्रियमाणतया तत् एव कालविषयेऽपि तत्परिहारस्य सिद्धतया, ते पृथगस्तित्वादिबन्धेऽपि, न प्रयोगतद्विषये परिहारप्रयत्नेऽभ्याभिर्बिधातयोऽस्तीति विशिष्यार्थ । ननु विशेष्यनयाऽपि कालभावनमस्तीत्याशय, तत् परीक्षकव्यवहारे, न तु लौकिके इत्याशयेन प्रनिरुक्ति काल इति । अस्तित्वं समभिन्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मवत्त्वम्, तदभावो नास्तित्वम् । घटोऽस्तीत्यस्य घटो वर्तमानवत्स्वरूपावस्थालोकजातिमानित्यर्थ । घटत्वमस्तीति व्यवहारस्तु उत्पत्तेरुपचिन्तित्वव्यवहारवत् वस्तुन्तरापेक्षा विनैव । तद्वत् घटोऽस्तीत्यत्र विशेषणतया भात कालमेव गृहीत्वा विवेचकैः कालोऽयमस्तीत्युच्यते । न तु कालस्य पृथक् धर्मसंबन्ध कालसंबन्धो वाऽस्तीति यावत् । एतेन—जातिगुणादे कालसंबन्धरूपास्तित्ववचयां नाधकाभावात् कथं जात्याद्यस्तित्वेयुक्तमिति शक्या नावकाश, अस्तीत्यस्य समभिन्याहृतपदोपस्थापितावस्थान्तिरूपवर्तमानधर्मवत्त्वार्थ कत्वात् तत् जात्यादौ पृथङ्नास्तीत्येव भाष्याशयात् कालसंबन्धमावस्थात्वात्सात्त्विकविशेषणीयत्वात् । लोके जात्यादे पृथग्भावाभावात् विशेषणतयैव भावनात् विशेष्यान्वयित्तयैव अस्तीतिपदमोगात् कालसं-

ईश्वरानधिष्ठितपरमाणुकारणवादे पूर्वोक्तदोषास्तथैवावतिष्ठन्ते ॥ ३१ ॥

एवं चाऽऽत्माकात्स्न्यम् ॥ २ । २ । ३२ ॥

एवं भवदभ्युपगमे सति आत्मनश्चाकात्स्न्यं प्रसज्यते । जीवोऽसङ्गचातप्रदेशो देहपरि-

षण्यो विशेषणे ज्ञात्यादौ पृथङ्दोच्यत इत्युक्तिसंभवाच्च । एव कालविषये पृथग्दूषणारम्भगृहाण्यस्तु सर्वदेशसर्वद्रव्यसंबन्धितया प्रतीयमानस्य कालस्य विभुस्ये स्वरसगम्ये अणुत्ववर्णनमप्रामाणिकमिति । अतिरिक्तविभुकालसद्भाव एवेष्ट इति धीमाग्यकृदाशयविवेचनं तु नयद्युमणिभूमिकायामस्मत्कृताया द्रष्टव्यम् । नामसहस्रभाष्ये च कालधरूपमभियुक्तैः शोधितम् । विगदश्च सर्वं श्रीदेशिकग्रन्थेषु ।

निरीश्वरत्ववादादपि निरस्यति ईश्वरेति । वादेःवादादित्यर्थः । तथैव । साख्यदूषणावसरोक्त धौद्धमत् इव जैनमतेऽपीति भावः । एकस्वभावपरमाणुतो नानास्वभावप्रथिव्यान्निर्भूतोत्पत्तिरत्र न दृषिता, एकरूपप्रकृतितः पञ्चभूतपर्यन्तविचित्रोत्पत्तिवत् सति प्रमाणे प्रतिषेधव्यवैर्भयात् । धर्माधर्मयोर्विभुत्वकथनमपि नित्यत्वापत्त्या, तयोरीश्वरमीतिकोपरूपगुणात्मकत्वस्य साख्याधिकरणे उक्तत्वेन च निराकृतमित्युपेक्षितम् । आकाशद्वैविध्यवर्णनमन्याकृताकाशोऽप्याकाशप्रयोगसंभवादुपेक्षितम् । वन्धमोक्षतद्भेदतुल्यरूपविचारस्तु तत्र प्रमाणतयाऽभिमतस्य जैनागमस्याप्रमाणत्वादेव न स्यास्यति । तथा मोक्षो नाम, जले पतितस्य पद्मघनस्या-
लावुफलस्य पक्षे क्षालिते उर्ध्वगमनमिव सततोर्ध्वगमनमिति, अलोकाकाशोऽवस्थानमिति च तैरुच्यते—तन्नि-
र्धारणञ्च युक्त्या दुष्करम्, जीवपरिमाणविशेषनिर्धारणाय च तदित्युपेक्षितम् । जीवपरिमाणमेव तदुक्तं विमृ-
शति एवञ्चेत्यादिभिः सूत्रैः । क्षणिकसंतानात्मत्व बौद्धेष्टमिव नानापरिमाणमवस्थित्वमेतद्विद्वमयुक्तमिति ।

आत्मनः कृत्स्नस्यैव अहमित्युपलम्भो भवति, न त्वेकदेशतया । न चायं भ्रमः, बाधकाभावात् । विभुस्ये चाल्मनः कृत्स्नत्वं गृहमाणमनुपपन्नं स्यात् । न हि बहिरात्मास्त्विहोपलभ्यते, किंतु देहस्यान्तरेव । अतो देहाधिकपरिमाणो न भवत्यात्मा । न चाणुपरिमाणः । सर्वदेहांशावच्छेदेन वेदानुपपत्तेः अतो देहसंरूपः । अवयवानामसंख्यत्वाच्च यथादेहं परिमाणोपपत्तिरिति जैनमतम् । तत्रोच्यते—तत्तद्देहपरिमा-
णानां मित्तभित्त्वात् नैकस्मिन्नसंभवादिति पूर्वोक्तरीत्या एकस्मिन् विरुद्धानेकपरिमाणयोगे सति यत्किञ्चिदेकदेहपरिमाणस्यैव स्वीकार्यतथा तस्य महाशरीरसंरूपत्वे मित्तशरीरे अपरिपूर्णता स्यात् । तथाच विभुत्वपक्षे भवदुक्तो दोष इह प्राप्नोति । मित्तशरीरसंरूपत्वे च महाशरीरे कात्स्न्येन व्याप्य-
भावात् सर्वतोऽवेदानायोग इति भवदुक्तो दोष इति सूत्रार्थः । सूत्रे चकारः आत्माकात्स्न्यस्य पूर्वोक्तदो-
षेण समुच्चयार्थः । एवमित्यस्य विरुद्धानेकसमावेशासमवे सतीति स्वरसोऽर्थो यद्यपि भवितुमर्हति—
तथापि एवं सति—देहसमानपरिमाणत्वाभ्युपगमे सतीति व्याख्यानाभिप्रायेण एवं भवदभ्युपगमे
सतीति भाषणम्, आत्माकात्स्न्यैरूपदोषस्य दोषत्वं तत्रभ्युपगमविरुद्धत्वादिति ज्ञापनार्थम् । तेन,
'कथमकात्स्न्यं दोषः, तार्किकैर्विभुत्वस्वीकारात् । अस्माभिरपि विभोः परमात्मनो नानापरिमाणदेहस्वी-
कारात्, अणोरप्यात्मनो देहव्यापित्वाभावेऽपि वेदानादिनिर्वाहाच्च 'इति शंकाज्युदासः । तैरणुत्वविभुस्ये
यदर्थं त्वेके, तत्फलासिद्धिरिति तदुक्तिविरोधप्रदर्शन एव तात्पर्यादिति । असंख्यातप्रदेश इति ।

माण इति हि भरता स्थिति । तत्र हस्त्यादिशरीरेऽवस्थितस्याऽऽत्मन ततो न्यूनपरिमाणे विषी
लिकादिशरीरे प्रविशतोऽल्पदेशव्यापित्वेन अकात्म्यं प्रमज्यत अपरिपूर्णता प्रसज्यत इत्ययम् ॥

अथ सङ्कोचविकासधमतया आत्मनः पर्यायशब्दाभिधयावस्थान्तरापन्त्या विरोध
परिह्रियत इत्युच्यते, (च्येत)—तत्राह—

न च पर्यायादप्यविरोधो त्रिकारादिभ्य ॥ २ । २ । ३३ ॥

न च सङ्कोचविकासरूपावस्थान्तरापन्त्या विरोध परिहर्तुं शक्यते, विकारतत्प्रयुक्ता
नित्यत्वादिदोषप्रसक्तैर्घटादितुल्यत्वप्रसङ्गात् ॥ ३३ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेष ॥ २ । २ । ३४ ॥

जीवस्य यत् अन्तः परिमाण मोक्षावस्थागतम्, तस्य पश्चाद्देहा तरपरिग्रहाभावाद्वास्य
तत्वात्, आत्मनश्च मोक्षावस्थितस्य तत्परिमाणस्य चोभयोर्नित्यत्वात् तदेव आत्मन
स्याभाविक परिमाणमिति, प्रथमपि तस्मादविशेष स्यात् । अतो दहपरिमाणत्वमात्मनो न
सन्तोऽवयवा इत्यत इति न गणयितुं शक्यते इत्यर्थः । अल्पदेशपरिमाणस्यात्मन्यातभदेशत्वं विरुद्धम् ॥ ३२ ॥

न चैकस्यानेकानि परिमाणानि काम युगपद्विरुद्धानि, कालभेदेन तु न विरोध इति शका परिहर्तुं-
मुपरि सूत्रम् । पर्यायादपीत्यपिशब्द योगिमियुगपदनेकविचित्रदेहपरिग्रह कथम्, विरोधपरिहा
रश्च कथमिति दूषणाभिप्रायेण । अनित्यत्वादीत्यादिपदेन जडत्वादिपरिग्रह । यद् विविधपरिमाण
तत् अनियमचेतनञ्च दृष्टम् । नन्वेकावस्थाभाजोपि प्रकृतेर्नित्यत्वं निरन्वयविनाशाभावरूपमिष्टम्
तावदेवात्मनोऽप्यस्तु इति चेन्न—सावयवत्वेऽवयवविशरणादिकर्मणि यथालोके स्यादित्याशयात् । ननु सको
चविकासशास्त्रिणी प्रमेव स्यादिति चेत्—साऽपि क्रमेण विशीर्षत एव । यत्त्वाह—भवन्मतधर्मभूतज्ञानवत्
स्यात् । तत् कथमेव नृप्यन इति—स वैदिक प्रतिवक्तव्य—भवद्भिरस्माभिश्च परमपुरुषस्य विग्रहे स्वीक्रि-
यमाणे कथं पशुपत्यधिकरणे सशरीरत्वे दोष उद्घातत्रत इति चिन्त्यताम् । शरीरस्य यौक्तिकत्वे स दोष
इति चेत्—तुल्यम् । न हि वय युक्त्या धर्मभूतज्ञान सावयवविशीर्षे स्यापयाम, किन्तु श्रुत्या ।
क्रिष्णाऽऽत्मन सावयवत्वेऽनेकत्वेन खानुभव म्यात्, एकावयवेनानुभूतमयोऽवयवो न स्मर्तुमर्हतीति,
पादेनानुभूत हन्तेन शृङ्गामीत्यादि च न स्यात् । एकावयवकृतस्य फलमन्योऽवयवो नानुभवेत् । अत
सावयवत्वं न चेतनम् । निरवयवत्वे च न सकोचादिप्रसक्तिरित्यादिरप्यादिशब्दार्थः ॥ ३३ ॥

उभयनित्यत्वात् उभयोर्नित्यत्वमुभयनित्यत्वम्, तस्मात् । ननु किमर्थमिदं पदम् उच्यते-
अते यत् परिमाणम्, तस्य तदनन्तरं स्थायित्वात् अनावित्त्वमावश्यकम् । तथाचात्मेव तदप्यनादीति
दृष्टान्तविषयाऽऽत्मनिर्देशः । तथा एवं परिमाणस्यानाद्यन्तत्वेऽवस्थाभेदाभावात् आत्मनित्यत्वं प्रतिष्ठितं भव
तीति ज्ञापनार्थञ्च । अविशेषः पूर्वं देहसत्त्वस्वप्नविशेषस्य नावकाश इत्यर्थः । किं तत् परिमाणमिति चेत्
यद्वा तद्वा भवतु तार्किकवेदात्यादिसमतमगणानुसारेण । वस्तुतो हस्तं शकसि निक्षिप्य अहमिति व्यवहारत्
त्वात् तत्स्थितिर्युक्तैः अणुत्वमेवेति हृदयम् । वक्ष्यति च, “ अवस्थिति—हृदि हि ” इति ॥ ३४ ॥

स्यादिति, असङ्गतमेवेदमर्हितमतम् ॥ ३४ ॥ इति ऋत्विजसम्भवाधिकरणम् ॥ ६ ॥

५२. (पाशुपतदृपणं) पशुपत्यधिकरणम् २-२-७ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ २ । २ । ३१ ॥

कपिलकणादसुगतार्हन्मतानामसामञ्जस्यात् वेदवाद्यन्वाच निःश्रेयसार्थिभिरनादरणीयत्वमुक्तम् ; इदानीं पशुपतिमतस्य वेदविरोधादसामञ्जस्याच्च अनादरणीयतोच्यते । तन्मतानुसारिणश्चतुर्विधाः—कापालाः, कालामुखाः, पाशुपताः, शैवाश्च—इति । सर्वे चैते वेदविरुद्धां तत्त्वप्रक्रियाम् ऐहिकामुष्मिकनिःश्रेयससाधनकल्पनाश्च कल्पयन्ति । निमित्तोपादानयोर्भेदम्, निमित्तकारणं च पशुपतिमाचक्षते ; तथा निःश्रेयससाधनमपि मुद्रिकापट्टकधारणादिकम् । यथाऽऽहुः कापालाः (—) “मुद्रिकापट्टकतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः । भगवत्सन्स्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति । कण्ठिका रुचकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः । भस्म यज्ञोपवीतं च मुद्रापट्टकं प्रचक्षते ॥ आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह जायते ” इत्यादिकम् । तथा कालामुखा अपि कपालपात्रभोजन-शवभस्मस्नान-तत्प्राशन-लघुडधारण-सुराकुम्भस्थापन-तदाधारदेवपूजादिकमैहिकामुष्मिकसकलफलसाधनमभिदधति । (—) “रुद्राक्षकङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके । कपालं भस्मना स्नानम्” इत्यादि च प्रभिद्धं शैवागमेषु । तथा केनचित् क्रियाविशेषेण विजातीयानामपि ब्राह्मण्यप्राप्तिमुत्तमाश्रमप्राप्तिं चाऽऽहुः, (—) “दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात् । कपालं ब्र(म)तमास्थाय यतिर्भवति मानवः” इति—
तत्रेदमुच्यते—पत्युरसामञ्जस्यात्—इति । “नैकसिन्नसमवात्” इत्यतो न इत्यनुवर्तते । पत्यु—पशुपतेः मतं नादरणीयम् ; कुतः ? असामञ्जस्यात् । असामञ्जस्यं च

इदानीमिति । साच्यादीनां क्रमे संगतिः प्रागेव दर्शिता । अतः परिशेषादवसरसंगत्या पाशुपतं निरसनीयं भवति । पाञ्चरात्रप्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् त्रिमूर्त्तिर्गतित्यक्तियारम्भपरत्वरूपसन्निर्कर्षाच्च ततः प्रागस्यौचित्यम् । दिग्गन्धरेषु केचुचित् क्षिप्तेषु अन्येषां दिग्गन्धराणां वेदोक्तप्रधानादिपदार्थाभ्युपगन्तृतया प्रामाणिकत्वं स्यादिति शंकायाऽपीदानीमिदं प्राप्तम् । उत्तरोत्तरनिःश्रेयमतवादघटनात् पाशुपतस्यात्यन्तमाहत्वमिदमिति बादरायणः, ब्राह्मण्यादिविरुद्धधर्मलम्भन-हेतवहुविधाचारप्रचारादिदृश्यात् । पाशुपताः शैवाश्चेति । अनयोः पदयोः माहेश्वरशब्दवत् चतुर्विधमतस्थसाधारण्येन प्रयोगेऽपि विशेषतोऽपि प्रयोग इष्टः । पाशुपतं नकुलीशपाशुपतशब्देन, शैव गिद्धान्तशैवशब्देन च विशिष्यापि व्यवहरेषुः । साधनकल्पनाः साधनानुष्ठानानि । कल्पयन्ति—सत्प्रमाणमूलं वदन्ति । तत्त्वविपर्यये उदाहरणमाह निमित्तेति । अनुष्ठानविपर्यये तदाह तथेति । रुचकमिति । इदमन्येऽकण्ठाभरणम् । शिखामणिः शिखाया निबद्धो मणिः । आभिः मुद्रिकाभिः । शैवागमेषु कालामुख पारमतिपादकेषु । विजातीयानामपि अत्राङ्गणानामयतीनाञ्च । असंन्यासित्वे सरथेव मुख्यसंन्यासित्वस्वीकाराद् विरोधः । पत्युरिति सौत्रं पदं चतुर्विधं सूत्रेण्वनुवर्तते । पूर्वाधिकरणेषु प्रवर्तकुरुषाणामनुक्तत्वेऽपि अत्र परं

अन्योन्यव्याघातान् वेदविरोधाच्च । मृद्विकापटक्धारण भगामनस्थान्मध्यान् सुराश्चम्भस्था-
पन तत्स्थभेदेनताचन गूढाचार-श्मशानमस्त्रान् प्रणवपूर्वाभिधानानि अन्योन्यविरुद्धानि ।
वेदविरुद्ध चेद तच्चपरिकल्पनमुपासनमाचारश्च । वेदा खलु पर ब्रह्म नारायणमेव जगन्नि-
मित्तमुपादानं च वदन्ति—(तै नारा १३) “ नारायण परं ब्रह्म तत्त्वं नारायण पर ।
नारायण परो ज्योतिरात्मा नारायण, पर ”, (छा ६ २ १) “ तदैक्षत बहु स्या प्रजा
ययेति”, (तै आन ६) “ मोऽस्त्रामयत बहु स्या प्रजाययेति”, (तै आन) “ तदात्मान
स्वयमब्रूवत् ” इत्यादयः । परब्रह्मभूतपरमपुरुषवदनमेव च मोक्षसाधनमुपासनं वदन्ति,
(पुरुषम्) “ वेदाहमत पुरुष महान्तमादित्यर्णो तममस्तु पारे तमेव विडानमृत इह
भवति नान्य पन्था अयनाय विद्यत ” इत्यादिना एकतां गता मर्गं वदान्ता ।
तद्विहितकन्यताभूतं कम च वेदविहितवर्णाश्रममन्त्रि यज्ञादिकमत्र वदन्ति, (श्रु ६-२ २२)
“ तमेत वदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकन एतमव
प्रजाजिनो लोकमिच्छन्त प्रजजन्ति ” इत्यादयः । करलपरतत्प्रतिपादनपरनारायणानु-
वाकमिद्वत्त्वपरा ऋषिचिदुपासनादिप्रतिपरपु वाक्येषु श्रुता प्रनापतिशिवन्द्रामाश्रमाणादि
शब्दा इति, (शरी १ १ ३१) “ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेवत्व ’ इत्यत्र प्रतिपादितम् ।
तथा, (महोप १ १) “ एको ह्यै नारायण आमीत्, न ब्रह्मा, नेशान ” इत्यारभ्य, “ म
एकाकी न रमत् ” इति सृष्टिवाक्ययोर्द्वित सष्टार नारायणभत्र समानप्रकरणस्था, “ मद्व
मोम्येदमत्रे ” इत्यादिषु साधारणा सद्ब्रह्मात्मादिशब्दा प्रतिपादयन्तीति, (शरी १-१ २)
“ जमाद्यस्य यत् ” इत्यत्र प्रतिपादितम् । अतो उद्विरुद्धतत्त्वोपासनानुष्ठानाभिधानात्
पशुपतिमतमनादरणीयमेव ॥ ३५ ॥

एवमुक्तिरेतदर्थमेव । तथा प्रवर्तकस्य प्रतिपाद्यस्य चैकत्वमिति विशेषमभिलक्ष्य च । उत्तरमूलहेतूनामिव
प्रममूलहेतोरपि साक्षात्पशुपतिनिष्ठत्वप्रत्याघनाच्च मतस्येव तस्याप्यसामञ्जस्य दर्शितं भवति । सवज्ञ
समञ्जस एव पशुपति पशूना पापानुगोधेन परमात्मना सन्निर्ध प्रेरितोऽममजस आमीति ज्ञाप्यतेऽत्र ।
गूढाचार स्नानुष्ठानाप्र सापनेन आगमाथानुष्ठानम् । अन्योन्यविरुद्धानीति । अत्रैकैकमपि एकगम
परिगृहीतमपरागमद्वेषितञ्चेत्यर्थः । नन्वर्धेश्वर प्रभृतिषु रुद्राद्युपासनामेव मोक्षसाधनत्वेन प्रतिपादितमिति
शेकायाम्, तत् सर्वं तत्तदन्तर्धानिनारायणपर्यवसितमिति निरूपयित्तुमेव नारायणानुवाकं प्रवृत्त इत्याह केव
लेति । न तु सर्वं किञ्चिदुपासनविधानार्थमयमनुवाक इति केवलपदतात्पर्यम् । स्पष्टमिदं लिङ्गभूयस्त्वाधि
करणे । ननु कारणध्यानमेव मोक्षसाधनम् । रुद्र कारणमिति च, ‘ कारणं तु ध्येयं शम्भुराकाशमप्ये ’,
‘ एको रुद्र ’ इत्यादिमिदमित्यत्राह तथा एक इति । इत्यत्रेति । ज-मादिसूत्रस्य यनो वा इति श्रुतिविषय
कत्वान् तस्य यत् इत्यनुवादिवाक्यतया पुरोवादिवाक्यनि-वृत्तार्थानुवादरूपत्वात् महोपनिषद्वाक्यस्य च
पुरोवादान्तगतत्वात् नारायणस्यैव कारणत्व तत्र सिद्धम् । न च नारायण उपादानम्, रुद्रो निमित्तमिति ,

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ २ । २ । ३६ ॥

वेदवाहानाम्, अनुमानाद्धि केवलनिमित्तधरकल्पना । तथा सति दृष्टानुमारेण कुलाला-
दिवदधिष्ठानं कर्तव्यम् ; न च कुलालादेर्मृदाद्यधिष्ठानवत् पशुपतेर्निमित्तभृतस्य प्रधानाधिष्ठान-
मुपपद्यते ; अशरीरत्वात् । सशरीरणाभवे हि कुलालादीनामधिष्ठानशक्तिर्दृष्टा ; न चेश्वरस्य
सशरीरत्वमभ्युपगन्तव्यम्, तच्छरीरस्य सावयवस्य नित्यत्वे अनित्यत्वे च, (शारी, १-१-३)
“शास्त्रयोनित्वात्” इत्यत्र दोषस्योक्तत्वात् ॥ ३६ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ २ । २ । ३७ ॥

यथा भोक्तुर्जीवस्य करणकलेवराद्यधिष्ठानमशरीरस्यैव दृश्यते—तद्वत् मंथरस्याप्य-
शरीरस्य च प्रधानाधिष्ठानमुपपद्यत इति चेत्—न ; भोगादिभ्यः । पुण्यपापरूपकर्मफल-
भोगार्थं पुण्यपापरूपादृष्टकारितं हि तदधिष्ठानम् ; तद्वत् पशुपतेरपि पुण्यपापरूपादृष्टवचया
तत्फलभोगादि सर्वं प्रसज्येत । अतो नाधिष्ठानसंभवः ॥ ३७ ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ २ । २ । ३८ ॥

वाशब्दश्चार्थे । पशुपतेः पुण्यापुण्यरूपादृष्टवत्त्वे जीववत् अन्तवत्त्वं सृष्टिमंहाराद्यास्पद-
त्वमसर्वज्ञता च स्यादित्यनादरणीयमेवेदं मतम् ।

(प्र. मी. १-१-३) “विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्” इत्यादिना वेदविरुद्धस्यानादरणी-
यत्वे सिद्धेऽपि, पशुपतिमतस्य वेदविरुद्धताख्यापनार्थम्, “पत्युरसामञ्जस्यात्” इति पुन-
निमित्तोपादानैवस्य श्रौतत्वात्, रुद्रनिषेधाच्चेति भावः ॥ ३५ ॥ अशरीरस्य च । चोऽकरणत्वसमुच्चये ॥

नन्विदमधिकरणं किमर्थम् ? न तावत् पशुपत्यागमानामाचारविषये प्रामाण्यभाषज्ञापनार्थम्
तस्य पूर्वमीमासायामेव सिद्धत्वात् । नापि पाशुपतमतानुरोधेन वेदान्तार्थश्चिन्तनीय इति तत्त्वविषये
प्राप्ताक्षेपपरिहारार्थम्, तस्यापि ‘एतेन शिष्टापरिमहा अपि व्याख्याताः’ इति पूर्वपादत एव सिद्धेः । नापि
युक्त्या तन्मतेषु दोषाविष्करणार्थम्, सांख्यादिमतेषु तत्संभवेऽपि रुद्रपारम्यरुद्राक्षधारणादेर्बुक्त्या निरा-
सायोगादित्याशंकायाम्, सर्वागमसाधारणमीद्वरानुमानिकत्वरूपं दोषमुद्घाटय्यासामञ्जसमाह सूत्रत्रयेण ।
अत्र सूत्रोक्तमेव सर्वं शास्त्रयोनित्वाधिकरणेऽभिप्रेतत्वेन प्रतिपादितम् ॥ एव युक्त्या दूषणीयमथमभिवर्णं
प्रथमसूत्रस्यावश्यकत्वप्रदर्शनेन पूर्णाधिकरणसार्थक्यमाह विरोधे इत्यादिना । कापालकालमुखो पूर्व-
मीमांसा निरासिका स्यात्, न पाशुपतस्य, नतरा सिद्धान्तशैवस्य, वेदाविरोध्याचारमाशुर्ब्रह्मिण्याक्षेपोऽपि
युक्त्या परमतत्त्वज्ञानप्रकरणे पृथक्प्रत्यन्तमन्तरा निरस्यते । शिष्टापरिमहाधिकरणाद्यभिप्रेतरीत्या परावरव्य-
त्ययादितत्त्वविरोधादनाश्वसनीयौ शैवपाशुपतौ इति तदाराधनाभिप्रायेण तत्र निबद्धाः सदाचारा अपि
श्वहतिधृतक्षीरादिन्यायेनोपेक्षया इति हृत्स्नस्वाम्याप्यमेवेति ज्ञापनमिहेति । तेनार्थव्यतिरसि रुद्रस्थोपास्य-
त्वाभिधानात् रुद्रान्तर्यामितया नारायणोपासनस्य भस्मधारणस्य च ततः सिद्धौ तथैवार्थमुपवर्ण्य आगमा-
अप्यादिप्रत्ययमित्यधिकाशकाऽपि परिहृता तथैव । परावरव्यत्यय-उपादानकारणत्वाभावादेः स्पष्टतया

रारम्भ । यद्यपि पाञ्चरात्रस्योपरि गिरागिन इव कचन घमा प्रतीयन्त - तथापि अत्रिरुद्ध
निमित्तोपादानभेदकल्पना पराचरन्तश्च यत्यथक पनामूलत्वात् परमममञ्जमवेति 'अमाम
ञ्जसात्' इ युक्तम् ॥ ३८ ॥ इति पाञ्चरात्रधरुणम् ॥ ७ ॥

५३ (श्रीपाञ्चरात्रप्रामाण्यम्) उत्पत्त्यसमवायिण्युक्तम् २०८ ॥

उत्पत्त्यसमवायान् ॥ २ । २ । ३९ ॥

कपिलादि तन्त्रप्रामाण्यत्वात् भगवन्भिहित परमनि श्रेयसमाधनावबोधनि पञ्चरात्रतन्त्रे
ऽप्यप्रामाण्यमाशङ्क्य तन्निराकरिष्यते । तत्रैव(त्रेद)भाष्यशङ्कयने—(परममहिता) “परमकारणात्
परब्रह्मभूतत्वात् वासुदेवान् मङ्कणो नाम जीवो जायते, मङ्कणान् प्रद्युम्नमत्र मनो जायते,
तस्मादनिरुद्धमत्रोऽहङ्कारो जायते” इति हि भागवतप्रक्रिया । अत्र हि जीवस्योत्पत्ति
श्रुतिविरुद्धा प्रतीयते । श्रुतयो हि नीरखानादित्वं वृन्ति, (क ० १८) “न जायते
त्रियते वा विपश्चिन् इत्याद्या ॥ ३६ ॥

न च कर्तुं ऋणम् ॥ २ । २ । ४० ॥

तद्विरोधेन नारायणपारम्यस्य तन्मिमतत्त्वकल्पनायोगात् ॥ अत्र श्रीकामूक्तिरवधानमर्हति, “वेदान्त
वाक्येषु द्वैताद्वैतभेदे हि व्याख्यातणा विप्रतिपत्ति । नारायणस्य ब्रह्मणिवादीनाञ्च द्वैतमद्वैते वा भवतु ।
सव्याऽपि नारायणस्य परत्वं तस्मात् कस्मिंश्चित् तत्त्वस्य परत्वं योक्षमदत्वञ्च श्रुतिविरुद्धमिति सवाविगीतम्”
इति । अद्वैताद्वैतौ शैव पक्षव्यवहृत्ये लक्ष्यमाणमर्वाकालिक क्षोभ वणाग्रमादिधर्मविपर्यय इव कलिक्रान् ॥

पाञ्चरात्राधिकरण्यं पादेऽस्य सगमयति कपिलादीति । परमतनिराकरणार्थं पादे पाञ्चरात्रमत्स्था
पनमसगतमित्याशङ्कापरिहारकमिदं भाष्यम् । परमतसाधकयुक्तिदूषण क्लिष्टमिन् पादे न्रियते । न च
पाञ्चरात्रे युक्त्या कश्चिदर्थं स्थापितोऽस्ति, यद्दूषणायेदमधिकरणमित्युच्येत । अतस्तदप्रामाण्यस्थापकै
क यमान वेदविरोधान्प्रामाण्यमपि प्रकृत्यासगनमेव । तदपक्षया औत्सर्गिकमन्तरीत्यपवाद् इह क्रियते
इति युज्यते । जैमिनीशब्दित्तीयसप्तमाध्यायशैलीमनुसृत्य च वर्णनमिदं रमणीयमिति परमार्थभूषणे प्रा
णमाम । अधिकरणनारायणस्यै सवानुगोऽपि पादार्थो दर्शित — वेदस्य तन्त्रविरोधग्रमनिवर्तनं पादाथ
इति । तत्र तन्त्रैर्वेदो विरुध्यते न वेदि विचार सर्वत्र तुल्य । अयेपा तन्त्राणां दुर्बलत्वादविरोधित्व
मेनावद् व्युत्पादितम्, पाञ्चरात्रस्य तु विरुद्धाधामनिपादकत्वादेवाविरोक्तिर सुस्थमित्युच्यते इति
त्रिशेष । अर्थात् पाञ्चरात्रप्रामाण्यस्थापने परमसानमिति । युसत्या पाञ्चरात्रनिराकरणार्थेऽपि पूर्वाधिकरणे
वेदविरोधमूलकासामञ्ज्यकथनस्यापि प्रसक्तत्वात् तद्वदलापि वेदविरोधशका प्राप्तेति अप्रामाण्ये प्रसक्ते
तत्परिहार क्रियते इति च ध्येयम् । अस्तु वा पूर्वपक्षमूलद्वयं स्वारस्यात् शुक्तिविरोधदर्शकमपि ।
मर्कणो नामेति । अस्य प्रद्युम्नसङ्घम् अनिरुद्धसङ्घ इति पदयोश्च विशेषणत्वं जीवमनोऽहङ्कार
पदानां विशेष्यवाचित्वञ्च स्वरसम् । अतो जीवाद्युत्पत्तिवैतद्व्यापार्थ इति पूर्वपक्षी मन्यते ॥

कर्तुरिति ध्येयन्तम् । एवमहङ्कारव्यादेव मनस उत्पत्ते प्रामाणिकत्वात् मनसोऽहङ्कारोत्पत्ति

“संकर्पणात् प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायते” इति कर्तुः जीवात्, करणस्य मनस उत्पत्तिर्न संभवति, (सु. २-१. ३) “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” इति परस्मादेव ब्रह्मणो मनसोऽद्युत्पत्तिश्च्युतेः।

अतः श्रुतिविरुद्धार्थप्रतिपादनादस्यापि तन्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिपिद्वद्यत इति—

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ २ । २ । ४१ ॥

वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते; विज्ञानं चाऽऽदि चेति परब्रह्म विज्ञानादि। मङ्कर्षणप्रद्यु-
ज्ञानिरुद्धानामपि परब्रह्मभावे सति, तत्प्रतिपादनपरस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं न प्रतिपिष्यते।

रपि दूषणीया—अथापि सूत्रे तदकथन मनसो गर्वापर्यायाहङ्कारारुद्रगुणोत्पत्त्या तन्निरुद्धेतेत्याशयेन ॥
जायत इतीति; जायत इत्युक्तेत्यर्थः। प्रतिपिद्वद्यत इति। उत्तरसूत्रस्य वाशब्दपठितत्वात् सिद्धान्त-
सूत्रत्वमेव युज्यते। तत्र तदप्रतिषेध इति प्रयोगात् पूर्वपक्षः तत्प्रतिषेधविषयक इति स्पष्टम्। अतः
पाञ्चरात्रे तत्प्रतिषेधस्य पूर्वपक्षज्ञाना एव सूत्रतः स्पष्टमवगमात् नेदमधिकरणं पाञ्चरात्रदृष्टकमित्यपि
ध्येयम् ॥ ४० ॥

सिद्धान्तसूत्रार्थवर्णनप्रकाराः विस्तरेण श्रीभाष्यकृत्परमाचार्यानुगृहीते आगमप्रामाण्ये द्रष्टव्याः।
विज्ञानञ्चाऽऽदि चेति। अत्र पाठो निरीक्ष्यः। अयमेव तु पाठः सर्वाहृतः। आदिशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वं
प्रसिद्धम्। आदीयते अस्मात् कार्गमिति आदिः कारणम्। अद् भक्षण इत्यतो गिनिप्रत्यये आदि
इति रूपं संहर्षार्थकमित्युक्तं भावप्रकाशिकायाम्। परंतु तत्र विज्ञानञ्चतदादिचेति प्रतीकधारणं
कृतम्। टीकायां न तथा। तथा चेत् पाठः, तदादीति एकपदत्वमपि स्यात्। तद्युगलसंविज्ञानत्वादि-
ज्ञापनाय विज्ञानञ्चेत्येवं विवरणमात्रम्; विश्वहस्तक्याहश्च एवाभिमतः। आदिशब्दप्रयोगे हि विशेष्यं
समुदायिभूतमनेकं स्यात् कश्चित्। यथा सर्वादीनि इति, कश्चित् अनेकसमुदायिघटितः समुदायः स्यात्,
यथा जन्मादीति। नैवमनेकवस्तुविवक्षाऽत्र, देवदत्तः श्यामो युवा लोहिताक्ष इति प्रयोगस्थाने देवदत्त-
श्यामादिः इति प्रयोगे एकस्मिन्नेव यथा श्यामत्व-आदिशब्दविवक्षिताशसर्वान्वय, तथा ब्रह्मणि विज्ञान-
त्वतदन्त्याकाराणामन्वय इति ज्ञापनाय कर्मधारयरीतिप्रदर्शनम्। एवञ्च विज्ञानपदं विशिष्टज्ञानगुणक-
परम्, आदिपदेन शक्यादिगुणान्तरविशिष्टतया तद्वस्तु ज्ञाप्यते। तेन षड्गुण्यविशिष्टं भगवच्छब्द-
वाच्यं वासुदेवाख्यं परं विज्ञानादि। तदाह परं ब्रह्मेति। अत्र परशब्दो वासुदेवविवक्षया। तथा च
संकर्पणादीनां परवासुदेवभावः, न तु जीवमनोहङ्कारामेवोऽर्थ इति सति न वाक्यस्याप्रामाण्यमिति
सूत्रार्थः। विज्ञानञ्चाऽऽदि चेत्येव पाठश्चेत्, आदिपदं संहर्षपरं संकर्पणग्राहि। तस्य व्यूहस्य संहारव्या-
घ्रतत्वात् विज्ञानगुणकत्वाच्च विज्ञानादी संकर्पण। संकर्पणशब्दार्थस्य विज्ञानगुणकसंहर्षपरब्रह्मभावे सति एति
विवक्षितार्थः। इदं प्रद्युम्नादिशब्दार्थस्य वीर्यादिगुणकलगादिब्रह्मभावे इत्यस्याप्युपलक्षणम्। तदिवं
संगृह्यते संकर्पणेत्यादिसमन्तरवाचयेन। सूत्रे विज्ञानादीति शब्दप्रयोगो बह्वर्थमूचनाय—‘सत्त्वं ज्ञानम्’

एतदुक्तं भवति—भागवतप्रक्रियामनानतामिन् चोद्यम्—यन् नीत्रोत्पत्तिर्विस्मृताऽभि-
हिता—इति । वासुदेवाख्य परं ब्रह्मज्ञानं तन्मूलं व्याधिनममाश्रयणीयत्वाय स्वेच्छया
चतुर्थाऽऽतिष्ठत इति हि तत्प्रक्रिया । यत्र श्री ३३ भाष्यायाम् (—) “वनव्यत्वन
वै यत्र चातुरात्म्यमुपास्यते । क्रमागतै स्वमज्ञाभि प्राथम्यं रागम तु तन् ” इत्यादि । तच्च
चातुरात्म्योपासनं वासुदेवाख्यपरब्रह्मोपासनमिति मत्त्वन्वयिनायामुक्तम् ( ) “प्राथम्याना
हि मन्व्यन्वासासुदवाख्ययाजिनाम् । त्रिपुरेण परं गाम् ब्रह्मोपनिषत् मन् ” इति । तद्धि
वासुदेवाख्य परं ब्रह्म मपूर्णप्राङ्गण्यपुं सूक्ष्मव्यूहविभक्तमेभिन्न यथाधिकारं भक्तं ज्ञान
पूर्वेण कर्मणा अभ्यर्चितं सम्यक् प्राप्यते । विभवाचनान् व्यूहं प्राप्य व्यूहाचनान् परं ब्रह्म
वासुदेवाख्य सूक्ष्मं प्राप्यत इति वदन्ति । विभवा हि नाम गमकृष्णादिप्रादुर्भासरण ।
यत्रो वासुदेवमङ्गलपणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपश्चतुर्व्यूहः । सूक्ष्मं तु कर्णलप्राङ्गण्यग्रहं वासुदेवाख्य

इति प्रकृत्य ‘ आत्मन आकाश ’ इति यन् विज्ञानं वन कारणत्वेन चापनिप्रमिद्धं ब्रह्म, तन्त्रित्येको
ऽर्थः । सूक्ष्मचिन्तित्विन्द्रियधर्मरूपकारणधर्मेषु त्रिषु जन् सन् कारणम् अचित्, ज्ञानमकोचवन् कारण
चित्, तदुभयविलक्षणं विनिष्टज्ञानकमेव कारणं यत् तन् ब्रह्मेत्यन्तम् । सकृपणात्प्रमूर्तानां कारण
भूतम्, अप्राकृततया विज्ञानस्वरूपं यत् तन्मन्व्यरूपम्, तत्कायतया तन्मन्व्य इत्यन्योऽर्थः । जगत्कारणभूत
विधिनिविलक्षणं निरनिशयज्ञान-जगत्प्रसिद्धादिहेतुयूहभावे इत्यपरं । विज्ञानानिभि पङ्क्तिर्भूमि
द्विकद्विकाल्पना विभक्तै सकृपणात्प्रमूर्तपणो भावे त्वयि । जीवमनोहङ्काराणां सकृपणादिपन्नि
न विशेषणानि, किं तु जीवात्प्रमूर्तयेव सकृपणादिविभक्त्यानि । सकृपणात्प्रमूर्तं उपरि प्रयोगात् । अनो
जीवात्प्रमूर्तं जीवात्प्रमूर्तानिपरमितीन्मन्व्योच्यते । इदानीं विज्ञानपन् चीरपरम्, आत्नि मन आदि
ग्रहणम् । सकृपणादीनां जीवात्प्रमूर्तये=जीवात्प्रमूर्तानिरे वास्यर्थे सति तन्नेपे इति । अन् विन्नेरेण ।
वाशब्दस्य अप्यधिकृता म्नीकृत्य प्रामाण्यमनिपेधपरतया मूलाधवर्णनं सर्वथैव क्रियम् ॥ जीवात्प्रमूर्तये
ऽप्युत्पत्त्यमभवो यदि, मुक्तरा न्यन्निर्विकारब्रह्मरत्वे इति शब्दा परिहर्तुमुपपात्तयन् पूर्वपक्षम्यात्यन्तफल्गुता
मवगमयति एतदुक्तमित्यादि । यत्र ये सिद्धान्तं प्रमाणीकृत्य, क्रमागतै वगपरम्परैनाऽऽगमक
तया स्थिते प्राथम्ये, स्वमज्ञाभि सकृपणादिसजापुरस्कारेण । आगममिति । मन्त्रसिद्धान्त आगम
मिद्वान्त, तन्त्रसिद्धान्त, तन्त्रान्तरसिद्धान्त इति चतुषु आगमारख्यं चतुर्व्यूहोपासनविषयकत्वमित्यर्थः ।
चातुरात्म्येति । आत्मा रूपं व्यहृविग्रहः । वासुदेवे सकृपणैति विज्ञेपणमुपनिषद्वैककण्ठधमदर्शनाय ।
विभवाचनानिति । इदं योगिनामेवाधिकारः । नन्वर्चामूर्तिं कुतो नोक्ता ॥ नैवम् । विभवाचनानामे
वाचोविन्ने प्रवेशे सति अर्चैति व्यवहारात् । उक्तमिदं नाममहस्रभाष्यं रहस्रतयसारयो ।
विभवो हीति । भगवद्विग्रहेतुदेवमनुष्यात्प्रमूर्तमाजात्यात् विभव इति व्यवहारः । व्यूह इति कम्पा-
नामः । तत्राऽऽह चतुर्व्यूह इति । चतुर्विभाग इत्यर्थः । गुणेषु कतिपयविभक्तनपूर्वककतिपयमग्रहणात्
मृष्ट्यादिकार्षविभक्तान्नापि यूहः । तत् सम्भानविज्ञेपे परिभाषेति भाष्यम् ।

परं ब्रह्म । यथा पौष्करे (—) “यस्मात् सम्यक् परं ब्रह्म वासुदेवाभ्यमव्ययम् । अस्मा-
दवाप्यते शास्त्रात् ज्ञानपूर्वेण कर्मणा ” इत्यादि । अतः सङ्कर्षणादीनामपि परस्वैव ब्रह्मणः
स्वेच्छाविग्रहरूपत्वात्, (उ. नारः) “अजायमानो बहुधा विजायते ” इति श्रुतिमिदृशै-
वाऽऽश्रितवात्सर्वव्यनिमित्तस्वेच्छाविग्रहसंग्रहरूपजन्मनोऽभिधानात् तदभिधायिशास्त्रप्रामाण्य-
साप्रतिषेधः—इति ।

तत्र जीवमनोहङ्कारतन्वानामविघ्नतारः सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धा इति तेषामेव जीवादि-
शब्दैरभिधानमविरुद्धम् ; यथा आकाशप्राणादिशब्दैर्ब्रह्मणोऽभिधानम् ॥ ४१ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ २ । २ । ४२ ॥

विप्रतिषिद्धा हि जीवोत्पत्तिः तस्मिन्नपि तन्त्रे । यथोक्तं परमसंहितायाम्, (—)
“अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया । त्रिगुणा कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृतेः रूपमुच्यते ॥
व्याप्तिरूपेण संबन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च । स हानादिरनन्तश्च परमाश्रितं निश्चितः ” इति ।
एवं सर्वोत्सृपि संहितासु जीवस्य नित्यत्ववचनात् जीवस्वरूपोत्पत्तिः पञ्चरात्रतन्त्रे प्रतिषिद्धैव ।
जन्ममरणादिव्यवहारस्तु लोकवेदयोर्जीवस्य यथोपपद्यते, तथा (शारी) ‘नात्मा श्रुतेः’ इत्यत्र
वक्ष्यते । अतो जीवस्योत्पत्तिस्तत्रापि प्रतिषिद्धैवेति जीवोत्पत्तिवादनिमित्ताप्रामाण्यशङ्का
दुरोत्सारिता ।

यदचैव केपाञ्चिदुद्घोषः—(—) “साङ्गेषु वेदेषु निष्ठाभलममानः शाण्डिल्यः
पञ्चरात्रशास्त्रमधीतवान् ” इति, साङ्गेषु वेदेषु पुरुषार्थनिष्ठा न लब्धेति वचनात् वेदविरुद्ध-
भेदेदं तन्त्रम्—इति, सोऽप्यनाघ्रातवेदवचसात् अनाकलिततद्रूपबहुहणन्यायकलापानां श्रद्धा

‘जीवो जायते’ इति वचनवास्तवार्थं उक्तं । एतदर्थोपरिज्ञानेऽपि पाञ्चरात्रप्रामाण्यपूर्वपक्षो
न युक्तः । यदि हि पाञ्चरात्रं जीवोत्पत्तिमेवाभिदधीत, तद्वैधं शंभयेत । अतः तत्रैव तद्व्याघातो दृश्यते,
उत्पत्त्याभक्त्यापि वचनात् । प्रत्युत तादृशवचनभूयस्त्वमपि । ततो मूलसांन्यायेनेह जीवोत्पत्तिवचनस्या-
र्थान्तरमवश्यं परिणीलनीयम् । ‘अनेकजन्मसाहस्रीं संसारपदवीं ब्रजन्’ इत्यादीनि जीवजन्मवचनानि न
क्षपमाणीक्रियन्ते ; तद्विद्वापीत्याशयेनोत्तरं सूत्रम् । विप्रतिषिद्धा उत्पत्त्यभावप्रतिपादकवाक्यन्याहता ।
व्याघाते अपामाण्यमिति न निग्रमः) व्याघाते यथाश्रुताश्रित्यागमालम् । आसवाक्यत्वेऽर्थान्तरम् ; अनास-
वाक्यत्वे उपेक्षेति । विशेषेण प्रतिषेधादित्यपि विप्रतिषेधादित्यस्यार्थ इष्टः । पूर्वपक्षिदृशितपरमसंहितात एव
तत्प्रतिषेधकवाक्यमुदाहरति यथोक्तं परमेति । वक्ष्यते । शरीरसंयोग एव जन्म । स जीवस्याशक्तः ।
एवमपि प्रकृतवाक्यं पूर्वोक्तार्थकमेवेति नात शकालेश्यावकाजोऽपि ।

वेदस्य पाञ्चरालेण विशेषेण प्रतिषेधो वेदविप्रतिषेध इति व्याख्याभियाद्येण शास्त्रे तदप्रामाण्य-
साधनायोक्तं निरसितुमनुवदति यश्चेति । निष्ठासिद्धिपदस्थाने पुरुषार्थमिति पदमागमप्रामाण्ये । यच्च
सोपी कारः अपिज्ञानश्च, भगवद्गुहपरत्वेऽप्युत्पत्त्यसंभवोद्घोषस्य, व्युद्घेषु गुणतारतम्याभावोद्घोषस्य,

मात्रविजृम्भित — यथा, (पितरे वा ४ १) “प्रातः प्रातरनृतं त उदन्ति पुरोऽयान् जुह्वति येऽग्निहोत्रम्” इति अनुष्ठितहोमनिन्दा उष्ठितहोमप्रथमाथत्युक्तम्, यथा च भूमविद्याप्रक्रमे नारदेन, (छा ७) “ऋग्वेद भगवोऽध्येमि यजुर्वेद मामवेदमाथवण चतुर्थमितिहासपुराण पञ्चमम्” इत्यारभ्य सर्वं विद्यास्थानमभिधाय, “मोऽह भगवो मन्त्रविदवांसि, नाऽऽम वित्” इति भूमविद्याव्यतिरिक्तासु सर्वासु विद्यासु आत्मवदनालाभवचनं वक्ष्यमाणभूम विद्याप्रथमार्थं कृतम् । अथवा अस्य नारदस्य, माङ्गपु वद्रूपं यन् परतत्त्वं प्रतिपाद्यत तदलाभ निमित्तोऽयं वाद । एवमेव शाण्डिल्यस्यति पश्चात् वेदान्तवद्यवासुदेवाग्न्यपरब्रह्मत्रतत्राभिधानादवगम्यते ।

तथा वदाथस्य दर्शानतया सुम्बावरोधाथ श्राद्धारम्भ परममहितायामुच्यते (—)
 “अधीता भगवन् वदा माङ्गोपाङ्गा सविस्तरा । श्रुतानि च मयाऽङ्गानि वाकोऽत्राययु
 तानि च । न चैतेषु ममस्तपु मशयेन विना क्वचिन् । श्रेयोमार्गं प्रपश्यामि येन मिद्धिम
 विष्यति” इति, (—) ‘वेदान्तेषु यथामारं भंगृह्य भगवान् हरि । भक्तानुकम्पया
 विद्वान् सञ्चिक्षेप यथासुखम्” इति च ।

अतः स भगवान् वेदैकवैद्य परममभिधानो वासुदेवो निखिलहयप्रत्यनीककल्याणं
 कृतान-अनन्तज्ञानानन्दाद्यपरिमितोदारगुणसागर सत्यसङ्कल्प चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्य यवव्य
 याऽवस्थितान् धर्मार्थकाममोक्षाग्न्यपुरुषार्थाभिमुखान् भक्तान् अपारकारुण्यमौशी
 ल्यवात्मलर्यादार्यमहोदधि स्वस्वरूप स्वविभूति स्वाराधन तत्फलयाथात्म्यावबोधिनो वेदान्
 ऋग्यजुस्सामार्थभेदभिन्नान् अपरिमितशालान् विध्यर्थवादमन्त्ररूपान् स्वेतरसकलसुरनर
 दुरवगाहाश्चावधार्य तदर्थयाथात्म्यावबोधि पञ्चरात्रशास्त्र स्वयमेव निरभिमीतेति निरवधम् ॥

गुणगुण्यमेववानो व्यूहतदीयज्ञानादिगुणविषये पाञ्चरात्रे कृत इत्युत्प्रेषण्य न परकृतस्य समुच्चयार्थी । अनु
 दितहोमेति । अनुदिते सूर्ये अग्निहोत्रहोम, उदिते होमश्च तत्तच्छास्त्रिणा व्यग्रस्थिन । तत्रैकेनान्ययका
 रापरिग्रहार्थं निन्दा, न तु स्वात्मना तर्कनिषेधाथ । उक्तमिति । मीमांसकादिभिरिति शेष । नारदेनेत्यस्य
 आत्मवेदनालामेत्यलान्वय, नारदकृतकालवेदनकर्मकलाभाभावस्य भूमविद्योपक्रमे वचनं भूमविद्याप्रस
 साधमुपनिषदा कृतमित्यर्थः । कृतमित्येत्नन्तरं यथाशब्दघटितवान्द्वयप्रतिमवधि वाक्यम्, ‘तथा वेद
 निन्देह पाञ्चरात्रप्रसार्थं कृता’ इत्यव्याहारम् । यदा यथेति वेदवचोन्वयकलापाशानोदाहरणमिति
 तच्छब्दस्यार्थसिद्धत्वात् पूर्वकैवान्वय । एव निन्दाप्रभ्युपगम्य समाधानमुक्त्वा, निन्दा विनैव भूमविद्या
 वाक्यमिदं निर्वहति अथवति । द्वितीयवक्ष्योपपत्त्येवमपि वर्णयति तथेति । धाकोवाक्यानि विषय
 वैश्याधानि उक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यानि । उक्तवचनै वैदाभिकारिणामेव पाञ्चरात्रस्योपेक्षितत्वबोधनात्,
 ‘वेदान्तिकारिणा भवतु पाञ्चरात्रम्’ इति वासोऽप्युक्त इत्याद्येन वक्तु-श्रोतु विषय वचनकृतवैलक्षण्य-
 प्रतिपादनेन सर्वमाख्यात ज्ञापयसिगममति अत इति । भेदभिन्नान् इत्यादीनि विधेयविशेषणानि ।

यसु—परैः सूत्रत्रयुष्टयं कस्यचिद्विरुद्धांशस्य प्राभाष्यनिपेशपरं व्याख्यातम्, तत् सूत्राक्षराननुगुणम्, सूत्रकाराभिप्रायविरुद्धञ्च । तथा हि—सूत्रकारेण वेदान्तन्यायाभिधायीनि सूत्राण्यभिधाय वेदोपबृंहणाय च भारतसंहितां शतसहस्रिकां कुर्वता मोक्षधर्मं ज्ञानकाण्डे अभिहितम्—(१३५) “गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । य इच्छेत् सिद्धिमाख्यातुं देवतां कां यजेत सः” इत्याख्य महता प्रबन्धेन पञ्चरात्रशास्त्रप्रक्रियां प्रतिपाद्य, “इदं शतसहस्राद्धिं भारताख्यानविस्तरात् । आविध्य मतिमन्थानं दध्नो घृतमिवोद्धृतम् । नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा । आरण्यकं च वेदेभ्यः औपधीभ्यो यथाऽऽमृतम्”, (१४०-११) “इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् । साङ्ख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुसन्धितम् ॥ ‘इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् । ऋग्यजुस्सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा । भविष्यति प्रमाणं वै एतदेवानुशासनम्” इति । साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यां ज्ञानयोगकर्मयोगावभि- [सं]हितौ ; यथोक्तम्, (गी. ३-३) “ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानानां कर्मयोगेन योगिनाम्” इति । भीष्मपर्वण्यपि, (६६-३९) “ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः । अर्चनीयश्च सेव्यश्च पूजनीयश्च माधवः । सात्त्वतं विश्विमास्थाय गीतः सङ्कर्षणेन यः” इति । कथमेवं ब्रुवाणो वादरायणो वेदविदग्नेसरो वेदान्तवेद्यपरब्रह्मभूतवासुदेवोपासनाचर्चनादिप्रतिपादनपरस्य सात्त्वतशास्त्रप्रामाण्यं ब्रूयात् ।

ननु च (३२०) “साङ्ख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने” इत्यादिना साङ्ख्यादीनामपादरणीयतोच्यते ; शारीरके तु साङ्ख्यादीनि प्रतिपिध्यन्ते ; अत इदमपि तन्त्रं तत्तुल्यम् ॥ नेत्युच्यते ; यतस्तत्रापीममेव शारीरकोक्तं न्यायमवतारयति । “किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा” इति प्रश्नस्याय-

कस्यचिद्व्यत्येन पाञ्चरात्रे प्रायः सर्वं ब्रह्ममिति तैरेव कण्ठोक्तमिति सूच्यते । सूत्राक्षराननुगुणमिति ; वाशब्दस्य सिद्धान्तसूचकतायाः पूर्वमीमांसाप्रभृतिप्रसिद्धत्वात् अप्रतिषेधशब्दसत्त्वाच्चेति भावः । सूत्रकाराभिप्रायविरोधमुपादयति तथाहीति । अत्र महाभारते (शान्ति १४७), ‘यो वासुदेवो भगवान् श्वेतज्ञो निर्गुणात्मकः । ज्ञेय स एव राजेन्द्र । जीवः सकर्षणः प्रभुः । संकर्षणाच्च प्रथमो मनोभूतः स उच्यते । प्रथमत्वात् योऽनिरुद्धस्तु सोऽहङ्कारः स ईश्वरः ।’ इत्यादिवचनानि परब्रह्मणो वासुदेवात्, कमादाविर्भवन्तो व्यूहाः जीवमनोहङ्कारतत्त्वाभिमानित्वा जीवादिशब्दव्यपदेश्या इति विस्पष्टं बोधयन्ति सन्तीत्यतोऽपि परमते सूत्रकाराभिप्रायविरोधः परमार्थभूपणोऽस्माभिरुपादितोऽप्यनुसंधेयः । महता प्रबन्धेन—वक्तृ-श्रोतृ-कर्तृ-देश-कालादिवैलक्षण्यप्रपञ्चनेन । प्रमाणं वा एतदिति । वै इतिच्छेदः । प्रमाणमेवेत्यर्थः । ईपदशोऽपि नामाभाष्यमिति । अनुशासनम् ; शासनं वेदः कात्स्न्येनानुसरतीति । कृतलक्षणैः संपन्नतापादिसंस्कारैः । सात्त्वतविधिः पञ्चरात्रम् । इममेवेति । -अन्याप्रामाण्यपञ्चरात्रपूर्वप्रामाण्यहेतुमेवेत्यर्थः ।

मथ — किं माह्वययोगपाशुपतवत्पञ्चरात्राण्यक्रुन्त्वप्रतिपादनपराणि, पृथक्तत्रप्रतिपादनपराणि वा? यदा एक्रुन्त्वप्रतिपादनपराणि, किं तदक तत्रम्? यदा तु पृथक्तत्रप्रतिपादनपराणि, तदा एता परम्परानिन्द्रात्रप्रतिपादनपरत्वान् वस्तुनि विकल्पाममवाचैनमेव प्रमाणमङ्गीवर्णीयम् : किं तदत्रम्—इति । अस्योत्तरं श्रुत्वा, “ ज्ञानान्येतानि राजप विद्धि नाना मतानि वै । माह्वभ्यं वक्ता कपिल ” इत्यारभ्य साह्वययोगपाशुपताना कपिलहिरण्यगर्भ-पशुपतिकृतत्वेन पौरुषयत्वं प्रतिपाद्य, “ अवा(पा)न्तरतपा नाम वेदाचाय म उच्यते ” इति वेदानामपौरुषयत्नमभिधाय, “ पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायण स्वयम् ” इति पञ्चरात्रतन्त्रस्य वक्ता नारायणः स्वयमेवेत्युक्तवान् ।

एव वदतश्चायमाशय — पौरुषयाणां तन्त्राणां परस्परविरुद्धवस्तुवादितया, अपौरुषेयत्वेन निरस्तप्रमाडादिनिखिलदोषगन्धवेदवेद्यवस्तुविरुद्धाभिधायित्वाच्च यथावस्थितवस्तुनि प्रामाण्यं द्रुलभम् । वेदवेद्यश्च परब्रह्मभूतो नारायण । अतः तत्तन्त्राभिहितप्रधानपुरुषपशुपतिप्रभृतिवस्तुत्वेन वेदान्तवेद्यपरब्रह्मभूतनारायणात्मकतयैव वस्तुत्वमभ्युपगमनीयम्—इति । तदिदमाह च, “ सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते । यथागम यथान्याय निष्ठा नारायण प्रभु ” इति । यथागम यथाशयम् इति, न्यायानुगृहीततत्तटागमोक्तं वस्तु परामृत्यतो नारायण एव सर्वस्य वस्तुनि निष्ठेति दृश्यते—अत्रात्मकतया तत्तन्त्राभिहितानां तत्त्वानाम्, (छा ३ १४-१) “ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ”, (तै ना ३) विश्वं नारायणः ” इत्यादिना सर्वस्य ब्रह्मात्मकतामनुमदधानस्य नारायण एव निष्ठेति प्रतीयत इत्यर्थः ।

अतो वेदा तत्रैव परब्रह्मभूतो नारायण स्वयमेव पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्तेति तत्स्वरूपतदुपासनाभिधायि तत् तन्त्रमिति च तस्मिन् इतरतन्त्रसामान्यं न केनचिदुद्भावयितुं शक्यम् । अतस्तत्रैवेदमुच्यते, (३४९) “ एवमेक सांख्ययोग वेदारण्यकमेव च । परस्परान्धान्येतानि पञ्चरात्रं तु कथ्यते ” इति । सारय च योगश्च सांख्ययोगश्च, वेदाधारण्यकानि च वेदारण्यकम् । परम्परान्धान्येतानि एकतत्त्वप्रतिपादनपरतयैकीभूतानि एकं पञ्चरात्रमिति कथ्यत । एतदुक्तं भवति—सारयोकानि पञ्चविंशतितत्त्वानि योगोक्तं च यमनियमाद्यात्मकं योगम् वेदोदितकमस्वरूपाण्यङ्गीकृत्य, तत्त्वानां ब्रह्मात्मकत्वम्, योगस्य च ब्रह्मोपासनप्रकारत्वम्, कमणा च तदाराधनरूपतामभिदधति ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादयन्त्यारण्यकानि । एतदेव परणं ब्रह्मणा नारायणेन स्वयमेव पञ्चरात्रतन्त्रे विशदीकृतम्—इति ।

किं तदिति । तदेत्यादि । अपान्तरतपा सुबालोपनिषत्सिद्धं । भगवदवतार इति च भारतम् । वेदाचार्यशब्दप्रयोगात् अपौरुषेयत्वं सिद्धम् । नारायणात्मकतयैवेति । एवं वस्तुस्थितौ सत्यां क्व तेषां स्वात्म्याभिमत्या तन्त्राणि प्रवृत्तानि, ततो न प्रमाणानीति भावः । यथागमं यथान्यायम्—सर्वकारानुगृहीतवेदागमप्रमाणानुरोधेनेत्यर्थः । तद्विज्ञोति यथागममिति । इतीति इत्यस्येत्यर्थः ।

शारीरके च सांख्योक्ततत्त्वानामब्रह्मात्मकतामात्रं निराकृतम् ; न स्वरूपम् । योगपा-
शुपतयोश्चेश्वरस्य केवलनिमित्तकारणता, परावरतत्त्वधिपरीतकल्पना, वेदबहिष्कृताचारो निरा-
कृतः ; न योगस्वरूपं पशुपतिस्वरूपं च । अतः, (शां. ३५०) सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः
पाशुपतं तथा । आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ” इत्यपि—तत्तदभिहितत-
त्त्वस्वरूपमात्रमङ्गीकार्यम्, जिनमुगताभिहिततत्त्ववत् सर्वं न बहिष्कार्यमित्युच्यते ;
“ यथागमं यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभुः ” इत्यनेनैकार्थ्यात् ॥ ४९ ॥

इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

एवं सांख्यादेर्निरसनीयत्वसमर्थन महाभारतवचनान्तरविरुद्धमित्यत्र तदाशयं दर्शयितुमाह शारीरके
चेति । आत्मप्रमाणानि तत्तत्प्रधानप्रतिपाद्यस्वरूपे प्रमाणानि । आत्मा स्वरूपम् । वाक्यस्य प्रधाना-
र्थश्चात्मेत्युच्यते इत्याशयेनाह तत्तदभिहितेत्यादि । कणादादिप्रतिपाद्य. परमाष्वादिस्तु स्वरूपतोऽपि
नास्ति ; नैवमिहेति भावः । अब्रह्मात्मकत्वाद्दोऽपि प्रामाण्ये पूर्वोक्तविरोध. स्यादित्याह यथागममिति ।

श्रीपाञ्चरात्रप्रामाण्यवर्णने जिह्वा प्रवर्तयितुं संकुचद्विरेव वैष्णवैः शंकराचार्यादिभिः स्वाभिमत
पादसंगतिलोमेन वाक्यशकलापार्थवर्णनेनाप्रामाण्यं क्वचिदशे उपवर्ण्ये तृप्तम् । कल्पतरुकारादिभिर्व्याख्या-
तृभिः तदप्यसहमानैर्मुखान्तरेण प्रामाण्यमेव स्वीकृतम् । एवमपि यद्वाचीनाः पाञ्चरात्रमप्रमाणमेवेति
वर्णयितुं व्यवस्यन्ति स्म, तन्नूनं शैवबहुमानलिप्सामूलक शाश्वतशिवकटाक्षलक्ष्यताभाग्यलवलेशदविष्टताफल-
मित्यलमधिकेन ॥ श्रीः ॥

इति श्रीवात्स्य-सम्भक्तवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य अभिनवदेशिकस्य कृतिषु भाष्यार्थदर्पणे द्वितीयद्वितीयः ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः । शुभमस्तु ॥

श्री । श्रीमते रामानुजाय नम ।

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते

श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये

द्वितीयाध्याय तृतीयपाठ (वियत्पाद)

५४ वियदधिकरणम् २-३-१ ॥ (छा ६ २)

न वियदश्रुते । २ । ३ । १ ॥

साङ्ख्यादिवेदवाङ्मतन्त्राणा न्यायाभासमूलतया विप्रतिपधाद्यासामञ्जसमुक्तम्,
इदानीं स्वपञ्चस्य विप्रतिपधादिदोषगन्धाभावव्यापनाय ब्रह्मणायतयाऽभिमतचिदचिदात्मक-
प्रपञ्चस्य कायताप्रकारो विशोध्यते ।

तत्र वियदुत्पद्यत, न वा—इति मश्रयत । किं युक्तम् ? न वियदुत्पद्यत इति ।

श्री । श्रीमते भगवद्रामानुजाय नम ॥

भाष्याथदर्पण द्वितीयतृतीय

ब्रह्मणः सवकारणत्वं श्रुतिप्रतिपन्नत्वेन प्रथमाध्यायस्युत्पत्तिर्त्सम्युत्पत्त्या यमिति द्वितीयप्रथमे
निरूप्य परमतानामेतत्प्रतिभटत्वीपयिकं बलं नेति द्वितीयपादे सम्यगुपपाद्य स्थापितमासीत् । परमतवत्
अत्रापि श्रुतिविप्रतिपेधादिना सिद्धान्तीष्टे कार्यत्वे क्वचित् तु स्वीकरे सति पूर्वोक्त सर्वकारणत्वं पुनश्चा-
रयितुं शक्यमिति शकनात् द्वितीयपादेन संगतिरित्याह सांग्भ्येति । साक्षाद् ब्रह्मनिरूपितकार्यत्वं प्रपञ्चे
सर्वत्र सिद्धान्तीष्टम् । तदसंभव शक्यते उत्तरपादद्वयेनेति पादद्वयमेका पटिका । वियदत्राणै कार्यत्वा
सम्बन्धस्यैव जीवात्मनि कार्यत्वासंभवस्य पूर्वपक्षितम्भावात् प्रत्युत कार्यत्वस्यैव तेन शकनात् सर्वत्र
कार्यत्वस्वापन पादार्थ इति दुर्वचम् । अतः कार्यताप्रकारो विशोध्यत इत्युक्तम् । आत्मनि कार्यत्वा
भावसिद्धान्तवचनस्यापि स्वमावान्यथाभावरूपकार्यत्वविशेषेण एव पर्यवसानात् शोधनं सर्वानुगतं पादाथ
इति भावः । कार्यत्वनित्यत्वरश्रुतिविप्रतिपेधशून्यमूलविचारप्रमगात् आत्मादौ धर्मान्तरविषयविप्रतिपेधादि
मूलनिचारेऽपि क्रियते । न कदाचिदनीदृश जगदिति भूतपञ्चकस्यापि नित्यत्व मीमांसका मन्यन्ते ।
तार्किका वियन्मात्रस्य । तत्र श्रुत्युपपद्युक्तिसिद्धस्य विवक्षितत्वस्यैव प्रतिक्षेप अन्यानित्यत्वं किंपुनर्नय
सिद्ध भवेदित्याशयेन, श्रुतिविप्रतिपेधप्रदर्शनबुद्ध्या च वियन्मात्रे पूर्वपक्ष प्रथम प्रवर्त्यते । पूर्वपादान्ते
उत्पत्त्यर्थमभाधिकरणे जीवोत्पत्त्यसंभवात् यथा जीवोत्पत्तिप्रतिपादकं पाञ्चरात्रवाक्यमन्यपरं नीतम्,
तथैव वियदुत्पत्तिश्रुतिरपि नेयेति ह्यन्तसगत्याऽधिकरणारम्भ इति उत्पत्त्यसंभवादिति पदप्रयोगेणोपरि
सूचयिष्यते । प्रथमाधिकरणसंशयमाह तत्रेति । वियस्य विशेषेण यत् प्राप्नुवदिति योगार्थमुखेन
सर्वव्यापित्वसर्वान्त प्रवेशबोधकं सत् विशुल्वात् निरवयवद्रव्यत्वाच्च नोत्पद्यते इति युक्तिमपि दर्शयति ।
मूर्तामूर्तब्राह्मणे च यत्पदेनास्य व्यापकत्वमुक्तम् । अत्रा युक्तिबाधो मा भूदिति श्रुत्यभावमप्याह अश्रुते-
रिति । 'आत्मन आकाशं समूत' इति श्रुतौ सत्या श्रुत्यभाव कथमुच्यत इति न शक्यम्—अश्रुते-
रित्यस्य उत्पत्तिबोधकवेदवाक्ययामानादित्यर्थात् । मा श्रुतिरुत्पत्तिबोधिका न भवति युक्तिश्रुतिविरोधादिति

कृतः ? अश्रुतेः। संभावितस्य हि श्रवणसंभवः । असंभावितस्य तु गगनकुसुमवियदुत्पत्त्यादेः शब्दाभिधेयत्वं न संभवति । न खलु निरवयवस्य सर्वगतस्याऽऽकाशस्य, आत्मन इवोत्पत्तिर्निरूपयितुं शक्यते । अत एव च उत्पत्त्यसंभवात् छान्दोग्ये सृष्टिप्रकरणे तेजःप्रभृतीनामेवोत्पत्तिरात्मनायते, (छ. ६-२-३) “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति ; तत् तेजोऽसृजत” इति । तैत्तिरीयकाथर्वणादिषु, (तै. आन. १) “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः”, (सु. २-१-३) “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुज्योतिरापः” इत्यादिषु श्रयमाणा वियदुत्पत्तिः अर्थविरोधात् बाध्यते-इति ॥ १ ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

अस्ति तु ॥ २ । ३ । २ ॥

अस्ति त्वाकाशस्योत्पत्तिः ; अतीन्द्रियार्थविषया हि श्रुतिः प्रमाणान्तराप्रतीतामपि वियदुत्पत्तिं प्रतिपादयितुं समर्थैव । न च श्रुतिप्रतिपक्षेऽर्थे तद्विरोधि निरवयवत्वादिहेतुकमनुत्पत्त्यनुमानमुदेतुम् अलम् ; आत्मनोऽनुत्पत्तिर्न निरवयवत्वप्रयुक्तेति वक्ष्यते ॥ २ ॥

पूर्वपक्षिहृदयम् । सूत्रे श्रुतिपदं वेदवाचि, न तु श्रवणवाचि ; उपरि सूत्रे गौणीति विशेषणनिर्देशात् । बोधकत्वाभावमेवोपपादयति संभावितस्य हीति । गगनकुसुमेति । यथा गगनस्य कुसुमस्य च न मिथोऽन्वयः, तथा वियत उत्पत्तेश्चेति भावः । आत्मन इवेति, पूर्वाधिकरणसंगतिप्रदर्शनम् । उत्पत्त्यसंभवादिति पूर्वसूत्रं युक्त्याऽपि जीवोत्पत्तिनिवारणपरमिति पूर्वपक्ष्याशयः । यस्य यस्य श्रुतिब्रह्मयस्याऽऽपातत उत्पत्तिवाचकस्याप्यतत्परत्वमिष्टम्, तद्दर्शयति तैत्तिरीयेत्यादिना । नात्र पेटिकाया विप्रतिषेधप्रदर्शनेनार्थानन्वयसाय इष्टः, साध्यायमानाप्यसावदयकत्वात्, एकतरादरणैव पूर्वोत्तरपक्षप्रवृत्तेः ॥ १ ॥

श्रुतिसन्त्वेऽप्यन्यथानयनस्य पूर्वसूत्राभिप्रेतत्वात् उत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च अस्तीत्यस्य न, श्रुतिरिति कर्तृसमर्पकं प्राधान्यम्, किं तु श्रुतेरुत्पत्तिबोधकत्वमिति, उत्पत्तिरित्येव वा कर्तृग्रहणमित्याशयेन उत्पत्तिरित्युक्तम् । तुशब्दः श्रुतेरन्यथानेकवाच्यप्रतिषेधकः । नचेति । स्थितायाः श्रुतेर्बोधकत्वासंभवो हि युक्त्याऽनुत्पत्तिस्थापनानन्तरावसेयः । युक्त्युदय एव प्रतिरुध्यते आकाशःसंभूत इति श्रुत्येति भावः । प्रसक्ते किलानुमानप्रयोगे हेतुः कीदृश इति बोधनावकाशः । अतो भवदुक्त विभुत्वं निरवयवद्रव्यत्वं च वस्तुतः सिद्धान्तदृष्ट्या परिमिते पञ्चीकरणकर्मणि चाकाशे नैव स्त इति स्वरूपासिद्धिरिति दोषे जायत्वपि न तदुद्भावनावकाशकमिति भावः । तर्हि निरवयवत्वादात्मा नोत्पद्यत इति उत्पत्त्यसंभवादिति सूत्रकारेण कथमुक्तमिति चेत्—आत्मना निरवयवत्वसत्त्वादुक्तमस्तु । वस्तुतः तदप्रयोजकमेव । न च तत्र सूत्रकृतस्तथाकथनमिष्टमित्याशयेनाह आत्मनोऽपीति । निरवयवत्वसाम्येयोजकत्वात् हेतुत्वं न सूत्रकृदिच्छति । अत एव, ‘नात्मा श्रुतेः’ इति श्रुतिमेव दर्शयामास ; अस्माभिश्चोत्पत्त्यसंभवसूत्रे श्रुतिरेव दर्शिता । निरवयवद्रव्यत्वहेतुः कुत्र व्यभिचरतीति चेत्—अनुकूलत्वविरहेणाम्येयोजकशंकां हि कुर्मः, न तु व्यभिचारं प्रदर्शयामः । निरवयवत्वमालस्य व्यभिचरितत्वाद्धि द्रव्यत्वं हेतुकोटौ निवेश्यते । अतो गुणादिवत् द्रव्यमपि किञ्चिन्निरवयवमप्युत्पद्यतामिति शंका हि ससुम्निषतीति भावः ॥

प्राश्नोदयति—

गौण्यसमभवाच्छब्दाच्च ॥ २ । ३ । ३ ॥

(तं जान १) “ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशं सभूत ” इत्यादिवियदुत्पत्तिश्रुतिर्गौणीति कल्पयितुं युक्तम्, (छा ३ २ २) “ तत् तेजोऽमृजत ” इति मिसृष्टो ब्रह्मणः प्रथमं तेज उत्पद्यत इति तजउत्पत्तिप्राथम्येन, वियदुत्पत्तिप्रतिपादनामभवात्, (ष्ट ४ ३ ३) “ धायुधान्तरिक्षं चैतदमृतम् ” इति वियतोऽमृतत्वशब्दाच्च ॥ ३ ॥

कथमेकस्य मृतशब्दस्य आकाशापक्षया गौणत्वम्, अग्न्याद्यपक्षया मुख्यत्वमिति चेत् तत्राह—

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ २ । ३ । ४ ॥

एकस्यैव, (तं जान १) “ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशं सभूत ” इति आकाशे मुख्यत्वासमभवात् गौणतया प्रयुक्तस्य सभूतशब्दस्य, “ धायोरग्नि ” इत्यादिष्वनुपक्तस्य मुख्यत्वं स्यादेव; ब्रह्मशब्दवत्—यथा ब्रह्मशब्द, (मु १-१ ९), “ तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमक्षयं जायते ” इत्यत्र प्रधाने गौणतया प्रयुक्तः तस्मिन्नेव प्रकरणे, “ तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ” (मु १ १-८) इति ब्रह्मणि मुख्यतया प्रयुज्यते, तद्वत् । अनुपक्के च भवणावृत्ताविवाभिधानावृत्तिर्विद्यत एवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पूर्वपक्षिणं सूत्रद्वयम् । मुख्यार्थग्रहणे बाधकमस्तीति शक्यते असमभवादिति । किं वियत उत्पत्ति तेजसं प्राक् पश्चाद्वा । नाथ, तेज प्राथम्यश्रुते । नान्य, तदपक्षया सूक्ष्मत्वात् तैत्तिरीयविरोधाच्च । अत उत्पत्त्यसमभवा इति । अमृतेति । उत्पन्नस्य मृतत्वमवश्यम्भावि । तस्मादमृतत्वेनानुत्पत्तिरनुमेया । नन्वेव धायोरप्यनुत्पत्तौ सावयवत्वस्योत्पत्तावप्रयोजकत्वं स्यात् ॥ अस्तु, श्रुतिविरोधेऽनुमानानुन्मेधात् ॥

‘तस्मादेतद् ब्रह्म’ इत्यत्र ब्रह्मशब्दो न परमात्मवाची । तस्मान्त्वित्यस्य सर्वज्ञपरमात्मपरतया तज्जन्यत्वस्य तत्र बाधात् । तत्र पूर्वमन्त्रे, ‘तपसा चीयते ब्रह्म’ इत्यत्र ब्रह्मशब्दो न प्रधानवाची, तपशब्दावाच्यमकल्प्याधीनोपचयस्य तत्राभावात् । न च—छटिसंकरूपविषयताप्रयुक्त उपचयोऽस्त्येव, उत्तरमन्त्र इवात्तापि प्रधानजन्यत्वमन्नस्य सुबचमिति च नात्रार्थभेद इति वाच्यम्—‘अत्रात् प्राण’ इत्युत्तरार्थे प्राणमनश्चादीनामन्नजन्यत्वोक्त्या पृथिव्यादिरूपात्त्वात् तदुत्पत्त्ययोगेन तत्सर्वकारणताईस्य, ‘भोक्ता भोग्यम्’ इति श्रुत्यन्तरोक्तस्य प्रधानस्यैवात्रशब्दविवक्षणीयत्वात्, ब्रह्मशब्दस्य परमात्मपरत्वंस्वारात्प्राणाच्च ; ब्रह्मणोऽनुपजीव्य प्रक्रमेऽभ्यान्वयाकारणयोगाच्च । ननु दृष्टान्ते ब्रह्मशब्दस्य द्विप्रयोगात् भिन्नभिन्नतेति प्रयोगभेदादर्थभेदो युज्यते, इह तु आकाशं समूत इति प्रयुक्तं शब्दं प्रधानोपपद्यते उपरि । अतः सकृच्छ्रुतं शब्द इति कथमर्थभेद इति शक्यां सूत्रकारस्य मावमाह अनुपक्के चेति । अभिधानेति । अन्विताभिधानपक्षे पूर्वं यदर्थान्वितमभिहितम्, तदर्थान्विधानस्योत्तरवाच्येऽभावात् अभिधानावृत्तिरसिद्धा । अभिहितान्यभावेऽपि पूर्वमेव कृतवोधारणकार्यस्य पुनर्वोधकत्वम् न भवति । अतोऽनुपक्केन पदेन पुनर्वोधो-

परिहरति—

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकान् ॥ २ । ३ । ५ ॥

छान्दोग्यश्रुत्यनुसारेणान्यासां वियदुत्पत्तिवादिनीनां श्रुतीनां गौणत्वं कल्पयितुं न युज्यते, यतः छान्दोग्यश्रुत्यैव वियदुत्पत्तिरङ्गीकृता; (छा. ६-१-३) येनाश्रुतं श्रुतम्” इत्यादिना ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । तस्या हि प्रतिज्ञायाः अहानिराकाशस्यापि ब्रह्मकार्यत्वेन तदव्यतिरेकादेव भवति ॥ ५ ॥

शब्देभ्यः ॥ २ । ३ । ६ ॥

इतश्च वियदुत्पत्तिः छान्दोग्ये प्रतीयते; (छा. ६-२-१) ‘सदेव मोम्येदमग्र आमी-
देकमेवाद्वितीयम्” इति प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणशब्दात् (छा. ६-८-७) ऐतदात्म्यमिदं
सर्वम्” इत्येवमादिशब्देभ्यश्च कार्यत्वेन ब्रह्मणोऽव्यतिरेकप्रतीतेः । न च (छा. ६-३)

ऽभिधानीयः । तत्र योऽर्थ इष्टः सोऽभिधास्यते । शब्दशक्तेरेकार्थविषये एकत्वेऽपि अभिधानव्यापारो
वाक्यभेदेन भिन्न एवेति । द्वि. पाठे शब्दभेदः, अनुपक्षे तु शब्दैवयमिति च विचार्यम्—तात्त्वादि-
व्यापारव्यक्तिभेदे शब्दभेद इति कश्चित् पक्षः । एक एव शब्दः सृष्ट्यारम्भे उत्पन्नः तात्त्वादिव्यापारेण
प्रलयपर्यन्तमभिव्यज्यत इति पक्षान्तरम् । द्वितीयपक्षेऽभिन्नक्तिभेदोऽर्थभेदो युक्त इति वक्तव्यम् ।
अनुपक्षेऽपि वाक्यान्तरे योजनादभिव्यक्तिभेदोऽस्त्येव । व्यापारभेदेन शब्दभेदपक्षे तु अनुपक्षेऽपि
प्रथमश्रुतजातीयशब्दस्याश्रुतशोच्चारणमिति शब्दव्यक्तिभेद एवेत्यलम् । प्रथमोपस्थितार्थपरित्याग एव
दोष इति तु शब्दद्वयपक्षेऽपि समानम् । तथाच प्रकृते संभूतशब्द पूर्ववाक्ये गौणः, उत्तरवाक्ये
मुख्य एव भवितुमर्हतीति पूर्वपक्षः ॥ ४ ॥

प्रतिज्ञाया अहानिः प्रतिज्ञाहानिः । आकाशस्य कार्यत्वे सत्येव प्रतिज्ञाया अहानिर्भवति ।
तदानीमेव ब्रह्माव्यतिरेकस्य तत्र सिद्धेरिति सूत्रार्थः । जीव इवाल स्वभावान्यथाभावेन निर्वाहो दुष्कर
इति सूत्रकृदाशयः । ननु नित्यानां प्रकृतिकालजीवानामिवाऽऽकाशस्यापि ब्रह्मशरीरतया शरीरवाचिना शरी
रिपर्यन्तबोधकतया चाऽऽकाशपदस्य विशिष्टपरत्वे सति तत्तत्पदवाच्यसर्वद्वैष्ययादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं
निर्वहतीति कृतं कार्यत्वेनेति शंकां निरसितुं ब्रह्मकार्यत्वेनेति । मृत्पिण्डादिदृष्टान्तबलात् कार्यकारणौबय-
निवन्धन हि एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानमहोच्यते । अतो यथा असतः सज्जायते, सत्यादसत्यं जायते,
सतोऽसज्जायत इति शौद्धशाकरतार्किकपक्षेषु व्यतिरेकात् प्रतिज्ञाया हानिः, तथाऽकार्यत्वेपि । अत
आकाशस्य कार्यत्वमावश्यकमिति भावः ॥ ५ ॥

तेजःप्रथम्यवचनस्याऽऽकाशाकार्यत्वकल्पकत्वाभावं गमयितुम्, ‘कार्यतापयुक्ताव्यतिरेको न दृष्टा-
न्ताभावात् ; किंतु शब्दतोऽपि स्पष्टः’ इत्याह शब्देभ्य इति । मुण्डकतैत्तिरीयादावाकाशाद्युत्पत्तिः स्पष्टा ।
छान्दोग्ये च तदर्थमहणस्वारस्यं लक्ष्यते । उदमित्यस्य एकमितिपदानुसारेण नामरूपविभागग्राहिसर्वपरत्वे
हि स्वारम्यम् । ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति सर्वपदसत्त्वात् सुतराम् । मुण्डके साद्युत्पत्तिशब्दाच्च कार्यकारण-

“ तत् तेजोऽमृतम् ” इति तजम् उत्पत्तिधृतिरियदुत्पत्तिं वारयति । वियदुत्पत्त्यवचनमात्रेण तेनम् प्रतीयमानं प्राथम्यं धृत्यन्तरप्रतिपन्नां वियदुत्पत्तिं न निचागयितुम् शक्यम् ॥ ६ ॥

यावद्विकारं नु विभागो न्यस्यते ॥ २ । ३ । ७ ॥

तुशब्दार्थे । “ एतदात्म्यमिदं माम् ” इत्यादिभिराकाङ्क्षाम्य विकाररत्नवचनेन तस्या काङ्क्षस्य त्रयणो विभाग उत्पत्तिरप्युक्तैव । नोक्तम्—यथा लोक, ‘ एतं मयि दददत्तपुत्रा ’ इत्यादिभिराद्यैः तेषु केषाञ्चित् तत् उत्पत्तिवचनेन मयिप्राप्त्युत्पत्तिरुक्ता स्यात्, तदनु । एव च मति “ वायुश्चान्तरिक्षञ्चैतदमृतम् ” इति, सुराणामिदं चिरकालस्यापित्वाभिप्रायम् ॥ ७ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यात ॥ २ । ३ । ८ ॥

अनेनैव हेतुना मातरिश्चन वायोरप्युत्पत्तिव्याख्याता । वियन्मातरिश्चनो प्रथमयोग करणम्, ‘ तेजोऽस्तथा ब्राह्मणं इति मातरिश्चपरामर्शार्थम् ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्ते ॥ २ । ३ । ९ ॥

भावप्रयुक्तैवयविवक्षाऽवगम्यते । अन्यथा गरीरात्मभावप्रयुक्तैः सम्यग्दानामिदं मन्त्रात् तथाकथनायोगादिनि । प्रतीयमानमिति । न हि तेजः प्रथममुत्पद्यन् इति उत्पत्ते प्राथम्यं कण्ठोक्तम् । किन्तु पाठ्यमात्रं कल्पम् । तत् स्पष्टवान्यविरोधे वार्यत इति भावः ॥ ६ ॥

विनिष्पद्य वियदमृतत्ववचनान्प्राप्त्यासिद्धिं वक्तुम्, वियद्विषये उत्पत्तिर्दिगिन्त्योक्तमायैवेत्याह यावदिति । यावो विकारा तावन्नाम् सर्वेषां विकाराणामित्यर्थः । तुशब्दस्याधिकारात्परापरिहारात् इति न, शब्देभ्य इति दर्शितविषये लोकापमिद्धरीनिप्रदर्शनस्यैवाव क्रियमाणत्वादित्याशयेनाह वार्य इति । केषाञ्चिदिति । किञ्चिदशपाद्यायेन कतिपयपुत्रविज्ञेयनिर्णयन् प्रत्यम्विषयस्वरूपमाधा येन तेजसादे विशिष्योक्तिरिति भावः ॥ ७ ॥

नु, न वियन्मातरिश्चनौ श्रुते इत्येव कस्माल पूर्वपक्षमत्रमित्यत्राह वियदिति । योगः सत्यम् । नेदमभिकाशकाया सत्यम् । निरवयवत्वाद्यमिति विषयस्यैवेत्येवमात्वे सति वायोस्तथात्वस्य कैमुत्यसिद्धत्वात् । “ सैषाऽनस्तामिता देवता यद् वायु ” इति वायवे तु एतदमृतमिति वाक्या विशिष्टम् । न चास्तमये लय इति ॥ ननु तर्हि मा श्रुतिं मूलम्, अर्थसिद्धत्वादिति चेत्—तर्हि उत्तराधिकरणे तेजो वायोरिति वक्तव्यम्, आप इत्यादी पान्तरश्च प्रयोऽयमिति गौरवम् । यद्वा वायुरतस्तथा ब्राह्मेति कृत्वा, तेज इति पृथगमूलं कर्मम् । एतत्सूत्रसत्त्वे च, ‘ परिच्छिन्नं सावयववायुविषये अमृतशब्दगौणत्वं वस्तुतस्तद्विष्टम्, छन्दस्वामिधानस्य चैकत्वात् वियद्विषयेऽपि तदेष्टव्यम् ’ इति च ज्ञापितं भवति, एतेनेत्यस्य अमृतपदस्यैकस्य गौणार्थत्वेनेत्यप्ययान् । मातरिश्चेति प्रयोगः वायोर्धामिति तस्यैव स्ववृद्धीकरणाय । मातरि वियति श्रयतीति मातरिश्वा । शि गतिशब्दयोः ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु इति सूत्रं सतोऽप्युत्पत्तिर्शक्या तन्निषेधार्थं न भवति । सत श्रुत्येकसमधिगम्यतया प्रत्यये सतश्च तस्योत्पत्तिशक्या अयोगात् । अत एवानुपपत्तेरिति पदमपि तदुत्पत्तिसाधक्युक्तमभावादित्यर्थपरं

तुशब्दोऽवधारणार्थः । असंभवः अनुत्पत्तिः सतः ब्रह्मण एव । तद्दृश्यतिरिक्तस्य कस्य-
चिदप्यनुत्पत्तिर्न संभवति, अनुपपत्तेः । एतदुक्तं भवति—वियन्मातरिश्वनोरुत्पत्तिप्रतिपादन-
मुदाहरणार्थम् ; उत्पत्त्यसंभवस्तु सतः परमकारणस्य परस्यैव ब्रह्मणः । तद्दृश्यतिरिक्तस्य
कृत्स्नसाध्यव्यक्तमहद्ब्रह्मरतन्मात्रेन्द्रियवियत्पचनादिकस्य प्रपञ्चस्य एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-
प्रतिज्ञादिभिरवगतकार्यभावस्थानुत्पत्तिर्नोपपद्यत इति ॥ ९ ॥ इति वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

५५. तेजोधिकरणम् २ ॥ (छा. ६-२, तै. आन.)

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ २ । ३ । १० ॥

ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य ब्रह्मकार्यत्वमुक्तम् ; इदानीं व्यवहितकार्याणां किं केवलात्
तत्तदनन्तरकारणभूताद्वस्तुन उत्पत्तिः, आहोस्वित् तत्तद्रूपाद् ब्रह्मण इति चिन्त्यते । किं

न भवति । अतः तुशब्दस्यावधारणमर्थं प्रदर्श्य तव हेत्वन्वयमभिमत्य व्याघ्रे तुशब्द इति । विय-
दादीनां संभवः, अर्मभवस्तु सतः । अर्थात् अनुत्पत्ति सत एव, न त्वन्वयः ; अन्यस्थानुत्पत्त्यनुपपत्ते-
रिति सूत्रार्थः । न च तुल्यैवैश्वर्यम्, वियन्मातरिश्वनोरुत्पत्तिसिद्धावपि महदादेरप्युत्पत्तेर्ज्ञापनार्थत्वादिति
दर्शयति एतदुक्तं भवतीति । अव्यक्तेति । तस्यापि तम.कार्यत्व हीष्टम् । अनेन प्रसिद्धमहदादि-
मात्रमहणे अन्यक्ताक्षरयोः कार्यत्वमनुक्तं स्यादिति तद्विहाय भंग्यन्तरेण सर्वकार्यत्वे दर्शयतीति ज्ञापितम् ।
सत्यदञ्च सूदमच्चिदचिद्विभ्रमब्रह्मवाचि ॥ तन् सिद्धं सर्वस्याप्यचित्तः प्रकृतिकालादेः सरूपान्यथाभावरूपं
कार्यत्वमिति ॥ तर्हि महदादिविषय एव कसादन्नाविकरणे पूर्वपक्षो न प्रवर्त्यत इति चेत्—तेषां तथा
शास्त्रैकगम्यत्वात् । वियतस्तु लोकसिद्धतया, तार्किकैकत्वस्य युक्त्या नित्यत्वस्य साधिततया, अष्टुर्तत्त्वश्रुत्या
च विशेषतः पूर्वपक्षवकाशाच्च ॥ ९ ॥

एवमचेतनसामान्यस्य ब्रह्मकार्यत्वमक्षतमित्युक्तम् । तत् कार्यत्वं किं सर्वत्र साक्षात्, उन कृत्स्न-
कार्यत्वमिदं वशस्य क्वचित् साक्षात् अन्यत्र परम्परयेति विचार्यते । ननु वंशे पितापुत्रयोर्भिन्नजीवत्वात्
पौत्रं प्रति पितामहस्य न साक्षात् कारणत्वम्, इह तु कार्यकारणयोरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानादितोऽन्य-
त्वस्यापनात् तेजव्याकाशादिप्रदानामपि ब्रह्मपर्यन्तत्वात् कथं परम्परया कारणत्वजकेति चेत्—सत्यं
प्रकृत्यधिकरणे उपादानत्वमुक्तम्, आरम्भणाधिकरणे चानन्यत्वम् । अथापि शब्दानां विशिष्टपरत्वं
रक्षणयेति गृहीत्वा विनिष्टवेद्येण कारणत्वमाक्षिपत्यत्र । एव सर्वशब्दानां परमात्मपर्यवसायित्वं मुख्य-
दृष्ट्येति स्थापनमत्र मुख्यमिति चरान्तरव्यपश्चयसूत्रादवगम्यते । अयं भावः—अरीरात्मभावे सति किल
अपृथक्सिद्धवाचिनां धर्मिपर्यन्तत्वमिति न्यायोऽवतरेत् । स एव न, 'तत् सृष्ट्वा तदेवानुपाविजत् ।
इति वस्तुसृष्टिपश्चात्कालिकत्वस्यैव प्रवेशोऽवगमात् यावत्सत तद्वस्तुधारकत्वादिरूपालम्बायोगात् । अतो-
ऽनिमान्निवृत्तदेशकत्वं औपचारिक एव तेजआदिशब्दैर्ब्रह्मनिर्देशः । एवञ्च, 'तत् तेज ऐक्षत' इत्यादौ
ईक्षणान्वयाय ब्रह्मपर्यन्तलक्षणायामपि, व्याकाशाद्वायुरित्यादौ विशिष्टपरत्वे मानाभावात् ब्रह्मणो न तदुपादा-
नत्वम् । प्रथमकार्यं प्रति तु अनादितमसः कारणत्वात् तच्छरीरकत्वस्य परमात्मनि सत्त्वात् स्वात्म

युक्तम्^१ कवलाम् तत्तद्वस्तुन इति । कुत ? तजस्तावत् अन मातरिक्षन एषोत्पद्यते ।
“ वायोरपि ” इति ह्यह ॥ १० ॥

आप ॥ २ । ३ । ११ ॥

आपोऽपि अत तेजस एषोत्पद्यन्ते । (तै आन १ २) ‘अग्नेराप’, (छा ६-२ ३)
तदपोऽसृजत” इति ह्यह ॥ ११ ॥

पृथिवी ॥ २ । ३ । १२ ॥

पृथिवी । अन । अद्भ्य उत्पद्यते । (तै आन १ २) ‘अद्भ्य पृथिवी”,
(छा ६ २ ४) ‘ता अन्नममृन्त’ इति ह्यह ॥ १२ ॥

नन्वन्नशब्दा कथं पृथिव्यभिधीयते?, अत आह—

अधिकाररूपशब्दान्तोभ्य ॥ २ । ३ । १३ ॥

महाभूतमृद्यधिकारान् पृथिव्येवान्नशब्दनोक्तेति प्रतीयत । अर्नीयस्य सवस्य पृथि
वाविकारत्वात् कारण कायशब्द । तथा वाक्यशेष भूताना रूपशब्दने, (छा ६-४ १)
“यदग्ने रोहित रूपम्, तेजसस्तद्रूपम्, यच्छुक्लम्, तदपाम्; यत् क्रण्यम्, तदन्नस्य”
इति अग्नेजमो सजातीयबेदाशब्दवाच्य प्रतीयत । शब्दान्तरं च समानप्रकरणे, (तै आन.
१-२) “अग्नेराप, अद्भ्यः पृथिवी” इति श्रूयते । अत पृथिव्येवान्नशब्देनोच्यते इति
अद्भ्य एव पृथिवी जायते ॥

उदाहृतास्तेजःप्रसृतयः प्रदक्षनार्थाः ; महदादयोऽपि स्थानन्तरवस्तुन एषोत्पद्यन्ते,

त्रिगिष्टे कारणत्वव्यवहार । तथापि कायत्वकारणत्वे विशिष्टनिष्ठे नेति स्वीकर्तव्यमिति । एतच्छब्दा
परिहार सिद्धान्ते तल्लिङ्गाति पदे विवक्षित इति ध्येयम् ।

अत शब्द सौत न अव्यर्थाद्वत्सूत्रोक्तात् सत इत्यथक । तथा सति सिद्धान्तसूत्रता स्यात् ।
तत्र पूर्वपक्ष उत्सृजो भवेत् । प्रथमसूत्रवैयर्थ्यश्च । छान्दोग्ये तस्य स्पष्टवात् । तैत्तिरीयमादाय पूर्वपक्ष
इति च न त्रायेत् । तथाहाहृत्यनेन तत्रा द्विविश्रणायोगात् । तदभिध्यानादेवेति सूत्रमेव चाल पूर्वपक्ष-
स्यो मूलत्वे । अत अत इति पदस्य यवर्हिमातरिक्षपरामर्शितया पूर्वपक्षपरत्वे सूत्राणामाक्षय्य व्याख्यानि
मातरिक्षन इति । आहृतमत् पदमुत्तरसूत्रगोरथान्तरपरं कथमिति न शक्यवाकाग, स्याच्चैकस्येति सूत्रत
त ममवस्य ज्ञातत्वात् । “व पूर्वपक्षमूलत्वे च तथाहाहेति तैत्तिरीयप्रदहणाज्जम्भिति ॥ १० ॥

तदपोऽसृजतेति । शुद्धस्य तेजस सृष्टिकर्तृत्व कथमाते चेत्—कर्तृत्व न यत्नादि, किंतु व्या
पाराश्रयत्वमेवेत्युक्तेषात् । तेजोभिमानिन सत स्रष्टृत्वेऽपि नोपादानत्वम्, तच्छरीरकत्वामावात् ॥ ११ ॥

अधिकारेति । महाभूतसाहचर्यात् कृष्णरूपवत्त्वात् पृथिवीशब्दवद्विस्तारकत्वाच्चालं पृथिवीत्यर्थ ।
न अर्नीयस्य कृष्ण रूप प्रायिकम् । समष्टिभूतपृथिव्या तु पाकान् मातृ तदेव रूपमिति शास्त्रप्राप्त्या
निश्चित इति । महदादयोऽपीति । यवेवम्, किमिति मूशकार तेज प्रभृत्येव गृहीत्वा पूर्वपक्ष

यथाश्रुति अभ्युपगमाविरोधात् । ॥ १-३ ॥ “ एतस्मात्प्रयते प्रार्था मनः संन्द्रियाणि च । सं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धामिणी ”, (गु. १-१०) “ तस्मादन्तः प्रम नाम रूपमन्नं च जायते ”, “ तस्माद्वा एतस्मादान्मन आकाशः संभूतः ” “ तत्र तेजोऽश्नत ” इत्यादयः ब्रह्मणः परम्परया कारणत्वेऽप्युपपद्यन्त इति ॥ १३ ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गान् सः ॥ २ । ३ । १४ ॥

तुशब्दात् पक्षो व्यावृत्तः, महदादिकार्याणामपि तत्तदनन्तरवस्तुशरीरकः स एव पुरुषोत्तमः कारणम् । कुतः ? तदभिध्यानरूपात् तद्विज्ञान । अभिध्यानम्—बहु स्यामिति सङ्कल्पः । “ तत् तेज ऐक्षत, बहु स्यां प्रजायेयेति...ता आप ऐक्षन्त, बहुचःस्याम, प्रजाये-महि ” इति आत्मनो बहुभवनसङ्कल्परूपेक्षणश्रवणात् महदहङ्काराकाशादीनामपि कारणानां तथविशेषपूर्विकैव स्वकार्यसृष्टिरिति गरयन् । तथाविधं चेषणं तत्तच्छरीरकस्य परस्वैव ब्रह्मण उपपद्यते । श्रयते च सर्वशरीरकत्वेन सर्वात्मकत्वं परस्य ब्रह्मणः । अन्तर्यामिब्राह्मणं, “ यः पृथिव्यां तिष्ठन् योऽस्यु तिष्ठन् यस्तेजमि तिष्ठन् यो वार्यां तिष्ठन् - य आकाशे तिष्ठन् ” इत्यादि; सुवालोपनिषदि च, (२-७) “ यस्य पृथिवी शरीरम् ” इत्यारभ्य, “ यस्माद्द्वारः शरीरं यस्य बुद्धिः शरीरम् यस्याच्यक्तं शरीरम् ” इत्यादि ॥

प्रवर्तयतीति चेत्—पूर्व विद्यन्मातरिश्वनोर्विगिन्य प्रतुतत्वात्, तेज प्रभृतौ अभिध्यानस्य श्रुती कण्ठो-पतत्या सिद्धान्तप्रदर्शनसौकर्यात् एकत्र वास्तवांश्च दर्शिते सर्वत्र तल्पिद्धे स्वतोभावादिनि मन्तव्यम् । एतत्पुत्र तदस्यशंकापरिहारार्थम् । अत्रोक्त सिद्धान्तिनोऽपीष्टमेव ॥ १३ ॥

‘तदभिध्यानादित्यत्र तच्छब्दः बहुभवनपर । तल्लिङ्गादित्यस्य परमात्मकारणत्वलिङ्गादिति सारे व्याख्यानम् । स इति पुल्लिङ्गपदेन ‘आत्मन आकाशः संभूत’ इति आत्मपदनिर्दिष्टस्य ग्रहणम् ॥ ननु तदभिध्यानादिति पञ्चमैव अभिध्यानं स इत्युक्तपरमात्मकारणत्वलिङ्गमिति विज्ञानम्, तत्र किं तल्लिङ्गादिति पदेन ॥ न । अभिध्यानस्य लिङ्गत्वासम्भवशंकायाः पूर्वपक्षिहृत्प्रतायाः परिहारार्थत्वात् तस्य । अभिध्यानं न परमात्मकारणत्वसाधकम् शरीरात्मभावायोगेन अभिध्यानवलेन विगिद्यार्थशक्तत्वात्-वसायादिति हि पूर्वपक्षः । तत्र—बहुगण्डवाच्यत्वं यस्य ज्ञायते । यदि बहुवस्तुजननात् पश्चादेव तत्रानुप्रविशेत्, शरीरात्मभावायोगात् कथं स्वस्मिन् बहुम्प मन्वीत । अतो वास्तसत् धारकत्वमस्त्येव । सृष्टेति व्यापानन्तरेऽपि न वस्तुसिद्धिज्ञानन्तर्धलाभः । वस्तुतो ल्यवर्धो न निवर्तितः । ‘अनेव जीवे-नात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि’ इति, ‘विदधत् रूपमेति’ इति च हि श्रयते । अतो मिश्रो-विरोधाच्च, मुख व्यावयव स्वपितीनिवत् उभयत्र कालाविवक्षया समानकालिकत्वमेवेति समाधिरभिमतः । शब्देवामिध्यानं महदादिष्वपि परमात्मनः कारणत्वे तुल्यसुखत्या लिङ्गं मन्तव्यम् । शरीरात्मभावस्य सर्वत्र श्रुतिषु कण्ठोक्तत्वाद्यपि सृष्ट्यनुप्रवेशयोर्न पौर्वापर्यविवक्षेति दर्शयितुमाह श्रयतेचेति ॥ १४ ॥

यद्यात्तम्, एतस्माज्जायते प्राणा मन मन्दित्रियाणि च इत्यादिषु श्रूयमाणा ब्रह्मण प्राणान्मिदृष्टि परम्परयाऽयुपपद्यते इति श्रोत्रोच्यते—

त्रिपर्ययण तु क्रमात् उपपद्यते च । २ । ३ । १० ॥

तुशब्देऽप्राणायाम । श्रूयन्तमहद्द्वाराकाशादिक्रमाद्विषयेण य मर्वेणा कार्याणा न्नानन्तरूप क्रम, एतस्माज्जायते प्राण " इत्यादिषु प्रतीयते, स च क्रमस्तत्तद्रूपाद् ब्रह्मणस्तत्तत्कार्योन्वत्तरत्रोपपद्यते । परम्परया कारणत्व ह्यानन्तरश्रवणमपुरुषेयम् । अतः, "एतस्माज्जायते " इत्यादिषु सर्वस्य ब्रह्मण माक्षात्सम्भवव्योक्तम्भनम् ॥ १५ ॥

अन्तरा त्रिज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ २ । ३ । १६ ॥

विज्ञानसाधनत्वादिन्द्रियाणि विज्ञानमित्युच्यन्ते । यदुक्तम्—“ एतस्माज्जायते ” इत्यादिना मवस्य ब्रह्मणोऽनन्तरकायत्व श्राव्यते, अतश्चानेन वाक्येन सवस्य माक्षाद्ब्रह्मण उत्पत्तिरभिष्यानलिङ्गाप्रगता उत्तम्यते इति—तत्रोपपद्यते, क्रमविशेषपरन्वात्स्य वाक्यस्य अत्रापि सर्वेषा क्रमप्रतीते । खादिषु तावत् श्रुत्यन्तरमिदं क्रमोऽत्रापि प्रतीयते । तै सह पाठलिङ्गात् भूतप्राणयोरन्तराले विज्ञानमनसी अपि क्रमेणोत्पद्येते इति प्रतीयते । अतः

अभिज्ञानमन्त्रिभ्युन्तरदर्शितक्रमोपपत्त्यापि तस्य साक्षात्कारणत्वमिति दर्शयितुं विपर्ययेणेति सूत्रम् । तुशब्दार्थस्वाप्रधारणस्य अत इत्यन्वान्वय । अन एवोपपद्यते विपर्ययेणक्रम व्यवहितकार्यत्वापरीत अव्यवहितत्वरूप क्रम । अत इत्यस्य साक्षात् ब्रह्मण एषामुत्पद्यमानत्वादित्यर्थ । चकारस्य क्रम इत्यनेनान्वयो दीपादावप्युक्त । आनन्तर्यरूपक्रमश्चोपपद्यते, आकाशाद्वायु वायोरमि रित्युक्तमश्चेत्यर्थ ॥ साक्षाज्जन्यत्वमेव पञ्चम्यन्ति नियमाभावात् अस्या युक्ते प्राधान्यमविवक्षन्नाह उत्तम्भनमिति ॥ १५ ॥

मनोऽने न सर्वत्र परमात्मज-प्रवृत्तिपादनार्थ, किन्तु पाठकभावगतस्य तत्तत्कार्यगतपौर्वापर्यस्य ज्ञापनाय इति शकामुद्गाढ्य परिहरति अन्तरेति । अन्तरा अन्तराले । नन्वत्र मनस्य विज्ञानस्यानुक्तत्वात् विज्ञानमनसी इति कथमित्यत्र विज्ञानपदस्यै ब्रह्मपरतामाह इन्द्रियाणि विज्ञानमिति । दीपे इन्द्रियाणि प्राणश्च विज्ञानमित्युक्तम् । तदा तन्मात्रभूतयोरन्तराले इति सुवालोपनिषदनुसारेणान्तराशब्दार्थ उक्त । केचित् विज्ञानपदेन प्राणमाल गृहीयु, विज्ञानपदस्य बुद्धिपरत्वात् बुद्धेश्च सारुथादिसमताया प्राणशब्देन पि सत्तत्तत् व्यम्हारात् । महतो बुद्धिशब्दवाच्यस्य स्वापादावुच्छ्वासनिन्द्यासरूपप्राणनक्रियो परकरणस्य सारुर्ग रूपणे न्यायकसुसामञ्जलावप्युक्तम् । एवं न्यायमानस्य वायुविशेषरूपप्राणस्य मनस प्रायुत्पत्त्यभावात् उन्प्रहणायोगत् । तस्मापि—इन्द्रियत्यागात् न्यूनत्वा, मनसोऽनन्तरमिन्द्रियाणांश्रुत्वतिथ्य प्रमाणविरुद्धेति दोषोऽस्ति । पूर्वपक्षिक्रियमाणस्य मर्वेत्यापि निर्वाहस्य दुष्टत्वात् य कश्चिदस्तु पूर्वपक्षे इति उपेक्षयाऽर्थान्तरवर्गेन दीपादौ । अतः माप्ये उक्तं तु उचिततमम्, अनुपासकिसिद्धिदर्थमहणेनान्तरालवर्गनापेक्षया प्राणमहाभूतान्तराले इति व्याख्यानं हि युक्तम् । विज्ञानशब्दार्थेन्द्रियेषु स्वरम । मनोविज्ञाने इति श्रुति

सर्वस्य साक्षात् ब्रह्मण एव संबन्धस्योत्तमभनमिदं वाक्यं न भवतीति चेत्—तन्न; अविशेषान्—
 “एतस्माज्जायते प्राणः” इत्यनेनाविशेषात् विज्ञानमनसोः स्वादीनां च । “एतस्माज्जा-
 यते” इत्यनेन साक्षात्संबन्धरूपसंबन्धस्याभिधेयस्य सर्वेषां प्राणादिपृथिव्यन्तानामविशिष्ट-
 त्वात् स एव विधेयः ; न क्रमः । श्रुत्यन्तरसिद्धक्रमविरोधाच्च नेदं क्रमपरम् ; (मुत्रा. २)
 “पृथिव्यप्सु प्रलीयते” इत्याभ्य, “तन्न...एकीभवति” इत्यन्तेन क्रमान्तरप्रतीतेः। अतो-
 ऽव्यक्तादिशरीरिकात् परस्माद् ब्रह्मण एव सर्वकार्याणामुत्पत्तिः । तेजःप्रभृतयश्च शब्दास्तदात्म-
 भूतं ब्रह्मैवाभिदधति ॥ १६ ॥

नन्वेवं सर्वशब्दानां ब्रह्मवाचित्वे मति तैस्तैः शब्दैः तच्चद्रस्तुव्यपदेशो व्युत्पत्ति-
 सिद्ध उपरुद्धचेत्—तत्राऽऽह—

क्रमेणापठित्वा सूत्रे विज्ञानमनमी इति व्युत्क्रम, तत्र पाठक्रमस्यानङ्गीकारप्रदर्शनार्थः । द्विवचननिर्देशः
 तयोर्गुणपदुत्पत्तिदर्शकः । श्रुतौ, ‘मनः सर्वेन्द्रियाणि च’ इति चकारः उभयसमुच्चयेनोत्पत्तिसूचक इति
 तात्पर्यम् । एकादशानामपीन्द्रियाणां युगपदुत्पत्तरेव श्रुत्यन्तरसंमतत्वादेवम् । सूत्रे क्रमेणेत्यस्य पाठ-
 क्रमेणेत्यर्थः । प्राणमहामृतयोरन्तराले मनःप्रभृतीनीन्द्रियाणि युगपदुत्पद्यमानत्वेन मन्तेणानेन पाठक्रमबले-
 नोच्यन्ते । अत्र पाठक्रमस्योत्तरार्धे क्रमबोधकत्वसामर्थ्यात् लिङ्गात् । स्वादिषु हि क्रमस्तैत्तिरीयादि-
 सिद्धो निर्विवाद इति पूर्वपक्षलण्डार्थः । एतस्मादिनि ब्रह्मजन्यस्वरूप. क्रमः कण्ठोक्तः, पाठक्रमाधीनः
 क्रमस्तु कल्प्यः । कल्प्ये तात्पर्यवर्णनापेक्षया बल्लते तात्पर्यवर्णने युक्तमित्याशयेन निषेधति तच्चेति । न च
 जायत इत्येकवचनात् प्राणमात्रे ब्रह्मजन्यत्वावगमः इति वाच्यम्—पूर्वपक्षिणाऽपि मनश्चादिपदेऽपि
 जायत इत्येतदनुपज्ञात् कस्मादित्यपेक्षायाम् एतस्मादित्यस्याप्यानुबज्जनीयत्वात् तत्र तत्र च एतच्छब्दस्य
 पूर्वोक्तब्रह्मरूपार्थग्रहणे बाधकाभावेन प्राणादिविभिन्नार्थकल्पनस्य स्वीकारायोगात् सर्वत्र ब्रह्मजन्यत्व-
 मपि प्रतीयत एवेति । पाठक्रमाधीनक्रमे विरोधमप्याह श्रुत्यन्तरेति । क्रमान्तरप्रतीतेरिति । तत्र
 वायोरकाशो लय अक्तः, न त्वाकाशस्येन्द्रियेषु लयः, किन्तु ससर्गमालम् । सर्वेषां भूतादिशब्दिते
 अहङ्कारे लय उक्तः, न तु मनःप्रभृतेः प्राणे । भूतादेश्च लपो महति, महतोऽन्यक्ते, तस्य च तत्कारणे ।
 न तु साक्षात् परमात्मनि भूतादे. भवदुक्तप्राणस्य वा लयः । अतो नात्र पाठक्रमस्य क्रमकल्पकतेति ।
 यदि भवता प्राणस्य स्वकारणकिञ्चिज्जन्यत्वेऽपि तत्कारणान्तर्यामित्वात् परमात्मन परमात्मजन्यत्वमक्षत-
 मित्युच्यते, तर्हि महद्बह्द्वारतन्मात्राकागादिषु सर्वत्र तस्यान्तर्यामितया सर्वत्र तज्जन्यत्वाविशेषात् स एवास्तु
 मन्त्रार्थः । अत. प्राण इवान्यत्नापि एतस्मादित्यस्यान्वयाविशेषात्, सर्वत्र परमात्मार्थकत्वे स्वारस्याविशे-
 पात्, कारणान्तरस्य तदर्थत्वेऽप्यन्तर्यामितयाऽऽत्मग्रहणाविशेषात्, पूर्वार्धाविशेषेणोत्तरार्धेऽपि पाठक्रमस्य
 क्रमाकल्पकत्वाविशेषात् मन्त्रोऽर्थ परमात्मजन्यत्वं सर्वत्र श्रावयतीति सिद्धमस्योत्तमभनमिति भावः ॥ १६ ॥
 परमात्मनः तेजःप्रभृतिशब्दाव्याख्यायोरुपरुद्धं यमर्थं प्रधाप्तीकृत्यैतदधिकरणप्रवृत्तिः, तं दूषयित्वा
 चराचरसूत्रम् । तत्र शरीरात्मभावस्यैवाभावात् न परमात्मा तदर्थं इत्येकान्तरास- तल्लिङ्गादिति पदेन

चराचरव्यपाश्रयस्तु म्यात् तद्व्यपदेशा भाक्तन्तद्वात्रात्रिवात् ॥ २ । २ । १७ ॥

तुशब्द चोदिताशङ्कानिष्यथ । निम्बिलनङ्गमभ्यागव्यपाश्रय तत्तच्छब्दव्यपदेश' भाक्त — वाच्यैकदेशे भज्यत इत्यर्थ । ममन्तरस्तुप्रकारिणो व्राण प्रचारभूतवस्तुग्राहिप्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वात् वदान्तश्रवणात् प्राक् प्रकायप्रतीते , प्रकाशप्रतीतिभावभाषित्वाच्च तत्पर्यवसानस्य, लोक तच्चद्रस्तुमात्रे वाच्यैकदेशे नेने शब्दा भङ्क्तरामङ्क्त्वा व्यपदिश्यन्ते । अथवा तेज प्रसृतिमि' शब्दे तच्चद्रस्तुमात्रवाचितया 'युत्पन्नैत्रणो व्यपदेशो भाक्त त्यात् अमुख्यस्त्वादित्याशङ्क्य चराचरव्यपाश्रयस्तु इत्युच्यते । चराचरव्यपाश्रय तद्व्यपदेश — तद्वा

सूचित । लोकमिद्व्यव्युत्पत्तिभङ्गदयुक्तत्वशक परि हेयन । अत्र योचनाद्वये प्रथमा भाष्यमावे , अया दीपसारवोरपि । पूर्वत्र भाक्त इति छे उत्तरवाभाक्त इति । उतरत्त ब्रह्मणीनि पूरणीयम् । तद्भावभाषित्वात्तिस्य पूर्वव प्रकारिप्रतीतिभावभात्रिवात् इत्यथ । अय तद्व्यपदेश इत्यतानन्वयात् प्रकारिव्यपदेशेभ्येनि पूरणीयम् । नचच्छब्दस्य प्रकारिप्रतीतिव्यनुपस्थिताथकल्पनहेतावामावाय हेतो पक्षेऽवयाय च, ब्रह्मण्यभाक्त्वे प्रमाणनिर्देशमपत्त्वाय च द्वितीययोचनादरणम् । शब्दस्य ब्रह्मविषयकरे व्युत्पत्तिविरोध इति न । चराचरविषयक्युत्पत्तेर्लोकव्युत्पत्ताया अत्यागात् । यथा कश्चित् व्यक्तित्वात् आकृतिमात्रे वा प्रथम व्युत्पद्य पश्चात् विशेषे 'युत्पत्तिमेव सार्था म प्रते—प्रथा च शरीरमात्रे देवदादि शब्दमनिरिक्तात्माजानात् प्रथम व्युत्पद्य पश्चात्सपर्यन्ते व्युत्पद्यने , अथ च शरीरमात्रे तत्प्रयोगमुपचारकृत मन्यते । यथोक्त कणादेनापि, (३ १ १२) "देवतो गच्छति यज्ञतो गच्छतीत्युपचारात् शरीरे प्रत्यथ" इति—नथा लोके चराचरमात्रे व्युत्पद्य पश्चात् शास्त्रात् ब्रह्मपर्यन्ते व्युत्पद्यते । पूर्वमेव ब्रह्मपर्यन्ते व्युत्पत्तिस्तन्माज्ञातत्वात् न भवति । लोकगृहीताशत्यागामावाय न व्युत्पत्तिमत्त । न हि शब्दस्य ब्रह्मविषयकत्वाभावोऽपि पूर्वमस्य प्रमाणसिद्धोऽस्ति , येन विरोध स्यात् । अतो व्युत्पत्तिपूर्तिरेव शास्त्रकार्या । चराचरमात्रवाचित्वज्ञान तु चराचरमात्रसत्त्वज्ञानान्न भ्रम इति । भङ्क्त्वेति । भाक्त-इत्यस्य भाक्ति भेग । भगेन गृहीतो भाक्त इत्यथ । ननु पूर्णमर्थे गृहीत्वा जहल्लग्नया प्रयोगे भाक्त इति युक्तम् , न तु ब्रह्माज्ञाने चराचरमात्रे व्युत्पद्य प्रयोगे । अतो भक्ति भाग एकदेश , तत्त कृतो भाक्त इत्यस्तु इति चेत्—जभिजा माश्च व्युत्पाद्यस्य ब्रह्मज्ञानामावात् विशेषणमात्रे भङ्क्त्वा प्रयुज्य व्युत्पादयन् । व्युत्पाद्यस्तु तं मत्तं मा जानातु । अत प्रथमप्रयोगो भेगकूल इति भाष्यतावयम् । एवं चराचरविषये भाक्तत्वकवने ब्रह्मणि सुस्त्वमर्थसिद्धम् । तद्व्यपदेशस्तद्वाचिशब्द इत्युक्तं विवृणोनि चराचरवाचिशब्द इति । न च चराचरव्यपाश्रय इति परवैयर्थ्यम् , तत्रमात्रे तच्छब्दस्य चराचररूपार्थाप्रतीते । न च तच्छब्दवैयर्थ्यम्—ब्रह्मवाचिशब्देनापि कश्चित् चराचरविशिष्टब्रह्मरूपार्थमैवीचित्याद् ग्रहणस्य, ब्रह्म वा इदमत्र आसीदित्यत्रेव समवात् तस्य विनिर्णयं भाक्तत्वात् तद्वारणाय तदुपयोगात् । अत्र द्वितीयतच्छब्देन ब्रह्मग्रहणात् पूर्वमपि तस्यैव ग्रहणेन चराचरप्रवृत्तिनिमित्तके ब्रह्मविषयक प्रयोग मकृतशब्दानामभाक्त ब्रह्मभावभाषित्वादित्यर्थोऽपि भाष्याभिमत एव , ब्रह्मणोव्यपदेश इति प्राक् प्रयुक्तत्वात् । एवं

चिद्वदः, चराचरवाचिद्वदो ब्रह्मणि अभाक्तः—मुख्य एव; कुतः? ब्रह्मभावभावित्वात् सर्व-
शब्दानां वाचकभावस्य; नामरूपव्याकरणश्रुत्या हि तत्राऽवगतम् ॥ १७ ॥

इति तंजोभिकरणम् ॥ २ ॥

५६. आत्माधिकरणम् २-३-३ ॥

नाऽऽत्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ २ । ३ । १८ ॥

वियदादेः कृत्स्नस्य परस्माद् ब्रह्मण उत्पत्तिरुक्ता । इदानीं जीवस्याप्युत्पत्तिरस्ति, नेति
संशय्यते । किं युक्तम् ? अस्तीति । कुतः ? एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेः; प्राक्सृष्टे-
रेकत्वावधारणाच्च । वियदादेरिव जीवस्याप्युत्पत्तिर्वादिन्यः श्रुतयश्च सन्ति, (तै. अम्. १.१)
“यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान् व्यमसर्ज भूम्याम्”, (यजु. २-अष्ट.) “प्रजापतिः
प्रजा अमृजत”, (छा. ६-८-३) “भन्पूर्णाः भोम्भेसाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः”,
(तै. ऋ.) “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इति । एवं सचेतनस्य जगत उत्पत्ति-
वचनात् जीवस्याप्युत्पत्तिः प्रतीयते । न च वाच्यम्—ब्रह्मणो नित्यत्वात् तत्त्वमस्यादिभिश्च
जीवस्य ब्रह्मत्वावगमात् जीवस्य नित्यत्वम्-इति; (छा. ६-८-४) “एतदात्म्यमिदं सर्वम्”,
(छा. ३-१४-१) “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्येवमादिभिर्वियदादेरपि ब्रह्मत्वावगमात् तस्यापि
नित्यत्वप्रसक्तेः । अतो जीवोऽपि वियदादिवदुत्पद्यत इति—

एवं प्राप्तेऽभिधीयते-नाऽऽत्मा श्रुतेः-इति । नाऽऽत्मोत्पद्यते; कुतः? श्रुतेः। (कठ. २-१८)
“न जायते म्रियते वा विपश्चित्”, (श्व. १-९) “ज्ञाज्ञौ द्वावजौ” इत्यादिभिर्जीवस्योत्पत्ति-

ब्रह्मभावभावित्वात् ब्रह्मण्यपदेशः सर्वे, अद्व. चराचरव्यपाश्रयः सन् भाक्तः स्यादिति शोबनाद्वयार्थ-
ग्राही अर्थो भवितुमर्हति । ब्रह्मभावः चराचरेषु ब्रह्मणः सद्भावः—तदनुप्रवेशः तदनन्तरत्वात् नामव्या-
करणस्येति श्रुतिप्रमाणप्रदर्शनम् । चराचराणां ब्रह्मसत्ताधीनसत्ताकत्वादिनि अपृथक्सिद्धिपरत्वे तु प्रकार-
वाचिना प्रकारिपर्यन्तत्वमिति न्यायोपन्यासः । तत् सिद्धे श्रुतौ कारणवाक्येषु सर्वेषां शब्दानां विशिष्ट-
परत्वात् साक्षात् ब्रह्मकार्यत्वमेव सर्वस्येति ॥ १७ ॥

दृष्टान्तसंगत्याऽऽत्माधिकरणप्रवृत्तिमाह वियदिति । जगतः प्रसूतिः जगदुत्पादकसमष्टिः यज्जन्त्या,
य जीवान्, गम्यां गृतसूक्ष्मैः संमेल्य विससर्ज । विसर्गः मदेहीकरणेन विक्षेपः (ता च. ८. ६) प्रसूती
इत्येव ईकारः ग्यगससर्जेत्यत्र अकारश्च छान्दसः । आत्मेति श्रुतेरिति च जात्येकवचनम् । ताभ्य इति
पदेन पूर्वोक्तश्रुतिभिराः नित्यत्वबोधकश्रुतयः अन्याश्च तथाविधाः अर्थापत्त्या नित्यत्वावगमिकाः कर्मफलभोक्तृ-
त्व-भोक्षस्थानित्व-प्रविनाशिविज्ञानवत्त्व-सत्यकामत्वादिश्रुतयो गृह्यन्ते । आत्मा नोत्पद्यते, अनुत्पत्तिबोधक-
श्रुतिभ्यः, नित्यत्वावेति हेतुद्वयम् । नित्यत्वे प्रमाणम् ताभ्य इति । ननु उत्पत्तिप्रतिषेधश्रुतिवत् उत्पत्ति-
श्रुतिभ्योऽपि तथा-विनाशश्रुतिरपि—एतेभ्यो गृतेभ्यः समुत्थाय सान्धेवानुविनश्यति, यतो प्रैः, इमानि
भूतानि प्रायन्त इत्यादि । अतो वियदादिविषय इव निषेधश्रुतिः शीघ्रमहूरत्वादिनिषेधपरा स्यादित्यत्र

प्रतिषेधो हि भ्रूयते । आत्मनो नित्यत्व च नाभ्य श्रुतिभ्य एवावगम्यते, (श्ले ६ १३) “नित्यो नित्यानां चेतनधेतनानामेको बहूना यो विदधाति कामान्”, (कठ २-१८) “अनो नित्यं शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे” इत्यादिभ्यः । अतश्च नाऽऽत्मोत्पद्यते ॥ कथं तर्ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपद्यते ? इत्यमुपपद्यते, जीवस्यापि कार्यत्वात्, काय कारणयोरनन्यत्वाच्च ॥ एव तर्हि वियदादिवदुत्पत्तिमत्त्वमद्गीकृतं स्यात् ॥ नैत्युच्यते । कायत्व हि नाम एकस्य द्रव्यत्वावस्थान्तरापत्तिः, तत् जीवस्याप्यस्स्येव । इयास्तु विशेष — वियदाद-रचेतनस्य यादृशोऽन्यथाभावः, न तादृशोऽन्यथाभावो जीवस्य । ज्ञानसङ्कोचविकास लक्षणो जीवस्यान्यथाभावः, वियदादस्तु स्वरूपा-यथाभावलक्षणः । सेयं स्वरूपान्यथाभावलक्षणोत्पत्तिर्जाये प्रतिषिध्यते ।

एतदुक्तं भवति—भोग्यभोक्तृनियन्तन् विविक्तस्वभावान् प्रतिपाद्य, भोग्य गतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तृरिति प्रतिषिध्य तस्य नित्यता च प्रतिपाद्य, भोग्यगतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तृगतं चापुरुषार्थाश्रयत्वं नियन्तरिति प्रतिषिध्य तस्य नित्यत्वं निरवद्यत्वं सर्वदा सवज्ञत्वं सत्यसङ्कल्पत्वं करणाधिपाधिपत्वं विश्वस्य पतित्वञ्च प्रतिपाद्य, सर्वा वस्योधिदचितोस्तं प्रति शरीरत्वं तस्य चात्मत्वं प्रतिपादितम् । अतः सर्वदा चिदचिद् स्तुशरीरतया तत्प्रकारं ब्रह्म । तत् कदाचित् स्वस्माद्भिन्नकल्पपदेज्ञानर्हातिवृक्षमदशापन्नचिदचिदस्तुशरीरं तिष्ठति ; तत् कारणावस्थं ब्रह्म । कदाचिच्च विभक्तनामरूपस्थूलचिदचिदस्तु शरीरम्, तच्च कार्यावस्थम् । तत्र कारणावस्थस्य कार्यावस्थापत्तौ अचिदश्च कारणावस्थायां शब्दादिविहीनस्य भोग्यत्वायां शब्दादिभक्त्या स्वरूपान्यथाभावरूपविकारो भवति । चिद

बहुविधश्रुतिविरोधे दर्शयितुं नित्यत्वाच्च ताभ्य इत्युक्तम् । इत्यादीत्यादिपदेन ‘अविनाशी वा अरे अकामात्माऽनुच्छित्तिप्रर्मा’ इत्यादिग्रहणम् । अवस्थाया एवेत्यतिपदार्थत्वात् अनस्थासत्त्वे उत्पत्तिप्रतिषेधं कथमित्यत्राह इत्यादिस्त्विति । पूर्वपत्नी आत्मन वियदादेरिव स्वरूपान्यथाभावं मन्यत इति तन्निषेधः, अन्यादृशी उत्पत्तिस्तु चिद्विचिन्मसु त्रिपुत्रीष्वेति माव । ननु स्वरूपान्यथाभाव एव स्वीक्रियताम्, का हानिः । न च तर्हि अयथाभूतस्वरूपस्यैव जीवत्वात् तत्प्रगवस्थायां तद् द्रव्यं ब्रह्म वाऽन्यद्वा । आद्ये जीवज्ञैक्यमसंगं । अन्योऽसिद्धः । जीवानादित्वकर्मानान्तिवादि च न स्यादिति वाच्यम्— जैनादिवत् नानापयायस्वीकारेऽपि सर्वस्य जीवत्वेनादोषात् षडमनेकजीवद्रव्यवादसमवाहित्वत्त्वं निर्विकारत्वश्रुतिविरोधं दर्शयति एतदुक्तं भवतीति । न म्रियते—हृन्मने शरीरे, ‘जीवापेतं वा व क्लिष्टं म्रियते, न जीवो म्रियते’, ‘एषोऽणुरात्मा’ इत्यादिभित्तिरनुसर्षेया । न च निरवयवे आत्मनि संघातान्यथाभावः समवति । अहमेक इत्यनुसंधानान्धानवयवत्वं सिद्धम्, श्रुतेश्च । अवश्यस्वीकार्यस्य-भावात् कारैरेव निर्वाहे जीवसविकारत्वकल्पनावैयर्थ्येति ध्येयम् ।

शब्दादिभक्तयेति । शब्दरूपादीनामयावद्द्रव्यगाविना कथमवस्थात्वम्, तत्रातदोत्पद्यमानं ककारादि

शस्य च फर्मफलविशेषभोक्तृत्वाय तदनु रूपज्ञानविकासरूपविकारो भवति । उभयप्रकार-
विशिष्टे नियन्त्रंशे तदवस्थतदुभयविशिष्टतारूपविकारो भवति । कारणावस्थाया अवस्थान्त-
रापत्तिरूपो विकारः प्रकारद्वये प्रकारिणि च समानः । अत एवैकस्यावस्थान्तरापत्तिरूप-
विकारापेक्षया (छा. ६-१-३) “येनाश्रुतं श्रुतम्” इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय, मृदा-
दिदृष्टान्तः, “यथा सोम्यैकेन” इत्यादिना निर्दिष्टः । ईदृशज्ञानसंबन्धे च विकासकरतत्त-
द्देहसम्बन्धवियोगाभिप्रायाः जीवस्योत्पत्तिमरणवादिन्यः, (यजु. अष्ट. २) “प्रजापतिः प्रजा
असृजत” इत्याद्याः श्रुतयः । अचिदंशवत् स्वरूपान्यथात्वाभावाभिप्राया उत्पत्तिप्रतिषेध-
वादिन्यो नित्यत्ववादिन्यश्च, “न जायते म्रियते” इत्याद्याः, “नित्यो नित्यानाम्”
इत्याद्याश्च श्रुतयः । स्वरूपान्यथात्व-ज्ञानसंकोचविकासरूपोभयविधानिष्टविकाराभावाभि-
प्रायाः, “स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमृतो ब्रह्म”, “नित्यो नित्यानाम्” इत्याद्याः
परविपयाः श्रुतयः । एवं सर्वदा चिदचिद्वस्तुविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणं च
नामरूपविभागाभावादुपपद्यते । (इ. ३-४-७) “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यां
व्याक्रियत” इति हि नामरूपविभागभावाभावाभ्यां नानात्वैकत्वे वदति-इति ।

ये त्वविद्योपाधिकं जीवत्वं वदन्ति, ये च पारमार्थिकोपाधिकृतम्, ये च सन्मात्र-
स्वरूपं ब्रह्म स्वयमेव भोक्तृभोग्यनियन्तरूपेण त्रिधाऽवस्थितं वदन्ति—सर्वेऽप्येते अवि-
द्याशक्तेरुपाधिशक्तेर्भोक्तृभोग्यनियन्तृशक्तीनां च प्रलयकालेऽवस्थानेऽपि तदानीमेकत्वा-
वधारणं नामरूपविभागाभावादेवोपपादयन्ति । “वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्”, “न
कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वाद्गुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च” इति यत्राभ्यां जीवभेदस्य
तत्कर्मप्रवाहस्य चानादित्वाभ्युपगमाच्च । इयान् विशेषः— एकस्यानाद्यविद्यया ब्रह्म स्वयमेव

शब्दलीलादिरूपमेदेन द्रव्ये घटशरावादाविव भेदप्रतीतिश्च न भवतीति चेत्—शब्दाद्युत्पत्तियोग्यावस्था-
विशेष एव स्वरूपान्यथाभावतया विवक्ष्यताम् । ज्ञानविकासरूपेति । पादे मे वेदना, शिरसि सुखमिति
सर्वेशरीरावच्छिन्नसंवेदनागुणतत्तच्छरीरव्यापनार्हो विकासोऽयम्, न तु प्रेरणसंकल्पादिरूपः, तस्मा-
यावच्छरीरभावितात् तद्देहेन जीवोत्पत्तिव्यवहाराभावात् । तदुभयविशिष्टता तदुभयव्यापनार्हज्ञान-
विकासः । एवं सति ब्रह्मणो निर्बिकारत्वं द्वैयविकारराहित्यरूपम् । न हि स्वप्रतिबल्लो विकारो ब्रह्म-
प्यस्ति । ज्ञानविकाससंकोचज्ञानेऽपि जीवो जातः नष्टः इति व्यवहारात् देहसंयोगविद्योगावेव जन्मनाशा-
वित्यलाह ईदृशेति । अन्यदीयदेहसंयोगादौ जन्मादिव्यवहाराभावात् विकासादिक एव ब्रह्म इति
भावः । संकोचविकासेति । विकाससंकोचेति ब्रह्मम् । विभागभावेति । व्याकृतं—विभागरूपाकार-
वत् कृतम् । विभागरूपनानात्वाभावः एकत्वम् ।

नन्वयमेकशब्दस्यार्थः क्लिष्ट इत्यद्वैतवादशंकायाम्, सर्वपक्षेऽप्यविशेषं दर्शयति चेत्त्विति ।
अविशेषे तत्तन्मतोपेक्षणं कुत इति शंकायामाह इयान् विशेष इति । जीवब्रह्मैतपक्षेऽप्येवु चेदमभिकरणं

मुह्यति, अन्यस्य पारमार्थिकानाद्युपाधिना ब्रह्मस्वरूपमेव बध्यते, उपाधिब्रह्मव्यतिरिक्त
वस्त्वन्तराभावात्, अपरस्य ब्रह्मैव विचित्राकारेण परिणमते, कमफलादि चानिष्टानि शुद्धके,
नियन्त्रशस्य भोक्तृत्वाभावेऽपि सर्वज्ञत्वात् स्वसादभिन्न भोक्तारमनुसदधातीति स्वयमेव
शुद्धके । अस्माकं तु स्थूलसूक्ष्मावय्वचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कायकारणोभयावस्थावस्थितमपि
सकदा निरस्तनिखिलद्रोपगन्ध सत्यसङ्कल्पत्वाद्यपरिमितोदारगुणसागरमवतिष्ठत । प्रकारभूत
चिदचिद्वस्तुगता अपुरुषाथा' स्वरूपान्यथाभावाच्चेति सर्वं समञ्जसम् ॥ १८ ॥

इति आत्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

५० ज्ञातिकरणम् २ ३ ४ ॥

ज्ञोऽत एव । २ । ३ । १९ ॥

वियदादिवत् जीवो नोत्पद्यत इत्युक्तम्, तत्प्रसङ्गेन जीवस्वरूप निरूप्यते ।

व्यर्थम् । ब्रह्मण उत्पद्यमानत्वस्यानाभवत्वात्, 'अमभवन्तु सत' इतिमूलसिद्धत्वाच्च ॥ अविद्यादिविधि
प्रकारेणाप्यनुपपन्नत्वं स्वाप्यक्त इति चेत्—अशक्यमेतत् अन्त करणात्त्रिरूपोपाधे चीवात्मना परिणामस्य
च काचित्कतया निशिष्टेऽनुपपन्नत्वायोगात् । अनन्तमेतत् सर्वमसमञ्जसमित्याशयेन स्वक्षे सर्वसामञ्जस्य
वदन् उपसहरति इति सर्वमिति । ननु जीवस्य यादृशं कायत्वमस्ति, तदृशस्यैव साक्षात् बक्तव्यतया तत्
विहाय तदनुत्पत्तिवर्णनं कुत इति चेत् समग्रिमृष्टि किल पादेऽत्रोच्यते । जीवस्य तु कार्यत्व व्याप्तिसुप्रितिति ॥

एवमचिता चिताच्च कार्यतामकार शोचिन । अयमेव पादार्थ । अथ प्रसगात् आत्मानुबधि
सर्गनिरूपण पाददोषेण त्रियते, यथोत्तरपादे त्रिद्वयाणा कार्यत्वचिन्ताप्रसगात् तत्संख्यादि इत्यभिप्रेत्य
प्रमगसगतिमाह वियदादीति । पूर्वमात्मनित्यवस्थापनाधिकरणे प्रतिज्ञानिर्वाहाय स्वभावविकारस्याप्य
भिप्रेतत्वात्, तदुपरि, 'सिद्धे हि स्वभावे तद्विकारमादाय कार्यत्वनिर्वाह, तदेव न' इत्याक्षेपे ज्ञेयामान्य
व्याप्यत इत्यपि एतदधिकरणस्य सगतिर्भविष्यतीति । परतु तथासति अणुत्वस्थापनमूलाणा ज्ञाधिकरणा-
भाववत् ज्ञत्वविचारस्यापि पूर्वाधिकरणान्तर्भावममवात् भिन्नाधिकरणत्वं माप्याभिमत न सिद्धयेत् ।
अन देवो जायते मनुष्यो जायते चैत्रो जायत इत्येव जीवे जन्मव्यवहारात् तस्य व्यवहारस्य देवादिदेह
सयोगरूपत्वस्थामादाय, परम्परया देवत्वचैतत्वाद्यवस्थापनादाय वा, प्रकृतितत्स्थूलव्याधिकमादाय ब्रह्मणीव,
जीवे कार्यत्वोपपादनसमवात्, मृद् प्राणत्याग इति मरणस्य प्राणत्यागरूपतया जन्मन प्राणसयोगविशेषरूप-
त्वसमवेन स्वावच्छिन्नदेहागतप्राणसयोगवचमन्थेन देवत्वादिमत्त्वमेव जीवे जन्मेति वा वर्णनसमवात्
जीवोत्पत्तिनिरूपणार्थमेव धर्मभूतज्ञाननित्यत्व स्वीकृतव्यमिति नियन्तु न शक्यम् । स्वभावस्य कस्यचित् स्वी
कारेऽपि तस्य ज्ञानशब्दवाच्यत्व न लोकेत सिद्धयति, सकर्तृकसकर्मकधीविशेषस्यैव ज्ञानपदार्थत्वानुभवस्य
जिज्ञासाधिकरणे उपपादितत्वात् । अतस्तदर्थनया ज्ञेयामान्यमिद्विर्न प्रतिष्ठतीति परिशील्य पृथगाधिकर
णत्वकल्पनया प्रमगसगतिरेव दर्शिता । अथादनेनास्मादिद्विज्ञानविकारसाद्यवस्थावर्णनोपपादनमपि सिध्यती
त्याशयेन त्रीकार्या सगत्यन्तरप्रदर्शनम् । पृथगात्मनित्यत्वविचारात् जीवस्य ब्रह्मातिरेक सिद्ध ,

किं सुगतकपिलाभिमत्चिन्मात्रमेवाऽऽत्मनः स्वरूपम् ; उत कृष्णभृगुभिमत्पापाणकल्पस्वरूप-
मचित्स्वभावमेवाऽऽगन्तुकचैतन्यगुणकम् ; अथ ज्ञातृत्वमेवास्य स्वरूपमिति ? किं युक्तम् ?

चिन्मात्रमिति । कुतः ? तथा श्रुतेः । अन्तर्यामित्राद्यपि हि, (वृ. ६-७) “य आत्मनि
तिष्ठन्” इति माध्यन्दिनीयपर्यायस्य स्थाने, (५-७) “यो विज्ञाने तिष्ठन्” इति काष्ठा अधी-
यते । तथा, (तै. आन. ५) “विज्ञानं यद् यं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च” इति कर्तुरात्मनो
विज्ञानमेव स्वरूपं श्रूयते । स्मृतिपृ च, (वि. पु १-२-६) “ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं पर-
मार्थतः” इत्यादिष्वात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वं प्रतीयते ।

अपरस्तु—जीवात्मनो ज्ञानत्वे ज्ञातृत्वे च स्वाभाविकेऽभ्युपगम्यमाने, तस्य
सर्वगतस्य सर्वदा सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गात्, करणानां च वैयर्थ्यात्, सुषुप्तिमूर्च्छादिपृ सतोऽ
प्यात्मनश्चैतन्यालुपलब्धेर्जाग्रतः सामग्र्यां सत्यां ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् अस्य न ज्ञानं स्वरूपम् ;
नापि ज्ञातृत्वम् ; आगन्तुकमेव चैतन्यम् । सर्वगतत्वं चात्मनोऽवश्याभ्युपेत्यम्, सर्वत्र
कार्योपलब्धेः सर्वत्राऽऽत्मनः संनिधानाभ्युपगमात् ; शरीरगमनेनैव कार्यसंभवे सति गति-

अथ सांख्यशांकरसंमतचिन्मात्रत्वाकर्तृत्वादिनिरासः क्रियते, भोगोऽपवर्गश्च स्रष्टुद्विप्रयत्नाधीन इति व्युत्पा-
दनाय । फलप्रापणविषये परिमाणस्य तथोपयोगाभावात् अणुत्वस्वाप्रधानतया निरूपणम् । ज्ञातृत्वमेवे-
ति । नायमेवकारः चिद्रूपत्वनिषेधकः, किंतु ज्ञानस्यागन्तुकत्वव्यवच्छेदकः । ननु मूले ज्ञ इति पदप्रयोगे
मति ज्ञानस्वरूपत्वं कथं नृत्वाभिमत्तं स्यादिति चेत्—मा मूढत्वैव मूले तस्मिन्निः, यावदात्मभावित्वा-
धेति चकारेण सेत्स्यति । ज्ञानं प्रकाशः नाम साक्षात् गुणद्वारा च तदाश्रयत्वं ज्ञातृत्वमिति, जपदेन
ज्ञातृत्वमपि सिद्धमित्याहुः । ज्ञानस्य स्वाभाविकधर्मत्वायोगअंक्याऽधिकरणप्रवृत्तौ मित्यज्ञानाश्रयो न वेत्येव
विचारः स्यात् । प्रसंगतः स्वरूपशोधनरूपत्वात् चिन्मालं न वेति विचारः । व्यतिरेक इत्यादिसूत्रवलात्
चिन्मालत्वमत्र प्रतिक्षेप्यमिति ज्ञायते, पुंस्त्वादिप्रदित्यतः तार्किकमतमपि । चिन्मालत्वं चैतन्याना-
श्रयत्वे सति चिद्रूपत्वम् । चैतन्यानाश्रयत्वञ्च चैतन्यप्रतिशोभिकत्वाकालिकाभाववत्त्वम् । ईदृशाभाववत्त्वदि-
गिष्टचिद्रूपत्वं सुगतकपिलादिसंमतम् । तदस्ति न वेत्येव विचारः । तत्र न वेति कोटिर्बिंशष्टाभावः विशेष-
पणाभावविशेष्याभावोमशालक इति तार्किकः । विशेषणाभावश्च चैतन्यैकालिकत्वाभावः किञ्चित्काला-
वच्छिन्नचैतन्यसंबन्धरूप इति स मन्यते । सिद्धान्ती तु विधिष्टामादोऽयं विशेषणाभावमात्रपर्यवसायी । स च
विशेषणाभावः त्रैकालिकचैतन्यसंबन्धरूप इति । विशेष्याभावपर्यवसानानन्तीकारादेव चित्स्वरूपत्वमपि
सिद्धम् । विशेषणाभाव एव त्विह मूले ज्ञएवेति दर्शित इति विवेकः । ज्ञानत्व इति । ज्ञानत्वे स्वाभाविक-
ज्ञातृत्वे चाभ्युपगम्यमाने इत्यर्थः । सर्वगतस्येति; सर्वगतत्वादित्यर्थः । ज्ञानत्वाभ्यगमे दोषः सर्वत्रोपलब्धि-
प्रसंगः । ज्ञातृत्वस्वाभाविकत्वे च सर्वत्रोपलब्धिप्रसंगादिः सर्वो दोषः । आगन्तुक कादाचित्क कारणायत्तम् ।
न चागन्तुकत्वेऽपि ज्ञानग्यतिकाले सर्वत्रोपलब्धिप्रसंगतादवस्थमिति वाच्यम्—तदुत्पत्तिपक्षे विमुक्त्ये गुणस्य
प्यमवाधिकारणावच्छेदेनैवोत्पत्तिनियमात् भेरीसंयोगावच्छेदेन गगने शब्दोत्पत्तिवत् मनःसंयोगाव-

कल्पनाया प्रमाणाभारात् । श्रुतिरपि सुषुप्तिवलाया नानाभाव दशयति—(अ ९-११ २)
 “ नाह स्वल्पयम मप्रत्यात्मान जानाति, अयमहमस्मीति, नो एवमानि भूतानि ” इति ।
 (ब ६ ११ ३) तथा, मोक्षशाखा ज्ञानाभावा दशयति, (ब ६ ११ ३) “ न प्रेत्य मन्नाऽस्ति ”
 इति । “ ज्ञानस्वरूपम् ” इत्यादिप्रयोगस्तु ज्ञानस्य तदमाधारणगुणत्वेन लाक्षणिक इति ॥

एव प्राप्ते प्रचक्ष्मह - नोऽत एव । अ एव—अयमात्मा ज्ञातस्वरूप एव, न ज्ञानमात्रम्,
 नापि नदस्वरूप कुत ? अत एव—श्रुतेरेवेत्यर्थ । “ नाऽऽत्मा श्रुते ” इति प्रकृता
 श्रुति अत इति शब्देन परामृश्यते । तथा छान्दोग्ये प्रजापतिवाक्ये मुक्तामुक्तात्म
 स्वरूपवक्ष्यते (ग ८ १२ ४), “ अथ यो वेद, इदं जिघ्राणीति न आत्मा ” (८ १२ ५)
 “ मनसैवैतां कामान् पश्यन् रमते, य एतं ब्रह्मलोक ”, (अ ८ ७-१) “ सत्यकाम सत्य-
 सङ्कल्प ”, (१२ ३) “ नोपजनं स्मरिन्नदं शरीरम् ” । अन्यत्रापि (अ ७ २६ २)
 “ न पश्यो मृतः पश्यति ” । तथा वाजमनेयके, (ष्ट ६ ३ ७) “ कतम आत्मा ” इति
 पृष्टा योऽयं विज्ञानमय प्राणपृ ह्यन्तर्ज्योति पुरुष ” इति । तथा (ष्ट ६ ५ १५)
 “ विज्ञातारमर कः जिज्ञानीयात् ” (—) ‘ जानात्येवायं पुरुष ’ । तथा, (मभ ४ ९) “ एष
 हि द्रष्टा श्रोता प्राता स्मयिता मन्ता योद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष ”, (मन ६-५) “ एष
 मेवास्व परिदृष्टुरिमा षोडश कला ” इति ॥

अत्रैव नानोत्पत्तिगिति तलादेशमात्रमहणात् न सर्वोपलब्धि । ज्ञानविरुद्धे तु सर्वात्मप्रदेश एव
 जानमिति स्वभावोपलब्धिवत्तमग इत्याशयात् । नाहेत्यत्र अहेति च्छेद, अन्ययम् । प्रसिद्धवर्थकम् ।
 मप्रति यथावत् । मूढेति । इदं ज्ञानसामान्यपरमिति तार्किकामिमान । ज्ञ इत्येतावता ज्ञानामान्यस्य
 स्पष्टमिद्वया सौत्रमेवकारमत्रापि योजयति ज्ञाप्येति । न सात्विकत इत्तं विशेष्यविशेषणोभयवच्यम्, न
 वा तार्किकमत इवोभयस्याप्यभाव, किं तु विशेषणमात्रत्वाभाव ज्ञानामान्यवर्धवसायीति भाव ।
 अत्र मने पताकर्थविवक्षायां सत्यामेवोत्तरसूत्रम् कृत्तमवतरण श्रुते । पूर्वमूले श्रुति नित्यत्वमिति
 हेतुद्वयमुक्तम्, तत्र श्रुतिरत्त परामृश्यत इत्याह नात्मिति । पूर्वमूले ताम्य इत्यनेनेव अत्रैतच्छब्देन
 पूर्वनिमित्तश्रुत्यधिकश्रुतिग्रहणमपि चिकीर्षितमिति दशयति तथेति । मनसा ज्ञानेन । जानात्येवेति ।
 नायमेवकार अन्यन्तायोग्यवच्छेदाथ, तस्य त्रिधासामान्यसाधारणतया विशेषाभावात् । नान्ययोग्यवच्छे-
 दार्थ, जानातिरिक्तशक्त्यादिप्रयोगसत्त्वात् । न च ज्ञाने पुरुषान्यथोग्यवच्छेदार्थः ; जानातिरैव समभिव्या
 हारात् । अत्रो जानादोग्यवच्छेदार्थः । तत्र जाधानो सफर्मकज्ञानतरसतया विदयावच्छिन्नवैतन्यस्यैव
 प्राप्त्वेऽपि सुषुप्त्य ही त्रिधावच्छिन्नत्वस्य टर्षचतया केवलवैतन्यमात्रपरत्वमिच्छत इति मान । षोडश
 कला ' स प्राणमसृजते ' निषाधोक्ता प्राणाद्य (पुट ७ १) । मगिज्योस्त्नादिदृष्टान्तपरवचनमपि
 माधम् । उपात्तश्रुतिषु क्वचित् ज्ञानानाश्रयत्वव्यवच्छेदकत्व क्वचित् तत्कादाचित्कत्वव्यवच्छेदकत्वञ्च यथाह
 भाष्य । अत एव श्रुतेरेवेत्यत्र एवकार श्रुतेरान्यपथव्यवच्छेदाय ॥ १९ ॥

“स वा एष महानज आत्मा” इति महत्प्रभुत्वं नाणुजाय इति चेन्न, स्तराधिकारात्—
जीवादितरस्य प्राज्ञस्य तत्राधिकारात् । यद्यप्युपक्रम जीव प्रस्तुत — तथापि, (४ ६ ४ १३)
“यस्मानुवित्त” प्रतिबुद्ध आत्मा” इति मध्ये पर प्रतिपाद्यत इति तत्त्वबन्धी महत्प्रभु,
न जीवस्य ॥ २२ ॥

स्वशब्दोन्मानाम्या च । २ । ३ । २३ ॥

साक्षादणुशब्द एव श्रूयते, (सु ३ १ ९) “एषोऽणुरात्मा चेतमा वेदितव्यो यस्मिन्
प्राण पञ्चधा सविवेश” इति । उद्धृत्य मानमुन्मानम् । अणुमदृश यस्तुद्धृत्य तन्मानत्व
जीवस्य श्रूयते, (श्ले ५ ९) “बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीव स
विज्ञेयः” इति, (वे ५ ९) “आराग्रमात्रो ह्यगरोऽपि दृष्ट” इति च । अतोऽणुरवायमात्मा ॥

अथ स्यात्—आत्मनोऽणुत्वे सकलशरीरव्यापिनी वेदना नोपपद्यत इति, तत्र
मतान्तरण परिहारमाह—

अविरोधश्चन्दनवत् । २ । ३ । २४ ॥

यथा हरिचन्दनबिन्दु देहैकदेशवर्त्यपि सकलदेहव्यापिनमात्माद जनयति, तद्वदात्माऽपि
देहैकदेशवर्ती सकलदेशवर्तिनी वेदनामनुभवति ॥ २४ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्न अभ्युपगमात् हृदि हि । २ । ३ । २५ ॥

हरिचन्दनबिन्दादेर्देहदेशविशेषात्स्थितिविशेषात् तथाभाव, आत्मनस्तु तन्न विद्यत
इति चेन्न, आत्मनोऽपि देहदेशविशेषे स्थित्यभ्युपगमात् । हृदयदेशे ह्यात्मन स्थिति श्रूयते,
(प्रश्न ३ ६) “हृदि ह्ययमात्मा; तत्रैकशत नाडीनाम्” इति, (४ ६ ३) तथा, “कतम आत्मा”
इति प्रकृत्य, “योऽयं विज्ञानमय प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति” इति । आत्मनो देशविशेषस्थि
तिरुपायनाय चन्दनदृष्टान्त प्रदर्शित, न तु चन्दनस्य देशविशेषापेक्षा ॥ २५ ॥

व्यवहितपूर्वमपि श्रूयते, बहुवाक्यन्यवधानेन पश्चाद् ब्राह्मणस्यात्तेऽपि । योयं विज्ञानमय इति न तद्वाक्य-
ग्रहणम्, किंतु ‘कतम आत्मेति । योयं विज्ञानमय’ (७) इति वाक्यग्रहणम् । तत्रैव, ‘यस्यानु
वित्त’ इति वाक्यं मध्यगत भवेत् । यस्मानुवित्त इति । यस्येति पूर्वप्रस्तुतजीवपरम् । प्रतिबुद्ध
प्राज्ञ आत्मा परमात्मा यस्य पूर्वोक्तस्य जीवस्य अस्मिन् भनर्धर्मकटे देहे प्रविष्ट सन् अनुवित्त
उपासित प्राप्तश्च भवतीत्यर्थ । उपरि ‘स विश्वकृत्’ इत्युत्तरार्धेऽपि स इति परमात्मैव गृह्यते । यन्नेत्यस्य
पूर्वशेषतया न प्रतिसर्वा भवच्छब्दापेक्षेति द्रष्टव्यम् । परिष्कारेऽन्यत् ॥ २२ ॥

एषोऽणुरिति । यस्मिन् जीवे विवेश यदुपकरणीभवति पञ्चशृतिप्राण, एष जीवात्मा अणु-
परिमाण ध्यात्म्य इत्यथ । शेषं परिष्कारे । आरा चर्मवीचनमूची ॥ २३ ॥

मतात्तरेणेति । गुणाद्वा इति स्वमतस्य पश्चाद्ब्रह्ममाणत्वादिर्दं मतान्तरमित्युक्तम् ॥ २४ ॥

न तु चन्दनस्य देशविशेषापेक्षेति । चन्दनस्य मर्मम्यानरूपानेकदेशापेक्षत्वेऽपि आत्मन इव

एकदेशवर्तिनः सकलदेहव्यापिकार्यकरत्त्वप्रकारं स्वमतेनाऽऽह—

गुणाद्वाऽऽलोकवत् । २ । ३ । २६ ॥

वाशब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः । आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्यावस्थितः ; आलोकवत् । यथा मणिद्युमणिप्रसृतीनामेकदेशवर्तिनामालोकोऽनेकदेशव्यापी दृश्यते, तद्वत् हृदयस्वस्याऽऽत्मनो ज्ञानं सकलदेहं व्याप्य वर्तते ; ज्ञातुः प्रभास्थानीयस्य ज्ञानस्य स्वाश्रया-
दन्यत्र वृत्तिः मणिप्रभावदुपपद्यत इति प्रथमसूत्रे स्थापितम् ॥ २६ ॥

ननुक्तं ज्ञानमात्रमेवात्मेति ; तत् कथं ज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तगुणत्वमुच्यते ; तत्राह—
व्यतिरेको गन्धवत् तथा च दर्शयति । २ । ३ । २७ ॥

यथा पृथिव्याः गन्धस्य गुणत्वेनोपलभ्यमानस्य ततो व्यतिरेकः, तथा जानामीति ज्ञातृगुणत्वेन प्रतीयमानस्य ज्ञानस्याऽऽत्मनो व्यतिरेकः सिद्धः । दर्शयति च श्रुतिः,
“जानात्येवायं पुरुषः” इति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् । २ । ३ । २८ ॥

स्वशब्देनैव विज्ञानं विज्ञातुः पृथगुपदिश्यते, (वृ. ६-३-३०) “न हि विज्ञातुर्वि-
ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते” इति ॥ २८ ॥

यत्तूक्तम्—“यो विज्ञाने तिष्ठन्”, “विज्ञानं यज्ञं तनुते”, “ज्ञानस्वरूपमत्यन्त-
निर्मलम्” इत्यादिषु ज्ञानमेवात्मेति व्यपदिश्यत इति, तत्राह—

तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् । २ । ३ । २९ ॥

तुशब्दश्लोथं व्यावर्तयति ; तद्गुणसारत्वात्—विज्ञानगुणसारत्वात् आत्मनो विज्ञान-
मिति व्यपदेशः । विज्ञानमेवास्य सारभूतो गुणः, यथा प्राज्ञस्यानन्दः सारभूतो गुण इति प्राज्ञ-
आनन्दशब्देन व्यपदिश्यते—(तै. आन. ७-१) “यदेप आकाश आनन्दो न स्यात्”,
(तै. मृ. ६-१) “आनन्दो ब्रह्मेति व्याजानात्” इति । प्राज्ञस्य ह्यानन्दः सारभूतो गुणः-
(तै. आन. ९-४) “स एको ब्रह्मण आनन्दः”, “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विमेति कुत-
श्चन” इति । यथा वा, (तै. आन. ९-१) “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति विपश्चितः
प्राज्ञस्य ज्ञानशब्देन व्यपदेशः । (तै. आन. १-१-२) “सह ब्रह्मणा विपश्चिता”, (मु.

हृदयान्त.प्रदेशरूपदेशापेक्षेवेति नास्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानादिति जीवं निर्दिश्य, ब्रह्मविषये आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति विशिष्य
निर्देशात् आनन्दस्य गुणसार इति युक्तमित्याख्येनाह यथा प्राज्ञस्यानन्द इति । तार्किकैः प्राय
आनन्दास्त्रीकारात् तत्प्रत्युक्तिसमये तदभिमतमित्यज्ञानमादायैव व्याख्यानमुचितम् ; प्राज्ञशब्दौचित्या-
यथाय्य यथाचेनि पक्षान्तरम् ॥

१ १ २) “यः सर्वज्ञः” इत्यादिपुं प्राज्ञस्य ज्ञान सारभूतो गुण इति विज्ञायत ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् । २ । ३ । ३० ॥

विज्ञानस्य यावदात्मभाविधर्मत्वात् तेन तद्दृश्यदेशो न दोषः, तथा च स्वच्छादयो यावत्स्वरूपभाविगोत्वादिधर्मशब्देन गौरिति व्यपदिश्यमाना दृश्यन्ते, स्वरूपनिरूपणधर्मत्वादित्ययः । अकारात् ज्ञानवत् आत्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वेन विज्ञानमिति व्यपदेशो न दोष इति समुच्चिनोति ॥ ३० ॥

यद्योक्तं सुपुण्यादिपुं ज्ञानाभावात् ज्ञानस्य न स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वमिति तत्राह—

पुरस्ताद्विवेकत्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् । १ । १ । ३१ ।

ननु कः सारशब्दार्थः । न तावत् अपृथग्विस्तृतत्वं सारत्वम्, तस्य सर्वगुणसाधारण्यात् । तद्गुणपदत्रोभ्यज्ज्ञानरूपगुणमात्रे तदयोगात् । न चतरव्यावृत्तत्वं तत्—इच्छादेरपि तत्सत्त्वात् । नापि, ‘सारो बले स्थिराशे च’ इति कोशात् स्थिरत्व यावदाश्रयभावित्वरूपं सारत्वम् । इच्छादिवन् कदाचिद्देवोत्पद्यमानस्य ज्ञानस्य तदसम्वादिनि शक्यताम्, यावदाश्रयभावित्वमस्तीति प्रतिगन्तुं तावता तत्पदस्य धर्मिपर्यन्तवाचित्वं कथमिति शक्यामप्यनुदनि यावदिति सूत्रेण । न दोष इति । इच्छान्तिरस्यम्बुपो वा, सारशब्दार्थयोगरूपो वा, एवमपि धर्मिवाचित्वासम्बुपो वा दोषो नेत्यर्थः । जानानां कादाचित्कत्वेऽपि तेषां किञ्चिद्गुणपरिणामत्वाङ्गीकारात् तस्य गुणभेदेह विज्ञानशब्दविवक्षितस्या तस्य यावत्स्वरूप भावित्वमक्षतमिति निगूढम् । सूत्रे आत्मशब्द स्वरूपवाची । यावत्स्वरूपभावित्वं नाम स्वरूप धर्मि यावत्कालमस्ति, तावत्कालं तत्रास्य वर्तमानत्वम्, एवम्भूतधर्मवाचिना धर्मिपर्यन्ते गच्छन्ति निश्चयं दर्शयति तथा चेति । प्रकृतमवर्षधर्मिभूतत्वमपि तत्, कतिपयमप्यवृत्तिधर्मस्य सारत्वायोगात् । अथद्वयानुगतमर्थमाह स्वरूपनिरूपणधर्मत्वादिनि । अनेनातिप्रसक्तानुत्वादिधर्मत्वमव्यवृत्तिरपि कृता भवति । सारशब्दार्थस्यैव शोधनेऽपि, अपृथग्विस्तृतप्रकारवाचिना शब्दानां प्रकारिपर्यन्तत्वमित्येतावदेवान्ततो विवक्षितम् । कादाचित्कनीलादिगुणवाचिपर्युष्णिपयन्तव्यवहारोऽपि हीष्ट । इच्छान्तिश्चैद्रेरालाप्रतीति तेषां निष्कयकशब्दत्वात् । एवं दोषपरिहरोऽपि सौलचकारविवक्षितः । त्रायाधिकरणे जैमिनिपुत्रं निरस्य प्रकाशत्वस्याप्यात्मनि भगवन्वा वादरायणेन स्थापनात् इहापि तस्य सिद्धाते प्रदर्श्यतथा अत्र चकारेण तद्विवक्षा दर्शयति चकारादिति ॥ ३० ॥

नविच्छादिवत् कादाचित्कस्य ज्ञानस्य कथं यावदात्मभावितेति सूत्रकारनिगूढाश्रयाज्ञानेन शङ्कमानं प्रत्याह पुंस्त्वादिवाचितेति । ननु सुखदुःखेच्छादिवत् ज्ञानं स्थितं चेत्, प्रकाशत एव । यत्र प्रकाशते, न तद् ज्ञानं नवित्तुमर्हति । ततो यदीदं यावदात्मभावि, तर्हि सर्वदा प्रकाशते । अन्यथा कथं तत् ज्ञानमिति चेत्—उच्यते—अस्ति तावदात्मनि कश्चिदनादिर्गुणः । स विषयग्रहणवेलायामेव प्रकाशते । परिणामदशायामेव तस्य विषयप्रार्थिता । तस्यैव परिणाम प्रत्यक्षानुमित्वादिज्ञानेच्छाकृतिसुखदुःखादि । यथा प्रकृति परिणामदशया व्यज्यते, अन्यदा चाव्यक्ता, तद्वत् । तस्य सर्वविषयपरिणाम

तुल्यद्वन्द्वोदिताशङ्कानिवृत्त्यर्थः । अस्य ज्ञानस्य सुपुण्यादिषु विद्यमानस्य जागर्यादि-
 प्वभिव्यक्तेः संभवात् स्वरूपानुबन्धिधर्मनोपपत्तिः; पुंस्त्वाच्चित्त-यथा पुंस्त्वाद्यमाश्रयणस्य धर्मो-
 र्वाल्यावस्थायां सतोऽप्यनभिव्यक्तस्य युवत्त्वेऽभिव्यक्तौ पुंस्त्वत्तत्ता न कादादिन्दी भवति ।
 सप्तधातुमयत्वं हि शरीरस्य स्वरूपानुबन्धि ; (-) “तत् सप्तधातु त्रिमलं द्वियोनि चतुर्विधाहार-
 मयं शरीरम्” इति शरीरस्वरूपव्यपदेशात् । सुपुण्यादिष्वयदमर्थः प्रकाशत इति प्रागेवोक्तम् ।
 तस्य विद्यमानस्य ज्ञानस्य विषयगोचरत्वं जागर्यादावुपलभ्यते ; एते चान्मनो ज्ञातृत्वादयो
 धर्माः प्रागेवोपपादिताः । अतो ज्ञातृत्वमेव जीवात्मनः स्वरूपम् । स चायमात्माऽणुपरि-
 माणः । “ न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति ” इत्यपि न मुक्तस्य ज्ञानाभाव उच्यते ; अपितु (वृ ४-४-१२)
 “ एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति ” इति संसारदशायां यद् भूतानुविधा-
 यित्वप्रयुक्तं जन्मनाशादिदर्शनम्, तत् मुक्तस्य न विद्यते ; (छा. ७-२६-२) “ न पश्यो
 मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् । सर्वे हि पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः ”,
 (छा. ८-१२-३) “ नोपजनं सरच्चिदं शरीरम् ” (छा ८-१२-५) “ मनमैतान् कामान्
 पश्यन् रमते ” इत्यादिश्रुत्यैकार्थ्यात् ॥ ३१ ॥

मूलभूतज्ञानपरिणामवहत्वात् ज्ञानपरिणामप्राचुर्याच्च ज्ञानमिति व्यपदेशः, प्राणवृत्तिप्राचुर्यात् आभ्यन्तर-
 वाधौ सर्वत्र प्राणशब्दवत्, प्रकृतौ च अन्नमित्यादिव्यवहारवत् । एवं कथिवाचिपदेनैव कारणव्यपदेश
 इत्येतावता न तस्य सर्वदा सविषयकत्व-प्रकाशमानत्वप्रसक्तिः । न च घटादिरूपेण परिणतायाः प्रकाश
 मानत्वात् प्रकृतिरपि ज्ञानपदव्यपदेश्या स्यादिति शक्यम्, घटादेर्ज्ञानत्वाभावात् । न हि घटो जातो
 यावत्सर्वं प्रकाशमानोऽस्ति, न वा विषयान्तरं गृह्णाति । अतो घटादेर्ज्ञानत्वाभावात् प्रकृतेरपि न
 ज्ञानता । परिणामोऽपि कश्चित् संस्काररूपो न प्रकाशते ; सुतरामपरिणतः स गुणः । तावता गच्छा-
 न्तराकल्पनेन विज्ञानादिशब्दैर्लक्ष्यपदेशो न दोषाय, सर्वत्र मुख्यमुख्यव्यवहारस्य निरावाधत्वात् । न च
 गुणस्य कथं परिणाम इति शक्यम्—ज्योत्स्नावत् द्रव्य एव धर्मत्वमात्रेण गुणत्वव्यपदेशात् । न हि
 तार्किकसंमतीत्यैव गुणव्यपदेशः सर्वैः क्रियत इति । सप्तधातु । रसासङ्गमासमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि
 घातयः । त्रिमलम् । मूलपुरीपरेतासि वा मूलपुरीपतद्वन्यानि वा वातपित्तश्लेष्मकृतानि वा अन्नजलतेजो
 रूपागिततत्त्वाधीनानि वा त्रीणि । द्वियोनि स्त्रीपुरुषरूपयोर्निद्वयवत् । चतुर्विधाहाराः ताद्यलेख-
 चोप्यपेयाः । विशुत्वे ज्ञानसंकोचवर्णनकेश इत्याह स चेति । नविद्यत इति । इत्युच्यत इति शेष ॥

ज्ञानाभावे विशुलादात्मनः सर्वदा सर्वहोपलब्धि स्यादिति तार्किकदूषणं परिहरता तदगुत्वे स्था-
 पिते, सर्वदेहव्यापिसंवेदननिर्वाहः कथमिति तच्छङ्काया ज्ञानगुणव्याप्तिमादायेति समाहितम् । अथ साख्येन
 ज्ञानमात्ररूपे आत्मनि ज्ञानगुणकत्वबाधो न युक्त इत्याशेषे तत् स्थापितम्, आत्मनो ज्ञानशब्दव्यपदेशः कथ-
 मिति शंकाऽप्येतावता शमिता । अथ तं सांख्यं प्रति, तार्किकोक्तदूषणं तैवापततीति वदति, अर्थात्,
 तमप्यात्मगुणत्व स्वीकारयति नित्येति सूत्रेण । तदवतारयन्, साख्यं प्रति वादावसरत्वाद्वा सांख्यप्राधा-

मप्रति ज्ञाना मगद तस्य मगगतस्य दूषणमाह—

नित्योपल यनुपलठिप्रमङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ २ । ३ । ३२ ॥

अन्यत्र सगगतस्यपक्ष, तस्मात् ज्ञानमात्रत्वपक्षे च नित्यमुपलब्ध्यनुपलब्धी सदैव प्रसज्येयात्, अन्यत्रियमो वा—उपलब्धिरव वा नित्य स्यात्, अनुपलब्धिरेव वा । एतदुक्तं भवति—लोक तावत् वतमानयोरात्मोपलब्ध्यनुपलब्ध्योरय ज्ञानात्मा मवगतो हेतुस्स्यात्, उपलब्धिरेव वा, अनुपलब्धिरेव वा । उभयहेतुत्वे सवदा सवत्रोभय प्रसज्येत । यद्युपलब्धिरेव, मवस्य मर्दा सवत्रानुपलम्भो न स्यात् । अथानुपलब्धिरेव, सदा सवत्रोपलब्धिर्न स्यात् इति । अस्माक शरीरस्यान्तरवावस्थितत्वादात्मन, तत्रैवोपलब्धि, नान्यत्रेति व्यवस्थामिद्धि ॥

करणायत्तोपलब्धिरेपि सर्वपाप्मात्मनां सगगतत्वेन सर्वं करणं सवदा सयुक्तत्वात्, अदृष्टादेरप्यनियमादुक्तद्रोप समान ॥ ३२ ॥ इति जाधिकरणम् ॥ ४ ॥

५८ कर्त्रधिकरणम् २ ३ ५ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ २ । ३ । ३३ ॥

अयमात्मा ज्ञाता, स चाणुपरिमाण इत्युक्तम्, इदानीं किं स एव कर्ता, उत स्वयम कर्तव्यं सन् अचेतनाना गुणानां कर्तृत्वमात्मन्यध्यस्यतीति चिन्त्यते । किं युक्तम्, अकर्तृत्वाऽऽस्मेति । कुत ? आत्मनो ह्यकठत्वम्, गुणानामेव च कर्तृत्वमप्यात्मशास्त्रेषु श्रूयते । तथा हि कठग्रहीषु जीवस्य, (कठ २ १८) “ न जायते म्रियते ” इत्यादिना जन्मजरा मरणादिक सर्वं प्रकृतिधर्मं प्रतिपिध्य, ह्यननादिषु क्रियासु कठत्वमपि प्रतिपिध्यते, (१९) न्येनाऽऽह सप्रतीति । तार्किकोक्तो ऽपि तार्किकमेवास्फन्देदणुत्वास्त्रीकारे इत्यप्यन्ते उपपादक्षियति । तस्याधिकोपपादनमापेक्षत्वाच्चावतरणे लुपेक्षा । ज्ञानमात्रत्वपक्षे चेत्यत्र मात्रपत्र तन्मतरिष्यतिक्रमनाय, न तु प्रकृते अपेक्षितम् । तथा च अन्यथेत्यस्य विभुज्ञानस्वरूपात्मवादे इत्यर्थः । कथमित्यत्रोपपादयति एतदिति । देहावच्छेदेनात्मोपलब्धिर्नस्ति, अन्यावच्छेदेन नास्ति । तत्रोपलब्धावनुपलब्धौ च को हेतु । आत्मैवेति चेत्—अनुपलब्धिरेपि देहावच्छेदेन, अन्यावच्छेदेनोपलब्धिरेपि कुतो न । एकमात्रं प्रति हेतुश्चेत्, उपलम्भमात्रं सर्वावच्छेदेन स्यात्, अनुपलम्भमात्रं चेत्यथ । अणुरेव तु नायं दोष इत्याह अस्माकमिति । तार्किकपक्षेपि दोषं कथञ्चिदानयति करणेति । आत्मनां विभुत्वात् सर्वात्मकरणानामपि सर्वसंवाचित्वात् तत्तत्करणनित्याद्यकर्मणामपि सवीयत्वात् तत्तज्जगत्प्राधान्यानामपि साधारणत्वात् तदधीन आत्मानुभव सर्वकरणवच्छेदेनाप्येकैकस्यात्मनो भवितुमर्हतीति एकदेहावच्छेदेनैवात्मोपलब्धिरिति कथमिति भावः । अज्ञाधिकरणान्तगतसुखाप्यत्रानुभवेथानि । तत् मिद्वत्त्वान्नो ज्ञत्वं ज्ञानत्वमणुत्वञ्च ॥ ३२ ॥

आत्मनो ज्ञाननिरूपणान्तरं तत्कार्यत्वसंगत्या इतिनिरूपणं नियते इत्याशयेनाह अयमात्मेति । गुणानां मत्त्वरजस्रमोमयमष्टतिपरिगामभूतदेहात्मीनाम्, बुद्धेरेव वा । अयं सास्त्रपक्ष एवात्र पूर्वपक्षः ।

“हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उर्गां तां न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते” इति । हन्तारमात्मानं जानन् न जानात्यात्मानमित्यर्थः । तथा च भगवता स्वयमेव, ‘जीवस्वाकर्तृत्वं स्वरूपम् ; कर्तृत्वाभिमानस्तु व्यामोहः’ इत्युच्यते, (गी ३-२७) “प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वज्ञः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते”, (गी. १४-१९) “नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति”, (गी. १३-२०) “कार्य-कारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते” इति च । अतः पुरुषस्य भोक्तृत्वमेव ; प्रकृतेरेव तु कर्तृत्वम् इति—

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—कर्ता आत्मार्थवत्त्वात्—इति । आत्मैव कर्ताः, न गुणाः ; कस्मात् ? शान्तार्थवत्त्वात् । शास्त्राणि हि, ‘यजेत स्वर्गकामः’, ‘मृमुक्षुर्ग्रीष्मोपासीत’ इत्येव-मादीनि स्वर्गमोक्षादिफलस्य भोक्तारमेव कर्तृन्ने नियुञ्जतः न ह्यचेतनस्य कर्तृत्वेऽन्यो नियुज्यते । आसनाच्च शास्त्रम् ; शासनं च प्रवर्तनम् ; शास्त्रस्य च प्रवर्तकत्वं बोधजनन-द्वारेण ; अचेतनं च प्रधानं न बोधयितुं शक्यम् । अतः शान्दाणामर्थवत्त्वं भोक्तृत्वेतनस्यैव

हन्ता हन्तृत्वेन व्यवहियमाणः, हतः हतत्वेन व्यवहियमाण । हन्तुमिति पठं मेतु जन्तुमित्यादिवत् द्वितीयान्तम् ; हन्तारमित्यर्थं इत्युक्तं टीकायाम् । तुमुप्रत्यये हि अत्र, ‘क्रियायाम्—’ इति सूत्र-प्रवृत्त्यभावेन, ‘समानकर्तृकेषु तुमुन्’ इत्येवं सूत्रप्रवृत्तावपि, हननविषयमननपरेऽत्र तुमुप्रकृत्यर्थस्य प्रधानक्रियापश्चाद्भान्तित्व एव सन्त्ययोगदर्शनतः मननपाश्चात्त्यत्वं हनने वक्तव्यम् । हन्तेति हननक्रिया-कर्तृत्वाश्रयत्वेन प्रतीते तत्समानकालिकं यद् मननम्, तदनन्तरभावित्वञ्च तस्मिन् हनने दुर्बचम् । अत्रो नात्र तुमुप्रत्यय इत्याशयः । हनने कर्तृत्व कर्मत्वमुभयं प्रतिपिश्यत इति पूर्वपक्ष्यभिप्राय । नन्वत्र हननक्रियामात्रे कर्तृत्वं प्रतिपिश्यते, न तु सर्वविषयम्, न च कश्चिदुच्यते, हननादिषु क्रियासु इत्यविदोपेगेत्याजकार्याम्—तत्र हननस्य प्रकृतत्वात् तावन्मात्रोक्तवपि सर्वनिषेध एवेत्यत्र वाक्या-न्तर प्रमाणयति तथाचेति । अत्र सर्वज्ञ इति पदमप्यस्ति । प्रकृतिसंविन्नो गुणा एव सर्व-कर्मकर्तारः । तादृशगुणमयतया कर्तृभूताहंकारतत्त्वाभिरुतया मोहाद् गृह्यमाणस्वस्वरूपः पुरुषः स्वात्मनि कर्तृत्वमारोपयतीति हि स्पष्टमुक्तमित्यर्थः । नान्यमित्यम्, ‘गुणेभ्यश्च परं वेति मद्राव मोऽधिगच्छति’ इत्युत्तरार्थम् । गुणभिन्ने कर्तृत्वं यदा न पश्यति, आत्मानञ्च गुणार्थं वेति, तदा कपिलवत् मुक्तो भवतीत्यर्थः । कार्येति । कार्यं शरीरम् । कारणमिन्द्रियम् । तत्रिष्टे कर्तृत्वे प्रकृतिः कारणम् । कर्तृत्वं हि क्रियाश्रयत्वम् । क्रिया प्रति चाश्रयस्य कारणत्वम् । प्रकृतिपरिणामत्वात् शरीरादीनि क्रियां प्रति आश्रयत्वं कारणत्वं च लभन्ते ; भोक्तृत्वं प्रति तु आत्मा आश्रयत्वात् कारणमित्यर्थः ।

आस्त्रार्थवत्त्वात् । आत्मा कर्ता ; तदेव शास्त्राणां विधायकत्वानामर्थवत्त्वात् शिथिलरूपार्थप्रति-पादकत्वं स्वादित्यर्थः । अधिकारी हि नियोज्यो भवति । अधिकारी च फलस्वामी । स्वाभ्यञ्ज-भोक्तृत्वमात्मन्येवोक्तं सांख्यैः । एषश्च स एव नियोज्यः । न च नियोगः प्रवृत्त्यनेन घटते । न

कवृत्त्वे भवेत् । तदुक्तम्, (पूर्वमी ३ ७) “शास्त्रफल प्रयोक्तारि” इति ।

यदुक्तम्, “हन्ता चेन्मन्यते” इत्यादिना हननक्रियायामकर्तृत्वमात्मनः श्रूयत इति—
तत् आत्मनो नित्यत्वेन हन्तव्यत्वाभावाद्बुध्यते । यच्च, (गी ३ २७) “प्रकृते क्रियमा
णानि” इत्यादिना गुणानामेव कर्तृत्व स्यात् इति—तत्, ‘सासारिकप्रवृत्तिष्वस्य कर्तृता
सत्त्वरजस्तमोगुणससर्गकृता, न स्वरूपप्रयुक्ता’ इति प्राप्ताप्राप्तविधेकेन गुणानामेव कर्तृते
त्युच्यते । तथा च तत्रैवोच्यते, (गी १३ २१) “कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु”
इति । तथा तत्रैवात्मनश्च कर्तृत्वसंभ्युपेत्योच्यते, (गी १८ १६) “तत्रैव सति कतारमा
त्मान कल तु य । इदयत्यकृतबुद्धित्वात् न पश्यति दुमति” इति । (गी १८ १४)
“अधिष्ठान तथा कर्ता कारण च पृथग्विधम् । विविधा च पृथक् चेष्टा दैव चैवात्र पञ्च
मम्” इति—अधिष्ठानादिदेवपयन्तसापेक्षे सति आत्मनः कर्तृत्वे य आत्मानमेव केवल
कतार मन्यते, न स पश्यतीत्यर्थ ॥ ३३ ॥

न चैतन्परहितस्य प्रवृत्तिमत्त्वम् । अतश्चेत्तन्न एव नियोज्य । कर्तृत्व मोक्तृत्वयोर्विधिकरण्य साक्ये-
ष्टममभातिमिति भाव । शास्त्रफल प्रयोक्तरीत्यस्य पूर्वपक्षमूलत्वेऽपि एतन्प्रमेय सिद्धान्तीष्टम् । फलस्य
यज्जमानागमित्वेऽपि परिक्रमविधिबलात् ऋत्विज कर्तृत्वं तव सिद्धान्तितम् । एतत्सूत्रमहणेन, आत्मा
क्ता, शास्त्रप्रतिपाद्यो योऽर्थं फलं तद्व्योक्तृत्वाविति मङ्गलसूत्रस्यार्थो ज्ञापितो भवति ।

युक्तिल्ला, प्रमाणविरोधे परिहरति यदुक्तमिति । हन्तमित्यत्र आत्मानमिति शेष । हन्ता
आत्मान प्रति हन्तृत्वेनात्मान मन्यते चेत्, हतश्च हतत्वेन मन्यते चेत्, तज्ज्ञानमज्ञानमिति वाक्यद्वयेनापि
आत्मनो हननकर्मत्वं न भवति नित्यत्वादिरेवोच्यते, न तु कर्तृत्वनिषेध । कर्तृत्वसामान्यनिषेधपरत्वे
च हनननिर्वेशो न युक्त । पूर्वं, ‘न हन्त्यते हन्यमाने शरीरे’ इति नित्यत्वोपपादनशेषतया हननकर्म
त्वमेव हि नेत्युक्तम् । तदेष चानेनोपपाद्यते हन्ता वा मन्यताम्, हतो वा, अन्योपि वा, बहुसंमतत्वे
ऽपि आत्मनो हननानत्वे न तस्यमित्येतावदेवात्र प्रकरणानुगुणमिति भाव । सांसारिकप्रवृत्तिषु । ससारो
प च, तद्दशाभाविषु व्यापरेषु । कर्तृत्व स्वरूपकृतम् उपाधिकृतमिति द्विविधम् । प्रथम मोक्षे भगवत्कैश्यादि
विषयम् । द्वितीये तु मवे चत्कमायतम् । कर्म च कारणकलेवरघटनेन कर्तृत्वमात्मनि जनयति । एवमात्मन
एव कर्तृत्वेऽपि तस्य प्रकृतिसंभवविशेषभावे गावात् तदभावे चाभावात् प्रकृतावेव गुणमय्या तत्
आरोप्य न्यबद्धियने शान्ते इत्यथ । प्राप्ताप्राप्तविधेकेन । प्राप्त प्राप्ति अन्यथ, अन्यथ्यतिरेकपरिशी
लनयेत्यथ । प्राप्त स्वरूपप्राप्तम्, अप्राप्तम् औपाधिकमिति वा । कर्तारमिति आत्मन्येव शास्त्रेषु कर्तारं
कृतति व्यवहारस्य तद्विधेचनप्रकरणेऽपि नियमाणत्वात् कर्तृत्वमान्यनिष्ठमिति ज्ञायते । केवलमिति ।
अधिष्ठानादिसहित्वात्मानं कर्तृत्वे सति, तद्वदितमेव कर्तृत्वेन मन्यते चेत्, स न विवेकीत्यर्थ । चेष्टा
माणाषानानियापार । दैव पुरुषोऽयम् ॥ ३३ ॥

वाच्यमनुषु देहादेर्यापृतत्वेपि देहेन्द्रियैरेणविषये यत् कर्तृत्वमुच्यते, तत् आत्मन्येव स्वी

उपादानाद्विहारोपदेशाच्च । २ । ३ । ३४ ॥

(बृ. ४-१-१८) “स यथा महाराजः” इति प्रकृत्य, “एवमेवैव एतान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकाम परिवर्तते” इति प्राणानामुपादाने विहारे च कर्तृत्वमुपदिश्यते ॥ ३४ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायाम्, न चेन्निर्देशविपर्ययः । २ । ३ । ३५ ॥

(तै. आन. ५-१) “विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेपि च” इति लौकिकवैदिक- (वैदिकलौकिक ?) क्रियासु कर्तृत्वव्यपदेशाच्च कर्ता ॥ विज्ञानशब्देनानाऽऽत्मनो व्यपदेशः ; अपित्वन्तःकरणस्य बुद्धेरिति चेत्—एवं सति निर्देशविपर्ययः स्यात्—बुद्धेः करणत्वात् विज्ञानेनेति करणविभक्तिनिर्देशः स्यात् ॥ ३५ ॥

उपलब्धिबद्धनियमः । २ । ३ । ३६ ॥

आत्मनोऽकर्तृत्वे दोष उच्यते । यथाऽऽत्मनो विद्युत्त्वे नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्ग इत्यादिनोपलब्धेरनियम उक्तः ; तद्वत् आत्मनोऽकर्तृत्वे प्रकृतेश्च कर्तृत्वे तस्याः सर्वपुरुषसाधारणत्वात् सर्वाणि कर्माणि सर्वेषां भोगाय स्युः ; नैव वा कस्यचित् । आत्मनां विद्युत्त्वाभ्युपगमात् संनिधानमपि सर्वेषामविशिष्टम् । अत एव चान्तःकरणादीनामपि नियमो नोपपद्यते ; यदायत्ता व्यवस्था स्यात् ॥ ३६ ॥

कर्तृत्वमिति दर्शयितुं सूत्रान्तरम् । स यथेति । ‘स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तते, एवमेवैव एतन्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते’ (बृ. ४-१-१८) इति स्वप्नविषयं वाक्यम् । प्राणान् इन्द्रियाणि । स्वे शरीरे स्वप्नकालस्ये शरीरे । परिवर्तते विहरति । इन्द्रियाणां शरीरस्य च कर्मत्वाधिकरणत्वाभ्यां निर्देशात् कर्तृत्वं हि आत्मनिष्ठमेव ॥ ३४ ॥

एवं कश्चित् कर्तृत्वे सिद्धे बाह्यविषयकसद्वारककर्तृत्वमपि आत्मन एव । श्रुतिरपि तथैव स्पष्टमाह ; देवो मनुष्य इत्येवमनिर्दिश्य विज्ञानमिति आत्मनः स्वरूपेण निर्देशादित्याशयेनाह व्यपदेशादिति । क्रिया वैदिकी लौकिकी च । एवंसतीति । अन्तःकरणपरत्वे विज्ञानशब्दे करणे ल्युट् । करणं नाम कृतिसाधनम्, न तु क्रियाकर्तृ । अतस्तृतीया स्यात् । न च जानात्मनेनेति ज्ञानविषये साधकत्वत्वेऽपि क्रियाविषये कर्तृत्वमेवेति वाच्यम्, जातृत्वमोक्तृत्वकर्तृत्वानां सामानाधिकरण्यावश्यकतायाः प्रथमसूत्र एवोक्तत्वात् । साक्यस्य बुद्धौ कर्तृत्वस्येष्टत्वेऽपि श्रुतेरयमर्थो न भवतीत्येवोक्तोच्यमानत्वाच्च । अतो विज्ञानपदस्यान्तःकरणपरत्वं यदि श्रुतीष्टम्, तथासति निर्देशविपर्ययः स्यात् । यतः स एव दृष्टः ‘मनमैवानुदृष्टव्यम्’, ‘एषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमावाय’, ‘बुद्ध्या यथा धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः’ इत्येवमिति भावः ॥ ३५ ॥

प्रकृतेर्विशुल्पादिति वक्तव्ये आत्मनां विभुत्वाभ्युपगमादिति कुत उक्तमित्यत्राह अतएव चेति । सर्वसाधारणमेकं विशु प्रकृतिद्वयं न कर्तृ, किंतु प्रतिनियतं परिमितमन्तःकरणम्, एवञ्च तत्संनिहितः तत्कर्तृकक्रियाफलमेकेत्युक्तावपि तत्संनिधानं सर्वोत्पत्तिविशिष्टमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

शक्तिविपर्ययात् । २ । ३ । ३७ ॥

बुद्धेः कर्तृत्वे कर्तृरन्यस्य भोक्तृत्वानुपपत्तेर्भोक्तृत्वशक्तिरपि तस्या एव स्यादित्यात्मनो भोक्तृत्वशक्तिर्हायित । भोक्तृत्व च बुद्धेरेव सपद्यत इति आत्मसद्भावे प्रमाणाभावश्च स्यात् । (सा का) “पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्” इति हि तपामभ्युपगमः ॥ ३७ ॥

समाध्यभावाच्च । २ । ३ । ३८ ॥

बुद्धे कर्तृत्वे मोक्षसाधनभूतसमाधावपि मैव कर्ता स्यात् । स च समाधि प्रकृतस्वरन्योऽस्मीत्येवरूप, न च, प्रकृतेरन्योऽस्मीति प्रकृति समाधातुमलम् । अतोऽप्यात्मैव कर्ता ॥ नन्वात्मन कर्तृत्वेऽभ्युपगम्यमाने सर्वदा कर्तृत्वान्नोपरमेतेत्यत्राह—

यथा च तक्षोभयथा । २ । ३ । ३९ ।

ब्रह्मादिकरणसपन्नोऽप्यात्मा, यदेच्छति, तदा करोति, यदा तु नेच्छति, तदा न करोति—यथा तक्षा ब्राह्म्यादिकरणसनिधानेऽपि इच्छानुगुण्येन करोति, न करोति च । बुद्धेस्त्वचेतनाया कतत्वे तस्या भोगवाञ्छादिनियमकारणाभावात् सवदा कर्तृत्वमेव स्यात् ॥ इति कर्त्रधिकरणम् ॥ ५ ॥

५९ परायत्ताधिकरणम् २ ३-६

परात्तु तच्छ्रुते ॥ २ । ३ । ४० ॥

इदं जीवस्य कर्तृत्वं किं स्वातन्त्र्येण उत परमात्मापत्तमिति । किं प्राप्तम् ? स्वातन्त्र्ये

शक्तिविपर्ययात् । भोक्तृत्वशक्तेरपि बुद्धौ प्रसक्ते आत्मासिद्धिः ॥ एवमात्मस्थाने बुद्धेरनियमे बुद्धिरूपकरणशक्तिरन्यत्रेऽप्येवमन्तमेव ॥ ३७ ॥

भोक्षार्थसमाधि स्वस्मिन् प्रकृत्यन्यत्वविषयक तस्मिन् कर्तृत्वं प्रकृतिपरिणामादे कथमित्याह समाधीनि । समाध्यभावप्रसगान्त्वर्थ ॥ ३८ ॥

नोपरमेतेति । सुपुण्यपवगादि न स्यादिति भावः । करोति न करोति चेति । यथा सव क्रियाकर्तृत्वं न सर्वदेनि तत्प्रक्रियाविशेषकर्तृत्वं कादाचित्क सहकारिकारणसमावेशयत्तम्, तथा कदाचित् तदभावात् कर्तृत्वमैवाभावोऽपीति । भोगवाञ्छेति । भोगस्य बुद्धौ स्वीकारे हि तद्वाञ्छा निव्यामिका स्यात् । न च परार्थायास्तस्या भोगाश्रयत्वमस्तीति भावः ॥ ३९ ॥

ज्ञानकार्यकृतिरूपवर्धनिरूपणानन्तर तद्धम परायत्तत्वं निरूप्यते । अथवा कृते कारणमन्व-
क्षिरूप्यते, परसकल्प कारणमिति श्लोच्यते । अत इहापि हेतुहेतुमद्भावं एव सगति । निश्चयादे-
नित्यत्वकार्यत्वश्रुतिविरोध, जीवात्मजन्माजन्मश्रुतिविरोध, आत्मना चिन्मात्रत्वज्ञातृत्वश्रुतिविरोध, तेज
आदेरात्मकार्यत्वतद्रूपकार्यत्वश्रुतिविरोध, आत्मना कर्तृत्वाकर्तृत्वश्रुतिविरोधश्च परिहृताः । अथ विधिन-
वेधश्रुतिविरुद्धत्वमिधुनेर्विरोध परिहृयते । जीव परमात्मदत्तकरणकृतेवरात्रितवर्धनीनगुणैरप्याधीन सन्

षेति । परमात्मायत्तत्वे हि विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यं प्रसज्येत । यो हि स्वबुद्ध्या प्रवृत्ति-
निवृत्त्यारम्भशक्तः, स एव नियोज्यो भवति । अतः स्वातन्त्र्येणास्य कर्तृत्वम्—

इति प्राप्तेऽभिधीयते-परास्तु तच्छ्रुतेः—इति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति ; तत्—
कर्तृत्वमस्य जीवस्य परात्—परमात्मन एव हेतोर्भवति, कुतः ? श्रुतेः—(नै आर ३-११
१०) 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा', (श्रु. ५-७-२२) "य आत्मनि तिष्ठन्
आत्मनोऽन्तरो यसात्मा न वेद यसात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मा-
ऽन्तर्याम्यमृतः" इति । स्मृतिरपि, (गी. १५-१५) "सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः
स्मृतिः ज्ञानमपोहनं च", (गी. १८-६१) "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्राम-
यन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया" इति ॥ ४० ॥

नन्वेवं विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यं प्रसज्येतेत्युक्तम्—तत्राह—

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ २ । ३ । ४१ ॥

सर्वासु क्रियासु पुरुषेण कृतं प्रयत्नम् उद्योगमपेक्ष्यान्तर्यामी परमात्मा तदनुमति-
दानेन प्रवर्तयति । परमात्मानुमतिमन्तरेणास्य प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थः । कुत एतत् ?
विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः—आदिशब्देनानुग्रहनिग्रहादयो गृह्यन्ते । यथा द्वयोः साधारणे

परमात्माधीनहितकारिपुरुषाद्युपदेशादिलब्धज्ञानः इच्छन् प्रवर्तत इति परम्परया परमात्माधीनत्वं प्रयत्नस्य
सर्वसमत्वम् । एतदतिरिक्तमन्तःप्रविश्य नियमनं नाम किमपि स्वीकार्यम् । तच्चेत् नियमनं वायुदकादि-
वत् जीवमवग्र प्रवर्तयेत्, तर्हि किं विधिनिषेधैः । उपदेशजनितज्ञानमूले च प्रयत्ने पुनरन्तःप्रेरण हि
व्यर्थमेवेति पूर्वं पक्षः । शरीरात्मभावस्थले शरीरव्यापारस्य सर्वस्य पुरुषान्तराकृतस्याऽऽत्मसंस्कल्पाधीन-
तायाः नियतत्वात् जीवात्मनाच्च परमात्मशरीरत्वात् तत्कृतीना तत्संस्कल्पाधीनत्वमवर्जनीयम् । अतोऽन्त-
र्यामिश्रुतयो न चाभ्या इति सिद्धान्तः ॥ ४० ॥

तर्हि यथा जीवात्मसंस्कल्पादेव शरीरे व्यापारा भवन्ति, न तत्र शरीरं प्रति विधिनिषेध-
योरावश्यकता, प्रसक्तिर्वा, तथा परमात्मप्रेरणादेव जीवकृतौ जन्तुमर्हाया किं विधिनिषेधोपदेशेन । न
चोपदेशलब्ध ज्ञानं परमात्मप्रेरणामुपकृत्यान्यत्र प्रेरयितुं प्रसविष्यति-इति अकारपरिहरणाय कृतेत्यादि सूत्रम् ।
य प्रयत्न इष्टा परमात्मा जीव नियमयति, स प्रयत्नो विधिनिषेधजज्ञानाधधीन इति न तद्वैयर्थ्यमिति
समानि । कृतप्रयत्नपदेन पूर्वजन्मानि कृतं पुण्यपापारम्भकर्म जाकरेष्टम् । इह तु एकैकक्रियाया निष्पादनी-
याया आन्त यावन्त प्रयत्ना अपेक्षिता तावस्तु प्रथम उद्योग कृतप्रयत्नपदार्थ इति ज्ञायते । प्रयत्नपदमपि
समञ्जसमत् । विहितप्रतिषिद्धे विधिनिषेधौ । आदिपदेन निग्रहानुग्रहलौकिककर्मविषयकेऽसाधनत्वविम-
र्शादिमहेशम् । अस्तु वा अविहिताप्रतिषिद्धकर्मविषयेऽनुदासीनत्वमेव । प्रथमवदेव द्वितीयादेव । स्वसामग्रीत
एव संभवात् किं परमात्मनियमनेनेत्यत्राह अनुमतिमन्तरेणेति । शास्त्रबलादस्यापि कारणत्वमेष्टव्यम् ।
अननुमतिमन्तरा न भवतीत्यत्र लौकिकोदाहरणमप्याह यथेति । द्वयोः पुरुषयो साधारणात् घनात्

घने परस्वत्वापादनमन्यतरानुमतिमन्तरण नापपद्यत श्रयापातरानुमत (त) स्वनेव कृतमिति (इतरानुमति, स्वनेव कृतेति) तत्फल स्वभ्यं भवति । पापकर्मसु निवृत्तनघ्नकस्याप्यनुमन्तत्वं न निदयत्यभावावहतीति साङ्ख्यममयनिरूपणे प्रतिपादितम् ॥ नन्वेवम्, (गी ३ ९) “एष ह्येव माध्व कम कारयति तम्, यमभ्या लोकरभ्य उन्निनीपति । एष एवमाधु कम कारयति तम्, यमघो निनीपति” इत्युन्निनीपयाऽधोनिनीपया च स्वयमेव साध्वमाधुनी कर्मणी कारयतीत्येतन्नोपपद्यते ॥ उच्यते—एतन्न मरमाधारणम् ॥ यस्त्यतिमात्रपरम पुरुषानुकूल्ये व्यवसित प्रवर्तते, तमनुगृह्णन् भगवान् स्वयमेव स्वप्राप्त्युपायेष्वतिरुल्याणेषु कमस्वेव रुचिं जनयति । यथातिमात्रप्रतिकूल्ये व्यवसित प्रवर्तते, त निगृह्णन् स्वप्राप्ति विरोधिष्वधोगतिसाधनेषु कमसु सज्जयति (मज्जयति?) (रुचिं जनयति) । यथोक्त भगवता स्वयमेव, (गी १०-८) अहं सवस्व प्रभवो मत्त सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मा धुधा भावसमन्विता ” इत्यारभ्य, “तेषा सततयुक्ताना भजता प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोग त येन मामुपयान्ति ते”, (गी १० १०, ११) “तेषामेवानुकर्यार्थमहमहानज तम । नाशयाम्यात्ममात्रव्यथो ज्ञानदीपन भास्वता” इति । तथा (गी १६-८) “असत्यम् प्रतिष्ठ ते जगदाहुरनीश्वरम्” इत्यादि, (गी १६ १८) “मामात्मपरदेहेषु प्रद्विपन्तोऽभ्य-

स्वाशय प्रथक्कृत्य दानमप्यनुमतिमन्तरा न भवति । दम्पतिधनविषये तु न प्रथमरणम्, नाप्येकमात्रस्य फलम् । इयान् विशेष — लौकिके स्वयमवानुमतिं संपादयति । ईश्वरस्तु तेन प्रार्थितोऽप्यप्रार्थितोऽपि प्रथमप्रयत्न इष्टा स्वयमेव तमनुमन्यते, प्रकल्पाधकसत्त्वं कचिदनुमत्य प्रयत्न मोघवत्यपि । अनुमत्यनन्तर मपि इष्टसाधनत्वान्निन्वेच्छायाश्च कृतिं प्रति कारणत्वमन्त्येव, तदभावे तत्रमावात् । एमच्छेद न याम्-दकारिवत् प्रेरणम् । तथाच, इदं कर्म अस्य फलम् इति सामा येन परमात्मसकरूपपनिग्रहानुग्रहात्मक-नियमनात् ज्ञानेच्छावत् प्रवृत्तिर्जायमाना अर्थात् देशकालानुसारोपनिपतितभोग्यवस्तुविशेषनिपक्षिणी भवति । अथ तद्व्यक्तिविषयकत्वैव तत्रप्रवृत्तिमनुमन्यते इति सर्वोऽपि प्रवृत्तितत्संकरुपाधीनैव । तत्र भोगस्य, अन्यार्थसमुपपत्ता या व्यक्ति तद्विषयकत्वस्य यादृच्छिकत्वात् तत्र प्रथमप्रवृत्तानुदासीनत्वं परस्य, तथैव तदा निवारकत्वाभावरूपमनुमन्तृत्वमपि । प्रवृत्तिहेतुसंकरुपवत्त्वरूपमनुमन्तृत्व तु द्वितीयादिप्रवृत्तौ । अत्र सर्वत्रापि किञ्चिद्भूयैव प्रबलत्वमप्यन्त्येव । तथापि अत्यन्तानुकरुष्यार्थिकृत्यान्तरक्यवसितपुरुष विषये कचित् प्रथमप्रवृत्तिरपि विषयविशेषादीन्तज्जिवमनाधीनेति, ‘एभ्यो लोकेभ्य’ इति सर्वादि शायित्वनिर्देशादवगम्यते । एवमेन्द्रात्थाविषये पुष्पत्वेन पुष्यस्य पापत्वेन पापस्य वा विगिष्पारम्भकृत्या क्लृप्ते पुष्ये पाप वा सति तन्धीनसकरूपोपि प्रवर्तकत्वरूपो प्राज्ञ । अनिच्छतोऽपि बलाविशेषनरूप नियमनं तु नेष्यते इति मारम् । श्रीयासायं श्रीदेशिकप्रकृत्यसामरस्यमन्यव न्यरूपयाम ।

कृता संपादिता । इतरानुमते] स्वनेव कृतमिति पाठे अनुमत्यनन्तरं परस्वत्वापादनरूपे दानं स्वमात्रकृतमित्यर्थं । असत्यम् सत्यशब्दवाच्यत्रयानुपादानकम्, अप्रतिष्ठितम् भ्रान्तिधारकम् ।

द्वयकाः” इत्यन्तमुच्यत्वा, (गी १६-१०.) “तानहं द्विपतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमश्रुमान् आसुरीष्वेव योनिषु” इत्युक्तम् (इति ?) ॥ ४१ ॥ इति परायत्ताधिकरणम् ॥

६०. अंशाधिकरणम् २-३-७ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकित्वादित्वमधीयत एके । २ । ३ । ४२ ॥

जीवस्य कर्तृत्वं परमपुरुषायत्तमित्युक्तम् ; इदानीं किमयं जीवः परमादत्यन्तभिन्नाः, उत परमेव ब्रह्म भ्रान्तम्, उत ब्रह्मैवोपाध्यवच्छिन्नम्, अथ ब्रह्मांश इति संशयते । श्रुति-विप्रतिपत्तेः संशयः । ननु, (शारी. २-१-१५) “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः”, (शारीः

एवं नियन्तृनिग्राम्यभावरूपसंबन्धे उक्ते शेषशेषिभावादिसर्वसंबन्धप्रयोजकाकारोऽथ प्रति-
बोध्यते । अज्ञत्वान्यत्वानन्यत्वबोधकश्रुतिविप्रतिषेधपरिहाराथैवेदमधिकरणम् । आत्मनां ब्रह्मांशताबोधक-
प्रमाणानि सिद्धान्तेऽपि यथाश्रुतार्थानि न भवितुमर्हन्तीति कृत्वा तद्भेदेव भेदाभेदश्रुतीनामेकतरादरणेनान्भ-
तरान्यथानयनमस्त्विति तत्तन्मतपक्षपातिनो मन्यन्ते । तन्निरास इह क्रियते । क्वचिदन्यथानयनेऽन्यत्वाप्य-
नाध्यासः प्रसक्तो यथाशक्ति परिहरणीय इति अंशताबोधकप्रमाणयथाश्रुतार्थशिक्षणमेतच्छ्रुत्यम् । तत्र
शरीरात्मभावस्वीकारेण विधिनिषेधवैयर्थ्यापादकपरायत्तैकत्वभावकल्पनाद्वरं राजभूत्यन्यायेनात्यन्तमेव इति
केचित् । अमेदश्रुतिरक्षणमेव भेदश्रुतित्याग एव युक्त इति परे । तत्र उभयश्रुतिसमादरणेन अंशश्रुति-
सामञ्जस्यमेव स्थाप्यते । श्रुतिं प्रतिपत्तेरिति नानात्वैकत्वश्रुतिविरोधादित्यर्थः । अवैदिकमतनिरसनं
न प्रकृतमिति । ननु नानात्वमङ्गीकृत्य विशिष्टवेषेण एकत्वश्रुतिनिर्वाहस्य प्रागेव कृतत्वात् कथं विरोधशं-
केति पृच्छति नन्विति । विप्रतिपत्तिपरिहारो हि विशिष्टवेषमादाय कार्यः । विशिष्टत्वमेव स्वभाव
इत्यत्रैव विवादे प्राप्ते विप्रतिपत्तिः पुनरुन्मज्जतीति भावः । अत्यन्तभिन्नत्वमिह शरीरात्मभावरहितत्वे
सति भिन्नत्वम् । शरीरलक्षणे ‘यदवस्थं द्रव्यम्’ इति निवेशात् देहपरिग्रहकालिकविलक्षणधर्मभूतज्ञाना-
वस्थचेतनशरीरकत्वमालेण, अर्थात् अचिद्विशिष्टतादशायां जीवशरीरकत्वमालेण अन्तर्यामिश्रुत्यादेरुपपन्न-
त्वात् शुद्धजीवस्वरूपस्यापि ब्रह्मशरीरत्वं न वक्तव्यम् । अतो विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वमेव जीवस्मेत्यस्या-
भावात् तादृशंशत्वं दुर्बचम् । तादृशांशत्वस्वीकारे परमात्मनोऽप्यंशत्वापत्तिश्च । किञ्च शरीरत्वस्य
आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वविशेषरूपतया तेषामाकाराणां शरीरवाचिशब्दप्रयोगे प्रतीत्यभावाच्च न तावद्वि-
शिष्टवाचित्वसंभवः । अवयवत्वरूपांशत्वं तु ब्रह्मणो निरवयवत्वात् दुर्बचमेव । औपाधिकप्रदेशत्वमंशत्व-
मित्युक्तौ तु अंशशब्दमुल्लेखार्थस्त्यक्त एव भवति । एवञ्च समुद्रे गोप्पठस्थेव, मेरोरंश. किरिट इत्यत्रेव च,
अक्षैकदेगनिरूपितसाजात्यमालेणाप्यंशशब्दनिर्वाहात् अत्यन्तमेद एवास्तिवति कश्चित् पक्षः । अथ भेदा-
भेदश्रुत्योरेकतरभावस्ये स्वीकर्तव्ये प्रमाणान्तरात्यन्ताप्राप्ताभेदबोधकश्रुतिप्रावच्यमेव युक्तम्, अंगत्वश्रुति-
ध्यासिन् पक्षे न पूर्वपक्ष इवात्यन्तगौणतां लभते इति द्वितीय. पक्षः । तत्र ब्रह्मणो जीवैवमेव तद्विषय-
त्वापत्तिरिति पूर्ववायुद्रव्यद्रोपपरिहाराय सर्वमिन्द्रात्वस्वीकारेण जीवव्याप्यभेदं शांकराहतः । सर्वमिन्द्राः-

२१२२) “अधिक तु भेदनिर्देशात्” इत्यत्रैवायमर्थो निर्णीतः ॥ सत्यम्, स एव नाना शैकत्वश्रुतिविप्रतिपत्त्या आक्षिप्य जीवस्य ब्रह्मशत्रोपपादनेन विशेषतो निर्णायते । यारद्धि जीवस्य ब्रह्मशत्र्वं न निर्णीतम्, तावत् जीवस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वं, ब्रह्मणस्तस्मादधिकत्व च न प्रतितिष्ठति । किं तावत् प्राप्तम् ?

अत्यन्तभिन्न इति । कुत ? (श्लो १९) “ज्ञाज्ञौ द्वावजावीजनीशौ” इत्यादिभेद-निर्देशात् । ज्ञाज्ञयोरभेदश्रुतयस्तु, ‘अभिना मिञ्चेत्’ इतिवत् विरुद्धार्थप्रतिपादनादौपचा-रिण्य । ब्रह्मणोऽंशो जीव इत्यपि न साधीय । एकस्त्वेकदेशराची क्षशब्दः । जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वे तद्गता दोषा ब्रह्मणि भवेषु । न च ब्रह्मखण्डो जीव इत्यश्रुत्वोपपत्ति, खण्ड-नानइत्वाद् ब्रह्मण, प्राणुक्तदोषप्रसङ्गाच्च । तस्मादत्यन्तभिन्नस्य च तदशत्व दुरुपपादम् ।

यद्वा भ्रान्त ब्रह्मैव जीव । कुत ? (छा ६१०३) “तत्त्वमसि”, (श्रु ६५४) “अयमात्मा ब्रह्म” इत्यादिब्रह्मात्मभावोपदेशात् । नानात्ववादिन्यस्तु प्रत्यक्षादिसिद्धार्था-नुवादिस्वादनन्ययासिद्धद्वैतोपदेशपरामि श्रुतिभिः प्रत्यक्षादय इवाविधान्तगता’ रूपाप्यन्ते ।

अथवा ब्रह्मैवानाद्युपाध्यवच्छिन्न जीव । कुत ? तत् एव ब्रह्मात्मभावोपदेशात् । न चायद्युपाधिभ्रान्तिपरिकल्पित इति यक्तुं शक्यम्, बन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्ते — इति —

एव प्राप्तेऽभिधीयते ब्रह्मांश इति । कुत ? नानाव्यपदेशात्, अन्यथा च—एकत्वेन व्यपदेशात् । उभयथा हि व्यपदेशो दृश्यते । नानात्वव्यपदेशस्तावत् स्रष्टवस्तुज्यत्व निय-न्तृत्वनिर्वाह्यत्व सर्वश्रुत्वाङ्गत्वं स्वाधीनत्वपराधीनत्व शुद्धत्वाशुद्धत्व-कल्याणगुणाकरत्वतद्वि-परीतत्व-पतित्वशेषत्वादिभिर्दृश्यते । अन्यथा च—अभेदेन व्यपदेशोऽपि, “तत्त्वमसि” “अयमात्मा ब्रह्म” इत्यादिभिर्दृश्यते । अपि दाशकितवादित्वमधीक्त एके- (ब्रह्मदत्ते) “ब्रह्म दाशा

त्वे अपूर्वानन्तर्योपदेश-ब्रह्मणोऽस्मादिव्यपस्थादि सर्वथैव न घटत इति औपाधिकभेदवादो भास्करेण । अनुपहितपदेशे दोषाभावमात्रेण ब्रह्मनिर्दोषत्ववचननिर्वहणमेतत्पक्षे ।

ज्ञाज्ञाविति । इदं शुद्धजीवस्वरूपेण भेददर्शकं वाच्यम् । अन्तर्गताः रूपाप्यन्त इति । अवि-चाररूपमिध्यावस्तुमूलभेदपरत्वेन नानात्वश्रुतिभिरवबोधन्त इत्यर्थः । तत् एव पूर्वोक्तादेव । एव प्राप्त इति । अश्व जीवश्लोकमौपचारिक वा मुरुग्र वेति विचार एवान्तत पर्यवसानम् । औपचारिकमित्येव पूर्वपक्ष । मुरुग्रमश्वत्वात्स्थापयति, अभिधीयतेब्रह्मांश इति । परकदर्थमानभेदभेदश्रुतिभिरैव अशशब्द-श्रुत्यार्थस्वीकारमागोऽप्युपदिश्यत इति ज्ञापयितुं सूत्रे नानेत्यादिहेतव उपदिश्यते । तत्राद्वैतलक्षण-शिष्टेन । पुरोहितोऽयं राजेतिवत् अभेदश्रुति स्तुतिपरतया नेयेति द्वैतमत सर्वथा न भवतीति ज्ञापयि-त्यु—अपि दाशेत्यादिभाग । तर्हि सर्वथाक्यसाधारण्याय कायकारणगवादिपरत्वमेवाभेदवाक्यविवक्षित-मस्तु इति चेत् एव स्रष्टव्या निर्वहस्य ब्रह्मणि जीवश्लोकपरिहारकतया श्रेयस्त्वेऽपि अशशब्दार्थविचारे-द्वैतवादादद्वैतवादे किञ्चिन्मुल्यत्वमस्तीति ज्ञापनार्थं तत्रकृता अभेदश्रुत्युप-यसनमेवमधिक

ब्रह्म दासां ब्रह्मणे कितवाः” इत्याथर्वणिका ब्रह्मणो दाशकितवादित्वमप्यधीयते । तस सर्वजीवव्यापित्वेनाभेदो व्यपदिश्यत इत्यर्थः । एवञ्चुभयव्यपदेशस्युत्पत्त्यसिद्धये जीवोऽप्यम्, ब्रह्मणोऽश इत्यभ्युपगन्तव्यः । न च भेदव्यपदेशानां प्रत्यक्षादिप्रसिद्धार्थत्वेनान्यथासिद्धत्वम् । ब्रह्मसुख्यत्व-तन्निर्वाण्यत्व-तच्छरीरत्व-तच्छेषत्व-तदाधारत्व तत्पाल्यत्व-तत्संहार्यत्व-तदुपास-कत्व-तत्प्रसादलभ्यधर्मार्थिकाममोक्षरूपपुरुषार्थभाक्त्वादयः, तत्कृतश्च जीवब्रह्मणोर्भेदः प्रत्य-क्षाद्यगोचरत्वेनानन्यथासिद्धः । अतो न जगत्सृष्ट्यादिवादिनीनां प्रमाणान्तरसिद्धभेदानुवा-देन मिथ्यार्थोपदेशपरत्वम् । न च-अखण्डैकरसविन्मात्रस्वरूपेण ब्रह्मणा आत्मनोऽतद्भावा-नुसन्धानम्, बहुभवनसंकल्पपूर्वकवियदादिसृष्टिम्, जीवभावेन तत्प्रवेशम्, विचित्रनामरूप-स्याकरणम्, तत्कृतानन्तविषयानुभवनिमित्तसुखदुःखभाषित्वम्, अभोक्तृत्वेन तत्र स्थित्वा तन्निष्पन्नेनान्तर्यामित्वम्, जीवभूतस्य स्वस्य कारणब्रह्मात्मभावानुसन्धानम्, संसारमोक्षश्च, तदुपदेशशास्त्रं च कुर्वाणेन भ्रमितव्यमित्युपदिश्यते, तथा सति उन्मत्तप्रलपितत्वापातात् ।

उपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म जीव इत्यपि न साधीयः, पूर्वनिर्दिष्टनियन्तृत्वनियाम्यत्वादिभ्य-पदेशवाधादेव । न हि देवदत्तादेरेकस्यैव गृहाद्युपाधिभेदास्त्रियन्तृनियाम्यभावादिसिद्धिः ।

अत उभयव्यदेशोपपत्तये जीवोऽयं ब्रह्मणोऽश इत्यभ्युपेयम् ॥ ४२ ॥

नानात्वश्रुतीनां प्रथमं निर्देशात् अद्वैतवादनिरासे नैर्भयं ततो द्वैतवादश्रेयस्त्वसंमतिश्च सूत्रकृतो ज्ञायते । एवं दाशाचैक्यप्रदर्शनम्-अत्यन्तानुपपन्नस्य नीचैक्यस्य श्रुतिप्रतिपन्नत्वात् स्वरूपैक्यं न श्रुतिसंमतमिति प्रतिबो-ध्याद्वैतसंखण्डनार्थमपि । जीवात्मा ब्रह्मांशः तद्विभक्तत्वतदभिन्तत्वोभयप्रकारकश्रौतबोधविषयत्वादिति सूत्रार्थः । किमिदमंशत्वमिति उपरितनै- सूत्रैरवगमयिष्यते । नानात्वेति । सूत्रे नानाशब्दो नानात्वपर । अपि दाशेति । अत्यन्तनीचधीकराद्यभेदोऽपि श्रुतः । नेदं वाक्य ब्रह्माभेदेन दाशादिस्तुतये ; दाशादेः प्रकरणार्थत्वाभावात् । न च ब्रह्मनिन्दायै, तस्यानिन्धत्वात् । अतोऽयमभेदः तात्त्विक एव । अथापि न स्वरूपैक्यम्, नीचोच्चभावादिति भावः । शाकरपक्षं निरस्वति न च भेदेति । उपदिश्यमानानामर्धानां प्रमाणान्तरासिद्धत्वेऽपि अद्वैतश्रुतिवलेन मिथ्यात्वं स्वीकृत्य मिथ्यार्था एवोपदिश्यन्त इत्युक्तौ को दोष इत्यत्र विशदयति न चारखण्डेति । ब्रह्मणेत्यस्य कुर्वाणेनेति विशेषणम् । भ्रमितव्यम् भ्रान्तेन भाव्यम् । अयमर्थः—ब्रह्म बहुभवनसंकल्पपूर्वकवियदादिसृष्टिप्रभृति-तदुपदेशशास्त्रपर्यन्तकारित्वेन वेदेन साक्षादुपदिश्यते । इदञ्च निर्विशेषब्रह्मणि स्वप्रकाशे कथं स्यात् । अतोऽन्यथानुपपत्त्या तेन आत्मनो-ऽतद्भावानुसंधानं कुर्वता भ्रान्तेन, सृष्ट्यादि बहुकर्तृत्वभ्रान्तिमता च भाव्यमिति अस्मिन्नुपदेशे शास्त्रपर्यव-सानमिति । एष वादो न युक्तः । अखण्डैकरसविन्मात्रत्वे स्वरूपतिरोधान-विपरीतानुसंधान-तदधीन-कार्यादिकल्पनानवकाशेन सर्वस्योन्मत्तप्रलपितत्वापातादिति ॥ अत इति । पूर्वमेव सूत्रकृता अनन्यत्वं जीवस्य, जीवाद् ब्रह्मणोऽधिकत्वं जीवेऽवस्थितत्वं जीवशरीरकत्वं जीववाचिषाब्दसुख्यार्थत्वं सर्वमुक्तम् । स शरीरात्मभावः अपृथक्सिद्धप्रकारस्वरूपासत्वात्मकः इति आधेयत्वनिधेयत्वादिप्रयोजकाकारवर्णनमपि

मन्त्रवर्णात् । २ । ३ । ४३ ॥

(पु ५) “ पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृत दिवि ” इति मन्त्रवर्णाच्च
ब्रह्मणोऽंशो जीवः । अंशवाची हि पादशब्दः । “ विश्वा भूतानि ” इति जीवानां बहुत्वा
बहुवचन मन्त्रे । सूत्रेऽपि अज्ञ इत्येकवचन जात्यभिप्रायम् । (शरी २ ३ १४) “ नात्मा
भूतेः ” इत्यत्राप्येकवचन जात्यभिप्रायम्, (श्वे ६-१३) “ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतना
नामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ” इत्यादिभ्रुतिभ्य ईश्वराद्भेदस्यात्मना बहुत्वानित्य-
त्वयोश्चाभिधीयमानत्वात् । एव नित्यानामात्मनां बहुत्वे प्रामाणिके सति ज्ञानस्वरूपत्वेन
सवपामेकरूपत्वेऽपि भेदकाकार आत्मयाथात्म्यवेदनक्षमैरवगम्यते । (गारी २ ३ ७) “ अस-
ततेधाव्यतिकरः ” इत्यनन्तरमेव चात्मबहुत्व वक्ष्यति ॥ ४३ ॥

अपि स्मर्यते । २ । ३ । ४४ ॥

क्रियते इति शुद्धजीवब्रह्मस्य सर्वमूलरूपेण ज्ञापनम् । ‘ स ब्रह्मा सोऽपरं परम स्वराट् ’ इति
ब्रह्मज्ञानशिवविशेषं मुक्तस्यापि शरीरालम्बात् श्रुत इहानुसंधेय ॥ आधेयत्वविधेयत्वादीनां विशेषतो
भानामावेऽपि ससर्गभूतत्वात्प्रयोजकापृथक्सिद्धप्रकारत्वमश्रुतमिति निगूढम् ॥ ४२ ॥

एव भेदाभेदश्रुतिमूलकार्यापत्त्या जीवानामशत्वमुपपाद्य तत्र साक्षात् श्रुतिमेव दर्शयति मन्त्रेति ।
वर्णशब्द पादशब्दोऽयमर्थार्थक इति ज्ञापनाय । वद्रेषु पादत्वस्य अमृते पादत्वस्य च श्रवणात्
सर्वेषां जीवानामविशेषेणाशत्वसिद्धिः । ब्रह्मभिधानामेव एतत्पादचतुष्टयतया निर्गतत्वं तदतिरिक्ततया
ब्रह्मण अस्वेति पृथग्या निर्देशाच्च स्वस्वरूपैकदशत्वरूपपादत्वमत्राविवक्षितमिति स्वगूढाशयज्ञापनार्थं
वर्णयन्म् । तदत्र भेदश्रुतिविरोधिनोऽशत्वस्य विवक्षा । एव जीवानां बहुत्वस्यानेकाशत्वस्य चावगमात्
एकवचनमविवक्षितार्थमित्याह सूत्रेऽपीति । तद्वहुत्वे, पादभूतानां ब्रह्मणो भेदे च स्पष्टश्रुतिमपि दर्शयति
नित्य इति । ननु नित्यत्वचेननत्वादिसर्वाकारसाम्ये सति, “ तद्वा तादृशेति न कश्चिद् विशेष ”
इति न्यायात् सर्वालैक्यमेव स्थानिति चेन्न—भेदश्रुतिविरोधात् । गोस्वाश्वत्वसङ्घटत्वमुष्णत्वादिवत्
भेदकामाकरुपाकारामावे कथं भेद इति चेत्, तत्राह एवमिति । एकरूपेषु परमाणुषु प्रतिव्यक्ति
विशेषो भेदको वैशेषिकैरिषित । तथाऽस्मिन्निर्दिश्यते, विशेषाणां विशेषान्तरामावेऽपि भेदेन ग्रहण
वत् आत्मव्यक्तीनामेव भेदेन भानप्रयोजकत्वौचित्यात् । एव वद्रेषु भेदकाकारो घर्मभूतज्ञानवैलक्ष्यम्,
मुक्तादिष्वपि तद्यज्यमाण केकयाद्यनुगुणसंकरूपभेदादिषु वैलक्ष्येण सुवचम् । विग्रहरहितेषु भवमात्र
परेष्वपि स्वत्वभूतमविव्यक्तसर्वत्रशापत्यस्य सर्वथा सत्त्वात् भेदग्रहणं न दुष्करम् । सर्वात्मना केसुचित्
साम्ये सति तु व्यक्तीनां स्वरूपेण एव भेदकत्वमस्तु इत्येतावदभिप्रेत्य आत्मयाथात्म्यवेदनक्षमैरव-
गम्यत इति भाषितम् । प्रत्यक्स्यपरास्त्वाम्या भेदग्रहणश्च स्वत्येतरमात्रे प्रत्यात्मम् । तत्रालम्बाथात्म्यवेदेन
नापेक्षितम् ॥ एकवचनस्य जात्यभिप्रायकत्वमेतद्वद्रेऽपि त्रेऽवगम्यत इत्याह अमृततेरिति ॥ ४३ ॥

साक्षादशब्द एव स्मृतावन्तीति दर्शयति अपि स्मर्यत इति ॥ ४४ ॥

(गी. १५-७) “ भूमैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ” इति जीवस्य पुरुषोत्त-
मांशत्वं सयंते । अतश्चायमंशः ॥ ४४ ॥

अंशत्वेऽपि जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वेन जीवगताः दोषाः ब्रह्मण एवेत्याशङ्क्याह—

प्रकाशादिवत्तु नैवं परः । २ । ३ । ४५ ॥

तुशब्दः चोद्यं व्यावर्तयति । प्रकाशादिवत् जीवः परमात्मनोऽंशः । यथाऽन्यादित्या-
देर्भास्वतो भारूपः प्रकाशोऽंशो भवति, यथा गवाश्वशुककृष्णादीनां गोत्वादिविशिष्टानां
वस्तुनां गोत्वादीनि विशेषणानि अंशाः, यथा वा देहिनो देवमनुष्यादिर्देहोऽंशः—तद्वत् ।
एकवस्त्वेकदेशत्वं ह्यंशत्वम् । विशिष्टस्यैकस्य वस्तुनो विशेषणमंश एव । तथा च विवेचकाः
विशिष्टे वस्तुनि विशेषणांशोऽयम्, विशेष्यांशोयमिति व्यपदिशन्ति । विशेषणविशेष्ययो-
रशांशित्वेऽपि स्वभाववैलक्षण्यं दृश्यते । एवं जीवपरयोर्विशेषणविशेष्ययोरंशित्वम्,
स्वभावभेदश्चोपपद्यते ; तदिदमुच्यते—नैवं पर इति । यथाभूतो जीवः, न तथाभूतः परः ।
यथैव हि प्रभायाः प्रभावात् अन्यथाभूतः, तथा प्रभास्थानीयात् स्वांशात् जीवादेशी परो-
ऽप्यर्थान्तरभूत इत्यर्थः । एवं जीवपरयोर्विशेषणविशेष्यत्वकृतं स्वभाववैलक्षण्यमाश्रित्य भेद-
निर्देशाः प्रवर्तन्ते । अमेदनिर्देशस्तु पृथक्सिद्धचनईविशेषणानां विशेष्यपर्यन्तत्वमाश्रित्य
मुख्यत्वेनोपपद्यन्ते । (छा. ६-१०-३) “ तत्त्वमसि ”, (घृ. ६-४-५) “ अयमात्मा ब्रह्म ”
इत्यादिपु, तच्छब्दब्रह्मशब्दवत् त्वमयमात्मेति शब्दा अपि ; जीवशरीरकप्रक्षवाचकत्वेनैकार्थाभि-
धायित्वात्-इत्ययमर्थः प्रागेव प्रपञ्चितः ॥ ४५ ॥

स्मरन्ति च ॥ २ । ३ । ४६ ॥

‘ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ’ इति सूत्रदर्शितरीत्या, जीवानां ब्रह्मजत्वस्याग्निस्फुल्लि-
न्यायेन यादवप्रकाशादिप्रतस्वादर्शनेन च स्वरूपैकदेशत्वरूपमंशत्वं स्वाभिमतमिति मा भूत् ; ब्रह्मणि सर्व-
दोषसमावेशापत्तेरिति प्रतिबोधनाय विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वरूपमंशत्वं स्वाभिमतं सुस्पष्टमाह प्रकाशेति सूत्रेण ।
आदिपदेन अपृथक्सिद्धगुणादीनां देहभूतद्रव्यस्य च ग्रहणम् । नैवं परः—विशेष्यविशेषणयोर्भिन्नपदार्थ-
त्वात् विशेषणगतदोषदुष्टं विशेष्यं न भवति ॥ विशेष्यांशोऽयमिति व्यवहारदर्शनात् परस्याप्यंशत्वापत्ति-
रिति च न । अंश एवांश इत्यवधारणाभिप्रायात् अंशित्वासामानाधिकरणत्वात् अपृथक्सिद्धविशेष-
णत्वस्य विवक्षयैवाश इति व्यवहारात् । अद्वैतिमिर्निर्वचयत्रे अंशपदायोगात् अंश इवाश इत्यन्यथा
कृतम् । अस्मामिरंश एवाश इति सम्यगवधार्यत इति विशेषः । त्वमयमात्मेति शब्दा अपीति ।
उपपद्यन्त इत्यनुषज्यते । त्वंशब्दात्सम्यग्भ्योरिव अयंशब्दस्यापि उपस्थितव्यक्तिशरीरकपरमात्म-
वाचित्वं तादात्म्यस्याभेदरूपस्य बोधाय स्वीकर्तव्यमिति कथ्यमानमन्वावधेयम् । एवं विशिष्टैव्ये बोधिते
तत्तत्पदार्थविशेषणाद्यैवमपि समवादात् विवक्ष्यते ॥ ४५ ॥

स्मरन्ति च । पूर्वमंशशब्दव्यवहारमात्रे स्मृतिरुदाहृता । अत्र प्रकाशादिसूत्रदर्शितापृथक्सि-

एवं प्रभाप्रभावद्रूपेण शक्तिशक्तिमद्रूपेण शरीरात्मभावेन चांशांशिभावं जगद्ब्रह्मणोः
पराशरादय सरान्ति, (वि पु १२२ ५६) "एकदेशस्थितस्वाग्नेज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ।
परस्य ब्रह्मण शक्तिस्तथेदमखिलं जगत्", (वि पु १-२२ ३८) "यत्किञ्चित् सृज्यते येन
सर्वज्जातेन वै द्विज ! तस्य सृज्यस्य सभूतौ तत् सर्वं वै हरेस्तनु." इत्यादिना । चकरात्
भ्रुतयोऽपि—(व ५७ २२) "यस्यात्मा शरीरम्" इत्यादिना आत्मशरीरभावेनांशांशित्वं
बदन्तीत्युच्यते ॥ ४६ ॥

एव ब्रह्मणोऽश्रुत्वे, ब्रह्मप्रवत्पत्वे, ज्ञत्वे च सर्वेषां समाने केषांचित् वेदाध्ययनतदर्था-
नुष्ठानाद्यनुज्ञा, केषांचित् तत्परिहार, केषांचित् दक्षनस्पशनाद्यनुज्ञा, केषांचित् तत्परिहारश्च
शास्त्रेषु कथंमुपपद्यत इत्याशङ्कथाह—

अनुज्ञापरिहारौ देहसबन्धात् ज्योतिरादिवत् । २ । ३ । ४७ ॥

सर्वेषां ब्रह्मांशत्वज्ञत्वादिनैकरूपत्वे सत्यपि ब्रह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रादिरूपशून्यशुचिदेह
सबन्धनिबन्धनौ अनुज्ञापरिहाराद्युपपद्येते ; ज्योतिरादिवत्—यथाज्योतिरित्वेनैकरूपत्वेऽपि
श्रोत्रियागारादगिराद्वियते, श्मशानादेस्तु परिद्वियते—यथा चाभादि श्रोत्रियादेरनुज्ञायते,
अग्निश्मशादेस्तु परिद्वियते ॥ ४७ ॥

असततेश्चाव्यतिकर । २ । ३ । ४८ ॥

ब्रह्मांशत्वादिनैकरूपत्वे सत्यपि जीवानामन्योन्यमेदात्, अणुत्वेन प्रतिशरीरं भिन्न-
त्वाच्च भोगव्यतिकरोऽपि न भवति । भ्रान्तब्रह्मजीववादे उपहितब्रह्मजीववादे च जीवपरयो-
र्जीवानां च भोगव्यतिकरादय सर्वे दोषाः सन्तीत्यभिप्रायेण स्वपक्षे भोगव्यतिकराभाव उक्तः ॥

द्विविशेषणत्वगमक-शक्तिशरीरादिनानाविधपद तदनुगुणदृष्टान्तादिमत् सृष्टिजातं विवक्षितम् । चकारेण
भ्रुतयो गृह्यन्ते । श्रुत्यर्थविचाररूपत्वात् सूत्रस्य तदुपपादनाय स्पष्टार्थकस्यतीर्नैर्दिश्य चकारेण तदुक्ति ॥

जीवानां ब्रह्मभिन्नत्वान्गीकारे भोगसार्कथं प्रसङ्गयिष्यति । तादृशो दोष स्वपक्षेऽपि तुल्य इति
कल्पचिन्मतिरिनासायै स्वपक्षे दोषामाव वक्ष्ये सूत्रद्वयम् । तत्रात्मना ज्ञत्वकर्तृत्वादिवत् अंशत्वस्यापि
साधारण्ये सर्वत्रैकरूपा वृत्त्युक्ता, लोके एकरूपाशताभास्तु एकरूपदृष्टेरानुभविकत्वात् । ब्रह्मांशोऽपि
रामकृष्णादियु यथा एकरूपमाचरणम्, तथा जीवेष्वपि तदरोऽपि सर्वत्रैकरूपमाचरणं युक्तम्, न तु कल्प-
चित् क्वचित् माये कार्ये अनुज्ञानम्, अन्यस्य परिहार इति । अत एकरूपमशक्यं न स्वीकर्तव्यमिति
कथिन्नन्यते । तत्राह अनुज्ञेति । आत्मसामान्यस्य मान्यत्वाशोऽप्यैकरूप्यमेवेष्टम् । अनुज्ञापरिहारौ तु
न तत्पयुक्तौ, किन्तु तत्तत्कार्यविशेषमयुक्ताविति समाधि अभिज्ञस्तः दोषमभावविषय ॥ ४७ ॥

असततेः! सम्यक् ततिः विस्तार सतति —सर्वदेशसंवा धत्वम् । तदभावोऽसततिरणुत्वम् ।
चकारार्थो जीवानां ब्रह्मपेक्षया मिथश्च भेद । तदुभये मिलितं भोगासकरे हेतु । यथा आत्मन एकरूपे
भोगसांकर्यमापद्यते, तथा भेदपक्षेऽपि त्रिसुत्वे सर्वस्य सर्वदेहसंभवात् तदापद्यत एव । तथा ब्रह्मणोऽपि

ननु भ्रान्तब्रह्मजीववादेऽप्यविद्याकृतोपाधिभेदात् भोगव्यवस्थादय उपपद्यन्ते; अत आह-
आभास(सा) एव च । २ । ३ । ४९ ॥

अखण्डैकरसप्रकाशमात्रस्वरूपस्य स्वरूपतिरोधानपूर्वकोपाधिभेदोपपादनहेतुराभास एव ।
प्रकाशैकस्वरूपस्य प्रकाशतिरोधानं प्रकाशनाश एवेति प्रागेवोपपादितम् । आभासा एव इति
वा पाठः; तथा सति हेतव आभासाः। चकारात् (—) “पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा”,
(धि. १-६-९) ? “ज्ञाञ्चौ द्वौ”, (श्वे. ४-६) “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाह्वत्ति” इत्यादिश्रुति-
विरोधश्च । अविद्यापरिकल्पितोपाधिभेदेऽपि सर्वोपाधिभिरुपहितस्वरूपस्यैकत्वाभ्युपगमात्
भोगव्यतिकरस्तदवश्य एव ॥ ४९ ॥

पारमार्थिकोपाध्युपहितब्रह्मजीववादेऽप्युपाधिभेदहेतुभूतानाद्यदृष्टवशात् व्यवस्था भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्याह—

अदृष्टानियमात् । २ । ३ । ५० ॥

उपाधिपरम्पराहेतुभूतस्यादृष्टस्यापि ब्रह्मस्वरूपाश्रयत्वेन नियमहेत्वभावादव्यवस्थैव,
उपाधिभिः, अदृष्टैश्च स्वसंबन्धेन ब्रह्मस्वरूपच्छेदासंभवात् ॥ ५० ॥

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् । २ । ३ । ५१ ॥

अदृष्टहेतुभूताभिसंध्यादिष्वप्युक्तादेव हेतोरनियम एव ॥ ५१ ॥

प्रवेशभेदादिति चेन्नान्तर्भावात् । २ । ३ । ५२ ॥

यद्यप्येकमेव ब्रह्मस्वरूपम्, तत् छेदानहं नानाविधोपाधिभिः संबध्यते—तथाप्युपाधि-

जीवभेदे इति ॥ ४८ ॥

परपक्षे दोषमाह सूत्रचतुष्टयेन । आभास इति । ब्रह्म तिरोहितस्वरूपं प्रपञ्चकल्पनाश्रयत्वात्,
ब्रह्म संभवज्ञानोपाधिकं तिरोहितस्वरूपत्वात्, डित्यो न डपित्यभोगाश्रयः तदुपाधिभिन्नोपाधिकत्वादिति
हेतव आभासाः; निर्विशेषत्वप्रकाशत्वेन पूर्वसाध्यहेतुनिरासात्, अन्तिमहेतोः सौमर्यादौ व्यभि-
चरात् । प्रतिबिम्बजीववादे जीवब्रह्मैक्यसिद्धान्तमङ्गः, अविद्योपधानायोगात् प्रतिबिम्बासिद्धिरुचैति
ज्ञापनाय तिरोधानादिहेतोरप्याभासत्वं भाषितम् । चकारेण श्रुतिविरोधसमुच्चयः ॥ ४९ ॥

भास्करपक्षे तिरोधानाद्यभावात् अन्तिमहेतुदोष एव सिध्यते । तत्र तदभिमतं समाधिं दूषयितु-
मुपरितनूश्राणि । ब्रह्मस्वरूपाश्रयत्वेनेति । न हि सांख्यवत् उपाधिगतत्वमदृष्टस्य तदिष्टम् । एवञ्च
भौमदेहावच्छेदेन कृतस्य फलं यथा तार्किकमते स्वर्गावच्छेदेनात्माऽनुभवति विशुद्धे सति एकत्वात्,
तथा एकोपाध्यवच्छिन्नोत्पादिताददृष्टादन्योपाध्यवच्छिन्नोऽपि फलं सोऽनुभवेदिति । अदृष्टस्याप्यव्यवस्थि-
त्वात् भोगव्यतिकर इति सूत्रार्थः । अस्य सूत्रस्य मिथ्योपाधिवादिपक्षविषयकत्वमपीष्टं सारं ॥ ५० ॥
अभिसंध्यादीति कर्महेतुज्ञानेच्छामयत्नग्रहणम् । चोऽवधारणे, एवमेव, अनियम एवेत्यर्थः॥

मबन्धिब्रह्मप्रदेशभेदाद्बुपपद्यत एव भोग्यवस्थेति चेत् — तन्न, उपाधीना तत्र तत्र गमनात् सर्वप्रदेशानां सर्वोपाध्यन्तर्भावात् व्यतिकरस्तदवस्थ एव । प्रदेशभेदेन सभन्धेऽपि सर्वस्य ब्रह्मप्रदेशत्वात् तत्तत्प्रदेशसबन्धि दु ख ब्रह्मण एव स्यात् । पूर्वत्र (शारी ० ३, ३२-३६) “नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो याऽन्यथा”, “उपलब्धिवदनियमः” इत्याभ्यां सूत्राभ्यां वेदान्तानां सर्वगतजीववादिना दोष उक्तः, अत्र तु “आमास एव च” इत्यादिभिः सूत्रैवदावलम्बिनामात्मैकत्ववादिना दोष उच्यते ॥ ५२ ॥

इति अंशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमासामाष्ये द्वितीयव्याख्यास्य तृतीय पाद ॥ २-३ ॥

उपाधिसबन्धीति । अव्याप्यवृत्तिविशेषगुण इष्यते इति तार्किकै अवच्छेदकस्थल एव कार्य-स्वीकारात् तद्वीत्या, यदवच्छेदेनामिसंभ्यहृष्टादेरुत्पत्ति तदुपलक्षितप्रदेश एव फलमिति स्वीक्रियत इति भावः । अन्तर्भावात् उपाधीना सञ्चरिष्युत्वात् अन्यप्रदेशानामप्येकोपाध्यवच्छिन्नत्वभावात् । तथा च जीवानां मिथोभोग्यव्यतिकर स्यादेवेत्यथ । सर्वोऽपि भोगो ब्रह्मप्रदेशस्यत्वात् ब्रह्मण एवेति तस्य सर्व दोषदुष्टत्वापत्तिश्चेत्याह । प्रदेशभेदेनेति । एषा सूत्राणां पौनरुक्त्यं परिहरति पूर्वत्रेति । तथा च साख्यादिपक्षनिराकरणपरतया सूत्राणामेषां योजनं परकृतं पौनरुक्त्यादयुक्तम् । कथञ्च स्वपक्षेऽपि संभवतो दोषस्य परपक्षे तैरुद्भावनम् । अथवा जीवविषये अवच्छेदवाद बादरायण स्यापत्तीत्यपि स्यात् । एवञ्च न जीवस्य मुक्तिकाले स्थितिरित्यादिदोषोद्भावनमत्रामिमत् ।

तदेव नीतात्मनामत्यन्तब्रह्ममिष्यत्वस्य तत्स्वरूपैकदेशत्वस्य च निराकरणेन विशिष्टवस्तुवेकदेशतया तदपृथक्सिद्धविशेषणस्वरूप तदंशत्वमुपपादितम् । एवममृता तदधीनकर्तृत्वज्ञत्वाभ्यां अचेतनवत् विकाररहिता समष्टौ निर्विकारा व्यष्टौ तत्कार्यमृता इति चेतनाचेतनसर्वकारणत्वं ब्रह्मण मुस्यमिति पादार्थः ॥

इति श्रीमद्वेदान्तरामानुज-यनीन्द्र-महादेशिकचरणारविन्दचञ्चरीकस्य श्रीमद्रामानुज मुनीन्द्र महादेशिक-पदप्रसेवासमाधिगतसर्ववेदान्तार्थस्य वात्स्यश्रीशैल-सम्बन्धवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य अभिनवदेशिकस्य कृतिषु श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदर्पणे द्वितीये तृतीये ।

श्रीमते रामानुजाय नमः । शुभमस्तु ।

श्रीः ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते (श्रीभाष्ये)

श्री शा री र क मी मां सां भा ष्ये

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः (प्राणपादः)

६१. प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् २-४-१ ॥

तथा प्राणाः । २ । ४ । १ ॥

ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य वियदादेः कृत्स्नस्य कार्यत्वेनोत्पत्तावुक्तायां जीवस्य कार्यत्वेऽपि स्वरूपान्यथाभावलक्षणोत्पत्तिरपोदिताः तत्प्रसङ्गेन जीवस्वरूपं शोधितम् । संप्रति जीवोपकरणानामिन्द्रियाणां प्राणस्य चोत्पत्त्यादिप्रकारो विशोध्यते । तत्र किमिन्द्रियाणां कार्यत्वं जीववत्, उत वियदादिवदिति चिन्त्यते । किं युक्तम् ?

जीववदेवेत्याह पूर्वपक्षी—तथा प्राणाः—इति । प्राणाः—इन्द्रियाणि । यथा जीवो नोत्पद्यते ; तथेन्द्रियाण्यपि नोत्पद्यन्ते । कुतः ? श्रुतेः । यथा जीवस्वानुत्पत्तिः श्रुतेरव-

श्रीः । श्रीमते भगवद्रामानुजाय नमः ।

भाष्यार्थदर्पणे द्वितीयाध्याये तुरीयः पादः

पूर्वपादे देहारम्भकवियदादेः देहिनश्च कार्यताप्रकारः शोधितः । अस्मिन् पादे व्यष्टिनिविष्ट-
त्दीयवस्तुकार्यताशोभनं क्रियते । तानि च वस्तूनि करणानि, प्राणः, कलेवरश्च । तत्र करणादौ कार्यत्व-
प्रतिष्ठापनम्, कलेवरस्य साक्षात्परमालकार्यत्वस्यापनञ्च क्रियते । संख्यापरिमाणोदिविचारः सर्वः पूर्वपादे
ज्ञत्वकर्तृत्वादिविचारवत् प्रासङ्गिकः । आदिममधिकरणमिन्द्रियाणामुत्पत्तिस्थापकम् । जीववदिति दृष्टान्त-
संगतिः पदर्थ्यते । नन्विदम्, 'असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः' इत्यादित एव सिद्धम् । सत्यम्—अनुत्पत्ति-
श्रुतिनिर्वाहप्रकारव्युत्पादनाय पुनरारम्भः । एवमत्राधिकाशङ्का—पक्षीकरणादिविषयकप्रमाणानुरोधेन
वियदादेः स्वरूपान्यथाभावलक्षणविकारस्वीकारेऽपि इन्द्रियादेः प्रलयकालस्थित्यवगमेनानुत्पत्तौ निश्चिन्ता-
याप्, तदुत्पत्तिश्रवणं आप्यायकवस्तुसंश्लेषादिकभावाद्वा जीववदन्यथा निर्वाहमिति न प्रतिज्ञाहानि-
रिति । एवमधिकारांकाप्रतिपादनसौकर्याय तथा प्राणा इतीदं पूर्वपक्षसूत्रत्वेनैव भाष्येऽभिमतम्, न तु
शांकर इव सिद्धान्तसूत्रत्वेन । किञ्च ज्ञाधिकरणप्रभृतीनां प्रासङ्गिकत्वात् नात्राज्ञाधिकरणादिकमादाय
संगतिर्वक्तव्या, किञ्च, 'यत्परङ्गेन यदागतम्, तत्समाप्तौ तद् बुद्धिस्थं जायते' इति न्यायात् बुद्धिस्थेन
आत्माधिकरणेन । तदा च जीववत् नोत्पद्यत इति तथाशब्देनाविदेशात् पूर्वपक्षसूत्रत्वमेव युक्तम् ।
तद्विहाय वियदाधिकरणार्थोददेशस्तु संभवन्त्यां गतौ व्यवहितत्वान्न युज्यते । तर्हि सिद्धान्तप्रमेयपति-
पादकसूत्रं न लक्ष्यत इति न मन्यन्त्य—उक्तानुक्तविवेकेन पूर्वपक्षिणां प्रति यद् वक्तव्यम्, तदंशस्या-
नन्तरसूत्रे सारोद्घारेण कथनात् अपह्लाद्विकरणसूत्रत्वेव तस्य सिद्धान्तसूत्रताया सम्बन्धुपपन्नत्वात् । तद्
वशश्चिन्त्यते । सर्वमिदमभिप्रेत्याह ब्रह्मेति । सौत्रतथाशब्दार्थमाह यथा जीव इति । अतपथब्राह्मण-

गम्यते, तथा प्राणानामप्यनुत्पत्तिः श्रुतेरेवावगम्यते । तथा प्राणा इति प्रमाणमप्यति
 दिश्यते । का पुनरत्र श्रुतिः ? (शतपथ ६ १ १) “अमद्वा इदमग्र आसीत् । तदाहुः किं
 तदामीदिति । ऋषयो वा ते अग्रे अमदासीत् । तदाहुः के ते ऋषय इति । प्राणा वाच
 ऋषयः ” इति जगदुत्पत्ते प्राक् इन्द्रियाणां सद्भाव श्रूयते । प्राणशब्दे बहुवचनादिन्द्रि-
 याण्येवेति निश्चीयते । न चेय श्रुतिः, (श्रु ४ ३ ३) “वायुश्चान्तरिक्षं च, एतदमृतम्”,
 (श्रु ३ ५ २२) “सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः” इतिवत् चिरकालावस्थावित्त्वेन परिणेतु
 शक्या, ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ इति कृत्स्नप्रपञ्चप्रलयवेलायामप्यवस्थितत्वश्रवणात् ।
 उत्पत्तिवादिन्यस्तु जीवोत्पत्तिवादिन्य इव नेतव्या इति ॥ १ ॥

एव प्राप्तेऽभिधीयते—वियदादिवदेव प्राणाश्चोत्पद्यन्ते, कुत ? (छा ६-२ १)
 “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्”, (ऐत १ १ १) “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” इत्यादिषु
 प्राक्सृष्टेरेकत्वानुधारणात्, (मु २ १ ३) “एतस्माज्जायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च”
 इतीन्द्रियाणामुत्पत्तिश्रवणाच्च प्रागवस्थानासमवात् । न चात्मोत्पत्तिवादवत् इन्द्रियोत्पत्ति-
 वादा परिणेतु शक्याः, आत्मवत् उत्पत्तिप्रतिषेधश्रुतीनां नित्यत्वश्रुतीनां चादशनात् ।
 (शतपथ ६ १ १) “असद्वा इदमग्र आसीत्” इत्यादिवाक्येऽपि प्राणशब्देन परमात्मैव
 निर्दिश्यते, (छा १ ११ ५) “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसविशन्ति
 प्राणमभ्युज्जिहते” इति प्राणशब्दस्य परमात्मन्यपि प्रसिद्धेः । “प्राणा वा च ऋषयः”
 इति ऋषिशब्दश्च सर्वज्ञे तस्मिन्नेव युज्यते ; न त्वेतेनेष्विन्द्रियेषु । ऋषयः, प्राणा इति च
 श्रुतिः (६ १ १) दर्शयति असदिति । प्राणशब्दस्यात्र न मुख्यप्राणपरत्वं परमात्मपरत्वं वेति व्यनक्ति
 प्राणशब्दे इति । इय बहुवचनश्रुतिरेव पूर्वपक्षिण इह परमास्त्वत् । विषयधिकरणेनागतार्थत्वं दर्शयति
 न चेयमिति ।

एव पूर्वपक्षे प्राप्ते सूत्रकार पूर्वपक्षिपरमात्मज्ञाने कृते सति अन्यत् स्वत एवापान्तप्रावमिति
 कृत्वा बहुवचनश्रुतिनिर्वाहमात्र सिद्धान्तसूत्रैषादर्शयत् । अतोऽनुक्तिसिद्धा तदभिमतता सिद्धान्तसरणिं प्राप्य-
 कार स्वयमेवापराद्धाधिकरण इव दर्शयति वियदादिवदेवेत्यादिना । एवमुपपाद्य ज्ञाप्याश परिशोच्य
 सिद्धान्तभूलमन्वयनीति सर्वमिदं सिद्धान्तसूत्रस्य रूपम् । वियन्यासस्यैवेह प्राप्तिमाह सदेवेति । आत्मन्याय-
 स्याप्राप्तिमाह न चास्मेति । आत्मानुत्पत्तित्तित्यत्वपरा सचर्कमृदिता बहुव श्रुत्य सन्तीति तदुत्पत्ति
 श्रुतिरयथा नीता । प्राणविषये तु नैव तद्वदश्रुतिरिति वैक्यम् । एवमुपपादनव्याजेन यक्ष्यमाणसूत्रे,
 ‘असंभवात् तत्प्राक्कृतेश्च’ इत्यस्य आत्मन्यासासंभवात्, आसीदेकमेवेति श्रुतेऽर्थसंभवेऽपि
 दर्शित । ऋषिशब्दश्चेति । असदिति उपक्रमस्थं परं कारणवाचकपदकत्वात् गनिसामान्यात् नारायण
 परमिति मुगमम् । प्राणपदात् पूर्वश्रुतमृषिपदमपि तत्र स्वरसम् । जघन्यवचनाद्यनुसारेण तदन्यथाकरण
 मयुक्तम् । तथाच बहुवचननिर्वहणप्रकार एव ज्ञेयोऽवशिष्यते । सोऽपि पाश्चाधिकरणं पूर्वमीमासागतं

बहुवचनश्रुतिः कथमप्यपद्यत इति चेत्—तत्राह—

गौण्यसंभवात् तत्प्राक्छुतेश्च । २ । ४ । २ ॥

बहुवचनश्रुतिर्गौणी, बहुवर्थासंभवात् ; तस्यैव परमात्मनः सृष्टेः प्रागवस्थानश्रुतेरेव ॥
इतश्च प्राणशब्दः परमात्मवचनः—

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । २ । ४ । ३ ॥

वाचः परमात्मव्यतिरिक्तविषयस्य नामधेयस्य वाग्निपयभूत[स्य]वियदादिसृष्टिपूर्वकत्वात् । “तद्वेदं तर्ह्यग्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत” इति नामरूपभाजामभा-

स्मरतां सुगम इत्याशय्याह तत्राहेति । प्रश्नपूर्वकं प्राणा इति उत्तरणात् नैर्भर्यावगमात् प्राशनयमतिक्रम्य गतिसामान्यादिनयज्ञातातिरिक्त एव तदर्थो वाच्य इति पूर्वपक्षयाशयः । इन्द्रियेषु असद्भा इदमिति इदंशब्द-
वाच्यजगदभेदायोगात् सोऽनुपपन्न इति सिद्धान्तिभावः । तस्यैवेति । तस्यैव प्राक्छुतेरिति विग्रहः । का-
रणवाक्यान्तराप्यन्ताभिप्रेतानि । असंभवासाधकहेतुरयमिति टीका । अतः सूत्रे चकार एवकाराथे । तेन हेतोः
पूर्वपक्षिज्ञातपूर्वत्वं दर्शयते । अत एव च। प्रसिद्धौ वा । चस्त्वर्थ इति सारे । दीपे चार्थ एव गृहीत इव ।

अत्रेदमपि बोध्यम्—प्राणसत्ताश्रुतिरियं शतपथगतान् मूलकारणविषया, किं तु अवाप्तरकारण-
प्राणविषयेत्युक्तं शाङ्करे । चित्यादिसाधननिरूपणाश्रमवान्तरप्रलये प्रस्तुत्य प्रलये स्थितत्याधिकारिपुरुषस्य
प्रजापतेः प्राणानां कथनमिहेति च भामती । अत्र तु भाष्ये कारणवाक्यान्तरसमानार्थकत्वमेवाभिमतम् ।
अन्यथा गौण्यसंभवादित्यस्य उत्पत्तिश्रुतिर्गौणत्वासंभवादित्यर्थवर्णने क्लेशः ; विषयवाक्यार्थस्य सूत्रकारोणा-
वर्णनमिति दोषोऽपि । एवमपि, “तान् प्राणान्” इत्युपक्रम्य व्यष्टिशरीरसृष्टेरत प्रकरणे उपरिक्थनात्
प्राणशब्दस्येन्द्रियपरत्वमेव युक्तमिति शक्याशमनाय तत्प्राक्छुतेरित्युक्तम् । एकवचनान्तपापपदेन्द्रपदा-
देरप्युपरिश्रवणात् परमात्मनः प्राक्सद्भावस्याप्यन्तावगम इति ऋषिपदस्वारस्येनेदमपि वाक्यं परमात्मपरमेवे-
त्युक्तं भवति । त्रपय इति बहुवचनञ्च गौणम् ; तान् प्राणान् इत्यन्त्रेन्द्रियाणां प्राहत्वे प्राणा इत्युप-
क्रमस्थं पदं तदुपलक्षितपरमात्मपरं भवतु । एवञ्च भाष्ये श्रुतेरेवेत्यस्य अत्र स्थित इन्द्रपदैकवचनान्त-
प्राणपदादिरूपपरमात्मश्रुतेरेवेत्यर्थोऽप्युचित इति । बहुवचनार्थस्य बहुत्वस्य स्वाश्रयप्राणवृत्तिप्राणन-
व्यापारलुप्यप्राणनाश्रयवृत्तित्वरूपं साजात्यमेकत्वेऽस्तीति स्वशक्यसजातीये एकत्वे गौणं बहुवचनमिति
च युक्तम् ॥ २ ॥

ननु प्राणपदेन परमात्मग्रहणेऽपि, यथा एकमित्यादिश्रवणेऽपि सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्यैव कारण-
वाक्ये ग्रहणम्, तथा इन्द्रियविशिष्टस्यैव ग्रहणमस्तु । सन्तु चेन्द्रियाण्यपि प्रलये इत्यत्र तृतीयसूत्र-
प्रवृत्तिः । ननु तच्छब्देनानुपस्थितवियदादिग्रहणं कथमिति शंकाशमनाय वाग्निपयभूतेत्युक्तम् । वाच
इति पदश्रवणात् वाचमवन्वितया अर्था उपस्थिता भवन्तीति भावः । वाग्निपयभूतस्येत्यपि पाटोऽस्ति ।
अर्थश्रुतिसामयिकत्वात् नामकल्पनस्य ततः प्राक् वियदादि-तत्कार्यदेहाद्यभावेन नामव्यवहारादेरिन्द्रि-
व्यापारत्वासंभवात् कार्यहेतुतया सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्यैव इन्द्रियवैशिष्ट्यस्य तदा कल्पनं न भवतीति

वात् तदानीं वागादीन्द्रियकार्याभावाच्च तानि न सन्तीत्यर्थं ॥३॥ इति प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्।

६२ सप्तगत्यधिकरणम् २ ४ २ ॥

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च । २ । ४ । ४ ॥

तानीन्द्रियाणि किं सप्तैव स्युः, अथवैकादशेति चिन्त्यते । श्रुतिविप्रतिपत्तेः सशयः । किं प्राप्तम् ; सप्तैति । कुतः ? गते, विशेषितत्वाच्च । गतिस्तावत् जायमानेन क्रियमाणेन च जीवेन सह लोकेषु सञ्चरणरूपा सप्तानामेव श्रूयते, (धृ २ १-८) “सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्तसप्त” इति । वीप्सा पुरुषभेदाभिप्राया । विशेषिताश्च ते गतिमन्त प्राणा स्वरूपतः, (कठ २ ६ १०) “यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम्” इति । शरीरान्तस्सञ्चरणं विहाय मोक्षार्थगमनं परमा गति । एव जीवेन सह जन्ममरणयोः सप्तानामेव गतिश्रवणात्, योग दश्याया ज्ञानानीति विशेषितत्वाच्च जीवस्य करणानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणबुद्धिमनांसि सप्तैवेति गम्यते । यानि त्वितराणि विषयाणां ग्राहकत्वेन, (धृ ५ २ ७) “अष्टौ ग्रहाः” (यजु ७ ३ १०) “सप्त वै शीर्षण्या प्राणा द्वाववाञ्छौ” इत्यादिषु चतुर्दशपर्यन्तानि प्राणप्रति

भावः । तदानीं प्रलये । कार्याभावाच्चेति चकारेण पूर्वसूत्रोक्तश्रुतिसमुच्चयः । यद्यप्यत्र शतपथ-प्रकरणे व्याप्तिसृष्टे ततः प्राक् वेदरूपवाक्यसृष्टेश्च कथ्यमानतया, “वाच वैदिकशब्दसृष्टे तत्पूर्वकत्वात् परमात्मपूर्वकत्वात् प्राण परमात्मेत्यर्थवर्णनमपि भवति—अद्यापि शब्दसृष्टेरिति द्रव्यसृष्टिपूर्वकत्वस्यापि वर्तमानतया प्राणशब्दस्य परमात्मपरत्वे तत् साधकं न स्यादिति तथा न न्याय्यताम् । वियदादीत्यादि पदेन इन्द्रियाणामपि ग्रहणम् । ननु कार्याभावादिन्द्रियाभाव इति कथमुच्यते । सिद्धान्ते आहङ्कारिकत्वादिन्द्रियाणां मूलसृष्टे प्रागेव तत्सत्त्वस्थेष्टत्वादिति चेत्—उच्यते । प्रलये इन्द्रियनद्भावः किं वचनं बलात्, किं वा युक्त्या । आद्ये वक्तव्यं पूर्वसूत्रेणोक्तम् । अन्त्यपक्षनिरसनमतं क्रियते, इन्द्रियकार्याणां मूलसृष्टधनन्तरमेव भावात् पूर्वमिन्द्रियसद्भावो न युक्तिसाध्य इति । इदमित्युच्यमानजगदमित्त्वसहित हेतुत्वमिन्द्रियेषु न संभवति, प्रत्युत जगत्पूर्वकत्वमिन्द्रियेषु युक्तितो भवेदिति चालामिसंहितम् ॥ ३ ॥

सप्त के इत्यत्र तदवधारणार्थं विशेषितत्वाच्चेति । ज्ञानानीति ज्ञानसाधनेन्द्रियकथनात् हस्ता विव्यावृत्तिः । अप्रतिष्ठन्ते विषयान्तरविमुक्तानि, बुद्धिरथवसायकरणं न विचेष्टेत—नात्यातिरिक्त विषये चलेत्, सा दशा परमा गति योगः । जन्ममरणयोरिति । सर्वलोकसंचारो हि जीववत् गतागते । अतो द्वयमप्युक्तम् । श्रोत्रेति । मा आ अनुमीनापरमि (२ ६) च, “प्रागे जिह्वा च चक्षुश्च स्वक् च श्रोत्रञ्च पञ्चमम् । मनो बुद्धिश्च सप्तैते ज्ञेया करणहेतवः” इति । अष्टौ ग्रहा इति । ग्रहाः ग्राहकाः । अष्टावतिग्रहाः । अतिग्रहा विषयाः । “कति ग्रहा कति अतिग्रहाः” इति आत्मगमस्य प्रश्न एव याज्ञवल्क्येन समाहितः । उपरि प्राणवाग्जिह्वाचक्षुः श्रोत्रमनोहस्तरश्च इति विवरणमपि । शीर्षण्या नेत्रश्रोत्रप्राणद्वयानि वाक् च । अवाञ्छौ पायूपस्थौ । चतुर्दशपर्यन्तानि ।

पादकवाक्शेषु वाक्पाणिपादपायूपस्थाहङ्कारचित्ताख्यानीन्द्रियाणि प्रतीयन्ते, तेषां जीवेन सह गतिश्रवणाभावात् जीवस्याल्पाल्योपकारकत्वमात्रेणैव चारिकः प्राणव्यपदेशः ॥ ४ ॥

इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् । २ । ४ । ५ ॥

न सप्तैवेन्द्रियाणि, अपि त्वेकादश; हस्तादीनामपि शरीरे स्थिते जीवे तस्य भोगोप-
करणत्वात्; कार्यभेदाच्च । दृश्यते हि श्रोत्रादीनामिव हस्तादीनामपि कार्यभेद आदानादिः।
अतस्तेऽपि सन्त्येव । अतो नैवम् - अतो हस्तादयो न सन्तीत्येवं न मन्तव्यमित्यर्थः ।
अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मन एव बुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यत इति एकादशे-
न्द्रियाणि । अतः (बृ. ५-९-४) “दशमे पुरुषे प्राणाः आत्मैकादशः” इति, —आत्मशब्देन
मनोऽभिधीयते—(गी १३-५) “इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः”, (वि. पु.
१-२-४७) “तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश । एकादशं मनश्चात्र” इत्यादि-
श्रुतिस्मृतिसिद्धेन्द्रियसङ्ख्या स्थिता । अधिकसङ्ख्यावादाः मनोवृत्तिभेदाभिप्रायाः; न्यून
व्यपदेशास्तु तत्रतत्र विवक्षितगमनादिकार्यविशेषप्रयुक्ताः ॥ ५ ॥ इति सप्तम्यधिकरणम् ॥

‘नव वै पुरुषे प्राणाः नामिदंशमी’, ‘दशमे पुरुषे प्राणाः’, ‘एकादशं मनश्च’ इत्येवं भाव्यम् ।
विज्ञेयित्वादित्यस्य शीर्षण्या इति विशेषणादित्यर्थो न युक्तः; अवाञ्छावित्यत्रापि प्राणपदानुपलस्य
सतः प्राप्तया सप्तत्वभावात् । शीर्षण्यसप्तकमपि शोषणे चतुष्कमेव भवतीति च ।

तुशब्दार्थमाह न सप्तैवेन्द्रियाणीति । सप्तत्वव्यावृत्त्यर्थः तुशब्दः, न चक्षुरादिव्यावृत्त्यर्थः ।
उपकारकत्वात् गतिकालात् स्थितिकालस्य वैलक्षण्यदर्शको वा । स्थिते इत्यस्य जीव इति विशेष्यम् ।
कुलेत्याधारमभे शरीरे इति पूरितम् । हस्तादयोऽपि शरीरस्थजीवोपकारका इति सूत्रार्थः । अतो
नैवमिति उक्तद्वार्याय । पूर्वैकैः सप्तभिरेषां स्थिते उपकारकाणां मेलने द्वादशत्वं स्वीकृतं स्यात् ;
अतः, ‘सप्तत्वनिषेधमेव कुर्मः, न तु द्वादशत्वमिच्छामः’ इति अनेन गम्यते, अधिकसंख्यायां न्यून-
संख्याया अन्तर्भाव इति चतुर्दशेन्द्रियाणीति मन्येत; तन्निषेधायाह अध्यवसायेति । तैजसानीति ।
इन्द्रियाणि राजसाहकारजन्यानीति केचिदाहुः । देवा.—इन्द्रियाणिदश वैकारिका—सात्त्विकाहङ्का-
रजा; एवं मनोऽपीति परे । अत्र वैकारिकत्वमेव श्रुतिमूलकस्मृतिगतमित्यर्थः । राजसस्तु उपकारकः ।
भेदाभिप्राया इति । अनेन—सप्तसप्तैति प्राक् पुरुषभेदाभिप्रायत्वकथन पूर्वपक्षिदृष्ट्या, सिद्धान्ते चतु-
र्दशग्रहणेन स्वरसनिर्वाह एवेति दर्शितम् । गमनादीति, उक्तश्रुतौ चतुर्दशानामपि संचारे सुवचेऽपि,
‘मन्वप्यदानीन्द्रियाणि’, ‘श्रीहीलैतानि संथाति श्रोत्र चक्षुः’ इति गीतादिकमत्राभिप्रेतम् । सर्वेषां
गमने सति कथं केपाञ्चिदेव गत्युत्किरिति चेत्—गमनविशेषविवक्षयेति मन्तव्यम् । ज्ञानेन्द्रियतयाऽन्यो-
पकारकरूपप्राधान्याभिप्रायात् । आदिना योगादिग्रहणम् ।

ननु नृने स्थिते इति पदश्रवणात्, पूर्वं गतेरित्युक्तत्वाच्च शरीरस्थितिकालमात्रमवाः हस्तादयः,

चक्षुरादयस्तु गतिमन्तोऽपीति वैलक्षण्यमवगम्यते ॥ उच्यते—एतत्सूत्रार्थो भामत्यामेवमुक्त । हस्तादय प्राणा । तुशब्दात् न सत्सैवेत्युच्यते । एव अतः अस्मिन् (सर्वविभक्तिक तसि) एकादशत्वे स्थिते नैवम् न सप्तत्वमिति । शाकरे तु स्थिते सप्तत्वातिरेके सप्तवादोऽवयुत्यवाद , अतः तस्मात् नैवम् सत्सैवेति न मन्तव्यमिति । भाष्येऽत्र शरीरस्थजीवे इत्येवार्थवर्णनेऽपि न हस्तादीनां गति प्रतिपिच्यते । सप्तमात्र-गतिवर्णननिरासेऽपि, अतो नैवमित्येतदर्थो भवितुमर्हति , सप्तमसेति चतुर्दशग्रहणसंभवात् । तदन्तर प्रतिपत्त्यधिकरणे सर्वे प्राणा अनुक्तामन्तीति सर्वेन्द्रियोक्तान्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । “ अत एव सर्वाण्यनु ” इति सूत्रभाष्यश्रुतयोऽपि द्रष्टव्या । तर्हि, स्थिते इत्यग्याग्य क इति चेत्—चक्षुराद्यविशेष हस्तादे स्थितिकाले उपकारकत्वे प्रमाणिके सति कथमिन्द्रियत्वापलाप । जीवोपकारकत्वमेव स्वस्विन्द्रियत्वमिति ज्ञाप्यते । स्थिते इति शरीरस्थितिकथनात् शरीरान्यत्वे सति जीवोपकारकत्वमिति लक्षणं दर्शितं भवति । न च मुख्यप्राणेऽतिव्याप्ति , प्राणा इति बहुवचनान्तपदस्य मुख्यप्राणाधीनत्वाधिकतया तद्वाराणात् । यद्वा न्यायमूत्रे इन्द्रियाणां शरीराश्रितत्वं शरीरोपचयोपघाताधीनोपचयोपघातकत्वरूपं भाषितं मिहानुसधेयम् । अथवा, “ अन्यत्र श्रेष्ठात् ” इति तद्विन्नत्वं लक्षणनिविष्ट सूत्रकृत सूचयिष्यति । अत इन्द्रियलक्षणमूचनार्थं स्थिते इति पदम् । एवंरूपलक्षणकरणं तार्किकरक्षायामपि, “ शरीरसंयोगे सत्येव साक्षात्प्रमितिसाधनम् ” इत्यादि । न्यायसिद्धाब्जने च प्राणान्यत्वे सति शरीरप्रदेशावच्छिन्न-व्यापारतयोपकारकत्वमित्युक्तम् । एवं पूर्वपक्षिणि गतिश्रुत्यादरेण शक्यमाने सिद्धान्ती उपकारजननकाल-विषयकत्वात् स्थितिश्रुतिरेव संख्यार्थे आदर्तमुचिता । सा च, चक्षुश्च द्रष्टव्यत्वेयं सर्वविषयिणी सुचाल-श्रुतिरित्याह । अतः स्थिते इति पदस्य तात्पर्यान्तरसंभवात् न हस्तादिगतिव्यवच्छेदकता । नन्वेवं दीप-ग्रन्थविरोध , तत्र, “ श्रोत्रादीनि गच्छन्ति । वाग्यस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि तु स्थिते शरीरे तेनैव सहोत्पत्तिविनाशयोगीनि ” इति स्पष्टं कथनात् । एवमेव यादृचप्रकाशपक्षोऽपि । सौत्र तुशब्दश्चात्र स्वरस इति चेत्—उच्यते । श्रुतिमूलमाण्याणि सर्वेन्द्रियगतिविषयाणि प्रागेव दर्शितानि । अनोऽयं दीपग्रन्थो यादृचप्रकाशादिपक्षादरेणोऽपि नेन्द्रियत्वमत्र इत्येवम्पर । अयञ्चात्र दीपमूक्त्यर्थे—सूत्रे तुशब्दो हस्तादिगतवैलक्षण्यम्पर । नैवमित्यस्य, न सप्तत्वमित्यर्थः । अतश्शब्दबलात् यत् इत्यपि सिद्धचिनि । यत् सत्सैव गतिमन्त इति वदत पक्षेऽपि हस्तादय तद्वैलक्षण्येन शरीरस्थितिकाले उपकारका इति सिद्धम्, अत उपकारकत्वाविशेषात् सप्तत्वं नास्तीति सूत्रार्थः । एव सूत्रकार पूर्व पक्ष्यनिमित्ते कतिपयमात्रगतिपक्षे स्थित्वैव त स्मिच्छेत्त्वानिति । एवमन्यारुह्ययोजना सूत्राक्षरस्वरस्यमनु-रुध्य दीपे कृतेत्यलम् । सूत्रे हस्तादय इति न शरीरावयवग्रहणम्, किन्तु तत्सवन्धिनामिन्द्रियाणां । एव नेत्रादिकमपि बौद्धवन्न गोलकादिमात्रम् । तदाधारमन्यदाहकारिकमिति । भाष्ये अतो नैवमित्यस्य ‘ हस्तादयो न सन्तीत्येवं न मन्तव्यम् ’ इति व्याख्यानात्, हस्तादीनां गत्यभाववादी शरीरावयवातिरिक्तं हस्तादिकं नेच्छतीति तत्सङ्गनमपि सूत्रकार्यमिति ज्ञायते । तथाच ते न सन्तीति वा, न गतिमन्त इति वा, नेन्द्रियाणीति वा न मन्तव्यमिति ॥ ५ ॥

६३. प्राणानुत्वाधिकरणम् २-४-३ ॥

अणवश्च । २ । ४ । ६ ॥

(वृ. ३-५-१३) “त एते सर्वे एव समाः सर्वेऽनन्ताः” इत्यानन्त्यश्रवणात् विशुत्वं प्राणानामिति प्राप्ते अभिधीयते—(वृ. ६-४-२) ‘प्राणमनूत्कामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्कामन्ति’ इत्युत्क्रान्त्यादिश्रवणात् परिमितत्वे सिद्धे सति, उत्क्रान्त्यादिषु पार्श्वस्थैरनुपलभ्यमानत्वाद्गणवश्च प्राणाः । आनन्त्यश्रुतिस्तु, “अथ यो हैतान् अनन्तान् उपास्ते” इत्युपासनश्रवणाद्दुपास्यप्राणविशेषणभूतकार्यबाहुल्याभिप्राया ॥ ६ ॥

श्रेष्ठश्च । २ । ४ । ७ ॥

प्राणसंवादे शरीरस्थितिहेतुत्वेन श्रेष्ठतया निर्णीतो मुख्यप्राणः, (ऋ. ८-७-१७) “आनीदवातं स्वधया तदेकम्” इति महाप्रलयसमये स्वकार्यभूतप्राणनसद्भावश्रवणात्, “एतस्माज्जायते” इति जन्मश्रवणस्य जीवजन्मश्रवणवदुपपत्तेः नोत्पद्यत इत्याशङ्क्य, प्राक्सृष्टेरेकत्वाच्चाराणादिविरोधात्, (सु. २-१-३) “एतस्माज्जायते प्राणः” इति पृथिव्यादितुल्योत्पत्ति-

अणव इति । ननु उत्क्रमणबलात् परिच्छिन्नत्वमेवात्र वक्तव्यं विमुक्त्ववारणाय । तत्र, अनुपलभ्यमानत्वाद्गणव इति किमर्थं भाष्यते । न हीन्द्रियाणामुपलभ्यमानत्वं कश्चिदिच्छति । अतिप्रसक्त-
 श्वेदमनुपलभ्यमानत्वं विमौ ब्रह्मकालादाविति चेत्—उच्यते—बृहदारण्यकेऽत्र प्रकरणे, ‘वाग्धि-
 विज्ञात’, ‘प्राणो ह्यविज्ञातः’ इति प्राणगतेन्द्रियागोचरत्वप्रत्यनीकतया विज्ञातत्वकथनात् उपलभ्य-
 मानत्वं श्रुतीष्टं वागादीनाम्, उपकरणाभावात् अनुपलम्ब इति वा कश्चित् मंस्तेति सूत्रे परिच्छिन्नत्व-
 मनुपलभ्यमानत्वरूपसूक्ष्मत्वमित्युभयविधमणुत्वमभिमतमित्याशयः । वाचो विज्ञातत्वञ्च विज्ञातार्थिज्ञापकत्व-
 रूपम् । इदञ्च परिच्छिन्नत्वं न जीवकत अत्यन्ताणुत्वरूपम्, त्वगादीनां शरीरव्यापिकार्यकरत्वात् ।
 अतो मध्यमपरिमाणमेव । अस्तु बाऽन्यन्ताणुरेवपि आप्यायकभूतमेलनवशात् मातङ्गमशकादौ एतत्परिमाण-
 तारतम्यम् । अनाप्यायितस्य प्राणस्यानुपलम्भाईत्वमुक्तं टीकायाम् । सांख्येष्टं विमुत्वं तु नामनुपगम्यते ;
 प्रतिशरीरं भेदात्, यावदंशो कार्यकरत्वम्, तावदधिकपरिमाणे प्रमाणाभावात् । त एते मनोवा-
 चप्राणाः समाः शरीरानुरूपाः अनन्ताः प्रभावतोऽपरिच्छिन्नाः ; कार्याणामियत्वा नास्तीत्यर्थः । प्राप्या-
 नुरूपमास्तवार्थोपासने संभवति न विशुत्त्वमारोप्य उपास्यम्—अत आनन्त्यं न विमुत्त्वम् ।

प्राणवायोः श्रेष्ठत्ववाच्यत्वे युक्तिमाह प्राणसंवादे इति । प्राणेन्द्रियकलहसंदर्भे इत्यर्थः । प्राण इत्यस्य नोत्पद्यत इत्यन्वयः । आनीदिति । “न मृत्पुरासीदश्रुतं न तर्हि न रात्र्या अह्म आसीत् प्रकेतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनऽऽस” इति नासदासीये (ऋ. ८-७-१७) ब्रह्मसूक्ते । प्रकेतः स्थानं चिह्नं वा । आनीत् । अन-प्राणने । अननमकरोत् । अवातमिति नियेधो न पूर्वपक्षविरोधी । अनुत्पद्यमानत्वेन शक्यमानस्य प्राणस्य आकाशजन्यवातान्यतिरेकस्यैव तदिष्टत्वात् । वातप्राणैक्यप्रान्तिवारणार्थं स नियेध इति च तदाशयत् । स्वधया स्वशक्त्या । आशंक्ये-

श्रवणात्, उत्पत्तिरिषेधाभावाच्च, जायत एव श्रेष्ठ्य प्राण इत्युच्यते । “आनीदवातम्” इति तु न जैव श्रेष्ठ प्राणमभिप्रेत्योच्यते, अपि तु परस्य ब्रह्मण एकस्यैव विद्यमानत्वमुच्यते । “अजातम्” इति तत्रैवाग्राणात् । पूरणैव तुल्यन्यायत्वेऽपि पृथग्योगकरणमुत्तरचिन्तायम् ॥
इति प्राणाणुत्ताधिकरणम् ॥ ३ ॥

६४ वायुत्रियाधिकरणम् २ ४ ४ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । २ । ४ । ८ ॥

सोऽय श्रेष्ठ प्राण किं महाभूतद्वितीययायुमात्रम्, तस्य वा स्पन्दरूपक्रिया, अथवा

तस्य उच्यत इत्यन्वय । एतद्वाप्यस्वारस्यादिदमधिकरणान्तरमिति न मन्तव्यम्, टीकाविरोधात्, “अधिकृतिगणना चिन्मयी” इत्येतद्विरोधाच्च । नयमयूखमालिकागतिस्तु उपेक्षया । एतदर्थश्च—
आशकाया यद् वक्तुं शक्यम्, तत् श्रुतप्रथमाधिकरणन्यायस्याऽऽशकाप्रसक्त्यभावात् केवलं स्मर्यत इति । तथैति पदमनुपक्रमोत्पन्नत्वोपक्रमित्यभिप्रेत्याह जायत एवेति । सिद्धत्वे सूत्रं क्रिमर्षमित्यत्राह पूर्वैति । उत्तरेणि । अनेन सूत्रमिदं नोत्तराधिकरणनिविष्टमिति ज्ञायते ।

अयं भाव — इन्द्रियसंस्काराधिकरणयो मासगिकत्वात् तत्पूर्वोक्तविषयेणैवास्य संबन्ध । अणुत्वपरत्वादास्याधिकरणस्य मुख्यप्राणाणुत्वमेवात्रोच्यत इति तावन्न युज्यते । अणुश्चेति पृथक्सूत्रसत्त्वात् । एकादशत्वरूपेन्द्रियसंस्कारान्वगस्य चात्र न प्रसक्ति । अतोऽपि प्रथमाधिकरणेनैवाऽस्य संबन्ध । तत्रेन्द्रियविषयोक्तन्यायेनैवेतदुत्पत्ते सिद्धत्वात् अधिकाशकान्वकाशाच्च न विशिष्याधिकरणरचना कार्या । न चालविषयवाक्ये प्राण श्रुत । आनीदित्यस्य कर्त्तृकाक्षया प्राणस्य कर्तृत्वान्वयौचित्यादेव हि तद्विषयत्वमस्य कल्प्यम् । तत्र, वायवभावस्याल्लोक्तत्वात्, वातं प्राण इत्यादौ प्राणस्य वायुविकारत्वप्रसिद्ध्या प्राणाभावस्याप्यवगमात् वाय्वनधीनं केवलं सत्तामात्रमिह आनीदित्युच्यत इति निर्धारणात् । एवं ज्येष्ठश्रेष्ठत्वात् क्रिमर्षमभ्योजकम् । अतो महाप्रलये सत्त्वेन प्रसिद्धस्य कारणवस्तुन एवाननकर्तृत्वम् । स्वधाशब्दश्च ‘स्वधा त्व लोकेपावनी’ इत्यादिप्रसिद्ध्या लक्ष्म्यर्थकत्वात् नारायणस्यैवाननकर्तृत्वसाधक । प्राणोत्पत्तिव्यापि च बहूनि । ईद्रियापेक्षया च पश्चात्तन प्राण, सत्यपि तदपेक्षया श्रेष्ठये । तदुत्पत्तिनिषेधकवाक्याभावाच्च नात्मन्यायस्य प्राणेऽवकाश । अत इदं सूत्रं कार्यताशोधनार्थं पादे कार्यत्वविचारमन्तरा तद्विषयविचारान्तरासौष्ठवात् कायत्वरूपसिद्धार्थस्मारणेनशिष्यस्य प्राणविषयजिज्ञासान्तरप्रवेशसंपादकमात्रम् । नाप्युत्तराधिकरणप्रथमसूत्रत्वमस्य । एतत्सूत्रामाये मुख्यप्राणानुपस्थित्या तद्विषयविचारान्तरारम्भानवकाशात् । प्रकारान्तरेणोपस्थिनौ चैतत्सूत्रमैव्यथा । तत्र चाणुत्वाधिकरणे विशेषसवधानाभावात्, सर्वधर्मोपपत्तेश्चेति द्वितीयप्रथमपादान्तसूत्रस्यैव अस्यां द्रव्यपेटिकाशेषत्वं युक्तमिति ॥ ७ ॥

विविधोपामनविषयत्वात् प्राणस्य तत्त्वमधिगन्तव्यमिति स विचार्यते । वायुमालम् वायुसामान्यम् । वायुत्वावस्थामात्रं प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति वा । वायुक्रिये इति द्वन्द्वश्रवणेऽपि विकल्प एव वाच्य इत्याशयेनाऽऽह तस्य वेति । उभयोरपि निषेयत्वात् द्वन्द्व । ‘विविधा च पृथग्येधा

वायुरेव कञ्चन विशेषमापन्नः इति विज्ञये—वायुरेवेति प्राप्तम् ; (—) “यः प्राणः स वायुः” इति व्यपदेशात् । यद्वा वायुमात्रं प्राणान्धप्रमिद्वयभावान् उच्छ्रामनिश्चाम्ना वायुक्रियायां प्राणशब्दप्रसिद्धेश्च तत्क्रियैव । इति प्राप्तं—‘न वायुमात्रम्, न च तत्क्रिया’ इत्युच्यतः कृतः? पृथगुपदेशान्—“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । स च वायुः” इति । तत्र एव पृथगुपदेशात् वायुक्रियाऽपि न भवति प्राणः ; न हि तेजःप्रभूर्तानां क्रिया तैः सह पृथक् द्रव्यतयोपदिश्यते । “यः प्राणः स वायुः” इति तु वायुरेवावस्थान्तरमापन्नः प्राणः ; न तेजःप्रभृतिवत् तत्त्वान्तरमिति ज्ञापनार्थम् । उच्छ्रामानिश्चामादावपि, प्राणः स्पन्दत इति क्रियावति द्रव्य एव प्राणशब्दप्रमिद्धिः ; न क्रियामात्रे ॥ ८ ॥

किमयं प्राणो वायोर्विकारस्मन् अद्रिवत् भूतान्तरम् ? नेत्याह—

चक्षुरादिवत् तत्सहस्रिष्ट्यादिभ्यः । २ । ४ । ९ ॥

नायं भूतविशेषः ; अपि तु चक्षुरादिवत् जीवोपकरणविशेषः । तद्योपकरणत्वमुपकरणभूतैरिन्द्रियैस्तद्विशिष्ट्यादिभ्योऽन्वगम्यते । चक्षुरादिभिः सह अयं प्राणः शिष्यते प्राणसंवादादिषु । तत्सजातीयत्वे हि तैः सह श्रामनं व्युज्यते । प्राणशब्दपरिग्रहीनेषु करणेष्वस्य विशिष्याभिधानमात्रिशब्देन गृह्यते ; (छा. १-२-७) “अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणः”, (—) “योऽयं मध्यमः प्राणः” इत्यादिषु विशिष्याभिधानात् ॥ ९ ॥

क्रियायां प्रयोगः । तत्रापि न क्रियासामान्ये । तत् एवेति । ‘एतस्माज्जायते’ इत्येतन्मादेवेत्यर्थः । द्रव्यतयेति, द्रव्यतुल्यतयेत्यर्थः । अतः प्राण = प्राणनमिति न मन्यमिति भावः । अवस्थान्तरम् वायुत्वव्याप्यावस्थाविशेषम् । तत्त्वान्तरम् वायुत्वोपमर्दकावस्थापन्नम् ॥८॥ भूतान्तरमिति । लोके भूतजन्यस्य तद्गतत्वरूपावस्थाराहित्ये भूतान्तरत्वदर्शनात् अस्यापि वायुत्वरहितत्वे तथात्व स्यादित्याशयः । पृथगुपदेशोपकरणत्वज्ञप्त्यर्थतयैवोपपत्तेर्न तत्त्वान्तरत्वसाधकतेत्याशयेनाऽऽह चक्षुरिति ! ननु सूत्रे उपकरणत्वस्यैवावगमात् भूतान्तरत्वसाधकप्रतिषेधकत्वं कथं तुशब्दस्येति चेत्—उच्यते । प्राणस्य जीवं प्रत्युपयोगः चक्षुरादिवद्वा, शरीरारम्भकत्वादिवत्तद्वा स्यात् । तत्र चक्षुरादिवत् प्रतिनियतकार्योदघोनात् देहारम्भकतुल्यत्वमिति शंकितुराशयः । प्राणस्यापि वायुत्वे तद्वैयर्थ्यं स्यादिति वायुतोऽन्यद्भूतं भवत्विति मन्यते । मनःप्रभृतिभिः सह पूर्वार्धे पाठात् उपकरणत्वमेवेति समाधिः । संवादादिष्विति आदिपदेन उक्तमणादिवाक्यग्रहणम् । करणेषु उपकरणेषु । विशिष्याभिधानम् अतिशयित्वेन वचनम् । तेन करणत्वादिवाक्यग्रहणः । आदिभ्य इति बहुवचनं तथाभिधायकनानावाक्याभिधायेण । सह वसतः, सहोक्तमनः इति शरीरस्थतया, जीवसहस्रिष्ट्या च शरीरारम्भकान्कवावसायादि च आदिपदज्ञाप्यम् । मुख्यः मुखे भवः, प्राणशब्दमुख्यार्थं इति वा । मध्यम इति । श्रुतौ प्राणशब्देन चेतनस्य प्राणवायो-रिन्द्रियाणाञ्च व्यवहारात् चेतनात् ऊनतया इन्द्रियतोऽधिकतया चास्य मध्यमता स्यात्, हृदि स्थितत्वाच्च ॥ ९ ॥

चक्षुरादिवदस्यापि धरणत्वे (स्योपकरणत्व?) तद्वत् अस्यापि जीव प्रति उपकारविशेषरूप क्रियया भवितव्यम्, सा तु न दृश्यते, अतो नाय चक्षुरादिवद्भवितुमर्हतीति चेत्—तत्राह—

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति । २ । ४ । १० ॥

अकरणत्वात् करणं क्रिया अक्रियत्वात् । अस्य प्राणस्य जीव प्रति उपकारविशेषरूपक्रियारहितत्वाच्च यो दोष उद्भाव्यते, स नास्ति, यत् उपकारविशेषरूपां शरीरेन्द्रियधारणादिरूपां क्रिया दृश्यति श्रुति, (छा ५ १ ७) “यस्मिन्नुत्क्रान्ते इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते, न च श्रेष्ठ” इत्युक्त्वा, वागाद्युत्क्रमणेऽपि शरीरस्येन्द्रियाणां च स्थितिं दृशयित्वा प्रागेत्क्रमणे शरीरन्द्रियशैथिल्याभिधानात् । अतः प्राणापानव्यानोदानसमानाकारेण पञ्च प्राणस्थितोऽयं प्राणः शरीरन्द्रियधारणादिना जीवस्योपकरोतीति चक्षुरादिवत् करणत्वम् ॥ नन्वेतन्नामभेदात् कार्यभेदाच्च प्राणापानादयस्तत्त्वान्तराणि स्युः, तत्राह—

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्भवतिदृश्यते ॥ २ । ४ । ११ ॥

यथा कामादिभूतिभेदे तत्कार्यभेदेऽपि न कामादिकं मनसस्तत्त्वान्तरम्, (बृ ३ ५-३) “कामं सकलरो विचित्रित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा घृतिरघृतिर्हीर्षीर्मीरित्येतत् सर्वं मन एव” इति वचनात्—एत (३ ३) “प्राणोऽपानो व्यान उदान समानोऽन इत्येतत् सर्वं प्राण एव” इति वचनात् अपानादयोऽपि प्राणस्यैव वृत्तिविशेषा, न तत्त्वान्तरमित्यवगम्यते ॥ ११ ॥

इति वायुक्रियाधिकरणम् ॥ ४ ॥

६५ श्रेष्ठानुत्वाधिकरणम् २-४ ५ ॥

अणुत्वं ॥ ५ । ४ । १२ ॥

अणुश्राव्यम्, पूरवदुत्क्रान्त्यादि श्रवणात्, (बृ ६ ४ २) “तदुत्क्रामन्त प्राणोऽनुत्क्रामति” इत्यादिषु । अत्रिकाश्रद्धा तु (बृ ३ ३ २२) “सम एमिसिभिलोकैः ; समोऽनेन

चक्षुरादिसमत् करणत्वाभावेऽप्यत्रोपादन्यथा व्याख्याति करणं क्रियेति । अकरणत्वमिति, अकरणत्वप्रयुक्त इत्यत्र, दोषविशेषणम् । अत्र सकलेन्द्रियसमुदायाकैरेव प्राणनम्, कपोतस्य कृत्रवागुरोत्क्षेपणत्वं तन्मघकृतं शरीरचालनमिति नेदं प्राणन्य कार्यमिति साख्यशकानिरासात्त्वेदमस्थाने ॥

इन्द्रियमर्यादन् न प्राणसत्या भेदगर्भेत्युच्यते उपरि । कामादीति । बुद्धश्चहकारचिवादिभेदोऽपि मुक्त्व-अथापि कामादिवाच्यस्य प्राणादिबानधसमीपस्थत्वात् (छा ३ ५ ३) एतदुक्ति ॥ ११ ॥

नन्वणुत्वात् तत्र व्यर्थम्, मुख्यप्राणाणुत्वस्मारणस्य श्रद्धेति तदुत्पत्तिस्मारणस्येवोत्तरत्वापयोगात् । नन्वाणुत्वविधानभवेत्, इन्द्रियाणुत्वविषयवाक्ये, ‘त एते मर्ष एव समा, सर्वेऽनन्ता’ इत्यत्र तच्छब्देन प्रकृतानां बाह्यमनप्राणानामेव कष्टोक्ततया तद्वैवैदणुत्वसिद्धेरित्याशंकायाम् अधिकाशकां दर्शयति अधिकेति । ततोपासनार्थतया आनन्त्यकथनात् अनन्तपदस्याविरोधार्थान्तरसमावाच्य विमुक्तत्वात् पक्षत्वाभावेऽपि इमानि वाक्यानि स्थापकायेवेति शका । अन्तर्यामिनाश्रणे सूत्रलोकिरपि गृह्यन्ते

सर्वेण”, (प्र. २-६) “प्राणेषु सर्वे प्रतिष्ठितम्”, (—) “सर्वे हीदं प्राणेषु वृत्तम्” इत्यादि-
श्रवणात् महापरिमाण इति ॥

परिहारस्तु—उत्क्रान्त्यादिश्रवणात् परिच्छिन्नत्वे निश्चिते, सर्वस्य प्राणिजानस्य प्राणा-
यत्तस्थितित्वेन वैभववादोपपत्तिरिति ॥ १२ ॥ इति श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

६६. ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् २-४-६ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् प्राणवता शब्दात् ॥ २ । ४ । १३ ॥

श्रेष्ठाणां प्राणानां ब्रह्मण उत्पत्तिः, इयत्ता परिमाणं चोक्तम्; तेषां प्राणानाम-
ग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं च पूर्वमेव, (शारी. २-१-५) “अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगति-
भ्याम्” इत्यनेन सूत्रेण प्रसङ्गादुपपादितम्; जीवस्य च स्वज्ञोपमायनानामभिष्टुत्य
लोकसिद्धम्, (इ. ४-१-१८) “एवमेवैव एतान् प्राणान् गृहीत्वा स्वं शरीरं यथाकामं परि-
वर्तते” इत्यादिश्रुतिसिद्धं च । तदिदं जीवस्याग्न्यादिदेवतानां च प्राणविषयमधिष्ठानं किं
स्वायत्तम्; उत परमात्मायत्तमिति विज्ञेय—नैरपेक्ष्यात् स्वायत्तम्—इति प्राप्त उच्यते—

ज्योतिराद्यधिष्ठानमिति । प्राणवता—जीवेन सह ज्योतिरादीनामग्न्यादिदेवतानां प्राण-
विषयमधिष्ठानं तदामननात्—तस्य परमात्मनः आमननाद्भवति । आमननम् आभिमुख्येन
मननम् । परमात्मनः सङ्कल्पादेव भवतीत्यर्थः । कुत एतत् ? शब्दात्—इन्द्रियाणां साभि-
इत्यादीत्यादिपदेन । प्राणायत्तेति । प्रतिशरीरं प्राणो भिन्नः । प्राणसमुदायस्य व्यष्टिलोकस्थता न
प्रत्येकविभुत्वस्यापिकेति भावः ॥ १२ ॥

अत्र सूत्रे ज्योतिरादिकर्तृकमधिष्ठानमेव विधेयम्, तदामननादित्यस्य च अधिष्ठानस्याम्नाये
आम्नायादित्यर्थः—इति परमतं निरसितुमाह तेषामिति । अतः सिद्धत्वात् स्वरस्याच्च तन् पक्षीकृत्य आम-
ननाधीनत्वमेव विधेयम् । आमननञ्चाऽऽभिमुख्येन मननम् । अन्यथा शब्दाविति च व्यर्थम्;
सूत्रमेदनञ्च व्यर्थमिति भावः । अधिष्ठानं प्रवृत्तिकर्तृत्वम् । प्राणवतेति तृतीयानिर्देशेन लोकसिद्धमेव
जीवकर्तृकमधिष्ठानमिति ज्ञाप्यते; यथा स्वायत्तसर्वेन्द्रोऽपि प्राणोऽचेतनः सर्वथा चेतनायत्, तथैव
चेतनाः सर्वथा परायत्ताः’ इति निदर्शयते च । ननु परायत्ताधिकरणे जीवकर्तृत्वं परमात्मायत्तमित्युक्तमेव;
देवताश्च जीवा एवेति अस्मत्पक्षेऽपि व्यर्थमिदमधिकरणमिति चेन्न-तत्तद्देवताराधितेन परमात्मना ताभ्य-
ऐश्वर्यं यत् दत्तमस्ति, तत्र स्वयमप्यधिकारं बहतीति न युक्तम् । इथा च बहूनामधिष्ठातृत्वम् । एवं जीवानां
शरीरद्वारा बसवन्तरत्वापारणे परायत्तकर्तृत्वेऽपि तच्छरीरेन्द्रियाधिष्ठानं तदायत्तं मा मृतं, प्रागेव तदीय-
त्वेन बल्लभत्वादित्यधिकाराशका । जीवाधिष्ठाने सत्यपि क्वचिद् देवताधिष्ठानामावे कार्याभाववत् ईश्वरा-
धिष्ठानामावे केनोपनिषदुक्तरीत्या देवतानामपि मोघप्रयत्नत्वमेवेति गमयितुं स स्वाधिकारं न त्यजति;
एवं जीवविषयेऽपि । श्रुतिसिद्धार्थसंकोचे च न प्रमाणमिति परिहारः । वक्ष्यति ज्योतिरि भाष्य एव,
“शरीरविशेषाय स्मारितम्” इति । एवमपि हिरण्यगर्भस्य निरपेक्षं स्वातन्त्र्यमस्त्वित्याक्षेपश्चान्ति-

मानिदेवताना जीवात्मनश्च स्वकार्येषु परमपुरुषमननायत्तत्वशास्त्रात् । यथाऽन्तर्यामिब्राह्मणा
दिषु, (३ ५ ७ ५) “योऽग्नौ तिष्ठन् अप्रेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो
यमयति, स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत, यो वायौ तिष्ठन् य आदित्ये तिष्ठन्
यश्क्षुषि तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्” इत्यादि । यथा च, (ते आन ८-१)
“भीपाऽस्माद्वात पवते भीषोदेति ह्यय । भीपाऽस्मादग्निभेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम.”
इति । तथा, (३ ५ ८ ६) ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रघासने गर्गिं घ्न्याचन्द्रमतौ विष्टौ
तिष्ठत्’ इत्यादि ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ २ । ४ । १४ ॥

मर्षेया परमात्माधिष्ठितत्वस्य नित्यत्वात्—स्वरूपानुबन्धित्वान्न नियतत्वाच्च तत्सङ्कल्पा
दवैषामधिष्ठितत्वमवर्जनीयम् । (ते आन ६ २ ३) “तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ।
तदनुप्रविश्य सच्च त्यक्त्वाभवत्” इत्यादिना परमपुरुषस्य नियन्तृत्वान्न मवचिदचिद्विद्वत्त्वानु
प्रवेश स्वरूपानुबन्धी श्रूयते, अयते च (गी १० ४२) “विभ्र्याहमिदं कृत्स्नमेकाशेन
स्थितो जगत्” इति ॥ १४ ॥ इति ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

६७ इन्द्रियाधिकरणम् २ ४ ७ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठानि ॥ २ । ४ । १५ ॥

माधिकरणे परिहरि-यते । ननु तदधिकरणसमन्तररूपमिदमाधिकरण युक्तम्, सर्वदेवताविषयविकाराचक्षर
हिरण्यगर्भविषये तत्प्रवृत्तौचित्यात् । प्राणस्येन्द्रियत्वाभावाविचारश्च प्राणधर्मविचारात्मकाणुत्वाधिकरणा
नन्तर युक्त इति चेत्—उच्यते । इन्द्रियेषु प्राणे परिमाणपर्यन्तविचारे कृते सर्वसाधारण स्वकार्ये
देवताधिष्ठानसापेक्षत्वं संगतविचारम् । एवमीश्वर देवता जीवरूपत्वविषयत्वाधिष्ठितत्वे ज्ञाते सत्येव,
इन्द्रियगन्धस्पर्श इन्द्रियमिन्द्रियगन्धस्पर्शमिन्द्रियगन्धस्पर्शमिन्द्रियगन्धस्पर्शमिन्द्रियगन्धस्पर्शमिन्द्रियगन्धस्पर्शमिन्द्रियगन्धस्पर्श
सन्ध्येनेन्द्रियगन्धस्पर्शयोगान् इन्द्रियत्व साधारणम् प्राणत्वञ्चेति इन्द्रियपर्यायत्वनेनोत्थितिसौष्टवात्
म्बिनमव रम्यम् । प्राणस्यापि देवताधिष्ठितत्वज्ञेयानामेव स्पष्ट मवनि । अन्निमाधिकरणसंगतिस्तु
पूर्वाधिकरणानां प्रासङ्गिकत्वात् कार्यापराधिकरणेन साकम् । अस्तु वा पूर्वेणापि सह, या वक्ष्यते ॥

ननु जीवाधिष्ठानस्य देवताकर्तृकेणेधरकर्तृकेण वाऽधिष्ठानेन सपक्षसहायत्वात् अन्यतरयैवार्थम् ।
तत्र देवत्वैश्वर्यरक्षणाय तदधिष्ठानमेष्टव्यमिति किमन्येनेत्यत्राह तस्य च नित्यत्वादिति । स्वरूपानुबन्धि
नो धम्म कदाचित् वजन एव क्लेश, देवताधिष्ठानमशक्त्या कदाचिद्रसभ्रम्यपीति तत्स्थितमेवेति
भावः । नूनं तस्य नित्यत्वाच्चेत्यन्वयः । नित्यत्वादित्यस्याथमाह स्वरूपेति ॥ १५ ॥

देवताधिष्ठितत्ववत् प्राणेन्द्रियगन्धस्पर्शत्वमपि माधारणमित्युत्थिते संगतिः । ते इति मथमाधि
करणोक्तप्राणमात्रपरामर्शात् मुख्यप्राणव्याप्तौ । तद्व्यत्यय श्रुत्यादिस्वरूपत्वाभावाविधाने तात्पर्यम्, अन्यथा
रिद्धमाधनात् । इन्द्रियाणीति पक्षीकृत्य ते इति वा विधेयम् । तेनेन्द्रियत्वावच्छिन्नोद्देशेन ।

किं सर्वे प्राणशब्दनिर्दिष्टा इन्द्रियाणि, उत श्रेष्ठप्राणव्यतिरिक्ता इति (एवेति) विशये
—प्राणशब्दवाच्यत्वात्, करणत्वाच्च सर्व एवेन्द्रियाणीति प्राप्ते उच्यते-श्रेष्ठव्यतिरिक्ता एव
प्राणाः इन्द्रियाणि । कुतः? श्रेष्ठान्येष्वेव प्राणेषु तद्व्यवदेशात् । (गी १३-५) “इन्द्रियाणि
दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः” इत्यादिभिर्हि चक्षुरादिषु समनस्केष्वेव इन्द्रियशब्दो व्यव-
दिश्यते ॥ १५ ॥

मेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ २ । ४ । १६ ॥

(सु. २-१-३) “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” इत्यादिष्विन्द्रियेभ्यः
प्राणस्य पृथक्द्रवणात् प्राणव्यतिरिक्तानामेवेन्द्रियत्वमवगम्यते । मनसः पृथक्द्रवणेऽपि
तस्यान्यत्रेन्द्रियान्तर्भाव उक्तः, (गी. १५-७) “मनष्पष्टानीन्द्रियाणि” इत्यादौ । वैलक्षण्यं च
चक्षुरादिभ्यः श्रेष्ठप्राणस्योपलभ्यते—सुप्तौ हि प्राणस्य वृत्तिरुपलभ्यते, चक्षुरादीनां तु
वृत्तिर्नोपलभ्यते । कार्ये च चक्षुर्वागादीनां समनस्कानां ज्ञानकर्मसाधनत्वम्; प्राणस्य तु
शरीरेन्द्रियधारणम् । प्राणाधीनधारणत्वात्(त्तु)इन्द्रियेषु प्राणशब्दव्यपदेशः । तथा च श्रुतिः ;
(इ. ३-५-२१) “त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेते एतेनाख्यायन्ते” इति । रूपमभ-
वन्—शरीरमभवन्=तदधीनप्रवृत्तयोऽभवन्वित्यर्थः ॥ १६ ॥ इति इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ७ ॥

रूपप्राणत्वविधानात् तत्रेन्द्रियत्वव्यापकत्वमानात् मुख्यप्राणस्यानिन्द्रियत्वसिद्धिः । अन्यत्रेत्यस्य तु
व्यपदेशादित्यतान्वयः । इन्द्रियव्यपदेशः इन्द्रियत्वेन गणनादि । इन्द्रिलिङ्गत्वादिकं नेन्द्रियशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तम्; किंतु न्युत्पत्तिनिमित्तमालम् । तस्य शरीरसाधारण्यादतिप्रसक्तत्वात्, परिगणनविरो-
धाच्च । बृहदारण्यके (३-५ १२) “ततः प्राणोऽवायत । स इन्द्रः । स एषोऽसपत्नः” इति मुख्य-
प्राणे इन्द्रव्यपदेशात् तज्जुष्टत्वरूपेन्द्रियत्वस्य तत्रैव सुवचत्वाच्च ॥ १५ ॥

त्रिविधं वैलक्षण्यं दर्शयति सुषुप्तावित्यादिना । ज्ञानकर्मेन्द्रियमित्योवैलक्षण्यवत् इदं वैलक्षण्यमपयो-
जकम्; अनुगतं प्राणत्वमेवेन्द्रियशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति पूर्वपक्ष्याशयोऽप्युक्तः । तस्याननुगतत्वात् ।
इन्द्रिये प्राणशब्दो षुपचारितः तीर इव गङ्गाशब्द इत्याह प्राणाधीनेति । आत्मापृथक्सिद्धद्रव्यत्वं
शरीरत्वम्, शरीरोपचयोपवाताधीनोपचयोपघातवत्तया शरीराश्रितत्वनिन्द्रियत्वम्, तदुभयधारकत्व प्राण-
त्वमित्येवंरीत्या मेदोऽनुसंधेयः । शांक्रोक्ताधिकरणरचनामुपेक्ष्य इयं वृत्तिरचैव भासत्यामाहता ॥ १६ ॥

समष्टिव्यष्टिकार्यनिरूपणार्थे पादद्वये सज्ञामूर्ध्वधिकरणमिदमेकं व्यष्टिविचाररूपमिति पूर्वं सर्वमेका
पेष्टिका । प्राणानामच्चाप्यायिततया व्यष्टिसंघातनिविष्टत्वात् अस्मिन् पादे तद्विचारः कृतः । एवम्भूत-
संघातकरणमेव रूपव्याकरणम्, ‘आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्’ इति प्रस्तुत्य, “सैवं देवतैश्च हन्ताहमिमाः
-तित्तो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणवाणि, तासां त्रिवृत्तं त्रिवृतमेकैका करवाणि”
इति श्रुतम् । परदेपतेयं नामरूपव्याकरणं पूर्वं संकल्प्य तदर्थं तेजोबन्धानां त्रिवृत्करण(पञ्चीकरण)मपि
इह । पूर्वमात्मप्रस्तावे तत्कर्तृत्वं परायणमिति साधितं यतो ज्योतिरावधिष्ठान-

किं सर्वे प्राणशब्दनिर्दिष्टा इन्द्रियाणि, उत श्रेष्ठप्राणव्यतिरिक्ता इति (एवेति) विशये
—प्राणशब्दवाच्यत्वात्, करणत्वाच्च सर्व एवेन्द्रियाणीति प्राप्ते उच्यते-श्रेष्ठव्यतिरिक्ता एव
प्राणाः इन्द्रियाणि । कुतः? श्रेष्ठादन्वेषेव प्राणेषु तद्व्यपदेशात् । (गी. १३-५) “इन्द्रियाणि
दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः” इत्यादिभिर्हि चक्षुरादिषु समनस्केष्वेव इन्द्रियशब्दो व्यप-
दिश्यते ॥ १५ ॥

मेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ २ । ४ । १६ ॥

(स. २-१-३) “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” इत्यादिष्विन्द्रियेभ्यः
प्राणस्य पृथक्त्ववशात् प्राणव्यतिरिक्तानामेवेन्द्रियत्वमवगम्यते । मनसः पृथक्त्ववशेऽपि
तस्मान्यत्रेन्द्रियान्तर्भाव उक्तः, (गी. १५-७) “मनष्पृष्टानीन्द्रियाणि” इत्यादौ । वैलक्षण्यं च
चक्षुरादिभ्यः श्रेष्ठप्राणस्योपलभ्यते—सुप्तौ हि प्राणस्य वृत्तिरुपलभ्यते, चक्षुरादीनां तु
वृत्तिर्नोपलभ्यते । कार्यं च चक्षुर्वागादीनां समनस्कानां ज्ञानकर्मसाधनत्वम्; प्राणस्य तु
शरीरेन्द्रियधारणम् । प्राणाधीनधारणत्वात्(तु)इन्द्रियेषु प्राणशब्दव्यपदेशः । तथा च श्रुतिः ;
(बृ. ३-५-२१) “त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेते एतेनाख्यायन्ते” इति । रूपमभ-
वन्—शरीरमभवन्=तदधीनप्रवृत्तयोऽभवन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ इति इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ७ ॥

रूपप्राणव्यवधानात् तत्रेन्द्रियत्वव्यापकत्वमनात् मुख्यप्राणस्यानिन्द्रियत्वसिद्धिः । अन्यत्रेत्यस्य तु
व्यपदेशादित्यन्वयः । इन्द्रियव्यपदेशः इन्द्रियत्वेन गणनादि । इन्द्रिलिङ्गादिर्कं नेन्द्रियशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तम्, किंतु व्युत्पत्तिनिमित्तमालम् । तस्य शरीरसाधारण्यादतिप्रसक्तत्वात्, परिगणनविरो-
धाच्च । बृहदारण्यके (३-५ १२) “ततः प्राणोऽजायत । स इन्द्रः । स एषोऽसपत्नः” इति मुख्य-
प्राणे इन्द्रव्यपदेशात् तद्व्युत्पत्तिरूपेन्द्रियत्वस्य तत्रैव सुवचत्वाच्च ॥ १५ ॥

त्रिविधं वैलक्षण्यं दर्शयति सुप्तौवित्यादिना । ज्ञानकर्मेन्द्रियमित्येवैलक्षण्यवत् इदं वैलक्षण्यमप्रयो-
जकम्; अनुगतं प्राणत्वमेवेन्द्रियशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति पूर्वपक्ष्याशयोऽप्युक्तः । तस्यानुगतत्वात् ।
इन्द्रिये प्राणशब्दो भ्रुपचरितः नीर इव गङ्गाशब्द इत्याह प्राणाधीनेति । आमापृथक्सिद्धद्रव्यत्वं
शरीरत्वम्, शरीरोपचयोपघाताधीनोपचयोपघातवत्तया शरीराश्रितत्वमिन्द्रियत्वम्, तदुभयधारकत्वं प्राण-
त्वमित्येवेरीत्या भेदोऽनुसंधेय । श्वांकरोक्ताधिकरणरचनामुपेक्ष्य इयं वृत्तिरचनैव भामत्यामाहता ॥ १६ ॥

समष्टिव्यष्टिकार्यनिरूपणार्थं पाठद्वये संज्ञामूर्त्यधिकरणमित्येकं व्यष्टिविचाररूपमिति पूर्वं सर्वमेका
पेटिका । प्राणानामन्नाद्याप्याश्रिततया व्यष्टिंस्पातनिविष्टत्वात् अस्मिन् पादे तद्विचारः कृतः । एवमभूत-
सघातकरणमेव रूपव्याकरणम्, ‘आण्डज जीवजमुद्भिज्जम्’ इति प्रस्तुत्य, “सेयं देवतैस्त हन्ताहमिमाः
स्तिनो देवता धनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, तासां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमेकैकां करवाणि”
इति श्रुतम् । परदेवतेयं नामरूपव्याकरणं पूर्वं संकल्प्य तदर्थं तेजोवन्नाना निवृत्करण(पञ्चीकरण)मपि
समकरूपवदित्युच्यते इह । पूर्वमात्मप्रस्तावे तत्कर्तृत्वं परायणमिति साधितं यनो ज्योतिरावधिष्ठान-

६/ भाषाभेददर्शनम् २११ ॥

मज्जामूर्तिस्त्वस्मिन्नु त्रितृत्कुपत उपदेशान् ॥ २ । ४ । १७ ॥

भूतन्द्रियादीना ममष्टिमृष्टि, जीवाना कृत्स्नं च परमात्मप्रमण इत्युक्तं पुरस्तात् । जीवाना स्वेन्द्रियाधिष्ठानं च परायत्तमिति तानन्तरं स्थिरीकरणाय आश्रितम् । या स्विय नामरूपव्याकरणात्मिका प्रपञ्चव्यष्टिमृष्टि, मा हि ममष्टिनीरूपस्य हिरण्यगर्भस्यैव कर्म, उत तेन प्रभृतिगीरीररुस्य परस्वावाप्तिमृष्टिच्यु हिरण्यगर्भगीरीररुस्य परस्य प्रमण — इतीदानीं चिन्त्यत ।

किं युक्तम् ? ममष्टिनीरूपमिति, कृत ? (पा ६. ४. ३) 'अनन जीवनाऽऽत्मनाऽनु प्रविश्य नामरूप व्याकरणाणि' इति नीरूपत्रयस्य प्रमणान् । न हि परा दवता स्वेन रूपण, 'नामरूप व्याकरणाणी त्यक्षत, अपितु स्वागभूतान नीरूपण, 'जनन जीवनाऽत्मना' इति उच्यते ॥ ननु 'चारणानुप्रविश्य परत्वं गृह्णन्त्यानि इति' 'याकरणाणि' इत्युक्तं

परायत्तत्वकथनेन स्थिरीकरणम् तेषां नामरूप याकरणा यन् चतुर्गुणरूपम्, तेषां परायत्तमिति स्थि-
मेव । तथा व्याकरणस्यास्य परमा मकर्तृक प्रमणि न वनाऽना निवार । प्रत्ययिकरणेन तेषां निवारणं च विनिष्टमेषोपात्तान्तरं सर्वत्र निश्चितम् । एवम्, नामरूपयोर्निर्दिष्टा, 'बन्धु म्याम्' इति श्रुत्या व्यष्टि-
विषये निमित्तत्वमप्यवगम्यत एव । तदेव, 'श्वतो वा इमानि' इति लक्षणानामेऽनुसृतं च — तथापि हिरण्य-
गर्भस्य व्यष्टिकृतताया म्प्रप्रमाणप्रभित्तया तत्प्रयोजकत्वमात्रम् तत्कर्तृत्वस्यैव दायत्वमात्रमप्युच्यते । अतः इन्द्रियत्वं क्वचिन्निव परकृतत्वं समप्रत्ययव्यष्टिनमित्यवान्तरसंगत्या पूर्वमेव इह । समष्टिनीवरूपस्य व्यष्टौ प्रतिशरीरं प्रवेशयित्वाणानावसमुदायाश्रयस्य । हिरण्यगर्भगीरीररुस्येति । नाम जीवज्ञानार्थं, किञ्च स्मृतिसिद्धकथनम्, सिद्धातेऽप्यन्तरकथनात् । जीवकतुकरानि । नामरूपव्याकरणं समष्टा-
वप्यस्ति । व्यष्टौ विशेषेण अनेन जीवेनात्मनेत्युच्यते । अस्य चानुप्रवेशे व्याकरणे चोभयव्याप्य एव स्वरस । अनुप्रवेशस्य जीवकर्तृकत्वे स्वीकृते स्वया तत्प्रमाणकतुकरत्वेनावगते व्याकरणेऽपि तत्कर्तृ-
कत्वमवर्जनीयम्, भिन्नकर्तृकत्वे क्त्वामत्ययायोगात् । नीवध्याय न तद्वेदविशिष्टो भिन्नभिन्ननीवात्मा, तस्य घटपटादिकिञ्चित्कार्यकरत्वेऽपि, आप्तने जीवजमिति प्रस्तुतसर्वव्याप्यव्याकर्तृत्वयोगात् । सर्वसंप्रदानेन प्रसिद्धश्रुतुस्य इति स एव जीवेनेति पदेन गृह्यते । तस्य नीवसमष्ट्याश्रयतया तदमेदन्वयहार इति भावः ।

ननु च वाक्ये अहमिति पद पूर्वप्रस्तुतपरमात्मपरमिति तस्यैवानुप्रवेशव्याकरणकर्तृत्व वक्तव्यम् । यत्र तदुभयकर्तृत्वं जीवस्यैवेभ्यते, तर्हि चारकर्तृकक्रियाया राज्ञ इव परमात्मनो हेतुकर्तृत्वमेव विशङ्कणीयम् । तथा चाणिजनस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वस्य परस्य हेतुकर्तृत्व लक्षणा स्यादिति शक्यते नन्विति । कर्तृत्वस्य क्रिय-
याकरणकर्तृत्वमिदमत्यक्तिकर्तृकक्रियावाची । प्रविशतिरिति । नात्र भातोरुद्देश्यकत्वमभिमतम्, अपि तु तदुत्तरप्रत्ययस्य, कर्तृत्वस्य इति विशेषणात् स्वतन्त्रप्रविशतिरित्येकाभावात् । नैवमिति । चार-
गतकर्तृत्वस्य राज्ञि पृथक्सिद्धेऽन्वयायोगात् तत्र लक्षणायापि प्रकृते चतुर्मुखस्य परमात्मशरीरतया तन्निष्ठ-

मपुरुषः, कर्तृत्वक्रियश्च प्रविशतिर्लाक्षणिकस्स्यात् ॥ नैपम्, तत्र राजचारयोः स्वरूप-
भेदाल्लाक्षणिकत्वम्; इह तु जीवस्यापि स्वांशत्वेन स्वरूपत्वात् तेन रूपेण प्रवेशो व्या-
करणं चात्मन एवेति न लाक्षणिकत्वप्रसङ्गः ॥ न च सहयोगलक्षणेयं तृतीया; कार-
कविभक्तौ संभवन्त्याद्युपपदविभक्तेरन्याय्यत्वात् । न च करणे तृतीया; ब्रह्मकर्तृकयोः
प्रवेशव्याकरणयोर्जीवस्य साधकतमत्वाभावात् । न च—जीवस्य कर्तृत्वं प्रवेशमात्रे पर्य-
वसति; नामरूपव्याकरणं तु ब्रह्मण एव—इति शक्यं वक्तुम्—क्त्वाप्रत्ययेन समान-
कर्तृकत्वप्रतीतिः । जीवस्य स्वांशत्वेन स्वरूपत्वेऽपि परस्वरूपव्यावृत्त्यर्थः, 'अनेन जीवेन'
इति पराक्त्वेन परामर्शः । अतो हिरण्यगर्भकर्तृकैयं नामरूपव्याक्रिया । अत एव च
स्मृतिषु चतुर्मुखकर्तृकसृष्टिप्रकरणे नामरूपव्याकरणं संकीर्त्यते, (वि. पु. १-५-६३) " नाम
रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ देवादीनां चकार

कर्तृत्वस्य परस्मिन्, ' आत्मा देवो जातः ' इत्याद्यात्मानि देवत्वादेरिव परम्परयाऽन्वयसंभवाच्च लक्षणेति
परिहाराशयः ।

नन्वत्र जीवेनेति तृतीया किं कर्तरि, अन्यार्थे वा । नागत्य, सहयोगस्य करणस्य चोपरि खण्ड्य-
मानत्वात् । अत एव चारेणेत्यत्रापि करणत्वं न विवक्षितमिति ज्ञायते । यद्यपि हेतुकर्त्रा राज्ञा व्याप्यमान-
त्वात् चारस्य कर्तुः करणत्वं भवितुमर्हति । उक्तं हि भामत्याम्, " प्रयोजककर्तृस्तु साक्षात्कर्ता करणं
भवति, प्रधानक्रियोद्देशेन प्रयोजकेन प्रयोज्यकर्तृव्यापनात् " इति—अथापि स्वतन्त्रकर्तृत्वस्यार्थत्वे संभवति
करणत्वविक्षा न युक्तेति भाष्याशय इव । न च कर्तृत्वेऽभिहिते कथं तत्र तृतीयेति वाच्यम्, स्वतन्त्र-
कर्तृत्वस्यानभिहितत्वात् । अथ चारेणेत्यत्र तथा निर्वाहेऽपि प्रकृते कथम्, 'व्याकरवाणीति जीवगतकर्तृ-
त्वमेव वाच्यं परमात्मनि परम्परयाऽन्वितम्, नात प्रयोजककर्तृत्वे लक्षणा' इत्यभिमततया जीवगतकर्तृत्व-
स्यैवाभिहितत्वादिति चेत्—सत्यम् । अथापि, "अनभिहिते कर्तरि तृतीया" इत्येवानुशासनात् कर्तृत्वे-
ऽनभिहिते इत्यनुक्तेः, जीवगतकर्तृत्वोक्तावपि तत्परम्पराश्रयभूत परमात्मरूपकर्तृत्वेऽभिहितत्वात् जीवस्यानभि-
हितत्वात् जीवेनेति तृतीया भवितुमर्हतीति न दोषः । अस्तु वा करणत्वमेव हिरण्यगर्भगतं कर्तृत्वपद्व्यवसायि
तृतीयार्थः । उपरि तु कर्तृत्वापदवसायि कुठारादितुल्यं करणत्वं तत्तज्जीवस्य खण्ड्यत्वं इति न विरोधः ।
तिद्धान्ते जीवेनेत्यस्य तत्तद्देहनिविष्टतत्तज्जीवार्थकत्वं स्वीकृत्य अनुप्रवेशमाले तदन्यथ एव संमतः, तमंशं
खण्डयति न च जीवस्येति । ननु हिरण्यगर्भग्रहणे तस्य व्याकरणकर्तृत्वेऽपि तत्तद्देहानुर्ध्ववेशकर्तृत्वं
कथमिति चेत्—तदर्थमेव चतुर्मुखेनेत्यनुक्त्वा जीवसमष्टिभूतेनेत्युच्यते । तत्र जीवसमष्ट्यन्तर्गते किञ्चि-
जीवांशेऽनुप्रवेशकर्तृत्वम्, चतुर्मुखांशे व्याकरणकर्तृत्वमिति यथाहमन्यथ इति । अन्यथा पुनः प्रवि-
शतिर्भातुरेव बुद्धिविषयीकरणार्थं लाक्षणिको मन्तव्यः । अनुप्रविश्य=बुद्धिविषयीकृत्येति । परमात्म-
नोऽपि नित्यस्यासत्त्वानुप्रवेशकर्तृत्वाभावेन तदालाक्षणिकत्वमविशिष्टमिति । नन्वात्मनेति परमात्मन एव
निर्देशात् कथं तत्कर्तृत्ववारणम्; तत्राह जीवस्येति । अनेनेति पराक्त्वेन निर्देशात् आत्मेनेत्यस्य

म् । इत्यादि—

एष प्राप्तेऽभिधीयत—भाभिनवतिम्—इति । ११४ पञ्च व्यासयति, मञ्जु
 मूर्तिवन्ति — नामरूपव्याकरणम् । तन् त्रिवृत्तत परस्परं ब्रह्मण तस्यैव नामरूप
 व्याकरणोपदेशान् । त्रिवृत्करण इत एव हि नामरूपव्याकरणमुपनिष्यत—“मेव देव
 तैक्षत हन्ताहमिमाम्निष्यो च्वता अनन नीरनाऽऽमनाऽनुप्रतिष्य नामरूप व्याकरणाणि,
 तामा त्रिवृत् त्रिवृत्तमर्शं करवाणि ” इति ममानरुत्तप्रतीत । त्रिवृत्करण तु चतुस्रुव
 स्थाण्डान्तर्निनो न मभवति, त्रिवृत्कृतमन्त्रोपदेशाण्डमापाद्यत चतुस्रुवस्य च अण्ड मंभ
 मयते - “तस्मिन्नण्डऽभयद्रुता मन्त्रोऽपिनामह ” इति । अत त्रिवृत्करणं परस्परैव
 ब्रह्मण । तस्मिन्मन्त्रे नामरूपव्याकरणं च तस्यैवति विज्ञायत ॥ इथ तर्हि, ‘अनेन
 नीवेन’ इति मङ्गलान् ॥ “ आत्मना नीवेन ’ इति मामानादिकरण्यान् नीरगरीरक पर
 ब्रह्मैव नीरशब्दनाभिधीयत, यथा (छा ६ २ ३, ४ “ तन् तेन मधुत तदपो
 ऽमृतत ता ताप तेभन्त ता अतममृत्तन्त इति तत्र प्रमृतिगरीरक परमे
 त्रभाभिधीयत । अतो नीरममृदिभूतद्विरुध्यगभगरीरकस्य परस्परं ब्रह्मण कम नामरूप-
 व्याकरणम् । एव च, ‘प्रतिष्य नामरूप व्याकरणाणि’ इति प्रतिगतिकृतमपुरुषथाक्लिष्टी
 मुरयार्थावेर भरत । प्रवग्न्याकरणयो ममानरुत्तमप्युपपाद्यत । चतुस्रुवगरीरकस्य
 परस्परैव ब्रह्मण कम दवादित्रिचित्रमृदिरिति चतुस्रुवमन्त्रमृदिरिप्रकरणे नामरूपयात्रि योपदे

न विशेष्यत्वमिति भाव । जीवममन्त्राश्रयवात् तस्य कर्तृत्वमुपपत्तमिति चापि जीवपत्न । आत्मना
 मदभिक्षेनेत्यथान् तमपुरयातेहाभ्यगित्व न भवतीति चापि न । नन्वात्मागो नामरूपयोर्निर्भितेति
 वचनत्रिगेष इत्यत्र बहुस्रुवपदार्थमिवाव म्नीहृत्य श्रीतेनागेनाविद्वत्तया तच्छ्रुत्यर्थो मेव इति भाव ।

ममानेति । ननु पूर्वपक्षिणा त्रिवृत्कृतं परमात्म-येव व्याकरणकर्तृत्वस्य परम्पराचयम्बीकारात्
 समानकर्तृत्वं न ममम् । साधात्कर्तृत्वस्य प्रतीतस्य त्यागो ऽपि इति कथनं चेत् मन्त्रद्विविधित्, तत्र
 त्रिवृत्कृत इति पन्विशेषनिर्देश कुन इति चेत्—तावदेव त्रिविधित्, तत्पदनिर्देशान्तु त्रिवृत्करण
 मपि चतुस्रुवकर्तृत्वमिति भावि तवारणायमिति । अथवा मूलकृता पूर्वपक्षोऽवाहणोऽपि स्थापन इत्यस्तु ।
 स तावन्नेवम्—पूर्वं ब्रह्मणि तस्यैवनेत्येवं सामान्यत सत्त्वेन निर्दिष्टे सति अत, ‘मेव देवतैक्षत’ इति
 देवतापदं प्रयुज्य मन्त्रचन्तरादरणात् सर्वशमना चतुस्रुव्याख्यदेवतैव तदथ । अत स एव व्याकरणकता ।
 जीवेनात्मनेति तद्वत्जीवसमष्टिमात्रकथनम् । तस्य चानुप्रवेशमात्र एव यथासिद्धा-तमन्वय इति ।
 तत्स्रुवणञ्च—नयासति तस्य चतुस्रुवस्यै त्रिवृत्करणवाक्येऽन्वयस्य वाच्यनयाऽर्थगथ इति । वाच-
 प्रकारश्च भाष्ये उपपादित एव । अङ्घ्रिष्टाविति । परम्परान्यरूपकेशो नास्तीति । समानेति । न हि
 द्विरुध्यमस्य सर्वत्र देहे प्रवेशोऽस्ति । आत्मना मयेति परमात्मोक्ती तु तस्य व्यापित्वात् तदुपपत्ति ।
 कर्तुरभिहितत्वात् कथं तृतीयेति चेत्—तस्यैव रूपान्तरेण करणत्वविवक्षयाऽस्तु । अत वक्तव्यं सर्वम्

शश्वोपपद्यते । अतः, 'सेयं देवता' इत्यादिवाक्यव्यायामर्थः—इमाः-तेजोऽद्यन्नरूपास्तिष्ठो देवताः अनेन जीवेन--जीवसमष्टिविशिष्टेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि— देवादिविचित्रसृष्टिं तन्नामधेयानि च करवाणि । तदर्थमन्योन्यसंसर्गमप्राप्तानामेषां तेजो- वन्नानां विशेषसृष्टयसमर्थानां तत्सामर्थ्यायैकैकां त्रिवृतत्रिवृतं करवाणि-इति । अतः पररथैव ब्रह्मणः कर्मेदं नामरूपव्याकरणम् ॥ १७ ॥

एतदुपनिषद्भाष्यपरिष्कारयोर्द्वैष्टव्यम् । तिस्रो देवताः भविष्यद्देवताभिमानविषयभावानि त्रीणि भूतानि । जीवसमष्टिविशिष्टेनेति । जीवपदस्य हिरण्यगर्भपरत्वे अनुप्रविश्येत्यन्वयश्चो न म्यात । अन्यजीवस्य च न व्याकरणकर्तृत्वम् । जीवेनेति पदं पुनरावर्थं व्याकरवाणीत्यलानुपपद्य तल हिरण्यगर्भपरत्व- वर्णनञ्च क्लिष्टम् । हिरण्यगर्भस्यापि अष्टिरूपतया तस्यापि व्याकरणकर्मत्वमेवेति न कर्तृत्वम् । जेयं देवतेति देवतापदनिर्देशस्तु सद् ब्रह्म व्यूहरूपेणावतीर्ष्वनामिस्थानात् ब्रह्माण्डमुत्पाद्य चतुर्मुखसंभृतिनाम- रूपव्याकरणं करोतीति ज्ञापनाय । अतः तद्वहेहनिविष्टजीवशरीरकेणेत्येव जीवेनेति पदमर्थ एति । ननु परमात्मप्रवर्तितचतुर्मुखसंकरूपेणैव कार्यनिर्वाहे तत्संकरूपस्य किं प्रयोजनमिति चेत्— किं प्रयोजनानुगुणा प्रमाणप्रवृत्तिः प्रयोजनं हि प्रमाणाानुगुणम् । इदञ्च नामरूपव्याकरणेक्षणं पूर्वजातं यत् बहु स्वामिती- क्षणम् तदेव कार्यदशाधीनतानुवृत्तम् ; नान्यत् । चतुर्मुखसंकरूपः जीवस्य व्यष्टिरूपतामात्रप्रयोजकः । स्वात्मपर्यन्तनामरूपसंपादनेन स्वस्य कार्यतां परमात्मैव स्वसंकरूपेन निर्वहन्तीति परमात्मगतकार्यत्वं न चतु- र्मुखाधीनमिति सफलमेतत् ॥ १७ ॥

महदादिप्रथिन्मन्तसमष्टिसृष्टयनन्तरं पञ्चीकरणं भवति । तदेतत् त्रिवृत्करणमिति छान्दोग्ये निर्दि- श्यते । पञ्चीकरणं नाम एकैकस्य भूतस्य भूतान्तरचतुष्केण मिश्रणम् । एव कृते एकैकभूतेऽपि स्वाशोऽ- र्धम्, अन्यभूताशाः समभूता अर्धमिति सर्वं पञ्चवृद् भवति । तल वाय्वाकाशशोरप्रत्यक्षयोः प्रदर्शनायो- गात् त्रिवृत्त्वमेव प्रदर्शयितुं शक्यमिति कृत्वा गुरुः त्रिवृत्त्वमेव छान्दोग्ये प्रोवाच, भूतलयमालसृष्टिश्चात् एवाऽद्वावाह सः । त्रिवृदित्यस्य त्रिभिर्विद्येते, त्रिभिर्वृत्तमित्यर्थः । भूतलयमात्मकमिति यावत् एवम्भूतभूताधी- नत्वात् सर्वस्य प्रपञ्चस्य सर्वमत्र त्रिवृदेव भवति । तन्निदं प्रत्ययार्थं गुरुः श्वेतकेनेधे अण्डान्तर्गतासु अग्न्या- न्नित्यन्तमोविद्युस्तु प्रदर्श्य एवमेव सर्वमित्यबोधयत् । अयेइशत्रिवृद्भूतभूतलयमपि भुज्यमानं व्यष्टिभूत- देहप्रकृतिर्भवतीति विषयान्तरं बोधयितुम् सुज्यमाने एकैकस्मिन्नपि परिणामत्वं प्रदर्श्य काये करणे च तदुपयोगमपि वर्णयाम्कार । एवं भुज्यमानस्य यत् त्रिवृत्त्वमुक्तम्, तल त्रिवृदित्यस्य त्रिभिर्भूतैर्वृत्तमिति नार्थः ; किंतु त्रिभिः परिणामैर्वृत्तमिति । अग्न्यादिपूक्तं त्रिवृत्त्वं तु भूतत्रयवृत्तत्वमेव । अण्डसृष्टेः प्रागेव त्रिवृत्करणस्य निष्पन्नत्वेऽपि अण्डान्तर्गतिना अण्डाद्बहिस्तत्प्रदर्शनस्य दुष्करत्वात् अण्डान्तर्गता- ग्न्यादौ तत् प्रदर्शितम् । अत्र पूर्वपक्षी अग्न्यादिषु भुज्यमाने चोभयत्र त्रिभूतकरत्वरूपत्रिवृत्त्वमेवोक्तमिति मत्वा, तत्र सुज्यमाने त्रिवृद्भावस्य भोजनान् पश्चादेव जायमानतया तद्देवाग्न्यादित्रिवृद्भावोऽपि पश्चा- दिति प्राग्यन्, यतोऽयं पश्चात् अतश्चतुर्मुख एव कर्तुमर्हतीति गृहीत्वा, त्रिवृत्करणस्यापि चतुर्मुखकर्तृक-

स 'त्यादि—

एव प्रामेऽभिधीयत—मनाभूतितन्निम्—इति । अत्र पत्र व्यापतयति, भेदा
 मृत्किञ्चित्—नामरूपव्याकरणम् । तन् त्रिवृत्त्रय परस्यैव ब्रह्मण, तस्यैव नामरूप
 व्याकरणोपदेशात् । त्रिवृत्करणं कृत एव हि नामरूपव्याकरणमुपनिषत्—“सेय देव
 तैक्षत हन्ताहमिमानिस्त्रो दद्यता अनेन नीरनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूप व्याकरणाणि,
 तामा त्रिवृत् त्रिवृत्मर्हता करवाणि” इति ममानकृतप्रतीति । त्रिवृत्करण तु चतुर्मुख
 स्थाण्डान्तवर्तिनो न भवति, त्रिवृत्कर्तृत्वेनोवर्धयण्डमुत्पाद्यत चतुर्मुख च अण्डं भवति
 स्यते—“तस्मिन्नण्डेऽभयद्रव्या मरलोऽपितामह” इति । अत त्रिवृत्करणं परस्यैव
 ब्रह्मण । तन्ममानकृतक नामरूपव्याकरण च तस्यैवयति विज्ञायत ॥ क्व तर्हि, ‘अनेन
 जीवेन’ इति मङ्गच्छते ॥ “आत्मना जीवेन” इति मामानाधिकरण्यात् जीवशरीरक पर
 ब्रह्मैव नीवशब्देनाभिधीयते, यथा (अ ६ २ ३, ४) “तन् तेन ऐक्षत तदपो
 ऽमुजत ता आप ऐक्षन्त ता अन्नममृन्त” इति तेन प्रमृतिशरीरक परमेव
 ब्रह्माभिधीयते । अतो नीरममृतिभूतहिरण्यगर्भशरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मण कम नामरूप
 व्याकरणम् । एव च, ‘प्रविश्य नामरूप व्याकरवाणि’ इति प्रविशतिरुक्तमपुरुषाविलीयते
 मृत्कार्यावेव भवत । प्रवेगव्याकरणयो ममानकृतकमप्युपपद्यते । चतुर्मुखशरीरकस्य
 परस्यैव ब्रह्मण कम देवादित्रिविचित्रमृष्टिरिति चतुर्मुखकत्रकमुष्टिप्रकरणे नामरूपव्याक्रियोपदे

न विशिष्यत्वमिति भाव । जीवममृद्यग्रन्थात् तस्य कर्तृत्वमुपपत्तमिति चापि जीवपन्न । आत्मना
 मृत्किञ्चिनेत्यर्थात् उत्तमपुरुषादेर्लाक्षणिकरय न भवतीति ज्ञापितम् । नव्याकागो नामरूपयोर्निर्दिहितेति
 वचनविरोध इत्यत्र बहुमृत्युपट्टितार्थमेवात्र स्वीकृत्य श्रौतेनानेनाविरुद्धतया तच्छ्रयर्थो नेय इति भाव ।

समानेति । ननु पूर्वपक्षिणा त्रिवृत्तुर्विति परमात्म-येव व्याकरणकर्तृत्वस्य परम्परान्वयश्वीकारात्
 समानकर्तृत्वं न भवत् । साक्षात्कर्तृत्वस्य प्रतीतस्य त्यागो शेष इति कथन चेत् मूलतु द्विविधम्, तत्र
 त्रिवृत्तुर्वैत इति पत्रविशेषनिर्देश कुत इति चेत्—तापदेव विवक्षितम्, तत्पदनिर्देशस्तु त्रिवृत्करण
 मपि चतुर्मुखकर्तृकमिति भ्रातित्वावगाथमिति । अथवा मूलतुत्वा पूर्वपक्षोऽवादेशोऽपि स्वच्छपत इत्यन्तु ।
 स तावन्वेवम्—पूर्वं ब्रह्मणि तदैक्षतेत्येवं सामा यत सत्त्वेन निर्दिष्टे सति अत, ‘सेय देवैक्षत’ इति
 देवतापदं प्रयुज्य भङ्गचन्तरावरणात् संदेशमना चतुर्मुखाख्यदेवतैव तस्य । अत स एव व्याकरणकर्ता ।
 जीवेनात्मनेति तद्गतजीवसमष्टिमात्ररूपम् । तस्य चानुपवेशमात्र एव यथासिद्धात्मावय इति ।
 तत्त्वण्डनञ्च—नयासति तस्य चतुर्मुखस्यैव त्रिवृत्करणवाक्येऽन्वयस्य वाच्यनयाऽर्थेवाध इति । वाच-
 प्रकारश्च भाष्ये उपपादित एव । अङ्घ्रिष्टाविति । परम्परान्वयरूपक्रेयो नास्तीति । समानेति । न हि
 हिरण्यगर्भस्य सर्वत्र देहे पवेशोऽस्ति । आत्मना मयेति परमात्मोक्तौ तु तस्य व्यापित्वात् त्त्वुपपत्ति ।
 कर्तुरभिहितत्वात् कथ तृतीयेति चेत्—तस्यैव रूपान्तरेण करणत्वविवक्षयाऽस्तु । अत वक्तव्यं सर्वम्

शशोपपद्यते । अतः, 'स्यं देवता' इत्यादिवाक्यस्यायमर्थः—इमाः तेजोऽध्वन्नरूपास्तिस्त्रो देवताः अनेन जीवेन --जीवसमष्टिविशिष्टेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि— देवादिविचित्रसृष्टि तन्नामधेयानि च करवाणि । तदर्थमन्योन्यसंसर्गमप्राप्तानामेषां तेजो- ब्रह्मानां विशेषसृष्ट्यसमर्थानां तत्सामर्थ्यायैकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि-इति । अतः परम्यैव ब्रह्मणः कर्मदं नामरूपव्याकरणम् ॥ १७ ॥

एतदुपनिषद्भाष्यपरिष्कारयोर्दृष्टव्यम् । तिस्रो देवताः भविष्यद्देवतामिमानविषयभावानि त्रीणि भूतानि । जीवसमष्टिविशिष्टेनेति । जीवपदस्य हिरण्यगर्भपरत्वे अनुपविश्येत्यत्रान्यथो न स्यात् । अन्यत्रीवस्य च न व्याकरणकर्तृत्वम् । जीवेनेति पदं पुनरावस्थं व्याकरवाणीत्यन्तानुपपन्नं तत्र हिरण्यगर्भपरत्व- वर्णनञ्च क्लिष्टम् । हिरण्यगर्भस्यापि त्र्यष्टिरूपतया तस्यापि व्याकरणकर्मत्वमत्रेति न कर्तृत्वम् । स्यं देवतेति देवतापदनिर्देशस्तु सद् ब्रह्म व्यहृरूपेणावतीर्ष्य स्वनाभिस्थानात् ब्रह्माण्डमुरपाद्य चतुर्मुखसमृत्तिनाम- रूपव्याकरणं करोतीति ज्ञापनाय । अत तद्वेदहनिविष्टजीवशरीरकेणेत्येव जीवेनेति पदमर्थ्य इति । ननु परमात्मप्रवर्तितचतुर्मुखसंकल्पेनैव कार्यनिर्वाहे तत्संकल्पस्य किं प्रयोजनमिति चेत्— किं प्रयोजनानुगुणा प्रमाणप्रवृत्तिः ? प्रयोजनं हि प्रमाणानुगुणम् । इदञ्च नामरूपव्याकरणेक्षणं पूर्वजातं यत् बहु स्वामिती- क्षणम् तदेव कार्यदशार्थ्यन्तानुवृत्तम् ; नान्यत् । चतुर्मुखसंकल्पः जीवस्य व्यष्टिरूपतामात्रप्रयोजकः । स्वात्मपर्यन्तनामरूपसंसाधनेन स्वस्य कार्यतां परमात्मैव स्वसंकल्पेन निर्वहतीति परमात्मगतकार्यत्वं न चतु- र्मुखत्वाधीनमिति सफलमेतत् ॥ १७ ॥

महदादिष्टथिष्यन्तसमष्टिसृष्टयानन्तरं पञ्चीकरणं भवति । तदेतत् त्रिवृत्करणमिति छान्दोग्ये निर्दि- श्यते । पञ्चीकरणं नाम एकैकस्य भूतस्य भूतान्तरचतुष्केण मिश्रणम् । एवं कृते एकैकभूतेऽपि स्वाशोऽ- र्थम्, अन्यभूतांशाः समभूता अर्थमिति सर्वं पञ्चवृद् भवति । तत्र वाग्वाकाशशोरप्रत्यक्षयोः प्रदर्शनायो- गात् त्रिवृत्त्वमेव प्रदर्शयितुं शक्यमिति कृत्वा गुरुं त्रिवृत्त्वमेव छान्दोग्ये प्रोवाच, भूतलयमालसृष्टिश्चात् एवाऽदावाह स । त्रिवृदित्यस्य त्रिभिर्निवृत्ते, त्रिभिर्वृत्तमित्यर्थः । भूतलयमात्मकमिति यावत् एवम्भूतभूताधी- नत्वाद् सर्वस्य प्रपञ्चस्य सर्वमल त्रिवृदेव भवति । तद्विदं प्रत्ययार्थं गुरुः श्वेतकेनवे अण्डान्तर्गतासु अग्न्वा- दित्यचन्द्रमोविद्युत्सु प्रदर्श्य एवमेव सर्वमित्यबोधयत् । अथेदं त्रिवृद्भूतभूतलयमपि सुज्यमानं व्यष्टिभूत- देहप्रकृतिर्भवतीति विषयान्तरं बोधयितुम् सुज्यमाने एकैकस्मिन्नपि परिणामलनं प्रदर्श्य काये करणे च तदुपयोगमपि वर्णयाम्बुकार । एवं सुज्यमानस्य यत् त्रिवृत्त्वमुक्तम्, तत्र त्रिवृदित्यस्य त्रिभिर्वृत्तमित्येति नार्थः ; किंतु त्रिभिः परिणामैर्वृत्तमिति । अग्न्यादिपूक्तं त्रिवृत्त्वं तु भूतत्रयवृत्त्वमेव । अण्डसूत्रेः प्रागेव त्रिवृत्करणस्य निष्पन्नत्वेऽपि अण्डान्तर्गतैर्निना अण्डाद्बहिस्तत्प्रदर्शनस्य दुष्करत्वात् अण्डान्तर्गता- ग्न्यादौ तत् प्रदर्शितम् । अत्र पूर्वपक्षी अग्न्यादिषु सुज्यमाने चोभयत्र त्रिवृत्त्वरूपत्रिवृत्त्वमेवोक्तमिति मत्वा, तत्र सुज्यमाने त्रिवृद्भावस्य भोजनात् पश्चादेव जायमानतया तद्देवाग्न्वादित्रिवृद्भावोऽपि पश्चा- दिदिनि भ्राम्यन्, यतोऽयं पश्चात् अतश्चतुर्मुख एव कर्तुमर्हतीति गृहीत्वा, त्रिवृत्करणस्यापि चतुर्मुखकर्तृक-

अथ स्यात् - नामरूपव्याकरणस्य त्रिवृत्करणनक्षरतत्त्वात् परमात्मकमिति न शक्यते उक्तम्, त्रिवृत्करणस्यापि जीवकतत्त्वमभवात् । अण्डमृष्टद्युत्तरकाल हि चतुमुख-सुदृशीशु त्रिवृत्करणप्रकार उपदिश्यते (छा ६ ४ ७) "यथा तु म्लु मोम्येमान्मिषो देवता पुरुष प्राप्य त्रिवृन् त्रिवृदकैका भवति, तन्म त्रिनानाहीति", (छा ६ ५ १) "अन्नमशित त्रेधा विधीयते तस्य य स्वत्रिष्टो भाग तन् पुगी भवति, यो मध्यम तन्मामम् योऽणिष्ठ तमन" इत्यादिना । तथा पूरस्मिन्नपि वाक्य "यदग्रे रोहित रूपम् तेन यस्तद्रूपम्, यञ्जुनलम्, तदपायम्, यत्कृष्णम्, तच्छस्य" इत्यादिना चतुमुखमृष्टाग्न्या दित्यवन्त्रिविद्युत्सु त्रिवृत्करण प्रदश्यते । नामरूपव्याकरणोत्तरकाल च त्रिवृत्करण श्रयते, "सेय देवमेव तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूप व्याकरोन्, तामा त्रिवृत्त्रिवृत्तमेकैकामकरोत्" इति ॥ तत्राह—

मासादि भौम यथाशब्दमितरयोश्च ॥ ३ । ४ । १८ ॥

यदुक्तम् अण्डमृष्टद्युत्तरकाल चतुमुखमृष्टदेवतादिविषयोऽयम्, "तामां त्रिवृत् त्रिवृत् मकैकामकरोत्" इति त्रिवृत्करणोपदेश इति—तन्नोपपद्यत, "अन्नमशित त्रेधा विधीयते" इत्यत्र मांमनमो पुरीशदण्डत्वेनाणीयस्त्वेन च व्यपदिष्टयो कारणानुविधापित्वेन आप्य तैजसत्वप्रमङ्गात्, 'आप पीता' इत्यत्रापि मूर्त्तप्राणयो स्वविद्युत्तणीयमो पार्थिवत्वतैजसत्व-

त्वात् वान्यविरोध इति शकितवान् । तत्र अनुमानविषये त्रिवृत्त्वमुक्त त्रिवृत्त्वमिति भातिमूलकत्वात् प्रत्यस्य परित्थो मांसादीति मूलेण । तदवतारयति अथस्यादिति । त्रिवृत्करण पश्चादित्यत्र युक्त्यन्तरमन्वाह नामरूपेति । अत्र भाव—नामरूपे वाकरवाणि, त्रिवृत्तमेकैका करवाणीति सकल्पवाक्ये, तत् निपादनपरवाक्ये च 'नामरूपे व्याकरोत् त्रिवृत्तमेकैकामकरोत्' इत्यत्र व्याकरणा नन्तरमेव त्रिवृत्करणपाठान् त्रिवृत्करणस्य पश्चात्तत्र स्वरसंप्रतीतम् । सिद्धान्तिना त्वनैवमुच्यते— नामरूपव्याकरण फलम्, त्रिवृत्करण तदुपाय । फलेच्छानन्तरमेव लोके उपायेच्छ । अतः संसृष्ट क्रमोऽयं त्रिवृत्करणस्य पूर्वत्रमेवावगमनीति । इदमयुक्तम्—तथासति फलस्योपायानन्तरमेव जायमानत्वात् त्रिवृत्करण पूर्वमेव भवति, पश्चात् वाकरणमिति वक्तव्यम् । अत्र तु व्याकरणनिष्पत्ति पूर्वतया, त्रिवृत्करणनिष्पत्ति पश्चात्तत्रत्या चानन्तरवाक्ये कथ्यते । अतो नास्योपायत्वम्, नाप्यण्डमृष्टे प्राकृतत्वम् । सकल्पवाक्ययुक्तमेव यदि निष्पत्तिपरवत्प्रपाठ स्यात्, तदैव तथा वक्तुं शक्यमित्येव पूर्वपक्षे शक्य ।

मासेति । अन्नपथये अन्नमिति प्रक्रमस्थशब्दानुसारेण तत्रोक्तपरिणामत्वे प्रथमपुरीषरूप परिणामवत् मासमनोरूपोत्तरपरिणामद्वयमपि भौममेव । (अन्यथा प्रत्यम्विरोधश्च) । इतरयोश्च अप्यर्थस्य तेज पथायोगेपि प्रक्रमस्थाच्छब्दनेजशब्दानुरोधेन लोहितपाणौ मज्जावाचौ द्वितीयदृतीभौ परिणामौ प्रथमपरिणामभूतमूलाभिरन् यथानुक्रमम् आप्यौ तैजसौ चेति सूत्रार्थः ।

प्रसङ्गाच्च । न चैवमिष्यते ; मांसादि हि भौममिष्यते—पुरीषवत् मांसमनसी अपि भौमे—पार्थिवे इष्येते, 'अन्नमशितं त्रेधा' इति प्रक्रमात् । यथाशब्दमितरयोश्च । इतरयोरपि 'आपः पीताः', 'तेजोऽशितम्' इति पर्याययोर्यथाशब्दं विकारा इष्यन्ते । "आपः पीता-स्त्रेधा विधीयन्ते" इति अपामेव त्रेधा परिणानः शब्दात् प्रतीयते ; तथा, "तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते" इत्यत्रापि तेजस एव त्रेधा परिणामः शब्दात् प्रतीयते । अतः पुरीष-मांसमनांसि पृथिवीविकाराः, मूत्रलोहितप्राणाः अध्विकाराः, अस्थिमज्जावाचः तेजोविकारा इति प्रतिपत्तव्यम् ; 'अन्नमयं हि सोम्य मनः, आपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक्' इति वाक्यशेषाविरोधाच्च । अतः 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्' इत्युक्तस्त्रिवृत्करणप्रकारः, 'अन्नमशितम्' इत्यादिना न प्रदर्शयते । तथा सति मनःप्राणवाचां (?) त्रयाणामप्य-णीयस्त्वेन तैजसत्वात्, 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इत्यादिर्विरुध्येत । प्रागेव त्रिवृत्कृतानां पृथिव्यादीनां पुरुषं प्राप्तानाम्, 'अन्नमशितम्' इत्यादिनैकैकं त्रेधा परिणाम उच्यते । अण्डसृष्टेः प्रागेव च तेजोवहानां त्रिवृत्करणेन भवितव्यम्, अत्रिवृत्कृतानां तेषां कार्या-रम्भासामर्थ्यात् । अन्योन्यसंपुक्तानामेव हि कार्यारम्भमामर्थ्यम् ; तदेव च त्रिवृत्करणम् । तथा च सूर्यते, (वि. पु. १-२-५२, ५३) "नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना । नाशब्दुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥ समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः । महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते" इति । अत एव च, "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनु-प्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ; तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्" इति पाठक्रमोऽर्थक्रमेण वाच्यते । अण्डान्तर्वर्तिष्वन्यादित्यादिषु त्रिवृत्करणप्रदर्शनं श्वेतकेतोः शुश्रूरोरण्डान्तर्वर्ति-

मनःप्राणवाचां त्रयाणामिति । य. स्वविष्टो नाग इत्युपक्रमानुसारात् भागानामिति विशेष्य-कृत्वा त्रयाणामित्यस्त्रीलिङ्गता । वाक्यशेषमप्यत्र प्रमाणमिति अन्नमयमिति । अत्रपत्रं पृथिवीपरम् । अत्र त्रिवृदित्यस्य लिभृतवृद्धिति नार्थे इत्याह प्रागेवेति । प्रागेव त्रिवृत्कृतत्वे युक्तिं प्रमाणञ्च दर्शयति अण्डेति । संहतिं मेलनम् । असमागम्य पृथक्स्थित्युपलम्भानर्हद्विश्रमणमाप्य । ननु समागमे संहति-रन्तर्वर्तिवेति कुतः पृथगुक्तिरिति चेत्—अन्योन्यसमागम. त्रिवृत्कृतत्वम् । तादृशभूतानां घटनिर्माणे मृज्जकतेजसामिवान्धोन्मापेक्षा संहतिपदेन दर्शयते । इयमेव परस्परसमाश्रयतेति । निष्पतिवाक्यप्राठ-क्रममंगशंका परिहरति अत एव चेति । चकारेण पूर्ववाक्यावगत फलोपायसंकल्पकनौचित्यमपि हेतुरिति ज्ञाप्यते । वाच्यत इति । पाठक्रमस्यार्थक्रमाद् वाच्यश्च पूर्वमीनांसायामेव साधितः—अग्निहोत्र-जुहोतीति वाक्यात् पश्चादेव, यवार्णं पचतीत्यस्य पाठेऽपि अग्निहोत्रहोमस्य यवागूद्रज्यमाध्यतवा यवा-गूपाकः प्राक्, होमः पश्चादिति । यत्र अण्डसृष्टेः प्रागेव त्रिवृत्करणम्—तर्हि अण्डवहियेष्टेषु त्रिवृत्त्व-गुणा ज्ञापनीयमित्यत्राह अण्डान्तर्वर्तिष्विति । अण्डवहिं धार्थस्य वचनसंभवेऽपि प्रदर्शनं हि न भवती-

त्वेन, तस्य बहिःपुत्रस्तुपु त्रिष्टुक्करणप्रदर्शनायोगात् त्रिष्टुक्तानां कायपु अग्न्यादि-
त्वादिषु क्रियते ॥ १८ ॥

स्यादेतत्—'अन्नमशितम्', 'आप' पीता', 'तेनोऽशितम्' इति त्रिष्टुक्तानां
मन्नादीनामेकैकस्य तेजोवनात्मकत्वेन त्रिरूपस्य कथम्—अन्नम्, आप, तत्र इत्येकैकरूपेण
व्यपदेश उपपद्यत इति, तत्राह—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वाद ॥ २ । ४ । १९ ॥

शे १—विशेषभावात् । त्रिष्टुक्करणेन त्रिरूपेऽप्येकैकसिन् अन्नाद्याधिक्यान् तत्रतत्रा
क्रान्त्याद् । त्रिरुक्तिरभ्यास[परि]ममासि द्योतयति ॥ १९ ॥

इति मन्नामूर्तिफलपत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसामाप्त्ये द्वितीयव्याख्यामन्य चतुः पाद ॥ ४ ॥

नत द्वितीयोऽध्याय ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

त्याह तस्येति । तस्य श्वेतकतु प्रति ।

अन्नम्, आप इत्येव प्रयोगात् शुद्धां पृथिवीं इत्यद्वैतजोभ्यां समेत्य भुज्यमाना तेषां विधीय
इत्येवरीत्याऽर्धवर्णनं पूर्वपक्षी नयेत् । तत्परिहाराय त्रिष्टुत्येव वस्तुनि परुशब्दप्रयोगे औचित्यं दर्शयितुं
मूत्रम्, वैशेष्यादिति । तदवतारयति स्यादेतदिति । पूर्वोक्तवस्तुनामेति वा, वक्ष्यमाण आक्षेपोऽस्तु
इति वा तदर्थं । विशेषभावात् भूयस्त्वम् अधिकत्वात् । आधिक्यादिति विवरणात् ॥

तत् सिद्धं त्रिष्टुक्वैतवैत नामरूपन्याकरणस्य क्रियमाणतया श्रुत्योक्तत्वात् चतुमुखस्य स्मृत्यादिना
देवादिकतिपयनामरूपन्याकर्तृत्वेऽपि तेन सह, सतः प्रथमभूय च सबन्धाकर्ता परमात्मैवेति अन्ये समष्टि
वष्टिसंसात्कारजनत्वमिति ॥

इति श्रीमद्वेदान्तरामानुज योऽत्र-महादेशिकचरणारविन्दचञ्चरीकस्य श्रीमद्रामानुज मुनीन्द्र महादेशिक-
पदप्रसवेवासमभिनसर्ववेदान्तायस्य वात्स्यथीशैल-सच्चञ्चरतिनो धीरामवाचार्यस्य

अभिनवदेशिकस्य कृतिषु श्रीमान्पञ्चान्याने भाष्यार्थदर्पणे द्वितीयोऽध्याय ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः । शुभमस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते (श्रीभाष्ये)

श्री शारीरकमीमांसाभाष्ये

तृतीयेऽध्याये प्रथमः पादः (पञ्चमिविधा छा. ५-४)

६९. तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ३-१-१ ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । ३ । १ । १ ॥

अतिक्रान्ताध्यायद्वयेन—निखिलजगदेककारणं निरस्तनिखिलदोषगन्धम् अपरिमितो-
दारगुणसागरं सकलेतरविलक्षणं परं ब्रह्म मुमुक्षुभिरुपास्यतया वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्यय-
मर्थः, स्मृतिन्यायविरोधपरिहान-परपक्षप्रतिक्षेप-वेदान्तवाक्यपरस्परविरोधपरिहाररूपकार्यस्व-
रूपसंशोधनैः तद्दुर्धर्षणत्वहेतुभिः सह स्थापितः; अतोऽध्यायद्वयेन ब्रह्मणः स्वरूपं प्रतिपा-
दितम् । उत्तरेषेदानीं तत्प्राप्त्युपायैः सह प्राप्तिकारश्चिन्तयितुमिष्यते । तत्र तृतीयाध्याये
उपायभूतोपासनविषया चिन्ता वर्तते । उपासनारम्भाभ्यर्हितोपायश्च प्राप्यवस्तुष्वतिरिक्त-
वैतृष्ण्यम्, प्राप्यतृष्णा चेति, तत्सिद्धयर्थं जीवस्य लोकान्तरेषु सञ्चरतो जाग्रतः स्वपतः

श्रीः ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः

भाष्यार्थदर्पणे तृतीयोऽध्यायः

नानालोकगतागतश्रमजनित्वादिदोषास्पदात् सर्वस्माच्च विलक्षणं स्थिरमहानन्दं परं सद्गतिम् ।

संराध्यं विविधैः सदक्षरमुखैर्योगैः क्रियोदश्चितैः शेषोर्वाषरशेखरं शुभतनु सेवेमहि श्रीघरम् ॥

सिद्धे ब्रह्मणि सर्वकारणे प्रथमाध्यायेन श्रुतिभिः श्राविते, द्वितीयेन च बाह्यान्तरक्षोभपरिहारेण
स्थिरीकृते, तत् प्रथमद्विकप्रमितं तत्त्वं यत् साध्यस्य विषयभूतं तत् शेषेण द्विकेन शोध्यते । तच्च साध्यं
विषयि हितफलात्मना द्विविधम् । तत्र तत्त्वज्ञानानन्तरभावित्वात् हितानुष्ठानस्य, फलस्य च तदनन्तर-
त्वात् हेतुहेतुमद्भावक्रमेण हितनिरूपणमारभ्यते । हितप्रवृत्तेरपि प्राप्तविषयवैतृष्ण्य-प्राप्यतृष्णाधीनत्वात्
तज्जननं पादद्विकरूपया पेटिकया प्राक् क्रियते । तत्र, 'परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरात्मनि' इत्युक्त-
रीत्या मनः परस्मिन् रागं प्राप्यैवापरस्मिन् विरप्येदिति यद्यपि, अथाप्यस्वीकृतपरमात्मभिरपि अवरसंसार-
वैराम्यस्य तीर्थकरैः संपाद्यमानत्वात्, प्राप्तविषयस्यैव पर्याप्तत्वे प्राप्यान्तररुच्ययोगाच्च प्रथमं प्राप्तविषयवैरा-
भ्यसंपादनाय ससरतो जीवस्य स्थिता सर्वेऽप्यपुरुषार्थाः न्युत्पाद्यन्ते । तत्र ब्रह्ममीमांसारम्भसमय एवास्य
विरक्तत्वेऽपि कर्मफलकल्पुत्त्वस्य पञ्चामिविधारूपोपनिषद्भागमुखेनात्र पादे प्रतिष्ठापनं तदभिद्वन्द्वये
भवति । कैवल्यफलकपञ्चामिविद्यानिष्ठस्यापि ब्रह्मप्राप्तिसाधकार्चिरादिगतिप्रावण्यस्थान्नावगमनात् कैवल्य-
स्यापि हेयत्वं सेत्स्यति । तत्र पञ्चामिविधैव पूर्णप्रथमपादविषयः । तद्विचारमुखेन जननमरणप्रवन्ध-
प्रतिबोधनमुखेन लोकद्वये जाग्रदोषज्ञापन प्रथमपादार्थः । अत एव पञ्चामिविद्यायामुपसंहारः, "तस्माज्जु-
गुप्सेत्" इति । सर्वमिदमाह अतिक्रान्तेत्यादिना । द्वयेनेत्यस्य अयमर्थः स्थापित इत्यत्वान्वयः ।

सुप्तस्य मूच्छतश्च दोषा', परस्य च व्रजणस्तद्रहितता, कल्याणगुणाकरत्वं च प्रथमद्वितीययोः पादयोः प्रतिपाद्यन्ते ।

तत्र देहात् देहान्तरं गच्छन् अयं जीवो देहान्तरारम्भहृत्प्रभृत्यक्षमैः सपरिष्वक्त एव गच्छति, उत नेति चिन्तायाम्—यत्रयत्र जीवो याति, तत्रतत्र भृत्यक्षमाणा सुलभत्वात् असपरिष्वक्तो यातीति प्राप्तम् । पश्चादपि पूर्वपक्षबीजानि उपन्यस्य निरसिष्यति ॥

तत्र सिद्धान्तमाह—तदन्तरप्रतिपत्तौ रहति सपरिष्वक्त—इति । (शारी २-४-१७) सञ्ज्ञामूर्तिवत्सति इति मूर्तिशब्देन देह प्रस्तुतः ; स तच्छब्देन परामृश्यते । तदन्तरमति पत्तौ—देहान्तरगमने भृत्यक्षमैः सपरिष्वक्तो जीवो रहति—गच्छतीत्यर्थः । कुत ? प्रथम निरूपणायाम्—प्रश्नप्रतिवचनान्म्याम् । पश्चात्प्रतिवचनान्म्यामेव प्रश्नप्रतिवचने आम्नायेते—श्वेतकेतुं किलाऽऽरुणेयं पाञ्चाल प्रवाहणं कर्मिणा गन्तव्यदेशम्, पुनरारात्तिप्रकारम्, देचयानपितृयाणपथव्यावर्तने, अमुष्य लोकस्याप्राप्तारं च वेत्थेति पृष्ट्वा इदमपि पप्रच्छ, (छा ५ ३-३) “वेत्थ

पादयोरिति । पादद्वयमेका पटिका । प्रथमाधिकरणविषयमाह तत्र देहादिति ।

अहङ्कारो जगन्मण्डलस्यापीति आहङ्कारिकाणि इन्द्रियाण्यपि व्यापीनि न गच्छन्तीनि सांख्या । नेत्रगोलादिरूपाणीन्द्रियाणि तत्रतत्र नवनवान्युत्पद्यन्ते इति सौगता । मनोमात्रं यातीति फाणादा । जीवपवोत्प्लव्य देहान्तरं प्रतिपद्यत इति दिग्गमरा । सिद्धान्ते तु जीवस्याणुत्वस्वापनात् स गच्छतीति निश्चितम् । 'तमुक्तामन्तं प्राप्नोऽनुक्तामती'त्यादिना प्राणेन्द्रियानुगमनमपि सिद्धम् । सूक्ष्मशरीरमेवास्ति न वेति चिन्त्यम् । तत्फलञ्च—स्वापिते तस्मिन् सोमराजशरीरस्य णत्सूक्ष्मदेहपरिणामत्वात् त्वन्त हेयत्वमप्याहृतवैलक्षण्यं वर्णितं भवतीति । संज्ञामूर्त्यधिकरणे नामांतरभजनाईमूर्तिप्राप्तिरुक्ता, सप्रति नामान्तरमसिद्धिरहितसूक्ष्मदेहकलसिरपि मध्यशायामस्तीत्युच्यत इत्यवान्तरसगति । सिद्धान्तमूलारम्भात् उत्तरोऽपि पूर्वपक्षहेतुरस्तीति ज्ञायते, एवं सर्वत्र मान्यम् । तमाह सुलभत्वादिति । बीजानि श्रद्धामात्र होम्यत्वश्रवणम् अम्मात्रश्रवणात् सर्वमूलमाभावावगम, अपामपि जीवदेहत्वानवगमश्च । मरणावसरे, “तेजोमात्रा समभ्याददान ” (बृ ६ ४) इति कथनं करणानां निर्वापारत्वपरम्, न तु सूक्ष्मशरीरग्रहणपरं वा, सूक्ष्मशरीरे करणस्यापनपरं वा, “मनोमय प्राणमय पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमय ” इति च, तत्र काममय इत्यादिवत् सूक्ष्मदेहमविष्यंशविषयकम्, (बृ ६ १४) लृणजलायुकावत् देहान्तरग्रहणेनैतद्देहत्यागवचनञ्च अन्तकाले मविष्यद्देहमावनाभिप्रायमिति पूर्वपक्ष्याह्वय ।

तदन्तरेति । अन्या सा तदन्तरम् । संज्ञाया अमुष्यत्वात् मित्रत्वानियमाश्च तत्त्यागेन मूर्तिमात्रस्य तच्छब्देन ग्रहणम् । प्रतिपत्तिं प्राप्ति । तामुद्दिश्येत्यर्थः । सूक्ष्मे सर्वभूतसूक्ष्मैरिति पक्षाभावेऽपि ग्रहणकाले तत्परिष्वक्त्यमेवेह विधेयम्, सगिति उपसर्गसूचितमिदम् उच्यतेऽत्रो विशदम् । अत्र न परकृतप्रथस्य प्रतिवचनमुच्यते, किं तु स्वकृतप्रथविकरणं स्वेनैव क्रियत इति ज्ञापयितुं प्रतिवचनेति अनुक्ता! निरूपणौल्यकम् । वेत्थ-जानासि किम् । पुरुषवचसः-पुरुष इति वचः ईशा

यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” इति । तत इमं पश्चिमं प्रश्नं प्रतिब्रुवंश्च ध्रुलोकमग्नित्वेन रूपयित्वा, (छा. ५-४-२) “तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति; तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति” इत्यादिना—देवाख्याः जीवस्य प्राणाः अग्नित्वेन रूपिते ध्रुलोके श्रद्धारूपं वस्तु प्रक्षिपन्ति; सा च श्रद्धा सोमराजाख्यामृतमयदेहरूपेण परिणमते; तं चामृतमयं देहं त एव प्राणाः पर्जन्येऽग्नित्वेन रूपिते प्रक्षिपन्ति; स च देहस्तत्र प्रक्षिप्तो वर्षं भवति; तच्च वर्षं त एव प्राणाः पृथिव्यामग्नित्वरूपितायां प्रक्षिपन्ति; तच्च तत्र प्रक्षिप्तमन्नं भवति; तच्चान्नं त एव पुरुषेऽग्नित्वरूपिते प्रक्षिपन्ति; तच्च तत्र रेतो भवति; तच्च त एव योपायाम् अग्नित्वरूपितायां प्रक्षिपन्ति; तच्च तत्र प्रक्षिप्तं गर्भो भवति— इत्युक्त्वा, आह—(छा. ५-९-१) “इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” इति । एवं पञ्चम्यामाहुतौ हुतायाम् आपः पुरुषशब्दामिलय्या भवन्तीत्यर्थः । एवमुक्ते, पूर्वास्वपि आहुतिष्वनुवर्तमानानामेवापां स्रक्ष्मरूपाणामिदानीं पुरुषाकारत्वं भवतीत्युक्तं भवति । अत एव पश्चप्रतिवचनाभ्यां देहहेतुभूतैर्भूतस्रक्ष्मैः सह तत्रतत्र यातीति गम्यते ॥ १ ॥

ननु “आपः पुरुषवचसः” इत्युक्ते अपां पुरुषाकारपरिणामप्रतीतेः गच्छता जीवेन तासामेव परिष्वङ्गः प्रतीयते । अतः कथं सर्वेषां भूतस्रक्ष्माणां परिष्वङ्ग इति—तत्राह—

ज्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् । ३ । १ । २ ॥

स्रक्ष्मः चोद्यं व्यावर्तयति । देहारम्भ(रम्भ)काणामपां केवलानां न देहारम्भसंभवः । देहाधारम्भाय हि, (छा. ६-३-३) “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्” इति त्रिवृत्करणम् । केवलानामपां श्रवणं तु तासां भूयस्त्वात् । देहे च लोहितादिभूयस्त्वेनाऽऽरम्भकेष्वपां भूयस्त्वं गम्यते ॥ २ ॥

येषां ते । प्रतिब्रुवन् । श्वेतकेतुना अज्ञानादुत्थाय गृहं गत्वा वृषं विज्ञापितमाकर्ष्य तत्पितरि गौतमे उदालके प्रवाहणसविषमागत्य यथावत् प्रशार्थान् निरूपयितुं प्रार्थितवति निरूपयन् प्रवाहण इत्यर्थः । प्राणा इति । श्रुतौ देवशब्द इह प्राणवाचीति भावः । देवशब्दस्येन्द्रिये बहुलं प्रयोगेऽपि प्राणशब्दस्य तदर्थकत्वे संभवत्यपि पक्षेपकर्तृत्वसामर्थ्यात् वायुभूतप्राणपरत्वं भाष्येऽभिमतम् । एवमुक्ते इति । अपामिद्यं पञ्चमी आहुतिरित्युक्तौ पूर्वाश्रितस्य आहुतयोऽपि तासामेवेत्यवगमात् प्रथमहवनात् प्रागेव प्राणैः सहापां सद्भावोऽचगम्यत इति भावः ॥ १ ॥

देहारम्भिकाणामिति पाठः । आरम्भिकाणामिति पाठे तु न अन्विशेषणत्वम्, किन्तु निर्धारणे पथी । देहारम्भिकाणां भूतानां मध्ये इत्यर्थः । आरम्भकेष्वपाम् इति उपरिदर्शनात् । अपां त्रिवृत्कृतानामपाम् । केवलानां त्रिवृत्कृतभूतान्तरासंस्पृष्टानाम् । देहाधारम्भाय हीति । समष्टिभूतानां शुद्धानां त्रिवृत्करणं पञ्चीकरणपर्यवसितं प्रथमम् । एवंकृतानामेव ब्रह्माण्डे व्यष्टौ निवेशः । पञ्चीकृतपञ्चभूतमेलनेनैव पाञ्चमौक्तिकपदार्थस्रष्टिः एकैकामिति श्रुत्यभिमतता । तदत्र देहः पञ्चीकृतपञ्चभूतमयः ।

प्राणगतेऽथ । ३ । १ । ३ ॥

इतश्च भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तस्य गमनमिति गम्यते । उत्क्रामन्ति नीवे प्राणानां तदनु गतिं श्रूयते, (५ ६ ४ २) “तद्युत्क्रामन्त प्राणोऽनुत्क्रामन्ति, प्राणमनुत्क्रामन्त मर्चे प्राणा अनुत्क्रामन्ति” इति । स्मरते च, (गी १.१७) “मनस्पृष्टानीन्द्रियाणि प्रकृतिव्यानि कर्षति । शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्सुत्क्रामतीश्वर । गृहीत्वैतानि मयाति वायुर्गन्धानिवाऽऽयात्” इति । न च निराश्रयाणां गतिरुपपद्यत इति नानाश्रयभूतानां भूतसूक्ष्माणामपि गतिरभ्युपगन्तव्या ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भान्तव्यात् । ३ । १ । ४ ॥

(५ ५ २ १३) “यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति, वात प्राण, चक्षुरादित्यम्” इत्यादिना प्राणानां जीवमरणकाले अग्न्यादिष्वप्ययश्रवणात् तेषां जीवनं सह गमनमिति गतिश्रुतिरन्यथा नेयेति चेत्—न, भाक्तत्वात् अग्न्यादिष्वप्ययश्रवणस्य । कथं भाक्तत्वम् ? “ओषधीर्लोमानि, वनस्पतीन् केशा ” इति अनपियद्भिर्लोमादिभिः सह श्रवणान् । अतश्चक्षुराद्यप्ययश्रुतिरधिष्ठातृदेवतापक्रमणपरा ॥ ४ ॥

‘अन्नमशितं तेषां विधीयते’ इत्यत्र हि त्रिवृत्कृतमृतनयस्याप्याहारत्वे क्तो देहोत्पत्तिश्च द्दर्शने । अत एव भाष्ये भूतसूक्ष्मैरिति बहुवचनम् । एव ‘मृतेषु तच्छ्रुते’ इति सूत्रेऽपि । अतः सूत्रे ज्यात्म-कत्वादित्यस्य त्रिवृत्कृतमृतनयमप्यत्वाद् देहस्य अप्छब्दं त्रिवृत्कृतस्य (पञ्चीकृतपञ्चक) पर इत्यर्थः । त्रिवृत्कृतमृतान्तरापक्षस्य त्रिवृत्कृतस्य जलस्यात्र भूयस्त्वात् सर्वस्याप्यदेन ग्रहणम् । ‘वैशेष्यात् तद्वादः” इति सूत्रे त्रिवृत्कृते एकैकस्मिन् तत्पदप्रयोगहेतुर्भूयस्त्वमित्युक्तमेव सर्वत्रिवृत्कृतसमावेशे एकमात्रव्यवहार हेतुतयाऽपि स्मरितमत्र भूयस्त्वादिति । अतो न पौनरुक्त्यमपि । देहज्यात्मकत्वहेतुना त्रिवृत्कृतस्य स्पाष्छब्दप्राज्ञत्वमत्र विधेयम् । व्यष्टिमध्ये च अपञ्चीकृतवस्तुमालं व्यवहारस्य नैव प्रसक्तिः । शृगानृष्णानौ अलादिभ्रमोऽपि पञ्चीकृततावन्नात्रग्रहणादेव स्यात् ॥ २ ॥

इह प्राणशब्दं मुख्यमुख्यसर्वप्राणपर, श्रुतौ सवगतिश्रवणात् । यच्चेति । यस्याश्च देहादित्यर्थः । तत् प्रति तस्मादिति पदाध्याहार उच्यते । ईश्वर देहादिनियन्ता जीव । निराश्रयाणामिति । शरीरस्य हि लक्षणमिन्द्रियाश्रयत्वम् । न च पृथग्मत्तानीन्द्रियाणि आश्रय विना अणुना जीवेनैकीकर्तुं शक्यते इति । अस्य सूत्रस्य भूतसूक्ष्मपरिपूरणमात्रसाधकत्वेऽपि सर्वभूतसूक्ष्मसिद्धिर्गोचरित्वात् विनिगमनाविरहात्, स्थूलस्य पाञ्चभौतिकत्वाच्च ॥ ३ ॥

‘सत्यं प्राणा गच्छन्ति’, किंतु लयार्थमग्न्यादीन्’ इति इन्द्रियादिगतेरप्याश्लेषे तदस्मृत्तियमाग परिहर्तुं सूत्रम् अग्न्यादीनि । अनपियद्भिः अलीयमानैः । मरणानन्तरमपि लोम्नां तथैव दर्शनात् तदप्यथो हि तु स्वीकर । अधिष्ठातृत्विति । अग्निं वागप्येतीत्यादे वागधिष्ठानव्यापार अग्निदेवतायां लीन इति रीत्यार्थः । अपक्रमणम् अधिष्ठानरूपव्यापारात्किञ्चित् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न; ता एव ह्युपपत्तेः । ३ । १ । ५ ॥

यदुक्तम्-अङ्घ्रिः स्रक्ष्माभिर्भृतान्तरसंमृष्टाभिः परिष्वक्तो जीवो गच्छतीति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामवगम्यत इति—तन्नोपपद्यते; द्युलोकाग्निविषये प्रथमे होमे अषां होम्यत्वाश्रवणात् । (छा. ५-४-२) “तस्मिन्नेतरिमन्नश्रौ देवाः श्रद्धां जुह्वति” इति श्रद्धैव हि होम्यत्वेन श्रुता । श्रद्धा नाम जीवस्य मनोवृत्तिविशेषत्वेन प्रसिद्धा । अतो नाऽऽपमत्त्र होम्या इति चेत्—न, यतः ताः—आप एव श्रद्धाशब्देन तत्राभिधीयन्ते । कुतः? प्रश्नप्रतिवचनोपपत्तेः । (छा. ५-३-२) “वेत्थ, यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” इति प्रश्नस्य प्रतिवचनोपपत्तेः हि श्रद्धा द्युलोकाग्नौ होम्यत्वेन श्रुता; तत्र यदि श्रद्धाशब्देनाऽऽपो नोच्येरन्, ततः अन्यथा प्रश्नोऽन्यथा प्रतिवचनमित्यसंगतं स्यात् । (छा. ५-१-१) “इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसः” इति प्रतिवचननिगमनं च श्रद्धाया अप्स्वमेव सूचयति । ‘वेत्थ यथा’ इति हि प्रश्नगतः प्रकारः, ‘इति तु पञ्चम्याम्’ इतीतिशब्देन परिहारे निगम्यते । श्रद्धासोमराजवर्षान्नरेतोगर्भरूपेणाषां परिणाम[क्रम]मुक्त्वा हि ष्वभाप. पुरुषवचस इति निग-

ननु द्युलोकगमनपर्यन्तमनुवृत्तश्रद्धस्थैव पुंसः फलप्राप्तिरिति गमयितुं श्रद्धाहोम एव प्रथमाग्नौ श्रुतः । तस्या आहुतेरित्यादेश्च श्रद्धाबलात् सोमभाव इत्येवार्थः, न तु तत्परिणामः सोमतयेति । बल्लामस्तु मेघपातौ । तस्मात् पञ्चाप्याहुतयः अत्रिपयिका इति कथमिति शंकासुद्भाव्य परिहरति प्रथम इति । उपपत्तेरित्यस्य पूर्वोक्तप्रश्नप्रतिवचनोपपत्तिः, श्रद्धाशब्दस्यावर्थकत्वोपपत्तिः, अन्नूपत्त्व एव श्रद्धायाः सोमराजादिभावोपपत्तिश्च भाष्ये क्रमेणार्थतया प्रदर्श्यन्ते । एवं प्रकृते श्रद्धाशब्देनावादिरूपभूत-सूक्ष्माणां निर्देशोपपत्तिरपि यथाहं प्राज्ञा स्यादिति वक्ष्यते । तत्र प्रतिवचनोपपत्तिः प्रतिवचनोपक्रमस्य प्रथानुरूपत्वोपपत्तिरूपा प्रतिवचनोपसंहाररीतिरूपा चेति द्विधा । सर्वं यथाक्रमं भाष्ये द्रष्टव्यम् । परिहारे निगम्यते इत्येतदुपपादयति श्रद्धेति ।

नन्वत्र, श्रद्धा संभवतीति श्रुतिवाक्यामावात्, सोमो राजा संभवतीत्यारभ्य, गर्भो जायते इत्येवं सोमादिरूपेणैव परिणामश्रुतेः, श्रद्धाशब्देन सामान्यतः अपामेव प्राबलतया अप्यु अप्परिणामत्वप्रसक्त्यभावाच्च श्रद्धापदमत्र न युक्तम् । तदस्तित्वे तु श्रद्धेति पृथक्पदं कृत्वा निगम्यते इत्यलान्वयः कार्यः स्यात्; पूर्वमनन्वयादिति चेत्—उच्यते । अनन्तरसूत्रभाष्ये श्रद्धाया अपि अप्स्ववत्त्वाविशेषत्वं वक्ष्यति । अषां स्नानभोज्यादिभिरात्मशुद्धिकरतया श्रद्धारूपास्तिस्रश्चतुर्द्विहेतुत्वेन श्रद्धाशब्दलक्ष्यत्ववत् श्रद्धा-पूर्वानुष्ठितानानाविधयज्ञहोमादिफलभूतस्वर्गदिहारम्भकसूक्ष्मभूततयाऽपि श्रद्धाशब्दलक्ष्यत्वं युक्तम् । बृहदारण्यके (६-३) ‘जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समृदाते’ इति अग्निहोत्रविषये जनकयाज्ञवल्क्यसंवादोऽनूदितः, माध्यन्दिनशतपथे (११-६-२) विशदं विहितोऽस्ति । परिष्कारे च संगृहीत एषः । जनककृता षट्पक्षी याज्ञवल्क्येनापि न समाहिता, पश्चादुपसन्नं याज्ञवल्क्यं प्रति जनकेनैव निरूपिता । प्रभाष्याग्निहोत्राहुत्योः उक्तान्ति-गति-प्रतिष्ठा-तृप्ति-पुनरावृत्ति-लोकप्रत्युत्थायित्वविषयिक्यः ।

म्यते । श्रद्धाशब्दस्य चाप्युपनिष्क्रमयोगो दृश्यते—'अप २ ४-३३) "अप. प्रणयति । श्रद्धा वा आप " इति । 'श्रद्धा जुहति, तस्या आहुत सोमो राजा भवति' इति सोमाशरणपरिणामश्चापामेवोपपद्यते । अतो भूतान्तरममृष्टाभिरङ्घ्रि सपरिप्वक्तो जीवो गृहीत्वपुपन्नम् ॥

अश्रुतत्वादिति चेद्देशादिकारिणा प्रतीते ॥ ३ । १ । ६ ॥

यत् पुन उक्तम्—'अङ्घ्रि सपरिप्वक्तो जीवो यातीत्यपमर्थ एतस्माद्वाक्यादवगम्यते इति—तत्रोपपद्यते, अस्मिन् वाक्ये जीवस्याशरणान् । अत्र हि श्रद्धादय एवाम्भ्योऽप्याविशेषाः होम्यत्वेन श्रुता, न तु जीवस्तत्परिप्वक्त इति चेत्—तत्र, दद्यात्कारिणा प्रतीते—अस्मिन्नेव वाक्ये ह्युत्तरत्र, 'अश्रद्धानरिधुरष्टापूर्तदत्तकारिणो द्युलोकं प्राप्य सोमराजानो (?) भवन्ति, पुण्यकामावसाने च पुनरागत्य गर्भे प्राप्नुवन्ती'त्युच्यते, (अ ५-१० ३) "अथ य इमे आमे इष्टापूर्ते दक्षिणं युषामने, ते धूममभिमभवन्ति" इत्यारभ्य, "वितृलोकात्काशमाकाशाश्चन्द्रममम्, एष गोमो राजा, तन् दवानामन्नम्, त देवा भक्षयन्ति । तस्मिन् यान्तस्

अत्र भ्रामतीकल्पतरु द्रष्टव्यौ । पद्यामिषिद्यायामपा पुरुषभावान् आहुते पुरुषभाव इह किञ्चित्प्रथमं वर्धते । अमिहोत्रकथनमितरयागपुपलक्षकं युक्तम् । मुण्डक, (१ २), 'पश्यान्नि त्माहुतय सुवचस सूर्यस्य रश्मिर्भिर्यमानं वहन्ति । मिया वाचमभिरदत्तोऽर्चयन्त्य " इति आहुतीना स्थूलशरीरपरिग्रहाय यजमाननेतृत्वे श्रुतम् । प्रायः कर्मणामनुष्ठीयमानानां सोमाज्यपय प्रभृतिद्रवद्रव्याश्रयत्वात् सूक्ष्मरश्मिषु संक्रान्ता आहुतिरूपा आप इमा सूक्ष्मदेहेन द्युलोकं गच्छन्त जीव (तद्देहाप्यायकतया) सम्युक्तं वहन्तीति तत्रैव परामृश्यमाने, पथि तादृशाहुतव्याप्यानि सन् सूक्ष्मभूतसंघात एव श्रद्धापूर्वकजननहु विधाहुत्यवस्थात्पकृतया श्रद्धापदेन लक्षणय त्पेक्ष्येन सोमराजमात्रीचित्तज्ञापनार्थमिति सिद्धयति । एवञ्च श्रद्धाया परिणामत्वेन रूपेणात् श्रुतावकथनेऽपि वस्तुनोऽप्यपरिणामस्यैव श्रद्धाशब्देन प्रमेण निर्दिष्टतया, 'श्रद्धादिरूपेणापा परिणाममुक्त्वा' इति भाष्ये नानुपपन्नम् । किञ्च वाक्यमिदं प्राधान्येन श्रद्धावर्णनार्थमेव प्रयुक्तम्, सोमादिपरिणामवत् श्रद्धारूपमप्यपरिणामं श्रुतिरभिधेति, श्रद्धाशब्देनोपपन्नम् 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावाप इति निगमनादिति हि भाष्यार्थ इति । परिणाम[क्रम]मिति । "श्रद्धासोमपरिणामकमेणागता आप " इति भ्रामती । अपामेवेति । सोमस्याभ्ययत्वात् श्रद्धाया अपत्वं एव तत्परिणामित्वोपपत्तेरित्यर्थः । आहुतेरिति श्रुती च पञ्चमी उत्तरवाक्येषु उपादानत्वार्थिकेति । केवलनामपा सोमदेहानारम्भकत्वादाह भूतान्तरैति ॥ ५ ॥

श्रद्धाशब्दस्य बुद्धिविशेषपरत्वे तस्य पृथग्भोमासंभवात् जीवपयनप्रवृत्तयात् । अपां तदर्थत्वे तु जीव इह नोक्तत्वादिति शक्यते अश्रुतत्वादिति । इष्टं याग । अस्मिन्नेव वाक्ये इति । अस्मिन् ब्रह्महणप्रत्युक्तिरूपमहावाक्ये इत्यर्थः । दत्तं दानम् । इत्युपासते । इतिशब्द मकारवचन । एवमृतं काम्यं कर्म उपासते श्रद्धया चरन्ति । अभिसंभवन्ति । समित्युपसर्गात् संगच्छन्त इत्यर्थः । एष सोमो राजा । एते चन्द्रलोकं प्राप्ता चन्द्रतुल्यदेवा भवतीत्यर्थः । एकवचने सोमशब्दस्यैवार्थस्य

पातस्युपित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते”, “यो यो ह्यन्नमग्नि, यो रेतः विञ्चति, तद्भूय एव भवति” इति । अत्रापि, ‘द्यलोकार्घ्यो श्रद्धां जुहति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति’ इति, तदेकार्थत्वात् श्रद्धावस्यदेहविशिष्टः सोमोऽपदेहविशिष्टो भवतीत्युक्तमिति गम्यते । देहस्य जीवविशेषणतैकस्वरूपस्य वाचकः शब्दो विशेष्ये जीव एव पर्यवस्यति । अतः संपरिष्वक्तो जीवो यातीत्युपपद्यते ॥ ६ ॥

ननु च ‘तं देवा भक्षयन्ति’ इति देवैर्भक्ष्यमाणत्ववचनान्, ‘सोमो राजा’ इति न जीव उच्यते, जीवस्थानदनीयत्वात् ; तत्राह—

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात् ; तथा हि दर्शयति ॥ ३ । १ । ७ ॥

वाञ्छन्द्रयोर्जं व्यतीर्यति । इष्टादिभारिणोऽनात्मवित्त्वान् न देवानां भोगोपकरणत्वेन इहाप्यत्र च वर्तते । इहेष्टादिना तदाराधनं कुर्वन्तुपक्रोति ; आराधनप्रीतिर्देवैर्दत्तमष्टुं लोकं प्राप्य तत्र तत्समानं जोगत्तदुपकरणं भवति । (ट. ३-४-१०) “यथा पशुः, एवं स देवानाम्” इति अनात्मविदः देवानामुपकरणत्वं दर्शयति श्रुतिः । स्मृतिरपि आत्मनिर्वां प्रमप्राप्तिम्, अनात्मविदां च देवभोग्यत्वं दर्शयति, (गी. ७-२३) “देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि” इति । अतो जीवस्य देवानां भोगोपकरणत्वाभिप्रायमत्रत्वेन भक्षयत्ववचनम् ; अतस्तत् भाक्तम् । तेन वृत्तिरेव च देवानां भक्षणमिति श्रूयते, (छा. ३-६-१) “न वै देवा अश्नन्ति ; न पिबन्ति ; एतदेवाभुनं हृत्वा त्पयन्ति” इति । तस्माद् भृतयूक्षैः संपरिष्वक्तो जीवो रंहतीति सिद्धम् ॥ ७ ॥ इति तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

चन्द्रसैकत्वात् । चन्द्रवदेवामपि देवभोग्यत्वमुक्तम् । तास्त्र देवा यथा सोमं राजानं भक्षयन्तीति । यावत्संपातम् भोजकाहृष्टस्थितिपर्यन्तम् । तदेकार्थत्वादिति । तत्र एष इति प्राप्त्जीवानां ग्रहणात् सोमराजपदं तत्समानविकरणं तावत् जीवपर्यन्तपरम् । तदैकार्थ्यात् इहापि सोमराजपदं तथा । तदुपादानवाचिनी आहुतिश्रद्धापदे आपि ततो जीवपर्यन्तवाचिनी इत्यर्थः ॥६॥ जीवस्थानदनीयत्वात् । तच्छरीरस्यादनीयत्वात् तथोक्तिरिति चेन्न-यजेत स्वर्गकाम इति भोवन्तुतयैव श्रुतत्वात्, भोग्यत्वे प्रवृत्त्ययोगाच्च । भाक्तमिति । अन्नत्ववचनं भाक्तं जीवानां देवोपकरणत्वरूपलक्ष्यार्थकम् । अनात्मवित्त्वात् कर्मिणा तदुपकरणत्वाद्वाहानवत्त्वात् अन्वयौचित्यात् । अनात्मवित्त्वादेव पशुवदुपकरणत्वेऽपि भोग्यताभिमानः । हि यतः पशुवत् उपकरणत्वं तेषां दर्शयति बृहदारण्यकमिति सूत्रार्थः । पञ्चाम्रविद्यासंदर्भे एवमुक्तिः ईदृशविद्याविधुरजननिन्दास्वाष्ट्यायेत्याशयेन च अनात्मवित्त्वादित्युक्तम् । तत्समानभोग इति पदं भोग्यत्वनिषेधाय, तत्र प्रवृत्तिर्षटनाय च । ‘न ह वै’ इति वाक्ये मधुविद्यागतम् । तस्मादिति । जीवस्य प्राणानाश्च गमनाभावशंकापरिहारस्येव देहगमनाभावशंकापरिहारस्यापि सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं दिव्यदेहस्यापि भौमदेहांशोपचयरूपत्वात् देवोपकरणत्वाच्च हेयत्वमुक्तम् । सोऽपि भोगे न निष्कः, नाप्यवरोहता तदौपचिककर्मानुष्ठानार्थमेवावरोहणात् क्षिप्रं संपाद्य पुनरारोहणनियमः ; अनुस्रयवत्

भ्यते । अद्वाशब्दस्य चाप्सु त्रैकप्रयोगो दृश्यते—'आ २ ४-३३' 'अप प्रणयति । अद्वा वा आप ' इति । 'अद्वा जुहति, तस्या आहुत गोमो राजा भवति' इति मोमाकारेण परिणामश्चापामेवोपपद्यते । अतो भूतान्तरममृष्टाभिरङ्घ्रि सपरिप्यक्तो जीवो रूढीत्युपपन्नम् ॥

अध्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणा प्रतीते ॥ ३ । १ । ६ ॥

यत् पुन उक्तम्—अङ्घ्रि सपरिप्यक्तो जीवो यार्तीत्ययमथ एतन्माद्वाक्यादवगम्यत इति—तन्नोपपद्यते, अस्मिन् वाक्य जीनस्याश्रयणान् । अत्र हि अद्वादय एवाम्ब्वरम्याविशेषा होम्यत्वेन श्रुता , न तु जीनस्तत्परिप्यक्त इति चेत्—तच्च, दृष्टाकारिणा प्रतीते —अस्मिन्नेव वाक्ये ह्युत्तरत्र, 'अश्वानानिधुरेष्टापूर्तदत्तकारिणो ध्रुलोऽप प्राप्य मोमराजानो (?) भवन्ति, पुण्यकमावसाने च पुनरागत्य गर्भे प्राप्नुवन्ती'त्युच्यते, (छा ५-१० ३) "अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमि यूपानने, ते धूममभिमभवन्ति" इत्यारभ्य, "पितृलोकादाकाशमाकाशाचन्द्रममम्, एष गोमो राजा, तद् दवानामन्नम्, त देवा भक्षयन्ति । तस्मिन् यावत्स-

व्यत्र भामतीकल्पतरु द्रष्टव्ये । पद्यामिविधायामपां पुरपभावान् आहुते पुरपभाव षट् किञ्चिदयथा वष्यते । अग्निहोत्रकथनमितरयागेषुपल्लवक युक्तम् । मुण्डक, (१ २), 'एषर्षानि तमाहुतय सुवचस सूर्यस्य रश्मिभिर्नमान वहन्ति । मियां वाचमभिवदन्तोऽर्चयन्त्य' इति आहुतीनां स्थूलशीरपरि-ग्रहाय यजमाननेतृत्वं श्रुतम् । प्राय कर्मणामनुष्ठीयमानानां सोमाग्नयय प्रभृतिद्रवद्रव्याश्रयत्वात् सू-रश्मिषु सक्नान्ता आहुतिरूपा आप इमा सू-मदेहेन घुञ्जेकं गच्छन्त जीन (तद्देहाप्यायकतया) संभूय वहन्तीति तत्त्वे परामृश्यमाने, पथि तादृशाहुत्यंश्याग्निं सन् सूक्ष्मभूतसघात एव अद्वापूर्वकहनानहु विधाहुत्यवस्थात्मकतया अद्वापदेन लभ्यया दोद्वाचन सोमराजमागौचित्यज्ञापनार्थमिति सिद्धयति । एवञ्च अद्वाया परिणामत्वेन रूपणाल श्रुनावकथनेऽपि वस्तुनोऽपपरिणामस्यैव अद्वादिशब्दै क्रमेण निर्दिष्टतया, अद्वात्वरूपणाया परिणाममुक्त्वा' इति भाष्ये नानुपपन्नम् । किञ्च वाक्यमिदं प्राधान्येन अद्वावर्णनार्थमेव प्रवृत्तम्, सोमादिपरिणामवत् अद्वारूपमपपरिणामं श्रुतिरभिधेति, अद्वाशब्देनोपपन्न्य 'इति तु पञ्चमामाहुतायाप' इति निगमनादिति हि भाष्याथ इति । परिणाम[क्रम]मिति । "अद्वासोमपरिणामक्रमेणागता आप" इति भामती । अपामेवेति । सोमस्याम्भयत्वात् अद्वाया अप्त्वं एव तत्परिणामित्वोपपत्तेरित्यथ । आहुतेरिति श्रुतौ च पञ्चमी उच्यतेऽप्येष्टिव उपादान्त्यार्थिकेति । केवलानामपा सोमदेहानारम्भकत्वादाह भूतान्तरैति ॥ ५ ॥

अद्वाशब्दस्य बुद्धिविधोपपत्तये तस्य पृथग्धोमासंभवात् जीवपयन्तप्रवृत्तं स्यात् । अपा तदवधत्वे तु जीव इह नोक्त स्यादिति शक्यते अध्रुतत्वादिति । इष्टं याग । अस्मिन्नेव वाक्ये इति । अस्मिन् प्रवाहणप्रत्युक्तिरूपमहावाक्ये इत्यर्थः । दत्तं दानम् । इत्युपासते । इतिशब्द प्रकारवचन । एव-म्भूतं काव्यं कर्म उपासते अद्वाया चरन्ति । अभिसमवन्ति । समित्युपसर्गात् संगच्छन्त इत्यर्थः । एष सोमो राजा । एते चन्द्रलोक माता चन्द्रस्य देवा भवन्तीत्यर्थः । एषवचनं सोमशब्दमुप्यर्थस्य

पातमुपित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तन्ते”, “योप्रो ह्यन्नमचि, यो रेतः सिञ्चति, तद्भूय एव भवति” इति । अत्रापि, ‘ध्रुलोकाप्रौ श्रद्धां जुहति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति’ इति, तदेकार्थत्वात् श्रद्धावस्यदेहविशिष्टः सोमरूपदेहविशिष्टो भवतीत्युक्तमिति गम्यते । देहस्य जीवविशेषणतैकस्वरूपस्य वाचकः शब्दो विशेष्ये जीव एव पर्यवसति । अतः संपरिष्वक्तो जीवो यातीत्युपपद्यते ॥ ६ ॥

ननु च ‘तं देवा भक्षयन्ति’ इति देवैर्भक्ष्यमाणत्ववचनात्, ‘नोमो राजा’ इति न जीव उच्यते, जीवस्यानदनीयत्वात् ; तत्राह—

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात् ; तथा हि दर्शयति ॥ ३ । १ । ७ ॥

पातुद्भक्ष्येवं व्यादर्शयति । इष्टादिकारिणोऽनात्मवित्त्वात् स देवानां भोगोपकरणत्वेन इहाद्यत्र च वर्तते । इहेष्टादिना तदाराधनं कुर्वन्नुपकरोति ; आराधनप्रीतिर्देवैर्दत्तमहुं लोकं प्राप्य तत्र तत्समानं भोगतदुपकरणं भवति । (तृ ३-४-१०) “यथा पशुः, एव रा देवानाम्” इति अनात्मविदः देवानामुपकरणत्वं दर्शयति श्रुतिः । स्मृतिरपि आत्मनिर्दां ब्रह्मप्राप्तिषु, अनात्मविदां च देवभोग्यत्वं दर्शयति, (गी. ७-२३) “देवान् देवयजो यान्ति भद्रक्ता यान्ति मामपि” इति । अतो जीवस्य देवानां भोगोपकरणत्वाभिप्रायमन्नत्वेन भक्ष्यत्ववचनम् ; अतस्तत् भाक्तम् । तेन वृषिरेव च देवानां भक्षणमिति श्रूयते, (छा. ३-६-१) “न वै देवा अश्नन्ति ; न पिबन्ति ; एतदेवानामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति” इति । तस्माद् भूतयुक्त्वाः संपरिष्वक्तो जीवो रंहतीति सिद्धम् ॥ ७ ॥ इति तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

चन्द्रस्यैकत्वात् । चन्द्रवदेषामपि देवभोग्यत्वमुक्तम् । तांसां देवा यथा सोमं राजानं भक्षयन्तीति । यावत्सपातम् भोजकादृष्टस्थितिपर्यन्तम् । तदेकार्थत्वादिति । तत्र एष इति प्राप्त्वृत्तानां ग्रहणात् सोमराजपदं तत्समानवधिकरणं तावत् जीवपर्यन्तपरम् । तदैकार्थात् इहापि सोमराजपदं तथा । तदुपादानवाचिनी आहुतिश्रद्धापदे आपि ततो जीवपर्यन्तवाचिनी इत्यर्थः ॥६॥ जीवस्यानदनीयत्वादिति । तच्छरीरत्वादीयत्वात् तथोक्तिरिति चेन्न-यजेत स्वर्गकाम इति भोक्तृत्यैव श्रुतत्वात्, भोज्यत्वे पशुच्ययोगाच्च । भाक्तमिति । अन्नत्ववचनं भाक्तं जीवानां देवोपकरणत्वरूपलक्ष्यार्थकम् ; अनात्मवित्त्वात् कर्मिणा तदुपकरणत्वाद्भिन्नानवत्त्वात् अन्यथौचित्यात् । अनात्मवित्त्वादेव पशुवदुपकरणत्वेऽपि भोग्यताभिमानः । हि यतः पशुवत् उपकरणत्वं तेषां दर्शयति बृहदारण्यकमिति सूत्रार्थः । पञ्चाधिविधासंदर्भ एवमुक्तिः ईदृशविधाविधुरजननिन्दास्पाष्ट्यायेत्याशयेन च अनात्मवित्त्वात्त्रित्युक्तम् । तत्समानभोग इति पदं भोज्यत्वनिषेधाय, तत्र पशुत्तिसंघटनाय च । ‘न ह वै’ इति वाच्यं मधुविद्यागतम् । तस्मादिति । जीवस्य प्राणानाच्च गमनाभावशंकापरिहारस्येव देहगमनाभावशंकापरिहारस्यापि सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥ एवं त्रिव्यदेहस्यापि भौमदेहाशोपचयरूपत्वात् देवोपकरणत्वाच्च हेयत्वमुक्तम् । सोऽपि भोगो न निस्व., नाप्यवरोहता तगैपत्रिककर्मानुष्ठानार्थमेवावरोहणात् धिर्वं संपाद्य पुनरारोहणनियमः, अनुस्यूयत

७० कृतात्ययाधिकरणम् ३-१२ ॥

कृतात्ययेऽनुशयान् दृष्टस्मृतिभ्या यथेतमनेत्र च ॥ ३ । १ । < ॥

केवलेष्टापत्तदत्कारिणा धूमादिना पितयाणेन पथा गमन कमफलावसाने पुनरावर्तन चाज्ञातम्, (छा ५ १०) 'यावत्सपातमृपित्वाऽथैतमेग्राध्वान पुनर्निवतन्ते' इति । तत्र प्रत्यवरोहन् जीव किमनुशयवान् प्रत्यवरोहति, उत नेति मशयत । किं युक्तम् ? कर्मण कृत्स्नस्वोपभुक्तत्वात् नानुशयवानिति प्राप्तम् । अनुशयो ह्युपभुक्तशिष्ट कम । तच्च कृत्स्नफलोपभोगे सति नावशिष्यत । 'यावत्सपातमृपित्वा' इति वचनात् कृत्स्नोपभोगश्च ज्ञायते । सपतन्त्यनेन स्वर्गे लोकमिति सपान कर्मोच्यते । श्रुत्यन्तर च, (शृ ६ ४ ६) "प्राप्या न्त कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माद्भोक्तान् पुनरत्यस्मै लोकाय कर्मणे" इति ॥

एव प्राप्तेऽभिधीयत—अनुशयवान् प्रत्यवरोहति—इति । कुत ? दृष्टस्मृतिभ्याम्—श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यथ । श्रुतिस्तावत्—(छा ५ १० ७) 'तन् य इह रमणीयचरणा अम्याशो ह, यत् ते रमणीया योनिमापधेरन् ब्राह्मणयोनि क्षत्रिययोनि वैश्ययोनि वा । अथ य इह कर्प्यचरणा अम्याशो ह, यत् त कर्प्या योनिमापधेरन् शयोनि वा सूकरयोनि वा चण्डालयोनि वा' इति प्रत्यवरूपात् प्रति श्रूयते । अमुष्माद्भोक्तात् प्रत्यवरूढेपु रमणीय कर्माणो रमणीयां ब्राह्मणादियोनिं प्रतिपद्यन्ते, कर्प्यचरणा कुत्सितकर्माणं कुत्सिता श्व-सूक्त-चण्डालादियोनिं प्रतिपद्यन्त इति प्रत्यवरूपाणा पुण्यपापकर्मयोग दशयति । स्मृति-रुपि, (गौतम २ ११) "वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कमफलमनुभूय तत शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तविचसुखमेघसो जन्म प्रतिपद्यन्ते, विष्वञ्चो विपरीता नश्यन्ति" इति । तथा—(आपस्तम्ब गृ २ १) "तत् परिवृत्तौ कमफलशेषेण जाति

पवावरोहणात् अनुशयानुसारं कर्प्ययोनिपत्तेरप्यापातेन तदयोगादिति वैराग्यवर्धनायोत्तरमधिकरणम् । अद्वाशब्दादे सूक्ष्मदेहार्थकत्वे गमकसत्त्वेऽपि चरणशब्दस्यानुशयरूपकर्मपरत्वे मानामाव, यावत्सपात-ज्ञतिविरोच्येति शक्य संगति । अनुशय पथात्ताप इत्यार्थश्रममपोहति अनुशयो हीति । स्वगादि-मोगहेतुकर्मणा सह चातत्त्वेऽपि अनु तत्कर्मक्षयानन्तरमपि शेते इत्यनुशय । उपभुक्तशिष्टम् उप सुक्तकर्मगोऽन्यत् । सपातमिति । अस्य कर्माधिकत्व, 'प्राप्यान्त कर्मण' इति श्रुत्यैककण्ठयसिद्धम् । तत्र यत्किञ्चेति पदेन कृत्स्नग्रहणात् इहापि यावत्पद कार्त्स्न्यवाचि, न तु कर्मस्थितिकालावधिपरम् । एति आगच्छति । कर्माभावे कर्म जमेति चेत्—आचार प्राच्यस्तत्र कारणमिति पूर्व पक्ष ।

अम्याश इत्यस्य क्षिप्रमित्यर्थसत्त्वेऽप्यत्र तत्सामञ्जसाभावात् अभ्यागन्तार इत्यर्थ टीकोक्त, अम्य कूर्वं अशूघातुरिहेति । कर्प्येति कुत्सितेत्यथ । सतः शेषेण तदतिरिक्तेन सत्कर्मणा । विशिष्टेति उक्त्येत्स्य । विपरीता त्यक्तकर्मणा विपुञ्चः निष्कृष्टानेकगतिभन्तो नश्यन्ति । ततः परिवृत्तौ आर्त्ता मकानुभव त् पुनरावृत्तौ । कमफलशेषेण अनुभूतकर्मातिरिक्तकर्मफलतया ।

रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते । तत् चक्रवदुभयोर्लोकयोः
सुख एव वर्तते” इति । ‘यावत्संपातम्’ इति फलदानप्रवृत्तकर्मविशेषविषयम् । ‘यत्किञ्चेह
करोत्ययम्’ इतीदमपि तद्विषयमेव । अशुक्तफलानामकृतप्रायश्चित्तानां च कर्मणां कर्मान्तर-
फलानुभवान्नाशोऽप्यनुपपन्नः । अतोऽर्घुं लोकं गताः सानुशया एव यथेतमनेव च पुनर्नि-
वर्तन्ते—आरोहणप्रकारेण प्रकारान्तरेण च पुनर्निवर्तन्ते इत्यर्थः । आरोहणं हि धूमराज्य-
परपक्षदक्षिणायनपश्मासपितृलोकाकाशाञ्चन्द्रक्रमेण । अवरोहणं तु चन्द्रमसः स्थानादाकाश-
द्याधुमाभ्रमेवक्रमेण । तत्राकाशावरोहणात् यथेतम्, वाय्वादिप्राप्तेः पितृलोकाद्यप्राप्तेश्चानेवम् ॥

चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्णाजिनिः ॥ ३ । १ । ९ ॥

कर्मविशेषेति । यावत्पद न कृत्स्नार्थकम्—उपरिवेत्यलान्वये सर्वाणि कर्माणि प्रति इत्यर्थवर्णने हेतुशात् ।
अतोऽवध्यर्थकम् । कर्मपदेनामुत्तोपयोगार्थकर्ममात्रग्रहणम् । न हि कर्माणि सर्वाणि तादृशानि ; नाना-
जात्यनुभाव्यभौमफलार्थानामपि तस्मिन् सत्त्वात् । कात्स्न्यपरत्वे भूतमविव्यक्तसर्वग्रहणासंभवादिपि संकोचनं
द्रुवम् । अत एव यत्किञ्चेति श्रुतिरपि संकोचनीया । कर्मणा हि फलानुभवेन वा प्रायश्चित्तेन वा नाशः ।
न च स्वर्गलोके भूम्यादिलोकानुभाव्यफलानुभवसत्किरस्तीति कथं तदन्त उच्येत । न च स्वर्गेऽनेन
प्रायश्चित्तं कृतमस्ति । ननु सत्कर्मणः कथं प्रायश्चित्तनाशयता ; पापानां हि सेति चेत्—यत्किञ्चेति
शब्दसंकोचमसहमानेन त्वथा सर्वस्यापि शाश्वत्त्वात् तदन्तोऽपि तत्र वक्तव्य इति कृत्वा एवं द्रुमः । अस्ति
च पुण्यान्तकरमपि प्रायश्चित्तं निवृत्तिधर्मरूपम् । तस्मात् संकोचे आवश्यकं स्वार्थिकर्ममात्रकात्स्न्ये पर्यव-
सानमिति । वस्तुतः प्राप्यान्तमिति वाक्यं न, सर्वानुभवस्तत्र भवतीति तद्विधानार्थं पृथक् ; किंतु यदि
स्वर्गार्थं कर्म सर्वमप्येष कुर्यात्, तदाऽप्यत्र पुनरेत्येवेति तदन्तवचपरम् । अथवा ‘ईशावास्यमिदं सर्वं
यत् किञ्च जगत्यां जगत्’ इत्येवं सर्वपदसमभिव्याहृततच्छब्दस्थले यच्छब्दसमभिव्याहृतकिञ्चशब्दस्य
कात्स्न्यार्थकत्वनिर्बन्धेऽपि अत्र तदभावात् यत् किञ्च यत् किमपि दुर्बलम् अतिप्रबलमपि वा इत्यर्थो-
ऽस्तु । एवं यावत्पदयत्किञ्चशब्दयोरन्यार्थकत्वाद्येनैव सारावलौ, “कात्स्न्येनेत्यश्रुतत्वात्” इत्युक्तम् ।
स्वर्गार्थिकर्मकदेश एव भूमौ पुनर्कर्मनिहेतुरपीति वादस्य ह्य, ‘यावत्संपातम्’, ‘प्राप्यान्तम्’ इति वाक्ये
निरासके भवेताम् । यथेत् गमनकालप्राप्तं स्थानं किञ्चित् प्राप्य, अनेवं किञ्चिद् विहाय स्थानान्तरपथेन च ।
ननु अयमंशः किमिति सूत्रे निबद्धः, पूर्वपक्षिणोऽप्यस्ताविवादादिति चेत्—‘एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते
यथेतम्’ इत्युक्तत्वात् निवृत्तः कृत्स्नमध्वानमाप्नोति । तत्र प्रथमस्वाकाशास्य चरमस्य घूमस्य च, आकाश-
माकाशाहास्यं चासुर्मत्वा घूमो भवतीति निर्देशात् मध्यगतवायुशब्दो लक्षणया पितृलोकादिराव्यन्तसर्व-
मार्गांशलक्षकः स्यादिति मद्विबुद्धासाय । एतमेवेत्येवकारः निवृत्त्यारम्भपरमृत्त्येव मार्गभेद इति नेति
ज्ञापनार्थ इति भावः ॥ ८ ॥

तदुपलक्षणार्थेति स्तील्लिनिर्देशात्, चरणादिति पूर्वपक्षिवाक्यम्, ‘दृष्टशब्दविवक्षितश्रुतिः
चरणादेव योनिप्राप्त्यर्थिका’ इत्याकारकं भविसुमर्हति । चेत्तेति नवर्थस्य हेतुसापेक्षत्वात् सूत्राभिमतो

‘रमणीयचरणा’, ‘क्षुण्णचरणा’ इति न चरणशब्देन पुण्यपापरूप कर्माभिधीयते, चरणशब्दस्य लोकावेदयोराचारे प्रसिद्धे । लौकिकस्य गन्तु चरणमाचार शीलं वृत्तमिति पर्यायान् अभिमन्यन्ते । वेद च, (तैत्तिरीया ११) “यान्यनवयानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि यान्यस्माकं मुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि” इति चरणरमणी भेदेन व्यपदिश्येते, अतः चरणानि—शीलात् योनिविशेषप्राप्ति, नानुग्रयानिति चेत्—तत्र । चरणश्रुति कर्मोपलक्षणार्थेति [हि] काष्णजिनिराचार्यो मन्यत, देवलादाचार्यान् सुखदुःखप्रान्त्यमननात् । सुखदुःखे हि पुण्यपापरूपकमफले ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ३ । १ । १० ॥

एव तद्व्यपलत्वात् आचारस्य स्मृतिविहितस्यानर्थक्यमवेति चेत्— तथा, तदपेक्षत्वात् पुण्यस्य कर्मण । आचारजन एव पुण्यकर्मस्वधिकार, (तैत्तिरीय १०) मध्याहीनोऽपुत्रिचि नित्यमनह मरकमनु, (—) ‘आचारहीन न पुनन्ति वेदा’ इत्यादि उच्यन्म्य । तत्र चरणश्रुति कर्मोपलक्षणार्थेति काष्णजिनैरभिप्राय ॥ १० ॥

हेतुरुच्यते क्वलानिति । उपलक्षणं लक्षणया कर्मनिपादनम् । आचारस्य दुराचरपरत्वमपि स्वीकृत्य दुःखमेवम् । पुण्यपापेति ॥ ननु सदाचारो विहित दुराचरश्च निषिद्ध इति यदि नेष्यते, तर्हि तत्परिशीलने व्यर्थम् । यदीष्यते, तयोरेष्यद्विषयकत्वात् पुण्यपापरूपत्वमेवति को विशेष ॥ नैवम् । कर्माचारविभागवाक्यानुसारात् परापथाया सत्यामसत्यामपि अवश्यकर्तव्यं यत् स आचार, तदाचारण दुराचार । आचरत्येवमाभावेऽपि सापेक्षितसुहितस्य त्रियमार्गं पुण्यम्, निषिद्ध कर्म च पापमिति स्वीकार्यमिति ॥ ९ ॥

स्मृतिविहितस्येति स्मृतिपदं वेदविहितस्याचारशब्दव्यवहियमाणस्यापि वेदप्रामाण्यायोगात् पुण्यकर्मरमेवेष्यते, स्मृतिविहितस्तु चेत्प्रलम्बत्वाभावाच्चिन्त्या कश्चित् स्यादुपक्षय इति विवेचनार्थम् । ननु तदपेक्षत्वं न दशादे प्रयाजाद्यपक्षवत् कल्पयतया, प्रमाणाभावात्, तथासति तद्वदेव पुण्यकर्मान्तर्भावत्वात् पाथक्यायोगाच्चैत्यत्र पुरुषशेषतयोपयोगमाह आचारवत् एवेति । सचकर्मसु श्रौतस्मार्तकाम्याकाम्यसर्वकर्मसु, एव नित्यकर्मणोऽपि ग्रहणं मनसिक्तरैः पुनन्तीति शब्दप्रयोग । वेदा वेदतदर्था जप-जनुष्ठानविषया न पुनन्ति न शपसयादिफलहेतवो भवन्ति । ‘आचारप्रभवो धर्म धर्मस्य प्रसुरच्युत’ इति स्मरतात् आचारवत्पुरुषानुष्ठितस्य धर्मस्य फलपदोऽच्युत इति, आचारस्य पृथक्फलाभाव कर्मण एव सुसादिदेवतं चाकाम्यम् इति ‘न पुनन्ति’ इत्यत्र काम्याकाम्यसर्वविवक्षा युक्ता । ‘अपि चेत् सुदुराचारी लभते मामनन्यमाक्’ इत्यत्र अपिशब्दात् सदाचारस्यावश्यकत्वम्, ‘क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छाति निगच्छति’ इति उपरि क्रमेण सदाचारमूलकर्मलाभ-दुराचारनिवृत्तिवचनात् निवृत्तिधर्मो मक्ति-योगादिनिर्मयेन सदाचारसंपाद्यसृष्टि, फलान्तरार्थमदृष्टिधमास्तु ज्ञानतारतम्यमिवाऽऽचारतारतम्यमप्य-पेक्ष्य यथाकर्मदुःखनीचं फलेयुरिति वैषम्यं मनसि निधाय पुनन्तीनि पापस्यो विशिष्य गृहीत इति ।

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ३ । १ । ११ ॥

पुण्यं कर्माचरति, पापं कर्माचरति इति कर्मणि चरतेः प्रयोगात्, पृथङ्निर्देशस्य च प्रत्यक्षश्रुतिसिद्ध-अचारानुमितश्रुतिसिद्धविषयत्वेन गोवलीवर्दन्यायेनोपपत्तेः, मुख्ये संभवति न लक्षणा न्यायेति सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्दाभिधेये इति वादरिराचार्यो मन्यते । अत्र वादरिमतमेव स्वमतम् ; आचारानुमितश्रुतिविहितसन्ध्यावन्दनादेः कर्मान्तराधिकारसं(रा)पादनं फलमिति तु स्वीकृतम् । अतः सानुशया एव प्रत्ययरोहन्ति ॥ इति कृतात्यथाधिकरणम् ॥

७१. अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ३-१-३ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि [च] श्रुतम् ॥ ३ । १ । १२ ॥

केवलेष्टापूर्तदत्तकारिणः चन्द्रमसं गत्वा सानुशया एव निवर्तन्त इत्युक्तम् ; इदानीमनिष्टादिकारिणोऽपि चन्द्रमसं गच्छन्ति, नेति चिन्त्यते । ये विहिते न कुर्वन्ति, निषिद्धं च कुर्वन्ति -ते उभयेऽपि पापकर्मणोऽनिष्टादिकारिणः । किं युक्तम् ? तेऽपि चन्द्रमसं गच्छन्तीति । कुतः ? तेऽपि हि तद्गमनं श्रुतम् ; (कौषी. १-२) “ ये वै के चास्माद्धोकात् प्रयन्ति, चन्द्रमसंमेव ते सर्वे गच्छन्ति ” इति अविशेषेण सर्वेषामेव गतिश्रवाणत् ॥ १२ ॥

नित्यस्वाभिहोलादेः प्रयोगविशेषे काम्यत्ववत्, ' प्राणापत्यं गृहस्थानां ब्राह्मं सन्यासिना स्मृतम् ' इत्येवमाश्रमधर्माणां नित्यानामेव कामनासत्त्वे लोकविशेषमापकत्ववत् आचारविशेषाणां योग्यताधायकानामपि पृथक्कलेदुत्त्वस्यापि संभवेऽपि-अनादिसंचितप्रारब्धकर्मव्यूहस्य कार्त्स्न्यनामाधोऽवरोहति जीवे नैव संभाव्य इति, प्रकृते तदविकक्षाया प्रमाणं नास्तीति च चरणपदस्य कर्मसामान्यपरत्वमेव युक्तम् ॥ १० ॥

कर्मत्वं धर्माचारसाधारणं चरणशब्दशक्यतावच्छेदकमेव ; न तु लक्ष्यतावच्छेदकम् । एवञ्च सुकृतदुष्कृते एव रमणीयचरणकपूयचरणशब्दवाच्ये, न तु कार्णाजिनमत इव लक्ष्ये इति वादरिमतमाह सुकृतेति । पृथाङ्निर्देशस्य । ' अनवधानि कर्माणि, सुचरितानि ' इत्येवंरूपस्य । ' प्रत्यक्षश्रुतीति । न तु आचारतदतिरिक्तविषयकत्वेन । मुख्ये संभवतीति, मुख्यत्वे संभवतीत्यर्थः । आचारानर्थक्यपरिहारप्रकारः कार्णाजिन्युक्त सर्वसंमत इत्याह आचारेति ॥ ११ ॥

चरितधर्मणा चन्द्रलोकादकरोहत्वा कर्मानुगुणयोनिप्राप्तिरुक्ता । अन्येषां सुखावहचन्द्रमण्डलप्राप्तिरपि नेति महत् कष्टमिति ज्ञापयितुं तृतीयमधिकरणम् । इष्टादिकारिणामेव चन्द्रमण्डलादवरोह इति न ; अन्येषामपि तत्र गमनश्रवणादित्याक्षेपेणाधिकरणप्रवृत्तिः । सर्वपदाघटितयत्किञ्च सन्दघटिते, ' यत्किञ्चेह करोत्ययम् ' इति वाक्येऽर्थसंज्ञोऽपि सर्वपदाघटित प्रकृतवाक्येऽर्थसंज्ञोचो न युक्त इति चाऽऽक्षेपः । इष्टादिकारिणः यागाद्यनुष्ठायिनः । तद्विज्ञाः द्विविधाः विहिताचरणरहिताः निषिद्धकारिणश्च । अत्र ' य इह कपूयचरणाः ' इति वाक्यं पूर्वोक्तम्-अनिष्टादिकारिभूत-चन्द्रलोकगतपुरुषविषयकमपि स्यादिति च शंका । तदर्थं भूः जन्म सर्वे चन्द्रमण्डलादवरोहपूर्वकमेव वा, अन्यथापि चेति विचारोऽप्यत्र । तृतीयस्थानस्थितैरदोलोकासंपूर्तिवचनं तत्र तेषां सुखानुभवार्थसमीचीनस्थित्यभावात्परमिति पूर्वपक्षायशयः ।

एवं तर्हि सुकृतदुष्कृतकारिणोरुभयोरप्यविशिष्टैव गति' स्यात्, नेत्याह—

सयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहो तद्गतिदर्शनात् ॥ ३ । १ । १३ ॥

तुशब्द शङ्कां व्यावतयति । इतरेषाम्—अनिष्टादिकारिणा चन्द्रारोहावरोहौ सयमने यमशासने तत्रप्रयुक्तयातना अनुभूयैव ; नान्यथा । कृत ? तद्गति-दर्शनात् । दृश्यते हि पापकमणा यमवश्यतया तद्गमनम्, (कठ १ - ६) 'अयं लोको नास्ति [न] पर इति मानी पुन पुनर्वक्षमापद्यते मे', (आरण २ - १) 'वैवस्वत मगमन जनानां यम राजा नम्" इत्यादिषु ॥ १३ ॥

स्त्रे अपिर्विरोधे । अनिष्टाविकारिणा चन्द्रमण्डले भोगाभावऽपार्थक्ये । चकार इष्टाविकारिणां विद्या-निष्ठानाञ्च समुच्चये ॥ १२ ॥

ननु पापिनामपि चन्द्रप्राप्तिश्चेत्, नरकानुभवो न स्यात् । नरकप्राप्तिर्हि तेषां पूर्वं वा पश्चाद्वा । नात्र, चन्द्रमसमेवेति गत्यन्तरनिषेधात् । नान्य, 'एतमेवाध्वान पुनर्निवर्तन्ते इति श्रुते, तदा पश्चाद्वाहुत्यभावात् अजननपसंगाच्चेति शङ्कां दर्शयति एव तर्हीति । 'चन्द्रमसमेव ते सर्वे' इत्यत्र एवकार, सर्वं एव चन्द्रमसमिति वा, चन्द्रमसं गच्छन्त्येवेति वाऽप्येति । अतः पूर्वं नरकगति, पश्चाच्चन्द्रमसमिति भावः । शङ्कां गत्यविरोधशङ्काम् । परमते एतदारभ्य सिद्धान्तसूत्रत्वात् तुशब्द पूर्वपक्ष-व्यावृत्त्यर्थ, न त्वसन्मते, उपरि तुशब्दपरितमूल यावत् पूर्वपक्षमूलत्वात् । मूत्रे यमयातनानुभवान्तर-रमारोहस्योच्यमानत्वात् तस्य यमलोकारोहरूपत्यायोगात् अनुभवात् प्रागेवाऽऽरोहस्य वक्तव्यत्वात्, अथ-स्थेषु नरकेषु आरोहवचनाञ्जस्याभावाच्च आरोहावरोहौ चन्द्रलोकविषयौ वाच्याविनि पूर्वपक्षमूत्रमेवेदम् । यमराजधान्या संयमनीनामकत्वेऽपि सयमने इत्यस्य यमालय इति नार्थ, ते गतत्वापि नचिकेत प्रभृते यातनानुभवभावात् । भावे इयुट् खरसत्वाच्च । अनो यमशासने इति व्याख्याय समुच्चयमाह तत्र-युक्तेति । अथवा यमसदन इत्येव तदर्थं । शासनाभावे यातना नेति, शासनभेदेन यातनानुभववै-विध्यमिति च ज्ञापनाय स्वयं यमशासने इति पूरणं कृतम् । सप्तम्यत्र खरसा । अत एव तत्रापीति सूत्रावतरणे कथं यमसदनप्राप्तिरिति भाषिष्यते । 'अयं लोको नास्ति पर' इत्येव कठश्रुतिपाठः । अयं मर्त्यलोक एवास्ति, न परलोक इति मन्यमानो यमवश्य इत्युच्यत इह । टीकार्या तु, 'अयं लोको नास्ति न पर' इति पठित्वा, 'अन्नामुत्र च सुखं गप्सती' इति व्याख्यातम् । विद्यमोहेन मूढस्य प्रसुप्तत्वात् तस्य मर्त्यलोकभावनुद्भवयोगात् सर्वमिच्छात्ववादिस्वादिरूपार्थान्तरवर्णनार्समवात् । विद्यार्थं पर्यट्य सुखाभावस्य सुवचत्वाच्च । तदनुसारेण नन्वपठितपाठ एव भान्येऽप्यनुवृत्त । तदा इति मानी इत्यस्य एवं सुखरहितो मानी अहंकारी यमवश्य इति व्याख्यायते । अथमापद्यत इत्यनेन यातनानु-भावनमेव विवक्षितम्, खारस्यात् । 'यो ब्राह्मणायापपुरते, सं क्षतेन मातयात्' इत्यादिभूतौ यातना-ऽप्युक्ताऽन्ति । वैवस्वत-सूर्यपुत्रम् । संगमनं क्यकारणम्, सलोकसंगमहेतुमिति वा ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ ३ । १ । १४ ॥

स्मरन्ति च सर्वेषां यमवश्यतां पराशरादयः, (वि. पु. ३-७-५) “सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल” इत्यादिषु ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ ३ । १ । १५ ॥

पापकर्मणां गन्तव्यत्वेन रौरवादीन् सप्त नरकानपि स्मरन्ति ॥ १५ ॥
ननु सप्तसु लोकेषु गच्छतां कथं यमसदनप्राप्तिः ? अत आह—

तत्रापि तद्व्यापासदविरोधः ॥ ३ । १ । १६ ॥

तेष्वपि सप्तसु यमाज्ञयैव गमनादविरोधः ॥ १६ ॥

स्मरन्ति चेति । ननु व्यर्थान्येतदादीनि सूत्राणि, सिद्धान्तिना नरकादेरङ्गीकृतत्वेनाव्युत्पादनीयत्वादिति चेत्—एषां सिद्धान्तसूत्रत्वमतेऽपि वैयर्थ्यमेव, पूर्वपक्षिणाऽपि सर्वम्येष्टत्वात् । नन्वस्तु तर्हि पूर्वपक्षद्वयम् । प्रथमसूत्रेण प्रथमः पूर्वपक्षः कृतः । तदाशयस्तु—देवयानपितृयाणमार्ग-तद्व्यम्यलोकद्वयमात्रकथनादिह तृतीयस्थानगताना लोकान्तरगमनप्रतीत्यभावाच्च नरकादिकथनमर्थावाद्ममात्रम् ; पापि-गिश्चन्द्रलोककारुणावरुण गूमावेव पापफलमनुभाव्यमिति । द्वितीयसूत्रमारभ्य द्वितीयपूर्वपक्षः । तुमब्दः प्रथमपक्षनिरासाय । पूर्वोक्तसहितनरकतघातनाचभावनिरसनयैव सफलानि सर्वाणि सूत्राणि । तृतीयश्च सिद्धान्तपक्षः विद्येति सूत्रेणोच्यत इति चेत्—उच्यते । बहुप्रमाणसिद्धनरकाद्यपलापेन पूर्वपक्षस्यानुचितत्वात् पक्षद्वयं नाद्रियत इति । न च सूत्रवैयर्थ्यम्, अवैयर्थ्यानुगुणमेव भाष्ये व्याख्यातत्वात् । तदुच्यते—भाष्ये ‘सर्वे चैते’ इति विष्णुपुराणतृतीयाशगतः श्लोकः किमित्युदाहृतः । द्वितीयाश्च एव नरकविभाग-यातनाप्रकारादिप्रपञ्चनात् तत्रत्यश्लोकानामेवोदाहार्यत्वात् । तथा, स्मरन्ति च सर्वेषामिति सर्वपद-मत्प्रपञ्चयम् । अत यातनानुभवानन्तरस्य चन्द्रलोकारोहस्य प्रागुक्तस्य प्रतिष्ठापनार्थमिदं सूत्रमिति भाष्या-शयः । ये इष्टादिकारिण एव ते चन्द्रलोकमेव गच्छन्ति, ये पापकारिण एव ते संयमनं गत्वा चन्द्रं गच्छन्तीत्युक्तं युक्तम्, इष्टादिकारिण एव ये पापकारिणोऽपि भवन्ति, तेषां विषये यातनानुभव-देवलोक-गमनयोः क्रमिकत्वावगमात् तत्रोच्यते । न च तेषां यमावश्यत्वम्, सर्वेषामेव तद्व्यवस्थात् । तदत्र तृतीयांशे स्पष्टमुच्यत इति पूर्वापरवाक्यमहणेनावसेयमिति । सूत्रेण श्लोकः—“अङ्गलस्याष्टमे भागो न सोऽस्ति सुनिसलम् । न सन्ति प्राणिनो यत्र कर्मकन्धनिबन्धनाः । सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल । आयुषोऽन्ते तनो यान्ति यातनास्तत्प्रचोदिता । यातनाभ्य परिभ्रष्टा देवाद्यासथ योनिषु । जन्तवः परिवर्तन्ते शास्त्राणामेष निर्भवः” इति । अतः पापिना यातनानुभवानन्तरारोहवर्णनं युक्तमिति । अत्र सर्वे इति पदं वैष्णवव्यतिरिक्तसर्वग्राहीति तत्प्रकरण एव व्यक्तम् । तेषां तदवश्यत्वकथनार्थत्वात् प्रकरणस्य ॥

अपि सप्त । न केवलं यमसदने, अन्येपूप्यनुभवन्तीनि माव ॥ १५ ॥

अथत्र स्थिता अन्ये शासितारोऽपि यमाधीना एवेति सर्वे संयमनमेवेत्याशयेनाह तत्रापि ॥

अतोऽग्निष्टादिकारिणामपि यमलोकं प्राप्य स्वर्गमानुष्प यातनाशाभूय पथाचन्द्र-
रोहावरोहौ स्त इति प्राप्ते उच्यते—

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ ३ । १ । १७ ॥

तुशब्द पक्षव्याप्त्यर्थः । अग्निष्टादिकारिणामपि चन्द्रप्राप्तिरर्हतीत्येतन्नोपपद्यते ।
कुत ? विद्याकर्मणोरिति । विद्याकर्मणो फलभोगाथत्वात् देवयानपितृयाणयो । एतदुक्तं
भवति—अग्निष्टादिकारिणा यथा विद्याविपुस्त्वात् देवयानेन पथा गमनं न भवति,
तद्देवेषुप्राप्तदत्तविधुरत्वात् पितृयाणेन चन्द्रगमनमपि न भवति—इति । देवयानपि
तृयाणयो विद्याविषयत्वं पुण्यकर्मविषयत्वं च कथमत्र गम्यत इति चेत्—प्रकृतत्वात् तयो ।
प्रकृता हि देवयाने विद्या, पितृयाणं च कर्म, (उ ५ १० १) “तथे इत्थं विदुः ये चेभ,
अरण्ये श्रद्धा तप इत्युपायत” इत्युक्त्वा, “तर्हि चिपमभिमभवन्त्यर्चिपोऽह” इत्यादिना
देवयानवचनात् “अथ ये इमे प्राप्ते इष्टान् दत्तमित्युपायते” इत्युक्त्वा, “ते धूममभि
सभवन्ति” इत्यादिना पितृयाणवचनात् । “ये वै के चास्माहोःकात् प्रयन्ति, चन्द्रमममेव
ते सर्वे गच्छन्ति” इत्येतदपि वचनम्, ‘ये इष्टाकारिण, ते सर्वे’ इति परिणयम् ॥१७॥

पूर्वपक्षं निगमयति अत इति संप्रसादमवश्यत्वस्य गतिभेदस्य च समर्थनादित्यर्थः ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति पक्षार्थो विषयत्वं । इतिशब्दो ह्येता । देवयानपितृयाणयोरित्यभ्याहारः ।
तयोर्विद्याकर्मविषयकत्वमिति हेतोरित्यर्थः । देवयानपितृयाणेनाग्निष्टादिकारिणागाविनि प्रतिज्ञा अर्थसिद्धा ।
तद्विषयकत्वञ्च तज्जन्यफलभोगार्थत्वम् । विद्याकर्मविषयकत्वमिति हेतु साधयति प्रकृतत्वादिति । पूर्वपक्षिणा
अग्निष्टादिकारिणोर्विषये देवयानस्य शक्तित्वाभावात् सूत्रे विद्याकथनं दृष्टान्तार्थमित्याशयस्य विवृणोति
एतदुक्तं भवतीति । तर्हि सर्वे इत्यस्य निवाह कथमित्यत्राह ये इति । परिणयम् सङ्गुचिनार्थकं
शब्दम् । इदानीञ्च एवकारो नान्यत्र नेय इत्यौचित्यम् ।

इदमत्र बोध्यम्—‘ये वै के च—चन्द्रमममेव’ इति वाक्यं किमर्थं प्रकृतमिति विचार्यम् । चित्रो
नाम राजा याजनाय गौतममार्तुगं बने । स पुत्रं श्वेतमेतुं प्राणिधाय । स पक्षच्छ । याजनेन भवताऽह
कं लोकं प्राप्णीय इति किमिदं जनासीति । स नाजानात् । पितरमासाञ्च पमच्छ । सोऽप्य
ज्ञातवान् राजान्मेत्य बोधनीयेऽस्मीति प्रार्थयामास । तदा राजा तमेवमाह—इत प्रयत सर्वे चन्द्र-
मममेव गच्छन्ति । तत्रधीनौ चन्द्रस्य दृष्टिक्षयौ । तेपु य प्रतिवचनं यमावद् ददाति, तमुपरि
गन्तुमनुमन्यते । एवमनुमत्तश्च देवयानं प्रतिपद्यते । अन्य वर्षाद्दिवा रा सुन प्रापयति इत्युक्तं पर्यङ्कविद्या
याम् । अनेन देवयानगामिनामपि चन्द्रलोकप्राप्तेरुक्तत्वात्, ये वै के चेति विद्यानिष्ठा अपि कर्मनिष्ठा
इव प्राप्ता इति ज्ञायते । परतु उपक्रमे याजनाप्यस्य स्वान्ताभ्यनन्धं मस्तुत्वात् चन्द्रलोकं प्राप्तेन
चन्द्रपोषणं स्वोपरि उक्तत्वाच्च नाम केवलविद्यानिष्ठं, किंतु तदुचितकर्मविशिषेणपशुतोऽपीति गम्यते । इदं
मपि मनसि कृत्य ये वै केचेति वाक्यप्रकरणप्रमेयमभिगमन्ति तत्रै विद्याकर्मणोरिति प्रयुक्तमिति ज्ञायते ।

ननु पापकर्मणां चन्द्रगमनाभावे पञ्चमाहुत्यसंभवात् शरीरारम्भ एव नोपपद्यते ।
 “पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” इति हि शरीरारम्भः श्रूयते । सा चाऽऽहु-
 तित्थन्द्रप्राप्तिपूर्विकैवेति दर्शितम् । अतः शरीरारम्भायैव तेषामपि चन्द्रारोहावरोहौ अवश्याभ्यु-
 पेत्यावित्यत आह—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ ३ । १ । १८ ॥

तृतीय[स्थान]स्थानस्य शरीरारम्भाय न पञ्चमाहुत्यपेक्षा । कुतः ? तथोपलब्धे । तृतीयस्थान-
 शब्देन केवलपापकर्माण उच्यन्ते, तेषां देहारम्भे पञ्चमाहुत्यनपेक्षत्वमुपलभ्यते । (छा.
 ५-३-३) “वेत्थ यथा केनासौ लोको न संपूर्यते” इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचने, (छा. ५-१०.
 ८) “अथैतयोः पयोर्न कतरेण चन, तानीमानि क्षुद्राप्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति
 जायस्वमियस्वेति । एतत् तृतीयं स्थानम् । तेनासौ लोको न संपूर्यते” इति तृतीयस्थानस्य
 द्युलोकारोहावरोहाभावेन द्युलोकासंपूर्तिवचनादस्य तृतीयस्थानस्य शरीरारम्भाय न पञ्चमाहु-
 त्यपेक्षा । “पञ्चम्यामाहुतौ” इति च अपां पञ्चमाग्निसंबन्धस्य पुरुषवचस्त्वहेतुत्वमात्रं प्रति-
 पादयति ; नान्यन्निवारयति, अवधारणाश्रवणात् ॥ १८ ॥

स्पर्यतेऽपि च लोके ॥ ३ । १ । १९ ॥

तथाच केवलविद्यानिष्ठसार्धिरादिमार्गमध्ये चन्द्रप्राप्ते इष्टादिकारिणश्च धूम्रादिमार्गेण भोगार्थं चन्द्रप्राप्तेः
 प्रसिद्धत्वात् कौषीतकिब्राह्मणे चाल विद्याकर्मोभसाध्यतया चन्द्रप्राप्तिदेवयानप्राप्तिद्वयस्यैकाधिकारि-
 विषये कथनात् विद्याकर्मविषय एव चन्द्रप्राप्तिः, न तदभावे इति । तदनुसारेण चेह—इति प्रकृतपञ्चा-
 म्निविबोक्तरीत्या, पर्यङ्कविद्यायां ये वै केचेति चन्द्रप्रतिरपि विद्याकर्मविषयिष्येव । सर्वशब्दस्य प्रकृतसर्व-
 परत्वं हि प्रसिद्धमित्यपि सूत्रार्थो भवति । अमिप्रायस्त्वेक एव । एवञ्च भाष्ये, ये वै केचेत्यस्येष्टादि-
 कारिमात्रविषयत्वकथनम्, प्रकृतस्य वितुपोऽपि चन्द्रप्राप्त्यर्थेष्टकारित्वादेव ग्रहणं भवितुमर्हतीत्या-
 शयेनेति । अधिकरणसारावल्लोक (५०८), परिष्कारश्च द्रष्टव्यौ ॥ १७ ॥

प्रयन्त सर्वे चन्द्रारोहिण, शरीरं सर्वं पञ्चमाहुतिजमिति नियमद्वयस्यापि भङ्ग प्रदर्शिते उपरि ।
 स्थानशब्दः प्रकृतभूतवाचित्च्छब्दसामानाधिकरण्यात्, ‘तेनासौ लोको न संपूर्यते’ इत्यसंपूरणकर्तृवा-
 चित्च्छब्दसामानार्थकत्वाच्च प्राणिपरमित्याशयेनाऽऽह केवलपापकर्माण इति । स्थानं संघः स्कन्धः
 कक्ष्या । सुमुञ्च, इष्टादिकारिणः इति स्थानयोर्द्वयोरिदं तृतीयं केवलपापकारिभूतम् । एतयोः पयोः
 देवयानपितृयाणयो कतरेण चन एकतरेणापि । भूतानि क्षुद्रजन्तव । जायस्वमियस्वेति । क्रिया-
 समभिहारे—पौन पुन्ये लोपन्धमपुरुष । पुन पुनर्मवज्जननमरणविनिष्ठानीत्यर्थः । शेष परिष्कारे ।
 ‘असौ लोकः चन्द्रलोकः । हेतुस्त्वे ति । वैकल्पिकेषु हेतुषु अयमेक इति भावः ॥ १८ ॥

ननु क्षुद्रजन्तूनां पुरुषशब्दवाच्यत्वाननुभावात् पुरुषरूपजन्म प्राप्त्यन्तामेव चन्द्रारोह इति शंकायां
 तदपि नेत्याह स्पर्यते इति नूलेण । एवमपि ये वैकेचेति वाक्ये संकोचस्यावश्यकत्वात् चन्द्रमण्डलमोह-

पुण्यकमणामपि केषाञ्चित् पञ्चमाहुत्यनपेक्षया देहारम्भो लोक सयत द्रौपदीभृष्ट-
द्युम्नप्रसृतीनाम् ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३ । १ । २० ॥

श्रुतावपि दृश्यते केषाञ्चित् पञ्चमाहुत्यनपेक्षया देहारम्भ, (छा ६ ३ १) “तेषा
स्वल्वेपा भूताना ग्रीष्येव वीजानि भवन्ति आण्डज जीवजमुद्भिज्जम्” इति । एषु उद्भिज्ज-
स्वेदजयो भूतयो पञ्चमाहुतिमन्तरेणोत्पत्तिदृश्यते ॥ २० ॥

ननु स्वेदजानामत्र न सक्रीर्तनमस्ति, “ग्रीष्येव वीजानि” इति वचनात् ; तत्राह—
तृतीयशब्दावरोध सशोकजस्य । ३ । १ । २१ ॥

सशोकजस्य स्वेदजस्यापि, “आण्डज जीवजमुद्भिज्जम्” इत्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्दे-
नावरोध-संग्रहो विद्यत इत्यथ । अत केवलपापप्रमणा चन्द्रप्राप्तिन सभवति ॥ २१ ॥
इति अनिष्टात्रिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

शालिन सत्र एव सशब्दप्राज्ञा इति भ्येयम् । सौलमपिशब्द साभकयति पुण्यकमणामपीति । पुण्य-
कर्माणां चन्द्रारोहाहाणामिव यत्रि पञ्चमाहुतिनिरपक्षना, किं पुनरभ्येयिनि भाव । लोक इति पद
वेदमूलकस्मृतित्व्यावृत्तये । द्रौपद्यादिजन्म प्रत्यक्षेण दृष्ट्वा हि स्मृत्या व्यवहरन्तीति भाव । अनेन सूत्रेण
अतिशयितपुण्यकर्माण कश्चित् आहुतिपञ्चकसवधं विनाप्यवरणं प्रादुर्भवन्तीत्यपि सूच्येत ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षरूपदर्शनस्य पूर्वमुक्त एव सिद्धत्वात् दण्डनपद श्रुतिपरतया व्याख्याति श्रुतावपीति ।
आण्डजम् । अपा दोष । भूताना अण्डजरवादिभेदलघवत्त्वात् तद्वीजान्यपि लीगीत्यर्थ । अण्ड
जानामपि जीवजत्वेऽपि जीवच्छरीरात् साक्षादुत्पद्यमानत्वं जीवज्याण्डाधीनजन्मना न भवतीति जरा
युजानामेव जीवजशब्देन ग्रहणम् । उद्भिज्जा तरुगुल्माद्या न पञ्चमाहुतिजन्या । चननकाले
मृस्युद्धेदनकरत्वात् उद्भिज्जम् ॥ एव ब्रह्मरद्रमानसपुलादीना सुबालादिशुद्धिर्दक्षित पञ्चमाहुतिरप्य
जन्माप्यनुसूतेयम्, अन्येषामपि भूमौ प्रथमजातब्राह्मणादीनाम् । कौपीतिकिञ्चामणे चन्द्रलोकादवरोह-
तामेव, कीटो वा पतन्तो वेति कीटादिभावस्यापि कथनात्, कीटादे पञ्चमाहुतिं विनाऽप्युत्पत्तितश्च
पूर्वोक्तनियममङ्ग इति भाष्यम् । दर्शनपदमविशेषाद् वेदलोकोन्मयदर्शनपर वा ॥ २० ॥

तृतीयेति । स्वेदजस्य न जीवजेऽन्तर्भाव पापोत्तरत्वायोनिजत्वादिना उद्भिज्जेऽन्तर्भावो युक्त
इत्याशय । ननु पूर्वं तृतीय स्थाननिस्तुक्ततया तृतीयशब्दति तदुपस्थितिरिव भवति, न तु सूत्रकार
स्पष्टादर्शितश्रुतिवाक्यगतशब्दान्तरमिति चेत्—न, तत्कथनस्यात्र वैयर्थ्यात् । तद्विचारस्य ‘न तृतीये’
इति सूत्रसमनन्तरमेव युक्तत्वाच्च । भाष्ये स्वेदजस्य स्वयं पूर्वमुक्तत्वात् तदनुगुणमवतरण दर्शितम्,
यथा शाकरे । अन्तत सूत्रप्रवृत्तिस्तु—उद्भिज्जशब्देन साधरमात्रं न प्राणम्, संशोकजस्यापि सद्भावात् ।
तस्मादयोनिजत्वेन तच्छब्दसंप्राप्त्यं स्वेदजोपि पञ्चमाहुतिनिरपेक्ष कश्चिदस्तीति पूर्वपक्षिणे मति
बोधनायेति । अतैव रीत्या मन्थतात्पर्यम् ॥ २१ ॥

७२. तत्त्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ३-१-४ ॥

तत्त्वाभाव्यापत्तिरूपपत्तेः । ३ । १ । २२ ॥

इष्टादिकारिणो भूतसूक्ष्मपरिष्वक्ताः सानुशयाश्चन्द्रमसोऽवरोहन्तीत्युक्तम् । अवरोह-
प्रकारश्च, (छा. ५-१० ५) “अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशम् आकाशाद्वायुं
वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽग्निं भवति, अग्निं भूत्वा मेघो भवति, मेघो भूत्वा
प्रवर्षति” इति वचनात् यथेतमनेवञ्च इत्युक्तम् । तत्रास्मात्साक्षात्प्रतिपत्तौ देवमनुष्यादि-
भाववत् आकाशादिभावः, उत तत्सादृश्यापत्तिमात्रम् (तत्सादृश्यमात्रम्) (तत्त्वाभाव्यापत्तिमात्रम्)
इति विशये—श्रद्धावस्थस्य सोमभाववदविशेषादाकाशादिभावः—इति प्राप्ते—

तत्त्वाभाव्यापत्तिरेवेत्युच्यते । तत्त्वाभाव्यापत्तिरिति—तत्सादृश्यापत्तिरित्यर्थः । कुत एतत् ?
उपपत्तेः । सोमभावमनुष्यभावादौ हि सुखदुःखोपभोगाय तद्भावः । अत त्वाकाशादौ सुखदुः-

केषाञ्चित् चन्द्रगण्डलप्राप्तिरपि नेत्युक्तम् । प्राप्य भुक्तवतामप्यवरोहणकाले चिरमचेतनप्राप्यत्वरूप-
हेयभाव इतः परमुपस्यस्यते इति पेटिकान्तरम् । तत्र ये वै केचेति वाक्ये सर्वप्रहणायोगात् शब्दार्थान्य-
थाभावस्यावश्यकत्वेऽपि वायुर्भूत्वेत्यादौ यथाश्रुतार्थत्यागो न युक्त इत्याक्षेपादनन्तरसंगतिः । आकाशादि-
भाव इति । श्रुतावाकाशभावस्याध्वणेऽपि वायुमावादिश्रवणादग्रचप्रायनयेन भूयसान्यायेन चैकरूप्य-
माह्वयैवमुक्तम् । श्रद्धावस्थस्येति । प्रथमाहुतिरीते. पञ्चम्यामाहुतावपि दर्शनादपि मध्ये तदैक-
रूप्यं युक्तम् । प्रवर्षतीति मेघगतस्य वर्षणस्यास्मिन् वर्णनात् अस्य मेघत्वादिप्राप्तिरेवावसीयते ।
शब्दशक्यार्थत्यागायोगरूपयुक्तः पोषकमिदं सर्वमिति भावः । तत्त्वाभाव्यापत्तिरिति परेषां सूत्रपाठः ।
सामान्यं समावर्त्तं समानधर्मकत्वम् । स्थाभाष्येत्यस्मत्पाठः । आकाशस्वरूपापत्तिर्वा आकाशमावापत्ति-
र्वेति विचार्य तद्भावापत्तिससर्थादादयमपि पाठो युक्त एव । तत्त्वरूपापत्तिर्नाम तदभेदः । अवरोहिजीवीय-
भूतसूक्ष्मस्याकाशादिरूपेण परिणामात् तस्याकाशादिशरीरकत्वमेव तत् । तद्भावापत्तिर्नाम तद्रर्मसजातीय-
धर्मप्राप्तिः । आकाशादिपृथग्भूतस्यापि आकाशादिसादृश्यसमवात् तद्धारणायापृथग्भूतः सन् तत्साम्यापन्न
इति वक्तव्यम् । एतदपृथग्भावस्यापि ज्ञापनार्थमेव, आकाशमाकाशाद्वायुमिति प्रथमं द्वितीयान्त-
र्निर्देशः । अत्राकाशादिरौलम्बविशेष इत्यभाषित्वा सादृश्यापत्तिरित्येव भाषणत्वात् सामान्येति पाठोऽपि
भाष्यादहतः स्यात् । क्वचित् कोशे सोऽपि पाठो दृश्यते । कल्पतरौ स्वामान्येति पाठान्तरमुल्लिख्य
सामान्यपाठो भ्रामत्यनुमत आदतः । ननु किमिदं सादृश्यम्? न तावत् आकाशादिगतावस्थासदृशा
वस्थाश्रयत्वं जीवभूतसूक्ष्माणाम्, पूर्वपक्षविशेषप्रसङ्गात् । न हि पूर्वपक्षेऽपि तद्भूतसूक्ष्माणा महा-
काशमहावायुरूपेण परिणामः समवति । प्रमेवाकाशादे स्थितत्वाच्च । अत आकाशात्वाच्चवस्थायाः महा-
काशादिनिष्ठाया भूतसूक्ष्मेऽपि प्राप्तिरेव । एवञ्च गोद्वयगतावस्थयोः सादृश्यवत्, भूतसूक्ष्मीयाकाश-
त्वादे महाकाशादिगततत्सादृश्यमेवेति एतादृशाशरीरकत्वमेवाकाशादिशरीरकत्वमस्य ; न तु महा-
काशशरीरकत्व पूर्वपक्षेऽपीति न कश्चिद् विशेषः स्यात् । अतोऽपृथग्भावातिरिक्त सादृश्ये सिद्धान्ते दुर्वच-

स्वीयभोगाभावात् तद्भावानुपपत्तेस्तदापचिचचन तत्तमग्नौकृततत्सादृश्यापत्त्यभिप्रायम् ॥२२॥

इति तत्साभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

७३ नातिचिराधिकरणम् ३-१ ५ ॥

नातिचिरेण विशेषात् । ३ । १ । २३ ॥

आकाशप्राप्तिप्रसूति यावद्ब्रीह्यादिप्राप्ति किं तत्रत्र नातिचिर तिष्ठति, उतानियम इति विशेषे नियमहेत्वभावादनियम — इति प्राप्ते उच्यते -- नातिचिरेण-इति । कुत ? विशेषात् — उतरत्र ब्रीह्यादिप्राप्ती, (छा ५ १० ६) “अनो वै न्यलु दुर्निष्पत्तरम्” इति त्रिशिष्य कृच्छ्रनिष्क्रमणत्वाभिधानात् पूर्य आकाशादिप्राप्तावचिरनिष्क्रमणं गम्यते । दुर्निष्पत्तरमिति छान्दसः तत्रन्दलोपः, दुर्निष्पत्तरम् — दु खनिष्पत्तरमित्यथ ॥ २३ ॥

इति नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

७४ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ६ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववद्भिलापात् । ३ । १ । २४ ॥

मिति चेत् — सत्यम् । अत्र एव तत्संसर्गाकृततत्सादृश्यापत्तीनि भाषितम् । नच सादृश्यं तच्छब्द-वाच्यत्वमेव । अत्र एव ब्रीह्यायां धर्मान्तराग्नौबन्धित्तया सादृश्यापत्ति पृथङ्निर्दिष्टानहज्जत्सर्मा इत्येवोक्तम् । साराबली च, “रेतस्सिग्मावतीत्या प्रथमभिलषनानहता” इत्युक्तम्, मसगकृतेति भाष्यानुसारेण संमगसादृश्ययोर्भेदस्यावश्यकत्वात् । तन्तभावात् तैर्नैव शब्देन व्यपदिश्यते । न तु तत्सुख्यपरिणाम इति । एवञ्च स्वामायेति पाठमाहृत्य आकाशादिगन्तव्य धर्मस्यात्र आपत्तिरारोप इत्यपि सुवचम् ।

उपपत्ते । आकाशादीना प्रागेव स्थितत्वात् तद्रूपेण भूतमूक्षमपरिणामायोगात्, अन्यथा आकाशमूक्षस्य पश्चात् वायुभावे पूणाकाशगोपमसगाच्च तन्योगात् तत्तुल्यायस्याश्रयणरूपनस्य च कर्म-फलानुक्त्याऽनावश्यकत्वात् रेतस्सिग्माभावे तुल्यायस्याया दुर्निच्छत्वाच्च तत्तदन्तर्भावनात्तत्रविक्षयैव तत्तद्भावव्यव-हारस्य निर्वाहादिति भावः । प्रवर्षति इत्यस्य च वर्षं करोतीत्यापेक्षया वर्षंदाचरतीत्यर्थो युक्तः ॥२२॥

आकाशादिभावस्य श्रुतस्य यथाश्रुतरूपत्वामोगात् अश्रुत्वात्तन्वीकारेऽपि, वाचरादिभावे त्रिलम्बत दभावान्तराश्रवणादन्तराश्रुतस्य नियमनं न युक्तम् । ब्रीह्यादितो त्रिलम्बनिष्क्रमणवर्णनमात्रेण पूर्व-त्रिलम्बनिष्क्रमणनिमित्तरूपनानं भवति, तत्रनिश्चयेऽपि तदुपपत्तेरिति पूर्ववत् । वै इत्यन्वयान्वात् तत्रप श्रवणाच्च पूर्वं तावद्विलम्बाभाव एवेति सिद्धात् । विशेषात् क्वचित्पित्तिलम्बश्रवणरूपात् । अनेन आ-काशादौ शेषत्रयेऽपि जडमायत्वानुत्पत्तिश्च ब्रीह्यादिभावे स्थित इति जुगुप्सा आविष्कृत्यते । दुर्नि-ष्पत्तरम् । दु खेन निष्पत्तयत इति खलि दुर्निष्पत्तमिति रूपम् । तत् तत्र । तत्रैकतकारलोपः । प्रकारान्तरमुपनिषद्भाष्यादौ द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥

पूर्ववत् आकाशादिवान्य ह्य, जन्मैर्दुर्कर्मनिर्देश विनेति यावत् । जायन्ते इत्युक्तं जन्म

अवरोहन्तो जीवाः ब्रीह्यादिभावेन जायन्त इति श्रूयते, (छा. ५-१०-५) “मेवो भूत्वा प्रवर्षति । त इह ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमापा इति जायन्ते” इति । ते किमन्यैर्भोक्तृभिर्ब्रीह्यादिशरीरैरधिष्ठितान् ब्रीह्यादीन् आश्लिष्यन्ति, उत ते भोक्तारो ब्रीह्यादिशरीरा जायन्त इति विशये—‘जायन्ते’ इति वचनात्, देवो जायते, मनुष्यो जायत इतिवद् ब्रीह्यादिशरीरा एवेति प्राप्ते—उच्यते—अन्याधिष्ठिते इति । जीवान्तरेणाधिष्ठिते ब्रीह्यादिशरीरे तेषां संश्लेषमात्रमेव । कुतः ? पूर्ववदमिल प २—आकाशादिमेघपर्यन्तवत् केवलतद्भावाभिलापात् । यत्र हि भोक्तृत्वमभिप्रेतम्, तत्र तत्साधनभूतं कर्माभिलष्यते, ‘रमणीयचरणाः...कपूयचरणाः’ इति । इह चाऽऽकाशादिचत्वाभिलष्यते कर्म ; फलप्रदाने प्रवृत्तस्य स्वर्गोपभोग्यफलस्येष्टादेः कर्मणः स्वर्गोपभोगादेव समाप्तत्वात्, अनारब्धस्य ‘रमणीयचरणाः...कपूयचरणाः’ इति वक्ष्यमाणत्वात् मध्ये कर्मान्तराभावाच्च । अत आकाशादिभाववचनवद् ब्रीह्यादिभावेन जन्मवचनमौपचारिकम् ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेत्—न ; शब्दात् । ३ । १ । २५ ॥

नैतदस्ति—यदन्याधिष्ठिते ब्रीह्यादिशरीरे संश्लेषमात्रम्, भोक्तृत्वहेत्वभावाच्च ब्रीह्यादिभावेन जन्म इति ; भोक्तृत्वहेत्वसद्भावात् स्वर्गोपभोग्यफलमिष्टादिकमैव अशुद्धम्—पापमिश्रम् ; अग्नीषोमीयादिर्हिंसायुक्तत्वात् । हिंसा च (यजु - २-५-५) “ न हिंसात् सर्वा भूतानि ” इति निषिद्धत्वात् पापमेव ।

न चात्र पदाहवनीयादिवदुत्सर्गापवादभावः संभवति ; भिन्नविषयत्वात् । अग्नीषोमीयहिंसाविधिर्हिंसायाः कृतूपकारकत्वं बोधयति : ‘ न हिंसात् ’ इति तु हिंसायाः प्रत्याघापफलत्वम् ॥

ब्रीह्यादिगतमेवेत्याशयः । ब्रीह्यादिशब्दा ओषधिविशेषपरा इति ओषध्यातिशब्दतो ज्ञायत एव ॥ २४ ॥

अग्नीषोमीयः अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति अग्नीषोमदेवतोद्देशेन विहितस्य ऽतोतिष्टोमाङ्गस्य यागस्य पशु । पदाहवनीयेति । पदे जुहोतीति वाचयेन सोमक्रयण्या गो पदन्यासे होमो विहित ; एवमन्धमेधे अन्धपदन्यासेऽपि । ‘यदाहवनीये जुहोती’ति अनारब्धाधीतवाक्येन होमसामान्ये आहवनीयो विहित । तस्य पदहोमव्यतिरिक्तविषयकत्वं स्थितम् । तद्वत् सामान्यतो हिंसाविषयवाक्यं विहितमग्नीषोमीयादिर्हिंसाव्यतिरिक्तविषयकम्, अन्यथा तत्र प्रवृत्त्ययोगादिति भावः । निषेधस्येव विषेष्टमपि पुरुषार्थत्वे विरोधः स्यात् । अत्र तु विधिः क्रत्वर्थः । अतः निषिद्धत्वात् हिंसा पुरुषस्य दोषमप्यावक्ष्यति, विहितत्वात् क्रतोश्चोपकरिष्यतीति सांख्यमतन प्रत्याह भिन्नविषयत्वादिति । विषयः वाच्योद्देश्य ; भिन्नोद्देश्यकत्वात् विधিনিषेधशोरित्त्वर्थः । ननु, यदर्थं निषेध्यम्, ‘निषेधस्तदर्थं इति दृष्टम् । यथा दशप्रकरणे, ‘नानृतं वदेत्’ इति । अत्र दर्शान्तर्गतकित्वाकार्यार्थमनृतवदनप्रसक्तौ तन्निषेधोऽपि दर्शसामुप्यर्थः, यथा वा, ‘ न तौ पशुं करोति ’ इति आज्यभागाख्य गोः कर्मणोः कत्वर्थयोः निषेधोऽपि पशुयागादिरूपकत्वर्थः ।

अयोच्येत-अग्नीषोमीयादिषु विधित प्रवृत्तेर्न तद्विषय निषधविधिरास्कन्दति, राग-
प्राप्तविषयत्वात् तस्येति ॥ नैवम् । इहापि रागप्राप्तेरविशिष्टत्वात् । “स्वर्गकामो यजेत”
इत्यादौ हि कामिन कर्तव्यतया यागाद्युपदेशात् यागादे “स्वर्गादिसाधनत्वमवगम्य
फलरागत एव यागादौ प्रवर्तते । अग्नीषोमीयादिष्वपि तेषां फलसाधनभूतस्य यागादेरुपकार
कर्त्तव्यं शस्त्रादवगम्य रागादेव प्रवर्तते । लौकिक्यामपि हिंसाया केनचित् प्रमाणेन हिंसायाः
स्वसमीहितसाधनत्वमवगम्य रागात् प्रवर्तत इति न कश्चन विशेष । तथा नित्येष्वपि
कर्मसु (आप २ १ २ २) “सवचर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परम् अपरिमित सुखम्” इत्यादि-
वचनात् फलसाधनत्वमवगम्य रागादेव प्रवृत्तिरिति तेषामप्यशुद्धियुक्तत्वम् ॥

अत इष्टादीनां पापमिश्रत्वेनाशुद्धियुक्तानां स्वर्गेऽनुभाव्य फल स्वर्गेऽनुभूय हिंसाशस्य

तदत्र निषेधस्यापि कर्त्तव्येना स्यात् इति चेन्न—तत्र क्रतुप्रकरणगतत्वात् निषधस्य कर्त्तव्यत्वेऽपि, नहि-
स्यादिति वाक्यम्यातथात्वेन कर्त्तव्यत्वायोगात् । असिद्धश्च स नियम, मासभ्रमणाग्नीना लौकिकाना
दानहोमादीना वैदिकानाञ्च पुरुषार्थानामपि, ‘न मामभश्रीयात्’, ‘वीक्षितो न ट्णाति, न जुहोति’
इति कर्त्तव्यनिषेधस्येष्टत्वात् । तत्रैव कर्त्तव्यस्यापि निषेधस्य पुरपायनिषेधसमवात् । न चैमग्नीषोमीय-
हिंसाया पुरुषो न प्रवर्ततेति शंभयम्—सुद्रफलोत्करागेण निषेधमुल्लङ्घ्य प्रवृत्तिदशनात् क्रतुफलस्वर्गा-
दिलोमेन पुरुषार्थनिषेधोऽङ्घनस्य कैमुत्यसिद्धत्वात् । अतो विदोषवाक्यस्य सामान्यवाक्यविषयक्यक्ति-
विषयकत्वमात्रेण नोत्सगापवादमय, किंतु विरोधे सति । हिंसाविषये तु न विरोध इति । एवं विम
शैनेव निषेधस्य विधिप्राप्तविषयकत्वे विना रागप्राप्तमात्रविषयकत्ववर्णनस्यापि निरुक्तिरिति स्थितम् । अथापि
तथाविभाजनपि दुष्करमिति व्युत्पादनार्थं त पथं शक्यते अयोच्येतेति । न कश्चन विशेष इति । न च
विषयधीनरागप्राप्तेर्बलम्बितत्वात् लौकिकरागप्राप्तिसामान्यप्रहणेन वाक्यार्थसंकोचो युक्त, तथासति यत्र हिंसायां
लोकोऽपि रागप्राप्तिर्बहुता प्रयासेन, तदविषयकत्वस्यापि गतत्वात् । अपरिमित सुखमिति । एतेन—
पुरुषार्थैव निषेध इत्युक्त्वावपि, कर्त्तव्यस्याप्यन्तत, ‘फलञ्च पुरपार्थरात्’ इति न्यायेन पुरप एव
परमसानान् आख्यातोपाचकर्तृरूपपुरपायत्वं साक्षाद्वा परम्परया वा सर्वस्यास्येवेति सर्वनिषेध एव युक्त इति
ज्ञापितम् । सुखमिति अनिष्टपरिहारस्याप्युपलभ्यम् । मोक्षपर्यन्तमुन्वत्यात्र विवर्णितत्वात् अर्थतोऽपि
तत्सिद्धि । ननु विधिविषयस्यापि पापहेतुत्वे किमिति नित्यमैमित्तिकशास्त्रैस्तथाविधानम्, निर्दोषकर्म-
मात्रस्य तथा स्वैनोपदेशस्य युक्तत्वादिति चेन्न सत्यपि तारतम्ये औपधद्रव्यक्रियायामपि हिंसाभावत्येवेति
सर्वस्यापि दुष्टत्विति शास्त्रतारपर्यात् । हिंसायुक्तनित्यकर्मसद्भावे नित्यस्यैव काम्यप्रयोगेण लक्षणवेन फल
प्राप्त्येतेति तात्पर्याच्च । तत् सिद्ध यथासारत्वे सर्वं कमाशुद्धमिति ।

ननु ब्रीह्यादिभावस्य कर्मफलत्वे उपरि रमणीयचरणादिवत् तत् निर्दिष्टं स्यात् । अनिर्दिष्टत्वात्
ब्रीह्यादिसंसर्गमात्रविवक्षा प्रतीयत इति पू सूत्र एकोक्तत्वात् अशुद्धत्वेऽपि जन्मविवक्षाप्रसक्तस्यभावात्
किमनेन शुद्धाशुद्धत्वविचारेणेत्यत्राह अत इष्टादीनामिति । यत्कर्मफलमोगार्थं प्रेत्य पश्चित, तदन्व-

फलं श्रीह्लादिस्थान्नावरभावेनानुभूयते । स्वावरभाव च पापफलं स्मरन्ति, (मनु १२-९) “श्री-
रजैः कर्मदोषैर्याति स्वावरतां नरः” इति ।

अतो श्रीह्लादिभावेन भोगायानुशयिनो जायन्त इति चेत्—

तत्र, कुतः ? शब्दात्—अग्नीषोमीयादेः संज्ञपनस्य स्वर्गलोकाप्रामिहेतुनया हिंसात्वा-
भावशब्दात् । पशोर्हि संज्ञपननिमित्तां स्वर्गलोकाप्रामि वदन्तं शब्दमामनन्ति, (—) “हिरण्य-

कर्मफले प्राप्यमाणे कर्मनिर्देशस्यावश्यकत्वेऽपि प्रस्तुतकर्मफलस्यैवात्र कथ्यमाननया तदनुचित्युक्तेति
भावेन अशुद्धमिति पूर्वपक्षप्रवृत्तिरिति भावः ।

हिंसात्वाभावशब्दादिति । यद्यप्यग्नीषोमीयादेः पशोः संज्ञपनं मरणं भवति-तथापि न
सा हिंसा । तथाच, ‘न हिंस्यात्’ इत्युक्त्यासासान्ये एतदन्तर्भावप्रसवत्वभावात्, न प्रत्यवायहेतु-
त्वरूपमशुद्धत्वमिति भावः । नेधे हिंसेति केन शब्देन बोध्यत इति चेत्—हिंसाशब्दार्थो लोकत्रु-
त्पत्तिसिद्धः । तत्र निविष्ट दलमत्र नास्तीति अस्य संज्ञपनस्य पशोरतिशयितफलहेतुत्वपरवचनादव-
सीयते । स्पष्टश्च, ‘तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः’ इत्यादिः शब्दः । मरणानुकूलव्यापारो हिमेति तार्किकादिकृतं
वर्णनमस्तु, मरणाहेतौ दुःखमात्रहेतौ व्यापारेऽपि हिंसाशब्दस्य बहुलं प्रयोगात्—‘स यदि पितरं
वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाऽऽचार्यं वा ब्राह्मणं वा भृगुमिव प्रत्याह एतमाहुः पितृहा वै
त्वमसि मातृहा वै त्वमसि .’ (छा. ७.१५) इत्येवम् । तथाचातिशयिताभ्युयासाधनं दुःखहेतुव्या-
पारो हिंसाशब्दार्थः । चिकित्सकव्यापारे हिंसाव्यवहाराभावात् तद्धारणाय लोकत एवेदशाविशिष्टव्या-
पाररूपार्थे व्युत्पत्तिरिति भावः । ‘न क्रियसे’ इति शब्दस्तिवह मरणाभावबोधकतया न भावः । व्युत्पत्ति-
मिद्धमरणशब्दार्थस्यात्र प्रत्यक्षतया तदभावकथनस्यान्यतात्पर्यकत्वमेव ।

नयेवं भाष्ये उत्सर्गापवादपक्षनिरासादवगम्यते, सति तु हिंसाशब्दार्थत्वे सास्वरीत्या स्यादेवा-
शुद्धत्वमिति । तथाचोत्सर्गापवादनयस्य नात्र प्रवृत्तिरिति भाष्याशये, सौत्रामणीप्राचनुमतं सुरापानं
वामदेव्यसामोपासकीये परस्त्रीग्रहणं सोमोच्छिष्टपानमित्यादिक सुरापानादितत्सामान्यनिषेधवाक्यविषयतया
प्रत्यवायकमेव स्यात् । एवञ्च तथाविधवद्दुःखफलतयाऽपि श्रीह्लादिजन्मापादानमपरिहृतमेव स्यादिति
चेत्—उच्यते । उत्सर्गापवादन्यायस्यात्र प्रवृत्तेः सूत्रकारद्विर्द्वायिपितृत्वे, नानुपपत्तेरित्येव सूत्रेण
भाव्यम् ; न तु न शब्दात् इति । अतः अशुद्धभावबोधकशब्दस्य सत्त्वादशुद्धं न भवतीत्येव सूत्र-
तोऽवगम्यत इति शब्दप्रवर्शनमेव भाष्ये चिकीर्षितम् । यागीयसुरापानादौ सुरापानत्वाद्याकारसत्त्वेऽपि
निर्वोषता निर्दोषत्वपरशब्दमाद्ययोपपादनीया, प्रकृताग्नीषोमीयसंज्ञपनादौ त्वीहशवचनमपि पर्याप्त-
मित्याशयेन तत्त्वशुद्धपादनाथ हिंसात्वाभावशब्दादित्युक्तम् । किञ्च उत्सर्गापवादनयो यदि प्रवर्त्यते,
तस्य सर्वथा निरसनं सूत्रभाष्याभिमतमिति न निर्वन्धः ; अङ्गेशपरिहारकथनमात्राशयेनैव पूर्वपक्षनिषे-
धात् । शांकरभाष्यादौ उत्सर्गापवादनयप्रवृत्तिर्विज्ञेता, परिमले च सा न स्वीकृता । गीताभाष्य-
तात्पर्यचन्द्रिकाया (२-३१) शैवं श्रीदेशिकचरणैः संग्रहेणोपन्यस्तम्—“अनर्थपर्यवसितस्तादास्ति-

“य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामकामं पुरुषो निर्भिमाण ” इति । पृत्राद्यश्च तत्र काम्य-
मानतया कामशब्देन निर्दिश्यन्ते, नेच्छामात्रम् । पृत्र हि, (कठ १-१ २५) “सर्वान्
कामान् छन्दत प्रार्थयस्व”, (कठ १-१ २३) “शतायुष पुत्रपौत्रान् धृषीन्” इति पृत्रादय
एव कामा प्रकृता । अतो रयादीन् जीव, स्वप्ने सृजति । जीवस्य च सत्यमङ्कल्पत्
प्रजापतिवाक्ये श्रुतम् । अत उपकरणाद्यमावेऽपि सृष्टिरुपपद्यते ॥ २ ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते—

मायामात्र तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । ३ । २ । ३ ॥

तुशब्द पक्ष व्यावर्तयति । स्वप्न रथपुष्करिण्याद्यधनात् मायामात्र परमपुरुषसृष्ट
मित्यथ । मायाशब्दो ह्याश्रयवाची; (रा १ १ २७) “जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता”
इत्यादिषु तथा दशनात् । अत्रापि—“न तत्र रथा न रथयोगा न पन्यान ”—मक्लेतर-

‘स्वप्नेन शारीरमभिप्रहृत्य अमुत सुप्तान् अभिचाकरोति पुनरेति म्यानम्’ इति शरीरावयवनिधेष्टता-
पादनम्, इन्द्रियेषु सुषुप्ते प्रकाशमानत्वञ्च जीवस्यैव समानाकारेण वाक्येनोक्तम् । कामशब्दश्च घातो
कर्मसाकाक्षत्वात् स्वरसोऽनुभवितृकामनाविषयवाची । कठोपनिषदुपक्रमे च कामशब्देन तादृशविषया
पुत्रादय एवोक्ता । अत काम काममित्यस्य सकल्पस्य सकल्प्येत्यर्थेनर्गनेन परमात्मनि निर्मातृत्वघटनं
न युज्यते । तावता जीवयातृत्त्यसंभवश्च । यादृगिदं काम निर्भिमाण इत्यस्य इच्छां कुर्वन्नित्ये-
वार्थात् न वस्तुसृष्टिपरतेति, तादृगेवेदमपि—यत् काममिति संकल्पमात्रवाचीति । निर्मातारश्चेति
चकारस्य एकेचेत्यन्वयो युक्तः । तेन प्रकृतवृहदारण्यकेपि, ‘सर्वनिर्माये’ति निर्मातृत्वं स्पष्टं जीवे उक्तं
यथा, तथा कठोपनिषदपि निर्भिमाण इति इत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

पक्षं व्यावर्तयति, न जीवमृष्टमिति गमयनीत्यर्थः । ननु मायामात्रमित्यस्य परमपुरुषसृष्ट
मित्यर्थवर्णनं कथमित्यत, नार्थ वाच्यार्थः, किन्तु लभ्याथ इति दर्शयति मायाशब्द इत्यादिना । कुले
क्षेत्रविशेषे । मायेव निर्मिता मूर्तिमन्त्रेन कृता देवस्याध्यर्षशक्तिरिव । एवञ्च मायाशब्दस्य मिथ्यार्थ-
परत्वाभावात् आध्यर्षवाचित्वाच्च न विवक्षितालाभ इति भावः ।

आध्यर्षभूतप्रकृतिवाचिमायाशब्दप्रयोगात् साक्षात् प्रकृतित एव स्वप्नसृष्टिरित्यपि ध्वन्यते । नन्वाध्यर्ष
वाचित्ववत् ज्ञानवाचित्वस्यापि, माया यद्युन ज्ञानमिति निरुक्तिः सोऽवगमात् मायामात्रम् ज्ञानमात्रम्,
न तु विषयोऽस्तीत्यर्थः स्यात्, तत्राह अत्रापीति । अन्य आहृत्यान्वयः । सृजत इति पदप्रयोगात्
वस्त्वपत्न्योऽसंभावितः । आध्यर्षत्वं नाम अपूर्वतयाऽनुभूयमानत्वम् । अनुभवितृपूर्वबुद्धशोचरत्वम्,
अनुभूतवत्स्वन्तरविलक्षणत्वञ्च । तदत्र श्रुतिसोऽवगम्यत इति भावः । ननु क्षुण्णौ, नामवन् इत्यपयुज्य न
भवन्तीति प्रयोगात् स्वप्नकालेऽपि सर्वात्मना तन्माव एवेति चेन्न नाभवन्नित्येवार्थः । तथाऽपि स्वप्नस्य प्रवाह-
नित्यतया लूपप्रयोग इति । अत एव अथेति उपरि प्रयोगः । एवं समाधाने संभवत्यपि लूप्यारस्यमात्रे
वार्थमाह सकलेति । स्वप्नकालेऽन्यानुभाष्यतया न भवन्तीत्यर्थः, अथवा सृजतिविरोधात् । एवञ्च स्वप्नदेशे

पुरुषानुभाव्यतया न भवन्तीत्यर्थः (वन्ति ?), “अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते” — स्वप्रदगनुभाव्यतया तत्कालमात्रावसानान् सृजते इत्याश्वर्यरूपत्वमेवाह । एवंविधाश्वर्यरूपा सृष्टिः सत्यसङ्कल्पस्य परमपुरुषस्यैवोपपद्यते ; न जीवस्य । तस्य सत्यसङ्कल्पत्वादिद्युक्तस्यापि संसारदशायां कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वाच्च जीवस्य तथाविधाश्वर्यगृष्टिरुपपद्यते । ‘कामं कामं पुरुषो निर्माणाः’ इति च परमपुरुषमेव निर्मातारमाह ; “य एषु सुप्तेषु जागर्ति”, “तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तद् नात्येति कश्चन” इत्युपक्रमोपसंहारयोः परमपुरुषासंधारणम्भावप्रतीतेः । “अथ वेशान्तान् पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते । स हि कर्ता” इति च, तथा श्रुत्या एकाश्रयात् परमपुरुषमेव कर्तारमाह ॥

स्वाभाविकं चेत् जीवस्यापहतपाप्मत्वादिकम्, कुतस्तन्नाभिव्यज्यत इत्यत आह—
पराभिध्यानात् तिरोगहितम्; ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ । ३ । २ । ४ ॥

बाह्यरथादिपदार्थानां यदृच्छया कश्चित् सद्भावेऽपि न क्षतिः, स्वप्रवस्तुविषयकत्वादन्य वावयस्य । न चान्या-
ननुभाव्यत्वस्य सिद्धस्य किमिति कथनमिति शक्यम् ; ईदृश शकनस्योभयपक्षाविशिष्टत्वात् । तदननुभव-
मानेण तदपलापो न युक्त इति ज्ञापनार्थत्वाच्च । न चेदं पुरुषबुद्धिकल्पितत्वोपपादकमस्त्विति मन्तव्यम्-
सृजतीति विहाय पश्यतीति प्रयोग एव तथा कथनसंगवात्-भ्रान्तिज्ञानमादाय स्वयञ्ज्योतिष्टोवपादना-
योगाच्च । परमपुरुषकृतत्वे कथं स्वयंज्योतिष्टूमिति चेत् - चेतनान्तरानधीन-स्वकर्ममात्रावीन स्वबुद्धि-
मात्रविषयवत्स्वनुभावित्वादिना तद् भवतु । उपनिषद्भाष्येऽर्थान्तरसुक्तम्—जाग्रदशानुभाव्यरथादय तत्र
स्मरे न भवन्ति, न स्वप्नविषयीभवन्ति ; विलक्षणास्तु सृज्यन्त इति । ततश्च स्वप्नकाले स्वप्नदृक्कल्पित-
स्थविकारादिक कथमन न लक्ष्यत इति न शक्यमित्युक्तं भवति । सूत्रार्थस्तु मायामात्रम् आश्वर्यरूपमेव ।
अहो किमिदं कुतस्त्वमित्यपूर्वतयाऽनुभूयमानमेव । एवमनुभूयमानत्वञ्च जीवस्थानभिव्यक्तस्वरूपत्वप्रयुक्तम् ।
यदि जीवोऽभिव्यक्तस्वरूपः स्वसकल्पेन कृष्टा स्यात्—संकल्पतद्पुत्रोभयानुभवादि विपद्यतया सर्वस्य उक्तरूपा-
श्वर्यता न स्यात् । कात्स्न्येन जागरतोऽप्याश्वर्येण । तुशब्दोक्तजीवसृष्टत्वव्यवच्छेदे चानभिव्यक्तस्वरूपत्वं
हेतुः । यदि विश्रामिलादीना जागर इव किञ्चिदभिव्यक्तिः स्यात् सुप्तस्वरूपस्य, जीवसृष्टस्य नवयेतापि ।
स्वजागरतौल्यमपि विना सर्वथैव मूढेषु सुप्तेषु अभिव्यक्त्यभाव एव पुष्कल इति, कारणाभावात् कार्यभाव
इति । अतोऽर्थसिद्ध परमपुरुषसृष्टत्वम् । विवादास्पदं संघ्यवस्तुज्ञानं तदनुगदितृजीवसृष्टम् अनभिव्य-
क्तस्वरूपत्वदनुभवविषयत्वादिति । शेष परमार्थभूषणे । जीवस्य जीवनमालदत् । अतो न वैयर्थ्यम् ।
य एषु सुप्तेष्विति उपक्रमस्यम् । तत्र एष्वित्येतत् बृहदारण्यके असुप्तः सुप्तानित्यत्र सुप्तपदवत् नेन्द्रि-
यादिपरम्, ‘शरीरत्वाय देहिन’ इति पूर्वमन्ते देहिना मस्तुतत्वात् तत्परामर्शस्यैव युक्तत्वात् । अतो य
इति परमालौव । ऐकाश्रयादिति । पूर्व पश्चाच्च बृहदारण्यके परमात्मप्रस्तावाभावेऽपि स इति तच्छब्दस्य
श्रुत्यन्तरसिद्धमाहकत्वमैकार्थ्येयि । स्वयं निर्मायेति तु पुरुषान्तरियादृष्टस्य तत्र कारणत्वाभावापरम् ॥
ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ इति सूत्ररूपः, परं उतीरुपसपथैव स्वेन रूपेणभिनियम्यते ।

श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नम ॥
 श्रीमगवद्रामानुजविरचित (श्रीभाष्ये)
 श्री शा री र क मी मां स १ भा १ प्ये
 तृतीयाध्याये द्वितीय पा०
 ७५ सध्याधिकरणम् ३ २ १ ॥ (४ ६ ३)
 सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ ३ । २ । १ ॥

एव कर्मानुरूपगमनागमनजन्मादियोगेन जाग्रतो जीवस्य दु त्तिरवं स्थापितम्,
 इदानीमस्य स्वभावस्था परीक्ष्यते । स्वप्नमधिकृत्य श्रूयत, (४ ६ ३ १०) “न तत्र रथा न
 रथयोगा न पन्थानो भवन्ति, अथ रथान् रथयोगान् पथ सृजते । न तत्राऽऽनन्दा मृद प्रमृदो
 भवन्ति; अथाऽऽनन्दान् मृद प्रमृद सृजते । न तत्र वेशान्ता पुष्करिण्य स्रवन्त्यो भरन्ति,
 अथ वेशान्ता पुष्करिण्य स्रवन्त्य सृजते । म हि कर्ता” इति ।

श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नम ॥
 भाष्यार्थदर्पणे तृतीये द्वितीय ॥

ब्रह्मेतरविषयैर्न तृप्यथाय टोप निरूप्य ब्रह्मविषयतृप्या जननाय तद्विभो निरूपणीय । वैतृप्यत्र ससारे
 ससारजीवसन्निभसवावस्थादोषविवेके सगर्भत इति स्वप्नावस्था अत्र निरूप्याणा अपि यद्यपि पूर्वपाद
 एव निरूपणमर्हति—अथापि जागरदशागनजन्मगनागताद्यर्थमेव पुराणैः प्रयासस्य क्रियमाणत्वात् स
 प्रयासो न युक्त इति जापनार्थं प्रयासप्राप्त्यानुभवरूप जागरे पृथक् पादे न्यरूपयत् । अवस्थान्तरेषु
 स्वप्नस्यैव तदनन्तरत्वात् स एव पूर्वमथ प्रस्तोन्य । तत्र, ‘जन्माद्यस्य यत्’ इति जामदृशागतप्रपञ्च
 कारणत्वस्यैव कथितत्वात् तत्र वैराग्ये पूर्वपादेनोत्पादिते, स्वप्नसृष्टत्वस्यैव कथनपूर्वकमेव तद्दशादोषस्य
 ज्ञापनीयताम् सृष्टत्वस्य च भगवन्माहिरूपतया ततृप्यासधुक्षणगुणान्तर्भावश्च परिशील्य भगवन्गुणवर्ध-
 नेदम्पर एव पादे ष्टतन्निवेश रोचयामास । अत क्रमादुपरितनावस्थानिरूपणमत्रैव संगतमासीत् ।
 सर्वस्यामप्यस्वाभावस्थायी जीवप्रयत्नविदोषाभावात् परमात्मगुणात् शिष्यप्रवर्धित्वमस्ति । विशिष्य च
 स्वप्ने, जागरन्वदृष्टदोषैर्हिरूप्यगमान्द्वारकत्वस्यैव सद्धारकत्वस्यावश्यकत्वाभावात् भगवत प्रधुम्नस्यासाधारण
 एवायं तैजसस्वप्नसर्ग इत्युक्ते तु सुतरामत्रैतत्संगति । एवमभिप्रेत्याह एवमिति ।

तत्र सधे । ‘तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदञ्च परलोकस्थानञ्च । सधं
 तृतीये स्वप्नस्थानम् ।’ इति तस्य प्रकृतत्वात् । उक्तस्थानद्वयसंनिभत्वात् स्वप्नस्य सधक्त्वम् । जागर-
 शुष्वापसम्निभत्वादपि सधत्वं लोकानुभवमनुकरोष्यते । विषयवाक्यस्यार्थं सिद्धान्ते भाषिष्यते ।
 आनन्दाः मृदः प्रमृद इति क्रमेण दर्शनं स्वकीयत्वं बुद्धि-वस्तुविनियोगजन्यपीत्युपचायका अनुकूलविषया
 ष्यन्ते । वेशान्ता वशना पत्न्यलानि । छान्दमो क्षीर्षि । द्वितीयवाक्ये द्वितीयार्थे मथ्या ।
 पूर्वधिकरणे जीवस्य बोधादिभावार्थं प्रकृत्याभावेऽपि अचरनीय द्वावो वर्णित । स्वप्ने परं तत्प्रयत्न

तत्र संशयः—किमियं रथादिसृष्टिर्जीवेनैव क्रियते ; आहोरिवदीश्वरेण इति । किं युक्तम् ? सन्धे सृष्टिर्जीवेनेति । कुतः ?—सन्धे स्वप्नस्थानमुच्यते, “सन्धे तृतीयं स्वप्नस्थानम्” इति वचनात् । सा तु जीवेनैव क्रियते । “सृजते ; स हि कर्ता” इत्याह हि । स्वप्नदृक् जीव एव तत्र प्रतीयते ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च । ३ । २ । २ ॥

किञ्च—एवं जीवं स्वप्ने कामानां निर्मातारमेके ज्ञास्विनोऽधीयते, (कठ, २-५-९)

संकरूपरूपो भवितुमर्हतीति शकनादनन्तरसंगतिर्गोव्या । जीवेनैवेति । ननु सूत्रे पूर्वपक्षे जीवस्य, सिद्धान्ते वा ब्रह्मणः कर्तृत्वकण्ठेवत्यभावात् कथमेव संशयः । प्रत्युत सृष्टिरित्येतावन्मालश्रवणात् सृष्टिरिति पूर्वपक्षः, न सृष्टिः, प्रतीतिरूपमायास्वप्नज्ञानमालमिति सिद्धान्त इत्येव सूत्रादवगम्यते । यत्र सृष्टिरेष्टव्येत्याग्रहः, तर्हि सृष्ट्यभावपूर्वपक्षमुत्सृज्य कृत्वा सृष्टिस्थापन प्रथमसूत्रे इत्युच्यताम्, तदनन्तरं जीवपरमात्मान्यतरसृष्ट्यवधिचारः पृथक् स्यादिति चेत्—उच्यते । परामिथ्यानादिसूत्रालयं स्वप्ने जीवसृष्ट्यत्वासंभवनिरूपकमिति स्पष्टम् । तदनुरोधेन मायामालसूत्रे अनभिष्यक्तस्वरूपत्ववर्णनमपि जीवस्याशक्तिस्यापकमिति ज्ञायते । एव सिद्धान्तस्य जीवसृष्ट्यवनिषेधकत्वे सति तत्सृष्ट्यवविषय एव पूर्वपक्ष इति स्वयमेव ज्ञायेतेति सूत्रकारेण जीवेनेति न प्रयुक्तम् । द्वितीयसूत्रे पुत्रादयश्चेति संसर्गान्यकपदत्रयादपि जीवलाभ इति मन्यते । तत्पदौचित्याथैव सर्वस्य सिद्धान्तसूत्रताऽपि नेष्टा । यद्यपि कर्तृविचारोपोद्घाततया पृथक् सृष्टिस्थापनमनेन सूत्रेणेति सुवचम्—अथापि पूर्वोक्तरीत्या संभवत्यैकाधिकरण्ये तन्मा भूदित्युपेक्षितम् । न च सूत्रे विधेयस्य सर्वात्मनाऽभ्याहार इति दोषः ; सृष्टिपदस्यैव विधेयसमर्पकत्वात् । तदयं सूत्रार्थ-सन्धे जीवकर्तृकसृष्टिकर्मविषयकं तद्योच्यमानत्वाद्धिति । सिद्धान्तसूत्रे च सन्धे मायामालम्, न जीवसृष्टिविषयकमित्युच्यते इत्यैकरस्यम् ॥ कुत इति पदस्य क्रियते इत्येतदनन्तरमनुकर्षः ।

ननु स हि कर्तेत्यस्य श्रुतिप्रसिद्धः परमात्मा कर्तेत्यर्थ एव स्वरस इति कथं जीवकर्तृत्वप्रतीतिरित्यत्राह स्वप्नदृगिति । एतद्व्योक्तपरलोकोभयानुभान्यमपि सन्धे पश्यतीति पूर्वमुक्त्वा, ‘स यत्र प्रस्विपिती’ति तमेव प्रस्तुत्य, ‘स्वयं निर्मायं स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्विपिति, अत्रायं पुरुष स्वयं ज्योतिर्भवति’ इति स्वयमेव निर्मायं स्वप्नमनुभवतीत्युपवर्णयं स्वप्नोत्तिष्ठं स्थापितम् । यदि जागर इत्येधरसृष्टमेवानुभवत्, कथमत्रास स्वयं ज्योतिर्भावः स्यात् । एतदनन्तरञ्च, ‘न तत्र रथा’ इत्यादि, ‘स हि कर्तेत्यन्तम् । अतः स्वप्नदृगेव कर्ता । सहीत्यस्य स्वयं ज्योतिर्हीत्यर्थः । तेन सत्यसंकरूपत्वाद्याभिर्भाव उक्तो भवति । एतदनन्तरञ्च, ‘स्वप्नेन शरीरम्’ इत्यादिभिः श्लोकैः हिरण्य-हंस-देवादिशब्दैरप्ययं जीव एवोच्यते इति निर्निवादमिति मध्ये स इति अपस्तुतपरमालग्रहणं नैव भवतीति ॥ १ ॥

एव स्वात्मनानुसृष्ट श्रुतिरुक्ता, अथ ननु कठश्रुतौ ‘तदेव शुकं तद्ब्रह्मेत्येव ब्रह्मासाधारणाश्रवचनात् न जीवस्य कर्तृत्वमित्यत्र तत्रापि स्वाभिमतपरत्वमाह निर्मातारमिति । जीवमित्यर्थसिद्धम् ; पुत्रेति निर्देशात् । ‘य एषु’ इति यच्छब्दनिर्देशात् श्रुत्यन्तरसिद्धानुवादोऽयम् । पूर्वदर्शितवृद्धारण्यके च,

शरीर ऊर्ध्वं स्वर्गं लोकमेति" इत्यादिकम् । अतिशयितास्युदयसाधनभूतो व्यापारोऽप्यपदु-
स्त्वोऽपि न हिंसा, प्रत्युत रक्षणमेव । तथा च मन्त्रवचन, (तै २६९) "न वा

कृत् स्वजनको व्यापारो हिंसा ' तस्माद् यज्ञे बधोऽवध ' इति—तत्रापि बध इति पापरदृष्ट्याऽनुवाद, अवध इति तत्त्वकथनम् । यद्यपि कृत्वनुप्रविष्टाना सोमोच्छिद्यप्रमथनप्रमृतीना हिंसालक्षणावत् न लक्षणा-
न्तरेण व्यवच्छेद शक्य—तथापि तेषां प्रत्यवायानाधायकत्वबचनरहादेव तथात्वमङ्गीकुर्म, न पुन
कृत्वर्थतया विधानमालम्बनम् । नन्वेवमुत्सर्गापवादन्यायस्य कीदृशो नियमः ? तादृश एव, यत्र निरवकाश
विशेषवाक्यविरोधादेव सावकाशसामान्यशब्दसकोच इति निम्नरङ्गमेतत् " इति ।

पदाहवनीयस्थले विरोध सर्वेष्ट वैधर्हिंसाद्वी विरोधे विवदन्ते । हिंसात्वमभ्युपगम्यात्त्रेद
चिन्त्यते—' कृत्वप्रकरणगतनिषेधाना आख्यातेन कृतेरेवाभिधानात् कर्तुरनभिधानात् न पुरपार्थत्वम्,
अप्रकरणगताना तु आख्यातेन कर्तुराक्षेपात् कर्तृभूतपुरुषार्थत्वम् ' इत्यादिविचारस्तावत् तत्तच्छ्रुते न
शोभन, कर्तुरवाच्यत्व वाच्यत्वे वा सर्वमन एव तत्र कृत्वर्थत्वपुरपार्थत्वयोर्बन्धस्यैव वर्णनीयत्वात् ।
कृत्वर्थानामपि परम्परया पुरम् एव पर्यवसानमिति पुरुषार्थत्वमस्त्येव । पुरुषोद्देशेन विहितत्वरूपमङ्गत्व-
मस्ति न वैत्यन्यदेतत् । तदत्र नहिंसाति निषेधेन कृत्वर्थहिंसाया अपि क्रोडीकारे, निषेध्याया हिंसाया
कृत्वद्वारा पुरुषार्थत्वात् निषेधस्यापि तदस्तु इति शङ्का कथं परिह्रियताम् । न च मासभक्षणादे पुरपार्थस्य
निषेधस्य निषेध कृत्वर्थो दृष्ट, तथा हिंसा निषेधोऽयं पुरुषार्थ एवास्त्विति वाच्यम्—तत्र निषेधस्य
कृत्वप्रकरणस्यतया कृत्वर्थत्वघटनवत्, अत्र निषेधस्य कृत्वर्थतया निषेधेऽपि तस्योपस्थितस्य घटनया एव
युक्तत्वात् । एवञ्च दिदिनिषेधयोर्विकल्पात् अग्नीषोमीयं विनैव कृत्वनुष्ठानेऽपि न वैगुण्यमिति स्यात् ।
किञ्चास्य निषेधस्य केवलपुरुषार्थत्वेऽपि पुरुषस्यानिष्टमत्र कल्प्यमानं किं विधिबलावगतेष्टापेक्षयाऽधिकम्,
अनधिकं वेति विचार्यम् । प्रतिषेधस्य प्राप्तिसर्वकत्वात् प्राप्तिसर्वदृशफलोद्देशेन, तदृशफलाधिकानिष्टापादक-
त्वस्यैव निषेधे सर्वत्र स्वीकृततया अग्नीषोमीयाधीनत्वगार्वाह्यधिकत्वमनिष्टस्य समन्तत्वम् । न सत्य
यागासम्बन्धीदृशपशुहिंसाया तावदनिष्टमिष्टमस्ति । नो सत्य तत्सदृशभूतहिंसाया कृत्वनुप्रविष्टायां पर तदधिक-
निष्टकल्पने युज्यते । अधिकत्वे च पापस्य, बीष्मादिगामात्र कल्पमप्यासमपि । अधानधिकमेवानिष्टमिति
चेत्—निषेधस्य निर्वर्णकता न स्यात् । सर्वस्यापि कर्मण सुखदुःखमिश्रतया तत्तारत्थनिरूपणेनैव
प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्तरविधानात् । अतो न तत् निषेधमुन्नेन ज्ञापनीयम् । अतु क्रियनैमित्तिकस्थलेऽपि
पापक्षय प्रत्यवायपरिहारो वा फलमस्तीति पुरुषार्थत्वेति—सत्यमेतत्, अथापि तदन्तर्गतहिंसाया कृत्वद्वारा
प्रत्यवायपरिहारकरत्ववत् निषेधनलात् प्रत्यवायवहत्वत्वात्पञ्जीकारे विरोधो दुष्परिहर । कथं नु शास्त्र
प्रकल्पप्रत्यवायवहत्वं प्रत्यवायपरिहारकत्वञ्चैकस्यामेव हिंसाया परिकल्प्य पुरुषं वाधेत, अहिंसात्मकजपस्तोत्रा
घ्नत एव कार्यनिर्वाहविधानसंभवात् । इदमपि शब्दादित्यत्र निगूढम् । एवमपि यदि निषेधो निरव-
काश स्यात्, अगत्या निर्बाहं कार्यं स्यात् । एवं कान्ये प्रायश्चित्तरूपे च पशुबाधे अति किं पुरुष-
मभ्युच्यते, उत प्रेरयतीति विचारे—नाद्यं पक्ष, तत्तत्फलसाधनत्वस्य बाधयन्तरेणाज्ञाततया पूर्वप्रवृत्त्या-

उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवान् इदेपि पथिभिः सुगेभिः । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः तत्र त्वा देवः सविता दधातु” इति । चिकित्सकं च तादात्विकाल्यदुःखकारिणमपि रक्षकमेव वदन्ति, पूजयन्ति च तज्ज्ञाः ॥ २५ ॥

इतश्चौपचारिकं व्रीह्यादिजन्मवचनम्—

रेतस्सिन्व्योगोऽथ ॥ ३ । १ । २६ ॥

व्रीह्यादिभाववचनानन्तरम्, “यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः मिञ्चति, तद्भूय एव भवति” इति रेतस्सिन्व्योगोऽनुशयिनां श्रूयमाणो यथा तद्योगमात्रं प्रतिपादयति, तद्वद् व्रीह्यादिभावोऽपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

योनिः शरीरम् ॥ ३ । १ । २७ ॥

योनिप्राप्तेः पश्चादेवानुशयिनां शरीरप्राप्तिः । तत्रैव सुखदुःखोपभोगसद्भावात् । ततः प्राक् आकाशादिप्राप्तिप्रभृति तद्योगमात्रमेवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ इति अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

भावेनानुमतेर्दुर्बलत्वात् । अतः कर्तव्यतावोधनादनिष्टाननुबन्धित्वमपि तत्तद्विधिसंमतम् । अन्यथा इदमेतत्साधनमित्येतावदेव ब्रूयात्, न तु विदध्यादिति । तस्मात् मानान्तराधिगतदुःखाधिकेष्टहेतुत्वपर्यवसायिनो विधेः मानान्तराधिगतेष्टाधिकदुःखहेतुत्वपर्यवसायिनश्च निषेधस्य मिथो विरोध एवेति सामान्यनिषेधो विशेषविहितव्यतिरिक्तविषयः, विधिसम्बन्धादित्येतदेव रमणीयम् ॥ सुकृतः साधुकारिणः ॥ २५ ॥

अतृप्तसहले कश्चिदेव रेतस्सिक्, तदसहलेषु पुनर्व्रीह्यादिभावप्रतीक्षेवेति ज्ञापनाय द्वितीययच्छब्दे वीप्सोपेक्षा । तद्भूय एव भवति-भूयः पुनरपि तद्भवति रेतस्सिक् भवति ; रेतस्सिक् संश्लिष्टो भवतीति यावत् । तदिति सामान्ये नपुंसकम् । अथवा तद्भूये रेतस्सिग्भावे रेतस्सिक्संश्लेषे इति यावत् ; भवति जायते । एवकारेण अन्यदा जन्मभावात् दुर्निष्पत्ततरत्वमुपपादितम् । शेषे परिष्कारे । अथेत्यनेन पूर्वं बाग्वादिभाववत् पश्चात् रेतस्सिग्भावस्यापि संश्लेषरूपतया मध्येऽपि, व्रीह्यादीनां वर्षानन्तरजायमानतया जनिषात्प्रयोगेऽपि, अनुशयिनां व्रीह्यादिसंश्लेष एव युक्त इति दर्शितम् । भावः भावार्थकशब्दः ॥ २६ ॥

क्रियत्पर्यन्त संश्लेषमात्रमित्यत्राह योनिरिति । रमणीया योनिमित्यादिश्रुतमिदं पदम् । अविवादात् सूत्रवैयर्थ्यमिति शंकापरिहाराय सूत्रतात्पर्यमाह अत इति । तदेवं पूर्णा पञ्चाग्निविद्यैव वैराग्यवर्धनाय पादेऽस्मिन् पत्यधिकरण विचारिता । तत् सिद्धं देवयानमप्राप्तवतां जन्ममरणप्रबन्धोऽयमनुच्छेद्य इति ॥ इति श्रीमद्वेदान्तरामानुज-यतीन्द्र-महादेशिकचरणारविन्दचञ्चरीकस्य श्रीमद्भरतारामानुज मुनीन्द्र-महादेशिकरूपदपद्मसेवासमधिगत सर्ववेदान्तार्थस्य वात्स्यथीशैल-सच्चक्रवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य

अभिनवदेशिकस्य कृतिषु श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदर्पणे तृतीयप्रथमः ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ शुभमस्तु ॥

सुशब्द शङ्काव्यावृत्त्यर्थं , परामिथानात्—परमपुरुषमङ्गल्पात् अय्य जीवस्य स्वाभाविक रूप तिरोहितम् । अनादिकमपरम्परया कृतापराधस्य एतस्य स्वाभाविक कल्याण-रूप परमपुरुषस्तिरोघापयति , तत्र तत्सङ्गल्पादेव हि अय्य जीवस्य बन्धमोक्षौ श्रुतौ, (तै आन ७२) “यदा क्षेत्रेण एतस्मिन् अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयोऽभय प्रतिष्ठा विन्दते, अय मोऽभय गतो भवति । यदा क्षेत्रेण एतस्मिन् उदरमन्तरं कुरुते, जय तस्य भय भवति”, “एष क्षेत्रानन्दयाति”, (तै आन ९१) “भीषाऽस्माद्वात् पवते” इत्यादिषु ॥ ४ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि । ३ । २ । ५ ॥

सोऽपि तिरो[धानं ?]भागे देहयोगद्वारेण वा भवति, सूक्ष्माविच्छक्तियोगद्वारेण वा, सृष्टिकाले देहावस्थेनाचिद्वस्तुना मयोगाद्भवति, प्रलयकाले नामरूपविभागान्हातिसूक्ष्माचिद्वस्तुयोगात् । अतोऽनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् स्वप्ने जीवो न स्यादीन् सङ्कल्पमात्रेण स्रष्टुं शक्नोति । “तस्मिन् लोका श्रिता सर्वे तद् नान्त्येति कथन” इति सर्वेषु सुप्तेषु जागरणसबल्लोकाश्रयत्वमित्यादयो हि परमपुरुषस्यैव राभवन्ति । अतो जीवानामल्पाल्पकर्मानुगुणफलानुभवार्थं तावन्मात्रकालावसानान् तदेकानुभाव्यान् अर्थान् उत्पादयति ॥ ५ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराच्छते च तद्विद् । ३ । २ । ६ ॥

इतश्च स्वप्ना अर्था न जीवसङ्कल्पपूर्वका , यत्र स्वप्नोऽभ्युदयानभ्युदययो सूचकश्रुतेरवगम्यते, (छा ५२८) “यदा कमसु काम्येषु स्त्रिय स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र इति श्रवणात् ‘नाथ पथा’ इति निषेधाच्च पूर्वं वचनियमात् न स्वरूपाविभाजनस्य स्वप्न कल्पने युक्तमिति ज्ञप्तये ॥ ४ ॥

सोऽपि तिरोधानमात्र इति पाठ दीपग्रन्थ इव स्थित स्यात्, तिरोहितमित्येतन्घटकवात्त्वर्थं धानं विना तिरोभाव इति परकृतस्य प्रयोगस्य टीकाया परमतनिरासावसरे खण्डनात् तदौचित्यात् ॥ चाशब्दविवक्षित इत्यन्तरमाह सूक्ष्मेति । नाथं सृष्टिकाले । बद्धद्वारा परामिथानं तिरोघायकम्, तत्सत्त्वाच्च परामिथानमेतद्विषये न निरुक्तमित्यवसीयत इति कथनाथमिदं सूत्रम् । तेन, ‘जीवस्वरूपस्य जागरादावनभिव्यक्तित्वत् स्रष्टृसृष्टिवचनबलादभिव्यक्तिरपि स्वीक्रियन्ताम् । तदेव शुकं तद् ब्रूषेति च स्वप्नमृजि जीवे जगत्सर्गकरत्रयतौह्यारोपेण स्तुति’ इति शंकरापरिहार इत्याशयाविष्काराय तस्मिन् लोका इति पूर्वोपात्तवाच्यविवरणं विधाय सूत्रद्वयस्य मायामात्रपूजरोक्ता दर्शयति तस्मिन्निधि ॥ ५ ॥

ननु स्वप्नसृष्टिमात्रोपयोगिसत्यसकरूपत्वाविर्भाव स्यादित्यन्ताह सूचकश्चेति । स्वप्न इति शेष । सृष्टे प्रागेवानेन स्वप्नानुभावनस्तुस्वरूपस्वभाविक ज्ञातमिति भविष्यच्छुभसरणनेव सर्वेषां भवेत्, न तु स्वप्नस्य तत्पूजकरत्वम् । वेदादित एव तस्य तस्य श्रेयस्त्वञ्च न स्यादिति । ननु स्वप्नानां तत्पूजकत्वं भविष्यच्छुभाशुभवेदनं च स्थितमपि जागरे यथा न प्रतिस्वीयेत, तथा किञ्चित् परामिथानम् । अत स्वप्न-दर्शनस्य मूचकत्वमपि बल्लसमिति चेत् स्वर्थ समर्थ क्रिमिति जीवशुखेनैव स्वप्नसर्वे व्यापृत्यान्त-

जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने ” इति; (ऐ. आ ३-२-४) “अथ स्वप्नाः—पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति ; स एनं हन्ति ” इत्यादेशश्च । स्वप्नाध्यायविदश्च स्वप्नं शुभाशुभयोः सूचकमाचक्षते । सूचकत्वं च स्वसङ्कल्पायत्तस्य नोपपद्यते । तथा च अशुभस्थानिष्टत्वात् शुभस्य सूचकमेव सृष्टा पश्येत् । अतः स्वप्ने सृष्टिरीश्वरेणैव कृता ॥६॥ इति सन्ध्याधिकरणम् ॥

७६. तदभावाधिकरणम् ३-२-२ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । ३ । २ । ७ ॥

इदानीं सुषुप्तिस्थानं परीक्ष्यते । इदमाश्लायते, (छा ८-६-६) “तत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति, आसु तदा नाडीषु सृष्टो भवति ” इति ; तथा, (बृ. ४-१-११) “अथ यदा सुषुप्तो भवति, यदा न कस्यचन वेद—हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात् पुरीततममिप्रतिष्ठन्ते, ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते ” इति ;

ग्नाहशान्निध्यानप्रयासमनुभविष्यति ॥ निदर्शनं इतीति । इत्यत इत्यर्थः, उपरि चकारश्रवणात् । अथ स्वप्ना इति । प्रत्यक्षदुर्निमित्तकथनानन्तरं तथाविधस्वप्नाः कथ्यन्त इत्यर्थः । स एनं हन्तीति । दृश्यमानः तादृशं पुरुषः स्वप्नदृशं हन्ति । तदृशनेन स्वनाशं भाविनं जानीयादित्यर्थः । स्वप्नाध्यायः श्रुतिगतः, मत्स्यपुराणादिस्मृतिगतोऽपीत्याहुः । ङोपान्तरमप्याह तथा चेति । शुभस्येति । ननु अशुभ-सूचकमपि सृष्टा पश्यति, पश्चात् तत्सूचने सति तत्परिहारादिप्रयत्नो विधीयेतेत्याक्षयेनेति चेत् — स्वप्नाध्यायादिपठनं विनैव तर्हि इदमेतत्सूचकमिति ज्ञानानुवृत्तिमप्यात्मने कल्पयेत् । नूनमेव जागरजगत्सृष्टिरपि समष्टिजीवमूलेत्यागृहेत् ॥ ६ ॥

एवमतिविचित्रानन्तरस्वप्नसर्गकरत्वस्य ब्रह्मणि निरूपणात् वाद्यसर्गतोऽप्यतिशयितं माहात्म्यमा- विष्कृतं भवति । तावता स्वप्नज्ञानं सत्यविषयकमेवेति न मन्तव्यम्, यथाजागरं ततोऽधिकं वा तत्रापि श्रान्तिस्तच्च हि दुरपलम् । तथा हि तत्र सृष्टे स्वशरीरे जागरस्वशरीरत्वभ्रमः, तदात्मपुत्रमित्रकलत्रादिषु बाह्यपुत्रादित्वभ्रमश्च । एतत्पुत्रादय एव देहान्तरपरिश्रहेण तदा संगता इत्यपि न, देहमेदे पुत्रत्वादेर्दुर्वे- चत्वात् । जागरस्थैः पुत्रादिभिः तादृशस्वाम्यवहारासरणाच्च । अत्यल्पेऽप्यवरकेऽतिमहता महीधरमहागर्- वादिस्वामार्शानामप्रतिपातरिथितिः, अल्पकाल एवानेकसंवत्सराद्यन्तर्भाव इत्यादिकं योगिसिद्धशरीरादिष्विव विश्वभरवटपक्षतल्पडिम्भसंकल्पमिभवत् सम्यगुपपद्यते । तत् सिद्धमद्भुतगुणाकरत्वं ब्रह्मणः ॥ (३-२-१)

अथ सुषुप्तानाम् आयासपरिहाराय स्वोपसंपत्तिवद्वत्स्वरूपो ब्रह्मगुण आविष्कियते । तदर्थं तस्य निय- मेन सुषुप्त्याधारत्वं स्थाप्यते । स्वामार्थलपृताया परमात्मेतरस्मिन् असमवेऽपि सुषुप्तं प्रत्याधारत्वं यथाप्रमाण- मन्त्याप्युपगन्तव्यमिति शक्या संगतिः । तद्यत्नैतदित्यादि । तदेतदिति प्रसिद्धवर्थकम् । सुप्तः स्वप्ना- भावी यत्र यदा समस्तः सम्यक् अस्तः स्थानान्तरात् क्षितः संप्रसन्नः क्षोभरहितः ज्ञानाभावरूपसुषुप्ति- काले आसु हृदयसवन्धितया त्वीरस्मिसवन्धितया च प्रागुक्तासु नाडीषु-सुप्तः सर्पणेन संबद्धः । पुरीत-

तथा—(छा ६ / १) "यत्रैतत् पुरुष स्वपिति नाम, सता सोम्य तदा सपन्नो भवति" इति । एव नात्थ पुरीतद् ग्रथ च सुपुसिस्थानत्वेन श्रूयन्ते, किमेवा विकल्प' समुच्चयो वेति विश्वये—निरपेक्षत्वप्रतीते युगपदनेकस्थानवृत्त्यसमवाय विरुध्य इति प्राप्ते—

उच्यते तदभाव—इति । तदभाव स्वप्रामाण्य—सुपुसि, नाडीषु पुरीतति आत्मानि च भवति । एषां स्थानानां समुच्चय इत्यथ । कुत ? तच्छ्रुते—श्रयाणां स्थान चश्रुते । न च कायभेदेन समुच्चये समवति पाक्षिकवाधगर्भविकल्पो न्याग्य । समवति च प्रासादखट्वापयङ्कवत् नाड्यादीनां कायभेद । तत्र नाडीपुरीतती प्रासादखट्वास्थानीयौ, त्रम तु पर्य

तममि हृदयस्य मध्य लोहित मासपिण्डमिति मुबालोक्तपुरीतलामकमासपिण्डमिन्व्याप्य । यत्र यत्र सता सपन्न सति स्थित इत्यर्थ । 'सनि सपथ न विदु' इति श्रुत्यन्तरात् । सद्वापयवत्, आकारो शेते, प्राणे एकथा भवतीत्यान्तिपरमात्मपरवाश्रयमपि ग्राह्यम् । निरपेक्षत्वप्रतीतेरिति । श्रीहिभिर्भजेत, यैर्भजत इत्यत्र पृथक् विमक्तिश्रवणात् श्रीहित्वावच्छिन्नकरणताया यवत्वावच्छिन्नकरणतायाश्च निमित्तयागम्यक्तिभिर्भूयितस्त्वत् इहापि नाडीत्वादिव्यावृत्ता अभिकरणता विभिन्नश्रयनम्यक्तिनिरूपिता एव वाच्या इति भाव । ननु स्थले जले च पादभेदेन स्थितिवदस्तु समुच्चय इत्यत्राह युगपदिति । आत्मनोऽणुत्वानिति नाथ । मूत्रे चकारेण पुरीतश्रूपाधिकरणस्यापि ग्रहणम् । नाड्यात्मोभयग्रहणेनापि विचारस्य पश्चात्त्वेऽपि वस्तुस्थितिमनुमत्य त्वग्रहणम् । पाक्षिकवाधगर्भविकल्प इति । विकल्प पाक्षिकवाधगर्भत्वाद्यथ्य इत्यर्थ । श्रीहिशास्त्रमनुरुध्य श्रीहिमि पुरोडाशनिर्माणे हि यवानामग्रहणात् बाधो भवति, यैर्निर्माणे च श्रीहीणाम् । एषश्च दर्शपकरणे नित्यवच्छ्रुतस्य श्रीवादे सर्वदर्शन्यक्त्य वम- स्तारस्यमग इति । तदर्थ विकल्पोऽष्टदोषदुष्ट—यथा-श्रीहिस्वीकारदशाया यववावये प्रामाण्यत्याग अप्रामाण्यस्वीकार, पुनर्यवानुष्ठाने यवशाले प्राकृस्वीकृतप्रामाण्यत्याग त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति यवशाले चत्वारो दोषा । एव यवस्वीकारमादाय विमर्शे श्रीहिशाले चत्वार इत्यष्टौ दोषा । अष्टे- त्युपलक्षणम् । वैकल्पिकत्वयादौ दोषाधिक्यात् । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र दध्ना जुहोति, पयसा जुहोति यवाग्ना जुहोतीति वैकल्पिकत्वयादौ हि प्रतिशास्त्रं चत्वारो दोषा माव्या । यजेतेति पदेन सर्वयाग- व्यक्तेरैवेद्वैश्यतया समर्पणात् तत्र कतिपयविषये श्रीवादिद्रव्यानन्वयस्य तदातदा स्वपरिकल्पनादवर्धनीया इमे दोषा । न-वस्तु प्रामाण्यत्यागो दोष, प्रामाण्यस्वीकार कथं दोष इति चेत्—त्यक्तस्य स्वीकारो- ऽपि दोष एवेति । नन्वस्तु दृष्टान्ते सर्वम्, प्रकृते शयानपुरुषेण नाड्यायाधारताशास्त्रविचारपूर्वं कानुष्ठानाकारणात् कथं प्रामाण्यत्यागस्वीकारादिकमिति चेत्—तेन तदविचारेऽपि परीक्षकै, श्रयणाधि- करणत्रयपरं शास्त्रज्ञेयं सति कस्य कदा प्रामाण्यं भवति, कदा कतिपयशयनव्यक्तित्यागादप्रामाण्यमिति विचारसंभवात् । भाष्यकृता तु किं विकल्पे दोषसंख्येयतागणनेनेति तत्तानास्वभा सारश्लो दोष समुद्धार्य पाक्षिकवाधेति । टीकाया बाधचतुष्कमेकैकस्मिन्नपि दर्शितम्—कलसाधनत्वप्रतिपत्ति- बाध, अनुष्ठानबाध, अपूर्वोत्पत्तिबाध फलबाधश्चेति । इदमपि विहितधर्मविषयकमिति । कार्य-

ह्यस्थानीयम् । अतो ब्रह्मैव साक्षात्सुप्तस्थानम् ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् । ३ । २ । ८ ॥

यतो ब्रह्मैव साक्षात्सुप्तस्थानम् अतः, अस्मात् - ब्रह्मणः एषां जीवानां प्रबोधः श्रूयमाण उपपद्यते, (छा. ६-१०-२) "सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे" इत्यादिषु ॥ ९ ॥ इति तदभावाविकरणम् ॥ २ ॥

७७. कर्मानुस्मृतिशब्दविधिविकरणम् ३-२-३ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । ३ । २ ९ ॥

किं सुप्त एव प्रबोधसमये उत्तिष्ठति, उतान्य इति संशये—अस्य सकलोपाधि-विनिर्मुक्तस्य ब्रह्मणि संपन्नस्य मुक्तादविलक्षणत्वेन प्राचीनशरीरेन्द्रियारिसंबन्धाभावा-दन्यः इति प्राप्ते—उच्यते-स एव तु इति । तुल्यशब्दः पथं व्यावर्तयति । स एवोत्तिष्ठति । कुतः ? कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । कर्म तावत्—सुपुप्तेन पूर्वकृतं पुण्यपापरूपं तत्त्वज्ञानाद् प्राक् तेनैव भोक्तव्यम् । अनुस्मृतिरपि-य एवाहं सुप्तः, स एव प्रबुद्धोऽस्मीति । शब्दो-ऽपि सुप्तप्रबुद्धं (द्वः) स एवेति दर्शयति—(छा ६-१०-२) "त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा बृको वा बराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद् भवन्ति तदाभवन्ति" इति । विधयश्च मोक्षार्थाः सुप्तस्य मुक्तत्वेऽनर्थकास्त्युः । न चासौ सर्वोपाधिविनिर्मुक्त आविर्भूत-भेद इति । नाडीगताविकरणतापेक्षया पुरीतदाद्यविकरणताया विलक्षणत्वात्, तत्तदंशे तस्यतस्य निरपेक्षत्वप्रतीतिर्नैवाभ्यत इति भावः ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् । अतः त्रयसमुच्चयादेव ब्रह्मण आधारताया स्थितत्वात् साक्षादाधा-रताश्च प्रबोधसामान्ये ब्रह्मणाधानकत्वमेव श्रूयत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

- सुप्तिकालिकसत्संपत्तेर्मुक्तिकालिकसंपत्तिरूपत्वमस्ति न वेति विचारः क्रियते, सुप्तौ क्रिय-माण-नोपकारस्य स्वरूप कीदृशमिति तेन विवेचितं भविष्यतीति । अत एव तद्विकरणान्ते भाषिष्यते, विश्रमस्थानं परमात्मानमित्यादि । विनिर्मुक्तस्वेति । शरीराविकं स्थितमपि न तनीयम्, तस्य संपन्नत्वमिति ह्यवयवम् । ननु सर्वलोकानुभव—ऐहिकमुष्मिकप्रवृत्ति—सत्परशास्त्रसिद्धे आत्मन एकस्य चालयुष-नरदेवाद्यनेकशरीरपरिभ्रष्टे कथमयं पूर्वपक्ष । मलीनस्य पुनः सृष्टिरिति संभाव्यते, कथं सुप्तस्य मुक्तत्वशक्येति चेत्—बृहदारण्यके (६-३) सुप्तिं प्रकम्य, 'एषोऽस्य परम आनन्दः' ह्यसुवत्वा तैत्तिरीयानन्दप्रमीमासायामिव चतुर्मुखातिशायानन्दवर्णनात् सुप्तस्य मुक्तत्वं श्रुतिस्वरससिद्धमित्याशयेन पूर्व-पक्षसंभवात् । किञ्च शुक्रे सुप्तपत्यादेष्टा भिषोवैलक्षण्यस्तुरपादनेन सुप्तौ हेयत्वधीपरिष्ठापनयैवमधि-करणरचनेति । अनुस्मृतिः प्रत्यभिज्ञा । यद्यद् भवन्ति, तदाभवन्ति=सुप्तेः पूर्वं व्याघ्रादि-यद्यद्रूपा भवन्ति जीवाः, ते तद्रूपा एव आभवन्ति—पुनरप्यवतिष्ठन्ते । आहुपख्ये गृधातुः । कर्मशब्देन पुण्यादेर्गृहीतत्वात् विधिशब्दं मोक्षपरतया व्याख्याति मोक्षार्था इति । मुक्तिनिर्दिशेषक-

स्वरूप, (छा ८ ११) "तद्यत्रैतत्सुपुप्त" इति सुपुप्त प्रकृत्य, "नाह खल्वयमेव संप्रत्यात्मानं जानाति, 'अयमहमस्मी'ति, नो एवेमानि भूतानि, विनाशमेवापीतो भवति, नाहमत्र भोग्य पश्यामि" इति उच्यते। मुक्तस्य च, (छा ८ १२ १) परज्योतिरूपसपद्य स्वेन रूपेणा भिनिष्यद्यते स तत्र पयति जक्षत् क्रीडन् रममाणः", (छा ७ २५ २) "स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति", (छा ७ २६ २) "सर्वे हि पश्य पश्यति सर्वं माप्नोति सर्वज्ञ" इति नवङ्गत्वादि श्रूयते। अतः सुपुप्त ससरञ्चैव आपस्तसवरूपो ज्ञानमोगाद्यशक्तो निश्रमस्थान परमात्मानमुपसपद्याऽऽद्यस्त पुनर्भोगायोत्तिष्ठति ॥ ९ ॥

इति कमानुसृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

७८ मुग्धाधिकरणम् ३ २ ४ ॥

मुग्धेऽर्धसपत्ति परिशेषात् । ३ । २ । १० ॥

मुग्धमधिकृत्य लिख्यते। किमिय मूर्च्छा सुपुप्तयादिष्वन्यतमावस्था, उतावस्थान्तर मिति विशये—सुपुप्तयादीनामन्यतमावस्थायामेव मूर्च्छाप्रसिद्धशुपपत्ते अवस्थान्तरकल्पने प्रमाणाभावादन्यतमास्थेति प्राप्ते—उच्यते—मुग्धेऽर्धसपत्ति—इति। मुग्धे पुरुष या तस्यावस्था, सा मरणायार्धसपत्ति। कुत ? परिशेषात्। न तावत् स्वप्रजागरौ, ज्ञानाभावात्, निमित्तवैरूप्यादाकारवैरूप्याच्च न सुपुप्तमरणे। निमित्तं हि मूर्च्छाया अभिधाकथन मुक्तिसुपुप्तिसिद्धिवैरूप्यस्य विविधस्य दर्शकेन वाच्यजातेन च विरुद्धत इति दर्शयति नचेति अहल्यव्ययम्। सप्रति यथावत्। विनाशम् अदशनम्। ननुभवलेशविधुरा सुपुप्त्यवस्था किमिति माग्निना प्रत्यह कल्पयन्त्याह अत इति। अनेन वाचयेन पूर्वाधिकरणशेषत्वमसाधिकरणस्य सिद्धम् ॥

पुनर्जन्मप्रतिपादक पूर्वपादे जाग्रदवस्था मरणावस्था चोक्ते भवत। अत्र पादे सुप्तिसुपुष्ठी पृथगुक्ते। एतदतिरिक्ततया मूर्च्छाऽपि काचिदवस्था लोके प्रसिद्धाऽस्ति। परंतु भ्रुत्यन्तेषु जागरस्वमसुषुप्तापमरणान्येव सर्वत्र निरूप्यते। अत इयं पृथगपृथग्वेति संशये श्रुत्यादौ पृथगकीर्तनात् अपृथगिति पूर्वपक्षः। तत्राह प्रमाणाभावाच्चिति। मुग्धस्य सुखलसपातादिजनितदुःखानुभवव्यमनस्त्वमस्तीति सुखलपातादिसरणानुत्तौ जाग्रत्सुप्तता, केवलदुःखानुभवे सुप्तसुप्तता, न किञ्चिन्मया चेतितमिति मुग्धेनोत्थानान्तर्गते क्वचिन्नात् ज्ञानलेशत्वादि तदागोचरमावे सुपुप्तसुप्तता, उच्छ्वासनिश्वासाभावानुत्तस्य तेति। अन्यतमावस्थेति। किमत्र किञ्चित्पश्चानिधारणेनैव पूर्वपक्षः, उतान्यथेति चेत्—शाङ्करेऽप्येवमेव पूर्वपक्षमिति। परंतु भावस्य विज्ञानाभावात् जागरस्वप्रमेदं पुनरुत्थानात् मरणमेदञ्चोपदर्शय सुपुप्तप्रमेदोऽयमित्युक्तम्—यथा सुपुप्त कश्चित् सुखमहमस्त्वाप्समिति पश्चादाह, अन्य, दुःखमस्त्वाप्सम् शुरुणि मे गात्राणि—तद्वदयं मोहोऽपि सुपुप्तिरिति। एव सुपुप्तपरिशेषपूर्वपक्षश्चेत्, सिद्धान्ते परिशेषादिति सौत्रहेतुर्न स्वरस इति अव्ययश्चैव पूर्वपक्षे आहता। मृत्परिशेषश्च शक्ति सारावली। अत अन्तः सुपुप्तमरणान्यतरेत्यव्यवस्था पूर्वपक्षे स्यास्यति। तद्वैरूप्यमप्याह निमित्तोति। सुपुष्तेरि-

तादिः । पारिशेष्यात् मरणायार्धसंपत्तिर्भूर्छा । मरणं हि सर्वप्राणदेहसंबन्धोपरतिः ;
सहस्रप्राणदेहसंबन्धावस्थितिर्भूर्छा ॥ १० ॥ इति मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

७९. उभयलिङ्गाधिकरणम् ३-२-५ ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ३ । २ । ११ ॥

दोषदर्शनद्वैराग्योदयाय जीवस्यावस्थाविशेषा निरूपिताः । इदानीं ब्रह्मप्राप्तिवृष्णा-
जननाय प्राप्यस्य ब्रह्मणो निर्दोषत्वकल्याणगुणात्मकत्वप्रतिपादनायारभते । तत्र जागर-
स्वप्नसुषुप्तिमुग्ध्युत्क्रान्तिषु स्थानेषु तत्तत्स्थानप्रयुक्ता जीवस्य ये दोषाः, ते तदन्तर्यामिणः
परस्य ब्रह्मणोऽपि तत्रतत्रावस्थितस्य सन्ति, नेति विचार्यते । किं युक्तम् ? सन्तीति ।
कुतः ? तत्तदवस्थशरीरेऽवस्थानात् ॥

ननु (शारी. १-२-९) “संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्”, (शारी १-३-६) “स्थित्य-

न्द्रियश्रमो निमित्तम्, भूर्छायास्तु मुसलाभिघातादिः । एवमूपोच्छ्वासनिश्वासस्पष्टता, प्रसन्नवदनता
निमीलितनेत्रता च सुषुप्तौ । मुग्धस्त्वन्वेषणीयोष्मादिः सवेपथुर्मयानकवदनो विष्कारितनेत्रश्चेति
आकारवैरूप्यमपि । भूर्छामरणयोराकारवैरूप्यञ्च मरणे प्राणोष्मवेपथुप्रभृत्यभावेनावगन्तव्यम् । निमित्ते-
स्यादिना द्वयोरेकीकरणं यथाहै वैरूप्यद्वयस्याप्येकत्वान्वयलाभाय । एवं सिद्धे मुग्धेरवस्थान्तरत्वे गणन-
कमः कथमित्यत्र सुषुप्तिमरणमभ्यातेयमिति दर्शयितुमाह मरणायेति । अनेन अर्धसंपत्तिरित्युक्तौ स्वप्न-
सुषुप्तिमभ्यावस्थेति न मन्तव्यमित्युक्तं भवति । ‘सति संपद्य’ इत्येवं सुषुप्त्यादौ प्रयोगेऽपि संपत्ति-
शब्दः ‘स्वाप्ययपसप्त्यो’रिति सूत्रेदर्शनात् मरणपर । तदर्धमर्धसंपत्तिपदार्थः । मनसि करणग्रामस्य,
प्राणे मनसः संपत्तिरस्ति, प्राणश्च बाह्यवाच्यनाप्यायित आस्ते, न तु जीवे संपद्यते । सेयं भूर्छा ।
पृथक् सर्वत्र परिगणनं तु भूर्छायाः अन्यवक्ष्यतत्वामावात् । एवं मरणायेति चतुर्थ्या स्वप्नसुषुप्तयोरेव
भूर्छायाः फल किमिति जिज्ञासाशमनम् । मरणपर्थवसायित्वादस्याः मरणस्य फलमेव फलम् । प्रबल-
बाधकवशात् तन्मरणं कदाचित् प्रतिक्रियते ; अतः प्रबुध्यत इति । इदमेवार्धत्वमुपपादयति मरणं हीति ॥
व्यवस्थिताभिरवस्थाभिरिवाव्यवस्थितयाऽप्यवस्थयोपप्लवो जीवे एवमुक्तः । भूर्छाया सुषुप्तप्रनुद्धैक्यस्य च
विशिष्य भगवत्कल्याणगुणातिशयस्थापकत्वाभावेऽपि अल्लैवैतदवसर इति निरूपणम् ॥ अर्धसंपत्तिपदेनै-
वैतदनन्तरा मग्णावस्थाऽप्यस्तीति ज्ञापितम् ॥ १० ॥

पादद्वये एतावत्पर्थक्यं जीवस्य दोषाः दर्शिता, अथ निर्दोषत्वं तेन सह सर्वगुणाकरत्वञ्च प्राप्ये
तृष्णाजननाय प्रतिपाद्यत इति पेटिकाभेद । तदयमुभयलिङ्गपादः । एवमपि, पूर्वपाद एव सर्वजीवा-
वस्थानिरूपणे सुकरे अल्लैव स्वप्नादिनिरूपणकारणञ्च भगवद्गुणातिशयप्रदर्शनायेति प्रागेवावाचि । नन्वेवं
जीवस्य सद्दोषत्वव्युत्पादनं न ब्रह्मप्राप्तिरुचिसंपादकम्, ब्रह्मणोऽप्येतावद्वदोषसद्भावस्याभ्युपगन्तव्यत्वादित्या-
क्षेपेणैतदधिकरणप्रवृत्तिः । तत्रतत्रावस्थितस्य तत्तदवस्थापक्षशरीरस्थितस्य । सौत्रस्यापिशब्दस्याशयं
दर्शयितुं प्रभोत्वे करोति नन्वित्यादिना । स्थितीति । संभोगप्राप्तिरिति सूत्रोक्तस्य वैशेष्यस्य निर्वाधत्वा-

दनाभ्या च" इत्यादिषु परम्याः मवश्यत्वेन दोषाभावात् उक्तं । तत् कथमकमवश्यस्य परस्य नृणां तत्तन्म्यानमन्त्रात् दोष उच्यते । इत्थमुच्यते— कर्माण्यपि देहमवन्धमापादयन्त्यपुन्यार्गनानि भवन्तीति, (गारी ३-२ ५) "दहयोगाद्वा" इत्युक्तम् । तच्च देहमन्धस्यापुन्यार्गन भवति, इतरथा कर्माण्येव इत्येव जनयिष्यन्ति, किं दहमन्धेन ? अतोऽकमवश्यस्य मत्यपि नानाविधागुचिदेहमन्धोऽपुरुषाय एव, अतः तन्मियमनार्थं स्वेच्छया तत्र प्रवेशेऽप्यपुरुषायमन्धोऽग्रनीय, पूयगोणिताभिमञ्जनं हि स्वेच्छाकारितमप्यपुन्याय एव । अतो यद्यपि चगदेककारणमन्त्रत्वात्किन्त्याणगुणात्तत्र च ब्रह्म—तथापि (वृ मा २६ ७) "य पृथिव्या तिष्ठन्", "यश्चक्षुषि तिष्ठन्", "यो रतमि तिष्ठन्", "य श्रामनि तिष्ठन्" इत्यादिचनान् तत्रनत्रागमिथतस्य तत्रतमचन्त्ररूपापुरुषार्था सन्ति—इति ॥

एव प्रामे प्रचम्बह—न म्यानोऽपि परम्य—इति । न पृथिव्यात्मादिस्थानोऽपि परस्य ब्रह्मण अपुरुषाथगन्ध मभवति । कुत ? उभयत्रिः मत्रे त्रि—यत् मत्र श्रुतिस्मृतिषु पर

मुत्तैव हि गारिडास्थानस्य अनगनत्रिगिष्टप्रफाणातिगय स्थितिर्नो उक्तं । तत् चम्ब पुन शक्तेति भावः । इत्यादिष्विति जन्मिष्येन गोवत्रापतरिति मूवमपि ब्राह्मण । चीरन्त परस्यापि गारिडात्मभाव रूपस्यमन्धत्वेऽपि आजानुद्वन्द्विष्टोप्ये—कमाभावात् मोरन्तृत्वमिति तत्रोक्तम् । कर्मणा यद्द्वारा दोष हेतुवत्, तस्य द्वारभूतस्य शरीरसंबन्धस्य सत्त्वे, वस्तुस्थाने ने हेयरूप नामनि कर्मसत्सद्भावचिन्ता व्यर्थेति पुनराक्षेपः । न ह्यसि स्वेच्छया स्वर्गारसि सिष्यमाणो न हन्ति । अतो वस्तुस्थाने नत्वात् दोषस्यावर्जनीयं सर्वस्येति पूर्वपक्षः । एवं प्राप्ते यथा कमतो न नोयप्रमाक्त, प्रागुपपादिनरीत्या, तथा तेष्ववश्यस्युत्त वस्थानादपि न हेयपसक्तिरिति सूत्रेणोच्यते । इन्मुपलक्ष्यगम—मात्तृम्ये, "नागरितस्थानरस्वम मत्र—सूक्ष्ममुक्", "स्वप्रस्थानोऽन्त मत्र—प्रतिविक्रमुक्", "मुपुत्तस्थान एकीभूत आन्वयमिति इति प्रस्तुतस्य ब्रह्मण आत्मनो दशाभेदेन भोगोक्तिरपि पूर्वपक्षीयम् । अत्रोक्तो भोगो जन्तीति न साक्षादिति सिद्धान्ते परिहारः । एकं श्रुतिशकलमाहृत्य सत्रश्रुतिभङ्गनमयुक्तमिति ज्ञापनार्थमिति सर्वेति पदम् । पृथिव्यात्मादिस्थानत इति प्रयोगात् स्थानशब्दव्याधिकरणस्यकवेऽपि न दोष बहुश्रीहिलरसमुपलक्षणपदं न पूर्वान्वयार्हम्, परत्येति पद्यन्तश्रवणात् । अद्वैतमितेऽप्यन्तन सविशेषत्वैरेकैव लिङ्गस्य निषेधत्वात् निर्विशेषत्वरूपस्य लिङ्गान्तरस्य निषेधाभावात् उभयेति न युक्तइत्यर्थः अत उभयलिङ्गत्वेन ब्रह्मण स्वीकार्यत्वमेवेत्याशयेन उभयलिङ्गपदमुपरि योजयन्नाह उभयलिङ्गमितिसम् लिङ्गं चिदं लक्षणम् । न च निषिध्यामानमादाय उभयलिङ्गपाद उभयलिङ्गाधिकरणमिति व्यवहन्ते शोभन । तदलोभयलिङ्गत्वं स्थाप्यते । निर्णयत्वमात्रस्य सुस्थान्तरैराग्येण तृप्यावर्षकत्वं श्रमसाध्यमिति स्वामाविकसर्वकस्याणगुणाश्रयत्वमप्यत्र बर्धनीयमवश्यम्, येषु च प्रतिनियन्गुणग्रहणेनोपासनविषयोऽन्तरपादे विचारयिष्यन्ते । छान्दोग्ये प्रकृतमत्र ह्य, 'यद्वैतज्वरामाप्नोति मर्धसते वा, किं ततोऽतिद्विष्यते'

ब्रह्म उभयलिङ्गम् उभयलक्षणमभिधीयते ; निरस्तनिरदिलदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वलक्षणोपेत-
मित्यर्थः । (छा. ८-१५) “अपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः
सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः”, (वि. पु. ६-५-८४) “समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वश-
क्तिलेशोद्भूतभूतसर्गः.....तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः । परः पराणां
सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे”, (वि. पु. १-२२-५३) “समस्तहेयरहितं
विष्ण्वाख्यं परमं पदम्” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः उभयलक्षणं हि ब्रह्म अवगतम् ॥ ११ ॥

भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् । ३ । २ । १२ ।

यथा जीवस्य प्रजापतिवाक्यावगतापहृतपाप्मत्वाद्युभयलिङ्गस्यापि देवादिदेहयोगरूपा-
वस्थामेदादपुरुषार्थयोगः, तथा अन्तर्यामिणः परस्यापि स्वतोऽपहृतपाप्मत्वाद्युभयलिङ्गस्य
तत्तद्देवादिशरीरयोगरूपावस्थामेदादपुरुषार्थयोगोऽवर्जनीय इति चेत्—तत्र ; प्रत्येकमतद्वचनात्-
(छ. माध. ६-७) “यः पृथिव्यां तिष्ठन् य आत्मानि तिष्ठन्” इत्यादिषु प्रतिपर्यायम्—
“स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” इत्यन्तर्यामिणोऽमृतत्ववचनेन तत्रतत्र स्वेच्छया नियमनं
कुर्वतः तत्तत्संबन्धप्रयुक्तापुरुषार्थप्रतिषेधात् । जीवस्य तु तत्स्वरूपं तिरोहितमिति, (शारी.
३-२-४) “पराभिध्यानात् तिरोहितम्” इत्यत्रोक्तम् ॥

ननु स्वेच्छया कुर्वतीऽपि तत्तद्वस्तुस्वभावायत्तापुरुषार्थसंबन्धोऽवर्जनीय इत्युक्तम् ॥

इति शरीरापाये ब्रह्मापायरूपदोषमाशय, ‘नास्य जरयैतज्जीर्येतीत्यादिना निर्दोषत्वमुक्त्वा अपहृतपाप्मे-
त्यादिना तदुपपादनस्य कृतत्वात् तद्भाववं प्रथमतो गृह्णाति अपहृतपाप्मेति ।

वस्तुस्वभावायतो दोष इति पूर्वपक्षस्य प्रथमसूत्रेणैव परिहृतत्वे द्वितीयसूत्रोत्थानायोगात्, द्विती-
यसूत्रे प्रत्येकमिति पदस्वारस्यात् तत्रैव परिहारस्याभिप्रेतताया युक्तत्वाच्च भाष्ये द्वितीयसूत्र एव तत्परिहारो
दर्शयिष्यते । द्वितीयसूत्रप्रवृत्तिरेवम्—‘नास्य जरयैतज्जीर्येति, न वधेनास्य हन्यते, अपहृतपाप्मा
विजरो’ इत्यादिकं ब्रह्मजीवोभयसाधारणम् । एवञ्च जीवे तत्तदवस्थानिकबन्धनदोषाश्रयत्वतदभावबोधेशा-
भेदेन स्वीकारवत् ब्रह्मण्यपि स्वीकारः कुःो नेति । ननु जीवस्य बन्धावस्थया दुष्टता, मुक्तावस्थया
तदगाव इति प्रतिजीवं द्वाभेदः सुवचः । ब्रह्म तु कदापि निर्दुष्टं न भवेत् ; सर्वदैव विविधबद्धजीव-
सद्भावेन तत्तद्वस्तुसंबन्धस्य ब्रह्मणि सदैव सत्त्वात् । न च—प्रकृतिदेशे दोषः, परमपदे च तदभाव
इति भेदवर्णनेऽपि कदापि ब्रह्मणो निर्दोषत्वप्रसक्तिरिति चेत्—सत्यम्—दुष्टवस्तुसंबन्धस्यावर्जनीयत्वात्
जीवापेक्षया ब्रह्मणि दोषातिशयोऽस्त्येवेति पूर्वपक्ष्याशयः । प्रत्येकम् प्रतिपर्यायम् तत्तत्स्थानस्थिति-
दशायामेव अतद्वचनात् मरणादिदेहव्याभाववचनात् । सुबालोपनिषदि अपहृतपाप्मत्वस्य कारणत्वसूचनाच्च
धाप्तायमेव दुष्टत्वम्, न वस्तुस्वभावायत्तमित्यवगम्यते । अन्यथा मुक्तस्यापि, ‘कामाली काम-
रूप्यनुसंहरन्’ इति सञ्चारे पुनर्वन्यापत्तिः । अतो वस्तुनां स्वभावतो निर्दोषपुरुषान् प्रत्यनुकूलत्वमेव
स्वभाव इति ज्ञायते । एव सूत्रदर्शितमर्थे प्रश्नोत्तरमुखेनाह नन्वित्यादिना ॥ १२ ॥

नैतद्युक्तम् । न ह्यचिद्वस्त्रपि स्वभावतोऽपुरुषार्थस्वरूपम् , कमवश्याना तु कर्मस्वभावानुगुण्येन परमपुरुषमहत्त्वादेकमेव वस्तु कालभेदेन पुरुषभेदेन च सुखाय दुःखाय च भवति । वस्तुस्वरूपप्रयुक्ते तु ताद्रूप्ये, सर्वे सवदा सर्वस्य सुखायैव दुःखायैव वा स्यात् । न चैवं दृश्यते । तथा चोक्तम् (वि पु २ ६ ४६ ४७-४८) “नरकस्वगमने नै पापपुण्ये द्विनोत्तम । वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायैर्ध्यागमाय च । कोपाय च यत , तस्माद्वस्तु वस्त्वात्मकं कुत । तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते । तदेव कोपाय यत' प्रमादाय च जायते । तस्मात् दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित् सुखात्मकम्” इति । अतो जीवस्य कमवश्यत्वात् तच्चस्वमानुगुण्येन तच्चद्वस्तुसंबन्ध एवापुरुषार्थस्यात् , परस्य तु ज्ञान स्वामीनस्य न एव मनस्य तत्तद्विचित्रनियमनरूपलीलासयैव स्यात् ॥ १२ ॥

अपिचैवमेके । ३ । २ । १३ ॥

अपिच एके शक्तिन एकस्मिन्नेव देहसयोगे जीवस्यापुरुषार्थम् , परस्य तु तदभाज नियमनरूपैश्वर्यायतदीप्तिरयोग च स्वध्वन्देनाधीयते, (शु ३ १ १) “द्वा सुपणा सपुजा मखाया समान वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरन्य पिप्पल स्वाद्द्विचि अनभवन्यो अभिचारुधीति” इति ॥ १३ ॥

अथ स्यात्—(छा ६ ३ २) “अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति प्रधात्मकजीवानुप्रवेशपूर्वक नामरूपन्याकरणमिति ज्ञानोऽपि तदात्मभूतस्य देवमनुष्यादिरूपत्व तन्नामभावत्व चास्ति । ततश्च “ब्राह्मणो यजेत” इत्यादिविधिनियमेषु शास्त्रोचरत्वेन कमवश्यत्वमवजनीयमिति—तत्राह—

अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात् । ३ । २ । १४ ॥

देवाऽऽशरीरानुप्रवेशे तेनतेन रूपेण युक्तमप्यरूपवदेव तत्—अथ रूपरहिततुल्यमेव । जीववत् शरीरित्वनिबन्धन कर्मवश्यत्वमस्य न विद्यत इत्यर्थः । कुतः ? निर्वाहकत्वेन प्रधानत्वात् । (छा ८ १४ १) “आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वोद्धिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” इति सर्वानुप्रवेशेऽपि नामरूपकार्यास्पष्टेन नामरूपयोर्निर्वोद्धृत्यमेव ब्रह्मण प्रतिपादयति ॥ ननु तच्छरीरकत्वेन तदन्तर्यामित्वे कथमरूपवदिति रूपसंबन्धरहिततुल्यत्वमुच्यते ? इत्यम्—यथा

अमृत इति पदेनान्तर्यानिब्रह्मणे सूचितमर्थं सुस्पष्टशक्तिम् अपिचेति सूत्रम् । स्थित्यदनान्था मिति सूत्रं समोमोहनत्वात् तत्रप्रकृतसूत्रसर्वसिद्धार्थं हेतुतया प्रदर्शयति तत्र जीवातिरेकस्यापकम् ॥ १३ ॥

एवमकमवश्यत्वादेव निर्दुष्टत्वे कथिते कर्मवश्यत्वमेव ब्रह्मणि शकते अथस्यादिति । प्रागुक्ताकर्मवश्यत्वात्तत्र इह । अरूपवत् । न विद्यते रूपं यस्य तद्रूपम् , अरूपेण तुल्यमरूपवदिति वक्तिप्रत्ययः । तेन रूपभावत्वेऽपि रूपकार्याभावादरूपतुल्यत्वमुच्यते । ननु जीवमिव स्वात्मानमपि रूपभाजे कुर्वन् पर रूपकार्यमपि लिप्सत एव , अन्यथा वैकल्यादिति शकते नन्विति । यत् रूपवैशिष्ट्यकार्यं हेतुं न भवति, तदर्थमेव रूपं स्वयै कल्पयतीति मुच्यते , कार्यस्य सुस्पष्टसात्मकस्य तु २५५

जीवस्य तत्तज्जन्यसुखदुःखभाक्त्वेन तत्तद्रूपसंबन्धः, तथातदभावात् परस्वारूपवत्त्वम् । विधि-
निषेधशास्त्राण्यपि कर्मवश्यमेवाधिकुर्वन्ति । तस्माद्रूपतुल्यमेव परं ब्रह्म । तन्धान्तर्यामिरूपे-
णावस्थितमपि ब्रह्म निरस्तनिखिलदोषत्वकल्याणगुणाकारत्वरूपोभयलिङ्गमेव ॥ १४ ॥

ननु च, (तै. आन. १-१) “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिभिर्निर्दिशेषप्रकाशैकस्व-
रूपं ब्रह्मावगम्यते । अन्यत्तु सर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वजगत्कारणत्वसर्वान्तरात्मत्वसत्यकामत्वादिकं
(बृ. ४-३-६) “नेतिनेति” इत्यादिभिः प्रतिषिध्यमानत्वेन मिथ्याभूतमित्यवगन्तव्यम् ;
तत् कथं कल्याणगुणाकारत्वनिरस्तनिखिलदोषत्वरूपोभयलिङ्गत्वं ब्रह्मण इति—अत आह—
प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् । ३ । २ । १५ ॥

यथा, (तै. आन. १-१) “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यात् प्रकाशस्व-
रूपत्वं ब्रह्मणोऽस्पृषगम्यते—तथा सत्यसङ्कल्पत्वसर्वज्ञत्वजगत्कारणत्वसर्वात्मकत्वनिरस्तनि-
खिलाविद्यादिदोषत्वाद्यभिधायिवाक्यवैयर्थ्याद्दुभयलिङ्गमेव ब्रह्म ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् । ३ । २ । १६ ॥

किञ्च, (तै. आन. १-१) “सत्यं ज्ञानमनन्तम्” इत्यादिवाक्यं ब्रह्मणः प्रकाश-
स्वरूपतामात्रं प्रतिपादयति ; नान्यत् सत्यसङ्कल्पत्वादिकं वाक्यान्तरावगतं निषेधति ।

स्वयं स्वाहितकरणायोगात् न तदर्थं रूपवत्त्वम् । स्वपर्यन्तरूपकरणं तु स्वसत्ताधीनसत्ताकत्वं सवेत्य-
व्यञ्जयितुं स्वस्य सर्वत्रोपास्यत्वारोध्यत्वादिसिद्धौ चेत्येवं विमुश्यम् । कर्मवश्यमेवेति । लोके शास्त्र-
शासकयोर्भेदस्य स्पष्टत्वाच्च न स ब्राह्मणादिपदैः स्वात्मानमेव गृहीत्वा शासितुमर्हति । शास्यस्यैव च
विधिनिषेधाम्यफलप्राप्तमित्यकर्मवश्यमेव ब्रह्मेति भावः । तस्मात् विधिनिषेधाविषयत्वात् ॥ १४ ॥

सिद्धान्तिसमतत्त्वहितमुमर्थथात्थानिरूपकमिदमुभयलिङ्गाधिकरणम् अत्राधिकरणमालायां नायक-
रत्नम् । अत्र ब्रह्मणो निर्दोषत्वं स्थापितम्—अथापि गुणाकरत्वाभावादुभयलिङ्गत्वाभावं शक्यते
ननुचेति । नन्वधिकरणपूर्वपक्षी किमद्वैती, अन्यो वा । आद्ये हेयवस्तुसंबन्धात् जीववत् परस्थायि
सदोषत्वं स्यादिति भेदग्रहणेन पूर्वपक्षः कृतो न युज्यते । नान्य., प्रकृतमिच्छात्वशंकाया अन्येन
कर्तुमशक्यत्वात् ॥ उच्यते । जीवब्रह्मभेदधीपूर्वकमेव पूर्वपक्षे प्रवृत्ते स्वयमुभयलिङ्गत्व स्थापयन् बादरायणः,
तस्य पूर्वपक्षस्य मृपायादिना क्रियमाणं परिहारं खण्डयितुं प्रकाशवच्चेत्यादिसूत्रजातं निबन्धम् । तत्
तदनुगुणमवसार्थं भाष्ये व्याख्यायते । अद्वैतिक्रियमाण. पूर्वपक्षपरिहारस्तावदेवम्—ब्रह्मणः सदोषत्वं
यदिदमापाद्यते, तत् शुद्धे, बद्धे वा । अन्यमिष्टम्, किन्तु न परमार्थतः । आद्यं तु न, तदा सर्वस्यैवाभा-
वात् सर्वकारणत्वादिगुणाकारत्वसपत्यभावात् निर्दोषत्वमात्रसत्त्वेनोभयलिङ्गत्वायोगादिति ॥ १५ ॥

ननु ज्ञानमिति ज्ञानस्वरूपत्वकथनात् ज्ञानगुणकत्वाभावे सिद्धे सर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वतन्मूलक-
कारणत्वाद्यभावः उक्तप्राय इति गुणधत्त्ववचनानि अन्यथा नेशानीत्यलाह आह च तन्मात्रमिति । ज्ञान-
स्वरूपतामात्रमाह, ज्ञानगुणकत्वं न व्यञ्जयन्ति । तत्सदसद्भावविषये पुनरुदासीनं तद् वाक्यम् ।

(वृ ४-३-६) “नेतिनेति” इति च निषघस्य विषयोऽनन्तरमेव वक्ष्यत ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते । ३ । २ । १७ ॥

दर्शयति च वेदान्तगण कल्याणगुणाकरत्वं निरस्तनिखिलशेषत्व च—(श्रे ६ ७-८)
 “तमीश्वराणां परमं महेश्वरं त दैवताना परम च दैवतम् । स कारण करणाधिपाधिपो न
 चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप । न तस्य कार्यं करण च विद्यते न तत्समश्चान्यधिकश्च दृश्यते ।
 पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभारिणी ज्ञानजलक्रिया च”, (मु १ १ ९) “य. सर्वज्ञ
 सर्ववित् यस्य ज्ञानमय तप”, (तै आन ८ ४) मीपाऽस्मात् वात पवते मीषोदेति सूर्यः”,
 “स एको ब्रह्मण आनन्द”, (तै आ ९ १) “यतो वाचो निघतन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चेति”, (श्रे ९ १९) “निष्कलं निष्क्रिय शान्त
 निरवद्य निरञ्जनम्” इत्यादि। स्मर्यते च—(गी १० ३) “यो मामजमनादिं च वेत्ति लोक-
 महेश्वरम्”, (गी १० ४२) “विद्यम्याहमिदं कृत्स्नमेकंशेन स्थितो जगत्”, (गी ९-१०)
 “मयाऽप्यक्षेण प्रकृतिः स्रयते सचराचरम् । हतनाऽनेन कौन्तेय जगद्धि परिवर्तते”,
 (गी १५ १७) “उत्तम पुरुषस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृत । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्य-
 ष्यय ईश्वर”, (वि पु ५ १ ४७-४८) “सब्रह्म सवकृत् सवशक्तिज्ञानबलर्द्धिमान् ।
 अनूनश्चाप्यबुद्धिश्च स्वाधीनो नादिमात् वशी । क्लमन्दीभयक्रोधकामादिभिरस्युत । निर-
 वद्य परः प्राप्तेर्निरधिष्ठोऽधुर क्रम” इत्यादि ।

अतः सवप्रावस्थितस्यापि ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वात् तत्तत्स्थानप्रयुक्ता दोषा न परं ब्रह्म
 स्पृशन्ति ॥ १७ ॥

य सर्वज्ञ सववित्त्वादिश्रुतिविरोधाच्च अस्माभिस्तावतात्पर्यकल्पनमशुभयम् । अद्वैतव्यवच्छेदमात्रेण च
 षट्सार्थयमिति । ननु नेतिनेतीति वाच्यैककण्ठश्राय तापतात्पर्यकल्पनेत्यत्राह नेतीति ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो । अथो इति कात्स्न्यं । कृत्स्नो वेदान्त इत्यर्थ । ननु प्रथमतः सर्वत्रही-
 त्सुक्तमेवेदमिति किमनेन सूत्रेण ॥ उच्यते । कल्याणगुणाकरत्वे सर्वत्रामिहितेऽपि निर्गुणमित्यादिना
 लक्षिवेषस्थापि कृततया तदन्वयासिद्धमिति शंकायात्—आदरेण श्रुतिस्मृतिभिरपूर्वतया विहिताना गुणाना
 निषेधायोगात् उत्सर्गापवादनेन सामान्यनिषेधो विहित्यतिरिक्तविषयक, तथा विशेषनिषेधानामपि
 श्रुतिस्मृतौऽवगमात् सामान्यविशेषन्यायेन सामान्यनिषेधस्य तत्रोपसंहारश्चेति अंशद्वयज्ञापनार्थं सूत्रमिति ।
 दर्शयतीत्यस्य गुणान् विवधाति, विशेषनिषेधश्च करोतीत्यर्थ । परः प्राप्ते प्राप्तिकाष्टाभूत् । निरधिष्ठ
 आधारनिरपेक्ष । क्रम “वृत्तिसर्गात्पनेषु क्रम” इति पाणिनिमूत्रात्, अपतिबन्ध उत्साह स्फूर्तितेत्यर्थ-
 त्रयमस्ति । तद्वान् इति श्रीविष्णुचिन्तये । उपरितनसूत्रमंगमनानुगुणतया प्रकृतमर्थं निगमयति अतः
 सवप्रेति । निर्गुणपदव्यवच्छेद न गुणाकरत्वम्, किन्तु हेमयुगवत्त्वमित्यर्थ ॥ १७ ॥

ननु जलमूर्धचन्द्रहृद्यन्तोपन्यासात् ब्रह्मण उपाधिभूतपदार्थमेव बोधास्तीति जिज्ञापविधितमित्य-

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् । ३ । २ । १८ ॥

यतो नानाविधेषु स्थानेषु स्थितस्यापि परस्य ब्रह्मणो न तत्प्रयुक्तदोषभाक्त्वम्, अत एव जलदर्पणादिप्रतिबिम्बितसूर्यादिवत् परमात्मा तत्रतत्रावस्थितोऽपि निर्दोष इति शास्त्रेऽपूपमा क्रियते—(याज्ञ. ३-१४४) “आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् । तथात्मैको ह्यनेकस्यो (स्तु) जलाधारेऽपि वांशुमान् ॥”, (अमृतनि) “एक एव हि भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्” इत्यादिषु ॥ १८ ॥

अत्र चोदयति—

अम्युवदग्रहणात् न तथात्वम् । ३ । २ । १९ ॥

तुशब्दश्चोद्यं द्योतयति । अम्युवदिति सप्तम्यन्तात् वतिः । अम्युदर्पणादिषु यथा सूर्य-गुखादयो गृह्यन्ते, न तथा पृथिव्यादिषु स्थानेषु परमात्मा गृह्यते । अम्युवादिषु हि सूर्यादयो भ्रान्त्या तत्रस्था इव गृह्यन्ते; न परमार्थतस्तत्रस्थाः । इह तु (वृ. माधं. ६-७) “यः पृथिव्यां तिष्ठन्...योगसु तिष्ठन्...य आत्मनि तिष्ठन्” इत्येवमादिना परमार्थत एव परमात्मा पृथिव्यादिषु स्थितो गृह्यते । अतः सूर्यादेरम्युदर्पणादिप्रयुक्तदोषाननुपपन्नः तत्रतत्र स्थित्यभावादेव । अतो न तथात्वम्—दार्ष्टान्तिकस्य न दृष्टान्ततुल्यत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

वगम्यते इत्यत्राह अत एव चेति । सूर्याद्युपमा च दोषाभावादेव=औपाधिकाकारानावत्त्वमूलिकैवेत्यर्थः । सूर्यकपदस्यार्थमाह प्रतिबिम्बितसूर्येति । आदिना आकाशग्रहणमभिधेयम् । अत एव, आकाशमेकमित्युदाह्रियते । सूर्यकादिवदित्येतदनन्तरं सूत्रे इतिशब्दोऽध्याहार्यः, अन्यथा उपमाशब्दानन्वयात् । सूर्यकादिवदित्युच्यमाना उपमेत्यर्थः । भूतात्मा सर्वप्राणन्तर्यामी ॥ १८ ॥

चोद्यं द्योतयतीति । पूर्वोक्तव्यवच्छेदो हि तुशब्दार्थः; पूर्व सिद्धान्तिनोक्तस्य व्यवच्छेदे सति चोद्यद्योतनमेव कृतं भवतीति । यथाऽम्युनि अनिद्यमानस्य सूर्यस्य ग्रहणम्, तथा पृथिव्यादावविद्यमानस्य ब्रह्मणो ग्रहणमित्यस्याभावात् विद्यमानस्यैव ग्रहणात् न ब्रह्मणि सूर्यवलिद्रोषस्वरूप सूर्यसादृश्यमिति सूत्रार्थः । तथाच पृथिव्यादेः पारमार्थ्ये जलावसंवन्धिसूर्यतौल्यस्यायोगात् सूर्यस्यैव ब्रह्मणो वस्तुसंबन्धाभाव एव विवक्षितः; स च पृथिव्याद्यपारमार्थ्ये एव सुवच इति जगन्निध्यात्व-सर्वगुणराहित्यादिसिद्धिरिति पूर्वपक्ष्याशयः ॥ असंवन्धित्वं विवक्षितं चेत्, आकाशतौल्यं कथमुपपाद्यमिति चेत्—सूत्रे आदि-पदेन चन्द्रग्रहणमेव पूर्वपक्षी मन्यते । अत एवाकाशापटितविपश्वावयोदाहरणं श्लाङ्करे इति द्रष्टव्यम् । आकाशं प्रदर्श्य पूर्वपक्षे उभयसामञ्जस्याभावोऽनन्तरसूत्र एवोद्घाटनीय इति । तत्रापि श्लाङ्करे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपोभयेत्याद्यर्थान्तरवर्णनं कृतमपुष्कमित्यन्यदेतत् ॥ १९ ॥

ज्ञानत्ववादः ज्ञानगुणकत्वादिनिरासाय न भवतीति, निर्गुणत्वादिवादः कल्याणगुणनिरासाय न भवतीति च पूर्वं ज्ञापितम्; अत्रेदम् । सूर्यादिदृष्टान्तवर्णनं तावत् आपाद्यमानस्य कस्मचिदनिष्टस्य निवर्तनार्थमिति सर्वसंमतम् । निवर्तननिष्टञ्च पृथिव्यादिसंवन्धित्वमेवेति न युक्तम्—आकाशदृष्टान्तस्य, वस्तुतः तत्संवन्धि-

परिहरति—

वृद्धिहासभाक्तवमन्तर्भावाद् उभयसामञ्जस्यादेव दर्शनाच्च । ३ । २ । २० ॥

पृथिव्यादिस्थानान्तर्भावात् स्थानिन परस्व भ्रमण स्वरूपतो गुणतश्च पृथिव्यादि स्थानगतवृद्धिहासादिदोषभाक्त्वमात्र सूर्यादिदृष्टान्तेन निवर्त्यते । कथमिदमवगम्यते ? उभयसामञ्जस्यादेवम्—उभयदृष्टान्तसामञ्जस्यादेवमिति निश्चीयते । “ आकाशमेक हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ”, ‘ जलाधारविव्वाशुमान् ’ इति दोषवत्त्वेनेकेषु वस्तुषु वस्तुतोऽवस्थितस्याकाशस्य, वस्तुतोऽनवस्थितस्याशुमतश्चोभयस्य दृष्टान्तस्योपादानं हि परमात्मनः पृथिव्यादिगतदोषभाक्त्वनिवतनमात्रे प्रतिपाद्ये समञ्जस भवति । घटकरकादिषु यथा वृद्धि हासभाक्त्वं पृथक्पृथक् सयुज्यमानमप्याकाश वृद्धिहासादिदोषैर्न स्पृश्यते—यथा च जलाधारेषु विषमेषु दृश्यमानोऽशुमान् तद्गतवृद्धिहासादिभिर्न स्पृश्यते—तथाऽयं परमात्मा पृथिव्यादिषु नानाकारेष्ववतनेषु, येतनेषु च स्थित तत्तद्गतवृद्धिहासादिदोषैरसस्पृष्ट सर्वत्र वतमानोप्येक एव—अस्पृष्टदोषगन्ध कल्याणगुणाकर एव । एतदुक्तं भवति—यथा जलादिषु वस्तुतोऽनवस्थितस्याशुमतो हत्वभावात् जलादिदोषानभिष्वङ्ग, तथा पृथिव्यादिष्ववस्थितस्यापि परमात्मनो दोषप्रत्यनीकाकारतया दोषहेत्वभावात्त दोषसबन्ध—इति । दर्शनाच्च—दृश्यते चैवं सर्वात्मना साधर्म्याभावेऽपि विवक्षिताशसाधर्म्यात् दृष्टान्तोपादानम्, सिंह इव माणवक

तथा तद्बोगात् । अत्र सूर्याकाशोभयविषयदृष्टान्तानुगुण्यायात् निवर्त्तत्वाभिमतो धर्म वृद्धिहासभाक्त्वरूप एवेति ज्ञायन इत्याह वृद्धीति । अन्तर्भावादित्यस्य अन्तर्भावमुक्तमित्यर्थः । पृथिव्याद्यन्त स्थितिबलात् प्रतीकमानं यत् जगणि वृद्धिहासादिदोषभाक्त्वम्, तदेव सूर्यादिनिरूपित सादृश्यम्, तदेवौपाधिकत्वेन वस्तुतोऽनवस्थितत्वेन च प्रकृते विवक्षितम्, न तु पदाथासंबन्धवादि, सूर्यस्य अलासवर्षित्वेऽपि आकाशस्य घटान्संबन्धित्वात् असंबन्धित्वस्योभयदृष्टान्तानुगतत्वाभावात् । वृद्धिहासभाक्त्वग्रहणे चोभयसामञ्जस्यादेवमवगमः । न केवलमुभयसामञ्जस्यात्, दर्शनाच्चैवम्—पृथिव्यादिमन्विण आकाशस्यैव दृष्टान्तता तर्हि युक्ता, न तु सूर्येति न, किञ्चिद्वन्नैष्येऽपि विवक्षिताशमात्रमादाय दृष्टान्तनिर्दर्शनस्य बहुल दर्शनादिति सूत्राय । एवञ्च सूत्रे तथात्वमिति पूर्वसूत्रस्य परमनुषङ्ग तथात्वं सूर्यादिसादृश्यत्वात् वृद्धिहासादिभाक्त्वमित्यत्र सुन्वीकर । निवर्त्यते इति भाष्यमर्थलब्धाशक्यनमिति स्यात् । अतो नाप्याहारत्वेऽपि । वृद्धिहासावित्यभ्युज्य भाक्त्वमित्यधिकप्रयोग उपाधिगतौ तौ आरोपवशाद् भवति, न तु तौ वस्तुत इति ज्ञापनाय । एक एवेति श्लोकस्य पदम्, तद्व्याख्यानम् अस्पृष्टदोषेत्यादि । श्लोके पृथगिति बहुषुपेति चैव श्रवणात् वृद्धिहासपदाभावात् उपाधिगतो भेद आकाशादौ यथाऽऽरोपित तथा भ्रमणीत्येवार्थवर्णनसंभवेऽपि सूत्रे वृद्धिहासकथन भेदकारपुरस्सरमेव भेदस्य ग्राह्यत्वात् । आरोपितत्वमतिहासार्थं नल्सूत्रदृष्टान्तकथनम् । असन्धित्वेऽपि यथाऽरोप, संबन्धित्वे हि स कैमुत्यसिद्ध इति ज्ञापयितुं विवृणोति एतदुक्तं भवतीति । जगन्निर्गत्वात्वादे तु न दृष्टान्तसामञ्जस्य, आकाशवत्

इत्यादौ । अतः स्वभावतो निरस्तनिखिलाज्ञानादिदोषगन्धस्य समस्तकल्याणगुणाकरस्य पृथि-
व्यादिस्थानतोऽपि न दोषसंभवः ॥ २० ॥

अथ स्वात्—(वृ. ४-३-१) “द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तश्च” इति प्रकृत्य समस्तं
स्थूलसूक्ष्मरूपं प्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपत्वेन परामृश्य, (वृ. ४-३-६) “तस्य ह्येतस्य पुरुषस्य
रूपम्, यथा माहारजनं वासः” इत्यादिना आकारविशेष चाभिधाय, (वृ. ४-३-६) ‘अथात
आदेशो नेति नेति; न ह्येतस्मादितिनेत्यन्यत् परमस्ति’ इति सर्वं प्रकृतं ब्रह्मणः प्रकारमिति-
शब्देन परामृश्य तत् सर्वं प्रतिषिध्य, ‘सर्वविशेषाधिष्ठानं मन्मात्रमेव ब्रह्म; विशेषास्त्वेवं-
विधं स्वस्वरूपमजानता ब्रह्मणा कल्पिताः’ इति दर्शयति । अतः कथमुभयलिङ्गत्वं ब्रह्मण
इति—अत्राह—

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः । ३ । २ । २१ ॥

नैतदुपपद्यते, यद् ब्रह्मणः प्रकृतविशेषवत्त्वं नेतिनेति इति प्रतिषिध्यत-इति; तथा सति
भ्रान्तजल्पितायमानत्वात् । न हि ब्रह्मणो विशेषणतया प्रमाणान्तराप्रज्ञातं सर्वं तद्विशेषणत्वे-

सूर्यवच्च घटादीनां जलस्य च वास्तवत्वात् । क्वचित् संवन्धोऽप्यस्ति, क्वचिन्नास्तीत्येतावन एव वैपम्यात् । तत्
सिद्धं जगतो नित्यानुकूलत्वात् पूर्वोक्तादिव, ब्रह्मणोत्वात् स्वभावविप्रकर्षादपि ब्रह्मणि न हेयगन्ध इति ॥

यदुक्तं विहितव्यतिरिक्तविषयो निषेध इति, तत्र—विहितस्यैव विशिष्य मूर्तामूर्तब्रह्मणे निषे-
धात् । अतो निर्विशेषमेव तत्त्वमिति शक्ना दर्शयति अथस्यादिति । मूर्तामूर्तब्रह्मणे मूर्तत्व-मर्त्यत्व-स्थित-
त्व-सत्त्वरूपधर्मचतुष्कवत्त्वेन पृथिव्यक्षेजासि, अमूर्तत्व-अमूर्तत्व-यत्त्व-त्यत्त्वरूपचतुष्टयवत्त्वेन च वाय्वन्तरिक्षे
निर्दिश्य, पृथिव्यादित्तरसत्त्वेनादित्यमण्डल वाय्वन्तरिक्षरसत्त्वेन तत्रत्यपुरुष चाभिधाय, तथैवाध्यात्म
प्राणहार्दाकाशातिरिक्ताश मूर्तत्वादिचतुष्कवत्त्वेन, प्राणहार्दाकाशौ अमूर्तत्वादिचतुष्कवत्त्वेन, अक्षि
अध्यात्ममूर्तादिरसत्त्वेन, तल्लयपुरुषं प्राणाद्यमूर्तरसत्त्वेन च प्रतिपाद्य, पवमुभयरूपस्य पुरुषस्य विग्रह.
कौमुभयवत्-प्राणद्वयवत्-इन्द्रगोप-अग्निज्वाला-विद्युत्समानवर्ण इति च प्रथमं न्यरूपि । अथ, ‘अथात
आदेशो नेति नेति’ति वाक्येन पूर्वोक्तवत्त्वस्यैव निषेधः कृत इति निष्पन्नं ब्रह्मेति ज्ञायत इत्याशय ।
माहारजनम् । महारजनं कुसुम्भं इति टीका । इतिदिति कल्पतरावुक्तत्वेऽपि, ‘नैषण्डकास्तु
महारजनं कुसुम्भमाहुः’ इत्युक्तं परिमले । न ह्येतस्मात् इति नेति अन्यत् परमस्तीति । इति न—
उक्तव्यविशिष्टं न इत्युच्यमानादेतस्मादन्यत् किमपि नास्तीति पूर्वपक्षर्थः । यत् मूर्तामूर्तरूपद्वयं विग्रहवत्त्व
चोक्तम्, ईदृशाचेतनात्रप्रकारकं न, किन्तु चेतनप्रकारकमपीति मूर्तोऽशक्यताय, अथात आदेशो
नेतीत्यारम्भ इति उत्तरवाक्यतः स्पष्टमवगनात् इति नेत्यस्य प्रकृतरूपमात्रवत्त्वर्थे इति सिद्धान्तमाह
प्रकृतेति । एतावत्त्वं परिच्छिन्नत्वम् प्रकृतमात्रवत्त्वम् । ‘ये ..विशेषाः प्रकृताः तद्विशिष्टत्वा
इयता’ इति, ‘इयता प्रकृता’ इति च भाषणान् प्रकृतेरेतावत्त्वमिति, प्रकृतमेतावत्त्वमिति च विग्रहो
रुच्यते । उपरि विशेषान्तरवर्णनाभावेऽपि प्रकृतवाक्यमियत्तानिषेधपरमेव वक्तव्यमिति दर्शयति न हीति ।

नोपदिश्य पुनस्तदेवानुन्मत्त प्रतिपद्यति । यद्यपि निर्दिश्यमानेषु केचन पदार्थाः प्रमाणात्
 रप्रसिद्धा — तथापि तेषां ब्रह्मणः प्रकारत्वमप्रज्ञातमेव , इतरेषां तु स्वरूप ब्रह्मणः प्रकारत्वं
 चाज्ञातम् । अतस्तेषामनुवादासंभवात् अत्रैवोपदिश्यन्ते । अतस्तन्निपत्रो नोपपद्यते । यस्मा-
 देवम् , तस्मात् प्रकृतैतावत्त्वं ब्रह्मणः प्रतिपेधनीयं वाक्यम् । ये ब्रह्मणो विशेषाः प्रकृताः ; तद्वि-
 शिष्टतया ब्रह्मणः प्रतीयमाना इयत्ता नेतिनेति इति प्रतिपिच्यन्ते । नेतिनेति—नैव नैवम्—उक्त-
 प्रकारमात्रविशिष्टं न भवति ब्रह्म । उक्तप्रकारविशिष्टतया या यत्रण इयत्ता प्रकृता, साऽत्र इति-
 शब्देन परामृश्यत इत्यर्थः ॥ यतश्च निषेधानन्तरं ब्रह्मणो भूयो गुणजातं प्रवीति, अतश्च
 प्रकृतविशेषणयोगित्वमात्रं ब्रह्मणः प्रतिपेधति । प्रवीति हि भूयो गुणज्ञानम्, (४ ४-३ ६)
 “न श्वेतसादितिनेत्यन्यत् परमस्ति । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति , प्राणा वै सत्यम् ;
 तेषामेव सत्यम्” इति । अयमर्थः — तिनेति यद्ब्रह्म प्रतिपादितम् , तस्मादेतस्मादन्यद्वस्तु परं
 न ह्यस्ति—त्रह्मणोऽन्यत् स्वरूपतो गुणत्वञ्चोत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः (?) । तस्य च ब्रह्मणः सत्यम् सत्य-
 मिति नामधेयम् । तस्य च निवचनम्, “प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम्” इति । प्राण-
 शब्देन प्राणसाहचर्यात् जीवाः परामृश्यन्ते । ते तावत् सत्यम्, विषदादिवरं स्वरूपान्यथा-
 भावरूपपरिणामाभावात् । तेषामेव सत्यम्—तेभ्योऽप्येव परमपुरुषं मत्यम्—जीवानां कर्मा-
 नुगुण्येन ज्ञानङ्कोचविक्रामौ विद्येते , परमपुरुषस्य त्वपहृतपाप्मनस्तौ न विद्येते , अतस्तेभ्यो-
 ऽप्येव सत्यम् ॥ अतश्च एव वाक्यशेषोदितगुणजातयोगात् नेतिनेति इति ब्रह्मणः सविशेषत्व-
 न प्रतिपिच्यते , अपि तु पूर्वप्रकृत्येयत्तामात्रम् । अत उभयलिङ्गमेव परं ब्रह्म ॥ २१ ॥

ब्रह्मणः प्रमाणान्तरागोचरत्वेन तत्सबन्धितया मूर्तामूर्तारिरूपानुवादेन तन्निषेधा-
 समवात् प्रकृत्येयत्ताप्रतिपेध उक्तः , तदेव प्रमाणान्तरागोचरत्वं द्रष्टव्यम्—

तदव्यक्तमाह हि । ३ । २ । २२ ॥

इत्यर्थः इति , इति सूत्रपूर्वत्वण्डार्थः इत्यर्थः । उतरत्वाधिककथनमपि हेतुरित्याह यतश्चेति । सूत्रे तु
 इत्यस्य प्रतिषेधानन्तरमित्यर्थः । भूय उक्ताधिकम् , अवैतनरूपपत्त्वादाधिकं चेतनास्वरूपवत्त्वम् ।
 निर्दिशेषत्वमभिमतं चेत्—पश्चात् रूपान्तराधिकं विरुध्यते । नहीति वाक्ये अन्यत् परमिति पदद्वयसत्त्वात्
 उत्कृष्टमन्वत्तास्ति, सर्वमन्यलिङ्गत्वं , अतश्चेतनारूपवत्त्वदीपमेवेति वाक्यार्थः । तेषामित्युक्तप्राणेषु
 ब्रह्मणोऽनन्तर्भावात् निर्धारणव्यथयोगात् तेभ्य इति व्याख्यातम् । नेतिनेतीति बीप्सा आदरातिशयात् ।
 (४ ६-४-२२) ‘स एष नेति नेत्यात्मा’ इति वाक्ये नेतिनेतीत्यस्य तु द्रष्टुत्तरवाक्यानुवादात् चेत-
 नाचेतनविच्छेद इत्यर्थः ॥ २१ ॥

जीवब्रह्मगोरमेदे जीवस्य स्वं प्रति स्वयंप्रकाशत्वात् ब्रह्मापि जीवं प्रति यत्कमेवेति प्रपञ्चे जीव-
 सन्निधत्वात्प्रथमे लोकसिद्धे ब्रह्मसंगोभिरत्रमपि ज्ञातमेवेति रमसवाद् निरस्तितुं तस्य जीवातिरेकात् सर्वथै-
 वायत्कत्वमाह तदव्यक्तमिति , तदव्यक्तमिति ब्रह्मण इति । आदिना विमहपरिग्रह ॥ २२ ॥

तत्—ब्रह्म प्रमाणान्तरेण न व्यज्यते । आह हि शास्त्रम्, (तै. नारा. १०) 'न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्', (मु. ३-१-८) "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा" इत्यादि ॥

हेत्वन्तरं चाह—

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । ३ । २ । २३ ॥

अपि च संराधने—सम्यक्प्रीणने भक्तिरूपापन्ने निदिध्यासन एवास्व साक्षात्कारः, नान्यत्रेति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते । (मु. ३-२-३) "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैव वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन् स्वाम्", (मु. ३-१-८) "ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इति श्रुतिः । स्मृतिरपि, (गी. ११) "नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया... भक्त्या त्वनन्यया श्वघ्र अहमेवैविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप" इति । भक्तिरूपापन्नमेधोपासनं संराधनम्-तस्य प्रीणनमिति पूर्वमेवोक्तम् । अतो निदिध्यासनाय ब्रह्मस्वरूपमुपदिशत्, "द्वे वाच ब्रह्मणः" इत्यादिशास्त्रं ब्रह्मणो मूर्तामूर्तारूपद्वयादिविशिष्टतां प्रागसिद्धां नानुवदितुं क्षमम् ॥२३॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् । ३ । २ । २४ ॥

इतश्च प्रकृतैतावच्चमेव प्रतिषेधति, न मूर्तामूर्तादिविशिष्टत्वम् ; यतः साक्षात्कृतपरब्रह्म-स्वरूपाणां वामदेवादीनां दर्शने प्रकाशादिवच् ज्ञानानन्दादिस्वरूपवत् मूर्तामूर्तादिप्रपञ्चविशिष्ट-

यतः स्वभावतो न व्यक्तत्वम्, अत एव संराधनापेक्षेत्याह अपि संराधन इति । अपीत्यस्य अपि-चेत्यर्थः । चकाराप्रयोगादर्थान्तरमपि गम्यते—संराधनेऽपि तदव्यक्तमेव—इन्द्रियजन्यमत्यक्षाविषय एव । संराधने भक्तिरूपापन्ने तस्य दर्शनसमानाकारज्ञानविषयत्वेऽपि सम्यग्दृष्टत्वरूपव्यक्तत्वाभावात् । दर्शन-समानाकारध्यानानन्तरमाविमगत्वप्रसादायत्परज्ञानविषयतया तु व्यक्तत्वं भवेत् । तत् धर्मभूतज्ञानबलात् ; न तु मनसेति । इदमेव, ज्ञानप्रसादेनेति मन्त्रेणोच्यते—विशुद्धचेता तद्बलात् ध्यायमानः तज्ज्ञानवैश-द्येन, तदधीनभगवत्प्रसादेन परज्ञानादिना तं साक्षात्करोतीति । श्रुतौ तु पश्यतीतिपदे द्रष्टुमिति गीता-पदसमानार्थं परज्ञानपरम् । संराधनपदेन परजीवयोरुच्चनीचभावादिस्पष्टीकरणत्वात् अमेदभ्रमनिरासः । एवं व्यक्तत्वे सत्यप्यव्यक्तत्ववचन दर्शनकरणभूतप्रमाणोचरत्वादिति ॥ २३ ॥

ननु तत्त्वज्ञानं प्रति भक्तेः कारणत्वमिष्यते, परं तु तत् तत्त्वज्ञानं निर्बिषेधविषयकमेवेति तन्म-तनिरासायाह प्रकाशादिवच्चेति । प्रकाशानन्दादिस्वरूपस्येव मूर्तामूर्तादिरपि ब्रह्मधर्मत्वे विशेषो नास्ति । सच्चिदानन्दपदानामत्यन्तपर्यायत्वाभावात् स्वरूपनिरूपकधर्मभेदा अवश्यमाश्रयणीयाः । तावद्विशिष्टत्वेऽपि अद्वैतं धर्मैक्यमालेणैव निर्वाह्यम् । तद्वत् मूर्तामूर्तादिरपि तद्वर्मत्वात् सर्वविशिष्टत्वस्त्वद्वैत सर्वसत्यत्वव्याक्ष-तम् । एवं तत्त्वज्ञाने प्रकाशोऽपि ज्ञानानन्दादिस्वरूपनिरूपकधर्मोपनिर्वाहकार्थः, तदमाने धर्मिमानायो-गात् । तद्वत् मूर्तामूर्तारूपागामपि प्रकाशो भवत्येव तत्त्वज्ञाने, यदि संराधनात्मकं कर्म वामदेवादिभिरिव

ताया अपि ब्रह्मगुणत्वावैशेष्य प्रतीयते । (बृ ३ ४-१०) “तद्धैतत् पश्यन्नुविर्वाग्मदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभव स्वर्थश्च” इत्यादि । ब्रह्मस्वरूपभूतप्रकाशानन्दादिषु तेषां चामदेवादीनां सराधनात्मके कमण्यभ्यामादुपलभ्यते, तद्ब्रह्मभ्यस्तपराधनानां तेषां मूर्तामूर्तादिविशिष्टत्वमप्यविशेषण प्रतीयत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

उक्त ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमुपसहरति—

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् । ३ । २ । २५ ॥

अत—उक्तैर्हेतुभिः ब्रह्मण अनन्तेन कल्याणगुणगणेन विशिष्टत्वं सिद्धम् । तथा हि सत्युभयलिङ्गं ब्रह्म उपपन्नं भवति ॥ २५ ॥ इति उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

८० अहिकुण्डलाधिकरणम् ३ ० ६ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् । ३ । २ । ०६ ॥

मूर्तामूर्तात्मकस्य अचित्प्रपञ्चस्य ब्रह्मणो रूपत्वम्, (बृ ४-३ १) “द्वे चाव ब्रह्मणो

सम्बन्धस्यते । एवमनभिमत्य, सराधनात्मिका भक्तिरभ्यस्ता विशिष्टविषयिणी तदधीन प्रकाशस्तु निर्विशेषमेति वर्णनं तु निर्मुक्तम् । प्रत्युत भक्तिर्योवदंशविषयिणी ततोऽधिकं परिपूर्णं तपसादात् परज्ञाने प्रकाशते इत्येव प्रामाणिकमिति सूत्राशयः । सूत्रे द्वितीयं प्रकाशपदं तत्त्वज्ञानकृतसवप्रकाशपरम् । ब्रह्मस्वरूपभूतप्रकाशानन्दादिष्वेति भाष्यं तु मुक्तान्तरेणाथानुवादः, अन्यथा क्लेशात् । सूत्रे कर्मशब्दप्रयोगः भक्तेरपि ध्यानस्य मानसकर्मत्वात् कर्मत्यागेदम्परैरातत्त्वज्ञानं भवत्यनुवर्तनकथने कथं युज्यत इति तन्मत्तोषख्यापनाय ॥ २४ ॥

उपक्रान्तमुभयलिङ्गत्वं इद्विद्वांससूत्रपर्यन्तेनोपपाद्य शस्त्रेणैव साक्षात् श्लोक्तप्रपञ्चनिषेधस्यैव क्रियमाणतया प्रपञ्चान्नावात् न कल्याणगुणाकरत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्या प्रकृतेत्यादिसूत्रैः परिहारः कृतः । एतद्द्वितीयाशोपसंहारपूर्वकं प्रथमाशमभ्युपसंहरति अतः इति सूत्रेण । एवं प्रथमाशोपसंहारादेवैतदन्तमेकमधिकरणम् । उक्तैर्हेतुभिः विहितनिषेधायोगं विशेषान्तरोपदेशं सराधनीयत्वं तदधीनसर्वप्रकाशवत्त्वरूपैः । कल्याणगुणगणेन प्रपञ्चेधरत्वमयोक्तेन सर्वेणाऽऽकारेण । तथा हि लिङ्गमिति किमर्थमिति चेत्—प्रथमाशोपसंहाराय, निर्दोषत्वरूपलिङ्गमपि शेषरूपप्रतियोग्यमसिद्धौ दुरुपपादमिति तद्वलादपि दोषतद्वाश्रयत्प्रपञ्चसिद्धिरिति ज्ञापनाय च । यद्वा कल्याणगुणगणेनेत्यस्य, भगवदनुक्तानां तद्गुणमूर्तानां परदशतत्रज्ञान्द्वयष्टिरूपसर्वप्रपञ्चानां गणेनेत्यर्थः । प्रपञ्चे कल्याणत्वोक्तिः तस्मिन् दोषप्रसङ्गाभावोपपादिका । एवमनन्तप्रपञ्चसहितमेव ब्रह्म, तथासत्येव हि उभयलिङ्गं ब्रह्म भवतीति सूत्रार्थः ॥ २५ ॥

संगतिमाह मूर्तेति । पञ्चानां भूतानामेव मूर्तामूर्तशब्दार्थत्वस्यात् भूतावगमात् अचित्प्रपञ्चस्येति । नन्वत्राप्यधिकरणे मूर्तामूर्ताभ्यामपि विचारस्यात्, तद्विचारकरण एवैतदन्तर्भावः स्यात् । तद्विचारप्रवृत्तपङ्कतेतावत्त्वमूर्तप्रभृति वा स्यादनेन सहैकमधिकरणं शाङ्करवदिति चेन्न—पूर्वसूत्रस्वारस्यादधिकरणैक्यस्य तावत्पर्यन्तत्वावगमात् । प्रकृतैतावत्त्वादिसूत्रजातस्य पूर्वार्थे

रूपे" इत्यादिनोपदिश्यते ।

—(वृ. ४-३) "अथात आदेशो नेति नेति" इति मूर्तामूर्ताचिद्वस्तुस्वपतया ब्रह्मण इयत्ता प्रतिदिश्यते । "न येतस्यादिति नेत्यन्यत् परममिति" इति ब्रह्मणाऽन्यदुत्कृष्टं न ह्यस्तीति प्रतिपादितम् । तदुपपादनाय, "अथ नामात्रय गत्यस्य मत्वमिति प्राणा वै सन्त्यं तेषामेव सत्यम्" इति प्राणशब्दनिर्दिष्टमन्वेतनेभ्योऽप्येव मत्वमिति, कदाचिदपि ज्ञानादि-मङ्गोच्चाभावाद् उक्तम् । तथा, (श्र. ६-१६) "प्रश्नानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः", (तै ना. ३) "पति विश्वस्याऽऽत्मेष्टस्य", (श्र. ६-१३) "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्" इत्यादिश्रुतेश्चायमर्थोऽवगम्यते—

तथाचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वप्रकार इदानीं चिन्त्यते ब्रह्मणो निर्दोषत्वनिद्वयार्थम्—किम-स्याचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वमहिकुण्डलन्यायेन, उत प्रमाप्रमावतोर्विक्रजानिद्योगेन, उत जीव-स्येव विशेषणविशेष्यतया अशांशिभावेन इति ।

—इह स्थायमानं विशेषणविशेष्यभावमङ्गीकृत्य, (शारी १-४-२३) 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा-दृष्टान्तानुपरोधात्', (शारी २-१-१५) "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यत्र शब्द-चिदचिद्वस्तुविशिष्टाङ्गणः स्थूलचिदचिद्वस्तुविशिष्टस्योत्पत्तिरनन्यत्वं चोक्तम्—

किं युक्तम् ? अहिकुण्डलवदिति ; कुतः ? उभयव्यपदेशात् । (वृ ४-५-१) ब्रह्मैवेदं सर्वम्", (छा ७-२५ २) "आत्मैवेदं सर्वम्" इति तादात्म्यव्यपदेशात्, (छा. ६-३ २) "हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवताः अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य" इत्यादिभेदव्यपदेशाच्च

च तदधिकरणान्तर्भाव एव । प्रकृताधिकरणे च न मूर्तामूर्ताब्रह्मणमात्र विषय, किन्तु ब्रह्मरूपतापर सर्वं वाच्यमिति । न च निर्दोषत्वस्थापकत्वाऽस्य पूर्वाधिकरणशेषता, पूर्वं सृष्टावागिरीतिनिरासात् अत्र भास्करादिमङ्गीनिरासाच्च वैषम्यात् । पूर्वाधिकरणे प्रपञ्च स्वीकृत्यैव निर्दोषत्वादिकमुपपादनी-नित्युक्तम् । एव निर्दोषत्व सिद्धम् । अथास्मिन्नधिकरणे तन्निर्दोषत्व किं ब्रह्मणि कारस्मिन्, ऽ अयन इति विचार्यते— प्रपञ्चस्य ब्रह्मपरिणामत्वे, नागब्रह्मवादे च अंशत इति पक्षः स्यात्, ब्रह्मैकमेव, प्रपञ्चस्तदन्व-सन्त् तच्छरीरमेवेति पक्षे च कारस्मिन् निर्दोषतेति विचारान्तरमेतावति । पूर्वाधिकरणे जागरादिदेहसंक्ष-प्रयुक्तदोषाहित्यमुक्तम्, अत्र देहादिसर्वपदार्थरूपतायुक्तत्र. ल्हादिदोषणकापरिहार क्रियत इति संगतिरिति सिद्धयति ॥ प्रपञ्चो न, ब्रह्मैवास्मिन्, तदेव मत्वमिति तत्रत्यवाक्यनानामर्थ इत्यस्य स्पष्टित्वात् विचारो युक्त इति वक्तुमाह अथात इति । अयमर्थ इति, चिदचिद्विग्रहित्व, तत उत्कर्ष, सर्वसत्यत्व-त्वेत्यर्थ । चिदां रूपत्वप्रकारस्याशाधिकरणमिद्वत्त्वात् पारिशेष्यादाह तस्याचिद्वस्तुन इति । तस्य— एव पारमार्थिकतया सिद्धस्य । नन्वेकलोक्तस्य न्यायस्यान्यत्रातिदेशसंभवात् किमिति पृथग्विचारः इति चेत्—दु लित्वाद्यपुरुषार्थत्वेव जाह्नवादेर्हेयत्व न भवति, तद्विष्टत्वे तस्याप्यनुकूलत्वाविति परिणामित्व-सम्भवशक्यमधिकां शमयितुमिति । प्रथमपूर्वपक्ष- अहिकुण्डलवदिति । कुण्डलभावः मूर्तौ, ऋजुभावः

अहे कुण्डलभाव—ऋजुभाववत्, तस्यैव ब्रह्मण मय्यानविशेषा एवाचिद्वस्तुनि ॥ २६ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् । ३ । २ । २७ ॥

वाशब्द पक्षव्यावृत्त्यथ । ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेणावस्थाने भेदश्रुतय, ब्रह्मणोऽपरिणा-
मित्यवादिन्योऽपि बाधिता भवेयु । अत, यथा तेजस्त्वेन प्रभातदाश्रययोर्भिन्नयोरपि
तादात्म्यम्, एवमचित्प्रपञ्चस्य ब्रह्मणो रूपत्वमित्यथ ॥ २७ ॥

पूर्ववद्वा । ३ । २ । २८ ॥

वाशब्द पक्षद्वयव्यावृत्त्यथ । एकस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषयोग [ऽपि] ब्रह्मस्वरूपस्यैवा-
चिद्द्रव्यरूपत्वात् उक्तदोषादनिर्मोक्ष । अथ प्रभातदाश्रययोर्वाचिद्ब्रह्मणो ब्रह्मत्वजातियोग
मात्रम्—एव तर्क्यत्वगोत्ववद् ब्रह्मापीधरे चिदचिद्वस्तुनोऽनुभवतमान सामान्यमिति सकल-
श्रुतिस्मृतियवहारविरोध । पूर्ववदेव—(शारी २-३ ४२) “अञ्चो नानाव्यपदेशात्”,
(शारी २ ३-४५) “प्रकाशादिवस्तु नैव पर ” इति जीववत् पृथक्सिद्धयनर्हविशेषणत्वेना-
चिद्वस्तुनो ब्रह्मांशत्वम् । विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वेनाभेदव्यवहारो म्भूय । विशेषणविशेष्ययोः
स्वरूपस्वभावभेदेन भेदव्यवहारो म्भूय । ब्रह्मणो निर्दोषत्व च रक्षितम् । तदेवं प्रकाश
ज्ञातिगुणशरीराणां मणिव्यक्तिगुण्यात्मनः प्रति अपृथक्सिद्धिलक्षणविशेषणतया यथा अश-
प्रकृतिरूपतायाम् ॥ २६ ॥

पूर्वपक्षान्तरमाह प्रकाशेति । तेजस्त्वादिति दृष्टान्तान्वयि । ब्रह्मत्वान्ति पूरणीयम् । प्रभातदा-
श्रययोस्तेजस्वरूपजालैक्यादिव प्रपञ्चेधरयोरेकब्रह्मत्वान्वयादेष्वमित्यथ । भेदश्रुतय — ‘देवात्मशक्ति
स्वगुणैर्निरूढाम्’, ‘एतत् परम तु ब्रह्म तस्मिंस्तयम्, ‘अतान्तरं वेदविदो विदित्वा’ भोक्ता भोम्यं प्रेरि
तारश्च मत्या सर्वं प्रोक्त त्रिविध ब्रह्ममेतत्’ इति श्वेताश्वनरीयादिश्रुतय । अपरिणामित्वेनि । निष्कलम्
सत्यम् ’ ‘अस्मात् मायी सृते’, सोऽभिधाय शरीरात्’ इत्यादयो द्रष्टव्या । सिद्धान्त इवास्मिन्
पक्षेऽपि प्रकृतेरीश्वरात् भेदो विशेषणत्वादि चान्ति । ब्रह्मैव साधारणमित्यन्तोऽधिक ॥ २७ ॥

वस्तुत्वादिवत् ब्रह्मत्वस्य साधारण्ये, ब्रह्मविदाप्नोति, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, ब्रह्मविद्या सर्वविद्या-
प्रतिष्ठाम्, यतो वा इमानि, ब्रूहति ब्रूहयति, तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्द इत्यादिसर्वविरोधात् तदनङ्गीकारेण प्रका
शाश्रयवद् विशेष्यविशेषणभावेन सर्वनिर्वाहमभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह पूर्ववद्वेति । पूर्ववद्वेनाहिकुण्डल-
विवक्षायां अहिकुण्डलमूत्रस्य द्वितीयमूत्र वक्ररूपतया एतत्सूत्रत्याग एव युक्त । अंशाधिकरणोपरि अधि
काशकनेनैतदधिकरणप्रवृत्त्या तदधिकरणोपस्थिति सुलभा । विषयवाक्येषु नीवनिर्देशाच्च तदुपस्थिति
रस्त्येव । प्रकाशादिब्रह्मेत्यस्यार्थत्वसंभेदोऽपि उपस्थित्यतिशयात् जीववदित्यर्थ एव साधीयान् । उक्त-
दोषात् भेदश्रुत्यपरिणामश्रुतिराधर्यात् । अनन्तरोऽनाद्य ह्यन्तः प्रज्ञानघन एवेतिरिया चिन्मात्रे ब्रह्मणि
बाध्यकरूपतया साध्यस्य कस्यचिदभावत् जडस्य तद यत्नमेवोचितम् । सर्वप्रदेगावच्छेदेन चैतन्य
स्वरूप अज्ञतोऽपि चैतन्यरूपत्वमत्रो न युक्त । ब्रह्मापीनि । ब्रह्मत्वमपीत्यर्थ । त्रिविध ब्रह्मेत्यपि, वन्ति

त्वम्; तथेह जीवस्याचिद्वस्तुनश्च ब्रह्म प्रति अंशत्वम् ॥ २८ ॥

प्रतिषेधाच्च । ३ । २ । २९ ॥ ॥

(बृ. ६-४-२५) "स वा एष महान् अज आत्माऽजरोऽमरः", (छा. ८-१-५) "नास्य जस्यैतज्जीर्यति" इत्यादिभिः ब्रह्मणोऽचिद्वस्तुप्रतिषेधाच्च विश्लेषणविश्लेष्यत्वेनैवांशांशिभावात् इत्यर्थः । अतः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टं कारणभूतं ब्रह्म, स्थूलचिदचिद्वस्तुविशिष्टं कार्यभूतं ब्रह्मेति कारणात् कार्यस्थानन्यत्वम्, कारणभूतब्रह्मविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाननेत्यादि सर्वमुप-पन्नम्; ब्रह्मणो निर्दोषत्वं च रक्षितम् । ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन कल्याणगुणाकरत्वेन चोभय-लिङ्गत्वमपि सिद्धम् ॥ २९ ॥ इति अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥ ६ ॥

८१ पराधिकरणम् ३-२-७ ॥

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । ३ । २ । ३० ॥

इदानीमस्मात् परस्मात् जगन्निमित्तोपादानरूपपरमकारणात् परब्रह्मणः परमपि किञ्चित् तन्वमस्तीति कैश्चिद्वेत्वाभासैरत्यङ्गव्य निराक्रियते, अस्योपास्यस्य निर्दोषत्वानवधिक्रातिशया-संख्येयकल्याणगुणाकरत्वस्थेभ्यः । तत्रेयमाशङ्का—यदिदं परं ब्रह्मोभयलिङ्गम्, एतस्मात् निखिलजगत्कारणात् परमपि किञ्चित् तत्त्वमस्ति ॥ कथम् ॥ (छा. ८-४-१) 'अथ य आत्मा स सेतुर्विद्युतिः' इति अस्य परस्य सेतुत्वव्यपदेशात् । सेतुशब्दस्य च लोके कूलान्तर-प्राप्तिहेतौ प्राप्तिहेतोरितोऽन्यदनेन प्राप्तव्यमस्तीति गम्यते । तथा, (छा. ९-४-२) "एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धस्सन् अनन्धो भवति" इति तरितव्यता चास्याभिधीयते; अतश्चान्यत् प्राप्य-मस्ति । उन्मानव्यपदेशाच्च—उन्मितं-परिमितम् इदं परं ब्रह्म; (छा. ३-१८-२) चतुष्पाद्-ःषड् षोडशकलम् इत्युन्मानव्यपदेशात् । स चायमुन्मानव्यपदेशः तेन सेतुना प्राप्यस्थानु-

शरणागतिरिति वत् कारणस्य कार्यस्य च चेतनाचेतनवैशिष्ट्यनैयत्येनोपपन्नम् ॥ २८ ॥

इत्यादीत्यादिना, 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेत्रं यदिदमुपासते' इत्यादिकं ब्राह्मम् । रक्षितमिति कारस्थेनेति शेषः । प्रकाशाश्रयतौल्यरूपद्वितीयपक्षे यद्यपीधरस्य निर्दोषत्वं पुष्कलमेव, अथापि एतत्-सस्य ब्रह्मपुरमिति ब्रह्मत्वेन सामान्यतो निर्दोषत्ववर्णनं न घटेत् । वस्तुतः स पक्षोऽत्यन्तानुपपन्नः । धर्म-धर्मिभावविस्वीकारेण सिद्धान्तप्रत्यासन्नत्वात्तु द्वितीयतया गणनम् ॥ २९ ॥

स्वविशेषणभूतचेतनाचेतनायतदोषप्रसक्त्यभावेऽपि, स्वाधिकवस्तुन्तराधीनतया सदोषत्वम्, प्राप्य-त्वमोग्मत्वाद्यभावात् कल्याणगुणान्यूनता च स्वादित्वाक्षेपेऽधिकरणान्तरम् । तीर्त्वा अतिलम्ब्य । चतु-ष्पाद् ब्रह्म षोडशकलमिति । षोडशकलब्रह्मविद्या (छा. ४-४) सत्यकाम हारिद्रुमतश्चिन्म्यं प्रति ऋषभायुषदिष्टा । तत्र प्राच्यादिदिवचतुष्कल प्रकाशवानिति यादः ऋषमोषदिष्टः, पृथिव्यन्तरिक्षयु-समुद्रैः चतुष्कलः अनन्तवानिति पादोऽग्निना; अग्निर्मूर्धचन्द्रविद्युत्कलः ज्योतिष्मानिति पादो हंसेन; प्राणचक्षुश्श्रोत्रमानःकलः आयतनवानिति पादो मद्गुना जलपक्षिविशेषेण । एवमूतपादचतुष्कवत्त्वाद्

मितस्थास्तिता द्रोतयति । तथा सधन्वव्यपदेशश्च सेतुसेतुमतो प्रापकत्वप्राप्यत्वलक्षणो
दृश्यते, (श्ले ६ ०) “अमृतस्य पर सेतु दग्धेन्द्रनमिवानलम्” (सु २ २ ५) ‘अमृत-
स्यैव सेतु’ इति । अतश्च परात् परमस्ति । भेदेन च परात्परं व्यपदिश्यते, (सु ३ २ ८)
‘परात्परं पुरुषमुपैति’, (तै नारा १ ५) ‘परात्परं यन्महतो महान्तम्” इति च । तथा
(श्ले ३ ९) “तनेद पूर्णं पुरुषण रामम् ॥ ततो यदुत्तरतर तदरूपमनामयम्” इति । अत
एभ्यो हेतुभ्य परमाद्ब्रह्मण परमपि त्रिञ्चिदस्तीति गम्यत इति ॥ एव प्राप्तेऽभिधीयते—

सामान्यात्तु । ३ । २ । ३१ ॥

तुशब्द पक्ष व्याप्यति । यत्तावदुक्त सेतुव्यपदेशात् परात् परमस्तीति—तन्नोप
पद्यते । न ह्ययमत्र त्रिञ्चिदप्राप्य प्रति सेतुरुच्यते, “एषा लोकानामभेदाय” इति सेतु
सामान्येन सर्वलोकामङ्करत्वश्रुत । मिनोति वधाति ह्यसिन् सर्वं चिदचिद्ब्रह्मजातमसङ्गीर्ण-
मिति सेतुरुच्यते । “एत सेतु तीर्त्वा” इति तत्र च प्राप्तिवचन । यथा ‘वदान्तं तरति’ इति ॥
शुद्ध-चर्थे पादवत् । ३ । २ । ३२ ॥

योऽयम्—चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलम्, (उ ५) “पादोऽस्य विधा भूतानि” इत्यु-
न्मानव्यपदेश , म युद्धयथ उपासनार्थ , (तै आन १) “सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म” इत्या
दिभिजगत्कारणस्य ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वावगमात् स्वत उमितत्वासमजात् । जगत्कारणत्व हि
तस्यैव श्रूयते, (तै आन १) “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशं सभूत” (तै आन ६)
“सोऽकामयत बहु स्या प्रजायेयेति” इति । अतो यथा, (अ ३ १८ २) “वाक् पादः
प्राण पाद चक्षु पादो श्रोत्र पाद” इत्यादिना ब्रह्मणो [मनसो ?] वागादिपादव्यपदेश
उपासनाय , एवमयमपि ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वं षोडशकलत्वञ्च । एतदथसिद्धानुवाक्यमिदं भाष्यवाक्यम् , न पुनरिदं श्रुतिवाक्यम् ।
प्रश्नोपनिषदुक्त षोडशकलस्तु पुरुषो जीव , न ब्रह्म । दृश्यते इति । पूर्वं सेतुशब्दस्वारस्य दक्षितम् ।
अन न सेतुशब्दे आस्था प्राप्यः नरापकत्वरूपार्थवचनबलात् परलिङ्गित्च्यने । ततो यदुत्तरतरम्—
ब्रह्मणोऽपि वन अधिकम् , तत् अनामय निर्णयम् । तेन ब्रह्मण सप्तोपत्वं सिद्धमिति ॥ ३० ॥

प्रथमहेतुनिरास क्रियन् सामान्यादिति । सामान्य सादृश्यम् । जलसेतुर्जलासेकरकर , अथे
सवार्थकरकर । सेतुशब्द सिंहशब्दवन् गौण । तत्र विवक्षित सामान्यमिदम् । अथवा सामान्यमित्यस्य
योग्यमुत्पत्तिलभ्य प्रमिदसेतुसाधारणोसंकरकरत्वस्या धर्म इत्यथ दत्याशयेनाह सिनीतीति ॥ ३१ ॥

द्वितीयहेतुनिगम शुद्धयथ इति । ब्रह्मचतुष्पात्त्वे ब्रह्मपादत्वैव दृष्टा तत्त्वायोगात् पादवदिति मन
प्रमृतेश्चतुष्पात्त्वं शून्य विवक्षितम् । तथाह अयो यथेति । ब्रह्मण इत्येतत्त्वाने मनस इति पाठयम् ।
ब्रह्मण इत्येव पाठे ब्रह्म वचनोपास्यस्य मनस इत्यथ । मनोब्रह्मत्पुपासीतेति अनैव वागादिचतुष्पात्त्वस्यास्य
अन्यमुक्तत्वात् । मनसो वस्तुगत्या वागादिपादत्त्वामावाचोपासनाधत्त्व मिदम् ॥ ३२ ॥

स्वयमनुन्मितस्य कथमुपायनार्थतयाऽप्यनुमानसंभवः ; तत्राह—

स्थानविज्ञापात् प्रकाशादिवत् । ३ । २ । ३३ । ॥

प्रतिपन्नवागादिस्थानविशेषरूपोपाधिभेदात् तत्संबन्धितयोन्मितत्वानुसन्धनं संभव-
ति ; यथा प्रकाशाकाशादेर्धितस्य वातायनघटादिस्थानभेदः पविच्छिद्यानुमन्धानसंभव
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

उपपत्तेश्च । ३ । २ । ३४ ॥

यदुक्तम्—(सु. २-२-५) “अमृतस्यैव सेतुः” इति प्राप्यप्रापकसंबन्धव्यपदेशात्
प्रापकात् परं प्राप्यमस्तीति—तन्न, प्राप्यस्य परमपुरुषस्य स्वप्राप्तौ स्वरयैवोपायत्वोपप-
त्तेः । (सु. ३-२-३) “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न भेद्यो न बहुना श्रुतेन । यमैवैप
वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन् स्वाम्” इति अनन्योपायत्वश्रवणात् ॥ ३५ ॥

तथाऽन्यप्रतिषेधात् । ३ । २ । ३५ । ॥

यत् पुनरुक्तम्—“ततो यदुचरतरम्” “परात्परं पुरुषम्”, “अक्षरात्परतः परः”
इत्यादिभेदव्यपदेशात् परमपुत्रमस्तीति—तन्नोपपद्यते ; तत्रैव ततोऽन्यस्य परस्य प्रतिषेधात्,
(श्वे. ३-९) यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्” इति ।
यस्मादपरं परं नास्ति किञ्चित्=न केनापि प्रकारेण परमरतीत्यर्थः । तथाऽन्यत्रापि
(वृ. ४-३-६) “न ह्येतस्मादितिनेत्यन्यत् परमरित” इति, इति नेति निर्दिष्टादेतस्माद्ब्रह्म-
णोऽन्यत् परं न ह्यस्तीत्यर्थः । तथा, (तै. नारा. १-८) “न तस्येशो कश्चन तस्य नाम महद्
यज्ञः” इति । तद्वि जगदुपादानकारणतयाऽनन्तरमुक्तम्, (तै. नारा. १-८) सर्वे निमेषा जज्ञिरे
विद्युतः पुरुषादधि स आपः प्रदुधे उभे इमे” इत्यादिना । (तै. नारा. १-१२)
“अद्भ्यस्तसंभूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ” इति च जगत्कारणं पुरुषमेनं प्रत्यभिज्ञापयति ।

दृष्टान्तेऽप्यनुमानासमवशका परिहर्तुमनन्तरसूत्र पूर्वसूत्रज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

तृतीयहेतुनिरासः क्रियते उपपत्तेश्चेति । नायमात्मेति मन्त्र पाठलयेण ध्यानस्य भक्तिरूपत्व-
साधक, चतुर्थपादे स्वामिति पदबलात् प्राप्यप्रापकैवयपर ॥ ३४ ॥

चतुर्थहेतुनिरास क्रियते तथेति । तथाशब्द पूर्वहेतुना समुच्चयपर । तत्रैव श्वेताश्वतर एव ।
यस्मात्परमिति मन्त्र श्वेताश्वतरे तैत्तिरीये च । मुण्डकेऽप्येतत्पाठ दृष्ट । श्वेताश्वतर एवाव्यवहितपूर्व
सत्त्वेन प्रथम तद्ग्रहणम् । परं नास्तीति प्रकृतब्रह्मातिरिक्तोत्कृष्टनिषेधात् अस्यैव परत्वसिद्धि । इदं
परम्येति सूत्रघटिताधिकरणविषयवाक्यतोऽपि सिद्धमिति दर्शयितुमाह तथाऽन्यत्रापीति । एतस्मात्
मूर्तामूर्तरूपविशिष्टाद् ब्रह्मणं । ‘ब्रह्मणो रूपे’ इति प्रकृतात् । तैत्तिरीयेऽप्येतन्मन्त्रसत्त्वात् तत् लभ्या-
मधिका युक्तिं दर्शयति तथेति । विद्युतः विद्युत्तृणात् । अधीत्यस्य जज्ञिरे इत्यनेन संबन्धः । सं-
विद्युत्तृणपुरुषः । आपः अप ! अन्तरिक्षं सुवस्त्रियुमे चमे प्रदुधे उत्पादितवान् । ननु मन्त्रे तमेवेति

“ततो यदुत्तरतरम्” इति किञ्च्यत इति चेत्—पूवत्र, “वेदाहमेत पुरुष महान्तमा-
दित्यवर्णं तमम परस्तात्, तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय” इति,
“परस्य ब्रह्मणो महापुरुषस्य वेदनमेवामृतत्वसाधनम्, नान्योऽमृतत्वस्य पन्था” इत्युपदि-
श्य, तदुपपादनाय, “यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् यस्मात्प्राणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।
शुद्ध इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेद पूर्णं पुरुषण सवम्” इति पुरुषस्य परत्वं तद्व्यतिरिक्तस्य
परत्वासम्बन्ध प्रतिपाद्य, “ततो यदुत्तरतर तदरूपमनामयम् । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्य
थेतरे दु खमेवापियन्ति” इति पूर्वोक्तमर्थं हेतुतो निगमयति—यत् उत्तरतर पुरुषतत्त्वम्,
तदेवारूपमनामयं यत्, ततो य एतत् पुरुषतत्त्वं तदु, त एवामृता भवन्ति अथेतरे दु ख-
मेवापियन्ति इति । अन्ययोपक्रमविरोधोऽनन्तरोक्तिविरोधश्च ।

“परात्पर पुरुषमूपैति दिव्यम्” इति— पूवत्र, (उ २ १ २) “अक्षरात्परत पर”
इति अक्षरात् अव्याकृतात् य पर समष्टिपुरुष, तस्मात् परो योऽदृश्यत्वादिगुणक

तच्छब्दोपरि एवकारश्रवणात् महापुरुष एवोपाय, नान्य इत्येवार्थो ज्ञायते, न तु वेदनमेवेति वेदना-
तिरिक्तस्यानुपायत्वमिति चेत्—वेदनश्लोपायताया प्रागजातत्वात् त विन्त्यैव मृत्युमत्ये ीत्यवय एव
विशक्षित । एवं तद्विषयकवेदनमात्रस्य साधनत्वोक्तौ पुरुषातिरिक्तस्य, तदतिरिक्तस्य च स्वस्थानुपायत्व-
ल्लभ इति । ततो यदुत्तरतरमित्यत्र तत् इत्यस्योत्तरतरमित्यत्र नान्वय । अतस्तदपेक्षयेत्यर्थो न
भवति । किंतु अमृता भवन्तीत्यत्रावयवात् ततः तस्माद्धेतोरित्यर्थ । यस्मात् परमिति पूर्वमन्त्रोक्तात्
प्रकृतपुरुषातिरिक्तस्य परत्वासम्बन्धादिरूपहेतोरिति यावत् । इदं परत्वासम्बन्ध प्रतिपाद्य इति भाष्यतो
ज्ञायते । ननु अनामय यतः ततः इति भाष्यात् यत् इत्ययाहार पूर्वार्थे इति तत्त इति परं तत्पति-
सवधि चेति ज्ञायते, तत् क्लिष्टमिति चेत्—वेदार्थसंग्रहदर्शितरीत्या, पूवमत्र एवोत्तरतरत्वरूपमेव-
स्थोक्तया तत् इत्यस्य पूर्वोक्तात् उत्तरतरत्वादित्येवार्थ । तदेव स्पष्टञ्च यदुत्तरतरमित्यन्यत्र तत्त्वारूपत्वा-
दिक्रमपि पूर्वार्थे विधीयते । अरूपं कर्मकृतदेहरहितम् अनामय नीरोग निर्दोषमिति । उत्तरार्थे एतत्प-
देन अरूपत्वादिविशिष्टस्यानुवादात् अरूपत्वादेरपि अमृतत्वहेतुत्वमर्थसिद्धिमिति तज्ज्ञापनाय भाष्ये
अनामय यतस्तत् इत्युक्तम् । अथापि यथावेदार्थसंग्रहं तत् इत्यस्य मन्त्रस्य सर्वस्मात्परत्वादित्येवार्थ,
अमृता भवन्तीत्यत्रान्वय इति । यदि तु मन्त्रे यदित्यस्य यस्मादित्यर्थो वर्ण्येत, तदा यस्मादुत्तरतरम्, तत्
इत्यवय स्यात् । अत्र तत् इत्यस्योत्तरार्थेऽन्वय, हेतुपरत्वश्च, न तु अवधिपरत्वेनोत्तरतरमित्यत्रान्वय
इति हि प्रकृते विवक्षितम् । एवञ्च पूर्वार्थमनुसंधाय तत् इत्यस्योत्तरार्थेऽन्वये अनामयत्वादेरपि हेतुत्व तत्-
शब्दलक्ष्यमित्याश्रयो वा । पूर्वोक्तमर्थम् महापुरुषवेदनमेवामृतत्वसाधनम्, नान्य पन्था इत्यर्थम् । हेतुतः
तस्यैव परत्वमिति हेतुना । उपक्रम महापुरुषवेदनोपक्रम । अनन्तरोक्ति अव्यवहितपूर्वं यस्मात्पर
मित्युक्ति । वेदाहम्, यस्मात् परम्, ततो म्दुत्तरतरम् इति पाठकमात् । परात् परमिति प्रागुदाहृत-
स्यार्थं वक्तुं धरति परादिति । दिव्यमितीत्यत्र इहापीत्यनेन संबन्ध । परात् पर इति, परात् पर

सर्वज्ञः परमपुरुषः, स एवेहापि 'परात् परः' इति समष्टिपुरुषात्परत्वेनोच्यते ॥ ३५ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः । ३ । २ । ३६ ॥

अनेन ब्रह्मणा सर्वगतत्वम्-सर्वस्य जगतो व्याप्तत्वम्, आयामशब्दादिभ्य सर्वव्याप्तिवाचि-
शब्देभ्योऽवगम्यमानम् अस्मात्परं नास्तीत्यवगमयति । आयामशब्दस्तावत्, (श्री. ३-०.)
“तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्”, (तै. नारायणानु. १३) “यच्च किञ्चिज्जगत्यसिन् दृश्यते श्रूयते-
ऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” ॥ (सु. १-१-६) “नित्यं विशुं
सर्वगतं सुहृक्ष्म यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” । आदिशब्दात् (वृ. ४-५-१) ब्रह्मैवेदं
सर्वम्”, (छा. ७ २५ २) “आत्मैवेदं सर्वम्” इत्यादयो गृह्यन्ते । अत इदं परं ब्रह्मैव सर्वस्मात्
परम् ॥ ३६ ॥ इति पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

८२. फलाधिकरणम् ३-२-८ ॥

फलमत उपपत्तेः । ३ । २ । ३७ ॥

उक्तमुपासिसिपोपजननार्थं—जीवस्य सर्वावस्थासु सदोपत्वम्, प्राप्यस्य च परमपुरुषस्य
निर्दोषत्वं कल्याणगुणाकरत्वं सर्वस्मात्परत्वञ्च । अतःपरम् उपासनं विवक्षन्, उपासीनानां पर-
स्मादेवास्मात् पुरुषात् तत्राप्राप्तिरूपमपवर्गाख्यं फलमिति संप्रति ब्रूते । तुल्यन्यायतया शास्त्री-
त्वेनेत्यर्थः । तद्विवरणं समष्टीति । अत्रैव अक्षरात् परत इति प्रागुदाहृतमपि व्याख्यातं भवत्वित्याशयेन
परात् पर इत्युक्तिः । ॥ ३५ ॥

ननु यस्मान्नाणीय इति अणीयस्त्वस्याप्युक्तत्वात् कथमिदं परत्वादीत्यत, सर्वगतत्वमेवास्य बहुश्रु-
तिवत्त्वात् सिद्धम्, तद्विरोधादणीयस्त्वमतिदुर्महत्त्वरूपमिति प्रतिवक्तुं सूत्रम्, अनेन सर्वगतत्वमिति ।
तथान्यप्रतिषेधादित्यस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्ववस्तुनिषेधपरत्वब्रह्मोऽप्यनेन मूलेणापाकृतः । सर्वसद्भावप्रदर्श-
नात् । श्रुतौ आयामशब्दाभावेऽपि तदुक्तिः, व्याप्तिवचनानां स्वरूपव्याप्तिरूपार्थाविवक्षया ज्ञानमालव्याप्ति-
सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वाच्चर्थविवक्षा मा भूदिति ज्ञापनाय । आयामशब्दाः व्याप्तिप्रतिपादकश्रुतयः । आदिना
जगतसामानाधिकरण्यान्देशः । जगत्पादानत्वबोधकशब्दाश्च गृह्यन्ते ॥ ३६ ॥

पराधिकरणवत् फलाधिकरणमपि उभयच्छिद्वत्स्थेभ्यो भवति । पूर्वं स्वयन्तोपरहितत्वरूपं हेयप्रत्य-
नीकत्वमुक्तम्, अत्रान्यदीयहेयनिवर्तकत्वरूपं प्रत्यनीकत्वं ज्ञाप्यते, सत्यकामत्वाद्याविर्भावकरत्वरूपः
कल्याणगुणश्च । फलप्रदस्यैवोपास्यत्वे च उपासनस्य प्रीतिरूपापन्नत्वं स्वरसतो भवति । उपपत्तेश्चेति सूत्रे
उपास्यत्वमंगीकृत्य उपेयत्वमपि साधितम् ; तदयुक्तम्-उपासनस्यैवोपायत्वात् । ब्रह्मणस्तद्विषयत्वात् उपा-
स्यत्वाच्चोद्युक्तिरित्याक्षेपादधिकरणप्रवृत्तिः । विवक्षन् ; तृतीयपादे । ब्रह्ममीमासाया मुमुक्षुवधिकारिक-
त्वात् वैराग्यपादेन फलान्तरवैतृष्यवशेोपपादितत्वात् पूर्वसूत्रे सेतुत्वप्रसवत्या चाल मोक्षरूपं फलमेव
वक्तव्यम्, फलमिति सामान्यपदप्रयोगात्, जैमिनिमतनिरसनाच्च त्रिवर्गोऽपि ग्राह्य एव भवतीत्याशयेनाह
तत्राप्तीत्यादि । ननु प्रथमतः सिद्धान्तरम्भः कृतः ; पश्चात्तनसिद्धान्तसूत्रेणैव गत,र्थत्वादिति चेत्—

यमैहिकामुष्मिकमपि फलम्, अत्र एव परस्मात् पुरुषाद्भवतीति मामान्येन 'फलमतः' इत्युच्यते । कुत एतत् ? उपपत्ते — म एव हि सर्वज्ञः सर्वशक्तिमद्बोदारी यागदानहोमादिभिरुपामनेन चाऽऽराति ऐहिकामुष्मिकभोगजातम्, स्वस्वरूपाऽऽतिरूपमपवर्गं च दातुमीष्टे, न ह्यथेतन कम क्षपाध्वमि कालान्तरभाविफलमाधन मग्नितुमन्ति ॥ ३७ ॥

श्रुतत्वाच्च । ३ । २ । ३८ ॥

(वृ ६४२४) "म वा एव महानज्ज आत्माऽच्चादो तनुना", (नै जान ७१)

"एव ज्ञेवानन्दयाति" ति, भोगापवगस्य फलमयमेव ददातीति हि श्रूयते ॥ ३८ ॥

मप्रति पूवपक्षमाह—

धर्मं जैमिनिरत एव । ३ । २ । ३९ ॥

अत्र एव उपपत्ते शास्त्राच्च यागदानहोमोपामनरूपधर्ममय फलप्रद नैमित्तिकाचार्यो मन्यते । लोके हि ऋष्यादिक मर्यादादि च क्रम साक्षाद्वा, परम्परया वा स्वयमेव फलमाधन इष्टम् । एव वदेऽपि यागदानहोमादीना साक्षात्फलमाधनत्वाभावेऽपि परम्परया अपूर्वद्वारेण फलसाधनत्वमुपपद्यते । तथा, (यजु २५५) "यजेत स्वयंकाम" इत्यादिशास्त्रमपि सिपाधयिषितस्वगस्य कृतव्यतया यागादि अभिदधत् अन्ययानुपपत्त्या अपूर्वद्वारेण फलसाधनत्वमवगमयति ॥ ३९ ॥

तदन्तरप्रतिपत्तिमत्र न च वक्ष्यमाणयुवच्यपक्षयाऽन्यविधयुक्तनिरासोऽप्यन्तेनि भावमिनुम् । तत्रज्ञानस्य लोकरीत्य' निष्ठाभूतनिवर्तकतया न मोक्षो ब्रह्मावीन इति, कथं तत्रोपायतेति पक्षनिरासाथमिदम् । इदं जगन्नि शत्रुपक्षे । तत्र च वचान्तिस्तार्किका अपि "दु सत्तन्ममवृत्तिनोपमितिशान्तानानामुत्तरोत्तरापाये तदन्तरापायादपर्या" नति परमा मानुप्रद द्वारमवदो इष्टप्रतिपक्षैवायाददया तत्त्वज्ञानामोक्षसिद्धिमाहु । तदप्यत्र निगदिचिर्षिचम्, न तु जैमिनितमालनिरासाथमिति ज्ञापनाय सिद्धान्तेनोपक्रम । एवम्—नैमित्तिकमिमिहमेवात्रियत तनुयास्मि निरासाय तु तत्त्वज्ञानम्—ति ज्ञापनाय च । एवमत्र चतुर्थपादारम्भेऽपि भाष्यम् । उपपत्ते । जगत सच जात्, परमात्मानुग्रह विना सर्वकर्मकथं दुर्वचत्वात्, न च सर्वशक्तत्वं सर्वकारणत्वं-सर्वज्ञत्वादिमत्त्वात् भिन्नसिद्धिं देवतान्तरवत् फलहेतुत्वासम्भवरिरहाच्चेत्यथ ॥ ३७ ॥ अच्चाद् अत्र । दीर्घश्लोकात् । एवमानन्दया ३८ ॥

ज्ञीति । कृपि परम्परया फलसाधनम् । तैल्लनदेहमदनादिकं साक्षात् । अत्रावेऽपीति । 'ब्रह्मनिशागुणादीना धर्मत्वं स्थापयिष्यते' इति वार्तिकोक्तलय, 'यदि कामयेत वर्षुरु परस्य स्वाति, नीचे सद्मे निनुयात्' इत्युक्तीवैस्त्रादीना साक्षात्साधनत्वसंभावनाद्योचनाय अपिशब्द । कृप्यादेशोऽहंशपम्परया काणत्वम्, तत्र लोकोऽवगम्यते, यागादौ तत्रगम कथमित्यत्र शास्त्रमेवेत्याह तथेति । धर्मेण पापमपनुदनि, निश्राऽमृतामशुने, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इत्येवं साधनत्वपरिबन्धिमुदाहृत्य च श्रुतं धर्मगतसाधनत्वे उपपादनीयम् ॥ ३९ ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् । ३ । २ । ४० ॥

ब्रह्मन्तः पञ्चव्यावृत्त्यर्थः । पूर्वोक्तं परमपुरुषस्यैव फलप्रदत्वं भगवान् बादरायणो मन्यते । कुतः ? हेतुव्यपदेशात्—“यज्ञ-देवपूजायाम्” इति देवताराधनभूतयागा-धाराध्यभूताग्निवाय्वादिदेवतानामेव तत्तत्फलहेतुतया तस्मिन्स्त्रिष्वपि वाक्ये व्यपदेशात्— (तै. २-१-१) “वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता । वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति । स एवैनं भूतिं गमयति” इत्यादिषु । कामिनः मिषाधयिपितफ-लसाधनत्वप्रकारोपदेशोऽपि विध्यपेक्षित एवेति नातत्परत्वशङ्का युक्ता । एवमपेक्षितेऽपि फलसाधनत्वप्रकारे शब्दादेवावगते सति, तत्परित्यागम् अश्रुतापूर्वादिपरिवर्त्तनं च प्रामाणिका न सहन्ते । लिङ्गादयोऽपि देवताराधनभूतयागादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तव्यापारनाभ्यतां व्युत्पत्ति-सिद्धां शब्दानुशासनानुमतामभिदधति, नान्यदलौकिकमिति प्रागेवोक्तम् । तदेवं “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता” इत्यादिशब्दात् वाय्वादीनां फलप्रदत्वमवगम्यते ।

वाय्वाद्यात्मना च परमपुरुष एवाऽऽराध्यतया फलप्रदायित्वेन चावतिष्ठत इति श्रूयते, (तै. नरा. १-६) “इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं त्रिभर्ति भुवनस्य नाभिः । तदेवाग्निः तद्वायुः तत् सूर्यः तद् चन्द्रमाः” इति । अन्तर्यामिन्नाक्षणे च, (ऋ. ५-७) “यो वायौ तिष्ठन् यस्य वायुः शरीरम्”, “योऽनौ तिष्ठन्”, “य आदित्ये तिष्ठन्” इत्यादि श्रूयते । स्मर्यते च, (गी. ७-२१-२२-२३) “योयो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तः तस्या राधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥” इति, (गी. ९-२४-२५) “अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च” इति—प्रभुरिति-फलप्रदायी-त्यर्थः—“देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि”, “यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्”

अपूर्वनिरासपरो बादरायणः पूर्वमेवाद्वियत इत्याह पूर्वं इति । पूर्वमित्यस्य पूर्वोक्तं परं ब्रह्मेति वा तद्गतफलप्रदत्वमिति वाऽर्थः । अलौकिकं लोकानवगतमपूर्वम् । देवताप्रीतिस्तु लोकन्यायावगम्या । प्रागेव विज्ञासाधिकरणरचनावसर एव । हेतुव्यपदेशादित्यस्य कचित् परमात्मनः साक्षात्, अन्यत्र देवतादिद्वारा च हेतुव्यपदेशादित्यर्थः । ‘वैष्णव वामनमालमेत’, ‘पराश्रमात् परिसुच्यन्ति सर्वे’ इत्यादौ साक्षात् साधनत्वं सुप्रहमिति परंपरासाधनत्वमात्रं भाष्ये उपपादितम् । विभर्ति फलवत् करोति । तदेवैत्युक्तप्रकारोऽन्यादेवामेवमन्युदासाय योऽग्री इत्यादि । देवताराधनकर्मण एव सुखान्तरेण भगवदारोधनत्वं व्यह्क्तुं देवानित्यादि । ननु पूर्वमीमांसादेवताधिकरण एव देवतानां प्रीतिद्वारा फल-प्रदत्वस्य अपूर्वरूपधर्माभावस्य चासन्नतरीत्या वक्तव्यत्वात् किमर्थमिदमधिकरणमिति चेत्—देवतानां सुख-

इति च । लोके च कृप्यादिभिर्बिचित्ररूपान् द्रव्यविशेषान् सपाद्य तै राजानं मृत्युद्वारेण,
साक्षाद्वाऽर्चयन्ति , अर्चितश्च राजा तत्तदर्चनानुगुणं फलं प्रयच्छन् दृश्यते । वेदान्तास्तु
अतिपतितसकलेतरप्रमाणसंभावनाभूमिं निरस्तसमस्ताविद्यादिदोषगन्धं स्वाभाविकानवधिका
तिशयापरिमितोदात्तुणसागरं पुरुषोत्तमं प्रतिपाद्य, तदाराधनरूपाणि च यागदानहोमात्म
कानि, स्तुतिनमस्कारकीतनार्चनध्यानानि च तदाराधनानि, आराधितात् परस्मात् पुरुषात्
भोगापवर्गरूपं फलं च यद् वेदोतीति सर्वं समञ्जसम् ॥ ४० ॥ इति फलधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसामाष्ये

तृतीयमाध्यायस्य द्वितीयं पादं ॥ १२ ॥

श्रीमते भगवद्रामानुजाय नमः ॥ शुभमस्तु ॥

त्वादेरल्लोक्तया विनाशित्वावगमात्, देवतान्तरोपासनेऽनुपासितस्य ब्रह्मण फलमदत्त्वायोगात्, उपासनस्य
च यागादिवत् क्षणध्वंसित्वाभावेन साक्षात् हेतुत्वसमवात्, देवपूजानामकपारायणचान्द्रायणादौ देवता-
प्रीत्यमसक्ते, साक्षी, अवाक्यनादर इत्येव परस्य निर्व्यापारत्वानादरत्वाद्यवगमाच्च न तस्य देवतानां वा
कारणत्वम्, किंतु धर्मस्यैवेति पुनराद्योक्तेति । अचेतनस्य चेतनमन्तरा कायकरत्वाभावात्, सर्वस्य विघर्षेणैव
दाज्ञारूपतया सर्वत्र तत्प्रीते सुवचत्वात्, देवतान्तरविलयेऽपि अत्रैव सर्वप्रतियुत्वात्, देवतान्तरमुखेना-
प्यस्यैव फलमदत्त्वात्, साक्षित्वानादरत्वादिकथनस्य च वैषम्याद्यभावाभिप्रायकत्वात् पर एव फलमद इति
समाधिः । उक्त्वात् सिद्धसुभयलिङ्गत्वपौष्कल्याद् ब्रह्मोत्कृष्टतृष्णापदमिति ॥ श्री ॥

इति श्रीमद्देवान्तरामानुज यतीन्द्र महादेशिकचरणारविन्दचञ्चरीकृत्य श्रीमद्ब्रह्मरामानुज मुनीन्द्र-महा

देशिकपदपद्मसेवासमाधिगतसर्ववेदान्तार्थस्य वात्स्य-श्रीशैल सचक्रवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य

अग्निवदेशिकस्य कृतिषु श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदर्पणे तृतीयमाध्याये द्वितीयं पादं ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ शुभमस्तु ॥

श्रीः । श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते (श्रीभाष्ये)

श्री शा री र क मी म ा सा भा ष्ये

तृतीयाध्याये तृतीयः गुणोपसंहारपादः

८३. सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ३-३-१ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । ३ । ३ । १ ॥

उक्तं ब्रह्मोपासिसिपोपजननाय वक्तव्यं ब्रह्मणः फलदायित्वपर्यन्तम् । इदानीं ब्रह्मो-
पासनानां गुणोपसंहार-विकल्पपरिर्णयाय विद्याभेदाभेदचिन्ता प्रस्तूयते । प्रथमं तावदेकस्याः
वैश्वानरविद्यादिकाया अनेकशाखासु श्रूयमाणायाः किमेकविद्यात्वम्, उत विद्याभेद इति

श्रीः ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

भाष्यार्थदर्पणे तृतीयेऽध्याये तृतीयः पादः

पादद्वयात्मिकया पेटिकया भगवदुपासनोपयोगिनौ वैराग्याभ्यासौ संपादितौ । द्वितीयपादे तस्यो-
भयलिङ्गत्ववैशद्यकरणं हि प्रथमाध्यायोक्तद्वुणादिचिन्तरूपोऽभ्यास एव । तदन्ते च तस्य सिद्धोपायत्वं
दर्शितम् । तत् तस्य यस्य साधोपायस्यापेक्षया भवति, तन्निरूपणमत्र क्रियते । तदाह उक्तमिति ।
गुणेति । येषां ब्रह्मोपासनानामनेकस्थलोक्तानामभेदः, तत्र तत्तदुक्तसर्वगुणोपसंहारः—गुणानुसंधान-
समुच्चयः, येषामुपासनानां भेदः, तेषु क्तमस्यैव फलार्थमनुष्ठानात् विकल्पः इत्येतत्सिद्धिः भेदाभेद-
चिन्ताफलम् । नन्वनुगतः पादार्थो वक्तव्यः, न भेदाभेदयोर्द्वैतार्थत्वम् ॥ अस्तु तर्हि अभेद एव
पादार्थः, भेदस्तदपवादतया क्रियते पुरुषविद्यादौ । अत एव गुणोपसंहारपाद इति पादनाम ।
युक्तञ्चैतत्—पार्श्वशतयधिकरणात्मकेऽत्र पादे परविद्यानुदन्ध्यर्थविचारात्मकानि हान्यधिकरण-आनन्दाध्यधि-
करण-अक्षरध्यधिकरण-अनियमाधिकरणादीनि, दृष्ट्युपासनविषयाणि च बहूनि । स्वल्पान्येव भेदाभेदविष-
याणि । तथा प्रथमे एकनामकविद्यागतमैवयम्, पष्ठे शाण्डिल्यविधैवयम्, सप्तमे व्याहृतिशरीरकविद्याभेदः,
पञ्चदशे उपस्तकहोत्रविधैवयम्, षोडशे दहरविधैवयम्, तयोर्विशेषे वैश्वानरविद्यास्ववान्तरभेदाभावः,
चतुर्विंशे विद्यानातात्वमिति । तत्राधिकरणान्तराणामिव परविद्याभेदपराणामपि अभेदपरप्रधानाधिकरणानु-
पज्ञायत्त्वमिति चेत्—उच्यते—भेदाभेदेत्युभयनिर्देशेन सर्वानुगतोऽर्थः संभवन् ग्राह्य इति ज्ञाप्यते ।
अत एवोक्तं साराधलौ, वेद्यावच्छिन्नविद्यानियमदृढयम् इत्यैदमर्थं समर्थमिति । विवादास्पदविद्यासु
(अज्ञानरूढदृष्टवदृष्टिसर्वेषां धारण्येन) वेद्याकारियतावधारणमनुवृत्त- पादार्थ इति तदाशयः ।

प्रथमाधिकरणार्थं दर्शयति प्रथममिति । चोदनाद्यविशेषादैक्ये उच्यमाने, तत्र विशेषे विद्याभे-
दस्य सुगमत्वात् नानात्वं प्रथमं न साधितम् । एवं सति, नानाशब्दादिभेदादित्यधिकरणप्रवृत्तिहेतुस्तु
वक्ष्यते । सूत्रे चोदनादीत्यादिपदेन जैमिन्युक्तहेतुनां ग्रहणात्, 'पूर्वमीमांस्यैव सिद्धमिदम्; अधि-
कारोकापरिहाराय तु पुनरारम्भः' इति दर्शयति । तच्छब्दापरिहारावगमश्च तृतीयसूत्रे । ततः प्राक्

चिन्त्यते । अविशेषपुनश्चरणस्य प्रकरणान्तरस्य च भेदकत्वात् शास्त्रान्तरे चोभयोरवर्जनीय-
त्वात् विद्याभेद इति प्राप्तम् । अत एव, (अ ३ २ १०) “तेषामेवैतां ब्रह्मविद्या वदेत् शिरो-
व्रत विधिवत् यैस्तु चीर्णम्” इति शिरोव्रतव्रतामाथवणिकानामेव विद्योपदेशनियम उपपद्यते ।
विवैक्ये हि विद्याङ्गस्य शिरोव्रतस्यान्येषामपि शास्त्रिणां प्राप्तेर्नियमो नोपपद्यते—

वैमिनिहृताधिकरणरचनासारणमात्रम् । अधिकांशका चात्रैव भाष्ये ज्ञाप्यते अत एवेत्यादिना । भेदक-
प्रमाणानि च षट् तत्र द्वितीये निरूपितानि, शब्दान्तरमभ्यास संस्था संज्ञा गुण प्रकरणान्तरमिति ।
शब्दान्तरमपर्यायधातु , एकाधपर्यवसानानर्हं धातुरिति यावत् । सच यजति जुहोत्यादि । अविशेष-
पुनश्चरणम् अनन्यथासिद्ध पुनश्चरणम् अभ्यासः । अन्विहोत् जुहोतीति विहितहोमोद्देशेन दधि-
विधानसंभवात् दध्ना जुहोतीति जुहोत्यभ्यासोऽन्यथासिद्ध संबोधेप । समिधो यजति, तनूनपातं
यजति इत्येवं प्रयाजविषये त्वविशेष । कमविधायकत्वावये संख्याविशेषध्वने तदुक्तकर्मणा भेदिका
संख्या तिस्र आहुतीजुहोतीति । सञ्ज्ञाभेद , अथैष ज्योति , अथैष विश्वज्योति , अथैष सर्वज्योति-
रिति । द्रव्यदेवनादिरूपभेदे भेद इति शुणस्य भेदकता, वैश्वदेवी आमिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनमिति ।
प्रकरणान्तरम्—अन्यकमप्रकरणे उपस्थितप्रसक्तिरहितान्विहोत्तादिप्रसिद्धस्यापि नाम पठनेन कर्मोक्तौ
प्रसिद्धाद्विष्णुकर्मत्व तस्य, यथा सत्तविशेषे, ‘मासमग्निहोत् जुह्वी’ति । एव भेदकप्रमाणान्युप-
पत्त्यस्य विचार्य, एतदन्यतमेन प्रतिशालमग्निहोत्तादि कर्म मिथ्यते न वेति द्वितीयान्ते विचारं विधाय
भेदापवादतया तदभेदस्य समर्थित । तत्र सर्वविषयानुगते पूर्वपक्षिगृहीते द्वे एव प्रमाणे अभ्यास
प्रकरणान्तरश्चेति । शब्दान्तरस्य संज्ञाभेदस्य च नैव प्रसक्ति । संख्या गुणश्च कापि भवेत्, न सर्वत्वेति
भाष्येऽत्र तयोर्द्वयोरेव ग्रहणम् ॥ ननु, उपासीत, विद्यात् इति शब्दान्तरमपि पूर्वपक्षी गृहीतुमर्हति । न ।
तत्र सामान्यविशेषाभ्यासैकार्थकत्वस्याऽऽवृत्त्यधिकरणसिद्धत्वात् । एतज्ज्ञापनार्थमेव भाष्येऽत्र विदि-
पर्यायस्योपासेरित्यादिनिर्देश । भेदात्तेति चेदिति सूत्रे प्रमाणान्तरावच्छेदपरिहरणानुवादोऽपि
काममस्तु । अभ्यास उक्त । शास्त्रभेदात् दूरत्वमपिह प्रकरणान्तरमित्युक्तं शास्त्रदीपिकायाम् ।

नन्वभ्यासादिप्रमाणत एव शास्त्रान्तरे कर्मभेदशका । सा पूर्वमीमासायामेव परिहृता । तत् किं
तथैव तत्प्रमाणग्रहणेन पुनर्विचारेणेति शंकायाम् कर्मस्थले शास्त्रान्तरीयाभ्यासादेर्भेदकत्वायोगोऽपि अत्र विद्या-
यां तस्य भेदकत्वे ममकमस्तीति अधिकांशका दशयति अतएवेति । अत्रविद्या बृहदारण्यके गार्गीब्राह्मणे,
हृन्नाथां मुण्डकोपनिषदि चाऽऽम्नाता । मुण्डकान्ते च शिरोव्रतचारिभ्य एव तदुपदेश कर्तव्यतया विहित ।
शिरोव्रत नाम अथाविधि शिरस्यारपूर्णापालधारणमाथवणिककृतव्यम् । उभयत्वाक्षरविद्याया एकरत्वे च
प्रधानानुष्ठायिनि सर्वैरङ्गस्य शिरोव्रतत्वात्पुनश्चैतया तद्व्रतामेव सा विवेत्यस्य सत् एव सिद्धे, तेषामेवेति
विविधैर्भ्यं स्यात् । अथेषां शिरोव्रतप्राप्तौ च विरोध स्यात् । अतो ज्ञायते—अक्षरविद्या भिन्नमिद्या ,
तत्र मुण्डकाक्षरविद्या शिरोव्रतवारिमत्ताधिकारिकेति । अत्र च भेदे प्रमाणमभ्यासादिकमेव । तदत्र सर्वशा-
स्त्रप्रत्ययस्यैकत्वे कर्ममात्रे, न विद्यायामिति । एतच्छिरोव्रतानुगुण्यस्य अक्षरविद्येति वक्तव्ये भाष्ये वैधान-

एवं प्राप्ते उच्यते—सर्ववेदान्तप्रत्ययमेकमुपासनमिति । कुतः ? चोदनाद्यविशेषात् ।
 चोदना तावत्—(बृ. ३-४-५) “उपासीत”, (कठ. ६-१७) “विद्यात्” इत्येवंजातीय-
 यको धात्वर्थविशेषविधिः । आदिशब्देन, (पूर्व. २-४-९) “एकं वा संयोगरूपचोदनाख्या-
 ऽविशेषात्” इति कर्मकाण्डशास्त्रान्तराधिकरणसूत्रोक्ताः संयोगरूपाख्याः गृह्यन्ते । एषां
 चोदनादीनामविशेषात् सैवेयं विधेति शास्त्रान्तरे प्रत्यभिज्ञायते । तथाहि—छान्दोग्यवा-
 जसनेयकयोः (छा. ५-१८-१) “वैश्वानरमुपास्ते” इति चोदना तावदेकरूपा ; वेद्यैकनि-
 रूपणीयस्वरूपस्य विदिपर्यायस्योपासेवेद्यभूतवैश्वानरैव्यात् रूपमप्यविशिष्टम् ; आख्या च
 वैश्वानरविद्येत्यविशिष्टा । फलसंयोगोऽप्युभयत्रापि ब्रह्मप्राप्तिरूपोऽविशिष्टः । अत एभिः
 प्रत्यभिज्ञानात् शास्त्रान्तरेऽपि विधैक्यम् ॥ १ ॥

रेत्युक्तिः नाक्षरविद्यामाहस्य मेदे इदं गमकम् । किंतु सर्वस्या इति ज्ञस्ये । एकनामकनानाशास्त्रोक्तविद्याः
 सर्वा अपि शास्त्रामेदे मियन्त इति पूर्वपक्षः ।

प्रत्ययमिति क्लीबनिर्देशः पूर्वकाण्डे एकमित्यस्य सारणार्थः । क्लीबानुसारादुपासनमिति शब्द-
 प्रयोगः ; उत्तरसूत्रे उपनिषत्सु विद्याशब्दप्रयोगभूमकृतस्त्रीलिङ्गानुरोधात् विद्यायामिति । प्रतीयते अनेनेति
 प्रत्ययः । सर्गे वेदान्तः प्रत्ययः=प्रतिपादको यस्य तत् सर्ववेदान्तप्रत्ययम् । अक्षरादितत्तदुपासनो-
 द्देशेन सर्ववेदान्तविधेयत्वोक्तौ तत्तदेकत्वमर्थसिद्धम् । “एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्” इति
 जैमिनिःसिद्धान्तसूत्रोक्तानामन्येषां त्वनामानादिपदेन ग्रहणम् । संयोगः फलसंबन्धः । रूपं कर्मशरीरभू-
 तद्रव्यदेवतावत् अतोपास्याकारः । शास्त्रा च तत्र न पूर्वपक्षयुक्तकाठकादिरूपा, किंत्वग्निहोतादिना-
 मधेयरूपा, इह अक्षरवैश्वानरादिरूपा । चोदना नाम पुरुषमयत् इति शाबरादौ । मुख्यार्थत्यागे माना-
 मावादत्त भाष्ये विधिरित्येवोक्तम् । धात्वर्थस्य विभिन्नत्वे विधैक्यस्य कर्मैक्यसपादकत्वायोगात् एक-
 रूपधात्वर्थग्रहणाद्य धात्वर्थविशेषविधिरित्युक्तम् । यथाक्रमं संयोगादीति प्रयोक्तव्ये चोदनादीति प्रयोगः
 वाच्यमात्राधीनस्य ब्रह्मवेदान्तस्य विधेयत्वाभावात् तन्न्यायामवृत्तिरिति अमव्युदासाय । एषा चतुर्णामविशेषात्
 मेदाभावात् कर्मैक्यं यथा तथोपासनैक्यमेवेति सूत्रार्थः । वैश्वानरमुपास्ते इति । अक्षिरहस्यरूप-
 वाजसनेयके वेदेति विदिमात्रश्रवणेपि उभयोः पर्यायत्वाद्येनैवमुक्तिः । रूपमपीति—अक्षर-दहारा-
 काश-वैश्वानरात्मादिरूपधर्मात्पर्यः । फलसंयोगोऽपीति । नन्वाक्षिरहस्ये, ‘अप पुनर्मृत्युं जयति सर्व-
 मायुरेती’ति फलान्तरेवोक्तम् ; न पुनः, ‘सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषामखल्वमपी’ति
 छान्दोग्योक्तं सर्वस्यब्रह्मरूपानुभवाख्यमोक्षफलमिति कथमविशेष इति चेन्न-अक्षिरहस्येऽपि वैश्वानरीय-
 जिरःप्रभूतितत्तदेकदेशोपासकाना, ‘यूयं पृथग्वैश्वानरान् विद्वांसः पृथग्वमवस्तु’ इति अल्पाच्चावनरूप-
 निन्दावचनेन पूर्णोपासकस्य छान्दोग्योक्तपूर्णानुभवरूपफलस्य सूचितत्वात् । आयुरादिफलवचनं
 च प्रसवार्थमेकांशोपासनेऽप्युक्तं तत् फलं पूर्णोपासने कैमुत्यसिद्धमिति ज्ञस्ये । सर्वमिदं फल-
 संयोगोऽपीत्येवशब्दसूच्यम् ॥ १ ॥

यत्तुक्तम्—अविशेषपुनश्श्रवणात् प्रकरणान्तराच्च विधेयभेदप्रतीतेन विधैक्यमिति—
तदनुभाष्य परिहरति—

भेदाच्चेति चेत्—एकस्यामपि ॥ ३ । ३ । २ ॥

अविशेषपुनश्श्रुत्या प्रकरणान्तराच्च विधेयभेदान्न विधैक्यमिति चेत्—एकस्यामपि
विधायाम् प्रतिपचृभेदात् पुनश्श्रुति प्रकरणान्तर चोपपद्यते । यत्र ह्येकस्मिन् प्रतिपचरि
पुनश्श्रुतिः प्रकरणान्तरं च विद्यते, तत्रान्यथानुपपत्त्या विधेयभेदात् विद्याभेदः । प्रतिपचृभेदे
तु तत्प्रतिपच्यतया पुनश्श्रुत्याद्युपपत्तेस्तत्र न विधेयान्तरसम्भवः ॥ २ ॥

यच्चोक्त शिरोव्रतवतामाथवणिकानामेव विद्योपदेशनियमदर्शनात् विद्याभेद प्रतीयत
इति—तत्राह—

स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः । ३ । ३ । ३ ॥

नैतदस्ति—शिरोव्रतोपदेशनियमदर्शनं विद्याभेद द्योतयति इति, शिरोव्रतस्य विद्या
ङ्गत्वाभावात् । स्वाध्यायस्य तथात्वे हि तन्नियमः । स्वाध्यायस्य तथात्वसिद्धयर्थ—तज्जन्यसंस्कारभाक्त्व

पूर्वमीमासाया नामरूपधर्मविशेषेत्यादिना शास्त्रान्तरे कर्मभेदहेतवो बहव उपन्यस्ताः । अथ
सिद्धांते संयोगाच्चविशेषादैवध प्रसाध्य पूर्वपक्षहेतूनां निरासाय बहूनि सूत्राणि प्रगीतानि । तद्धस्तापि
सिद्धन्तश्चेतुर्भेकेन सूत्रेणोक्त्वा पूर्वपक्षहेतुनिरासार्थमपि सूत्रं प्रणीयते सप्रहादेकम् । अधिकांशकानिरास
सूत्रं त्वन्यदुपरि । अथ जैमिनिवत् साधकहेतूपन्यासोऽपि । न विधैक्यमिति । ननु विधेयभेदादित्य-
स्यापि विद्याभेदादित्येवार्थात् हेतुसाधैक्यमिति चेन्न विधेयपदेन सामान्यकथनात् । अभ्यासादिवच्छात्
तत्रतत्र कमणो विद्याया वा भेदात् इह विद्याऽभेदो नेति विशेषकथनसम्भवात् । यद्वा एकमिति पूर्व
स्य प्रयोगात् अत्र, न विधैक्यमित्युक्तम् । नायमभ्याहरणीयांश्च, किंतु भेदादित्येतद्विवरणमात्रम् ।
पूर्वसूत्रात् सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यनुपपद्यते, उत्तरसूत्रेऽप्येतदनुवृत्ते । न तत्तद्वेदान्तोक्तमक्षराद्युपासनं सर्व-
वेदान्तप्रत्ययम्, अभ्यासादिना भेदादित्यर्थः । प्रतिपचृभेदादिति । तत्तच्छास्त्राभ्येतुर्भेदादित्यर्थः ।
अभ्यासस्य भेदकत्व हि पुनर्विधानायोगात् । न चात्र तदयोगः । अन्यशास्त्रागतविधेरितच्छास्त्राभ्येत्र-
नवगतत्वेनैत प्रति विधानस्य युक्तत्वात् । अतो गुणाध्यायान्तराविधायकविधिपुन श्रवणरूपाम्यासो
विधयानोऽपि एकशास्त्रागत एव भेदक, तथा प्रकरणान्तरमपि एकशास्त्रागतमेव भेदकम्, तत्तदभ्येतारं
प्रति तत्तदनुपपत्तिरिति प्रकरणान्तरसत्त्वेऽपि एक प्रति विहितत्वैवार्थं प्रति विधानसम्भवात् नैकव्याध-
कता । अतोऽन्यथानुपपन्नत्व एव तयोर्भेदकतेति ॥ २ ॥

यथा कारीरीष्टिमधीयानै कैश्चित् क्रियमाणं मूषी भोजनमभ्यनस्यैवाहम्, तथा शिरोऽस्तनि द्व
ब्रह्मविद्याशब्दवाच्यनद्विधाविधायकवाक्यराशय्ययनाहम्, न तूपासनाहम् । अतो नाधिकांशकावसर इत्याह
स्वाध्यायस्येति । तथात्वे शिरोव्रतवत्त्वविधये, तद्विशिष्टत्वाय, तदधीनसंस्कारभाक्त्वायेति यावत् । शिरो-
व्रतोपदेशनियमेति । यत्र शिरोव्रतम्, तत्रोपदेश इति नियमेत्यर्थः । सूत्रे हीत्यनेन पसिद्धिद्योतनं श्रुतु

सिद्धार्थं हि शिरोव्रतोपदेशनियमः ; न विद्यायाः । कुत एतत् ? (मु. ३-२-११) “नैतद-
चीर्णव्रतोऽधीते” इति तस्याध्ययनसंयोगात् ; समाचारेऽधिकाराच्च—समाचाराख्ये ग्रन्थे
“इदमपि वेदव्रतेन व्याख्यातम्” इत्यतिदेशात् । (मु. ३-१, १०) “तेपामेवैतां ऋषिर्वा
वदेत्”—वेदविद्यामित्यर्थः । सबवच्च तन्नियमः—यथा हि सर्वहोमाः सप्तर्ष्यादियः शतौ-
दनपर्यन्ता आथर्वणिकैकाग्रिसंबन्धिनस्तत्रैव भवन्ति ; न त्रेताधिपु ॥ ३ ॥

दर्शयति च । ३ । ३ । ४ ॥

दर्शयति च श्रुतिरूपासनस्य सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वम् ; तथा हि छान्दोग्ये, (छा. ८-१-१)
“तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्” इत्युक्त्वा, “किं तदत्र विद्यते, यदन्वेष्टव्यम्”
इति प्रश्नपूर्वकम् अपहृतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टः परमात्मा तस्मिन् उपास्य इत्युक्तम् ;
तैत्तिरीयके तु छान्दोग्यस्थं प्रतिनिर्देशमपजीव्य, (तै. नारा. १०-२३) “तत्रापि दहं गगनं
विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्” इति गुणाष्टकविशिष्टस्य परमात्मन उपासनमुच्यते ।

चेच तत्स्पष्टत्वाभिप्रायेणेति श्रुतिमेव दर्शयति नैतदिति । अधीते, वदेत् इति शब्दत एव, एतदिति एतां
विद्यामिति च ग्रन्थपरमिति ज्ञायत इति भावः । इदमपि वेदव्रतेन व्याख्यातमिति । अत्र इदमिति व्रता-
न्तरं निर्दिश्य, तद्विषये वैशद्यं शिरोव्रते उपदिष्टमतिदिश्य ज्ञेयमित्युक्तम् । शिरोव्रतशब्दस्थाने वेदव्रतेति
प्रयोगस्तत्र कुत इत्यस्य निर्विवादत्वात् व्रतमिदं वेदाङ्गम्, नोपासनाङ्गमिति ज्ञायत इति भावः । सबवदिति ।
सवाख्याः सप्तर्ष्याख्यहोमप्रभृति-शतौदनाख्यहोमपर्यन्ताः होमाः एकाग्रौ कर्तव्यतया विहिताः ; न
त्रेताग्रौ । स चैकाग्रिआथर्वणिकानामेवेति ते नान्येषामित्यर्थः । ननु शिरोव्रतमन्येषां न भवतीति
पूर्वपक्षिणोक्तत्वात् सबहृष्टान्तपुरस्सरं सिद्धान्तिनस्तस्यापनप्रयासः कुत इति चेत्—पूर्वपक्षिणोक्तत्वेऽपि
अन्तः कश्चिदेवं शङ्कते—वेदविद्याया अङ्गित्वात् व्रतस्य चाङ्गत्वात् तदध्यायिभिः सर्वैरपि व्रतानुष्ठानं
सुक्तं कर्तुम्, न त्वङ्गानुरोधेनाङ्गिसंकोच इति । तथाच विद्याङ्गत्वे वा वेदाङ्गत्वे वा परेषामपि तद्
व्रतं भवेदिति । तत्रोक्तं सबवदिति । यथा होमं प्रति अहवनीयाद्यग्रेरङ्गत्वेऽपि न तस्य स्वतन्त्रविधिप्रापणी-
याभ्यांशेषकत्वम्, तथाऽत्र व्रतस्याविधानात्, यैश्चीर्णमिति व्रतवत्त्वेननिर्ज्ञातपुरुषमात्राधिकारिकत्वस्याध्य-
यनेऽवगमात्, नान्येषामध्ययनाधिकार इति भावः । सूत्रे प्रथमचकारः अधीते इति श्रुतिगतिसमुच्चायकः ।
द्वितीयोऽवधारणार्थः । नैतदचीर्णव्रतोऽधीते इत्युक्त्या व्रतमिदमन्येषां नास्तीति कथं ज्ञायत इति न शक्यम् ;
सर्वसाधारणत्वे तेपामेवैता—येस्तु चीर्णमिति एवकार-यच्छब्दादिघटितवाषयगतमङ्गात् । अत एकाग्रिवत्
शिरोधार्यप्राप्तिरपि आथर्वणिकविश्रान्त इति । अधिकारादित्यस्य वेदसंबन्धितया निर्देशादित्यर्थः ।

जैमिनिना पूर्वपक्ष निरस्य, “प्रत्ययश्चापि दर्शयति” इति कर्म सर्वशास्त्रप्रत्ययमेकमित्यत्र दर्शने
प्रदर्शितम् ; तद्विहाय्याह दर्शयति चेति । ‘किं तदत्र’, ‘यदन्तः’ इत्यत्र गुणमात्रस्य ब्राह्मत्वे-
ऽपि अन्तस्तद्विशिष्टस्य आकाश—गगनशब्दाद्यस्य परमात्मन एवोपास्यत्वात्, विशिष्टः परमात्मा,
विशिष्टस्य परमात्मनः इत्युक्तम् । छान्दोग्यानुपजीवने तैत्तिरीये तदन्वेष्टव्यमित्यत्र तच्छब्दार्थो न

तत् उभयत्र विद्यैकत्वेन गुणोपसंहारादेवोपपद्यते ॥ ४ ॥

तदेव शास्त्रान्तराधिकरणन्यायसिद्ध विद्यैक्य स्थिरीकृत्य तत्प्रयोजनमाह—

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च । ३ । ३ । ५ ॥

एव सववेदान्तेषु समाने सति उपासने वेदान्तान्तराभ्याताना गुणाना वेदान्तान्तरे उप-
सहार क्तव्य । कुत ? विधिशेषवत् अर्थाभेदात्—यथैकस्मिन् वेदान्ते श्रुतो वैश्वानरदहरादि-
विधिशेषो गुणस्तद्विद्यामबन्धात् तदुपकाररूपप्रयोजनसिद्धयर्थमनुष्ठीयते, तथा वेदान्तान्तरो-
दितोऽपि तद्विद्यासम्बन्धित्वेन तदुपकारविशेषादुपसहत्तव्य इत्यथ । चशब्दोऽवधारणे ॥५॥

इति सववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

८२ अथारवाधिकरणम् ३ ३ २

(पू) अन्यथात्व शब्दादिति चेन्नाविशेषात् । ३ । ३ । ६ ॥

एव चोदनाद्यविशेषात् विद्यैकत्वम्, एकत्वे च गुणोपसंहार क्तव्य इत्युक्तम्, अतः
पर काश्चन विद्या अधिकृत्य प्रत्यभिज्ञाहेतुभूतचोदनाद्यविशेषोऽस्ति, नेति निरूप्य निर्णयते ।
अस्त्युद्गीयविद्या वाजिना छन्दोगानां च । वाजिना तावत्—(श्रु ३-३ १) “द्वया ह
बुध्येत । अन्यत्र सुगमत्वादेव तत्र तदनुकिरिति सिद्धमुपासनैव्य दहरविद्यायाम् । तथैवान्यत्रापि भाव ॥

प्रयोजनमाहेति । अत्य सूत्रस्य प्रथमधिकरणत्वं मामत्युक्तस्यापि फल्गुत्वाच्च युक्तमिति भाव ।
नबधिकरणान्तरेऽपि वात्रापि तदवचनमेव युक्तम्, सुतरां तु पूर्वमीमासान एव प्रज्ञातत्वादिति चेत्—
अधिकाराशक्याऽधिकरणप्रवृत्तवत् एतत्कथनप्रवृत्तिरप्यधिकाराशकायामिति भाव्यम् । सैवं स्यात्—यथा शिरो-
ज्जन विद्याभेदसाधकम् तथा सवशास्त्रप्रत्ययविधैक्ये गुणोपसंहारायोगोऽपि तत्साधक, अनधीताना शास्त्रा-
नामेवाधिकृत्या इयत्तानवधारणात् । न चात्र, कमविषये साध्यायोऽभ्येतव्य इत्यत्र स्वशब्दबलेन एकैकशास्त्रा-
मात्राध्ययनात् ‘वेदानधीत्य’ इति वचनानुसारेण वेदान्तरेऽप्येकशास्त्राध्ययनेऽपि फल्पमूलवत्, सर्वप्रक्ति-
कल्पमूल सवज्ञमहर्षिसदृग्भमस्ति । अतोऽनुष्ठानहानिरेव स्वादैक्ये । अत शालाभेदेन विद्याभेद इति ।
तत्रेदं सूत्रम्—अस्मद्द्रुमहत्वमात्रेण न्यायसिद्धार्थमङ्गनमयुक्तम् । गुणेषु च तु तदनुष्ठानाद्युपहनीययोगि-
मूलमुपदेशनोऽवधारणीया भवतु, प्रत्यक्षमे ततो वैत्यन्थदेतदिति । अर्थाभेदात् उपकारकामस्य तुल्य-
त्वात् । अथस्योपासनविशेष्यस्य ब्रह्मण एकत्वादिति कुतो न व्याख्यातमिति चेत्—न हि ब्रह्मगुणमात्र-
स्योपसंहार, किंतु वैश्वानरविद्याब्रह्माणानिहोतवेदनतुल्यानामज्ञान्तराणामपि । तत्र च तस्य न हेतुत्वम् ।
चशब्दोऽवधारण इति । तथाचेत्यत्रैव समाने चेति चो निगमनमूचक साध्यावधारणे पर्यवस्यतीति ।
उपसंहारो द्विविध—शास्त्रान्तरोक्तगुणस्वारिद्धत्वे सर्वदोषसंहार, विरुद्धत्वे विकल्पेनोपसंहार, यथा
छात्रोक्त्यामिरहस्योक्तस्य च वैश्वानरे उपसंहाररूपीयपूर्णशरीरमात्रत्वस्य प्रादेष्टमात्रत्वविशेषस्य च
‘आमनन्ति चैनमस्मिन्’ इति सूत्रितस्य ॥ ५ ॥

विभिन्नशास्त्रोक्तसारादिविद्यादृष्टान्तेन उद्गीयविद्याया अपि रूपाद्यविशेष एवेति

प्राजापत्याः देवाश्चासुराश्च" इत्याख्य, "ते ह देवा ऋतुः अन्तासुरान् यजे उद्गीथीथेनात्ययामा" इत्युद्गीथेनासुरविध्वंसनं प्रतिज्ञाय, उद्गीथे वागादिमनःपर्यन्तदृष्टौ अगूर्गगिभवमुक्त्वा, "अथ ह इममासन्नं प्राणमृत्तुः" इत्यादिना उद्गीथे प्राणदृष्ट्या असुरपगभवमुत्सन्वा, "भवत्वान्मना ; परास्य द्विपन् पापमा भ्रानृच्यो भवति, य एव वेद" इति अनुपपगजयफलाद्योद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता । एवं छन्दोगानामपि, (१.२.) "देवासुरा ह वै यत्र संवेतिरे" इत्याख्य, "तद्व देवा उद्गीथमाजहः अनेनैनान् अभिहनिष्यामः" इति उद्गीथेनासुरपराभवं प्रतिज्ञाय तद्वदेवोद्गीथे वागादिदृष्टौ दोषमभिधाय, "अथ ह य एवायं मुत्तयः प्राणस्तमुद्गीथमुपावाञ्चकिरे" इत्यादिना उद्गीथे प्राणदृष्ट्या असुरपराभवमुक्त्वा, "यथाऽऽमानमाखणमृत्त्वा विधामने, एवं ह वै न विध्वंसते, य एवंविधि पापं वामयते" इति अनुपपगभवाय उद्गीथं प्राणदृष्टिर्विहिता ।

वेदनविषयविधिप्रत्ययाश्रवणेऽपि फलसाधनत्वश्रवणात् वेदनविषयो विधिः क्लृपयते । उद्गीथविधायाः क्रत्वर्थत्वेन ऋतुनाद्गण्यफलत्वंऽप्यार्थावाटिकमपि फलं तदधिकृतं ग्राह्यमेवेति देवताधिकरणे प्रतिपादितम् ।

तत्र संशयते—किमत्र विधैक्यम्, उत नेति । किं युक्तम् ? विधैक्यमिति । कुतः ? उभयत्रोद्गीथस्यैवाध्यस्तप्राणभावभ्योपास्यत्वश्रवणात् चोदनाद्यविशेषात् । फलसयोग-

सगतिः । आसन्न्यम् । आसन्न्यवत्स्य आसन्न आदेशः । आसन्नमप्यित्यर्थः । मुख्यं प्राणोऽयम् । भवत्यात्मना—स्वर्धं भवति—स्वल्पसता लभते । अस्य द्विपन् परामचीत्यन्वयः । प्रागृच्यत्वं देवासुरयोर्भिको-दरभ्रातृत्वात् । अरातिरिति यावत् । य एवं वेद उद्गीथे मुख्यप्राणदृष्टिं कृत्वा य उपास्ते । यत्र संवे-तिरे यथा युयुधिरे । अदमानमाखणमृत्त्वा । आखणं व्येष्टः अदमानमृत्त्वा आखणं प्राप्य । अिग्नर उपनिषद्शास्त्रेणाने । ननु विधाविधेरेवात्रादर्शनात् क्रोडयभैवयानैवमिन्वार इति, वक्षमाणानभिज्ञंका परिहरति वेदनेति । फलसाधनत्वश्रवणादिति । एवञ्चित् परामृत्तुद्विपत्को भवतीत्युक्तौ धनान् मुखी-त्यनेव वेदने द्विपत्परामृत्ते प्रति साधनत्वत्वामाभिति भावः । ननु 'ओमित्येतदक्षरसूत्रीश्रमुपासीत' इति उप-क्रमे विधिश्रवणात् कथमुपासीतेत्याकाश्यायम् यएव वेदेति प्रकारसमर्पणात् विधाविधानमिष्यत एव । पर-त्वस्थाः क्रत्वोद्गीथान्नात् ऋतुफलेनैव फलरहेति नार्थवादस्य 'ल्लममर्पकता, यस्य फर्गमधीति वाक्य-इव । अत्र एतत्फलस्य योगादिदोषोपपादनमनवसरमिति यथा परिहरति उद्गीथेति, क्रत्वर्थत्वेनेत्यस्य फलत्वेऽप्रीत्यलान्वयः । अत्र भावः—विधा तावत् न क्रत्वर्था, 'यश्चैव वेद यश्च न वेद' इति विधानुष्ठानानियमस्य वक्ष्यमाणत्वान् । परंतु इदमधिकरणं वक्ष्यमाणस्य कत्वनत्त्वस्योपजीवनेनैव प्रवृत्त-मिति न मन्तव्यम् । वस्तुतस्तदनत्वे वा, पूर्वपक्षिस्तुदृष्ट्या तदत्वे वा फलमिदं ग्राह्यमेवेति एतत्फल-संयोगाविशेषः सुवच एव । अज्ञानामप्यविरुद्धमार्थावाटिकं फलं श्रुत्वाद्यदवाधितं ग्राह्यमिति प्रागेवोक्त-त्वात् । न च फलविषये वर्तमानापदेजात् फर्गमधीत्याय, फलापाप्त्यादिमुखेन वागादिदृष्टिनिन्दनात् तत्र नैर्भयव्यगतात् । अस्य भाष्यस्यैवमभिप्रायकत्वात्, उद्गीथविधायाः क्रत्वत्त्वसाधकमिदं भाष्यमिति च

स्वावत् शुश्रुण्णरिवरूपो न विशिष्यते । रूपमप्यभ्यस्तप्राणमावोद्गीयाण्योपास्वैक्यादभिधि-
 एम् । चोदना च विदिधात्रभगताऽविधिः । आरूपा चोद्गीयत्रिद्येत्वभिधिः । अत्र
 राद्धान्तिच्छायया परिचोद्य परिहरति— अन्यथात्वं शब्दादिति चत्ताविशेषात् इति—यदुक्तं
 विधैक्यमिति—तन्नोपपद्यते, रूपमेदात्, रूपान्यथात्वं हि शब्दादेव प्रतीयते । वाजसनेयके
 हि, “अथ हेममासन्यं प्राणमुचु, त्व न उद्गायेति । तद्येति तेभ्य एष प्राण उद्गायत्”
 इति उद्गानस्य कर्तरि प्राणदृष्ट्याऽसुरपराभरमुक्त्वा, “य एव वेद” इति कर्तयैव प्राणदृष्टि
 रवशब्दादवगम्यते । छान्दोग्ये, “अथ ह य एवाय मुख्यः प्राणस्तमुद्गीयमुपासाञ्चकिरे”
 इति उद्गानस्य कर्मणुद्गीये प्राणदृष्ट्या असुरपराभरमुक्त्वा, “य एवविधि पाप क्षमयते”
 इत्येवशब्दात् कर्मण्येवोद्गीये प्राणदृष्टिर्विहिता । अत एकत्र कर्तरि प्राणदृष्टिशब्दात्, अन्यत्र
 कर्मणि प्राणदृष्टिशब्दात् रूपान्यथात्वं स्पष्टम् । रूपान्यथात्वं च विधेयभेदे सति केवल
 चोदनायात्रिशेषोऽकिञ्चिन्कार इति विद्याभेद इति चेत्—तत्र, अविशेषात्—अत्रिशेषण क्षुभ-
 यत्र उद्गीयमाधनकपरिभव उपक्रमे प्रतीयते, वाजसनेयके, “ते ह देवा ऊचुहन्ता
 सुरान् यज्ञे उद्गीयेनात्ययाम” इत्युपक्रम श्रूयते, छान्दोग्येऽपि, “तद्देवा उद्गीयमा-
 उहनेनैनानभिहन्वियाम” इति । अत उपक्रमाविरोधाय, “तेभ्य एष प्राण उद्गायत्”
 इत्यप्यस्तप्राणमाव उद्गीय उद्गानकर्मभूत एव पाकादिष्वोदनादिवत् सौकर्यातिशयविवक्षया
 कर्तृत्वेनोच्यते, अन्यथोपक्रमात् उद्गीयशब्द कर्तरि साख्यणिक स्यात् । अतो विधैक्यम्—
 इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

न वा प्रकरणमेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् । ३ । ३ । ७ ॥

नवेति पक्ष न्यावर्तयति । नचै(वै ?)तदस्ति, यत् विधैक्यमिति ; कुत ? प्रकरणमेदात्

मन्त्यम् । त्वं न उद्गायेति । प्राणमाह त्वमुद्गाता भवेति कथायाउच्यमानाया, उद्गातरि प्राणदृष्टि
 कृतान्त इति ज्ञापन एव तात्पर्यमिति अन्तोन ज्ञायत इति भाव । अवगम्यत इति निजर्थात् कर्मणि
 बोध्यम्, तदैव करामत्ययान्त्वत् । मूले अत्रिशेषादित्यस्य उपसंसारस्योपक्रमाविशिष्टार्थकत्वादित्यर्थः ।
 प्राण उद्गायदित्यस्य प्राण उद्गीयोऽभवदित्येवार्थः । उद्गीय उद्गानकर्मणि उद्गानकर्तृत्वमात्रोपेतम् । कर्म-
 कर्तरिप सेते कर्मणि कर्तृत्वविवक्षादर्शनादत्रापि कर्तृत्वेनोद्गीयमहणसंभवात् । छान्दोग्ये, (१ ३) आदित्ये
 उद्गीयसाभ्योपपादकवाक्ये, ‘उद्यन्—उद्गायति’ इति कर्तृत्वोक्तिरस्ति । तत्र उद्गीयस्याप्युद्गातृत्वं विष-
 क्षितमिति भाव । कर्तरीति । उद्गीयेनात्ययानेत्यस्य उद्गाता (उपास्यमानेन) अत्ययानेत्यर्थस्य वर्णनीय-
 त्वादिति भाव । तस्मात् छात्रोभ्य हव इहवात्प्येकेऽपि उद्गीय एव प्राणदृष्टिर्विधीयत इति रूपमप्यवि-
 निष्टमिति पूर्वपक्ष ॥ ६ ॥

उपक्रमाविशेषमुपसंहारे पूर्ववती अगोचरम् । उपक्रमोपक्रमं छात्रोग्ये प्रदर्शयं सिद्धाती रूप-
 भेदस्यावर्जनीयत्वात् उद्गातरूपसंस्कारो न त्याज्य इत्याह नवेति । पक्षं न्यावर्तयतीति । नेत्यन्व,

“ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” इति प्रकृतमुद्गीथावयवभूतं प्रणवं प्रस्तुत्य, (छा. १-१-१०) “एतस्यैवाक्षरस्योपन्याख्यानं भवति देवासुरा हवै यत्र मंयेतिरे” इत्यारम्य, “अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे” इति उद्गीथावयवभूत-
 प्रणवत्रिपयमुपासनं छन्दोगा अधीयते । वाजिनस्तु तादृशप्राचीनप्रकरणभावात्, “हन्ता-
 सुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम” इति कृत्स्नमुद्गीथं प्रस्तुत्य, “अथ हेममासन्यं
 प्राणमूचुः त्वं न उद्गाय” इत्यादि कृत्स्नोद्गीथत्रिपयमधीयते । अतः प्रकरण-
 भेदेन विधेयभेदः, विधेयभेदे च रूपभेद इति न विद्येज्यम् । किञ्च, “अथ ह य
 एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे” इति पूर्वप्रकृतः उद्गीथावयवभूतः प्रणव
 एवाध्यस्तप्राणभावश्छन्दोगानामुपास्यः; वाजिनां तु कृत्स्नस्योद्गीथस्य कर्तोद्गाता
 प्राणदृष्टोपास्य इति, “अथ हेममासन्यं प्राणमूचुरत्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्य एष प्राण
 उद्गायत्” इति उद्गातारि प्राणाध्यासं निर्दिश्य, “य एवं वेद” इत्युद्गातैवाध्यस्तप्राण-
 भाव उपास्यो विधीयते । अतश्च रूपभेदः । नचोद्गातार्युपास्ये विहिते, “उद्गीथेनात्ययाम”
 इत्यार्यायिकोपक्रमविरोधः शङ्कनीयः; उद्गातारुपासने उद्गीथस्योद्गानकर्मभूतस्या-
 वयवोपक्षितत्वात् तस्यापि परपरिभवाख्य फल प्रति हेतुत्वात् । अतो रूपभेदाद्विद्याभेद इति
 चोदनाद्यविशेषेऽपि न विद्येद्वयम् । परोवरीयस्त्वादिवत्—यथैकस्यामपि(मेव)ज्ञात्यायामुद्-
 गीथावयवभूते प्रणवे परमात्मदृष्टिविधानसाम्येऽपि हिरण्यपुरुषदृष्टिविधानात् परोवरी-
 यस्त्वादिगुण (छा १-०) विशिष्टदृष्टिविधानमर्थान्तरभूतम् ॥ ७ ॥

किं वाशब्देनेति चेत्—प्रणवरूपोद्गीथग्रहणमेव शाखाद्वयेऽपीत्यविशेषांशखण्डनं नेत्यनेन । एवं पूर्ण-
 ग्रहणे बृहदारण्यके सिद्धे, वेत्यनेन तन्मात्रव्युदासेन तद्द्वीथविशिष्टपुरुषपर्यन्तग्रहणमुपसंहारानुगुण्यायेति
 साधीय. पञ्चानुरं ज्ञाप्यते । इममर्थं क्रमेण, ओमितीत्यादिना किञ्चेत्यादिना चाह । प्रकरणभेदात्
 वाजसनेयोद्गीथापेक्षया छान्दोगोद्गीथस्य पूर्वप्रकरणवलात् केवलाक्षररूपतया गिनत्वात् रूपभेदात् । एवं
 छान्दोग्यप्रकरणस्य वाजसनेयप्रकरणस्य चोद्गीथाक्षर-उद्गातपुरुषरूपमित्यर्थविवेकतया भेदादित्यप्यर्थः ।
 उद्गीथावयवभूतमिति । साम्नः प्रस्तावोद्गीथप्रतिहाररूपमकितयवन्नेन, द्विङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहार-
 निधनरूपमकिसञ्चकालना, द्विङ्कार-प्रस्ताव-ओङ्काररूपोद्गीथोवाचावयव-उद्गीथ-प्रतिहारोपद्रवनिधन-
 रूपमकिसप्तकालना च छान्दोग्ये द्वितीयाध्याये निरूपणमस्ति । तदत्र प्रस्तावाविषु साम्नकित्तु
 मध्यमा मक्तिरुद्गीथः । तदेकदेशप्रणवमात्रमुद्गीथपदप्राज्ञं छान्दोग्ये ; बृहदारण्यके तु तथाग्रहणे मान्ना-
 गावात् पूर्वोद्गीथग्रहणम् । एवञ्चोद्गीथे प्राणदृष्टिरित्युक्तावपि तत्र पूर्ण एव तद्दृष्टिरेष्यत्या । ततो वरं
 यथाश्रुति उद्गातारि प्राणदृष्टिः । उद्गीथेनेति तस्य करणत्वनिर्देशश्च उद्गीथविशिष्टाकारेणैवोद्गातः करण-
 त्वात् उद्गीथस्यापि करणनिविष्टत्वात् । परोवरीयस्त्वेति । वरीयसां परः परोवरीयान् । छान्दोग्य-
 षष्ठ्ये (७. ८) प्रथमम्, ‘य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते तस्मादुद्गीथः’ इति परमात्म-

सञ्ज्ञातश्चेत् तदुक्तम्, अस्ति तु तदपि । ३ । ३ । ८ ॥

उद्गीथविधेति सङ्ख्ययात् तत् विधैक्यमुक्त चेत् तत्-सङ्ख्येय विधेयभेदेऽप्यस्त्येव,
यथा अग्निहोत्रसञ्ज्ञा नित्याग्निहोत्रे, कुण्डपायिनामयाग्निहोत्रे च, यथा चोद्गीथविधेति
छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठकोदितासु बह्वीषु विद्यासु ॥ ८ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् । ३ । ३ । ९ ॥

छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके उक्तगन्धि त्रियासुद्गीथावयवस्य प्रणवस्य प्रथमप्रस्तुतस्यो
पास्यत्वेन व्याप्तेश्च तन्मध्यगतस्य, "तद् दवा उद्गीथमाजहु" इत्युद्गीथशब्दस्य प्रणव
विषयत्वमेव समञ्जसम् । अत्रयवे च समुदायशब्द 'पटो दग्ध' इत्यादिषु दृश्यते ।
अतश्चोद्गीथावयवभूत प्रणव एवोद्गीथशब्दनिर्दिष्ट इति स एव प्राणदृष्ट्योपास्य-
छान्दोग्ये प्रतिपत्तव्य । वाजसनेयक तु कृत्स्नोद्गीथविषय उद्गीथशब्द इति कृत्स्नोद्गी
थस्य कर्ता उद्गाता प्राणदृष्ट्योपास्य इति विद्यानानात्व सिद्धम् ॥ ९ ॥

इति अन्यथात्वातिकरणम् ॥ २ ॥

दृष्टिद्वीषे विहिता, अनन्तरम्, 'आकाश इति होवाच सर्वाणि हवा इमानि भूतान्याकाशादेव
समुत्पद्यन्ते स वा एव परोवरीशान् उद्गीथ' इति पुनस्तत्रैतत्तद्दृष्टि । तावता न विधैक्यम्—आरो
प्यस्याधिष्ठानस्य चोभयत्रैकत्वेऽपि हिरण्यविग्रहवस्त्वोन्नामकस्य अगत्कारणत्वपरोवरीयस्त्वादिरूपधर्ममे
दात् । तद्वत् अत्रोद्गीथाशब्दोभयत्र सत्त्वेऽपि तानन्मात्र उदधिकरूपविषयभेदात् न विधैक्यमिति ॥ ७ ॥

सञ्ज्ञात इति । सञ्ज्ञातस्तदुक्तं चेदित्यन्वयः । प्रथमतश्छन्दार्थो विधैक्यम्, द्वितीयार्थ
संज्ञेयम् । ननु स योगरूपचोदनाख्यानां चानुष्णामविशेषविधैक्यसाधकताया उक्तत्वात् संज्ञामात्रैक्य
मादाय कथमैक्यस्यकेति चेत्—शब्दान्तरादिषु भेदकप्रमाणेषु संज्ञामेदे कर्मभेदस्योक्तत्वात् तद्वैक्ये
तद्वैक्यमित्यभिमान । नन्वेवमपि परोवरीयस्त्वादिविधिति निदर्शनादेव एतच्छंका भोतिष्ठेति चेत्—
उच्यते । त्रियाया उद्गातृविषयकत्वे उद्गातृविधेति सञ्ज्ञा स्यात्, न तु उद्गीथविधेति इति शक्तिवृत्ताशयः ।
उद्गातृविद्याया अपि उद्गीथविषयकत्वसत्त्वात् उद्गीथविधेति संज्ञा, यथा मासाग्निहोत्रे नित्याग्निहोत्र
धमाया सत्त्वमालेणाग्निहोत्रसंज्ञेति समाधि । यथा चेति । संज्ञाया मुख्यामुख्योभयविषये, मुख्या-
नेकविषये चैक्यरूपये दृष्टम् । तत् प्रकृते यथास्य भवतित्याशयः ॥ ८ ॥

ननुपञ्चानुरोधत् छान्दोग्यप्रथमप्रपाठस्याक्षरमालविषयकत्वेऽपि सुट्प्रमाणदृष्टिखण्डेऽत्र द्वितीये,
वाजसनेयक इव पूर्णोद्गीथविषयकत्वात् व्याप्त्यत्राह व्याप्तेश्चेति । उत्तरास्यपीति । ननु द्वितीय-
सङ्घातान्ते, 'आगाता ह वै कामाना भवति य एतदेव विद्वान् अक्षरमुद्गीथयुपास्ते' इति निर्दिश-
प्रदक्षनं पर्याप्तम् । किमित्यनेकप्रदर्शनमिति चेत्—द्वितीयोपक्रमे पूर्णं गुह्यैवा उपसंहारस्यत्वादक्षरपद
मन्वया निनीपेत् यदि, तदुक्तम्, उत्तरत्रापि (४) ओमित्येतदक्षरमित्युपक्रम एव सत्त्वादिति
प्रतिशोधनाय ॥ ९ ॥

८५. सर्वाभेदाधिकरणम् ३-३-३ (कौपीतकिना.)

सर्वाभेदादन्यत्रमे । ३ । ३ । १० ॥

छान्दोग्यवाजसनेयकयोः प्राणविद्या आस्नायते, (छा. ५-१-१) “यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद, ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति । प्राणो वाच ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च” इत्यादि । तत्र ज्यैष्ठ्यश्रेष्ठ्यगुणकं प्राणगुणस्यं प्रतिपाद्य, वाचश्चक्षुश्चोत्रमनस्सु वनिष्ठत्वप्रतिष्ठात्वसम्पत्त्वायतनत्वाख्यान् गुणान् प्रतिपाद्य, वागादीनां देहस्य च प्राणायत्तस्थितित्वेन तदायत्तत्तत्कार्यत्वेन च प्राणस्य श्रेष्ठ्यं प्रतिपाद्य, वागादिसंबन्धितया श्रुतान् वनिष्ठत्वादीन् गुणांश्च प्राणसंबन्धितया प्रतिपादयति । एवं छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्यज्यैष्ठ्यश्रेष्ठ्यगुणको वनिष्ठत्वादिगुणकश्च प्राण उपास्यः प्रतिपाद्यते । कौपीतकिनां तु प्राणविद्यायां तथैव ज्यैष्ठ्यश्रेष्ठ्यगुणकः प्राण उपास्यः प्रतिपादितः ; न पुनर्वसिष्ठत्वादयो वागादिसंबन्धिनो गुणाः प्राणसंबन्धितया प्रतिपादिताः । तत्र संशयः— किमत्र विद्या भिद्यते, उत नेति । किं युक्तम् ? मिद्यते इति । कुतः ? रूपभेदात् । यद्यप्युभयत्र प्राण एव ज्यैष्ठ्यश्रेष्ठ्यगुणक

प्राणदृष्टिरूपोपासने विचारिते प्राणोपासनमेव सप्रति विचार्यते । धर्मरूपविषयभेदात् विद्याभेद उक्तः । तद्दृष्टान्तेन धर्मभेदप्रयुक्तविद्याभेदशंका । धर्मभेदोऽपि नास्तीत्यैक्यमिति परिहार । कौपीतकिप्राणविद्या शस्त्रान्तरोक्तप्राणविधातो मित्रा तदीयगुणाविषयकत्वादिति पूर्व-पक्षः । वाजसनेयकेति । तत्र (८ ६) ईषद्विज्ञानुपूर्वीकवाक्यमपि अत्र ग्राह्यम् । ज्येष्ठं च श्रेष्ठं चेति । मुख्यप्राणस्य वायुविकारत्वे, इन्द्रियाणाञ्च सर्वभूतपूर्वभाष्यहङ्कारजन्यत्वे च सति, कथं प्राणो ज्येष्ठ इति चेत्— सप्ततौ पश्चात्तन्त्वेऽपि कार्योयोगेऽस्यैव प्राथम्यात् । तदुक्तं शाङ्करे, (२-४. ८) “ज्येष्ठश्च प्राण ; शुभ्रनिपेकं ग्राह्यदारभ्य तस्य वृत्तिलाभात् । (अन्यथा) शुक्र पूयेत, न संभवेद्वा । श्रोत्रादीनां तु कर्णशुष्कसुखदिस्वानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभात् ज्येष्ठत्वम् । श्रेष्ठश्च प्राणः, गुणाधिक्यात् ; न वै शक्यामस्त्वहते जीवितुम् इति श्रुते” इति । वसिष्ठत्वेत्यादि । वाग्वाव वसिष्ठः ? (वसुमत्तमः) ; चक्षुर्वीचं प्रतिष्ठा (समविषयमभूतलक्षैक्यप्रदर्शनेन प्रतिष्ठान्करणम्), श्रोत्र वाच सप्त (वेदादिश्रवणसप्तिकरणम्), मनो हवा आधनम् (भोगायतनम्), प्रतिपाद्येति । को न श्रेष्ठ इति फलहोक्तिपूर्वप्रपञ्चयेत्यर्थः । प्रतिपादयतीति । यद्दह वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोसीत्यादिनेति शेषः । तदर्थश्च, वाग्मिनो वसुमत्तासंपादकत्वरूपवसिष्ठत्वशालिनी अहमिति यत्—तत् स्वद्वसिष्ठत्वमेव, त्वदधीनमेव मे तदिति यावत् । प्राणसंबन्धितयेति । गुणा एव कौपीतक्यनुक्ता इति शांकरम् । अत्र तु यद्दह वसिष्ठास्तीति पूर्वोक्तरीत्या नोक्ता, गुणास्तु कथिता एवेत्युच्यते । चतुर्थाध्यायत्वेन द्वितीयाध्यायत्वेन वा मते प्राणविद्याध्याये तदनुक्तावपि दशमाध्याये तदुक्तिर्नयमयूखमालिकेष्टा । उदाहरिष्यति च सिद्धान्तभाष्ये सत्तत्र वाक्यम् । मिद्यते इति । नन्वनुक्तिमालेख कथं भेदः । अनुक्तमन्त्यो ग्राह्यमिति सुगोपसंहारस्येष्टत्वादिनि चेत्—सत्यम् । अविशिष्टफलकक्रियाविषये गुरुलघुविकल्पयोगात् अश्रुतगुण-

उपास्य — तथाप्येकत्र वसिष्ठत्वादिभिरपि गुणैर्गुणैः प्राण उपास्य प्रतीयते ; इतरत्र तु तद्विधुर इत्युपास्यरूपमेदात् विद्याभेद —

इति प्राप्ते श्रुम् — सवाभेदादन्वयेने । नात्र विद्याभेद । अत्र कौपीतकिना प्राण-विद्यायामपि इने—वसिष्ठत्वादयो गुणा उपास्यास्सन्ति । कुत ? सवाभेदात्—प्रतिज्ञातप्राण ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्योपपादनप्रकारस्य सवस्य तत्राप्यमेदात् । तथाहि—उन्दोगानसनेयिना प्राण-विद्यायाम्, (छा ५, १, ६) “अहश्चेयमि व्युद्विरे”, (श्रु ८, १, ७) “अहश्चेयसं विचद-माना” इति श्लेषकस्य वागाद्येकैकप्रकरणे अन्वेषां सप्राणानान्द्रियाणां शरीरस्य च विद्यति तत्तत्कार्यं चाभिधाय सर्वेषां प्राणाधीनस्थितित्वतदधीनकार्यत्वाभ्यां प्राणस्य ज्यैष्ठ्य(श्रैष्ठ्य इ)-ह्युपपादितम् । एवमुपपादितं वागादिकायस्य प्राणाधीनत्वम्, “अथ हैन वागुत्राय यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तत् वसिष्ठोऽसि”, इत्यादिना वागादिभिरनूयते । कौपीतकिना प्राण विद्यायामपि प्राणज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यप्रतिपादनाय वागादिषु वसिष्ठत्वादयः प्रतिपादिता । (—) “अथ हेमा देवता प्रजापति पितरमेत्याहुवत्, को वै न श्रेष्ठ” इत्यादिना वागादिगताः गुणा वागादयश्च देहश्च प्राणाधीना इति प्राणस्य ज्यैष्ठ्य(श्रैष्ठ्य)ह्युपपादितम् । वागादिभिः स्वस्व-गुणानां वसिष्ठत्वादीनां प्राणाधीनत्वानुपादमात्रं तु न कृतम् । नैतावना रूपभेद ; वागा-दीनां वसिष्ठत्वादिगुणान्वितानां प्राणाधीनकार्यन्वोपपादनेनैव प्राणस्य वागादिवसिष्ठ-त्वादिगुणहेतुत्वस्य भिद्वत्वात् । तदेव हि प्राणस्य वसिष्ठत्वादिगुणयोगित्वात्, यत् वा-गादिवसिष्ठत्वादिहेतुत्वम् । अतोऽपि वसिष्ठत्वादिगुणयोगात् प्राणो(श्रैष्ठ्य)ह्येष्ट प्रतिपन्न इति नास्ति विद्याभेदः ॥ १० ॥ इति सर्वभेदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

महोदयैरन्यस्य वक्तव्यत्वेऽपि प्राणविद्यायां शुक्तिफलकत्वव्याप्येन फलत्वात्तन्मसंभवात् तद्वेदात् यथाश्रुति युक्तमनुष्ठानमिति नैकमिति पूर्वपक्षस्याशयः । किञ्च वागादिगतवसिष्ठत्वादीनां प्राणे वस्तुतोऽस्तेनवाह्यारोप एव वाच्यः । अन्यमेवाऽऽरोपः, यदेव वसिष्ठोऽस्तीति वाक्येनोच्यते । तद्वाच्यत्वान्वाह्ये तदारोपे भवाभावात् तद्विहितमेगोपासनमिति फलवैक्यम् । इदञ्च न पुनर्वसिष्ठत्वाद्य इति भाष्यम्बुद्धत्वं । अश्रुयमाणस्य फलवैक्यस्य कल्पनपक्षस्य फलसंबोगाविशेषभावात् विधेयपक्ष एव कल्पयामिति सिद्धान्त्या-शयः । सवस्य वसिष्ठत्वादेः प्राणाधीनत्वोपपादनप्रकारस्य कौपीतकिवाक्येऽप्यमेदात् अवशिष्टत्वात् यदहं वसिष्ठोऽस्मीति वाक्यस्य उत्कृष्टे निरुद्धगतगुणारोपायकत्वव्याप्यत्वेनेन वागादिहेतुत्वरूपव्याप्यत्वेन स्वीकारात् इमे वसिष्ठत्ववत्त्वाद्य तद्वैतत्पर्यवसिता कौपीतकिविद्यायामपि स्तीति सूच्यते । तदेव हि प्राणस्येति वाक्येन साक्षात्संबन्धित्वात्तन्मसंभवात् कल्पनानवसरञ्च भाष्यन्वते । अहश्चेयमि व्युद्विरे इति कान्दो-न्यम् । तत्रोपविषये, ह्यसत्त्वस्यैव श्रेय उत्कर्षोऽस्तीति विवाद इत्यन्त इत्येव । ज्यैष्ठ्यमिति । इद-मन्तरूपश्रैष्ठ्यं श्रेष्ठत्वादन्यत् श्रुत्युक्तम् । प्रशस्तस्य च । अथ प्रशस्तस्य इदस्य च । अत इह मन्वे-यवात्वं श्रेष्ठमिति पाठभावे श्रेष्ठमिति पाठे ज्योऽप्येव भाष्यगत प्रशस्तस्य इत्यनिकस्सन्, प्रशस्तस्यैव

८६. आनन्दाद्यधिकरणम् ३-३-४ (तै. आन)

प्राणविद्याङ्गविषयमन्यदपि निरूपणमनन्तरमेव करिष्यते । यथा प्राणस्य वसिष्ठत्वाद्यनुसन्धानेन विना ज्यैष्ठ्यश्रेष्ठत्वानुसन्धानानुपपत्तेरनुक्तानामपि वसिष्ठत्वादीनां कौपीतकि-प्राणविद्यायां प्राप्तिः ; तथा ब्रह्मस्वरूपानुसन्धानं यैर्गुणैर्विना नोपपद्यते, ते ब्रह्मविद्यासु सर्वास्वयनुसन्धेया इत्ययमर्थः प्रतिपाद्यते—

आनन्दाद्यः प्रधानस्य । ३ । ३ । ११ ॥

अत्र ब्रह्मस्वरूपगुणानां सर्वासु परविद्यासूपसंहारोऽस्ति, नेति विचार्यते । अग्रकरणाधीतानामुपसंहारे प्रमाणाभावात् प्रकरणश्रुतानामेवोपसंहार इत्येवं प्राप्ते - ब्रूमः—आनन्दाद्यः प्रधानस्य । अमेदादिति वर्तते : प्रधानस्य गुणिनो ब्रह्मणः सर्वेषूपसन्नेपुमेदात्, गुण्यपृथग्भावाद्गुणानाम्, सर्वत्वानन्दादयस्तद्गुणा उपसंहर्तव्याः ॥ ११ ॥

एवं तर्हि गुण्यपृथग्भावादेवानन्दादियत् प्रियशिरस्त्वादयोऽपि, “तस्य प्रियमेव शिरः” इत्यादौ ब्र-गुणत्वेन श्रुताः सर्वत्र प्रसज्येरन् ; नेत्याह—

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे । ३ । ३ । १२ ॥

ब्रह्मस्वरूपगुणानां प्राप्तानुच्यमानायां प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तिः, तेषामब्रह्मगुणत्वात् ;

इति मन्तव्यम् । श्रेष्ठचनिरूपणे श्रुतौ कथमपि नैष्ठ्यमप्यन्तर्भूतमिति वा, ज्यैष्ठ्यश्रेष्ठत्वेत्युभयस्योपक्रमे श्रवणादुभयस्याप्युपपादनीयत्वात् ॥ १० ॥

नन्वानन्दाद्यधिकरणसमनन्तर पुनः प्राणविषयविचारः करिष्यते । स इहैवास्तु, एकविषयविचारं समागम्यग्रहणौचित्यात् ; आनन्दाद्यधिकरणेन तस्य संगत्यभावोच्चेत्यत्राह प्राणविद्येति । अत्र पादे परविद्यानामिव दृष्टि-तद्विज्ञानामन्यविषयविद्यानामपि विचारः क्रियते । तत्र सर्वत्वादरपदर्शनार्थं संगत्यनुरोधेन च सकीर्णं च विचारः । वसिष्ठत्वाद्यनुसंधानेन विना—वागादिगतातिशयहेतुत्वस्य प्राणे ज्ञानं विना । प्राणविद्याया सर्वत्र वसिष्ठत्वाद्युपपादनपकारस्यैकरूपत्वात् सर्वत्र तद्वर्गग्रहणं युक्तम्, न तु सर्वपरविद्यासु आनन्दत्वादिग्रहणम्, तथोपपादनादर्शनात् । न च स्वरूपनिरूपकत्वाद्यनुसंधानस्यावश्यकत्वम्, अगतकारणम्, सर्वत्र, नारायण इत्यादिपरैरपि ब्रह्मणो ग्रहणात् आनन्दत्वादि विना तद्ग्रहणासम्भवस्य दुर्ध्वत्वादिति पूर्वपक्षयाक्षयः । ब्रह्मस्वरूपगुणानाम्-यावदाश्रयभाविना ब्रह्मगुणानाम् । तेन तद्वर्गभूतज्ञानपरिणामादिव्यावृत्तिः । प्रमाणाभावादिति । यदि प्रधानस्य ब्रह्मणोऽनुगतत्वमेव तत्र मानम्, तर्हि सर्वोपसंहाराद् विद्याभेद एव न स्यात् । एतन्मात्सरोपसंहार्यत्वे विशिष्य प्रमाणं नास्तीति ॥ ११ ॥

अमेदादिति । आनन्दमयोमासनातिरिक्तोपासनविषयत्वं साध्यम् ; आनन्दत्वादिः पक्षः, सर्वोपासनविषयवर्तिकत्वादिति हेतुः । अस्य प्रियशिरस्त्वपारमैश्वर्यादिगुणेषु व्यभिचारसंकायाः क्रमेण परिहारकं सुब्रह्ममुपरि । लोके संस्थानस्य स्वरूपनिरूपकत्वदर्शनात् आनन्दमयविद्ययां विशिष्योक्तत्वाच्च प्रथमं प्रियशिरस्त्वादिग्रहणम् । अप्राप्तिः अनुपास्यता । अब्रह्मगुणत्वात्—वस्तुतो ब्रह्मवर्णत्वाभावात् । ननु कथं-

ब्रह्मण पुरुषविश्वरूपणमात्रान्तर्गतत्वान् प्रियशिरस्त्वादीनाम् । अथवा शिर पञ्चपुञ्जध-
वयवमेदे सति ब्रह्मणोऽप्युपचयापचर्या प्रसज्येयाताम् । तथा च सति " सत्य ज्ञानमनन्त
ब्रह्म' इत्यादि विरुध्यते ॥ १२ ॥

नन्वेवमेव ब्रह्ममयान्धिनामेरैधयगाम्भीर्यौदार्यकारुण्यादीना गुणानामनन्ताना गुण्य-
पृथक्स्यत्त्वमात्रेण, तत्राश्रुतानामप्युपसहारे मर्ये मवत्र प्रमज्येरन्, जानन्त्यादुपसहारा-
शक्तिश्च—तत्राह—

इतरे त्वर्थसामान्यात् । ३ । ३ । १३ ॥

दुश्शब्दशोध व्यापयति । इतरे तु आनन्दादय अर्थसामान्यात् सर्वत्रानुवर्तन्ते । ये त्वय
समाना — अथस्वरूपनिरूपणधर्मत्वनाथप्रतीत्यनुबन्धिन , तेऽर्थस्वरूपवत् सचत्रानुवर्तन्ते ।
ते च गुणा मत्यज्ञानानन्दात्मत्वानन्तत्वानि । (तै भृगु १) " यतो वा इमानि "

मेवम् । न च सावयवत्व दोष एतदनुरोधेन प्रथमवार्हृनिनाश्यन्यस्वराहित्यभ्यैव निष्कलमित्यादि-
वशितत्वममनादित्यत्र ममुचितदोषोपयास क्रियते उपचयेति । शिर पञ्चादीना निमित्तपरिमाणकतया,
सादृशपरिमाणभाव तथा व्यवहारायोगात् ब्रह्मणरपि तन्निष्ठौ स्थूलत्वकृशत्वादेरैवायथ म्दीकायतया विभु-
सम्गतमनन्तमित्यादिगमितिविमुक्तादिप्रधानार्थभङ्ग स्यात् । अनो नेमे वास्तवा इति ॥ १२ ॥

आनन्दत्वादय प्रियशिरस्त्वादय इति धर्मव्यूहद्वयं पञ्चमम् । तत्र प्रियशिरस्त्वादय इवेतरेऽपि
न सर्वत्र भवन्ति, नरैकेषा त्दभाव तेषामवस्तुत्वात्, अथेपा त्दभावस्तु सर्वपरकगोसिद्धिप्रतामाभावात् ।
त्वर्थ प्रयोग — इतरे आनन्दत्वादयो न सर्वसाधारणा सर्वत्रोपदिष्टत्वाभावात् ऐधयशदिवत् इत्याशंकायाग्-
निरूपितस्वरपविशेषणत्वमुपाधिरत्नानुमाने दत्युच्यते उपरि । अन्यथा स्वरूपनिरूपकधर्मस्याप्रनुपदिष्ट-
त्वमात्तेजाननुसंधेयत्वे धर्मनुसंधानमेव न स्यात् । अत एव तस्य स्वरूपनिरूपकता ॥ ननु स्वरूपनिरूप-
वत्वमेवासिद्धमित्युच्यते ॥ नैवम् सर्वत्र घटपत्रादौ अर्थवस्तु-प्रमेय मृत्तयादिशब्दोपस्थाप्यतादृशायां घट-
त्वादेरप्राप्तत्वेऽपि तस्य स्वरूपनिरूपकत्वमानुभक्तिम्-वन्त्वन्तरयैलक्षण्याप्रयोजकधर्मसङ्घावस्य प्रतिबन्धु निय-
त्तत्वात् । तद्वत् ब्रह्मणोऽपि सादृशेन धर्मेण भाव्यम् । जगत्कारणत्वेनावगतस्य तस्य सर्वचेतनाचेतनवस्तु-
वैलक्षण्यावगमकतया सत्यचजानत्वादि शोषकरुणात्प्रायसेपमिति तस्य स्थिते तथाप्ये, पन्थान्तरमत्तिसर्वधि-
त्वान्निमुखेन विना धर्मिप्राहृक प्रमाणमिन्द्रियादिन्यं वा अन्यादृशं वा यद् तत्प्रदणार्थमासविकारसं ज्ञानम्,
तन् तदा तद्वर्गपुरस्सरमेव धर्मि गृह्णातीनि सिद्धयति स आनन्दत्वादि स्वरूपनिरूपक इति भाव । स्वार्थस्तु
— इतरे प्रियशिरस्त्वावर्तिरिक्ता प्रायुक्ता आनन्दत्वादय सर्वसाधारणा अर्थसदृशत्वात् धर्मिपत्यन्तनियत-
प्रत्ययविषयत्वानि । अये न साधारणा अद्वयात्वादित्युक्त भवति । किञ्च गुणान्तराणां निरूपितस्वरूप-
विशेषणत्वं कस्यचित् स्वरूपनिरूपकधर्मत्वाभावे क्व स्यात् । निगमनाधिरहेण गाम्भीर्यौदार्यौरी कस्य-
चित् तयात्प्रकल्पनायोगात्, अत्रो वा प्रयत्नगाच्च । उक्त सत्यज्ञानमित्यादि गवादेर्गोत्वाविक्रमिव स्वरूप-
निरूपकत्ववस्तीय इति । पूर्व कारणत्वज्ञाने सति लौकिककारणन्यायशुद्धितदोषपरिहाराय शोध्यते

इत्यादिना जगत्कारणतयोपलक्षितं ब्रह्म, (तै. आनं.), “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तै. भृगु. ६) “आनन्दो ब्रह्म” इति आनन्दादिभिर्हि स्वरूपतो निरूप्यते । अत उपास्य-
ब्रह्मस्वरूपावगमाय सर्वासु विद्यास्वानन्दादयोऽनुवर्तन्ते । ये तु निरूपितस्वरूपस्य ब्रह्मणः
कारुण्यादयो गुणाः प्रतिपन्नाः, तेषां गुण्यपृथक्स्थितत्वेऽपि प्रतीत्यनुवन्धित्वाभावात्,
ये यत्र श्रुताः, ते तत्रोपसंहार्याः—इति निरवद्यम् ॥ १३ ॥

यदि—उपचयापचयप्रसङ्गात् प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मणः पुरुषविधत्वरूपणमात्रार्थाः,
न तु ब्रह्मगुणाः—तर्हीतथारूपस्य ब्रह्मणः तथात्वेन रूपणं किमर्थं क्रियते ? अतथाभूतस्य हि
तथात्वरूपणे केनचित् प्रयोजनेन भवितव्यम् । यथा, (कठ. १-३-३) “आत्मानं रथिनं
विद्धि” इत्यादिनोपासकस्य तदुपकरणानां च रथिरथादित्वरूपणम् उपासनोपकरणभूत-
शरीरेन्द्रियादिवशीकरणार्थं क्रियत इत्युक्तम् । न चेह तथाविधं किञ्चित् प्रयोजनं दृश्यते
इति बलाद् ब्रह्मगुणत्वं प्रियशिरस्वादीनामभ्युपेत्यम् । तत्राह—

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् । ३ । ३ । १४ ॥

प्रयोजनान्तराभावादाध्यानायायं रूपणोपदेशः क्रियते । आध्यानम् अनुचिन्तनम्
उपासनमुच्यते । “ब्रह्मविदामोति परम्” इत्यत्रोपदिष्टाऽऽध्यानरूपवेदनसिद्धये ह्यानन्दमय-
ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमानन्दमयं ब्रह्म प्रियमोदादिरूपेण विमज्ज्य शिरःपक्षादित्वेन रूपयित्त्वोप-
दिश्यते । यथाऽऽत्ममयः पुरुषः अयं देहः शिरःपक्षादिभिः, “तस्येदमेव शिरः” इत्यादिना
शुद्धावारोप्यते, यथा च प्राणमयमनोमयविज्ञानमयाः, “तस्य प्राण एव शिरः” इत्या-
इति ज्ञापयति कारणतयोपलक्षितमिति । उपलक्षितमिति पदस्वारस्यात् जगत्कारणत्वज्ञानाभावेऽपि एत-
त्स्वरूपनिरूपकज्ञान भवितुमर्हतीति ज्ञाप्यते । वक्ष्यति च, “नाना शब्दादिभेदात्” इत्यत्र भाष्ये जगत्कार-
णत्वं कतिपयोपासनप्रतिनियतमिति । निरवद्यमिति । एवञ्च प्रथमसूत्रे अर्थसामान्यस्यैव हेतुत्व निदक्षितमिति
न व्यभिचार इति भावः । गुण्यपृथक्स्थितत्वेऽपीति । गुणिनो गुणापृथक्सिद्धिरप्यपेक्षिता । ये गुण्यं
विहाय गुणी कदापि न भवति, स एव प्रायः स्वरूपनिरूपको भवतीति ॥ १३ ॥

आध्यानायेत्यादिसंज्ञाणां प्रियशिरस्त्वपृष्ठानन्वर्थस्य युक्तत्वेऽपि प्रथमसूत्राभिप्रायाविष्करणान्तर-
चक्षात् सूचीकटाहन्यायाच्च ‘इतरे’ इति मूलस्य मध्ये निवेशः । बलादिति । प्रियमोदादयो ब्रह्मावयवा एव ;
वैश्वानरविधाया पद्मस्यशरीरेष्वेव द्युमभृत्पु मूर्धत्वाविकल्पनवत् अवयवेष्वेव शिरस्त्वादिमात्स्य कल्प-
नास्वीकारात् नोपचयापचयप्रसक्तिः । एवञ्चावयवसंस्थानाशाः विभुगता एवेति द्रव्यान्तरसंस्थानवत् अर्थ-
सामान्यात् स्वरूपनिरूपका भवन्वित्थाशयः । तत्र स्वप्नस्य किञ्चित्प्रयोजनपददर्शनेन तदभावशंकावारणमत्र
सूत्रे ; सावयवत्वदूषणमनन्तरसूत्रे इति विवेकः । प्रयोजनान्तराभावादिति । ब्रह्मण्येकस्य नामस्य प्रियत्वम्,
अन्यस्य मोदत्वमिति रीत्यादरणे लोके प्रियमोदादीनामानुसूत्याशे वैषम्यसत्त्वात् ब्रह्मणः सर्वाशैक्यत्वे न
स्यात् । अतोऽत्ममयस्य पुरुषस्य मूर्तेः प्रथम गृहीतत्वात् मूर्तित्वारोपे सुग्रहत्वं स्यादिति पुरुषविधत्वरूप-
87

ब्रह्मण पुनरुपिधत्तपणमानान्तगतान् प्रियगिरिभार्यानाम् । अथवा गिरिपक्षपुच्छाय-
वयवमेव मति प्रमणोऽयुपचयाप र्था प्रमज्जेयाताम् । तथा च मति “ मत्स्य ज्ञानमनन्त
ब्रह्म ’ इत्यादि विरुध्यते ॥ १० ॥

नन्वेवमेव प्रममर्गि रनामपै प्रयगाम्भीर्यौदार्यकार्मण्यादीना गुणानामनन्ताना गुण्य-
पुषद्विख्यतस्त्वमात्रेण, तयाश्रुतानामायुपमहार मर तत्र प्रमज्ज्यन्, ज्ञानन्त्यादुपगहारा-
शक्तिश्च—तत्राह—

इतरे त्वर्थसामान्यात् । ३ । ३ । १३ ॥

तुशब्दशोथ व्यावतयति । तत्र तु ज्ञानन्त्याय नर्थमाभा गन् मरानुरतन्त । ये स्वय
समाना — अथस्वरूपनिरूपणधर्मत्वनाथप्रतीत्यनुगन्धिन , नश्यन्वस्परन् मरानुपतन्त ।
ते च गुणा मत्स्यनानान दामलत्वानन्तत्त्वानि । (तै श्रु १) “ यतो या इमानि ”
मेवम् । न च मातमर गोप नन्दनुरो मन प्रथम नर्हीनादत्र यत्र राति त्थभैर निष्कटनित्या दि-
वन्तितत्वमभार्यादित्यत्र ममुचित्तदोषोप याम निश्चते उपचयति । गिरि प गदीना मिन्नपरिमाणकतया,
तादृकपरिमाणभाव तथा न्यवहारयोगात् ब्राह्मणं तन्निष्ठौ मूलत्वदृश वादेर्यथायथ श्रीकामया विभुं
सवगतमनन्तमित्यादिगमितत्रिमुक्त्वादिप्रधानाथमज्ञ स्यात् । अतो नेमे वास्तवा इति ॥ १२ ॥

आनन्दत्वादय प्रियगिरिस्त्वादय इति धर्म गृह्यत्व प्रहृतम् । तत्र प्रियगिरिस्त्वादय इवतरेऽपि
न सर्वत्र भगति, नैकैषा तदभाव तेषामवस्तुत्वात्, अथेषा तदभावस्तु सर्वपरमापनिष्ठत्वामावात् ।
तदय प्रयोग — इतरे आनन्दत्वादयो न सर्वसाधारणा सर्वज्ञोपदिष्टत्वामावात् पेश्यादित् इत्याशकायाग्-
निरूपितस्वरूपनिरोपणत्वमुपाधिरह्यानुमाने इत्युच्यते उपरि । अन्यथा स्वरूपनिरूपकधर्मत्वात्प्रनुपनिष्ठ-
त्वमात्रेणाननुसधेयत्वे धर्मनुसंधानमेव न स्यात् । अत एव तस्य स्वरूपनिरूपकता ॥ ननु स्वरूपनिरूप-
कत्वमेवासिद्धमित्युक्तम् ॥ नैवम् सर्वत्र घटपमादौ अर्थ-वस्तु प्रमेय मृन्मयादिशब्दोपस्थाप्यतादशया घट-
त्वादेरप्राप्तत्वेऽपि तस्य स्वरूपनिरूपकत्वमानुभविकम्-वस्तुन्तरपैलक्षण्यापथोजकधर्मसद्भावस्य प्रतिबन्धु निय-
तत्वात् । तद्वत् ब्रह्मगोऽपि तादृशेन धर्मेण भाव्यम् । जगत्कारणत्वेनावगतस्य तस्य सर्ववैतनाचेतनबन्धु-
वैलक्षण्यावगमकतया सत्यवजान्तवादि शोधकभाव्यावसेयनिति तस्य स्थिते सत्तात्वे, पदार्थान्तरपरिसंखधि-
त्वान्निमुल्लेन विना धर्मिग्राहक प्रमाणनिन्द्रियादिजन्यं वा अन्यादृशं वा यत्र तन्प्रहृणार्थमाप्तविकासे ज्ञानम्
तत् तदा तद्वर्षपुरस्सरमेव धर्मि गृह्णातीति सिद्धयति स आनन्दत्वादि स्वरूपनिरूपक इति भाव । सूत्रार्थ-
— इतरे प्रियगिरिस्त्वावतिरिक्ता प्रागुक्ता आनन्दत्वादय सर्वसाधारणा अर्थसदृशत्वात् धर्मिप्रत्यक्षनियत्-
प्रत्यक्षविषयत्वान्ति । अये न साधारणा अतयात्वावित्युक्त भवति । किञ्च गुणान्तराणां निरूपितस्वरूप-
विरोपणत्वे कस्यचित् स्वरूपनिरूपकधर्मत्वाभावे कथं स्यात् । त्रिनिगमनादिरहेण गाम्भीर्यौदार्यौ कस्य-
चित् तथात्प्रकल्पनायोगात्, अत्रोच्चार्यवपसमाह । तत्र सत्यज्ञानमित्यादि गवादेर्गोत्वादिक्वपि स्वरूप-
निरूपकमवसीयत इति । पूर्वं कारणत्वज्ञाने सति लौकिककारण-मायशक्तिदोषपरिहाराय शोच्यते

इत्यादिना जगत्कारणतयोपलक्षितं ब्रह्म, (तै. आनं.), “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तै. भृगु. ६) “आनन्दो ब्रह्म” इति आनन्दादिभिर्हि स्वरूपतो निरूप्यते। अत उपास्य-
ब्रह्मस्वरूपावगमाय सर्वासु विद्यास्वानन्दादयोऽनुवर्तन्ते। ये तु निरूपितस्वरूपस्य ब्रह्मणः
कारूप्यादयो गुणाः प्रतिपन्नाः, तेषां गुण्यपृथक्स्थितत्वेऽपि प्रतीत्यनुबन्धित्वाभावात्,
ये यत्र श्रुताः, ते तत्रोपसंहार्याः—इति निरवधम् ॥ १३ ॥

यदि—उपचयापचयप्रसङ्गात् प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मणः पुरुषविधत्वरूपणमात्रार्थाः,
न तु ब्रह्मगुणाः—तर्ह्यतथारूपस्य ब्रह्मणः तथात्वेन रूपणं किमर्थं क्रियते? अतथाभूतस्य हि
तथात्वरूपणे केनचित् प्रयोजनेन भवितव्यम्। यथा, (कठ. १-३-३) “आत्मानं रथिनं
विद्धि” इत्यादिनोपासकस्य तदुपकरणानां च रथिस्थादित्वरूपणम् उपासनोपकरणभूत-
शरीरेन्द्रियादिवशीकरणार्थं क्रियत इत्युक्तम्। न चेह तथाविधं किञ्चित् प्रयोजनं दृश्यते
इति ब्रह्माद् ब्रह्मगुणत्वं प्रियशिरत्वादीनामभ्युपेत्यम्। तत्राह—

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् । ३ । ३ । १४ ॥

प्रयोजनान्तराभावादाध्यानायायं रूपणोपदेशः क्रियते। आध्यानम् अनुचिन्तनम्
उपासनमुच्यते। “ब्रह्मविदामोति परम्” इत्यत्रोपदिष्टाऽऽध्यानरूपवेदनसिद्धये ह्यानन्दमय-
ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमानन्दमयं ब्रह्म प्रियमोदादिरूपेण विभज्य शिरःपञ्चादित्वेन रूपयित्वोप-
दिश्यते। यथाऽञ्जमयः पुरुषः अयं देहः शिरःपञ्चादिभिः, “तस्येदमेव शिरः” इत्यादिना
बुद्धावारोप्यते, यथा च प्राणमयमनोमयविज्ञानमयाः, “तस्य प्राण एव शिरः” इत्या-
इति ज्ञापयति कारणतयोपलक्षितमिति। उपलक्षितमिति पदस्वारस्यात् जगत्कारणत्वज्ञानाभावेऽपि एत-
त्स्वरूपनिरूपकज्ञान भवितुमर्हतीति ज्ञाप्यते। वक्ष्यति च, “नाना शब्दादिमेदात्” इत्यत्र भाष्ये जगत्कार-
णत्वं कतिपयोपासनप्रतिनियतमिति। निरवधमिति। एवञ्च प्रथमसूत्रे अर्थसामान्यत्वेव हेतुत्व निरुक्तिमिति
न व्यभिचार इति भावः। गुण्यपृथक्स्थितत्वेऽपीति। गुणिनो गुणापृथक्स्थितिरूपेक्षिता। ये गुण्यं
विहाय गुणी कदापि न भवति, स एव प्रायः स्वरूपनिरूपको भवतीति ॥ १३ ॥

आध्यानायेत्यादिगुणाणां प्रियशिरस्त्वृत्तानन्तर्हस्य युक्तत्वेऽपि प्रथमसूत्राभिप्रायाविष्करणान्तर-
वशात् सूचीकटाह्न्यायाच्च ‘इतरे’ इति सूत्रस्य मध्ये निवेशः। षष्ठादिति। प्रियमोदादयो ब्रह्मावयवा एव ;
वैधान्तविधाया परमत्स्यशरीरेष्वेव शुभभृतिषु मूर्धत्वात्किरूपनवत् अवयवेष्वेव शिरस्त्वादिमात्रस्य करुप-
नास्वीकारात् नोपचयापचयप्रसक्तः। एवञ्चावयवसंस्थानांशः विसृगता एवेति द्रव्यान्तरसंस्थानवत् अर्थ-
सामान्यात् स्वरूपनिरूपका भवन्वित्याशयः। तत्र रूपणस्य किञ्चित्प्रयोजनप्रदर्शनेन तदभावसंकावारणमत्र
सूत्रे, सावयवस्वरूपणमन्तरसूत्रे इति विवेकः। प्रयोजनान्तराभावादिति। ब्रह्मण्येकस्य भागस्य प्रियत्वम्,
अन्यस्य मोदत्वमिति रीत्यादरणे लोके प्रियमोदादीनामानुक्त्यादौ वैषम्यसत्त्वात् ब्रह्मणः सर्वावैक्यत्वं न
स्यात्। अतोऽञ्जमयस्य पुरुषस्य मूर्तेः प्रथमं गृहीतत्वात् मूर्तित्वारोपे सुमहत्त्वं स्यादिति पुरुषविधत्वरूप-

दिना प्राणाद्यनयवृद्धावारोप्यन्त—एवमेव्योऽथान्तरभूतस्तदन्तरात्मा आनन्दमयोऽपि प्रियमोदादिभिरङ्गैश्च शिर प्रभृतिरनेन रपितैराध्यानाय वृद्धात्रारोप्यते । एतमानन्दमयो-पलक्षणत्वात् प्रियशिरस्त्वादीनाम्, न मवदा आनन्दमयप्रतीतावनुगतन्ते ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च । ३ । ३ । १५ ॥

“अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय ” इत्यात्मशब्देन निर्देशात् आत्मनश्च शिर पक्ष-पुच्छासमवात् प्रियशिरस्त्राद्य तस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं रूपणमात्रमिति गम्यते ॥ १५ ॥

ननु, “अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय ”, “अन्योन्तर आत्मा मनोमय ” इत्यात्म-शब्दस्यानात्मस्वपि पूर्वं प्रयुक्तत्वात्, “अन्योन्तर आत्माऽऽनन्दमय ” इत्यात्मशब्दस्य परमात्मविषयत्व कथं निश्चीयते? तत्राह—

आत्मगृहीतिरितरवत् उत्तरात् । ३ । ३ । १६ ॥

“अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय ” इत्यात्माऽऽत्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणम्, इतरवत्—यथेतरत्र (पेटे १ १ १) “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । स ईक्षत लोकान्नु-सृजे ” इत्यादिप्यात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणम्, तद्वत् ॥ कुत एतत्? उत्तरात्—

“सोऽकामयत बहु स्या प्रजायेय ” इति आनन्दमयविषयादुत्तराद्वाक्यात् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्—स्यादवधारणात् । ३ । ३ । १७ ॥

पूत्र प्राणमयादिष्वनात्मसु आत्मशब्दान्वयदर्शनात् नोत्तरान्निधेतुं शक्यत इति चेत्—स्यादवधारणात् । स्यादेव निश्चय । कुत? अवधारणात् । पूत्रतापि, “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशं सभूत ” इति परमात्मन एव बुद्ध्याऽवधारितत्वात् । अन्नमयादन्तरे प्राणमये प्रथमं परमात्मबुद्धिरवतीर्णा, तदनन्तरं च प्राणमयादन्तरे मनोमये, ततो विज्ञानमये; तत आनन्द-मये, प्रक्रान्ता परमात्मबुद्धिं तदन्तराभावात्, उत्तराच्च “सोऽकामयत ” इति वाक्यात्

रूपनेयमनवयव एव बौद्धाख्यवकरूपनयेति भावः । आनन्दमयोपलक्षणत्वात् । मियादीनां सर्वेषां सुखानामेतर्दशस्वरूपणेन मयडर्भापरिच्छिन्नरजोभनमात्ममिति नोपासनविषयत्वं साक्षादिति भावः ॥ १४ ॥

अनवयवत्वमाह आत्मेति । आत्मन स्वयंप्रकाशतया अहमित्येकत्वभावे यथा जीवे, तथा “अहमिमास्तिस्तो देवता ” इत्येवं परमात्मन्यपीति नावयवसंघात आत्मा । एकैकस्याप्यशस्याहंत्वेऽने-काहमर्कसंघातता, एकाऽनुभूतम्यान्वास्तव्यता, विश्रुत्वलप्रवृत्त्यादि च स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

आत्मशब्दस्यास्य न निरवयवत्वस्याऽवकत्वम्, प्रत्युत पूर्वपर्यायानुरोधेन पुरुषविषयत्वात् प्रियशिर-स्त्वादिभिः सावयवमन्त्रैवातानन्दमयोऽनात्ममूत इति स्थान्ति शैकामनुवदति नन्विति ॥ १६ ॥

उत्तरानुरोधेनार्थव्रीकाराद्द्वरम् उपक्रमानुरोधेनाऽऽत्मशब्दस्यामुरुप्यत्वम्, आत्मशब्दोऽर्थं नात्मत्वा-भिप्रायेण प्रयुक्तं अतत्यात्मशब्दत्वात् प्राणमयादिविषयकात्मशब्दवदिति शैकामनुवदति अन्वया-दिति । सर्वोऽप्यात्मशब्दो मुख्यार्थक एवात्र शब्दे । तदमेदस्यासंभवस्तले परमारोप । अतो

प्रतिष्ठतेति, उपक्रमेऽप्यपरमात्मनि परमात्मबुद्ध्या आत्मशब्दान्वयः इति निरवधम् ॥१७॥

इति आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥ ८७. कार्याख्यानाधिकरणम् ३-३-५ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् । ३ । ३ । १८ ॥

पूर्वप्रस्तुतप्राणविद्याशेषभूतमिदानीं चिन्त्यते । छान्दोग्यवाजसनेयकयोः ज्येष्ठं च श्रेष्ठं प्राणमुपास्यमुक्त्वा, प्राणस्य वासस्त्वेनाऽऽपोऽभिधीयन्ते । छान्दोग्ये तावत्, (छा. ५-२-२) “स होवाच, किं मे वासो भविष्यतीति । आप इति होचुः । तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधति । लम्भुको ह वासो भवति । अनग्नो भवति” इति । वाजसनेयके, किं मे वासः इति प्राणेन पृष्ठा वागादयः ऊचुः, (माध्यं ९) “आपो वासः” इति । “तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्ति ; अशित्वा चाचामन्ति, एतमेव तदनमनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते । तस्मादेवंचित् अशिष्यन् आचामेत्, अशित्वा चाचामेत् । एतमेव तदनमनग्रं कुरुते” इति ।

तत्र संशयः-किमत्राचमनं विधीयते, उतापां प्राणवासस्त्वानुसन्धानमिति । ‘अशिष्यन् आचामेदशित्वा चाचामेत्’ इत्याचमने विधिप्रत्ययश्रवणात्, ‘एतमेव तदनमनग्रं कुरुते’ इति वेदने विधिप्रत्ययाभावात् अनग्रतासङ्कीर्तनस्य स्तुत्यर्थतयाऽन्वयोपपत्तेश्च, भोजनाङ्गस्याऽऽचनोपक्रमविरोधः । प्रत्युतोपक्रमोपक्रमः सिद्धान्तसाधक इति भावः । तथाच प्रियशिरस्त्वादेरात्मन्ययोगात् न संस्थानरूपस्वरूपनिरूपकधर्मतेति ॥ १७ ॥

संगतिमाह पूर्वैति । वसिष्ठत्वादिः प्राणविद्यायामिव, परविद्यायामानन्दत्वादिरवश्यानुसंधेय इति तत्प्रसंगप्राप्तविचारे दृष्टे, पूर्वप्रकृतप्राणविद्याविषयविचारान्तरमवसरसंगत्येति भावः । यद्वा इदानीमिति पदेनानन्दाद्यधिकरणेन साकं संगतिरस्त्येवेति ज्ञापनात् पूर्वप्रस्तुतेत्यादिकथनम्, ईदृशविद्यान्तरापेक्षया प्राणविद्यायां श्रीभोपस्थितिप्रदर्शनार्थम् । का तर्कवान्तरसंगतिरिति चेत्—परविद्यायां प्रियशिरस्त्वादेरवास्तवत्वात्तानुसंधानमिति वाक्यस्याऽऽन्यपर्यं यथोक्तम्, तथा प्राणविद्यायामपि काष्णपनिकाब्वासस्त्वानुसंधानं विहाय विधिश्रवणादवश्यविधेयाचमनविधिस्वीकारेण वास.कीर्तनस्यार्थवादतयाऽऽन्यपर्यमेव युक्तमिति शक्यात् दृष्टान्तसंगतिरिति । प्रियशिरस्त्वविषयकसुत्राण्येव हि बहून्वन्ते, अत एवमवगम्यते । अद्भिः परिदधति अद्भिर्वेष्टयन्ति—आच्छादयन्ति—अपो वासोवत् कुर्वन्तीति यावत् । लम्भुकाः-लम्भवान् । वासोलामवान् भवति । क इति चेत्—प्राणवासस्त्वानुसंधायी तत्कृतुनयात् वासस्वी भवतीति सिद्धान्ती ब्रूयात् । अह्न पूर्वोत्तरपक्षद्वयसंमतार्थ—एवं प्राणस्याद्भिः परिधानात् प्राणो वासस्वी अनग्न कृत इत्येतावानेष स्यात् ; अनमनग्रं कुरुते इति श्रुत्यनुरैककण्ठ्यात् । आपो वास इति इत्यत्र वाचयत्प्रसङ्गः । अतः ऊचुरित्यस्य कथमुपर्यन्वय इति न शक्यम् । श्रुतौ वाक्यव्यवधानादपि नैकवाक्यता । तदेवमुभयलाब्वासस्त्वं श्रुतमिति विचारोपयोगितया दर्शितम्, अयं विचारविषयवाक्यं गृहीत्वा सशयाद्याह तद्विद्वांस इत्यादिना । किमन्तेति । मन्यन्ते एवंविदित्यत्र किं वाक्यनर्भयम्, उत आचामेदिति विधाविति भावः । कुरुते इतीत्यस्य अनग्रतासंकीर्तनस्येत्यान्वयः । ननु विधिश्रवणेऽपि प्राप्तत्वात् विध्यसंग्रह इत्यत्राह भोजनेति ।

मनस्य स्मृत्याचारप्राप्त-वन, विधिप्रत्यययत्नान् प्राणविद्याज्ञमाचमनान्तं त्रिधीयत—

इति प्राप्तं त्रयम् — आचमनीयानामपा प्राणस्य वामम्बालुगन्धानमेव(वह)-अपूर्वम्-
अप्राप्तमिह(स) त्रिधीयते, कायाख्यानात् अप्राप्ताख्यानात्, अप्राप्तार्याने ग्रन्थस्यार्थवत्त्वा-
दित्यथ । एतदुक्तं भवति (छ) “किं मे वाम ” (च) “आपा वाम ” (छ) “अग्निः परिदधति”
(च) “एतमेव तदनमनस कुरुत” इत्युपक्रमोपमहारयोर्वाक्यभ्यां प्राणनामोदृष्टिपरत्तप्रतीने

त्रिधयवणे विधिकल्पनाद्धं । त्रिधयवण- ॐ वामप्रमाणान्वर्कर्मविधानमिति भाव ।

यदि चिन्तनमविवक्षितम् तर्हि 'धोत्रिया अगिन्यन् आचामन्ति, अग्निवा चाचामन्ति,
एतमेव तदनमनसं कुर्वन्' इत्यनापदेन स्यात् त्रिद्वाम त्रि, मन्थ इति च पाठात् प्राणविद्या
विद्या आचमनतीयासम्प्रदायानुसंधानं कुर्यात् इत्युक्तान्तरान् न च विधेयम् । एवंविदाच्चापेक्षितं
उपरितनवाक्ये, स्नात्वा भुञ्जीतेत्येवोपपत्तौ विधिप्रमत्तस्यै स्वरसत्त्वात् आचमनार्थकस्य घातोरनुवाद
त्वेन भीमासमानं मिद्वान्माह आचमनीयानामिति । अपूर्वमित्यथा अप्राप्तमिति । इति अनुसु
धानविधिसंनिधौ इत्यथ । (उपनिषत्सूत्रेऽपि,) किं मे अत्रम् किं मे वास इति द्वयं पृथं पठितं लोकान्तु
वागान्मिच्छते । तत्र प्रथमे अत् किञ्चित् आ धम्य वा शत्रुनिभ्य, तत् ते अत् उत्तरात्—
प्राणत्वानुसंधाने विरक्षितमिति, न ह्यथा एवंविदि किञ्चनान्तं भवतीति एवमित्यदतो ६ ॥
चर्यात् प्राणवासस्त्वानुसंधानमत्र विधिस्तनमिति ज्ञायते । कार्यारख्यानात्तिस्य भाष्ये ॥

अन्य अतएवेति भाष्येण ज्ञापयिष्यते । तद्वदत्त इहतिपदेनाप्यर्थ एकोऽभिसहितो भवति इति चेत्—
स्यानुसंधानरूपकार्यत्वाऽऽख्यातत्वात् तद्वदपूर्वं विधेयमिति, कार्यस्य अप्राप्तस्यैवाख्यात् एतस्मादात्मन
नुसंधान विधेयमिति, छान्दोग्ये अप्परिधानस्यैवाख्यानात् आचमनानुसंधानात् तदेवापूर्वाप्राणमये प्रथम
सिद्धपरतया प्राणविद्यार्थवादत्वमस्वीकृत्य किञ्चित्कार्याख्यानास्येष्टत्वात् अपूर्वकार्यमेव विधेयत आनन्द
अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवदिदीदमसिंशचायाह अप्राप्ताख्याने इति । सत्वे आख्यानामित्यस्य अत्र वाक्यात्
मित्यथ । न्यायभाष्ये, व्याकरणवार्तिकानौ च, ' हेतुवचनम् " " उपसंख्यानम् " इत्युक्त्वा सर्वेषां
स्मृद्प्रयोगं प्रसिद्धं । तत्राप्यस्य कष्टोऽनुपपत्त्या च आख्यातत्वादित्येवमर्थान्तरत्वापि लभ्यते । १४ ॥
स्याऽऽख्यानात्प्राप्तमुच्यते इति यथाश्रुते हेतुसाध्याविशेषे स्यान्ति आख्यातत्वादित्यर्थो विवक्षणी ।
एवमनुसंधानस्याप्राप्तत्ववचनात्, आचमनं न विधेयम्, प्राप्तत्वादिनिर्दिशन् भवति । कार्येति शब्द
प्रयोगाच्च कृतस्य पुनः करणासम्भवात् आचमनान्तरविधिर्न भवतीति च ज्ञाप्यते । अनपवाऽऽह स्मृत्या
प्राप्तप्राप्तत्वादिति ।

अथ भाव — आचमनविधानमिहेच्छता किं स्मृत्याचारागतत्वाऽऽचमनस्य मूलमिदं वाक्य-
मित्युच्यते, किं वा प्राणविद्याज्ञमाचमनान्तमिति । न च, आचान्तेन कर्तव्यमिति सर्वकर्मानु
ष्ठानौपयिकपुरुषप्राख्यायथाचमनं प्रति प्राणविद्यामध्यपातिनो मूलत्वायोगात् । तत्र एव प्राणविद्यानुष्ठा
नार्थमप्युच्यते आचमनस्य प्राप्तत्वात् तदर्थोऽयं विधिः । एवमशनाचमने आचमनमपि स्थितिप्राप्तमेव । अत

आचमनस्य स्मृत्याचारप्राप्तत्वात्, आचमनमन्द्य आचमनीयास्यमु प्राणवासस्त्वानुमन्धानं विधीयते इति। अत एव छान्दोग्ये, "तस्माद्वा एतदग्निप्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधति" इति अद्भिः परिधानमेवोक्तम् ; नाचमनम् ॥१८॥ एतत् कार्याभ्यानाधिकरणम् ॥५॥

८८. समानाधिकरणम् ३-३-६

समान एव चाभेदात् । ३ । ३ । १९ ॥

वाजसनेयके अग्निहस्त्वे शण्डिल्यद्विद्याऽऽम्नाता, (१-१०-६) "सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत ।

अथ खलु ऋतुमयोऽयं पुरुषः" इत्यारभ्य, "म आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भू-रूपमाकाशात्मानं सत्यतद्गुल्फम्" इति । तथा तस्मिन्नेव बृहदारण्यके पुनरपि शण्डिल्यविद्याऽऽम्नायते, (बृ ७-६-१) "मनोमयोऽयं पुरुषो भाम्मन्त्यः । तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा

एतदग्निप्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधति" इति वाक्ये विद्याप्रस्तावाभावात् सधैवेदिक-
नाथ्याचमनात् पश्चात् कार्मम्, पूर्वं वा । नाथः, पारणादिरूपाशनस्य सात्त्विकप्रयोगविधिपरिग्रहात्
नाथ्याचमने एतदग्निवेशयोभावात् । तन्त्रेणोभयानुष्ठानसंभवे पृथक्करणायोगाच्च । नान्यत्, प्राणविद्याज्ञाचमनेनैव
वेदेने दिव्यस्यापि प्रसंगतः । निद्वं पुनरशनार्थाचमनप्रसवत्यभावात् । न चाचमनरूपकार्याश्रमाचमनान्तरं क्रियते ।
नोपक्रमविद् प्राणविद्यां प्रति साक्षाद्भवेत्, अशनपूर्वाप्यमावृत्तिश्च कुतः ? अशनद्वारा च नाज्ञता । अशनस्या-
योगान्तरं, ३ । अत आचमने कार्यतायाः अनारूप्येयत्वात् न तद्विधिरिति । एवं छान्दोग्ये आचमनं नोक्तम् ।

एतदग्निप्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधति' इति वाक्ये विद्याप्रस्तावाभावात् सधैवेदिक-
नाथ्याचमनविवक्षैव ज्ञायते । तदर्थमिरेवाद्भिः प्राणपरिधानकथनात् आचमनान्तरतदर्थतीर्थानपेक्षा स्पष्टा ।
केऽपि, 'अनसत्याहं वेद' इति प्राणे सर्वान्निस्त्ववेदनमुक्त्वा, विद्याप्रवृत्तश्रोत्रियक्रियमाणम् आच-
मनाद्यननुष्ठानप्रसंगतानुष्ठानमनमप्यभिधायऽऽह, तस्मादेवंविदग्निप्यन्तःचाभेदिति । एव क्रमदर्शनादेतदाचमन-
प्राणपरिधानं योऽपि श्रोत्रियक्रियमाण आचमनीयाधीनानुष्ठानमतिरित्यवगमात् प्रमाणान्तरप्रासाचमनप्राहित्वमेव
नानुष्ठानानुष्ठानस्येति नेदं वाक्यमपूर्वाचमनविधाभिः । किंतु वेदनसंदर्भानुसारात्, अन्नवेदनवत् अनग्रतावेदनस्यापि
विद्विः आचमनकालं कार्यताया, स्वयमाचमनमकृत्वा तदनुसंधानमनुचितमिति अर्थवादमुखो वेदन-
परिवेति । ननु कथमपि वासस्त्वमिति चेत्-अन्नस्य वस्तुतोऽन्नत्वसत्त्वेपि प्राणमचेतनं प्रति अन्नत्व कथम् ?
दुष्यति अन्नव्यापारस्य प्राणेन क्रियमाणत्वात् तदन्नत्वारोप इति चेत्-अपामपि प्राणवायौ वाष्पादिरूपेण व्याप-
नान् वासस्त्वारोप ॥ प्राणदेवता सर्वमन्नं कुर्यादिति चेत्-अपोऽपि सा परिदध्यादित्यस्त्वम् ॥ १८ ॥

बृहदारण्यकशाण्डिल्यविद्यायां वशिन्वादेः, किं प्राणविद्यायामाचमनस्यैवानुवादः, किं वा वास-
स्त्वानुसंधानस्यैवापूर्वस्य विधिरिति विचार इहेति पूर्वाधिकरणेन साकमेव संगतिः । तद्दृष्टान्तेन विधि-
रेवेति विद्याभेद इति पूर्वपक्षः । वाजसनेयकं शतपथब्राह्मणम् । तदन्तो बृहदारण्यकम् । तदव्यवहित
पूर्वभागोऽग्निहस्त्वम् । अत उभयमेकशाखागतम् । तस्मिन्नेवेति वाजसनेयक एवेत्यर्थः । भाः भारूपः ।
सर्वेशास्त्राप्रत्यमेकमुपासनमिति प्रथमाधिकरणमिद्वत्त्वात् छान्दोग्यशाण्डिल्यविद्यायाः अतोकायाश्च

व्रीहिर्वा यवो वा । स एष सवस्र वशी मर्वस्येज्ञान सवस्याधिपतिः मर्मोमिदं प्रशास्ति, यदिद
 किञ्च ” इति । तत्र सप्रय — किमत्र विद्या भिद्यते, उत नेति । सयोगचोदनाख्यानाम
 विशेषसपि वशिष्टवाद्युपास्यगुणभेदेन रूपभेदात् विद्याभेद — इति प्राप्ते उच्यते—

भेदे न शक्यम् । अत एकशाखायामेव वाक्यद्वयमुदाजहार । अत्र द्विविधे प्रतिपत्तुमेदमादाय
 साव्यवाचकमथादेशं पूर्वपक्षस्यावकाश । तर्हि अभ्यासप्रमाणादेव विद्यामत्र शक्यमिति चेन्न—
 अत्रिशेषपुन श्रवणं अभ्यास , अत्र तु वशिष्टवाचनेऽगुणश्रवणात् नाविशेषपुन श्रवणम् । ननु गुण-
 भेदे सत्यपि तत्र तत्र विधैव्यात् तदुपसहार इति सर्वसमतम् । तत्र कथमस्य विद्यामदसापकतेत्या-
 शकां शक्यम् रूपभेदादित्युक्तम् । सयोगानिभि सह रूपव्याप्यविशेषे विधैवव्योक्तत्वात्
 तद्भेदे विद्याभेदस्यावश्यकत्वमिति । रूपा रित्तगुणाना तु मद्रक्तवाभावाद्द्विधैव्ये उपसहार इति भाव ।

उत्पत्तिशिष्टगुणविरोधे, वाक्यभेदापादकानेकगुणसत्त्व वा प्राप्तेऽङ्गेन गुणविधानादोगात् अयव-
 कर्मनिधिस्थित्युक्त मीमांसकै । रूपं विना कर्ममात्रविधायकस्य वाक्यस्य पृथक्सत्त्वे, तदनुष्ठानेकरूपवि-
 धानस्यानेकवाक्यकार्यस्य सम्भवात् कर्मभेद , यथा अग्निहोत्र जुगेतीति निहितमुद्दिश्य, दध्ना जुहोति,
 पयसा जुहोतीत्येव पृथगनेकविधौ । यागादेर्हि कर्मण देवता द्रव्य च रूपम् । उपासनस्य तु रूप
 मुपास्य वस्तु । ननु यत्र तत् यादृशमुपास्यम् , तत्र तादृशं तत् रूपं भवति । अन्यथा धर्मिभूतव्रत-
 मालस्य रूपत्वे मर्मज्ञ तदविशेष इति रूपभेद एव न स्यात् । तथा च गुणानामपि गुणिन इव रूपेऽ-
 न्तर्भावात् तत्राशक्तो भेदे सत्यपि रूपभेदस्यावश्यकत्वात् विद्याभेद एव स्यात् । एव च कात्स्न्येनाविशेषे,
 सत्येव उपासनैक्यम् । एवसति एकव्रतानामप्यन्यो गुणानामुपसहार इति कथम् । १ च गुणशब्द-
 स्यात्कालपरत्वात् उपास्यगुणातिरिक्तानामुपासनाज्ञाना वैधानरविद्याज्ञप्राणामिहोत्रप्रक्रियातुस्यानामेवोप-
 सहार इति वाच्यम्—दर्शयति चेति सूत्रे तैत्तिरीयदहरविधाय छा ग्यदहरविधैव्यादपहतपाप्मत्वा-
 विगुणोपसहारस्योक्तत्वात्, अनन्तराधिकरणे वशिष्टवाद्युपसहारोक्ते, आनदाद्यधिकरणे ऐश्वर्यमिवाशिर-
 स्वादिगुणविषये शकाकरणात्प्राणान्तिरिक्ताना गुणानामप्युपसहारतदभावाच्चिताया सिद्धत्वात् । तदस्य
 रूपगुणयो कस्य भेद इति । न चानापि पूर्वोक्तं इवोत्पत्तिशिष्टगुणविरोधादिकमेव भेदकमिति वाच्यम्—
 तथासति अस्मिन् इत्येव पूर्वोत्तरवाक्ययोर्विभक्तौपासनपरत्त्वसमात् । ‘सत्यं ब्रह्मसुपासीत’ इति
 रूपविशिष्टोपासनस्य विहितत्वात् उपासनविषयस्य ब्रह्मणोऽपि प्राप्ततया, अख्यैकहायनीन्यायेन सामाना-
 धिकरणत्वत्वात् सर्वधर्मविशिष्टैकद्रव्यविधि’रित्यस्यापि दुवचतया मनोमन्त्रप्राणस्यरित्वादावेव विधिपर्यव-
 सानात् अनेकविधाने वाक्यभेदसत्त्वात् । अत स आत्मानमुपासीतेति उपासनान्तरविधि स्यात् । तत्रा
 नेकगुणमात्रविधानेऽपि च तद्भेदे वशिष्टवादिगुणविधेरपि सम्भवात् पूर्वपक्षवकाश इति—

उच्यते गुणपदस्याज्ञपरतया टीकायां व्याख्यानं ब्रह्मगुणातिरिक्तानामज्ञानामपि गुणोपसहार इत्यस्य
 गुणपदेन ब्रह्मणं कार्यमिति ज्ञापनार्थम् । ब्रह्मगुणानां रूपान्तर्भावेऽपि रूपानन्तर्भावेऽपि भवति ब्रह्मगुण इति
 स्वीकार्यम् । रूपं हि व्यावर्तकाकार । यावता शब्दमवति यत्र, तत्र तदधिकस्य रूपान्तर्भावे नेच्यते ।

ममान एवमिति । यथाऽग्निरहस्ये मनोमय-प्राणशरीर-भारूप-सत्यसङ्कल्पत्वगुणगणः श्रुतः, एवं बृहदारण्यकेऽपि मनोमयत्वादिके समाने सति अधिकस्य वशित्वाद्देश्च सत्य-सङ्कल्पत्वगुणामेदान्न रूपभेदः । अतो विधैक्यम् ॥ १९ ॥ इति समानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

तत्र दहरत्ववैश्वानरत्वचतुष्पात्त्वादि । अत एव दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र दहराकाशरूपस्य सिद्धत्वात्, 'तस्मिन् यदन्तः' इत्युच्यमानाः गुणा एव ; न रूपम् । एवञ्च 'दर्शयन्ति चे'ति सूत्रे तदुपसहारकधर्मं युक्तम् । अत एव प्रथमाधिकरणे वैश्वानरैवयात् रूपमप्यविशिष्टम् इति, 'वैश्वानरनात्मानं संपत्यर्थेपि' इत्यद्यनुरोधेन वैश्वानरमात्रस्य रूपत्वोक्तिः । वैश्वानरमूर्धादेर्नामधेयविशेष, उपासकजरीरि तस्य मूर्धादि-पादान्तपरिच्छिन्नत्व-मूर्धादिचिदुक्तान्तरुपमादेशपरिच्छिन्नत्वद्विकल्पवैकल्पिकगुणादिश्च न रूपेऽन्तर्भवति । उपासनवाक्ये येन रूपेण आनन्दत्वादिसरूपनिरूपकधर्मातिरिक्तेन ब्रह्मान्वय, तद्रूपविशिष्टं ब्रह्म तत्र रूपमित्युक्तं भवति । अनेकधर्मसत्त्वे च विनिगमनाविरहात् सर्वं रूपान्तर्गतमेव । प्रकृते च सत्यं ब्रह्मेत्युपासीतेति वाक्ये ब्रह्मविधाने पश्चादनेकगुणविधानायोगात्, सत्यपदस्य सत्-सि-य पदवाच्य-चेत्सनाचेत्तननित्यत्वार्थकत्वात् ब्रह्मैतादृशमिति हेतोरुपासीतेति उपासनमात्रविधौ कर्माकाशायाम्, स आत्मानमिति वाक्येन सर्वगुणविशिष्टब्रह्माख्यरूपसमर्पणमणैकहायनीन्यायेनेति न वाक्यभेदावकाशः । प्रकारान्तरं परिष्कारे द्रष्टव्यम् । अत्र सर्वेषां गुणानां विनिगमनाविरहात् रूपतयाऽन्वयः । यद्वा स आत्मानमुपासीतेत्यादि एष इत्येतच्छब्दार्थसमर्पकः । एष मे आत्मेत्यत्र आत्मशब्दोक्तब्रह्मानुवादेन एष इत्येकेन शब्देन मनोमयत्वादि सर्वगुणविधानात्न दोषः । एवञ्च, "मूयस्त्वेनोमयश्चुति" (पू. मी ३. ३. १०.) इति न्यायेन मूयोधर्मश्रवणसंज्ञ एव कर्मजो विधेयत्वात् अग्निरहस्यस्य पूर्वभावित्वाच्च तत्र शाण्डिल्यविधाया विहितायाम्, तद्रूपगतब्रह्मानुवादेन बृहदारण्यके वशित्वादिगुणमात्रविधानमिति वक्तव्यम् । तत्र घटते, अनेकविधाने वाक्यभेदात् । अतोऽत्र गुणविशिष्टब्रह्मविषयकोपासनान्तर-विधिरेव । अत्रोपासनवाक्ये वशित्वादेः रूपान्तर्गततया श्रवणात् रूपभेदादित्युक्तं भाष्ये । सिद्धान्ते तु गुणस्यातिरिक्तत्वाद्भेदकत्वाच्च रूपभेद इति रीत्या विमृश्यम् ॥

गुणगणः श्रुत इत्यनेन तत्रैव विधाविधानमिति सूचितम् । सूत्रार्थमाह एवमिति । सूत्रे चैत्यस्य वशित्वाद्देश्यत्वार्थः । समाने इत्यत्र मनोमयत्वा दाविति विदोष्यं पूरणीयम् । समानत्वोक्तिः शाण्डिल्य-विधा प्रत्यभिज्ञायते इति दर्शयितुम् । एवमित्यस्य अग्निरहस्य इव बृहदारण्यके इत्यर्थः । यद्वा दीपानु-सारात् एवञ्चैत्यस्य वशित्वादिविशिष्टाकारेणापीत्यर्थः । पूर्वाधिकरणसंगत्याभिप्रायत्वे तु एवं प्राणविधाश्रु-तस्य सृष्ट्याचारप्राप्तस्य वाच्यमनस्येव, वशित्वादेः सत्यसंकल्पत्वस्य चाभेदादित्युक्तोऽपि भवेत् । अनन्तर-सूत्रस्य च एवंपदस्येदंशोर्धो भाषिष्यते । गुणामेदादिति । वशित्वेजानन्त्वाविपतित्वमशासनरूपेण संकल्पश्चतुर्विधः । पूर्वतयम्, स वा एष महान्त आत्मैत्युपक्रान्तात्मत्वोपर्योगि ; अन्तिमं मृत्वादि-विषये राज इव भयावहो दण्डभूतः प्रेरणरूप संकल्पः । वशित्वम्—सर्वं मत्स्वरूपेण धृतमस्त्विति सर्वा-चारत्वाभ्योजकसंकल्पः । पृथग्भावानर्हं हि वक्ष्यं भवति । ईशानमन्तर्यामितया निबन्धुत्वरूपसंकल्पः ।

८९ सवधाधिकरणम् ३ ३-७ ॥

सन्धादेवमन्यत्रापि । ३ । ३ । २० ॥

बृहदारण्यके श्रूयते, (४ ७ ४ २) “मत्य ब्रम्” इत्युपक्रम्य । “तत् यत् मत्यमनो स आदित्यो य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुष, यथाय दक्षिणेऽधन्” इत्युपक्रम्य आदित्यमण्डलेऽङ्गणि च सत्यस्य ब्रह्मणो व्याहृतिशरीरत्वेनोपास्यत्वमुक्त्वा, “तस्योपनिषदहरिति”—अधिदैवतम्, “तस्योपनिषदहमिति”—अध्यात्मम्—इति द्वे उपनिषौ रहस्यनामनी उपासनशेषतया आम्नायेते । ते किं यथाश्रुतम्यानविशेषनियतत्रेन व्यवस्थिते, उतोमयत्रोमे अनियमेनेति सशये—सत्यस्य व्याहृतिशरीरत्वेनोपास्यस्य ब्रह्मणो द्वयो म्यानयो मयन्नादुपास्यैक्येन रूपामेदात् मयोगाद्यभेदाच्च विधैक्यादनियमेनेति प्राप्तम् । तद्विदुष्यत सवधादेव मन्यत्रापि । यथा मनोमयत्वादिगुणविशिष्टस्यैकत्वादुपास्यैक्येन रूपामेदात् विधैक्यात् गुणोपसंहार, एवमन्यत्राद्यादित्यस्यन्विधनो ब्रह्मण्य सत्यस्यैकत्वेन विधैक्यादुपयोरुम

अधिपमित्यै स्वामित्यम्—वस्तुगोपादेयताप्रयोजिका स्वगतातिशयाधानेच्छा, इद्वस्वमिति, सोपि संकल्प । एषामपतिहृदरूपं सत्यवच्च सवस्वेति विशेषणस्मिद्धमे । नच स्वलक्ष्येऽप्यविशेषे अविशेषपुनश्चक्षणरूपाभ्यासात् विद्याभेदोऽवश्यमधीकार्य इति चेन्न—तत्रोक्तमनोमयत्वादीनामत्र पुन कर्मन तद्विद्याप्रत्यभिज्ञापनाभम्, एवं प्रत्यभिज्ञाप्य तत्रोक्तस्य सत्यसंस्कारप्रत्यक्षात् विवरणं नियत इति । तेन वैतसत्यमकल्प्य दीधरीये विशेषो दर्शितो भवति ॥ १९ ॥

दृष्टान्तसंगत्या एतदधिकरणारम्भ इति पूर्वपक्षमूत्रे एवमिति प्रयोगत एव स्पष्टम् । श्रूयते इति सर्वत्र पाठात् उपक्रम्येत्यत्र वाक्यच्छेद । सत्यशब्दनिर्वचनाविकमिति ज्ञेय । पूर्वाधिकरणविषयवाच्य आश्रयपूर्वनाश्रयमत्र विषय । सत्यत्रोक्त्युपक्रम्येति । एतद्वाक्यस्य प्रकृतविद्याविषयकत्वामावेऽपि, तत्र सत्यमिति धारणोपक्रमभावेऽपि एतद्ब्रह्मणम्, तत्रोक्तस्य सत्यशब्दनिर्वचनस्यात् विषयवाच्ये ‘सद् यत् सत्यम्’ इत्युपक्रमानुसारात् आश्रयत्वमस्तीति ज्ञापनाय इदमे सत्यब्रह्महृदि प्रागुक्ता, अत्र सायाद्ब्रह्मोपासनम् । एतत्कलञ्ज इति पाप्माने जहार्ति चेत्युक्ते पाप्मनिधूननशरीरत्यागरूपमोक्ष । अश्रुतित्युपक्रम्येति, अश्रुतित्यादिना वाक्यजातेनेत्यर्थ । व्याहृतिशरीरकत्वेनेति । श्रूयति शिर—सुव इति बाहू सुवरिति प्रतिष्ठा (पादौ) इति कथनात् । अधिदैवतम् अध्यात्मम् इति भाष्यस्यप्रवृत्तय न भ्रुन्मिन् । किन्तु सत्यं यत्तत्तत्त्वकथनाय धरितं शास्त्रराम्य इव । अन्यथा विस्पष्टत्वात् विचारस्थानवकाशात्, श्रुतरेवमभावाच्च । अन्योरेवम आम्नायेते इत्यत्र । तद्विदुष्यति, एवं पूर्वपक्षमिममिति । अत्र भाव—आदित्यमण्डले अदिष चोपास्यस्य ब्रह्मण्य व्याहृतिशरीरकपुरुषत्वमविशिष्टम् । नामधेयस्य लोके आकारविशेषावच्छिन्नस्य वाचके भवति, न तु वासस्थानभेदेन भिद्यते । अत तस्य श्रूयति शिर इत्यादिवाक्यस्य द्वि पाठेऽपि विशिद्धयकल्पना विहाय तस्यैव पदेन सत्यपुरषभावप्रहणेन मुरादिशिरस्कत्वस्य नाम्नाच्च विधानात् नामद्वयसंस्कार इष्ट इति ।

यत्रोपसंहार इति ॥ २० ॥ एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

न वा विशेषात् । ३ । ३ । २१ ॥

न वैतदस्ति—यत्-विधैक्यादुपसंहारः इति । कुतः ? विशेषात्—उपास्यरूपविशेषात् । ब्रह्मण एकत्वेऽप्येकत्राऽऽदित्यमण्डलस्यतया उपास्यत्वम्, इतरत्राक्षयाधारतयोपास्यत्वमिति स्थानसंघनित्वमेदेन रूपभेदात् विद्याभेदः । नैवं शाण्डिल्यविद्यायाः उपास्यस्थानं भिद्यते ; उभयत्र हृदयाधारत्वेनोपास्यत्वात् । अतो व्यवस्थिते इति ॥ २१ ॥

दर्शयति च । ३ । ३ । २२ ॥

दर्शयति चाक्षयाधाराऽऽदित्याधारयोगुणानुपसंहारम्, (छा. १-७-५) “ तस्यैतस्य तदेव रूपम्, यदमुष्य रूपम् ” इत्यादिना रूपाद्यतिदेशेन । स्वतो ह्यप्राप्तौ अतिदेशेन प्राप्त्य-पेक्षा ॥ २२ ॥ इति सन्न-धाधिकरणम् ॥ ७ ॥

९०. संभृत्यधिकरणम् ३-३-८ ॥

संभृतिद्युज्याप्त्यपि चातः । ३ । ३ । २३ ॥

गुणोपसंहारः सत्यसंस्कारत्वस्य वशित्वादिविशेषरूपेणानुसंधानम् । उभयत्रेति । मण्डलपुरुषोपासने, अक्षिपुरुषोपासने च । न च तत्रस्थानावच्छिन्नत्वेन तदुपासनस्यैकत्रयिकत्वासंभवे कथं विधैक्यमिति शक्यम्—देवतामेदेन ज्योतिष्टोमयागाम्यासेऽपि यागैक्यवत् विधैक्योपपत्तेः । यद्यपि विद्यामेदेऽपि दर्शपूर्ण-मासवत् समुच्चित्य फलसाधनत्वं स्यात्-अथापि रूपैक्याद्विधैक्यमेव पूर्वपक्षीष्टम् । एवं पूर्वोधिकरणरीत्या अन्यत्रापि सिद्धान्त्यमितस्थानानादन्त्यमित्थमपि स्थाने नामिनः संबन्धात् तत्रात्रापि स्यादिति सूत्रार्थः ॥

उपासनमात्रविधायकवाक्यस्य पूर्वमभावात् शरीरं नाम च निर्दिश्य, पृथक्, ‘हन्ति पाप्मानं जहति च य एवं वेद’ इति निगमस्य स्थानशरीरनामरूपाजत्रयविशिष्टसत्यपुरुषोपासनस्य पृथक्पृथक् विधानात् स्थानसंबन्धित्वस्यापि रूपान्तर्भावात् न विधैक्यमित्याशयेन सिद्धान्तमाह न वेति । वाशब्दः किमर्थ इति चेत्—नामार्थकोटौ स्थानस्य प्रवेशाभावेऽपि, पुरुषमात्रस्य तदर्थत्वेऽपि स्थानादिविशिष्ट-त्वात् विद्याविधानात् विद्याभेदः सिद्ध इति नैकत्रय निविष्टस्य नाम्नोऽन्वयप्रसक्तिरिति वाशब्देन सूच्यते । न विशेषात् इत्यनेन च—अहृदशब्दस्याऽऽदित्यप्रकाशावच्छिन्नकालपरतायाः अहृदशब्द-स्याध्यात्मसंबन्धात्परतायाश्च लोकप्रसिद्धतया तस्य तस्य नाम्न तत्रस्थानसंबन्धित्वमुत्पेन परमात्मपरत्वमेव संमन्तव्यमिति विशेषपरत्वादापि न संकरप्रसक्तिरित्युच्यते । उभयत्र अधिरहस्ये बृहदारण्यके च ॥

एकैव विद्या स्थानमेदेनाभ्यस्यते, यद्वा विद्ये भिद्येते इति पक्षद्वये द्वितीय एव श्रुतिसंमत इति दर्शयितुं दर्शयति चेति । अन्तरधिकरणविषयवाक्यात् तस्यैतस्येति, न तु प्रकृताक्षयादित्यमण्डल-पुरुषवाक्ये । अमुष्य आदित्यमण्डलस्यैव यत् हिरण्यपुरुषरूपम्, तदेवाक्षिमण्डलस्येत्यर्थः । तथान् द्वयोर्विधयोर्दशैर्पूर्णमासवत् फलार्थमपि न समुच्चयः । पृथक्पृथक्चैव फलस्य कीर्तनात् ॥ २२ ॥

सिद्धान्तसूत्रे अपि चेति शब्दप्रयोगात् पूर्वोधिकरणोपरि एतदधिकरणपट्टचिराक्षेपसंगत्येति

तैत्तिरीयके (—), राणापणीयानां स्त्रिलेषु च, “ ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्यां संभृतानि ब्रह्मणे ज्येष्ठ दिवमाततान । ब्रह्म भूताना (रुतम्य ब्रह्म (तै) प्रथमोत्त जज्ञे तेनाहति ब्रह्मणा स्पर्धितं क ” इति ब्रह्मणि ज्येष्ठानां वीर्याणां संभृतिं ध्रुव्याप्तिश्चेत्यादिगुणजातमाग्नातम् । तेषां ध्रुवासनविशेषमनारभ्याधीतानां गुणानां सर्वासु विद्यास्यमहारे प्राप्ति—उच्यते—

संभृतिध्रुव्याप्यपि इति । संभृतिध्रुव्याप्तीति समाहारद्वन्द्वत्वादेक इन्द्राव । संभृत्यादिकमनारभ्याधीतमपि अत एव स्थानभेदात् व्यवस्थाप्यम् ; न सद्यशोपसहत्वम् । कथमनारभ्याधीतानां स्थानविशेषनियतत्वम् ? स्वसामर्थ्यादिति ब्रूम । ध्रुव्याप्तिस्तावत् हृदयाद्यल्पस्थानगोचरासु विद्यासु नोपसहत्वं शक्या , संभृत्यादयोऽपि तत्तदहचारिणस्तत्तुल्यदेशा इति अल्पस्थानविषयासु विद्यासनुपमहार्या । शाण्डिल्यदहरादिविद्यास्यल्पस्थानविषयासु, (छा ३ १४ ३) “ज्यायान् पृथिव्या”, (छा ८ १ ३) “यावान् वा अयमाकाशस्तावनेपोऽन्तर्हृदय आकाश ” इत्यादय तत्रतत्राशक्योपसहारा मनोमयत्वापहततापमत्वादिविशिष्टयोपास्यस्य माहात्म्यप्रतिपादनपरा ॥ इति संभृत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

ज्ञाप्यते । तदनुपासनविधिव्यवस्थान्मध्यनिविष्टत्वाद्दत्तु नाम्नोऽव्यवस्था , नैवमनेति शक्य । राणापणीयमिति सामज्ञास्त्राविशेष । ब्रह्म ब्रह्मणि ज्येष्ठानि अतिप्रशस्तानि वीर्याणि शक्तय संभृतानि संभृतानि मिलितानि । ज्येष्ठ प्रशस्त्यर्थं ब्रह्म अग्ने दिवमाततान स्वर्गं व्याप्नोत् । ब्रह्म भूतानां सर्वभाष्यपक्षया प्रथममेव जज्ञे आविर्भूतम् । अस्तस्येति तैत्तिरीयपाठे उत्तरोत्तरविक्षिप्तपरिणामाकार्यगतिविशिष्टमप्यस्येत्यर्थः । तत् प्राक् चतुर्मुखोत्पादनायावतारात् । तेन वीर्यातिशयदेशकालस्याप्यतिशयशालिना ब्रह्मणा स्पर्धा कर्तुं न कश्चित् समर्थ इति मन्त्राथ । उपासनविशेषमनारभ्य किञ्चिदनुपासनसंनिधानमन्तरा । न वैवमुपासनसंनिधानमायै एषानुपास्यत्व एव न प्रमाणम् , तत्त्ववर्णनपरत्वेव वाक्योपपत्ते । अत कुलोपासने निवेश इति कोऽयं विचार इति चेत्—एतद्व्यवस्थस्य स्त्रिलयेन व्यवहृतत्वात् वक्तव्यस्य पुष्कलमनुकावेव स्त्रिलयदप्रयोगात् ब्रह्मगुणानामनन्तानां पूर्णोपदेशस्य सर्वथैव दुष्करत्वात् तदनुपदेशप्रयुक्तस्त्रिलयप्रसक्त्यभावात् एतदनुपासनतत्कलाद्यकथनप्रयुक्तमेव स्त्रिलयं वक्तव्यम् । तत्रैकोपासननिर्देशो उपासनान्तरेऽनवयस्यादिति किञ्चिदनिर्देशो नैवेधा पाठ इति गम्यते । परिच्छिन्नत्ववादयोपासनाय पथेति भावः ।

एकवद्भाष इति । ध्रुव्याप्यनन्वयिनि उपासने संभृतिं सर्वान्वयाह्यपि नावेति, संनिवेशादिशब्दादिति ज्ञापयितुं समाहारकरणम् । ननु प्रकरणपठितस्य पृथिवीज्यायस्त्वादेरल्पायतनत्वेन साकमवधानुसन्धेयत्वात् तद्वत् इयं ध्रुव्याप्तिरपि निविष्टतामित्यत्राह शाण्डिल्येति । अशक्योपसहारा इति, औपाधि कल्प्यायस्त्वरत्वेऽन्वयानर्ह इत्यर्थः । माहात्म्येति । सामाधिकमहत्त्वेत्यर्थः । ननिर्दि महत्त्वमप्यल्पायतनत्वविरुद्धम् । नैवम्—औपाधिकत्वात्साविकमोरोविरोधात् शीतं जलमग्निोष्णमितिवत् । हृदयपरिच्छिन्नत्व ध्रुपरिच्छिन्नत्वे तु उपासनार्थं कल्पिते नैकाम्भ्रुपासने निवेशेते । अत एव सर्वविद्यान्वयकन्त-त्वरूपसत्त्वरूपनिरूपकभेदेन साकमेपलौपाधिकपरिमाणानामविरोध इति । एते अपीत्यनेन भूतारभ्या-

९.१. पुरुषविद्याधिकरणम् ३-३-९ ॥

तैत्तिरीयके पुरुषविद्याऽऽम्नायते, (तै. नारा. ५२) “तस्यैवं विदुषो यज्ञस्याऽऽत्मा-
यजमानः, श्रद्धा पत्नी, शरीरमिभ्रमम्, उरो वेदिलोमानि बर्हिः” इत्यादिका । छान्दोग्ये-
ऽपि पुरुषविद्याऽऽम्नायते, (छा. ३-१६-१) “पुरुषो वाव यज्ञः। तस्य यानि चतुर्विंशतिर्व-
पाणि” इत्यादिका । तत्र संशयः—किमत्र विद्या भिद्यते, उत नेति । पुरुषविद्येति नामैक्याद्

धीतानामविशेषात् सर्वगामित्वमिति भीमासान्नायविरोधोऽपि सच्च इति ज्ञाप्यते । तैरनारभ्याधीतानां
प्रकृतिविकृत्युभयगामित्वमाशङ्क्य विरुतावनन्वयेपि प्रकृतित एव धर्मप्राप्तिसंभवात् प्रकृतिमात्रगामित्वमिति
संकोचः कृतः । तथा विरुद्धधर्मस्थलेऽन्नन्वयोऽपि तद्विष्ट एव । एवञ्चालापि मुञ्च्यतिहृदययतनत्वयो-
र्विरोधादनन्वय इत्युच्यते । विद्यासु प्रकृतिविकृतिभावाभावात् सर्वगामित्वं सुवचम् ; स्वाभाविकशो-
रल्पःसमहृच्चयोरिव विरोधः स्यात् ; न तु स्वाभाविकौपाधिकयोः, नापि केवलौपाधिकयोरिति उभय-
समावेशे पूर्वपक्षी मन्यते । अपरिच्छिन्ने परिच्छेदकल्पनशोपासनार्थत्वात् द्विविधपरिच्छेदवतयोपासने
द्विविधामिव्यक्तियौगपथे अनाज्ञस्यात् मिथो विरोध एवेति योग्यतानुसारेणान्वयः, भुवेणावघतीत्यादा-
विवार्यसामर्थ्यादिति सिद्धान्त्याशयः । सूत्रे चकारः पूर्वाधिकरण इवेहापि व्यवस्थेति ज्ञापनार्थः । अत
इति विशेषादिति पूर्वोक्तपरामर्शि । अल्पायतनत्वरूपविरुद्धाकारसत्त्वात् न तत्रैतदन्वय इत्यर्थः ॥२३॥

यथा छुञ्च्यत्यादेरनारभ्याधीततया संबन्धाईस्यापि शाण्डिल्यविद्यादौ असंबन्धः, तद्वत् तैत्तिरीये
पुरुषयज्ञत्वकल्पनस्यापि (स्वतन्त्रपुरुषविद्यात्वात्) पूर्वब्रह्मविद्यया न संबन्ध इत्युत्थिते. संगतिः । पुरुष-
विद्येति । पूर्वपक्षी तैत्तिरीयकभागस्यापि पुरुषविद्यात्व मन्यते । छान्दोग्य इवात्र निर्वादादस्तद्व्यवहार
इति नेति आकरादवगम्यते । पुरुषविद्यायामिधेति तदीय मूलपाठः । शेषं परिष्कारे । विद्वान्
पुरुषो यज्ञः, तदात्मस्वरूपं यजमानः, तच्छ्रद्धा पत्नी, पुरुषसंबन्धिसायांप्रातर्मध्यन्दिनकाला एव त्रीणि
सवनानि, तत्प्राणधारणपरिमाणमेव दीक्षा, तदशनादिकमेव सोमपानमित्येवंरीत्या कल्पनं तैत्तिरीये ;
छान्दोग्ये तु—षोडशोत्तरशतसंवत्सरजीवनकामेनानुष्ठेया पुरुषविद्येति तदायु लेषा विभज्य सवनतयक-
ल्पना कृता । तत्र प्रातस्सवनस्य गायत्रीछन्दस्कत्वात् तस्याश्चतुर्विंशत्यक्षरकत्वात् चतुर्विंशतिवत्सरमितः
प्रथमकाल. प्रातस्सवनम्, एवं त्रिष्टुप्छन्दस्कं मध्यन्दिनसवनं चतुश्चत्वारिंशत्संवत्सरमितो मध्यकालः.
जगतीछन्दस्कं तृतीयसवनं च तदीय अवशिष्ट अष्टाचत्वारिंशत्संवत्सरकालः, तदीयमशनायादिकं
दीक्षा, अगनादिकमुपसत्, ह्यनादिकं स्तोत्रादि, तपोदानानादिकं दक्षिणेति कल्पना । उभयत्र पुरुषयज्ञ-
त्वकल्पनरमात् एका पुरुषविद्येति पूर्वपक्षी मन्यते । तथा एव विदुषो यज्ञत्वोत्पत्त्य वक्ष्यमाणरीत्या कल्पनां
विद्वान् पुरुष एव यज्ञ इति पूर्वपक्षमिमतोऽर्थ । सिद्धान्ते तु ओमित्यात्मानं युञ्जीतेति पूर्वं विद्याया-
विहितत्वात् पूर्वोक्तविद्यावेद्येय यज्ञ इत्यर्थ । अतोऽय संदर्भ. पूर्वविद्याशेष इति वक्ष्यति । तैत्तिरीयक-
कल्पितरीतेरन्यरीतेश्च बहुलं भेदेऽपि पुरुषसंबन्धिव्यशेषु यज्ञसंबन्धशत्वकल्पनमिति सामान्यकारे
परामृष्टे मेवमं सुग्रहम् ; एयमैक्ये सति अविरुद्धं समुच्यते, विरुद्धं विकल्प्यत इत्याशयेनाह पुरुष-

पुरुषावयवेषु यज्ञावयवकल्पनसाम्येन रूपैक्यात्, तैत्तिरीयके फलसयोगाश्रवणात्, (छा ३-१६ ७) "प्र ह षोडश वर्शत जीवति" इति छान्दोग्ये भ्रुतस्यैव पुरुषविद्याफलत्वात् फलसयोगस्याप्यविशेषात् विधैक्यम् इति प्राप्ते—उच्यते—

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् । ३ । २ । २४ ॥

उभयप्राप्नातयोर्विधयो पुरुषविद्यात्वऽपि विद्याभेदोऽस्त्येव । इतः ? इतरेषामनाम्नानात्—एकस्या शाखायामान्नातानां गुणानामन्यत्रानाम्नानात् । तथा हि—“यत् साय प्रातमप्यन्दिन च दानि सवनानि” इत्यादयस्तैत्तिरीयक आम्नाता छान्दोग्ये सवनत्वेन नाम्नायन्ते ; ब्रेषा विभक्त पुरुषायुष छान्दोग्ये सवनत्वेन कल्प्यत । छान्दोग्ये भ्रुतानामशिक्षिषादीना दीक्षादिन्वकल्पन तैत्तिरीयक न कृतम्, यजमानपत्न्यादिपरिकल्पनं चान्यथा । अतो रूपभ्रमपत्र भिद्यते । तथा फलसयोगोऽपि भिद्यते—तैत्तिरीयक हि पूवानुवाके, “ब्रह्मणे त्वा महस ओमित्यात्मान युञ्जीत” इति ब्रह्मविद्यामभिधाय तत्फलत्वेन, “ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति” इत्युक्त्वा, ‘तस्यैव विदुषः’ इत्यादिना आम्नाता पुरुषविद्याऽस्यैव ब्रह्मविद्यो यज्ञत्वकल्पनमिति गम्यते । अतो ब्रह्मविद्याङ्गत्वात् ब्रह्मप्राप्तिरवात्र फलम् । ‘फलवत्सविधाव फल उदङ्गम्’ इति न्यायात् तैत्तिरीयकाम्नाता पुरुषविद्या ब्रह्मविद्याङ्गमिति गम्यते । छान्दोग्ये च येषु यज्ञावयवकल्पनसाम्येनेति । फलसयोगाश्रवणादिना । ननु भूय एतदन्तर ब्रह्मगोप्तिमानमाप्नोतीति फलं छान्दोग्यश्रुतयोऽधिकशतवर्षजीवनरूपफलातिरिक्तमिति चेत्—यज्ञत्वकल्पनमा ब्रह्मविषयकत्वेन ब्रह्मसाक्षिरूपफलस्येहानन्वयात् बोध्यतानुसारेण पूर्वोक्तविद्यायामेव तन्नयनात् । अतोऽस्येह फलं न ज्ञायत इति छान्दोग्योक्तफलमेव माद्यमिति । प्र ह षोडशमिति । पञ्जीवतीत्यन्वयः । षोडशम् । तदमित्तधिकमित्यर्थे “दशान्त ङ्ङ” इति उपत्ययान्तभित्त् । षोडशाधिकमित्यर्थः । विधैक्यमिति । अन्यथा यथाश्रुत्यपमेदमादाय विद्याभेदकल्पने तैत्तिरीयविद्याया निष्फलत्वसंसर्ग इति पुरुषकल्पत्वमात्रेण रूपैक्यमाह्वय आ गोपसंहार काव इति । पुरुषविद्यात्वेपीत्यपिना तैत्तिरीये पुरुषविद्यात्व व्यवहारे विवाद सूच्यते । सिद्धान्ते पतङ्गागम्य स्वतन्त्रविद्यात्वाभावाच्च तथा पृथग्यवहारोऽत्र न स्वरसः । अन्यत्रेति । तैत्तिरीयकेऽस्ति, छांदोग्ये नास्तीत्यर्थः । इदञ्च इतरेषामनाम्नानादिति सूक्ष्मार्थावबोक्तम् । अस्यैव ब्रह्मविदुष इति । एवंविदुष इत्यस्य पूर्वोक्तब्रह्मविधावेति इत्यर्थ एव स्वरसः तस्येति पदसत्त्वाच्चेति भावः । विदुषोयज्ञत्वकल्पनमिति । उपरि यजमानपत्नीप्रभृतीनामप्राज्ञानां इष्टियशुभोभयागानां प्रधानानाञ्च पुरुषारोपे कल्पनात् साङ्गसर्वैयज्ञसमग्रिभूतोऽर्थः ब्रह्मविदिनि रूप्यते । फलवत्सन्निधाविति । उपरिप्राप्यप्रवणेऽपि पूर्वं सफलतयाश्रुतब्रह्मविद्यागुर्वाप्त्वात् तत्फलकत्वसिद्धिः, सुखां ह पूर्वोक्तब्रह्मविधावफलस्य पुनन्ते कीतनात् तन्मध्यपतितत्वादिति भावः । सूत्रार्थस्तु—तैत्तिरीयमागस्य पुरुषविधात्वस्वीकारेऽपि अन्यत्रोक्तानां स्तुतशलादीनामनाम्नानात् अलोक्तानां यजमानादीनामन्यत्रानाम्नानात् विरुद्धानामाम्नानाञ्च फलसंयोगमेवाच्च तस्यैवमिति पूर्वप्रक्रमाच्च विद्याभेदात् गुणानुपसंहार इति ।

पुरुषावयवेषु यद्भावयवकल्पनसाम्येन रूपैक्यात्, तैत्तिरीयके फलमयोगाश्रवणात्, (छा ३-
१६७) “प्र ह षोडश वंशतं जीवति” इति छान्दोग्ये श्रुतस्यैव पुरुषविद्याफलत्वात्
फलसयोगस्याप्यविशेषात् विधैक्यम् इति प्राप्ते—उच्यते—

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् । ३ । २ । २४ ॥

उभयत्राम्नातयोर्विधयो पुरुषविद्यात्वस्यपि विद्याभेदोऽस्त्येव । कुत ? इतरेषामनाम्ना-
नात्—एकस्या श्वाख्यायामाम्नातानां गुणानामन्यत्रानाम्नानात् । तथा हि—“यत् साप
प्रातमभ्यन्दिन च दानि सवनानि” इत्यादयस्तैत्तिरीयक आम्नाता छान्दोग्ये सवनत्वेन
नाम्नायन्ते, त्रेधा विभक्तं पुरुषायुष छान्दोग्ये सवनत्वेन कल्प्यते । छान्दोग्ये श्रुतानामशिशि-
षादीनां दीक्षादित्वकल्पन तैत्तिरीयक न कृतम्, यजमानपत्न्यादिपरिकल्पन चान्यथा । अतो
रूपसुभयत्र भिद्यते । तथा फलसयोगोऽपि भिद्यते—तैत्तिरीयक हि पूवानुवाक, “ब्रह्मण त्वा
महस ओमित्यात्मान युञ्जीत” इति ब्रह्मविद्यामभिधाय तत्फलत्वेन, “ब्रह्मणो महिमानमा
प्नोति” इत्युक्त्वा, ‘तस्यैवं विदुष’ इत्यादिना आम्नाता पुरुषविद्याऽस्त्यैव ब्रह्मविदुषो
यज्ञत्वकल्पनमिति गम्यते । अतो ब्रह्मविद्याज्ञत्वात् ब्रह्मप्राप्तिरवात्र फलम् । ‘फलवत्सविधाव-
फलं तदब्रह्म’ इति न्यायात् तत्तिरीयकाम्नाता पुरुषविद्या ब्रह्मविद्याज्ञमिति गम्यते । छान्दोग्ये
वयवेषु यद्भावयवकल्पनसाम्येनेति । फलमयोगाश्रवणादिति । ननु श्रूयन् एतदत्रन्तरं ब्रह्मणोमहि
मानमाप्नोतीति फलं छान्दोग्यश्रुतयोऽधिकशतवपनीवनरूपफलातिरिक्तमिति चेत्—यज्ञत्वकल्पनाया
ब्रह्मविषयकत्वेन ब्रह्मपाप्तिरूपफलस्येहानन्वयात् योग्यतानुसारेण पूर्वोक्तविद्यायामेव तन्नयनात् । अतो-
ऽस्त्येह फलं न श्रूयते इति छान्दोग्योक्तफलमेव ग्राह्यमिति । प्र ह षोडशमिति । प्रजीवतीत्यन्वय ।
षोडशम् । तदस्मिन्नधिकमित्यर्थे “दशान्त ब्रह्म” इति उपत्ययान्तनिदम् । षोडशाधिकमित्यर्थे ।
विधैक्यमिति । अन्यथा यथाश्रुत्परमेन्द्रमादाय विद्याभेदकल्पने तैत्तिरीयविद्याया निष्कलत्वप्रसंग इति
पुरुषयज्ञत्वमात्रेण रूपैक्यमाह्वय अ शोपसहर कार्य इति । पुरुषविद्यात्वेपीत्यपिना तैत्तिरीये पुरुषविद्यात्व-
व्यवहारे विवाद सूच्यते । सिद्धान्ते एतद्भागस्य स्वतन्त्रविद्यात्वाभावाच्च तथा पृथग्व्यवहारोऽत्र न स्वरस ।
अन्यत्रेति । तैत्तिरीयकेऽस्ति, छांदोग्ये नास्तीत्यर्थ । इदञ्च इतरेषामनाम्नानादिति सूत्रात्त्वायो-
क्तम् । अस्यैव ब्रह्मविदुष इति । एवविदुष इत्यन्वय पूर्वोक्तब्रह्मविद्यावेतिन इत्यर्थ एव स्वरस तस्यैवि
धसत्त्वाच्चेति भावः । विदुषोयज्ञत्वकल्पनमिति । उपरि यजमानपत्नीममूलीनामज्ञाना इष्टिपशुसोम-
यागाना प्रधानानाच्च पुरुषांशेषु कल्पनात् साहसर्धयज्ञसत्पदिमूतोऽयं ब्रह्मविदिति रूप्यते । फलवत्संनि-
घाविति । उपरिष्ठात्वाश्रवणोऽपि पूर्वं सफळत्वाश्रुतब्रह्मविद्यानुगम्यत्वात् तत्फलकत्वसिद्धिः, सुखा तु
पूर्वोक्तब्रह्मविद्याफलस्य पुनरते कीर्तनात् कर्मभ्यपरितरत्वादिति भावः । सूत्रार्थत्वं—तैत्तिरीयभागस्य पुरुष
विद्यात्वस्वीकारोऽपि अन्यत्रोक्ताना स्तुतशस्त्रादीनामत्रानाम्नानात् अतोक्तानां यजमानादीनामन्यत्रानाम्ना-
नात् विरुद्धानाम्नानाच्च कर्त्तव्ययोगभेदाच्च तस्यैवमिति पूर्वपक्रमाच्च विद्याभेदाच्च गुणानुपसंहार इति ।

एतदुक्तं भवति— यथा हृदयं प्रविध्य ' इत्यादिमन्त्रसामर्थ्यात् 'शुक्रं प्रविध्य' इत्यादीना-
मभिचारादिशेषत्वमवगम्यते, एवमेव 'ऋतं वदिष्यामि', 'तेजस्वि नावधीतमस्तु' इत्यादि-
मन्त्रसामर्थ्यादेव स्वाध्यायशेषत्वं "शं नो मित्रः" इत्यादिमन्त्राणामवगम्यते। अतो न
तेषां विद्याङ्गत्वम् इति। "शुक्रं प्रविध्य" इत्यादीनां प्रवर्ग्यादित्रा.णानां चेह पाठो दिवा-
कीर्त्यत्वारण्येनुवाक्यत्वकृतः ॥ २५ ॥ इति वेधाद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

१३. हान्यधिकरणम् ३-३-११ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत् तदुक्तम्। ३। ३। २६ ॥

छन्दोगा आमनन्ति—(छा. ८-१३-१) "अथ इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव
राहोर्मुखात् प्रमुच्य। धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि" इति। आथर्वणि-

संनिविश्व स्थानं लिङ्गादतीव जघन्यम्। ननु वेधनस्य मुख्यार्थस्याभिचार एव संभवात् न तद्द्वारा
मन्त्रस्य विद्याङ्गता; अध्ययनं तु विद्याङ्गं भवितुमर्हतीति तन्मुखेन शत्रु इत्यादेर्विद्याङ्गत्व स्यादित्यत्राह
एतदुक्तं भवतीति। अध्ययनस्याक्षरराशिग्रहणार्थतया खनन्वविधिविहितत्वात् अर्थज्ञानस्य च विधि-
मन्तरा जिज्ञासाबलत एव सपद्धमानत्वात् नाध्ययन विद्यादिकर्माङ्गम्। अव्ययनसंपादितज्ञानग्राह्य-
विकारिणामात् विद्यादिविधिरनधीतिन नाविकारितया गृह्णातीत्यन्यदेतत्। अतो मन्त्रस्य नाध्ययन-
द्वाराऽपि तदङ्गत्वमिति भावः। एवं वेधविषयेऽपि पूर्वपक्षमभिप्रेत्य भाष्यं योजितम्। यदा तु इमे
मन्त्राः इत्यस्य वक्ष्यमाणरीत्या शत्रुइत्यादिमन्त्रा एवार्थः—तदा वेधोक्तिर्दृष्टान्तमाहृतया। तैत्तिरीयमन्त्र-
मालं मुख्यविषयः। एतद्विकरणमेव एतदुक्तं भवतीति क्रियत इति भाष्यम्। तर्हसंबद्धाना कथमत्र पाठ
इत्यत्रानर्थक्यं परिहरति शुक्रमिति। दिवाकीर्त्यत्वं रात्रावकीर्तनीयत्वम्। अरण्येनुवाक्येत्यल्लू-
समासत्वात् द्वन्द्वानुपपत्तिः। चाक्यम्—वक्तव्यम्। इदमेव कुत एष्टव्यमिति चेत्—उपनिषद्भागान्तराणां
किमिति आरभ्यकत्वात्किमिष्यते। स्त्रीशूद्रादिभिर्धेदो नाध्येतव्य इति विधिर्वा किमित्यनुमन्यते।
यदि अरण्येऽनुवाक्यत्व विद्याङ्गत्वाशयैवेति कल्प्यते, दिवाकीर्त्यत्वस्य को निर्वाहः। एव ज्योतिष्टोमाङ्ग-
प्रवर्ग्येदेरनारभ्यपाठश्च कुतः। तस्मात् जपपारायणाद्युपयोग्यानुपूर्वीशेषसिद्धये तत्र तत्र तत्तत्पाठ इति
न वैयर्थ्यम्। अतो विना वचनं मन्त्राणामपि प्रबलप्रमाणविनिश्चयाना न विनियोगान्तरकल्पनेति। यदि
वैधेय वा वेध वस्तु वा प्राधान्येन मन्त्रेण प्रतिपाद्येत, तदा तस्य विद्याङ्गत्वं संभाव्येत, न त्विहेति ॥

हान्यधिकरणमारभ्याधिकरणस्य विद्याङ्गत्वचिन्ताविशेषानुबन्धिविचाररूपम्। तत्र—यथा
संनिहितानामपि मन्त्राणां विद्यासंबन्धाभावः, तथा सर्वविद्याकार्यतया तत्संनिहितहानोपायनद्वयविषयस्य
चिन्तनस्यापि विद्यासामान्यसंबन्धाभाव इति शक्यता संगतिः। मन्त्रपठनमन्यथासिद्धत्वात् नाङ्गताप्राहक-
मित्युक्तम्। अपठनमनन्ततायाहकं स्यादिति शंकेति वा। छान्दोगा—इति। नाल हानोपायनयोरन्यतरस्य
कचिद्विद्याग्रामभावः आशंभय परिह्रियते; तद्विचारवैयर्थ्यात्। उपासके सौहार्दमाचरितव्यम्, न त्वसौहार्द-
मिति प्रयोजनमिति भ्रामंती। तदुक्तम्; अपसक्तत्वात्। विद्यापादे चिन्तनविचार एव संगतः। अत

तत्र सशयः—किमुपनिषदारम्भेष्वधीता, “शुक्र प्रविष्य”, “श नो मित्रः” इत्यादयो मन्त्रा, प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि त्रिद्याङ्गम्, उत नेति । किं युक्तम् ? विद्याङ्गमिति । कुत ? सनिधिसमाप्तानात् विद्याङ्गत्वप्रतीते । यद्यपि, “शुक्र प्रविष्य” इत्यादीना मन्त्राणा प्रवर्ग्यादेश्च कमण भ्रुतिलिङ्गवाक्यैर्वल्यद्वित्रियथायथ कमसु विनियोगोऽवगम्यते, तथाऽपि “श नो मित्र”, “सह नायवतु” इत्यादेर्मन्त्रस्यान्यत्र विनियोगाभावात् विद्याधिकाराच्च विद्याङ्गत्वमवजनीयमिति सर्वासु विद्यासु इमे मन्त्रा उपसहस्रव्या —

एव प्राप्ते प्रचक्ष्महे वेषाद्यभेदात् । ‘शुक्र प्रविष्य हृदय प्रविष्य’, ‘प्रत वदिष्यामि सत्य वदिष्यामि’, ‘सूतमवादिष्य सत्यमवादिष्य’ ‘तजस्वि नाऽवधीतमस्तु मा विद्विषावहे’ इत्यादिभिर्लिङ्गैरभिचाराभ्ययनादिष्वपि विनियोगावगमाच्च विद्याङ्गत्वम् ।

पेतेर्यादियु । तत्र ब्राह्मणानामर्थविधानपरत्वादर्थद्वाराऽङ्गत्व वक्तव्यमिति स्पष्टम् । अतो महात्रगादीना विद्याङ्गत्व शक्यते । मन्त्राणामनुष्ठानकाले व्यापियमाणानामप्यर्थप्रकाशकत्वात् प्रकाशितार्थद्वारेण विनियोग । निरुक्तस्तोभास्तरातिरिक्तानाम्, मुख्येऽर्थे समवति तद्द्वारा, तदभावे गौणेनेति कथमप्यर्थद्वारैवाङ्गत्वस्येष्टत्वात् । अत्र विद्यायास्तप प्रभृतिसाधेभत्वात् तदेव कथमपि शुभहृदयादिबेधनाद्यर्थकमन्त्रार्थो भविष्यति । एवमन्यत्रापि भाव्यम् । ननु मिथोऽस्य आकाशमूळ । विद्याना तावत् शान्ताकाशाणा नैतद्विषयिणी आकांक्षा । अथापि यथेयामयत्रानन्वयेन माकांक्षता स्यात्, तत्रा सनिधिप्रमाणात् विद्याङ्गत्व कल्प्यं स्यात् । तदपि न, श्रुत्यादिनाऽन्यत्र विनियुक्तत्वात् । प्रवर्ग्यस्यानरम्याधीतस्य सोमाङ्गताया वाक्यप्रतिपन्नत्वेऽपि ‘पुरस्तादुपसदा प्रथमेण पठणकि’ इति उपसत्पूर्वभावप्रगणात् उपसदाच्च प्रकरणात् ‘तिस्र एव साहस्योपसद’ इति चान्वाच्च ज्योष्टोमाङ्गत्वगवावसितत्वेन तदङ्गत्व सिद्धम् । अत कथं विद्याङ्गत्वशक्येत्याह यद्यपीति । येषा प्रकृतविधादोषत्वं शक्यं कम्, तन्मात्रपर्यायत्वेव पूर्वपक्ष इति समाधेये तथापीति । अन्यत्र सर्वथा विद्यासंबन्धाने विनियोगाभावात् लिङ्गेनापि विनियोजनासंभवात् । यद्वा शनइत्यादौ कार्त्तस्य कथञ्चिन्मुख्यतया कथनाभावेनान्यत्रियलिङ्गाद्यभावादित्यम् ॥ इत्यादेर्मन्त्रस्य इत्ये कवचनं प्रयुज्य इमे मन्त्रा इति बहुवचनप्रयोगात् प्रविष्यमन्त्रादेरपि पूर्वपक्षविषयत्वमस्तु, ब्राह्मणस्य परं कर्मविधायिनो मा मृदित्याशोऽवगम्यते । तथा च—विधायकवाक्याना सकृदर्थवोधनेन शान्तत्वेऽपि मन्त्राणामप्ये नियमो नेति कविदनेकविनियोगदर्शनादवसीयते । अत कस्यापि प्रमाणस्वाभावे यथेच्छविनियोगकल्पनानुपपत्ताऽपि प्रबलप्रमाणविनिष्क्रान्तानामपि दुर्बलस्यापि प्रमाणस्यावैयर्थ्या या यत् विनिष्क्रान्तत्वमिच्छामिति पूर्वपक्षशय । वेधाद्यर्थमेदात् वेधनाभ्ययनादित्स्वार्थविशेषात् । तथाच लिङ्गात् तदर्थे विनियोगे सति न संनिधिना विद्याङ्गत्वसम्भवं । न च विनिगमनाविरह, संनिधेरलिङ्गकल्पनापूर्वकमेव विनियोगकत्वस्य वक्तव्यत्वात् क्लृप्तेन लिङ्गेनाकाशाद्यान्ती कल्पनायोगात् । तदुक्तम् (५ मी) ‘श्रुतिलिङ्गवचनकराभ्यामसमाख्येना समवाये पारदौवच्यमर्थविपरकत्वं’ इति ।

एतदुक्तं भवति— यथा हृदयं प्रविध्य ' इत्यादिमन्त्रसामर्थ्यात् 'शुक्रं प्रविध्य' इत्यादीना-
मभिचारादिशेषत्वमवगम्यते, एवमेव 'ऋतं वदिष्यामि', 'तेजस्वि नावधीतमस्तु' इत्यादि-
मन्त्रसामर्थ्यादेव स्वाध्यायशेषत्वं " सं नो मित्रः " इत्यादिमन्त्राणामवगम्यते। अतो न
तेषां विद्याङ्गत्वम् इति । " शुक्रं प्रविध्य " इत्यादीनां प्रवर्ग्यादिच्चा.णानां चेह पाठो दिवा-
कीर्त्यन्वारण्येनुवाक्यत्वकृतः ॥ २५ ॥ इति वेधाद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

९३. हान्यधिकरणम् ३-३-११ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्स्तुत्युपगानवत् तदुक्तम् । ३ । ३ । २६ ॥

छन्दोगा आमनन्ति—(छ. ८-१३-१) " अथ इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव
राहोर्मुखात् प्रमुच्य । धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि " इति । आथर्वणि-
संनिधिश्च स्थानं लिङ्गादतीव जघन्यम् । ननु वेधनस्य मुख्यार्थस्वामिचार एव संभवात् न तद्द्वारा
मन्त्रस्य विद्याङ्गता ; अध्ययनं तु विद्याङ्गं भवितुमर्हतीति तन्मुखेन शक्त इत्यादेर्विद्याङ्गत्व स्यादित्यत्राह
एतदुक्तं भवतीति । अध्ययनस्याक्षरराशिग्रहणार्थतया स्वतन्त्रविधिविहितत्वात् अर्थज्ञानस्य च विधि-
मन्तरा जिज्ञासाबलत् एव संपद्यमानत्वात् नाध्ययन विद्यादिकर्माङ्गम् । अध्ययनसंपादितज्ञानशास्त्र-
धिकारिणामात् विद्यादिविधिरनधीतिनं नाधिकारितया गृह्णातीत्यन्वयेत् । अतो मन्त्रस्य नाध्ययन-
द्वाराऽपि तदङ्गत्वमिति भावः । एवं वेधविषयेऽपि पूर्वपक्षमभिप्रेत्य भाष्यं योजितम् । यदा तु इमे
मन्त्राः इत्यस्य वक्ष्यमाणरीत्या शनइत्यादिमन्त्रा एवार्थः—तदा वेदोक्तिर्हेष्टान्तमात्रतया । तैत्तिरीयमन्त्र-
मात्रं मुख्यविषयः । एतद्विवरणमेव एतदुक्तं भवतीति 'क्रियत इति भाष्यम् । तर्ह्यसंबद्धानां कथमत्र पाठ
इत्यज्ञानार्थवधं परिहरति शुक्रमिति । दिवाकीर्त्यत्वं रात्रावकीर्तनीयत्वम् । अरण्येनुवाक्येत्यल्लू-
समासत्वात् द्वन्द्वानुपपत्तिः । वाक्यम्—वक्तव्यम् । इदमेव कुत एष्टव्यमिति चेत्—उपनिषद्भागान्तराणां
किमिति आरण्यकत्वादिक्मिष्यते । स्त्रीशूद्रादिभिर्वेदो नाध्येतव्य इति विधिर्वा किमित्यनुमन्यते ।
यदि अरण्येऽनुवाक्यत्व विद्याङ्गत्वाशयेनैवेति कल्प्यते, दिवाकीर्त्यत्वस्य को निर्वाहः। एव ज्योतिष्टोमाङ्ग-
प्रवर्गशरदरारभ्यपाठश्च कुतः । तस्मात् जपपारायणाद्युपयोग्यानुपूर्वीप्रवेशसिद्धये तत्र तत्र तत्तत्पाठ इति
न वैयर्थ्यम् । अतो विना वचनं मन्त्राणामपि प्रबलप्रमाणविनियुक्तानां न विनियोगान्तरकल्पनेति । यदि
विधैव वा वेद्य वस्तु वा प्राधान्येन मन्त्रेण प्रतिपाद्येत, तदा तस्य विद्याङ्गत्वं संभाव्येत , न त्विहेति ॥

हान्यधिकरणमारम्भाधिकरणत्वम् विद्याङ्गभूतचित्ताविशेषानुबन्धिविचाररूपम् । तत्र—यथा
संनिहितानामपि मन्त्राणां विद्यासंबन्धाभावः, तथा सर्वविद्याकार्यतया तत्संनिहितहानोपायनद्वयविषयस्य
चिन्तनस्यापि विद्यासामान्यसंबन्धाभाव इति शंकया संगतिः । मन्त्रपठनमन्यथासिद्धत्वात् नाङ्गतामाहक-
मित्युक्तम् । अपठनमनङ्गतामाहकं स्यादिति शक्येति वा । छान्दोगा इति । नाल हानोपायनशोरन्तरस्य
कचिद्विद्यायामभाव आशंभय परिहित्ये ; तद्विचारवैयर्थ्यात् । उपासके सौहार्दमाचरितव्यम् , न त्वसौहार्द-
मिति प्रयोजनमिति भामती । तदुक्तम् ; अपसंस्तत्वात् । विद्यापादे चिन्तनविचार एव संगतः । अत

काश्च, (उ ३-१ ३) 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जन. परम साम्यमुपैति' इति ।
 शाल्यापनिनस्तु 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृद साधुकृत्या द्विपत पापकृत्याम्'
 इत्यादि । (१ ३७) कौपीतकिनस्तु, "तत् सुकृतदुष्कृते धृनुते तस्य प्रिया ज्ञातय सुकृतमुप-
 यन्ति अप्रिया दुष्कृतम्" इति । एव क्वचित् पुण्यपापयोर्दानि, क्वचित् प्रियाप्रियेषु तत्प्राप्तिः,
 क्वचिदुभय च श्रुतम् । तदुभयमेकैकविधायी श्रुतमपि सवविद्याङ्गमास्थेयम्, सवग्रभविद्या-
 निष्ठस्यापि ब्रह्म प्राप्नुवतः पुण्यपापप्रहाणस्यावश्यम्भावित्वात्, प्रहीणविषयत्वाच्चोपायनस्य ।
 तच्चिन्तन च विधीयमान सवविद्याङ्ग भवितुमर्हति ॥

तत्रेदं विचायते—हानिचिन्तनमुपायनचिन्तनमुभयचिन्तन च विकल्पे(ल्पे)रन्,
 उपसद्विये र्न् वा । किं युक्तम् ? विकल्पे(ल्पे)रिति । कुत ? पृथगाज्ञानसामर्थ्यात् ।
 समुच्चये हि सवत्रोभयानुसन्धान स्यात्, तस्य कौपीतकिवाक्येनैव सिद्धमित्यन्यत्राज्ञानमनर्थ-
 कमेव स्यात् । अतोऽनेकत्राज्ञानस्य विकल्प एव प्रयोजनम् । न चाप्येतद्भेदेन परिहर्तुं
 शक्यमनेकत्राज्ञानम् । अविशेषपुनश्चरण द्वाप्येतद्भेदपरिहायम् । अत्र तु हानिरेव द्वयो
 शास्त्रयो, उपायनमेव चैकस्याम् । न च विद्याभेदेन न्यवस्थापयितुं शक्यम्, सवशेष-
 भूतमिदमनुसन्धानमित्युक्तत्वात् ॥

अत्रेदमुच्यते—हानौ तुपायनशब्दज्ञोषत्वात्—इति । उशब्द पक्ष न्यावतपति हाना-
 धिति प्रदर्शनार्थम् । केवलार्था हानौ केवले चोपायने श्रयमाणे तयोस्तिरेतरसमुच्चयोऽव-

इह चिन्तने वैकल्पविचार इति विषयशुद्धिमाह अर्हतीत्येतेन । तदाविद्वानिति' यदा पश्य पश्यते
 रुमवर्षमिनि पूर्वार्धम् । तत् तदा, शरीरवियोगकाले, उत्क्रमणात् प्राक् । सवविद्याङ्गम् सर्वविद्या-
 फलान्तर्गतम् । ननु हानमावर्षकमस्तु, उपायन तु कृत, तदभावेऽपि विदुषो मोक्षसिद्धेरित्यन्ताह प्रही-
 योति । हानवत् उपायनस्यापि क्वचित् पठित्तया तत्र तदवश्यम्भान्त्वे सति तुल्यन्यायात् सर्वत्र
 तदविशेष । स्थलान्तरलाभात् पाप तत्र लब्धपठिष्ठ पुनर्नास्मत्सन्निधमायास्थ-नीति हानदादर्शसिद्धि-
 तत्फलम् । विधीयमानमिति । 'विधूय पाप धूत्वा शरीर ब्रह्मलोकमसिद्धमवाप्ति' इत्युत्तमपुरुष
 दर्शनात् विदुष एतन्नमुसन्धानलाभात्, कौपीतकिब्रह्मणे सुकृतदुष्कृतधृनुतेनोपायनविश्वानदीगमनब्रह्मस्थान-
 पर्यङ्गप्राप्तिब्रह्मममावणात्किमुक्त्वा, 'ब्रह्मणो या जितिर्भृष्टि, ता रुमते य एवं वेद' इति अन्ते वेदना-
 वदयक्त्ववचनवाच तद्विधि सिद्ध इति भाव । अस्य फलस्य सर्वसाधारणतया अर्चिंरादिगतोरिवास्यापि
 चिन्तन सर्वेषामिति स्थिते पृथगाज्ञानवैपर्याय विकल्प इष्यते । तर्हि अन्यतराचिन्तने कश्चित् सिद्धि
 तत्कृतुनयादिति चेन्न तत्कृतुशास्त्र हि प्राप्यतया चिन्तितमवश्य प्राप्यत इत्येतावन्मात्रबोधकम्, न पुन-
 रचिन्तनाशपासिवावरकमित्याशयेनाह विक्र प एवेति । तत्राप्यवस्थित पवेत्याह न चविद्याभेदेनेति ॥

हानाधिति प्रदर्शनार्थमिति । हानिशब्द उपायनस्याप्युपलक्षक इत्यर्थ । किमर्थमनेन त्पुण्य-
 क्षणमिति चेत्-उच्यते एव कश्चिन्नन्यते—उभयवचने उभयमस्तु । उपायनमात्रवचनेऽपि, कश्चि

इयम्भावी । कुतः ? उपायनशब्दशेषत्वात्—उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात् । उपायन-
वाक्यस्य हि हानिवाक्यशेषत्वमेवोचितम् ; विदुषा त्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेशस्थानवाचि-
त्वाद्दुपायनवाक्यस्य ॥

प्रदेशान्तराभ्यास्तस्य वाक्यस्य प्रदेशान्तराभ्यातवाक्यशेषत्वे दृष्टान्ता उपन्यस्यन्ते—
कुशाच्छन्दस्तुत्पुपगानवदिति । कालापिनः, “ कुशा वातस्पत्याः ” इत्यामनन्ति । श्लाघ्याय-

हानमप्यस्तु ; उपायनस्य स्थलान्तरप्राप्तिरूपस्य पूर्वस्थत्परित्यागस्यपेक्षत्वात् । हानस्थले सर्वत्र च
तदपेक्षा , प्रायश्चित्तनाश्यपापस्थले उपायनाभावात् ; भेदेरपि प्रायश्चित्तविशेषत्वात् । अतोऽत्रोपायना-
भावादपि तच्चिन्तनमनोक्षितमिति । एतन्निरसनमपि चिकीर्षिन्नेवं प्रयुङ्क्ते । अयमाशयः—यद्यप्युपासनं
प्रायश्चित्तम्—अथाप्यत्र ‘ विभूष पापम् ’ इत्येवं विघ्ननमेवोक्तम् , न नाशनम् । धूननञ्चापसार-
णम् । अथ इव रोमाणि, चन्द्र इव राहोर्मुखत्वात् इति दृष्टान्तद्वयाच्च नाशो नैत्यवगम्यते । रोमाणि
‘ विभूषेत्यस्य रोमाणि भूतलपरितुठनसमयख्यासर्वपांडुरहितानि कुर्वन्नथ इवेत्यर्थो वा, जीर्णानि रोमाणि स्व-
गात्राग्निरस्फन् स इवेत्यर्थो वाऽस्तु ; उभयस्यापि “ अश्वश्च रोमाणि विधुन्वानः त्यजन् रजः सहैव तेन
रोमाण्यपि जीर्णानि जातयति ” इति शाङ्कर उवासाद्वाप्यकारसारसूक्तिलोपि सिद्धत्वात् । सर्वथाऽ-
श्वापस्तानि रोमाणीव, रोमतोऽपसृताः पांसव इव च, राहोरपेतश्चन्द्र इव च, पाप पृथगास्तीत्येवावगमात्
तस्य स्थलमपेक्षितम् । अतो नाशभावादुपायनं हानिस्थले सर्वत्र निरावाधमिति । एवं हानिस्थले
उपायनवाक्यशेषत्वधुषोधापिचैव हानिचिन्तने इत्यनुक्त्वा हानावित्येतन्मात्रप्रयोगोऽपि । तदयं सूत्रार्थः—
हानिस्थलागः , न तु नाशः । हानौ भवन्त्यामुपायनमप्यस्ति ; हानिवाक्यस्योपायनवाक्यशेषकत्वात् ।
हानेर्धूननरूपतया नाशरूपत्वाभावेन हीयमानवस्तुप्राप्तिस्थलप्रदर्शकतया, कुशादिवाक्यशेषत्वेव, उपायन-
वाक्यशेषत्वैश्चैववहद्वात् । उपायनमात्रधुषौ हानिपूर्वकत्वे तु कैमुत्यसिद्धमिति । सूत्रभावस्तु—सर्वस्य
सर्वेण विदुषा ज्ञातृकत्वे सति चिन्तनमाले संकोचो न युक्तः ; एकतरनिर्देशस्य विकल्पपर्यन्ततात्पर्यकत्वस्य
विकल्पसाधनोपयुक्ततया कल्पनानौचित्यादिति । उपायनशब्दशेषत्वादिति उपायनशब्दगतात् शेषवा-
दित्यर्थः । उपायनशब्दशेषकत्वादिति बहुव्रीहिर्वा । शब्दो वाक्यम् । उपायनशेषत्वादित्यनुक्तिः हान-
शेषोपायनस्य च वस्तुतः शेषशेषविभावाभावात् । कुशादिवाक्यस्थलेष्वपि सामान्यवाक्यस्य विशेषवाक्यमे-
वोपकारकमिति । एकमालपाठः अन्यस्वार्थमिद्विभक्तिमेव । बहुस्थलपाठोऽपि प्रतिषेधेदात् सार्थकः ।
हानेः शेषत्वे सहात् प्रतीयमाने कथमन्यथा क्रियत इत्यत्राह उपायनवाक्यस्यसिद्धीति । अर्थसमावा-
चिरोधेन हि स्वार्थो वर्णनीय इति भावः । ननु विद्याधिपम कालजातस्य पुण्यपापविनाशादेरेव देहाव-
सानकाले हानशब्देनानुवादः क्रियते उपायनस्योपरि निरूपणार्थमिति उपायनवचनस्यैवात्त प्राधान्यमिति
गड्धयम्—विनाशाद्यपेक्षया हानिस्थान्यरूपत्वेन तदनुवादत्वाभावात् । अनुवादत्वेऽपि मोक्षगामि-
पुरुषस्य उपायनपेक्षया तद्विनाशचिन्तनस्यैव मुख्यत्वात् ।

कालापिन इति । शांकरे भास्वविन इति । कुशाः स्तोत्रीयामु ऋषु गीष्मामाशु

निना तु "औदुम्बय कुशा" इति वाक्य सामान्येन वानस्पत्यत्वेनावगता कुशाः
 औदुम्बय इति विशिषत् तद्वाक्यशेषतामापद्यते । तथा, "देवासुराणा छन्दोभि" इत्यादिना
 अनिशेषेण देवासुराणा छन्दसां प्रसङ्गे, (वैङ्गि) "देवच्छन्दांमि पूर्वम्" इति वचन क्रम-
 विशेष प्रतिपादयत् तद्वाक्यशेषता गच्छति । तथा, "हिरण्येन पोडशिन स्तोत्रमुपाकरोति"
 इत्यविशेषण प्राप्ते, (यजु १ ६) "समयाविषिते ह्ये पोडशिन स्तोत्रमुपाकरोति" इति
 विशेषविषय वाक्यं तद्वाक्यशेषता भजने । तथा, "ऋत्विज उपगामन्ति" इत्यविशेषप्राप्तस्य,
 (यजु ३ ६) "नाभ्यर्च्युरुपगायेत्" इति वाक्यमनभ्यर्च्युविषयतामवगमयत् तद्वाक्यशेषत्वमृच्छति ।।

एव सामान्येनावगतमर्थे विशेष व्यवस्थापयितु क्षमस्य वाक्यस्य तच्छेषत्वमनभ्युप-
 गच्छद्भिस्तयोरर्थयोर्विकल्प समाश्रयितव्य । स च सम्बन्धां गतो न युज्यते । तदुक्तं
 पूर्वसिन् काण्डे, (१० ८) "अपितु वाक्यशेषं स्यात् अन्याग्यत्वाद्विकल्पस्य, विधीनामेकदेश-

गणनार्थमुद्रातृक्लृप्ता शलाका । बीलिङ्गोऽयं शब्द एतच्छलाकाविशेषवाची । देवच्छन्दासि
 पूर्वमिति । न च देवासुराणामिति पाठ्यमादेव देवच्छन्दसा पूर्वत्वावगमादेतदपक्ष नेति
 वाच्यम्—असुराह च देवाश्चेति द्वन्द्वेऽपि अस्मान्तरत्वेन देवश्चन्द्रपूर्वनिपातात् असुराणां ज्यासत्वेन
 तच्छन्दसा पूर्वमावसदेहाच्चैतदपेक्षावश्यकत्वात् । पैङ्गवचनमेतत् । हिरण्येन हिरण्यनिधानेन । पोड-
 शिन तक्षामकग्रहस्य । स्तोत्रम् , प्रगीतमन्त्रसाध्यशुण्(देवता)निर्गुणाभिधानरूप स्तोत्रम् ।
 उपाकरोति मस्तौति आरभते । समयाविषिते । विष विषयगे—अर्थविषयके । अर्थप्रकाशिते
 इति वा । अर्थादिते अर्थात्मिते इत्यर्थद्वयेऽस्य प्रयोगेऽपि इह स्तोत्रोपाकरणकाण्डोऽर्थात्ममयसमय
 एव । तद्वाक्यशेषत्वम् । अभ्युमिक्षा ऋत्विज उपगामन्तीति पूर्वुदासाभयणात् । प्रतिषेधाभयणे
 हि विकल्प स्थादिति भाव । उपगानम् उद्गावृष गायन्तु भो इति चन्द्रोच्चारणम् ।

नन्वस्तु हानस्य धूनरूपत्वात् उपासनस्य क्विद्वक्ष्यम्याय । तत्र मियाप्रियव्यवस्था तथा
 श्रुतस्थलेऽस्तु, अन्यत्र यथावथावापीत्यत्राह एवमिति । एव तर्हि कुशादिसखलेऽपि जुदुम्बरातिरिचव
 नस्पत्यादिग्रहणमपि कदाचित् स्मादिनि विकल्प स्यात् । नाभ्यर्च्युरित्यत्र प्रतिषेधास्तीकारेण म्निन्नवाक्त्वे
 विकल्प स्यादिति । तत्रेष्टापचौ दोषमाह तदुक्तमिति । 'यजतिषु येयजामह करोति' इति अनारम्याधीत-
 याक्येन यज्ञेषु येयजामहो विधीयते । येयजामहकरण नाम—'आश्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु
 औपदिष्टि चतुरक्षरम्, यजेति व्यक्षरम्, येयजामह इति पञ्चाक्षरम्, व्यक्षरो वषट्कार (वौषट्)' इत्यु-
 क्तसप्तदशाक्षरमङ्गणपठनम् । पूर्वहिते 'नानुयाजेषु येयजामह करोति' इति वाक्यान्तरं श्रूयते । तत्र
 प्रतिषेध फर्वात्तो वेति विचारे—अनूयानेषु येयजामहकरणप्रतिषेधस्तीकारे अमसक्तस्य प्रतिषेधायो-
 ग्यत् शब्दं विना नानुयाजेषु येयजामहकरणप्रसक्तत्वात्वात् श्लाघामासत्वेन प्रतिषेधो वक्तव्य इति
 विकल्प स्यात्, यथा अतिरात्रे पोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे पोडशिनं गृह्णातीति ग्रहणग्रहणयो ।
 अस्तु कायमिति चेत्—तोऽष्टदोषदुष्टत्वाद्वाच्य । अतो नानुयाजेष्वित्यस्य तत्रावयवोपलक्षणत्वात्

खात्” इति । तदेवं केवलहानोपायनवाक्ययोरेकवाक्यत्वात्, केवलस्य हानस्य केवलस्य चोपायनस्याभावात् विकल्पो नोपपद्यते । कौपीतकिनामुभयाम्नामविशेषपुनश्श्रवणत्वेन प्रतिपत्तृभेदादविरुद्धम् ॥ २६ ॥ इति हान्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

९४. साम्प्रयायाधिकरणम् ३-३-१२ ॥

साम्प्रयाये तर्तव्याभावात् तथा हान्ये । ३ । ३ । २७ ॥

सुकृतदुष्कृतयोर्हानमुपायनं च सर्वासु विद्यासु चिन्तनीयमित्युक्तम् । तद्दानं किं देहवियोगकाले देहादुत्क्रान्तस्याध्वनि च, उत देहवियोगकाल एवेति विज्ञेय—उभयत्रेति युक्तम्, उभयथा श्रुतत्वात् । एवं हि कौपीतकिनः समामनन्ति, (१-३-४) “स एतं देवयानं पन्थानमापद्याशिलोकमागच्छति” इत्युपक्रम्य, “स आगच्छति विरजां नदीम् । तां मनसाऽत्येति । तत् सुकृतदुष्कृते ध्रुते” इति । अत्र वाक्ये अध्वनि सुकृतदुष्कृतहानिः प्रतीयते । ताण्डिनस्तु, (छ. ८-१) “अथ इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य । ध्रुवा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवाभि” इति । अत्र तु देहवियोगकाले इति प्रतीयते । आख्यायनकेऽपि, “तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति, सुहृदः साधुकृत्याम्, द्विपन्तः पापकृत्याम्” इति पुत्रेषु दायसंक्रान्तिसमकालं सुकृतदुष्कृतसंक्रमण श्रयमाणं देहवियोगकाले इति गम्यते । अतः सुकृतदुष्कृतयोरेकदेशे देहवियोगकाले हीयते ; शेषस्त्वध्वनि—

अनुयाजमित्रेषु यजतिषु येयजामहं करोतीति पृथुदासाश्रयणम् । अतस्तत्र न तत्पसक्तिरित्युक्तं पूर्वमीमांसायाम् । तथैह भान्विमिति भावः । अत्र शांकरगृहीतो मीमांसासूत्रपाठः अर्थानुवादः, तथा सूत्रभावात् ; अप्तिवसाद्वाप्यरीत्यैव । स्पष्टमिदं भामत्याम् । एवं विकल्पापत्तिसूत्रमिह सूत्रकृदभिमतमित्यस्य सर्वेष्टत्वात् चिन्तनघटनमन्तरा हानोपायनविचारमालस्य सूत्राभिमतत्वे केवलोपायनासभवेन तद्वर्णनायोगात् यथाभाष्ये चिन्तनविचार एव सूत्रारूढः । नन्वमूर्त्तयोः पुण्यपापयो कथं धूननमुपायनञ्च । कथञ्चान्यदीयं कर्म अन्यदीयफलहेतुरिति चेत्—विदुषः पुण्यापुण्ये नाशयन् भगवान् विदुष्यभिमानात् विद्वन्मिनामिवगतयोः विद्वद्विषयकसौहार्दसौहार्दरूपभाक्योरेतदीयपुण्यापुण्यपुण्यफलतुल्यं फलं पक्च्छतीति शास्त्रतात्पर्यमित्यदोषात् ॥ २६ ॥

चिन्तनीयत्वेनोक्तं हानानि किं अंशतः कालद्वयभाविन्त्वेन चिन्तनीयम् । उत देहवियोगकालमाविस्त्रमात्रेणेत्येतदर्थं विचार्यते । हानोपायनान्यतरश्रवणेऽपि उभयविवक्षावत् कचिदेककालमात्रश्रवणेऽपि हाने कालद्वयविवक्षाऽस्तीति सर्वत्र तथैव चिन्तनमिति दृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानम् । भाष्ये चिन्तनप्रस्तावाभावेऽपि प्रकृतपादवलात् सारग्रन्थानुरोधे च चिन्तनविचार एवेहापि । शेषस्त्वध्वनीति । ननु कीदृशमातर्हीयते, कीदृशः शेषः पश्चादिति कथमववार्थम् । किञ्च संचितप्रारब्धभेदेन द्वितये कर्मव्यूहे प्रारब्धन्तावत् विदुषः भोगैकनाशय इति तद्विषये धूननस्य दुर्बलत्वात् संचितकर्मधूननमेव ‘सुकृतदुष्कृते ध्रुते, ‘पुण्यपापे विधूय’ इत्यादेर्विषयः । तद्ध्रुने जातेऽपि प्रारब्धकर्मवलात् अर्चिरादिगन्तव्यौपयिकदेहस्य, वसिष्ठदीना देहान्तरारम्भकदेहस्य च संभवात् उपरि तत्तदयोगशक्ता च कथम् । अध्वपापकर्मलब्धत्वे च

इति प्राप्ते उच्यते—साम्पराये इति । साम्पराये—देहादपक्रमणकाले एव विदुषु सुकृतदुष्कृते निरवशेषं हीयते । कुत ? तर्तव्याभावात्—विदुषो देहवियोगात्पश्चात् सुकृतदुष्कृताभ्या तरितव्यमोगामावात् । विद्याफलभूतब्रह्मप्राप्तिस्यतिरेकेण हि सुकृतदुष्कृताभ्या भोक्तव्ये सुखदुःखे न विद्येते । तथा ह्यन्ये दहवियोगादूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिस्यतिरिक्तसुखदुःखोपभोगामावमधीयते, (छा ८ १२) “अशरीर वा व सन्त न प्रियाप्रिये स्पृशत, एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय पर ज्योतिरूपसपद्य स्वेन रूपणामिनिष्पद्यते”, (छा ६ १४) “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽय सपत्स्ये’ इति ॥ १७ ॥

छन्दत उभयाविरोधात् । ३ । ३ । २८ ॥

एवमर्थस्वामाभ्यात् सुकृतदुष्कृतहानिकालेऽवधृते सति, उभयाविरोधेन—श्रुतेरर्थस्वामावस्य चाविरोधेन छन्दत यथेष्ट पदानामन्वयो वणनीय । कौरीतकिवाक्ये, “तत् सुकृतदुष्कृते ध्रुते” इति चरमश्रुतो वाकधावयव, “एत देवयान पन्थानमापद्य” इति प्रथमश्रुतावयवात् प्रागनुगमयितव्य इत्यथ ॥ २८ ॥

अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—

(पू) गतेरर्थवत्त्वमुभयघाऽन्यथा हि विरोध । ३ । ३ । २९ ।

शरीरस्य पुंसाऽभवात् शरीरत्यागात् कर्मणश्चाभ्युपगमादेव क्षीणत्वात् सन्न तद्वधूनोक्तिश्च कथम् । अथ प्रापकातिरिक्तकर्मभूतनक्षेदेध्वनि, तस्य देहवियोगकाले कु ो न हानम् । कस्य कदेत्यत्र च किं विनिगमरु मिति चेत्—उच्यते । प्रारब्धस्य क्षीयमाणस्य धूननाप्रसक्तिरिति संचितधूननमेव स्थलद्वये पूर्वपक्षी मन्वते । तत्र चरमस्थूलदेहवियोगकाल एव प्रारब्धस्य क्षीणत्वात् सुरनरादिभोगौपयिकसंचितकर्ममध्ये अचिरादि गतिमध्यप्राप्यतल्लोकसवभतदनुभवोपयोगि यत् कमजातम्, तन्मात्रं परिगृह्य सूक्ष्मशरीरं निर्मायाभवान गमयति परामात्मा । उत्कर्मातिरिक्त सर्वे स्थूलदेहवियोगकाले हीयते । अध्वान्ते तत्कर्म च हीयते । तेन उत्कर्मासपाद्यसुरादिजन्माभाव इति । वसिष्ठादिविषय प्रनस्तु—सामान्यत सर्वस्य तरितव्यमोगामाव कथनमयुक्तमित्याशयेनेति यत्कीमविव्यति ।

सांप्रदायसंबन्धार्थमाह देहान्ति । सपराभ्यामुपसष्ट इण्धातुर्देहवियागार्थक । सपरायस्वाय काल सापारय इति भाव । तरितव्य प्राप्तव्यम् । अर्चिरादिगत्यर्था सूक्ष्मदेहस्थिति न सुकृतदुष्कृताधीना, तत्कल्पनामोक्ष्यमाप्तत्वादिति सूत्रात् । उभयनिधश्रुतो तर्कानुगृहीतश्रुतेरेव प्रबलत्वात् अर्थस्वभावमनु क्तव्य देहवियोगकालकर्महानश्रुतिरेव परिगृह्यत इति भाव ॥ २७ ॥

श्रुत्यन्तरमपि निर्वहति छन्दत इति । छन्द इच्छा, तर्कानुगृहीतश्रुत्यर्थस्येह विवक्षानुगुण्येनेति यावत् । उभय श्रुतिर्लक्ष्य । अनुगमयितव्य इति, अन्विताथ कार्य इत्यर्थ । कौचितकि वाक्यस्यान्वयच्छन्दत, तथास-येव श्रुतिकोभयाविरोधादिति सूत्रात् । अत्र कौपीतकिसंदर्भे बहूनि वाक्यानि छन्दतो योग्यानि स-ीनि परिष्कारे द्रष्टव्यम् ॥ २८ ॥

सुकृतदुष्कृतयोरेकदेशस्य देहवियोगकाले हानिः, शेषस्य च पश्चादिति उभयथा कर्मक्षये सत्येव गतेरर्थवत्त्वम् ; देवयानगतिश्रुतेरर्थवत्त्वमित्यर्थः । अन्यथा हि विरोधः—देहवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षये सूक्ष्मशरीरस्यापि विनाशः स्यात् ; तथा सति केवलस्याऽऽत्मनो गमनं नोपपद्यते । अत उत्क्रान्तिसमये त्रिष्टुपो निश्शेषकर्मक्षयो नोपपन्नः ॥ २९ ॥ अत्रोत्तरम्—

उपपन्नस्तल्लक्षणाथोपलब्धेर्लोकावत् ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३० ॥

उपपन्न एवोत्क्रान्तिकाले सर्वकर्मक्षयः । कथम् ? तल्लक्षणार्थोपलब्धेः—क्षीणकर्मणोऽप्या-
विर्भूतस्वरूपस्य देहसंबन्धलक्षणार्थोपलब्धेः । (छ. ८-१२-२-३) “पर ज्योतिरूपसंपद्य
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः”, (छ. ७-२५-२)
“स स्वराइभवति । तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति”, (छ. ७-२६-२) “स एकथा
भवति त्रिधा भवति” इत्यादिषु देहसंबन्धस्वरूपोऽर्थो ह्युपलभ्यते । अतः क्षीणकर्मणोऽपि
सूक्ष्मशरीरस्युक्तस्य देवयानेन गमनमुपपद्यते ॥

गतेरर्थवत्त्वमित्यस्य गतिश्रुतेरभिवेयवत्त्वमित्यर्थो भाष्यात् प्रतीयते । सारावहयनुसारेण
यथाश्रुतेऽप्यदोषात् वैशद्यैवमुक्तमिति मन्तव्यम् । तथाचालैव मुक्तत्वे गतिर्व्यर्था स्यात् । मा भूदिति
न युक्तम् ; गतिश्रुतेः इत्युक्तं भवति । सूक्ष्मशरीरस्यापि विनाशः स्यादित्युक्त्या सूक्ष्मशरीरपरिमहो-
त्तरक्षण एव स्थूलदेहवियोग इति तदैव सर्वकर्मक्षयः, न तु सूक्ष्मशरीरोत्पत्तेः प्रागिति विवक्षा गम्यते ।
अन्यथा सूक्ष्मशरीर नोत्पद्येतेति ब्रूयात् । एव गतिवैधर्म्यमुक्तम् । गत्यसंभवरूपदोषमप्याह अन्यथा-
हीति । अन्यथेत्यस्य तथासतीत्यन्ते व्याख्यानम् । विरोधः अनुपपत्तिः । नन्वणोरालनो गमनवत्त्वं
साक्षादेव भवतीति का तावदनुपपत्तिरिति चेत्—विभुत्वेष्टौ देहवत्त्वे परं कथं गमनम् । अतो गतेः
प्रयत्नसाध्यत्वात् तस्य च करणकलेवराधीनत्वात् कथं सेत्यभिप्रायः । ननु, “आसु तदा नाडीषु सप्तो
भवति” इति स्वप्नपुण्यर्थः केवलालनो नाडीसचारोऽवगम्यत इति चेत्—अस्तु, किं तेन । देहा-
न्तःस्थत्वाद्धि तदा गन्तुं प्रयत्नितं प्रभवत्येव । ननु विरजा नदी विदेह एव यथा तरति, तथा स्यादिति
चेत्—“तां मनसाऽत्येति” इति तदैव साधनान्तरकथनान् ततः प्राक् कलेवरापेक्षैव गम्यत इति ।
सुकृतदुष्कृतधूननं तु मनसाऽत्ययानन्तरमेव, तथैव पाठादिति पूर्वपक्षयाचयः ॥ २९ ॥

एवं गतिवैधर्म्यं नापादनीयम्, सुकृतदुष्कृतधूननानन्तरमपि, ‘स एष विमुक्तो विदुष्कृतो
ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैवाभिप्रैति । स आगच्छति तिर्य्यं वृक्षम्’ इत्येवमुपर्यपि गतिश्रवणात् तद्वैधर्म्यात् । अतः
सुखदुःखभोगार्थं पुण्यपापरूपकर्महीनोऽपि यथाश्रुति अचिराद्विगत्या परं ज्योतिरूपसंपदैव प्रसूतप्रज्ञो
भवति ; तावत् तत्संस्कोचहेतुः सकल्पः परमवतिष्ठते इत्यमिसंघाय समाधत्ते उपपन्न इति । उत्क्रान्ति-
कालिककर्मक्षयः इति विशेष्यमध्याहार्यम् । सत्यं सति शरीरे गच्छतीति, तत्सत्त्वमेव कथमिति शंकते
कथमिति । तल्लक्षणार्थोपलब्धेः प्रकृतदेहसंबन्धस्थितितुल्यनानादेहान्तरसम्बन्धसत्त्वस्यापि क्षीणकर्मण्युप-
लब्धेरित्यर्थः । तस्य लक्षण(स्वरूप)मिव लक्षणं यस्वार्थस्येति विग्रहः । तत्पदं प्रकृतसूक्ष्मदेहपरम् ;

कथं सूक्ष्मशरीरमप्यारम्भककमविनाशेऽवतिष्ठत इति चेत्—विद्यामाहात्म्यादिति ब्रूमः।
विद्या हि स्वयं सूक्ष्मशरीरस्थानारम्भिकापि प्राकृतसुखदुःखोपभोगमाघनस्थूलशरीरस्य सर्व-
कमणा च निरवशेषध्वयेऽपि स्वफलयुक्तव्रजप्राप्तिप्रदानाय देवयानेन पर्येन गमयितुं सूक्ष्म-
शरीरं स्थापयति, लोकवत्—यथा लोके सत्यादिसमृद्धयर्थमारब्धे तटाकादिक, तद्वत्तु तदि-
च्छादिषु विनष्टेष्वपि तदेव तटाकादिकमश्लिथिलं कुवन्तस्तत्र पानीयपानादि कुर्वन्ति, तद्वत् ॥
अथ स्वात्—ज्ञानिनां साक्षात्कृतपरतत्त्वानां देहपातसमये कमणो निरवशेषध्वयत्
देहपातादूर्ध्वं सूक्ष्मशरीरमात्रं गत्यर्थमनुवर्तते, सुखदुःखानुभवो न विद्यते इति यदुक्तम्—
तन्नोपपद्यते, वसिष्ठवा(पा)न्तरतप प्रमृतीनां साक्षात्कृतपरतत्त्वानां देहपातादूर्ध्वं देहान्तर-

सामान्य- (प्राकृत)देहपरं वा । मुक्तौ तदभावात् तल्लक्षणार्थेयुक्तम् । देहसंन्यासोऽय इति भाष्यस्या
प्यत्रैव तात्पर्यम् । तथाचाप्राकृतान्तदेहसंबन्धवत् एतदेहसंबन्धसत्त्वमपि कर्मानधीनमिति भावः । सूक्ष्मदेह
कर्मोत्पादित इति प्रागेव पूर्वपक्षिणोक्तत्वात् स्थिति कथमित्येवेदानीं तेन पृष्टम्, तत्पक्ष एव स्थित्वा
समाधत्ते विद्येति । अनारम्भिकाऽपीत्यपिशब्देन—सूक्ष्मदेहार्म्भोऽपि विद्याकृत इत्येव युक्तम्, भवतां
तस्य कर्माधीनत्वस्योक्तत्वात् अम्युपेत्योच्यते इति सूच्यते । यदि सचित्तकर्मलेश एव कथितं सूक्ष्मदेह-
स्थितये स्यात्, तर्हि स स्वफलानुभवाभौगिकस्वाखान्तरादिप्रापकोऽपि भवेत् । तद् विहाय अर्चिरादिस-
क्रेषु गमनं क्लृप्ताप्यश्लिथिल्य गमनं च कथम् । यदि तत् विद्यामाहात्म्यकृतम्, तर्हि तदेहस्थितिरपि तदधीनेति
किं कर्मणा । स्वार्थकर्मणा तत्तन्मार्गनयनहेतुत्वमिवेदमपि विद्याया एव भवितव्यं । किञ्च सूक्ष्मदेहो
हि स्थूलदेहस्यैव केचिदशा । स्थूलदेहनिम्नता तत्र प्रागेव तद्गमन्यताऽप्यासीदेव । तदशमालस्य
तत्रियाम्पत्यया संहत्या स्थापन विद्याकार्यमिति न कर्मणो मुमुक्षुसूक्ष्मदेहारम्भकत्वमपीति चाल विवक्षित
स्यात् । देहवियोगरूपमरणहेतु कर्म सूक्ष्मदेहमुत्पाद्यैव तज्जनयतीत्यप्युच्यते । परंतु न स नियमः ।
प्रलयप्राक्कृते उदभावात् । अतः पारम्भिकमौवसाने मरणस्यापि स्वतः प्राप्तत्वेन सूक्ष्मदेहो भाविभोगोपायायत्
इति वक्तव्यम् । एवञ्च प्रकृते विद्यैव तस्योत्पत्तौ स्थितिमात्रे वा हेतुरिति युक्त एव कर्मक्षय इति । भोगार्थोत्पा-
दितस्थूलशरीरस्य जीर्णतया तत्कार्याभावेऽपि कार्यान्तरार्थं तदेकदेशस्थापने दृष्टान्तप्रदर्शकतया लोकव
दिति पदव्याख्याति यथेति । लोके राजोपासनरत्नादिव ब्रह्मोपासनरत्नादेवापेक्षितकाम इत्येतावन्मात्रपरतया
दीपसारयोरेव न्यार प्राप्तम् । अश्लिथिलमिति । यथा श्लिथिलांशत्यागेन अश्लिथिलमेकदेशेऽस्त्येतत्तत्सद्गत-
श्लिथिलसिद्धौजनेन स्थापने पानादित्स्वफलयोर्विशेषेण भवति, तथेति ।

उपरसूक्ष्ममवतारयति अथ स्वादिति । वसिष्ठवापान्तरतप प्रमृतीनामिति । अत्र शाङ्करम्,
“अवान्तरतमा नाम वेदाचार्यं पुराणर्षिं विष्णुनिरोगात् कबिद्धापररो संभौ कृष्यद्वैपायन संव-
भूवेति सररति । वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानस पुत्र सन् निमिशापादपातपूर्वदेह पुनर्भवादेश्चात् मित्वा-
वरुणान्या संनभूवेति । भृगुवादीनामपि ब्राह्मणे यज्ञे पुनरुत्पत्ति । सनत्कुमारोऽपि रुद्राय
वरपदानात् रुद्रत्वेन प्रादुर्भव ” इत्यादि । पुनर्देहान्तरपरिमहेऽपि, ‘स एवेति’ इति

सङ्गमः, पुत्रजन्मविपत्त्यादिनिमित्तसुखदुःखानुभवश्च दृश्यते— इति । अत उचरं पठति—

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् । ३ । ३ । ३१ ॥

नास्माभिः सर्वेषां ज्ञानिनां देहपातसमये सुकृतदुष्कृतयोर्विनाश उक्तः ; अपितु येषां ज्ञानिनां देहपातानन्तरमर्चिरादिका गतिः प्राप्ता, तेषां देहपातसमये सुकृतदुष्कृतहानिरुक्ता । वसिष्ठादीनां त्वाधिकारिकाणा न देहपातानन्तरमर्चिरादिगतिप्राप्तिः ; प्रारब्ध-
स्याधिकारस्यासमाप्तत्वात् । तेषां कर्मविशेषणाधिकारविशेषं प्राप्तानां यावदधिकारसमाप्ति

सृष्टिप्रसिद्धेः वसिष्ठत्वादिकं नापैतीति चोक्तम् । एवं गृहाद् गृहान्तरनिव स्वेच्छया कायान्तर सञ्च-
रमाणाः पूर्वसंस्तुपदेहं परिगृह्णानाश्च पुत्रजन्मविपत्त्यादौ स्वकीयत्वाभिमानेन सुखदुःखानुभाविनश्च स्रक्ष्यते ।
मध्ये देहविशेषकाले कर्मक्षये स्वीकृते कथमिदं सर्वमिति । ननु सुकृतदुष्कृतविधूननं सञ्चितविषयम् ;
प्रारब्धं तु भोगैकनाशयमिति वक्ष्यते । एकमेव कर्म क्रमिकानेकशरीरोत्पादकमपि भवतीति च स्वीकृ-
तम् । अतः संचितहानावपि प्रारब्धकर्माधीनदेहलाभानुभवादौ काऽनुपपत्तिः । किञ्चित्पूर्वाघादलेप-
विनाशयोः दर्शनसमानाकारध्यानरूपोपायोत्पत्तिकाल एवेतत्वेऽपि तदैव सुकृतदुष्कृतविधूननमस्वीकृत्य
देहविशेषकाले तत्स्वीकरणं येन कारणेन, तेनैव कारणेन प्रारब्धचरमशरीरविशेषकाल एव तस्य
स्वीकार्यतया मध्यकालिकदेहविशेषकाले कर्मक्षयश्चैव कथमिति चेत्—अत एव चास्य न प्रथमवि-
करणत्वम् । गुणस्त्रेण चानेन वक्ष्यमाणार्थसारणमेव क्रियते—अपीतावित्यादिसूत्र इवेति न दोषः ।
असंक्रोचात् सर्वधूननमेव धूननशब्दार्थ इति वादिना मध्ये धूनने प्रारब्धधूननमध्येऽप्ययमिति कृत्वा पूर्व-
पक्षिणाऽनुपपत्तिप्रदर्शनम् । वसिष्ठादिविलक्षणः प्राकृताः ज्ञानिनोऽपि प्रारब्धान्तिमशरीर एव परतत्त्व-
विषयसाक्षात्कारालम्बकज्ञानभाज इति कामं कथ्येत, वसिष्ठादिविषये तु मानविरोधाच्चैव युक्तमिति ते
विशिष्य गृहीताः पूर्वपक्षिणा । अत एव यावदधिकारमिति अधिकारपदं मयुञ्ज्य समाधानम् । अधि-
कारो हि न सामान्यतः प्रारब्धानुभवपट्टत्वमात्रम्, किंतु पदविशेषप्राप्तिः । आधिकारिकाणामिति
पदस्य तदर्थमेव प्रयोगात् । एवमपि अधिकारावसानस्य प्रारब्धावसानस्य चैतद्विषये एकत्वात् प्रारब्धा-
न्तिमशरीरविशेषकाल एव सर्वकर्मक्षयो विवक्षित इति प्रारब्धस्यहीति निगमयिष्यति । जन्मविपत्तीति ।
उत्पत्तिर्विनाश इत्यादीत्यर्थः । नास्माभिरित्यादेः, 'साक्षात्कृतपरतत्त्वज्ञानिसंविध्यवत्किञ्चिद्देहपातेऽपि
भवति कर्मक्षय इति नोच्यते, किंतु चरमदेहपातसमयं एव' इति निवक्षितोऽर्थः । अर्चिरादिका गतिः
प्राप्तेति । 'अर्चिरादिगत्यनन्तरमपि कर्मक्षयः, देहविशेषकाले सर्वशानुपयुक्तकिञ्चिदशक्तो यथाहम्' इत्युक्तौ
नेयमनुपपत्तिरिति पूर्वपक्ष्याशयः । गत्यनन्तरमित्यनुवत्त्वा अर्चिरादिगत्यवहितप्राग्भाषिदेहविशेषकाल
एव सर्वकर्मक्षय इत्युक्तौ नानुपपत्तिरिति सिद्धान्तिनः परिहारः । एवं पूर्वपक्ष्याशयानुरोधेनार्चिरादि-
पक्षाव इह समाधानावसरे । आधिकारिकाणाम् अधिकारे नियुक्तानां यावदधिकारम् पदस्थिति-
पर्यन्तम् अधिकारावसानपर्यन्तम् अवस्थितिः सुकृतदुष्कृतयोर्धूननं विना स्थितिरिति सूत्रार्थो युक्तः ।
ननु ततो धूनने तदित्यवभोगाभावः कथं हेतुः । विद्याप्रारम्भकाल एव एतत्तरित्यवभोगाभावस्य सिद्धतया

कथं सूक्ष्मशरीरमप्यारम्भककर्मविनाशेऽवतिष्ठत इति चेत्—विद्यामाहात्म्यादिति ब्रूमः। विद्या हि स्वयं सूक्ष्मशरीरस्थानारम्भिकापि प्राकृतसुखदुःखोपभोगमाघनरूपुल्लशरीरस्य सर्व-कर्मणां च निरवशेषपक्षेऽपि स्वफलभूतव्रजप्राप्तिप्रदानाय देवयानेन पर्येन गमयितुं सूक्ष्म-शरीरं स्थापयति, लोकावत्—यथा लोके सस्यादिसमृद्धयर्थमारब्धे तटात्रादिके, तद्वद्वेषु तदि-च्छादिषु विनष्टेष्वपि तदेव तटाकादिकमशिक्षितं कुवन्तस्त्र पानीयपानादि कुर्वन्ति, तद्वत् ॥

अथ स्यात्—ज्ञानिनां साक्षात्कृतपरतत्त्वानां देहपातसमये कर्मणो निरवशेषपक्ष्यात् देहपातादूर्ध्वं सूक्ष्मशरीरमात्रं गत्यर्थं मनुजर्तते, सुखदुःखानुभयो न विद्यते इति यदुक्तम्—तन्नोपपद्यते ; वसिष्ठावा(पा)न्तरतप प्रभृतीनां साक्षात्कृतपरतत्त्वानां देहपातादूर्ध्वं देहान्तर-

सामान्य- (प्राकृत)देहपर वा । मुक्तौ तदभावात् तल्लक्षणाभेद्युक्तम् । देहसं-धारणेऽर्थे इति भाष्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । तथाचामाकृतानन्तदेहसवधवत् एतद्देहसवधसत्त्वमपि कर्मानधीनमिति भावः । सूक्ष्मदेह-कर्मोत्पादित इति प्रागेव पूर्वपक्षिणोक्तत्वात् स्थिति कथमित्येवेशानां तेन पृष्ठम् , तस्यैव एव स्थित्वा समाधत्ते त्रिष्टेति । अनारम्भिकाऽपीत्यपिशब्देन—सूक्ष्मदेहारम्भोऽपि िद्याकृत इत्येव युक्तम् , भवता तस्य कर्माधीनत्वस्योक्तत्वात् अभ्युपेत्येच्छत इति नूच्यते । यदि संचितकर्मलेश एव कथितं सूक्ष्मदेह-स्थितये स्यात्, तर्हि स स्वफलानुभवौपरिस्वलान्तरादिप्राप्तोऽपि भवेत् । तद् विद्याव अर्चितादिस-लेषु गमनं तत्तत्प्यरिक्तमव्य गमनं च कथम् । यदि तत्र विद्यामाहात्म्यकृतम्, तर्हि तद्देहस्थितिरपि तदधीनेति किं कर्मणा । स्वार्थकर्मणा तन्मार्गनयनहेतुत्वमिवेदमपि विद्याया एव भविष्यति । किञ्च सूक्ष्मदेहो हि स्थूलदेहस्यैव केचिदक्षा । स्थूलदेहनिवन्ता जीव प्रागेव तदक्षानिबन्ताऽप्यासीदेव । तदक्षमात्रस्य तन्नियन्तया संहत्या स्थापने विद्याकार्यमिति न कर्मणो प्रयुक्तसूक्ष्मदेहारम्भकत्वमपीति चात्र विवक्षितं स्यात् । देहविभोगरूपमरणहेतु कर्म सूक्ष्मदेहमुत्पाद्यैव तज्जनयतीत्यप्युच्यते । परंतु न स नियमः । प्रलयप्राक्कृते तदभावात् । अतः प्रारब्धकर्मवसाने मरणस्यापि स्वतः प्राप्तत्वेन सूक्ष्मदेहो भाविभोगोपायावत् इति वक्तव्यम् । एवञ्च प्रकृते विषय तस्योत्पत्तौ स्थितिमात्रे वा हेतुरिति युक्त एव कथयति इति । योगार्थोत्पा-दितस्थूलशरीरस्य अर्गितया तत्कार्यभावेऽपि कार्यान्तरार्थे तदेकदेशस्थापने दृष्टान्तमदर्शकतया लोकाव-दिभिः परं व्याख्यातं यथेति । लोके राजोपासनवत्त्वादिव ब्रह्मोपासनत्रयादेवापेक्षितकाम इत्येतावन्मात्रपरतया दीपसारयोरिदं व्याख्यातम् । अशिक्षितमिति । यथा शिक्षिताश्रयागेन अशिक्षितमेकदेशस्येतत्कृतक-द्विष्टादिसंयोजनेन स्थापने पानादिसत्त्वकार्यविज्ञेन भवति, तथेति ।

उत्तरसूत्रमवतारयति अथ स्यादिति । वसिष्ठापान्तरतप प्रभृतीनामिति । अत्र श्लाघ्यम्, “अपान्तरतमा नाम वेदाचार्यं पुराणविं विष्णुनिर्गमात् कलिद्धारपरमे संघो कृष्यद्वैपामन सेव-भूवेति स्मरन्ति । वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानस पुत्र सन् निमिशापादकगतपूर्वदेह पुनर्मादेशात् मित्रा-वकृष्यार्थां संभूवेति । भृगवादीनामपि वारुणे यज्ञे पुनरुत्पत्ति । सन्त्कुमारोऽपि रुद्राय वरपदानात् रुद्रत्वेन प्रादुर्भवत्” इत्यादि । पुनर्देहान्तरपरिमहेऽपि, ‘त एवैते’ इति

सङ्गमः, पुत्रजन्मविपत्त्यादिनिमित्तसुखदुःखानुभवश्च दृश्यते— इति । अत उत्तरं पठति—
यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् । ३ । ३ । ३१ ॥

नास्माभिः सर्वेषां ज्ञानिनां देहपातसमये सुकृतदुष्कृतयोर्विनाश उक्तः ; अपितु
येषां ज्ञानिनां देहपातानन्तरमर्चिरादिका गतिः प्राप्ता, तेषां देहपातसमये सुकृतदुष्कृतहा-
निरुक्ता । वसिष्ठादीनां त्वाधिकारिकाणां न देहपातानन्तरमर्चिरादिगतिप्राप्तिः ; प्रारब्ध-
स्वाधिकारस्यासमाप्तत्वात् । तेषां कर्मविशेषणाधिकारविशेषं प्राप्तानां यावदधिकारसमाप्ति

स्मृतिप्रसिद्धेः वसिष्ठत्वादिकं नापैतीति चोक्तम् । एवं गृहाद् गृहान्तरमिव स्वेच्छया कायान्तरं सञ्च-
रमाणाः पूर्वस्वरूपदेहं परिगृह्णानाश्च पुत्रजन्मविपत्त्यादौ स्वकीयत्वाभिमानेन सुखदुःखानुभाविनश्च सर्ष्वन्ते ।
मध्ये देहवियोगकाले कर्मक्षये स्वीकृते कथमिदं सर्वमिति । ननु सुकृतदुष्कृतविधूतनं सञ्चितविषयम् ;
प्रारब्धं तु भोगैकनाशयमिति वक्ष्यते । एकमेव कर्म क्रमिकानेकशरीरोत्पादकमपि भवतीति च स्वीकृ-
तम् । अतः सञ्चितहानावपि प्रारब्धकर्माधीनदेहलाभानुभवदौ काऽनुपपत्तिः । किञ्चोत्तरपूर्वाघाश्लेष-
विनाशयोः दर्शनसमानाकारध्यानरूपोपायोत्पत्तिकाल एवेष्टयतेऽपि तदैव सुकृतदुष्कृतविधूतनमधीकृत्य
देहविशेषकाले तस्वीकरणं येन कारणेन, तेनैव कारणेन प्रारब्धचरमशरीरवियोगकाल एव तस्य
स्वीकार्यतया मध्यकालिकदेहवियोगकाले कर्मक्षयशक्यैव कथमिति चेत्—अत एव चास्य न पृथगधि-
करणत्वम् । गुणसूत्रेण चानेन वक्ष्यमाणार्थसारणनेत्र क्रियते—अपीतावित्यादिसूत्र इवेति न दोषः ।
असंकोचात् सर्वधूननमेव धूननशब्दार्थ इति वादिना मध्ये धूनने प्रारब्धधूननमध्येष्टयमिति कृत्वा पूर्व-
पक्षिणाऽनुपपत्तिप्रदर्शनम् । वसिष्ठादिविलक्षणाः प्राकृताः ज्ञानिनोऽपि प्रारब्धान्तिमशरीर एव परतत्त्व-
विषयसाक्षात्कारात्मकज्ञानभाज इति काम कथ्येत, वसिष्ठादिविषये तु मानविरोधान्नैव युक्तमिति ते
विदिष्य गृहीताः पूर्वपक्षिणा । अत एव यावदधिकारमिति अधिकारपद प्रयुज्य समाधानम् । अधि-
कारो हि न सामान्यतः प्रारब्धानुभवप्रवृत्तत्वमात्रम्, किंतु पदविशेषप्राप्तिः । आधिकारिकाणामिति
पदस्य तदर्थमेव प्रयोगात् । एवमपि अधिकारावसानस्य प्रारब्धावसानस्य चैतद्विषये एकत्वात् प्रारब्धा-
न्तिमशरीरवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षयो विवक्षित इति प्रारब्धस्वहीति निगमयिष्यति । जन्मविपत्तीति ।
उत्पत्तिर्विनाश इत्यादीत्यर्थः । नास्माभिरित्यादेः, 'साक्षात्कृतपरतत्त्वज्ञानिसंबन्धव्यक्तिकश्चिद्देहपातेऽपि
भवति कर्मक्षय इति नोच्यते, किंतु चरनदेहपातसमय एव' इति विवक्षितोऽर्थः । अर्चिरादिका गतिः
प्राप्तेति । 'अर्चिरादिगत्यनन्तरमपि कर्मक्षयः, देहवियोगकाले सर्वथानुपयुक्तकिंचिदशक्षेत्रे यथाहम्' इत्युक्तौ
नेयमनुपपत्तिरिति पूर्वपक्ष्याशयः । गत्यनन्तरमित्यनुवत्त्वा अर्चिरादिगत्यव्यवहितप्राग्भाविदेहवियोगकाल
एव सर्वकर्मक्षय इत्युक्तौ नानुपपत्तिरिति सिद्धान्तिनः परिहारः । एवं पूर्वपक्ष्याशयानुरोधेनार्चिरादि-
प्रस्ताव इह समाधानायसरः । आधिकारिकाणाम् अधिकारे नियुक्तानां यावदधिकारम् पदस्थिति-
पर्यन्तम् अपिकारावसानपर्यन्तम् अवस्थितिः सुकृतदुष्कृतयोर्धूनने विना स्थितिरिति सूत्रार्थो युक्तः ।
ननु क्तो धूनने तरित्यभोगाभावः कथं हेतुः । विशाप्रारम्भकाल एव एतत्तरित्यभोगाभावस्य सिद्धतया

तदारम्भक कर्म न क्षीयते । प्रारब्धस्य हि कमणो भोगादेव क्षयः । अत आधिकारिकाणा
तदारम्भक कर्म यावदधिकारमवतिष्ठते । अतस्तेषां न देहपातादनन्तरमर्चिरादिगतिप्राप्तिः ॥

इति साम्प्रानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

२५ अनियमाधिकरणम् ॥ ३-३ १३ ॥

अनियम सर्वेषामविरोध शब्दानुमानाभ्याम् । ३ । ३ । ३२ ॥

उपकोसलादिषु येषुपासनेष्वर्चिरादिगति श्रूयते, किं तच्चिद्विद्यानामेव तथा ब्रह्म
प्राप्ति, उच सर्वेषा ब्रह्मोपासननिष्ठानामिति सशक्ये—इतरेष्वनाम्नानात्, (छा ५ १० १)
“ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते”, (श्रु ८-२ १५) “श्रद्धा सत्यमुपासते” इति इतरसकल
ब्रह्मविद्योपस्थापकत्वे प्रमाणाभावाच्च तच्चिद्विद्यानामेवेति प्राप्तेऽभिधीयते—अनियम—इति ।
सर्वेषा—सर्वोपासननिष्ठाना त्वयैव गन्तव्यत्वात् तच्चिद्विद्यानामेवेति नियमो नास्ति । सर्वेषा
तयैव गमने हि सति, शब्दानुमानाभ्या—श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोध । अन्यथा विरोध एवेत्यर्थः ।
श्रुतिस्त्वात् छान्दोग्यवाजसनेयकयो पञ्चाशिविद्यायामर्चिरादिमार्गेण सप्तब्रह्मोपासननिष्ठानां
गमनमाह । “य एवमेतद्दिदुः, ये चामी अरण्ये श्रद्धां मत्यमुपासते तर्जयिषमभिसम्बन्धि”
इति वाजसनेयके ; “तद्य इत्थं विदुषे चमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते, तेऽर्चिषमभिसम्ब-
न्धि” इति छान्दोग्ये । “य इत्थं विदुः” इति पञ्चाशिविद्यानिष्ठान्, “ये चेमे”
इत्यादिना श्रद्धापूवक ब्रह्मोपासीनांशोद्विष्यार्चिरादिक्वा गतिरुपादिश्यते । (तै आन १) “सत्य
तदैव धूननप्रसङ्गो नि चेन्न—सुदमदेहस्थितिगत्यर्थं कर्मसद्भाव पूर्वपशुत्तो न युक्त तेन तरितव्यस्य
भोगस्यामायात् स्थितिगतोरेपि तद्भीक्तस्त्वानावश्यकत्वात् । अनोऽन्यकर्मैवेदमपि, विधूयैति शास्त्रबलत्
सांपरायेऽप्येतीति हि प्रथमसूत्रार्थः ॥ इदमप्यधिकरणं वेद्येयतावधारणरूपमेव, देहविद्योगकाले एकदेस
मात्रधूननमिति पक्षस्य निरासकत्वात् ॥ ३१ ॥

गतेऽथैवस्त्वमिति सूत्रे अर्चिरादिगते प्रस्तुतत्वान् तच्चिन्तनं सप्तविद्यात् न वेत्युपचारश्चित्तु
तच्चिन्तानियमाविचार क्रियते । शान्तोपासनरूपमुद्धतमुद्धतधूननादे सर्वसाधारणतया तच्चिन्तनस्य सर्वकार्य
स्वेऽपि अर्चिरादिगते माधारण्ये प्रमाणाभावात् तच्चिन्तने न सर्वविद्याभ्रमित्याक्षेप । तद्वत् सूत्रत्वाद्य-
र्थ—अनियम नियमो नास्ति—कैश्चिदेवाचिरादिगतिचिन्तनमिति व्यवस्था नास्ति, अत सर्वेषां
सर्वपरविद्यानिष्ठानामप्यर्चिरादिगतिरिति, तथासत्येव श्रुतिस्मृत्यविरोध इति सारे, सर्वोपासननिष्ठाना-
मित्येतेदन्तरे तथा प्राप्तिरित्यस्यानुपश्लादेवमन्वयः । इतीतिरेति । इति—इति वक्ष्यते । नन्वतोमकवापि
ब्रह्मोपासनमेव न प्रतीयते इत्यन्योपपादयति य इत्थमित्यादिना । अमिषश्च कं वा जीवमात्रं वा न पञ्चाशि-
विद्योपास्यमिति अपतीकाल्पननसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् सुप्रहमिति अवशिष्टे व्याख्याति, तत्त पूर्वपक्षिणा
छान्दोग्यशास्त्रस्य पूर्वं निर्दिष्टत्वात् तद् गृहीत्वाऽऽर्थाह । वाचयान्तरोपलक्षणादिषु । नन्व श्रद्धात्-
पसत्यवचनानामुक्तिरिति श्रद्धावे विशदयति सत्यं ज्ञानमिति । श्रद्धां सत्यमुपासते श्रद्धां पुरस्कृत्य ब्रह्मो-

ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", (छा. ७-१७) "सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्" इति सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धेः तपश्शब्दस्यापि तेनैकाभ्यात् सत्यतपश्शब्दाभ्यां ब्रह्मैवाभिधीयते । "श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासनं चान्यत्र श्रुतम् " सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् " इत्युपक्रम्य, "श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्या" इति । स्मृतिरपि, (गी. ८-२४) "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः पद्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः" इति सर्वेषां ब्रह्मविदामनेनैव मार्गेण गमनमित्याह । एवंजातीयकाः श्रुतिस्मृतयो बह्व्यः सन्ति । एवं सर्वविद्यासाधारणी इयं गतिः प्राप्तौनोपकोसलविद्यादानुव्रूयते ॥ ३२ ॥ इति अनियमानिर्करणम् ॥ १३ ॥

९६. अक्षरव्यधिकरणम् ३-३-१४ ॥

अक्षरधियां त्वबरोधः सामान्यतद्वावाभ्यामौपसदवत् तदुक्तम् । ३ । ३ । ३३ ॥

बृहदारण्यके श्रूयते, (बृ. ५-८-८) "एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्रह्मणा अभिवदन्ति अस्यूलमनण्डवह्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवास्वनाकाशमसङ्गमरतमगन्धमचक्षुष्क-
मश्रोत्रमवागमनोऽस्तेजस्कमप्राणमसुखममात्रमन्तरमवाह्यम् । न तदश्नाति किञ्चन ... ।

पासते । श्रद्धा तप इति इत्यापि श्रद्धेत्यस्य श्रद्धयेत्यर्थः । तपो ब्रह्म, इत्युपासते तत्तत्त्वोक्त-
प्रकारेणोपासते इत्यर्थः । श्रुतिद्वयेऽपि श्रद्धापदेन लक्ष्मीग्रहणे तु नान्वयल्लेशः । इतिशब्दबलाच्च
श्रद्धा तप इति षट्द्वयं प्रथमान्तम् । य एवम्, येचामी इति विभज्य निर्देशस्थले उत्तरवच्छब्देनाविशेषेण
सर्वविद्यानिष्ठग्रहणमेव स्वरसम्—तदनुवादेनोपरि अर्चिरादिगतिविधानात् अर्चिरादिश्रवणं कचिदेवा-
न्यत्र दृष्टमित्येतावोद्देश्यमकोचायोगादिति सिद्धान्त्याशयः । बह्व्य इति । तत्तद्विद्याप्रकरणेऽर्चिरादि-
श्रवणस्य तत्तन्मालविषयकतया संकोचेन तत्तत्तल विधिकल्पनापेक्षया, 'ये चामी, "द्वे सती अश्रुणवम्"
इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन सर्वविषयकत्वसिद्ध्या तत्तदनुवादस्तत्तत्तेति युक्तमिति भावः । स्मृतिश्च— "य
एवमेतज्जानन्ति ये चारण्यकमाश्रिता । उपासते तपः सत्यं श्रद्धया परया युताः । क्रमात् ते संभवन्त्य-
र्चिरह शुद्धं तपोत्तरम्" इत्यादि । अभिसम्बन्धीति श्रुतिपदस्थाने संगबन्धीति पदे स्मृतौ । संभूतिः
संगम । अनुव्रूयते इति । पञ्चामिविद्याया अस्याश्रौपकोसलविद्याया, छान्दोग्यरूपैकताच्छास्त्रा-
स्वतया द्विरर्चिरादिमार्गोक्ति प्रतिपत्तुमेदेनोपपत्त्ययोगात् एकत्रैव विधिः, अन्यतानुवाद इति स्थिते,
पञ्चामिविद्यायामेव ये, येचेति सर्वसाधारण्येन विधानसमवादिर्ह्वानुवादता । तेऽर्चिषमेवामिसंभवन्ती-
न्द्देवकारदर्शनात् चापश्यत् तदर्थेविधान एव नैमये वक्तव्यमित्योऽपि मार्गोक्तिरनुवाद एव । शब्द-
करणेऽकरणेऽप्येवं मार्गो भक्तिनिष्ठानां ध्रुव इत्येवैतन्नुदिततत्परम् । एवमर्चिराद्यनुवादाच्च प्राणो ब्रह्मे-
त्यादिः पूर्वं उपदेशः ब्रह्मपर एवेति शुश्रूषोरवधारणं भवतीति स सार्थः । एवं तत्तत्तल द्रष्टव्यम् ॥ ३२ ॥

अज्ञचिन्ता वृत्ता । पुनः प्रधानविद्याविषयचिन्तैवैवमभ्यते । तत्र सर्वविद्यासाधारणांशः कश्चित्
प्रथमं चिन्त्यते । कचिच्छ्रुतस्यापि सर्वसाधारण्यं श्रुतिस्मृत्यविरोधायार्चिरादिविषये युक्तम्, न स्थूलतत्वादि-
पितृत्याक्षेपः । अस्यूलमित्यादौ यथायथं कश्चित् तरपुरुषः, कश्चिद् बहुवीहिः ; सर्वत्र बहुवीहिरेव वा ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने गार्भिं क्षयांचन्द्रमसौ विष्टौ तिष्ठतः” इति । तथा आथर्वणे,
(सु ११५) “अथ परा, यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तद्वेदेष्यमप्राज्ञमगोत्रमवर्णमचक्षुश्चोत्र
तदपाणिपादम्” इति ।

तत्र सशय — किमिम अक्षरशब्दनिर्दिष्टप्रश्नमवधिगतया भ्रुता अस्यूलत्वादय,
प्रपञ्चप्रत्यनीकत्वास्वरूपा सर्वास्तु ब्रह्मविद्यास्तुसन्धेया, उत यत्र भ्रूयन्ते तत्रैव—इति ।
किं युक्तम् ? यत्र भ्रुतान्तैवेति । कुत ? विद्यान्तरस्य रूपभूताना गुणाना विद्यान्तरस्य
रूपत्वे प्रमाणाभावात्, प्रतिपधरूपाणामेपामानन्दादिवत् स्वरूपावगमोपायत्वाभावाच्च ।
आनन्दादिभिरवगतस्वरूप दिग्गणि स्थूलत्वादय प्रपञ्चधर्मा प्रतिपिप्यन्ते ; निरात्म्येन
प्रतिपेधायोगात्—

एव प्राप्ते प्रश्नमहे—अक्षरधिया त्ववरोध—इति । अक्षरब्रह्मसर्वान्धिनीनामस्थूल-
त्वादिविषयां सचब्रह्मविद्यास्वरुध—सग्रहणमित्यथ । कुत ? सामान्यतद्भावभ्याम्—सर्व-

प्रपञ्चप्रत्यनीकतेति । प्रपञ्चवैशिष्ट्ये सत्यपि प्रापञ्चिकपदार्थस्य चेतनाचेतनरूपस्य यथा तत्तद्वैशिष्ट्ये
कमावीनविकारात्मकम्, न तादृशे तस्येति चेतनाचेतनवैलम्प्यरूपामलत्वपर्यवसायिभ्य इत्यर्थः । तेन
कथमनन्तधर्मचिन्तनसमव इति शकाऽपि परिहियते । ननु यथा ‘सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्म’
इति एकत्र भुतानामपि सर्वान्वयित्वमर्थसामान्यात् आनन्दाद्यधिकरणे उक्तम्, तथा स्वादित्यत्राह
प्रतिपेधेति । अभावरूपाणामित्यर्थः । “लब्धरूपे क्वचित् किञ्चित् तादृगेव निपिद्धघते (तादृगेव=
लब्धरूपमेव) इति, ‘यायेन, अत्रेदं नास्ति, इदमिदं न भवतीत्युभयविधाभावप्रतीतिं प्रत्यपि प्रतियोग्यनु-
योग्युभयज्ञानस्यापेक्षिततया अभावविशेषस्य धर्मिणो ब्रह्मणो ग्रहणपूर्वकमेव तत्र तस्मानुसन्धेयतयाऽभाव-
निरपेक्ष तस्मिन् ज्ञाते सति कथमभावात्मनो धर्मस्य स्वरूपनिरूपकत्वमिति भावः । एतदेवाह निरात्म-
न्वेनेति । आनन्दादिरूपतया किं जीवब्रह्मोभयग्रहणम्, उत ब्रह्ममात्रस्य । आधे, तदुद्देशोनास्थूलत्वा-
देर्धिधीयमानस्य जीवसाधारण्यापत्तिः । अन्ये च, एतद्विनैव तन्मात्रग्रहणात् किमनेनेति भावः ।

सामान्यतद्भावभ्यामित्यत्र सामान्यपदस्य नार्थसामान्यपदसमानार्थता, अर्थेन ब्रह्मणा
समानत्वे तामतीत्यन्तर्भाव इत्यर्थस्य तद्भावपदेन बोधनात् । अनोऽन्यमर्थमाह ब्रह्मणः समानत्वादिति ।
नन्वेकधर्मिकत्वरूपमिदं सामा ५ शोधीत्यादिगुणान्तरातिपसकत्वादसाधकम्, तद्भावमात्रस्य पर्योक्तत्वा-
दिदं पर्येति चेत्—विशिष्ट एक एव हेतुः । तत्र धर्मिं प्रैव यदि सर्वसमानं न स्यात्, न ब्रह्मान्त-
र्भावमात्रेणास्थूलत्वादेः सर्वविधासाधारण्यं स्यात् । अतः अस्थूलत्वादि सर्वविद्यासाधारणम् सर्वसमान-
ब्रह्मणोऽस्त्यन्तर्भाववित्यनुमाने समानत्वं ब्रह्मविशेषणं दत्तं सामान्यपदेनोच्यते इत्यदोषात् । किञ्चाता-
क्षरविधायम्, एतद्वै तदक्षरम्, एतस्य वाऽक्षरत्येत्येवं क्रियासमभिहारेणाक्षरक्रीतनात् तत्पदोपस्थिताक्षर-
त्वशिष्टधर्म्युद्देशेनैवास्थूलत्वारिषिधनात् अक्षरत्वविशिष्टाविषयकविद्यान्वय कथमस्थूलत्वादेरिति शंका
न युक्ता, अक्षरत्वविशिष्टस्यापि समानत्वादिति दर्शयितुं सामान्यपदम् । अत एव अक्षरस्य ब्रह्मणः

पूपासनेपूपास्यसाक्षरस्य ब्रह्मणः समानत्वात्, अस्थूलत्वादीनां तत्स्वरूपप्रतीती भावाच्च । एतदुक्तं भवति—असाधारणाकारेण ग्रहणं हि वस्तुनो ग्रहणम् । न च केवलमानन्दादि ब्रह्मणोऽसाधारणमाकारमुपस्थापयति ; प्रत्यगात्मन्यप्यानन्दादेर्विद्यमानत्वात् । हेयप्रत्यनीको ह्यानन्दादिब्रह्मणोऽसाधारणं रूपम् । प्रत्यगात्मनस्तु स्वतो हेयविरहिणोऽपि हेयसंबन्धयोग्यताऽस्ति ; हेयप्रत्यनीकत्वं च चिदचिदात्मकप्रपञ्चधर्मभूतस्थूलत्वादिविपरीतरूपम् । अतोऽसाधारणाकारेण ब्रह्मानुसन्दधता अस्थूलत्वादिनिशेधितज्ञानानन्दाद्याकारं ब्रह्मानुसन्धेयमिति

समानत्वादिति भाषितम् । अस्थूलत्वादिधर्मसमुदायस्याक्षरत्वरूपामलत्वाभिन्नतया अक्षरत्वविशिष्टमेव सर्वत्रोपास्यते । अक्षरपदोपक्रमेण विहिततया अक्षरविद्येति नामभाजो विद्याया विशेषरूपं तु भूतयोनि-त्वसर्वज्ञत्वमूर्खादिप्रशासकत्वादीति भावः । आनन्दत्वादेरेव पर्याप्तत्वात् प्रतिषेधस्य स्वरूपनिरूपकत्वाथो-गाच्चायुक्तमिदमिति पूर्वपक्षयुक्तविषये मूलाभिमतं परिहारं विद्यदयति एतदुक्तं भवतीति । प्रत्यगात्म-न्यपीति । उपासनेषु नानन्दादिरूपधर्म्युद्देशेन अस्थूलत्वादिविधिः, येनातिप्रसंगः स्यात् । किंतु हेय-प्रत्यनीकत्वविशिष्टानन्दरूपब्रह्मोद्देशेन निरूपितस्वरूपगुणादिविधिः । एवमुद्देश्यविशेषणतया वस्तुव्या-वर्तकत्वमेषाम् । यथा रूपरहितस्पर्शवान् वायुरिति वायुपदव्यवहार्यताकथने, यथा च सास्नाराहित्य-विशिष्ट-गोसरूपसंस्थानयुक्तवस्तुसन्निकर्षे अयं गवय इति ब्रह्मे—तथेहापीति विमृश्यमिति भावः । ननु तर्हीतिप्रसक्तस्यानन्दत्वादेः स्वरूपनिरूपकत्वं कथमिति चेत्-भवत्येव गवयसंस्थानस्येव । अतिप्रसक्ति-परिहारश्च प्रतिषेधविशिष्टयेन । न च प्रतिषेध एवालमिति शक्यम्-किञ्चिद्धर्मावच्छिन्न एवाभावस्य ब्राह्मतया तम्यावश्यकत्वात्, तत्र विनिगमकाभावात् सर्वग्रहणात् । सत्यत्वज्ञानत्वादिषु उत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वाव्यावर्तित-व्यावर्तकमिति जन्माद्यधिकरणभाष्योक्ततया साधारण्यं सत्यत्वादेरवगम्यते । एवमज्ञानानन्दस्य साधारणत्वोक्त्यै-वानन्दोऽयं न मुखानन्दमक्यरूप इति ज्ञायते । नन्यानन्त्यस्य विविधपरिच्छेदराहित्यस्यासाधारण्यमे-वेति चेत्—उच्यते—जगत्कारणत्वेन लक्षणेन ब्रह्मणि सर्वेतरभेदः सिद्धः । अथापि वदन्मुक्तानित्यसा-जात्यशंकाया तद्वैलक्षण्यज्ञापनम् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनेन कृतम् । अपुरुषार्थत्वभ्रमश्च आनन्दत्वानुसंधाप-नेन वारितः । अथापि सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यात्स्वरूपानन्त्यवत्त्वात् तद्वस्तुसंबन्धपुस्तकविधिषु हेयापत्ति-शंकायाम्, 'न तु दृष्टान्तभावात्', 'भोक्तृत्वापत्तेरविभागश्चेत् स्थाणोक्तवत्', भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्व-चनात्, 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' इति सूत्रदर्शितं परिहारं ज्ञापयितुम् अम्युक्तादि रूपप्रतिषेधप्रसक्तिः । बहुव्रीहिवलाद्धि स्थूलादिमबन्धयि ब्रह्म न चेतनाचेतनवत् तत्सवन्धि, किंत्यन्यादृशरीत्येति निरू-प्यते । अत एवास्थूलवाचयान्ते, 'न तदश्नाति कश्चन, न तदश्नाति किञ्चन' इति वैलक्षण्यातिशयो-निगम्यते । अतो जगद्वेतुलोभेयदोषव्यपनयनप्रकारेषु सत्यादिपदकार्थेष्वयमपि कश्चित् । अस्याप्यानन्दा-द्यधिकरणसिद्धत्वेऽपि प्रतिषेधरूपत्वात् स्वरूपनिरूपकत्वासंभवशंकाया तत्रिरासाय पृथगत विचारः-।

नन्वभावस्यास्मत्सिद्धान्ते भावात्मकतया कोऽसौ भावरूपो धर्मः ; यदि सत्यत्वादिरेव, तर्हि 'पृथग्वर्णनं व्यर्थम् । अन्यश्चेत् कोऽसाविति चेत्—सूक्ष्ममिति निर्दिष्टो धर्म इति टीकायाम् । सत्य-

अस्थूलत्वादीनामान दादिषत् ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यन्तर्भावात् सर्वासु ब्रह्मविद्यासु तथैव ब्रह्मसु-
सन्धेयमिति ।

गुणानां प्रधानानुवर्तित्वे दृष्टान्तमाह औपसदवत् इति । यथा जामदग्न्यन्तूरानुप्ररो

स्वादिधर्मस्यापि तथात्वेऽपि साक्षाद्दृष्टगोच्यकिं पुरुष प्रति गोल्लयैवाधमेदरूपत्वोपदेगम्य यद्दत् आवश्य-
कता, तथैवाद्दृष्टब्रह्मणोऽस्मान् प्रति तद्वन्मन्मन्मन्स्वात्परिस्थूलत्वादिरूपत्वनापनस्यावश्यकतेत्यपि वर्तित ।
यो हि स्वपकाशं निर्विशेषं त्रैव चीव इति मन्यते, तस्य मते जीवस्य दृष्टत्वे ब्रह्मणोऽपि दृष्टत्वमिति
न तत्रास्थूलत्वाद्युपदेशस्यावश्यकता, न त्वस्मन्मते इति तदाशय । वम्बन्तरसाधारण चेत् सत्यत्वात्,
तदा तद नास्थूलत्वादिरूपम् । अदृष्टे ब्रह्मणि शब्दोपाते स्थूलान्निर्भवनिभन्धनहेयशकापरिहाराभावेऽपि,
तस्मिन् दृष्टे सति शंकापसक्त्यभावाद् जभाशा इमे अधिकरणस्वरूपा इत्यपि स्वान्तिरम्ये । यदि तत् परं
ब्रह्म स्वात्मानं प्रदर्शयदपि कस्यचित् स्वगतमस्थूलत्वादिविशेषं न दर्शयेत्, तदा अवताररूपेणैव प्राकृतत्वा-
दर्शनवत् एतददर्शनमप्येष्टव्यमिति भावरूपप्रधानांतरमेवास्थूलत्वादि, न हि निर्विशेषमस्मन्मते ब्रह्म, न
चैतानुवर्तिकं भावरूपं तस्य न युक्तमिति ज्ञासनमस्ति । अतः काम सन्तु भावा एव बहव । स्वरूपनिरूप
करवैषाम्, 'अस्ति कतिपयाश्रमत्यक्षमिति'चे, स्वरूपदशनमस्य भवतु'इति ब्रह्मसकल्प सति सर्वा-
श्रविशिष्टतयैव स्वरूपग्रहणादुपपद्यते । अद्रव्यस्य च द्रव्यमथमस्यानन्तपरकारता न्यायसिद्धाब्जनोक्ता ।
'शक्य सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचरा'इति न्यायो माव्य इत्यलम् ।

एकत्रोक्तस्यान्यत्र स्वप्रधानानुसारेण सबन्धे दृष्टान्त उच्यते औपसदवदिति । उपसदाख्य-
कर्माङ्गभूतमन्त्रवदित्यथ । तदवतारयति गुणानामिति । प्रकरणान्तरात्तातामिति शेष । प्रधानानु-
वर्तित्वे स्वान्तरगतप्रधानानुसारित्वे । विद्वदिति जामदग्न्येति । सामवेदविहितस्य मन्त्रस्य यजुर्वेद-
विहितकर्माङ्गतया प्रयोगकाले सामवेदीयमुच्चैश्च परित्यज्य यजुर्वेदीयमुपागत्यमाद्रियते, कर्मण प्रधानस्य
यजुर्वेदीयत्वात् । तद्धेतुत्वर्थ । गुणमुखाधिकरणात् पूर्वस्मिन्नधिकरणे, उच्चैः अत्रा क्रियते, उच्चै
साम्ना, उपाशु यजुषा इति वाक्यानि गृहीत्वा, क्रियेतानि वाक्यानि ऋगादिमन्त्राणामुच्चैश्चैवादिविधाय-
कानि, किं वा ऋगादिपदानां अत्रेदपरस्त्वेन ऋग्वेदविहित सामवेदविहित यजुर्वेदविहित चोद्दिश्य
कर्मण स्वविधायकानि इति विचार्य, 'अग्ने ऋग्वेद' इत्येवमुपक्रमे वेदप्रस्तावात् ऋगादिपदानां
तदविरोधाय वेदपरत्वेनेति उत्तरं पक्षं स्थापित । तर्हि सामवेदपठितस्य मन्त्रस्य तत्र विहितत्वेनो-
च्चैष्टपासौ प्रधानस्य यजुर्वेदविहिततया एतानुशासोपाशुत्वेनेत्युक्तं गुणमुखाधिकरणे । न च यजुर्वेद
विहितदेशेनेत्यस्य विहितमन्त्रोद्देशेनेत्यर्थमनुक्त्वा कर्मोद्देशेनेति कथमर्थवर्णना, स्वरस्य कर्मण्यन्वया-
दिति वाच्यम्—त्रीहिभिषजेत, आख्येन क्रमं भाषयेदित्यादिबत उचितद्वारा तदन्वयसंभवादोपात् ।
विधिवान्ये क्रियत इत्येव पन्सत्त्वेन विशिष्य मन्त्रमात्रस्वीद्वैदिकत्ववचनासंभवात् । न च पूर्वाधिकरण
एव तच्छेदविहितकर्माङ्गभूतमन्त्रोद्देशेन स्वरविधिरिति वाच्यार्थस्योक्तत्वात्, अत्र सामवेदीयस्वरस्य कथं
मन्त्रिकरिति शक्यम् एतं चिकरणात्तरमेव तथानिष्कर्षाभावात् । पूर्वं तु । ऋगादिमन्त्ररूपार्थस्याप्येव-

डावयुपसद्गुणभूतः सामवेदपठितः, (ताण्ड्यमहाब्राह्मण २१-१०-११) “अग्निर्वै होत्रं वेः”
इत्यादिको मन्त्रः प्रधानानुवर्तितया याजुर्वेदिकेनोपांशुत्वेन प्रयुज्यते । तदुक्तं प्रथमे काण्डे-

ऋग्वेदादिरूपार्थग्रहणं सिद्धान्तितम् । अथात् ‘क्रियते’ इत्येतदर्थशोधनम् । क्रियते विधीयते प्रयुज्यते
इत्यर्थात् मन्त्रोपि गृह्येत, कर्मापि ॥

अत्र भाष्यवार्तिकामिमतोदाहरणभेद-सूत्रार्थभेदादिकमन्यत् द्रष्टव्यम् । वादरायणेनौपसदस्यो
दाहरणेन तत् संवादायैतत्सूत्रग्रहणं कृतं यथा दिशदमवगम्येत, तदर्थं वक्तव्यमिह विमृश्योच्यते—

पञ्चविंशतिब्राह्मणाख्ये ताण्ड्यमहाब्राह्मणे (२१-९) एकविंश नवमाते चतुर्वीरनामकश्चतुराल उक्तः।
वीरपुत्रचतुष्टयहेतुरहीनोऽयम् । (२१-१०) उपर्यन्वे तयश्चतुरालाः जमदग्नेः वसिष्ठस्य विधामित्रस्य
च । आदिमः पुष्टचर्ष ; द्वितीयो हीनतावारकः ; तृतीयो आतृष्यपराभवार्थः । तत्र जामदग्न्यचतू-
राले श्रूयते, पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्तीति । आग्नेयैककपालप्रभृतीनां द्वादशकपालपर्यन्तानां द्वादशाना-
मुपसदा मन्त्राश्च, “अग्ने वेहोर्हं वेरध्वरम्, मा पितरं वैश्वानरमवसेऽकरिन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः
स्वाहा” (हे अग्ने ! होतृकृत्यं वेः विद्धि । अकः—अग्निमुखं कुरु मा पितरं पालकं विश्वनरहित-
करम्, अवसे मद्रक्षणाय) इत्यादयः पश्चात् पठिताः ।

नन्वत्र प्रधानस्य कर्मणो मन्त्रस्य च सर्वस्य सामवेदविहितत्वात् उच्चैष्ट्वमेवेति कथमत्र
विवादः, कथतराञ्चोपाशुस्वरः । न च—अस्तु तर्हि शाकरोक्तम् । तत्र हि स्वरविचारं विहाय
मन्त्रा इमे उद्गातृकर्तृका वा अभ्वर्तुकर्तृका वेति विचार्य पुरोडाशप्रदानस्याभ्वर्तुकर्तृकत्वात्
अङ्गभूते मन्त्रेऽपि तत्कर्तृकत्वमिति औपसदवदित्यस्यार्थवर्णनादिति वाच्यम्—पूर्वमीमासाया
प्रकृतपूर्वाधिकरणे स्वरस्यैव प्रसक्तत्वेन तद्विचारस्यैव कृतत्वात् कर्तृविचाराभावात् । पुरोडाशप्रदा-
नभूतस्य च यागस्य यजमानकर्तृकतयाऽभ्वर्तुकर्तृकत्वायोगात्, होमस्य तत्कर्तृकत्वेपि मन्त्रोऽपि तेनैव
पठनीय इति निर्धारणयोगाच्च । अन्यथा हौलमन्त्राणामभ्वर्तुकर्तृकत्वापत्तेः । आध्वर्व्यसमाख्यातान्तर्भावे
तु समाख्याबन्धदेवाभ्वर्तुकर्तृको मन्त्रपाठ इति नाङ्गप्रधानभावस्त्र हेतुः । **भामत्याम्**, मीमासासूत्रेणा-
न्वयसामञ्जस्यस्य तदर्थोऽन्यथोक्तः—मन्त्रपाठः उद्गातृदेदे, विनियोगश्चाभ्वर्तुकार्ये, तत्र विनियोगानुसारात्
मन्त्रपाठोऽभ्वर्तुकर्तृक इति । तदपि विशेषगमकामावे चिन्तनीयमेव । अस्तु तद् यथा तथा । प्रकृत-
भाष्यनिर्वाहः कथमिति चेत्—उच्यते—यथा समवेदे, तथा तैत्तिरीयेऽपि, (७-१-९) ‘जमदग्निः
पुष्टिकामश्चतुरालेणायजत’ इत्यारभ्य, पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्तीति श्रूयते । तत्र यजुर्वेदाध्येतृकर्तृकेऽ-
स्मिन् चतुरात्रे सामवेदपठितेषु मन्त्रेषु गुह्यमाणेषु उपाशुस्वर एव भवति, नोच्चैष्ट्वमित्युच्यते इति ।

अथेदमपि विमृश्यम्—एकत्र श्रुतानामप्यस्थूलत्वादीनामन्यत् संबन्धः, तत्र प्रधानस्य सद्भावादि-
स्वत् दृष्टान्ते उच्यमानेऽपि, सामवेदविहितचतुरात्रोपसत्संबन्धितया सतोक्तानां मन्त्राणां यजुर्वेदेषु
ग्रहणमस्ति, प्रधानानुविधानादित्ययमर्थः पर्याप्तः । स्वरविचारः किमर्थं इति चेत्—उच्यते । एतावदेव
औपसदवदित्यत्राभिप्रेतम् । अत्र संवादं दर्शयितुं तदुक्तमित्युक्तम्—तत्र च स्वरविचार एव कृतः ।

(३-२ ९) “गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदमयोगः” इति ॥ ३३ ॥

नन्वेव मर्वासु ब्रह्मविद्यासु ब्रह्मण एव गुणित्वात् गुणानां च प्रधानानुवर्तित्वात्,
(छा ३ १४ ४) “सर्वकर्मां सवगन्ध सर्वरम” इत्यादेर्गुणजातस्य प्रतिविद्य व्यवस्थित-
स्याप्यव्यवस्था स्यात् । तत्राह—

इयदामननात् । ३ । ३ । ३४ ॥

आमननम्—आभिमुख्येन मननम्—अनुचिन्तनम् । आमननाद्धेतोरियदेव गुणजात
सर्वत्रानुसन्धेयत्वेन प्राप्तम्, यत् अस्थूलत्वादिविशेषितमानन्दादिकम् । येन गुणजातेन विना
ब्रह्मस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्यानुसन्धानं न सम्भवति, तदेव सत्त्वानुवतनीयम्, तथेयदेवेत्यर्थः ।
इतरे तु सर्वकर्मत्वादयः प्रधानानुवर्तिनोऽपि चिन्तनीयत्वेन प्रतिविद्य व्यवस्थिताः ॥ ३४ ॥

इति अक्षरार्थधिकरणम् ॥ १४ ॥

९७ अन्तरत्वाधिकरणम् ॥ ३३ १५ ॥

अन्तरा भूतप्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् । ३ । ३ । ३५ ॥

तदघटनाय तदप्युपदर्शितम् । तेनेदमुक्तं भवति—अन्यवेदीयमन्त्रस्य वेदान्तरे प्रधानानुरोधेन ग्रहणे
पूर्वस्वरमुपदेशं प्रधानानुसारिखरो ग्राह्य इति अमिनिना स्थापितत्वात् एकतोऽन्यत्वापि ग्रहणमस्तीति सिद्धं
क्लेशेति । एवञ्च गुणमुख्यव्यतिक्रमावस्थास्य प्रकृतानुपयोगेऽपि न दोषः, संवादप्रदर्शनस्य तद्विषया-
संबन्धात् । तन्मूलात्सैरुक्तोऽस्तु नाम, एवमत्र भाष्यते—मन्त्रस्य कश्चिद् विहितत्वे, कर्मण्यन्वयत्वात्
विधौ सति विहितमन्त्रोद्देशके विहितकर्मोद्देशके च स्वरे प्राप्ते, गुणमुख्यव्यतिक्रमे—अङ्गस्वरस्य
प्रधानस्वरस्य च विरोधे सति गुणस्य मुख्यार्थत्वात् मुख्येन—मुख्यद्वाराक एव, स्वरस्य वेत्तव्यस्य
इति सूत्रार्थं इति । तथाच क्रियत् इत्यस्य अनुष्ठीयत् इत्यर्थात् कर्मण एव विशिष्य ग्रहणात्
वेदविहितकर्मोद्देशेनेति प्रतीत्यर्थ एव पर्यवसानमिति ॥ ३३ ॥

नन्वेवमिति । एव एवमिति । ननु, ‘इतरे त्वर्थत्वामान्यात्’ इति सूत्रं पूर्वसूत्रे तद्व्यापदञ्चाव-
धारयना कथमेव शब्दावकाश इति चेत्—अथ भावः—प्रतिषेधानां स्वरूपनिरूपकत्वेनाभिमतानां
किमभावत्वेन रूपेण स्वरूपनिरूपकत्वम्, भावरूपेण वा । अथे प्रपञ्चगतव्यक्तीनां सर्वासांमेव सर्वप्रका-
रेण व्याकर्तनीयतया हि प्रतियोगिनामसर्वशुद्धान्तया प्रतिषेधाग्रहणमेव । नान्य, परमात्मगुणानां सर्व-
कर्मत्वादीनां संबन्धमपि तत्तद्विरोधिपत्यनीकाकारतया तेषामपि ग्रहणमावश्यकमिति तदोपपत्तवत्त्वम्,
विद्यायवस्थाविलोपश्चेति । इयत् आनन्दाद्यधिकरणे यावदुक्तम् एतावदेव, आमननात् एतवत्त्वेन
ब्रह्मस्वरूपस्य प्रतिपत्त्वात्, एतावदशस्य सम्यग्मननसंभवाच्च सर्वानुगतमित्यर्थः । यस्तुत एवामभावानां
भावरूपस्येऽपि अभावरत्वेनैवानुसन्धानम् । न च दुर्महत्त्वम्—संप्रहेणानुसंभवेयाकारत्वापि आमननात्—
निरवयव निरञ्जनम्, निरनिष्ट निर्दोषम् इत्येवमुपदेशात् । स्वप्रतिभूतामयत्वमसक्तिराहित्यरूपमस्ति-
हेयपत्यनीकत्वात्मकमव्यवस्थेके विवक्षितमिति । अतैरान्याधीनरूपहेयानां गोऽप्यस्तुत्वमिति ॥ ३४ ॥

वृद्धदारण्यके उपस्तप्रश्न एवमाज्ञायते, (वृ. ५-४-१) “यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः, तं मे व्याचक्ष्व” इति । तस्य प्रतिवचनम् “यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः ; योऽपानेनापानिति स त आत्मा” इत्यादि । अतुष्टेन तेन पुनः पृष्ट आह, “न दृष्टेर्दृष्टार पश्ये; न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः ; न मतेर्मन्तार मन्वीथाः ; न विज्ञातेर्विज्ञा तारं विजानीयाः ; एष त आत्मा सर्वान्तरः । अतोऽन्यदातम्” इति । तथा तदनन्तरं कहोलप्रश्ने चैवमाज्ञायते, “यदेन साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तं मे व्याचक्ष्व” इति । प्रतिवचनं च, “योऽज्ञानाय पिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च त्रिसैपणायाश्च” इत्यादि, “अतोऽन्यदातम्” इत्यन्तम् । तत्र संशययते—किमनयोर्विद्याभेदोऽस्ति, नेति । किं युक्तम् ?

भेद इति । कुतः ? रूपभेदात् । प्रतिवचनभेदाद्रूपं भिद्यते । प्रश्नस्यैकरूप्येऽपि प्रतिवचनप्रकारो हि भेदेनोपलभ्यते । पूर्वत्र प्राणनादीनां कर्ता सर्वान्तरात्मत्वेनोच्यते ; परब्राह्मणायापिपासादिरहितः । अतः पूर्वत्र प्राणिता देहेन्द्रियबुद्धिमनःप्राणव्यतिरिक्तः प्रत्यगात्मोच्यते ; परत्र तु तदतिरिक्तोऽज्ञानायापिपासादिरहितः परमात्मा । अतो रूपं भिद्यते । भूतग्रामवत्स्य प्रत्यगात्मनः, तस्य भूतग्रामस्य सर्वस्थान्तरात्मत्वेन सर्वान्तरत्वमप्युपपन्नम् । यद्यपि प्रत्यगात्मनः सर्वान्तरत्वं भूतग्राममात्रपेक्षत्वेनापेक्षिकम्—तथापि तदेव ग्राह्यम् । अन्यथा मुख्यान्तरात्मपरिग्रहलोभात् परमात्मस्वीकारे प्रतिवचनभेदो नोपपद्यते । प्रतिवचनं हि पूर्वत्र प्रत्यगात्मविषयम्, परमात्मनः प्राणितृत्वापानितृत्वाद्यसंभवात् । परं च परमात्मविषयम् ; अज्ञानायापिपासाद्यतीतत्वात् । तदिदमाशङ्कते-अन्तरा भूतग्रामवत्साम-

उपस्तकहोलविद्या किं मित्रा, एका वेति विचारः । भेदपक्षेऽपि किं जीवन्नरूपधर्मिभेदाद्भेदः, किं वा ब्रह्मविषयकत्वेऽपि धर्मभेदमात्रादिति च प्रश्नैकरूप्यप्रतिवचनवैरूप्याभ्यां संशयोत्थितिः । सर्वानुभारतीत्या समतिस्तु—स्यान्नामास्युल्लादीनां सर्वानुसंधेयत्वम्, प्राणितृत्वाज्ञानायातीतत्वादिकमुपस्तकहोलोभयानुचिन्त्यं न भवति विद्याभेदादिति शंकाया भाव्या । साक्षाद् ब्रह्मेत्यन्वय । ब्रह्मशब्दमुख्यार्थ इत्युक्तं भवति । अपरोक्षात् प्रत्यक्षविषय, विषयत्वाहं इति यावत् । अर्हता च सर्वदेशसंबन्धित्वरूपेति सिद्धान्ते ज्ञास्यते । साक्षात्परोक्षरम् अपरोक्षादिति पदस्यैव सत्त्वात् साक्षादपरोक्षत्वमिन्द्रियनिरपेक्षमेव प्रष्टुरपि स्वयंप्रकाशस्वरूपमिति ज्ञायते । तत् तत्तज्जीवमाश्रयतम् । तस्य च सर्वान्तरत्वमसंभवि । तदुभययोजनेन प्रष्टुर्वैदग्ध्य विभाव्य याज्ञवल्क्यः स्वयमपि विदग्ध आह यः प्राणेनेत्यादि । आशयमज्ञानम् उपस्तः प्रतिवचने पर गवि अश्वत्वकथन इव प्राणितरि सर्वान्तरत्वविरोधमुद्घातित्वान् । अथ जीवो मया न विवक्षित इति विशदयितुमुक्तम्, न दृष्टेरित्यादि । आर्तम् आर्तिमत्-विनाशित्वादिमत् । कहोलेनोपस्तप्रश्नस्यैव स्वयं करणात् यदेवेत्येवकारः । अमत्तुद्धे वैदग्ध्यप्रदर्शनं मा भूदिति पूर्वापेक्षया आर्जवमाश्रित्योत्तरम् योऽज्ञानायति । अत्येति सर्वान्तरतया स्थितिकालेऽप्येतदहित इति

बृहदारण्यके उपस्तप्रश्न एवमाग्नयते, (बृ. ५-४-१) “यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः, तं मे व्याचक्ष्व” इति । तस्य प्रतिवचनम् “यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः ; योऽपानेनापानिति स त आत्मा” इत्यादि । अतुष्टेन तेन पुनः पृष्ट आह, “न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये; न श्रुतेः श्रोतारं श्रुणुयाः ; न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः ; न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः ; एष त आत्मा सर्वान्तरः । अतोऽन्यदार्तम्” इति । तथा तदनन्तरं कहोलप्रश्ने दैवमाग्नयते, “यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तं मे व्याचक्ष्व” इति । प्रतिवचनं च, “योऽश्नाय पिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति । एतं वै तमात्मानं चित्त्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च” इत्यादि, “अतोऽन्यदार्तम्” इत्यन्तम् । तत्र सशयते—किमनयोर्विद्याभेदोऽस्ति, नेति । किं युक्तम् ?

भेद इति । कुतः ? रूपभेदात् । प्रतिवचनभेदाद्रूपं भिद्यते । प्रश्नस्यैकरूप्येऽपि प्रतिवचनप्रकारो हि भेदेनोपलभ्यते । पूर्वत्र प्राणनादीनां कर्ता सर्वान्तरात्मत्वेनोच्यते ; परब्राह्मणायापिपासादिरहितः । अतः पूर्वत्र प्राणिता देहेन्द्रियबुद्धिमनःप्राणव्यतिरिक्तः प्रत्यगात्मोच्यते ; परत्र तु तदतिरिक्तोऽश्नायापिपासादिरहितः परमात्मा । अतो रूपं भिद्यते । मृतग्रामवत्प्रत्यगात्मना, तस्य भूतग्रामस्य सर्वस्वान्तरात्मत्वेन सर्वान्तरत्वमप्युपपन्नम् । यद्यपि प्रत्यगात्मनः सर्वान्तरत्वं भूतग्राममात्रापेक्षत्वेनापेक्षिकम्—तथापि तदेव ग्राह्यम् । अन्यथा मुख्यान्तरात्मपरिग्रहलोभात् परमात्मस्वीकारे प्रतिवचनभेदो नोपपद्यते । प्रतिवचनं हि पूर्वत्र प्रत्यगात्मविषयम्, परमात्मनः प्राणितृत्वापानितृत्वाद्यसंभवात् । परं च परमात्मविषयम् ; अश्नायापिपासाद्यतीतत्वात् । तदिदमाशङ्कते—अन्तरा मृतग्रामवत्त्वात्म-

उपस्तकहोलविद्या किं भिन्ना, एका वेति विचारः । भेदपक्षेऽपि किं जीवब्रह्मत्वपदार्थभेदाद् भेदः, किं वा ब्रह्मविषयकत्वेऽपि धर्मभेदमात्रादिति च प्रश्नैकरूप्यप्रतिवचनवैरूप्याभ्यां संशयोत्थितिः । सर्वानुगतरीत्या सगतिस्तु—स्यान्नामास्थूलत्वादीनां सर्वानुसंधेयत्वम्, प्राणितृत्वाशनायातीतत्वादिकमुपस्तकहोलोभयानुचिन्त्य न भवति विद्याभेदादिति शंकाया भाव्या । साक्षाद् ब्रह्मेत्यन्वयः । ब्रह्मशब्द-मुख्यार्थ इत्युक्तं भवति । अपरोक्षात् प्रत्यक्षविषय, विषयवार्ह इति यावत् । अहंता च सर्वदेश-संबन्धित्वरूपेति सिद्धान्ते ज्ञास्यते । साक्षात्पदोत्तरम् अपरोक्षादिति पदस्यैव सत्त्वात् साक्षादपरोक्षत्व-मिन्द्रियनिरपेक्षमेव प्रष्टुरपि स्वयमकाशत्वरूपमिति ज्ञायते । तत् तत्तज्जीवमात्रगतम् । तस्य च सर्वान्तर-त्वमसमवि । तदुभययोजनेन प्रष्टुर्दग्धं विभाव्य याज्ञवल्क्यः स्वयमपि विदग्ध आह यः प्राणेनेत्यादि । आशयमजानन् उपस्तकः प्रतिवचने परं गवि अस्त्वत्कथन इव प्राणितरि सर्वान्तरत्वविरोधमुद्गाधितवान् । अथ जीवो मया न विवक्षित इति विशदयितुमुक्तम्, न दृष्टेरित्यादि । आर्तम् आर्तिमत्-विनाशित्वा-दिमत् । कहोलेनोपस्तप्रश्नस्यैव स्वयं करणात् यदेवेत्येवकारः । अपरितुद्धे वैदग्ध्यप्रदर्शनं मा भूदिति पूर्वपेक्षया आर्जवमाश्रित्योत्तरम् योऽश्नायेति । अत्येति सर्वान्तरतया स्थितिकालेऽप्येतद्रहित इति

(३-२ ९) “गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदमयोगः” इति ॥ ३३ ॥

नन्वेवं सर्वासु ब्रह्मविद्यासु ब्रह्मण एव गुणित्वात् गुणानां च प्रधानानुवर्तित्वात्,
(छा ३ १४ ४) “सर्वकर्मां सबगन्धं सवरस” इत्यादेर्गुणजातस्य प्रतिविद्य व्यवस्थित
स्याप्यव्यवस्था स्यात् । तत्राह—

इयदामननात् । ३ । ३ । ३४ ॥

आमननम्—आमिषुरायेन मननम्—अनुचिन्तनम् । आमननाद्धेतोरियदेव गुणजातं
सर्वत्रानुसन्धेयत्वेन प्राप्तम्, यत् अस्थूलत्वादिविशेषितमानन्दादिकम् । येन गुणजातेन विना
ब्रह्मस्वरूपस्येतरव्यापृत्तस्यानुसन्धानं न संभवति, तदेव सर्वत्रानुवर्तनीयम्, तन्धेयदेवेत्यर्थः ।
इतरे तु सबकर्मत्वादय प्रधानानुवर्तितोऽपि चिन्तनीयत्वेन प्रतिविद्य व्यवस्थिता ॥ ३४ ॥

इति अक्षरार्थधिकरणम् ॥ १४ ॥

९७ अन्तरत्वाधिकरणम् ॥ ३ ३ ३५ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् । ३ । ३ । ३५ ॥

तदुपगतस्य तदध्युपदर्शिनम् । तेनेदमुक्तं भवति—अन्यवेदीयमन्त्रस्य वेदान्तरे प्रधानानुरोधेन ग्रहणे
पूर्वस्वरमुपेक्ष्य प्रधानानुसारिस्वरो ग्राह्य इति जैमिनिना स्थापितत्वात् एकतोऽन्यथापि ग्रहणमस्तीति सिद्धं
किलेति । एवञ्च गुणमुख्यव्यतिक्रमाद्यशस्य महतानुपयोगेऽपि न दोषः, संवादपदस्यस्य तद्विषया-
संभवात् । तत्पूर्वार्थस्यैकस्यैकोऽस्तु नाम, एवमत्र भाष्यते—मन्त्रस्य क्वचिद् विहितत्वे, कर्मणश्चान्यत्र
विधौ सा विहितमन्त्रोद्देश्यके विहितकर्मोद्देश्यके च स्वरे प्राप्ते, गुणमुख्यव्यतिक्रमे—अत्रस्वरस्य
प्रधानस्वरस्य च विरोधे सति गुणस्य पुर्यार्थत्वात् मुख्येन—मुख्यद्वारक एव, स्वरस्य वेदसंयोग
इति सूत्रार्थ इति । तथाच क्रियत इत्यस्य अनुष्ठीयत इत्यत्रात् कर्मण एव विशिष्य ग्रहणात्
वेदविहितकर्मोद्देशेनेति प्रतीत्यर्थ एव पर्यवसानमिति ॥ ३३ ॥

नन्वेवमिति । एवं पूर्वसति । ननु, इतरे त्वर्थसामान्यात् इति सूत्रं पूर्वसूत्रे तद्भावपदश्चाव-
धारयन् कथमेव शब्दावकाश इति चेत्—अथ भाव—प्रतिषेधानां स्वरूपनिरूपकत्वेनामिमदाना
क्रियभावत्वेन रूपेण स्वरूपनिरूपकत्वम्, भावरूपेण वा । आद्ये प्रपञ्चगतव्यक्तीनां सर्वोसामेव सर्वप्रका-
रेण स्यावर्तनीयनया हि प्रतियोगिनामसर्वैर्जुर्ज्ञान्तया प्रतिषेधाग्रहणमेव । नान्य, परमात्मगुणानां सर्व-
कर्मत्वादीनां संबन्धमपि तत्तद्विरोधिप्रत्यनीकाकारतया तेषामपि ग्रहणमावश्यकमिति तदोपपत्तव्यस्यम्,
विद्याव्यवस्थाविधोपधेति । इयत् मानन्दाद्यधिकरणे यावदुक्तम् एतावदेव, आमननात् एतावत्
ब्रह्मस्वरूपस्य प्रतिपत्तत्वात्, एतावदंशस्य सम्बन्धमननसंभवाच्च सर्वानुगतमित्यर्थः । यस्तु एतावतामिमाना
भावस्वरूपेऽपि अभावत्वेनैवानुसन्धानम् । न च दुर्गहस्यम्—संभवेणानुसंधेयकारत्वापि आमननात्—
निरवयं निरञ्जनम्, निरञ्जि निर्दोषम् इत्येवमुपदेशात् । सप्ततिसूत्राभ्यन्तरे सत्त्वित्वादिस्वरूपस्य
हेयप्रत्यनीकत्वालकर्ममत्त्वमेकं विवक्षितमिति । अतैवान्यापीनरूपपदेयामातोऽप्यन्तर्भवति ॥ ३४ ॥

वृद्धदारुष्यके उपस्तप्रश्न एवमात्रायते, (वृ. ५-४-१) “यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः, तं मे व्याचक्ष्व” इति । तस्य प्रतिवचनम् “यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः ; योऽपानेनापानिति स त आत्मा” इत्यादि । अतुष्टेन तेन पुनः पृष्ट आह, “न दृष्टेर्दृष्टारं पश्ये ; न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः ; न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः ; न विज्ञातेर्विज्ञातारं विज्ञानीयाः ; एष त आत्मा सर्वान्तरः । अतोऽन्यदार्तम्” इति । तथा तदनन्तरं कहीलप्रश्ने चैवमात्रायते, “यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तं मे व्याचक्ष्व” इति । प्रतिवचनं च, “योऽज्ञानाय विपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च विचैषणायाश्च” इत्यादि, “अतोऽन्यदार्तम्” इत्यन्तम् । तत्र सशयते—किमनयोर्विद्याभेदोऽस्ति, नेति । किं युक्तम् ?

भेद इति । कुतः ? रूपभेदात् । प्रतिवचनभेदाद्रूपं भिद्यते । प्रशस्यैकरूपेऽपि प्रतिवचनप्रकारो हि भेदेनोपलभ्यते । पूर्वत्र प्राणनादीनां कर्ता सर्वान्तरात्मत्वेनोच्यते ; पराज्ञानायापिपासादिरहितः । अतः पूर्वत्र प्राणिता देहेन्द्रिययुद्धिमनःप्राणव्यतिरिक्तः प्रत्यगात्मोच्यते ; परत्र तु तदतिरिक्तोऽज्ञानायापिपासादिरहितः परमात्मा । अतो रूपं भिद्यते । भूतग्रामवदश्च प्रत्यगात्मनः, तस्य भूतग्रामस्य सर्वस्थान्तरात्मत्वेन सर्वान्तरत्वमप्युपपन्नम् । यद्यपि प्रत्यगात्मनः सर्वान्तरत्वं भूतग्राममात्रापेक्षत्वेनापेक्षिकम्—तथापि तदेव ग्राह्यम् । अन्यथा मुख्यान्तरात्मपरिश्रहलोभात् परमात्मस्वीकारे प्रतिवचनभेदो नोपपद्यते । प्रतिवचनं हि पूर्वत्र प्रत्यगात्मविषयम्, परमात्मनः प्राणितृत्वापानितृत्वाद्यसंभवात् । परं च परमात्मविषयम् ; अज्ञानायापिपासाद्यतीतत्वात् । तदिदमाशङ्कते-अन्तरा भूतग्रामवत्त्वात्-

उपस्तकहोत्रविद्या किं भिन्ना, एका वेति विचारः । भेदपक्षेऽपि किं जीवन्नरूपधर्मिभेदाद् भेदः, किं वा ब्रह्मविषयकत्वेऽपि धर्मभेदमात्रादिति च प्रश्नैकरूप्यप्रतिवचनवैरूप्याभ्यां संशयोश्चित्तिः । सर्वानुगतरीत्या संगतिस्तु—स्थानामास्थूलवादीनां सर्वानुसंधेयत्वम्, प्राणितृत्वाज्ञानायातीतत्वादिक-शुभ्रसाकहोत्रोभयानुचिन्त्ये न भवति विद्याभेदादिति शंकया भाव्या । साक्षाद् ब्रह्मेत्यन्वय । ब्रह्मशब्द-मुख्याय इत्युक्तं भवति । अपरोक्षात् प्रत्यक्षविषयः, विषयत्वाद् इति यावत् । अर्हता च सर्वदेश-संबन्धित्वरूपेति सिद्धान्ते ज्ञास्यते । साक्षात्पदोत्तरम् अपरोक्षादिति पदस्यैव सत्त्वात् साक्षादपरोक्षत्व-मिन्द्रियनिरपेक्षमेव प्रष्टुरपि स्वयंप्रकाशस्वरूपमिति ज्ञायते । तत् तत्तज्जीवमात्रगतम् । तस्य च सर्वान्तर-त्वमसम्बि । तदुभययोजनेन प्रष्टुर्वैदग्ध्यं विभाव्य याञ्जवत्त्वयः स्वयमपि विदग्ध आह यः प्राणेनेत्यादि । आशयमजानन् उपस्तः प्रतिवचने परं गवि अद्वयत्वकथन इव प्राणितरि सर्वान्तरत्वविरोधमुद्भावितवान् । अथ जीवो मया न विवक्षित इति विशदयितुमुक्तम्, न दृष्टेरीत्यादि । आर्तम् आर्तिमत्-विनाशित्वा-दिमत् । कहीलेनोपेक्षाप्रभस्यैव स्वयं करणात् यदेवेत्येवकारः । अप्रतिशुद्धे वैदग्ध्यपदर्शनं मा, भूदिति पूर्वपेक्षया आर्जवमाश्रित्योत्तरम् योऽज्ञानायति । अत्येति, सर्वान्तरतया, स्थितिकालेऽप्येतादृष्टिः इति

नोऽन्यथा भवानुपपत्तिरिति चेत्—इति । अत्रा मरान्तरं च प्रथमप्रतिपत्तय इत्यामरत्वात्मन ।
 मर्यामरान्तरं तदन्तरं स्वात्मा प्रत्यगात्मा मरान्तरं इत्युच्यते इत्यम् । अन्यथा "य प्राणैः
 प्राणिति" "योऽग्न्यायापिपायायतीत" इति प्रतिपत्तयभेदानुपपत्तिरिति चेत्—

अत्रोत्तरं—नेति । न विद्याभेद इत्यथ । उभयत्र परस्परिषयान् प्रथमप्रतिपत्तययो' ।
 तथाहि— "यत् माध्यादपरोधात्प्रथमं य आत्मा मरान्तरं" इति प्रथममरान्तरं परमात्मप्रिय
 एव । ब्रह्मशब्दस्य परमात्ममरान्तरात्परि प्रत्यगात्मन्यपि रुदादिभूतपरिप्रयोगात् तद्व्या-
 धृत्या परमात्मप्रतिपत्तयर्थं "यत्मा तावन्नम" इति विशेषणं कृतम् । अत्रा त्वमपि गव-
 देशसवकालमध्वन्धित्वम्, (तै आन १ १) "मत्स्यं ज्ञानमनन्तं जगत्" इत्यनन्तत्वनाश-

विवक्षितम् । तदिदमाशङ्कते इति । इनामात्मा = अत्रा मरान्तरं च । अन्तरं मीवपदस्यार्थमाह
 सर्वान्तरत्वेनेति । अत्रा इत्यस्य च अर्थे त्वम् । अत्रा वनानन्त्यादव नीवोऽन्तर
 इत्युच्यते । परस्य सव(देह) आपिनोऽन्तरं च स्वामिति अत्रा अन्तराशङ्करयोग ।
 प्रथमप्रतिपत्तयमित्यौचित्यहोऽहारा । मरान्तरान्वयं रूपमित्यत्र भूतग्रामवदिति स्वामिशेषणम् ।
 पाञ्चमीतिकदेहान्तरं त्वत्त्वभूतान्तरमित्यर्थं सवान्तरत्वम्, अत्रमयनायनमनामयमरान्तरत्वाद्वा ।
 अथवा अन्तरेत्यस्य न सर्वान्तरत्वेनेति व्याख्यानम् । अत्रा मध्ये इत्यथ । प्रथमप्रतिपत्तयम्,
 मध्ये कृतम् प्रथममुपपन्नं प्रतिपत्तयचतुःशतप्रियवृत्तित्यर्थं । तेन नन्वेष्टारमिति प्रतिपत्तयं गृहीतं
 भवति । अत्र प्राणितृत्वादेनेति समवेऽपि 'नदृष्टेद्रघारम्' इति चैतन्येष्टारमिति प्रतिपत्तयं गृहीतं
 जीव प्रतिपत्तय इति अकारिहारार्थमेतत् । प्रथममुपपन्नं, यन्माध्यादपरोऽपिति च उच्यते । तत्रोच्ये
 उक्ते तत्रापरितुष्टं स तमेव प्रथमं पुनरावर्तयत्, यदेव साक्षादिति । तत्रोच्ये, न दृष्टेति । अथ कदोऽ
 पुनस्तमेवार्तयत् । तदा चोत्तरम् योऽग्न्यायापिपायायतीति । तथाचैकमुपपत्ते मध्ये यन् प्रतिपत्तयम्, तदपि
 जीवविषयकमेवेत्युच्यते, नदृष्टेदित्यस्य, 'ज्ञानान्तरितया जीवात्मानं न पश्ये' इत्यर्थसमवेनात्मन्या-
 भावात् । सर्वान्तरत्वं तु भूतग्रामवचनात् तावन्तं प्रतीति पूर्वपक्ष्याक्षय ।

नेत्यत्र सूत्रकारो हेतुं कस्मान्नहेति चेत्—माध्यात् प्रथमं सर्वान्तरत्वं च पूर्वपक्षिर्गैबायुक्त्य
 नीयते । अतो न वक्तव्यमधिकमस्ति । प्रतिपत्तयचतुःशतयोग एव तदभिमतो हेतुः । स चोऽधिकप्रतिपत्तय-
 भेदशास्त्र्युपदेशादपान्तेन सुपरिहर इति ह्यनन्तमात्रमाह ॥ यत्तु—अन्तरपदस्वारस्य वर्जितम्—तत्र अन्तर
 शब्दस्य मध्यवर्तित्वाद्यकत्वेऽपि एकैकवस्तुमध्ये, सावयवेषु कैकावयवमध्ये च वृत्तिकाभात्, वस्तुतः अन्त-
 र्द्विष्यत् सर्वं व्याप्येत्यादिपरमं तद्वस्तुमयुक्त्यावत्पदेशावच्छिन्नस्वित्त्वरूपव्यापित्वोपयोगिभूत्स्व-
 त्वैव विवक्षाप्रतीतिश्च । तदर्थमेव हि सर्वान्तरं इत्युक्तम् । इदञ्च सुसुस्पष्टं नाक्यपरिमाणनिरन्धनमिति
 शस्ये सर्वदेशसर्विकल्परूपापरोक्षलोकि । सर्वमिदमाह तथाहीति । मध्वन्धित्वमिति । सर्वदा दृश्य-
 मान्त्वामानात् स्वरूपयोग्यैव वक्तव्या । तदप्यस्या जीवत्वकलौ न प्रयत्ते स तु सर्वदेशोऽपि सञ्च स्वं दर्श-
 यितुमिति ज्ञापनार्थमवर्णनम् । उपकरणं विना धर्ममृतज्ञानमात्रेण मक्तिरोगानन्तरभवेन भगवत्पसादेना-

तस्य परमात्मन एवोपपद्यते । सर्वान्तरत्वनमपि (तृ. मा.) “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः” इत्यारभ्य, “य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरः” इति सर्वान्तर्यामिणः परमात्मन एव संभवति ।

प्रतिवचनमपि तथैव परमात्मविषयम् । “यः प्राणेन प्राणिति” इति निरुपाधिकं प्राणनस्य कर्तृत्वं परमात्मन एव ; प्रत्यगात्मनः सुषुप्तौ प्राणनं प्रति कर्तृत्वाभावात् । एवमजानतोपस्तेन प्राणने कर्तृत्वमाश्रयितं मन्वानेन, प्रत्यगात्मनोऽपि साधारणत्वं प्रतिवचनस्य मत्वा अतुष्टेन पुनः पृष्टः, तं प्रति प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तं निरुपाधिकत्वेन प्राणनस्य कर्तारं परमात्मानमाह, “न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येः” इत्यादिना । इन्द्रियाधीनानां दर्शनश्रवणमननविज्ञानानां कर्तारं प्रत्यगात्मानम्, प्राणनस्य कर्तृत्वेनोक्त इति न मन्वीथाः ; तस्य सुषुप्तिमुच्छ्राद्धौ प्राणनादेरकर्तृत्वात् । (तै. आन. ७-१) “को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्, यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्” इति सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वं हि परमात्मन एवान्यत्र श्रुतम् ।

अतः पूर्वप्रश्नप्रतिवचने परमात्मविषये । एवमुच्यते अपि ; अशनायाद्यतीतत्वस्य परमात्मासाधारणत्वात् । उभयत्र, “अतोऽन्यदार्तम्” इत्युपसंहारश्चैकरूपः । प्रश्नप्रतिवच-

रोदशो भवतीति साक्षात्परोक्षादित्युच्यते इत्यपि स्यात् । एतदुपपादनार्थमेवोपरि वैराग्यपाण्डित्यवाह्यमौनानि उपवर्ध, ‘स ब्राह्मणः केन स्यात् । येन स्यात् तेनेदृश एव’ इत्युपसङ्घत्म् । प्राणितृत्वमपि परमात्मन्येव सूपादादित्याह यः प्राणेनेति । प्राणितृत्वं प्राणन्यापाराश्रयत्वं वा तत्कर्तृत्वं वा । आद्ये प्राणवायावेव तदिति जीवस्याप्यग्रहः स्यात् । प्राणेनेति तस्योपकरणतया पृथक्कृतत्वात् कर्तृत्वमेव दिवक्षितमिति चेत् — तत् जीवे सुषुप्तौ कथम् ? अत एव जागरेऽपि तस्य तत्र कर्तृत्वं नापेक्षितम् । कदाचित् तस्यापि तद्विषयप्रयत्नसत्त्वेऽपि न तन्निरुपाधिकम् ; कालावच्छिन्नत्वात् । अतः प्राणनानुक्कलप्रयत्नाश्रयत्वं निरुपाधिकं परमात्मन एवेति । साधारणमिति । इदमुपलक्षणम् । परमात्मन्यसंभावितं प्राणवायुकरणकप्राणनकर्तृत्वम्, “यत् प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते (किनेप.) इति श्रुतेरिति च मनुते । अत एव गोत्वात्त्वयोरीव प्राणितृत्वसर्वान्तरत्वयोर्विरोधमुद्भावयति । नदृष्टेरिति वाष्यस्य जीवव्याप्यैकत्वमर्थान्तरप्रदर्शनेनोपपादयति इन्द्रियेति । दृष्टपादिपदानामिन्द्रियपरत्वमप्यभिमतमिव । न पश्येः, न शृणुयाः इति निषेधः सर्वोऽपि न मन्वीथा इत्यर्थक इत्याशयेनाह नमन्वीथा इति । विस्तरो जिज्ञासाधिकरण एव वृत्तः । ननु जीवसन्निधानाभावे प्राणनायोगात् प्राणनहेतुत्वरूपं प्राणितृत्वं जीव एव सर्वदेवत्याह को हीति । अनेन—जीवगतं यत् प्राणनकर्तृत्वं तद्वेत्तारूपप्राणितृत्वमपि परस्यैवेति, अनन्याधीनत्वरूपनिरुपाधिकत्वमपि जैवे कर्तृत्वे नास्तीति च दर्शितम् । “अर्धं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगास्यति” (कठ) इति प्राणनहेतुत्वं परमात्मन्येव श्रुतम् । आनन्दपदबलात्, ‘आनन्दयति’ इति उचरवाष्यानुसाराच्च अननप्राणनयोरानन्दविशेषपरत्वेऽपि प्राणवत्ताकालिकानन्द एवामित इति भावेनैतदुक्तिः । अत्र जीवस्यैव कर्तृत्वश्रवणेऽपि हेतुत्वं परस्यैवेति । एकरूप इति ।

नाशुचित्तु कृत्स्नप्राणिप्राणनह्नो परस्य त्रयणोऽग्नायायतीतत्वप्रतिपादनाय ।

तत्र दृष्टान्तमाह उपदेशदिति । यथा सद्विद्यायाम् (छा ९) “उत तमादेशमप्राप्त्यः” इति प्रकान्ते सदुपदेशे, “भगवास्त्वेव मे तद् वरीतु इति”, “भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु” इति प्रश्नस्य, “एषोऽग्निमा ऐतदात्म्यमिदं मन तन्न सत्यम्” इति प्रतिवचनस्य च भूयोभूय आशुचि मतो त्रयण तत्तन्माहात्म्यशिवप्रतिपादनाय दृश्यत—तदन् । अत एकस्यैव सर्वान्तरभूतस्य त्रयण कृत्स्नप्राणिप्राणनह्नत्व भ्रशनायायतीतत्वप्रतिपादनेन रूपैक्यात् विधैक्यम् ॥ २५ ॥

तेन जीवविषयत्वनिषेध क्रियत इति भाव ।

उपदेशदिति । न वक्ष्याप्युपदेशरूपत्वात् उपदेशान्तरदिति शास्त्रपाठो युक्त । नैतन् । सदसि वादक्रमे हि याज्ञवल्क्ये प्रनिवृत्ति, न गुरुभूत्वोपनिष्ठा । नो ऽग्नायायतीतत्वप्रतिपादनाय पुत्राय त्रियमाण स एषोपदेश, नायमिति नाय पाठोनुपपन्न । इदमभिनेत्य भाष्ये, “भगवास्त्वेव मे तद् वरीतु” इत्यशस्यापि धारणम् । अस्य वाक्यस्याचार्यतया उपदेशार्थं तद्वरणरूपत्वात् । यथेयादि । अत्रैवमर्थनिष्कर्षो भाव्य — प्रथमत गौतमेन, ‘उत तमादेशमप्राय य’ इति पुत्र पृष्ट । अत्र तत्र सवस्तुविज्ञातत्वापादकस्वतन्त्रानुसंभवे क्वन्तु कथं स्यादिति शङ्कितम् । अथ पित्रा मृत्पिण्डादिदृष्टान्तै तन्संभवं पादयति । अत्र पुत्र, इमं मर्थं स्वगुरुर्जानाति न वेति विमृशन् गुरुसविधे गन्तुमिच्छन् पितरमेवेतिद्विद्यायामाचार्यत्वेन वरीतुं प्रवृत्त प्रार्थयामास, ‘भगवास्त्वेव मे तद् वरीतु’ इति । तदनन्तरमव जगत्कारणभूतसद्विषयक उपदेश सदेवेत्यादिना पित्रा कृत । तत्र समष्टिव्यष्टिमर्षकारणत्वनिष्पणावसरे व्यष्टिभूतपाञ्चभौतिकदेहस्य अजादिपोष्यत्वमुपपादयन् भुक्तेऽजादौ स्थूलसूक्ष्मपरिणामभेदमदर्शयन् । तादृशसूक्ष्माशस्य, मनआदौ तदाप्यायितत्वस्य च स्पष्टमयगमाय तच्छेषतया निष्पद्येण प्रथमं पृष्टम्, ‘भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु (विज्ञापयतु विशदं ज्ञापयतु)’ इति । पित्रा च तदुपपाद्य, अत्रमथ हि सोम्य मन, आपोमय प्राण, तेजोमयी वागिति निगमितम् । एवं जगत्कारणसत्त्वरूपेण सण्डससक्तेन पृष्टम् । अथ पित्रोपास्या कारोपदिदिक्षया स्वयमेव सतो लक्ष्मणान्तोपपादनेन ‘एषोऽग्निमा ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यम् स आत्मा तत् त्वमसि इवेतकेतो’ इति उपदेशसरो दर्शित । तस्मिन् बहुनिर्देशनमुत्तेन विशदं वेदितुं शिञ्छन् पुत्र, पूर्वमप्रधानविषय इवास्मिन् प्रधानविषयेऽपि, ‘भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु’ इति प्रार्थयामास । एव अष्टकृत्व प्राणनायाम् अष्टौ सण्डा प्रवृत्ता । सर्वत्र, एषोऽग्निमा इत्यादिनिगमनमेकरूपम् । अनेन चैतद्विद्यावेद्याणिमत्त्वादिविशिष्टसद्विषयबोधनार्थमेवेमे नव सण्डा प्रवृत्ता इति ज्ञायते । तत् तत्र यथा प्रश्नैक्ये प्रतिषेधनभेदे सत्यपि नवैक्ये पर्थवसानम्, तथेहपीति ।

एवञ्च सदुपदेशार्थमेव, भगवास्त्वेवेति प्रश्नात्, एषोऽग्निमेति प्रतिवचनस्यैतत्प्रश्नोत्तरत्वाभावात् अत्र भाष्ये भगवास्त्वेवमेतद्ब्रवीतीति इत्यस्य प्रकान्ते सदुपदेशे इत्यत पाठपाठश्रेयुषलभ्येत, शोभनं स्यात् ॥ अन्यो वा पूर्व कार्य । अशितान्नसूक्ष्माशवेक्षणार्थं भूय एवेति प्रश्नान्तु इदानीपेक्षित-

अथ स्यात्—यद्यप्युभे प्रश्नप्रतिवचने परब्रह्मविषये, तथापि विद्याभेदोऽवर्जनीयः, एकत्र सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेनोपास्यम्, इतरत्राशनायाद्यतीतत्वेनेति उपास्यगुणभेदेन रूपभेदात् । प्रष्टृभेदाच्च ; पूर्वत्र उपस्तः प्रष्टा ; उत्तरत्र कहोलः इति—तत्राह—

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् । ३ । ३ । ३६ ॥

नात्र विद्याभेदः, प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामेकरूपार्थविषयाभ्यामेकेन च विधिपदेनैकवाक्यत्वप्रतीतिः । प्रश्नद्वयं तावत् सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मविषयम् । द्वितीये प्रश्ने, “यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः” इत्येवकारश्च पूर्वत्रोपस्तेन षट्शुणविशिष्टब्रह्मविषयत्वं कहोलप्रश्नस्यावधारयति । प्रतिवचनं चोभयत्र, “स त आत्मा सर्वान्तरः” इति सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मविषयमेकरूपमेव । विधिप्रत्ययश्चोत्तरत्रैव दृश्यते, “तस्माद्ब्रह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्” इति । एवं सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मैकविषयत्वे द्वयोरवग(ष्ट)ते सति, एकस्मिन्नेव सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टे ब्रह्मण्युपास्ये उपस्तकहोलयोरितररेतस्वुद्विव्यतिहारः कर्तव्यः । उपस्तस्य या सर्वान्तरात्मनो ब्रह्मणः सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वविषया बुद्धिः, सा कहोलेनापि प्रष्टा कार्या ; या च कहोलस्य तस्यैव ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतत्वविषया बुद्धिः, सा उास्तेनापि कार्या । एवं व्यतिहारे कृते उभाभ्यां सर्वान्तरस्य ब्रह्मणो जीवव्यावृत्तिरवग(ष्ट)ता भवति ।

एनं सर्वान्तरात्मनं प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तमवगमयितु सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वाशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन विशिषन्ति हि याज्ञवल्क्यस्य प्रतिवचनानि । अतो ब्रह्मणः सर्वान्तरात्मत्वादविवक्ष्य इति यथाशांकरं पश्चिमनवलण्डोपदेश एव मुख्य इति ॥ ३५ ॥

अथस्यादिति । सद्विद्याया प्रष्टुरेकत्वात् उपदिष्टा गुणाः सर्वेऽप्येकल तेनोपसहित्थैरन् । इह प्रष्टृभेदात् एकं प्रत्युपदिष्टस्य गुणस्यान्यागृहीततया वेद्याकारभेदस्यावर्जनीयत्वात् विवैक्यसिद्धान्तो न घटत इत्यर्थः । वेद्यार्थव्यतिहारत्वस्य विवैक्यगमकविषयज्ञानपूर्वकत्वात् सूत्रामिमत् विवैक्यं प्रथममुपपादयति नात्रेति । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रश्नद्वयप्रतिवचनद्वयाभ्याम् । विधिपदेन तिष्ठासेदित्यनेनेपस्तकहोलोभयोद्देशप्रवृत्तोपसंहारगतेन । सर्वमिदमुपपादयति प्रश्नद्वयमित्यादिना । एतं वै तमात्मानमित्यादिवाच्यगतमुभयोद्देश्यकम् । एतं एवा प्रति उक्तम्, तम् उपस्तं प्रति उक्तञ्चात्मानमिति तदन् । निर्विद्य प्राप्य बाल्येन समाहास्यानाविष्कारिव्यवहाररूपवालयकर्मणा युक्तं तिष्ठासेत् ब्रह्मणि निष्ठं लिप्सेत् । बाल्येन तिष्ठासेदित्यस्य बाध्ययुक्तो बुभूषेदित्येतावन्मात्रार्थवर्णने तिष्ठासेदिति व्यर्थम्, अपेक्षितानुक्तिश्चेति ध्यानविधिरिति भावः । एतदुपपादकम्, उपरि बाल्यञ्चपाण्डित्यञ्चेत्यादिवाक्यम् । अतः, कथं ध्यानविधयन्तरं सञ्चालनविधानमिति न शक्यम् । द्वयोः वाक्ययोः । व्यतिहारः स्वकीयस्यापेणानान्यदीयस्य ग्रहणम् । नाथं व्यतिहारो गुणोपसंहाररूपः, किंतु उपासनपूर्वभावितयोपास्यव्याक्तिविषयविशदनिश्चयार्थः इत्याह एवमिति । अस्य गुणोपसंहाररूपत्वे युवयन्तरेणैव विवैक्यसिद्धावस्थान्वर्थसिद्धत्वात् सूत्रमेतदर्थं व्यर्थम् । उपसंहार्यगुणत्वञ्चेत् अशयनायाद्यतीतत्वादेः, पूर्वमुपस्तं-प्रति तदनु-

त्वमेवोपास्यगुणः । प्राणनहेतुत्वादयस्तु तस्योपपादका , नोपास्या । ननूपास्यगुण सर्वा-
न्तरात्मत्वमेव वेत् , प्राणनहेतुत्वस्य अज्ञानायाद्यतीतरस्य च प्रष्टो व्यतिहृत्यानुसन्धान किम-
र्थम् ? तदुच्यते सचप्राणिप्राणनहेतुत्वेन सवान्तरात्मनि जीवाद्वाध्यावृत्ते ब्रह्मण्युपस्तेनावग(घृ)ते
सति कद्दोलेन, जीनस्य सर्वात्मना अगभानितन स्वभावविशेषण सर्वान्तरात्मा व्यावृत्तोऽनु-
सन्धेय इति कृत्वा, पुन प्रश्न कृत । याज्ञवल्क्योऽपि तदभिप्रायमभिज्ञाय, प्रत्यगात्मनोऽ-
समावितमशनायादिप्रत्यनीकत्वमुक्तत्वात् । अतश्चोपास्यस्य व्यावृत्तिप्रतातिसिद्धयर्थमुभाभ्यां
परस्परबुद्धिव्यतिहार कर्तव्य ।

इतरत् यथेतरत्र सद्विद्याया भूयोभूय प्रज्ञै प्रतिवचनैश्च तदेव सद्ब्रह्म व्यवच्छि-
द्यते , न पुनः पृथप्रतिपन्नात् गुणात् गुणान्तरनिश्चिष्टतयोपास्य प्रतिपाद्यते , तद्वत् ॥ ३६ ॥

तत्रापि प्रश्नप्रतिवचनभेदे सति कथमैक्यमवगम्यत इति चेत्— तत्राह—

सव हि सत्यादय । ३ । ३ । ३७ ॥

क्या न्यूनता च स्यात् । प्राणितृत्वादेरवदयोपास्यत्वे च कहोल प्रति कथने तदुपेक्षण न स्यात् । अथ प्राणेनेत्येवं
सगल यच्छब्दनिर्देशाच्च प्राणितृत्वादेरुपलक्षणत्व ज्ञायते । अत प्रश्नगत सर्वान्तरत्वमेव रूपम् । तद्वै-
श्वार्थ्यमिद सर्वम् । यथा सद्विद्यायाम् । तत्रापि हि प्रश्नान्तरमेव बहुनिदर्शनपूर्वमुपपादनम् । अकृते
च प्रश्ने तदुपपादनं न भविष्यति । अतोऽग्निमत्वादिमालं रूपम्, तद्वैश्वार्थ्यं सर्वमित्यवसीयत इति
भाव । असमावितमिति । प्राणितृत्वदशायामेव स्थित ब्रह्मशयनायाद्यतीतत्वमत्र स्वरसम् । तदुभय युग
पक्ष जीवे निविशेत् । उपस्तं प्रति उक्तं कहोल श्रुत्वैव हि यदेवेत्येवकारघटनेन पपच्छ । अतो
कण्ठकापरिहाराथमेव पृच्छति, सा शका उपस्तस्यपि समावितैवेति परिहारप्रकार उभयानुसधानार्ह एव ।
प्राग्भिन्नत्वेऽप्युभयोरपि समूय श्रोतृत्वात् एकान्तेवासिकृतप्रश्न गुरुकृततत्समाधानयोरन्यान्तवासिप्रामाण्यवदिह
उभयप्राप्यता । उपास्याकारत्वाभावाच्चेदृशांशानुसंधानाभावे वैगुण्य काम मा भूत् । अनुसंधानं तु न
व्यर्थम् । स्वार्थस्तु—व्यतिहार एकैकस्याप्य'कगृहीतमह्वमस्ति । याज्ञवल्क्यवाक्यानि नष्टेरित्यादीनि
जीवादिभ्यावृत्तया सर्वान्तरं बोधयन्ति हि , यथा गौत्मवाक्यानि सद्विद्याया सदेकमेव विशिष्यन्तीति ॥ ३६ ॥

दृष्टान्तेऽपि विधेयमसिद्धमिति शंकते तत्रापीति । भेदे सति अनेकत्वे सति , न तु
वैक्युष्ये सतीत्यर्थं । प्रश्ने तदत्रावात् । सद्विद्या अष्टमखण्ड एव, 'तद्वास्य विनञ्चौ' इत्यन्तेन समासा ,
उपरि प्रैतिस्त्वण्डं विभिक्षा विधेयि स्यादित्यर्थं । सैव—सेयं देवतेति पूर्वभागे निर्दिष्टैव, वाक्यनसि
त्वेन परस्मादेवतायामिति अष्टमे पक्षदशे च प्रत्यभिज्ञायते । य एषोऽग्निमेति प्रागुपदर्शितकारणत्वात्सि
समूक्ष्यताविशिष्टमेवानुष्ठ, 'तत् सत्यम्, स आत्मा, तत् त्वमसि श्वेतकेतो' इति निर्विकारत्वान्-
त्वोपासकान्तर्यामित्वरूपगुणविधि सर्वलाविशिष्ट । अतोऽग्निमत्वाद्युपपादनमेव मुखान्तरैरिति स्तब्धोप-
पादित्वाकारणा वैश्वार्थ्यमालार्थंनयोपास्यत्वाभावात् धर्मिभेदस्य धर्मिभेदस्य वा विरहात् दृष्टान्ते-
विद्याभेद । पृष्टमेवादिना त्वल्ल शंका तद्दृष्टान्तेनैव परिहृतेति सिद्धमुपस्तकहोलविधेयम् ॥

सैव हि (?) सच्चिदाभिहिता परमकारणभूता परा देवतैव, (छा. ६-३-२) “सेयं देवतैश्चत”, (छा. ६-८-६) “तेजः परस्यां देवतायाम्” इति प्रकृता, (छा. ६-९-१) “यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति” इत्यादिषु पर्यायेषु सर्वेषूपपाद्यते । [हि ?] यतः (छा. ६-८-७) ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा” इति प्रथमपर्यायोदिताः सत्यादयः सर्वेषु पर्यायेषूपपाद्योपसंविद्यन्ते ।

केचित्तु “व्यतिहारो ऽस्ति ऽन्ति हीतरचत्”, “सैव हि सत्यादयः” इति सूत्रद्वयमधिकरणद्वयं वर्णयन्ति । तत्र पूर्वेण—(आवा.) “त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते”, (ऐ. आ. २-२ ४) “तद्योऽहं सोऽसौ ; योऽसौ सोऽहम्” इति वाक्ये जीवपरयोर्व्यतिहारानुसंधानं प्रतिपाद्यत इत्युच्यते— इत्याहुः ; तत्— (छा. ३-१४-१) सर्वं खल्विदं ब्रह्म”, (छा. ६-१६-३) “ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् तत्त्वमसि” इत्यवगतसर्वात्मभावत्रिपयत्वादस्य वाक्यस्य, नात्र प्रतिपादनीयमपूर्वमस्तीति अनादरणीयम् । तत्तु वक्ष्यते, (आ. ४-१-३) “आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च” इति । न च सर्वात्मत्वानुसंधानातिरेकेण परस्मिन् ब्रह्मणि जीवत्वानुसंधानम्, जीवे च परब्रह्मत्वानुसंधानं तथ्यं संभवति । उच्यते च सूत्रेण,

सैव हीति । सूत्रे हीत्येतत् सैवेत्यत्र सत्यादय इत्यत्र चान्वेति । सप्तखण्डी हि एकसद्विषया । तत्र सेयं देवतेति परदेवतात्वेन निर्दिष्टैवाष्टमे परसा देवतायामित्युच्यते । तत्र पूर्वोक्त कारणत्वम्, य एषोऽपिभेत्वनूदितम् । तदेव पुनर्नबमे, ‘मधु मधुकृत’ इत्यारभ्योपपाद्यते इति सिद्धमेकविषयकत्वम् । प्रतिपर्यायं सत्यत्वादिविधेयाशोपसंहाराच्च वेधरूपैर्बन्धं तल्लैवोच्यत इति उपास्यगुणविशिष्टवस्तु तावदेवेति निश्चीयत इति । अणिमादय इत्यनुवक्त्वा सत्यादय इति कथनम्, अग्निः य एष इति अनुवादमात्रत्वात् । ‘मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति’=मधुमक्षिका- वृक्षेभ्यो मधु निष्कास्य हरन्तिष्ठन्ति । अथ रसान् समवहार-मेकतां रसं गमयन्तीति वक्ष्यते । नानाभूतानामेव जीवानां सत्सप्तकाले ऐकरूप्यमत्र खण्डे उक्तम् । प्रतिखण्डं विवक्षितोऽर्थभेदः परिष्कारे द्रष्टव्यः ॥ यत् इत्यतः प्राक् हीति सौत्र व्याख्येयं पदं स्यात् ।

शाक्रेऽधिकरणतत्त्वमभिमतं निरसितुमाह केचित्त्विति । त्व वा इति आवालोपनिषत् । तद्योऽहमित्यैतरेयारण्यकम् । अतः इति वाक्ये इत्यलैकत्वमविवक्षतम् । एवमस्यवाक्यस्येत्यत्रापि । व्यतिहारानुसंधानम् व्यतिहारेणानुसंधानम्—अन्योन्यतादात्म्यभावनारूपमनुसंधानम् । कस्मिन्नधिकरणे उक्तत्वादास्यापूर्वत्वाभाव इत्यत्राह तत्त्विति । तथ्यम् अवाधितविषयकम् । ननु तत्त्वमसीत्यत्रैवास्त्व वाक्यस्य तत्त्वविषयकत्वं मा भूत् । न चैवमीश्वरे जीवत्वरूपे निकर्षः कृतः स्यादिति वाच्यम्—निर्गुणे-ब्रह्मणि सगुणत्वारूपे निकर्षः कृतः स्यादिति कृतो न मन्यसे ॥ वस्तुतो गुणस्याभावान्न दोषः ; आरोप-मानं तु फलविशेषायैति चेत्—अत्रापि तुल्यमेतत् । एवञ्चात्मत्वोपासनाधिकरणस्य तत्त्वविषयकत्वा-न्नास्य गतार्थेति चेत्—उच्यते—सत्यमयं वो निर्वाहः । सर्वस्य पारमार्थिकत्वात् जीवत्वारूपे लोक-इव निकर्षः स्यादेव । निर्गुणे सगुणत्वकल्पनं निकर्षायैति भामतीकृदेव नूयात् ; न परीक्षकः ;

(वृ. ७ ४ १) “स यो हैतन्मद्वत् यक्ष प्रथमन वेद सत्य ब्रह्म” इत्यादिवाक्यप्रतिपादितस्य सत्योपासनस्य, (वृ. ७-५ १) “तद्यत् मयम्, अमी स आदित्यो य ए एतस्मिन् मण्डले पुरुष यथाय दक्षिणेऽक्षन्” इत्यादिवाक्यप्रतिपादितोपासनस्य चैक्य प्रतिपाद्यते इति तदप्ययुक्तम्, उचरवाक्ये अक्ष्यादित्यस्थानभेदेन विद्याभेदस्य पूरमेव, (शारी ३-३-११) “न वा विशेषात्” इत्यनेन प्रतिपादितत्वात् । न च द्वयोरनयो, व्याहृत्याश्रयरीरकत्वेन रूपगतो “इन्ति पाप्मान जहाति च य एव वेद” इति पृथक्प्रयोगचोदनात्तद्वयोहरासनयोः, (वृ. ७ ४ १) “स यो हैतन्मद्वयक्ष प्रथमत्र वेद सत्य ब्रमेति, जयतीमान् लोकान्” इति

कस्याणगुणानामपि बहिष्कारेण निगुणत्वमेव हि निरूप, न सगुणत्वम् । यद्युच्येन—ईधरे संसारित्वे नारोप्यते, किन्तु ईधरसायुज्य संसारिगो यः भवति, तदा ततोन्नादात्त्वमिति चेत्—नत्रापि तादात्म्य वाचिनमेव । किञ्चिद्देशे साम्येऽपि अशाशे निरूपानपायात् निरूपकरूपेन स्यात् । योग्यात्रसाम्यमेवास्तो व्यतिहारेणावसेवमिति चेत्—नहि यथाश्रुतमर्थे शरीरालभात् विद्यावार्थान्तरकरणादासामज्जम्येत् । एतन्तीकारे, “एकात्त्वमैतनेन प्रकरेणानुचि चरान्तःसात्” इति शाकरभाष्यविरोधश्च । ‘फलरत्त्वे कृत्वमपि दृढीभवति’ इति तत्र भाष्ये उक्तया च तद्दृष्टीकरणार्थे वक्ष्यते एवमवर्गनमयुक्तम् । मन्मत्तरीयात्वेन वक्तव्यम्—शास्त्रे व्यतिहारवचन जीवे ईधरे च प्रतीगन्तवर्मान् पुरुष स्वस्वैववपत्रे उच्यमाने भिद्यो व्यतिहारेऽपि न निरूपप्रसक्तिरिति ज्ञापनार्थमेवेति । अत फलव ध्यानविधानमिति न युज्यते । तथा यतिहारानुत्थाने प्रपञ्चनिवृत्तयेऽपि नावश्यकम्, एकानुसंभानाकार्यस्याभावात् । अत्रापि च वस्तुतो न यतिहार अव्यवहृद्विषयकत्वादित्य यदेतत् । सर्वथा तत्तज्ज्ञानरत्तादनुत्थानस्य अत्येरीयविकरगोक्तविषयकत्वमेवेति व्ययनिवमिति माप्याशय ।

सयोहैतदिति । एतच्छब्दे हृदयर । पूर्वं हृदयस्य ह इत्यादिनामाक्षरत्रयनिर्बचनज्ञानफलवर्गनरूपे प्रजापतिवेद्योपासनं प्रस्तुत्य तत्रैव सत्यवेनापासनस्यात्रोक्ते । यक्ष पूर्यम्, प्रथमजं प्रथमाभिर्भूमिनि सच्यविशेषणम् । इदमुपासनं पूर्वोक्तविरगरूपं न वेति विचार स्यात्तम । फलविशेषार्थनिन्देकरूपपासनं वक्ष्यमाणादभ्येव । ननु वक्ष्यमाणोपासनद्वयस्येदं फलसम्पत्परमस्तु । तथाच द्वयस्य तद्द्वयभेदो युज्ये । अत्रा ‘न वा विशेषात्’ इति सूत्रे न विद्याभेद साधित । किन्तु विषयकेऽपि अद्वयस्यदयोरादित्याक्ष्युपाध्यवच्छिन्नपुरुषविषयकतया व्यवस्थितिमात्रम् । अतो न विरोध इत्यत्र विशयति न च द्वयोरिति । द्वयोरिति । द्वयोरनयोरित्यस्य विवरणम् उपासनयोरित्यन्तम् । यद्वा द्वयो वाक्ययोरित्यर्थः । वाक्यसंबन्धिनोरिति यावत् । द्वयोरितिपदान्तरमुपासनविशेषणम् । वाक्यद्वयेत्युक्तेरयमाशय — अक्ष्यादित्यस्थानभेदेऽप्येकोपासनमेव चेत् स्यात्, मुरादिशरीरकत्वं फलस्य पुरुषद्वयविषये वाक्यद्वयेन श्रुतपृथक् नोच्येत । य एतं वेदेति च श्रुतपृथक्प्रमाणमुपासनद्वयमेवेति । द्वयोरनयोरिति अक्ष्यादित्यपुरुषद्वयपर वा । तद्विषयकत्वरुपासनशोच्यते । यथायमिति ब्रह्मकारेण स्वकभेदेन पुरुषव्यक्तिकेदावगमाद्योपासनमेद एव युक्त इति भाव । व्याहृतिशरीरकत्वकरणं पूर्ववाच्यविहितसद्भेदस्य ज्ञापनार्थम्

संयोगरूपादिमत्तया निरपेक्षेण पूर्वैर्गैकेनोपासनेनाभेदः संभवति । न च, “हन्ति पाप्मानं जहाति” इति गुणफलाधिकारत्वम् ; प्रमाणाभावात् । पूर्वैर्गैकविद्यात्वं प्रमाणमिति चेत्—न, इतरेतराश्रयत्वात् ; एकविद्यात्वे निश्चिते पूर्वफलस्यैव प्रधानफलत्वेन उत्तरयोः फलयोर्गुणफलत्वम्, तयोर्गुणफलत्वे निश्चिते सति संयोगभेदाभावात् पूर्वेण विद्यैक्यमितीतरेतराश्रयत्वमिति । एवमादिभिर्निरर्थोक्तप्रकारमेव सूत्रद्वयम् ॥३७॥ इति अन्तरत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

९८. कामाद्यधिकरणम् ३-३-१६ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः । ३ । ३ । ३८ ॥

छान्दोग्ये श्रूयते, (छा. ८-१-१) “अथ यदिदमरिमन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम्, दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्” इत्यादि ; वाजसनेयके च, (बृ ६-४-२२) “स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः, तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः” इत्यादि । तत्र संशयः किमनयोर्विद्याभेदः, उत नेति । किं युक्तम् ? भेद इति । कुतः ? रूपभेदात् । अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्ट आकाशः छान्दोग्ये उपास्यः प्रतीयते ; वाजनेयके त्वाकाशे शयानो वशित्वादिगुणशिष्ट

संयोगचोदना फलसंबन्धविधिः । प्रथमवाक्ये स्वरसप्रतीत्यस्योत्तरवाक्यमनुल्लेख बाधकल्पनया द्वित्वावधारणमन्याय्यमिति भावेनाह एकेनेति । ननूपरितनवाक्ये अहरहमास्वरहस्यनामानुसंधानफलमेव किञ्चित् कथ्यते, न प्रधानफलमिति न पृथक्संयोगचोदनेत्यत्राह न चेति । गुणेति । दन्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्रेव गुणफलसंबन्धविधिरस्तु इत्याशयः । एवमादिभिरिति । स्वरसप्रतीते मोक्षार्थविद्यात्वे बाधकामावात् अहरहशब्दयोः हन्तिजहातिधातुगतहकारवत्त्वादिना तत्फलस्य नामफलत्वकल्पनाऽपि न युक्ता । प्राप्तसत्येद्देशेन आदित्यादिपुरुषत्वव्याहृतिशरीरकत्वाहरादिनामकारविधौ वाक्यभेदश्च । तद्यत् सत्यमिति पूर्वसत्यविषयकत्वं न विधैक्यसाधकम्, ब्रह्मोद्गीथादिरूपैकविषयकत्वेऽपि तद्विद्याना भेददर्शनात् । भूरादिशरीरकत्वादिविशिष्टतया सत्यानुसंधानविधायकवाक्याभावात् तत्कल्पनागौरवश्च । सैवहीत्यस्य पूर्वैर्गैकवाक्यता सूत्रशैल्याऽवगम्यते । संबन्धैकाधिकरण्येऽधिकरणभेदकल्पनाऽपि न युज्यते इत्येव भाव्यमिति आदिभिरिति शब्दप्रयोगः ॥ ३७ ॥

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मजीवरूपविमिश्रधर्मविषयकत्वे वा ब्रह्मैकविषयकत्वे वा विद्याभेद इत्याशंभय विधैक्यं समर्थितम् । संप्रति छान्दोग्यवत् वाजसनेयकस्यापि गुणविशिष्टवस्तुविषयकत्वे वा निर्गुणविषयकत्वे वा विद्याभेद एव स्वादित्याशंभय विधैक्यं समर्थ्यते । एवं पक्षद्वयावलम्बी पूर्वपक्ष इति उत्तरसूत्रद्वयात् प्रथमसूत्रभाष्याच्च लभ्यते । गुणविशिष्टवस्तुविषयकत्वपक्षे तद्वस्तु यदि छान्दोग्योक्तब्रह्मैवेति मन्यते, तर्हि धर्मभेदप्रयुक्तपूर्वपक्षो न भवति । तदन्यदेवेत्यत्र युक्त्युपन्यासे धर्मभेदात् सुतरा विद्याभेदसिद्धिः । एतन्निरासे व्योमातीति निरस्तं भवति । तत्र निर्गुणपक्षमुत्तरसूत्रे वक्ष्यन् गुणविशिष्टपक्षानलम्बनेन पूर्वपक्षं दर्शयति अपहृतेति ।

उपास्यः प्रतीयते, अतो रूपभेदात् त्रिधाभेद — इति प्राप्ते प्रथमभेदे—न भेद इति । कुतः ।
 रूपाभेदात्—इतरत्र तत्र च कामाद्येव हि रूपम्—वाजमनेयके छान्दोग्ये च मत्स्यकामा-
 दिविशिष्टमेव ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः । कुत एतदवगम्यते? आया त्नाम्भ्यः । हृदयायतनत्वसेतुत्वविध-
 यत्त्वादिभिस्तावदुभयत्र मैत्र त्रिद्योति प्रत्यभिज्ञायते । वशित्वाद्यथ वाजमनेयके श्रुता छान्दो-
 ग्यश्रुतस्य गुणाष्टकान्यतमभूतस्य मत्स्यसङ्कल्पवस्य त्रिशेषा एवेति मत्स्यमङ्कल्पत्वसहचारिणा
 सत्यकामस्त्रादीनामपहृतपाप्मत्वपर्यन्तानां सद्भावमवगमयन्ति । अतो रूप न भिद्यते । सयो
 गोऽपि, (अ < ३ ४) “ परं ज्योतिरुपसपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ”, (वृ ९ ३-५)

ननु गुणभेदात् भेद इह स्पष्ट । आकाश, आकाशे शयान द्रयेतन् गुणभेदपदार्थक वा
 धर्मिभेदपदार्थक वेति चेत्—छान्दोग्ये उक्त आकाशो न मूलाकाश, किन्तु परमात्मेति दहराधि-
 कर्ण एव निर्गीतम् । तदुपजीवनेनैत्रहापि अपहृतपाप्मत्वादिगुणाष्टकमैश्वर्यमाकाशे उच्यते । वाजस-
 नेयके आकाशपदेन यत्र परमात्मरूप आकाशो गृह्यते, तर्हि तत्र शयानरम्य तत्रोपास्यत्वात् धर्मिभेद
 स्पष्ट । कोऽसौ इति चेत्—अस्तु कश्चित् । स तु एतद्विन्न एव । तैत्तिरीयके, “ गगने विशोकस्त-
 स्मिन् यदन्तस्तुपासितम् ” इति त्रिशोकत्वादिगुणत्रिशिष्टगगनपदवाच्यदहराकाशरूपब्रह्मिष्ठ किञ्चि-
 दुपास्यत्वेन दर्शितम् । तत् तावत् अपहृतपाप्मत्वत्रिगुणाष्टक छान्दोग्योक्तमिति सिद्धान्ती मन्यते ।
 तत्र, तत्रैवोपरि “ यद्(श्रो)त्रेदादौ स्वर प्रोक्त — य पर स महेधर ” इति परस्य महेधरस्य
 कथनात् तद्ग्रहणसम्भावात् । तदेतत् गगनान्तर्भवित्वात् व्योमातीतम् । एवं तैत्तिरीयवाञ्छसनेनैवम् ।
 यदि मन्यते—तैत्तिरीये अकारवाच्यतया महेधरस्य कथनात्, ‘ अकारो निष्पुगाचक ’ इत्यस्य च
 सुप्रसिद्धत्वात्, ‘ तमीश्वराणां परमं महेधरम् ’ इति तस्मिन्नेव महच्चवशिष्टैश्वर्यात्, समन्तरनारायणानु-
 वाकेन दहरविद्योपास्यत्वमपि नारायणस्यैवेति प्रतिपादनाच्च न तैत्तिरीयं व्योमातीतसाधकम् । वाजस-
 नेयमपि, आकाशपदेन दहराकाश एव प्राह इत्यत्र मानामावात् प्रसिद्धमूलाकाशवाच्येनेति न व्योमातीत
 सावकमिति—तर्हि भवतु छान्दोग्यदहरविद्योपास्यं ब्रह्मैवाकाशे शयानम् । अथापि विद्या भिन्नैव ।
 आकाशवाचित्वमप्यत्रोपास्यकार । छान्दोग्ये आकाशपदे तु न तदर्थकम्, मत्स्येन तत्र, ‘ यावान् च
 अवमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश ’ इति वचनसत्त्वात् गायत्रीविद्यायां गायत्रीसादृश्यत्वात्
 आकाशतत्त्वमुपास्यकार इति । अतो वशित्वादिबदिदमपि भेदकमिति पूर्वपक्षभाष्याशय इति ।

कामादीत्वरत्न तत्र च । अनेत्यनुक्त्वा इतरत्रेति प्रयोग छान्दोग्यवत् तैत्तिरीयस्यापि संग्रहार्थः ।
 तेन तैत्तिरीये, ‘ तस्मिन् यदन्त ’ इति प्रसिद्धतया निर्देशात् छान्दोग्यमसिद्धे कामादिगुणव्यातमेव
 ग्राह्यम्, न त्वमसिद्ध किञ्चिदमीति सूचितं भवति । एवञ्च श्रुतित्वभेदकविद्यापरम् । कामादीति
 गुणनिर्देश, वशित्वाद्येव कामाद्यतीति ज्ञापनेन गुणभेदप्रयुक्तविद्याभेदवारक, कामाविक्रमस्येव, न
 तु गुणाभाव, नातो निर्गुणसगुणप्रयुक्तविद्याभेद इति बोधकञ्च । हृदयायतनेति । दहरं पुण्डरीकं
 नेश्म, यत् पुण्डरीकम्, अन्तर्हृदय आकाश इति सर्वत्र हि हृदयपरिमितस्वैवोपासन प्रतीयते । विशेषे

“अभयं वै तत्र भवति” इति ब्रह्मप्राप्तिरूपो न भिद्यते । आकाशशब्दः छान्दोग्ये परमात्मविषय इति, (जारी. १-२-१३) “दहर उत्तरेभ्यः” इत्यत्र निर्णानम् । वाजसनेयके त्वाकाशे शयानस्य वशित्वादिश्रवणात् तस्य शयानस्य परमात्मन्वे मति, तदाधाराभिधायिन आकाशशब्दस्य, (नै ना. ११) “तस्यान्ते सुभिरं सूक्ष्मम्” इति हृदयान्तर्गतस्य सुभिरशब्द-वाच्यस्या[त्र]काशस्याभिधायकत्वमवगम्यते । अतो विद्वैक्यम् ॥ ३८ ॥

अथ खात् यदुक्तम्—वाजसनेयके वशित्वादिभिः मह गत्यकामत्वादिसद्भावोऽव-गम्यते इति—तत्रोपपद्यते ; वशित्वादीनामेव तत्र परमार्थतः न जानान् ; तदभावश्च, (बृ. ६-४-१९) “मननैवानुद्रष्टव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन । मृत्योः न मृत्युमानोति य इह नानेव पश्यति ॥ एकथैवानुद्रष्टव्यमेतदग्रमेयं भुवम्” इति प्रकृतेन वाक्येन, “स एष नेति नेत्यात्मा” इत्युत्तरेण चोपास्यस्य ब्रह्मणो निर्विशेषत्वप्रतीतेरवगम्यते । अतो वशित्वादयोऽपि स्थूलत्वाणुत्ववत् निषेध्या इति प्रतीयन्ते । अत एव छान्दोग्येऽपि सत्यकामत्वादयो न ब्रह्मणः पारमार्थिका गुणा उच्यन्ते ; अतोऽपारमार्थिकत्वादेवंजातीयकानां गुणानां भोक्षार्थेपूपासनेषु लोप इति—तत्राह—

आदरादलोपः । ३ । ३ । ३९ ॥

ब्रह्मगुणत्वेन प्रमाणान्तराप्राप्तानां गुणानामेषां सत्यकामत्वादीनाम्, (छा. ८-१)

एवेति । सिद्धमिदम्, ‘समान एवञ्चाभेदात्’ इत्यत । पूर्वपक्षयुक्तं परिहरति आकाशशब्द इति । ‘वाजसनेयके आकाशे शयानतया वशित्वादिगुणविशिष्टोक्ततया स एव छान्दोग्ये, तस्मिन् यदन्तरिति गृह्यताम् ; एवञ्च दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति भूत्वाकाश एव’ इति न शक्यितुमवकाशः ; दहराधिकरणे तदर्थस्यान्यथा स्थापितत्वात् । न च तदनुसारेणात्रापि तस्यैवाकाशपदेन ग्रहणप्रसक्तिः ; तत्र शयानस्य पुरुषान्तरस्याप्रामाणिकत्वात् । अस्य च वाक्यस्यान्यथासिद्धत्वात् । अतः प्रसिद्धं भूत्वाकाशपरत्वमेवेति भावः । न चैवमप्याकाशसादृश्याकाशशयानत्वरूपधर्मभेदः ; तदुभयसमुच्चयसमवात् । वस्तुतः ‘यावान् वा’ इति वाच्यस्य परमात्मनो वस्तुतः परिच्छिन्नत्वं नास्तीत्यवगमनप्रवृत्ततया सादृश्यरूपधर्मस्याचिन्त्यत्वाच्च ॥

एवं सगुणत्वेऽपि विद्याभेद इति पूर्वपक्षं निरस्य, वस्तुतः नेहनानास्तीत्याणुपरितन्वावयानु-सारेण वशित्वाद्यविवक्षावगमान्निर्गुणवैशेष्यं वाजसनेयमतेति पूर्वपक्षपरिहारायोपरि सूत्रम् । तदवतारयति अथस्यादिति । प्रकृतेन सर्वस्यवशीत्यतः प्राक्स्थितेन । नन्वपरमार्थानामप्यत्र कथनादुपास्यत्वं स्वीकृतव्यमित्यत्र—तेषाम्-त्वं कल्पनीयम्, निषेधप्रतियोगिसमर्पकतया वाच्यचारितार्थात् अत्र धृष्टे उपासनद्वये तात्पर्यकल्पनस्यानुचितत्वात् । छान्दोग्ये तु उपासनद्वयमपि संमन्तव्यम् । अतस्तत्रापि तेषामपारमार्थिकत्वं तत्संदर्भादपि सिद्धमित्याशयेनाह अत एवेति ।

आदरादलोपः । छान्दोग्ये वाजसनेयके चात्र प्रकरणेऽन्यत्र च श्रुतिषु ब्रह्मगुणेषु ब्रह्मणीवादर-दर्शनात् न तेषामभावः । अतस्ते पारमार्थिकाः । एवञ्च निर्गुणं ब्रह्म निर्मलम् । तत् सिद्धं विधेय-
92

“तस्मिन् यदन्तस्तदन्नेष्टव्यम् एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृष्ट्युर्निशोको विजिघत्सोऽपिपास सत्यक्राम सत्यसङ्कल्प”, “सस्य वशी सस्येशान एष भवेधर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एष लोकानामसभेदाय’ इत्यादिभिरनयोऽश्रुत्योरेण्यासु च मोक्षार्थोपासनोपास्यब्रह्मगुणत्वेन सादरमुपदेशात् एषामलोप, अपि तूपमहार एष काय । छान्दोग्ये तावत्, “तत् य इहाऽऽत्मानमनुविद्य प्रजन्त्येताश्च मत्यान् कामान्, तेषा सर्वेषु लोकषु कामचारो भवति” इति सत्यक्रामत्वादिगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणो वेदनमभिधाय, “अथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य प्रजन्त्येताश्च सत्यान् कामान् तेषा सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति” इत्यवेदननिन्दा क्रियमाणा गुणविशिष्टवेदनसादर दृश्यति । तथा वाजसनेयके, “सवस्य वशी सवस्येशान” “एष सवधर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल” इति भूयोभूय ऐश्वर्योपदेशात् गुणेष्वसादर, प्रतीयते । एवमन्यत्रापि । न च मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सलतर शास्त्र प्रतारकवत् अपारमार्थिकान् निरसनीयान् गुणान् प्रमाणान्तराप्रतिपन्नान् आदरेणोपदिश्य, ससारचक्रपरिवृतनेन पूर्वमेव बन्धमयमाणान् ह्यध्वन्तु भूयोऽपि भ्रमयितुमलम् । “नेह नानाऽस्ति किञ्चन” “एकधैवानुदृष्टव्यम्” इति तु सवस्य ब्रह्मकायत्वेन तदात्मकत्वादेकघाऽनुदशन विधाय अब्रह्मात्मकत्वेन पूर्वसिद्धनानात्वदर्शन निषघतीत्ययमथ प्रागेव प्रपञ्चित । (वृ ६ ४ २२) “स एष नेति नेत्यात्मा” इत्यत्र च, इति शब्देन प्रमाणान्तरप्रतिपन्न प्रपञ्चाकार परामृश्य, न तथाविध ब्रह्मेति सर्वात्मभूतस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चविलक्षणत्व प्रतिपाद्यते । तदेव चानन्तरमुपपादयति, “अग्राह्य, न हि गृह्यते । अशीर्यः, न हि शीर्यते । असङ्ग, न हि सज्यते । अव्यथित, न व्यथते, न रिभ्यति” इति—प्रमाणान्तरप्राह्यविसजातीयत्वात् प्रमाणान्तरेण न गृह्यते, विश्वरणीयविसजातीयत्वाच्च विशीयते ; एवमुत्तरत्रानुसन्धेयम् । छान्दोग्येऽपि, (छा ८ १ ५-६) “नास्य जरयैतज्जी-

मुपमहारश्चेति सूत्राशय । गुणेषु विशिष्यान्नेष्टव्यत्वकथनात्, तदवेदननिन्दनात्, सत्यान् कामानिति विशेषणात्, एष एष इति एतच्छब्दावृत्त्या चादर सिद्ध । एतावदभावेऽपि गुणाना प्रमाणान्तराभा-
 दतया श्रुत्येकसमभिगम्यत्वात्किमेवासंभव एवेति । नेहनानास्ति किञ्चन—ब्रह्म विना किमपि नास्ति । एकधैव—ब्रह्मात्मकत्वेनैव । नेति—अचेतनसजातीयं न भवति, ब्रह्मणविश्वरणयोरभावात्, नेति—न चेतनसजातीयमपि सद्गुदु सरहितत्वात् । ईदृशैरजात्यकथन न विलक्षणगुणादिमत्स्ववारकमिति । अत एव छान्दोग्ये वैकल्पव्यवणनपूर्वकं गुणकथनमित्याह छान्दोग्येऽपीति ॥ ३९ ॥

मनु गुणानां सत्यत्वमसत्यत्वं वा, सगुणमिव निगुणमप्यस्ति न वेति विचारस्तावदास्तात् । सगुणोपासनसाध्यस्य मुक्तिवाभावात् वास्तवमुक्त्यनुरूपेण ब्रह्मज्ञानेन भवितव्यम् । सगुणोपासनसाध्य हि सगुणसापुण्यम् । तच्च भोगसाध्यम् । तच्च ब्रह्म क्रीडन् रममाण इत्यादिवाक्यावसितरूपम्, ब्रह्मण क्रीडन-क्रीममृतिरमण ज्ञातिव सुसमागम-सर्वलोकसंधारादिकं न सांसारिककळावन्धुं भवितुमर्हति ।

यति, न वद्वेनास्य हन्यते ; एतत् मत्स्य ब्रह्मपुरम् । अस्मिन् कामाः ममाहिताः " इति सर्व-
त्रिसंज्ञातीत्यत्र ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तस्मिन् सत्यकामत्वादयो विधीयन्ते ॥ ३९ ॥

नन्वेवमपि, "तत् य इहाऽऽत्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येताश्चि मन्वान् कामान्, तेषां सर्वेषु
लोकेषु कामचारी भवति । म यदि पितृलोककामो भवति " इत्यादिना मन्यकामादिगुण
विशिष्टवेदनस्य सांसारिकफलवन्भ्रवणात् मुमुक्षोर्ब्रह्मप्रेप्सोर्न मगुर्ण ब्रह्मोपास्यम् ; परन्विद्या-
फलं च, (छा, ८-३-४) " परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " इतीदमेव ।
अतः सत्यकामत्वादयो ब्रह्मप्रेप्सोर्नोपमंहाया इति ; अत उचरं पठति--

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् । ३ । ३ । ४० ॥

उपस्थिति.—उपस्थानम् । ब्रह्मोपसंपन्ने सर्ववन्धविनिर्मुक्ते स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्ये
प्रत्यगात्मनि अत एव-उपसंपत्तेरेण हेतोः सर्वेषु लोकेषु कामचार उच्यते, (छा. ८-३-४) " परं
ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । स उत्तमः पुत्र्यः । स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन्
रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञाजिभिर्वा, नोपजनं सरतिदं शरीरम् ", (छा. ७-२५-२) " त

न चैव बद्धमेव मुक्तं कश्चिन्मन्तुमर्हति । अतः, परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यमानो
ब्रह्मसंपत्तिपूर्वकस्वरूपाविभोवो विषयानुभवविद् एव मुक्तिरिति तत्रैशुपासनं न सगुणविषयकम् ;
तत्कृतनुग्रहविरोधात् । अतो जगत ईश्वरस्य चासत्यत्वे सत्यत्वे वा वास्तव्यमुक्तितदर्थोपासनयोरन्यादृशत्वात्,
बृहदारण्यके, अमय वै ब्रह्म भवतीति तत्फलकीर्तनाच्चान्न न कामाद्युपसंहारसंभव इत्यनन्तरमूलोत्थापकशब्दां
दशेयति नन्वेवमपीति । अत्र भाष्ये सत्यमिथ्याविचारादर्शनात् साधारण्येन शंकेति ज्ञायते । इतीदमे-
वेति । तथाच छान्दोग्ये प्रथमं सगुणोक्तावपि सगुणोपासनसाध्यसगुणानुभवानन्तरक्रममुक्तिस्वरूप परं-
ज्योतिरितिवावयदर्शितम् । बृहदारण्यक तु शुद्धमुक्तिमात्रपरमिति पूर्वपक्ष्याशयः ॥

उपस्थिते . . . । अयमाशयः—फलभेदोपासनभेदकल्पनमुपनिषद्मनिकात्यन्तविरुद्धम् ।
छान्दोग्ये 'स्वरूपेणाभिनिष्पद्यत' इति स्वरूपाविर्भावानन्तरमेव हि उत्तमपुरुषे पर्ययणं जक्षणक्रीडनरमणा-
दिकं च स्पष्टमुक्तम् । स्वरूपाविर्भावश्च परज्योतिरुपसंपत्त्यनन्तरमिति च तत्रैव व्यक्तम् । इयं च संपत्तिः,
यावन्न त्रिमोक्षे अथ संपत्त्ये' इति त्रिमोक्षानन्तरा । एवमेव, 'पुण्यपापे विद्युः' 'विधुः पापं' 'शुक्ला
शरीरमकृतं कृतात्मना ब्रह्मलोकमभिर्भवामि' इति पुण्यपापविध्वनात् पश्चादेव संपत्तिरवगम्यते । अस्य च
जक्षणक्रीडनादेः शरीरसाध्यत्वात् प्राकृतशरीरप्रसक्तौ तन्निषेधश्च कृत्वा, "नोपजनं सरन् हृदं शरीरम्"
इति । भूमविद्यायाश्च, 'तरति शोकमात्मयित्' इति प्रकान्तस्य शोकतरणार्थोत्पन्नस्य फलं मोक्षः,
'स स्वराद् भवति, तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारी भवति' इत्येवंरूप एवोक्तः । न च सर्वेश्वरस्य प्रज्ञासंका-
न्तररहितस्य पुण्यपापपरवश्यनिबन्धनं जक्षणक्रीडनादि । तत्परमासायापने च मुक्ते तद्देव पुण्यपापानधीने
कार्ये सति कथं संसारिवापादनम् । न हि तत्र दुःखलेशस्याप्यवकाशोऽस्ति । 'न रागं नात दुःखताम्'
इति स्पष्टमुक्तेः । न च स्त्रीजनादिरमणं 'तुष्यन्ति च रमन्ति चे'ति गीतोक्तमगवदनुभवातिरिक्तहेयत्वादि-

स्वराद् भवति । तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ” इति । तदेतत् चतुर्थ निपुणतरमुप-
पादयिष्यते । अत सर्वेषु लोकेषु कामचारस्य मुतोपभोग्यफलत्वात् मुमुक्षुः सत्यकामत्वा-
दयो गुणा उपसद्धार्या ॥ ४० ॥ इति कामाद्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

पम् । न च सशरीरा सर्वे विधिनिषेधशालकशया , दयपुत्र-रादीनामवश्यत्वात् । न च शरीरसाध-
फल सर्वं शास्त्रीयकर्मैकजन्यम् , लौकिककर्मणोपि सत्त्वात् , ईश्वरात् तदभावादेति । स्तैणमपि न पर
मात्मानुभवबाधकमिति ज्ञापनाय हि स्त्रीभिर्वेति । ननु पितृज्ञातिभ्रातादिलभानुभवस्य तत्र वणनाद , अतीत
निन्नादेरलम्प्यत्वात् , उपलब्धेषु नृपपितृत्वादिबुद्धौ च आन्तिमत्त्वस्यावश्यकत्वात् , प्रत्यमपित्तादिसपादाने च
स्वस्य पुत्रादितया जननादिसिद्धे इदृशन्मजरामरणादिसवहेयास्पदस्य का नाम मुक्ततेत्यत्राह तदेतदिति ।
भगवदवतारसरणिं दृष्टान्तीकृत्य सर्वं सम्भृगुपपादयिष्यत इत्यथ । बृहदारण्यक एवात्रान्ते, नैनं कृता
कृते तपत' इति कर्मवश्यत्वमुक्तम् । तैत्तिरीये च, 'एत ह वाव न तपति, किमह साधु नाकरवम्,
किमह पापमकरवम्' इति अकर्मवश्यत्वमुक्त्वा पश्चादुपश्लोक्यते, 'इमान् लोकान् कामरूप्यनुसचरन्'
इत्येवम् । अतस्तत्र सर्वविभूतिविशिष्टब्रह्मानुभवस्यैव प्रपञ्चनात् हेयानुभवलवलेशस्याप्यभावात् तस्यैव
शुद्धमुक्तित्वात् तदर्थस्य सगुणोपासनस्यैव शास्त्रार्थत्वात् उपासनान्तरस्यापामाणिकत्वात् सर्वत्र पूवापर-
परामर्शे सगुणोपासनत्वस्यैव सिद्धे कामाद्युपसंहार सुख इति ॥

एवं संभवदैकाधिकरण्यायामस्या तिमूष्या प्रथमसूत्र परं दहरविद्याविषयतया परिगृह्य, तदुपरि
वैश्वानरविद्याज्ञाप्रणाप्रिहोत्तमधिकृत्य तन्नियतानिबतत्वविचार शांकरादौ कृत उपासनविषयकत्वा-
भावात् निरूपणप्रक्रियासामञ्जस्याभावाच्च सर्वथैवोपेक्षणीय ॥

सूत्रे उपस्थिते अत इति पदद्वय क्रमेण, समुत्थायोपसपद्येति दहरविद्यावाक्यस्य, स स्वराद्
भवतीति भूमविद्यावाक्यस्य च ज्ञापनायेत्याद्यनेन माद्ये वाक्यद्वयोपादानम् । पूर्ववाक्ये वधप्रतिनिर्मा
कपूर्वकोपसपत्ति युता । उपस्थिते जीवे कामचारस्याकर्मवश्यताप्रयुक्तत्वं द्वितीयवाक्यावसेयम् । ततोपरि,
अन्यराजानस्ते क्षत्र्यल्लोका भवन्ति, तेषा सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति इति अकामचार कर्माधीन
उक्त । तत्प्रत्यनीकतया चाल स्वरादस्य कामचारे हेतुतया विवक्ष्यते । तदिदम् अत इति सूत्रे दर्शितम् ।
तथाचोपसपत्त्यनन्तरे तद्वेद्युके च सति कामचारे, सगुणविद्याफल ससार, उपसपत्ति पश्चाद्भाविनी
शुद्धब्रह्मविद्याफलमिति मत नौपनिषदमिति ॥ ४० ॥

परविद्याविशेषे कामादिगुणाना निमतत्वमुक्तम् , तद्वत् विद्याविशेषाणा कर्मसु नियतस्य स्यादिति
क्षक्या संगति । उद्धीयादिविषये दृष्टिविधिरूपाय्युपनिषदुक्तानि उपासनानि किं कर्माङ्गभूतानि, उत
फलविशेषार्थानीति विचार । अयमेव विचार एतत्पात्रान्तिमाधिकरणे पुनर्विस्तरेण करिष्यते । अत्र तु
किञ्चिदर्थे प्रश्न इति तत्समाधानमात्रेणाधिकरणसमाप्ति । पूर्वपक्षी पर्यैतान्यायस्येह प्रसरं वस्तुत आर्ध-
वाङ्मिफस्रमयावच्च मन्यते इति सूत्रस्वारसाद् ज्ञायते । सिद्धान्ती पर्यैतान्याये धाधकम् , अर्थवादस्य
फलविशेषसमर्पकत्वञ्चोप-गम्यति । नाधकप्रदर्शनं सूत्रे तद्दृष्टेरिति । फलाभावरंकापरिहरणं पृथग्भी

९९. तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ३-३-१७ ॥

तन्निर्धारणानियमः तद्दृष्टेः ; पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम् । ३ । ३ । ४१ ॥

(छा. १-१-१) “ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” इत्यादीनि कर्माङ्गाश्रयाण्युपासनानि, कर्माङ्गभूतोद्गीथादिमुखेन जुह्वादिमुखेन पर्णतादिवत्, कर्माङ्गत्वेन निरूढानुष्ठानानीति उद्गीथोपासनसंबन्धिनः, (छा. १-१-१०) “यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा, तदेव वीर्यवत्तरं भवति” इति वर्तमाननिर्देशस्य पर्णतादिसंबन्ध्यपापदलोकाश्रवणवत् पृथक्फलत्व-कल्पनायोगात् ऋतुषु नियमेनोपसंहार्याणीत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे-तन्निर्धारणानियमः-इति ।

निर्धारणं निश्चयेन मनसोऽवस्थापनम् ; ध्यानमित्यर्थः । तन्निर्धारणानियमः कर्मसूद्गीथा-द्युपासनानामनियमः । कुतः ? तद्दृष्टे । उपलभ्यते ह्युपासनानुष्ठानानियमः, “तेनोभौ कुरुतः, यश्चैतदेवं वेद, यश्च न वेद” इति अविदुषोऽप्यनुष्ठानवचनात् । न चाङ्गत्वे सति

त्यादिना । प्रथमांशं विशदमाह कर्माङ्गत्यादिना ; द्वितीयांशं सिद्धान्ते किमिदमिति क्षेपेण ज्ञापयिष्यति । ‘यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति’ इति वाक्ये जुह्वाः पलाशदारुविकारत्वं विधीयते । एतदर्थं वादः, ‘न स पापं श्लोकं शृणोति’ इति । नास्य फलसमर्पकत्वम्, जुह्वा नियमेन कृतावेवोपयोगात् ऋतुद्वारा सफलत्वे-नावगतजुह्वद्देशेन पर्णमयत्वविधाने तत एव फलाकांक्षाविरहात् । (जुह्वसंबन्धमुपेक्ष्य पर्णतायाः साक्षाद-पापश्लोकश्रवणसंबन्धो दुर्बलः । सुवचत्वे जुह्वनाश्रयोऽपि फलापत्तिः । तदर्थं जुह्वसंबन्धस्यापि विधौ उभयविधानाद्वाक्यभेदः) नशृणोतीति वर्तमाननिर्देशाच्च न तस्य फलत्वम् ; नश्रोप्यतीति तदा भाव्यम् । पर्णताकरणकाले कस्यचित् पापश्लोकश्रवणस्यापि संभावितत्वाद्द्विरोधश्च । तद्वदत्त उद्गीथमुपासीतेति वाक्ये उद्गीथोद्देशेनोपासनविधानात् उद्गीथस्य च नियमेन क्रत्वर्थत्वात् तद्द्वारा सफलमुपासनमिति फलाकांक्षा न भवति । फले वर्तमानापदेशश्चात्रापि तुल्य इति । निरूढानुष्ठानानीति ; नियतानुष्ठेयतया निश्चितानीत्यर्थः ।

तद्दृष्टेः अनियमस्य श्रुतौ दर्शनात् ; अनियमवचनादित्यर्थः । अनियमवचनादस्मादेव उद्गीथ-मुपासीतेत्यादाबुद्धीथादेरुद्देश्यत्वेन नान्वय, विषयाकाक्षायामुपासनविषयसमर्पणमात्रं द्वितीययेति ज्ञायते ॥ रात्रिसत्रन्यायेन । यथा रात्रिसत्रस्य स्वतन्त्रस्य फलनिर्देशात् फलाकाक्षायामन्यकल्पनागौरवादर्थ-वादश्रुतमेव प्रतिष्ठास्यं फलम्, तद्वदत्रापि फलाकाक्षायया सत्त्वात् फलगिदगिष्यते । न च षोडशि-ग्रहणाग्रहणवत् विकल्प एव, ‘तेनोभौ कुरुतः’ इति वाक्यादिप्यतामिति वाच्यम्—विकल्पस्याष्टदोष-दुष्टत्वात् । न च निरुक्तमिति यथाशक्तिप्रयोगस्येष्टतया शक्यत्वात्कालिकानुष्ठानानुवाद एवायम्, ‘यश्च न वेद’ इतीति वाच्यम्—अशक्तिप्रयुक्तानुष्ठानस्य सर्वाङ्गसाधारण्यादत्र विशिष्य कथनस्य व्यर्थत्वात् । अतोऽनङ्गत्वं तद्दृष्टिवत्त्ववगम्यते । अत एवास्य कल्पसूत्रेणुच्चिन्ध- । अतः फलाकाक्षायया पृथक्फलसमर्पक-मिदमिति । ननु वीर्यवत्तरत्वस्य पृथक्फलत्वसंभवे किदैवं निर्वाहः स्यात् ; तदेव न ; वीर्योत्तिशये सति कार्यातिशयस्य लोके दर्शनात् अत्राधिव्ययमुक्तमतिशयितफलजनकत्वमेवात्रावगम्यते । यश्च न वेदेति वचनं—केचिदुपनिषदुक्तत्वात् कर्माण्डानुक्तमिदमत्रं परित्यज्य कुर्वन्ति ; तत्र युक्तमिति अङ्गत्व-

उपासनस्थानुष्ठानानियम उपपद्यते । एवमुपासनस्थानङ्गत्वे निश्चिते सति उपासनविधे फला-
काश्चाया रात्रिसत्रन्यायेन वीयवत्तरत्वं कमफलात् पृथग्भूतमेव फलमित्यनगम्यते ॥ किमिदं
वीयवत्तरत्वं ? कमफलस्यैवाप्रतिबन्ध । प्रतिबन्धयते हि कमफल प्रबलरुमान्तरफलेन तावन्त
कालम्, तदभावेऽप्रतिबन्ध । मत्प्रतिबन्ध कमफलात् स्वर्गां लक्षणात् पृथग्भूतमेव फलम् ।
तदिदमुच्यते पृथग्भयप्रतिबन्ध फलमिति । अत रुमाङ्गाश्रयाणामपि पृथक्फलत्वाद् गोशेहनादि-
वत् कमशुद्धगीथाद्युपासनानामनियमेनोपसंहार ॥४१॥ इति तन्निर्वाणानिर्माधिकरणम् ॥१७॥

१०० प्रदानाधिकरणम् ३ ३ १८ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् । ३ । ३ । ४२ ॥

दहरविद्यायाम्, (अ ८ १ ६) “तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रनन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्”
इति दहराकाशस्य परमात्मन उपासनमुक्त्वा, “एताश्च सत्यान् कामान्” इति गुणानामपि
पृथगुपासन विहितम् । तत्र सशय — गुणचिन्तनेऽपि तत्तद्गुणविशिष्टतया दहरासाऽऽत्म-
नश्चिन्तनमायतनीयम्, उत नेति । दहराकाशस्यैवापहतपाप्मत्वादीना गुणित्वान् तस्य च
सकृदेवानुसन्धात् शक्यत्वाद् गुणार्थं तच्चिन्तनं नाऽऽवर्तनीयम्—

इति प्राप्ते उच्यते प्रदानवदेवेति । प्रदानवदावतनीयमेवेत्यर्थं । यद्यपि दहराकाश
एक एवापहतपाप्मत्वादिगुणाना गुणी ; स च प्रथम चिन्तित — तथाऽपि स्वरूपमात्रात्

दाह्यापादकमेवास्तु इत्याशंकापरिहाराय सूत्रे अप्रतिबन्ध इति पदम् । अर्थ भाव — काम्यानां सक-
काङ्क्षोपसंहार एव फलित्वात् एकाङ्कत्यागे फलस्यैवामावात् एतदभावेऽल्पफलजनकत्वम् एतत्सत्त्वे चाधिकं
फलमिति वणनमयुक्तम् । अतस्तरपो न्ययता । न चात्र फलवत्तरमिति पदमस्ति, किंतु वीथवत्तरमिति । वीथ
शक्ति फलोत्पादकत्वम् । सा प्रतिबन्धकत्वात् निरुद्धा यावत्प्रतिबन्धं न फल जनयेत् । तदत्र प्रतिबन्ध-
कगतकक्षुपमर्देन सकाले कार्यजनकत्वरूपातिशय एव वीथवत्तरत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते । इदञ्चाहिक-
ल्यदन्यदेवेति एतदर्थमुपासनम्, न त्वन्नमिति नैतन्नियम इति ॥ स्वर्गादीति पदात् औपविषदस्यास्यो-
चासनस्य शक्तिद्वयार्थकर्ममाल एवोपयोग इति न, अविशेषात् स्वर्गाद्यर्थेपीति ज्ञापितं भवति ॥४१॥

पूर्वाधिकरणं प्रामाणिकम् । अनन्तपूर्वाधिकरणेन संगति । ननु—कैये संगति, एकविधा-
विषयकत्वमेव । दहरविद्यया कामाद्युपसंहाराद्य प्राक्प्रतिबन्धित, धर्मचिन्तनावृत्त्यश्च इह तत्रैव विचार्यते
इति चेत्—नन्वयमपि संगत एव । किञ्च तन्निर्वाणानिर्माधिकरणस्य यदि तत्र स्वरसगतनिर्वाणित, तदा
तद्विचारस्य पादात्ते अवश्यमेव करिष्यमाणत्वाद्गतं तत्त्याग एव वरम् । अत पूर्वोक्तरीत्या आक्षेप-
विशेषरूपसगत्यैव तदधिकरणं प्रवृत्तमिति चेत्—अस्तु कामम् । अस्तु च पूर्वाधिकरणेनैवास्यापि संगति-
रेवम्—पूर्वं प्रतिबन्धयोगशुद्धीथोपासनावृत्तिर्न भवति, अन्यार्थतयाऽनपेक्षितत्वादित्युक्तम् । तद्वत् दहर-
विद्यायां धर्मचिन्तनावृत्तिरपि ना भूत्, अनपेक्षितत्वादित्याक्षेप इति ।

गुणाना पृथगनुसधानस्य विहितत्वं तेषा गुण्यपृथग्भावलाभाभ्यञ्च सशयनिदानम् । सकृदेवेति ॥

गुणविशिष्टाकारस्य भिन्नत्वात्, “अपहृतपाप्मा विजरः!” इत्यादिना गुणविशिष्टतया चोपा-
स्यत्वेन विहितत्वात् पूर्वं स्वरूपेणानुसंहितस्यापहृतपाप्मत्वादि विशिष्टतयाऽनुसन्धानार्थमावृत्तिः
कर्तव्या ; यथा, (यजु. २-३-६) “इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकृपालं निर्धयेत्, “इन्द्रा-
याधिराजाय, इन्द्राय स्वराज्ञे” इतीन्द्रस्यैव राजत्यादिगुणविशिष्टत्वेऽपि तत्तद्गुणसंबन्ध्या-

चिन्तनीयसर्वधर्मधर्म्युभयचिन्तने सकृत्कृतेऽपि धर्माणामन्यगतत्वशंकाप्रसक्तिवारणादिति भावः । भिन्नत्वा-
दिति । अस्तु भिन्नत्वम् ; किं तेन । एतांश्च सत्यान् कामान् अनुविधेति गुणमात्रवेदने विधीयमाने
गुणचिन्तनस्य का प्रसक्तिः । अतः चिन्तितस्य चिन्तनं व्यर्थमिति तत्त्यागः, एवं पुनश्चिन्तनवचना-
भावादिपि—इत्यत्रापि अपहृतेति । अयं भावः—

अनेकगुणविशिष्टब्रह्मचिन्तनस्य सर्वविद्यासाधारण्यात्, ‘मनोमय प्राणशरीरो भारूपः’ इति
शाण्डिल्यविद्यादावपि सकृदनुसंधानं धर्मिणः आवृत्तिर्वैति कस्मान्न विचार्यते । यद्युच्यते—सर्वत्र
केवलधर्मिचिन्तनात् तत्तद्गुणविशिष्टाकारेण चिन्तनस्य भिन्नत्वेऽपि नावृत्तिप्रसक्तिः । यथा अरुणयैक-
ह्वयन्येत्यत्र सामानाधिकरण्येनानेकविशिष्ट एकोऽर्थ इति ज्ञानमानन्दमयाधिकरणे वर्णितम्, तथा मनो-
मयत्वप्राणशरीरत्वादिसर्वधर्मविशिष्टधर्म्यनुसंधानं सकृदिति सुवचत्वादिति—तर्हि अत्रापि अपहृत
पाप्मा विजर इत्येवं निर्देशात् सर्वविशेषणविशिष्टधर्मिचिन्तन सकृत् स्यादित्युक्तौ को दोष । तथा सति
दहराकाशं पृथङ्निर्दिश्य, ‘तस्मिन् यदन्तः तदुपासितव्यम्’ इति, ‘आत्मानमनुविद्य ब्रजान्ति एताश्च
सत्यान् कामान्’ इत्येवं गुणानां पृथङ्निर्देशस्वारस्यं हन्यते । सर्वास्वपि विद्यासु प्रकरणावगतगुणसहित-
स्थैवानुसंधीयमानतया तथैवात्रापि एवंवचनभंग्यभावेऽपि सिद्धेः । अतो यथापाठं दहरं धर्मिणमनुसंधाय
गुणाः पृथगनुसंधेया इति चेत्—तर्हि तेषां गुणानां दहरात्मसंबन्धित्वानुसंधानाभावेऽन्यदीकत्वप्रमादि-
प्रसंगात् तदीयत्वमप्यनुसंधेयम् । तत्र गुणानां विशेष्यतया, ‘अपहृतपाप्मा विजरः’ इति विशेषणतया
च द्वेषा निर्देशोपलम्भात् गुणानां गुणप्रकारतयैवप्रतीक्षारस्याभङ्गनेन गुणविशिष्टाकारेण धर्मि-
चिन्तनेमेवाद्विद्यताम् । परतु धर्मिचिन्तनात् पृथक्तया । एवं पृथगनुसंधानेऽपि पृथङ्निर्देशः सार्थक
एवेति न विधान्तराविशेषः । न च पुनः पुनश्चिन्तनवैयर्थ्यम्, विशिष्टाकाराणां भिन्नतया तत्तद्गुणस्य
तद्धर्मिसंबन्धज्ञानाय तदावश्यकत्वात् । तत्र आनन्दत्वादिसर्वस्वरूपनिरूपकधर्मसहितदहरत्वविशिष्टब्रह्मस्व-
रूपानुसंधानमेकम् । एव धर्म्यनुसंधानानन्तरम्, दहरात्मा अपहृतपाप्मा, दहरात्मा विजर इत्येव पृथक्-
पृथग्या भवतु । दहरात्मा अपहृतपाप्मत्ववदिविशिष्टः इत्येक वा, सर्वथा गुणचिन्तनमावर्तत इति ।

धर्म्यनुसंधानावृत्तौ दृष्टान्तं सूत्रितं विवृणोति यथेति । अस्ति लैघातवीयेष्टिः इन्द्रायराज्ञ
इत्युक्तत्रिपुरोडाशा एकप्रयोगविषयः । तत्र यागभेदे प्रदानभेदः सर्वत्र सिद्धः । यत्र तु संप्रति-
पत्तदेवताकत्वम् (देवताभेदो नास्ति), तत्र तत्रेण प्रदानानुष्ठानं प्रयोगशैल्ययाऽऽहत्म् ।
यथा ऐन्द्रे दधि, ऐन्द्रे पय इति विहितदर्शान्तर्गतेन्द्रमालदेवताकयागद्वये सान्नाय्ययागत्वेन
प्रसिद्धे (सान्नाय्यं दधिपयसी) । तद्दत्त दैवतैवथ नास्ति ; विशेषणभेदेन तत्तद्विशिष्टेन्द्राकार-

उपासनस्यानुष्ठानानियम उपपद्यते । एवमुपासनस्यानङ्गत्वे निहिते सति उपासनविधे फला-
काङ्क्षाया रात्रिसत्रन्यायेन वीर्यरत्नस्त्व कमफलात् पृथग्भूतमेव फलमित्युगम्यते ॥ किमिदं
वीर्यवत्तरत्वम् ? कमफलस्यैवाप्रतिबन्ध । प्रतिष्यते हि कमफलं प्रयत्नकर्मान्तरफलेन तावन्त
कालम्, तदभावोऽप्रतिबन्ध । सद्यप्रतिबन्ध कमफलात् स्वर्गां लक्षणात् पृथग्भूतमेव फलम् ।
तदिदमुच्यते पृथग्भयप्रतिबन्ध फलमिति । अत ऊर्ध्वान्नाश्रयाणामपि पृथक्फलत्वाद् गोशेहनादि
वत् कमशुद्धीगोधाद्युपासनानामनियमेनोपमहार ॥४१॥ इति तत्रिधाराणानियमाधिकरणम् ॥१७॥

१०० प्रदानाधिकरणम् ३३ १८ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् । ३ । ३ । ४२ ॥

दहरविद्यायाम्, (भा ८ १ ६) “तद्य इहात्मानमनुविद्य प्रचन्त्येताश्च सत्यान् कामान्”
इति दहराकाशस्य परमात्मन उपासनमुन्त्वा, “एताश्च सत्यान् कामान्” इति गुणानामपि
पृथगुपासनं निहितम् । तत्र सद्यः—गुणचिन्तनेऽपि तत्तद्गुणविशिष्टतया दहरस्याऽऽत्म-
नश्चिन्तनमापतनीयम्, उत नेति । दहराकाशस्यैवापहतपाप्मत्वादीना गुणित्यात् तस्य च
सकृदेवानुसन्धात् शक्यत्वाद् गुणार्थं तच्चिन्तनं नाऽऽवर्तनीयम्—

इति प्राप्ते उच्यते प्रदानवदेवेति । प्रदानवदावसनीयमेवेत्यर्थः । यद्यपि दहराकाश
एक एवापहतपाप्मत्वादिगुणानां गुणी, स च प्रथम चिन्तितः—तथाऽपि स्वरूपमात्रात्

वाङ्मोपादकमेवास्तु इत्याशङ्कपरिहाराय सूत्रे अप्रतिबन्ध इति पदम् । अयं भाव — काम्याना सक-
लज्ञोपसंहार एव फलित्वात् एकाङ्गत्यागे फलस्यैवाभावात् एतदभावेऽल्पकृत्जनकत्वम् एतत्सत्त्वे चाधिकं
फलमिति वणनमयुक्तम् । अतस्तरणो यथैता । न चात्र फलवत्तरमिति पदमस्ति, किन्तु वीर्यवत्तरमिति । वीर्य-
शक्ति फलोत्पादकत्वम् । सा प्रतिषेधकवलात् निरुद्धा यावत्प्रतिबन्ध न फले जनयेत् । तदत्र प्रतिषेध-
कगतत्रकप्रुफर्देन स्वकाले कार्यजनकत्वरूपातिसय एव वीर्यवत्तरत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते । इदञ्चाङ्गिफ-
लादन्यदेवेति एतदर्थमुपासनम्, न स्वप्नमिति नैतन्नियम इति ॥ स्वर्गादीति पदात् औपविषदस्यास्यो-
चासनस्य गच्छिद्वयमकर्ममात्र एवोपशेग इति न, अविशेषात् स्वर्गार्थेऽपीति ज्ञापितं भवति ॥४१॥

पूर्वाधिकरणं प्रामाणिकम् । अतस्तत्पूर्वाधिकरणेन मोग्नि । ननु—केथं संगति ? एकविधा
विषयकत्वमेव । दहरविद्याया कामाद्युपसंहारात् प्राक्प्रतिचारित, धर्मिचिन्तनावृत्त्यश्च इह तत्रैव विचार्यते
इति चेत्—ननुममपि प्रसंग एव । किञ्च तत्रिधाराणाधिकरणस्य यदि तत्र स्वरससंगतिर्नास्ति, तदा
तद्विचारस्य पादात्ते भवश्यमेव करिष्यमाणत्वात् तस्यैव एव वरम् । अत पूर्वोक्तरीत्या आक्षेप-
विशेषरूपसंगतैव तदधिकरणं पशुमिति चेत्—अस्तु कामम् । अस्तु च पूर्वाधिकरणेनैवास्यापि संगति-
रेवम्—पूर्वं प्रतिप्रयोगमुद्गीधोपासनावृत्तिर्न भवति, अयार्थतयाऽनपेक्षितत्वादित्युक्तम् । तदत्र दहर-
विद्यायां धर्मिचिन्तनावृत्तिरपि मा भूत्, अनपेक्षितत्वादित्याक्षेप इति ।

गुणानां पृथगनुसधानस्य निहितत्वे तेषां गुण्यपृथग्भावात्साभाव्यच्च संगत्यनिदानम् । सकृदेवेति ॥

गुणविशिष्टाकारस्य भिन्नत्वात्, “अपहृतपाप्मा विजरः” इत्यादिना गुणविशिष्टतया चोपा-
खत्वेन विहितत्वात् पूर्वं स्वरूपेणानुसंहितस्यापहृतपाप्मत्वादि विशिष्टतयाऽनुसन्धानार्थमावृत्तिः
कर्तव्या ; यथा, (यजु. २-३-६) “इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्घपेत्, “इन्द्रा-
याधिराजाय, इन्द्राय स्वरज्ञे” इतीन्द्रस्यैव राजत्वादिगुणविशिष्टत्वेऽपि तत्तद्गुणसंबन्ध्या-

चिन्तनीयसर्वधर्मधर्म्यचिन्तने सकृत्कृतेऽपि धर्माणामन्यगतत्वशंकाप्रसक्तिवारणादिति भाव । भिन्नत्वा-
दिति । अस्तु भिन्नत्वम् ; किं तेन । एतांश्च सत्यान् कामान् अनुविधेति गुणमात्रवेदने विधीयमाने
गुणिचिन्तनस्य का प्रसक्तिः । अतः चिन्तितस्य चिन्तनं व्यर्थमिति तत्त्यागः, एव पुनश्चिन्तनवचना-
भावादपि—इत्यलाह अपहृतेति । अयं भावः—

अनेकगुणविशिष्टब्रह्मचिन्तनस्य सर्वविद्यासाधारण्यात्, ‘मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः’ इति
शाण्डिल्यविद्यादावपि सकृदनुसंधानं धर्मिणः आवृत्तिर्वैति कस्मान्न विचार्यते । व्युच्यते—सर्वत्र
केवलधर्मिचिन्तनात् तत्तद्गुणविशिष्टाकारेण चिन्तनस्य भिन्नत्वेऽपि नावृत्तिप्रसक्तिः । यथा अरुणयैक-
द्वाक्येत्यत्र सामानाधिकरण्येनानेकविशिष्ट एकोऽर्थ इति ज्ञानमानन्दप्रयाधिकरणे वर्णितम्, तथा मनो-
मयत्वप्राणशरीरत्वादिसर्वधर्मविशिष्टधर्म्यनुसंधानं सकृदिति सुवचत्वादिति—तर्हि अत्रापि अपहृत
पाप्मा विजर इत्येवं निर्देशात् सर्वविशेषणविशिष्टधर्मिचिन्तन सकृत् स्यादित्युक्तौ को दोषः । तथा सति
दहराकाशं पृथङ्निर्दिश्य, ‘तस्मिन् यदन्तः तदुपासितव्यम्’ इति, ‘आत्मानमनुविच्य ब्रजन्त एताश्च
सत्यान् कामान्’ इत्येवं गुणानां पृथङ्निर्देशस्वारस्ये ह्यन्यते । सर्वात्पि विद्यासु प्रकरणावगतगुणसहित-
स्यैवानुसंधीयमानतया तथैवात्रापि एववचनभंग्यभावेऽपि सिद्धेः । अतो यथापाठ दहरं धर्मिणमनुसंधाय
गुणाः पृथगनुसंधेया इति चेत्—तर्हि तेषां गुणानां दहरात्मसंबन्धित्वानुसंधानाभावेऽन्यद्वीरलाभ्रमादि-
प्रसंगात् तदीयत्वमप्यनुसंधेयम् । तत्र गुणानां विशेष्यतया, ‘अपहृतपाप्मा विजरः’ इति विशेषणतया
च द्वेषा निर्देशोपलम्भात् गुणानां गुणप्रकारतयैवप्रतीतिस्वारस्याभङ्गनेन गुणविशिष्टाकारेण धर्मि-
चिन्तनमेवाद्विद्यताम् । परतु धर्मिचिन्तनात् पृथक्तया । एव पृथगनुसंधानेऽपि पृथङ्निर्देशः (आर्थिक
एवेति न विद्यान्तराविशेषः । न च पुनः पुनश्चिन्तनवैयर्थ्यम् ; विशिष्टाकाराणां गिरसत्वात् तद्गुणस्य
तद्धर्मिसंबन्धज्ञानाय तदावश्यकत्वात् । तत्र आनन्दत्वादिसर्वस्वरूपनिरूपकधर्मसहितदहरत्वविशिष्टब्रह्मस्वर-
रूपानुसंधानमेकम् । एवं धर्म्यनुसंधानान्तरम्, दहरात्मा अपहृतपाप्मा, दहरात्मा विजर इत्येवं पृथगु-
पृथग्वा भवतु । दहरात्मा अपहृतपाप्मत्वादिविशिष्टः इत्येक वा ; सर्वथा गुणिचिन्तनापकीर्य इति ।

धर्म्यनुसंधानादृत्तौ दृष्टान्तं सूक्तिसं विवृणोति यथेति । अस्मिन् त्रैभाष्येऽपि इन्द्रायराशु
इत्युक्तत्रिपुरोडाशा एकप्रयोगविषयः । तत्र यागभेदे प्रदानभेदः सर्वत्र सिद्धः । यत्र ईदं रीति-
पक्षदेवताकत्वम् (देवताभेदो नास्ति), तत्र तन्नेय प्रदानानुष्ठानं प्रयोगसंबन्धत्वात्ऽऽहत्तम् ।
यथा ऐन्द्र दधि, ऐन्द्रं पय इति विहितदशान्तर्भेदेन्द्रमात्रदेवताकत्वामात्रे सांन्याय्यमात्रेण
मसिद्धे (सांन्याय्यं दधिपयसी) । तद्वदत्र देयतंत्रयं नास्ति ; विशेषणभेदेन तत्रविशिष्टेताकार-

कारस्य भिन्नत्वात् प्रदानावृत्ति क्रियते । तदुक्तं साङ्ख्ये (साङ्ख्ये) (मकर्पणकाण्डे) “नाना वा,
देवतापृथक्त्वात्” इति ॥ ४२ ॥ इति प्रानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

१०१ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ३३-१९ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि यत्नीय तदपि । ३ । ३ । ४३ ॥

तैत्तिरीया दहरविद्यानन्तरमधीयते, (ना ११) “दहस्रशीं देव विद्याश्च विश्व
शम्भुवम् । विश्व नारायण देवमध्वर परम प्रभुम्” इत्यारभ्य, “मोक्षुर परम स्वरात्”
इत्यन्तम् । तत्र मदाय — किं पूरप्रकृतविद्ययैरुपिद्यात्वेन तदुपास्यविशेषनिर्धारणमनेन
क्रियते, उन मवेदान्नोदितपरिपोषास्यविशेषनिर्धारणमिति । किं युक्तम् ? दहरविशेषो-
पास्यविशेषनिर्धारणमिति । कुत ? प्रकरणान् । पूरस्मिन्ननुनाके दहरविद्या हि प्रकृता,
(ते ना १०) “दह विपाप्य परवेत्प्रभुत यत् पुण्डरीक पुरमध्यतस्यम् । तत्रापि दह मगन
मेदात् । तथाच प्रदादेरस्य नैव प्रसक्ति । अथाप्यत्र तैत्तरीयैः पुरोडाशाना लभ्याणानुप्युपरि
निक्षेपेण युगपद्वदानं विहितम्, सर्वेषामभिगमवन्नवधति अच्युत्कारायेति । कस्यचित् पूर्वं कृत्नमवदान
मिति पक्षपात विना युगपद्वदानं क्रियमाणं मध्यात् पूर्वाधीचावधतीति विहितं पूर्वाधीचं सुकरम् ।
मध्यात् युगपद्वदानार्थं तु मध्ये नल्लं प्रवेशनीयम् । एवमवदाने युगपत् त्रिभ्यः कार्यम् । एवमवदानस्य
युगपत् विधानान् तन्नन्तररूपदेवत्वमेव प्रयोगः स्यादिति प्रदानेऽपि बौगण्ये प्राप्ते सिद्धा उ कुत,
नाना वेति । देवताना इतिरुद्देश्यानां विशेषणमेदाद् भेद एवेति प्रदानं पृथक्पृथगेव । अवदानैवैव
तु वचनबलात् सोद धमिति । देवोद्देशस्य यथाविधिवान्वयं कर्तव्यतया राज्वाधिरानत्वादेर्युगपद्विशेषण-
त्वस्तीकारे विधिर्निर्देशेयाकारमङ्गलसंगतौ पृथक्पृथगेव त्यागः कार्यः । तथाऽत्रापि पृथग्वचनबलात्
गुणानुसंधानस्य पाथक्ये सति गुणिने विना तदनुसंधानयोगात् धर्मनुसंधानं नानेति । देवतापृथग्ज्ञाना-
दिति शाकरपाठमपेक्ष्य देवतापृथक् वादित्वास्माकपाठं श्रेयान् । साङ्ख्ये इति पाठः । साकार्येण इति
पाठेऽपि सकृच्च संकल्पमित्यर्थवयात् तथापि नामेति मत्तव्यम् । द्वादशाध्याय्युक्तार्थमध्ये कतिपयान्
आकृत्य विशिष्य संकल्प्य विचारोऽत्र कृत इति अत्र संकल्पं, इदं संकल्पम् । तत्रार्थश्च—प्रदानवत्
धर्मिचित्तनं नाना । प्रदाननानात्वस्योक्तं पूर्वकाण्डे इति ॥ ४२ ॥”

पूर्वाधिकरणे प्रतिगुणचित्तन धर्मिसर्वधोऽस्तीति यथा, तथा प्रातपरविद्यं नारायणव्यक्तिसकधो-
ऽस्तीति स्थाप्यत इह । नारायणशब्दस्यैकव्यक्तिनामत्वात् संज्ञाशब्दानामन्येषामिव (नारायण) शब्द-
रूपशक्यतावच्छेदकोपलक्षितव्यक्तित्वात्तन्मिति व्यक्तिनिर्धारणमत्र । तथाच स्वरूपनिरूपकधर्मा सर्व-
विद्यानुधायिन प्रागुक्ता, अनुयायी धर्मा अतोच्यत इति विवेकः । अयमर्थः, “नारायण एव सर्व-
विद्यासुपास्यमस्थूलत्वादिविशेषितान्नादिगुणकं परं ब्रह्म” इति अत्रत्यमाप्यादवगम्यते । दहरविद्याया
पूर्वं पश्चाच्च प्रस्तुतमानत्वात् तन्मध्यधमिति वारिण्यात् तन्माले नारायणव्यक्तिविषयकत्वपरं साविति पूर्व-
पक्षी आक्षिपति । नारायणानुवाकत प्रकरणविच्छेदे सादित्यत्र अविच्छेदे उच्यते दहरविषयानुवाकित

विशोकः ; तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्” इति । अस्मिन्नुवाके, “पञ्चकोशप्रतीकांशं हृदयं चाप्यधोमुखम्” इत्यादिना हृदयपुण्डरीकाभिधानमस्य नारायणानुवाकस्य दहरविद्योपास-
निर्धारणार्थत्वमुपोद्गलयतीति—

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—लिङ्गभूयस्त्वात्—इति । अस्य निखिलपरविद्योपास्यविशेष-
निर्धारणार्थत्वे भूयांसि लिङ्गानि दृश्यन्ते । तथा हि परविद्यासु अक्षर-शिव-शम्भु-परब्रह्म-
परज्योतिः-परतत्त्व-परमात्मदिशब्दनिर्दिष्टमुपास्यं वस्तिवह तैरेव शब्दैरनूद्य तस्य नारायणत्वं
विधीयते ; भूयसीषु विद्यासु श्रुतान् अनूद्य नारायणत्वविधानभूयस्त्वं नारायण एव सर्व-
विद्यास्युपास्यमस्यूलत्वादिविशेषितानन्दादिगुणकं परं ब्रजेति विशेषनिर्णये [*] लिङ्गं भवति ।

गमकतया दर्शयति अस्मिन्नेति । सहस्रशीर्षं देवमित्यादिद्वितीयान्तपदानां क्रियाकाशादां प्रकृतदहरो-
पासनस्यैवान्वयो युक्तः । उपासितव्यमिति कर्मणोऽभिहितत्वात् द्वितीयान्तान्वयायोगेऽपि पूर्ववाच्यान्वितस्य
तस्यैव धातोः । विपरिणामेन उपासीतेत्यनुषङ्गात् तद्विद्योपयुक्तगुणसमर्पकत्वमैषाम् । न चानेकनारायण-
शब्दपाठवैयर्थ्यम् ; पूर्वाधिकरणे गुणभेदेन गुणिचिन्तनावृत्तेरुक्ततया तद्वत् प्रतिविशेषं नारायणव्यक्ति-
चिन्तनावृत्त्यभिप्रायेण तदुपपत्तेरिति पूर्वपक्षी मन्यते ।

अत्रानुवाके नारायणशब्दस्य मन्ते, तदर्थं, प्रतिपादञ्च क्रमेणावृत्तिरस्ति, तेन नारायणत्वं विधे-
मिति ज्ञायते । न च दहरविद्यायां नारायणशब्दवाच्यतया तद्व्यत्यनुसंधानं बहुकृत्स्नः कर्तव्यमिति
तात्पर्यकल्पनं युक्तम्, पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये, ‘एताश्च सत्यान् कामान्’इति ‘अपहतपाप्मा
विनर’ इति च सर्वकामविशिष्टवर्गिचिन्तनानामेकोपासनविषयत्वावगमवत् अत तदभावात् । सहस्र-
शीर्षं-परतत्त्व-परज्योतिराद्युद्देशेनैव नारायणत्वविधानात् । दहरविद्याया तद्विधेरलाभाच्च । एवं नारायणत्वस्य
विधेयत्वादेव सहस्रशीर्षमित्यादौ प्रथमाविपरिणाम एव युक्तो लाघवात् । येनावृत्तं खञ्च दिवं मदींश्चेति-
वत् । ‘तत्त्वं नारायणः पर’इत्यादिदर्शनाच्चैवम् । उपासीतेत्यभ्याहारेपि सहस्रशीर्षं नारायणत्वेनोपासीत-
विश्राद्धं नारायणत्वेनोपासीतेत्येवमेवार्थलाभात् सहस्रशीर्षत्वादे प्रमाणान्तरप्राप्तत्वावगमात् ‘आत्-
नारायणः पर’इत्युक्तस्याऽऽत्मन एकस्य, ‘एष आत्माऽपहतपाप्मा’इति दहरविद्याया प्राप्तत्वेऽप्यन्येषां
तत्प्राप्तत्वात् तत्प्राप्तसहस्रशीर्षाद्विरूपविषयकोपासनान्तराणामेव ग्रहणं स्वरसिद्धम् । अतो नारायण-
त्वविधानाना बहुतरत्वात् अनुवाकोऽथ सर्वपरविद्योपास्यनिर्धारक इति लिङ्गभूयस्त्वादिति सूत्रस्यैव ।
ननु सर्वविद्योपास्यनानन्दत्वादीति प्रागेव ज्ञातम् ; किमनेनेत्याशंकाया विषयभेदं दर्शयति नारायण
एवेति । गुणानां स्वरूपनिरूपकाणां पूर्वं सिद्धत्वेऽपि तत् स्वरूपं नारायण इति इतोऽवगम्यत इति भावः ।
विधानभूयस्त्वं लिङ्गं भवतीत्यन्वयः । कुत्रेत्यन्तोक्तं ‘नारायण एव ... विशेषनिर्णये इत्यन्तम् ।
लिङ्गं भवति—हेतुर्भवति । भूयोचद्वुरिति पदे नेतः पूर्वम् । भूयस्त्वं बहुतरलिङ्गं भवतीत्यन्वयात् ।
अतस्ते उपरि भाव्ये । पूर्वमेव तत्पाठस्यादरणे तु विधानभूयस्त्वमित्यस्य भूयोविधानमित्यर्थः स्वीकार्यः ।
यद्वा भूयस्त्वं भवति इति पृथक् कार्यम् । तद्विषयमुपरि ।

कारस्य भिन्नत्वात् प्रदानावृत्ति क्रियते । तदुक्त साङ्गणे (साकं) (सकर्षणकाण्डे) “नाना वा,
देवतापृथक्त्वात्” इति ॥ ४२ ॥ इति प्रदानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

१०१ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ३ ३ १९ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि उलीय तदपि । ३ । ३ । ४३ ॥

तैत्तिरीया दहरविद्यानन्तरमधीयते, (ना ११) “सहस्रशीर्षं द्र विधास्य विश्व-
श्रमभुवम् । विश्व नारायण देवमध्वर परम प्रभुम्’ इत्यारभ्य, “सोऽध्वर परम स्वराद्”
इत्यन्तम् । तत्र मन्त्राय — किं पूज्यकृतविद्ययैकविद्यात्वेन तदुपास्यविशेषनिर्धारणमनेन
क्रियते, उत मयैदानोदितपरिग्रोपास्यविशेषनिर्धारणमिति । किं युक्तम् ? दहरग्रियो
पास्यविशेषनिर्धारणमिति । कुत ? प्ररुणान् । पूरस्मिन्ननुराके दहरग्रिया द्वि प्रकृता,
(ते ना १०) “दह रिपाप्म परवेशमभूत यत् पुण्डरीकं पुरमध्यसस्थम् । तत्रापि दह भगन

मेदात् । तथाच प्रदानैरस्य नैव प्रसक्ति । अधाप्यत्र तैषातवीयेणै पुरोडाशानां त्रयाणांमुप्युपरि
निक्षेपेण युगपद्वदानं विहितम्, सर्वेषामभिगमयन्नवद्यति अच्यवृत्कारायेति । कस्यचित् पूर्वं हूनमवदान
मिति पक्षपातं विना युगपद्वदानं क्रियमाणं मध्यात् पूर्वार्थाभावधीति विहितं पूर्वार्थात् सुकरम् ।
मध्यात् युगपद्वदानार्थं तु मध्ये नलक प्रवेशनीयम् । एवमवदानं युगपत् त्रिभ्य कायम् । एवमवदानस्य
युगपत् विधानान् तत्रैरुपदेवैवयमेन प्रयोजक स्वादिति प्रदानेऽपि यौगपये प्राप्ते सिद्धा उ कृत,
नाना वेति । देवतानां हनिरुद्देशाना विशेषणमेदाद् मेद एवेति प्रदानं पृथक्पृथगेव । अवदानैव
तु वचनबलात् सोढ यमिति । देवोद्देशस्य यथाविधिवाचन कर्तव्यतया राजत्वाधिराजत्वादेर्युगपद्विशेषण-
त्वस्वीकारे विधिनिर्देशोद्देश्याकारभङ्गप्रसगात् पृथक्पृथगेव त्याग कार्यं । तथाऽत्रापि पृथक्वचनबलात्
गुणानुसंधानस्य पार्थक्ये सति गुणिन विना तदनुसंधानायोगात् धर्मनुसंधानं नानेति । देवतापृथग्ज्ञाना-
दिति शांकरपाठमपेक्ष्य देवतापृथक्त्वादित्यासाकपाठ श्रेयान् । साकं इति पाठ । साकर्षणे इति
पाठेपि संकष्य सकर्षणमित्यर्थेक्यात् तथापि नामेति मन्तव्यम् । द्वादशाध्याय्युक्तार्थमध्ये कतिपयान्
आह्वय्य विशिष्य सकलस्य विचारोऽस्त हृत इति अर्थ संकर्ष, इदं सकर्षणम् । स्वार्थश्च—प्रदानवत्
धर्मिचिन्तनं नाना । प्रदाननानात्वञ्चोक्त पूर्वकाण्डे इति ॥ ४२ ॥ ॥

पूर्वाधिकरणे प्रतिगुणचिन्तन धर्मिसंबन्धोऽस्तीति मया, तथा प्रतिपरविषयं नारायणव्यक्तिसंबन्धो-
ऽस्तीति स्थाप्यत इह । नारायणशब्दस्यैकव्यक्तिनामत्वात् संज्ञाशब्दानामन्वेषामिव (नारायण) शब्द-
रूपशब्दतावच्छेदकोपलक्षितव्यक्तिवाचित्वमिति व्यक्तिनिर्धारणमस्त । तथाच स्वरूपनिरूपकधर्मा सर्व-
विद्यानुयायिन प्रागुक्ता, अनुयायी धर्मा अत्रोच्यत इति विवेक । अयमर्थ, “नारायण एव सर्व-
विद्यासूपास्यमस्यूलत्वादिविशेषितानुशादिगुणकं परं ब्रह्म” इति अत्रत्यभाष्यादवगम्यते । दहरविद्याया
पूर्वं पश्चाच्च प्रस्तुत्यमानत्वात् तन्मध्यपति वागम्यात् तन्माले नारायणव्यक्तिविषयकत्वपरं स्वादिति पूर्व-
पक्षी आक्षिपति । नारायणानुवाक्य प्ररुणविच्छेदे स्वादित्यत्र भविच्छेदे उच्यते दहरविषयानुशक्ति

यत्तुक्तम्, "पद्मकोशप्रतीकाशम्" इत्यादिवचनं दहरशेषत्वमस्योपोद्गलयतीति—तत्र ; चली-
यसा प्रमाणेन सर्वविद्योपास्यनिर्धारणार्थत्वेऽवधृते मति, दहरविद्यायामपि तन्मैत्र नारायणस्यो-
पास्यत्वेन तद्वचनोपपत्तेः । न च सहस्रशीर्षमित्यादिद्वितीयानिर्देशेन पूर्वानुवाहोदितोपागिना
संबन्धः शङ्कनीयः ; "तस्मिन् यदन्तः तदुपागतव्यम्" इत्युपागमतेन ह्युत्प्रत्ययेनोपास्य
कर्मणोऽभिहितत्वात् तदुपास्ये द्वितीयानुपपत्तेः । "निशमेवेद पुरुषः", "तत्रं नारायणः
परः" इत्यादिप्रथमानिर्देशाच्च प्रथमार्थे द्वितीया वेदितव्या । "अन्तर्बहिः तन् सर्वं व्याप्य
नारायणः स्मितः", "तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः । म त्रया म शिवः सेन्द्रः
सोऽक्षरः परमः स्वराट्" इति निर्देशैः सर्वेषाम् परो नारायण एव सर्वोपास्य इति निर्णी-
यमानत्वाच्च प्रथमार्थे द्वितीयेति निश्चीयते ॥ ४३ ॥ इति लिङ्गन्यत्वानिर्करणम् ॥ १९ ॥

यच्चिति । यद्यपि प्रकरणद्वैक्यस्योक्तत्वादियमाशङ्क्ये न भवति-अद्यापि वाचयनिर्वाहविव-
क्षया एवं शकानुवादः । दहरविद्यायामपीति । पूर्ववाक्याना पद्मकोशेत्यादेश्च मिथ. संबन्धा-
भावे, तिस्र एव साहस्रोपसहो द्वादशाहीनस्येत्यत्र द्वादशाहीनस्येत्यस्य प्रकरणात् पृथकरणवत्
सहस्रशीर्षादिवाक्याना पृथकरणम् । अत उपसद्रतद्वादशत्वस्य ज्योतिष्टोम इव सहस्रशीर्षिनारायणत्वादेः
दहरविद्यायामनन्वय एव । पद्येत्यादेश्च दहविद्यायामित्यादिना मेलनः जास्तु । अतो न विरोध इति सूक्त
एव समाधिः । तावान् क्लेशोऽप्यत्र न ; सर्वविद्याकथनमध्ये दहरविद्याविषयस्यापि कथनसंभवेनाविरो-
धात् । एवञ्च सदात्मकत्वात्, 'तत् त्वमसी'त्युपसहस्रत्वं सर्वविद्योपास्यस्य नारायणत्वात् स एव
सर्वात्मा दहरकुहरप्रतिष्ठितः सन् उपास्य इत्युपसंहार इति सुवचनिति । पद्मकोशेत्यादिमन्त्राणां दहं पुण्डरी-
कमित्यादिप्रागुक्तविवरणरूपत्वदर्शनात् दहरविद्योपसंहार इत्युक्तम् । नारायणानुवाक्यान्ते च, 'स ब्रह्मा
स शिव'इत्यादिश्रवणात् सर्वविद्याविषयनिरूपणस्याऽऽन्ते प्रसरणात्, पद्मकोशेत्यादिवाक्यं दहरविद्या-
निष्ठपुरुषकार्थत्वशरीरगतदहराकाशानुसंधानमात्रविषयकमित्यनभीकृत्य, ब्रह्मशिवविषयपरविद्यासु
प्रागुक्तपरत्वपरज्योतिरादिविषयोपासनवैलक्ष्येन ब्रह्माद्यन्तर्गमितया नारायण उपास्य इति वक्ष्यमाणो-
पयोगिताया, 'ब्रह्माद्यन्तर्गमित्यं द्विविधं तदीयदहरहृदयपरिच्छिन्नपरमात्मस्वरूपतया तत्रतत्र हार्दावताररूप-
दिव्यमङ्गलनिष्ठविशिष्टतया च' इति नेनानन्तरविशिष्टोपसंज्ञाभावात्तद्विषयकत्वमप्यस्य वाच्यस्य सुवचं चेत्,
न तद् भाष्ये नाद्रिस्ते । दहरविद्यामात्रविषयकत्वेपि प्रकरणस्य दुर्धलत्वान्न वाचकत्वमिति तु यथा सूत्रं
भाषितम् । न हि प्रकरणविच्छेदः सूत्रोक्तः, किंतु तद्वैकल्यम् । तत् कस्मात् ? दहरविद्याऽऽप्यतोक्तो-
ऽर्थः सर्वं उपजीव्यो भवतीत्येव । वस्तुतः पद्मकोशेत्यादिकं न दहरविद्यामात्रविषयम् ; किंतु संभावित-
सर्वविद्याविषयकमेवेति ज्ञापयितुमेव, आन्ते सर्वविद्याविषयानुवृत्तिसद्भाव स्पष्टमेव वक्ष्यति अन्तर्बहिः-
त्वादिना । अन्तरित्यारभ्यानुवाक्ये तत्तद्व्याघेद्यत्तदन्तर्गमित्यप्रकारनिरूपक इति भावः । प्रथमार्थे
द्वितीयेति निश्चीयते इति । न तु सहस्रशीर्षमित्यादेः कथञ्चित् उपजीव्यतीत्यलान्भयेन निर्वाहे यति-
तव्यम् । महावाक्यस्वरस्येन नारायणत्वविधाननैर्भयादिति भावः । अनुवाक्यार्थवैश्रवादि परिष्कारे ॥ ४३ ॥

अत्र लिङ्गशब्दं चिह्नपर्यायम् । * भूय बहुतरम् । चिह्नभूत वाक्य बहुतरमस्तीत्यर्थं । तद्वि-
प्रकरणाद्वलीय । तदप्युक्तं प्रथमकाण्डे, (पूर्वमी ३-३-१४) “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान-
समाख्याना समवाये पा(प)रदौत्रलयमथविप्रकरणात्” इति ।

सूत्रे लिङ्गपदं न हेत्वर्थकम्—हेतुभूयस्त्वस्य सुवचत्वेऽपि तद्वि वलीय इत्युत्तरभागदशने
श्रुतिलिङ्गाविप्रमाणोपन्यासस्यातः प्रतीते । न च तत्रोक्तं सामर्थ्यमवह एतत्कल्पनलिङ्गं भवितुमर्हति । तद्वि-
सामर्थ्यं नारायणत्वविधानगतन्वयसामर्थ्य-नवेत् । “तत्र नारायणत्वविधानस्यैकत्वे दहरविद्यायामपि तत्सम्भवात्
तद्व्यावृत्तये विधानभूयस्त्वगतसामर्थ्यमेव प्राबलम् । एवञ्च तस्य लिङ्गस्य न भूयस्त्वम् । पञ्चकोशप्रतीकाश-
मित्यारभ्य, ‘तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्’ इति दहरात्मप्रतिपादनसामर्थ्यस्य दहरविद्याशेषत्वसाधकस्य वर्त-
मानतया समबलत्वञ्च स्यात् । अतः सामर्थ्यस्यैकत्वेऽपि विधानानेकत्वस्यैवात्र विद्यमानत्वात् तदेव
लिङ्गपदमाह । न च विधानमितीदं श्रुतिलिङ्गादिप्यन्यतम भवति । अतो विधानकशब्द एव
लिङ्गपदमाह । स च न श्रुति, सहस्रशीर्षमित्यादौ द्वितीयाश्रवणेनोद्देश्यविधेयमाद्योपयोगिभिक्त्य-
भावात् । तत्तदुपासनान्वयित्वेन रूपेण सहस्रशीर्षादिर्ग्रहणस्य लक्षणयैवोपपाद्यत्वाच्च । अतः शब्दोऽयम्,
पूर्णमयी जुहूर्भवतीतिवन् उद्देश्योपादेयसममित्याहाररूपवाक्यमेव । एवञ्च तत्त्वं नारायण इत्यादेरपि
लिङ्गभावात् वाक्यत्वेनैव क्रोडीकार । वाक्यस्यापि प्रकरणापक्षया वलीयमत्वेन प्रकरणमूलकपूर्वपक्ष सुपरि-
हर एव । उतरतः दहरप्रतिपादनसामर्थ्यस्य तु प्रुषप-यनुकूलस्य प्रतिद्वन्द्वि सामर्थ्यान्तरं प्रागेवोक्तम् ।
एकस्यापि वाक्यस्य प्रकरणबाधकत्वस्यान्यत्र सत्त्वेऽपि अतः तदनेकत्वमेव कार्यकरम्, भूयस्त्वं तु सुतरा-
मित्येतावदभिसमाय लिङ्गशब्दार्थं वदन् व्याख्याति अत्रेति । यद्यपि वाक्यस्य लिङ्गश्रुतिकल्पनयैव विनियो-
जकत्वात् वाक्यानां भूयस्त्वे तद्व्यावृत्तकल्पयित्वा तत्कल्पयन्तौ च भूयस्त्वं भवत्येवेति तदेव लिङ्गभूय-
स्त्वं सूत्राय इति सुवचम्—तथापि स्थितयो लानलविचार एव सर्वतः भवति, न तु स्थितकल्पयोरिति
तथा न भाषितम् । तद्व्यावृत्तस्य विभिन्नोद्देश्यकनारायणत्वविधानसामर्थ्यं यदस्ति, तदग्रहणेन भूयोवाक्य-
निष्ठभूयोलिङ्गार्थकत्वं सूत्रस्यास्त्विति चेन्न—शब्दगतस्यार्थप्रतिपादनसामर्थ्यरूपलिङ्गास्यार्थं प्रति शब्दत्वात्-
त्वगोचनार्थताया एव मन्त्रेषु दशनात् सहस्रशीर्षाद्युपासने नारायणविधानं प्रति तस्यानुपयोगात् । श्रुतीति ।
श्रुति अपेक्षितस्यार्थस्य साक्षाद्बोधक शब्द । लिङ्गं तादृशश्रुतिकल्पनानुसूत्रं सामर्थ्यम् । वाक्यस्योद्-
देश्योपादेयानकयो पदयोर्बुद्धेयत्वादिपरविमक्तिरहितयो सममित्याहारः । ययो संस्थो विवक्षित, तयो
परस्परकाशा प्रकरणम् । स्थानं तयो संनिधानमात्रम् । समाख्या तयोरेकसमाख्याघटकभागद्वयेनो-
क्तिरिति सञ्ज्ञेय । समवाये । ‘समवेता युयुत्सवः’ इत्यत्रेव विरोधपूर्वकमेतन्न विवक्षितम् । पारदौर्व-
ल्पम् । परमुपर दुर्बल यस्मात् तत् परदु-लम्, तस्य भावः पारदौर्वल्पं श्रुत्यादिस्थानपर्यन्तान्वयि । परदौर्व-
ल्पमिति पाठस्तु तत्पुरुषत्वात् सुगम । परस्य प्रमाणस्य पूर्वप्रमाणकल्पनयैव कायकरत्वात् परं यावत्
पूर्वकल्पनया कार्यान्मुख्यं भवति, तावत् पूर्वं प्रमाणं बलवत्त्वात् स्वकार्यं साधयति । अतः
उत्तरं निवर्तत इति । अथविप्रकरणात्—अर्थस्य प्रमाणकायस्योत्तरोत्तरप्रमाणे विप्रकरणात् विकल्पात् ।

यत्तुक्तम्, "पद्मकोशप्रतीकाशम्" इत्यादिवचनं दहरशेषत्वमस्योपोद्बललयतीति—तन्न ; बली-
यसा प्रमाणेन सर्वविद्योपास्यनिर्घारणार्थत्वेऽवधृते सति, दहरविद्यायामपि तस्यैव नारायणस्यो-
पास्यत्वेन तद्वचनोपपत्तेः । न च सहस्रशीर्षमित्यादिद्वितीयानिर्देशेन पूर्वानुवाकोदितोपासिना
संबन्धः शङ्कनीयः ; " तस्मिन् यदन्तः तदुपासितव्यम् " इत्युपासिगतेन कृतप्रत्ययेनोपास्यस्य
कर्मणोऽभिहितत्वात् तदुपास्ये द्वितीयानुपपत्तेः । " विश्वमेवेदं पुरुषः ", " तत्त्वं नारायणः
परः " इत्यादिप्रथमानिर्देशाच्च प्रथमार्थे द्वितीया वेदितव्या । " अन्तर्वह्निश्च तत् सर्वं व्याप्य
नारायणः स्थितः ", " तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः । स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः
सोऽक्षरः परमः स्वराट् " इति निर्देशैः सर्वस्मात् परो नारायण एव सर्वत्रोपास्य इति निर्णा-
यमानत्वाच्च प्रथमार्थे द्वितीयेति निश्चीयते ॥ ४३ ॥ इति लिङ्गभूतवाधिकरणम् ॥ १९ ॥

यच्चिति । यद्यपि प्रकरणदौर्बल्यस्योक्तत्वादियमाशंकेषु न भवति-अथापि वाक्यनिर्वाहविष-
य्या एव शंकानुवादः । दहरविद्यायामपीति । पूर्ववाक्यानां पद्मकोशेत्यादेश्च मिथः संबन्धा-
भावे, तिस्र एव साहस्रोपसदो द्वादशाहीनस्येत्यत्र द्वादशाहीनस्येत्यस्य प्रकरणात् पृथक्करणवत्
सहस्रशीर्षादिवाक्यानां पृथक्करणम् । अत उपसद्गतद्वादशत्वस्य ज्योतिष्टोम- इव सहस्रशीर्षानारायणत्वादेः
दहरविद्यायामनन्वय एव । पश्चेत्यादेस्तु बह्विष्यापामित्यादिना मेलनञ्चास्तु । अतो न विरोध इति सुकर
एव समाधिः । तावान् क्लेशोऽप्यत्र न ; सर्वविद्याकथनमध्ये दहरविद्याविषयस्यापि कथनसंभवेनाविरो-
धात् । एवञ्च सदात्मकत्वात्, 'तत् त्वमसी'त्युपसंहारवत् सर्वविद्योपास्यस्य नारायणत्वात् स एव
सर्वात्मा दहरकुहरप्रतिष्ठितः सन् उपास्य इत्युपसंहार इति सुबचमिति । पद्मकोशेत्यादिमन्त्राणां दहं पुण्डरी-
कमित्यादिप्रागुक्तविवरणरूपत्वदर्शनात् दहरविद्योपसंहार इत्युक्तम् । नारायणानुवाकान्ते च, 'स ब्रह्मा
स शिव'इत्यादिश्रवणात् सर्वविद्याविषयनिरूपणस्याऽऽन्तं प्रसरणात्, पद्मकोशेत्यादिवाक्यं दहरविद्या-
निष्ठपुरुषकार्यैस्त्वशीरगतदहराकाशाानुसंधानमात्रविषयकमित्यन्वयीकृत्य, ब्रह्मशिवादिविषयपरविद्यासु
प्रागुक्तपरतत्त्वपरत्वोतिरादिदिषयोपासनवैलक्षण्येन ब्रह्माद्यन्तर्यामितया नारायण उपास्यः इति वक्ष्यमाणो-
पयोगिताया, 'ब्रह्माद्यन्तर्यामित्वं द्विविध तदीयदहरहृदयपरिच्छिन्नपरमात्मस्वरूपतया तत्तत्र हार्दविताररूप-
निष्कमःतलनिर्गद्विषयिष्ठनया च' इति तेनान्तरविजिगोपासनसामान्यविषयकत्वमप्यस्य वाक्यस्य सुबचं चेत्,
न तद् भाष्ये नाद्रिभते । दहरविद्यामात्रविषयकत्वेपि प्रकरणस्य दुर्बलत्वाच्च बाधकत्वमिति तु यथा सूत्रं
भाषितम् । न हि प्रकरणविच्छेदः सूत्रोक्तः, किंतु तद्दौर्बल्यम् । तत् कस्मात् ? दहरविद्ययाऽप्यतोक्तो-
ऽर्थः सर्व उपजीव्यो भवतीत्येव । वस्तुतः पद्मकोशेत्यादिकं न दहरविद्यामात्रविषयम् ; किंतु संभावित-
सर्वविद्याविषयकमेवेति ज्ञापयितुमेव, आन्तं सर्वविद्याविषयानुवृत्तिसद्भावं स्पष्टमेव वक्ष्यति अन्तर्वह्निये-
त्यादिना । अन्तरित्यारभ्यानुवाकोऽयं तत्तद्विद्याविषयतत्त्वदन्तर्यामित्वप्रकारनिरूपक इति भावः । प्रथमार्थे
द्वितीयेति निश्चीयते इति । न तु सहस्रशीर्षमित्यादेः कथञ्चित् उपजीव्यतीत्यन्वयानुपपत्तेः निवृद्धि यति-
तव्यम् । महावाक्यस्वारस्येन नारायणत्वविधाननैर्मर्यादिति भावः । अनुवाकार्यैश्चद्यादि परिष्कारे ॥ ४३ ॥

१०२ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ३ ३ २० ॥

(पू) पूर्वविकल्प प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत् । ३ ३ । ४४ ॥

वाजसनेयके अग्निरहस्ये मनश्चिददायोऽग्रय श्रूयन्ते, (१०५३) “मनश्चित्”,

सहस्रशीपमित्यादेर्देहरविद्यारोषत्व न भवति, प्रबलप्रमाणेन प्रकरणग्राधान्त्युक्तम् । तथा प्रबलप्रमाणाम्बावत् मनश्चिदाद्यमीनामपि प्रकरणात् ऋतुशेषत्वं स्यादिति शक्यमा संगति । इवमिह पिपयशुद्धिः—आहवनीयान्याधारत्वादमिश्रणत्वेन व्यवहियमाण यथाज्ञान कृतामिरिष्टकाभिश्चित स्पष्टिलविशेष ऋतुशेष उक्त । स इष्टकचित इत्युच्यते । इष्टकाभिश्चित इत्यर्थे, ‘इष्टकभिकामाळाना चितत्तुलमारिषु’ इत्यनुशासनबलात् चितोत्तरपदत्वेन इष्टकाशब्दे ह्यस्य । चित् = चयनस्य स्पष्टिलस्थापनस्य कर्म स्पष्टिल । एतदमित्यत् मनश्चिदाद्यमयोऽपि अग्निरहस्ये उक्ता । मनश्चित् इत्यत्र चिच्छब्द कर्मण्यन्याख्यायामिति सूत्रात् चयनकर्मेत्यथक ऋचन्त । इयेनचित् इत्यत्र इयेनाकारश्चित् इत्यनेदा रोपवत् अत्रापि मनोरूपश्चित् इत्यर्थे । अत्र, पदत्रिंशत्त सहस्राप्यपश्यदात्मनोऽग्नीन् अर्कान् मनो मयान् मनश्चित्’ इति श्रूयते । पुरुषायुषे षट्त्रिंशत्सहस्रदिनात्मके एकैकदिनान्तर्गतमनोव्यापारा यावन्त, तावन्त स्पष्टिलत्वेन भा यन्ते । एव भावितमनोव्यापारसघात एव मनश्चित् । दिनसंख्यायाऽग्निसंख्या-ऽपि षट्त्रिंशत्सहस्रात्मिका भवतीति मनश्चित् इति बहुवचनम् । तकारान्तोऽय शब्द, न तु इष्टक-चित्शब्दवत् अकारान्त । अग्नीन् अर्कानित्यस्य स्पष्टिलात् अचनीयानित्यर्थे । एवमग्निष्पेकैक-एवात्ममिति च, तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ एव इति वाक्येन ज्ञापितम् । पूर्वं इत्यस्य इष्टकचितो-ऽग्रय प्रागुक्त स इत्यर्थे । यथाऽर्थे मनश्चिदग्नि मनसा भावित, तथा वान्चिदादयोऽप्यग्रयो भाव नीया उक्ता, “षट्त्रिंशत् सहस्राप्यपश्यदात्मनोऽग्नीन् अर्कान् वाङ्मयान् वाक्चित् ।” “षट्त्रिंशत् सहस्राप्यपश्यदात्मनोऽग्नीन् अर्कान् प्राणमयान् प्राणचित्”, “षट् चक्षुर्मयाश्चक्षुश्चित्” षट् श्रोत्रमयान् श्रोत्रचित्”, “षट् कर्ममयान् कर्मचित्”, षट् अग्निमयान् अग्निचित्” इति । कर्मशब्देन वागटिरिक्तकर्मेन्द्रियाणां कायस्य वा ग्रहणम् । अग्निरिह जाठर । आरभन् इति पद मनो-वाग्वादिवाचि । मन आदेरेव दर्शनकर्तृत्वगोप । वाक्चिदादिपदार्थे मनश्चित्पद इव द्रष्टव्य । एवमग्नि-त्वेऽभाष्यमानपुरुषायुषान्तर्गतैकदिनीयव्यापारसघातादे इष्टकचितवत् अग्निस्त्वम्, “तेषामेकैक एव तावान्” इति वाक्येन पृथक्पृथगुक्तम् । उक्तमनोव्यापारादिमघातेषुैव यथायथ ऋतुसम्बन्धग्राधान् प्रह स्तोत्र-शस्तादिसर्वांशत्वकल्पनाऽप्युपशुक्ता । एव, ‘यत् क्रिञ्चेमानि भूतानि मनसा सकल्पयति तेषामेव सा कृति”, “यत् क्रिञ्चेमानि भूतानि वाचा वदति, तेषामेव सा कृति” इति रीत्या प्रतिपर्याय वाक्य-मस्ति । तदर्थश्च—मनोवागादिव्यापारसंघातत्वरूपसामान्यमपुरस्कारेण सर्वभूतपुरुषायुषान्तर्गतैकदिनीय-सर्वव्यापरग्रहणात् सर्वभूतव्यापारस्यापि मनश्चिदादावन्तर्भाव इति । अय सर्वविषयन ते वाक्यत्रयम्—‘ते हैते विद्याचित एव । तान् हैतान् पूर्वविदे सर्वेषां सर्वाणि भूतानि चिन्वन्ति अपि स्वपते । द्विष्या हैतेते एवंचिन्धिना भवन्ति” इति । एतदर्थं सिद्धान्तसूत्रे व्यक्तीभिधिप्यति ।

“वाञ्छितः”, “प्राणचितः”, “चक्षुश्चितः”, “श्रोत्रचितः”, “कर्मचितः”, “अग्निचितः” इति । तत्र संशयः—किमेते मनश्चिदादयः साम्पादिकत्वेन विद्यारूपा अग्रयः क्रियामय-कृत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपाः, आहोस्वित् विद्यामयकृत्वनुप्रवेशेन विद्यारूपा एव-इति विशये—क्रियारूपत्वं तावदाह—पूर्वविकल्पः इत्यादिना । चित्याग्नित्वेन संपादितानामेषां मनश्चिदादीनां कृत्वनुप्रवेशसाकांक्षाणां स्वदेशे कृतुविध्यभावात् पूर्वत्र, (अग्नि) “असद्वा इदमग्र आसीत्” इत्यादिनेष्टकचित्स्वाग्नेः प्रकृतत्वात् तस्य च क्रियामयकृत्वव्यभिचारित्वेन तत्र कृतुसंनिधानात् तत्प्रकरणगृहीताः मनश्चिदादयः तेनेष्टकचितेनाग्निना विकल्प्यमानाः क्रियारूपा एव स्युः । विद्यारूपाणामपि क्रियामयकृत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपत्व मानसग्रहवदुपपद्यते । यथा द्वादशाहे अविवाक्ये दशमेऽहनि मानसग्रहस्य मनोनिष्पाद्यग्रहणाऽऽसादनस्तोत्रशस्त्रप्रत्याहरणभक्षणत्वेन विद्यारूपस्यापि क्रियामयकृत्वङ्गतया क्रियारूपत्वम्—तथेहापि ॥ ४४ ॥

अत्रेष्टकचित्स्थान्दिल्लस्थाने मनश्चिदादीनामुक्तत्वात् तस्येव सर्वस्यास्य कृत्वङ्गत्वमेव ॥ कथं मानसभावनालोकस्य बाह्यक्रियागतत्वमिति चेत्—दृष्टमिदं कर्मकाण्डेऽपि मानसग्रहे इति पूर्वपक्षः ।

मनश्चितः... अग्निचित इति । मनश्चिदाद्यग्निचिदन्तशब्दवाच्या इत्यर्थः, न त्वीदशैकवाक्यगम्याः इत्यर्थः ; एवमानुपूर्व्यभावात् । सांपादिकत्वेन संपत् आरोपः कल्पना, काल्पनिकत्वेन । अयं विद्यारूपत्वे हेतुः । क्रियामयकृत्वनुप्रवेशिनो वा, विद्यमयकृत्वनुप्रवेशिनो वेत्येव विशय, क्रियारूपा वा विद्यारूपा एव वेति निर्देशस्तु सौत्वाक्रियाविद्यापदयोः तत्तदनुप्रवेशित्वनिमित्तः प्रयोग इति ज्ञापनाय । क्रोतोरत विध्यभावात् कथं कृतुप्रकरणमित्याशंकायाम्, इष्टकचित्तामिप्रकरणमेव कृतुप्रकरणतुल्यं भक्तीत्युपपादयति चित्सेति । चित्याग्नित्वेन संपादितानां चयनकर्माभूतस्थण्डिलत्वेनारोपितानाम् । चित्सेतिपदं ष्वलनरूपाभिन्वावृत्तये । कृतुसंनिधानात् क्रोतुरपस्थितत्वात् मनश्चिदादिगताकाक्षावशेन क्रोतरप्याकाक्षाकल्पनया प्रकरणसंपत्तिः । अविवाक्ये । मानसत्वात् विविधानि वाक्यानि न सन्तीति अविवाक्यत्वम् । दशमे । द्वादशाहे प्रायणीये प्रथममहः, उदयदीयमन्तिमम् । ते विहाय यत् दशरात्रं सर्वसलप्रकृतिभूतम्, तत् दशमे, एकादश इति यावत् । मानसग्रहस्य । ‘अनया त्वा पृथिव्या पात्रेण ससुद्र रसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामि’ इति मन्त्रेण पृथिवीपात्रेण ससुद्रसोमरसग्रहणमननविषयस्य महारख्यपात्रविशेषस्य । स्तोत्रं प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानम्, शस्त्रे अप्रगीतत्वं विशेषः । ऐन्द्रवायवादिग्रहान्तरेषु सर्वमिदमस्ति । अतः तु सर्वं भावनामयम् । अनेन ग्रहेण कश्चिन्मानसो वा बाह्यो वा यागो नानुष्ठीयते । नल्लससोमयागं प्रति मानसमिदमप्यङ्गमिति एतद्विधिवलादिव्यते । तथैवेहापीति न विद्यामय कृतुरनुष्ठेय इति पूर्वपक्षशयः । सूत्रार्थस्तु—पूर्वेषोष्टकचित्ताग्निना मनश्चिदादीना विकल्पः । प्रकरणात् चित्ताग्निप्रकरणात् तद्देव मनश्चिदादिरपि क्रिया= क्रियामयकृत्वनुप्रवेशी, यथा मानसः क्रियारूपकृत्वनुप्रवेशीति । क्रियाशब्दस्य मुख्यार्थे एव त्वीदृक्ते-ऽपि, ‘मनश्चिदादीना पूर्वेण विकल्पः ; प्रकरणात् क्रियैव शोषिभूता मानसत्वेव’ इति सूत्रार्थः सुवचः—

(पू) अतिदेशाच्च । ३ । ३ । ४५ ॥

इतश्चेकचित्तेनाधिना मनश्चिदादीनां विकल्प क्रियारूपत्व चावगम्यते, “तेषामे-
कैक एव तावान् यावान् असौ पूव” इति पूवस्येकचित्साप्तेर्वीर्यं मनश्चिदादिष्वतिश्यते ।
तेन तुल्यक्रायत्वात् विकल्प । ततश्चेकचितवत् तत्कतुनिर्वतनेन तदङ्गभूता मनश्चिदादय
क्रियामयकृत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपा एवेति ॥ ४५ ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

विद्यैव तु निर्धारणात् दर्शनाच्च । ३ । ३ । ४६ ॥

तुद्यब्द पक्ष व्यावर्तयति ; यदुक्तम् मनश्चिदादय [त्रियामयकृत्वनुप्रवेशेन] क्रियारूपा-
एवेति—नैतदस्ति । विद्यारूपा एवेति । विद्यारूपकत्व नयिन इत्यथ । कुत ? निर्धारणात्
दर्शनाच्च । निर्धारणं तावत्— “ते हैते विद्याचित एव । विद्यया हैवैत एवविदधिता भव-
न्ति” इति । बाह्यमनश्चुरादिव्यापाराणामिष्टकादिवत् चपनानुपपत्तेमनसा सपादिताधित्वेन
विद्यारूपत्वे सिद्धेऽपि, “विद्याचित एव”, “विद्यया हैवैते” इति चावधारणं विद्यामय-
कृत्वन्वयेन विद्यारूपत्वज्ञापनार्थमिति निश्चीयते । दृश्यते चात्रैवैषां शेषी विद्यारूपः कृतु ,
“ते मनसैवाधीयन्त मनसैवाधीयन्त, मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त, मनसास्तुवन्त, मनसाशसन्, यत्
किञ्च यज्ञे कम क्रियते, यत् किञ्च यज्ञिय कम, मनसैव तेषु मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयम-
न्धाप्यध्याहारालम्बणा लुधीयसीति क्रियाशब्दस्य क्रियानुपवेशीत्यर्थाद्वरणम् । तथा सृष्टे प्रवोगश्च
विद्याशब्दानुरोधात् । तद्विदमुत्तरसूत्रे विशदयिष्याम ।

नन्विष्टकचित्तस्यैवैवामग्याधारस्वायोगात् कथं विकल्पाभ्रयणम् । अत इष्टकचित्ताभिर्निर्मित , तस्यैवमेव
भावनापि कार्येति स्यादित्यत्र समाधानं चिकीषु, तेनैव क्रियानुपवेशोऽप्यवगम्यत इति युक्त्यन्तरमाह अति-
देशाच्चेति । यावान् यत्कार्यकर । ‘नास्ति वचनस्यातिभार’ इति न्यायात् तदुक्तं स्वीकार्यमिति भाव ।

ननु विद्याचित इत्यस्य ज्ञानरूपाभ्रय इत्यर्थः । विद्यया चित्ता इत्यस्य ज्ञानसपाथा अभ्रय इत्यर्थः ।
तावता विद्यामयप्रधानयगलाम कथमित्यत्र विवृणोति चागिति । अन्यं भाव —मनश्चिदादिपद इव
विद्याचित्तपदेऽपि विद्यारूपपिदित्येवार्थो भवति । पूर्वं मन प्रभृत्सिक्विन्न्यापारसंघातम्याग्निभ्रमुक्त्वा इष्ट
ज्ञानस्य व्यापारत्वं कथ्यमानं न घटते । अतो विद्याविषयव्यापारसंघाते विद्यापदस्य लक्षणा प्राप्ता स्यात् ।
तस्य चानुक्तिसिद्धत्वादेतत्कथनं तदुपरि एवकारपटनञ्च व्यर्थम् । अतो विद्यापदस्य विद्यानुपवेशिव्यापारे
लक्षणा स्वीक्रियते । एवञ्च त्रियानुपवेशन्याशुचि । तदनुरोधाच्च विद्ययेति सूतीयान्तेनापि विद्यामयक-
तुरेवोच्यते, विद्यया विद्यारूपमयोजनेनेति । एवं भूतो विद्यापदं विद्यानुपवेशिपारमस्तीति ज्ञापनार्थमेव
सूत्रे विद्येयेवोक्तम् । एतदानुगुण्यात् त्रियेति पदं प्राक् । इदमभिप्रेतैव भाष्येऽध्याहारं विद्यायात् क्रिया-
रूपत्वविद्यारूपत्वोक्ति । दर्शनाच्चेत्येत् व्य ङ्याति दृश्यते चेति । यज्ञेकमेति अत्रं सर्वमुक्तम्,
यज्ञियं क्रमति च यज्ञपदार्थान्तर्गतं प्रधानम् । तस्य मानसकर्मत्वं सिद्धवदनुष्ठत इति ।

क्रियत" इति । इष्टकचितेष्वग्निषु यत् क्रियामयं यज्ञीयं कर्म क्रियते ; तत् मनोनिर्वर्त्येषु मनश्चिदाद्यग्निषु मनोमयमेवाक्रियतेति वचनात् क्रतुरपि विद्यामयोऽत्र प्रतीयते ॥ ४६ ॥

नन्वत्र विधिपदाश्रवणात् फलसंबन्धाप्रतीतेश्चेष्टकचित्ताम्बुपस्थापितक्रियामयक्रतु-
प्रकरणात् विद्यामयक्रत्वन्वयेन विद्यारूपतैषां वाच्यते । नेत्याह—

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः । ३ । ३ । ४७ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यानां प्रकरणात् वलीयस्त्वेन श्रुत्याद्यवगतः क्रतुः, एषां तदन्वयश्च दुर्बलेन प्रकरणेन वाधितुं न शक्यते । श्रुतिस्तावत्, "ते हैतै विद्याचित एव" इति । तां विवृणोति, "विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति" इति । विद्यया क्रतुना संबद्धाः मनश्चिदादयः चिता भवन्तीत्यर्थः । "तान् हैतान् एवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्ति, अपि स्वपते" इति लिङ्गम् । वाक्यं च, "एवंविदे चिन्वन्ति" इति । समभिव्यादारो वाक्यम् । एवंविदे विद्यामयक्रतुमते सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्तीत्यर्थः । सर्वभूतकर्तृकं सर्वकालव्यापि चयनं मनसा संपादितं परिमितकर्तृकालक्रियामयेष्टकचितकार्यद्वारेण क्रत्वनुप्रवेशसंभवमल-
भमानं विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशे लिङ्गं भवति ॥ ४७ ॥

यच्चेदमुक्तं—विधिप्रत्ययाश्रवणात् फलसंबन्धाप्रतीतेश्च क्रियामयात् क्रतोरन्योऽत्र

विद्यामयक्रत्वन्वयेनेति तदन्वयाधीनेत्यर्थक विद्यारूपतेत्येतद्विशेषणम् । न शक्यत इति । विद्यान्वयो हि श्रुत्यादिगम्यः । तत्रयमपि प्रकरणात् वलीय । वलीयसा विद्यान्वये सिद्धे प्रकरणं क्रियान्वयक-
स्पनासमर्थं क्षीणमिति तस्य बाधकत्वप्रसक्तिकथैव नेति सूत्रार्थः । श्रुतिरिति । विद्याचित इत्येकपदश्रुतिः । यद्यपि तत्र विद्यापदस्य विद्यानुपवेशिव्यापार इति लक्ष्यार्थवर्णनमिष्टम्, अथापि विद्यापदशक्यार्थः 'यज्ञियं कर्म, मनसैव' इति प्रागुक्तो विद्यामयक्रतुरेव । तस्य चित्पदार्थस्य च समन्वयप्रतीतेः सोऽङ्गाङ्गिभाव एवेति निष्कर्षपूर्वमेव विद्याशब्दस्य विद्यानुप्रवेशीत्यर्थाश्रयणमिति भावः । विद्ययेति पदे इत्यमृतल-
क्षणे तृतीयामभिप्रेत्याह संबद्धा इति । अत्र वाक्ये श्रुत्याभावेऽपि न क्षतिः ; पूर्वव्याख्यानरूपत्वात् । अनेन पूर्ववाक्ये विद्यापदं विद्यासंबद्धेत्यर्थकमिति ज्ञापितं भवति । अथवा विद्ययेति प्रयोजने तृतीया । सूत्रे आदिपदेन लिङ्गवाक्ये आत्मे । लिङ्गमुदाहरति तानिति । लिङ्गमुपपादयिष्यन् लिङ्गार्थगृहीत-
श्रुतिवाक्यमध्य एव वाक्यप्रमाणस्यापि सत्त्वात् तः । प्रागेव वाक्यञ्च दर्शयति वाक्यञ्चेति । अपि स्वपते । उपासकस्वापफालेऽपि सर्वाणि भूतानि तदर्थमेव चयनोपयोगिव्यापारान् कुर्वन्तीत्यर्थः । तत्तद्भूतपुरुषा-
युपान्तर्गततत्तद्विनीक्यापाराणां सर्वेषामुपासकस्य स्वापजागरसर्वकालभवानामपि उपासकेनाश्रित्वेन भाव-
नात् अपि स्वपत इत्युक्तम् । ईदृशापरिमितव्यापारभावितस्वाप्नेरीदृशव्यापारभावितक्रतुशोपताहेत्वरूपं सामर्थ्यमिह लिङ्गमित्युपपादयिष्यति । एवंविदे चिन्वन्तीतिः पुरपविशेषणतयैव विद्याग्रहणात् विद्याया । चयनस्य च योऽङ्गाङ्गिभावः, तद्वाचकशब्दं विना वस्तुतोऽङ्गाङ्गिभूततद्भयमात्रवचनमिहेति इदं वाक्य-
प्रमाणं भवति ॥

विद्यामय कर्तुर्न समवति—इति, तत्राह—

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् दृष्टञ्च तदुक्तम् । ३ । ३ । ४८ ॥

इष्टकचित्तान्वयिनः क्रियामयात् कतोर्विद्यामयोऽय क्तु पृथक्त्वेन अनुबन्धादिभ्यः पृथक्त्वेहेतुभ्योऽवगम्यते । अनुबन्धा यज्ञानुबन्धिनो ग्रहस्तोत्रशस्त्रादयः, “मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त, मनसाऽस्तुवन्त, मनसाऽशंसन्” इत्यादिना प्रतिपादिता । आदिशब्देन श्रुत्यादयः पूर्वोक्ता गृह्यन्ते । श्रुत्यादिभिः सातुषन्त्रैर्विद्यामयकृतु पृथगवगम्यत इत्ययम् । प्रज्ञा नष्टप्रसन्नम्—यथा प्रज्ञान्तर दहरविद्यादि क्रियामयात् कतो पृथग्भूत श्रुत्यादिभिरवगम्यते, एवमयमपि । एव चानुबन्धादिभिः पृथग्भूते विद्यामये यज्ञेऽवगते सति,

विध्यभावेऽपि विधिर्मात्र इत्युपपादनार्थमनुबन्धसूत्रम् । रिधे फलावयपूर्वकत्वात् विधिप्रतिपादकसूत्रस्यैव फलेऽपि तात्पर्यमिति तदनुगुणमवतारयति यच्चेति । पूर्वं दर्शनाद्येत्यत्र, ‘यत् किञ्च यज्ञिय कर्म’ इति वाक्यशकलं विवक्षितम् । अत्रानुबन्धपदेन, ‘ते मनसैवाऽऽधीयन्त’ इत्यारभ्य, ‘यन् किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते’ इत्युक्तं सर्वं विवक्ष्यते । ननु ग्रहस्तोत्रशस्त्रादित्वेन कतिपयपुरुषायुषान्तर्गतन्यापाराणां भावने यदि विद्यामय कर्तुरपि कल्प्य, तर्हि मानसग्रहे द्वादशाहीयेऽपि विद्यामय सोमयाग कल्प्यताम् । राजयादे दध्युन्मृष्टसपिष्टन्यमोक्षस्तमिनीरसरूपफलचमसमक्षणान्यथानुपपत्त्या तस्य द्रव्यस्य सोमयागान्वयवत् यागान्वय एव पुञ्यते चेति चेत्—न—भक्षणस्योपयुक्तद्रव्यसंस्कारकत्वात् फलचमसस्य पूर्वशुष्ययोगाभावे तदभावात् क्लृप्ते सोमयागे फलचमसस्य द्रव्यतयाऽन्वय इष्ट । ग्रहाणां यागापेक्षावत् मानसग्रहस्यापि तदपेक्षा स्याच्चेत्, याग कल्प्येत । न हि भावनामात्रेण वस्तुगत्या ग्रह ऋश्चित् सिद्धोऽस्ति, येन तस्योपयोगापेक्षा स्यात् । अतो न तत्र यागकल्पना, किन्तु दशरात्रान्तर्गते दक्षमस्याह प्रकरणे मानसग्रहविधानं च तदर्थमेव । एवंतर्हि इहापि ग्रहस्तोत्रशस्त्राद्यनुबन्धस्य ज्ञानमयतया वास्तव्यभाववत् तदीयाकाशावशात् यज्ञकल्पनस्य दुर्बलत्वात् क्लृप्तसोमयागाङ्गत्वमेव स्यादिति चेत्—नात्रानुबन्धस्य यागकल्पकत्वमुच्यते, किन्तु यथा अनुबन्धविषये विधायकवाक्याभावेऽपि ग्रहस्तोत्रादिकं तत्रैव कल्पितं सत् विधेयमितीष्यते, तथैव विद्यारूपविधेयविषयेऽपि चिन्त्यतामिति । ननु सादेवम् यदि विद्यासमर्पकं यद् लक्ष्येतेत्यत्र पूर्वोक्तश्रुतिवाक्यानां तत्समर्पकत्वात् लक्ष्ये विद्याविधिरिति गमयितुमादिपदं सूत्रे ।

प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदिति । ‘औषनिपदानि उपासनानि न पृथक् सति, क्रियाशेषभूतकर्तृज्ञानरूपविद्यासमेव वेदान्तगतम्’ इति शंका पुरुषार्थाधिक्येण परिहरिष्यते । तथैवेह विद्यामयकत्वभावशकाऽपि परिहार्येति तच्छेषत्वमेवातोक्तानां सर्वेषाम् । हठवादे तु औषनिपदोपासनपलापोऽपि स्यादिति भावः । प्रज्ञान्तराणि विद्यामयप्रकृतकृतमित्यानि दहराद्युपासनानि । तेषां पृथक्त्वं क्रियामयकत्वपेक्षया । अनुबन्धानां ज्ञानरूपाणां विद्यामयस्य कृतोद्भवमवगतानां विध्यभावेऽनुष्ठानसंभवात् यद् निधिकल्पनम्, स प्रकारं कर्मकाण्डेऽपि बहुविषये दृष्ट इत्युच्यते दृष्टश्चेति सूत्रस्येन । तदर्थकं जैमिनिमूलाणि बहूनि सति, यत्रैकमुपरि, विधिर्वा धारणवदित्यत्र ज्ञापयिष्यते । तदुक्तमिति इह किञ्चिद्विवक्षितमुदाहरति,

विधिः परिकल्प्यते । दृष्टवानुवादसरूपेषु कल्प्यमानो विधिः । तदुक्तम्—(पृ. मी. ३-५-२१) “वचनानि त्वपूर्वत्वात्” इति ।

फलं च, “तेषामेकैक एव तावान्, यावानमौ पूर्वः” इत्यतिदेशात् स्वकृतद्वारेणैकचित्तस्थान्नेर्यत् फलम्, तदेव मनश्चिदादीनामपि स्वकृतद्वारेण फलमित्यवगम्यते ॥-४८ ॥

यत् पुनः अतिदेशेन तुल्यकार्यत्वावगमात् क्रियामयकत्वनुप्रवेशोऽवगम्यत इत्युक्तम्, तत्राह—

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मुत्यवन्न हि लोकापत्तिः । ३ । ३ । ४९ ॥

नावश्यमतिदेशादवान्तरव्यापारस्यापि तुल्यतया भवितव्यम्; येन क्रियामयकत्वनुप्रवेश एषां स्यात्; यस्मात् कस्माच्चित् सामान्यमात्रादतिदेशोपलब्धेः । उपलभ्यते हि, (अग्नि-

“वचनानि त्वपूर्वत्वात्” इति । शेषमक्षणाधिकरणे—(मी. ३-२-६) ‘गोमेऽवचनाद् भद्रो न विद्यते’ इति पूर्वपक्षे, ‘प्रेतु होतुश्चमसः, प्रोद्गातृणाम्’ इत्येवं होतृचमसोद्गातृचमसादिसमाख्यादर्शनात् चमसपदस्य च भक्षणपालवाचित्वात् होलादिभक्षो वेद्यते; सोमर्चमस इति लौकिकसमाख्यया च । ‘वषट्कर्तुं प्रथमभक्ष.’ ‘सदसि भक्षयन्ति’ इत्यादिवाक्यान्वयि सन्ति । तेषां विधायकत्वरूपवचनत्वाभावेऽपि तथात्वमेधितव्यम्; अन्यथा प्राण्यभावादित्युक्तम्, ‘वचनानि त्वपूर्वत्वात्’ इति । अस्त्रैवात्र प्रदर्शनम् अनेकविधियावयानि अत्राप्रीत्याशयेन । अनुबन्धरूपज्ञानानां विधयोऽनेके । तथा विधायमकत्वरूपि नैकः; मनोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रकर्माग्निभेदेन व्यापारभेदात् तत्तद्व्यापारेषु केषुचिद् कृतत्वभावनानां पृथक्त्वात् । ननु विधायककृतकल्पनं तदा स्यात्, यदि पृथक् फलं श्रूयेत् । न हि दृष्टविधायिरूपज्ञानन्तराणामिवात्र फलं श्रूयते । न च क्रियामयकृतफलमेवैतत्फलमिति अस्माग्निर्विना वचनं स्वीकर्तुं साम्प्रतम्-इति शंकां परिहरति फलञ्चेति । अनुबन्धादिभ्य इति सौत्रेणाऽऽदिपदेन श्रुत्यादीनामिव, ‘तेषामेकैक एव’ इति प्रकृतवाक्यस्यापि ग्रहणात् ततः फलसिद्ध्या विधिसिद्धिरित्युक्तं भवति । इदं वाक्यमिष्टकचितेन सह मनश्चिदादेर्विकल्पेनाङ्गत्वबोधकमिति पूर्वपद्युक्तम् । श्रुत्यादिना प्रकरणवाधात् विकल्पस्याद्यदोषदुष्टत्वादिष्टकचित्तकार्यकररवस्य मनश्चिदादिपुर्वदर्शनाच्च तमर्थं सिद्धान्ती त्यजन् एवमर्थमाह—इष्टकचित्तः क्रतुद्वारा यद्यत्फलदेतुः, मनश्चिदादिरपि स्वकृतद्वारा तत्फलहेतुरिति । अत्र वाक्ये एकैक इत्यस्य मनश्चिदादिषु एकैक इति नार्थः; ‘पट्टाङ्गत्वं सहस्राण्यन्नप्रोऽर्काः तेषामेकैक एव’ इति हि वाक्यक्रमः । अतो मनश्चित्तु पट्टाङ्गत्वं सहस्रसंख्याकेषु एकैकोपि मनश्चित् इष्टकचित्ततुल्य इति । एवमस्य वाक्यस्य प्राणचिदादिषुपि प्रत्येकं पाठदर्शनात् तत्तत्किन्तु तावत्संख्येषु एकैकोऽपीष्टकचित्ततुल्य इत्युच्यते । तौल्यञ्च फलप्रयोजकत्वाशो इत्युक्तं भवति । तदेव ‘फलमितीति । तत्फलमिजत्वेनेत्यर्थः ॥

ननु तेषामेकैक एवेति वाक्यं विधायककृतविधिमतिवन्धकम्, यावानित्यस्य फलप्रयोजकत्वरूपव्यवहितसादृश्यपरत्वापेक्षया इष्टकचित्तवत् क्रियाकत्वनुप्रविष्टस्वरूपसादृश्यस्यैव बुद्धिसत्त्वाविति शकापरिहारकमूलमवतारयति यत् पुनरिति । सामान्यादपि असाधारणधर्मं विना साधारणधर्मरूपसादृश्या-

१० ५ २) “स एष एव मृत्यु, य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुष” इत्यादिषु सहर्तत्वादिसा
मान्यमात्रादतिदेशः ; न हि तत्र मण्डलपुरुषस्य मृत्युवत् तत्रोक्तापि तद्देशप्राप्तिरपि भवति,
एवमिहापि मनश्चिदादीनामिष्टकचिताशिवद्भावातिदेशमात्रेण, इष्टकचिताग्निदेशरूपक्रियामय-
त्त्वानुप्रवेशेनापि न भवितव्यम् । अत इष्टकचित्तानि स्वकृतद्वारेण यत् फलम्, तदेव मनश्चि
दादीनामपि विद्यामयकृतद्वारेण फलमिति अतिदेशादवगम्यते ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्य भूयस्त्वात्त्वानुबन्ध । ३ । ३ । ५० ॥

परेण च ब्राह्मणेनास्यापि मनश्चिदाद्यभिधायिन शब्दस्य ताद्विध्य तद्विधत्त्वम्—विद्या
मयप्रतिपादित्वमवगम्यते, परेण हि ब्राह्मणेन, (अग्नि १० ५ ४) “अय वाव लोक एपोऽग्नि
श्चित । तस्याऽऽप एव परिश्रित” इत्यादिना, “स यो हैतदेवं वेद लोकंपृथाम्, एन भूतमेतत्
मवमभिनपद्यते” इति पृथक्फला विधैव विधीयते, तथा (अग्नि १० ५ ६) वैश्वानरवि
द्यार्दा च विधैव विधीयते । अतोऽग्निरहस्यस्य त्रियैकविपयत्व नास्ति । एव तर्हि विद्यामयाः
मनश्चिदादयो बृहदारण्यकेऽनुबद्धव्या किमर्थमिहानुबध्यन्ते ? तत्रोच्यते भूयस्त्वात्त्वानुबन्ध
इति । मनश्चिदादिषु सपादनीयानामग्न्यङ्गाना भूयस्त्वात् तत्सनिधाविहानुबन्ध कृतः ॥५०॥

इति पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥

१०३ शरीरिभावाधिकरणम् ३ ३ २१ ॥

(पू) एक आत्मन शरीरि भावात् । ३ । ३ । ५१ ॥

दपि । असाधारणसादृश्यग्रहणमत्र प्रतिबद्धमपि, इष्टकचित्तवत् मनश्चिदादे कृतूपकारकत्वायोगात् ।
'स एष' इति यावन्मत्र माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणदशमकाण्ड एव पूर्वभागे उपक्रमे उपसंहारे चास्ति ।
मण्डलपुरुषेऽग्नित्वभावना प्रागुक्ता, मृत्युसादृश्यमत्रोच्यते । अमृतत्वप्राप्तिरूपफलञ्चान्ते ॥ ४० ॥

पूर्वोत्तरभागानुसारेण च मनश्चिदादिप्रतिपादकभागस्य विद्यामयपरत्वमित्याहातिमसूत्रेण ।
परेण चेति चकारेण पूर्वभागग्रहणम् । तत्रामृतत्वादिप्राप्त्यर्थानेकत्वानुलोपासनानामुक्ते । स च माग
पूर्वमूलग्रहीत एवेति चकारेण तदुक्ति । अग्निर्हि इष्टकाकृत स्वच्छिदविशेष । उक्त विनिघात्स्विष्ट
कामु लोकरूपेणेति शब्द छिद्रमृणाशब्दवत् चयनभूपदेशपूरकेष्टकाविशेषपर । तद्विषयोपासनविशेषा
ज्ज्ञा भूम्यन्तरिक्षान्भावनाविशिष्टा तत्रोक्ता । तस्याप एव परिश्रित इत्यप्य तत्परिचयनजलेषु परि
श्रिच्छब्दबोधेषु समुद्रदृष्टि कार्येत्यर्थ । फलमपि पृथगुक्तम्—‘एन भूतमेतत् सर्वमभिसंपद्यते’ इति
उगसक प्रति संपन्न प्राणिन शेषत्वरूपम् । तदुपरितनभागेषु वैश्वानरविद्यादयश्च पूर्वोक्तविद्यामयकृत-
वत् स्वनन्ता एवोक्ता ॥ ५० ॥

पूर्वाधिकरणे विद्यामयकृतविषयकत्वेन परविद्याविषयकत्वामावात् प्रासङ्गिकम् । मपूर्वाधिकरणे
सवपरविद्योपास्यो नारायण इत्युक्तम्—नलोपासकस्वरूपस्यापि सर्वपरविद्योपास्यत्वात् तत्स्वरूप कीदृशमन्-
सधेवमिति विद्योभवे इत्यवसरसगति । यद्वा संनिहित किञ्चमयकृतमुपेक्ष्य विद्यामयकृत्वन्वयो मनश्चि

सर्वासु परविद्यासु उपाम्य-उपाम-स्वरूपवत् उपामन्स्वरूपस्यापि ज्ञातव्यत्वमुक्तम्, (शारी. १-४-६) त्रयाणामेव चैवमुपन्यामः प्रपन्नश्च " इति ; वक्ष्यति चास्य प्रत्यगात्मनः परमात्मात्मकत्वेनानुसन्धानम्, (शारी. ४-१-३) " आत्मेति तपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च " इति । किमयं प्रत्यगात्मा ज्ञाता कर्ता भोक्ता इहामुत्रमञ्चाङ्गुमोऽनुमन्धेयः, उत प्रजापतिवाक्येण दितापहतपाप्मत्वादिस्वरूपः ? । किं युक्तम् ? ज्ञातृत्वाद्याङ्कारमात्र इत्येकं मन्यन्ते ; कृतः ? अस्योपासकस्याऽऽत्मनः शरीरे भावात् ; आत्मनः शरीरे वर्तमानस्य तादृशमेव रूपम् । तावतैवानुसन्धानेन तत्फलसिद्ध्युपपत्तेश्च ; न हि कर्मस्वधिकृतानां स्वर्गादिकलार्थिनां ज्ञातृत्वाद्यतिरेकेण, फलानुभवदशायां यादृशं रूपम्-तादृशं रूपं साधनानुष्ठानदशायामनुसंधानव्यम् ; तावतैव साधनानुष्ठानतत्फलयोः सिद्धेरतिरिक्तानुसंधाने प्रयोजनाभावात् ; तदविशेषे-

दादेरुक्तः पूर्वाधिकरणे । तत्रोपस्थितकृतसंबन्धे वाधकवत् अत्र जीवस्य उपस्थितसंनिहितधर्मसंबन्धेऽनुसंधेये वाधकाभावादौपाधिककर्तृत्वाद्यन्वयो नोपेक्ष्य इति शंकया त्यागनन्तरसगतिः । ननु परविद्यासु जीवस्योपासकस्योपास्यत्वे किल तद्विशेषविचारः, तदेव नेति अकार्याम्—किं 'सर्वधर्माश्च संत्यज्य सर्वकामाश्च साक्षरान्' इत्यैश्वर्यकैवल्योभयविरक्तस्य मुमुक्षोर्विषयान्तरवत् जीवस्यैव त्याग्यत्वान्नानुसंधेयमित्याशयः, किं वा तस्योपास्यत्व नेति इति विकल्पमभिप्रेत्य आद्ये आह उपास्येति, अन्ये आह वक्ष्यति चेति । सर्वासु परविद्यामित्यस्य वाक्यव्यत्येऽप्यन्वयः । पञ्चाग्निविद्याया तु मुतरामित्यभिप्रेतम् । किमयमिति । ननु अहंब्रह्मासीति अहंत्वमात्रमनुसंधेयं प्रतीयते, न पुनर्विद्यमानोऽप्यन्वय आकारः । एवं सति कुतस्त्यो विचारः इति चेत्—उच्यते । देहादावप्यहम्भावरूपितस्योपासकस्याहत्वरूपपत्यकत्वानुसंधानमालेण न देहविवेकस्यैवम् । अतो देहे वर्तमानस्य देहात्मभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थोपेक्षितदेहातिरेकसाधकज्ञातृत्वादि-तदर्थकर्मपारवश्यादिर्धमः उपादेयः ज्ञानत्वानन्दत्वे तु परमात्मसाधारणे । अतः पूर्वम् ज्ञोऽतएव, कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वानां तदन्तरप्रतिपत्त्याद्यधिकरणेषु इहामुक्तं संचारक्षमत्वस्य च साधितत्वात् तद्रूपेणानुसंधान युक्तमिति । एके पूर्वपक्षिणः । ननु प्रत्यधिकरणमेवम् एके इति प्रयोक्तुं शक्यम्—पूर्वपक्षिसत्त्वादिति चेत्—न । तत्र पूर्वपक्षिणः कस्यचित् स्वपक्षमेव सिद्धान्तं मन्वानस्याभावेऽपि विचारावसरप्राप्तशंकामालेण पूर्वपक्षित्वम् । इह तु इममेव सिद्धान्तमाहत्यानुष्ठानप्रवृत्ता, सन्तीत्याशयेनैवमुक्तेः । अतः सत्यकामत्वसत्यसकरूपत्वाद्यनभ्युपगन्तृताकिंकादय ईदृगात्मानुसंधानत एव मोक्षं साधयन्तः इम एके । तथा च पूर्वपक्षे तेषामपि फलसिद्धिः प्रयोजनम् । यद्वा एके इति पञ्चाग्निविद्याध्यायिविवक्षा । तदध्यायिनः इहामुक्तसंचारक्षमत्वादिकमेव तत्र बदन्तीति तथैव जीव उपास्य इत्याशयः । न हि कर्मस्विति । लौकिककर्मस्वधिकृतानामेकस्मिन् ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वज्ञानमात्रं पर्याप्तम् । स्वर्गाद्यर्थिना देहातिरिक्तत्वं नानादेशदेहसंबन्धक्षमत्वञ्च वेद्यम् । इन्द्रादिपदलिप्सुभिरिन्द्रत्वाद्याकारः स्वस्य न ह्यनुसंधेय इत्यर्थः । अननुसंधानेऽपि तल्लामवत् अपहतपाप्मत्वादेरपि लामो भवतु । एवं भविष्यत्यमेव प्रजापतिवाक्ये विवक्षितम्, नानुसंधेयत्वमपि । अत एव, 'योऽहम्सि स सन्

पादिहापि तथैव ॥ ननु चात्र, (अ ३ १४ १) “यथाऋतुरसिन् लोके पुरुषो भवति, नथेत प्रेत्य भवति” इति विशेषरचनादपहतपाप्मत्वाद्याकार एवानुसंधातव्य इत्यवगम्यते । मैत्रम्, (माध्य अग्नि १० १२) “त यथायथोपासते” इत्युपासविषयत्वात् तस्य ।

यने इति भविष्यन्कारानुसंधानस्यानावश्यकत्व प्रतीयते इति ॥ अनुपस्थितासनिहितापहतपाप्मत्वादिष्वर्थावयवसाधकमत्वाप्यस्तीनि शक्यते ननु चेति । यथाकतु यत्प्रकारस्वविषयकोपास नव न तथा तद्भूगिति । तथाभवतीति जीवगतप्रकारोक्त्या यथाकतुरित्यत्र जीवमकार एव शक्य इति शक्तिराशय । यद्वा सिद्धान्त्याशयस्य निरसनान्नोद्भावनमेवम् । परिहरति नैवमिति । त यथायथोपासते तदेव भवतीति शतपथब्राह्मणे अग्निहस्त्ये । पूर्वं दक्षिणाक्षिस्थ पुरुष प्रस्तुत्य, तस्मिन् अययत्पुत्रपत्न्याऽथविशेष परिशील्य, अन्वयुप्रभृतय त यजुस्सामादिशब्दत्वेनोपासते, तत तत्तदाकारस्य तस्य परमात्मन उपासक प्रति आविर्भावो भवतीति तन्नोच्यते । उपासत इति बहुवचनात्, तमिति, तदेव भवतीति चैकवचनान्ताना न औपविषयत्वसंभव इति च परमात्मपरत्वे । अत्रूपाविशिष्टं परमात्मानमुपासते, स तेभ्यस्तत्रूपाविशिष्ट एवाविर्भवतीति तद्वाक्यार्थ । अतो जीवोपासनस्य तत्रानुक्ते तद्विद्येहापि, यथाऋतुरस्मिन्निति वाक्ये परमात्मैव विवक्षणीय । न च—तर्हि पुरुष तथा भवतीति जीवात्मन तथाभाव वचनम्, जीवपरमेष्ठान् घटते । अत इदं वाक्यं जीवविषयमेवेति—वाच्यम्, उपरि, “मन्त्रेण प्रणशरीरो आरूप” इत्यादिना तत्तदाकारविशिष्टपरमात्मोपासनस्य, एतमित प्रेत्याभिसम्भितास्तीति तथाभिधत्तपाप्मनुसंधानस्य चैव कथ्यमानतया यथाकतुवाच्यस्य च तदर्थमेव प्रवृत्ततया जीवविषयकत्वात् नो गत् । तर्हि प्रेत्य भवतीति प्रायणसमानकर्तृकं तथाभवन कथ्यमुच्यते इति चेत्—शतपथे तत्र, “तस्मादेतमेवित् सर्वं रतेऽप्यसीन । सर्वं हैतद्वचति । सर्वं हैनमेतद्भूत्वाऽवति” इति उपासितप्रकारैर्विशिष्टं सन् परमात्मा रक्षतीति जीवपरमेष्ठान् कथनात्, एतमित प्रेत्याभिसम्भितास्तीति वक्ष्यमाणमनुसृत्य च भवतीत्यस्य सोऽप्यगमूधान्वर्थपरत्वं न तद्व्यम् उपसर्गस्य चोक्तत्वात् । अत तथाभवति तथाविषयमिदं भवति अनुभवतीत्यर्थः । अत एव सिद्धान्ते भाष्यम्, “यथोपासनमेव हि प्राप्ति श्रूयते” इति । अथवा यादृशप्राप्ति मन्त्रमकारकोपासनवान्, तादृशप्राप्तिमान् भवतीत्यर्थः । सर्वथा वाक्यमिदं परविषयम्, न तु जीवविषयकमिति पूर्यणी । आत्मन शरीरे वत्मानत्वात् एतत्कालिकाकारमेवानुसंधेयमेके (पञ्चाग्निविद्याविद) अग्निप्रकृतीनि सूत्रार्थः ।

जुगुप्सोत्पाप्मानाय पञ्चाग्निविद्याया गतागतादिवर्णनेऽपि न, तेनैवाकारेणानुसंधेय आत्मेति तत्र विहितम् । “तद् य एव हि” इत्यत्र तत्पदेन प्रजापतिवाक्योक्तापहतपाप्मत्वा विशिष्टस्यैव विवक्षा । इत्यभिव्यक्त्यं च पञ्चाम्यनुगमनतया पृष्टि रिलक्षणमित्यर्थः । तत्कृत्याद्यो न परमात्ममात्रविषय, किंतु जीवविषयेऽपि । यथाकतुरित्यस्य हि उपास्यसर्वविषयकत्वं स्वरसिद्धम्, तथा भवतीति वचनाच्चोपासिताद्य प्राधिकालेऽस्तीति सिद्धम् । तत्रोपासितानाकारादस्य आकारो न प्राप्यत इति वा उपासित आकार प्राप्यत एवमिति वाऽथ इति विमर्शे, का पयगुणविशिष्टाऽनुसंधान एव उपासितानुपासितसर्वगुणविशिष्ट

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वाच्च तूपलब्धिश्चत् । ३ । ३ । ५२ ॥

न त्वेतदस्ति—यत् ज्ञातृत्वाद्याकार एवानुसंधेय इति । अस्याऽऽत्मनः संमाग्दशायाः मोक्षदशायां यो व्यतिरेकः सोऽपहतपाप्मत्वादिदोऽनुसंधेयः ; अस्य मोक्षदशायां यादृशं रूपम्, तादृश्य एवोपासनवेलायामात्मोऽनुसंधेय इत्यर्थः । कुतः ? 'डावभाविन्' न हू पापत्तेः । " यथाऋतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति ", (सुदृगलोप. ३) " तं यथायथोपासते, तथै (दे ?) व भवति " इति यथोपासनमेव हि प्राप्तिः श्रयते । न च परस्वरूपमात्रविषयमेवेदमिति वक्तुं शक्यते ; प्रत्यगात्मनोऽप्युपास्यभूतपरब्रह्मशरीरतया

तत्प्राप्तेर्निर्विवादतयाऽन्ययोग्यवच्छेदरूपप्रथमार्थयोगात् अयोग्यवच्छेद एव स्वीकारः । एतच्च त यथायथोपासते इत्यनेन—परमात्मानं मनोमयत्वात्प्रकल्याणगुणवत्त्वेन, अनुभूयमानमामारिककर्तृत्वमोक्ष-त्वतदौपयिककर्मपरवशत्वादिविशिष्टजीवशरीरकत्वरूपप्रकारवत्तया चोपासते चेत्-स तेभ्यः तत्प्रकारवान् भवत्येवेत्युक्तौ सांसारिकाकारोऽपि प्राप्तिकालेऽनुष्ठित स्यादिति कथमयं मोक्ष । सत्यकामः सत्य-संकरूप इत्येतदवगम्यस्वामाधिककर्तृत्वमोक्षत्वात्प्रकृतं तु नेदानीमनुभूयमानम् । एवन्मृतकर्मपारवश्यप्रत्यनी-कमपहतपाप्मत्वादिर्कं संसारिकज्ञानृत्वादिविलक्षणं सत्यकामत्वाच्चि चोपास्यते चेत्—तत्प्राप्तिर्भवत्येवेति सर्वं समझसं स्यात् । एवमप्राप्य आकारो नानुसंधेय इत्यस्य तत्कृतुवचनार्थत्वादेव दृष्टिरूपोपासनाना मोक्षाहेतुत्वम् ; कल्पिताकारस्याप्राप्त्वात् । एवञ्च तत्कृतुन्यायो न दृष्टिविषयकः, मोक्षाद्यर्थत्वा-र्थोपासनविषयकश्चेति सिद्धयति । मोक्षार्थोपासनसामान्यस्य तत्त्वविषयकतया, तत्र यस्मिन् यस्मिन्नेव यस्य-यस्याशस्य यथा मानमस्ति. तत्तदशः तथा तत्तदशवान् भवति फलप्राप्तिकाले इत्यत्यार्थत्वेतो निष्पन्न-त्वात्, ब्रह्मणि तत्प्रकारभूतचिदादौ चोपासनकाले भासमानैः सर्वैराकारैः तथैव प्राप्तिकालेऽपि भाव्य-यतः, तत औपाधिककारा नोपास्या इत्यवगमितं भवति । एवमभिसंधाय सिद्धान्तमाह व्यतिरेक इति सूत्रेण । औचित्यात् सूत्रे न तु इत्यस्य प्रथमं योजनम् । औपादिकाकार इति निषेध्यमध्याहार्यम् । स नोपास्यः ; किन्तु तद्भवतिरेक उपास्य इत्यर्थः । तद्भावभावित्वात् ; व्यतिरेकस्य भावित्वादि-त्यर्थः । नन्वभावित्वाकारस्यापि भावित्वमिति स्थिते कथं तद्भावभावित्वादित्युच्यते इति चेत्—तद्भावे तद्भावनाया तद्विपरीतौपादिकाकारामावनाया भावित्वादित्यल्ल तात्पर्यात् । अथवा तद्भावभावित्वा-दित्यस्य न तु इत्यनेनान्वयः । व्यतिरेक एवानुसंधेयः, न त्वौपादिकाकारः तद्भावे औपादिकाकारानु-संधाने तस्य भावित्वात् स्थित्यापत्तेरित्यर्थः । पूर्वयोजनाया, तद्भावभावित्वात् तद्भावापत्तेरिति भाष्यस्य व्यतिरेकात्मकरूपलाभस्य तद्भावनाभावित्वादित्यर्थः । द्वितीययोजनाया तद्भावभावित्वादित्यस्य तद्भावापत्तेरिति व्याख्यायाम् । पञ्चम्यन्तम् । तद्भावेति पदमौपाधिकरूपपरम्, तत्प्रसंगादित्यर्थः ।

तदेव भवतीति श्रुतिवाक्यपाठो भाष्ये इतरभाष्य इव युक्तः, अतपथे तथैव सत्त्वात् । तथैव भवतीति पाठे तु युद्धलोपनिषत्पाठ इति मन्तव्यम् । तलोपनिषदि उपरि अहमस्मीत्यनुसंधान-

उपासकोऽग्निनिक्षिप्तत्वात् । अतः प्रजापतिराज्याग्नितापहनपाप्मनादिगुणप्रत्यगात्मशरीरपर-
मात्मोपासनस्य तथारूपमत्र प्राप्यमिच्छुक्तं भवति । अत एव (अग्नि १ १० ६) "एव ननु

वचनात् तदुपनिषत्प्रहणं नीवामपरत्वमपि स्तुतचनस्य तदुपासनि ननुदाहरणमिति भाव्यम् ।
पूर्वपक्षगतं 'त यथा यथा इति वाच्यं तु प्रापयानमत्र प्रसिद्धं भवितुमिति । उपासको-
ग्निनिक्षिप्तत्वात् । अत्र विचार्यम्—प्रत्यगात्मना चानागतगुणमुपासनं प्रथममिति । तेन
तत्रव्येकत्वे सिद्धे तन्मत्तद्विष्टपरमात्मोपासनं भवति । तत्र त्रितीयस्य तदोदितिक्षेपः ।
एवञ्च प्रथमापासनस्य स्वरूपवत्त्वमपि प्रापयानं प्रापयन्त्याऽनुसंधानं नो दोषः ।
तस्य केवलत्वात्बलेनमात्रार्थतया गीषाधिकारकारणत्वात् वाचकाभावात् तस्यापि पारमार्थिकत्वात्
इति चेत्—उच्यते । मुमुक्षुणा भोगं यद्रूपमाप्तिरित्यनं तद्रूपं प्रापयन्त्या सत्त्वनं, गीषा-
धिकारकारणस्य च मुमुक्षुसत्त्वेन, तद्रूपविष्टपरमात्मोपासनस्यैव नित्ययोग यत्तच्चत्वे तद्रूपदि-
दृक्षायाश्चानुसंधानं प्रवहन्त्या तद्रूपेणोपासनं विहायगीषाधिकारोपासने नो नाम प्रवहति । अनु-
पस्थितत्वे हि तदुपासनाया असंभवः । अत एव अनिदित्वाद्यमवाकार उपास्य इति पूर्वपक्षयुक्तमयुक्तम्,
उपस्थित्यविशेष एतत् इष्टत्वमैव विनिगमकत्वात् । पञ्चराशिणः पञ्चदशाभाष्यनुसंधानस्य सत्त्वनानु-
पस्थितेर्नैव प्रसक्तिः । अन्तरङ्गत्वाच्च । अत एव चानागतगुणमुपासनपरं प्रजापतिवाक्ये, अपहृत-
पाप्मेत्याद्याकाराणामेयोक्तिः ॥ ननु प्रजापतिवाक्यं ज्ञानयोगपरमिति कुतः । दहरविद्यापरमेव स्यात् ।
दहरविद्यायाः परमात्मनो विषयत्वं पूर्वभागे प्रतिपादितम्, अथ प्रजापतिवाक्ये परमात्मविशेषणतयोपास-
जीवस्वरूपमुपपाद्यते । अतः कृत्स्नसैकैकोपासनस्यादेव, एतदुपासनफलन्याऽपि, परं ज्योतिरुपसंघेत्याद्य-
पन्यासः । अन्यथा क्षत्रिफलस्वाङ्के निर्देश इति महान् क्लेशः स्यादिति चेत्—उच्यते—प्रजापति-
वाक्यात् पूर्वं दहरविद्यासमाप्तिद्योतकपत्राभ्याससत्त्वात् नास्य दहरविद्याविषयकत्वम् । न च जीवात्मा
दहरविद्यामात्रे परमात्मविशेषणतयोपास्य, सर्वत्रैव तत्संमते । एवञ्चानुपस्थितसर्वविद्याकथनमत्रेत्येत-
पेक्षया सर्वपरविद्याज्ञानयोगपरत्वमेव युक्तम् । प्रथमयोगत्यागे मानामावाच्यं । न चाङ्गिफलवचनानुप-
पत्तिः, अपहृतपाप्मत्वादि सत्यफलत्वात्सर्वगुणविशिष्टत्वात्बलेकत्वे जातेऽपि तदाविर्भावः कदेत्य-
पेक्षायाम्, परं ज्योतिरुपसंघेत्येव स्वेन रूपेणाभित्यजो ज्ञानादि-उदयसत्यकामत्वसत्यक्षेकत्वसत्त्वको-
भवतीत्युपपादनाय तदुक्तेरवश्यमास्तव्यात् ॥ तर्ह्यधिकरणमित्यपि ज्ञानयोगचिन्त्याकारविचारपरमेव किं
न स्यादिति न वाच्यम्—युक्ते तद्वाच्यभाषित्वात्प्रति प्रयोगात् तत्कृतुवाक्यविचारसत्त्वात् विवक्षितत्वावग-
मात् जीवात्मोपासनमात्रेण तदुद्दर्शनिर्वाणामावात्, तत्र वाक्ये त्वमिति परमात्मानं विना जीवमात्रप्रहणा-
योगाच्च परविद्यान्तर्गतजीवानुसंधानपकारस्यैवात्तं चिन्त्यत्वात् । तत्र त्वमिति पदस्यैव जीवशरीरकपरमात्मे-
स्यर्था वा, तथाशब्देन जीवशरीरकत्वस्यापि विवक्षा वेत्यन्येदेतत् । शतपथे पूर्वमादित्यमण्डलस्याप्यङ्ग-
प्रस्तावात् त्वमित्यनेन तत्र सन्तमित्येताभेदावगम्यत इति चेत्—तर्हि तथाशब्द एवैतद्विवक्षाऽस्तु । प्रत्य-
गात्मशरीरपरमात्मोपासनस्य तथारूपमेवेति भाष्यञ्च यथाशाब्दे तद्विवक्षां गमयेत् । एवंकतुरिति

हृद्यं लोके प्रेत्याभिसंभवति" इत्युच्यते । तस्मात् प्रत्यगात्मा प्राप्याक्ता एवानुमंथयः । उपल-
ब्धिवत् । यथा ब्रह्मोपलब्धिर्विहिता यथावस्थितब्रह्मास्वरूपविषया, तथा आत्मोपलब्धिश्चरि-
यथावस्थितात्मस्वरूपविषयेत्यर्थः । कर्मसु आत्मस्वरूपानुमंथानं न कर्माङ्गम् ; (यजु. २-५-५)
"यजेत स्वर्गकामः" इति कर्मानुष्ठानमेव हि फलाय चोच्यते । देहानिरीक्तज्ञातृत्वाद्याकारात्मा-
वगतिः कालान्तरभाविकलसाधनकर्माधिकारार्थंति तावन्मात्रमेव तत्राप्रोक्षितमिति न किञ्चिद-
पहीनम् ॥ ५२ ॥ इति शरीरिभावाधिकरणम् ॥ २१ ॥

१०४. अज्ञावबद्धाधिकरणम् ३-३-२२ ॥

अज्ञावबद्धास्तु न शास्त्रासु हि प्रतिवेदम् । ३ । ३ । ५३ ॥

च वाक्यान्तरमुपासत् । तत्रैवोपरि, एष मे आत्मेति वाक्यादपि प्रत्यात्मानन्तर्भावित्वं विधेयकोटिगम-
सीयत् इति यथाशब्दे तद्विवक्षा युक्ता । वस्तुतः, ते यथायथेति वाक्ये तमिति परमात्मग्रहणेऽपि तस्य
विशेष्यत्वमेवेति न नियमः । पश्चाद्विधियाया अपि ग्राह्यत्वात् । अतो विषयत्वं द्वितीयार्थः । परमात्म-
विषयकमुपासनं यद्यदंशे यद्यदंशसंसर्गाविगाहि, तत्तदंशसहिततत्तदंशं प्राप्तावस्तीत्येव तदर्थं इति ।
एवंकृतुः एतद्रूपविशिष्टोपासनवान् ।

ननु नतूपलब्धिर्बुद्धिर्दिति यथापाठमेवान्विसं भवतु । तेन गका काचित् परिह्रियते । केति-
चेत्—यथा ब्रह्मोपासनं तद्रतज्ञातृत्व-कर्तृत्व-लीलादिरसमोक्तृत्व इन्द्रादिशरीरकत्व-नानाविधावतारपरि-
भ्रमणादिसर्वविषयकम्, तथा जीवोपासनमपि स्यादित्येवेत्तत्वात् । तत्रोच्यते, न तूपलब्धिर्बुद्धिर्दिति । तस्य
तेषामंशानां दिव्यत्वाद्बुद्धत्वात् प्राप्यत्वाद्दुपासनं युज्यते, नास्य ; औपाधिकत्वेन हेतुत्वादेपामप्राप्यत्वा-
दिति तदर्थं इति चेत्—अस्तु कामम्—पूर्वपक्षस्य कात्स्न्येन लण्डनपर पदमत्तापेक्षितम् । तत्र न तु इत्यस्य
योजनं युज्यते एव यथाशाङ्करम् । तदधिकरणरचनाप्रकारस्त्वन्य इत्यन्यदेतत् । तद्भावाभावित्वादिति
तस्मिन् पाठः । औपाधिकाकाराणां मुक्तावभासित्वात् व्यतिरेके ण्योपास्य इत्यर्थस्तदापि सुबन् एव ।

ननु शुद्धस्वरूपज्ञानं कर्माकारणमप्यपेक्षितमस्तु ; नेत्याह कर्मस्त्विति । न हि इदमिदं ज्ञात्वा कुर्वी
दितिकिञ्चिद् विधिरस्ति । 'न ह्यविद्वान् अधिकृतोऽस्ती'ति न्यायेन यावज्ज्ञानमपेक्षितम्, तावदेवेत्येते ;
न स्वर्थमन्यदपि । ज्ञानस्य हृद्यविधेयैवोपयोगात् । 'तार्किकादिपक्षवैलक्षण्येन सिद्धान्तिसंमतमोक्षस्वरूपे
उपायानुष्ठानोपयोगितयाऽवश्यज्ञेये तत्र निरन्तरपरमात्मज्ञोपलब्धेः क्लेशवहल्यसंशयापनोदनाय सत्यकाम-
त्वसत्यसंकल्पत्वापहतपाप्मत्वाद्यनुत्तथानुभावस्यकञ्चेति तत्रैवोपासनं प्रजापतिवाक्यावगतं नाकाण्डेऽन्यथ-
यित्तु युक्तमिति भावः । ननु ज्ञानयोगे अपहतपाप्मत्वाद्यनुत्तथानुभावेऽपि भक्तियोगे स्वाभ्युत्थितत्वमात्रमुपा-
स्याकारोऽस्तु, न तु गुणाद्यकर्मपीति चेत्—न ; आत्मावलोकनात् पश्चादेव भक्तियोगस्य क्रियमाणतया
स्वेत्तरूपेणात्मानमवलोकितवतः पुंसः तदन्तरात्मत्वानुसंधानकाले तद्रूपे न भासत इति साधयित्तुमशक्य-
त्वात् । इदमभिप्रेत्याह न किञ्चिदपहीनमिति ॥ ५२ ॥

यथा परविद्या सर्वाऽपि शुद्धजीवविपयिणी, तथा सर्वशाखागतोद्गीहादिरपि किञ्चि-

व्यवतिष्ठेरन्निति । कुतः ? “उद्गीथमुपासीत” इति सामान्येनोद्गीथसंन्यतया श्रुतायाः सखास्येव शाखायां स्वरविशेषयुक्तस्योद्गीथविशेषस्य संनिधानात् तस्मिन्नेव विशेषे पर्यवसानं युक्तमिति । एवमाद्यास्तास्वेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन्निति ॥ एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—अज्ञावबद्धास्तु— इति । तुसब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न ह्युद्गीथावज्ञावबद्धा उपासनाः तास्वेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन् ; अपितु प्रतिवेदं संबन्धेरन् ; सर्वासु शाखास्वित्यर्थः । हिशब्दो हेतौ । यस्मात् श्रुत्यै- नोद्गीथावज्ञावबद्धाः—तस्मात् यत्रोद्गीथादयः, तत्र सर्वत्र संबन्धेरन् । यद्यपि स्वरभेदे- नोद्गीथव्यक्तयो भिद्यन्ते—तथापि सामान्येनोद्गीथश्रुत्या सर्वा व्यक्तयः संनिहिता इति न क्वचिद्व्यवस्थायां प्रमाणमस्ति । सर्वज्ञास्वाप्रत्ययन्यायेन च सर्वासु शाखासु क्रतुरेकः । अतः सर्वासु शाखास्वेकस्य क्रतोः संनिधानात् कृत्वङ्गभृतोद्गीथादयोऽपि संनिहिता इति नैकस्य संनिधिविशेषोऽस्तीति न व्यवस्था ॥ ५३ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः । ३ । ३ । ५४ ॥

प्रतिवेदमित्युक्त्याः ऋग्वेदादिषु सर्वैक्यार्थः प्रतीयते । उद्गीथस्तु सामवेदमात्रगत इति तदनुरोधेन सर्वासु शाखास्वित्युक्तम् । अग्निविषये तु प्रतिवेदमिति घटते । सर्वासु शाखास्वित्यर्थः सर्वानुगतः । सामान्ये- नोद्गीथश्रुत्येत्थेनानुगतार्थवाचित्वमुक्तम् । अननुगतार्थकरवेऽपि साधारण्यमाह सर्वशास्वेति ।

ननु सर्वाङ्गोपसंहारस्यैव सर्वशाखाप्रत्ययन्यायलभ्यत्वात् एकशाखापठितमन्त्रादीनां शाखान्तरे प्रथानैक्यानुरोधेन ग्रहणं युज्यते, न त्वेतदुपासनानाम्, अनङ्गत्वात् सतन्त्रफलार्थत्वादित्यत्राह मन्त्रादिवदिति । यद्यप्यस्त वैषम्यम्, अत एव तन्नशासिद्धनिदमिति नोच्यते, किंतु सर्वग्रहणे विरोधो नास्ति । शेषशेषिभावभावेऽपि उपासनेषु क्रतुपञ्जीवित्वस्य वर्तमानत्वात् । दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यादौ दध्यादेः सिद्धतया व्यापारावेशमन्तरेण फलहेतुत्वायोगात् होमाविक्रियोपजीव्यते । तद्- दिहाभावेऽपि उपासनानां क्रियारूपतया यागादेरिव त्वयं फलहेतुत्वसंभवेऽपि तेषां विषयापेक्षायामुद्गी- थावन्वये कृते यागादेर्द्रव्यादिवत् उद्गीथादेरुपासनाङ्गत्वे प्राप्ते, प्रागेवाव्यभिचरितकृतसंबन्धादिना कृत्वङ्ग- त्वेनावधारितस्य तस्य नैतदङ्गत्वम् नतरामुद्गीथादिप्रशोभकत्वम् इति कृत्वर्थतया प्राप्तोद्गीथग्रहणेनैवोपासन- विधीनां चारितार्थम् । अत एव कृतुफलप्रतिबन्धरूपफलान्वयोऽपि घटते । उपासनानां कृतुमध्यनि- विष्टत्वे लिङ्गदर्शनाच्च । एवञ्च सर्वेऽप्युद्गीथाः कृत्वर्था उपजीव्यन्ते । अत एवोपजीव्यत्वादाश्रयशब्द- व्यवहारार्थमुद्गीथादीनाम् । पृथक्फलमंत्रभावे यत् स्वयमुद्देश्यं भवेत्, तस्य पृथक्फलश्रवणात् तत्साध- नायोपजीव्यत्वमेवाऽऽश्रयत्वमिति । यत्र तु होमरूपव्यापाराविष्टेन दध्नेन्द्रियं भावयेदिति दधिनिष्ठफल- करणतानिर्वर्तकत्वरूपोपकारकत्वं होमस्येव इहोद्गीथस्योपासनोपकारकत्वम्, तदाऽपि द्विविद्विद्वन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादौ सर्वशाखोक्तयज्ञदानादिग्रहणवत् अनारभ्याधीतत्वादविशेषात् सर्वोद्गीथग्रहणमेवेति न संकोचमसक्तिः । एव तत्तदुद्गीथसाध्यक्रतोन्ततस्तत्र शाखायां भिन्नत्वेऽपि अविशेषेण सर्वोद्गीथश्रयकत्वे- ऽयमते तद्द्वारा सर्वकृत्वन्वयात् सर्वशाखान्वय उपासनानामक्षत एवेत्यपि ध्येयम् ।

वाञ्छन्द्वाथे । आदिशब्दन जाति गुण मद्रथा सादृश्य वम द्रव्य कर्माणि गृह्यन्त , यथा मन्त्रादीनामङ्कशास्त्रास्त्रातानामपि शिषिण ऋतो मवशास्त्रास्त्रात्वेन यथायथ श्रुत्यादिभि सवामु शास्त्रामु त्रिनियोगो न विरुध्यत, तद्दिहाप्यविरोधः ॥ ५४ ॥

इति अज्ञावयदाधिकरणम् ॥ २२ ॥

१०५ भूम्यायस्त्वाधिकरणम् ३ ३ २३ ॥

भूमन् ऋतुत्रय्यायस्त्व तथा हि दर्शयति । ३ । ३ । ५५ ॥

(छा ५ ११ १) “ प्राचीनशाल आपमन्यव ” इत्यारभ्य वैधानरयिया आम्नाता । तत्र वैधानर परमात्मा त्रैलोक्यशरीर उपास्य ध्रुत स्वलाभादित्यगव्याकाशापृथिव्यनयन । तत्र च द्यौर्मूर्धा, आदित्यश्वधु, वायु प्राण, आराश मन्त्र — मध्यकाय इत्यथ —, आपो वस्ति, पृथिवी पादौ इत्यन्यवविशया । तत्र सशय — त्रिमस्य त्रैलोक्यशरीरस्य व्यस्तस्योपासन कतन्यम्, उन व्यस्तस्य ममस्तस्य च, अथ समस्तस्यैवति । किं युक्तम् ?

व्यस्तस्येति । कुत ? उपक्रम व्यस्तोपामनोपदेशात् । तथा ह्युपदिश्यत— आपमन्यवादय किलोहालङ्कारा ककयमध्यपविभ्रुपसय, “ आत्मानमवम वैधानर सप्रत्यक्ष्यपि, तमेव नो ब्रूहि ” इति प्रप्रच्छु । स च तस्य प्रत्येय स्योपासान् ध्रुपमृतीन् उक्तवद्रुयो मूर्धादिषु व्यस्तेपूपासन तत्रतत्र फल चोक्तान्, “ अच्यन्नम्, पश्यति प्रियम्, भवत्यस्य ब्रह्मवर्षस कुले, य एतमेवमात्मान वैधानरमुपास्ते, मूर्धा त्वेव आत्मान ” इति । “ एष वै सुतेजा आत्मा वैधानर ” इत्यादिना तेपूतेपूपासनेपूपास्यस्य वैधानरत्त्व चाह । अतो

मन्त्र अमे वेहोर्त्वेरित्यथ सामवेदे पठित यनुर्वेदे गृहीत (३ ३ ३३) जाति औदुम्बर कुशा इति कुशामु उदुम्बरवाति । (३ ३ २६) गुण तैत्तिरीयदहरत्रिधायां छान्दोग्योक्तसत्यकाम स्वादि । संख्या, ‘विरात्मपन्नमिहोत्त जुहोनि’ इति अमिहोत्तहोमे एकाशाब्दोक्तं दशसंख्यवम् । सादृश्य पुरोडाशे अशक्षाकार, अमे श्येनाकार इति । क्रम देवच्छन्दासि पूर्वमित्युक्त (३ ३ २६) । द्रव्यं पय मृष्टि अमिहोत्ते । क्रम पञ्च प्रयाजा एकत्त विहिता । तसिद्वक्त्कारेण, ‘ऋत्वो वै प्रयाजा ’ इति स्तुत्या तेपा होमदेशैक्यमन्यलोच्यते इति, तथा वैधानरविद्यायाममिरहस्ये अन्यलोकमाप्नामिहोत्तस्य ग्रहणमिति । एवमेकशास्त्रगतस्य शास्त्रान्तरे ग्रहणसकलं सर्वत परिशीलनीयम् । तद्दिहाप्यविरोध इति । एकलोकस्योपासनस्यान्यत्र ग्रहणे विरोधो नास्तीति । तथाच पूर्वसूत्रे श्रुत्या सनिषेर्विरोधेऽपि श्रुतिप्रक्षिप्त्युक्तम् । इदानीं तु एतच्छास्त्रानुक्ततथा संनिध्यमावो यथा न विरोधाय, तथा मन्त्रादेरुपासनस्य चाकृत्वा नृत्तवृत्तैरप्यमपि न विरोधावेत्युच्यते । अथवा गुणोपसंहारेण मन्त्रादेरिव सर्वत सर्वोद्गीयोपस्थिते- सन्वात् संनिधिरप्यस्तीति श्रुतिसंनिध्योरविरोधश्चेत्युच्यते ॥

पूर्वाधिकरणे उद्गीथपदस्य विविधोद्गीथपरत्ववत् वैधानरदिवेति नान्न व्यस्तसमस्तसमस्तवैधानरो- पासनवाचित्वमस्तिवति शक्या संगति । पूर्वविचारिते उद्गीथे व्यस्तसमस्तस्यैविविधस्योपस्थितत्वात्

व्यस्तस्योपासनं कर्तव्यम् । परत्र, “यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानर-
मुपास्ते” इति, द्युप्रभृतिप्रदेशावच्छिन्नमात्रे वैश्वानरे उक्तस्य मूर्धाद्युपासनस्य समासेनोप-
संहारः इत्यवगन्तव्यम् ।

अपर आह—एवमेव समस्तस्याप्युपासनं कार्यमिति ; पृथक्फलनिर्देशात्, “यस्त्वेत-
मेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्म-
स्वन्नमति” इति । न चैतावता वाक्यभेदः ; यथा—भूमविद्योपक्रमे नामाद्युपासनं तत्त-
त्फलञ्चामिधाय, (छा. ७-१६) “एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति” इत्यादिना
भूमविद्यामुपदिश्य, (छा. ७-२५-२) “स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति”
इति तत्फलञ्च व्यपदिशति ; तत्र—भूमविद्यापरत्वेऽपि वाक्यस्य नामाद्यवान्तरोपासनं
तत्तत्फलं चाङ्गीक्रियते—तथा इहापीति—

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—भूमो ज्यायस्त्वमिति । भूमः—विपुलस्य=समस्तस्यैव ज्याय-
स्त्वं प्रामाणिकत्वमित्यर्थः ; एकवाक्यत्वावगतेः । तथा हि, “प्राचीनशाल औपमन्यवः”
इत्युपक्रम्य—“उद्दालको ह वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमच्येति, तं
हन्ताभ्यागच्छाम” इति वैश्वानरात्मबुद्ध्युत्सया औपमन्यवादयः पञ्च महर्षयः तद्ब्रह्मालकमुपेत्य,
तत्र वैश्वानरात्मवेदिनमलममानाः तेन च सहाश्वपतिं केकर्यं वैश्वानरात्मवेदिनमुपसङ्गम्य,
“आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यच्येधि, तमेव नो ब्रूहि” इति पृष्ट्वा, तत्सकाशात् परमात्मानं
वैश्वानरं स्वर्लोकादिपृथिन्यन्तशरीरमुपास्यमवगम्य, तत्फलं च सर्वलोकसर्वभूतसर्वात्मगतान्भ-
भूतप्रशानुभवमवगतवन्त इत्युपसंहारतो वाक्यस्यैकत्वमवगम्यते । एवमेकवाक्यत्वेऽवगते सति
अवयवविशेषेषूपोपास्तिवचनं फलनिर्देशश्च समस्तोपासनैकदेशानुवादमात्रमिति निश्चीयते ।
ऋतुवत्—यथा (यजु. २-२-५) “वैश्वानरं द्वादशकपाल निर्वपेत् पुत्रे जाते” इति विहित-

तद्वत् वैश्वानरविद्यायामपि स्वादिति टीकोकरीत्या वा । परत्र—उपास्ते इतीति, इत्ययमित्यर्थः ।

वाक्यभेदः पषट्स्थेकार्थपर्यवसायित्वाभावः । अनेकोकावपि तल्लैकं मुख्यमिति न दोष इति
भाव । भूमरदस्य ब्रह्मत्वमर्थः । तच्च दैपुल्यम् । प्रकृते समस्तस्वरूपलक्षणकार्थग्रहणम् । समस्तत्वस्य
प्रामाणिकत्वमित्यर्थवर्धनेऽपि न दोषः—अथापि लक्षणाया प्रासाया धर्मिपर्यन्तलक्षणैवास्त्वित्याशयेन भाष्ये
तथोक्तिः । बहुस्वं वैपुल्यं पदार्थोपचयः स्वर्लोकादित्यादिसर्वाशसंघातः ; अवयवसंघात एवावयवी ।
एवं ज्यायस्त्वपदमपि लक्षणिकम् । सूत्रे एव क्लिष्टपदप्रयोगः कुत इति चेत्—अर्थान्तराविष्करणाय ।
भूमविद्याया वैश्वानरविद्यायाश्चैवमवान्तरोपासनतत्फलवर्णनाशे साम्येऽपि भूमः भूमविद्यापेक्षया वैश्वानर-
विद्यायाः ज्यायस्त्वं व्यस्तोपासननिन्दनादिरूपं पृथगुपासनाभावसाधकयुक्तिवैशिष्ट्यमस्ति । अतः
ऋतुवाक्य इवातैकविद्यापरत्वमित्यर्थान्तरं विवक्षितम् । अत एव भाष्ये इह भूमविद्याप्रस्तावः । संप्रति
सम्यक्तया । उपासनैकदेशेति । इदं फलैकदेशस्याप्युपलक्षणम् । वैश्वानरमिति । “यद्यथाकपालो

वाञ्छन्द्वाथै । आदिशब्देन जाति गुण-मङ्गला सादृश्यं च द्रव्य कर्माणि गृह्यन्ते , यथा मन्त्रादीनामवैकल्यास्वास्वाग्नातानामपि शोण क्रतो सवशात्वास्वेकत्वन यथायथ श्रुत्यादिभिः सवासु शास्त्रासु विनियोगो न विरुध्यते, तद्दिहाप्यविरोधः ॥ ५४ ॥

इति अज्ञावयदाधिकरणम् ॥ २२ ॥

१०५ मूमग्यायस्त्वाधिकरणम् ३३-२३ ॥

भूमन् ऋतुवज्ज्यायस्त्व तथा हि दर्शयति । ३ । ३ । ५५ ॥

(छा ५ ११ १) " प्राचीनशाल औपमन्यव " इत्यारम्य वैश्वानरविद्या आम्नाता । तत्र वैश्वानरः परमात्मा त्रैलोक्यशरीर उपास्य भुत स्वर्लोकैर्दित्यवाय्वाकाशापृथिव्यवयवः । तत्र च द्यौर्मूर्धा, आदित्यश्क्षु, वायु प्राण, आकाश सदेह — मध्यकाय इत्यर्थ — आपो बस्ति, पृथिवी पादौ-इत्यवयवविशेषा । तत्र सशय — किमस्य त्रैलोक्यशरीरस्य व्यस्तस्योपासनं कृतव्यम्, उत व्यस्तस्य समस्तस्य च, अथ समस्तस्यैवेति । किं युक्तम् ?

व्यस्तस्येति । कुत ? उपक्रमे व्यस्तोपासनोपदेशात् । तथा ह्युपदिश्यते—औपमन्यवादयः किलोद्दालकपट्टा केकयमथपतिष्ठपसय, " आत्मानमेवेम वैश्वानर सप्रत्यध्येषि, तमेव नो ब्रूहि " इति प्रप्रच्छु । स च तेभ्यः प्रत्येकं स्वोपाखान् द्युप्रमृतीन् उक्तवद्भ्यो मूर्धादिषु व्यस्तोपासनं तत्रतत्र फलं चोक्तवान्, " अच्यम्, पश्यति प्रियम्, भवत्यस्य ब्रह्मवचस कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, मूर्धा त्वेष आत्मन " इति । " एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानर " इत्यादिना तेषुतेषुपासनेषुपास्यस्य वैश्वानरत्वं चाह । अतो

मन्त्रं अग्ने वेर्होत्वेरित्यथ सामवेदे पठितं यजुर्वेदे गृहीतं (३ ३ ३३) जातिं जौदुमर्धं कुशा इति कुशासु उदुम्बरजाति । (३ ३ २६) गुणं तैत्तिरीयदहरविद्याया छान्दोग्योक्तसत्यकामत्वादि । संख्या, ' विराट्मपन्नमिहोत्तं जुहोनि ' इति अग्निहोतृहोमे एकाशालोकं दशसंख्यं चम् । सादृश्यं पुरोडाशो अश्वशफाकार, अग्ने इयेनाकार इति । क्रमं देवच्छन्दासि पूर्वमित्युक्तं (३ ३ २६) । द्रव्यं पय मश्रुति अग्निहोतृत्वे । क्रमं पञ्च प्रयज्ञा एकत्वं विहितं । तस्मिन्नेककारेण, ' ऋतवो वै प्रयाजा ' इति स्तुत्या तेषां होमदेशैश्चैवमन्त्रोच्यते इति, तथा वैश्वानरविद्यायामग्निहोतृस्य अन्यलोकप्रमाणमग्निहोतृत्वमग्रहणमिति । एवमेकशालागतस्य शास्त्रान्तरे अग्रहणस्थलं सर्वत्र परिशीलनीयम् । तद्दिहाप्यविरोध इति । एकलोकत्वोपासनस्यान्यत्र अग्रहणे विरोधो नास्तीति । तथाच पूर्वसूत्रे श्रुत्या सन्निधेर्विरोधेऽपि श्रुतिप्रामेय्युक्तम् । इदानीं तु एतच्छास्त्रानुक्ततया सन्निध्यभावो यथा न विरोधात्, तथा मन्त्रादेरुपासनस्य चाज्ञत्वात् नृत्नत्वं तेषामपि न विरोधात्स्युच्यते । अथवा गुणोपसहारेण मन्त्रादेरिव सर्वत्र सर्वोद्गीर्णोपस्थिते-सत्त्वात् सन्निधिरप्यस्तीति श्रुतिसन्निध्योरविरोधस्युच्यते ॥

पूर्वाधिकरणे उद्गीर्णपदस्य त्रिविधोद्गीर्णपरत्वत्वं वैश्वानरविद्येति नाम्न व्यस्तसमस्तसमस्तवैश्वानरोपासनवाचित्वमस्तिवनि शक्यं संगतिः । पूर्वविचारिते उद्गीर्णे व्यस्तसमस्तस्यैवैव्यस्तोपस्थितत्वात्

व्यस्तस्योपासनं कर्तव्यम् । परत्र, “यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानर-
मुपास्ते” इति, द्युप्रमृतिप्रदेशावच्छिन्नमात्रे वैश्वानरे उक्तस्य मूर्धाद्युपासनस्य समासेनोप-
संहारः इत्यवगन्तव्यम् ।

अपर आह—एत्रमेव समस्तस्याप्युपासनं कार्यमिति ; पृथक्फलनिर्देशात्, “यस्त्वेत-
मेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, स सर्वंपु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्म-
स्वन्नमति” इति । न चैतावता वाक्यभेदः ; यथा—भूमविद्योपक्रमे नामाद्युपासनं तत्त-
त्फलञ्चाभिधाय, (छा. ७-१६) “एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति” इत्यादिना
भूमविद्यामुपदिश्य, (छा. ७-२५-२) “स खराद्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति”
इति तत्फलञ्च व्यपदिशति ; तत्र—भूमविद्यापरत्वेऽपि वाक्यस्य नामाद्यवान्तरोपासनं
तत्तत्फले चाङ्गीक्रियते—तथा इहापीति—

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—भूमो ज्यायस्त्वमिति । भूमः—विपुलस्य=समस्तस्यैव ज्याय-
स्त्वं प्रासाणिकत्वमित्यर्थः ; एकवाक्यत्वावगतेः । तथा हि, “प्राचीनशाल औपमन्यवः”
इत्युपक्रम्य—“उदात्तको ह वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमचेति, तं
इन्ताभ्यामच्छाम” इति वैश्वानरात्मबुद्धत्सया औपमन्यवादयः पञ्च महर्षयः तमुदात्तकमुपेत्य,
तत्र वैश्वानरात्मवेदनमलभमानाः तेन च सहाश्वपतिं केकयं वैश्वानरात्मवेदिनमुपसङ्गम्य,
“आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यक्षेपि, तमेव नो ब्रूहि” इति पृष्ट्वा, तत्सकाशात् परमात्मानं
वैश्वानरं स्वर्लोकादिपृथिव्यन्तशरीरमुपास्यमवगम्य, तत्फलं च सर्वलोकसर्वभूतसर्वात्मगतान्-
भूतत्राणानुभवमवगतवन्त इत्युपसंहारतो वाक्यस्यैकत्वमवगम्यते । एवमेकवाक्यत्वेऽवगते सति
अवयवविशेषेपूयास्तित्वचनं फलनिर्देशश्च समस्तोपासनैकदेशानुवादमात्रमिति निश्चीयते ।
कतुवत्—यथा (ब्रु. २-२-५) “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते” इति विहित-

तद्धत् वैश्वानरविद्यायामपि स्वादिति टीकोक्तीत्या वा । परत्र—उपास्ते इतीति, इत्ययमित्यर्थः ।

वाक्यभेदः प्रवृत्त्येकार्थपर्यवसायिवाभावः । अनेकोक्तायपि तत्रैकं मुख्यमिति न दोष इति
भावः । भूमयदस्य बहुत्वमर्थः । तच्च वैपुल्यम् ; प्रकृते समस्तत्वरूपलाक्षणिकाथैर्ग्रहणम् । समस्तत्वस्य
प्रासाणिकत्वमित्यर्थवर्णनेऽपि न दोषः—अथापि लक्षणाया प्राप्ताया धर्मिपर्यन्तलक्षणैवास्तित्वत्याशयेन साप्ये
तथोक्तिः । बहुत्वं वैपुल्यं यदाद्योपचयः स्वर्लोकादित्यादिसर्वांशसंघातः ; अवयवसंघात एवावयवी ।
एवं ज्यायस्त्वपदमपि लाक्षणिकम् । सूत्रे एव क्लृष्टपदप्रयोगः कुत इति चेत्—भ्रान्तिराविष्करणाय ।
भूमविद्याया वैश्वानरविद्यायाश्चैवमवान्तरोपासनतत्फलवर्णनादौ साम्येऽपि भूमः भूमदिद्यापेक्षया वैश्वानर-
विद्यायाः उपायस्त्वं स्मृतोपासननिन्दनादिरूपं पृथगुपासनाभावसाधकमुक्तिवैशिष्ट्यमस्ति । अतः
कतुवाक्य इवातैकविद्यापरत्वमित्यर्थान्तरं विवक्षितम् । अत एव भाष्ये इह भूमविद्याप्रस्तावः । संप्रति
सम्पत्तया । उपासनैकदेशेति । इदं फलैकदेशस्याप्युपलक्षणम् । वैश्वानरमिति । “यद्यथाकपालो

स्यैव क्रतुरेकदेश, "यदष्टारूपालो भवति" इत्यादिभिरनूद्यन्ते । तथा समस्तोपासन-
मेव न्याय्यम्, न व्यस्तोपासनम्, तथा हि दृश्यतीय श्रुति व्यस्तोपासने अनर्थं श्रुती,
"मूर्धा ते व्यपतिष्यत् यन्मा नागमिष्य" इति, "अन्धोऽभविष्यो यन्मा नागमिष्य"
इत्यादिका । अत इदमप्यपास्तम्, यत् नामाद्युपासनसाम्यमुक्तम् । तत्र हि नामाद्युपासने
स्वनर्थो न श्रुतः, नामाद्युपासनेभ्यो भूमोपासनस्यातिशयितफलत्व श्रुतम्, (अ ७ १६
१) "एष तु वा अतिवदति य सत्त्वातिवदति" इति । तत एव तत्र भूमविद्यापरत्वे-
ऽपि वाक्यस्य नामाद्युपासनानां सफलानां विवक्षितत्वम्, अन्यथा अतिशयितफलत्वनि-
मित्तातिवादेन भूमविद्यास्तुत्यनुपपत्तेः । अतः समस्तोपासनमेव न्याय्यम् ॥ ५५ ॥

इति भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥ २३ ॥

१०६ शब्दादिभेदाधिकरणम् ३ ३ २४ ॥

नाना शब्दादिभेदात् । ३ । ३ । ५६ ॥

इह ब्रह्मविद्या सर्वा ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षैकफला सद्ब्रह्मभूमविद्यादहरविद्योपकोसलविद्या-

भवति, गायत्र्यैवैने ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यज्ञवक्त्रकपाल, त्रिष्टुतैवास्मिन् तेजो दधाति । यद् दृशकपाल,
विराजैवास्मिन् अन्नाद्यं दधानि । यदेकादशकपाल, त्रिष्टुतैवास्मिन् इन्द्रियं दधाति । यद् द्वादशकपालो
भवति, ब्रह्मलैवास्मिन् पशून् दधाति इति पुरोडाशैकदेशकलैकदेशवचनपूर्वकम्, यस्मिन् जाते एता
मिधिं निर्वपति, पूत एव तेजस्सी अथाद इन्द्रियाणी पशुमान् भवति" इति समस्ते समरूपफलमुक्तम् ।
पूतत्वादिक पुत्रस्य । अन्नाद्याकपालादीष्टयं पृथक् न स्वीकृतव्या इति साभितं मध्ये (मी १ ४ १२) ।
अनर्थाश्रवणम्, अन्यस्यातिशयितत्ववादश्च भूमविद्यायामवान्तरोपासनतत्फलपार्थक्ये हेतुः । एकदेश-
निन्दनाभावेऽपि वैश्वानरोऽपि न्यायेन सप्तमहणमेव भवति । एवमस्ति भूमविद्याया पृथगुपासनस्तीना
अतिशयितत्वस्योक्तस्य स्थापनायेति ज्ञापनाय भाष्ये इदमप्युक्तम् । सूत्रे तथा हि दर्शयति इति भाग
वैश्वानरविद्यायामवान्तरनिन्दनस्य भूमविद्याया फलातिशयितत्ववचनस्य च प्रतिपादक इति भाष्यम् ॥ एत
द्वनरणमूतं तथेत्यादि भाष्यम्, न तु तथेत्येतत् यथेत्येतत्प्रसंगिभिः ।

वैश्वानरविद्याया नानात्वे निराकृते, परविद्यासामान्यस्य नानात्वं मा भूत्, एवं प्राणाद्येकविषयका-
वान्तरविद्यायामपि, अतः सर्वविद्योक्तगुणोपसंहार एव कार्य इति शक्या संगतिः । ननु सद्ब्रह्मभूम
विद्येत्याद्याख्याभेदे जायति कथं विधेयशक्या, संज्ञया कमभेदात् । एवं विधेयस्य कुत्र तद्विधि,
कुत्रानुवाद इति कथं ज्ञेयम्, न हि विहितविधाने पुनर्भवति । न च प्रतिपत्तये, एकस्यामेव
शालाया बहुविधानादिति चेत्—उच्यते—कर्मकाण्डगतिसान्निध्यं भाष्या । तत्र हि दानयागहोमादि
विधेरैक्यमाशङ्क्य पूर्व भेद साधितः । तत्राप्यायथातुरूपव्यवहारादिकं प्रमाणमुपन्यस्यम् । तदन्तर्गत-
योरभ्यासपकरणात्तयोरपवादनाया सर्वशास्त्रप्रत्ययमेकं कर्मैत्युक्तम् । तत्रैक्यसाधकं संयोगरूपवोदनाख्या-
चतुष्टयमेतन्नम् । एतदपवादनाभावे पूर्वोक्तं प्रमाणैः कमभेदो भवति । एवञ्च सद्ब्रह्मभेदादिना कर्मभेद-

शाण्डिल्यविद्यावैद्यानरविद्याऽऽनन्दमयविद्याऽक्षरविद्यादिकाः एकज्ञाखागताः शास्त्रान्तरगता-
श्चोदाहरणम् ; अन्याः प्राणाद्येकविषयफलाश्च । किमत्र विधैक्यम्, उत विद्याभेद इति संशय्यते ।
अत्रैवाऽऽसां परस्परभेदे समर्थिते सति, एकस्या दहरविद्यादिकायाः सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायः ।
किं युक्तम् ? विधैक्यमिति । कुतः ? वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वात् । वेद्यं हि विद्याया रूपम् ।
अतो रूपैक्याद्विधैक्यमिति ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते—नाना-इति । नानाभूता विद्याः ; कुतः ?
शब्दादिभेदात् । अदि शब्देनाभ्याससङ्घातगुणप्रक्रियानामधेयानि गृह्यन्ते ; शब्दान्तरादिभिस्त्र

स्वापररूपसिद्धान्तपूर्वभाविन्याः कर्मव्यशकायाः संज्ञाभेदादिकं कथमनुष्ठानप्रयोजकं स्यात् । तस्य तच्छं-
कापरिहारकसिद्धान्तयुक्तित्वात् । तद्विहितदधिकरणसिद्धविद्याभेदोपजीवनेनैवेत्तरपादप्रथमाधिकरणप्रसृ-
तिसर्वप्रवृत्तिस्वीकारान्नैवमाश्लेषस्यावकाश इति । अथ पूर्वमीमास्यैव संज्ञाभेदे कर्मभेदसाविकया विद्या-
भेदस्य तुल्यन्यायसिद्धत्वात् कथमधिकाशकाविरहेऽधिकरणप्रवृत्तिरिति चेत्—उच्यते—सर्दत्र विधे-
र्लिङ्गैक्यैकरूपत्वेऽपि तद्भेदो भात्वर्थयागदानादिरूपानु-न्धभेदादेव भाव्यः । इह सोऽप्युपासनरूपत्वा-
देकः । तदनुबन्धमूलब्रह्मप्राणादिधर्मभेदे कामं तद्भेदः स्यात् । सोऽपि न ; ब्रह्मण एव परविद्यायां
सर्वत्र वेद्यत्वात् ; तद्गुणाना भेदश्च न भेदकः, एकत्र सर्वोपसंहरसमवात् । विरुद्धगुणोपसंहारः
कथमिति चेत्—विरुद्धत्वे कथमेकब्रह्मनिष्ठता । कथञ्चिदेकब्रह्मनिष्ठत्वे चैकानुसंधानविषयत्वं कुतो न
भवति ॥ सत्यम्, तथापि संज्ञाभेदः एकविषये कथमिति चेत्—किमेकस्यानेकसंज्ञा लोके नास्ति । अग्निष्टोम-
ज्योतिष्टोमादिपद वा किं विभिन्नयागवाचि ॥ नेयं दहरविद्या, किंतु शाण्डिल्यविद्येति भेदः प्रतीयत
इति चेत्—नैतद् विधसनीयम् । किञ्च चातुर्मास्ये एकस्मिन् वैश्वदेवरूपप्रधासादिपर्वभेदवत् तत्तदा-
कारविशिष्टोपास्यब्रह्मरूपपर्वभेदादपि तद् घटते । न च दहरविद्यासंज्ञा श्रौती, केवलं विद्याभेदे
सिद्धे व्यवहाराय पश्चात् पुरुषकश्चित्तेयम् । तन्निर्वाह उक्तरीत्याऽपि भवति । तदुक्तमन्यत्र टीकायाम् ।
अपिच दहरविद्यादिपदानि तत्संब्रह्मनामानि, न तु ध्याननामानात्यपि वक्तुं शक्यमिति । कुल विधिः
कुलानुवाद इति च, “ न्यस्त्वेनोमयश्रुति” इति पूर्वमीमासोक्तरीत्या विधेयाश्रयत्वं यत् तत् प्रधान-
विधिरिति विवेचनीयम् । एकमेकविद्यानिष्णातस्याप्यन्यविद्यालाभाय प्रयासस्योपनिषदि दर्शनाच्च विधे-
क्यमध्यवसातव्यमिति पूर्वपक्ष्याशयः ।

सूत्रे शब्दादीना भेदः शब्दादिभेदः । शब्दभेदः शब्दान्तरम् । प्रक्रियाभेद प्रकरणान्तरम् । एवं
संज्ञाभेदः । गुणभेदः, पूर्वविद्यानिवेशानर्हगुणः । अभ्यासोऽपि पुनरुक्तिः यत्रत्याविभेद एव । सख्या-
यास्तु कथं भेद इति चेत्—भेदो हि वैशेष्यम् । न ह्येकत्वसंख्या कर्मभेदिका, अपि तु हित्वत्तिस्त्वा-
दिर्विशेषक इति । यद्वा शब्दपदेन शब्दान्तरं गृहीत्वा शब्दान्तरादीत्यादिपदेनान्यानि प्रमाणान्युपादाय,
शब्दादिभिः कृती भेदोऽनुबन्धभेदः शब्दादिभेदः ॥ ततो नानात्वम्=विधेयविद्याभेद इति व्याख्येयम् ।
द्वितीयपक्षे भाष्यस्वारस्यम् । प्रकारान्तरेण भेदेऽवंगम्यमाने संज्ञाऽप्युपस्थात्किंत्वभिप्रायेण नामधेयस्य
मीमांसकदर्शितविद्यां मध्ये वक्तव्यस्याप्यन्ते उक्तिः ; शब्दान्तरादिभिरिति । सर्वत्र विधेर्लिङ्गादेरेक-

विधेयभेदहेतवोऽनुबन्धभेदा दृश्यन्ते । यद्यपि वेदोपासीतेत्यादयः शब्दाः प्रत्ययाऽऽवृत्त्यभि-
धायिनः , प्रत्ययाश्च ब्रह्मैकविषया — तथाऽपि तत्तत्प्रकरणोदितजगदेककारणत्वापहतपाप्म-
त्वादिविशेषणविशिष्टब्रह्मविषयप्रत्ययावृत्त्यवबोधिनः, प्रत्ययावृत्तिरूपा. विद्या' भिन्दाति । ब्रह्म
प्राप्तिरूपफलसम्बन्धुपासनविद्येपाभिधायीनि च निराकाक्षाणि वाक्यानि प्रतिप्रकरणं विलक्षण-
विद्याभिधायीनीति निश्चीयते । अस्मिन्नर्थे, (५ मी १ १ २) “शब्दान्तरे कर्मभेद.”

रूपत्वेऽपि त्रिभिर्भेद तद्विशेषणीभूतधात्वधादिभेदादेव वक्तव्य इति धात्वर्थादिभेद एवानुपपन्नभेद ।
तद्वेत्तुको विधेयभेद इत्यस्य साङ्गप्रधानभेद इत्यर्थः । यद्वा अनुबन्धो विधेयताबन्धेकवैजात्यम्,
तद्वेदात् विद्याभेद इति । यद्यपीति । वेदेत्यादिसामान्यशब्दानामपि दर्शनसमानाकारोपासनरूपविशेषे
पर्यवसानात् सामान्यविशेषशब्दानां सर्वेषां पर्यायत्वपर्यवसानात् अपर्यायभातुत्वरूपं शब्दान्तरत्वं कुत
इति शंका । पूर्वमीमासाया प्रथमोपात्तप्रमाणस्य तत्प्रत्यभिज्ञापनाय प्रथमं निर्देशोऽपि अतद्गुणसविज्ञानबहु
वीहिणा अभ्यासादिकमेवात्र विवक्षितमिति समाधौ सुकरेऽपि कथञ्चित् शब्दान्तरमप्यन्यति तथा-
पीति । अविद्याभिधानवादीनां धातोरेव समभिध्याहृतसर्वपदोपस्थाप्यार्थान्वितार्थाभिधायित्वात् गुण
भेदादिविद्येयत्वपर्यायभातुत्वं सुवचनमिति भाव इति विद्वत्तमिदं न्यायपरिशुद्धौ । प्रत्ययावृत्तीति उपा-
सनेत्यर्थः ॥ तर्हि गुणद्वेद क्रीदशः अयोपासनोत्पत्तिवाक्येषु गुणभेदस्य शब्दान्तरेऽन्तर्भावः । तत्र गुण-
भेदादर्शनेऽपि वाक्यान्तरगृहीतविरुद्धगुणमादाय भेदवर्णने गुणात् विद्याभेद इति चेत्—तत्र विधेयवेऽपि
विरुद्धेनैव विरुद्धगुणनिवेशोपपत्तेः ; यथा वैश्वानरविद्यायाभिरहस्योक्तस्य प्रादेशमात्रस्यस्येति चेत्—
औपचारिकमत्र शब्दान्तरत्वम् । गुरुषु शब्दान्तरात् मोक्षार्थविद्याभेद मक्तिप्रपत्त्योर्द्वैष्ट्यं ,
भपत्तेरुपासनरूपत्वाभावात् । किञ्च काम्यविद्याविषये समुच्चयस्योत्तराधिकरणे वक्ष्यमाणतया निवृत्ति-
प्रवृत्तिरूपद्विविधविधानामप्यत्र महणात् तत्र काम्यासु क्वचित् आप्रयाणमनुवर्तमानत्वं गीताप्रमाध्यायो
क्षरीत्या, क्वचित् किञ्चित्कालावृत्तिरूपोपासनात्मकत्वम् , क्वचिद् व्यागमध्ये दृष्टिविधौ सकृद्विन्तनरूपत्व-
मपीति नानाप्रकारसंभवात् तत्र शब्दान्तराद्वेदकथनाय च सूत्रे शब्दपदप्रयोग इति । तद्विद्यायां प्रत्येकं
मोक्षरूपफलस्य पुन पुनरभ्यासः , “ तमेव विद्वानमृत इह भवति ” इतीतरनिराकाक्षतया विधानम्,
यत्वेदेति पुन पुनरावृत्तिः, काम्यविद्याव्यवधानेन पूर्वं पश्चाच्च पृथक् परविद्याप्रस्ताव इत्यादिना मिथ्ये
नैराकाक्ष्यम्, तत्र प्रकरणभेदश्च ज्ञाप्यते इति न विवैक्यमित्याह ब्रह्मप्राप्तिरूपेति । एवमपि यदि
सर्वस्या अपि विद्यायां सम्यैव कार्यकरता, अग्निहोत्रज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादेरपि सम्यैव कार्यकरत्वं
किं न स्यात् । दर्शस्य पूर्णमासस्य च विभिन्नकालिकस्यापि मेलनसंभवे ॥ सर्वसमाहारेण कार्यकरत्व-
प्रतिपादकवाक्याभावात् प्रत्येकं नैराकाक्ष्यमिति चेत्—तद्विद्यापि तुल्यम् । अत एव वैश्वानरविद्यायां
सामस्ये वचनसद्भावात् प्रत्येकं न कार्यकरमितीप्यते । इह तु न तथेति वैक्यम् । एतद्वैक्यप्रतिपाद-
नायैव तदनन्तरमिदमधिकरणम् । एवं कुत्र विधि कुलानुवाद् , अनुवादस्यैव अनेकगुणविधानायोगात्
विद्याभेद आवश्यक एवेत्यपि मन्तव्यम् । ननु सद्विद्या पुत्रायोपदिष्टवान् उदात्तको मधुविद्यावामकि

इत्यादिभिः पूर्वकाण्डोदितैः सूत्रैः सिद्धेऽपि, पुनरिह प्रतिपादनम्, 'वेदान्तवाक्यानि अवि-
धेयज्ञानपराणि' इति कुट्टिनिरसनाय । अतो विद्यामेद इति स्थितम् ॥ ५६ ॥

इति शब्दादिभेदाधिकरणम् ॥ २४ ॥

१०७. विकल्पाधिकरणम् ३-३-२५ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् । ३ । ३ । ५७ ॥

ब्रह्मप्राप्तिफलानां सद्विद्यादहरविद्यादीनां नानात्वमुक्तम् ; इदानीम्—आसां विद्यानामेक-
स्मिन् पुरुषे प्रयोजनवत्त्वेन समुच्चयोऽपि संभवति, उत प्रयोजनाभावात्कल्प एव इति
विशये—किं युक्तम् ? समुच्चयोऽपि संभवतीति । कुतः ? एकफलानां भिन्नशास्त्रार्थानामपि
समुच्चयदर्शनात् । दृश्यते लोकैक्यैव स्वर्गादेः साधनानामग्रिहोत्रदशपूर्णमासादीनां तस्यैव
स्वर्गस्य भूयस्त्वापेक्षयैकत्र पुरुषे समुच्चयः ; एवमिहापि ब्रह्मानुभवभूयस्त्वापेक्षया समुच्चयो-
ऽपि संभवतीति ॥ एव प्राप्ते प्रचक्ष्महे—विकल्प एव ; न समुच्चयः संभवतीति । कुतः ?
अविशिष्टफलत्वात् । सर्वासां हि ब्रह्मविद्यानामनवधिकातिशयानन्दब्रह्मानुभवः फलमविशिष्टं
श्रूयते, (तै. आन. १) “ब्रह्मविद्याप्नोति परम्”, (तै. आन. ८) “स एको ब्रह्मण
आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य”, (मु. ३-१-३) “यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति”

प्रवीण इति उपनिषतो ज्ञायते । स एव पञ्चान्विद्यामधिगन्तुं प्रवाहण राजानमुपससर्प । वैश्वानरविद्या-
वित्त्वेन प्रशंसितः सोऽत्रैः सह तां सम्यगू वेदितुं केकयमुपससाद । सर्वमिदं किमर्थम्, यदि एकैकवैक
फलं भवेदिति चेत्-न, एकविद्यानिष्ठत्वेऽपि वैश्वधाय, वदुष्यातिशयाय, तत्तदधिकारिशिक्षणाय चाधीतसर्व-
वेदान्तसमुगजातसंशयनिवृत्त्यर्थायाः जिज्ञासायाः सर्वत्र प्राच्यसमाहृतत्वेनादोषात् । ज्ञानवैमुख्यं हि न
कथमपि युक्तमिति प्राचा पद्धतिः । अधिकरणप्रयोजनमन्यदप्याह अस्मिन्निति । अद्वैतरूपैकार्थज्ञानेन
मोक्षवादिना जगन्मिथ्यात्वैकसत्यत्वपक्षः उपायनानात्वतद्विकल्पप्रतिपादकाधिकरणनिरस्त इति च ध्येयम् ॥

परविद्यानाम्, ब्रह्मविद्याप्नोति परम्, ब्रह्म गमयति इति ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात्, ब्रह्मप्राप्तौ च सालोक्य-
सामीप्य-सारूप्य-सायुज्य-सार्ष्टिरूपविशेषसद्भावात्, सायुज्येऽपि कतिपयाशानुभवत्व-तद्वैद्विध्यसभवात्,
सद्विद्यादहरविद्यावैश्वानरविद्यादिषु अनुसंधेयगुणन्यूनाधिकभावप्रयुक्तलाघवगौरवदर्शनेन फलवैषम्यस्य तदनु-
गुण वक्तव्यत्वाच्च नैकैवानुष्ठेयैति पूर्वपक्षः । स्वरूपाविर्भावपूर्वकब्रह्मानुभवस्य परउद्योतिरूपसपत्नधीनत्वात्, उप-
संपत्तेश्च निश्चोपपुण्यपापनिवृत्त्यन्तरमावित्वात् अनिष्टनिवृत्त्यश एव विद्योपयोगः, फलानुभवस्तु स्वरूपप्रयुक्त
इति नानुभववैषम्यस्य प्रसक्तिः । अनिष्टनिवृत्तितारतम्यञ्चासंभवि । ईश्वरकर्मसद्भावेऽप्यर्चिरादिगत्योगात्
वत्प्राप्त्यसभवापत्तेः । अर्चिरादिगत्यश्च, तेऽर्चिपमेवामिसंभवन्तीति सर्वेषां तुल्यतया श्रुता । अधिकगुणानु-
संधानरहितताया सद्विद्यायामपि यदि, “यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये” इति सर्वविमोक्षपूर्वकसपत्तिः,
किमुत्तान्यत्र । न्यूनाधिकगुणानुसंधानवैषम्यं भक्तिनिष्पत्तिविलम्बाशोपयोगि कामं भवेत् ; न फले वैष-

इत्यादिभ्यः । ब्रह्म हि स्वस्व परस्व च स्वयमनुभूयमानमनवधिकातिशयानन्द भवति । स च तादृशो ब्रह्मानुभव एकया विद्ययाऽवाप्यते चेत्—किमन्ययेति न समुच्चयसम्भवः । स्वर्गादेर्हि देशत कालत स्वरूपतश्च परिमितत्वेन तत्र देशाद्यपेक्षया भूयस्त्वसंभवात् तदर्थिनः समुच्चय सम्भवति, इह तु तद्विपरीतस्वरूपे ब्रह्मणि तत्र सम्भवति । सर्वांश्च विद्या ब्रह्मानुभव विरोध्यनादिकर्माविद्यानिस्सनमुखेन ब्रह्मप्राप्तिफला इत्यविशिष्टफलत्वात् सर्वासां विकल्प एव ॥
ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तफलास्तु विद्या स्वर्गादिफलकमवत् यथेष्ट विकल्पोरन्, समुच्चयेरन् वा, तामा परिमितफलत्वेन भूयस्त्वापेक्षामभवात् । तदाह—

काम्यास्तु यथाकाम समुच्चयेरन् न वा पूर्वहेत्वभावात् ३ । ३ । ५८ ॥

अपरिमितफलत्वाभावादित्यर्थः ॥ ५८ ॥ इति विकल्पाधिकरणम् ॥ २५ ॥

१०८ यथाश्रयभावाधिकरणम् ३ ३ २६ ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः । ३ । ३ । ५९ ॥

उद्गीथादिकृत्वगेष्वश्रिता, (छा १ १ १) “ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” इत्यादिकाः विद्या किमुद्गीथादिवन् पुरुषार्थतया क्रतुषु नियमेनोपादेया, उत गोदोह-
म्यम् । प्रतिबन्धकापाये, स्वरूपाविभावे, धर्मभूतज्ञानव्याप्तौ च सत्सु समरूपेषु च जीवेषु नाऽऽनन्दवैषम्य-
प्रसक्तिरस्तीति मयाधि । अनवधिकातिशयानन्द भवतीति । यादृशानवधिकातिशयानन्द ब्रह्म, तादृशान-
न्द एव प्राप्तयेत्, एकैवमपरिमितफलसिद्धौ कथमप्यप्रसक्तिरिति ॥ अविशिष्टफलत्व परिपूर्णब्रह्मरूपैक-
पाप्यकृत्वम् ॥ ५७ ॥

काम्यास्त्विति । “ब्रह्ममासेध परमपुरुषार्थतया काम्यमानत्वेऽपि तत्प्रतिबन्धकनिवृत्त्युपायस्य काम्यवर्णात् पृथगेव न्यपदेश । प्राप्तितरसाधनानां हि प्रतिबन्धनिवर्तका । निवृत्तिधर्मा सर्वेऽपि नैमित्तिकपदे स्थिता ॥” इति तत्त्वटीका । अनिष्टनिवृत्तिरूपकाम्यमानपुरुषार्थसाधनत्वात् काम्यत्व कुतो नेत्यस्य प्रायश्चित्तान्तरतुल्यतया नैमित्तिकत्व कथितम् । अत्र तु काम्यपदमपवर्गफलातिरिक्तफलकसर्वपरम् । विद्यापकरणान् विद्या इति विरोध्यम् । आलानुभवहेतोर्ज्ञानयोगादेर्निवृत्तिधर्मस्य तदनुभवप्रतिबन्धक-
कमनिवृत्तिद्वारा तद्वेतुस्वस्वीकारान्न नैमित्तिकत्वभङ्गः । कर्तॄणां समुच्चय इत्यत्रोक्तम् यथाक्वामिति । काम्यत्वेऽपि प्राप्यफलान्तराभावेऽन्यानुष्ठानकामनाविरहात् अवहननात्मकुट्टनादेर्वेतुप्य इव, एकपाप-
निवर्तकत्वान्मित्रप्रायश्चित्तानामिव च विकल्प एव । तदाह न वेति । मित्रस्यापि फलत्वैकैकस्याप्यपरि-
मितत्वेऽन्यानुभवानवकाशात् कामना न भवेत् । अत पूर्वहेत्वभावादित्यस्य मित्रफलकत्वादित्यर्थं परि-
स्यस्य परिमितफलकत्वादिति व्याख्या । अत्र पदस्य सूत्राते निवेद्यात् नवेत्यत्राप्यन्यथानुशुणतया कामनारूपसमुच्चयकृत्वभावादित्यर्थोऽभिमत इव ॥

काम्यानां कामानासत्त्वं एवान्योन्यसमुच्चय इत्युक्तम् । वीर्यवचरत्सर्पैकफलकत्वमिमितानाद्यो-
पासनाद्यन्योन्यसमुच्चयो भवति न वेति, तदर्थम्—उपासने यदाश्रितम् । तस्याश्रयस्योपासनस्य च

नादिवत् पुरुषार्थतया यथाकाममिति विशये—नियमेनोपादेया इति युक्तम् ॥ ननु च आसां पुरुषार्थत्वेनानियमः प्रतिपादितः, (शारी. ३-३-४१) “तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्यप्रतिबन्धः फलम्” इत्यत्र ॥ सत्यम्; तदेव द्रव्यितुं कैश्चिच्छिद्भदर्शनैर्युक्त्या चाऽऽक्षिप्यते । तत्र हि, (छा. १-१-१०) “तेनोभौ कुरुतः” इत्यनियमदर्शनात् पृथक्फलत्वमुक्तम् । उपासनाश्रयभूतोद्गीथादिवत् उपासनानामप्यङ्गतयोपादाननियमे बहवो हेतव उपलभ्यन्ते । न ह्यत्र “गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्” इत्यादिवत् उपासनाविधिवाक्ये फलसंबन्धः श्रूयते; “उद्गीथमुपासीत” इत्युद्गीथादिसंबन्धितयैवोपासनं प्रतीयते । “यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरम्” इति वर्तमानापदेशरूपवाक्यान्तराद्धि फलसंबन्धो ज्ञायते । स्ववाक्येनैवाव्यभिचरितक्रतुसंबन्ध्युद्गीथादिसंबन्धेन निर्ज्ञात-
क्रत्वङ्गभावस्य वाक्यान्तरस्थवर्तमानफलसंबन्धनिर्देशोऽर्थवादमात्रं स्यात्, अपापश्लोकश्रवणादिवत् । अतो यथोद्गीथादय उपासनाश्रयाः क्रत्वङ्गतया प्रयोगविधिना नियमेनोपादीय-

समुच्चयो नियमेन युक्तो न वेति विचार्यते । परविद्यास्वेकस्या अन्यथा साकं विकल्प एवेत्युक्तम् । तद्वत् वीर्यवत्तरत्वरूपैकफलकतयोपासनयोर्विकल्प एवेत्युच्यत इह । उपासनस्यापि क्रत्वङ्गत्वे हि अविशेषात् सर्वमुपासनं प्रयाजानुयाजादिवत् समुच्चियेतेति । अत्र चत्वारि पूर्वपक्षरूपाणि । तन्निर्धारणाधिकरणोक्तोपमर्दमभिप्रेतं दर्शयति तत्र हीति । बहव इति । अतः तेनोभौ इत्यस्य, वेदनवान् अन्यश्च कर्तुर्नर्हति यद्यपि, तथापि विद्ययैव कुर्यादित्यर्थः । अत एवोपनिषः प्रस्तोत्रादीन् प्रति, मूर्धा ते व्यपतिष्यदिति कथयन् विद्या उपदिदेश, एकप्रयोगे चानेका इति भावः । इदमप्येकं लिङ्गदर्शनम् । अन्यापि समाहार-
दिवश्चमाणसमाहारेण लिङ्गदर्शनैरिति बहुवचनम् । अत्र पर्णतान्यायो न भवति, किंतु गोदोहनन्याय इत्युक्तं तत्राधिकरणे; तत् क्षिपति न अङ्गति । रात्रिसत्त्ववच फलमार्थवादिकं कल्प्यम्, निराकांक्षत्वादित्याह उद्गीथमिति । स्ववाक्योपाचोद्गीथेनैव, जुहवे पर्णता, निराकांक्षमुपासनं नान्यदुद्देश्यमाकांक्षतीति । न केवलं वाक्यान्तरत्वं फलवाक्यस्य, किंतु वर्तमानापदेशरूपत्वमपि, यस्य पर्णमयीदिवत् । प्रतिष्ठितं ह्येव इत्यस्य वर्तमानापदेशत्वेऽपि फलपरत्वकल्पना, रात्रिसत्त्वोद्देश्यकांक्षाऽन्यथा न शान्तोति इति भावः । ननु उद्गीथस्य फलरूपत्वाभावात् कथमुद्देश्यत्वमित्यत्रोक्तम् अव्यभिचरितक्रतुसंबन्धीति । कतोः फलवत्त्वात् तत्संबन्धात् सर्वत्र फलसाधनताप्रयुक्तमुद्देश्यत्वमस्तमिति भावः । श्रवणादीत्यादिपदेन संस्कारार्थवादस्य, यदाङ्के, चक्षुरेव आतृ यस्य वृङ्क्ते इत्यादे, कर्मार्थवादस्य, वर्म वा एतद् यज्ञस्य क्रियते यत् प्रयाजानुयाजा इत्यन्ते इत्यादिकस्य च महणम् । अत एवोक्तम्, “द्रव्य-
संस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्” इतीति भावः । सूत्रार्थमाह अतो यथेति । उपक्रमे क्रत्वङ्गेषुश्रिताः विद्या इति भाष्यात् अङ्गेषुति पदोपरि आश्रितविद्या इत्यव्याहार इति ज्ञायते । अत्र तु वाक्यस्वारस्यात् अङ्गेषु इत्यस्य अङ्गभूतेषु उपासनेषु इत्यर्थः प्रतीयते । पूर्वपक्षी उपासनानामङ्गत्वं साधयन् प्रत्यवतिष्ठत इति तेनोक्तं भवति । अतो नाङ्गपदेनोद्गीथादिग्रहणम्, किंतु

न्ते, तथा तदाश्रिताञ्चोपासना' तन्मुखेन ऋत्वङ्गभृता इति नियमेनोपादेया एव ॥ ५९ ॥

[पू] शिष्टेश्च । ३ । ३ ६० ॥

शिष्टि ज्ञासनम्, विधानमित्यथ । “उद्गीथमृपासीत” इत्युद्गीथाङ्गतयोपासन-
नविधानाञ्चोपादाननियम । “गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्” इत्यादिवत् विधिवाक्ये-
ऽधिकारान्तराश्रवणात् उद्गीथाङ्गभाव एव हि विधेय इति गम्यते ॥ ६० ॥

[पू] समाहारात् । ३ । ३ ६१ ॥

(छा १ ५ ५) “होतृपदनाद्वैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरति” इति उपासनस्य समा-

आश्रयपदेनैव । अतएव यथातद्भाव इत्यनुक्त्वा यथाश्रयेत्युक्ति । तेन त्वया आश्रयत्वेनाभिमिताना मया-
ऽङ्गत्वेनाभिमितानामुपासनाना ऋतुद्गीथादिसहभावनियम इत्युक्त भवति । अर्थ भाव — यस्य पणमयीति
द न्ने — या न फलसव चकरूपना, पूर्णताया व्यापाररूपत्वाभावात् विशिष्टाश्रित्यैव फलजनकत्वमिति
तदपेक्षाप्रौढ्यात् उदर्य जुहूसंबन्धस्वीकारे तत एवाकाक्षा शांतेति, नोद्देश्यान्तरान्वय । न च पूर्णतावाक्ये
फलाकाक्षायामार्थवादिकस्य फलत्वेन, जुह्वाश्चाश्रयतया अन्यय इति मन्तव्यम्—एकेन वाक्येन फल-
संबन्धाश्रयसंबन्धव्यवधाने वाक्यमेदापत्ते । अनेनाश्रयसंबन्धावोधने चाश्रयालाभात् । गोदोहनेन पशु
कामस्य प्रणयेदिति वाक्यं पशुफलसंबन्धमाल्लवोधकम्, प्रणयनरूपाश्रयलाभस्तु प्रकरणात् । पूर्णतावाक्यं
त्वानारभ्याधीतमिति नाश्रयसमर्पकं प्रकरणादिकमस्तीति वैपर्ययम् । तद्वदेवोद्गीथवाक्यस्याप्यनारभ्याधीत-
त्वात् प्रकारान्तरेणाश्रयालाभात् अनेनैव वाक्येन फलसवधोद्गीथसंबन्धोभयवोधने वाक्यभेद स्यात् । न
चोपासनस्य स्वयं व्यापाररूपतया सिद्धरूपत्वाभावात् फलजननसमर्थतया नाश्रयापेक्षेति वाच्यम्—तर्हि
उद्गीथगान विनाऽप्युपासनात् फलापत्ते । न चोद्गीथस्य नोद्देश्यरूपशाश्रयतयान्वय, किंतु उद्गीथमु-
पासनविशेषणं कृत्वा सोमविशिष्टयामेनेव उद्गीथविशिष्टोपासनेन फलमिति विशिष्टविधिस्वीकारात्
वाक्यभेद इति वाच्यम्—तथासति कर्मासंबन्धविशिष्टदुद्गीथव्यक्तिविषयोपासन्तोऽपि फलापत्ते । ऋत्व-
ङ्गभृतोद्गीथेति विशेषप्राहकप्रमाणाभावात् । प्रमाणसत्त्वे तु तत उद्गीथस्य ऋत्वङ्गत्वावधारणात् यागे
सोमस्येवोद्गीथस्योपासनेऽङ्गत्वयोगात् विशिष्टविधिद्वैतम्यमिति । अत वल्लसकत्वङ्गभावमुद्गीथं प्रत्येवो-
पासनमङ्गमिति । उपासनार्थयाः स्वयोपासनाश्रयत्वेनाभिमता । ऋत्वङ्गभृता इति । मनुपपादितरी-
त्येति शेष ॥ ५९ ॥

एव-यस्यपूर्णमयीतिवत् निघेःऋत्वबोधकश्रुतेष्वामावेऽपि वाक्यप्रमाणादेशोद्गीथाङ्गत्वमुपासनस्य
भवतीत्युक्तम् । शिष्टेरिह स्पष्टत्वान्नैव संशय इत्याह शिष्टेष्वेति । उपासीतेतिविधि उद्गीथमिति द्वितीया
चास्तीति तदुद्देश्यकविधिविषयकत्वरूपमङ्गत्वं स्पष्टम् । एवमपि यदि गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यस्यैव
कामपदघटितमन्त्रत्वं स्यात्, तर्हि उद्गीथस्य द्वितीयाश्रवणेऽप्यङ्गत्वमङ्ग आलोच्येत । तसु नेति भाव ॥

अथ लिङ्गदर्शनद्वय सूत्रद्वयेनाह । प्रत्येकमपि साधकमिति ज्ञापनाय पृथक्सूत्रत्वा । समाहारात्
समाधानात् । द्वौत्रिति । उद्गाहा गीत उद्गीथो यदि दुरुद्गीथो भवेत्, तर्हि होतृत्वान्नात् तस्य समा-

हारनियमो दृश्यते । दुरुद्गीथ वेदनविहीनमुद्गीथम् । वेदनहानावन्वेन समाधानं ब्रुवत् तस्य नियमेनोपादानं दर्शयति ॥ ६१ ॥

(पू) गुणसाधारण्यश्रुतेश्च । ३ । ३ । ६२ ॥

उपासनगुणस्य उपासनाश्रयस्य प्रणवस्य सोपासनस्य, (छा. १-१-१९) "तेनेयं त्रयी विद्या चतैते—ओमित्याश्रावयति, ओमिति शंसति, ओमित्युद्गायति" इति साधारण्यश्रुतेश्चोपासनसमाहारो गम्यते । तेन इति प्रकृतपरामर्शात् सोपासन एव प्रणवः सर्वत्र सञ्चरति । अत उपासनस्य प्रणवसहभावनियमदर्शनाच्चोद्गीथाद्युपासनानामुद्गीथादिवत् नियमेनोपादानम् ॥ इति प्राप्त उच्यते—

[सि] न वा तत्सहभावाश्रुतेः । ३ । ३ । ६३ ॥

धानं संपाद्यमित्यर्थः । होतृस्थानात् समाधानं नाम होतृकर्तृकात् य उद्गीथः स प्रणवः, यः प्रणवः स उद्गीथ इति पूर्वोक्तज्ञानात् समाधानमेव । अथवा षड् विशरणगत्यवसादनार्थक इति गत्यर्थस्य बुद्धयर्थत्वात् 'स उद्गीथ इति होतृषदनात्' इत्यस्य होतृकर्तृकप्रणवोद्गीथैक्यज्ञानादित्येवार्थः । भाष्ये अन्येनेत्यस्य होतृषदनेनेत्यर्थः । दुरुद्गीथस्य होतृगतज्ञानतः समाधानोक्त्या उद्गातृज्ञानाभावकृतं दुरुद्गीथत्वमिति ज्ञायते । तत्रापेक्षितं ज्ञानम् 'असौ वा आदित्य उद्गीथः, एष प्रणवः' इति उद्गीथे आदित्यहृत्स्वरूपमिति प्रकरणादवगम्यते । उपासनस्य तत्रोक्तपुत्रप्राप्तिरूपफलार्थतया स्वतन्त्रत्वे तु उपासनं समाहरीतीति स्यात् । न तु दुरुद्गीथमिति कत्वञ्चोद्गीथेऽज्ञतालोपापादकं दुरुद्गीथत्वमिति भावः ॥ ६१ ॥

गुणेति । सार-दीपोक्तव्याख्यारीतिरेवात्रापि भाव्या । तेनेति श्रौतषदस्योपासनविशिष्टप्रणवपरामर्शित्वं पूर्वमुपासनप्रस्तावादवगम्यते । आश्रावयति—अध्वर्युस्तत्पुरुषो वा आधीर्षं प्रति, ओं श्रावयेति प्रैषं करोति । श्रावयेत्यस्य देवान् प्रति हविःप्रदानावसरं श्रावयेत्यर्थः । यद्वा आश्रवे प्रतिसां कारयतीति आश्रावयतीत्येतदर्थः । शंसति शब्दं वक्ति ; अपगीतमन्त्रेण गुणिनमभिधत्ते । एवं विशिष्टस्य तृतीयसन्धे उच्यमाने तृतीयकार्यं सर्वं प्रति उपासनविशिष्टप्रणवस्याङ्गत्वबोधनात् प्रणवद्वारा उपासनस्याप्यङ्गत्वमवसीधते । तथा च गुणेति सौत्रपदस्य उपासनगुणस्य उपासनाश्रयस्येति न व्याख्या । उपासनगुणस्य उपासनाश्रयस्य उपासनं प्रति गुणत्वेन वा आश्रयत्वेन वा सिद्धान्त्यभिमतस्य गुणस्य प्रणवस्य सोपासनस्य प्रकरणवत्त्वात् उपासनविशिष्टतया तत्पदपरामृष्टस्य साधारण्यश्रुतेः सर्वैवेदकार्यसंबन्धश्रवणादिति भाष्यार्थः । सूत्रे गुणपद सोपासनप्रणवपरं भाष्यरीत्या ; दीपादिरीत्या च प्रणवाङ्गत्वाभिमतोपासनपरम्, प्रथमसूत्रगताङ्गपदवत् । तन्निर्घर्णाधिकरण इवात्राधिकरणे सूत्रे फलभावाभावबोधनात्—फलस्वीकारेऽपि इतिकरणेन तृतीयाविभक्त्या वा विनियुक्तानां ममाधेवर्च इत्यादिमन्त्राणा अङ्गत्वे सत्येव मीमांसकैः मन्त्रं प्रतिपाद्यफलार्थस्वीकारवत् फलमप्यस्तु, नियताङ्गमूलमपीति पूर्ववक्ष्याशब्देऽवगम्यते ॥ ६२ ॥

एकेनैव सूत्रेण सर्वं परिहरति न वेति । फलं भवतु मा वा ; उपासनस्याङ्गीथसहभावनियमः पूर्वपक्षीष्टः ; स निरत्यते । कादाचित्कत्वात् सहभावमालं सिद्धान्तिसंपत्तमेवेति सूत्रे सङ्गभावपदं

न चैतदस्ति, यत् उद्गीथाद्युपासनानां क्रतुपूद्गीथादिवत् उपादाननियम इति ।
 कुत ? तत्सह्यावाश्रुते, उद्गीथाङ्गमावाश्रुतेरित्यर्थं । अङ्गभावे हि सहभावनियमो भवति ।
 यद्यपि “उद्गीथमुपासीत” इत्यस्मिन् पदसमुदायेऽधिकारान्तरं न प्रतीयते—तथापि
 तदनन्तरमेव, “यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवचनं भवति” इति
 विद्यायां क्रतुवीर्यवचनत्वं प्रति साधनभाव प्रतिपाद्यते । तेन क्रतुफलात् पृथग्भूतफल-
 साधनभूता विद्या, उद्गीथमुपासीतेति कर्तव्यतया विधीयते । क्रतुफलात् पृथग्भूतफलसाधन-
 तयाऽवगमनस्योपासनस्य क्रत्वङ्गभूतोद्गीथाङ्गतया विनियोगो नोपपद्यते । अतः (ध) उपा-
 सनसंज्ञाश्रयापेक्षया सनिहित उद्गीथ आश्रयमात्रं भवति । उद्गीथश्च क्रत्वङ्गभूत इति

सहभावनियमरूपाङ्गत्वपरम् । उपासनविधायकवाक्ये उद्गीथपदसन्नेन वा, उद्गीथमिति द्वितीयाश्रयणेन
 वा, दुस्वीचत्वकथनेन वा, तेनेत्यस्य पूर्वपरामर्शित्वेन वा नोपासनस्य सहभावनियमोऽवगमितो
 भवतीत्यर्थः । अथ भावः—पूर्णमनीजुहूरित्यादौ जुह्वादेः पणवृक्षादिनोत्पादनरूपोपकारवत् उपासने-
 नोद्गीथे इष्टोपकारस्य कस्यचिदभावात्, वाचं ब्रह्मेत्युपासीत, मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादाविव उद्गीथमिति
 द्वितीयायां किं विषयसमर्पकत्वमात्रेणोपासनस्य प्राधान्यं युक्तम्, यद्वोपासनस्वातन्त्र्यगमकाभावात् कथ-
 मप्यदृष्टविषया प्रोक्षणादेरिव सस्कारकत्वमिति उद्गीथस्यैव क्रत्वङ्गतया सफलत्वेनावगतस्य प्राधान्यमिति
 विज्ञास्याम्, यदेव विषया करोतीति वाक्यमुपनिषद्विधाने फलार्थतया स्वातन्त्र्यमुपासनस्य दर्शयति ।
 यदेव विषया करोति=विद्याविशिष्टतया क्रियमाणं यत्, तत् कर्म वीर्यवचनं भवतीति तद्व्याख्या ।
 ‘ऐन्द्रवायवामान् महान् गृह्णीयात् यं कामयेत यथा पूर्वं प्रजा कल्पेत्’ इति वाक्ये ऐन्द्रवायवमहा-
 मताविशिष्टसर्वमहामहणसाध्यत्वस्य प्रजावृद्धिरूपफलेऽवगमेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन यथा ऐन्द्रवायवामता
 रूपविशेषणमात्रस्य तत्फलकत्वनिश्चय, तथेहापि विद्यारूपविशेषणफलत्वं वीर्यातिशयस्य । विद्याविशिष्टं
 क्रियमाणं कर्म वीर्यवचनं कर्मफलमिति विशिष्टव्योम्यत्ताशालि इत्युक्तौ तत्र कर्मकरणं यत् उद्देश्यतावच्छेद-
 कम्, तत्प्रयोजकत्वं योग्यतायाम्, विद्यारूपोद्देश्यतावच्छेदकाश्रयव्योम्यत्वञ्च तदंशे फलाप्रतिबन्धे सुग-
 ममेव । यदेव विषयेति वाक्यसमनन्तरपूर्वञ्च ‘नाना तु विद्या चाविद्या चेति वाक्यम् । अविद्या कर्म ।
 विद्याकर्मणोर्नानात्वस्य लोकसिद्धत्वात् अत्र फलद्वारा पार्थिवमेव विवन्धिसम् । तदेवोपरि विनियते । एवञ्चा
 विद्याफलमन्यद्, तत्र विद्याफलं तदप्रतिबन्ध इत्यवगमात् विद्यायां फलकरणत्वमेव, नोद्गीथाङ्गत्वमिति ।
 नन्वेव वाक्येनानोपासने फलसंबन्ध उद्गीथसंबन्ध बोध्यते चेत्, वाक्यमेव स्यात् । अत्रो-
 चने च क्रतुसंबन्धं विनाऽप्युपासनं फलमयं स्यादिति शकापरिहारयाह सनिहित उद्गीथ इति । अर्थ-
 भावः—उपासनस्योद्गीथाङ्गत्ववर्णनेऽपि, ‘उद्गीथेनात्ययामे’ति उद्गीथस्यैव फलकरणतायां कश्चिदवगमात्
 तादृशफलाद्योद्गीथस्यैवोपासनोद्देश्यत्वसंबन्धेन क्रतुवर्हिर्भावः किं न स्यात् । अनारभ्याधीतत्वात्तत्र क्रतु-
 प्रकरणात्प्रावात् । कठोरत्वेन जुह्वा इव उद्गीथे कार्यभावस्य दुर्बलत्वात् । कठोरं हिरेव अध्वयनपारा-
 म्यादिवत् उपासनोपदिष्टोद्गीथगानसंभवात् । अथ, ‘तेनोभौ कुरुतः यश्च, वेद यश्च, न वेद’ इति-

ऋतुप्रयुक्तोद्गीथाद्याश्रये उपासने ऋत्वधिकारिण एव ऋतोर्वीर्यवत्तरत्वेच्छानिमित्तमिदमधिकारान्तरमिति न ऋतुषु तदुपादाननियमः । वीर्यवत्तरत्वं च ऋतुफलस्य प्रबलकर्मान्तरफलेनाप्रतिबन्ध इत्युक्तम् । ऋतोरविलम्बितफलत्वमित्यर्थः । पर्णतादीनां तु, “यदेव विद्यया करोति...तदेव वीर्यवत्तरं भवति” इति विद्यायाः फलसाधनत्ववत्, अपापश्लोकश्रवणादिफलं प्रति साक्षात्साधनभावो न श्रुत इति ऋत्वङ्गतया विनियोगाविरोधात् तदङ्गभूतानां फलान्तरसाधनभावकल्पनानुपपत्तेस्तत्र फलश्रुतिरर्थवादमात्रं स्यात् ॥ ६३ ॥

दर्शनाच्च । ३ । ३ । ६४ ॥

दर्शयति च श्रुतिरुपासनोपादानानियमम्, (छा. ४-१७-१०) “एवंविद्ध वै ब्रह्मा

वाक्यात् कर्मोपस्थितं भवति । यदेव विद्यया करोति इत्यतोऽपि । एवं होतृषदनाद्वैवापीति वाक्यात् होत्रादिसर्वसमावेशावगमात् कर्ममध्यपातित्वमवगम्यते । ‘एवंविदुद्गाता ब्रूयात् कं ते काममागायानि’ इति, ‘वको दाहभ्यो विदाःकार । स ह नैमिषीयाणामुद्गाता बभूव’ इत्यादितः यजमानार्थमुद्गातुरुपासकत्वावगमादपि । उषस्तिश्चाक्रायणश्च कर्ममध्य एव प्रस्तोत्रादिभ्य उपासनपद्धतिमुपदिदेश । उद्गीथेनात्ययामेत्यत्रापि यज्ञपदं सुस्पष्टमस्ति—इति न स्वतन्त्रोद्गीथप्रसक्तिरिति चेत्—तर्हि तत एव ऋतुतत्संबन्धिनामत्र मनसि विपरिवृत्तिरस्त्येवेति यथायथमाश्रयो लभ्येतैव । ऋतुद्वारेति संनिधानादवगमे उद्गीथादौ रसतमत्वाद्युपासने विधीयमाने ऋतुरुद्गीथद्वारा भवत्याश्रय इति हि ह्युगमम् । बन्तुत उद्गीथमुपासीतेति वाक्यमाश्रयसमर्पकम् । अस्य वाक्यस्य ऋतुपकरणेऽभावात् उद्गीथः कथं कार्यः इति उद्गीथकथम्भावाकांक्षायां प्रवृत्तत्वाभावात् उपासनप्रकरणात् उपासनविषयसमर्पणार्थित्वस्यैव वाच्यत्वात् । अथ कथमुपासीतेत्यत्र रसतम उद्गीथ इति वाक्यात् रसतमत्वेनेत्यवगम्यते । फलाकांक्षायाञ्च वीर्यवत्तरत्वबोधनम्, तेनैव ऋतुमध्यपातित्वावगमनञ्चेति । विद्यायाः फलसाधनत्ववदिति । विद्ययेति तृतीयाया इत्यंभूतलक्षणपरत्वेऽपि विद्याविशिष्टकर्मणो वीर्यवत्तरत्वोक्तौ विद्याप्रयोज्यत्वं वीर्यातिशये वाक्यमर्थादालम्ब्यमिति प्रागेवोक्तम् । यदा उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वैलीयसीति करणत्वमेवेह तृतीयाधिः, तदा, करणत्वस्य विद्यानिष्ठस्य साक्षात् कर्मनिरूपितत्वावभावात्, कर्मानुग्राहकत्वरूपं कर्मगतवीर्यातिशयाघायकत्वरूपं तदिति सुबधत्वात् स्पष्टमेव फलसाधनत्वमिति भावः । अत एव दुरुद्गीथमित्यस्य वेदनहीनमित्यर्थवर्णनं न भवति । उपासनभावात्त्रेणोद्गीथस्य न दुष्टत्वम् । उपासनग्रहणेऽपि वा तदुद्घटितप्रयोगमात्रविषयं तद् भवतु । एव ‘तेनेयं लयी’ इति तच्छब्दोऽपि नोपासनविशिष्टप्रणववाची । ‘एतदनुज्ञाक्षरं’मित्योक्षरेऽनुज्ञाक्षरत्वस्याधस्तादुपस्था शुद्धस्यैव प्रणवस्यानुज्ञाक्षरत्वात् तद्वदेवात्रापि शुद्धस्यैव ग्राह्यत्वात् । आश्रावणशंसनादौ उद्गान इवोपासनसहभावस्य वाक्यान्तरतोऽनवगमेन तथाऽर्थवर्णनायोगाच्चेति ॥ ६३ ॥

लिङ्गदर्शनानामसाधकत्वप्रदर्शनाभिप्रायेण ‘स्वपक्षसाधकं’ लिङ्गदर्शनमाह दर्शनाच्चेति । एवंविदिति । ‘एष वै यज्ञो योज्यं पवते’ इत्यादिसल्लङ्घ्यार्थविदित्यर्थः । तत्र यज्ञस्य वायुत्वम्, मनोवाचोर्मांसत्वम्, ब्रह्मणो मौनेन मनःकार्यं होत्रस्वर्षुद्गातृणाञ्च वाकार्यं यथावदपेक्षितमित्युक्त्वा, तत्तद्वेद-

यज्ञ यजमान सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति” इति ब्रह्मणो वेदनेन सर्वेषां रक्षणं भ्रुवती । उद्गातृ-
प्रभृतीनां वेदनस्यानियमे सति एतदुपपद्यते । अनेन लिंगेन पूर्वोक्तानां समाहारादिलिङ्गानां
प्रायिकत्वमवगम्यते । अतोऽनियम एवेति स्थितम् ॥ ६४ ॥ इति यथाश्रयमावाधिकरणम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमगवद्रामानुजविगचिंते शारीरकमीमासाम्पाये

तृतीयस्याध्यायस्य तृतीय पाद ॥ ३-३ ॥

विहिताङ्गलोपे तत्तद्वेदसारभूतमूरादिन्याह्ननिकरणकहोमा ब्रह्मणा कारयितव्या इत्युक्तम् । एतदुपपद्यत
इति । ननु होत्रध्वर्यद्रातृणां वाच्यार्थस्य प्रकृततया तत्कार्यलोपे प्रायश्चित्तविधानं ब्रह्मकार्यम् । तथाच
ब्रह्मवेदनमिदं प्रायश्चित्तानुष्ठानपनमुखेन यज्ञपूर्तिकरम् । उद्गातृवेदनरूपोपासनं तु निष्पन्नयज्ञाश्रितगुण-
फलरूपवीर्यातिशयकरम् । तत्र ब्रह्मवेदनस्योद्गातृवेदनस्य च मित्रकार्यत्वात् कथमेनेन तद-
नियमसिद्धिः । प्रत्युत होतृषदनस्य दुरुद्गीथसमाहारकत्वकथनेन उद्गीथोपासनस्यावश्यकत्ववत् ,
प्रायश्चित्तबलावज्ञानामावश्यकत्वसिद्धिवच्च, ब्रह्मवेदनरक्षकत्वकथनेन उपासनावश्यकत्वसिद्धिरेव स्यादिति
चेत्—अत्र ब्रह्मवेदनं प्रक्रमावागतवायुत्वदृष्ट्यादिरूपमिति तस्य उद्गातृकतृकोपासनस्थानापत्त्युक्तेति
परिष्कारे विवृतं द्रष्टव्यम् । एवमपि समाहारवद् इदमपि उपासनावश्यकत्वेव स्वापयेदिति चेत्—
एवं भाष्याश्रयात्—यदि अथवाद् प्रशंसार्थं इति वेदनस्य कर्त्वर्थत्वमिष्यते, तर्हि, ‘ ब्रह्मा यज्ञं यजमानं
सर्वांश्च ऋत्विजोऽभिरक्षति’ति वाक्यमपि वर्तमानापदेशत्वादित्युक्त्याऽर्थवादमात्रं स्यात् । एवं दुरुद्गी-
थमनुसमाहरतीत्यपि । तथाच सर्वेषामुपासनानां ब्रह्मवेदनं प्रणवोद्गीथैः प्रविषयकहोतृकर्तृकज्ञानोद्गी-
थोपासनादिरूपाणां कर्त्वर्थतया समुच्चय एव स्यात् । उद्गातृप्रभृतीनां वेदनस्यापि फलार्थत्वं तत्र
एव कृतावनियतत्वञ्च यदि त्वया न स्वीक्रियते, ब्रह्मणो वेदनेन सर्वैरङ्गणं भ्रुवती अतिरियमपि
स्वार्थेत्त्परतया त्वया न स्वीकार्या स्यात् । तत्तद्वेदानियमे स्वीकृत एवैतस्वीकार उपपद्यते,
एकरूपवाक्येषु एकत्र वाच्यार्थतात्पर्यम्, एकत्र नेति वैषम्यरूपनस्यानुचित्वात् । एव वीर्य-
वतरत्ववत् उपासनविशेषाणां पुत्रप्राप्ति-सुसुख्य-परपरिमव ऊर्ध्वबोलोककामेशत्वत्तदिविविध
फलप्रतिपादकवाक्यराशौ सर्वस्य वाच्यार्थत्याग इति महान् दोषः स्यात् । अतो यज्ञमुपस्थाप्य
गन्तव्यगिणोपासनं प्रतिपादनोव बहुरूपमत्र विवृण्वित्मिति नोपामनस्य सदभावनियम इति । प्रायि-
कत्वमिति । दुरुद्गीथपदस्य वेदनहीनोद्गीथमित्यर्थकत्वेऽपि, तेनेति तच्छब्दस्य वेदनविशिष्टप्रणव
परामर्शित्वेऽपि तद्व्याख्यं वेदनघटितकतिपयऋतुप्रयोगमात्रविषयकं मन्त्वमित्यर्थः । तावदर्थपरत्वाभावे तु
नैव नियमश्चावकाशः । अनियम एव नैर्भयम्, न तु दुरुद्गीथादिपदस्य स्वतुकार्थस्वीकारे
इत्याशयेन निगमयति अतोऽनियम एवेति ॥ ६४ ॥

इति वात्स्यग्रीशैल-सञ्चकवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य अभिनवदेशिकस्य कृष्टिः

श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदर्पणे तृतीयाध्याये तृतीय. पाद.॥

श्रीमते रामानुजाय नमः । शुभम्स्तु ॥

श्रीः । श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते

श्री शारीरकमीमांसाभाष्ये

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः

१०९. पुरुषार्थाधिकरणम् ३-४-१ ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः । ३ । ४ । १ ॥

गुणोपसंहारानुपसंहारफला विद्यैकत्वनानात्वचिन्ता कृता ; इदानीं विद्यातः पुरुषार्थः-

श्रीः ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

भाष्यार्थदर्पणे तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः

अस्मिन् अङ्गपादे ब्रह्मविद्याङ्गं सर्वं निरूप्यते । तत्र वर्णाश्रमधर्मः शमदनादिकं पाण्डित्यवाच्यमौन-
रूपञ्च । तत्र कर्मणोऽङ्गत्वप्रसक्तौरेवाभावात् कीदृशं कर्म विद्याङ्गमिति करिष्यमाणस्य विचारस्यावकाश
एव नास्तीत्याशङ्का प्रथमाधिकरणेन परिद्विष्यते । तदाह गुणेत्यादिना । संयोगरूपचोदनाख्यानानामविशेषे
सत्येव विधैवयम् ; अन्यथा तु विद्याभेद एव ; ताश्च विद्याः फलैक्यात् विकल्पिता इत्युक्तं पूर्वपादे ।
एवम्भूतब्रह्मविधैव काचिन्नास्ति ; कृतं सर्वमाकाशताण्डवम् ; उपनिषदां कर्मकर्तृजीवमात्मप्रतिपादक-
त्वादिति पूर्वपक्षगतिः । नन्वेवं विद्यापलापेन पूर्वपक्षः पूर्वपादप्रारम्भे कर्तुं युज्यते, न त्वत्वेति चेत्-
यथा कर्मेतिकर्तृत्वताकर्मणोपासने सर्वं निरूप्यैव, चतुर्थप्रथमारम्भे तदावृत्तिविचारवित्तरं विदधाति, यथा
च विद्याभेदनिवृत्तनिवचारे वर्तितवानेव अन्ते नानाशब्दादिभेदात् इति भेदं समर्थयते-तथा विचार-
मेनमपि कुर्वते । वक्ष्यमाणान्शसिद्धवक्त्रारेणापि पूर्वं तदनुबन्धिविचारपरिपाठ्या सर्वत्र समाहृतत्वात् ।

नन्वेवमेवाधिकरणं योग्यमिति कौ निर्बन्धः । जैमिने. परब्रह्मस्वीकारित्वं हि, साक्षादव्यविरोधं
जैमिनिः, परजैमिनिर्मुक्त्यत्वादित्यादौ विस्पष्टम् । देवः सन्ति ; ते ब्रह्मविद्यामात्राधिकारिण इत्यपि
तदिष्टमिति च ज्योतिषिमावाचेति सूत्रे व्यक्तम् । स इदानीं ब्रह्मतज्ज्ञानसर्वापलापेन पूर्वपक्षवर्तीति कुतो
वक्तव्यम् । सर्वसमत्वैव कर्मप्राधान्यपूर्वपक्षस्याह तेन सुकरत्वात् । आचारदर्शनादिलिङ्गानि हि ब्रह्मविद्यायाः
कर्माङ्गत्वेन सुनिर्वहाणि । यद्युच्येत—शेषत्वात् पुरुषार्थवाद इति पूर्वपक्षारम्भसूत्रे पुरुषविषयकोऽयमर्थवाद
इत्युक्तत्वात् क्रतुकर्तृपुरुषप्रशंसारूपत्वमुपनिषदात्मनोच्यत इति तदनुरोधेन ब्रह्माद्यपलापेन पूर्वपक्ष इति
वक्तव्यमिति—तत्र ; शेषत्वात् पुरुषार्थवाद इत्यस्य—‘मोक्षरूपपुरुषार्थस्य विद्यासाध्यतया वाद. विद्यायाः
कर्मशेषत्वादेव । अङ्गे चाङ्गिफलस्य वादो दृश्यत एष. ‘औदुम्बरो यूषो भवति । ऊर्वा उदुम्बरः । ऊर्कं
पशवः । ऊर्कं पशुनामोति ऊर्कोऽवस्वदृशै’ इति त्रैधातवीथेष्टिफलस्य यशुमासिहस्यस्य तदङ्गपूर्वौदुम्बरतायां
वर्णनात् ; एवमन्येष्वपि’ इति व्याख्यानसंभवात् । अथ ब्रह्मोपासनस्य कर्माङ्गत्वं कथमिति चेत्—समुद्रं
मनसा ध्यायेत् इति समुद्रध्यानस्य मानसब्रह्मदेश्च द्वादशाहकर्माङ्गत्वं यथा । अत एव कश्चित् जीवातिरिक्त-
तया ब्रह्मज्ञानम्, कश्चित् तत्त्वमसीति जीवब्रह्मैक्यज्ञानञ्च विधीयमानमुपपन्नम् । यथाशास्त्रनारोपणकज्ञान-

उत विद्याङ्गकात् कर्मण इति चिन्त्यते । किं युक्तम् ? अत्र — विद्यातः पुरुषार्थ इति भगवान्

स्यापि कचिदङ्गवन्नीकारसम्भवात् । 'य एतदक्षरमविदित्वा तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राणि, अन्तवदेवास्य तद् भवति' इत्यानौ वेदनस्य कर्माङ्गत्वं स्पष्टम् । अस्मिन्नेवाधिकरणे, परामर्श जैमिनिरिति सूत्रे, 'प्रणव-करणकब्रह्मोपासनस्तुतिरूपनया तददाश्रमपरामर्शमात्रम्, न त्वाश्रमविधानम्' इति जैमिनिमतानुवादात् ब्रह्मोपासने तद्विष्टमिति स्पष्टमिति च तदपलापेन पूर्वपक्षारम्भो न साम्प्रतम् । अत्र शाङ्करोक्तरीत्यैव किमित्येवमधिकरणयोजनेति चेत्—

उच्यते । न हि भगवद्वाङ्मयाद्योक्तं सर्वं श्रुत्वा तदनन्तरं जैमिनिरेवै पूर्वपक्षं प्रावर्तयदिति अत्रो-
च्यते । किन्तु वादरायणोपसपत्ते प्राक् तेनोपनिषदा यो निर्वाहोऽभिमत आसीत्, स इह प्रस्तूयते । जैमिनि पश्चात् सर्वथा वादरायणमनुससारेत्यत्र तु ब्रह्मसद्भावपरतजैमिन्पुप-यासपरानेकमूलसिद्धमस्तु, किं तेन । पञ्चनाधिकरणरैरुत्तरानुसारेण, 'अभ्ययनमात्रवत्' इति सूत्रं न समन्वेति । अधी-
त्येति पदात् उपासनपञ्चज्ञानस्याङ्गत्वमवगम्यत इति मीमांसकेनोक्तञ्चसंभवात् । अधिकोपदेशात् इति वादरायणसमाधानकमोऽपि न घटते । जीवातिरिक्तब्रह्मोपदेशादित्यर्थो हि जमिनेर्जीवातिरिक्तपरमात्मान-
ङ्गीकारेण पूर्वपक्षे सत्येवोचितं स्यात् । तर्हि वाक्यार्थज्ञानादधिकस्य ब्रह्मोपासनात्मकस्योपदेशादित्यर्थ-
वर्णनं क्रियतामिति चेत्—तथाव्याख्यानेऽपि तन्मतनिरासो न भवति । समुद्रध्यानादिवत् ब्रह्मोपासनस्य सादृशस्यापि कर्माङ्गत्वं तद्विष्टमस्तिवति भवतैवोक्तत्वात् ।

किञ्च जैमिनेद्वयी दक्षा—वादरायणशिष्यमावात्प्राक्तनी, अन्या चेति । उतरत्र जीव-
ब्रह्ममेव, जीवस्य सत्यकल्पत्वान्त ब्राह्मरूपमिनिष्पत्ति, अर्चिरादिना षोडशोपासनात् परब्रह्मण एव
प्राप्तिरित्यादिकं वादरायणवदेव तदभ्युपेतमिति तत्र वैषम्यरूपने मानं न लक्ष्यते । पूर्वदशया तु
निरीक्षरत्वम्, देवानपि विना कर्मणैवापूर्वद्वारा फलोत्पाद इत्यादिकं तदभिमतमिति मीमांसकपवादादव-
गम्यते । तथा तद्वद्वत्प्रचारं किं तथैव सिद्धान्तेन, किंवा कर्मसु परोचनामात्रमनीषयेत्यन्यदेतत् ।
अतः प्रकृततन्मतं यादृशम्, तादृशमवलम्ब्य पूर्वपक्षवर्तनमेव युक्तम् ॥ गनु सन्ति पञ्चान्त-
राणि—विद्याकर्मणो समसमुच्चय इति केचित् । कर्म प्रधानम्, विद्या तदङ्गम्, यथा
कर्मयोग आत्मज्ञानगर्भं ज्ञानयोगवत् आत्माबले रनसाधनम्, तथा भगवदाराधनात्मकं सर्वं कर्म
भगवत्ज्ञानगर्भं सत् फलानि जनयिष्यतीत्यन्य पक्ष । वैज्ञानसा पाश्चरालिकाश्च नित्यभगवदर्च-
नादिनिरवधिकपरिचरणपरायणा पक्षमिमं रोचयन्ते । तदुत्तमं परमात्मज्ञानञ्च निरन्त-
रध्यानरूपमपि काममस्तिवति केचिन्मन्येरन् । अन्ये तु तार्किकादय ईश्वरमिच्छन्तोपि तस्मिन्नि-
धानमपि चित्तशुद्धये प्राप्तमाकलयन्तोऽपि स्वात्मध्यानमेव कैवल्यारम्भोक्तदेतुमाशेरते । तत्र ध्यान-
कर्मणो समसमुच्चयं प्राञ्च, विद्याप्राधान्यबोधेद्यन्यपार्थादय इति । एवं संपादितमत्तान्तरनिरसनेन विद्याया
प्राधान्यमङ्गपादे वादरायणेन प्रतिपादनी त्मेधति ॥ सत्यम् । एवमूलनानामतनिरासाथमेव सिद्धान्तसूत्र-
प्रथमतो विद्याय पश्चात् पूर्वपक्षवर्तनम् । एवमस्य शैलीति तदुत्तरप्रतिपत्तिरिति भाष्यावकाशयते ।

वादरायणो मन्यते ; कुतः ? शब्दात् । दृश्यते ह्यौपनिषदः शब्दो विद्यातः पुरुषार्थं ब्रुवन् ,
(तै. आन. १) “ब्रह्मविद्यामोति परम्”, (उत्तरना) “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादि-
त्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय”
(मु. ३-२-८) “यथा नद्यः स्रन्दमानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा
विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” इत्यादिः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः । ३ । ४ । २ ॥

नैतदेवम्—यत् विद्यातः पुरुषार्थावाप्तिः शब्दादवगम्यते—इति । न ह्येषः, “ब्रह्म-

इति, फलमत इति सूत्रे च तथा तदाशय इति च प्रगोवोक्तम् । तदेवमृष्यन्तरसंशीलितपक्षान्तरप्रति-
क्षेपाशयेन विद्यामालप्रधान्यं प्रतिपादयितुं सिद्धान्तसूत्रं प्रणीय, स्वशिष्यजैमिनिपूर्वदशाप्रापितप्रचारमपि मत्
विशिष्योपन्यस्य निरस्यति समनन्तरमिति साम्प्रतमेतत् । तदाशयश्च—आन्तं यज्ञादिकं कर्मावश्यमनुष्ठेय-
मिति संन्यासस्वीकारोऽपि न प्रामाणिकः । अगतिकविषये तत्र दोषाभावज्ञापनाय तत्परामर्शमात्रं कचिदस्तु ।
कर्मकर्तृर्जीवादन्यश्च नोच्यते उपनिषत्त्वपि । देवतानानेवाभावे तदधिकस्येश्वरस्य नैवायद्वयकता । जग-
त्सृष्ट्यादिकं जीवकर्मबलादेव भवितुमर्हति । जीवसमष्टिरैवोपनिषत्सु ब्रह्मादिशब्दैर्व्यवहियताम् । अत एव
तत्त्वमसीत्युक्तम् । तावदेवमद्वैतमतमिति न मन्तव्यम् , जीवानां सर्वदा भेदस्येष्टत्वात् । जगन्निश्चयात्त्वस्य,
व्यावहारिकदृश्या ईश्वरावश्यकतायाश्चानभिमतत्वात् । एवं सृष्टिप्रलयनानादेहसंपन्त्यादिवर्णनात् देहाति-
रिक्त आत्मेति संप्रतिपत्तिर्भवति ; तस्यां सत्या पारलौकिक कर्म कर्तुमुद्युञ्जीतेति ज्ञानमिदं कर्तुरपेक्षि-
तम् । एवमभूतविद्याङ्गकर्मसंपादं फलं किमिति चेत्—अस्तु कान्यकर्मानुष्ठानवैयमचात् स्वर्गादिकमेव ।
फलानिच्छत्यामपि, ‘प्राजापत्यं गृहस्थानाम्’ इति विष्णुपुराणादिदर्शितमस्तु । निष्कामकर्मानुष्ठानान्नो-
क्षोऽपि भवेदिति तु न श्रेय्यम् , धर्मेण पापमपनुदतीति पापक्षयेऽपि सर्वपापक्षयायोगात् ; पुण्यक्षयस्याभा-
वाच्च अनानिर्दिष्टानन्तपुण्यानुभवस्याविश्रमात् ; परमात्प्राधान्यत्वादेश्चासंमतेरित्येव भाव्यः । यथा च
समनन्तराधिकरणे दृष्टिर्वाच्यवानां सर्वेषां स्तुतिमात्रत्वमिति पूर्वपक्षः, तथा ब्रह्मविद्याविधिवाक्यानामपि
केवलत्वावकत्वमेवेति सभावितो हि पूर्वपक्षः । न इह निराक्रियते । पूर्वादान्ते क्रमेण परविद्योद्गीयादि-
विचाररूपोभयविद्यानिगमनक्रमेण तदुभयस्यापनमिह कर्मणामङ्गत्वस्यापनोपोद्घातरूपेणेति सुसम्प्रतमेतत् ।

जीवातिरिक्तपरमात्मतद्विव्यमङ्गलविग्रहतदाधारपरमव्योम-तदुपासकैहिकफल-आशुष्मिकमुस्यमोक्ष-
यथावस्थितस्वरूपप्रतिपादकान् औपनिषदशब्दान् सूत्राभिप्रेतान् दर्शयति ब्रह्मविदित्यादिना ॥ १ ॥

अत्र षड्भिः सूत्रैः पूर्वपक्षः । औपनिषदवाक्यराशेः स्वाभिमतोऽर्थः कर्तृप्राशस्त्यम् । तदाह प्रथमसूत्रे ।
तत्र युक्तिः शेषत्वादिति । शेष्युपकारादन्यस्य शेषफलस्य स्वीकाराभावात् तत्र विवक्षितमित्याह नक्षेप इति ।
ननु जीवविरक्षणस्य परस्य ब्रह्मणो ज्ञानयुपनिषदुत्पादितं कथं कर्मशेषभूतमित्यत्र कर्तृज्ञानमेव तदुत्पादि-

विदामोति परम्" इत्यादिशब्दो वेदनात् पुरुषार्थावासिमवगमपति, कर्मसु कर्तृभूतस्याऽऽ-
त्मनो याथात्म्यवेदनप्रतिपादनपरत्वात् । अतः कर्तुं संस्कारद्वारेण विद्यायाः ऋतुशेषत्वात्
तत्र फलश्रुतिरर्थवादमात्रम् ; यथाऽन्येषु द्रव्यादिषु—इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ।
तदुक्तम्, (पूर्वमी ४-३ १) "द्रव्यसंस्कारकमसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्" इति ।

तमित्याह कर्मस्विति । ऋतुर्जावस्य ब्रह्मभावज्ञान संपद्वैषम्, अध्यासरूपम्, क्रियायोगमूलकारोपरूपं वा
नामितम्, तस्य सर्वस्वतत्त्वज्ञानरूपत्वात् । संपद्वि नाम अर्धे धर्ममित्युक्ततामसबुद्धिवत् आरोप्य-
प्रधाना बुद्धिः, अध्यासश्च राजसविपरीतबुद्धिवत् आत्मनस्य प्राधान्यमारोप्यस्य चाप्राधान्यमाश्रीयते
चेद्, भवति । प्रथमस्योदाहरणम् अनन्त मन अनन्ता विधेदेवा इति । मनस एव मनस्वेनाग्रहीतस्या
नन्तविश्वदेवत्वेन ग्रहणमलं । द्वितीयस्योदाहरणम्—मनो ब्रह्मेति । अत्र मनस्वेन मनोग्रहणमस्ति ।
तृतीयस्योदाहरणं वायुर्वाव संवर्गं इति । संवरणरूपलयन्याकतृत्वेन वायौ संवर्गब्रह्मारोपे । जीवत्वा-
ग्रहणेन ब्रह्मारोपे, जीवत्वग्रहणेन तदारोपे, जीवत्वग्रहणेन जीवे बृहणक्रियाकर्तृत्वविशिष्टारोपे च
एतत्प्रकृत्यरीति स्वीकृता भवति । तदा जीवब्रह्मणोर्भेद एव वास्तव इति, ईदृशाध्यासामावे कर्मणा
फलहेतुत्वं नास्तीति च भवेत् । तद्विना संवेषाम् । अतोऽन्यविषया कर्तृज्ञाने तदुपयोगश्चाह अत
इति । पत्नी आन्यमवेक्षते इति विहितान्यावेक्षणादेराज्यसंस्कारकतया यागान्वयवत् यथावस्थितारमस्वरूप-
ज्ञानस्योपनिषदुत्पादितस्य कर्तृपुरुषसंस्कारकतया यागान्वय इति भव । कर्तृसंस्कारित्यप्रयुज्य कर्तुरिति
न्यस्य प्रयोग अथवादात्माप्रमित्यत्र तदवयवाभाष । तेन सूत्रे पुरुषार्थवाद इत्यत्र पुरुषस्य कर्तृरर्थवाद
तद्विषयकप्रसंसावाक्यमिति विग्रहार्थज्ञापन भवतीति । फलश्रुतिरिति पदं यथान्येषूपिति इत्युदाहरण
स्मारितभूतलभ्यम् । विद्यात फलमिति सिद्धान्तनिरासाय फलश्रुतेरेव धन्युत्थानयनमलं चिकीर्षितम् ।
पुरुषार्थोत इति सूत्र इवेह पुरुषार्थपदार्थग्रहणे पुरुषार्थस्य वाद फलश्रुतिरित्यर्थलाभात् जैमिनिस्त्वात्
अर्थवाद इति पदमलं माहम् । पुरुषार्थवाद इति पदस्यैव वा द्विराश्रुति । तेनार्थद्वयमपि । एवञ्च जीवब्रह्मै
क्यज्ञान न संपदादिरूपम्, किं तु तत्त्वज्ञानमेवेत्युक्तं भवति । इदमपि नाद्वैत्यमितरीत्य । तदा जीव
त्वादिसर्वापलापेन जगन्मिथ्यात्वे पर्ववसानात् तत कमकरणायोगात् अननुकूलत्वाद् विरुद्धत्वाच्च ।
किंतु ब्रह्मण ईश्वरस्य सर्ववैवाभावेन निरीश्वरवादिंसमतेन ब्रह्मशब्देन भानाजीवसमष्टिग्रहणेन जगद्धेतुस-
मष्ट्यन्तर्भूतत्वम् कर्तृवैवाचारणरूपम् । तेन जगन्मूलसर्तृपुण्यपापकर्मकरणसमर्थो देहादिविद्वेषण कर्तृति
व्युत्पादितं भवति । अस्य च ज्ञानस्यामुष्मिकर्मप्रवृत्तिहेतुत्वात् आन्यावेक्षणस्याज्यविशुद्धिग्रहणत्वेनेव
हृदविषयैवोपयोग । द्रव्यसंस्कारकमस्विति । 'यस्य पर्णमवी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति'
इति द्रव्योदाहरणम्, अत्र पर्ण(पलाश)रूपपकृतिद्रव्यविधानात् । संस्कारः संनिषयोपकारकं कर्म ।
'यदाङ्के । चक्षुरेव भ्रातृन्यस्य इङ्के' इति यजमाननेत्रस्याज्जनेलेपनम् । कर्म आराहुपकारकम्
'वर्म वा परं यत्स्य क्रियते यत् प्रयाजान्शुश्राव इत्यन्ते' इति । प्रयाजानां प्रधान्यागात्
अथात् अनुयाजानां पश्चादात् पूर्वपरमागावरणात् कर्मतुल्यम् ।

ननु च—कर्मसु कर्तृर्जीवादन्यो मुमुक्षुभिः प्राप्यतया वेदान्तेषु वेद्य उपदिश्यत इति प्राग्गे-
 वोपपादितम्, (शारी. १-१-१७) “नेतरोऽनुपपत्तेः”, (१-१-१८) “भेदव्यपदेशाच्च”,
 (१-२-३) “अनुपपत्तेस्तु न शारीरः”, (१-३-१७) “इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासंभवात्”
 इत्येवमादिभिः सूत्रैः। तदेव ब्रह्म तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्येन जीवादनतिरिक्तमित्ये-
 तदपि, (२-१-२२) “अधिकं तु भेदनिर्देशात्” इत्येवमादिभिर्निरस्तम्। सामानाधिकर-
 ण्यनिर्देशश्च, (छा. ६-८-७) “येतदात्म्यमिदं-सर्वम्”, (छा. ४-१४-१) “सर्वं खल्विदं ब्रह्म”
 इति चेतनाचेतनसाधारणः, (बृ. मा. ६-७) “यः पृथिव्यां तिष्ठन्...य आत्मनि तिष्ठन्”
 इत्यादिनाऽवगततत्तदात्मतयाऽवस्थितिनिबन्धन इति, (शारी. १-४-२२) “अवस्थितेरिति
 काश्चकृत्स्नः” इत्यादिभिरुपपादितम्। तत् कथं कर्मसु कर्तुरात्मनो याथात्म्योपदेशपरा
 वेदान्तशब्दा इति विद्यायाः कर्माङ्गत्वं प्रतिपाद्यते ?

उच्यते—वेदान्तवाक्येष्वेव विद्यायाः कर्मप्राधान्यं सूचयद्भिर्लिङ्गैः, तदुपवृंहितसामानाधि-
 करण्यनिर्देशेन च वेदान्तशब्दाः देहातिरिक्तजीवस्वरूपयाथात्म्योपदेशपरा इति बलाद्ब्रह्म-
 गमनीयमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः ॥ ननु च कर्तृसंस्कारमुखेन विद्यायाः कृत्वनुश्रवणो न

पनिपक्तापायवारणम्, तदर्थत्वं प्रयाजादेर्नेष्यते, किंतु आरादुपकारकान्तरवत् यागेन फलापूर्वे जड-
 नीये सहकारित्वमेवेति सर्वतार्थवादस्य न फलसमर्पकता। तद्वदेव परात् परं पुरुषमुपैति विद्यमित्या-
 दीनामपीति भावः। नन्वेतावति शारीरकभागे अधीतिनोऽसंभावितेथे शंकेति पृच्छति ननुचेति। एता-
 वदध्ययनात् प्राक् सजातज्ञानाधीनविपरीतवासनोन्मूलनमेवाधिकरणकृत्यमित्याशयेन शंका समर्थयते
 उच्यत इति। विद्याया इति पञ्चमी। विद्यापेक्षेत्यर्थः। सूचयद्भिरिति। कर्मप्राधान्यं लिङ्गसूचितं
 कदा प्रतिष्ठितं स्यात् ? जीवातिरिक्तजगत्कारणब्रह्माभाव एव। अन्यथा तत्रोपनिषत्तत्पर्ये तज्ज्ञानस्य
 कर्मानुष्ठानशेषत्वाभावात् फलान्तरमेव वक्तव्यमिति कर्मप्राधान्यहानिरिति। ननु कर्तृज्ञानवत् आराध्यस्य
 फलमदात्तुर्ज्ञानमपि कर्मशेषमूत्तमेवेति चेन्न—“न तु मामभिजानन्ति” इति रीताया, ‘अविदित्वा
 तपस्तप्यते—अन्तवदेव’ इत्यादिश्रुतेश्च पर्यालोचने आराध्यज्ञानाभावेऽपि फलोत्पत्तेः सिद्धया तत्
 एवेतरदेवताज्ञानाभावेऽपि न दोष इत्यवधारणे सति देवतानामेवापलापे का कथा ब्रह्मज्ञानस्य। अतोऽन-
 पेक्षितत्वात् न सत् कर्मशेषं भवेत्। अतस्तदपलाप एव वरमिति। न चेद् श्रुतिप्रतिकूलम्; जीवब्रह्मसा-
 मानाधिकरण्यस्य जीवातिरिक्तब्रह्माभावसाधकत्वात्। अत्र सामानाधिकरण्येन ब्रह्मपलापे कृते लिङ्गानि कर्म-
 प्राधान्ये ज्ञापकतीत्युपपद्यो गो भाव्य। नन्वाऽद्यावेक्षणस्य प्राकरणिकवाक्यविहितत्वात् यागीयमाज्यमिति
 सुग्रहम्। यस्य पर्णमयीति वाक्यस्यानारभ्याधीतत्वेऽपि जुहा। क्रतावेवोपयोगात् अव्यभिचरितक्रतुसंबन्धात्
 तदुपस्थितौ तदर्थत्वं पर्णतायाः सुगमम्। कर्ता तु जीव लौकिकालौकिकसर्वकार्यशेष इति। क्रतुसंबन्ध-
 नियमाभावात् नैतज्ज्ञानस्य कृत्वर्थत्वं सुग्रहमिति शंकेते ननु च कर्त्तविति। उपनिषदुत्पायं देहातिरिक्ततया
 जीवज्ञानम्, तस्य लौकिकार्थेऽनपेक्षितत्वात् परिशेषादिशसिद्धिरित्याह नैवमिति। ननु कर्तृत्वमेवकृत्व-

शक्यते वक्तुम्, कर्तुर्लौकिकवैदिकसाधारणत्वेनाव्यभिचरितक्रतुसंबन्धित्वाभावात् ॥ नैवम् ।
लौकिकस्य कर्मणः कर्तुः देहादव्यतिरिक्तत्वेऽप्युपपत्तेः देहातिरिक्तनित्यात्मस्वरूपस्य कर्तावेवो-
पयोगात् तत्स्वरूपप्रतिपादनमूलेन क्रत्यनुप्रवेशे न विरुध्यते । अतो विद्यायाः क्रतुशेषत्वात्
नातः पुरुषार्थः ॥ २ ॥

क्रानि पुनस्तानि लिङ्गानि, यदुपवृद्धितसामानाधिकरण्यनिर्देशेन वेदान्तशब्दा जीव-
स्वरूपपरा इति निर्णयन्त । तत्राह—

(पू) आचारदर्शनात् । ३ । ४ । ३ ॥

ब्रह्मविदा प्राधान्येन कमस्त्रेवाचारो दृश्यते—अश्वपति केकय किल आत्मवित्तम-
तद्भिन्नानायोपगतास्तानृषीन् प्रत्याह (छा ५-११ ५) “यस्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मि”
इति । तथा जनकादयो ब्रह्मविदग्रेसरा कर्मनिष्ठा, स्मृतिषु दृश्यन्ते, (गी ३-२०) “कर्मणैव
हि ससिद्धिमास्थिता जनकादयः”, (वि ६ ६ १२) “इयाज सोऽपि सुवहून् यज्ञान् ब्रान्
व्यपाश्रयः” इति । अतो ब्रह्मविदा कर्मप्रधानत्वदर्शनात् विद्यायाः कर्तृस्वरूपवेदनरूपत्वेन
कर्माङ्गत्वमेवेति न विद्यातः पुरुषार्थः ॥ ३ ॥

लिङ्गमिदम्; प्राप्तिरुच्यतामित्यत्राह—

(पू) तच्छ्रुते । ३ । ४ । ४ ॥

श्रुतिरेव हि विद्यायाः कर्माङ्गत्वमाह, (छा १ १-१०) “यदेव विद्यया करोति
श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवतर भवति” इति । नेयं श्रुतिः प्रकरणादुद्गीयमात्रविषयेति
व्यवस्थापयितुं शक्या, यतः प्रकरणात् श्रुतिवलीयती । “यदेव विद्यया करोति” इति
विद्यामात्रविषया हीर्यं श्रुतिः ॥ ४ ॥

कारविशिष्ट किलाऽऽत्मा स्वर्गार्थं ज्ञातव्य । उपनिषदस्तु अपहृतपाप्मत्वादिविशिष्टमुपदिशन्तीति चेन्न-
तत्रापि कान्यकलानुभवोपयोग्याकारस्थैव ‘सत्यकाम सत्यसकल्प’ इति कथनात्, तदुपयोगितयैवा
यदुत्पाप्मत्वादेर्प्राप्तत्वात् ॥ २ ॥

कर्मानुष्ठानदर्शनमात्रस्य प्राधान्यासाधकत्वात् पूरयति प्राधान्येनेति । आत्मवित्तमस्याश्वपतेर्यज्ञे-
ष्वधरो हि नात्मज्ञानपाठये भवति, किन्तु फलशेषतय इति यज्ञस्य प्राधान्यमिति भावः ॥ ३ ॥

उपासनप्रकरणे यज्ञप्रस्ताव उपासनाङ्गत्वाभिप्रायेणैवेति न मन्तव्यम्, श्रुतिरूपमध्यममाण
सत्त्वादित्याशयेनाह तच्छ्रुतेरिति । तस्य विद्यायाः कर्माङ्गत्वस्य श्रुतेः श्रुतिप्रमाणवत्त्वात् ।
श्रुतिरिह सूतीयाभिक्तिः । इदमन्तारयति लिङ्गमिति । प्राप्तिरिति । प्राक्कर्मप्रमाणमिति यावत् ।
उपनिषदेति उपनिषदधीनकृतज्ञानरूपविद्या विवक्षितेति दर्शयति । प्रकरणात् उद्गीयमुपासीतेत्युपक-
र्मादिरूपात् । विद्यामात्रेति मात्रशब्दः काल्प्ये । कर्मतदङ्गत्वादि सर्वविषयविधेत्स्यं ॥ ४ ॥

(पू) समन्वारम्भणात् । ३ । ४ । ५ ॥

(वृ. ६-४-२) “तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते” इति विद्याकर्मणोः साहित्यं च

दृश्यते । साहित्यं चोक्तेन न्यायेन विद्यायाः कर्माङ्गत्वे सत्येव भवति ॥

(पू) तद्वतो विधानात् । ३ । ४ । ६ ॥

विद्यावतः कर्मविधानात् विद्या कर्माङ्गमित्यवगम्यते, “आचार्यकुलात् वेदमधीत्य यथा-
विधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे” इत्यादौ । “वेदमधीत्य” इत्यप्यय-
नवतः कर्माणि विदधत् अर्थावबोधपर्यन्ताध्ययनवत एव विदधाति । अर्थावबोधपर्यन्तं ह्यप्य-
यनमिति स्थापितम् । अतो ब्रह्मविद्यापि कर्मसु विनिष्कृतेति न पृथक्फलायावकल्पते ॥६॥

सत्येव भवतीति । समन्वारम्भणं साहित्यम् । विलक्षणब्रह्मविद्याया मोक्षहेतोर्विद्यापदार्यत्वे
तत् एव मोक्ष इति कर्मसाहित्यं तत्र गोपयते । बुभुक्षुषिषये तद्विद्याया अनपेक्षितत्वात् कर्मणि
तत्साहित्यमनुपपन्नम् । अतः कर्त्तव्यज्ञानरूपविद्याग्रहण एव साहित्यसिद्धिरिति सिद्धं कर्मप्राधान्यमिति
भावः । न चार्थसिद्ध-अनुष्ठानकालापेक्षिततद्विद्यानुष्ठितिकथने किमर्थमिति वाच्यम्-मृतस्य गमनकाले
पूर्वकल्पस्य देहव्यतिरेकावगमस्य दाढर्थं भवतीति भावेन तदुक्तेः । तेन देहात्मब्रह्मननुष्ठितिर्दिशिता
भवति ॥ ५ ॥

यदेव विद्ययेति वाक्ये उपनिषत्पदसमन्विताहारात् शास्त्राधीनात्मज्ञानमिति वक्तव्यम्—
अन्यथा युक्तिसिद्धात् देहातिरेकज्ञानादपि कर्मानुष्ठानकथनसंभवात् तदुपेक्ष्येत । अधीत्येति अध्ययन-
बन्धाध्ययनवचनात् औपनिषदात्मज्ञानस्याङ्गत्वलाभः स्पष्टः । तथा कर्मानुष्ठाय विद्यामनुष्ठेदित्यनुबत्वा
विद्यामधिगम्य कर्मानुष्ठेदिति कथनाच्चाङ्गत्वं विद्याया सुदृढमित्याशयेन श्रुत्यन्तरं दर्शयति तद्वत् इति ।
गुरोः कर्मातिशेषेण परिचरणात्मकगुरुकर्मनिश्चेषतायाम्, गुरुर्थादा स्वकार्यादुपरतो भवति तदा चेत्यर्थः ।
टीकार्थोऽप्ययमेव । यथाविधानमधीत्येत्यन्वयः । कर्माणि विदधदिति । ननु शुचौ देशे इत्येतदनन्तरम्,
‘साध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधत् आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संपतिष्ठाप्य अहिंसन् सर्वा भूतान्यन्यत्र
तीर्थेभ्यः स खल्वेव नर्तयन् यावदाहुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते’ इति वाक्यम् । अत्र कर्मविधानं
कुत्रास्ति । धार्मिकान् [विदधत् इत्यस्य हि पुत्रशिष्यादीन् धर्मनिष्ठान् कुर्वन्नित्यर्थः । प्रत्युत
‘ध्यानं मोक्षधैवातोच्येते’ इति चेत्—आत्मनीत्यादिना निषिद्धवर्जनम्, अन्यत्र तीर्थेभ्य
इति ऋत्वनुष्ठानञ्चोच्यते । ब्रह्मलोकप्राप्तिसिद्धे ब्रह्मपदवाच्यजीवात्मकर्मसंपादिततल्लोकप्राप्तिरेवेत्याशयात् ।
तद्वत्तद्विदधत् इत्ययमर्थज्ञानपर्यन्तम् । अभिसमावृत्येति अध्ययनानन्तरकर्तव्यं समावर्तनमुच्यते । ननु गुरु-
भ्रतोच्चारणानुच्चारणं ह्यध्ययनम् । तत् शब्दराशयेकविषयकमिति कथमर्थज्ञानस्येतो लाभ इत्यत्राह
अर्थावबोधपर्यन्तं हीति । मीमांसाप्रथमाधिकरण एव—साध्यायोऽप्येतन्न्य इति वाक्यं न स्वर्गाद्यर्थ-
गम्ययनं विषये, किंतु अर्थज्ञानार्थम् ; इष्टे संभवति अदृष्टकल्पनानुपपत्तेरिति अर्थज्ञानस्योद्देश्यतायाः
स्थापितत्वात् तस्य च मीमांसामन्तरा जननायोगात् मीमांसेतिकर्तव्यताकवेदाध्ययनरूपकरणनिष्पत्तेः

इत्थं न विद्यात् पुरुषार्थ —

(पू) नियमात् । ३ । ४ । ७ ॥

(ईशावास्य २) “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समा.” इत्यात्मविदः पुरुषायुषस्य सर्वस्य कमसु नियमेन विनियोगात् कर्मण एव फलमित्यत्रगम्यते । विद्या तु कर्माङ्गमिति ॥ ७ ॥

एव प्राप्ते प्रचक्षते—

अधिकोपदेशात् तु बादरायणस्यैव तद्दर्शनात् । ३ । ४ । ८ ॥

तुशब्दात् पक्षो व्यावृत्त । विद्यात् एव पुरुषार्थ , कुत ? अधिकोपदेशात् । कर्मसु कर्तुर्जीवात् हेयत्वनीकानवधिकातिशयासरयेपकल्याणगुणाकरत्वेनाधिकार्यान्तरभूतस्य परस्य ब्रह्मणो वेद्यतयोपदेशात् भगवतो बादरायणस्य विद्यात् पुरुषार्थ (फलम्) इत्येवमेव मतम् । लिङ्गानि तिष्ठन्तु , वेद्यतयोपदेशस्तु तावत् कतु प्रत्यगात्मनोऽधिकस्यैव । कथम् ? तद्दर्शनात् प्रत्यगात्मन्यशुद्धे शुद्धेऽभ्यसभावनीयानन्तगुणाकरस्य वेद्यस्य निरस्तनिखिलहेयगन्धस्य सर्वज्ञस्य स्वसकल्पकृतजगदुदपविभवलयलीलस्य सवशक्तेर्वाङ्मनसापरिच्छेद्यानन्दस्य जीवाधिपस्य कृत्स्नप्रज्ञासितु परस्य ब्रह्मणो वेदनोपदेशाभाष्येषु दर्शनात्, (छा ८ १ ५) “अपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकाम सत्यसङ्कल्प”, (छा ६ २ ३) “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत” (सु १ १ ९) “य सर्वज्ञ सवचित्”, (श्वे ६ ८) पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी “ज्ञानबलक्रिया च”, (तै आन ८ ४) “स एको ब्रह्मण आनन्द”, (तै आन-सत्येवार्थज्ञाने समावर्तनावकाशात् । न हि सेतिकर्तयनाकाध्ययने कृतेऽपि अर्थज्ञानं साज्ञागादि-अ-वस्वर्गादिवत् कालान्तरभाषि, येनार्थज्ञानान्तरमित्यर्थो न लभ्येत । मीमासासमन्तरभावित्वात् अर्थज्ञानम् । एवं सधिरस्कन्नेदाध्ययनज प्रज्ञानस्य कर्मणि विनियोगाच्च कर्माङ्गवानर्हा विद्या स्वाध्यायाधीना नास्तीति गम्यत इति ॥ ६ ॥

नियमात् । कर्मोपेक्षया विद्याया प्राया ये तस्या अनुष्ठेनरूपत्वे च कर्मस्त्वेव पूर्णासुर्विनियोगो न युज्यते । अतः पुरुषनीवनकालस्वव्यपकृत्तारूपनियमस्य कर्मस्त्वेव बोधनात् ब्रह्मनिद्या नाम विच्छिन्ना काचिन्नास्तीति कर्तृज्ञानमेव विधेति कर्मैव प्रधानमिति भावः ॥ ७ ॥

इत् शरीरकृमागमधीतवन इयमाशंका न भवितुमहतीति गमयन् तिद्वान्तमारभते अधिकेति । अधिकस्य जीवातिरिक्तत्वाऽऽत्मन उपदेशात् एव विद्यात् पुरुषार्थ इति बादरायणस्य—बादरायणेष्टम् । अधिकपदेन, ‘अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादि प्रत्यभिज्ञाप्यते । ननु अधिकोपदेशादित्यस्य अधिकस्य त्रेयस्योपदेशादिति भाष्ये व्याख्यानात्, तद्दर्शनादित्यस्यापि अधिकस्यैव वेदनोपदेशाभाष्येषु दर्शनादित्येव धर्षणने पौनरुक्त्यमिति चेत्—कलत्रातिरथवाद इति पूर्वपक्ष्युक्तस्य त्वेन तद्दर्शनादिति । एतम् अधि-

४-१) “ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विमेति कुत-
श्चेति ”, (वृ. ६-४-२२) “ एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरणः ”,
(श्वे. ६-९) “ स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ”, (वृ. ५-८-
९) “ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः (एतस्य वा अक्ष-
रस्य प्रशासने गार्गी द्वावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः) ”, (तै. आ. ८-१) “ भीषाऽस्माद्वातः
पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ” इत्यादिषु । तस्मात्
वेदनोपदेशशब्देषु कर्तुः प्रत्यगात्मनः स्वद्योतकल्पस्याविद्यादिहेयसंबन्धयोग्यस्य गन्धोऽपि
नास्तीति परमपुरुषविषयाया विद्यायास्तत्राप्तिरूपममृतत्वं तत्रतत्र श्रूयमाणं फलमिति विद्यातः
पुरुषार्थ इति सुष्टूक्तम् ॥ ८ ॥

लिङ्गान्यपि निरस्सन्ते—

तुल्यं तु दर्शनम् । ३ । ४ । ९ ॥

यदुक्तम्—ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानदर्शनात् विद्या कर्माङ्गम्-इति ; तन्न । विद्याया अनङ्गत्वेऽपि
तुल्यं दर्शनम् ; ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानदर्शनमनैकान्तिकमित्यर्थः ; अननुष्ठानस्यापि दर्शनात् ।
दृश्यते हि ब्रह्मविदां कर्मत्यागः, (तै. आ. ३-२-६) “ एतद्ब्रह्म स वै तद्विद्वांस आहुः ऋषयः काव-
शेयाः, किमर्था वयमध्वेष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे ” इत्यादौ । अतो ब्रह्मविदां कर्मत्या-
गदर्शनात् विद्या कर्माङ्गम् ॥ कथमिदमुपपद्यते-ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानमननुष्ठानञ्च ॥ फलाभि-
सन्धिरेतस्य यज्ञादिकर्मणो ब्रह्मविद्याङ्गत्वात् तथाविधस्य कर्मणोऽनुष्ठानदर्शनमुपपद्यते—
वक्ष्यति च, (शा. ३-४-२९) “ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरधवत् ” इति । फलार्थस्य तस्यैव

कस्योपदिष्टत्वेऽपि, अद्वैदनस्य फलश्रुतितया अमृतहेतुत्वादिवाद्, तस्य जीवत्वे अर्थत्वादत्वंका स्यात् । अमृ-
तत्वहेतुतया वेदनविधायकवाक्येषु तत्त्वपरत्वाच्चोपदिष्टस्य जीवादधिकस्यैवान्वयदर्शनात् विद्यातः फलमित्येव
वक्तव्यमिति । इदमेतत्सूत्रमाभ्यान्ततो ज्ञेयम् । तथाचाधिकस्य वेद्यतयोपदेशात् तद्वेदनस्यैव फलहेतु-
तायाः स्पष्टं दर्शनात् विद्यातः फलमिति । अनेन अधिकस्येश्वरस्य कर्माराध्यतया स्वीकारेऽपि जीवात्मज्ञाना-
देवास्मृतत्वमिति ये तार्किकादयः प्रतिपन्नाः, तन्मतमपि निरस्तं भवति । तदर्शनादित्यस्य तस्यैवाधिकस्या-
मृतत्वहेतुत्वासासनाविषयकश्रुतिषु दर्शनादित्यर्थः । कर्मणोऽमृतत्वहेतुत्वस्य भवदनुक्तत्वात् दर्शनाभावाच्च
कर्मणोऽङ्गत्वमेव भवेदिति चाल् निगूढम् । ब्रह्मोपासनं दृष्टविषया कर्माङ्गता नाहिति, कर्म तु दृष्टवि-
षया तदुपासननिर्वर्तकमिति वक्ष्यते । अतोऽपि उपासनस्यैव फलहेतुत्वं श्रुतिदृष्टमिति निष्कर्षणीयम् ॥ ८ ॥

प्रथमसूत्रेण प्रथमपूर्वपक्षसूत्रसम्बन्धनाधीत् । अथ लिङ्गानां क्रमेण खण्डनम् । तुल्यमिति ।

आचारस्य यथा दर्शनमस्ति, आचरणाभावात्सापि तथा तदस्तीत्यर्थः । दर्शनमनैकान्तिकमिति । अनुष्ठान-
दर्शनमनियतम्—अव्यापकमित्यर्थः । यत्तत्र विद्या तत्रतत्र कर्मानुष्ठानमिति नास्तीति । किमर्था इति ।

किंफलोदेश्यका इत्यर्थः । फलापेक्षाविरहात् फलार्थमध्ययनं यजनञ्च न कल्पितम् इत्यर्थः । कर्मणां

यद्वादे कमणो मोक्षैकफलवत्सविद्याविरोधित्वात् तस्माननुष्ठानदर्शनमुपपन्नवरम् । विद्यायाः
कर्माङ्गत्वे कमत्याग कथमपि नोपपद्यते ॥ ९ ॥

यदुक्तम् श्रुत्यैव विद्यायाः कर्माङ्गत्वमवगम्यते इति—उत्राह—

असार्वत्रिकी । ३ । ४ । १० ॥

न सर्वविद्याविषयेय श्रुति , अपितुद्वितीयविषयेव, “यदेव विद्यया करोति” इति
यच्छब्दस्यानिर्धारितविशेषस्य, ‘उद्गीथमुपासीत’ इति प्रस्तुनोद्गीथविशेषनिष्ठत्वात् ।
न हि, यत् करोति तत् विद्ययेति सवभ्यते । यदेव विद्यया करोति, तदेव वीर्यवचरमिति
विद्यया क्रियमाण यच्छब्देन निर्दिश्य, तस्य हि वीर्यवचरत्वमुच्यते ॥ १० ॥

यच्चेदमुक्तम्—“त विद्याकर्मणी समन्वारभेते” इति विद्याकर्मणो साहित्यदर्शनात्
विद्या कर्माङ्गम् इति—उत्राह—

विभाग शतवत् । ३ । ४ । ११ ॥

‘त विद्याकर्मणी समन्वारभेते’ इत्यत्र उक्तेन न्यायेन विद्याकर्मणोर्भिन्नफलत्वात्
विद्या स्वस्मै फलाय समन्वारभेते, कम च स्वस्मै फलायेति विभागो द्रष्टव्यः । शतवत्—यथा
क्षेत्रज्ञविक्रमिणं शतद्रव्यमन्वेतीत्युक्ते, क्षेत्रार्थं शतम्, रत्नार्थं शतमिति विभागः प्रतीयते—
तयेहापि ॥

प्रधानत्वे तत्प्रागो न युज्यत इति भाव । अहत्वेपि त्यागो न युक्त इति पृच्छति कश्चमिति । निष्का-
मकर्मण एवाहत्वात् कामार्थकर्मत्याग इहोक्तो युज्यत एवेत्याह फलेति । पूर्वपादेऽपि काम्यकर्मप्राधान्यस्यै-
वोक्तत्वात् इदमनुपपन्नमेवेत्यर्थ । तदनेन स्वप्नाविरोधमात्रं नोक्तम् , किन्तु परपक्षाविरोधोऽपि ॥ ९ ॥

असार्वत्रिकी । सर्वत्र कर्मणि सवद्धा या विद्या कर्तृज्ञानरूपा, सा न, किन्तु कतिपयपयोगे फलार्थ-
मनुष्ठीयमानत्वादनित्यता उद्गीथादिविधेयमित्यथ । विद्ययेति श्रुति न सवत्र न सर्वविद्याविषयिणी,
कर्मतदङ्गफलापत्तकर्त्रादिसर्वज्ञानपरा नेत्यर्थ । विविचिन्वन्ति यज्ञेनेत्यत्र यज्ञस्यैव विद्याया विवेकान्मवि-
श्रुत्या सर्वग्रहणं स्यात् । विद्यया यत् करोतीति अनुवाचकोटिनिविष्टत्वात् अनुवादस्य सति संगमे संनिहि-
तगामित्वमिति न्यायेन संनिहितोद्गीथविषयैव प्राद्येत्याह नहीति । नन्वेवं संनिधानात् उद्गीथे रसतमत्व-
रुहिमात्रं प्राद्यं स्वादिति चेत् उद्गीथमुपासीत तस्योपपन्नारूपानमिति वक्ष्यमाणसर्वविद्यापकमात् प्रकर्षण-
कालसर्वविद्याग्रहणस्यैवोचितत्वात् ॥ १० ॥

स्वस्मै स्वीयाय । द्रव्यसमासत्वात् समप्राधान्यावगमात् अन्यतरस्याङ्गत्वमत्र न विवक्षितम् ।
प्रधानोक्त्यैवाङ्गस्यार्थसिद्धतया तन्निर्देशो व्यपथ । परविद्यावत् नामत्रक्षेत्रमुपासीतेत्येवमैश्वर्यकला कश्चित्
ज्योतिष्टोमादित्यस्या अपि विद्या सन्ति । मृतस्य वा विद्या तानि च कर्माणि अनुवर्तन्ते । यत्कलेन पूर्व
शान्तम् , तदनन्तरमन्यफल भविष्यति । अतोऽत्र विद्यापदेन कर्मपदेन वा अङ्गग्रहणं न युक्तमिति
भाव । वाच्यमिदमविद्विषयम् । न स्वर्चिरादिमार्गाविविषयम् । तत्र कर्मसाहित्यायोगाच्च ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः । ३ । ४ । १२ ॥

यदुक्तम् विद्यावतः कर्मविधानात् विद्या कर्माङ्गमूर्ति—नैतद्युक्तम्, (छा. ८-१५-१)
 “वेदमधीत्य” इत्यध्ययनमात्रवतो विधानात् । न चाध्ययनविधिरेवार्थबोधे प्रवर्तयति ;
 आधानवत् अध्ययनस्वाक्षरराशिग्रहणमात्रे पर्यवसानात् । गृहीतस्य च स्वाध्यायस्य फलवत्क-
 र्मावबोधित्वदर्शनात् तन्निर्णयफले तदर्थविचारे पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते । ततः कर्मार्थी कर्म-
 ज्ञाने प्रवर्तते, मोक्षार्थी च ब्रह्मज्ञान इति न विद्या कर्माङ्गम् । यद्यप्यध्ययनविधिरेवार्थाव-
 बोधे प्रवर्तयति, तथापि न विद्या कर्माङ्गम् ; अर्थज्ञानादर्थान्तरत्वात् विद्यायाः । यथा
 ज्योतिष्टोमादिकर्मस्वरूपविज्ञानात् फलसाधनभूतं कर्मानुष्ठानमर्थान्तरम् ; तथाऽर्थज्ञान-
 रूपाद्ब्रह्मस्वरूपविज्ञानादर्थान्तरमेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्या पुरुषार्थसाधनभूता विद्येति
 न तस्याः कर्मसंबन्धगन्धो विद्यते ॥ १२ ॥

नाविशेषात् । ३ । ४ । १३ ॥

यद्योक्तम्—“कुर्वन्नेवेह कर्माणि” इति आत्मविदं ज्ञानात् व्यावर्त्य यावज्जीवं कर्मानुष्ठाने
 नियमयतीति—तत्रोपपद्यते ; अविशेषात् । न ह्ययं नियमः फलसाधनभूतस्वतन्त्रकर्मविषय

‘तद्वतो विधानात्’ इति तच्छब्देन विद्या क्षमिता पूर्वपक्षिणः । अधीत्येति वाक्येऽध्ययनमात्रो-
 क्त्या विद्यावत इति न लभ्यत इत्याह अध्ययनमात्रेति । आधानवदिति । वसन्ते ब्राह्मणोऽमीनन्वाद्-
 धीतेत्यादि आधानविधायकवाक्यं स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिव्याक्यञ्चानारभ्या गीतम् ; न तु क्रतु-
 प्रकरणगतम् । अतोऽध्ययनसाधनस्य च न कर्माङ्गताबोधकं प्रमाणमस्ति । कर्मानुष्ठानं प्रति अग्नेर्विद्या-
 याश्चापेक्षायाम्, य आधानसिद्धामिमान् अध्ययनाधीनार्थज्ञानवांश्च तत्रामेन शान्ताकाशाः कर्मविषयो न
 स्य कस्यचिदाधानमध्ययन वाऽऽक्षिपन्तीति स्थितिः । तत्र यथाऽध्ययनविधेः कत्वनुष्ठानपर्यन्ते प्रवृत्ति-
 नास्तीति मीमांसकेष्टम्, तथा क्रतुष्योर्मर्थज्ञानपर्यन्तेऽपि न प्रवृत्तिरित्यपि संमन्तव्यम् । स्वाध्यायोऽध्ये-
 तव्य इति तव्यप्रत्ययबलेनाक्षरराशेरेव कर्मत्वावगमात् अध्ययनमासि संस्कारकमिति मीमांसकोक्तत्वाच्च
 स्वाध्यायात्तेरेव फलत्वात् । न च विध्यमावेऽर्थज्ञानासंभवः, स्वयमेव भावादित्याह गृहीतस्य चेति ।
 सर्वमिदं ग्रन्थारम्भ एव सम्यक् मापितम् । अधीत्येति ह्यया च नाद्रव्यं बोध्यते, अमिसमावृत्त्येत्यलेनोत्तर-
 कालमाले तदुपपत्तेः । मीमांसकेष्टमर्थज्ञानपर्यन्तत्वमन्वारुद्याप्याह यद्यपीति । इदानीञ्चैवं सूत्रार्थः—
 अर्थज्ञानपर्यन्ताध्ययनमात्रवत एव कर्मस्य विनियोगात्, तज्ज्ञानविलक्षणोपासनरूपविद्यायाः कर्माङ्गत्वे श्रुतिर्न
 प्रमाणमिति । एवञ्चाधीत्येत्यस्वार्थज्ञानविक्षायामाप तत्र क्रवादिज्ञानं कत्वनुष्ठाने, अधिकोपदेशादिति
 प्राशुक्तब्रह्मज्ञानं ब्रह्मोपासने च यथायथमुपयुक्त इति ॥

नियमादिति कृतं पूर्वपक्षं सूत्रद्वयेन परिहरति । तत्र कुर्वन्नेवेत्यस्य कर्मविधित्वस्वीकारेण प्रथम
 परिहारः । अनुमतिपरत्वस्वारस्यदर्शनेन द्वितीयः । फलसाधनभूतेति । काम्यकर्मविविरलेति पूर्वपक्षी । ‘न
 कर्म लिप्यते नरे’ इत्यस्य च कर्ममध्ये विधिवत्त्वात् क्रियमार्थं हिंसादिकं न पापलेपाय कल्पत इत्यर्थः ।

इति विशेषहेतुरस्ति, विद्याङ्गभूतकर्मविषयतयाऽप्युपपत्तेः । “कर्मणैव हि सतिद्विमास्यता जनकादयः” इति च, विदुषस्त्वाप्रयाणादुपासनस्यानुवतमानत्वात् ॥ १३ ॥

एवमर्थस्त्राभान्येन चोद्य परिहृत्य, “कुर्वन्नेवेह कर्माणि” इत्यस्य वाक्यस्यार्थमाह—
स्तुतयेऽनुमतिर्वा । ३ । ४ । १४ ॥

वाञ्छन्दीऽवधारणाय । “इहावासमिद सर्वम्” इति विद्याङ्गकरणात् विद्यास्तुतये सवदा कर्मानुष्ठानानुमतिरियम् । विद्यामाहात्म्यात् सर्वदा कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते कर्मभिरिति हि विद्या स्तुता भवति । वाक्यशेषत्रैवमेव दर्शयति, “एव त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नर” इति । अतो न कर्माङ्ग विद्या ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके । ३ । ४ । १५ ॥

सिद्धान्ती तु, ‘विदुषा काम्यकर्मणस्त्याज्यत्वात् उपासनसहकारितया निष्कामकर्मविधि फलस्यानुद्दिष्टत्वादेव न त्केपमसक्ति’ इत्याह । एवमर्थद्वये पूर्वपक्षयुक्त एव ग्राह इत्यत्र विशेषाभावात् पूर्वपक्षसाधनमित इति भावः । एतत्त्राभिमतार्थानुसारेण मन्त्रोत्तरार्थस्यैवमर्थ — एव त्वयि अहृतया कर्मणामनुष्ठेयत्वमेव त्वयि विद्याधिकारिणि । नान्यथेतोऽस्ति कर्माभावेऽपि विद्या निष्पद्येतेति नास्ति । करणे कर्म केपकं स्यादिति तु न । अनिष्टमिष्टे मिश्रञ्च त्विविध कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिना प्रेत्य न तु सन्यासिना कचिदिति सात्त्विकत्यागपूर्वकमकरणे तदमसके । न रमत इति नर विरक्त इत्यर्थः । कर्मणैवहीत्यस्य कर्मयोगेनैव ज्ञानयोगे नैव आत्मावह्लोकनरूपसिद्धि मासवन्त इति वास्तवार्थो गीताभाष्ये द्रष्टव्यः । अस्य तु सुखस्यापातावभादायापि पूर्वपक्षनिरासकत्वात् तदनुरोधेनोपासनाङ्गकर्मपरत्वे स्थित्वोक्तमत्र । संसिद्धिपदस्य स्वर्गादिफलपरत्वे प्रकरणविकृतम् । मोक्षो वा उपासन वा भवतु सतिद्वि । एवकारश्च नापयोगव्यवच्छेदाय, किं तु अयोगव्यवच्छेदायेति ॥

वास्तवार्थ एवोच्यमानम्, किमर्थमेतत्कथनमित्यत्राह अर्थस्त्राभान्येन चोद्य परिहृत्येति । निविदिपन्ति यज्ञेनेत्येव विद्याया कर्माङ्गकत्वस्य बहुप्रमाणसिद्धत्वात् तथा निर्वाहोऽप्यत्र कर्तव्य इति निर्वाहार्थं तदुक्तिः । अस्य वाक्यस्यार्थमन्वय इति भावः । अनुमतिरिति । विधिपक्षे कर्माणीति विद्याङ्गकर्मपरम्, अत्र तु काम्यनिषिद्धपरम् । तत्रचित् त्व काम्य काम्ये निषिद्धञ्च कुर्वन् जीव । अथापि न ते तदधीनो वथ । यद्यिदमना दर्शनसमानाकारध्यानेन सर्वस्य विनेक्ष्यत्वात् । अतो न कर्म लिप्यते नरे त्वरीत्येतदवम प्रामाणिकम्, नान्यथेतोऽस्ति—नैव तेषावकाश इति उच्यते—जनाऽत्र पक्षे कार्यः । विसारोऽस्तीये इशोपनिषदाद्याय भाष्यतात्पर्यग्रन्थ द्रष्टव्यः ॥

एव पूर्वपक्षयुक्तज्ञानामनाथकृतमन्त्रयि । अथ स्वयं कमाहत्त्व विद्याया नेत्यत्र लिखान्युपपन्नस्यति । विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन, कषाय कर्मभिः पके ततो ज्ञानं प्रचलते इत्यादीनि स्पष्टवाक्यानि तु तद्दृष्टानादि त्यत्रवाभिनेदानीति न पृथगुच्यते । यदि कश्चिन् नीवारितिक्रमप्रविषयकविद्याया अपि कल्पयोग भेदोद्गीयविद्याया इव कथमपि परिकल्प्य काम्यकर्मप्राधा न मन्वीत, त प्रत्याह कामकारेणेति । काम

अपि चैत्रमेकं ज्ञाखिनः कामकारेण ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य गार्हस्थ्यत्यागमर्थायते, (बृ. ६-४-२२) “किं प्रजया करिष्यामो देषां नोऽयमात्माऽयं लोकः” इति । त्रिदुषो विरक्तस्य कामकारेण गार्हस्थ्यकर्मत्यागं ब्रुवदिदं वचनं ब्रह्मविद्यायाः कर्मानङ्गत्वं दर्शयति । यज्ञादिकर्माङ्गत्वे हि विद्यायाः, विद्यानिष्ठस्य कामकारेण गार्हस्थ्यत्यागो न संभवति । अतो न विद्या कर्माङ्गम् ॥ १५ ॥

उपमर्दं च । ३ । ४ । १६ ॥

पुण्यापुण्यरूपस्य समस्तसांसारिकदुःखमूलस्य कर्मणो ब्रह्मविद्ययोपमर्दं च प्रतिवेदान्तमधीयते, (मु. २-२-८) “भिद्यते हृदयप्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वमंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परवरे” इत्यादिकम् । तत् विद्यायाः कर्माङ्गत्वे न संगच्छते ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि । ३ । ४ । १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु आश्रमेषु ब्रह्मविद्यादर्शनात् तेष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्माभावाच्च न विद्या कर्माङ्गम् ॥ ननूर्ध्वरेतस आश्रम न सन्त्येव, (आप. ३-१४-८) ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति-इत्यादिनाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां यावज्जीवाधिकारश्रुतेः ; श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां चाप्राप्त्यात् । अत आह-शब्दे हि इति । वैदिक एव हि शब्दे ते दृश्यन्ते, (छा. २-२३-१) “त्रयो धर्मस्कन्धाः”, (छा. ५-१०-१), “ये चमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते”, (बृ. ६-४-२२) ‘एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति’ इत्यादौ । यावज्जीवश्रुतिस्त्वविरक्तविषया ॥ १७ ॥

कारेण—कामचित्वा, स्वेच्छयेति । गार्हस्थ्यत्यागम् गृहस्थकर्मणा काम्यानां त्यागम् । किमिति । येषामस्माकमर्थे परमात्मा सर्वविधबन्धुरस्ति, अनुभूयमानश्च, तेषामस्माकं प्रजादिसार्थं किमस्ति । तस्माच्च तदर्थं कर्मणि प्रवर्तमाने इत्यर्थः । ब्रह्मविद्याया अपि चेत् काम्यकर्माधिक्यमित्यते, तत्यागस्य, पृथक्फलार्थत्वस्य च वचनं विरुद्धयेतेति भावः । आचारदर्शनाविति सूत्रदर्शितजातीयमेव श्रुतिवाक्यं सुखान्तरेण प्राप्तशकापरिहारार्थेहोपन्यस्यत इति न पौनरुक्त्यम् ॥ प्रजायर्थं कर्म गृहस्थकर्मैति गार्हस्थ्येऽनुक्तम् । कर्मत्यागममधीयते इत्याध्याहृत्य सूत्रार्थो वर्णनीयः ॥ १५ ॥

ब्रह्मविद्यायाः काम्यकर्मापकारकत्वं भवद्विष्टम्, तस्या. काम्यकर्मनाशकत्वावसायत् विपरीतमेव श्रौतमित्याह उपमर्दञ्चेति । उपमर्दञ्चाधीयते इत्यर्थः । एकै इति नानुपजनीयम्, प्राय सर्वत्रोपलब्धादिति बोधयितुं प्रतिवेदान्तमित्युक्तम् । इत्यादिकमिति पदम् अधीयत इति बहुवचनः । आध्ययनक्रियाविशेषणम् ; पृथग्वाक्यं वा । तत् अध्ययनम् ॥

अस्तु तर्हि कर्तृज्ञानातिरिक्ता ब्रह्मविद्याऽपि गृहस्थकर्मभूतमित्यनैमित्तिकज्योतिष्टोमाद्यङ्गम्, तत्राऽऽह-ऊर्ध्वेति । आश्रमेषुपि पुरुषपरम् । संन्यासिषु च ब्रह्मविद्या दृश्यते । संन्यासिनः शब्दे चेदप्रमाणे दृश्यन्ते हीति सूत्रार्थः । अविरक्तविषया—‘यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्’ इति श्रुतसंन्यासौपधिकदारपुत्रक्षेत्नादिविषयवैराग्यरहितपुरुषविषयेत्यर्थः ॥

इति विद्यापहतुरस्ति, विद्याङ्गभूतकर्मणियतयाऽप्युपपन्नः । “कर्मणोऽ हि संमिद्धिमाश्रिता
ननकादयः” इति च, विदुषस्तत्प्रयाणादुपासनस्यानुवतमानत्वात् ॥ १३ ॥

एवमर्थस्वाभाव्येन चोद्य परिहृत्य, “कुञ्चेनह कमाणि” इत्यस्य वाक्यस्याथमाह—
स्तुतयेऽनुमतिर्वा । ३ । ४ । १४ ॥

वाञ्छोऽवधारणात् । “इशावास्तमिद मरम्” इति विद्याप्रवर्णनात् विद्यास्तुतय
सददा कर्मानुष्ठानानुमतिरित्यम् । विद्यामाहात्म्यात् मरदा कम कुञ्चपि न लिप्यते कमभि
रिति हि विद्या स्तुता भर्ता । वाञ्छयशेषवर्जमत्र दर्शयति, “एव त्रयि नान्यथेतोऽस्ति न
कम लिप्यते नर” इति । अतो न कमाङ्ग विद्या ॥ १४ ॥

कामकारण चेक । ३ । ४ । १५ ॥

सिद्धान्ती तु, ‘विदुषा काम्यकर्मणम्याऽस्तात् उपासनमहङ्गाग्निना निरामकं विधि पत्न्यानुद्विष्टत्वा
देव न त्क्षेपसक्ति’ इत्याह । एवमर्थद्वये पूर्वपक्ष्युक्त एव प्राञ्च इत्यत्र विद्यायाभावात् न १३१ उपासनमित इति
भाव । एतस्मिन्नाभिमतार्थानुसारण मन्त्रोत्तरार्थस्यैवमथ - एव त्रयि अहन्वा कर्मणामनुष्ठेयत्वमव त्वयि
विद्याधिकारिणि । नान्यथेतोऽस्ति कर्माभावेऽपि विद्या निरप्येतानि भास्ति । करणे कम त्क्षेपक स्यादिति
तु न । अनिष्टमिष्टे मिथश्च त्रिविध कर्मण फलम् । मन्त्रत्याग्निना पेत्य न तु स-यासिना कविदिति
सात्त्विकत्यागपूर्वकमकरणे तदप्रसक्ते । न रमत इति नरः विरक्त इत्यर्थ । कर्मणोऽहीत्यस्य कर्मयोगेनैव
ज्ञानयोगे विनैव आत्मावलोकात्प्रसिद्धि प्राप्सवन्त इति वास्तवार्था गीताभाष्ये द्रष्टव्य । अस्य तु सुलभ्या
वातामहादायापि पूर्वपक्षनिरासकत्वात् तदनुरोधेनोपासनाङ्गकर्मपरत्वे स्थित्योक्तमत्र । संसिद्धिपदस्य स्वगा
दिकलपरत्व प्रकरणविरुद्धम् । मोनो वा उपासन वा भवतु संसिद्धि । एवकारश्च नान्ययोगव्यवच्छेदाय,
किन्तु अयोगव्यवच्छेदायेति ॥

वास्तवार्थ एवोच्यताम्, किमर्थमेतत्कथनमित्यताह अर्थस्वाभाव्येन चोद्य परिहृत्येति ।
निविदिषन्ति यज्ञेनेत्येधे विद्याया कर्माङ्गकत्वस्य बहुममाणसिद्धत्वात् तथानिर्वाहोऽप्यत्र कर्तव्य इति
गिज्ञानाथ तदुक्ति । अत्र वाक्यस्यार्थस्त्व-य इति भाव । अनुमतिरिति । विधिपक्षे कमाणीति
विद्याङ्गकर्मपरम्, अत्र तु काम्यनिषिद्धपरम् । अत्राविव तं काम काम्य निषिद्धश्च कुर्वन् जीव ।
अथापि न ते तदधीनो वथ । प्ररिच्यन्त दर्शनसप्तान्यकारणानेन सर्वस्य विनश्यत्वात् । अतो न
कर्म लिप्यते नरे त्वथीत्येतदेवम् प्रामाणिकम्, नान्यथेतोऽस्ति=नैव तेषावकाश इति उत्तरार्थयो-
गनाऽत्र पक्षे कार्या । विस्तरोऽस्मरीये ईशोपनिषदाच्चाय भाष्यतात्पर्यमथ द्रष्टव्य ॥

एव पूर्वपदशुक्लिङ्गानामसाधकत्वमदर्शितं । अथ स्वयं कर्माङ्गत्व विद्याया नेत्यत्र लिङ्गान्युपन्यस्यति ।
निविदिषन्ति यज्ञेन दानेन, कषाये कर्मणि पक्षे ततो ज्ञानं पथते इत्यादीनि स्पष्टवाक्यानि तु तदहर्शनावि
त्यल्लैवाभिधेयानीति न पृथगुच्यते । यदि कश्चिन् नीवातिरिक्तब्रह्मविषयकविद्याया अपि ऋतुपयोग
नेवोद्गीर्णविद्याया इव कथमपि परिकल्प्य काम्यकर्ममाधान्य मन्वीत, त पत्याह कामकारेणेति । काम

अपि चैवमेके ज्ञाश्विनः कामकारेण ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य गार्हस्थ्यत्यागमर्थायते, (बृ. ६-४-२२) “किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः” इति । विदुषो विरक्तस्य कामकारेण गार्हस्थ्यकर्मत्यागं ब्रुवदिदं वचनं ब्रह्मविद्यायाः कर्मानङ्गत्वं दर्शयति । यज्ञादिकर्माङ्गत्वे हि विद्यायाः, विद्यानिष्ठस्य कामकारेण गार्हस्थ्यत्यागो न संभवति । अतो न विद्या कर्माङ्गम् ॥ १५ ॥

उपमर्दं च । ३ । ४ । १६ ॥

पुण्यापुण्यरूपस्य समस्तसांसारिकदुःखमूलस्य कर्मणो ब्रह्मविद्ययोपमर्दं च प्रतिवेदान्त-समीयते, (मु. २-२-८) “भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वमंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परचरे” इत्यादिकम् । तत् विद्यायाः कर्माङ्गत्वे न संगच्छते ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि । ३ । ४ । १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु आश्रमेषु ब्रह्मविद्यादर्शनात् तेष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्माभावाच्च न विद्या कर्माङ्गम् ॥ ननूर्ध्वरेतस आश्रमा न सन्त्येव, (आप. ३-१४-८) ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति-इत्यादिनाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां यावज्जीवाधिकारश्रुतेः ; श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां चाप्रा-माण्यात् । अत आह-शब्दे हि इति । वैदिक एव हि शब्दे ते दृश्यन्ते, (छा. २-२३-१) “त्रयो धर्मस्कन्धाः”, (छा. ५-१०-१), “ये चेमेऽरण्ये थद्वा तप इत्युपासते”, (बृ. ६-४-२२) ‘एत’ मेव प्रत्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रत्रजन्ति” इत्यादौ । यावज्जीवश्रुतिस्त्वविरक्तविपया ॥ १७ ॥

कारेण—कामयित्वा, स्वेच्छयेति । गार्हस्थ्यत्यागम् गृहस्थकर्मणा काम्याना त्यागम् । किमिति । येषामस्माकमयं परमात्मा सर्वविवन्दुरस्ति, अनुमूयमानश्च, तेषामस्माकं प्रजादिसाध्यं किमस्ति । तस्माच्च तदर्थं कर्मणि प्रवर्तमानहे इत्यर्थः । ब्रह्मविद्याया अपि चेत् काम्यकर्मार्थत्वमिष्यते, तस्यागस्य, पृथक्फलार्थत्वस्य च वचनं विरुद्धचेतेति भावः । आचारदर्शनाविति सूत्रदर्शितजातीयमेव श्रुतिवाक्य सुखान्तरेण प्राप्तशकापरिहारार्थेहोपन्यस्यत इति न पौनरुक्त्यम् ॥ प्रवार्थं कर्म गृहस्थकर्मेति गार्हस्थ्येत्युक्तम् । कर्मत्यागममधीयते इत्याध्याहृत्य सूत्रार्थो वर्णनीय ॥ १५ ॥

ब्रह्मविद्यायाः काम्यकर्मोपकारकत्वं भवदिष्टम्, तस्या. काम्यकर्मनाशकत्वावसायत् विपरीतमेव श्रौतमित्याह उपमर्दञ्चेति । उपमर्दञ्चाधीयते इत्यर्थः । एके इति नानुबन्धनीयम्, प्राय सर्वत्रोपलभ्यादिति बोधयितुं प्रतिवेदान्तमित्युक्तम् । इत्यादिकमिति पठम् अधीयत इति बहुवचनः नान्यत्रनक्रियाविशेषणम् ; पृथक्वाक्ये वा । तत् अभ्ययनम् ॥

अस्तु तर्हि कर्तृज्ञानातिरिक्ता ब्रह्मविद्याऽपि गृहस्थकर्मभूतमित्येवैमित्तिकज्योतिष्टोमाद्यङ्गम् ; तस्माद्ऽह-ऊर्ध्वेति । आश्रमेषुपि पुरुषपरम् । संन्यासिषु च ब्रह्मविद्या दृश्यते । संन्यासिनः शब्दे वेदप्रमाणे दृश्यन्ते हीति सूत्रार्थः । अविरक्तविपया—‘वदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रत्रजेत्’ इति श्रुत-मन्यासौपयिकन्दारपुत्रश्लोकादिविषयवैराम्यरहितपुरुषविषयेत्यर्थः ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि । ३ । ५ । ११ ॥

यदिदम्—“त्रयो धमस्कन्धा ” इत्यादि वैदिक गण्ड उच्यन्तम् आश्रमा इत्यन्त, अतस्ते सन्त्येयेनि—नैतदुपपद्यते, यत “त्रयो धमस्कन्धा ” इत्यादि नयामाश्रमाणा परामर्शमात्र क्रियते—अनुवादमात्रमित्यर्थः । वृत्त एतत् ? अचोदनात् प्रविधानादित्यर्थः । न ह्यत्र विधिश्च श्रूयते; “त्रयो धमस्कन्धा ” इत्यादिना हि प्रकृत प्रणवन त्रयोपामन स्तुयते, “त्रयमस्थोऽमृतत्वमिति” इत्युपनहारात् । अतोऽन्याथमनुवादमात्रमत्र क्रियत तेषामाश्रमाणां । “ये चेमस्त्रये प्रद्धा तप इत्युपामत” इति च द्वयानविधिपरत्वात् तत्रापि नाश्रमान्तरविधिभव । अपि चापवदति हि श्रुतिराश्रमान्तरम्, (यजु १ ५ २) “वीरहा वा एष देवाना योऽग्निष्टुद्रामयते” इत्यादिका । अत उच्यतेम आश्रमा न सन्तीति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ १८ ॥

संन्यासाश्रमरैवाश्रितत्वात्प्रमाणिकत्व शक्यते पूर्वपक्षी परामर्शमिति । आहृति सूरे निया-
ध्याहार । गृहस्थाश्रमे क्लेश सवयनानुष्ठानाशक्ति संन्यासाश्रमधमस्य सर्वदुर्निवाहानुत्प्लव्यश्च परिशील्य ये
यदृच्छया त्यक्तपूर्वाश्रमा तदनुवादमात्रम् । यावज्जीवश्रुतिविरुद्धस्याश्रमस्य स्मृत्युक्तस्यापि प्रामाणि-
कत्वायोगात्, अचोदनाच्च—संन्यासाश्रमस्य कर्त यथाया विध्यभावाच्च । यदहरेव विरेजेरिति वाक्य
मपि न संन्यासनिधायकम्, इति ‘ऋणानि स्त्रीष्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्’ ‘प्रजातन्तुं मा व्यवच्छे-
त्सी’ इत्यादिकमुल्लङ्घ्यापि ब्रह्मचर्यादारभ्य अष्टसप्तपुरुषक्रियमाणसंन्यासाश्रमस्वीकारसंभवकथनमात्रमि-
त्याशयः । प्रकृतमिति, वक्तुमारब्धमित्यर्थः, ब्रह्मसप्त इत्यनेनोपासनस्य, तदनन्तरमेव च, ओंकार
समाप्तमिति प्रणवस्य तदङ्गस्य वक्ष्यमाणत्वात् । उपमहारादिति, अते विधानादित्यर्थः । ब्रह्मो-
पामनस्येति प्रयोगात् कर्त्तव्यज्ञानवत् ब्रह्मोपासनमप्यङ्गं भवत्विति पूर्वपक्षाद्योऽवसीयते । य कश्चि-
दस्तु धर्मस्कन्ध, सर्वत्र ब्रह्मणि निष्ठापामसृत्त्वं भवतीति वाक्यार्थः । न तु धमस्कन्धविधानम् । अत्र धर्म-
स्कन्धत्वेन कीर्तनात्, तत्तद्धर्मस्यैव प्राधान्यम् तदङ्ग ब्रह्मविद्येत्यापि पूर्वपक्षिणो गूढाशयः । अप्रामाणि-
कत्वेन तस्यैव निराकरणसमवे तावदशोऽप्यवकाशो न देय इत्याशयेन तु अप्रामाणिकत्वमेवोक्तम् ।
एतेन—विधिर्वा भवतु परामर्शो वा । संन्यासस्य तत्रोपासनस्य च स्थित्तवे ब्रह्मविद्याया यज्ञाद्यगत्व-
मिति पूर्वपक्षिवादे गत एवेति परामर्शादिमूवाणा शाकरपक्ष इव पृथगधिकरणत्वमेव युक्तम्, न पूर्वाधि-
करणान्तर्भाव इति शङ्का परास्ता, तत्राश्रमधर्माङ्गत्वमस्तु ब्रह्मविद्याया इति पूर्वपक्षस्यानुवर्तनात् ।
(सारावली द्रष्टव्यम्) एवमपि स यथाशक्ति तदप्रामाणिकत्वस्वापनेऽपि यतते । संन्यासधर्मस्था-
प्रामाणिकत्वे संन्यासिणोऽमृतत्वकथनं पुनरन्मान्तरे ब्रह्मचर्याहास्यन्यतरधर्माङ्गसप्तमिमुत्वेन ब्रह्मविद्या-
फलित्वीत्याशयेनास्त्विति पूर्वपक्षी विवक्षति । धीरेति । अग्निविनाशनं देववीरहननमेव भवति । अतो
गृहस्य एव स्यात् । सूत्रे चकार यावज्जीवश्रुतिविरोधसमुच्चायक । अपवदति निन्दतीत्यर्थः ।
एवञ्च स आश्रमो नाश्रमैः, अलसत्सच्छन्नपरिमहमात्रत्वात्तिति ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः । ३ । ४ । १९ ॥

गृहस्थाश्रमवत् आश्रमान्तरमप्यनुष्ठेयं भगवान् वादरायणो मन्यते । कुतः ? साम्यश्रुते । उपादेयतयाऽभिमतगृहस्थाश्रमसाध्यं हि तेषामप्याश्रमाणां श्रूयते । “त्रयो धर्मस्कन्धाः” इत्यारभ्य ब्रह्मसंस्थस्तुत्यर्थतया सङ्कीर्तनं गृहस्थाश्रमस्येतरेषां च समानम् । अथ गृहस्थाश्रमस्यानुवादः प्राप्तौ सत्यामेव संभवतीति तस्य प्राप्तिरवश्याभ्युपेत्येति मतम्— तत् इतरेषामपि समानमन्यत्राभिनिवेशात् । न च— गार्हस्थ्यधर्म एव, यज्ञोऽध्ययनं दानं तपो ब्रह्मचर्यम् इति सर्वैः शब्दैरभिधीयते ; ब्रह्मचर्यतपसोर्गृहस्थस्यैव संभवादिति—युक्तम्, “त्रयो धर्मस्कन्धाः” इति त्रित्वेन संगृह्य, “प्रथमः...द्वितीयः...तृतीयः” इति विभागवचनानुपपत्तेः । अतः, “यज्ञोऽध्ययनं दानम्” इति गृहस्थाश्रम उच्यते । अध्ययनशब्दी वेदाभ्यासपरः । तपश्शब्देन कैवल्यनसपारिव्राज्ययोर्ग्रहणम्, उभयोः तपःप्रधानत्वात् । तपश्शब्दो हि कायकलेश्चे रूढः ; स च द्वयोरपि समानः । ब्रह्मचारिधर्म एव ब्रह्मचर्यशब्देनाभिधीयते । ‘ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति’ इति परत्र श्रूयमाणो ब्रह्मसंस्थशब्दो यौगिकः सर्वाश्रमसाधारणः ; सर्वेषामाश्रमिणां ब्रह्मसंस्थासंभवात् । ब्रह्मणि सत्त्वा-संस्थितिः ब्रह्मसत्त्वम् ; तच्च सर्वेषां संभवत्येव । ब्रह्मनिष्ठाविकलाः केवलाश्रमिणः पुण्यलोकभाजः ; तेष्वेव ब्रह्मनिष्ठोऽमृतत्वभाक् भवति । तदेतत् विस्पष्टमुक्तं भगवता पराशरेण, “प्राजापत्यं

अष्टवर्णं ब्राह्मणमुपनीतित्येवं विधिबाहुल्यात् ब्रह्मचर्ये साम्यकथनायोगात् गृहस्थाश्रमवदिति तन्गात्रधनम् । नन्वत्र गृहस्थाश्रममात्रमेव कीर्त्यते, सर्वकीर्तनागिरसौ ब्रह्मचर्यं हि प्रथमं कीर्त्यते । उपरि तपोब्रह्मचर्यकथनं गृहस्थाश्रमसंभाविततद्विषयकम्, अत एव तस्मिन्नाश्रमे तस्यतस्याल्पत्वात् द्वितीयत्वेन तृतीयत्वेन च व्यवहार इति मतिं व्युदस्यति नचेति । तथासति, ‘ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमालानमाचार्यकुलेऽवसादयन्’ इति वाक्यं न घटत इत्यपि भाव्यम् । प्रथमं गृहस्थाश्रमकथनं तु तस्य श्रेष्ठ्यात्, ज्ञानयोगात् कर्मयोगस्येव लोकसंयमार्थत्वादिनोत्कर्षात्, सन्यासोत्कर्षान्तिचारणाथत्वाच्चेति भावः । श्रुतौ ब्रह्मचारिशब्द एवास्ति, न ब्रह्मवर्षशब्दः ; अथापि पूर्वानुसारेण तन्निष्ठधर्म एव पर्ववसानात् तथोक्तिः । वेदाभ्यासेति । न तु ग्रहणाध्ययनम्, तस्य पूर्वोत्कर्षार्थत्वादिति भावः । नन्वेवमपि त्रयाणामेवोक्त्या सपत्नीकथनप्रसङ्गमप्येव तप इति, नोर्ध्वरेतरिसद्विरलित्यत्र, अनुवादरूपत्वात् प्रमाणप्रतिपन्नस्य सन्यासस्यापि तेन ग्रहणं विनिगमनाविरहादित्यास्येनाह तपश्शब्देनेति । ब्रह्मचारिधर्म एवेति । न तु गृहस्थधर्मगतमुरुष्य ब्रह्मचर्यमभिधीयत इत्यर्थः । प्राचीनैः ब्रह्मसंस्थपदं धर्मस्कन्धान्तर्गतविषयकमेव व्याख्यातम् । श्वांकरे तु तदनभिमत्या त्रयो धर्मस्कन्धा इति वानप्रस्थपर्वन्त-ग्रहणमभिमत्य ब्रह्मसंस्थपदं चतुर्थाश्रमविषयं व्याख्यातम् । तन्निरासाभिप्रायेणाह ब्रह्मेति । ननु तपःपदेन सन्यासस्यापि ग्रहणे तन्निष्ठस्य सर्वस्यामृतत्वभाक्त्वात् ःग्रसंस्थपदं तदन्तर्गतकिञ्चित्परमिति कथ्यमुच्येतेत्यत्र, न सर्वैः सन्यासी भुक्तिमेवैति इत्याह ब्रह्मनिष्ठाविकला इति । प्राजापत्यं कश्यपादिसंयन्धि

त्राणानाम्' (१। १। १५) त्वाभ्यं ज्ञानमन्यारिनामृणम्' इत्यतन उणानामा
 थमाथा च करलाना प्रमलाऋप्रात्यन्त फलमभिप्राय एषानिन मदा प्रप्यायिनो
 योगिनो हि य । तथा तन् परम म्यान यद्वै पश्यन्ति गुह्य इति तत्प्रव प्रनिष्ठाना
 ब्रह्मप्रतिभेदधता । अतो गृहस्थाश्रमतुल्या उच्छरनन आत्मा अपि दृश्यन्त इति तदप्यनु
 ष्टेया । (अ ५। १०। १) "ये चेमऽण्य ऋदा तप इ युपामत ' इति च अरण्य इति तप
 प्रधानाश्रमप्राप्त्यपधत्तात् दवयानविधानस्य तत्रापि तत्राप्तिरङ्गाङ्गीया ॥ १९ ॥

परामशपक्ष विधानपक्ष च गृहस्थाश्रमतुल्यमश्रमप्यनुष्ठेयमभियुपपाद्य, विधिरवायमा
 श्रमाणा सर्वेषाम्, नानुवाद त्युपपादयितुमाह—

त्रिधिवर्वा धारणवत् । ३ । ५ । २० ॥

वाशब्दोऽवधारणाय । विधिरवायमाश्रमाणाम् धारणवत् यथा दिष्टाग्निहोत्रे, 'अथ
 स्तात् समिध धारयन् अनुद्रवत्, उपरि हि देवभ्यो धारयति' इत्यत्रानुशासनात्प्रादपि वाक्यात्,
 उपरिधारणस्याप्राप्तत्वात् विधिरा ग्रीयत, तदुक्त शपलक्षण, (५ मी ३। ५) "विधिस्तु
 धारणेऽपूर्वत्वात्" इति—तथाऽप्राप्यप्राप्तत्वाद्धिधिरवाश्रयणीय । (वाश्लोप १। ६) "ब्रह्म
 चर्यं समाप्य गृही भवत् । गृहाहनी भूत्या प्रजनेत् । यत्र वतरथा, तत्रचयदिव प्रजन्त्
 गृहाह्ना, वनाह्ना । यदहरेच विरजेत्, तदहरेच प्रजन्त् इति जाग्रालानामाश्रमविधिममन्त
 मिध कृत्वा, एतेष्वन्यपरेष्वपि वाक्येष्वश्रमप्राप्तिरवद्याश्रयणीयेत्युपपादितम् । एवमाश्रमा
 न्तरविधानात् अणश्रुतिर्यावज्जीवश्रुतिरपवादश्रुतिश्च, अविश्रुतविषया एवति वदितया ।
 अन्याश्च, ब्रह्मविद कमणामाश्रयणादवश्यकतव्यताविधायिन्य श्रुतय स्मृतयश्च स्वस्वाश्रम
 स्थानम् । ये चेति गृहस्थादिप्राहित्वेऽपि अरण्य इति निर्देश सत्यासिमुत्तेन सप्तहणामेति भावेनाह
 तत्रापीति ॥ १९ ॥

नन्वत्र सर्वत्रियेऽनुवादरूपत्वेऽपि गृहस्थाश्रमो विधेय, अन्यथा आचार्यमुलासिक्तस्य ब्रह्म
 चारी वा स्नातको वा भवन् अगृहस्थ एव कश्चित् तिष्ठासेदिति चेत्—तर्हि संशयोऽपि विधेय,
 अन्यथा गृहाह्निसिक्तस्य गृहस्थधर्मान् सत्यप्येव च कश्चित् तिष्ठासेत् । त मति गार्हस्थ्यत्यागामिसंधौ सत्या
 सिना मान्यमिति तद्धिधिरप्यत्र विवक्षणीय इत्याह विधिर्वेति । विधिस्तु धारणे इति । 'अथस्तात्
 समिध धारयन् अनुद्रवत्, उपरि हि देवेभ्यो धारयती'ति वाक्यम् । मृताग्निहोत्रे सुचि गृहीत विष्य हवि
 र्होत्रं यदा गार्हपत्यादाहवनीय मति गच्छेत्, तदा सुचोऽपस्तात् समिधं समेक्ष्य हस्तेन गृहीत्वा गच्छेत् ।
 देवेभ्यश्चेत् हविर्दानम्, तदा हि समिधं सुखण्डोपरि समेकनमिति तदर्थं । दैवहविस्त्यागार्थगमनकाले
 उपरिसमिद्धारणे भ्रमाणान्तरायास सिद्धवदनुसृते । तत्र प्रापकप्रमाणस्याभावादत्यैव तथा विधिरूपत्वं (३-
 ४। ५) सिद्धान्तितम् । तद्विहाप्यनुवादवत् स्थितस्यापि विधित्वमेष्टव्यमित्यर्थं । अपवादश्रुतिः । अप-
 वादो निन्दा, वीरहेत्येवम् । अवश्यकतव्यतेति । तत्तदाश्रमधर्मात्सर्वे विधायया अस्तिवति वादश्च न

धर्मविषयाः । अत ऊर्ध्वरेतस्सु च ब्रह्मविद्याविधानात् विद्यातः पुरुषार्थ इति मिदम् ॥२०॥

इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

११०. स्तुतिमात्राधिकरणम् ३-४-२ ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वान् । ३ । ४ २१ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते, (भा. १-१-३) “स एष रसानां रसतमः परमः परार्थोऽष्टमः, यद्दु(य उ)द्गीथः” इत्येवंजातीयकानि वाक्यानि क्रन्वयव्यभूतोद्गीथादिस्तुतिमात्रपराणि, आहोस्वित् उद्गीथादिषु रसतमादिदृष्टिविधानार्थानीति । अत्र प्रतिपादितमुपासनपरत्वमङ्गीकृत्योपासनस्य पुरुषार्थत्वेन ऋतुमुपादानानियम उक्तः । किं युक्तम् ? स्तुतिमात्रपराणीति । कुतः ? उद्गीथाद्युपादानात् । ऋत्वङ्गभूतानि ह्युद्गीथार्दान्युपादाय तेषां रसतमादिन्वं प्रतिपादितम् । यथा जुह्वीनां पृथिव्यादित्वं प्रतिपादयतो वचनस्य, “इयमेव जुहूः स्वर्गो लोक आहवनीयः” इत्यादिकस्य न स्तुतिमात्रपरत्वम्—नथेहापि । तदिदं प्राज्ञकृते-स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेत् इति । उद्गीथाद्युपादानात् तत्स्तुतिमात्रमेवैषां वाक्यानां विवक्षितमिति चेत्—अत्रोत्तरं नापूर्वत्वात् इति । न स्तुतिमात्रत्वमुपपद्यते ; कुतः ? अपूर्वत्वात्-अप्राप्तत्वात् ।

युक्तः । आश्रमधर्माणां स्वतन्त्रफलसाधनत्वस्य श्रुतावदगीतान् ब्रह्मविद्यायाः श्रयमाणं फलमुपेक्ष्याश्रुतफलकाश्रमधर्माङ्गत्वस्य दुर्वचत्वात् । ब्रह्मविद्यायाः दृष्टविषया आश्रमधर्माङ्गत्वस्य दुर्निरूपत्वाच्च । ‘तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यजेन दानेन तपसाऽनागकेन’ इति सर्वाश्रमधर्माणामपि ब्रह्मविद्याङ्गतया विधानात् तद्विरोधाच्च । विद्याङ्गत्वस्य येषु दृष्टविषयाऽस्मन्मते निरूपणात्सर्वैवात्यन्तोचितत्वाच्च । तद्विदुमुपरितनाधिकरणंः सुप्रहमिति नाम विधिष्योक्तम् ॥ २० ॥

एवं जीवानिच्छिन्नमतद्विधाविषयत्वापूर्वके उपनिषदा कर्मकाण्डशेषत्ववादे, गल्हन्ति, दृष्टिविद्यावराशिमात्रस्यार्थवाटतयाऽपि स्वमनोरथं सफलयितुं कामः तावन्मात्रार्थवादत्वं विलक्षणयुक्त्या वर्णयन् प्रत्यबनिष्ठते—मा भूत् ब्रह्मविद्यावाक्यानामर्थवादता । ब्रह्मदृष्ट्यादिपरत्वेन प्रतीयमानानां तु स्वादित्वाक्षेपः । स्तुतीति । स एष रसानामित्याद्विवाक्यकार्यमुद्गीथाद्विस्तवनमात्रम्, उद्गीथादेः कर्माङ्गनयोपादीयमानत्वात् जुह्वादिवाक्य इव तदन्वयौचित्यादिति चेन्न—अपूर्वत्वात् रसतमत्वादेरप्राप्ततया अनुवादासंभवात् स्तुतिपरत्वायोगात् । तथा अपूर्वत्वात्—उद्गीथविधिपूर्वकत्वस्य वा उद्गीथविधिं प्रति पूर्वत्वस्य वा वाक्येऽभावात् उद्गीथविधेः ऋतुप्रकरण एव सत्त्वेन एतदुपनिषद्वाक्यानां दूरत्वतया तद्विष्येकवाक्यत्वयोगादिति स्वार्थः । अष्टम इति । उत्तरोत्तरं रस निर्विद्व्य रसतमत्वमुद्गीथे उक्तम्—“एषा नूताना पृथिवी रसः ; पृथिव्या आपो रसः , अपामोपचर्यो रसः , ओषधीना पुरुषो रसः , पुरुषस्य वाक् रसः , वाक् ऋक् रसः ; ऋचः साम रपः , साम उद्गीथो रस इति । एषु रसेषुष्टमोऽयमुद्गीथः रसतमः सारतमः । परार्थः परस्वोक्तृष्टस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानमर्हतीति, तत्तुल्य इति । स्तुतिः प्रशंसा । इयमेव पृथिव्येवेत्यर्थः । न हि मत्र जुह्वाद्यौ पृथिवीन्वादिदृष्टिविधीयते, तथैवेहापीति शंका ॥ २१ ॥

न ह्युद्गीथाद्यो रमतमादितया प्रमाणान्तरण प्रतिपन्ना , यन उत्प्रागुत्स्यमुद्गुत्पच्यर्थं रसतमादिस्वेनानुधेरन् । न चोद्गीथादिधिपरमनिहित , यन, “इयमेव जुह” स्वर्गा लोका आहवनीय ” इत्यादिन् तदेकपाक्यत्वेन यया कया चन त्रिधया तत्स्तुतिपरत्वमादीयेत । अतः ऋतुवीर्यवत्त्वादिफलमिद्वयमुद्गुद्गीथादिषु रमतमादिदृष्टिविधानमत्र न्याय्यम् ॥२१॥

भावशब्दाच्च । ३ । ४ । २० ॥

“उपामीत” इत्यादिभाष्येण त्रिधिपरत्वमत्र न्याय्यम् । त्रिधिप्रत्ययपुक्तो हि त्रियाशब्दो विधेयमेव स्वाधमत्रगमयति । तस्मादुपामनविधानाया एता श्रुतय ॥ २२ ॥

ननु स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ २ ॥

१११ पारिप्लवाभाषिकणम् १३ ॥

पारिप्लवाया इति चञ्ज त्रिशपित जान । ३ । ४ । १३ ॥

(कौ ३१) ‘प्रतद्वनो ह वै दैवोदामिरिन्द्रस्य प्रिय धामापजगाम’, (छा ६१२) , श्वेतऋतुर्हाऽऽच्छरण्य आम” इत्येवमादीनि उदान्तप्राख्यानानि किं पारिप्लवप्रयोगार्थानि, उत विद्याविशेषप्रतिपादनार्थानीति चिन्तायाम्—“आख्यानानि प्रमन्ति” इत्याख्या नाना पारिप्लवे विनियोगाच्च विद्याप्रधानत्व न्याय्यमिति चेत्—न सवाण्याख्यानानि पारिप्लवप्रयोगे विनियोगमहन्ति ; कुत ? त्रिशपितत्वादिनियोगस्य । “आख्यानानि शस

नन्वूर्ध्वमपि आदित्य उदिरम्भवपुरुषत्वात्किमुद्गीथेऽनविवनम् । एव रसतमत्वमपि । तथाचादित्यो यूप इतिवत् स्ववनेमेव कायमित्यन्ताह भावशब्दाच्चेति । भावो भावत्व साध्यावस्थापन्न । इयमेव जुहुरित्यत्र कार्यं किञ्चिल्लोच्यते । इह तु उपासीतेति विधिरिति । कथमुपासीतेति आकाशा च । अतो दृष्टिविधिस्वीकाराच्च स्तुतिमात्रम् । मात्रपरं दृष्टिविधौ अथात् प्रशसाऽपि लभ्यमाना न वीर्येति श्रुतये ॥

यथाकथञ्चित् कतिपयैपनिपदवाक्यानामपि कर्मकाण्डोक्तयत्राचन्वयेन स्वपक्षज्य संविपादित्यु पूर्व पत्नी, ‘मा मुद्दिधिरूपणानर्थवान्तया कर्मकाण्डतन्मथ , उपाख्यानरूपाणा तु भवतु’ इति शक्यते पारिप्लु वार्था इति । यदि तत्रतत्र किञ्चिद्विधेयतया गृह्यते तर्हि औपनिषदानि आख्यानान्यपि पारिप्लवशंस नविधिविषयतया गृह्यतामिति तद्दृष्टान्तेन च प्रत्यवस्थानम् । पारिप्लुवार्था इत्यत्र उपनिषद्वाक्यायिका इति विशेष्यमन्वाहार्थम् । अन्वमेवे पारिप्लु शसनीति पारिप्लुत्वनामक शस्ते विहितम् । सर्वाण्याख्या नानि पारिप्लवे शसन्तीति सर्वाख्यानशसनरूपमिदं पारिप्लुवशसनमिति ज्ञापितम् । पुत्रामात्यपरिदृताय राज्ञे पारिप्लवमाचक्षीत प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतो राजेत्यादि, द्वितीयेऽहनि यतो वैवस्वत इत्यादि, तृतीयेऽहनि वरुणआदित्यइत्यादीति विवृतश्च । तत्राहर्विशेषे आख्यायिकाविशेषनिर्देशस्य तत्रतत्र तदवयवस्या फलरुक्तेऽपि इतराख्यानवारणतात्पर्याभावात् सर्वाणीति पदस्वारस्यात् औपनिषदाख्यानानामपि पारिप्लवे विनियोग इति पूर्वपक्ष । विशेषितत्वात्—इयमित्यमिति प्रतिपाद्यपुरुषत्वमपूर्वं ज्ञापितत्वात् । सर्वेषा माख्यानाना वेदमात्मगताना वेदान्तामात्मगतानामप्यन्तत्वात् सर्वाख्यानासम्भवात् केषामिति आकर्षा

न्ति" इत्युक्त्वा तत्रैव, "मनुर्वचस्वतो राजा" इत्यादिना मन्वादीनामाख्यानानि विश्लेष्यन्ते । अतस्तेषामेव तत्र विनियोग इति गम्यते । तस्मान्न सर्वाः वेदान्तेष्वाम्नाख्यानश्रुतयः पारिप्लवप्रयोगार्थाः ; अपितु विद्याविध्यर्थाः ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्योपबन्धात् । ३ । ४ । २४ ॥

(वृ. ६-५-६) "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यादिविधिनैकवाक्यतयोपबन्धाच्चाऽऽख्यानानाम्, विद्याविध्यर्थान्येव तानीति गम्यते; यथा (यजु. १-५-१) "सोऽरोदीत्" इत्येवमादेः कर्मविध्यर्थत्वम् ; न पारिप्लवार्थत्वम् ॥ २४ ॥ इति पारिप्लवार्थाधिकरणम् ॥ ३ ॥

११२. अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ३-४-४ ॥

अत एव चाम्नीन्धनाद्यनपेक्षा । ३ । ४ । २५ ॥

स्तुतिप्रसङ्गादवान्तरसङ्गतिविशेषणार्थद्वयं चिन्तितम् । विद्यावन्त ऊर्ध्वरेतस आश्रमिणः सन्तीत्युक्तम्, "ऊर्ध्वरेतस्तु च शब्दे हि" इत्यादिभिः सूत्रैः । इदानीमूर्ध्वरेतसो यज्ञाद्यभावात् तदङ्गिका विद्या न संभवतीत्याशङ्क्याह—अत एव चाम्नीन्धनाद्यनपेक्षा इति । यत ऊर्ध्वरेतस आश्रमिणो विद्यासंबन्धित्वेन श्रुत्या परिगृह्यन्ते, (छा. २ २३-१) "ब्रह्मधुवा । अतो विशेषनिर्देशतस्तत्पूरणे सति नान्यप्रसक्तिः । सर्वाणीत्येतत् 'सर्वत्वमाधिकारिकम्' इति न्यायेन उक्तेषु कस्यचिदपरित्यागार्थमिति भावः । आख्यानवैक्यं परिहरति तस्मादिति ॥ २३ ॥

एकवाक्योपबन्धाच्च-विद्योपदेशेन सहैकस्मिन् वाक्येऽन्तर्भावश्च तथा-न पारिप्लवार्थाः ; किं तु विद्यार्थ इति सूत्रार्थः । अयं भावः—मन्वाणामेव प्रयोगसमवेतार्थस्वारकज्ञा विध्यन्त्रयाकांक्षा; न वाक्यान्तराणाम् । तेषामर्थप्रतिपादनोपक्षीणतयाऽर्थज्ञानस्यैवोपयोगोऽपेक्षितः । एवञ्च तदर्थज्ञानस्य संनिहितविद्याविधिविहितार्थमरोचकतया सम्बन्धेकवाक्यत्वे किमिति विभज्य पारिप्लवे नयनम् । तत्र नयनेऽपि तेषां शब्दराशित्वादर्थद्वैतौपयोगो वक्तव्य इति प्रशंसादिरूपद्वारमन्वेषणीयमेव । तद्विहैव संनिहितविद्याप्ररोचकतया सम्यगुपपद्यते । विद्योपदेशात् पूर्वं पश्चाच्च स्थितबोहृपाख्यानभागयोरैकवाक्यताऽपि मध्याशुभकरणे दुष्करा स्यात् । अन्यथा तुल्यनयात्, बर्हिषि रजते न देयमिति निषेधाद्यर्थवादभूतानां, "सोरोदीत्" इत्यादिकर्मकाण्डगतस्याविकानामपि पारिप्लवे विनियोगस्य वाच्यतया तादृशार्थवादानां संनिहितविध्यैकवाक्यतायां एव स्यात् । तथाच यथा जे, तथेमे संनिहितविध्यर्थवादा इति ॥ २४ ॥

प्रथमाधिकरणेन सर्गात्माह स्तुतीति । तत्रैव अतएवेति सौवपदार्थवर्गसंभव इति भावः । स्तुतिप्रसङ्गादिति, कर्मस्योपबन्धकृत्स्तुतिपरत्वमेवोपनिषदामिति पूर्ववक्ष्यसंगान्तर्यः । तन्निरासय सर्वाश्रमकर्तृव्यविलक्षणब्रह्मविद्यापरत्वे उपनिषदा तत्र स्थापिते, दृष्टिविधीनामपि स्तुतिपरत्वाभावः आख्यायिकानां विद्यास्तुतिपरत्वमित्यर्थद्वयमाधिकरणद्वयेन वक्तव्यमासीदिति । अत एव—ऊर्ध्वरेतस्तु च सङ्गावादेव । चकारः साकाशोक्त इति टीका । विद्यायाः संस्थाभित्त्ववचनमयुक्तम्-कर्माङ्गत्ववादिना तस्य दुःस्वीकारत्वादिति शक्यं । अत एव सर्वाश्रमसाधारण्यदेव अग्नीन्धनाद्यनपेक्षा च सर्वापेक्षा चेति अर्थद्वयसमुच्चये वा ;

सस्योऽष्टतत्त्वमेति, (उा ५ १० १) "य चेमेऽरस्य श्रद्धा तप इयुषामते", (श्र ६ ४ २)
 "एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्त प्रजन्ति", (कठ १ २ १५) "यदिच्छन्तो ऋचये
 चरन्ति" इत्यादिक्रिया— अत एषोऽरसस्सु विद्या अग्नीन्धनाद्यनपक्षा । अग्नीन्धनम् अग्नाद्य-
 धानम् ; आधानपूर्वकाग्निरोदशपूर्णमासादिकर्मानपेक्षा तेषु विद्या । केवलस्वाध्रमविहितकर्मा
 पेश्वेत्यर्थ ॥ २५ ॥ इति अग्नी धनाद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

११३ सर्वापक्षाधिकरणम् ३ ४ ५ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ २६ ॥

यदि विद्या यज्ञाद्यनपक्षैवामृतत्व साधयति, तर्हि गृहस्थेष्वपि तदनपक्षेन साधयितु
 महति । यज्ञादिश्रुतिरपि, (श्र ६ ४ ५२) 'विविदिषन्ति' इति शब्दात् कमणो वदनाङ्गता
 न प्रतिपादयतीति—

अत आह स्वापक्षा इति । अभिहोत्रादिसवकर्मपक्षैव विद्या कमवत्सु गृहस्थेषु । कुत ?
 यज्ञादिश्रुतेः । "तमेतं वेदालुबचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश्रुन"
 इत्यादिना यज्ञादयो द्वि विद्याङ्गत्वेन ध्यन्ते । यज्ञादिना विविदिषन्ति वेदित्तुमिच्छन्ति-
 यज्ञादिभिर्वेदनं प्राप्नुमिच्छन्तीत्यर्थ । यज्ञादीना ज्ञानसाधनत्वे सत्येव, यज्ञादिभि ज्ञान
 प्राप्नुमिच्छन्तीति व्यपदेश उपपद्यते, यथा असेर्देनसाधनत्वे सति, अग्निना त्रिधाम-
 तीति व्यपदेश । अतो यज्ञादीना ज्ञानसाधनत्वमवगम्यते । ज्ञान च वाक्यार्थज्ञानादर्थान्तर
 भूत प्यानोपासनादिसम्बन्धात्प्य विशदतमप्रत्यक्षतापन्नस्मृतिरूप निरतिशयप्रियमद्दृष्टरम्यासा
 धेवातिशयम् आप्रयाणादनुवत्मान बोधसाधनमित्युक्तमस्माभि पूर्वेमेव (ल्लुति) । ब्रह्मयति च,
 (शा ४ १ १) "आशुत्तिरसकृदुपदेशात्" इत्यादिना । एवरूप च प्यानमहरहरुष्ठीय-
 यानैर्नित्यनैमित्तिककर्मभि परमपुरुषासाधनरूपै परमपुरुषप्रसादद्वारेण जायत इति, यज्ञादिना

ब्रह्मचारिणस्त्वादीति कसमुच्ये वा । एवं समुच्चयाथस्यापि सभावनेयैव भाष्ये, 'चक्षत्रोऽवधारणे'
 इत्यन्वेवातोत्तरत्र चातुकि । अनपेक्षत्वे कथं विद्याया कर्माङ्गत्वमित्यन्नाह केमलेति ॥ २५ ॥

अनपेक्षैव अपेक्षा विनापि । गृहस्थेषुपीति । एकस्या एव तदपेक्षत्वंतदनपेक्षत्वबोर्विरोधादिति
 'विविदिषन्तीति । सन्नन्ततया वेदनेच्छाया एव कर्मसाध्यत्वावगमादिति भाव । सप्र-
 कृत्यर्थं मति यज्ञादे करणत्वं वाक्येचमित्येतदुपपादयति वेदित्तुमिच्छन्तीत्यादिना । सन्नर्थं मति
 करणत्वं ब्रह्मनेत्येव तृतीयाया वस्तु न शक्यते व्युत्पत्त्यभावादिति परमार्थभूयणोऽस्माभिरुपपादितम् ।
 किञ्च वेदनेच्छाया वेदनसाधनार्थत्वाद् वेदनमेव परमं साध्यम् । परमसाध्येच्छाविरहे च साधनपरम्परा-
 यामिच्छान न भवतीति वेदनविषयकेच्छया पूर्वं माध्यम् । तथाच यज्ञादिक विनैव तदुत्तया तस्याद्य
 त्साध्यत्वं दुर्बलम् । इदमुक्तमभिप्रायाद् ज्ञानसाधनत्वे सत्येवेति । प्रसादद्वारेणोति । यज्ञादीना
 ब्रह्मारा कारणत्वं यतिषुपि तदपेक्षा स्यात् । मयवतीतिद्वारैव प्रतिवचकापञ्चरत्नसतोनिर्बर्हणेन कारण-

विविदिषन्तीति शास्त्रेण प्रतिपाद्यते । अतः कर्मवत्सु गृहस्थेषु यज्ञादिनित्यनैमित्तिकसर्वकर्मा-
पेक्षा विद्या । अथवत्—यथा गमनसाधनभूतोऽथः स्वपरिकरवन्धपरिकर्मापेक्षा; एवं मोक्ष-
साधनभूताऽपि विद्या नित्यनैमित्तिककर्मपरिकरापेक्षा । तदिदमाह स्वयमेव भगवान्,
(गी. १८-५) “ यज्ञदानतपःकर्म न न्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि
मनीषिणाम् ”, (गी. १८-४६) “ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा
तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ” इति ॥ २६ ॥ इति सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ६ ॥

११४. शमदमाद्यधिकरणम् ३-४-६ ॥

शमदमाद्युपेतस्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया

तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् । ३ । ४ । २७ ॥

गृहस्थस्य शमदमादीन्यप्यनुष्ठेयानि, उत नेति चिन्तायाम्—आन्तरबाह्यकरणव्यापार-
रूपत्वात् कर्मानुष्ठानस्य, शमदमादीनां तद्विपरीतरूपत्वाच्चाननुष्ठेयानि—इति प्राप्ते उच्यते—
यद्यपि गृहस्थः करणव्यापाररूपकर्मसु प्रवृत्तः, तथाऽपि स विद्वान् शमदमाद्युपेतस्त्वात् ।
कुतः ? तदङ्गतया तद्विधेः—विद्याङ्गतया तेषां विधेः, (वृ. ६-४-२३) “ तस्मादेवंविच्छान्तो
दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् ” इति । विद्योत्पत्तेश्चि-
समाधानरूपत्वेन दृष्टपरिकरत्वाच्छमादीनाम्, विद्यानिर्वृत्तये तेषां शमादीनामप्यवश्यानुष्ठेय-
त्वाच्च तान्यप्यनुष्ठेयानि । न च करणव्यापार-तद्विपर्ययरूपत्वेन कर्मणां शमदमादीनां च
परस्परविरोधः, भिन्नविषयत्वात् ; विहितेषु करणव्यापारः, अविहितेषु प्रयोजनशून्येषु च
तदुपशम इति । न च करणव्यापाररूपकर्मसु वर्तमानस्य वासनावशात् शमादीनामुपादेयत्वा-

त्वात्, गृहस्थान् यज्ञादिषु कृतेष्वेवानुगृह्णातीति स्वीकारात् न सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोर्विरोध इति भावः ।
मोक्षसाधनेति । ननु स्थितोऽथः यथा शकत्वाणस्वाभीषादेश्चाभावेऽपेक्षितं गमनं न साधयति, तथा
निष्पन्नाऽपि विद्या यज्ञाद्यभावे मोक्षं न साधयतीति भास्करपक्ष एव एवंसति उक्तो भवतीति चेन्न-भवत्युत्प-
त्तिवृद्ध्युभयार्थत्वात् कर्मानुष्ठानस्य । कर्माभावे विद्या वैशद्यतीतिरूपापन्नत्वादिरूपं मोक्षप्रयोजकविशेषं
न लभते इत्युक्तौ, विद्यायां ज्ञानरूपतया शक्तिवत्त्वात् अथवा स्थिरताभावात् तादृशविशिष्टज्ञानोत्पत्त्यामेव
परिवसानात् । अधनिदर्शनेन, तदङ्गतया तेषामपीति सूत्रांशेन च समसमुच्चयो नेति सिद्धम् ॥ २६ ॥

एवं यज्ञादिकर्मापेक्षत्वस्वीकारात् ज्ञानोदान्त इति वाच्यं यतिविषयकमेव वक्तव्यमिति शंकायां
शमदमाद्यधिकरणम् । न शमादिकं सर्वव्यापारोपरतिरूपम्, किंतु निषिद्धकर्माद्युपरतिरूपमिति
सिद्धान्तः । तद्विपरीतरूपत्वाच्चेति । “ आरुह्योर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव
शमः कारणमुच्यते ” इति अधिकारिनेदावगमाच्चेति भाव्यम् । विहितेषु अवश्यकर्तव्येषु । अवि-
हितेषु अवश्यकर्तव्यनित्यनैमित्तिकमित्येव । तत्रापि लौकिकेषु यज्ञाद्यर्थार्जतद्रेहधारणादिकार्येषु ध्वंस्युत्प-
त्त्यर्थशास्त्रीयकाम्येषु च प्रवृत्तेरिष्टत्वात् विशिनष्टि प्रयोजनशून्येषु चेति । उपादेयत्वासंभवः निष्पाद्य-

सस्योऽमृतत्वमनि, (छा ५ १० १), 'चे रमज्ज्ये तद्वा तप इतुनामन, (श्र २ १ २)
 "एतमेव प्रजापिनो लोऽमिच्छन्त प्रजन्ति", (छ १ ३ १५) "यदिच्छन्तो प्रजन्त्ये
 चरन्ति" इत्यादिभ्या— अत एषोऽपरतस्म्यु विद्या ज्ञानान्नाद्यनपु। श्रीमन्मन् अग्न्या
 धानम्, आधानपूर्वमग्निहोत्रद्वयपूणमामात्मानपथा तपु विद्या। केवलस्याभ्रमविहितकर्मा
 येद्येत्यर्थे ॥ २५ ॥ इति अग्नीषनाद्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

११३ मवापशाधिकरणम् ३ १ ५ ॥

सत्रापेक्षा च यज्ञान्निश्चिनेश्वरान् । ३ । ५ । २६ ॥

यदि विद्या यज्ञाद्यनपरंवामृतत्व माधयति, तर्हि गृहस्थेष्वपि तदनपक्षेण साधयितुं
 महति। यज्ञान्निश्चितरपि, (श्र २ १ ५०), 'त्रिदिपन्ति' इति श्रान्त् फणो वदनाज्ञान
 न प्रतिपादयताभि—

अत आह मवापशा इति। श्रितोवादिमन्कर्मापक्षेण विद्या कमस्तु गृहस्थेषु। कुत ?
 यज्ञादिश्रुत । "तत्र वेदानुपचनेन प्राण्णा विविदिपन्ति यज्ञेन ज्ञानेन तपनाऽनाश्रुत" इत्यादिना यज्ञान्यो हि विद्याङ्गत्वेन श्रूयन्त । यज्ञान्निना विविदिपन्ति वदितुमिच्छन्ति—
 यज्ञादिभिवदन प्राप्तुमिच्छन्तस्तथ । यज्ञादीना ज्ञानमाधनरर मत्त्वेन, यज्ञादिभि ज्ञान
 प्राप्तुमिच्छन्तीति व्यपदेश उपपद्यते, यथा श्रेयहननमाधनन्व मति, अग्निना निपाम-
 चीति व्यपदेश । अतो यज्ञादीना ज्ञानमाधनत्वमवगम्यते । ज्ञान च प्राण्याध्यानादधन्तर
 श्रुत ध्यानोपायानां श्रद्धाशक्त्युत्पत्तमप्रत्ययतापक्षस्मृतिरूप निरतिशयप्रियमहरहरभ्यासा
 वेपातिशयम् आप्रयाणादानुवर्तमानं मोक्षमाधनमित्युक्तयसाभि पूर्वमन् (ल्युनि) । वक्ष्यति च,
 (छा ४ १ १) "आवृत्तिसकृद्रूपदज्ञान्" इत्याम्निना । एवम् च ध्यानमहरहरलुष्टीय-
 मानैर्नित्यनैर्मिचितैकमभि परमपुरुषात्पावनरूपे परमपुरुषप्रसादद्वारेण जायत इति, यज्ञादिना

ब्रह्मवार्णितत्वाद्भीति स्मश्रुत्ये वा । एव सपुष्पयाध्यापि संभावनेषु भाष्ये, 'चदान्दोऽवधारणे'
 इत्यन्तेवातोत्तरं चानुक्ति । अनपेक्षत्वं क्व विद्याया कनाङ्गत्वमित्यत्राह केरुलेनि ॥ २५ ॥

अनपेक्षत्वं अपशा विनापि । गृहस्थेषुपीति । एकस्या एव तदपक्षत्वेनतपक्षत्वयोर्विरोधादिति
 विविदिपन्तीति । सन्नन्ततया वेदनेच्छया एव फलसाध्यत्वाद्यगमार्ति भाव । सप्र-
 क्तस्य प्रति यज्ञादे करणत्वं यावत्वेधमित्येतदुपपादयति वेदितुमिच्छन्तीत्यादिना । सन्तं प्रति
 करणत्वं यज्ञेनेत्येवं तृतीयाया वस्तु न शक्यते ल्युत्पत्त्यभावात्तिति परमाधभूषणेऽस्माभिरुपपादितम् ।
 किञ्च वेदनेच्छया वेदनसाधनार्थत्वात् वेदनमेव परमं साध्यम् । परमसाध्यैच्छाविरहे च साधनपरत्वा-
 यामिच्छा न भवतीति वदन्निविपपकेच्छया पूर्वं भाष्यम् । तथाच यज्ञादिक विनैव तदुत्पत्त्या तत्साध-
 त्वात्सर्वं दुर्वचम् । ददमुपयमिमित्याह ज्ञानसाधनत्वे सत्येवेति । प्रसादद्वारेणेति । यज्ञादीना
 दृष्ट्या कारणत्वे यतिभूय तदपक्षा स्यात् । मपक्षत्वीतिद्वारेण प्रतिबन्धकपापजन्यरपक्षमोनिवृद्धेण कारण-

विविदिपन्तीति ज्ञास्त्रेण प्रतिपाद्यते । अतः कर्मवत्सु गृहस्थेषु यज्ञादिनित्यनैमित्तिकसर्वकर्मा-
पेक्षा विद्या । अथवत्—यथा गमनसाधनभूतोऽथः स्वपरिकरवन्धपरिकर्मापेक्षा, एवं मोक्ष-
साधनभूताऽपि विद्या नित्यनैमित्तिककर्मपरिकरापेक्षा । तदिदमाह स्वयमेव भगवान्,
(गी. १८-५) “यज्ञदानतपःकर्म न न्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि
यनीषिष्याम्”, (गी. १८-४६) “यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा
तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः” इति ॥ २६ ॥ इति सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ६ ॥

११४. शमदमाद्यधिकरणम् ३-४-६ ॥

शमदमाद्युपेतस्स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया

तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् । ३ । ४ । २७ ॥

गृहस्थस्य शमदमादीन्यप्यनुष्ठेयानि, उत नेति चिन्तायाम्—आन्तर्याम्यकरणव्यापार-
रूपत्वात् कर्मानुष्ठानस्य, शमदमादीनां तद्विपरीतरूपत्वाच्चाननुष्ठेयानि—इति प्राप्ते उच्यते—
यद्यपि गृहस्थः करणव्यापाररूपकर्मसु प्रवृत्तः, तथाऽपि स विद्वान् शमदमाद्युपेतस्त्वात् ।
कुतः ? तदङ्गतया तद्विधेः—विद्याङ्गतया तेषां विधेः, (बृ. ६-४-२३) “तस्मादेवंविच्छान्तो
दान्त उपरतस्तिष्ठतिशुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्” इति । विद्योत्पत्तेश्चित्त-
समाधानरूपत्वेन दृष्टपरिकरत्वाच्छमादीनाम्, विद्यानिर्वृत्तये तेषां शमादीनामप्यवश्यानुष्ठेय-
त्वाच्च तान्यप्यनुष्ठेयानि । न च करणव्यापार-तद्विपर्ययरूपत्वेन कर्मणां शमदमादीनां च
परस्परविरोधः, भिन्नविषयत्वात् ; विहितेषु करणव्यापारः, अविहितेषु प्रयोजनशून्येषु च
तदुपशम इति । न च करणव्यापाररूपकर्मसु वर्तमानस्य वासनावशात् शमादीनामुपादेयत्वा-

त्वात्, गृहस्थान् यज्ञादिषु कृतेष्वेवानुगृह्णातीति स्वीकारात् न सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोर्विरोध इति भावः ।
मोक्षसाधनेति । ननु स्थितोऽथः यथा शक्यतामस्मात्प्राप्तुं शक्यतेऽपेक्षितं गमनं न साधयति, तथा
निष्पन्नाऽपि विद्या यज्ञाद्यभावे मोक्षं न साधयतीति भास्करपक्ष एव एवंसति उक्तो भवतीति चेन्न-भवत्युत्प-
त्तिविद्बुद्धयुभयार्थत्वात् कर्मानुष्ठानस्य । कर्माभावे विद्या वैशद्यप्रीतिरूपापत्त्वादिरूपं मोक्षप्रयोजकविशेषं
न लभते इत्युक्तौ, विद्यायां ज्ञानरूपतया क्षणिकत्वात् अग्रत् स्थिरत्वाभावात् तादृशविशिष्टज्ञानोत्पत्तावेव
पर्ववसानात् । अथनिर्दर्शनेन, तदङ्गतया तेषामपीति सूत्रांशेन च समसमुच्चयो नेति सिद्धम् ॥ २६ ॥

एवं यज्ञादिकर्मापेक्षस्वीकारात् शान्तोदान्त इति वाक्ये यतिविषयकमेव वक्तव्यमिति शंकायां
शमदमाद्यधिकरणम् । न शमादिकं सर्वव्यापारोपरतिरूपम्, किंतु निषिद्धकर्माद्युपरतिरूपमिति
सिद्धान्तः । तद्विपरीतरूपत्वाच्चेति । “आरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव
शमः कारणमुच्यते” इति अधिकारिभेदावगमाच्चेति भाव्यम् । विहितेषु अवश्यकर्तव्येषु । अवि-
हितेषु अवश्यकर्तव्यनित्यनैमित्तिकमित्येतेषु । तत्रापि लौकिकेषु यज्ञार्थान्जनेदेहधारणादिकार्येषु भवत्युत्प-
त्त्यर्थशास्त्रीयकाम्येषु च प्रवृत्तेरिष्टत्वात् विशिनष्टि प्रयोजनशून्येषु चेति । उपादेयत्वासंभवः निष्पाद्य-

“न वा अत्रीविष्पमिमान् अत्वाद् न कामो मे उद्दानम्” इति कुन्मापात्वाद्ने स्वस्य प्राणसञ्चयापत्ते तावन्मात्रात्वाद्नेन धृतप्राणस्य स्वस्योच्छिद्योदकपान कामकारित निषिद्धत्वादित्युक्त्वा, स्वत्वादित्येव जायायै दत्ता, तथा च रक्षितान्, अररेद्युर्पानेनार्जिनीरया जिगमिषु पुनरपि प्राणसंश्रयमापन्न, तानेवेभ्योच्छिद्यन् स्वोच्छिद्यभूतान् परुगिताधत्वात् । अतो ब्रह्मविदामपि प्राणसञ्चय एव सर्वाङ्गानुमतिदशनादत्राविद्येभ्यः कीर्तितमपि प्राणविद् सर्वाङ्गीनस्य प्राणात्ययापत्तावेवेति निश्चीयते ॥ २८ ॥

अत्राधाञ्च । ३ । ४ । २९ ॥

(भा ७-२६ २) “आहारशुद्धौ स-प्रशुद्धि सस्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृति” इति ब्रह्मविद्योत्पत्ता बाहारशुद्धिविधानाबाधादपि ब्रह्मविदा सर्वाङ्गीनस्त्वमापद्विषयमगम्यते । एवं ब्रह्मविदामति-शयितशक्तीनामपि सर्वाङ्गीनत्वस्वापद्विरयत्वात् प्राणविदोऽप्यवश्यं सर्वान्गानुमतिरापद्विषयैवा ॥

अपि स्मर्यते । ३ । ४ । ३० ॥

अपि च आपद्विषयमेव सर्वाङ्गीनत्वं ब्रह्मविदामन्येषां च क्षयते, (—) “प्राणमञ्जयमा-पन्नो योऽन्धमसि यतस्तत । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भमा” इति ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे । ३ । ४ । ३१ ॥

यतो ब्रह्मविदामन्येषां च सर्वाङ्गीनत्वमापद्विषयमेव, अत एव सर्वेणामकामकारे शब्द — कामकारस्य प्रतिषेधक शब्दो व्रजते । अत्र हि कडानां सहितायां कामकारस्य प्रति-षेधकः शब्दः, “तसाद्ब्राह्मणः सुरां न पिबति पाप्मना नोत्तृजा इति” इति । पाप्मना परं पुनरुक्तम् । कुन्मपहेण सद्बुद्धि स्त्वात् । पुनरपि प्राणपशयमिति । अर्थसिद्धमेव । सर्वाङ्गीनेति । सर्वाङ्गमज्ञकेत्यर्थ । “अनुप-सर्वाङ्ग अथानर्थ वद्धा मक्षयति नेषेवु” (पा ५ २०) इति सूत्रात् अक्षयतीत्यर्थे सर्वाङ्गशब्दात् स्वप्रत्यय ॥ २८ ॥

परविद्यानिष्ठस्य भक्ष्यव्यवस्थापनं परकृष्णम् । ब्रह्मविदोऽप्युपस्ते प्राणविद्यानिष्ठादतिशक्तिमन्त्रेपि परविद्यानिष्ठत्वमनिश्चितम् । अतो भूयविद्यायां परविद्यायैतयैव भोजननिमग्नमुक्तं प्रमाणमिति अत्राधाञ्चेति । आहृदियैदेति । अन चनापपयि सर्वाङ्गानुमतिरापत्तस्य बलप्रत्यय नाप्तीति भावः ॥ २९ ॥

ब्रह्मविद्यानिष्ठे कैतुनिकन्यायेन भक्ष्यव्यवस्थाविरहस्य तद्विषयित्वात् तत्प्रतिकूलकैतुति-कन्यायसंवारार्थं ब्रह्मविदि न्यवस्थादतिबाधपरिवरोधज्ञापनार्थञ्च वक्तव्यमुक्तम् । अथ कैतुतिक-न्याय विना साक्षादेव प्राणविदमप्यविद्येभ्यः विषयीकृतं वाक्यं दर्शयति सूत्रद्वयेन । तत्र सर्वस्वात्यजमनेन प्रति-ज्ञासमिति नेति प्रथममुच्यते । सर्वमन्न न प्राप्तमिति चोपरि ॥ ३० ॥

कामकारस्य इच्छाया, यथेच्छप्रवृत्तेरिति वा । पाप्मना नोत्तृजे इत्यस्य पाप्मत्यको न भवेय-मित्यर्थो न भदते, एव पानादौ कृतेऽपि मिथ्याप्यव्यागाभावात् । अतोऽप्यत्रापि पाप्मनेत्यादिना पाप्मानुत्पादायैति वाक्यार्थः । अतः कतिपयभोजनेस्य पाप्मद्वैतत्वदर्शनात् अन्यापदि तत्रोक्तस्य सर्वविषये-

संस्पृष्टो न भवानीति मत्वा ब्राह्मणः सुरां न पिबतीत्यर्थः॥७॥ इति सर्वान्नानुमत्यधिकरणम्॥

११६. विहितत्वाधिकरणम् ३-४-८ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि । ३ । ४ । ३२ ॥

यज्ञादिकर्माङ्गिका ऋषिविद्येत्युक्तम् । तानि च यज्ञादीनि कर्माणि अमुमुक्षुणा केवलाश्रमिणाऽप्यनुष्ठेयानि, उत नेति चिन्तायाम्—विद्याङ्गानां सतां केवलाश्रम(मि)शेषत्वे नित्या-नित्यसयोगविरोधः प्रसज्यत इति यज्ञादीनां केवलाश्रम(मि) धर्मत्वं न संभवति—इति प्राप्ते उच्यते—आश्रमकर्मापि-इति । आश्रमस्य कर्मापि भवति । केवलाश्रमिणाऽपि अनुष्ठेया-

ऽपि पाप्महेतुत्वात् सर्वान्नांनस्ववचनस्यास्य तदवाधेनोपपत्तौ तद्वाधेनार्थवर्णनमयुक्तमिति भावः ॥

सर्वापेक्षाधिकरणसमनन्तरमेव विहितत्वाधिकरणस्यास्य प्रवर्त्यत्वेऽपि, 'शमादि वा त्याज्यम्, सर्वापेक्षा वेति उक्तार्थास्थैर्यस्य प्रसक्तत्वात् सर्वापेक्षायाः स्थिरत्वे सत्येव प्रकृतविहितत्वाधिकरणविचारस्य संभवात् शमादिविचारो मध्ये आपतितः । तत्समाप्तौ प्रागेव चिकीर्षितं प्रस्तुयते । अत्र प्रथमसूत्रं पर्याप्तम् ; अस्तु वाऽन्तिममपि ; विद्याकर्माश्रमकर्मभेदाभेदविचारस्तु तृतीयसूत्रे क्रियमाणः विषयस्य भिन्नत्वान्नात्मान्तर्भवतीति न मन्तव्यम् । सर्वसूत्रैकाधिकरण्यनिर्वाहानुगुणमेव निचारसरणोदात्तं न्यत्वात् । सेयम्—अभिहोत्रदर्शपूर्णमासव्योतिष्टोमादीनि विद्यानिष्ठैरिव केवलाश्रमिभिरपि कार्याणि, न वा । तदर्थं विचार्यते । तत्तदनुष्ठेयाभिहोत्रादीनि अभिन्नानि भिन्नानि वेति । भेदपक्षे विद्याङ्गभूताभिहोत्राद्यनुष्ठानेन आश्रमधर्माभिहोत्रादीनां कृतत्वासिद्ध्या विद्यानिष्ठैः पृथक् तान्यनुष्ठेयानि स्युः, केवलाश्रमि-मिश्र क्रियेरन् । सिद्धान्तिना त्वभेदमंगीकृत्य पृथगनुष्ठानोपेक्षणात् केवलाश्रमिधर्मत्वमेवा न भवितुमर्हतीति स्वैरितैवाश्रमिणामिति पूर्वपक्षः । तत्र सिद्धान्तः—एषामाश्रमकर्मत्वमप्यस्ति, पृथगनुष्ठानं विना विद्या-सहकारित्वमपि ॥ कर्मणां भिन्नजातीयत्वे ह्याश्रमकर्मत्वम् ; अतः कथमिदमिति न मन्तव्यम्—य एव विद्याङ्गभूताः, त एवाश्रमधर्मा अपीत्यदोषात् । न चाभेदे विरोधोऽस्ति ; प्रत्युत दर्शनानुगुण्यमेवेति चतुर्भिः सूत्रैराह ।

अभेदे विद्याङ्गत्वाश्रमाङ्गत्वयोर्विरोध एवं मन्यते पूर्वपक्षिणा । विद्याङ्गत्वे फलार्थमनुष्ठीयमानत्वात् अनवश्यम्भावित्वरूपमनित्यत्वम् ; आश्रमाङ्गं तु नित्यं नैमित्तिकञ्च सर्वदैवानुष्ठेयकवासित्य भवति । अतो नित्येन जीवनादिना, अनित्येन कतिपयेष्यमाणेन मोक्षफलेन च सयोगात् नित्यत्वानित्यत्वरूपविरुद्धधर्मा-पत्तिः । ननु 'एकस्य तुभयस्य संयोगपृथक्त्वम्' इति पूर्वमीमासायामेव—एकस्यैव उभयस्यैव=वापयद्वय-गम्यत्वरूपे-आकारद्वयकत्वे संयोगपृथक्त्वम्=विनियोगभेदः तत्तदुद्देश्यसंबन्धस्यानेकस्य सत्त्वं घटत एव । अत एव दध्ना जुहोति, दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति वाक्यद्वयसत्त्वात् दध्नः नित्यत्वं काम्यत्वञ्चेत्युक्तम् । अत्रापि तथैव, यावज्जीवमिति वाक्यं विविदिषन्ति यज्ञेनेति वाक्यञ्चादायोभयविधत्वे कथ्यमाने कथमाशकेति चेत्—न ; वैषम्यात् । तत्र अभिहोत्रत्वव्योतिष्टोमत्वादिप्रातिस्विकरूपणैव वाक्यद्वये कर्मान्ययात् । अत्र विविदिषन्ति यज्ञेनेति सामान्यनिर्देशात् तत्परत्वं निश्चयाभावात् । केवलकाम्यानि यानि स्वर्गाद्यर्थान्येव यज्ञाः

नीत्यय । कुतः ? “याजजीवमग्निहोत्र जुहोति” इत्यादिना विहितत्वात्—जीवननिमित्त-
तया नित्यवद्विहितत्वादित्यथ ॥ ३२ ॥

तथा विद्याङ्गतया च, “तमेत वेदानुचनेन” इत्यादिना विहितत्वात् विद्याश्रेयसत्वात्प्य-
नुष्ठेयानीत्याह—

सहकारित्वेन च । ३ । ४ । ३३ ॥

दीनि, तेषामेव विद्यार्थे विनिश्चोगान्तरमिति युक्तत्वात् । तदा नित्यत्वानित्य-वसमावेशस्वरूपोपाभावात् ।
एवं कान्ये अग्निहोत्रे त्रियमाणे तत एव नित्यस्यापि प्रसङ्गनित्यन्नतया न पृथगनुष्ठेयत्वम् । तस्मिन् प्रयोगे
तस्य कर्मणो न नित्यत्वम्, किन्तु काम्यत्वमात्रमिति स्थितिः । अत्र तु विद्यार्थे कर्मणा मात्राभेदेन विनि-
युक्तत्वात्—अग्निहोत्रे यदाऽनुष्ठेयम्, तस्मिन् काले तद्विहायान्यस्य यज्ञादेरनुष्ठानेऽपि विद्योपकारसिद्धया
अग्निहोत्रत्यागः स्यात् । यदि तदा प्रत्यवायमिष्याऽग्निहोत्रमेव करोतीत्युच्यते, तर्हि तदा तस्य नित्यत्व-
मेवित्यमिति तेन सहानित्यत्वस्य कथं समावेशसंभवः । अतो विशेषरूपणं प्रतिदिनं विद्याश्रवणाऽपि
कार्यत्वेन प्रतिपादकस्य वाक्यस्याभावाद्दस्ति वैयर्थ्यम् । एव नित्यकाम्याग्नि-श्रेयस्येककरण एव वाच्यद्वय-
सत्त्वादित्येते । न तथेद्वैकप्रकरणे विद्यार्थे विनियोगः । किञ्च विद्याया यावज्जीवमभ्यस्यमान्तया तदर्थमग्नि-
होत्रादीनामपि यावज्जीवमनुष्ठेयतया तादृशविद्वदधिकारिकानुसूतानुष्ठानकथनपरत्तयैव यावज्जीवमग्निहोत्र
जुहोतीत्यादिवाक्यानामुपपत्तौ केवलाश्रमिकर्तव्यत्वात् न किञ्चित् प्रमाणम् । तदर्थं नित्याग्निहोत्रमा-
साग्निहोत्रयोरेव नित्यानामग्निहोत्रादीनां विद्यार्थानामग्निहोत्रादीनाञ्च भेदस्वीकारे विद्यानिष्ठत्वेनां द्विष्टु-
हान्मापयेतेति—

अत्रार्थं समाधि — विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादेरुपनिषद्यैः श्रवणात् कर्मकाण्डे विद्वदनुपस्थित्या
सकोचे मानाभावात् यावज्जीवारिश्रुतीनां विद्वद्विद्वत्साधारण्यमेव युक्तम् । अन्यथा अग्निहोत्रादेर्विद्यार्थ-
त्वात् विद्याभ्यासवलादेव तदभ्याससाध्यर्थसिद्धया तदर्थं यावज्जीवारिवचनमनपेक्षितमिति तद्वैयर्थ्यञ्च ।
विद्यार्थमवश्यं प्रत्यहमभ्यसनीकत्वं तत्र विवक्षितमिति चेत्—अनुपस्थितविद्वद्विषये सकोचेनाऽऽवश्यकत्व-
वर्णनापेक्षया विद्वद्विद्वत्साधारण्येनावश्यकत्वे कर्मकाण्डेन बोध्यमाने विद्वानप्यवश्यं करिष्यतीति वर्णनमेव
चरम् । अतोऽग्निहोत्रादीनामाश्रमकर्मत्व सर्वविषयेऽप्युक्तम् । अत एव विद्वान् अग्निहोत्रं परित्यज्य
तस्मिन् समयेऽनुष्ठानाय विद्योपकारं न संपादयितुमर्हति । अन्यविधशंकापरिहारार्थोत्तरसूत्रेषु भाव्यः ।
स एवम्—ननु यदा विद्योदोशेनैव करोति तदा तदर्थत्वेऽपि, प्रत्यवायमिष्या यदा करोति, तदा
विद्यार्थता न स्यात्, एकस्मिन् नित्यत्वानित्यत्वयोर्मौमासकैरस्वीकृतत्वात्, तत्राह सहकारित्वेन चेति ।
नित्यत्वबुद्ध्या करणेऽपि सहकारित्वेनापि करणमस्तीत्यर्थः । कथम् । इत्यम् । मुमुक्षुणा सर्वस्यापि
कर्मणः ‘यत् करोषि यदश्नासि—तत् कुर्वन् यदर्पणम्’ इति वचनबलवत् सात्त्विकत्यागपुरस्सर-
श्रेयं श्रेयानुसंधानपूर्वकं कार्यत्वात्, भगवानेव तस्यै स्वप्रतीये स्वयमेव कारयतीति भावानुसूक्त्या
विद्यार्थानुष्ठानस्यापि अन्यादृशाकारत्वाभावेन काम्यान्तरन्यायो न भवतीति । अत एव, यज्ञे—

विद्योत्पत्तिद्वारेण विद्यासहकारितयाऽप्यनुष्ठेयानि । अग्निहोत्रादीनामिव जीवनाधि-
कार-स्वर्गाधिकारवत् विनियोगप्रथक्त्वेनोभयार्थत्वं न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तद्वदेव कर्मान्तरत्वमपि नास्तीत्याह—

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् । ३ । ४ । ३४ ॥

सर्वथा-विद्यार्थत्वे आश्रमार्थत्वेऽपि, त एव यज्ञादय इति प्रतिपत्तव्यम् ; न कर्मस्वरूप-
भेद इत्यर्थः । कुतः ? उभयलिङ्गात्—उभयत्र श्रुतौ यज्ञादिशब्दैः प्रत्यभिज्ञाय विनियोगात् ;
कर्मस्वरूपभेदे प्रमाणाभावाच्च ॥ ३४ ॥

अनभिभवं च दर्शयति । ३ । ४ । ३५ ॥

(तै. ना. ५०) “धर्मेण पापमपनुदति” इत्यादिभिश्च तानेव यज्ञादिधर्मान्
निर्दिश्य तैर्विद्याया अनभिभव पापकर्मभिरुत्पत्तिप्रतिबन्धाभावं दर्शयति । अहरहस्तुष्ठीयमा-
संकोचे मानाभावात्, ‘यत् करोषी’ति वचनस्य सर्वग्राहित्वात्, स्वेस्वेकर्मणीत्यादितश्च, ‘इयाञ्च
सोपि सुबहून्’ इत्युक्तयज्ञान्तराणामिव नित्यानामङ्गत्वं निर्वाधम् । अग्निहोत्रादीनामिवेति । कति-
पयनित्यानामिव सर्वेषामपीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अत एवाविरोधात् कर्मभेदस्यानवकाश इत्याह सर्वथाऽपीति । काम्यान्तरे नित्यत्वकाम्यत्व-
योर्विभेद नित्यत्वविद्यार्थत्वयोरेकपयोगे समावेशास्वीकारे वा, पूर्वोक्तरीत्या स्वीकारे वा सर्वथाऽपि
प्रकरणान्तरप्रयुक्ताग्निहोत्रस्येवात्र कर्मणां भेदो नास्तीति आश्रमधर्मा एव विद्याङ्गधर्मा अपि । तत्र हि
अग्निहोत्रपदस्य एकहोमविशेषासाधारणनामत्वात् मासमग्निहोत्रमिति वाक्यस्यान्योद्देशेन तद्विनियोगरूप-
त्वाभावात् कर्मण एव विधेयत्वात् विहितविधानायोगाद् तत्सदृशहोमान्तरविधिः । इह तु यज्ञत्वेन
प्रमाणान्तराचगतसर्वयज्ञविनियोगान्तरत्वसंभवात्, यज्ञत्वेन सर्वयज्ञानामुपस्थितौ तदन्तर्गतकीदृशयज्ञसदृश
यज्ञान्तर विधीयते इति विवेकाभावात् सर्वयज्ञसदृशबहुविधयज्ञान्तरविधिरिति कल्पनकेशस्यानपेक्षितत्वात्
न भेदः । अतो विदुषां न द्विरनुष्ठानं प्रसज्यते ॥ ३४ ॥

न केवलं कर्मैक्यम्, फलैक्यमपीत्याह अनभिभवमिति । नित्यकाम्याग्निहोत्रस्थले नित्यफलं
पापक्षयः, काम्यफलं स्वर्गादीति भेदोऽस्ति । इह तु विद्यार्थे कर्मणा क्रियमाण उपकारः प्रतिबन्ध-
पापक्षय एव, नित्यफलमपि पापक्षय एवेत्यविशेष इति । तदय सूत्रार्थः—धर्मेण पापमपनुदति,
विद्यया मृत्युं तीर्त्वेति पापक्षय वदन्, पापाधीनस्याभिभवस्याभावं दर्शयति, ‘कषाये कर्मभिः पक्के ततो
ज्ञानं प्रवर्तते’, ‘सत्त्वशुद्धौ भ्रुवा स्मृतिः’ इति च स्पष्टमिति । अनेन सूत्रेण शङ्कान्तरमपि क्षमितम्—तदाह
अहरहरिति । कथं कर्मणो विद्यासहकारित्वम्, कारणद्वयसाध्ये कार्ये श्लोकस्मिन् तयोर्मिथः सहकारित-
त्वात् । यस्तु अत्रसहकृतमङ्गीति प्रयोगः, सः अत्रैः सहानुष्ठानमङ्गीत्यर्थेऽपि स्यादिति भवति शङ्का । समा-
विस्तु—उच्यतेपासन्नव्यक्तिं प्रकृन्प्रमाणा प्रति पूर्वपूर्वोपासन्नव्यक्तिः कर्म च सहकृत्य कारणम् । उपासन्न-
व्यक्तिर्वासनाद्वारा, कर्म च पापक्षयनद्वारेति सिद्धं सहकारित्वम् । अतो विद्याजन्यमोक्षफलोत्पादने कर्मणा-

नैहिं यज्ञादिभिर्विशुद्धेऽन्त करणे प्रत्यहं प्रकृत्यमाणा विद्या उत्पद्यत । अतस्त एवोभयत्र
यज्ञादय ॥ ३५ ॥ इति विहितत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

११७ विधुराधिकरणम् ३४० ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टे । ३ । ४ । ३६ ॥

चतुर्णामाश्रमिणा ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति [इति ?], विद्यासहकारिण आश्रमधर्मा
इति चोक्तम् । ये पुनराश्रमान् अन्तरा वनन्ते त्रिपुरादय , तेषा ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति, न
चेति विशये—आश्रमधर्मेतिकतव्यताकत्वात् विद्याया , अनाश्रमिणाश्च आश्रमधर्माभावात्
नास्त्यधिकार इति ब्राह्मे उच्यते—अन्तरा चापि तु इति । तुशब्दः पक्षव्यापृत्त्यर्थः । अशब्दो
स्वधारणे । अन्तरा वर्तमानानाम् अनाश्रमिणामपि विद्यायामधिकारोऽस्त्येव । कुत ?
तद्दृष्टे । इदयते हि रैक्वभीष्ममवर्तादीनामनाश्रमिणामपि ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वम् । न चाश्रमधर्मेव
मुष्योगाभावेऽपि न क्षतिरिति । साक्षम=अपधानकृत्य करोतीति चात्रस्य सहकारित्वम् । इदं विद्योत्प
त्तिद्वारेणेति प्राक् सूचिनिर्दिह अहरहरित्यादिना विवृतम् । सर्वोऽप्येतच्छतुस्मृतीनिवरणप्रकार पतदधि
करणभाष्ये यथायथं विनिवेद्यानुसंधेय ॥ ३५ ॥

अन्तरा मध्ये पूर्वोत्तराश्रममध्ये । अपितु इति न समुत्ति किञ्चिदर्थपरं सूत्रे इत्याशयेन पृथक्त्य
न्याख्याति तुशब्द इति । तद्दृष्टेरिति इति अतो स्मृतौ च । रैक्वस्य श्रुतौ, भीष्मादेश्च स्मृतौ । रैक्वाच
कवीममृतयो त्रिपुरा इति भामती । संवर्गविद्याया विद्यानिष्ठाय रैकाय महत्तमाय जानश्रुतिना कन्यादान
कृतमुक्तम् । अत स तदा न गृहस्य । भीष्मो ब्रह्मचारीति मसिद्धि । गुरुकुले वासाभावात् नासौ
नैष्ठिको भवितुमर्हति । समाश्रमश्च न ब्रह्मचारी किन्तु अनाश्रमी । आदिपवणि (१०९) 'अद्य-
प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति । परित्यजाम्यहं राज्यं मैथुनञ्चापि सर्वंश ' इति वचनस्वारस्यात्,
अनुशासनपर्वणि, (२७३) 'स्तुमानो नहातेजा भीष्मत्वाग्नीन् अनुवजन्', 'युधिष्ठिरोऽहं नृपते
प्राप्तोऽस्मि समये राजन् अग्नीनादाय ते विभो' इति वाक्यत आहिताग्निस्त्वावगमात् गृहस्य एव
भीष्म इति ज्ञायते । भीमासकैस्तथैवोक्त । अथाप्यल अन्तरैति पदेन तत्तदाश्रमीयपूर्णधर्मानुष्ठानरहि
तानामप्यधिकारस्य विवक्षितत्वात्, शांकरभाष्ये च विधुराणामिव ब्रह्मादिस्पष्टरहितानामपीह ग्रहणात्
पत्नीसाहित्यमद्वेषणो भीष्मस्य बहुगृहस्यधर्मवैकल्यमेवात्र विवक्षितम् । सर्वश्च (आश्रमे ५) स्वामजे-
नाऽऽङ्गिरसेन ब्रह्मस्पतिना वाचित अर्थान् उच्यन्त्य दिव्यासा वने वासमरोचयत् । उक्तञ्च तेनैव स्वयाम्य
मरुत प्रति, (७) 'गार्हभ्यश्चैव गार्हभ्यश्च सवा गृह्याश्च देवता । पूर्वजेन ममाक्षिप्तम् , क्षरीरं वर्जित
त्विदम्' इति । एवममृतस्योपरि मरुतयावकत्वोक्त्या, अयं निर्विण्णो दारिद्र्यवशात् नम्रपामोऽपि असनिहित
पत्नीकोऽपि, गार्हस्थ्योत्तरमाश्रममाप्त एव पाण्डित्यं निर्विधं नाल्येन स्थित इति अस्याप्यल ग्रहणम् ॥
एवमन्तराऽपि विद्यासद्भावे श्रुतिस्मृतिमदर्शकस्य सूत्रस्य तदुचितकर्ममात्रस्यापि विद्यासत्त्वसम्बन्धेनाश्रमस्य
इति ज्ञापने तात्पर्यम्, तदाह नचेत्यादिना ॥ ३६ ॥ अथ तावन्मात्रेणापि विद्यानिष्पत्तिमेव स्मृतितो-

विद्यानुग्रह इति शक्यं वक्तुम्, (वृ. ६-४-२२) “यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन” इति दानादीनाम् आश्रमेषु अनैकान्तिकानामप्यनुग्राहकत्वदर्शनात् । यथोभ्वरेतस्सु विद्यानिष्ठत्वदर्शनादग्निहोत्रादिन्यतिरिक्तेरेव विद्यानुग्रहः क्रियते ; तथाऽनाश्रमिष्वपि विद्यादर्शनादाश्रमनियतैः जपोपवासदानदेवताराधनादिभिर्विद्यानुग्रहः शक्यते कर्तुम् ॥ ३६ ॥

अपि स्मर्यते । ३४ । ३७ ।

अपि अनाश्रमिणामपि जपादिभिरेव विद्यानुग्रहः स्मर्यते, (मनु. २-८७) “जप्येनापि च संसिद्धयेत् ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यात् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते” इति । संसिद्धयेत्—जपाद्यनुगृहीतया विद्यया सिद्धो भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहश्च । ३ । ४ । ३८ ।

न केवलं न्यायस्मृतिभ्यामयमर्थः साधनीयः ; श्रूयते चानाश्रमनियतैर्धर्मविशेषैर्विद्यानुग्रहः, (प्रश्नोप. १-१०) “तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्य” इति ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च । ३ । ४ । ३९ ॥

तुमुद्बोऽवधारणे । अतः—अनाश्रमत्वात् इतरत्—आश्रमिष्वमेव ज्यायः । अनाश्रमिष्वपि द्विषयम् ; शक्यं त्वाश्रमिष्वमेवोपादेयमित्यर्थः ; भूयोधर्मकारणधर्मकपोरतुल्यकार्यत्वात् । लिङ्गाच्च—स्मृतेरेवेत्यर्थः । स्मर्यते च शक्यं प्रति आश्रमस्योपादेयत्वम्, (द. सू. १-१६) “अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः” इत्यादिना । निवृत्तब्रह्मचर्यस्य मृत-
ऽपि दर्शयितुमुत्तरसूत्रम् ; न तु विद्यासद्भावे दर्शयितुम्, पूर्वसूत्रोक्तत्वात् । तदनुसृत्य व्याख्याति जपादिभिरेवेति । जप्येन—जपविषयताविशिष्टमन्त्रेण । संसिद्धयेत्, सर्वकर्मानुष्ठानसाध्यं फलं विद्योपकारादि प्राप्नुयात् । कुर्यादन्यत्—दार-द्रविणाद्युपपत्तौ सत्यां यज्ञादिकं कुर्यात्, तदभावे न कुर्यात् । मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । वैश्विषाया अहिंसात्वात् तदनुष्ठानेन प्राणिष्वस्य मैत्रीहान्यभावेऽपि प्राणिनः प्रति हिततयाऽनुकूलत्वेऽपि, प्राणिनामस्मिन् मैत्री दुर्लभा । जपतपःपरेषु तु प्राणिनः स्निह्यन्तीति शास्त्रप्रसिद्धम् । अतस्तादृशमित्यसंपन्नत्वरूपं लामभवेदस्य संतोषव्यम् । तेन ब्रह्मनिष्ठत्वरूपब्राह्मणत्वलाभ इति ।

सूत्रद्वयार्थानुवादः न्यायस्मृतिभ्यामिति । अनुग्रहस्वरणस्य दर्शितत्वात् परिशेषसिद्धमाह श्रूयते इति । धर्मविशेषैः यागाद्यपेक्षया विशिष्टैर्धर्मैः । कायिकवाचिकमानसेषु मानसे श्रेष्ठम् । कायकेशेन्द्रियनिग्रहाराध्यभ्यानादिना च तपो विशिष्यते । तादृशस्याधिककालाचरणं हि श्रेय इति भावः ॥ ३८ ॥

नन्वेवं मैत्रत्वे विशेषानुग्रहे च चिन्त्यमाने विद्यानिष्ठानामनाश्रमिष्वमेव ज्यायः । तत्राह अतस्त्विष्यति । इतरत्तु अश्रमिष्वमेव । भूयोधर्मकैति । तपआदिचरणासमर्थेषु हि धर्मात्पिष्वमेव । इदमुपलक्षणम् । अविद्वच्छोकसंमहत्सापि काम्यत्वादाश्रमिष्वमेव ज्यायः । ईदृशाथैव केवलजकार्साध्यत्वादाह स्मृतेरेवेति । रैकस्य दारपरिग्रहप्रभृत्यादिकं ज्यायस्त्वे लिङ्गमिति दुर्गिकर्षम्, त्रैलोक्यमाग्यादपि तस्मभवात् । सूत्रे च नार पवकारार्थे । द्विज इति । ‘आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते अतः इत्युत्तरार्थम् । निवृत्तेति

भायस्य च अवैराग्ने सति दारात्ताम आपत् ॥ ३६ ॥ इति विधुराधिकरणम् ॥ ६ ॥

११८ तद्ग्राहिकाधिकरणम् ३४१० ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमान् तद्रूपाभावस्य । ३ । ४ । ४० ॥

नैष्ठिकवैखानसपरित्राजकाश्रमेभ्य प्रच्युतानामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति, नेति चिन्तायाम् — विधुरादिवत् अनाश्रमैकान्तेर्दानादिभिर्विद्यानुग्रहमभ्यासदस्त्वधिकार इति प्राप्ते उच्यते—तद्भूतस्य तु नातद्भाव — इति । तुशब्द पक्षव्यापृत्यथ । तद्भूतस्य—नैष्ठिकाद्याश्रमनिष्ठस्य, नातद्भाव — अतयाभाव अनाश्रमित्वेनावस्थान न समवति । कुत ? तद्रूपाभावेभ्यो नियमात् तद्रूपाणि=तेषां नैष्ठिकादीनां रूपाणि वेदा, धर्मा इत्यथ, तेषामभावा — तद्रूपाभावा, तेष्य शास्त्रैर्नियमात् । नैष्ठिकाद्याश्रमप्रविष्टान् स्वाश्रमधमनिष्ठचित्तभ्यो नियच्छन्ति हि शास्त्राणि, (छा २२३१) “ ब्रह्मचार्याचार्यकुलनासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्” इति, (—) “अरभ्यमियात् ; ततो न पुनरेयात्” इति, (यजु का) “सन्त्यस्वार्थि न पुनरावतयेत्” इति च । अतो विधुरादिवत् नैष्ठिकादीनामनाश्रमित्वेनावस्थानासमवात् न तान् अधिकन्तोति ब्रह्मविद्या । जैमिनेरपि इति अत्रिगान दशयन् उक्तस्वामिमत् ब्रूयति ॥ ४० ॥

अथ स्यात्—नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्यात्प्रच्युतानां प्रायश्चित्ताधिकारः समवति । अस्ति च प्रायश्चित्तमधिकारलक्षणे निरूपितम्, (पृ ६८२२) “अवकीर्णपशुश्च तद्भूत” इति । अतः प्रच्युतब्रह्मचर्यस्य प्रायश्चित्तसमवात् कृतप्रायश्चित्तो ब्रह्मविद्यायामधिकारिष्यति इति । तत्राह—
आपद्विषयमिति स्वयंभाषितापत्पदार्थवर्णनम् । जातको विधुराश्चानाश्रमीति एतद्व्यवयोक्तम् ॥ ३९ ॥

अनाश्रमित्वाविशेषात् आश्रमब्रह्मचरानामप्यस्तु विद्याधिकार इति शक्या संगति । गृहस्थस्य अत्रयनाश्रया वा हेत्वन्तरेण वा कदाचित् ब्रह्मचारिधर्मपरिमहे प्रायश्चित्तमात्मन्, न ब्रह्मतायवहार इति त्रिनयनात्मग्रहणम् । सुते तच्छब्द नैष्ठिकादिवाची । नेत्यस्य, ‘न साव्रु, नापदश्यायामपि निर्दोष’ इत्यथ । नियमात् तद्रूपाभावस्य — तत्तद्दर्भाभावात्त्रिर्तनात् शास्त्रकृत्वत् । अनाश्रमित्वेनावस्थानासमवादिति । अशक्तविषये श्लेषधारविषये चानाश्रमित्वेनावस्थानं सातकादौ शालोत्पन्नं न तपहेति तद्वयो गदित्यथ । अविद्यानम् असेमत्यभावम् । सन्यासमनिच्छतो जैमिने, सन्यस्तस्य गार्हस्थ्यपाप्तिरिष्टा स्वादिति न मन्तव्यमिति सूचनाय जैमिनेरपीषुक्तमिति भावः । उपरि जैमिनिसूत्रस्य ग्रहीव्यमाणत्वात् तदुपस्थित्या लुप्तिके । सुते विद्यानकारवोधकपदाभावेऽपि तस्य बहिस्त्विति वक्ष्यमाणसुत्वादर्थे सिद्धिः । अतस्तावत्पर्यन्तमेकमेवाधिकरणम् ॥ ४० ॥

अधिकारलक्षणे अधिकारविचारपर्येऽध्याये । अयमस्मां विशत्यध्याय्या भीमासाया षष्ठ । “अवकीर्णपशुश्च तद्ग्राहयानस्याप्राप्तकालश्चात्” इति पूर्णसूत्रम् । अवकीर्णा=स्त्रीगमनाद् भगवत् । उत्कर्तव्यं प्रायश्चित्तरूपं पशुयाग, “ ब्रह्मचर्यवकीर्णा नैऋत गर्दभमालमेत” इति विहित । होमस्याह्वयनीये

न चाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् । ३ । ४ । ४१ ॥

अधिकारलक्षणोक्तमपि प्रायश्चित्तं नैष्ठिकादीनां तद्भूतानां न संभवति ; कुतः ? पतनानु-
मानात् तदयोगात्—नैष्ठिकादीनां प्रच्युतानां पतनस्मृतेः तस्य प्रायश्चित्तस्यासंभवात्—(आग्नेय-
१६-५-२३) “आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन
शुष्येत् स आत्महा ” इति । अतोऽधिकारिलक्षणोक्तं प्रायश्चित्तमितरब्रह्मचारिविषयम् ॥४१॥

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत् तदुक्तम् । ३ । ४ । ४२ ॥

कार्यत्वात् आधानेनाग्निं संपाद्य तत्र जुहोतीति पूर्वपक्षे, आधानस्य कालो न प्राप्त इति लौकिकाम्नौ होम इति
सिद्धान्तितम् । तद्वदित्यस्य पूर्वाधिकरणोक्तस्यपतीष्टिवदित्यर्थः । उपनयनहोमवदित्युक्तं कल्पतरौ ।
तेषां लौकिकाम्नौ कर्तव्यस्य तत्पूर्वाधिकरणे उक्तम् । संभवति समनन्तराधिकरणार्थग्रहणे तत्त्यागो न
युक्तः । एवं-उपनयनहोमाः उपनयनात् प्रागपि काश्चिदुदूष्य तथा सहाभिमाभाय तत्र क्रियन्ताम् ।
पश्चाद्विवाहस्यापत्याद्यर्थो भविष्यतीति विचारस्य, तत्परिहारस्य च प्रपूर्वाधिकरण एव कृतत्वात् अव-
कीर्णधिकरणे पुनस्तथा पूर्वपक्षो न कर्तव्यः । अतः उपनयनात् पूर्वं विवाहायोगेऽपि, स्वपतेरद्विजत्वाद्
आधानविध्यभावेऽपि, अवकीर्णब्रह्मचारी द्विजत्वात् यथाऽवकीर्णो तथैवऽऽधानमाचरेत्, अथवा विद्या-
वत्त्वात् विवाहकालस्य च प्राप्तत्वात् विवाहं कृत्वा सदार आधाय पश्चात् प्रायश्चित्तमाचरतु इति पूर्वपक्षः ।
अवकिरणहेतुस्त्रीत्यागपूर्वमेव प्रायश्चित्तस्य कार्यत्वात्, ‘अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वेहेत्’ इति
प्रायश्चित्तारपश्चादेव विवाहेऽधिकारात् आधानकालो न प्राप्त इति लौकिक एवाम्नौ अवकीर्णपशुरिति च
सिद्धान्तः । अधिकारलक्षणे ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तमालस्य विचारितत्वेऽपि भाष्ये नैष्ठिकादीनामिति अवतारि-
कारम्भे व्याख्यावसरे च आदिशब्दप्रयोगः कथमिति चेत्—श्रुतौ ब्रह्मचारीति पदं स्त्रीसंगराहित्यनिय-
मरूपब्रह्मचर्याश्रयवानपत्यादिलयपरमिति पूर्वपक्ष्याशयात् । यद्वा सूत्रे चकारेण अपिशब्देन वा सामान्यत
उक्तस्य प्रायश्चित्तान्तरस्य ग्रहणेन यत्यादिष्वपि तद्वावाभावविचार इह क्रियत इत्यस्तु । जैमिनिसूत्रस्य
ब्रह्मचारिमात्रविषयकत्वादेवोपरि भाष्ये एकवचनमपीति । आरूढ इत्युदाहरणं यत्यादिपतनस्मृत्युपल-
क्षणम् । विषयमिति । पश्चाद् विवाहाहर्ष उपकुर्वाणो यः प्रथमाश्रयी तन्मालविषयम्, न तु नैष्ठिकादिसर्व-
विषयमित्यर्थः । न च ब्रह्मचारित्वेन रूपेण सामान्यतो निर्देशात् अवकीर्णपशुरुभयविषयक इति जैमिन्वा-
ज्ञयः स्यादिति वाच्यम्-नैष्ठिकस्य विवाहप्रसक्त्यभावात् विवाहात् पश्चात् प्रायश्चित्तचरणमन्विति पूर्व-
पक्षस्य वा, आधानस्याप्राप्तकालत्वादिति समाधानस्य वाऽनवसरात् । प्रत्युत नैष्ठिकस्य चेत् प्राय-
श्चित्तम्, तत् लौकिकाम्नावेव कार्यमिति तथैवोपकुर्वाणस्यापि स्यात्, कर्मण एकत्वात् । अतो व्यर्थं
स्यादधिकरणम् । अत उपकुर्वाणमालविषयमिति भावः ॥ ४२ ॥

अनाश्रमित्वेऽप्यधिकारः पूर्वसूत्रे वारितः । तद्भूतस्य प्रायश्चित्ते कृते तद्वाव एवास्तीति तदा-
श्रमित्तैवाधिकारः स्यादिति शङ्का प्रायश्चित्तमाभावाभिप्रायेणात्र परिहृता । अथ प्रायश्चित्तमस्तीति ऋष्य-
न्तरपक्षमाह उपपूर्वमिति । उपशब्दपूर्वकपातकशब्दवाच्यमिति तदर्थः । उपपातकमिति यावत् । पात-

नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्यप्रच्यवनेमुपपूर्वम् उपपातकम् महापातकेष्वपरिगणितत्वादिति, तत्र प्रायश्चित्तस्य भाव—विद्यमानतामप्येके आचार्या मन्यन्ते, अशनम्—यथा मध्वन्नादिनिषेधः तत्रप्रायश्चित्तञ्च उपकुर्वाणस्य नैष्ठिकादीनां च समानम् । तदुक्तं स्मृतिस्मरैः, (गौत १ म) “उत्तरेषां चैतदविरोधि” इति । गुरुकुलवासिनो यदुक्तम्, तत् स्वाग्माविरोधि उत्तरेषामभ्याश्रमिणा भवतीत्यर्थः । तद्वदिहापि ब्रह्मचयप्रच्यवने प्रायश्चित्तसम्भ- (सद्भा)वात् ब्रह्मविद्यायोग्यताऽप्यस्ति ॥ ४२ ॥

कश्चन्दप्रयोगेऽपि जुगुप्सेव सूत्रकारस्य । अपिशब्दस्य भावमित्यलम्बवो भाष्यादवगम्यते । यथास्थानमेव तदिष्टौ तु अवकीर्णित्वमुपपातकमपि भवतीति हेतोः प्रायश्चित्तभावनेके आहुरित्यर्थः । गुल्दारसगमादवकीर्णित्व महापातकस्य, अन्यविध तूपपातकम् । उपपातकरवे च प्रायश्चित्तमस्तीति भावः । उत्तरेषां गृहस्थवानपस्यपरिवाचकानामपि । एतत् नैष्ठिकानैष्ठिकब्रह्मचारिविषये उक्तं ब्राह्मम् । न सर्वम्, किं तु यत् तदाश्रमाविरोधि तावन्मात्रमित्यर्थः । गौतमधर्मसूत्रे ब्रह्मचारिभ्यान् मस्तुत्य, वर्जयेत् मधुमासगन्ध-माल्येत्यादिमि कतिपयनिषेधान् कतिपयविधींश्च कृत्वा, विधान्ते कृतानुज्ञस्य स्नानमिति समावर्तनं विधाव, अथ नैष्ठिकगृहस्थमिश्रितैस्नानसरूपेण विमज्ज्य नैष्ठिकधर्माश्च प्रतिपाद्योक्तम्, उत्तरेषाञ्चैतदिति । सामान्यतो ब्रह्मचारिविषये उक्तं सर्वमत्र एतच्छब्दोपस्थाप्यम् । यद्यपि मध्वश्चनवज्जनादिव्यनिक्रमे प्रायश्चित्तं तत्र पूर्वं नोक्तम्—अथापि निषेधपरामर्शे सति तद्व्यतिरिक्तममूलप्रायश्चित्तस्यापि प्रमाणान्तरसिद्धस्योपस्थित्या निषेधाद्यतिदेशकथनं तस्यापि ज्ञापकं भवतीत्याद्यय । मध्वश्चने इदं प्रायश्चित्तमिति पास्ति-स्विकविधे उत्तराश्रमविषयकत्वमप्यस्तीत्येत्द्धि उत्तरेषाञ्चैतदिति मङ्कतवाक्येन तेषेतन्निषेधप्रवृत्तिज्ञाने सत्त्वेन भवेत् । इदमभिप्रेत्यैव टीकाया पूर्वीक्तधर्मान् प्रायश्चित्तञ्चेति धर्मेषु परं पूर्वीकत्वमुच्यते । सूत्रप्रवृत्तिफलमाह ब्रह्मविद्यायोग्यताप्यस्तीति । विद्याधिकारापादनार्थमेव प्रायश्चित्तस्य शक्तित्वस्य पूर्वसूत्रे निषेधात् पुनः प्रायश्चित्तभाववर्णनमधिकारशंकाभिप्रायेणैव हि भवतीति । अत एवेदं चोद्यं सूत्रमिति टीकायामुच्यते । यदि तु कृतप्रायश्चित्तस्याधिकारशंकाया मूलकार तद्विषये मतमेदं सूत्रद्वयेनोप-पन्नस्य प्रायश्चित्तभावामावविवादेऽपि विद्याधिकारशंका न युक्तेति उपवादेति सूत्रप्रथमेकीकियते, तदेदं न चोद्यत्तं स्यात् । सर्वथा तात्पर्यनिरुद्धेन । उत्तरं चैतं तुयच्छब्दो मत्तातरव्यावृत्त्यय इत्युक्तम्, शेरान्यवच्छेदक इति नोक्तम् । अतो ब्रह्मविद्याधिकारोऽप्यस्तीति उपपातकत्वपक्षे युक्तमिति केषाचित् सिद्धान्त इति ज्ञायते । तदा इदं न चोद्यम्वम्, किन्तु चोद्यवत् परिहरणीयमतानुपादकमिति स्यात् ।

ननु तदुक्तमिति स्युत्तिवाक्योदाहरणमयुक्तम् । सर्वत्र शारीरके तदुक्तमिति पूर्वमीमासासूत्रपरामर्शे स्वैव दर्शनादिति चेत्—अतः स्वरसत तया सूत्रं सुमहं नेत्याश्रय । यत्तु शांकरोक्तम्, तत्र घटते । तत्र हि—मध्वमाभ्यायस्यम्, ‘तेष्वदर्शनात् समा विपतिपति स्यात्’, शास्त्रेण वा तन्निमित्तत्वात्’ इति यववराहाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तमूलद्वयमुपास्यम् । आर्यस्तेच्छान्यां मयोगात् अतः शब्देऽर्थमेव प्रतीति, कृताविशेषात् द्वयमपि प्रामाणिकमिति शंकायाम्, गमकविशेषामावेऽपि शास्त्रस्या आर्था एवात्

बहिस्तूभयधाऽपि स्मृतेराचाराच्च । ३ । ४ । ४३ ॥

तुशब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः । उपपातकत्वे महापातकत्वेऽप्येते बहिर्भूता एव ब्रह्म-
विद्याधिकारिभ्यः ; ब्रह्मविद्यायामनधिकृता इत्यर्थः । कुतः ? स्मृतेः—पूर्वोक्तात् पतनसर-
णात् । यद्यपि कल्पमपनिर्हरणाय कैश्चिद्वचनैः प्रायश्चित्ताधिकारो विद्यते, तथापि कर्माधि-
कारानुगुणशुद्धिहेतुप्रायश्चित्तं न संभवति, “ प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुभ्येत् स आत्महा ”
इति स्मृतेरित्यर्थः । आचाराच्च—शिष्टा हि नैष्ठिकादीन् अष्टान् कृतप्रायश्चित्तानपि वर्जयन्ति ।
तेभ्यो ब्रह्मविद्यादिकं नोपदिशन्ति । अतः तेषां नास्ति ब्रह्मविद्यायामधिकारः ॥ ४३ ॥

इति तद्भूताधिकरणम् ॥ १० ॥

तेषां धर्माविधुतिहेतोः यथार्थपदप्रयोगरक्षणपरत्वादिति तदर्थः । तद्वदिह नाऽऽर्यतदन्यमूलविवाद ।
ब्रह्मचार्यवकीर्णत्वत्र ब्रह्मचारिपदस्य साधारणत्वात् उपकुर्वाणविषये संकोचो न युक्त इत्यस्य चेदं मीमां-
सासूत्रं नाश्वेनोपपादकम् । ब्रह्मचारी गुरुदारगत्या यद्यवकीर्णः, तदेदं प्रायश्चित्तं किं शुद्धिकरं भवति ।
एवञ्च संकोचे कोत्रे नैष्ठिकविषयादपि संकोचो भवेदपि । माऽस्तु नाम अवकीर्णपशुः । उपपातकत्वे
तस्यस्युक्तं विशेषविहितं वा स्नानजपसंकीर्तनादि सामान्यरूपं वा प्रायश्चित्तान्तरमेव मन्वशन इव भविष्यतीति
किमनेन । अतो मीमांसासूत्राज्जस्याभावात् अशनविषयप्रमाणोपन्यासस्थापेक्षितत्वाच्च भाष्ये तदुक्तमिति
स्मृतिविषयकतया व्याख्यातम् । यदि यथाकथञ्चिदीपदुपयोगेनापि मीमांसासूत्रग्रहणमेव युक्तमित्याशयः,
तर्हि, तत्र दशमपष्ठद्वादश मन्वशनाविकरणमेवोपादीयताम् । तत्र हि, (१०-६-३२) ‘ मधु न
दीक्षिता. ब्रह्मचारित्वात्, ‘ प्राश्यते वा यज्ञार्थत्वात् ’ इति, सत्वे ऋत्विजां दीक्षितत्वात् ब्रह्मचारिधर्म-
वत्येन मन्वशनं न कार्यमिति पूर्वपक्षः ; क्रत्वर्थमिदं कार्यमिति च सिद्धान्तः । तेन ब्रह्मचारिणो मन्वशनं
निषिद्धमिति ज्ञायते, तत एव प्रायश्चित्तमपीति अशनचदित्सुक्तस्योपपादनं भवितुमर्हति । ब्रह्मचार्यव-
कीर्णत्वत्र ब्रह्मचारिशब्दस्य वानप्रस्थादिसाधारण्यमपि भवति न चेति विचारेऽपि एतन्मीमांसाधिकरण-
विचारसरणिरुपकरोतीति प्रयोजनान्तरमपि भवेत् । प्रमाणे उपन्यसनीये यदतीवोपयुक्तम्, तत् सूत्रार्थ-
त्वेन ग्राह्यमित्याशयेन, स्थितमपि मीमांसासूत्रमुपेश्यान्वदुक्तम्, सगतमसंगतं वा मीमांसासूत्रमेव तदुक्त-
मित्यत्र ग्राह्यमिति मतिर्मा भूदिति परशिक्षार्थम् ॥ ४२ ॥

कर्माधिकारेति । कर्मणा नरकादिहेतुप्रत्यवायकरत्वं कर्माधिकारानापादकत्वं सजातीयवास-
नावहृत्यञ्चेति शक्तिप्रथम् । ‘ शुभ्येत् स आत्महा ’ इति विशेषोक्त्या कर्माधिकारप्रतिबन्धकशक्तिविघट-
कत्वमत्र विषये कस्यापि प्रायश्चित्तस्य नास्तीति ज्ञायत इति ॥ ४३ ॥

विद्याऽभूतो वर्णाश्रमादिवर्षः पृथक्स्वरूपः क्षमदमादिरूपश्च बहिरङ्गो विचारितः, अथान्तरङ्गः
पाण्डित्यादिविचारयिष्यते । बहिरङ्गकत्याधितोपासनानामपि क्रतुवीथिवचरत्वाधानेन विद्योपयोगात्
तद्विषयेऽपि यदि किञ्चिदिह पादे विचार्यमस्ति, तदत्रैव प्रास्तावसरम् । तत्र पूर्वं परविद्यारूपोपासनानु-
ष्ठानात् फक्क इति विचारितत्वात् तथैव क्रत्वाधितोपासनकर्ताऽपि को भवितुमर्हति उपस्थितत्वात्

११९ स्वाम्यधिकरणम् ३४ ११ ॥

स्वामिन फलश्रुतेरित्यात्रेय । ३ । ४ । ४४ ॥

कर्माङ्गाश्रयाप्युद्गीथाद्युपासनानि किं यजमानकर्तृकाणि, उत ऋत्विक्कर्मकाणीति चिन्ता-
याम्—यजमानकर्तृकाणीत्यात्रेयो मन्यन्ते, कुत ? फलश्रुते—वेदान्तविहितेषु दहराद्युपास-
नेषु फलोपासनयोरेकाश्रयत्वदर्शनात् इह च ऋतुफलाप्रतिबन्धरूपस्योद्गीथोपासनफलस्य यज-
मानाश्रयत्वश्रवणादित्यर्थ । न च गोदोहनादिवत् अङ्गाश्रयत्वेन यजमानकर्तृकत्वामभव ;
गोदोहनादिषु साध्वर्युर्कर्तृकप्रणयनाश्रयगोदोहनोपादानमन्येनाशक्यम्, इह तद्भातृकत्वे-
ऽप्युद्गीथे तस्योद्गीथादेः रसतमत्वानुसन्धानं यजमानेनैव कर्तुं शक्यते ॥ ४४ ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते—

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीर्यते । ३ । ४ । ४५ ॥

आर्त्विज्यम्—ऋत्विज कम उद्गीथाद्युपासनमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । कुतः? तस्मै
हि प्रयोजनाय ऋत्विक् परिकीर्यते : फलसाधनभूतस्य साङ्गस्य ऋतोरुपादानायेत्यर्थ । कर्म-
विचार्यते । स्वामिन इति । स्वामी यजमान, तत्कर्तृकमित्यर्थ । उद्गीथाद्युपासने स्वामिकर्तृकम्
स्वामिगतफलाभत्वादिति । ननु गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति विहिते स्वामिफलभूतत्वार्थे साध्या-
भावाद् व्यभिचार इत्यत्राह गोदोहनेति । उक्तानुमाने हेतुकोटौ शक्यत्वमपि निवेदयम्, प्रणयने-
ऽभ्युद्गीणा क्रियमाणे तत्कर्मभूतगोदोहनोपादान स्वाम्यश्रयमिति तद्यावृत्तिरिति ॥ ४४ ॥

आर्त्विज्यम्—ऋत्विक्कर्म । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्मणि च' इति क्रियारूपार्थे ष्वल् ।
तस्मै कर्मणे हि ऋत्विक् स्वामिना परिकीर्यते—नियतकालं भूत्या स्वीक्रियते । स्वकर्तृव्यसर्वकार्ये
निर्वाहाय ऋत्विग्भरणस्य शास्त्रानुमतत्वात् दृतेनैव सर्वं कार्यम् । यागस्य तु स्वत्वत्यागरूपतेया यजमान-
द्रव्यस्य ऋत्विजा दातुमशक्यत्वात् तत्र साम्येव कर्ता । एवं यजमानमिति समाख्यादिरूपपावादसत्त्वेऽपि ।
तदन्वयत् सर्वमृत्विक्कार्यमेवेति । अन्यथा हि स्वामिफलार्थत्वात् सर्वं स्वामिकर्मभ्यमेव स्यात् । अतस्तत्फ-
लाधिकारं तदनुष्ठेयत्वे न हेतु । अत एव तृतीये (३८१३) ऋत्विक्फल कारणेऽर्थवत्त्वात्, स्वामिनो-
वा तदर्थत्वादित्यधिकरणे, 'मगामे वर्षो विहवेऽन्वत्' इत्यादिकरणमन्त्याणामाभ्यर्थवत्त्वेऽपि ममपदसत्त्वेऽपि
फलस्य यजमानगामित्वमेव निर्णीतम् । 'तथा कामोऽर्थसंयोगात्' (३८५) इत्यधिकरणे च, यद्यपि,
'यदि कामयेत वर्षुक पर्जन्य स्यादिति, नीचैः सदो मितुयात्' इत्यत्र पर्जन्यवपुकत्वकामनाया यज-
मानकर्तृकत्वस्थापनेऽपि सदोमानक्रियाया आभ्यर्थवत्त्वं तज्जन्यफलस्य स्वामिगतत्वश्चाभिमत् । नन्वेव
पूर्वमीमांसयैव नीर्णीतत्वात् पौनरुक्त्यम्, तत्र प्रणयनाश्रयत्वेऽर्त्विक्कृत्वेन सिद्धिवचने फलस्य स्वामि-
गतत्वस्थापनात्, स्वामिफलार्थं स्वामिश्च वत् तत् स्वामिकार्यमिति शक्या अत्र परिहारात् वैलक्षण्यात् ।
सूत्रे तस्मै इति चतुर्थी न, 'परिक्रियणे सरदानमन्मत्तरस्याम्' इति सूत्रे विशेषविधानात् तद्वलात्
साचक्रमरूपार्थे, यथा श्रुतेन श्रुताय वा परिकीर्यते इति इति भा कश्चिन्मस्तेत्याश्रयेन प्रयोजनायेति

विधिषु, (यजुः. ६-३-७) "ऋत्विजो वृणीते", "ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति" इति ऋत्वि-
कर्तृकत्वशास्त्रेण फलसाधनभूतं साङ्गं कर्म ऋत्विग्भिरनुष्ठेयमित्यवगम्यते ; तदन्तर्गतानि
कायिकानि मानसानि च कर्माणि ऋत्विक्कर्तृकाण्येव । न च शक्त्यशक्ती तस्य निबन्धनम् ।
यद्यप्युद्गीथाद्युपासनं पुरुषार्थः, तथापि ऋत्विधिकृताधिकारत्वात् क्रतोश्च साङ्गस्य ऋत्विक्कर्तृ-
कत्वात्, "यदेव विद्यया करोति...तदेव वीर्यवत्तरम्" इति ऋत्विक्कर्तृकक्रियोपयोगि-
त्वेन विद्यायास्तदेककर्तृकत्वश्रवणात् ऋत्विक्कर्तृकाण्येतानि । दहरादिपूपासनेषु ऋत्विक्कर्तृक-
त्वाश्रवणात्, (पू. मी. ३-७-१८) "शास्त्रफलं प्रयोक्तारि" इति न्यायाच्च फलिकर्तृकत्वमेव ॥
इति स्वाम्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

१२०. सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ३-४-१२ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् । ३ । ४ । ४६ ॥

व्याख्यानम् । चतुर्थी तादर्थ्य इति भावः । ऋत्विधिकृतेति । उद्गीथोपासनमृत्विक्कर्तृकं तत्कर्तृककतु-
प्रयोगान्तर्गतत्वे सति तच्छब्दवत्त्वे सति अपवदनाविषयत्वादिति शक्यत्वमल्लैवानुकूलमिति भावः ।
ऋत्विक्कर्तृकेति । ननु यदेव विद्यया करोतीति वाक्ये यच्छब्देन वीर्यवत्तरत्वरूपफलाश्रयस्य क्रतोः
प्रधानस्यैव ग्रहणौचित्यात् तस्य च यज्ञस्य स्वामिकार्यत्वात् कथमेवमिति चेत्—क्रतोः साक्षादाश्रयत्वा-
भावात् अङ्गद्वारैवाश्रयत्वात् अङ्गानुष्ठानस्य चार्त्विज्यत्वात् यत् प्रधानकर्म विद्याश्रयभूताङ्गक्रियाविशिष्टं
करोतीत्यर्थ एव पर्यवसानमिति । शास्त्रफलमिति । यद्यपीदं पूर्वपक्षसूत्रम्, सर्वं स्वामिकार्यमिति शंकार्यम्,
अथापि अत्र सिद्धान्ते, "अयो वा स्यात् परिक्रयाम्नानात्" इति परिक्रयश्ल एवान्यकर्तृकत्व-
सिद्धान्तकरणादितरत्र पूर्वपक्षयुक्तसंमतिरिति इदमिह प्रमाणम् । न च तेनैवाधिकरणेन गतार्थत्वादिद-
मधिकरणवैयर्थ्यम्—परिक्रयस्य कर्मकाण्डकरूपसूत्राद्युक्तमात्रविषयकत्वम्, नोपनिषदुक्तानुपस्थितोपासन-
विषयकत्वमिति ऋत्विक्कलहशमनार्थत्वात् । एतदुपरि श्रुतेश्चेति सूत्रमपि परे पठन्ति, उद्गीथाद्युपासनघट्टे
अधीयमाने स्पष्ट ज्ञायत एव प्रायः ऋत्विक्कर्तृकत्वमिति । श्रुतिवाक्यवत् औद्बुलोन्मुक्तयुक्तेरप्यप्रभृष्यत्वात्
संप्रदायाभावाच्च तत् सूत्रमत्र नाहृतम् । परिक्रयणसिद्धांशानुवादरूपं तत् सर्वं वाक्यमिति ज्ञापनायाल्लैव
भाष्ये तत्सूत्रार्थसूचनमपि कृतं तदेककर्तृकत्वश्रवणादिति ॥ ४५ ॥

पादारम्भे कर्मप्रधानस्य प्रस्तुतत्वात् निष्कामकर्मणा सत्त्वजननेन ध्यान इव पाण्डित्यमौनवोरप्यु-
पयुक्तत्वाच्च विद्यासहकारिभूतं कर्म, अथ तद्वत् ध्येयाविषयकतया बहिरङ्गभूतं सहकारि समादिकश्च निरूप्य,
तदनुबन्धितया दृष्टिविधिनियोज्यञ्चाभिधाय, अथ ध्यानसमानविषयकतया विद्यान्तरङ्गभूतं यत् पाण्डित्यं
मौनञ्च तत्परवाक्यार्थविचारोऽधिकरणद्वयेन क्रियते । अन्तरङ्गपाण्डित्यविचारे आरब्धे तत्संनियोगशिष्टतया
वाक्यस्यापि तदनन्तरं विचार इत्यवसरसंगतिः । इयं सहकार्यन्तरेति सूत्रपदेनैव दर्शिता । कठोलब्राह्मणे
सर्वान्तरालमब्रह्म प्रतिबोध्य, तद्वेदनेन एषणालयाद् व्युत्थाय मिचार्येण प्रवृत्तिर्मवतीत्युक्त्वा पठितम्,
"तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्ये पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः ।

(वृ ५ ५ १) “तस्माद्वाङ्मनः पाण्डित्यं निर्विघ्नं वाच्येन तिष्ठासेत् । वाच्यं च पाण्डित्यं च निर्विघ्नाद्यं मुनिः” इत्यत्र वाच्यपाण्डित्यवत् मौनमपि विधीयते, उक्तान्यत इति विशये—
मौनपाण्डित्यशब्दयोः ज्ञानाद्यत्वात्, “पाण्डित्यं निर्विघ्नं” इति विहितमेव ज्ञानम्,

अमौनश्च मौनश्च निर्विघ्नाद्यं ब्राह्मणं । स ब्राह्मणं केन स्यात् । येन स्यात् तेनेदं एव इति । अतः मौनं न विधेयमिति पूर्वपक्षः, विधेयमिति सिद्धान्तः । निर्विघ्नोत्यस्य प्राप्त्येत्यर्थः । वाच्यमेव विधेयम्, पाण्डित्यं मौनश्चैकमेव अथवा नान्यथाविधौ मननादनन्त्यत् प्राप्तात्वात् विधेयमिति पूर्वपक्ष्याशयः । तस्मात् मननादनन्त्येव पाण्डित्यम् । मौनश्च ततोऽन्यत् । अतः पाण्डित्यं वाच्यं मौनमिति त्रयमत्र विधेयम् । तत्र अथ मुनिरिति मौनविधिरिति सिद्धान्त्याशयः ।

अत्र गुणसूत्रद्वयोत्थित्यनुगुणतया पूर्वपक्षगतिरेवं भाष्या—अथ मुनिरित्युक्तं मौनं सामान्यतो मननं वा अभ्यासरूपमन्वदेति विशये—अन्यं न भवति, तथासति तत्तदाश्रमधर्मव्यपस्य तत्तानवकाशात् । अतो विष्णुमननविधिस्वीकारिणा तत्तदाश्रमधर्मत्यागं पठितव्यम् । तथाच सति छान्दोग्ये गृहसंघर्षोपसंहारः, अत्र भिक्षाचरणरूपपर्यतिघर्मोक्तिश्च न घटेतेति, तस्य तस्य वाक्यस्य तत्तदर्थसद्भावे तात्पर्यं नास्ति, अपित्वाश्रमान्तरधर्मप्रतिषेधे एव इति वक्तव्यम् । एवमपि विविदिपति यज्ञेन दानेनेत्यादिविरोधः स्यात् । अतो मौनं मननज्ञानमेव । केवलश्रवणे पाण्डित्यं न भवति, किंतु मननव्यापारे कृत एवेति मननव्यापाराधीनज्ञानमेव पाण्डित्यं मौनमेति ॥ सिद्धान्तगतस्तु श्रवणं विद्याप्रतिपादकवेदभागान्तर्यतवाक्यानां यथावदर्थोपनिषत्प्रमाणं आचार्यात् । मननं नाम प्रतिवाक्यं विविच्य स एतार्थं इति सहेतुकं स्थापनञम् । पाण्डित्यं नाम उपदेशात् परविधाविशेषानुष्ठानप्रकारमवगम्य तदर्थकवेदभागार्थं शास्त्रान्तरावगतार्थोहस्य, ‘अनुसंधेयगुणोपपादकत्वमस्य धर्मस्य, न तु अनुसंधेयत्वम्’ इति कतिपयमागामोहस्य च क्षमं यत् ज्ञानम्, तत्संपत्तिः । यद्वाऽन्तरवक्ष्यमाणम् । मौनमात्मनसशीलनम् । इदमपि बहुविधाश्रमधर्मसाहित्येन संभवत्येवेति ॥ तत्रे सहकारिशब्द उच्यते विविच्यशब्दश्च यज्ञादेः शमादेशोपस्थापकः । तत्, ‘सहकारी यज्ञादि शमादिशब्दे’ति भाष्यादवगम्यते । अन्तरपदवलात् सहकारिपदं मौनपरम् । अन्यत् सहकारि सहकार्यन्तरम् । द्वितीयविविच्यशब्दस्य विधीयमानपरत्वस्यावश्यकत्वात् तद्वैकल्याय, तृतीयमिति पदेन सामानाधिकरण्यासंपत्तये च प्रथमविविधिपदमपि विधीयमानपरम् । अतः सहकार्यन्तरश्चासौ विविच्येति विग्रहः । तृतीयमिति पदात् पाण्डित्यवाच्ययोर्द्वितीयमिति लभ्यते । पक्षेण—आदरेण—तत्परत्वेन-प्रसिद्ध्या (भूरिप्रयोगेण) इत्यर्थः । विष्ण्वादिब्रह्मवित्यस्य अत्रवदित्यर्थो न युक्तः । अत्र हि विष्ण्वत् इत्युच्यते । विविच्यताकाशात्त्रये साध्यसाधनाकाशयोर्द्वितीयो तृतीयकथम्भावाकाशात्पूर्वकत्वावत्रकथमपस्य । अतोऽत्र विधिपदं यज्ञादिपरम्, आदिपदं विद्यानानर्हश्रवणमननरूपसहकारिपरम् । तथाच तद्वत् विद्यावत् यज्ञमादिवत् श्रवणमननवत् पूर्वोक्तसहकारिभ्योऽन्यत् पाण्डित्यवाच्ययोः सतो तृतीयं विधीयमानं भवति मौनम्, तत्राभ्यासरूपे विधेयं एव तत्तदमसिद्धेरिति सूत्रार्थः ।

विहितमेवेति, अविहितमेवेत्यर्थः । पाण्डित्यशब्दस्य श्रवणान्तरमननपरत्वात् पूर्वपक्षे, तस्य

“अथ मुनिः” इत्यनुद्यते; विधिशब्दो न ह्यत्र श्रूयत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—सहकार्यन्तर-
विधिः—इति। तद्धतः—विद्यावतः। विध्यादिवत्। विधीयते इति यज्ञादिः सर्वाश्रमधर्मः
श्रमदमादिश्च विधिशब्देनोच्यते। आदिशब्देन श्रवणमनने गृह्येते। सहकार्यन्तरविधिरित्यत्रापि
विधीयत इति विधिः; सहकार्यन्तरं विधिश्चेति सहकार्यन्तरविधिः। एतदुक्तं भवति—यथा
“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन” इत्यादिना, “शान्तो दान्तः”
इत्यादिना च सहकारी यज्ञादिः श्रमदमादिश्च विधीयते—यथा च (बृ. ४-४-५) “श्रोत-
व्यो मन्तव्यः” इति श्रवणमनने चार्थप्राप्ते विद्यासहकारित्वेन गृह्येते—तथा “तस्माद्ब्रा-
ह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य” इत्यादिना पाण्डित्यं वाच्यं मौनमिति त्रितयं विद्यायास्सहकार्य-
न्तरं विधीयते—इति। मौनं च पाण्डित्यादर्थान्तरमित्याह—पक्षेणेति। मुनिशब्दस्य पक्षेण
प्रकृष्टमननशीले व्यासादौ प्रयोगदर्शनात् मौनं पाण्डित्यवाच्ययोर्द्वयोस्तृतीयम्। यद्यपि
“अथ मुनिः” इत्यत्र विधिप्रत्ययो न श्रूयते, तथापि मौनस्याप्राप्तत्वात् विधेयत्वमङ्गीकर-
णीयम्, अथ मुनिस्स्यात् इति। इदं च मौनं श्रवणप्रतिष्ठार्थान्मननादर्थान्तरभूतमुपासना-
लम्बनस्य पुनःपुनस्संशीलनं तद्भावनारूपम्।

तदेवं वाक्यार्थः—ब्राह्मणः-विद्यावान्। पाण्डित्यं निर्विद्य—उपास्यं ब्रह्मतत्त्वं परिशुद्धं
परिपूर्णं च विदित्वा—श्रवणमननाभ्यामप्राप्तं (भ्यां प्राप्ते) वेदनं प्रतिलभ्येत्यर्थः। तच्च भगव-
ञ्जक्तिसहकृतसत्त्वविवृद्धिकृतम्; यथोक्तम्, (गी. ११-५३-५४) “नाहं वेदैः” इत्यारभ्य,
“भक्त्या त्वनन्यया शक्यः” ज्ञातुम्” इति। श्रुतिश्च, (श्वे. ६-२३) “यस्य देवे परा

विद्यानायोग्यत्वात्। वक्ष्यति च सिद्धान्ते मननादर्थान्तरभूतमिति। यद्वा एतद्भाष्यस्वारस्यात् पूर्वपक्षी
सिद्धान्तवत् श्रवणमननातिरिक्तं पाण्डित्यं तद्विधिञ्च स्वीकृत्य तदेव मौनमित्येतावन्मात्रमाहेति मन्तव्यम्।
न ह्येतेति। पूर्वं तु विद्यासेदिति विधिश्रवणात् पाण्डित्यादिविशिष्टविधिः। इह त्वश्रवणात् ‘अथ
ब्राह्मण’ इत्युपरितनवाच्य इव न विधिरिति भावः। त्रितयं—विधीयत इति भाष्यं तात्पर्यार्थः।
सहकार्यन्तरविधिर्मुतं तृतीयमिति सामानाधिकरण्यमेव विवक्षितमिति परमतनिरासपथे टीकायां व्यक्तम्।
पक्षेण आदरेण। अस्याभ्याहने प्रयोगेऽन्वयः। दीपाद्यनुमारात् पक्षेणेत्यस्य पथवसितार्थो वा प्रकृष्टे-
त्यादिः। एवं वाक्यार्थ इति; एवं वाक्यप्रजातव्याख्येत्यर्थः। परिशुद्धं परिपूर्णञ्चेति। विद्यान्तर-
व्यावृत्तं प्रस्तुतविधोपास्यसर्वाकारविशिष्टञ्चेत्यर्थः। यद्वा—श्रवणमनने कतिपयभागविषयके। पाण्डित्यं
तु सामरस्येन निश्चिदं सर्वोपनिषदादिनिर्वाहप्रावीण्यम्। षण्डा ऊहापोहक्षमा धीरिति इदमेव लोक-
प्रसिद्धम्। एवञ्च परिशुद्धं परिपूर्णमिति अलिङ्गहेयप्रत्यनीकत्वकल्याणगुणगणपूर्णत्वविशिष्टविषयेऽत्यन्त-
वैशद्यमुक्तं भवति। श्रवणमननाभ्यामप्राप्तमिति पाठः। श्रवणमननव्यापारकृत्वात् विलक्षणमित्यर्थः।
प्राप्तमिति पाठे ‘पाण्डित्यनिर्विद्ये’त्यस्य विदित्वेत्यन्तमेव व्याख्यानम्। अथ तदधीनं पूर्वकृतश्रवणमननाप्राप्ते-
वेदने वैशद्यं सिद्धमनुद्यते। श्रवणमननपाप्सिमात्रेणैदं न सर्वमुल्लभमित्याह तच्चेति। यथोक्तमिति भक्तेः

मक्ति", (कठ २ २ २३) "नायमात्मा प्रवचनेन" इत्यादिका । वाक्येन लिङ्गासेत् । वाक्य-
स्वरूप चानन्तरमेव वक्ष्यते । वाक्य पाण्डित्यं च निर्बिबाथ मुनि स्नात्-वाक्यपाण्डित्ये यथावदुपा-
दाय परिशुद्धे परिपूर्णं ब्रह्मणि मननशीलो भवेत् निदिध्यासनरूपविद्यावाप्तये । एवमेव
त्रितयोपादानेन लब्धविद्यो भवतीत्याह, अमौन च मौनं च निर्बिबाथ ब्राह्मण इति । अमौन
मौनेतरसहकारिकलाप ; त च मौनं च यथावदुपादादानो विद्याकाष्ठां तदेकनिष्पाद्या
लभेतेत्यर्थाः । स ब्राह्मण केन स्नात् इति उक्तादुपायात् किमन्योऽप्युपायोऽस्तीति पृष्टे,
येन स्नात् तेनेह्य एव इति, 'येन मौनपयन्तेन ब्राह्मणस्सादित्युक्तम्, तेनैवेदश-
स्सात्, न केनाप्यन्येनोपायेन' इति परिहृतम् । अत, सर्वेष्व्वाश्रमेषु स्थितस्य विदुषो
पश्चादित्वाश्रममध्यवत् पाण्डित्यादिकं मौनतृतीय विद्यायास्तदहकायन्तरं विधीयते ॥ ४६ ॥

अथ स्नात्-यदि सर्वेष्व्वाश्रमेषु स्थितानां विदुषा तत्तदाश्रममध्यमसहकारिणी मौनतृतीय-
सचिवा विद्या ब्रह्मप्राप्तिसाधनमुच्यते, कथं तर्हि छान्दोग्ये, (छा ८ १५ १) "अभिसमा-
वृत्य कुटुम्बं शुचौ देशे" इत्यारम्य, "स खल्वेव वतयन् यावदायुष ब्रह्मलोकमभिसपद्यते ;
न च पुनरावर्तते" इति यावदायुष गार्हस्थ्यधर्मेण स्थितिदशनमुपपद्यते—अत आह—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसहार । ३ । ४ । ४७ ॥

कारणत्वे मानमाह । सत्त्वस्य तु सर्वसमतम् । त्रिगुणैरेवेति । अत्र विधिप्रधानविधिरिति अन्तरत्वाधिकरण
टीकायाम् । स ब्राह्मणः केन स्नादिति किमर्थमिति चेत्—उक्तविधमौनस्य तत्तदाश्रमधर्मसहभावायोगात्
कथमयमुपाय इति शकाशय । योगव्यतिरिक्तकाले विषयान्तरव्यग्रत्वे योगस्य सम्पन्ननिष्पत्तिरिति गच्छत-
स्तिष्ठत श्रयानस्य च व्यापारान्तरकालेपि तत्संशोचनमावश्यकमित्यविरोध इति परिहार । मङ्गलाधि-
करणकार्यमेवैषमुपनिषदा कृतं भवति । शेष परिष्कारे । स्नादिति, स्नादिति वाक्येनेत्यथ ।
एवेति इति, एवेति वाक्येनेत्यर्थः ।

मौनस्नानलम्बनसंघीकनरूपत्वनिरासक पूर्वपक्षी छान्दोग्ये गृहस्थधर्मकथने यतिवर्णनास्मात्सूचकम्,
कहोलाब्राह्मणे यतिधर्मकथने गृहस्थधर्मानास्मात्सूचकमिति परस्परप्रतिक्षेपानुभवासिद्धिं स्वीकृत्यैव मौनमेवं
रूप स्नाप्यमित्याशयितवान् । तथा तदन्वयास्मात्सूचकत्वं न, किंतु अन्वोपलक्षकत्वमेव । मौनस्य धर्म
सहाविरोधादिति निरूपणार्थं सूत्रद्वयम् । प्रथमं छान्दोग्यविषयकम् । तदनन्तरवति अथ स्नादिति ।
सहकारिणीति बहुमीहि । अन्यथा वा । मौनतृतीयसचिवेति बहुमीहिगर्भवद्बुद्धीहि । कथं तर्हीति ।
इदंशाश्रमधर्मसहकारिकत्वप्रतिक्षेपकत्वं किंलास्य स्वीकृतव्यमिति पूर्वोक्तपूर्वपक्ष्याशय इह भाव्य ।
एवमुत्तरसूत्रमपि गृहस्थाश्रमधर्मप्रतिक्षेपकत्वं किं तस्य स्वीकार्यमिति पूर्वपक्ष्याशयेऽनतीयेम् । अथवा
पूर्वमन्त्रत्या स्थापितानामाश्रमधर्मोणां सर्वेषां प्रतिक्षेपो मा भूदिति पूर्वस्मात् किञ्चिदयथा पूर्वपक्ष्याशयमा
निष्कृन्न् अवतारयति अथ स्नादिति । विवक्ष्यमानस्य मौनस्य स्वीकारे तस्याश्रमधर्मप्रतिक्षेपकत्वं स्नादिति
मनुकोपरि च नू भवदुक्तम्, इदमप्याश्रमधर्मवत् सहकार्यन्तरमेवेति, तत् स्नानाम् । अथाप्यस्य संघी-

तुशब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । कृत्स्नभावात्—कृत्स्नेषु भावात्, कृत्स्नेष्वाश्रमेषु विद्यायाः सद्भावात् गृहिणोऽप्यस्तीति तेनोपसंहारः । तस्मात् सर्वाश्रमधर्मप्रदर्शनार्थो गृहिणोपसंहार इत्यभिप्रायः ॥ ४७ ॥

तथैतस्मिन्नपि वाक्ये, (बृ. ५-५-१) ब्राह्मणः पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति” इति पारिव्राज्यैकान्तधर्मं प्रतिपाद्य, “तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य” इत्यादिना पारिव्राज्यधर्मस्थितिहेतुकमौनतृतीयसहकारिविधानं प्रदर्शनार्थमित्याह—

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् । ३ । ४ । ४८ ॥

सर्वेषामविनिर्मुक्तस्य भिक्षाचरणपूर्वकमौनोपदेशः सर्वेषामाश्रमधर्माणां प्रदर्शनार्थः ।

रुन-धारणादिरूपस्य धर्मः सह स्थित्यसंभवात् तत्तदाश्रमी एतन्मौननिष्पत्तिपर्यन्तं धर्मान् अनुत्तिष्ठन् तन्निष्पत्तिसौकर्यं प्राप्ते धर्मान् त्यजन् मौनमात्ममाद्रियत इत्येव वक्तव्यम् । एवमस्य प्रतिक्षेपकत्वे सति यावदायुषं गार्हस्थ्यधर्मस्थितिदर्शित्वावयवविरोधः । अतो मौनमिदं नातिरिक्तमिति शंकाशयः । विद्यायाः सद्भावात् मौनतत्तदाश्रमधर्मोभयसमुच्चितविद्यायाः सर्वत्र भावात् । तत्तदाश्रमधर्मानुष्ठायिभिरेव वसिष्ठादि-वत् मध्येमध्ये पुनःपुनःसंशीलनादेः सुकरत्वाद्गिराङ्गतौल्यान्न समुच्चयभंगः इति । तस्मादिति । यत् प्रागुक्तम्, गृहस्थधर्मात्कथनमित्तराश्रमधर्मप्रतिक्षेपस्य मौनसद्भावोन्नीतस्योपोद्बलकमिति, तदपि न ; प्रत्युताविरोधात् सर्वधर्मोपलक्षणं सत् सर्वाश्रमिनोक्षसद्भावरमेव । अन्यथा गृहस्थधर्मस्य स्वसद्भावमुल्लेखेनैवेतरधर्मनिवारकत्वात् स्वसद्भाव एव कथं मौनेन सहेति शंकायामविरोधोपपादनस्यावर्ज्यत्वादिति भावः ।

सुत्रार्थस्तावत्—छान्दोग्ये गृहिणोपसंहारः-यावदायुषं गृहस्थधर्मानुवृत्तिकथनपूर्वकत्रयप्राप्तिनिगमनं कृत्स्नभावात् कृत्स्नेष्वाश्रमेषु मौनाश्रमधर्मोभयसहितविद्यासद्भावात् इतरोपलक्षकत्वबुद्धयैवेति । उच्यते चात्रैव दहरविद्यायां ब्रह्मचर्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्युक्त्वा यज्ञादीनाम्, ‘अथ यन्मौनमित्याचक्षते’ इति मौनस्य च ब्रह्मचर्यमयत्तम् । अतोऽविशेषे यज्ञादिभिः सह मौनमपि गृहिणि भवति । एवं तेन सह अनाश्रक-अरण्यायनादिकथनात् सर्वाश्रमिषु विद्यासद्भावादेव गृहिणोपसंहार इति अस्थोपलक्षकत्वमेवेति ॥ ४७ ॥

एवं कहोलब्राह्मणे यतिधर्मात्कथनमितरधर्मप्रतिक्षेपोपोद्बलकं न भवति, इतरधर्मोपलक्षकत्वस्यैव संभवादित्याह तथेति । यतिधर्मपूर्वकं मौनं कथितमिह आश्रमान्तरधर्मसमुच्चयस्य स्वस्मिन् वारक-सत् यतिमात्ममेव किं न स्यादिति शंकाऽप्यत्र गर्भिता । मौनतृतीयसहकारीति । मौनतृतीयक-पाण्डित्यादिरूपसहकारीत्यर्थः । सुत्रार्थ एवम्—अत्र ब्राह्मणे मौनस्येवेतरेषामपि ग्रहणम् ;=पूर्वं यतिधर्मं प्रस्तुत्य मौनवचनात् यत्यनुष्ठेयमौने, तथा मौनस्य सर्वसाधारण्यात् अर्थत्वाभावात् अन्याश्रमानुष्ठेये च मौने अथप्रुनिरिति वाक्यविहिते मौनवत् इतरेषामपि गृहस्थादिधर्माणामलोपलक्षितत्वमिति व्यावत् । तत्र हेतुमाहोपदेशादिति । हेतुवाक्येऽपि इतरेषामपीति संबध्यते । अस्य पूर्वमपि संबन्धोऽस्तीति सर्वेषामाश्रमधर्माणामिति भाष्यपदलभ्यम् । वीपसारथो. इतरेषा धर्माणामित्येव व्याख्या । सत्यमत्र

कृतः ? एवंविधमौनोपदेशवत् इतरेषामाश्रमिणामपि, (छा २ २३ १) "अथो धर्मस्कन्धाः" इत्यारभ्य "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इति ब्रह्मप्राप्त्युपदेशात् । उपपादितश्च पूर्वमेव ब्रह्मसंस्थशब्दः, सर्वाश्रमिसाधारण इति । अतः सुपूक्तम्—यज्ञादिसर्वाश्रमधर्मवत् मौनतृतीयः पाण्डित्यादिर्विद्यासहकारित्वेन विधीयते इति ॥४९॥ इति सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

१२१ अनाविष्काराधिकरणम् ३ ४ १३ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् । ३ । ४ । ४९ ॥

(छ. ५ ५ २१) "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विधं बाल्येन विद्यासेत्" इत्यत्र विदुषा बाल्यस्युपादेयतया श्रुतम् । बालस्य भावः, क्रम वा बाल्यम् । बालभावस्य वयोवस्था-विज्ञेयस्यानुपादेयत्वात् कर्मवेह गृह्यते । तत्र किं बालस्य क्रम कामचारादिकं मर्षं विदुषोपायतिधर्मपूर्वकमौनोपदेशः, तथाप्यन्यक्षा-येषामपि ब्रह्मप्राप्त्युपदेश एव कृतोऽस्ति । अतो नात्येतरधर्मप्रतिक्षेपकत्वं वा इतरत्र मौनाभावगमकत्वं वेति भावः ॥ छान्दोग्यते उपसंहास्यबन्धे वानप्रस्थादिमोक्षप्रदर्शनयोगात्, ब्रह्मसंस्थ इति वाक्यमुपात्तम् । अत्र ब्रह्मसंस्थपदं प्रकृतस्य सर्वाश्रमेषु मौनसद्भाववस्य सूचकमपि भवतीति निगूढम् । इदमुपलक्षणम्—बृहदारण्यके, (६ ४) तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा निविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश्रमेनेति इतराश्रमधर्मान् विद्यासाधनत्वेन विधाय, 'एतमेव विदित्वा शुनिर्भवती'ति मौनमपि सर्वसाधारण्येन विधाय यथादेव प्रवक्ष्यामस्ताव कृत । अतस्त्वल मौनस्यैवाश्रमन्तरधर्मानामप्युपदेशात्, तद्धर्मसमुच्चयस्यापि मौने प्राकृतया क्लृप्तब्राह्मणे एवमुक्तिरुपलक्षिकैवेति । तत् सिद्धं मौनस्य पाण्डित्याद्यतिरिक्तस्य सर्वसाधारण्येनैव विधिरिति ॥

एवं तावत् टीकीकृतकल्लभावाजुसारेण सर्वसूत्रमान्यास्य उक्त । मौनस्येतराश्रमधर्मप्रतिक्षेपकत्वप्रस्ताव विनाऽपि भाष्ययोजना स्यात् । मौनस्येतराश्रमधर्मैर्विरोधोऽस्तीत्यपि भाष्ये नोक्तम्—अपूर्वं किञ्चिद्विधेयं न भवतीत्येव पूर्वपक्ष ह्यत इत्यन्वदेतत् । दीपे उत्तरसूत्रे, 'तुशब्दो हि गृहिण एवेति शकान्याहृत्स्यर्षः" इत्युक्तम् । तेन गृहस्यधर्मानुष्ठानेन मोक्ष पूर्वपक्षीष्ट इति ज्ञायते । मौनवदिति सूत्रवर्धने यतिधर्मेणापि मोक्ष इष्ट इति च । तस्मादेवं पूर्वपक्षयास्य —पाण्डित्यं निर्विधेत्वादे, सर्वाश्रमसाधारण्यप्राप्त्यर्थेन । अन्यथा अपूर्तं मौनं विनियतं न हि स्वीकृत्ये मुनिशब्दस्य परित्राधिप्रयोगवज्जत् पूर्वमज्ञ श्चे मिश्रान्तरणस्योक्तत्वाच्च तदीयमेव शुनित्वं विधेयं स्यात् । एवञ्च क्लृप्त-विद्या यतिविभान्ता भविष्यति । तुल्यन्यात् छान्दोग्यविद्या गृहिणोपसंहारात् तन्मात्रे स्यादिति । तत्र सिद्धान्तः—सर्वाश्रमधर्मसहचरिसमभ्यासरूपं मौनमस्ति विधेयम् । छान्दोग्ये गृहिणोपसंहार इतरोपलक्षण एव । क्लृप्तब्राह्मणेऽपि, मिश्रान्तरणोक्त्या तत्सहचरितमौनवत् अन्यज्ञान्यधर्मोक्त्या तत्सहचारितमौनस्यापि प्राकृतया मौनवदितरेषामप्यल विवक्षितत्वमेव । तथैवान्यत्रोपदेशात् सर्वाश्रमिप्रकरणेन, 'ब्रह्मसंस्थ इत्येवमिति ॥

उपादेयतयेति । विधेये कृतिसाध्यत्वमुपादेयत्वम् । अनुपादेयत्वात् युक्तसाध्यवस्थापने तस्या-भावात् । कामचारादिकम् प्राशुपनयशात् कामचार कामवाद कामपक्ष इत्युक्तम् । सौलभ्य विधेयत्व-

देयम् ; उत ङम्भादिरहितत्वमेवेति विशये— विशेषाभावात् सर्वमुपादेयम् ; नियमशास्त्राणि च विशेषविधिनाऽनेन वाच्यन्त इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—अनाविष्कुर्वन्निति । बालस्य यत् स्वभावानाविष्काररूपं कर्म, तदुपाददानो वर्तते विद्वान् । कुतः ? अन्यथात्—तस्यैवान्वयात् । “ बाल्येन तिष्ठासेत् ” इत्यस्मिन् विधौ तस्यैव ह्यन्यसंभवः ; इतरेषां विद्याविरोधित्व-श्रवणात्, (कठ. २-२४) “ नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि ब्रह्मज्ञानेनैनाम्पनुयात् ”, (छा. ७-२६-२) “ आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः ” इत्यादिषु ॥

इति अनाविष्काराधिकरणम् १३ ॥

१२२. ऐहिकाधिकरणम् ३-४-१४ ॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । ३ । ४ । ५० ॥

द्विविधा विद्या—अभ्युदयफला मुक्तिफला च । तत्राभ्युदयफला स्वसाधनभूतैः

ऋजुभाषणादिकर्म । ङम्भादिरहितत्वम् । स्वभावेति । बालो यथा जानन् अजानन् वा रूप-मनाभिजनादिस्वधर्मानाविष्कारिव्यवहारो भवति, तथाऽयमपि विद्याभिजनादिसमहिमाप्रदर्शकव्यवहारः स्यात् । सूत्रार्थस्तु—श्रुतौ बाल्येन तिष्ठासेदित्यस्य बाल्योपलक्षितो ध्यायेदित्यर्थकत्वात् अनाविष्कार-विशिष्टरूपार्थ एव वाच्यप्रतिपाद्यः, तस्यैवान्वयात्, यवोविशिष्टरूपार्थस्येव कामचारादिमूर्तेपार्थस्यापि ‘ नाविरत इत्यादिविरोधादन्वयासंभवादिति ॥ ४९ ॥

एवं विद्याज्ञानि सर्वाणि चिन्तितानि । अथैतदङ्गाधीना विद्यानिष्पत्तिः कदेति अधिकरणद्वयेन चिन्त्यते । पूर्वाधिकरणे मौनपर्यन्तस्य कारणकलापस्योक्तत्वात् एतदधिककारणाभावात् सामग्र्या सत्या कार्यावश्यम्भावनियमात्, सामग्र्यघनर्गतमननादीना दृष्टविधयैव कारणतया तदैव विद्यानिष्पत्त्यभावे तेषां कारणत्वमेव न स्यादिति च तदैव विद्यानिष्पत्तिरिति शंका । प्रतिबन्धकाभावस्यापि सामग्र्यघनर्गतत्वात् तस्मिन् सति तदैव, न चेत् अन्येदेति परिहारः । सूत्रे ऐहिकमिति । ऐहिकपदमेतज्जन्यमवधारणार्थे आसुष्मिकपदं जन्मान्तरमवधारणार्थं च मीमांसकंप्रसिद्धम् । इह लोके भवत्, लोकान्तरे भवदिति च लोकप्रसिद्धोऽर्थः । उपरि मुक्तिफलेति निर्देशात् तदन्यसर्वफलग्रहणाय ऐहिकमित्यस्य इह प्रकृतिमण्डले भवत् फलमित्यर्थग्रहणे फलस्याङ्गभूतकर्मजन्यत्वाभावात् उपासनजन्यत्वात्, उपासनरूपार्थग्रहणे च तत्र प्रकृतिमण्डलभवत्त्वावच्छेद्यत्वाच्च ऐहिकपदमैहिकफलसाधनोपासनमित्यर्थकं वाच्यम् । उपासनस्यैहिक-फलहेतुत्वं सुकृतजन्यत्वञ्च गीतम्, ‘ चतुर्विधा भजन्ते मा जनाः सुकृतिन इत्येवम् । एवञ्च मुक्तिफल-कोपासननिष्पत्तिविलम्बाविलम्बविचारः उत्तराधिकरणे, अत्र तदन्यफलकविषयविचार इति सिद्धयति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । अङ्गेषु निरूपितेषु तज्जन्यमुपासने कदा भवतीति सामान्यविचार एव स्वरसप्राप्तः ; न तु अभ्युदयफलकं कदा, मुक्तिफलकञ्च कदेति विभागोऽस्ति । न हि मुक्तिफलकादभ्युदय-फलकस्य हीप्रनिष्पत्तौ अनुपपत्तिरधिकाऽस्ति ; येन तस्य पृथक् प्रथम विचारः स्यात् । प्रत्युत मुक्तिफल-कविषय एवाधिकाशंका वक्ष्यते । तस्मादुक्तमङ्गजातं कदोपासने जनयति, कर्मणामैहिकत्वमुष्मिकत्वमेद-

पुण्यकर्मभिः पुण्यकर्मानन्तरमेव उत्पद्यते, उतानन्तरम्, कालान्तरे धेत्यनियम इति सशयः। पूर्वकृतैः पुण्यकर्मभिर्हि विद्वान् जायते। यथोक्त भगवता (गी ७ १६) “चतुर्विधा भनन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽजुनः” इति। साधने निवृत्ते विलम्बइत्यभावादनन्तरमेवेति प्राप्ते उच्यते—ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे—इति। ऐहिकम्—अभ्युदयफलमुपासनम् अप्रस्तुतप्रतिबन्धे अप्रस्तुते—प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धे असति अनन्तरम्, प्रतिबन्धे सति तदुत्तरकालमित्यनियमः। कृताः! तद्दर्शनात्। दृश्यते हि प्रबलकर्मान्तरेण कर्मफलप्रतिबन्धाम्युपगमं श्रुतौ, (छा १ १ १०) “यदेव विद्यया करोति भद्रयोपनिषदा तदेव वीयवचनम्” इत्युद्गीयविद्यायुक्तस्य कर्मणः फलाप्रतिबन्धभ्रवणात् ॥ ५० ॥ इति ऐहिकाधिकरणम् ॥ १४ ॥

१२३ मुक्तिफलाधिकरणम् ३ ४ १५ ॥

एव मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृते । ३ । ४ । ५१ ॥

मिथफलजनकरवस्य कर्मकाण्डसिद्धत्वादिति विषये—स्वर्गादिरिचोपासनस्य कालान्तरभावित्वदेहान्तरभावित्वनियमाभावात् कर्मसहकारिभूतानां भ्रवणमननपाण्डित्यमौनादीनां दृष्टविधया शीघ्रकार्यनिष्पादकत्वदर्शनाच्चेहोपासननिष्पत्तिरिति पूर्वपक्षः। तत्र सिद्धान्तिनोच्यते—उपासनमैहिकमेव, परंतु अप्रस्तुतप्रतिबन्धे इति। अत ऐहिकपदस्य एतज्जन्मभवमित्यर्थं प्रसिद्ध एव ग्राह्यं। एवञ्च गुरुभूतार्थे लक्षणाऽपि नास्ति। अत्र फलमुपासनमिति प्रसक्तत्वादेवोद्देश्यवाचकपरलामात् साध्यसमर्पकमेवैहिकपदम्। एवमुपासनसामान्ये ऐहिकत्वानियमोक्तौ मुक्तिफलकविषये पश्चाद्विशेषाक्षेप इति चोत्तराधिकरणप्रवृत्तौ सामञ्जस्यम्। न च इह जन्मनीत्येतावता समनन्तरमेवेति पूर्वपक्ष्याशयं कथं सिद्धयेदिति शंभयम्—कारणे सति कार्येण भाष्यमित्येव पूर्वपक्षान् अव्यवहितोत्तरमित्यस्यार्थसिद्धत्वात्। कर्मस्वाभाव्यमेवैहिक्य ऐहिकनैहिकत्वांशविचारसम्भवस्य च प्रागुक्तत्वात्। एवञ्च भाष्यादिषु अभ्युदयफलेति विभक्त्य निरूपणे मुक्तिफलविचारस्यनन्तराधिकरणे किम्याजतया परिशेषसिद्धिमाशय्य, न तु विचारिणीमपि तथैव परिशील्येति। शेषं भावप्रकाशिकायाम्। अभ्युदयो नि श्रेयसातिरिक्त फलम्। कालान्तरे वेति कोऽन्तरोक्तेः गमकं दर्शयति पूर्वकृतैरिति। सुकृतिन इति पदमपि तज्जन्मकृतसुकृतपरं भ्रवणोन्मुल्या दिद्देवभूतापचीनसुकृतपरं वा स्यादिति पूर्वपक्ष्याशयं। अप्रस्तुते प्रतिबन्धे इति भाष्यदीपयोः पृथक्करणत् अप्रस्तुत इति व्यस्तपाठं सूत्रे इष्टं स्यात्। अयमेव व्याख्याने क्लेशात्। अथवा तात्पर्या शोऽयम्। अप्रस्तुतप्रतिबन्धे इति समासे कर्मधारयौचित्याभावात् बहुवीहि। काळं पुरुषं कर्म वा विशेष्यम्। तस्मिन् अप्रस्तुतप्रतिबन्धे सति उपासनमैहिकं भवतीत्यर्थः। अप्रतिबन्धे इत्येव यथैव्यलम्, अथापि प्रस्तुतपदोक्तिः। प्रायः प्रतिबन्धप्रसक्तिरस्तीति ज्ञापनाय। प्रस्तुतेन प्रसक्तेन प्रबलेन कर्मणा प्रतिबन्धस्य, प्रस्तुतस्य प्राप्तस्य प्रतिबन्धस्य वा तस्मिन् कर्मणि उत्पन्नकोपेजिते भवत्यभावः, तत उपासनमैहिकमित्युक्तं भवति। तद्दर्शनात्। उद्गीथानुपासनस्याप्रतिबन्धं फलमित्युक्त्या तदभावे प्रतिबन्धसंभावना हि श्रुतिवर्तिवैवेति ॥ ५० ॥

मुक्तिफलस्याभ्युपासनस्य स्वसाधनभूतैरतिशयितकर्मभिरुत्पत्तौ एवमेव कालानियमः ; तस्यापि पूर्ववत् प्रतिबन्धाभावप्रतिबन्धसमाप्तिरूपायश्चाचगतेः—अत्रापि तस्य हेतोः समान-त्वादित्यर्थः ॥

सर्वेभ्यः कर्मभ्यो मुक्तिफलविद्यासाधनस्य कर्मणः प्रबलत्वात् प्रतिबन्धामंभव इत्यधि-काशङ्का ॥ तत्रापि ब्रह्मविदपचाराणां पूर्वकृतानां प्रबलानां संभवात् प्रतिबन्धः संभवति (प्रति-बन्धसंभव) इति परिहारः । द्विरुक्तिरभ्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ इति मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ १ ५ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये

तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थं पादं ॥ ३.४ ॥ समाप्तस्तृतीयाध्यायः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

न सर्वं कर्म प्रतिबन्धाहम् । अभ्युदयफलोपासनार्थं कर्मैव तथा स्यात् ; न तु मोक्षफलकोपास-नार्थं भगवत्प्रीत्यतिशयहेतुः सारियकल्याणयुक्तं कर्म तथा । दिष्णुनक्तस्य मुनुक्षोरुद्वैश्वविद्यातान देवा अपि न प्रभविष्णव इति हि ' तस्य ह न देवाश्चन अनूत्या ईशते ' (३-४) इति बृहदारण्यकोक्तम् । एवं सति कोऽन्यो विघातक इत्यधिकाशका । अतिशयितेति । कर्मणामतिशयितत्वं सात्त्विकल्यागादियुक्तत्वात् साक्षाद्भगवत्कीर्तनादिरूपत्वाच्च । प्रतिबन्धाभावप्रतिबन्धसमाप्तिरूपेति । “ प्रबलकर्मन्तरप्रति-बन्धे असति अनन्तरम्, प्रतिबन्धे सति तदुत्तरकालम् ” इति प्रागुक्तसंग्रहोऽयम् । ब्रह्मविदपचाराणा-मिति । योऽयं ब्रह्मवित्, एतदधिकाना समानाच्च ब्रह्मविदा विषये हि समाविता अपराधा- भगवदप-चारापेक्षयाऽप्यतिशयितानर्थहेतवः । अतः प्रतिबन्धका भवन्ति । अतो निरपराधेन, शमादिमत्तयाऽल-जन्मनि तदप्रसक्तावपि पूर्वापराधशक्या तत्परिहारपरेण चैवोद्गीथविद्यादिविशिष्टैः कर्मभिर्मुक्तिफलमुपासन-मविलम्बेन निष्पाद्यमिति । मुक्तिः फलं यस्य तत् उपासन मुक्तिफलम् । तस्याप्यनन्तरोत्पत्तिनियमो नास्ति । तत्रापि तस्याः पूर्वोक्तायाः द्विविधावस्थाया अवधारणादिति सूत्रार्थः । प्रतिबन्धकनिवर्तनैदम्पर्योपदेश्च एतदधिकरणद्वयमयोजनम् । शेषं सारावलौ ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्वैदान्तरामानुज-यतीन्द्र-महादेशिकचरणारविन्दनेत्ररीकस्य श्रीमद्रङ्गरामानुजमुनीन्द्र-महादेशिकपदपद्मसेवासमधिगतसर्ववेदान्तार्थस्य वात्स्यशीशैल-सच्चक्रवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य अभिनवदेशिकस्य कृतिषु श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदर्पणे तृतीयाध्याये चतुर्थं पादः ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः । शुभमस्तु ॥

श्री । श्रीमते रामानुजाय नम ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते

श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये

चतुर्थाध्याये प्रथम पाद

१२४ आवृत्त्यधिकरणम् ४ १-१ ॥

आवृत्तिरसष्टदुपदेशात् । ४ । १ । १ ॥

तृतीयेऽध्याये साधनैः सह विद्या चिन्तिता । अधेदानीं विद्यास्वरूपविशोधनपूर्वकं विद्याफलं चिन्त्यते । तत्र, (तै आन १) 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्', (श्वे ३८) "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति", (मु ३ २ ०) "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति", (मु ३ १ ३) "यदा पश्य पश्यते रुममवर्षम्" इत्यादिवेदान्तवाक्येषु ब्रह्मप्राप्तिमाधनतया विहितं वेदनं किं सकृत्कृतमेव श्लाघार्थं, उतासकृदावृत्तमिति सशय ।

किं युक्तम् ? सकृत्कृतमिति, "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति वेदनमात्रस्यैव

श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नम ॥

भाष्याद्यदपणे चतुर्थाध्याये प्रथम पाद

यस्य ध्यानात्मसाक्षात्कृतजनिविगताच्छिष्टपूर्वोत्तराद्य काले प्राणाक्षभूते सह यदनुगृहीत्युद्गतो ब्रह्मनाम्ना । जीवो नीतोऽर्चिराद्यैर्यदुपसदनतो नैजस्वरूपपन्नं प्राप्नोत्यानन्दसाम्यं स्थिरमवतु स न शेषधि श्रीनिवास ॥

साध्यविषयतया ब्रह्मनिरूपके उत्तरद्विके उपायभूतसाध्यनिरूपणं तृतीये, फलभूतसाध्यनिरूपणं चतुर्थे । तदाह तृतीये इति । साधनैः । इतरवैतृष्य्य प्राप्यतृष्णा वर्णाश्रमधर्मं ज्ञानादि पाण्डित्यवाक्यमौनानि च साधनानि । विद्याफलम् । उत्तरपूर्वांशांशेषु उपासनप्रारम्भकालिकं, ब्रह्मनाम्ना निष्क्रमणम्, अर्चिरादिना गतिं, ब्रह्मप्राप्तिविशेषश्च क्रमेण चतुर्भिः पादैर्निरूप्यते । इमानि फलानि । आदौ षड्भिरधिकरणैः यत् विद्यास्वरूपतदनुष्ठानरीतिप्रदर्शनम्, तन्निहासंगतमिति शंकापरिहाराय विद्यास्वरूपविशोधनपूर्वकमित्युक्तम् । कस्यचित् केवलवेदनमपि फलहेतुः, कस्यचिदुपासनम्, कस्यचिद्दर्शनमित्यव्यवस्थापरिहाराय, सर्वत्र प्रथमवेदनमेव पर्योक्तमिति शंका युक्तासायं च यदवस्थापनाया विद्याया उत्तरपूर्वांशांशेषु विनाशकरत्वमस्ति, तस्या अवस्थाम् फलकारणतावच्छेदकत्वेन निरूप्यतया फलपादे संगतिरस्त्येव । एवं भजनसुखमेकस्य विपुलमिति मत्के प्रीतिरुपापनाया भोग्यत्वात् उपायस्यापि फलत्वाकारोऽस्तीति ज्ञापनाय चातैतच्छोधनम् । तत्तद्विधाविषयविशेषा तृतीये चिन्तिता, तदत्र साधनशोधनपेटिकाया सर्वविधासाधारणस्वरूपं शोध्यते । पूर्वाधिकरणेन संगतिस्तु—शुक्तिफलस्योपासनस्य कर्मजन्यत्वमयुक्तम्, सङ्घेदेनस्य शुक्तिफलतया तदनन्तर कर्मणा तदर्थं करणासंभवात् । अतो दशादिः प्रयाजादिवत् फलोत्पादने सहकारित्वं कर्म भवतु नाम, न तु विद्याजनकत्वमित्याशेषः ।

विधानात् असकृदावृत्तौ प्रमाणाभावात् । न चावघातादिवत् वेदनस्य ब्रह्मपरोक्ष्यं प्रति दृष्टो-
पायत्वात् यावत्कार्यमावृत्तिरिति शक्यं वक्तुम् ; वेदनस्य दृष्टोपायत्वाभावात् । ज्योतिष्टो-
मादिकर्माणि वेदान्तविहितं च वेदनं परमपुरुषाराधनरूपम् ; आराधिताच्च परमपुरुषात्
धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थावाप्तिरिति हि, (शारी. ३-२-३७) “फलमत उपपत्तेः” इत्यत्र
प्रतिपादितम् । अतो ज्योतिष्टोमादिवत् यथाशब्दं सकृत्कृतमेव शास्त्रार्थः—

इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—आवृत्तिरसकृत्—इति । असकृदावृत्तमेव वेदनं शास्त्रार्थः । कुतः ?
उपदेशात्—ध्यानोपासनपर्यायेण वेदनशब्देनोपदेशात् । तत्पर्यायत्वं च विद्युपास्तित्वाय-
तीनामेकस्मिन् विषये वेदनोपदेशपरवाक्येषु प्रयोगादवगम्यते । तथा हि, (छा. ३-१८-१)
“मनो ब्रह्मेत्युपासीत” इत्युपासिनोपक्रान्तोऽर्थः, “माति च तपति च कीर्त्या यशसा
ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद” इति विदिनोपसंहियते ; तथा, (छा. ४-१-४) “यस्तद्वेद यत् स
वेद स मयैतदुक्तः” इत्युपक्रमे विदिनोक्तं रैकस्य ज्ञानम्, “अनु म एतां भगवो देवतां
शाधि, यां देवतासुपास्से” इत्युपासिनोपसंहियते । तथा, (नै. अन १-१) “ब्रह्मनिद्रात्तेऽपि
परम्” इत्यादिवाक्यसमानार्थेषु वाक्येषु, (वृ. ४-४-५) “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोत-
व्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”, (मु. ३-१-८) “ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः”
इत्यादिषु ध्यायतिना वेदनमभिधीयते । ध्यानं च चिन्तनम् । चिन्तनं च स्मृतिसन्ततिरूपम् ;

अवघातादिवदिति । यथा श्रीहीनवहन्तीति वाक्येऽवहननमात्रं विहितम् ; न तु तदावृत्तिः, अथापि
तत्फलस्य वैतुष्यस्य सकृत्करणसाध्यावामावादावृत्तावहननमेव शास्त्रार्थः संपद्यते, तथेह, पश्यते रुक्मवर्णम्,
निचाप्य तम्, तस्मिन् दृष्टे, द्रष्टव्यः इति दर्शनस्योक्ततया तस्य सकृद्वेदनासाध्यतयाऽऽवृत्तिसिद्धिरिति
शका । अथवादीनां साक्षात्कारं प्रति दृष्टविधया कारणत्वं न क्लृप्तमिति समाधानमाह वेदनस्येति ।
तर्हि दर्शनोपकवाक्यानां का गतिरिति चेत्—विशुद्धश्रवणादौ दर्शनशब्दो दृष्टः, यथा, ‘तस्मै तमसः
पारं दर्शयति भगवान् सन्स्कुमारः’, ‘चिरनिर्दिष्टमप्येत्त्वं प्रत्यक्षमिव दर्शितम्’ इति । ध्यानोपास-
नादिशब्दा अपि सावधानत्वमात्राभिप्रायाः इति । आराधनरूपमितीदं कर्माणीत्यस्यापि विशेषणम् ।
फलान्तरोद्देशेऽपि देवतान्तरोद्देश्यकत्वेऽपि वस्तुतः परमपुरुषाधानत्वमस्यैव । फलमत इति । सूत्रमिदं
दृष्टोपायत्ववादखण्डकमपीति भावः । शास्त्रार्थः—विषयकवाक्याभिप्रेतम् ।

वीरर्या यज्ञसेत्वनयोः पौनरुक्त्यपरिहाराय ज्ञानशक्तिरूपविभिन्नविषयकत्वं यथारुचि कल्प-
नीयम् ; यथा, ‘स्नेहो मे परमो राजन् त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितः । भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्त्व
गच्छती’त्यत्र स्नेहभक्तिशब्दयोः । राजपदोपातरत्नक्रियानुसारेण सौलभ्यमूलकत्वं स्नेहस्य, वीरपदोक्त-
पराक्रमानुरोधेन परत्वज्ञानमूलकत्वं भक्तेश्च हि तत्र स्वीक्रियते । यस्तद्वेदेत्येतदर्थो जिज्ञासाधिकरणे
(मु. १७) । एव व्यतिकरेणार्थविशेषपरत्वमुक्तम् । अथ गतिहामान्यात् सामान्यविशेषन्यायकृत्पञ्चा-
गशुन्यायेनापि तस्मिन्निर्दिष्टत्वात् तथेति । ध्यानोपासनदर्शनादिशब्दानां सकृत्कृतवेदनमात्रपरत्वे

न स्मृतिमात्रम् । उपास्तिरपि तदेकाथ , एकाग्रचित्तवृत्तिर्नस्तय प्रयोगदशनात् । तदुभयैका
ध्यात् असकृदावृत्तसन्ततस्मृतिरिह, “ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ”, (अ १ ८) “ ज्ञात्वा
देवं मुच्यते सवपाश्चै ” इत्यादिषु वेदनादिशब्दैरभिधीयते इति निधीयते ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च । ४ । १ । २ ॥

लिङ्ग—स्मृतिः । स्मृतेऽध्यायमर्थोऽवगम्यते । स्मयते हि मोक्षनाधनभूतं वदन
स्मृतिसन्ततिरूपम्, (वि पु ६ ७-९१) “ तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिश्चान्यनिस्सृहा । उ
प्यान ब्रह्मै पद्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते तथा ” इति । तस्मादसकृदावृत्तमन नैदन सासाध ॥ २ ॥

इति आहृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

१२५ आत्मलोपासनाधिकरणम् ४ १ २ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च । ४ । १ । ३ ॥

इदमिदानीं चिह्नते—किमुपास्य ब्रह्म उपासितुरन्यत्वेनोपास्यम्, उतोपासितुरात्म-
त्वेनेति । किं युक्तम् ? अन्यत्वेनेति । कुत ? उपासितु' प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वात् ब्रह्मण'
अर्थान्तरत्वञ्च (शारी २ १ २२) “अधिक तु मेदनिर्देशात्”, (३ ४ ८) “अधिकोपदेशात्”,
(१ १ १७) “नेतरोऽनुपपत्तौ ” इत्यादिपूपपादितम् । यथावसितञ्च ब्रह्म उपास्यम्,
अथयोपासने हि ब्रह्मप्राप्तिरप्ययथाभूता स्यात्, (छा ३ १४ १) ‘यथाकतुरस्मिन्

लक्षणा । वेदनस्य ध्याने विश्वे तु न लक्षणा, न च विशेषाश्चस्य प्रतीतस्य त्यागरूपो दोष, सामान्य
मुखेन ध्यानव्यक्तिकोषाङ्गीकारसंभवात् । न च स्मृतिदर्शनभोरमेवायोग, स्मृतौ संतन्यमानाया दर्शन
समानाकारत्वसंपत्तेर्लोकानुभवसिद्धत्वेन तत्रैव वाक्यत्वरपर्यात् ॥

ध्यानदर्शनादिशब्दानामन्यथा नयने न केवल लक्षणा, स्पष्टप्रमाणविरोधोऽपि, स्मृतिसंततेरेव
कारणत्वानवगमादित्याह लिङ्गाच्चेति । स्मृति स्मृतिमन्थ । तद्रूपप्रत्यये ब्रह्मविषयज्ञानस्य । अन्यनि -
सृष्ट्या प्रकृतध्यानविषयीकार्योतिरिक्तफलांतरदेवता-तराधविषयिणी । पञ्चभि यमनियमासनप्राणायाम-
प्रत्याहारधारणामि ॥ २ ॥

वेदनस्वरूपं निरूपितम्—तद्विषये विरोध प्रागनुक्त उच्यते । अत्र यदि असकृदावृत्त ब्रह्मवेदन
शास्त्रार्थं, तर्हि तस्य अहं ब्रह्मास्मीत्याकारकता न युज्यते, सकृदनुसंधानं सत्यवधाने कथमपि शरीरात्म-
भावप्रतिकोषेन भवेत् । असकृत् तथानुसंधानं तु देहात्मविवेकिनामपि स्थूलोऽहमित्यनुसंधान इव भ्रमापाद
क्रमेव स्यादिति शंक्या संगति । ब्रह्मण उपास्यत्वमिव जीवात्मनोऽप्युपास्यत्वं शरीरिभावाधिकरणसिद्धत्वं ।
तयो कीदृश सवन्धो ग्राह्य इति विचार । अन्यत्वेनोपास्यमिति । नाहं ब्रह्मेति वा, अन्यत्वमिच्छा
वकाकारान्तरैर्वा । उपासितुरात्मत्वेनेति । अहं ब्रह्मास्मीत्येवमित्यर्थ । अथयोपासने हीति । नन्वन्तर्या
मित्वरूपात्मत्वेनोपासने कथमथयोपासने स्यात्, तस्यापि मेदसाधकत्वात् । उक्तञ्च, ‘मेदेनैवमधीयते’
इति आत्मत्वानुसंधानस्य मेदानुसंधानरूपत्वमिति चेत्—अमेदशंकानावहरीत्यैवोपासने कार्यम् । तद्यो-

लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति " इति न्यायात् । अतोऽन्यत्वेनोपास्यमिति ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—आत्मेति तु—इति । तुशब्दोऽवधारणे । उपासितुरात्मे-
त्येवोपास्यम् । उपासिता प्रत्यगात्मा स्वशरीरस्य स्वयं यथा आत्मा, तथा स्वात्मनोऽपि
परं ब्रह्माऽऽत्मेति आत्मेत्येवोपासीतेत्यर्थः । कुतः ? एवं ह्युपगच्छन्ति पूर्वं उपासि-
तारः, " त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि " इति । उपासितुरर्थान्तरभूतं
ब्रह्म उपासितारोऽहमिति कथमभ्युपगच्छन्तीत्यत्राह ग्राहयन्ति च इति । इममर्थ-
मविरुद्धमुपासितृन् ग्राहयन्ति शास्त्राणि—तान् प्रन्युपपादयन्तीत्यर्थः । (मा. ६-७)

पासितृमात्रं पृथक् ब्रह्म च पृथक् विषयीकृत्य तयोः संबन्धविशेषानुसंधानरूपमेव भवितुमर्हति । इदमेवान्य-
त्वेनोपासनम् । आत्मेत्येवोपासीतेत्यस्याप्ययमेवार्थः । तद्विहाय अहंब्रह्मास्मीत्येकेनैवाहमुल्लेखेनोभय-
ग्रहणे स्थलोऽहमित्येवैवयशंका प्रसजेदिति भावः । अयथाभूता स्यादिति । नामब्रह्मोपासनादिष्विव
ब्रह्मप्राप्तिरेव न स्यादित्यर्थः । तर्हि—त्वं वा अहमस्मीत्यनुसंधानं कथमिति चेत्—शरीरात्मभावप्रयुक्तं चेत्
इदमनुसंधानम्, तर्हि शरीरवाचिना शरीरिपर्यन्तत्वात् इदमनुसंधानं मुख्यं स्यात् । मुख्यत्वविषयादरेण
तत्स्वीकारे च कदाचिद् भ्रान्तेरवकाशः स्यादित्युक्तम् । अतो अन्यत्वनिश्चयात्मकानुसंधानमेवोपासितृ-
गतं लक्षणिकप्रयोगेण श्रुत्या एवं प्रदर्श्यते इति तद्वैशवाय पूर्वोक्तरीत्या पृथगनुसंधानमेव तदभिमतमिति ।
नन्वयं पूर्वपक्षः शरीरात्मभावस्वीकारेण वा तदपलापेन वा, तथा सर्वोपासनविषयो वा कतिपयविषयो
वेति चेत्—बह्वधिकरणसिद्धस्यापि शरीरात्मभावस्य कथदशमात्रस्यायित्वम्, पश्चात् तदभावश्च परिकल्प्य
पूर्वपक्षी तन्निषेधतीत्यस्तु । अथवाऽस्त्येव शरीरात्मभावः, तथा शब्दाना विशिष्टवाचित्वमपि । अथापि
निष्कर्षकत्वस्यापि शब्दे दर्शनादनवधानात् भ्रमस्याप्यवसरोऽस्तीति अहंब्रह्मास्मीत्यनुसंधानं नेच्छति पूर्व-
पक्षी । अतो यत्र तदवकाशः तत् सर्वमुपासनमत्र विषयः । तदिष्टौ च तत्तत्त कदाचिदैक्यभ्रमो वा
द्विष्टिविधितयैवयारोपपतीतिर्वा भवेदिति तत् त्वाज्यमिति तदाशयः ।

त्वं वा अहमित्यत्र न दृष्टिरूपता । द्विष्टिविधिर्निष्ठे उक्तृष्टस्यैव भवति । अतो ब्रह्मणि लक्षणेऽपि
विवक्षाऽत्र न शक्यते । अतो व्यतिकरायोगात् द्विष्टपक्षनिवृत्तावपि ऐक्यभ्रमव्युदासः कथमित्याशयेन पृच्छति
उपासितुरिति । एतत्समाधानार्थमेव ग्राहयन्ति चेत्युक्तमित्याह अत्राहिति । शरीरात्मभावस्य दृढपति-
पक्षत्वात् शब्दाना विशिष्टवाचित्वस्य दृढमवधृतत्वाच्च तादृशवेदनस्यैवाभ्यासः क्रियत इति कथमैक्यशंका-
वकाशः । न च ध्यानकाले शब्दप्रयोगोऽस्ति । अतस्तदा निष्कर्षकशब्दत्वभ्रमस्यापि नावकाशः ।
व्यवहारकाले प्राप्ते च नैल्यादेर्वेदादिप्रकारैकस्यभावत्वानुमायी, यथा नीलो घट इत्येवमेव प्रयुङ्क्ते ;
न तु नैत्यवान् घट इति पृथक् । तथाऽयमुपासकः अहं ब्रह्मास्मीत्येव प्रयुङ्क्तीति । तत्प्रयोजनञ्च जीवस्य
तत्प्रकारैकस्यभावत्वामाश्रयभ्रमव्युदासः । अत्युपपन्नस्य संबन्धं भ्रमो न वेदान्तच्युत्पत्तिनिमग्नस्य भवितुमर्हतीति
सप्रयोजनमिदमनुसंधानं कथं स त्यजेत् । तेन हि सार्वकालिकं शोष्यतिशयाधानं स्वस्मिन् शोषे तस्य
प्रतिष्ठितं भवतीति भावः । ननु 'आत्मेत्येवोपासीत' इति विध्यविरोधेन ब्रह्म मदान्तर्गतात्वेव स्पष्टमुपास्य-

“य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरः, यमात्मा न वेद, यस्याऽऽत्मा शरीरम्, य आत्मानमन्तरो यमपत्ति, स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत ” इति, तथा, (छा ६ ८ ४) सन्मूला सोम्येमा सर्वाः प्रजा सदायतना सप्रतिष्ठा । ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्”, “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला निति ” इति च—“सर्वस्य चिदच्छिस्तुन तज्जत्वात् तद्वत्त्वात् तदनत्वात् तन्नियाम्यत्वात् तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्यायमात्मा । अतः स ते आत्मा । अतो यथा प्रत्यागात्मनः स्वशरीरं प्रति आत्मत्वात् ‘देवोऽहम्’ मनुष्योऽहम् इत्यनुसन्धानम्—तथा प्रत्यागात्मनोऽप्यात्मत्वात्परमात्मनः तस्याप्यहमित्येवानुसन्धानं युक्तम्” इति । एवं श्राद्धैरुपपादितं सवयुद्धीना ब्रह्मैकनिष्ठत्वेन सर्वशब्दानां ब्रह्मैकनिष्ठत्वमभ्युपगच्छन्तः, “स्व वा अहमसि भगवो देवते अह वै त्वमसि भगवो देवते” इति व्यतिकरेणोक्तवन्तः । एव च, (बृ ३ ४ १०) “अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद”, (बृ ३ ४ ७) “अकृत्स्नो ह्येव आत्मेत्येवोपासीत”, (बृ ६ ५ ७) “सर्वं त परादात्, योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद” इत्यात्मत्वानुसन्धाननिषेध, (शे १ ६) “पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा ” इति पृथक्त्वानुसन्धानविधानं चाविरुद्धम् । अहमिति स्वात्मतयाऽनुसन्धानादन्यत्वानुसन्धान-

ताम् किं अहं ब्रह्मास्मीत्युपासनेनेति चेत्—अत्रापि ब्राह्मण्यन्ति चेत्येतेदेवोचरम् । तत्र आत्मेत्युपासनं कार्यमित्युक्त्वा तद्विषये प्रकृत्यर्थेवावपुरस्सरम्, “य एव वेद अहं ब्रह्मास्मीति, स इदं सर्वं भवति” इति अहमित्याकरकत्वस्यैव कष्टोके, तदुपरि, योऽन्यां देवतामुपास्ते इत्यादिना विशिष्टानुसंधानं विहाय पृथगनुसंधानं न कार्यमित्युक्तत्वाच्च । तद्विदम् एवञ्चेत्यादिभाष्येण दर्शयन्ते ।

कार्यकारणभावनिबन्धनमेवैक्यमत्र अतिवाक्ये विवक्षितमिति न, शरीरालभावनिकम्बनमत्र मुख्यम्, तस्यैव कार्यकारणभावप्रयोजकत्वादिति दर्शयितुमुपात्तव्यर्थेनाह सर्वस्येति । ननु सन्मूला इत्यादिवाक्यार्थे वर्धमाने मन्त्रे, अतः स ते आत्मा” इति वाक्यमनन्वितमिति चेन्न—एतद्वाक्यार्थवर्धनपूर्वं ‘स त आत्मानन्तर्यामी’ति पूर्वोपात्तान्तर्यामिब्राह्मणस्यापि सन्नुचित्व विवरणात् तथा प्रयोगात् । एकमन्तर्यामिब्राह्मण इव सन्मूला इत्यत्रापि तत्र स्वमसीत्येवोपसंहारात् स त आत्मेति श्लेषकेतुं प्रति गौतमेन वक्तुं शक्यते । एव सात्त्विकतापि, एव मे अस्मेति यस्य स्वविद्या इति जलच्छब्दमनोऽन्तरेणेति मतिः, स त आत्मेत्युक्तप्रामाण्यमिति न कृत्वा एव प्रयोगः । एवमस्य साक्षात्प्राप्त्यकारणत्वत्वं विहायान्योक्त्यनुवादत्वस्यैव स्वीकार्यतया तद्वचनमात्र, अनुसंधानं युक्तमिति इति ब्रह्मण्यनवाक्योपरि उपपाद्यन्तीति शेषपूर्व कार्यम् । उपपाद्यन्तीत्यर्थे इति पूर्वोक्तमिदमनन्वितमिति तदनुपपन्नसंभवात् । यदि मान्ये, अतः स त आत्मेत्यर्थो विनैव पाठ उपलभ्येत, तथा न कश्चित् श्लेषः । अन्योऽहमिति । तस्यैवचित्तोऽहमिति मत्वा य उपास्ते, न स वेदेत्यर्थः । पृथगात्मानमिति । जीवब्रह्मैक्यमहं विना शरीरालभावादिप्रयुक्तदेवत्वेन मन्वेत्यर्थः । न च आत्मेतीति इतिशब्दात् नामप्रश्नेतीत्येव दृष्टविधिप्रतीतिरन्तर्यामित्यनवाक्यमिति शक्यम् । प्रमाणसहस्रसिद्धस्यान्तर्यामित्वस्यान्यथासिद्धेन तत्त्वात्तत्त्वसाधारणेन इतिशब्दे-

निषेधो रक्षितः । स्वशरीरात् स्वात्मनोऽधिकत्वानुसन्धानवत् स्वात्मनो(तो)ऽपि परमात्मनो-
ऽधिकत्वानुसन्धानात् पृथक्त्वानुसन्धानविधानं च रक्षितम् । अधिकस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मन
आत्मत्वात् तस्य च ब्रह्मशरीरत्वात् निषेधवाक्ये, “ अकृत्स्नो ह्येषः ” इत्युक्तम् । अत उपा-
सितुरात्मत्वेन ब्रह्म उपास्यमिति स्थितम् ॥ ३ ॥ इति आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ॥ ३ ॥

१२६. प्रतीकाधिकरणम् ॥ ४-१-३ ॥

न प्रतीके न हि सः ४ । १ । ४ ॥

(छा. ३-१८-१) ‘मनो ब्रह्मेत्युपासीत’, (छा. ७-१-५) “स यो नाम ब्रह्मेत्यु-
पास्ते” इत्यादिप्रतीकोपासनेष्वप्यात्मत्वानुसन्धानं कार्यम्, उत नेति चिन्तायाम्,
“मनो ब्रह्मेत्युपासीत” इति ब्रह्मोपासनत्वसाम्याद्ब्रह्मणश्चोपासितुरात्मत्वादात्मेत्येवोपा-
सीतेत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—न प्रतीके—इति । प्रतीके नाऽऽस्तत्वानुसन्धानं कार्यम् ।
न हि सः—न ह्युपासितुरात्मा प्रतीकः । प्रतीकोपासनेषु प्रतीक एवोपास्यः ; न ब्रह्म ।
ब्रह्म तु तत्र दृष्टिविशेषणमात्रम् । प्रतीकोपासनं हि नाम अब्रह्मणि ब्रह्मदृष्ट्याऽनुसन्धानम् ;

नापलापयोगात् । आत्मानमुपासीतेत्युक्तौ आत्मत्वमुपास्याकार इति न निश्चीयेतेति तस्योपास्याकारत्वस्य
। पनार्थमेव इतिशब्दप्रयोगः । अन्यथा कल्पिताकारोपासने परविधात्वायोगाच्च । अतः अहमित्युल्लेखा-
वश्यकभाववैव आत्मेतीत्युक्तमिति सूत्राशयः । ह्येष इति । एषः एकैकोपासकः ; पृथक्पृथगुपासकः ।

अत्र—अहमित्युल्लेखे आत्मेत्येव गृह्णन्ति, अन्तर्गमित्त्वेनैवोपासते, न तु कदाऽप्यैक्यभ्रमं
रुभन्ते इत्यपि सूत्रेण ज्ञाप्यते । इदम् अहंब्रह्मास्मीत्यनुसन्धानं पञ्चाग्निविधायानं न भवति तत्र, तच्च इत्थं
विदुः, ये चेमे इति पृथङ्निर्देशस्वारस्वरक्षणाय जीवात्मविशेष्यकोपासनस्यैव विवक्षितत्वात् । ब्रह्मप्राप्ति-
रूपफलानुसारेण ब्रह्मणोऽपि विषयवाङ्गीकारेऽपि तस्य ब्रह्मशरीरभूतोऽहमित्युल्लेखविशेषणत्वमेवेष्टम् । न
च ब्रह्मशब्दः मुख्यवृत्त्या ब्रह्मप्रकारजीववाची भवितुमर्हति । धर्मवाचिनां धर्मिपर्यन्तशक्तत्ववत् धर्मि-
वाचिनामपि धर्मपर्यन्तशक्ततायां युक्तिप्रमाणयोरभावात् । तदेतत् अस्मदीये ईशोपनिदाचार्यभाष्य-
तात्पर्ये विशदं द्रष्टव्यम् । शेषमप्रतीकालम्बनसूत्रे । अतोऽहं ब्रह्मास्मीत्यनुसन्धानं तदन्यविधात्वेव ॥ ३ ॥

तर्हि प्रतीकोपासनेषुपि ब्रह्मणि अहमित्यनुसन्धानं स्यादित्यत्र तन्निरासार्थमुपरितनः पिकरणम् ।
प्रतीकः शरीरम् । ब्रह्मशरीरस्य ब्रह्मणश्चाभेदारोप इह प्रतीकोपासनम् । ब्रह्माविषयकप्रतीकमात्रविषय-
कोपासनरूपं तु प्रतीकोपासनं नात्र प्राबन्धम्, ब्रह्माविषयके आत्मत्वोपासनशकानवकाशात् । उद्गीथादौ
आदित्यादिदृष्टिविधित्तु न प्रतीकोपासनम्, तस्य तत्प्रतीकत्वाभावात् । आरोपाधिष्ठानं सर्वं प्रतीक इति
परे । अहं प्रतीकोऽवयवः इति कोशः । विशिष्टवस्त्वेकदेशरूपावयवः प्रतीक इत्यपि स्यात् । पूर्वपक्षस्तु पर-
विधावत् प्रतीकोपासनमपि ब्रह्मविशेष्यकम् ; तस्यैव प्राधान्यात् मनसोऽचेतनत्वाच्च । तत्र मनोदृष्टिः । एवञ्च
मनस्त्वेनोपास्यं ब्रह्मेति तत् अहंत्वेनाप्युपासितुमर्हमिति । राद्धान्तस्तु—मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौ मन इति
द्वितीयान्तम् ; वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते इत्यादिवाक्यानुरोधात् । इतिशब्दयोगात् ब्रह्मेति प्रथमान्तम् । एवञ्च

तत्रोपास्यस्य प्रतीकस्वोपासित्वात्मत्वाभावाच्च तथाऽनुमधेयम् ॥ ४ ॥

नन्वत्रापि ब्रह्मैवोपास्यम् ; ब्रह्मण उपास्यत्वसमवे मनआदीनामचेतनानामल्पशक्तीनां चोपास्यत्वाभ्रयणसान्याप्यत्वात् । अतो मनआदिदृष्टया ब्रह्मैवोपास्यमिति , अत आह—

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्पात् । ४ । १ । ५ ॥

मनआदिषु ब्रह्मदृष्टिरेष युक्ता । न ब्रह्मणि मनआदिदृष्टि , त्रपणो मनआदिभ्य उत्कर्पात् , तेषा च विषययात् । उत्कृष्टे हि राजनि मृत्युदृष्टि प्रत्यवायरुी , मृत्ये तु राजदृष्टिरम्युदयाय ॥ ५ ॥ इति प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

१२७ आदित्यान्मित्यधिकरणम् ४ १ २ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्ते । ४ । १ । ६ ।

(छा १ ३ १) “य एवामौ तपति तद्ब्रह्मीयमुपासीत” इत्यादिषु कर्माङ्गाभ्रयेषु उपासनेषु सञ्चय — किमुद्गीषादी कर्माङ्गे आदित्यादिदृष्टि कतव्या, उतादित्यादिपृद्गीषादि-दृष्टि — इति । उत्कृष्टदृष्टिर्निकृष्ट कतव्येति न्यायात् , उद्गीषादीनां च फलसाधनभूत-कर्माङ्गत्वेनाफलेभ्य आदित्यादिभ्यः उत्कृष्टत्वादादित्यादिपृद्गीषादिदृष्टिः इति प्राप्तेऽभिधीयते — आदित्यादिमतयश्चाङ्गे इति । चञ्चदोऽवधारणे । फलवङ्गे उद्गीषादावादित्यादिदृष्टय एव कार्याः ।

मनस एव विशेषत्वम् । न च मन पदं मनोऽतर्वाभिपरम् , तथासति मनीकोपासनत्वभावात् , अन्त-र्योगिण इह पूर्वमगृहीततयोद्देश्यत्वायोगात् , अन्तर्योगिणि ब्रह्ममेदस्य साक्षादेव सत्त्वेन अभेदारोपाविष-युणे इतिशब्दवैयर्थ्याच्च । अतो मनोविशेष्यकब्रह्मत्वारोपात्मकमुपासनमिति तत्र विशेष्ये मनसि अह-मिति प्रतीतिन घटत इति ॥ ४ ॥

या ब्रह्मण प्राचान्कल्पा युक्ति , सा वचनविरोधे न प्रवर्तते । प्रत्युत सत्कर्तृपवृद्धितत्वात् वचनं प्रवर्तनमित्युच्यतेऽन्तरसूत्रेण ॥ ५ ॥

यदि निकृष्टे उत्कृष्टदृष्टि , तर्हि कर्माङ्गदृष्टिरेवाऽऽदित्यादिषु कार्यं , कर्माङ्गानामेवोत्कृष्टत्वादिति शक्यता संगति । य एवासौ तपति तमित्यत्र यच्छब्दयोगात् , उद्देश्यवचने पूर्वं विधेयस्य तत् परमिति न्यायाच्च , तमित्यस्य द्वितीयान्तरवाच्च तमित्युक्ते आदित्ये उद्गीषादृष्टिरिति पूर्वपक्ष । कथं देवताया निकर्ष इत्याहाह उद्गीषादीनाञ्चेति । अफलेभ्य इति । देवताना स्वय फलरूपत्वे फलसाधनकर्मपिच्छपोत्कर्ष स्यात् , तत्तु न । नापि फलसाधनत्वम् , यदेव विधयेति वचनान् आदित्याद्युपासनस्यैव फलसाधन-त्वात् । यत्कर्माङ्गाधिकृतमुपासनम् , तत्कर्माङ्गत्वमप्युद्गीषात्वेयं प्रकृतत्वादित्यस्य नास्ति । अत प्रधान-फलसाधनकर्माङ्गोद्गीषापेक्षया, अप्रधानफलसाधनोपासनादित्याऽऽदित्यस्य निकर्ष एवेति भाव ॥ आदित्यादिदृष्टय एव कर्माङ्गे उद्गीषादौ कार्या , न तु विपरीतम् । आदित्यादीनामुत्कर्षोपपत्तेरिति सूत्रार्थ । आराधनस्माराध्यशेपत्वं प्रसिद्धम् । फलं प्रति अन्तरब्रह्मसाधनत्वाच्च साध्योपायात् सिद्धोपायः प्रधानम् । आदित्यादेस्तत्र तत्तोपास्यस्य तत्कर्मानाराधयत्वेऽपि राजान्तरपुरुषस्य किञ्चिद्वाजापेक्षयाऽपि

कुतः ; उपपत्तेः आदित्वादीनामेवोत्कृष्टत्वोपपत्तेः ; आदित्यादिदेवताराधनद्वारेण हि कर्मणा-
मपि फलसाधनत्वम् । अतस्तद्दृष्टिरुद्गीथाद्यङ्गे ॥ ६ ॥ इति आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

१२८. आसीनाधिकरणम् ॥ ४-१-५ ॥

आसीनः संभवात् । ४ । १ । ७ ।

मोक्षसाधनतया वेदान्तशास्त्रैर्विहितं ज्ञानं ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यमसकृदावृत्तं
सन्ततस्मृतिरूपमित्युक्तम् । तदनुतिष्ठन् आसीनः शयानः तिष्ठन् गच्छंश्च विशेषाभावाद्-
नियमेनानुतिष्ठेत् — इति प्राप्ते उच्यते—आसीन इति । आसीन उपासनमनुतिष्ठेत् । कुतः ?
संभवात्—आसीनस्यैव ह्येकाग्रचित्तासंभवः ; स्थितिगत्योः प्रयत्नसापेक्षत्वात्, शयने च
निद्रासंभवात् । पश्चार्धधारणप्रयत्ननिवृत्तये साषाश्रये आसीनः कुर्यात् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च । ४ । १ । ८ ॥

(वृ. ६-५-६) “ निदिध्यासितव्यः ” इति ध्यानरूपत्वादुपासनस्य, एकाग्रचित्त-
ताऽवश्यंभाविनी । ध्यानं हि विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितमेकचिन्तनमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

निकर्षवत् कर्मणा देवतापेक्षया सर्वथा निकर्ष एवेति भावः । एवञ्च य एवासौ इति यच्छब्दनिर्देशः
प्राबन्धमित्यादिकमनियतत्वादुद्देश्यत्वासाधकम् । उद्गीथं तमुपासीतेत्यन्वयः । तत्र तच्छब्दविवरणार्थं
यच्छब्दव्यतिरिक्तवार्थं तस्यापि पूर्वज्ञातत्वादुपपन्नम् । द्वितीयाविभक्तिश्चोभयत्रैवास्तीति न विशेष इति ॥ ६ ॥

उद्गीथाद्युपासनानामुपासनशब्दवाच्यत्वेऽपि किञ्चित्कर्मप्रयोगान्तर्गततया दर्शनसमानाकारतापा-
दकसंततस्मृतिरूपत्वायोगात् संशयोपासनादिवत् यथाप्रमाणं तिष्ठताऽपि कार्यत्वसंभवात् तद्व्यावृत्तये मोक्षे-
त्यादि । फलान्तरार्थानामहरहरनुवर्तनीयानामुपासनान्तराणामप्युपलक्षणमेतत् । उपासनान्तररूपसाधनविशेष-
विचार इह । यमनियमासनादिषु योगाङ्गेषु यमनियमाः कर्मशमादिरूपाः तृतीयचतुर्थ एवोक्ताः ।
प्राणायामप्रत्याहारादिभ्यामतिश्लेष्यः । यत् पुनरासनरूपाङ्गचर्चनम्—तत् देहाराग्यसंपत्त्यर्थनानाविधा-
सनशिक्षणमात्रम्, न पुनः आसीनेनैव कार्यमित्येतदर्थमिति आसनप्रमेददर्शनादेव ज्ञायते ।
विद्विषामपि कंसादीनां गमनभोजनादिभ्यापृष्टानामपि भगवद्दर्शनसंपत्तिः स्मर्यते । श्वेताश्वतरोपनिषदादौ
आसीनस्य न स्पष्टमुपदिष्टम् । अतो ध्याने देशकालाद्यनियमवत् मानसव्यापारसाध्ये कायपरिस्थितिविशेष-
निषेधो निर्निवन्धन इति पूर्वपक्षः । एकाग्रचित्ततेति । सा हि बाह्यव्यापारतदौपथिकमानसवृत्ति-
राहित्यविशिष्टमानसवृत्तिरूपा । तत्र गमनादिकाले विशेषणाशस्य, शयने विशेष्यांशस्य चासिद्धिरिति ॥

उपासक आसीनः स्यात् एकाग्रतापेक्षत्वादिशुक्तम् । अथ स आसीन एव ; ध्यानवत्त्वाच्चेत्युच्यते ।
न हि मोक्षार्थोपासनमुद्गीथादिदृष्टिवत् सामान्यज्ञानरूपम्, किं तु, ‘ततस्तु तं पश्यति निष्कलेऽध्यायमानः’
इत्येवमुक्तध्यानरूपम् । इदञ्चाविच्छिन्नानन्मगोचरस्मृतिसंतानरूपमनासीनस्य न निष्पद्यतं इति ॥ ८ ॥
न केवलमान्तरतद्विषयव्यापारसत्त्वमात्रेण ध्यानशब्दप्रयोगः ; अपितु व्यापारान्तरराहित्य एव स
मुख्यः । अतो ध्यायतिप्रयोगः आन्तरव्यापारम्, अचक्ष्वरूपंवाद्यव्यापाराभावश्चापेक्षते । मत्सुत बाह्यव्या-

अचलत्व चापेक्ष्य । ४ । १ । ९ ॥

निश्चलत्व चा(स)पेक्ष्य पृथिव्यन्तरिक्षादिषु ध्यानवाचोयुक्तिदृश्यत, (छा ७ ६ १) “ध्यायतीव पृथिवी, ध्यायतीवान्तरिक्षम्, ध्यायतीव द्यौ, ध्यायन्तीवापः, ध्यायन्तीव पवता” इति । अतः पृथिवीपवतादिवत् एकाग्रचित्ततया निश्चलत्वमुपासकस्वामीनस्यैव सम्भवेत् ॥

स्मरन्ति च । ४ । १ । १० ॥

स्मरन्ति चासीनस्यैव ध्यानम्, (गी ६ ११ १२) “शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रित नातिनीच चेलाजिनकुशोचरम् । तत्रैकाग्रं मनं कृत्वा यत्चित्तेन्द्रियक्रियं । उपविश्याऽऽसने युञ्ज्यात् योगमात्मविशुद्धये” इति ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् । ४ । १ । ११ ॥

एकाग्रतातिरिक्तदेशकालविशेषाश्रवणात् एकाग्रतानुकूलो यो देश कालश्च, स एवोपासनस्य देश कालश्च । (श्वे २ १०) “समे शुचौ शकुरावह्विवाल्काविवर्जिते” इति वचनमैकाग्रतैकान्तदेशमाह, न तु देश नियच्छति, “मनोऽनुकूले” इति वाक्यशेषात् ॥ ११ ॥ इति आसीनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

१२९ आप्रयाणाधिकरणम् ॥ ४ १ ६ ॥

आप्रयाणात् तत्रापि हि दृष्टम् । ४ । १ । १२ ॥

तदिदमपवर्गसाधनमुकलक्षणमुपासनमेकाह एव संपाद्यम्, उत आप्रयाणात् प्रत्यहमनुवर्तनीयमिति विश्वे—एकस्मिन्नेवाहनि शास्त्रार्थस्य कृतत्वात् तावतैव परिसमापनीयमिति

पारामावमात्रेऽपि तदुपचरणात् तस्य प्राधान्यमवगम्यत इत्याह अचलत्वञ्चेति । च आन्तरव्यापारस्य निर्विवादस्य समुच्चयक । वाचोयुक्तिं किञ्चिदुपचरितं प्रयोग । आप इति । अथा निर्व्यापारत्वपवनाद्यभावे तटाकादौ, पवहणाभावात् ॥ ९ ॥

यत्र शुचौ देशे इत्याद्युक्तस्य नियमेनापेक्ष्य, तर्हि, “समे शुचौ शकुरावह्विवाल्काविवर्जिते शब्दजलशय्यादिभिः । मनोऽनुकूले न तु चक्षुःपीडने गुहानिवाशाश्रयणेन योजयेत्” इत्युक्तगुहादिनियमोऽपि स्यादिति पूर्वपक्षिकावात्माह । यत्रैकाग्रतेति । मनोऽनुकूले इति विशेषनिर्देशात् प्रायस्तदानुकूलस्य देशगतसमस्तशुचिवादाविति विरोधोक्तिः, न तु नियमार्थम् । गमनशक्यवदिकं तु ध्यातुरूपगतव्यापारत्वात् एकाग्रविरोधीति । एवमस्य सूत्रस्यैव संगतत्वात् न पृथगाधिकरणत्वम् ॥ ११ ॥

व्यतिकरेण निर्देशात् सामान्यविशेषभावाच्च वेदन दर्शनसमानाकारध्यानरूपमिति सिद्धं प्रथमाधिकरणे । तत्साधनमासनञ्च पूर्वाधिकरणे उक्तम् । अथाऽऽसनेनियमवत् आप्रयाण ध्यानानुवर्तननियमो वा, उत गमनसुखसिद्धयै तत्र प्रायः मनुविसेमवात् तदनुवादमात्ममिति देशकालनियमवत् तद्विनियमो वेति विचारे देशकालनियमवदनियम इति पूर्वाधिकरणान्तिमसूत्रावस्थानेन पूर्वपक्षः । एकस्मिन्नेवेति । अहिने दर्शनसमानाकारनियमवत्, उत पश्चात् न कार्यम् । न च ‘यथं वाऽपि स्मरन् माव त्वत्त्वन्ते

प्राप्ते उच्यते—आप्रयाणात्—इति । आमरणादनुवर्तनीयम् ; कुतः ? तत्रापि हि दृष्टम्—उपासनोद्योगप्रभृति आप्रयाणान्मध्ये यः कालः, तत्र सर्वत्रापि दृष्टमुपासनम् (छा. ८-१५-१) “ स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते ” इति ॥ १२ ॥

इति आप्रयाणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

१३०. तदधिगमाधिकरणम् ॥ ४-१-७ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्वच्यपदेशात् । ४ । १ । १३ ॥

एवं विद्यास्वरूपं विशोध्य विद्याफलं चिन्तयितुमारभते ; ब्रह्मविद्याप्राप्तौ पुरुषस्योत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ श्रूयते, (छा. ४-१४-३) “ तद् यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते, एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते ”, (बृ. ६-४-२३), “ तस्यैवाऽऽत्मा (व स्यात्) पदवित् तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन ” इत्युत्तराघाश्लेषः, (छा. ५-२४-३) “ तद्यथेपीकातुलमसौ प्रोतं प्रदूयेत, एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते ”, (सु. २-२८) “ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ” इति पूर्वाघविनाशः । एतावश्लेषविनाशौ विद्याफलभूतानुपपद्येते, नेति संशयः ।

किं युक्तम् ? नोपपद्येते इति । कुतः ? (ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलण्डे. २६-अ. ७० श्लो) “ नाशुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ” इत्यादिशास्त्रविरोधात् । अश्लेषविनाशव्यपदेशस्तु मोक्षसाधनभूतविद्याविधायिकाव्यपदेशगतः कथञ्चिद्विद्यास्तुतिप्रतिपादनेनाप्युपपद्यते ।

कलेवरम्’ इति भाविपाप्यनुरूपाण्तिमप्रत्ययस्यावश्यकत्वादाप्रयाणमावर्तनीयमिति संशयः—तत्प्रकारस्य कर्मविषयेऽपि तुरप्रत्ययेन तेषामिव प्रतिदिनध्यानाभावेऽपि तदनुचिन्तनात् देवानुग्रहबलादन्तिमप्रत्ययसंभवात्, अन्तकाले यत्नेन चित्ते विनिवेशनस्याऽऽवश्यकस्यैव पर्याप्तत्वाच्चेति । प्रतिदिनं सकृदेव योगसुपविश्यानुतिष्ठेदित्यभिप्रायेण दिनघटनेन विचारः । तत्रापि प्रयाणपर्यन्तकालेऽपि । दृष्टं शास्त्रोक्तम् । आसीनत्वनिवमविशिष्टमिवैतत्किमप्यविशिष्टमपि दृष्टमुपासनमित्यर्थः ॥ यावदायुषमिति । न हि यावद्दर्शनमित्युक्तमिति भावः ॥ १२ ॥

चतुर्थाध्याये फलसाधनशोधनपेटिका वृत्ता, अथ फलपेटिकेत्याह एवमिति । अश्लेषविनाशरूपं फलं न केवलमेवेदनादिति वेदवित्तुनाश्रुत्यादि वर्णितम् । तत्र पूर्वाधिकरणे सुवत्यर्थे प्रयाणपर्यन्ताश्रुत्यावश्यकताप्रोधानात् तावदावृत्तिविशिष्टमुपासनमेवोपाय इति गम्यते । युक्तञ्चैतत्, सांप्रयाणाधिकरणे देहविशेषकाल एव सुकृतदुष्कृतध्वननस्योक्तत्वात् । एवञ्च सति विद्याफलमुत्तराघाश्लेष इति कथम्, उपायनिष्पन्नयुत्तरं देहस्यैवाभावादिति शकाया प्रासांयाश्-अन्यः प्रत्यवतिष्ठते-उत्तरपूर्वाघाश्लेषवचनमर्थ-याद् ; कर्मफलस्यावश्यमोक्तव्यत्वादिति । अत एतत्फलसदसद्भावविचारः कियत् इति संगतिः । अत्र सिद्धान्तिनिष्कर्षस्तावत्—‘ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ’ इति दर्शानन्तरमेव कर्मस्य-वचनात् अनाशुतं वेदनमपर्याप्तमिति आवृत्तिरूपं कृतम् । अत एव वचनात् उत्तराघाश्लेषवाक्याच्च-

न च विद्या पूर्वोत्तराद्ययो प्रायश्चित्तया विधीयते, येन प्रायश्चित्तेनाद्यविनाश उच्यते । विद्या हि, (तै आन १) “ब्रह्मविद्यामोति परम्”, (मु ३ २ ९) “ब्रह्म वेद तत्रैव भवति” इति ब्रह्मब्राह्म्युपायतया विधीयते । अतो विद्यार्थवादोऽयमद्यविनाशाश्लेषम्यपदेश इति ।

एव ब्राह्मेऽभिधीयते—तदधिगमे—इति । विद्याप्राप्तौ पुरुषस्य विद्यामाहात्म्याद्दुत्तर-पूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशाश्लेषपद्येते । कुतः ? एवविध हि विद्यामाहात्म्यमवगम्यत, “एवविदि

दर्शनसमानाकारभ्याननिष्पत्त्यन्तरक्षण एवाश्लेषादिकमिति । अश्लेषादिवचनमथवाद् इति वदत प.श्लेषा दनमेवम्—स्वर्गपापस्यवादिरूपेपु फलेषु एकोद्देशेनैव कर्मानुष्ठानवत् विद्यानुष्ठानमपि पापश्लेषोद्देशेन वा ब्रह्मपापस्युद्देशेन वा स्यात् । तत्रावश्यापेक्षिन ब्रह्मविद्यामोतिपरमिति विधिवाक्यावत् ब्रह्मपातिरूपमिष्ट-ममेवोद्देश्य भवतीति नायस्य फलत्वप्रसक्ति । असंमवि धाश्लेषादे फलत्वम्, भोगैकनाशयत्वे कर्मणा श्लाघावगते, विद्यानाशत्वकल्पनायोगात् । न च विद्या प्रायश्चित्तरूपा, फलान्तरोद्देशेन विधानस्य दक्षि-तत्वात् । अश्लेषकरत्वं तु सुतरा न भवति, निमित्ते सति नैमित्तिकमुदेतीति न्यायात् करिष्यमाणोत्-तराश्लेषार्थे प्रायश्चित्ततया पूर्वं विद्यानुष्ठानमित्यस्य दुर्धचत्वात् । तथासति, ‘नाशितो’ दुश्चरित्वात् इति वाक्यविरोधश्च । एवञ्चोत्तराशाश्लेषवचनमथवाद् एवेति पूर्वोद्यविनाशावचनमपि तुल्ययोगक्षेमम् । तर्हि, अथ इव रोमाणि विष्य पापमित्याद्यर्थे क इति चेत्—विद्यानिष्ठो देहनिवोगात् भाक् विद्याबलात् स्वगतं प्रुष्यपापराशि मलस्थीकृत्य तदनुभवार्थं महिम्ना युगपदेव तदहानि सुनरन्तरकीरपटीरादीनि परसहस्राणि शरीराणि परिगृह्य अनुभवमुखेन सर्वं विष्य श्लोककर्ममिसम्बन्धीत्येवेति । अत्रोच्यते—तदधिगमे इति ।

अस्य ब्रह्माधिगमे इत्यर्थं ‘यथा तदक्षरमधिगम्यत इत्येतदनुगुण इति न मन्त्रम्यम्—आ इतिस्तत्रममृत्युपत्तिकविधाग्रहणेन तदधिगमे दर्शनसमानाकारभ्यानमासावित्यर्थस्यैवोचितत्वात् । अधिगम इत्यनेन आरम्भवचनात् आप्रवाणानुत्तरैवाद्यविनाशहेतुत्वमिति नेष्यत इति ज्ञापितम् । अत एवाधिग-मपदसार्थक्यम् । उत्तरापसाश्लेषे पूर्वोद्यस्य विनाश इति यथासंख्यमन्वय । ननु अस्पाच्छत्वानुरोधेन पूर्वोत्तरेति वक्तव्ये उत्तरपूर्वेति कुत । न नाश्लेषवचनं छान्दोग्ये चतुर्थ्याध्याये, विनाशवचनं पञ्चमे इति क्रमानुसारादिति वाच्यम्—प्रथमाध्याय एव, ‘उदेति ह वै सर्वेभ्य पाप्मभ्य’ इति वचनात् । ईशोपनिषदि प्रथमं ‘न कर्म लिप्यते नरे’ इतिवत् बृहदारण्यके, सर्वान् पाप्मन औपत्’ इति प्रथम पाप्मवाहस्योक्ते । प्रथे च, ‘स पाप्मना निःश्लेष’ इति । तद्वचनस्य पूर्वत्वेऽपि पूर्वोत्तरेति पाठेऽपि, दर्शपूर्णमासशब्द इव, उत्तरं च पूर्वं पूर्वोत्तरे इति विग्रहसम्भावात् तथाप्रयोगत्यागो कारणं नोक्त मन्वीति चेत्—सत्यम्, तथा प्रयोगेऽपि, अश्लेषविनाशावित्युपरितनयोगानुगुण्याय च दक्षिणो विग्रह सुज्ञान एव—अत्रापि अवतरणे पूर्वपक्षे चोक्तरीत्या पूर्वोत्तराशाश्लेषाक्षेपमेव कृत्वाऽधिकरणमवृत्तिरिति, तथा सिद्धान्ते उत्तराशाश्लेषस्य विद्याफलत्वमवश्यं स्वीकर्तव्यमिति तद्वत् विनाशस्यापि फलत्वमित्येव सुवचमिति च विस्पष्टज्ञानार्थमेव प्रयोग इति भाव्यम् । तदयमथ—यद्यनुपवेनैव सर्वं क्षणायम्, स एव च वचनार्थ इति—तर्हि कस्मिन्दिदं वचनं कथम् । नाशितमर्थमादाय हि स्मृतिरपि न भवते । न च शास्त्रप्रति-

पापं कर्म न श्लिष्यते”, “ एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते ” इत्यादिव्यपदेशात् । न च, “ नाशुक्तं क्षीयते कर्म ” इत्यनेन शास्त्रेणास्य विरोधः ; भिन्नविषयत्वात् । तद्वि कर्मणां फलजननसामर्थ्यद्रुद्धिमविषयम् ; एतन्नु उत्पन्नाया विद्यायाः प्राकृतानां पाप्मनां फलजनन-

पक्षेऽर्थे विमतेरवसरः । अतो विद्या उत्तराघातश्लेषकरीत्येव स्वीकर्तव्यम् । तत्र नाविस्नोदुश्चरितात् इत्याद्यविरोधाय प्रामादिकाश्लेषे पथवसानमस्तु । एवमेकस्य फलत्वे सति पूर्वाघविनाशस्यापि तत्त्वं संभवतोपेक्ष्यम् । अपेक्षितञ्च तत् । अन्यथा अनादिसंचितसर्वपापराशेरनन्तेनापि कालेनानन्तदेह-परिग्रहेणापि क्षणपासंभवात् । परिग्रहीतमनुप्यादिशरीराणामपि प्रतिक्षणबुद्धिपूर्वबहुनर्थापादकतया पाप-सञ्चयातिशयस्यैव प्रसक्तेः । न चानेकफलोद्देशकरूपनमयुक्तमित्युक्तमिति वाच्यम्—प्रामादिकोत्तराघातश्लेष-स्येवास्यापि अनुद्देशेऽपि खत एव संभवात् । ब्रह्मानुभवविशेषोद्दिष्टत्वे तस्य पापक्षयमन्तराऽनुदयेना-स्यानुपपन्नसिद्धत्वाच्च । अथवा कर्मक्षय एवोद्देश्यः ; प्रतिबन्धकविरहेऽनुद्दिष्टस्यापि स्वभावाविर्भावस्य खत एव संभवात् । एवं तस्यानुभवस्योत्तराघातश्लेषस्य चानुद्देशेऽपि भावात् पूर्वकर्मक्षयस्यैवोद्दिष्टत्वादेव विद्यायाः प्रायश्चित्तोक्तिः । अश्लेषांशे प्रायश्चित्तरूपत्वास्वीकारात्, निमित्तात् पूर्वं कथं नैमित्तिक-मिति शंकाया नावकाशः । विद्यारूपप्रतिबन्धकसद्भावात् प्रामादिकं कर्म अनुत्पन्नशक्तिकम् अतएवापाप भवतीति अश्लेषवाच्यतात्पर्यमिति ।

भिन्नविषयत्वादिति । एकं कर्मतद्गतशक्तिविषयकम्, अन्यत् विद्यातद्गतशक्तिविषयकम् । एवमेकं कर्मशक्तिर्भोगं विना न नश्यतीति सामान्यविषयकम् ; अन्यत् विद्यानुष्ठानतुपुरुषगतकर्मसंबन्धिशक्ति-र्भोगं विना नश्यतीति विशेषविषयम् । एवञ्च सामान्यवचनस्य प्रायश्चित्तविधायकवाक्यान्तरानुरोधेनैव प्रकारान्तरानाशयकर्मशक्तिरूपविशेषे भौगैकनाशयत्वप्रतिपादनपर्यवसानात् भिन्नविषयकत्वमिति । नाशुक्त-मिति वचनप्रवृत्तिरपि, ‘ कर्म वा न कार्यम् ; कृतं वा प्रायश्चित्तेनापनोद्यम् ; अन्यथाऽनर्थः ’ इति ज्ञापनार्थ-मेव । लोके ज्ञानेच्छामयादीनां क्षणिकतया स्वयं नाशवर्दीनात् तद्गदेव कर्मणां त्रिचतुरक्षणस्थायित्वात् तज्ज-न्या शक्तिः परं कियन्तं कालं स्थास्यतीति निर्भयो मा भूः ; तस्याः भगवत्प्रीतिकोपरूपत्वेऽपि स्वयं विनाशो न भवतीति तद्गचनतात्पर्यमिति । सामर्थ्यद्रुद्धिमविषयमिति । द्रुद्धिमपदेन उक्तरीत्या ज्ञानादिक्षणिकगुणकर्मतौल्याभाव एव विवक्षितः । यद्यपि कर्मणां विदुषि फलाजनकत्वेऽपि व्यायणानन्तरं तत्सुहृद्विपक्षयोः स्वफलजनकत्वात् सामर्थ्यस्यानुभवोत्पादनं विना न भङ्ग इतीदृशो सामर्थ्यस्य दाढर्यं शक्यत्वोक्तम्—अथापि अविद्धद्विषयेऽपि कृतप्रायश्चित्तानां कर्मणा फलजननसामर्थ्य-स्याभावात्, विद्याया अपि प्रायश्चित्तरूपताया उक्तत्वेन सामर्थ्येनाशस्यावश्यकत्वात्, ‘ धर्मः क्षरति कीर्तनात् ’ इति खड्गतर्कस्य स्वयं कीर्तने कर्मशक्तिनाशस्योक्तत्वाच्च नानुभवोत्पादननिर्बन्धः सुकरः । तर्हि सुहृद्विपक्षयोरैतत्कर्मफलानुभवव्रणनिर्वाहः कथमिति चेत्—कथमेककृतकर्मफलानुभवोऽन्येन क्रियेतेत्यपि विचार्यम् । कर्मणो वा तच्छक्येर्वा मूर्तत्वाभावात् कथं धूलनं वा स्थलान्तरोपायनं वा स्यादि-त्यपि चिन्त्यम् । सर्वनिर्वाहप्रकारश्च कृत एव टीकासारावस्थादिषु—‘ विद्वत्कर्मणा नाश एव । तत्सुहृद्वि-

शक्तिविनाशसामर्थ्यम्, उत्पत्त्यमानानां च फलजननशक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरणसामर्थ्यञ्च प्रतिपादयतीति द्वयोर्विषयो मिश्रते । यथा अग्निजलयोरोप्यतन्निवारणसामर्थ्यविषययोर्द्वयोः प्रमाणयोरपि विषयभेदात् प्रामाण्यम्, एवमत्रापि न ह्यग्निविरोध । अपत्याश्लेषकरणं— वैदिककर्मायोग्यता वासना प्रत्यवायहेतुशक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरणम् । अधानि हि कृतानि पुरुषस्य वैदिककर्मायोग्यताम्, सजातीयकर्मन्तरारम्भरुचिम्, प्रत्यवाय च कुवन्ति । अधस्य विनाशकरणम्—उत्पन्नायास्तच्छक्तेर्विनाशकरणम् । शक्तिरपि परमपुरुषाप्रीतिरेव । तदेव विद्या वेदितुर्वेदात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमपि निरतिशयप्रिया सती वेद्यभूतपरमपुरुषाराधनस्वरूपा पूर्वकृताघसञ्चयजनितपरमपुरुषाप्रीतिं विनाशयति ; सैव विद्या स्रोत्पत्त्युत्तरकालभान्यधनिमित्तपरमपुरुषाप्रीत्युत्पत्तिं च प्रतिवचनान्ति ॥ तदिदमश्लेषवचनं प्रामादिकविषयं मन्तव्यम् ;

पक्षो न विद्वत्कर्मण फलमनुभवत । किंतु परमात्मा विद्वत्सुहृदि तत्कृतसौहार्दस्य फलं कलयति, तद्विपक्षे च तत्कृतद्वेषस्य । तत् फलञ्च विद्वत्कृतथावत्सत्कर्मफलसमानं तत्तद्नेहस्य, तदीयदुष्कर्मव्यूहफलसमानं द्वेषस्येति गमयितुमेव एतदीवकर्मणा तन्न तन्न गत्युक्तिरिति । अतः कर्मसामर्थ्यस्य नाशोऽनुभवं विनाऽपि भवतीति नान्यादृशस्य दाब्यस्य प्रसक्तिरिति । विद्याया इत्यस्य सामर्थ्यमिति पदद्वयेऽप्यन्वयः । पाप्मनामित्यस्य शक्तिपदद्वयेऽप्यन्वयः । शक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरणसामर्थ्यं नाम शक्त्यनुत्पत्तिप्रयोजकत्वमेव । नन्वधस्य कर्मरूपस्य विदुषा क्रियमाणस्य तच्छिद्यतया तदश्लेष कथम्, एवं कृतस्थापस्य कर्मणोऽचिरस्थापितया प्रागेव नष्टत्वात् विधया नाश इति च कथमिति तटस्थशक्ता परिहरति अघस्येत्यादिना । शक्तिर्नाम मूतनिष्ठोऽतिशयविशेषः, आत्मनिष्ठमपूर्वं वेति मतिं व्युदासितुमाह शक्तिरपीति । अप्रीतिः निमहसंकल्पः । नन्वर्थवादस्वमस्वीकृत्य अश्लेषवचनस्य यथार्थत्वस्वीकारे, 'नाविरतो दुश्चरितात्' इति श्रुतिविरोधः । तथा पूर्वं ब्रह्मविदपचारादौ सति मुक्तिफलोपासनविलम्बोक्तिविरोधश्च । न हि प्राथमिकदर्शनसमानाकारविधोत्वविभाज्यप्रतिबन्धकत्वमेव दुश्चरितस्य, पश्चात्तत्सत्त्वेऽपि न दोष इति युक्तम् ; 'अहिंसन् सर्वा भूतान्यन्यत्र तीर्थेषु स सत्त्वैव वर्तयन् यावदायुषम्' इत्येवं यावदायुषं शमदमानुचूरेव शास्त्रीयत्वात्, ब्रह्मविदसिद्धादिभिर्दुष्कर्मफलानुभवाच्चेत्यत्राह तदिदमिति । बुद्धिपूर्वमुत्तरार्धं तु प्रायश्चित्ताकरणे भोगेनैव नादयम् । एतद्विषयमपि भवति, नायुक्तिमिति वान्यम् ।

यथैव दर्शनसमानाकारज्ञानप्रथमव्यक्त्युत्पत्तिसमय एव पूर्वोत्तराश्लेषविनाशौ भवतः, तर्हि देह-विद्योगकाले धूनोक्ति कथमिति चेत्—उच्यते—विनाशः, अश्लेषः, धूमनान्तवत्, उपायनश्चेति चत्वारः कर्मधर्मा परमात्मसंस्काररूपाः । प्रथमसंस्काररूपयाकारौ यत्रिशब्दात्लिङ्गितौ, यद्यमनुपकान्तमुपाय समापयेत्, तदा संविउपापफलं न दास्यामि, करिष्यमाणपामादिककर्मफलञ्च न दास्यामीत्येवैरूपत्वात् । अनौ द्वौ तु समाप्यन्तरभावित्वात् कर्मात्—इतः परमेतत्फलं न दास्यामि एतत्कर्मफल-तुल्यफलमेतत्प्रियाप्रियपुरुषौ स्वकृतपीत्येति फलनयाऽनुभवतामित्याकारकौ इति विशेषः ।

ननु तत्तदघकरणे तत्फलमनुभाव्यम् (तत्परिहाराकरणे न क्षम्यते) इति सामान्यसंकल्प पर-

(कठ. २-२४) "नाविरतो दुश्चरितात्" इत्यादिभिः शास्त्रैराप्रयाणादहहृत्पद्यमानायाः

मात्मनः तत्तद्विधिवलादवगम्यते । 'परिहा' कृते क्षमिष्ये' इति संकल्पोऽपि प्रायश्चित्तविधिवलादवगम्यते । तदनुरोधेन कृते प्रायश्चित्ते शान्तमिति संकल्पः स्यान्नाम । स एव निग्रहनिवृत्तिः । एतदतिरिक्ततया उपासनासंभ्रमकाले यद्यालिङ्गितसंकल्पकल्पने किमर्थम् । न हि कृच्छ्रचान्द्रायणादेरारम्भेऽवसाने चेति संकल्पद्वयमिष्यते इति चेत्-उच्यते । 'अनुतापादुपरमात् प्रायश्चित्तोऽनुस्त्वत्तः । तत्पूर्णाच्चापराधाः सर्वे नश्यन्ति पादशः' इत्युक्तरीत्या सर्वत्र प्रायश्चित्त्वारम्भेऽपि किञ्चित्पापाशनिवर्तनसंकल्पोऽस्त्येवेति तद्वदयमिहेति ॥ तर्हि यद्यालिङ्गितत्वं मा भूत् ; पापफलवृत्तुर्भागमवशेष्ये तदन्यसर्वोऽनिवृत्त्यश्लेषात्वेनोपायारम्भे, समाप्तौ च शिष्टाशनिवर्तनमित्येवमेव सुवचत्वादिति चेत्—एवं कुर्वन्नेवेश्वरः मुमुक्षौ प्रीत्यतिशयात् . यद्येव समापयेत् , सर्वनिवृत्तिः कार्येति स्वयं त्वरत इति तस्मीत्यतिशयप्रदर्शनाय तथोक्तिः । वस्तुतः पादशोऽश्लेषः प्रामादिकविषये न भवति, अज्ञातविषयेऽनुतापादेर्दुर्वचत्वात् । अथाश्लेषः संकल्परूप इत्येव मा भूत् । अविद्वद्विषये प्रामादिकपापविषये यादृशः संकल्पो भवति, तादृशस्य संकल्पस्य विद्वद्विषये प्रामादिककर्मोत्तरकालेऽनुदयमालम्बेवाश्लेषोऽस्तु इति चेत्—तर्हि विनाशोऽपि उपायानुष्ठानात् पूर्वमनुवृत्तस्य निग्रहसंकल्पस्य पश्चादननुवृत्तिरेवास्तु, तावतैव कार्याभावसंभवात् । यदि—पूर्णफलप्रदानसंकल्पनिवृत्तावप्युक्तरीत्या पापफलवृत्तुर्भागदानसंकल्पः, यद्ययमुपायं न समापयेदिति यद्यालिङ्गिताकारोऽस्ति ; स एव विनाशः—इत्युच्यते, तर्हि अश्लेषस्यापि विद्यासमापकपुरुषविषय एव स्वीकार्यतया सोऽपि यद्यालिङ्गिताकार एवेति ॥

अथ विनाशाश्लेषाकारौ यद्यालिङ्गने विनैव स्वीक्रियेताम् ; का हानिः । हानिश्रुतेरेव हानिरिति चेत्—कथम् ॥ इत्थम् ; उपासनासंभ्रमकाल एव पूर्वेषां विनष्टत्वात् उत्तरेषाञ्चाश्लेषत्वात् अचिरस्थायिकर्मणामिव तच्छक्तीनामप्यभावे सति कस्य धूननरूपा हानिरन्ते स्यादिति चेत्—विद्याफलप्राप्तिविरोधिनामपानां विद्यारम्भकाल एव विद्याकार्यविरोधित्वात् विनाशोऽपि, उपायविरोधिनां विनाशो नेष्यते । तद्विनाशो देहविशेषकाल एव । विद्याङ्गभूतधर्मानुष्ठानेनापि न तच्चाहः ; सञ्चितान्तर्गतानामुपायविरोधिनां प्रारब्धमध्यनिष्पाद्यविद्याप्रतिबन्धकत्वायोगात् ; तेषां फलदानप्रवृत्तत्वाभावात् । धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिकं हि प्रारब्धमध्यसमाप्तिसंभेदोपायविरोधि निवर्त्यतया विषधीकरोति । प्रारब्धान्ते चोपाये सुनिष्पन्ने सञ्चितान्तर्गतमुपायविरोधि धूतनीय भविष्यति । स्वीक्रियतां वा विद्यारम्भे सर्वसंचितविनाश एवासंकोचात् । तथापि विनष्टाश्लेषयोरुपायननिर्देश एव श्रुतिर्नैर्मर्थम् । तच्छ्लेषतया विद्वत्तोऽप्यथास्थान्यतोपायनमिति ज्ञापनार्थं तु पूर्वजातविनाशाश्लेषयोरनुवाद एव धूननवचसा क्रियते । अत एव हानिवाक्यस्योपायनवाक्य प्रति शेषत्वमेव, 'हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्' इति सूत्रितम् । तत्र भाष्याणां गतिरन्यथेत्यन्यदेतत् । एवञ्च विनाशाश्लेषातिरिक्तं धूनने मा भूत् । अन्यथा, पापफलवृत्तुर्भागमालावशेष इत्यस्य चानङ्गीकारे, उपासनासंभ्रमकालिकस्य यद्यालिङ्गिताकारकसंकल्पस्य सर्वथा निष्प्रयोजनत्वात् विदुमो, विनष्टपूर्वाधत्वरूपातिशयो वैवोक्तो भवेत् । अतः हि संचितकर्मफलाप्रदानसंकल्पोऽयम् ; प्रारब्ध-

उत्तरोत्तरातिशयभाविन्याः विद्यायाः दुश्चित्तविरतिनिष्पाद्यत्वावगमात् ॥ १३ ॥

इति तदधिगमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

मध्ये च सत्फलपदानप्रसक्तिर्नास्ति । उपायासमाप्तौ हि प्रारब्धावधाने सधिसकलवित्ता भविष्यत्येव । उपायसमाप्तौ तु एतत्संक्रम्याभावेऽपि नैव भविष्यतीति किमनेन संकल्पेन । अदत्तेपसंकल्पस्तु सप्रयोजन, प्रारब्धमध्ये प्रामादिकफलजननुभवस्यैव फलत्वात् । तस्मात् प्रारब्धधानीनापविनाशवत् विधार-
भ्यकालश्रुतोऽपविनाशोऽपि पुनस्तद्वर्षसंग्रहसंग्रहित एव वाच्य इति—

असोच्यते । एव तर्हि प्रारब्धकाले विद्यासमाप्त्यभावे का गति ॥ न वसतमवाचितमेतत् । यो

हि अवताररहस्यचिन्तनासुपायपददर्शनेन जन्मन्येकस्मिन्नेवोपायनिष्पत्तिमनुजिज्ञृक्षति, अद्वेषामिमुखादि-
मात्रेणाद्भुतानुग्रहपरो भवति, य प्रति, 'स एव साधु कर्म कारयति', 'द्वामि बुद्धियोगं तम्', 'अह-
मज्ञानज्ञं तमो नाशयामि' इति चोद्बुध्यते, स कथं दर्शनसमाप्ताकारविद्योत्यत्यनन्तरं यावत्प्रारब्धाव-
सान भक्तियोगसमाप्तिं नानुगृहीयात् । न हि दर्शनरूपभानस्याऽऽहृत्तौ अतिशयितसंख्याविशेष
इयानित्यपेक्षितोऽस्ति । अतो विद्योत्यते प्राक् अवसानसंदेहेऽपि पश्चात् तत्प्रसक्तिरिति ॥ त्रैवम्—

संपन्नविद्यया प्रारब्धमध्य एव विद्या समाप्तैव भवतीति निश्चयो दुर्घट, कस्यचित् प्रारब्धान्तिमशरि-
भाष्याद्वेते विद्योत्यवो समनन्तरमेव योगभ्रंशादिना तदसमाप्ते संभवात् । विचित्रविधाकत्वात् कर्मणां केवा-
च्छिदनेकप्रारब्धजनसत्त्वेऽपि विच्छेदात् विद्यासमाप्त्यभावसंभवाच्च । तदा संचितकर्मपदानेनैव तस्या समाप-
नीयता । शाशाश्लेषातिरिक्तं धूनं नास्तीति च न युक्तम्, विधारम्भानन्तरं तदभिष्टद्वये कृत्वात्मदत्त-
फलमा 'पाते तु' इति सूत्रसम्बोद्धरीत्या धूनीयत्वात्, तेषामश्लेषाविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
युक्तम् किं विधारम्भे किममाणेन निष्प्रयोजनेन संकल्पेनेति, सत्त्वे वक्ष्यन्—भक्त्येव विद्यामाहात्म्यात्
संचिताना विनाश, प्रायश्चिदादिषु । अत्रधर्तुर्भागावशेष इत्यपि ना भूत् । अथाप्यस्यैव यदल्लिङ्गि-

शाकार संकरूप, यद्यप्य समापनेत् संचितफलं न दास्यामीति । तदर्थस्तु—विद्यानिष्ठो यदि प्रारब्धाव-
सानपर्यन्तं विद्यानुवर्तयितुं न परयेत्—तदर्थं यावत् संचितभागास्यवर्जनीयपापमित्यस्य पदानेनाय-
भनुप्राप्त, तावत्संचितमसौ प्रदास्यमि, शेषं स्वयैव नाशयामि । यदि तु समापयेत्, नैकदपि तत्फलं
प्रदास्यामीति । न हि शीघ्रं विद्यां न समापयतीति हेतो संचितसर्वकर्मफलं देय मन्विष्यति । तथाचेत्-
सर्वान्निवृत्त्या संकरूपस्य सप्रयोजनं संकरूपस्यावश्यकत्वं विदुषो बहुवारनिवृत्त्या मनस्यभाषान्ना
सिद्धम् । एवमविनाशेन रक्षितस्यावस्य धूनमसुच्यते इति विनाशावितो धूनमतिरिक्तमेव । अन्यत्
उपायवितोषिवापमपि प्रागुक्तम् । एवञ्च पुण्यविषय इव पापविषयेऽपि धूनस्य विषयस्य सत्त्वस्य
एकस्य पदे किञ्चिदंशानुषादत्वाकिञ्चिदंशविषयकत्वायोगात्, विनाशातिरिक्तमेव धूनमिति तस्य पाषाण्यात्
उपायस्यैव धूननशेषत्वम् । एतेन—यदि फलवित्ता नास्तीति संचितस्य पूर्वमेव विनाश, पश्चात्
कस्य विधूननम् । यद्यस्ति हित्सा, कर्म नाशवाच्योक्ति इति श्लेषोऽपि धर्मित्वा । अत्र तदपेक्षिकायां
जीवपरिच्छेदे उक्तमप्यनुसमेयम् । विनाशविषयकानामेव धूनविषयत्वमिति स्वारस्यविज्ञायां तत् ।

१३१. इतराधिकरणम् ॥ ४-१-८ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु । ४ । १ । १४ ॥

उत्तरपूर्वाधयोर्विद्यया अश्लेषविनाशावुक्तौ ; इतरस्य-पुण्यस्यापि, एवम्—उक्तेन

प्रकारान्तरेण चात्र उभयोरपि विषयो दर्शितः । अश्लेषस्तु उत्तरप्रामादिकविषयः यद्यनालिङ्गिताकार एव सुवचः, उपासनसमाप्त्यभावे संसारानुवृत्तये पूर्वाधस्यावश्योपणीयत्ववत्, असमाप्तौ प्रामादिकस्यापि फलं देयमिति निर्बन्धाभावात् । संचितकर्मप्राप्त्या पुनर्विधायामेव प्रवृत्तिसंभवेन पूर्वमिव प्रामादिकफलाप्रदानस्यैव समुचितत्वाच्च । अतः फलदित्सारूपनिग्रहाननुवृत्तिमाल वा यद्यनालिङ्गितसकल्पो वा स भवतु ॥ अननुवृत्तेरभावरूपायाः किञ्चिद्भावरूपत्वमावश्यकमिति चेत्—अस्तु किं तेन । निग्रहरहितपरमात्मगतज्ञानपरम्परायाः कृन्नाया एव निग्रहाभावरूपत्वसंभवात् । तर्हि टीकायामश्लेषविषयेऽपि यद्यालिङ्गितसकल्पवर्णनं कृत इति चेत्—भक्तिनिष्पत्त्यर्थं वृष्ट्यन्नादिहेतुकाम्यकर्मराशौ कृते, 'पाते तु' इत्युक्तरीत्या किञ्चिदंशपरिशेषसत्त्वेन, तत्रतत्र काम्ये परमात्मसंकरूपः एवं भवति—यद्ययमन्यथैव समापयेत्, एतत्फलं न दास्यामि, अथवा, अनियतायुष्कतया आयुर्बृद्ध्या एतदपेक्षायामपि दास्यामीति । एवञ्च तत्कर्म विनैव समापने तदश्लेषो भवति । एवं प्रारब्धावसानादवगिव विद्यासमाप्तिसंश्लेषेन यदि कश्चित् प्रारब्धावसानानन्तरानुभाव्यफलार्थं कर्मापि कदाचित् कुर्यात्, तद्विषयेऽपि यद्यालिङ्गित एव संकरुपाकार इति ईदृशस्याश्लेषविषयत्वसंभवाभिप्रायेण । सर्वथैकरूप्याय संकरूपत्वत्वं सर्वस्यापि युक्तम् । सहजो हि पूर्वसंकरूपानिष्टौ प्रतीपसंकरूपश्चेतनस्य । अत एव भाष्ये अश्लेषः विनाशः इत्येतावति अनुपपत्त्यै, अश्लेषकरणम् विनाशकरणमिति गृहीत्वा विवरणमित्यलम् ॥ १३ ॥

आतिदेशिकी संगतिः । पुण्यफलस्यापि पापफलस्यैव ब्रह्मप्राप्तिविरोधित्वेऽपि सुखरूपतया, न सर्वद्वेष्यत्वम् ; मधुविद्यादिभक्तिनिष्ठैरपि तद्विष्टवदर्शनात् । 'पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति पाप्मानमेव विनाशव्यपदेशाच्च । न च, 'न सुकृतं न दुष्कृतम् ; सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इति वाक्यात् सुकृतास्यापि पाप्मत्वमवगम्यत इति वाच्यम्—'नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः, न जरा न मृत्युः न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्, सर्वे पाप्मानः' इत्यानुपूर्व्यात् अहोरात्रादीनामपि पाप्मत्वापत्तेः । पृथक्भावयेनाहोरात्रादेरिव सुकृतस्यापि निरस्तत्वात् पाप्मत्वबदेन सुकृतयाद्यत्त्वं निर्बन्धाभावात् । छत्तिन्यायेन ग्रहणमिति चेत्, तदत्राप्यवशिष्टम् । तावता प्रकृतत्वावधेयं पाप्मान इति न लक्षणात् भवेत् । न च सुकृतानां प्रारब्धसमाप्त्यनन्तरमपि संचितपुण्यवशात् जन्मापत्तिः ; अन्तिमकालप्राप्तवैराग्यातिशयेन तेषां भूतनोपपत्तेः विचारस्ये तद्विनाशस्वाकर्षणत्वात् । एवमश्लेषोऽपि दुर्वचः । स किं बुद्धिपूर्वस्य, तदन्यस्य वा । बुद्धिपूर्वं काम्य विरक्तस्य न भवितुमर्हति । भवति चेत्—इष्टत्वात् फलस्य लेप एव । विद्यार्थकाम्यस्य च लेप आवश्यकः ; इति तदश्लेषे हि विद्यारविरोध एव स्यात् । अबुद्धिपूर्वस्य तु कथं काम्यता ! अजातसुकृतादिकं च विद्यासुकृतभगवत्प्रीत्यादिजननेन श्लेषमर्हमेव—इत्यधिकांशका ।

पूर्वसंश्लेषे उत्तरपूर्वेति विभषय निर्देशात् द्विवचनम्, अत्र इतरस्येति इतरत्वेन सर्व-

न्यायेनाश्लेषविनाशौ विद्यया स्याताम्, विद्याफलविरोधित्वसामान्यात्, व्यपदेशाच्च ।
भवति च व्यपदेश उभे सुकृतदुष्कृते निर्दिश्य, (छा ८ ४ १) "सर्वे पाप्मानोऽपि
निवतन्ते" इति, (कौषी १ ४) "तत् सुकृतदुष्कृते ध्रुवते" इति च । मृगधोरनिष्ट
फलत्वात् सुकृतस्यापि पाप्मशब्देन व्यपदेश । सुकृतस्यापि शास्त्रीयत्वात् तत्फलस्य केपाचि-
दिष्टत्वदर्शनाच्च विद्यया अविरोधशङ्का निवतयितुमतिदेशः ॥ ननु विदुषोऽपि सेतिकर्त-
व्यताकोपासननिवृत्तये इष्टयथादिफलानीष्टान्येव, कथं तेषां विरोधादिनाश उच्यते,

महणादेकवचनम् । पूर्वोत्तरपुण्ययोस्त्वेषाम् । अपिशब्दात् तदधिगमे इति पदानुवृत्त्याम् ।
एवमित्यस्य उक्तन्यायेनेत्यर्थः । तद्व्यपदेशादिति यावत् । क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति सामा-
न्यनिर्देशात्, अनिष्टफलकृत्याशास्तवेद्यत्वरूपपापशब्दश्वयतावच्छेदकस्य महोरात्रजरादावभावेऽपि मृगधु-
मिति पुण्येऽपि सभवेन, सर्वे पाप्मान इत्यत्र तत्प्रयोगात् सचिनसर्वपुण्यनाश एव । भक्ता
भारम्भमध्ये यदि विशिष्य किञ्चिदपेक्षन्ते, तदा तदा तस्यागत्या परमात्मना क्रियमाणश्लेषेऽपि
सचितं सर्वं नाशयत्येवेति भावः । असंश्लेष इति पदसत्त्वात् अश्लेषविनाशावित्यस्यानुवृत्ति-
र्न्यते । अश्लेष इत्यप्रमुष्य समुपसर्जनं पूर्वमबुद्धिपूर्वपापश्लेषस्यैवोक्तत्वात् नेह तथा महणम्,
किंतु बुद्धिपूर्वपुण्याश्लेष एवेति ज्ञापनाय—बुद्धिपूर्वत्वात् मन्थक् भवति श्लेष इति दि मन्यते, स संश्लेषो
न्यसीति । विदुषा व्यामोहेन काम्यकरणेऽपि हितोपेक्षा परमात्मना पश्चादनुतापोत्पादनेन वा अन्तरा-
यकरूपनेन वा फलवारणसंभवात् । विद्वद्दर्थं बन्धादिकृतकाम्यस्य विद्वद्दशायापुरोधेनैव वारणसंभवाच्च ।
एवं विद्यानुपयोगिकाम्याश्लेष । विद्योपयोगिकाम्याना यथाहं शरीरपातपर्यन्तं श्लेषमतीशाऽस्ति । अव-
शिष्टानां त्वनवसरादश्लेष । सूत्रे असंश्लेषमात्रोक्तावपि विनाशोऽपि ग्राह्यः । सचितपुण्यानां विना-
शस्यैव वक्तव्यत्वात् । तत् सर्वसिद्धमिति नोक्तम् । बुद्धिपूर्वकमुत्तरपुण्यमप्यश्लेषं भवतीति समुपसर्जनं
पूर्वकं विशिष्य वक्तव्यत्वात् एतत्पदप्रयोगः । तर्हि इतरस्याप्येवमिति बाधय समाप्यताम् । अश्लेषविनाशा
वित्यनुवर्त्यताम् । असंश्लेषपदं तु उत्तरपुण्यविषयत्वात् पाते तु इत्यत्रान्वेष्यतीति चेत्—सत्यम् । अत्र
एव दीर्घे अनुवृत्तिमप्युक्त्वा एवमप्यदस्यैव अश्लेषविनाशावित्यभ्युक्तत्वात् असंश्लेषपदस्योपसर्गवयं कृतः ।
भाष्यगतित्त्वं न तथा । अश्लेषमौचित्यम्—उत्तरपुण्येषु येषां विषये फलवित्स्वरूपशक्त्यात्मकं सकल्प एव
नोदेति, तस्यैवाश्लेषपदस्वारस्यम्, तत् विद्याविरोधिकाम्यविषयम् । विद्यार्थकाम्यानुष्ठानसमन्तरश्च
त्कफलिङ्गता भगवतो आप्त एव । परन्त्ववसरात्तन्मात् शरीरपाते नश्यति । अतस्तत्राश्लेषपदं न ह्यस-
मिति । अत्र एवन्ते भाष्ये, विनाश नश्यन्तीति प्रयोग इति । एवमसंश्लेषपदस्य समिस्तुपसर्गस्य च
संगमनौचित्यायैवेदमधिकरणं पुण्यविषयम्, पूर्वोपसर्जनं पापविषयमिति व्यवसायकृता । अन्यथा श्रुतौ
ऋग्नादिशब्दस्यैव सूत्रे अद्यशब्दस्यापि पुण्यपापोमयविषयकत्वस्वीकारेण, 'पूर्वोपसर्जनैव पुण्यपापाश्लेष
विनाशौ सिद्धौ, इदं तु सूत्रं सर्वोत्तरपुण्याश्लेषे विद्याविरोधिन इव विद्यायत्काम्यकर्मणोऽप्यश्लेषात् विधेय-
न वर्धतेति शक्याताम्, इतरस्यापि विद्यार्थकाम्यस्यापि योऽसंश्लेष प्राप्तः, स शरीरपात एव, न पूर्व-

तत्राह पाते तु इति । शरीरपाते तु तेषां विनाशः । शरीरपातादूर्ध्वं तु विद्यानुगुणदृष्टफलानि सुकृतानि नश्यन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ इति इतराधिकरणम् ॥ ८ ॥

१३२. अनारब्धकार्याधिकरणम् ॥ ४-१-९ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः । ४ । १ । १५ ॥

ब्रह्मविद्योत्पत्तेः पूर्वोत्तरभाविनोः सुकृतदुष्कृतयोरश्लेषविनाशावुक्तौ ; ततः पूर्वभाविनोः सुकृतदुष्कृतयोः किमविशेषेण विनाशः, उतानारब्धकार्ययोरेवेति विशये,—(छा. ५-२४-३) 'सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति विद्याफलस्याविशेषश्रवणात्, विद्योत्पन्नयुत्तरकालभाविन्याश्च शरीरस्थितेः कुलालचक्रभ्रमणादिवत् संस्कारवशादप्युपपत्तेरविशेषेणेति प्राप्ते उच्यते—अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे इति । विद्योत्पत्तेः पूर्वे सुकृतदुष्कृते अनारब्धकार्ये—अप्रवृत्तफले एव विद्यया विनश्यतः ; कुतः ? तदवधेः—(छा. ६-१४-२) "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ; अथ संपत्स्ये" इति शरीरपातविलम्बावधिश्रुतेः । न च पुण्यापुण्यकर्मजन्यभगवत्प्रीत्य-

मिति नानुपपत्तिः इत्यर्थपरमेवेत्यपि भाष्येत । अद्यपदं अत्र पापमालपरम्, इतरपदञ्च सर्वपुण्यपरमिष्टमिति उत्तरसूत्रे सर्वतदुभयविषये पूर्वे इति द्विवचनप्रयोगात् ज्ञायते । असंश्लेषपदमुमयसाधारण्याय अननुभवार्थकं वा । पुण्यकर्माश्लेषधात्रोक्तो न सर्वोद्यविषयः । पापस्यांशलय इव, पुण्यस्य फलजनने सजातीयकर्मरुच्युत्पादने पङ्क्तिपावनत्वादिजनने च शक्तिरस्ति । तत्र तृतीयस्य विद्याविरोधित्वाभावात् न तच्छक्तिवारकत्वमिति । एवञ्च संचितपुण्यनाशः काममस्तु । विद्वच्छरीरकृतपुण्याश्लेषस्यापि स्वीकारे पङ्क्तिपावनत्वादिश्रेयोहानिः स्यादिति शंकापरिहारायापि समित्युपसर्गः । पूर्णश्लेषो नास्ति ; पङ्क्तिपावनत्वाद्यंशश्लेष इष्यते, विद्याविरोधाभावादित्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

विचारितपूर्वोत्तरकर्ममध्ये पूर्वविषये विशेषविचारः समनन्तरम् । तत्र उत्तरविषयेऽपि भविष्यति । यदि पाप्मशब्दः पुण्यसाधारण इति सर्वग्रहणम्, तर्हि सर्वशब्दासंकोचाय प्रारब्धस्यापि ग्रहणमित्याश्लेषः । ननु विद्वत्सु सुचिरे सर्वपकारेण जीवस्य प्रत्यक्षविरोधेन सर्वकर्मक्षयशंका कथं क्रियते । यावदायुषं वर्जयन्निति, जिजीविषेच्छतं समा इति च श्रुतिरपि प्रारब्धफलकर्मानाशं दर्शयतीत्यत्राह विद्योत्पत्तीति । सांख्यैर्जीवन्मुक्तिवादिभिः सर्वक्षयेऽपि, 'चक्रभ्रमिवद् धृतशरीरः' इति संस्कारमूला शरीरतत्कार्यानुष्ठितिरुक्ता । मृषावादिभिः पक्षोऽयमनुसृतः । तत्र तत्त्वज्ञाने सति मिथ्याभूतसर्वनिवृत्तिप्रौढ्येण मृषावादिपक्षायोगेपि अगतसत्यत्वास्याधिभिः सांख्यप्रसमयानुसरणे सुकरे, किमिति संचितप्रारब्धसर्वकर्मनाशो नेष्यत इति शंकापरिहारार्थमिन्द्रमधिकरणमिति भावः । न चेति । यथायथं भूतेषु आत्मसु च संस्कारो नीमांसकादिकथितः । "संस्कार. पुंस एवेष्टः" इति तार्किकाः । अवश्यस्वीकार्यभगवत्स्वीत्यादित एव निबद्धि तदसमवः फलाधिकरणादावुक्त एव । अतस्तदतिरिक्तपरोक्षसंस्काराभावात् तत्राश्लेषेऽपि संस्कारोऽस्तीति न शक्यं वक्तुम् । अतः शब्दान्तरेण कर्मशक्यत्वनाश एव कथितो भवतीति भावः । पूर्वं विद्याधिगमत्प्राकालिके पुण्यपापे अनारब्धकार्ये फलोत्पादनाप्रवृत्ते एव नश्यतः, तदवधेः ॥

श्रीतिव्यतिरेकेण शरीरस्थितिहेतुभूतसंस्कारसद्भावे प्रमाणमस्ति ॥ १५ ॥

इति अनारब्धकार्याधिकरणम् ॥ २ ॥

१३३ अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ ४ १ १० ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् । ४ । १ । १६ ॥

प्रारब्धकार्यं तत्तदार्थं । प्रारब्धफलरूपानुपपत्तेः प्रारब्धफलसद्भावेऽस्य मोक्ष प्रति पूर्वावधिबध्नवणात् तत्तत्त्वा-
पर्यन्तं न मोक्ष । प्रारब्धकर्मणोऽपि नाशस्वीकारे तु विद्युपो मोक्षं प्रति तस्मात्प्रतिष्ठाभावात् तदैव मोक्ष
स्यादिति सूत्रार्थः । इव प्रारब्धकर्म प्रकृतैश्शरीरेणैव निवर्तते, न वेति विचार इह पादात्ते भविष्यति ॥ १५ ॥

अधोत्तरविषये विचारः । तत्र बुद्धिपूर्वकोत्तरपापस्य श्लेष एव सिद्धान्तितोऽपीष्ट । पुण्यविषय
एव बुद्धिपूर्वस्याश्लेषे सिद्धान्ती मयते । तदन्तर्गताग्निहोत्रादिविषये विचारते । नन्वग्निहोत्रा
चतुष्टानाननुष्ठानविचारोऽसंगतः, तृतीयचतुर्थस्यैव तत्त्वान्त्वात् । अश्लेषो वा श्लेषो वेति विचारोऽपि
नैतदधिकरणसर्वमनुष्ठानगतः, द्वितीयतृतीययोः उपायनं कस्येत्येव निरूपणात् । अतोऽधिकरणविषय क
इति विचारमिति चेत् उच्यते श्लेषाश्लेषविचार एवात्र । तत्फलमनुष्ठेयत्वतद्भावौ । गुणस्त्रयद्वयं तु प्राप्तं
कम् । ननु तस्य प्राप्तिक्रमे अग्निहोत्राद्यधिकरणकार्यविचारानुपयुक्तत्वे पृथगधिकरणत्वमेव युक्तमिति
चेन्न विद्वत्सर्वविषय्येषु कियत् फल तदनुमान्यम्, कियत् तत्सुदृज्जनननामीत्येव सामान्यतो विचार
स्वीकाराद्वैकाधिकरण्यसिद्धेः ।

तत्रैवं पूर्वपक्षः — विद्योत्पत्तेः प्राक्तनं पुण्यं सचिदं विद्याबलात्प्रयतीनि प्रागेव सिद्धम् । विचार
मज्जन्मयेव विद्योत्पत्तेः प्राक् कृतेऽप्यपि यत् प्रारब्धकर्ममध्य एवानुभाव्यफलं स्यात् तत् विद्यानुकूल-
मन्यद्वा विहायान्येषामपि सचिदराशिनिवेशनाच्च एव । नष्टातिरिक्तस्य च प्राचीनस्य फलावश्यमावात्
श्लेष एव । विद्योत्तरमपि पुण्यं धीपूर्वमधीपूर्वमिति द्विविधम् । तद् द्वयं प्रत्येकं विद्यानुकूलमननुकूल
श्लेति द्विधा । अनुकूलं धीपूर्वं—नित्यनैमित्तिकरूपम्, अन्यथ काश्च विविदिषन्तीत्यादिविधिनलात्
विद्याधमेव भगवत्पीतये कृतम्, विद्यार्थवृष्ट्याज्ञाद्युद्देशेन विहितश्चेति बहुविधम् । अस्य सर्वस्य
श्लेष एव संभावितः । यत् पुनरनुकूलं धीपूर्वं मोहवशात् फलान्तरार्थं कृतम् तस्यापि श्लेष
एव युक्तः, धीपूर्वोत्तरपापवत् । अधीपूर्वं तु पुण्यमज्ञातसुकृतात् । तस्य भगवता पीतेन यथाहं
विद्यायास्तुपयोगकरवन्तमभावात् श्लेष एव । अननुकूलमधीपूर्वं तु बासनादिवशाद्दद्यान्नरजपमन्त्रे
पञ्चाक्षरीविपरिवृत्त्यादिकम् । अस्य वस्तुतो विद्वदनिष्ठत्वात् संकरस्य कृतत्वाभावाच्च निष्फलकर्मत्वकिन्तया
भगवतोपे, मत्वात् फलमेव नास्ति । एवञ्च फलवतां पुण्यानां सर्वेषामनुकूलत्वेऽननुकूलत्वेऽपि विद्वदनु-
मान्यत्वात् अश्लेष कस्येति विचारे विशेषादरेण कृतानां वृष्ट्याद्यर्थानामन्यादृशकाम्यानाञ्च श्लेषस्यावश्य-
कत्वात् अग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिकरूपे कर्मण्येव किञ्चिद् वक्तव्यमस्ति । तद्विदम्—नित्यकर्मण्य पापा-
फलोद्धारार्थं हि विद्यार्थस्यम् । तत्र पाप सचिदात्तं विद्याविरोधि न भवति, तस्य प्रारब्धमध्ये कार्यकृ-
त्वायोगेन तदपनोदनस्थानावश्यकत्वात् । प्रारब्धात्तर्गतं विद्याविरोधि च परिमितं कतिपयदिनकृतेन नित्येन

‘इतरस्याप्येवमसंश्लेषः’ इति विद्यावलात् सुकृतस्याप्यसंश्लेष उक्तः । अग्निहोत्रादीनां नित्यनैमित्तिकानां स्वाश्रमधर्माणामपि सुकृतत्वसामान्येन तत्फलस्याश्लेषादनिच्छतोऽ-

भगवत्प्रीत्यर्थकाम्येन चापनुब्रं भवतीति सर्वमन्यन्नित्यमनुत्पादितफलमेवावतिष्ठते । विद्वत्संबन्धाश्रमधर्मस्य च विद्याव्यतिरिक्त फलं तद्विषयककामनाविरहात् दुर्बचम् । गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्येव गुणफलं तु श्लिष्यत्येव; अपेक्षितत्वात् । नित्यकर्माद्यन्तर्गतानां करणमन्त्रादीनाम्, ‘ममाग्ने वचो विहवेप्सस्तु’ इत्येवम्भूतानामनुकूलाथेपरत्वसमवेन फलालेषो दुर्बचः । तस्मादाग्निहोत्रादिकमेव यत् पापापनोदरूपफलस्य प्रतियोग्यभावेनाजनकमासीत्, तद् विदुःश्रद्धतफले भवति । एवञ्च मुद्दहः साधुकृत्यामिति वाक्यमेतद्विषयकमेवेति ।

अत्राह अग्निहोत्रादीति । तत्कार्यार्थैव । विविदिपन्ति, धर्मेण पापमपनुदति इत्यादिवलात् विद्योत्पत्तिरूपयाहशकार्यार्थं तत् प्राय इष्टम्, तस्मै कार्याथैव सर्वमग्निहोत्रादि । न च विद्योत्पत्ते प्राक् तस्य तदर्थत्वेऽपि उत्पन्नायां तस्याम्, नेहाभिक्रमनाशोऽस्तीति न्यायेन भ्रशपसकत्वभावात् तदावृत्तिविरोधिषु पापेषु अधीपूर्वपापानामश्लिष्टत्वात् धीपूर्वाणाञ्च प्रायश्चित्तैकापनोद्यत्वात्, विद्याविरोधिषुष्यस्य च विद्यावलादेवाश्लेषः, प्रबलत्वे श्लेषो वेति स्वीकारात् एतन्नित्यनैमित्तिककार्यं नास्तीति कथमिदं तत्कार्यार्थैवेति शंभयम् - विद्योत्पत्तेः प्रागिह कृतानां जन्मान्तरकृततया मंप्रत्यज्ञातानामसमाहितप्रायश्चित्तानुष्ठानानाञ्च प्रारब्धान्तर्गतानां धीपूर्वाणाम् नित्यकर्मकनाशयत्वात् । पापस्य कश्चित् प्रसक्त्यभावेऽपि नित्यकर्मस्य भगवत्प्रीत्यर्थमेव क्रियमाणतया तन्प्रीत्या भक्तिरूपत्वाने उत्तरोत्तरीत्यतिशयसमवेन निरतिशयधीतिरूपावध्यानरूपविद्योत्पत्त्युपयोगस्यानपाशाच्च । तद्दर्शनात् विविदिपन्ति यज्ञेन, स खल्वेव वर्धयन् यावदायुषम्, नायमात्मा प्रवचनेन इत्यादितो विनिष्टविश्लेषोपादकत्वश्रवणादिति सूत्रार्थः । तस्मा इत्यनुब्रवा तत्कार्यार्थैत्युक्तिः विद्योत्पत्त्यनन्तरक्रियमाणस्य धर्मस्य विद्याकार्यकत्वं न भवतीति प्रागुक्तशंकाशमनाय । एवकारेण विद्यातः पूर्वं कृतस्य विद्यार्थता, पश्चात् कृतस्य फलार्थतया विद्यासहकारितेति यावत्प्रकाशमतपत्याख्यानम् । न च तस्याः कार्ये तत्कार्यमिति विग्रहात् यादवप्रकाशपक्षस्वापनमेवेति मन्तव्यम्—तत्पुरुषात् कर्मधारयस्य ज्यायस्त्वात्; तथासति एवकारायोगाच्च । पूर्वं विद्यार्थम्, उत्तरं फलार्थमिति कार्यद्वये सति एकमात्रार्थत्वकथने हि न युज्यते; अपिशब्दत्वैव तत्र युक्तत्वात् । एव कार्यपदमयोगात् विद्याया कर्मकार्यत्वयोधनात् संनिपत्योपकारकत्वज्ञापनात् आरादुपकारकत्ववादो भास्करकृतोऽप्यपाल इति ।

स्वाश्रमधर्माणामपीति । अनारब्धकार्याणां पूर्वसु कृतानामिवैषामपीत्यर्थः । तत्फलस्याश्लेषादिति । नित्यकर्मणोऽपि फलान्तरसाधनयोग्यताया सत्यामपि विद्याविरोधात् विद्वदनिष्ठतया न श्लेषः । निवर्त्यपापाभावस्थले चोक्तरीत्या पापापनोदरूपफलस्याप्यश्लेष एवेति । अनिच्छत इति । यदि कश्चित् पापशुद्धया, स्वविषयेऽनुपयुक्तत्वे सुदृढसंकमो भवतिथति सुदृढमिमानाद्वाऽनुतिष्ठत्, करोतु नाम । अन्यस्तु न कुर्यादिति ; न च—नित्यकर्मणामननुष्ठाने प्रत्ययायपसंगात् तद्विद्याऽप्यव्यानुष्ठेयत्वे सति कथमननुष्ठानम् । अथापि अनभिमतकर्मलेषमिष्याऽननुष्ठानमिति तु न; ‘भवत्यत्यागिना प्रेत्य न तु संन्यासिनां कश्चित्, इति प्रागेवापभृत्त्वादिति वाच्यम्—प्रपत्यादिना पश्चात् प्रत्यवाये परिजिहीर्षिता उदननुष्ठानोपपत्तेः विद्यो-

ननुष्ठाने प्राप्ते उच्यते—अग्निहोत्रादि तु इति । तुशब्दः सुकृतान्तरेभ्यो विशेषणार्थः, अग्निहो-
त्राद्याभ्रमधर्मा फलाश्लेषासभवादनुष्ठेया एव । तदसंभवश्च तत्कार्यार्थत्वात् तेषाम् । विद्यारूप्य
कार्यायैव हि विद्युपोऽग्निहोत्राद्यनुष्ठानम् । कथमिदमवगम्यते ? तद्दर्शनात् । दृश्यते हि,
(बृ ६-४ २२) “तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश्र
केन” इत्यादिनाऽग्निहोत्रादीनां विद्यासाधनत्वम् । विद्यायाश्च आप्रयाणादभ्यासाधेयाति-
श्रयाया अहरहृत्पाद्यत्वात् तदुत्पत्त्यर्थमाभ्रमकर्माप्यहरहरनुष्ठेयमेव । अन्यथाऽऽभ्रमकर्मलोपे
दृपितान्तं करणस्य विद्योत्पत्तिरेव न स्यात् ॥ १६ ॥

यदि—अग्निहोत्रादिसाधुकृत्याः विद्योत्पत्त्यर्थाः ; विद्योत्पत्ते प्राचीन च सुकृतम्,
(छा ५ १० ५) “यावत्सपातमुपित्वा”, (बृ ६ ४ ६) “प्राप्यान्त कमणः”
इति अनुभवेन विनष्टम् ; श्रुतशिक्ष च प्रारब्धफलम्—, “सुहृद साधुकृत्याम्” इत्यस्य को

त्पादकत्वपक्ष इव तत्र नैर्भयं न स्यात् । यथाशक्यनुष्ठानमाहत्य यथावदनुष्ठानोपेक्षाऽपि भवेदित्याशयात् ।
विद्यार्थत्वबुद्ध्याऽनुष्ठानं न स्यादिति वा विवक्षितमस्तु । श्लेषाश्लेषविचार एवाल मुख्य इति । विशेषे
यथाय व्यावर्तनार्थं । पापापनोदरूपकार्याभावेऽपि अकरणमूल प्रत्यवाय एव यथावन्धिनविद्याप्रति-
बन्धक स्यादित्याह अन्यथेति ॥ १६ ॥

ननु सुकृतेषु किं विद्वदनुभाष्यफलम्, किं वादृष्टमिति विचारे निष्पापद्विक्रियमाणामिहो
त्पापतिरिक्तस्य कस्यापि सुकृतस्य फलाननुभावकत्वासंभवात् तदेव सुकृतं तादृशमिति तथैव, ‘सुहृद साधु-
कृत्याम्’ इत्यस्य प्राबल्यमाहोचितम् । तस्यापि संप्रति श्लेषोपपादनात् साधुकृत्यामिति निर्विषयमेव स्यादिति
शक्यते यदीति । अन्यत् सुकृतं न विषय इत्येतदुपपादयति विद्योत्पत्तेरिति । पूर्वं सुकृतमनुकूलमननु-
कूल वा तथोत्तरमपि द्वेषा । उत्तानुकूलं विचार्यत्वात् श्लिष्टमेव । अननुकूलं प्राप्यान्तमित्यादिरीत्या
श्रुतमेव । इदमुपलक्षणम् अश्रुतमपि विद्यामाहात्म्यात् विनष्टमेवेत्यस्य । तदर्थमेव चकार । तथा विनष्टश्च
भोगविनष्टमिव नोपायनमर्हति । उत्तरमननुकूलं तु विवेकिनोऽसंभावितम् । संभाव्यते चेत्—भोक्तव्य
मेवेति न तदुपायनप्रसक्तिरिति भावः । श्रुतशिक्षश्चेति । विद्योत्पत्ते प्राचीने दिद्याविनाश्यसञ्चित्कथयति
रिक्ते यत् प्राप्यान्तमित्यादिवचनविषयमूलं प्रारब्धं श्रुतम्, तदयत् प्रारब्धं ‘मोगेन त्वि रे’ इति वक्ष्य
माणन्यायेन भोक्तव्यमेवेति, न तस्योपायनमिति भावः । साधुकृत्यामिति । ननु द्विपन्त पापकृत्या
मित्यस्य को विषय इति कस्मात् पृच्छयते, तत्रापि पूर्वपापानां मध्ये केषाञ्चित् श्रुतत्वात् अन्येषां
विषया विनष्टत्वात् अविनष्टस्य प्रारब्धस्यानुभाष्यत्वात् उत्तरपापवर्गेऽपि प्रायश्चित्ताविनाशितस्यानुभाष्यत्वात्
कृतप्रायश्चित्तस्य च नष्टत्वात् अन्यापावादिति चेत्—श्रुतविषयकारिकाकरणे तत्रभ्रमस्यावकाशात् ।
एकत्रार्थे विचारिते अन्यत् यथाहं उन्व्यायतिदेशसंभवात् । प्रागादिकपापानामश्लिष्टानामेवोपायन-
समवेन पापकृत्यामित्यस्य निर्विषयत्वाभावात् । अस्ति विनष्टादश्लिष्टस्य विशेषः । विनष्टं नान्यत् सक-
मणार्हम् । अश्लेषकरणं नाम शक्यत्पत्तिपतिम्भकरणमिति प्राशुत्तरत्वात् अनुत्पत्तिरित्यनुक्ते

विषयः ? तत्राह—

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः । ४ । १ । १७ ॥

अतः—अग्निहोत्रादिसाधुकृत्यायाः विद्योत्पत्त्यर्थायाः अत्राऽपि विद्याधिगमात्पूर्वोत्तर-
योर्लक्षणेण पुण्यकर्मणोः प्रबलकर्मप्रतिबद्धफला साधुकृत्याऽनन्ता संभवत्येव ; तद्विषय-
मिदमेकेषां शास्त्रिणां वचनम्, “तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति ; सुहृदः साधुकृत्याम्” इति ।
विद्यया अवलेषविनाशश्चतुश्च तद्विषया ॥ १७ ॥

अनुष्ठितस्यापि कर्मणः फलप्रतिबन्धसंभवं पूर्वोक्तं सारयति—

यदेव विद्ययेति हि । ४ । १ । १८ ॥

(छा. १-१-१०) “यदेव विद्यया करोति...तदेव वीर्यवत्तरम्” इति उद्गीथ-
विद्यायाः क्रतुफलाप्रतिबन्धफलत्ववचनेन अनुष्ठितस्यापि कर्मणः फलप्रतिबन्धः सूच्यते हि ।

प्रतिबन्धेऽपि कदाचिदन्यत्र तदुत्पत्तिर्भवेदिति ततः सिद्धयतीति । साधुकृत्या तु प्रामादिकी विद्योत्पत्त्य-
नर्हा नास्ति, संकल्पाभावे फलान्तराप्रसक्तेरिति विशेष इति । प्रबलकर्मप्रतिबद्धेति । विद्यार्थमन्यार्थं
वा संकल्प्य कृतं सर्वमनुभूयत एवेति पूर्वपक्षकृतं न युक्तम् ; प्रतिबन्धस्य बहुप्रकारं संभवात् । अतः,
‘पाते तु’ इत्यत्र अग्निहोत्रादिकतिपयनित्यकर्मैव विवक्षितमिति न मन्तव्यमिति भावः । सूत्रे उभयो-
रिति शब्दप्रयोगात् विद्योत्पत्तेः पूर्वं पाश्चात्यञ्च गृहीतम् । तत्र प्रारब्धमात्रग्रहणमित्यत्र नियामकाभावात्
संचितमपि गृह्यते । सर्वत्र प्रबलकर्मप्रतिबद्धफलकत्वस्याविशिष्टत्वात् । प्रारब्धमुक्तं यथा प्रबलतरप्रार-
ब्धवशात् प्रतिबद्धम्, तथा संचितमपि, फलदानप्रवृत्ततया ततः प्रबलं यत् प्रारब्धम् तेन प्रतिबद्धमिति ।
तत्र विद्वद्विषये प्रियाभियभूतेषु विद्वत्कर्मसंक्रम उच्यमानः विद्यावलात् यस्ययस्य फलं विदुषाऽननुमान्य-
मासीत् तत्कर्मविषय एव समुचितः, न तु प्रायश्चित्तादिनष्टविषयोऽपि । अतः उपायनश्रुतिः अवलेष-
विनाशश्चतुश्च तद्विषया प्रबलकर्मप्रतिबद्धफलकर्मजातरूपैकविषया । एवञ्च सुहृदः साधुकृत्यामित्यत्याने-
कविषयलक्षः । विनाशश्चतुः सर्वपूर्वकर्मविषया, अक्षेपश्रुतिः विद्याननुकूलोत्तरविषया ; धूननश्रुतिः,
विद्यानुकूलदत्तफलोत्तरकर्मविषया विनाशावलेषश्रुतिविषयाऽपि वा । धूनं विनष्टाद्विद्वत्सर्वविषयकमित्येतत्
अत्र भाष्ये न स्पष्टम् । अनन्तराधिकरणान्ते पादार्थनिगमनभाष्येऽपीदं न स्पष्टम् । उपायनश्रुतिस्तु
तच्छ्रुतित्वविषयसर्वविषयेति । तदिदं सर्वम्, उभयोरिति सामान्यतो निर्देशात् सूत्रकारेण सूच्यत
इत्यभिसेधायान्न विद्ययाऽश्लेषेति । चकारेण उपायनश्रुतिसमुच्चयः । तच्छब्दः प्रबलकर्मप्रतिबद्धफलक-
कर्मार्थकः । साधुकृत्याविषये उक्तमिदं पापकृत्त्वाविषयेऽपि न्यायतौल्यसिद्धम् । सूत्रार्थस्तु—अग्निहोत्रा-
दिनित्यकर्मव्यतिरिक्त्वा पूर्वोत्तररूपोन्वयपुण्यान्तर्गता एकेषां शाट्वायनिनां साधुकृत्यापदाभिगता यस्मादस्ति,
ततो न निर्विषयत्वम् ; नाप्यग्निहोत्रादेः सर्वथा वा विद्योद्देशेन वाऽननुष्ठानप्रसक्तिरिति ॥ १७ ॥

पूर्वपक्षी कृतं सुकृतं सर्वमवश्यमनुभूयमानमेव भवति, विदुषा प्रतिबन्धसंभवापरिहरणपूर्वमेव
क्रियमाणत्वादिति मन्यते । न तथा कारस्त्वेन सुवचमित्याशयेनाह यदेवेति । इतिशब्दः प्रकारवचनः ।

अतो विदुषोऽनुष्ठित प्रतिबद्धफलविषयम्, 'सुहृद साधुकृत्याम्' इति शाट्टयायनिकम् ॥१८॥
इति अग्निहोत्राधिकरणम् ॥ १० ॥

१३३ इतरक्षणाधिकरणम् ॥ ४१११)

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सपद्यते । ४ । १ । १९ ॥

ययोः पुण्यपापयोरश्लेषविनाशानुक्तौ, ताम्यामितरे आरब्धकार्ये पुण्यपापे किं विद्या-
योनिशरीरावसाने, उत तच्छरीरावसाने शरीरान्तरावसाने वेत्वनियम इति सशये—
(छा ६ १ २ २) "तस्य तावदेव चिर यावन्न विमोक्षये; अथ सपत्स्ये" इति तच्छरीरविमोक्षाव-
सानत्वश्रवणात् तदवसाने इति प्राप्ते उच्यते—भोगेन तु इति । तुशब्दः पक्षव्यापृत्त्यर्थः । इतरे
आरब्धकार्ये पुण्यपापे स्वारब्धफलभोगेन क्षपयित्वा [अथ १] तत्फलभोगसमाप्त्यनन्तर ब्रह्म गन्वते,
तै च पुण्यपापे एकशरीर(रोप)भोग्यफले चेत्, तच्छरीरावसाने सपद्यते; अनेकशरीरभोग्यफले
चेत्, तदवसाने संपद्यते; भोगेनैव क्षपयितव्यत्वादारब्धफलयो कर्मणोः । "तस्य ताव-
देव चिरं यावन्न विमोक्षये" इति च भोगेन तयो कर्मणो विमोक्ष उच्यते, देहावधि
नियमाश्रवणात् ।

एवमन्यान्वदपि गमक द्रष्टव्यमिति ॥ १८ ॥

पूर्वाधिकरणे विद्योत्पत्तिसमन्तर सर्वकर्मक्षय इत्याशय, तस्य तावदेव चिरमित्यादिवचनत्
प्रारब्धातिरिक्तमात्रस्य इत्युक्त्वा, अनन्तराधिकरणे प्रारब्धेऽपि क्रियन्मान्य क्रियतेति सुकृतोदाहरणेना
वधारितम् । अत्रात्र तत्प्रारब्धवचनत् जन्मान्तरानुष्ठितरपि संभाव्यते उन विद्यायोनिशरीरावसानमेवावधि
रिति विचारिते । प्रारब्धकर्मण एकशरीरहेतुत्वमेवेति न शरीरान्तरमसक्ति । अत एव, 'अस्माच्छरी-
रात् समुत्थाम परंशोतिलूपसपाप' इति विद्यायोनिशरीरमेव संनिकृष्टमस्मान्त्युक्तम् । एतदनुरोधेन,
'यावन्न विमोक्षये' इति सामान्यवचनमेतच्छरीरावधिपरमेव । अत एव प्रारब्धस्याधिकजन्मपदत्वेऽपि
अनारब्धकर्मविनाऽऽरब्धकार्ये त्देशोऽपि नश्यत् ॥ नन्वाधिकारिकाया विदुषा जन्मान्तरसद्भाव
यावदधिकारमिति मूले उक्तं स्मृतिप्रामाण्यादिति ॥ सत्यम् । अधिकाराद्यगूढीत शरीर तेषा प्रधानम् । मध्ये
मध्ये पराकाशवेशवत् काथान्तरमद्भेऽपि पुनर्धिसिद्धाभिभावे तेषामवस्थानात् तदस्य नावसानमवधिस्तेषाम् ।
अन्येषा तु विदुषामस्मादशा नान्यजन्मतस्तादृशत्वावकाश इति विद्यायोनिशरीरावसानमेवावधिरिति ।
अस्माद् भोगेन त्वितरे इति । अनारब्धकार्ययोर्न कश्चिदप्यश्रो विद्यापनोद्य इति । सूत्रे हेत्वनिर्देश
तदवधेरिति प्रागुक्त एवेत्याशयेन । मूले अथशब्द अथसपत्स्ये इति श्रुतेरयमर्थ इति ज्ञापनाय । तत्र
अथ=भोगेन प्रारब्धे क्षपयित्वेत्यर्थवर्जने पौनरुक्त्यात् भोगसमाप्त्यनन्तरमित्यर्थो भाषित्यते । वसु-
धर्मादे भीष्म विदुराजिजन्मवत् भरतादेर्युगद्विजन्मावसाने मोक्ष इति प्रमाणसिद्धम् । अस्माच्छरीरात्
त्यज्जन्मपदम् अनुसूयमानहेतुनाप्रदर्शकम् न त्त्रेभ्यस्तिपरम् । 'जनित्यमयुख लोकनिमम्, इम मान-
वमावर्तम्, मृतवासमिमं त्वनेत् इत्यादि द्रष्टव्यमिति । शरीरावसाने शरीरमवसाने यथोक्ते इत्येव—

तदेवं ब्रह्मविद्यायाः प्रागनुष्ठितमभुक्तफलमनारब्धफलं पुण्यपापरूपं कर्म अनादिकाल-
संचितमनन्तं विद्यामाहात्म्यात् विनश्यति ; विद्यारम्भोत्तरकालमनुष्ठितं च न श्लिष्यति ;
तत्र पुण्यरूपं सर्वं विदुषः सुहृदो गृह्णन्ति, पापं च द्विषन्त इति निरवद्यम् ॥

इति इतरक्षणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसामाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

विग्रहः। श्रुतौ विमोक्षये इत्युक्तस्य मोक्षस्यापादानं न प्रकृतदेहः ; अपितु पुण्यपापरूपप्रारब्धकर्मणी इत्याह
तयोः कर्मणोर्विमोक्ष इति । अनारब्धकार्याधिकरणे शरीरपातविलम्बेति कथनं प्रारब्धकार्यान्तिमशरीर-
पाताभिप्रायम् । देहावधीति विद्यायोनिदेहावधीत्यर्थः । अनुष्ठितञ्चेति । पुण्यपापरूपमित्यनुवर्तते ।
न सर्वमत्र ग्राह्यम् ; किंतु यथार्हम् ।

पादार्थं सगृह्णाति तदेवमिति । सर्वम्—विनष्टमश्लिष्टञ्च सर्वम् । विद्याबलात् विदुष्यदत्तफलं
सर्वमिति यावत् । गृह्णन्तीति । ननु सुहृदो न तत् सुहृत्वं जानन्ति ; कथं गृह्णीयुः । कुतस्तथाश्च
पापमनिष्ट द्विषन्तः । अशक्यञ्चामूर्तानामेकस्मादन्यत्र नयनमिति चेत्—सत्यम् । ' बिधूय पापम् ',
' सुकृतदुष्कृते धृजुते ' इत्युक्तं ध्यानं परं किं मुमुक्षुः करोति । न हीधरकर्तृकत्वेन ध्यानमिह श्रुत्योच्यते ।
तस्मादौपचारिकः प्रयोगः सर्वत्र समभाव्यते । उपायनवचनमौपचारिकमिति प्रागेवोक्तम् । तदिह विदुषि
तत्सुहृद्द्विषद्भिः प्रीतिद्वेषकरणं विद्वद्गतसुकृतदुष्कृतराशिकलतुल्यफलनाशये भवतीति ज्ञापनाय,
प्रीतिद्वेषकर्तृषु पुण्यपापग्रहणकर्तृत्वरोपणमिति बोद्धव्यम् ॥ श्रीः ॥

इति श्रीमद्वेदान्तरामानुज-वतीन्द्र-महादेशिकचरणारविन्दचञ्चरीकस्य श्रीमद्रङ्गरामानुजमुनीन्द्र-
महादेशिकपदपद्मसेवासमन्वितसर्ववेदान्तार्थस्य वात्स्यश्रीशैल-सच्चक्रवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य
अभिनवदेशिकस्य कृतिसु श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदर्पणे चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

शुभमस्तु ॥

श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नम ॥

श्रीमगवद्रामानुजविरचिते

श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये

चतुर्थाध्याये द्वितीय पाद (छा ६ ८ ६)

१३५ वागधिकरणम् ४२१ ॥

वाचानसि दर्शनाच्छब्दाच्च । ४ । २ । १ ॥

इदानीं विदुषो गतिप्रकारं चिन्तयितुमारभते । प्रथमं वाचत् उत्क्रान्तिश्चिन्त्यते । तत्रेदमाग्नायते, (छा ६ ८ ६) “अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेज परस्मां देवतायाम्” इति । अत्र “वाचानसि संपद्यते” इति वाचो मनसि संपचिञ्चति. किं वाञ्छतिमात्रविषया, उत वाञ्छियेति विशये—बुचि-मात्रविषयेति युक्तम् । कुत ? मनसो वाक्प्रकृतित्वाभावात् तत्र वाक्स्वरूपसपत्न्यसभवात् । वागादिब्रह्मिनीनां मनोऽधीनत्वेन बुचिसपचिञ्चति कथंचिदुपपद्यत इत्येव प्राप्ते—अभिधीयते

॥ श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नम ॥

भाष्यार्थदर्पणे चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः

पूर्वपादान्तिमाधिकरणे, अथ संपद्यते इत्यन्वयशब्देन द्वितीयवृत्तीमपादवोर्गं संगृहीत । तत्र ऋकृकमे उल्कान्तिपूर्वकप्रस्थानं प्रकृतपादार्थं । गतिरन्तरपादार्थं । प्रस्थानं गत्युपक्रमं, स च नाडीप्रवेश इति आसुत्युपक्रमदित्येतद्व्याख्याने वक्ष्यति । कृतसंनाहस्य पुंसो गृह् विदुष्य मार्गमासिपर्यन्तं प्रस्थानम्, तथेह नाड्या शरीरान्निष्कम्य रस्मिसंनधपर्यन्तोऽपि गत्युपक्रम इति कृत्वा नाड्या गतिरप्यत्र पादे विचार्यते । यादृशस्य तदर्थे उल्कान्तिर्भवति, तादृशल्लं=सेन्द्रियमन प्राणसंपन्नत्व प्रथममुपपाद्यते । तदत्र, वाङ्मनसि संपद्यते, मन प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेज परस्मां देवतायामिति वाक्यानि क्रमेण विचारयितु-माधिकरणानि । तत्रेन्द्रियसंश्लिष्टत्वं मनसि सिद्धान्त्यभिमतं प्रकृतवाक्यात् सिद्धव्रतीत्याह पूर्वपक्षी । सश्लेष्येदिह संपचिपदार्थं, तत्र न किञ्चित् प्रमाणम् । अविशेषात् वाचि मन संपद्यत इत्यपि प्रयोगः स्यात् । अथ, ‘मनो वाचि संपद्यत’ इति व्यवहारे मनो वाचं व्यापारमित्युक्तके इत्यर्थं प्रतीयते इत्युच्येत—तर्हि वाङ्मनसि संपद्यते इत्युक्तौ तत्पतीपोऽर्धो ब्राह्म मनसो निर्वापारत्वात् वाञ्छतिर्न भवतीति तदर्थ इति । तत्र मनसीति सप्तमीशकणात् द्वितीयाविरहादपि संपत्तिर्न सश्लेष, किन्तु लय । वाचो मनसि लयायोगात् वाग्वृत्तेर्लम उच्यताम् । ननु तद्व्रतवृत्तीनां लयस्तत्रैव भवतीति कथं मनसि वाञ्छितिलय इति चेत्—कथञ्चिदुपपद्यते । वाञ्छित्युपपायकम्यापारस्य मनोगततया तस्य तत्र लयस्यैव विवक्षितत्वात् । न च प्रथमश्रुते वाक्यशब्दे लक्षणा स्यादिति वाच्यम्—प्रमेये वक्तव्ये निश्चिते, प्रथमपदे लक्ष्यं विनाऽन्यत्र लक्ष्यमाऽन्यस्वार्थस्य वर्णनसंभवात्, वागिन्द्रिये मनोव्यापारविरहमयुक्तवृत्तिरहितं भवतीति उत्तरपद एव लक्षणास्तीकारादिति । हि दान्तस्तु—संपद्यत इत्यस्य संश्लेषरूपार्थेऽपि प्रसिद्धे, तद्ग्रहणे च कस्यापि पदस्य

वाङ्मनसि इति । वाक्स्वरूपमेव मनसि संपद्यते । कुतः ? दर्शनात् । दृश्यते हि वागिन्द्रिये
उपरतेऽपि मनःप्रवृत्तिः । वृत्तिमात्रसंपत्त्यापि तदुपपद्यत इति चेत्—तत्राह शब्दाच्चेति ।
'वाङ्मनसि संपद्यते' इति वाक्स्वरूपसंपत्तावेव हि शब्दः ; न वृत्तिमात्रसंपत्तौ । न हि
तदानीं वृत्त्युपरमे वागिन्द्रियं प्रमाणान्तरेणोपलभ्यते ; येन वृत्तिमात्रमेव संपद्यत इत्युच्येत ।

लक्षणाविरहात् संश्लेष एव वाक्यार्थः । संश्लेषयोर्मध्ये मनसः प्राधान्यज्ञापनाय तत्र सप्तमी । वाक्
स्वस्थानं विहाय, यत्र मनोऽस्ति तत्र मनसा संश्लेषमिति विवक्षितम् । न च वाङ्मनसिसंपद्यते इति
श्रौतपदत्रये द्वयानुपठनमात्रेण सूत्रे, अयमर्थोऽभिमत इति कथं ज्ञायत इति शंयम्—अत्र वाक्ये
कस्मिन्नपि पदे नामरूपार्थग्रहणमिति तेन ज्ञापनात्, सूत्रे सप्तम्या मनसः किञ्चिद्रूपमाधारत्वमस्तीति
ज्ञापनाच्चेष्टसिद्धेः । संपद्यत इत्यस्येह कोऽर्थ इति चिन्तने तु तदर्थविचारान्तर्भाधीति न सूत्रे तस्य
विशिष्योक्तिः ; पक्षद्वयेऽपि तदर्थस्य (द्विविधस्य) मुख्यत्वाच्च ।

ननु प्रायणकाले वाचो मनसाधारकत्व वा मनस्संश्लेषो वा कुत्र दृश्यते । अतो दर्शनादिति
कथमित्यत्र तदर्थमाह दृश्यते हीति । मनोव्यापाराधीनत्वं वागादिव्यापारे जीवनकाले सर्वानुभवसिद्धम् ;
तथा वाग्ब्यापारं विना मनोव्यापारोऽपि जीवनकाले, मूकस्य विहितमुखस्य च व्यवहारार्थप्रयासे, प्रत्या-
हृतेन्द्रियस्य चिन्ताध्यानादौ च दृष्टः ॥ अस्त्वेतत् ; 'अस्य सोम्य ! पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते'
इति प्रायणं हि प्रस्तुतम् । तदा तस्य वाग्ब्यापाराभावेऽपि मनोव्यापारोऽस्तीति कथं परैर्ज्ञायत इति
चेत्—निरीक्षणमुखविकासदितोऽनुमेयम् । व्याध्यादिवशात् सुमूर्षोः स्वानुभवगतो मनोव्यापारः यदृच्छ्या
मरणान्निवृत्तौ स्वयं कथ्यत इति तस्य दर्शनमेव भवतीति च ध्येयम् । वाक्पदस्य सर्वेन्द्रियोपलक्षकत्वात्,
दृश्यते हि सर्वेन्द्रियोपरमेऽपि मनःप्रवृत्तिरिति कथं घटते इति शकाऽप्येव शमिता । ध्यानाद्यवसरस्य
दर्शितत्वात् ; व्याध्यादिसमये स्वानुभवगतस्य वर्णनसंभवाच्च । नन्वस्तु वाचो निर्व्यापारत्वेऽपि मनसः
सव्यापारत्वम् । तस्य वाचो मनस्संश्लेषसाधकत्वं कथमिति चेत्—प्रवृत्तत्वकार्ये दारुणि तदधीनस्याग्ने-
र्निवृत्तत्वकार्यस्यान्तर्भावदर्शनात् वागपि मनोधीनव्यापारा स्वयं निर्व्यापारतायां सव्यापारे मनस्यन्तर्भवितु-
मर्हतीति । ननु कचिद्दर्शनमात्रेण न तस्य संश्लेषसाधकत्वम्, अप्रयोजकत्वस्यानैकान्तिकत्वस्य च
संभवादिति चेत्—इदमेवोपरि शब्दाच्चेत्येतदवतरणभाष्ये उक्तमिति । अथवा प्रायणकाले वाचो मन-
सश्च निर्व्यापारत्वे तुल्ये वाच एव मनसि प्राधान्यप्रयोजकः संश्लेषः ; न वैपरीत्यामिति कुत इत्यत्र
दर्शनादित्युक्तम् । तत्रतत्र वाचि व्यापारहीनायामपि मनसः सव्यापारत्वात् वैपरीत्याभावात् निर्व्यापार-
त्वेन तौल्यत्वासार्वकालिकत्वात् वाचि मनोधीनत्वदर्शनात् मनसः प्राधान्यमेवेति भावः । किमनया
युक्त्या, शब्द एव स्पष्टोऽस्तीत्याह शब्दाच्चेति । वाङ्मनसीति शब्दादित्यर्थः । एतदनन्तरशब्दः
उत्तरादिति उपरि वक्ष्यते । यदि व्यापाराभाववसरे प्रायणकाले मनसः पृथग्भूयैव स्वस्थाने वाग्-
स्तीति प्रमाणेन केनापि ज्ञायेत, तदा आदित्यो यूप इत्यत्रैव शक्यार्थत्यागेन वाग्बृत्तिलयमालं वक्तव्यं
स्यात् । न चैतदित्याह न हीति । तदानीं प्रायणकाले । ननु संपत्त्यसंभवात् वाक्शब्दे लक्षणे-

श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नम ॥

श्रीभयवद्भ्रामानुजविरचिते

श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये

चतुर्थाध्याये द्वितीय पाद (छा ६ ८ ६)

१३५ वागधिकरणम् ४ २ १ ॥

वाच्यनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । ४ । २ । १ ॥

इदानीं विदुषो गतिप्रकारं चिन्तयितुमारभते । प्रथमं वाच्यं उक्तान्तिभिन्यते । तत्रेदमाम्नायते, (छा ६ ८ ६) "अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सपद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि; तेजः परसा देवतायाम्" इति । अत्र "वाच्यनसि सपद्यते" इति वाचो मनसि सपत्तिभ्रुति किं वाग्बुद्धिमात्रविषया, उत वाग्बुद्धयेति विशये—बुद्धिमात्रविषयेति युक्तम् । कुतः ? मनसो वाक्प्रकृतित्वाभावात् तत्र वाक्स्वरूपसपत्त्यसंभवात् । वागादिबुद्धीनां मनोऽधीनत्वेन बुद्धिसपत्तिभ्रुति कथंचिदुपपद्यत इत्येव प्राप्ते—अभिधीयते

॥ श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नम ॥

भाष्यार्थदर्पणे चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः

पूर्वपादान्तिमाधिकरणे, अथ संपद्यते इत्यत्रायच्छब्देन द्वितीयतृतीयपादयोग्यं संगृहीत । तत्र फलक्रमे उक्तान्तिपूर्वकप्रस्थाने मकृतवादायार्थं । गतिरन्तरपादायार्थं । प्रस्थानं गत्युपक्रम, स च नास्तीप्रवेश इति आसुत्युपक्रमदित्येत्दद्याख्याने बध्यति । कृतसंज्ञाहस्य पुसो गूढं विस्मय्य मार्गप्रातिपर्यन्तं प्रस्थानम्, तथेदं नख्या शरीरान्तिष्कन्य रस्मिसंशयपर्यन्तोऽपि गत्युपक्रम इति कृत्वा नाख्य गतिरप्यत्र पादे विचार्यते । यादस्य तदर्थं उक्तान्तिर्भवति, तादृशत्वं—सेन्द्रियमन.प्राणसंपत्तत्वं प्रथममुपपाद्यते । तदत्र, वाङ्मनसि सपद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परसा देवतायामिति वाक्यानि क्रमेण विचारयितुमधिकरणानि । तत्रैन्द्रियसंदिग्धत्वं मनसि सिद्धान्त्यमित मकृतवाक्यात् सिद्धशरीरत्याह पूर्वपक्षी । सत्त्वे षष्ठेदिह संपद्यते, तत्र न किञ्चित् प्रमाणम् । अविशेषात् वाचि मन. संपद्यत इत्यपि प्रयोगः स्यात् । अथ, 'मनो वाचि संपद्यत' इति व्यवहारे मनो वाचं व्यापारयितुमुक्तं इत्यर्थं प्रतीयते इत्युच्येत— तर्हि वाङ्मनसि संपद्यते इत्युक्तौ तत्प्रतीपोऽर्थो ग्राह्य-मनसो निर्वापारत्वात् वाग्बुद्धिर्न भवतीति तदर्थं इति । तत्र मनसीति सप्रतीकत्वात् द्वितीयाविरहादपि संपत्तिर्न सत्त्वे, किन्तु लभ । वाचो मनसि क्वायोगात् वाग्बुद्धयेत्युच्यते । ननु तद्वत्तद्वृत्तीनां लभ्यत्वात् भवतीति कथं मनसि वाग्बुद्धियुक्त्य इति चेत्—कथंचिदुपपद्यते । वाग्बुद्ध्युपपायकत्वात्परस्य मनोगतत्वात् तस्य तत्र लभ्यत्वेन विवक्षितत्वात् । न च प्रथमश्रुते बाधच्छब्दे लक्षणा स्यादिति वाच्यम्—प्रमेये वक्तव्ये निश्चिते, प्रथमपदे लक्षणा विनाऽन्यत्र लक्षणयाऽन्यस्वार्थस्य वर्णनसंभवात्, वागिन्द्रिय मनोव्यापारविरहमुक्तवृत्तिरहितं भवतीति उतरपद एव लक्षणयास्वीकारादिति । सिद्धान्तस्तु—संपद्यत इत्यस्य संश्लेषरूपार्थेऽपि प्रसिद्धे. तद्वत्प्रहणे च कस्यापि पदस्य

वाङ्मनसि इति । वाक्स्वरूपमेव मनसि संपद्यते । कुतः ? दर्शनात् । दृश्यते हि वाग्निन्द्रिये उपरतेऽपि मनःप्रवृत्तिः । वृत्तिमात्रसंपत्त्यापि तदुपपद्यत इति चेत्—तत्राह शब्दाच्चेति । 'वाङ्मनसि संपद्यते' इति वाक्स्वरूपसंपत्तावेव हि शब्दः ; न वृत्तिमात्रसंपत्तौ । न हि तदानीं वृत्त्युपरमे वाग्निन्द्रियं प्रमाणान्तरेणोपलभ्यते ; येन वृत्तिमात्रमेव संपद्यत इत्युच्येत ।

लक्षणाविरहात् संश्लेष एव वाक्यार्थः । संश्लेषयोर्मध्ये मनसः प्राधान्यज्ञापनाय तत्र सप्तमी । वाक् स्वस्थानं विहाय, यत्र मनोऽस्ति तत्र मनसा संश्लेषमिति विवक्षितम् । न च वाङ्मनसिसंपद्यते इति श्रौतपदत्रये द्वयानुपठनमात्रेण सूत्रे, अयमर्थोऽभिमत इति कथं ज्ञायत इति शंभयम्—अत्र वाक्ये कस्मिन्नपि पदे नामुल्यार्थग्रहणमिति तेन ज्ञापनात्, सूत्रे सप्तम्या मनसः किञ्चिद्रूपमाधारस्वमस्तीति ज्ञापनाच्चेष्टसिद्धेः । संपद्यत इत्यस्येह कोऽर्थ इति चिन्तनं तु तदर्थविचारान्तर्भावीति न सूत्रे तस्य विशिष्योक्तिः ; पक्षद्वयेऽपि तदर्थस्य (द्विविधस्य) मुख्यत्वाच्च ।

ननु प्रायणकाले वाचो मनोभाषारकत्व वा मनसंसंश्लेषो वा कुत्र दृश्यते । अतो दर्शनादिति कथमित्यत्र तदर्थमाह दृश्यते हीति । मनोव्यापाराधीनत्वं वागादिव्यापारे जीवनकाले सर्वानुभवसिद्धम् ; तथा वाग्यापारं विना मनोव्यापारोऽपि जीवनकाले, मूर्खस्य पिहितमुखस्य च व्यवहारार्थप्रयासे, प्रत्याहृतेन्द्रियस्य चिन्ताध्यानादौ च दृष्टः ॥ अस्त्वेतत् ; 'अस्य सोम्य ! पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते ? इति प्रायणं हि प्रस्तुतम् । तदा तस्य वाग्यापाराभावेऽपि मनोव्यापारोऽस्तीति कथं परैर्ज्ञायत इति चेत्—निरीक्षणमुखविकासदितोऽनुमेयम् । व्याधादिवशात् मुमुषोः स्वानुभवगतो मनोव्यापारः यदृच्छया मरणान्निवृत्तौ स्वयं कथ्यत इति तस्य दर्शनमेव भवतीति च ध्येयम् । वाक्पदस्य सर्वेन्द्रियोपलक्षकत्वात्, दृश्यते हि सर्वेन्द्रियोपरमेऽपि मनःप्रवृत्तिरिति कथं घटते इति शंकाऽप्येवं शमिता । ध्यानाद्यवसरस्य दर्शितत्वात् ; व्याधादिसमये स्वानुभवगतस्य वर्णनसंभवाच्च । नन्वस्तु वाचो निर्व्यापारत्वेऽपि मनसः सव्यापारत्वम् । तस्य वाचो मनसंसंश्लेषसाधकत्वं कथमिति चेत्—प्रवृत्तलकार्ये दारुणि तदधीनस्याग्नेर्निवृत्तलकार्यस्यान्तर्भावदर्शनात् वागपि मनोधीनव्यापारा स्वयं निर्व्यापारतायां सव्यापारे मनस्यन्तर्भावितुमर्हतीति । ननु कच्चिद्दर्शनमात्रेण न तस्य संश्लेषसाधकत्वम्, अप्रयोजकत्वस्यानैकान्तिकत्वस्य च संभवादिति चेत्—इदमेधोपरि शब्दाच्चेत्येतदवतरणभाष्ये उक्तमिति । अथवा प्रायणकाले वाचो मनसश्च निर्व्यापारत्वे तुल्ये वाच एव मनसि प्राधान्यप्रयोजकः संश्लेषः, न वैपरीत्यमिति कुत इत्यत्र दर्शनादित्युक्तम् । तत्रतत्र वाचि व्यापारहीनायामपि मनसः सव्यापारत्वात् वैपरीत्याभावात् निर्व्यापारत्वेन तौल्यस्यासार्थकालिकत्वात् वाचि मनोधीनत्वदर्शनात् मनसः प्राधान्यमेवेति भावः । किमनया युक्त्या, शब्द एव स्पष्टोऽस्तीत्याह शब्दाच्चेति । वाङ्मनसीति शब्दादित्यर्थः । एतदनन्तरशब्दः उत्तरादिति उपरि वक्ष्यते । यदि व्यापाराभावावसरे प्रायणकाले मनसः प्रथमभूयैव स्वस्थाने वागस्तीति प्रमाणेन केनापि ज्ञायेत, तदा आदित्यो धूप इत्यत्रैव शक्यार्थत्यागेन वाग्वृत्तिलयमात्रं वक्तव्यं स्यात् । न चैतदित्याह न हीति । तदानीं प्रायणकाले । ननु संपत्त्यसंभवात् वाक्छन्दे लक्षणे-

यदुक्त मनसो वाक्प्रकृतित्वाभावात् वाचो मनसि मपचिनोपपद्यत इति— तत्, 'वाचनसि सपद्यते' इति वचनात् मनसा वाक् सयुज्यते, न तु तत्र लीयत इति परिहृतव्यम् ॥१॥

अत एव सर्वाण्यनु । ४ । २ । २ ॥

यतो वाचो मनसा सयोगमात्र सपत्ति ; न तु लय — अत एव वाचमनु सर्वेषामिन्द्रियाणां मनसि सपत्तिधृतिरुपपद्यते, (प्रश्न—) “तस्मादुपशान्तवतेना पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सपद्यमानै ” इति ॥ २ ॥ इति वागधिकरणम् ॥ १ ॥

लुकमित्यत्राह यदुक्तमिति । सपत्तिलय इत्यर्थे सपत्त्यसम्भवेऽपि सपत्ति सश्लेष इत्यथऽनुपपत्तिरिति भावः ॥ १ ॥

ननु अतएवेति सूत्र किमयम् । वाग्निपये उक्तव्य तुल्यन्यायत एवा यत् सिद्धेरिति चेत्— न । वृत्तिलयार्थकत्वे वाक्प्रकृतस्य सर्वोपलक्षकत्वं युक्तम्, मनसो निव्यापारत्व सर्वेन्द्रियवृत्तिराहित्यस्य प्रामाणिकत्वात् । सश्लेषस्तु यथाशब्द वाङ्मालस्यैव स्यात् । न च, “पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानै ” इति शब्दान्तरात् सर्वेन्द्रियसश्लेष इति वाच्यम् अणुनि मनसि सर्वेन्द्रियसश्लेषासम्भवेन तत्र वृत्तिलयस्यैव विवक्षणीयत्वादिति पूर्वपक्ष्याशयस्वप्ननार्थत्वात् । सूत्रे एवकार — न वृत्तिपक्ष श्रुत्यनुपपत्तिदर्शक, किन्तु शक्याशरक्षणार्थे परिगृहीतात् इन्द्रियसंश्लेषपक्षत एवोपपन्नत्वात् अनुपपन्नत्वाभावात् न लक्ष्यार्थ निर्वाहलक्ष्यपक्षस्वीकार इत्यर्थदर्शक । यद्यपि यतएव दर्शनाच्छब्दाच्च वाच सश्लेष एव, ततो दर्शन्याच्छब्दाच्चैवान्येषामपि संश्लेष एव । शब्दश्च हिन्द्रियैर्मनसिसपद्यमानैरित्ययम्— इत्यर्थोऽपि सुवच — अथापि सश्लेषपक्षे हिन्द्रियैरिति श्रुत्यनुपपत्तिशंकापरिहारार्थत्वं सूत्रस्य गमयितुमन्यथा भाषितम् । असम्मते मनस परमाणुत्वाभावात् न संश्लेषासम्भव इति भावः । श्रुत्यर्थस्तु— तस्मात् उदानस्य नेतृत्वात् मरणे शान्तीप्य मन संश्लिष्टैरिन्द्रियै सह पुनर्भवं पुनर्जन्म प्रति, यच्चिचस्तेनैव प्राणमायाति— यत्कलकाम, तेन फलेन हेतुना जीव एष प्राणवायुमाप्नोतीति उपर्यन्वयेन ग्राह्य । सूत्रे अनुशब्द वाक्प्रकृतेन शक्याशर्योपस्थित्यनन्तरं सर्वेन्द्रियलक्षणादर्शक । संश्लेषपक्षादेव स्वीकृतात् सर्वाण्यपीन्द्रियाणि वाक्प्रकृतलक्षितानि मनसि सपत्तिलयमिति सूत्रार्थः ॥

ननु करणवृत्तिलयो वा मनसि, तत्संश्लेषो वा वाक्याय इति किमनेन विचारेण । अस्य वाक्य राशे पूर्वपक्षयुक्तार्थस्वीकारेऽपि, 'तमुक्तामन्त प्राणोऽनुकामति, प्राणमनुकामन्तं सर्वं प्राणा अनुकामन्ति' इति वाक्यत एव उदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणोक्तरीत्या सर्वविशिष्टरहणसिद्धेरिति चेत्— श्रुत्यन्तरप्रतिपादितार्थवैशेष्यवहार्थस्य तच्छ्रुतिनिरपेक्षमित एवावगन्तुं शक्यत्वेऽत्र तद्वस्तुत्पादनस्यैव युक्तत्वात्, यागादेमनसि सपत्तिलयवचनादेव पूर्वपक्षयमितस्य निर्व्यापारत्वस्यापि सिद्ध्या तस्य विशिष्यावत्कर्मत्वाच्च । अतः तमुक्तामन्तमिति वाक्प्रकृतात्समानार्थे समानप्रयोजनश्चेद वाक्यजातम् । गतिचिन्तनवत् अस्यापि गोम्यतया चिन्तकत्वात् मनसि सर्वेन्द्रियसश्लेषस्य ततोऽसिद्धेश्च । पूर्वपादात्ते संपद्यत इति प्रयोगात् संपद्यतेपदवर्तितानि प्रकृतान्येषाणि वाक्प्रकृत्युपस्थितानीति अत्र न तादृशी संपत्तिरित्यमित्याक्षेपे तदवधिगन्तव्य इति ॥२॥

१३६. मनोधिकरणम् ४-२-२ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् । ४ । २ । ३ ॥

तत्—सर्वेन्द्रियसंयुक्तं मनः प्राणे संपद्यते—प्राणेन संयुज्यते ; न मनोवृत्तिमात्रम् ।

कुतः ? उत्तरात्—(छा. ६-९-६) “मनः प्राणे” इति वाक्यात् ।

अधिकाशङ्का तु—(छा. ६-६-५) “अन्नमयं हि सोम्य मनः” इति वचनात् मन-
सोऽन्नप्रकृतित्वमवगम्यते ; अन्नस्य च, (छा. ६-२-४) “ता अन्नमसृजन्त” इति अम्मयत्वं
सिद्धम् । “आपोमयः प्राणः” इति च अप्रकृतित्वं प्राणस्यावगम्यते । अतो मनः प्राणे
संपद्यत इत्यत्र प्राणशब्देन प्राणप्रकृतिभूता अपो निर्दिश्य तासु मनस्संपत्तिप्रतिपादने
परम्परया स्वकारणे लय इति संपत्तिवचनमुपपन्नं भवति-इति ॥

परिहारस्तु “अन्नमयं हि सोम्य मनः”, “आपोमयः प्राणः” इति मनःप्राणयो-

तन्मन इति पदद्वयेऽन्यतरद् व्यर्थमित्यत्र सर्वेन्द्रियसंयुक्तमिति तच्छब्दस्वार्थमाह । तथा च
मनः प्राण इत्यत्र मनश्शब्देन केवलमनो वा वाङ्मात्रसंपत्तिमन्मनो वा न ग्राह्यम्, किं तु श्रुत्यन्तरसिद्धसर्व-
संश्लेषयुक्तमेवेति पूर्वसुलक्षितसिद्धार्थज्ञापनार्थं तच्छब्द इति भावः । नन्वत्र पूर्वोत्तरपक्षौ कीदृशौ ॥ मनो-
वृत्तिलयो वा मनःसंश्लेषो वेति विचार इति चेत्—पूर्वन्यायेनैव तस्य शमयितव्यत्वादधिकरणं व्यर्थम् ।
अधिकाशङ्कयाऽधिकरणारम्भ इति चेत्—तत्र तत्र अधिकाशङ्का पूर्वाधिकरणवदेव पूर्वोत्तरकोटिग्रहणे
भवति । पूर्वाधिकरणे तद्वृत्तिलय इति पूर्वपक्षः, तत्संश्लेष इति सिद्धान्तः ; अतः तु मनोलय इति
पूर्वपक्षः, तत्संश्लेष इति सिद्धान्त इति वैयर्थ्यम् । एव स्थिते, न मनोवृत्तिमात्रमित्यप्रसक्तप्रतिषेधोऽपि
भाष्ये न युज्यत इति ॥ अतोच्यते—पूर्वाधिकरणेऽपि वावृत्तौ वृत्तिपरो वा मुख्याधिपरो वेति न
विचारः ; किंतु वाक्यं लयपरं वा संश्लेषपरं वेत्येव । तत्र स्वाप्यय-अज्ञानाया-उदन्याविवेचनेन पूर्वं लय-
स्योक्तत्वात् तत्प्रकरणात् लयपरत्वशंकायाम्—वागादिलयपरत्वं न भवति ; प्रकृतिविकारभावाभावात् ।
अर्थान्तरमादाय लयवर्णीने च लक्षणेत्युक्तम् । तदिह प्रकृतिविकारभावस्य सुवचत्वात् लयः सुवच इति
तन्न्यायाप्रवृत्त्याशङ्का—पृथिवीविकारगोमयजन्यस्य वृश्चिकस्य पृथिन्यामिव मनःप्रकृतिभूतपृथिवीप्रकृतिभूता-
स्त्वसु मनोलयस्य सुवचत्वादिति । तत्र परिहारः—आहङ्कारिकस्य मनसः पृथिवी न प्रकृतिः । किञ्च अन्वि-
कृतिभूतपृथिवीविकारस्वाभिमतस्य मनसोऽप्यु लयसंभवेऽपि अन्विकारान्तरे प्राणे लयो दुर्वच एवेति प्राण-
शब्दे लक्षणैव स्यादिति ॥ स्यादेतत्—न मनो लीयते इति भाषितव्ये न मनोवृत्तिमात्रमिति भाषितं
क्रथमिति चेत्—उच्यते । अयमाशयः—मनसोऽप्यु लयस्य सुवचत्वेऽपि न स प्रकृतवाक्यार्थः । न हि
प्रायणकाले मनसो लयो भवति ; उक्त्वान्तिवचनविरोधात् । अतो मनोवृत्तिलय एव पर्यवसानं लयरुचिना
समन्तव्यम् । अतः पूर्वन्यायाविशेष इति । टीकायां सारावली च मनोलयपूर्वपक्ष उक्तः ; उपनिषद्भाष्ये
वृत्तिलयपूर्वपक्षः । मनोलय इत्येव पूर्वपक्षे प्रवृत्ते वृत्तिलये पर्यवसानं व्युत्पाद्य सिद्धान्ती लण्डवतीति
वक्तव्यम् । अन्नप्रकृतित्वम् पृथिवीप्रकृतिकत्वम् । अप्रकृतित्वम् अप्रकृतिकत्वम् । प्रकृतिः उपा-

रत्नेनाद्भिर्प्राप्यायनमुच्यते, न तत्प्रकृतित्वम्, आहङ्कारिकत्वान्मनसः, आकाशविकारत्वाच्च प्राणस्य । प्राणशब्देनापा लक्षणा च स्यात् इति ॥ ३ ॥ इति मनोधिकरणम् ॥ २ ॥

१३७ अभ्यक्षाधिकरणम् ४ २-३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिव्य । ४ । २ । ४ ॥

यथा “वाङ्मनसि सपद्यते, मन प्राणे” इति वचनानुरोधेन मनःप्राणयोरेव वाङ्मनसयोः सपत्तिः—तथा (छा ६ ६ ५) “प्राणस्तेजसि” इति वचनात् तेजस्येव प्राणः सपद्यते—इति प्राप्ते उच्यते—सोऽध्यक्षे इति । स प्राणः, अभ्यक्षे करणाधिपे जीवे सपद्यते । कृतः ? तदुपगमादिव्य—प्राणस्य जीवोपगमस्तावच्छ्रूयते, (वृ. ६ ३ ३८) “एवमेनेम-मात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति” इति, तथा जीवेन सह प्राणस्योत्क्रान्तिः श्रूयते, (वृ. ६ ४ २) “तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति” इति । प्रतिष्ठा च जीवेन सह श्रूयते, (पभो ६ ३) “कस्मिन् उत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि” इति । एव जीवेन सयुज्य तेन सह तेजस्सपत्तिरिह, “प्राणस्तेजसि” इत्युच्यते; यथा यष्टुनाया गङ्गाया सयुज्य सागरगमनेऽपि, ‘यष्टुना सागर गच्छति’ इति वचो न विरुध्यते—तद्वत् ॥ ४ ॥ इति अभ्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

१३८ मृताधिकरणम् ४ २ ४ ॥

भूतेषु तच्छ्रूते । ४ । २ । ५ ॥

(अ ६ ८ ६) “प्राणस्तेजसि” इति जीवसयुक्तस्य प्राणस्य तेजसि सपत्तिरुक्ता, सा

दानम् । आकाशविकारत्वादिति, प्राणस्य वायुत्वात् । मनश्शब्दे लक्षणा भवतु मा वा, प्राणशब्दे लक्षणा स्यादेवेत्याह प्राणेषु ॥ ३ ॥

मनःप्राणयोरिति समी । करणाधिपे । ‘स कारणं करणाधिपाधिप’ इति वाक्यं स्मर्यते । प्राण लाभ्यक्षे जीवे सल्लिख्यति । तदुपगमादिव्य । उपगम समीपगमनं संश्लेषार्थसमागम आदिना अनुगममतिष्ठानयोःग्रहणम् । अनुगम उत्क्रान्ति । कस्मिन् उत्क्रान्त इति । इदं जीवस्य स्वात्मनि क्विन्न-रूपम् । एव समीक्ष्य प्राणस्ये उपरि कथनात् कस्मिन् इति प्राणग्रहणम् । मया सह कस्मिन् उत्क्रान्ते सति अहमुत्क्रमणकार्यमाह स्वाम्, मया सह कस्मिन् वसति वास स्थित स्यादिति समीक्षा । तद्वत् प्राणोत्क्रामाद्यन्तरं जीवोत्क्रामादिकमुत्क्रामिति न मन्तव्यम् । एवम्, “सैषा प्राणस्य सर्वांसि” इति प्राण-स्वातिशयं प्रदर्श्य, ‘सह बे-गवस्मिन् वसत, सहोत्क्रमत’ इति जीवप्राणयोः सहस्रिभितिरियमुक्ता । तर्हि प्राणस्तेजसीत्यत्र तेजश्शब्दो जीवलाक्षणिक किमित्यत्र, नेत्याह एष जीवेनेति । परम्परया संश्लेष इह विवक्षित इति भाव । पृथिवीमय इति । लक्षणात्वात् स्थापेक्षया स्वसंश्लेषस्य प्रविष्यादे. परिमा-णाधिकत्वात् प्राणुर्गोचरे मयत् ॥ ४ ॥

संपत्तिः किं तेजोमात्रे, उत संहतेषु सर्वेषु भूतेष्विति विशये—तेजोमात्रश्रवणात् तेजसीति प्राप्ते उच्यते—भूतेषु-इति । भूतेषु संपद्यते । कुतः ? तच्छ्रुतेः—(बृ. ६-४ ५)

“पृथिवीमय आपोमयःतेजोमयः” इति जीवस्य सञ्चरतः सर्वभूतमपत्त्वथ्रुतेः ॥ ५ ॥

ननु तेजःप्रसृतिष्वेकैकस्मिन् क्रमेण संपत्तावपि, पृथिवीमयः इत्यादिका श्रुतिरूपपद्यते ;

अत आह—

नैकस्मिन् दर्शयतो हि । ४ । २ । ६ ॥

नैकस्मिन् ; एकैकस्य कार्याक्षमत्वात् । दर्शयतो ह्यक्षमत्वं श्रुतिस्मृती, (अ. ६-३-२३)

“अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽऽनुग्रविषय नामरूपे व्याकरवाणि, तासां त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमेकैकां करवाणि” इति—नामरूपव्याकरणयोग्यत्वाय त्रिवृत्करणमुपदिश्यते—(वि. पु. १-२-१२-१३)

“नानावीर्याः पृथग्भूताः ततस्ते संहतिं विना । नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमा-
गम्य कृत्स्नदाः । समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः । महदाद्याःविशेषान्ता ह्यण्डमुत्पाद-
यन्ति ते” इति । अतः “प्राणस्तेजसि” इति तेजशब्देन भूतान्तरसंसृष्टमेव तेजोऽभि-
धीयते । अतो भूतेष्वेव संपत्तिः ॥ ६ ॥ इति भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥

१३९. आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ४-२-५ ॥

समाना चाऽऽसृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य । ४ । २ । ७ ॥

इयमुत्क्रान्तिः किं विद्वद्विदुषोः समाना, उताविदुष एवेति चिन्तायाम्—अविदुष

ननु तेजशब्दस्य मुख्यार्थत्वे समवति लक्षणानुपपत्तेः प्राणस्याध्वक्षद्वारा संभवन् तेजःसंश्लेष एव सिद्धान्त्यभिमते वावयार्थः । एवञ्च मुख्यार्थस्याप्यैव तेजोमात्रसंश्लेष एवार्थोऽस्तु । न च—सृष्ट्यर्थं त्रिवृत्करणमस्ति, नृयस्त्वरूपवैशेष्यादेवचैकभूतशब्देन व्यवहार इति प्रागोक्तमिति वाच्यम्—सृष्टेः प्राक् तथाभावेऽपि लयेऽस्मिन् प्रायणे शुद्धतेजोसमात्रग्रहणोपपत्तेः पृथिवीमय इत्यादितोऽपि न समुच्चयसिद्धि-
रिति शक्याऽधिकरणप्रवृत्तिः । तेजस ऊर्ध्ववल्नत्वादुत्क्रमणसौकर्याय तदाधिक्येऽपि अमुक्तविषये अस्त्यैव तेजसः पश्चात् स्थूलदेहरूपेण परिणामात् इदमस्तिवृत्कृते न भवतीति समाधिः । एवं तावद-
पञ्चीकृततेजोग्रहणं वारितम् । वस्तुतोऽत्र पञ्चीकृतभूतसूक्ष्मपञ्चकं वा एक वेति विचारस्त्वन्यः । एकतोऽपि मुक्तस्य गत्युपपत्तेरेतावदन्नोक्तम् । “व्यधिं पञ्चीकृतैस्तैः” इति २७३ सारावलिः ।

क्रमेण संपत्तावपि । कदाचित् कस्मिंश्चित् भूते संपत्तिः, अन्यदाऽन्यस्मिन्नित्येवं सत्यपि । श्रुति-
स्मृती इत्यत्र इति शब्दद्वयान्वयः । नामेति मध्ये विवरणं व्याकरणानन्तरं त्रिवृत्करणमिति भ्रमव्युदासाय ॥

तेजस्संपत्त्यनन्तरम्, तेजः परस्या देवतायामिति परमात्मसंपत्तिः श्रुता । तस्या अपि सर्व-
समानत्वेऽपि, मुक्तस्य परमात्मसंपत्तिरस्ति न वेति तदशे विवादस्यानावकाशात् एतावदुक्तमात्रविषये
विवाद इति तच्छ्रमनायानन्तरमेव समानाचेत्यधिकरणम् । उक्तं सर्वमसृष्टश्रुतिपथम् ; प्रमुक्षोरत्नै-
वाप्यतत्त्वत्रमप्योरुक्तत्वात् उत्क्रान्तिनिषेधाच्चैति पूर्वपक्षः । इयमुत्क्रान्तिरिति तेजसंपत्तिरूपोत्क्रान्ति-

एवेति प्राप्तम् । कुत ? विदुषोऽत्रैवामृतत्ववचनादुत्क्रान्त्यभावात् । विदुषो षड्रैवामृतत्व
 श्रान्यते, (कठ २ ६ १४) 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा वेऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्यो-
 ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समञ्जते' इति ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते—ममाना चाऽऽस्युपपन्नात्—
 इति । विदुषोऽपि आस्युपपन्नादुत्क्रान्ति समाना । आ स्युपपन्नात् आ गत्युपपन्नात्
 नाडीविशेषणोत्क्रम्य गति श्रूयते, (कठ २ ६ १६) "शत चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां
 मूर्धानमभिनिस्सूर्तका । तयोश्चमायन् अमृतत्वमेति विष्वङ्कन्या उत्क्रमणे भवन्ति" इति ।
 एव नाडीविशेषण गतिश्रवणात् विदुषोऽप्युत्क्रान्तिस्वर्चनीया । सा च नाडीप्रवेद्यात्प्राक्
 विशेषाश्रवणात् समाना । तत्प्रवेशदशाया च विशेष श्रूयते, (वृ ६ ४ २) "तेन प्रद्योतेनेप
 आत्मा निष्क्रामति बभ्रुषो वा मूर्ध्नो वा अन्वेभ्यो वा शरीरदेशेभ्य" इति । "शत चैका च
 हृदयस्य" इत्यनया धृत्या ऐकाध्यात् मूर्ध्नो निष्क्रमण विद्विपयम् ; इतरत् अविद्विपयम् ।
 यदुक्तम्—विदुषोऽत्रैवामृतत्व श्रान्यते इति—तत्रोच्यते अमृतत्व चानुपोष्य इति । चक्षु-
 ष्योऽवधारणे । अनुपोष्य—शरीरेन्द्रियादिमन्धमदग्न्धैव, यदश्रुतत्व — उत्तरपूर्वाध-
 योरश्लेषविनाशरूप प्राप्यते, तदुच्यते "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते" इत्यादिकया श्रुत्येत्यथ ।
 "अत्र ब्रह्म समञ्जते" इति च उपासनवेलायां यो ब्रह्मानुभव, तद्विपयमित्यभिप्राय ॥
 तदापीते ससारव्यपदेशात् । ४ । २ । ८ ॥

अवश्यं च तत्—अमृतत्वम् अदग्धदेहसंवन्धस्यैवेति विज्ञेयम् । कुत ? अपीते ससार
 व्यपदेशात् । अपीनि—अप्यय, ब्रह्मप्राप्ति । सा चार्थिरादिना मागण देशविशेषेण गत्वेति
 वक्ष्यते । आ तदवस्थाप्राप्ते ससार देहसंवन्धलक्षणो हि व्यपदिश्यते, "तस्य तावदेव चिरं
 रित्यर्थः । जीवस्य भूतसूक्ष्मसंपत्तिर्हि स्थूलशरीरादुत्क्रान्तिरेव । इयं समानेत्युक्ती उपरिनाशे समानत्व
 मसम्भ्यभावात् आस्युपपन्नादिति कथनम् नाडीप्रवेशव्यवधान्यानुपपत्त्या संपत्तिरियं मुमुक्षुविपयेऽपि
 स्वीकार्येति ज्ञापनार्थम्, पश्चादुच्यमाना परमात्मसंपत्तिरपि अमुमुक्षुवृत्त्या, न तु क्वादिरूपेति सूच-
 नायम् । अदग्न्धैवेति । उप दाहे इति घाते रूपमनुपोष्येति । स्ववन्धस्य कुत्र समानकतुकक्रिया-
 यामित्यन्तर्ह प्राप्यत इति । इदं गिज-तम् । ज्ञानेनेति शेष । 'ज्ञानाणि सर्वकर्माणि भवसंस्कृते'
 'सर्वे पाप्मान मद्भूयते' इति कर्माणि बहव ज्ञाने न शरीरं ब्रह्मि । एवमदाहक सत् ज्ञानं शरीर-
 सत्त्वकाल एव यादृशममृतत्वं प्रापयति, तदेवात् प्राप्स्यत् । तच्च विशिष्टाच्छिष्टपूर्वोत्तरद्वितभरत्वमिति ।
 सूत्रे प्रथमव्यपारो विदुषोऽपि तत्समुच्चये । द्वितीयोऽवधारणे इत्युक्तमेव । अमुक्तव्यम्, अनुपोष्य प्राप्य-
 माणमेव भवति, नान्यत् मत् विदेहदशामाप्यं मुक्तत्वरूपम् ॥ ७ ॥

'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इति मन्त्रात् पश्चादेव, 'अणु पया' इत्यारभ्य, 'तेन धीरा अपि-
 यन्ति ब्रह्मविद सर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ता' इति परमपदरूपसर्गलोकाप्यस्य उक्त । ऊपत्यनिज्ञापनाय
 अपीतिपदम् । एवञ्च वक्ष्यते इति मा यस्य शरीरके वक्ष्यत इतिवत्, यदा सर्वे इति प्रागुपासमन्त्र-

यावन्न विमोक्षयेऽथ संपत्स्ये” इति, (छा. ८-१३-२१) “अथ इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य । धृत्वा शरीरमकुतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि” इति च ॥८॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः । ४ । २ । ९ ॥

इतश्च विदुषोऽपि बन्धो नात्र दग्धः ; यतः सूक्ष्मं शरीरमनुवर्तते । कुत इदमवगम्यते ? प्रमाणतस्तथोपलब्धेः । उपलभ्यते हि देवयानेन पथा गच्छतो विदुषः, (कौ. १-२) ‘तं प्रतिब्रूयात् ... सत्यं ब्रूयात्’ इति चन्द्रमसा संचादवचनेन शरीरसद्भावः । अतः सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते । अतश्च बन्धो न दग्धः ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः । ४ । २ । १० ॥

अतः, “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समव्रुते” इति वचनं न बन्धोपमर्देनामृतत्वं वदति ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा : ४ । २ । ११ ॥

संदर्भे वक्ष्यत इत्यप्यर्थः । तस्येति ज्ञानिनं परामृश्य चिरं यावन्नविमोक्षय इति वाक्येन, ज्ञानसमन्तरमेव न विमोक्षः, किंतु विलम्बेनेति कथनात् विमुक्तेः प्राक् ज्ञानकाले संसारित्वमेवोक्तं भवति । विमोक्षानन्तरं संपत्त्यर्थं विलम्बो नास्तीत्युक्त्या च तावत् संसारित्वलामः । सूत्रार्थस्तु—आ अपीतेः ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तं संसारित्वव्यपदेशात् तत् उक्तस्वरूपमेवामृतत्वम्, न तु मुक्तस्वरूपमिति ॥ ८ ॥

नन्वत्र, ‘अथायमशरीरोऽमृतः’ इत्यशरीरत्वेऽमृतत्ववचनात् अथ मर्त्योऽमृतो भवतीत्यत्र न कामादिराहित्यविशिष्टमर्थत्वसमानकालिकममृतत्वं विवक्षितम् । अतः स्थूलशरीरवियोगक्षणेऽज्ञैवामृतत्वं ब्रह्मममृतत्वञ्च स्यादित्याशङ्क्याम्—अनुपप्येत्युक्तोपोषणकर्मतयाऽभिमतं शरीरं न स्थूलमेव, किंतु सूक्ष्मम् । अतस्तदभाव एवामृतत्वादि । न च सूक्ष्मशरीरस्वामावः, प्रमाणसत्त्वादित्याह सूक्ष्ममिति । उपोषणकर्मत्वाभिमतं सूक्ष्मम् ; प्रमाणतो जीवस्य तथा सूक्ष्मदेहवत्त्वेनोपलब्धेरिति सूत्रार्थः । तमित्यादिः कौपीयवर्थांनुवादः । तत्र वाक्यम्—“तमागतं पृच्छति (चन्द्रमाः), कोऽसीति । ते प्रतिब्रूयात्” इत्यादि । प्रतिवचनस्य तत्र विस्तारमृतत्वात् तदर्थं संपृष्ट्वाति सत्यब्रूयादिति । तत्र वक्तव्यमुक्त्वा ‘तेन सत्येन तपसत्तरिदिम’ इति उक्तस्य सत्यरूपत्वकथनात् सत्यं ब्रूयादित्युक्तम् । प्रमाणातश्चेति चकारः गत्यर्थापत्त्यादिरपरः । प्रतिब्रूयादित्युक्तं वचनं हि तात्त्वादिन्यापारः । अतः शरीरमुक्तं भवति ॥ ९ ॥

एव सूक्ष्मशरीरस्वापनफलमाह नोपमर्देनेति । अतः सूक्ष्मशरीरसत्त्वात् नोपमर्देन बन्धोपमर्देभावनौ अमृतत्व-ब्रह्मानुभवावत्र वक्तुं न शक्याविति । ब्रह्मानुभवोऽप्युपासनकालमावी अमुख्यपदेति ज्ञापनमेतन्नमृत्तमुख्यपयोजनम् । अत एवात्र भाष्ये पूर्णमन्त्रानुवादः ॥ १० ॥

अस्यैववेति । नन्वणो जीवस्य सूक्ष्मशरीरं विनाऽपि गतिरुपपद्यते । चन्द्रमसंवादास्तु अमृतत्वादेः सम्प्रकृपासतया संकल्पवशात् तदात्वे संपन्नकिञ्चिद्देहपरिमहादस्तु । उपरिस्थूलदेहानारम्भात् सूक्ष्मदेहस्येतः संपादनं कुतः । (सारावली) । तथा च प्रागेवामृतत्वादिसिद्धिरित्यत्रेदं सूत्रम् । विदुषोऽपि मृतस्य शरीरे

अस्य—यक्ष्मशरीरस्य क्वचिद्विद्यमानत्वोपपत्तेर्विदुष प्रकान्तमरणस्य मरणात्प्राक् रूप्या स्थूले शरीरे क्वाचित्क उपलभ्यते, न च स्थूलस्यैव शरीरस्यायमूष्मा, अन्यत्रानुपलभ्यः । ततश्चोष्मण क्वचिदुपलब्धिर्विदुष, यक्ष्मशरीरस्योत्क्रान्तिनिवन्धनति गम्यत । तस्मात् विदुषोऽप्यासुत्युपक्रमात् समाना उत्क्रान्तिरिति सुष्टकम् ॥ ११ ॥

पुनरपि विदुष उत्क्रान्तिर्न समवतीत्याशङ्क्य परिद्वियते—

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरान् स्पष्टो ह्येवैषाम् । ४ । २ । १२ ॥

यदुक्तम्—विदुषोऽप्युत्क्रान्तिः समानेति, तन्नोपपद्यते, विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधात् ।

तथा हि, (वृ ६ ४ १) “स एतास्तजोमात्रा समभ्याददानो हृदयमेवान्वप(व)क्रामति” इत्युपक्रम्य, “तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामति । तद्युत्क्रामन्त प्राणोऽनूत्क्रामति” इत्यविदुष उत्क्रान्तिप्रकारमभिधाय, “अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते” इति देहान्तरपरिग्रह चाभिधाय, “प्राप्यान्त क्रमेणस्तस्य यस्किचेद्द करोत्यपम् । तस्माच्छोकात् पुनरत्यस्मै लोकाय क्रमेण इति तु कामयमानः’ इति अचिद्विद्विषय परिसमाप्य, “अथाकामयमान — योऽकामो निष्काम अस्तकाम आत्मकाम, न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति, प्रश्नैव सन् व्रणाम्येति” इति विदुष उत्क्रान्ति प्रतिषिध्यते । तथा पूर्व आर्तभागप्रश्नेऽपि विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधो दृश्यते, (वृ. ५ २ १०) “अप पुनर्मृत्युं जयति” इति विद्वांस प्रस्तुत्य, “याञ्चवस्त्वयेति होवाच यत्राय पुरुषो म्रियते उदक्सात् प्राणा क्रामन्ति, आहो न” इति पृष्टः नेति होवाच

‘संवापयति स्वे देहमापावतल्लमस्तकम्’ इति आसुत्यामेरुपसहाते सति, क्वचित्प्रदेश एव कश्चित् काल-मूष्मोपलम्भः ‘माणस्तेजसि इत्युक्तस्य पुरुषामृतत्वमतिवचनमकमुक्ष्मदेहसंभवस्योत्क्रान्ते प्राक् आत्मन्नुपपन्नत्वादेव । एवमूष्माधिक्ये त्वातनम्, ऊर्ध्वगतिसौकर्येणामिषेद्यैव हि तेजसीत्युक्तम् ॥ ११ ॥

नन्वेव स्वीकारे विदुष शरीरादुत्क्रान्तिप्रतिषेधवचन विरुक्त इत्यत्राह प्रतिषेधादिति । पूर्वपश्यकहेतुलये अथ मत्तोऽमृत इति, अत्र ब्रह्म समस्तुत इति चोभयं निरुद्धम् । उत्क्रान्तिप्रतिषेध-रूपतृतीयहेतुरत्र परिद्वियते । तेजोमात्रा तेजश्शब्दितान् भूतसुक्ष्माणान् । इन्द्रियाण्यपि वा । प्रस्तुत्येवादि । अत्र वाक्ये पृष्ट इति पदं नास्ति चेत्, भाग्यकेश, याञ्चवस्त्वयेतीत्यारभ्य श्रेय इत्यन्त-श्रुत्यनुवाद इति सुवचनत्वात् । प्रस्तुत्यस्य प्रतिषेध इत्यन्वयः । पृष्ट इति पदसत्त्वे तस्य भाष्यकृत्पदत्वात्— ‘आहो न’ इत्येतावत् मुतिरूपते, नेतीत्यादि श्रुतिवाक्यमेव स्वानवयवत् पठ्यते । पृष्ट इत्यस्य याञ्च वस्त्व इत्यन्वयः । प्रस्तुत्येति प्रस्तावे याञ्चवस्त्व कर्ता । इति पृष्टः इत्यस्य इति श्रुत्युक्तीत्या पृष्ट इत्यर्थे इति निर्वाहः । यत्रायमित्यादे पूर्वपश्यमितोऽर्थस्तावत्—अर्थं पुरुष देह म्रियते । अस्मात् शरीरात् । अत्रैव शरीर एव समवनीयन्ते संगता म्रियन्ते । अत एव स देह उच्छ्वयति उच्छ्रूयन् पीनो भवति । आध्मायति वाक्वायुपुरिषो भवति । सिद्धान्ते तु पुरुष जीव म्रियते देहसंक्रयं व्यजति । अस्मात् जीवात् । अत्रैव जीव एव समवनीयन्ते—सदोक्रमणार्थं मेहिता भवति ।

याज्ञवल्क्यः अत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयस्याध्मायति आध्मातो मृतः शेते इति । अतो विद्वानिहैवामृतत्वं प्राप्नोतीति चेत्—

तत्र ; शारीरात्-प्रत्यगात्मनः प्राणानामुत्क्रान्तिर्ध्वं प्रतिषिध्यते ; न शरीरात् । “ न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ” इत्यत्र तच्छब्देन “ अथाकामयमानः ” इति प्रकृतः शरीर एव परामृश्यते ; नाश्रुतं शरीरम् ॥ “ तस्य ” इति षष्ठ्या प्राणानां संबन्धित्वेन शरीरो निर्दिष्टः ; न तुत्क्रान्त्यपादानत्वेन । उत्क्रान्त्यपादानं तु शरीरमेवेति चेत्—न, अपादानापेक्षायाम् अश्रुताच्छरीरात् संबन्धितया श्रुतस्याऽऽत्मन एव संनिहितत्वेनापादानतयाऽपि ग्राह्यत्वात् । किञ्च प्राणानां जीवसंबन्धितयैव प्रज्ञातानां तत्संबन्धकथने प्रयोजनभावात् संबन्धमात्रवाचिन्या षष्ठ्या अपादानमेव विशेष इति निश्चीयते । यथा ‘ नटस्य श्रुणोति ’ इति । न चात्र विचदितव्यम्—स्पष्टो लोकेशाम्—माध्यन्दिनानामाम्नाये शरीरो जीव एवापादानमिति, (भा०यं. ६. १) “ योऽक्वामो निष्काम आप्तकामो आत्मकामः, न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति ” इति ॥ शारीरात् प्राणानामुत्क्रान्तिप्रसङ्गाभावात् तविषेधो नोपपद्यत इति चेत्-न (छ. ६. १५) “ तस्य तावदेव चिरम् ” इति विदुषः शरीरवियोगकाले ब्रह्मसंपत्तिवचनेन प्राणानामपि तस्मिन् काले शारीराद्बिदुषो वियोगः प्रसज्यते । ततश्च—देवयानेन पथा ब्रह्मसंपत्तिर्नोपपद्यत इति, न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति—देवयानेन पथा ब्रह्मप्राप्तेः प्राक् जीवाद्बिदुषोऽपि प्राणा न विशिष्यन्तीत्युच्यते ।

(५-२) आर्तभागप्रश्नोऽपि यदा विद्वद्विषयः, तदा अयमेव परिहारः । स त्वविद्वद्विषयः ; तत्र प्रश्नप्रतिवचनयोः ब्रह्मविद्याप्रसङ्गादर्शनात् । तत्र हि महातिग्रहरूपेषोन्द्रियेन्द्रियार्थैस्त्वभावः, अपामग्न्यन्नत्वम्, त्रियमाणस्य जीवस्य प्राणापरित्यागः, मृतस्य नामवाच्य-

सः देही । उच्छ्वयतीत्यदेः पूर्वकथं ; प्राणाभावादेवोच्छ्वयत्वादिकम् । तत्र विशेष्ये देहिनि बाधात् विशेषणे देहे विश्रान्तम् । यद्वा विद्वद्विषयत्वेऽप्यभिव्यक्तिरूपत्वेऽपि पुरुषादिपदं जीवात्मपरमेवेति परिष्कारोक्तं भवतु ॥ तस्यैत्यस्य शरीरार्थकत्वेऽपि उत्क्रान्त्यपादाने शरीरमेवेति प्रच्छति तस्येति-पद्येति । विशेष इति । अभिमत इति श्लेष । प्रसज्यते इति । प्रसजोऽस्तीत्यर्थः । ततश्च प्रसङ्गसत्त्वाच्च । अस्य उच्यत इत्यन्तान्वयः । नोपपद्यत इतीति—देवयानेन ब्रह्मसंपत्त्यनुपपत्तिशंकासद्भावादित्यर्थः । अस्यापि उच्यत इत्यन्तान्वयः । अयमेव परिहारः देवयानगतिनिर्वाहार्थं विद्वेषः प्राणानामविक्षेप उच्यत इत्येवमर्थः । अविद्वद्विषयत्वे अप पुनर्मृत्युं जयतीति विद्वत्प्रक्रमविरोध इत्यत्र पूर्वमप्यविद्वद्विषयमेवेति पूर्णमार्तभागद्वयार्थं निरूपयति तत्र हीति । अथै महाः प्राणवाग्निज्ज्वा-लक्ष्म-श्रोत्रमनोहस्तत्वच इन्द्रियाणि । अतिमहा तद्विषया । महाणा स्वभावो जीवग्राहित्वं स्वशरे जीवस्यापकत्वम् । अतिमहत्त्वभावः इन्द्रियापेक्षयाऽपि तत्तातिशयित्वम् । अग्न्यन्नत्वम् अग्न्यन्नकत्वम् । कस्या देवताया मृत्युरस्तिमिति प्रश्ने अस्मिन् मृत्यु-सोऽपामन्नमि त्युत्तरणात् । प्राणापरित्यागः नेति-

कीर्त्यनुवृत्तिः, तस्य च पुण्यपापानुगुणगतिप्राप्तिरित्येतेऽर्थाः प्रश्नपूर्वकं प्रत्युक्ताः । तत्र च,
 “अप पुनर्मृत्युं जयति” इति अपामन्यन्नत्त्वज्ञानादधिजय एव मृत्युजय उच्यते । अतो
 नात्र विदुषः प्रसङ्गः । अविदुषस्तु प्राणानुत्क्रान्तिवचनम्—स्थूलदहवत् प्राणा न मुञ्चन्ति,
 अपि तु भूतसङ्घमवत् जीवं परिष्वज्य गच्छन्तीति प्रतिपादयतीति निरवद्यम् ॥ १२ ॥

स्मर्यते च । ४ । २ । १३ ॥

स्मर्यते च विदुषोऽपि मूर्धन्यनाड्योत्क्रान्तिः, (याञ्च ३ १२७ श्लो)

“ऊर्ध्वमेकं स्थितस्तेषां यो भिच्चा ह्यमण्डलम् ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम्” इति ॥ १३ ॥ इति आस्त्युपक्रमधिकरणम् ॥५॥

१४० परसंपत्त्यधिकरणम् ४ २ ६ ॥

तानि परे तथा ह्याह । ४ । २ । १४ ॥

सकरणग्राम सप्राण करणाध्यक्षः प्रत्यगात्मा उत्क्रान्तिवैलाया तेज प्रमृतिभूत-
 ह्यहमेव सपद्यत इत्युक्तम् । सैषा सपत्तिर्विदुषो न विद्यत इत्याशङ्क्य परिहृतम् । तानि पुन
 जीवपरिष्वक्तानि भूतसङ्घाणि किं यथाकम यथाविद्य च स्वकार्याय गच्छन्ति, उत परमा-
 त्मनि सपद्यन्ते इति विशये—मध्ये परमात्मसपत्तौ सुखदुःखोपभोगरूपकार्यादशनात्
 तदुपभोगानुगुण्येन यथाकर्म यथाविद्य च गच्छन्ति—इति प्राप्ते उच्यते—तानि परे इति ।
 तानि परस्मिन् आत्मनि सपद्यन्ते । कुत ? तथा ह्याह श्रुतिः, (छा ६ ८ १) ‘तैज परसां
 देवतायाम्” इति । यथाऽऽह श्रुतिः, तदनुगुणं कार्यं कल्पयमित्यर्थं । सुपुत्तिप्रलययोर्यथा

होवाचेति प्रागुक्तं । नामवाच्यकीर्तीति । भियमाणं पुरुषं किं न जहातीति प्रदने नामेति समाहितम् ।
 नामशब्दवाच्यं च कीर्तिरित्यर्थः । पुण्यपापेति । काय तदा पुरुषो भवतीति भियमाणविपश्मनिप्रभे,
 आहर सोम्य इक्ष्मासिभानेति इक्ष्मासिभेण सजन विद्यायान्यन्न गत्वा द्वाभ्यामामन्त्रितम्, ‘पुण्य पुण्येन कर्मणा
 भवति, पाप पापेन’ इति । एवमविद्वद्विषयसंदेष्टत्वात्, प्राणा कामत्याहो नेति प्रश्नोऽपि अविद्वद्विषय
 एवेति ॥ स्वादेत् अप पुनर्मृत्युं जयतीत्यन्वयं किमायातमित्यन्न विशदयति तत्र चेति मृत्युशब्देनाग्नेरेव
 प्रकृतत्वात् अपामन्यन्नत्त्वज्ञानवन्तं प्रति अग्नेरमृत्युत्वमेवोच्यते इति । सर्वमिदं तत्त्वं पु पादनम् । प्रश्न
 प्रतिवचने विद्वद्विषयत्वेऽन्वयविषयत्वे वा चीषं प्राणा न त्यजन्तीत्येवार्थे इति । प्रत्युक्ताः बोधिता ॥ १२ ॥

एवं पूर्वपक्षपुच्छहेतुत्वं निरन्वयं मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणश्रुत्या उत्क्रान्तिर्विदुषोऽपि स्थापिता । तथा
 निष्क्रमणे स्पृक्षिमपि दर्शयति स्मर्यते चेति । तेषां नाडीविशेषाणां मध्ये य ऊर्ध्वं स्थितं तेन तद्-
 द्वारा सूर्यमण्डलं भित्त्वा चतुर्मुखलोकमतिक्रम्य परां गतिं यातीत्यर्थः । एवं गतिव्यपदेशादुत्क्रान्ति-
 समानेति । पूर्वपक्षी मूर्धन्यनाड्या गतिं तथागत्वाफल्गुमासिकामिविविषयव्यवस्थितं मन्यते ॥ १३ ॥

पुनरधिकरणद्वयेन विद्वद्विदुषो समानैव परदेवतासंपत्तिं शोध्यते । गच्छन्तीति । न तु तत
 परमात्मसंपत्तिं क्वचिदस्ति । तेन परसा देवतायामिति वाच्यं तु, ‘एतावत् सर्वसाधारणम्, इत परं

परमात्मसंपत्त्या सुखदुःखोपभोगायासविश्रमः; तद्वदिहापि ॥ इति परसंपत्त्यधिकरणम् ॥६॥

१४१. अविभागाधिकरणम् ४-२-७ ॥

अविभागो वचनात् । ४ । २ । १५ ॥

सेयं परमात्मनि संपत्तिः किं प्राकृतलयवत् कारणापत्तिरूपा, उत “वाङ्मनसि” इत्यादिवदविभागरूपेति चिन्तायाम्—परमात्मनः सर्वेषां योनिभूतत्वात् कारणापत्तिरूपेति प्राप्ते उच्यते—अविभागः—इति । अपृथग्भावः=पृथग्व्यवहारानर्हसंसर्ग इत्यर्थः । कुतः? वचनात् । “तेजः परस्मां देवतायाम्” इत्यत्रापि, “वाङ्मनसि संपद्यते” इत्यतः संपद्यत इति वचनस्यानुपप्लावः; तस्य च संसर्गविशेषवाचित्वात्; अनुपपत्त्याभिधानवैरूप्ये प्रमाणाभावात् । उत्क्रान्तिवेलायां कारणापत्तिप्रयोजनाभावात् । पुनस्तत्राव्यक्तादिमुपृथक्वचनाच्च ॥

इति अविभागाधिकरणम् ॥ ७ ॥

१४२. तदोक्तोधिकरणम् ४-२-८ ॥

तदोक्तोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च

हार्दानुष्ठीतः शताधिकया । ४ । २ । १६ ॥

एवं गस्थुपक्रमावधि विद्वद्विदुषोः समानाकारः उत्क्रान्तिप्रकार उक्तः; इदानीं विदुषो विशेष उच्यते । तद्वेदमाश्रयते—(कठ. २-६-१६) “शतं चैका च हृदयस्य नाढ्यस्तासां धूर्धानमभिनिस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन् अमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति” इति । ‘अनया नाडीनां शताधिकया सूक्ष्मनाड्यैव विदुषो गमनम्, अन्याभिरेव चाविदुषो गमनम्’ इत्ययं नियम उपपद्यते, नेति संशयः ।

तु परदेवता यत्र गतिं संकल्पयति तत्रेति विशिष्य तदर्धानत्वं वक्षीति भावः । आयासविश्रमः आयासपरिहारः ॥ १४ ॥ कारणापत्तिरूपेति । प्राणकरणभूतसूक्ष्मविशिष्टस्य जीवस्य प्राणादिकारणाकाशादौ सति कथं परस्मिन् लभोक्तिरिति चेन्न—गोमयैकदेशतः परिणतस्य वृश्चिकस्य परम्परोपादाने पृथिव्यामिव प्राणादीनामपि द्वारभूतद्रव्ये लयमन्तरा साक्षादेव परमकारणे लयसमवात् । अतः अत्यन्तसूक्ष्मचिद्विद्विशिष्टे ब्रह्मणि प्राणादिविशिष्टजीवलय इति । सूक्ष्मे वचनादित्यस्य अनुपपत्तिसंभतेः शब्दात् अद्धा जुह्वतीत्यादिवचनाच्चेत्यर्थः । अवचनाच्चेति । परमात्मनि लीनस्य संसारिणः उत्क्रान्तिगतिस्वर्गप्रवेशादिरुसोपकरणस्यैवोक्तम् । तथात्वञ्चास्यान्यक्तमहदादिक्रमेणोपकरणोत्पत्त्यैव वक्तव्यम् । तत्तु नोक्तम् । कल्पनायाञ्च गौरवमिति । पूर्वमेव कारणापत्तेरेषा सुवचत्वात् वाङ्मनसि संपद्यत इत्यादिवचनञ्च व्यर्थमिति तद्वचनादप्यविभाग एव संपत्तिरिति च ध्येयम् । अयञ्चाविभागो देवताञ्चन्द्रस्वरास्यात् परमात्मसंयोगस्य प्रागेव सन्त्याच्च हार्दविग्रहसंश्लेषरूपोऽपि युक्तः । हार्दरहितजन्तुषु तु तदयोगात् अविभागोऽयम् आयासपरिहारार्थं प्रसादविशिष्टपरमात्मसंश्लेषरूपो भवितुमर्हति ॥ १५ ॥

परदेवतासंश्लेषपर्यन्तस्य विद्वद्विद्वत्साधारण्यमुक्तम् । एवं नाडीनामपि सर्वसाधारण्यमेव ।

किं युक्तम् ? नियमो नोपपद्यत इति । कुत ? नाडीनां भूयस्त्वादतिघ्नत्वत्वाच्च
दुर्विवेचतया पुरुषेणोपादातुमशक्यत्वात् । “तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्र-
मणे भवन्ति” इति यादृच्छिकीमुत्क्रान्तिमनुवदतीति युक्तमिति ॥

एव प्राप्ते प्रचक्ष्महे—श्रुताधिक्येति । विद्वान् श्रुताधिक्या मूधन्ययैव नाड्योत्सामिति ।
न चास्या विदुषो दुर्विवेचत्वम् ; विद्वान् हि परमपुरुषाराधनभृतात्यर्थप्रियविद्यासामर्थात्
विद्याशेषभूततयाऽऽत्मनोऽत्यर्थप्रियगत्यनुसारणयोगाच्च प्रसन्नैर्ना हार्देन परमपुरुषेणानुगृहीतो
भवति, ततश्च तदोक्त तस्य जीवस्य स्थान हृदयम्, अग्रज्वलने भवति अग्रे ज्वलन प्रकाशनं
यस्य तदिदमग्रज्वलनम् । परमपुरुषप्रसादात् प्रकाशितद्वारो विद्वान् तां नाडीं रिजानानीति
तया विदुषो गतिरुपपद्यते ॥ १६ ॥ इति तनोकोधिकरणम् ॥ ८ ॥

१४३ रश्म्यनुसाराधिकरणम् ४ २ ९ ॥

रश्म्यनुसारी । ४ । २ । १७ ॥

विदुषो हृदयात् श्रुताधिक्या मूधन्यनाड्या निर्गतस्याऽऽदित्यरश्मीन् अनुसृत्याऽऽदि-
त्यमण्डलगति श्रूयते—(छा ८ ६ ५) “अथ यत्रैतदसाच्छरीरादुत्क्रामति, अथैतैरेव
रश्मिभिर्ध्वंभाक्रमते” इति । तत्र रश्म्यनुसारेणैवेत्यय गतिनियम सभवति, नेति चिन्ता-
याम्—निश्चि मृतस्य विदुषो रश्म्यनुसारासंभवादनियमः । वचन तु पक्षप्राप्तविययमिति
प्राप्ते उच्यते रश्म्यनुसारी—इति । रश्म्यनुसारेणैव विद्वानूर्ध्वं गच्छति, कुतः ? “अथैतैरेव

अतो न नियम इति शक्या संगति । अशक्यत्वादिति । इदमुपलक्षणम्, अचिरादिभार्गस्य विशालस्य
सर्वनाडीसन्निधत्वाच्चैवमिति । तर्हि श्रुतिविरोध इत्यत्र उद्गतिमाह तयोश्चमिति । सुखे अन्तिमपदमेव
ध्यानपूर्वपक्षनिरासकमिति तद् गुह्यति श्रुताधिक्येतीति । अवशिष्टानि सौवपदानि पूर्वपक्षहेतुस्फोरणेन
तत्परिहारार्थानि । तदोक्तो हृदयम्, स परास्तेजोमात्रा समभ्याददानो हृदयमेवाववकामिति इत्युक्ते ।
अग्रज्वलनम् अग्रमागे प्रद्योतविशिष्टम्, ‘हृदयस्याग्रं प्रद्योतते’ इति श्रुते । तत्प्रकाशितद्वार हृदय-
न्तस्यो निष्क्रमणमार्गं प्रसादाधीनप्रद्योतवलेन ज्ञातवान् । अग्रप्रद्योतस्य द्वारपक्षाद्यस्य च विद्वद्विद्वत्सा
धारणयादिदं द्वयं पूर्वमुत्सवा विद्यासामर्थादिकं विद्वन्मात्रसंबन्धि पश्चात्तुक्तं सूत्रे । अग्रज्वलनादावपि
हार्दानुग्रहस्यापेक्षितत्वात् पूर्वं व्याख्यात भाष्ये । विद्याया सामर्थ्यं पौष्करथम् । विद्याशेषत्व गत्यनुसृते ।
तदोक्तोऽग्रज्वलनमिति प्रसङ्गवाक्यम् । अत एवास्य पदद्वयत्वमाहर्तं भाष्ये । अन्यत् सर्वनेक वाक्यम् ।
श्रुताधिक्या श्रुतावतिरिक्त्या एकशततस्या नाड्या सुपुत्राख्याया । उक्तमतीति शेष ॥ १६ ॥

अस्तु श्रुताधिक्यैव नाड्येति नियम । तदग्रन्तर रश्मिभिरैवेति नियमस्तु न भवति । रश्म्यभावा
कालेऽपि गते इत्याक्षेप । पक्षेति । एवकारस्तु रश्मिसद्भावकाले रश्मिभिरैवेति नियमार्थं स्यात् ।
पूर्वं महापथदृष्टान्तेन नाड्यादित्ययो रश्मीनां सैनतवं वर्णितम् । तद् यदा भवति, तदा रश्मिभिरैवेति
तात्पर्यम् । रश्मिकाले रश्मिभिरैव अन्यदा त्वन्यथैति व्यवस्था च निष्प्रयोजना, मार्गान्तरावचनाच्च

रश्मिभिः" इत्यवधारणात् ; पाक्षिकत्वे हेवकारोऽनर्थकस्यात् । यदुक्तम्—निशि मृतस्य रश्म्यसंभवात् रश्मीननुसृत्य गमनं नोपपद्यत इति—तन्न ; निश्यपि सूर्यरश्म्यनुसारः संभवति ; लक्ष्यते हि निश्यपि निदावसमये ऊष्मोपलब्ध्या रश्मिसद्भावः ; हेमन्तादौ तु हिमाभिभवाद् दुर्दिन इवोष्मानुपलम्भः ; भ्रूयते च नाडीरश्मीनां सर्वदाऽन्योन्यान्वयः, (छ. ८-६-२) " तद्यथा महापथ आततः उभौ ग्रामौ गच्छति इमं चामुं च, एवमेवैतं आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं च । अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ; ताः आसु नाडीषु सृप्ताः । आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते ; तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः " इति । तस्मान्निश्यपि रश्मिसंभवान्निशि मृतानामपि विदुषां रश्म्यनुसारेणैव ब्रह्मप्राप्तिरस्येव ॥ १७ ॥

इति रश्म्यनुसाराधिकरणम् ॥ ९ ॥

१४४. निशाधिकरणम् ४-२-१०

निशि नेतिचेन्न संबन्धस्य यावद्देहेभावित्वात् दर्शयति च । ४ । २ । १८ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते—विदुषो निशि मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिरस्ति, नेति ।

यद्यपि निशायां सूर्यरश्मिसंभवात् रश्म्यनुसारेण गतिर्निशायामपि संभवति— तथापि निशामरणस्य शास्त्रेषु गर्हितत्वात् परमपुरुषार्थलक्षणब्रह्मप्राप्तिर्निशामृतस्य न संभवति । शास्त्रेषु दिवासरणं प्रशस्तम्, विपरीतं निशामरणम् (—) " दिवा च शुक्लमार्गान्तरप्रतिक्षेपार्थतयैव एवकारसार्थक्यमुचितमि त्याजयेनाह अनर्थकः इति । लक्ष्यते अनुमीयते । सर्वदा रश्मिसत्त्वे कथं हेमन्ते उष्मानुपलम्भः । तदा रश्म्यभावे च रश्मिभिरेव याति विद्वानिति नियमो वा कथमित्यत्राह हेमन्तादाविति । दुर्दिन इवेति । मेघच्छन्नमहो दुर्दिनम् । 'शैशिरेषुव दुर्दिनेषु' इति शास्त्रमपवादः स्यात् ; अर्थान्तरे वा । सर्वदेति । महापथ इति पथो महत्त्वविशेषण मार्गान्तरवत् कादाचित्कत्ववाराणाय । तथा प्रतायन्त इति वर्तमाननिर्देशस्वारस्याच्च सार्धदिकत्वमिति भावः । श्रुतौ, ताः ते इति च रश्मिशब्दस्योभयलिङ्गत्वात् । अस्त्येवेति । ननु रश्म्यनुसारेणैव ब्रह्मप्राप्तिरित्येतावदेव प्रकृतम् ; अस्त्येवेति किमर्थमेवकार इति चेत्—रश्मिभिरेवेत्येवकारश्रवणात् रश्म्यभावे ब्रह्मप्राप्तिर्नास्त्येवेति, न शक्यमिति ज्ञस्ये । रात्रौ रश्म्यभावे प्रस्यूष प्रदीक्ष्य यात्विति वा कस्मात्तावदक्यते इति न वाच्यम्—'स यावत् क्षिप्येन्मनः, तावदादित्ये गच्छति' इति मरणानन्तरमविलम्बेनादित्यमसि-कथनात् रश्मिषु सस्य असस्य च गतेरावश्यकत्वात् । अतोऽस्त्येव ब्रह्मप्राप्तिः । अतः उत्तराधिकरणद्वय इव तदभावशंकादेर्न प्रसक्तिः । उत्तरत्र तु विशेषप्रमाणमूला तथा शंकेति । ब्रह्मप्राप्तिरस्ति । तदत्रैव सुप्ते सिद्धमेव, नोपरि लववकाशः या ब्रह्मप्राप्तिरस्त्येव । सा रश्म्यनुसारेणैवेति सिद्धान्त्यत इति कथनाच्च उत्तरसूत्रस्यापि रश्मिविषयकतया व्याख्यानं शाकरं निरस्तं भवति ॥ १७ ॥

रात्रौ रश्म्यभावप्रयुक्ता गत्यभावशंका कामं मा भूत् । निशामृतत्वप्रयुक्तस्य गत्यभावो न वारयितुं शक्यते, हेतुव्यक्तेर्हेतुत्वस्य च संप्रतिपन्नत्वादिति शंका । भाष्ये विपरीतपदं गर्हितमित्यर्थे । प्रमाणवचने

पक्षश्च उच्यते मरणमेव च । मृत्युपूर्वतां प्रशस्तानि विपरीत तु गर्हितम् ” इति । दिवामरण-
निशामरणयोः प्रशस्तत्वविपरीतत्वे चोच्यते प्राधम्यगतिहेतुत्वेन स्याताम् । अतो निश्चि मरण-
मधोगतिहेतुत्वात् न मरणप्राप्तिहेतुरिति चेत्—

तत्र, विदुषः कर्मसंबन्धस्य यावद्देहभावित्वात् । एतदुक्तं भवति—अनारब्धकार्याणां-
मधोगतिहेतुभूतानां कर्मणां विद्यासंबन्धेनैव विनाशात्, उत्तरेषां चाश्लेषात् प्रारब्धकार्यस्य
च चरमदेहावधित्वात् धन्वहेत्वभावात् विदुषो निशामृतस्यापि न मरणप्राप्तिः सिद्धैव । दद्यति
च श्रुतिः, (छा ६ १४ २) “ तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षये, अथ सम्पत्स्ये ” इति ।
“ दिवा च शुक्लपक्षश्च ” इत्यादिवचनमग्निद्विपयम् ॥ इति निशाधिकरणम् ॥ १० ॥

१४५ दक्षिणायनाधिकरणम् ४२ ११ ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे । ४ । २ । १९ ॥

निश्चि मृतस्यापि विदुषो मरणप्राप्ती यो हेतुरुक्तः, तत एव हेतोर्दक्षिणेऽप्ययने मृतस्य
मरणप्राप्तिः सिद्धा ॥

अधिकाराद्वा तु—(ते ना ५२ अनु) “ अथ यो दक्षिणे प्रमीयते, पितृणामेव
ग्रहिमान् गत्वा चन्द्रमसस्सायुज्यं गच्छति ” इति दक्षिणायने मृतस्य चन्द्रप्राप्तिश्चरणात्
विपरीतमिति पदं रात्रिकृष्णपक्षदक्षिणायनरूपार्थं । ननु कर्मसंबन्धो यावद्देहभावीति किमुच्यते, याव-
त्कर्म देहसंबन्धं प्राप्त इत्येव बन्धवत्त्वादित्याशंकायाम्—विदुषोति एतदुक्तमिति । अस्य वाच्यस्य
प्रारब्धदेहसद्भावपर्यन्तं संचितकर्मसंबन्धः, तदवसाने कर्माणि धूयते इत्येकोऽर्थः । यावान् देहं प्रारब्ध-
कर्मकार्यनया प्रारम्भे परिगणितं तावत्पर्यं तमेव कर्मसंबन्धं स्यादिति निशामृतदेहस्यापि तमत्वे तुदुपरि
कर्माभाव एवेति चाथ । तथाच निश्चि मृते संचितानां घृतत्वात् प्रारब्धकार्यस्य कर्मणोऽवसिस्तत्त्वे गति-
विरोधः कथमिति । युक्तिरुक्ता, प्रमाणमप्याह दर्शयति चेति । रात्रिमरणगर्हणवचनविरोधे परिहरति
दिवेति । अविदुषां कर्मसद्भावात् गर्हितकालरूपकारणमादाय दुष्कर्मं फलितुं प्रवर्तते इति भावः । न च
नायमवसितकर्मा निश्चि मृतत्वादित्यनुगीयतां निशामरणनिन्दनस्सृष्ट्यनुरोधेनेति शक्यम्—कर्मशोभे सत्येव
निशामरणं भवतीति नियन्तुमशक्यत्वात्, मरणस्य संस्कारणमात्रसापेक्षत्वात् । सति कर्मशोभे निशामरण-
रूपकारणं दुष्कर्मफलौन्मुह्यापादकमित्येतावत् एव स्वरसत्त्वात् । दक्षिणायनाद्यप्यशक्तकालमरणेऽपि
मोक्षप्रतिपादकस्य वचनस्योत्तराधिकरणे बन्धमरणत्वेन कालप्राप्त्यस्यैवमयोजकत्वाच्च ॥ १८ ॥

अयनविषयेऽधिकाराशङ्कायामधिकरणान्तरम् । अथ य इति । य एवं विद्वानुद्गमने प्रमीयते ।
इति विदुषः पदं प्रस्तुतत्वात् तस्य देवलोकाप्याप्त्या आदित्यसायुज्यवत्, दक्षिणायनमरणे पितृलोकापि
पूर्वकचन्द्रमससायुज्यमुक्तम् । न चेन्मातिवादिक्मृतचन्द्रप्राप्तिः, दक्षिणायनमरणप्रयुक्तपितृलोकापिपूर्वक-
चन्द्रमससायुज्यरूपतया विलक्षणत्वात् । एतदेवैतीत्यन्तं बृहदारण्यकवाक्यम् । उपरि तत्र वाच्यम्, ‘ अथेमे-
वकाशमभिनिरूपयन्ते ’ इत्यारभ्य, ‘ त एतमेवानुपरिवर्तन्ते ’ इत्येवम् । तेषां चन्द्रमासानां तत्र कर्म

चन्द्रं प्राप्तानां च (वृ. ८२-१६) "तेषां यदा तत्पर्यवैति", (छा. ५-१०-५), "अथैतमेवा-
 च्चानं पुनर्निवर्तन्ते" इति पुनरावृत्तिश्चपात्, भीष्मादीनां च ब्रह्मविद्यानिष्ठानामुत्तरायण-
 प्रतीक्षादर्शनात् दक्षिणायने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिर्न संभवति—इति ।

परिहास्तु—अविदुषां पितृयाणेन पथा चन्द्रं प्राप्तानामेव पुनरावृत्तिः; विदुषस्तु
 चन्द्रं प्राप्तस्यापि, "तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति" इति वाक्यशेषात् तस्य दक्षिणायन-
 मृतस्य चन्द्रप्राप्तिः ब्रह्म ग्रेप्सतो (प्रथित्सतो) विश्रमहेतुमात्रमिति गम्यते । वाक्यशेषाभावेऽपि
 पूर्वोक्तादेव बन्धहेत्वभावात् विदुषश्चन्द्रं प्राप्तस्यापि ब्रह्मप्राप्तिरनिवार्या । भीष्मादीनां योगप्र-

यदा पर्यवैति समाप्नोति, अथाऽऽवर्तत इति तदर्थः । अथैतमेवेति तु छान्दोग्यम् । तत्पूर्ववाक्यमागस्तु,
 "तस्मिन् यावत्स्वपानमुषित्वा" इति । श्रुतिद्वयमपि पुनरावृत्तिपरम् । ब्रह्मविद्यानिष्ठानामिति । (अनु.
 २७४) 'सनिरुद्धस्तु तेनाऽऽस्मा सर्वेषुपायतनेषु च । जगाम भिक्ष्वा मूर्धानं दिवमभ्युत्सवपात ह' इति मूर्धतो
 निष्कमणवर्णनात् ; (२७३) 'त्वयाऽहं समनुज्ञातो गच्छेवं परमां गतिम्' इति कृष्णं प्रति तदुक्तेः,
 (गीष्म. ११९) 'महोपनिषदश्चैव योगमास्थाय वीर्यवान् । जपन् शान्तनवो धीमान् कालाकाक्षी
 न्धितोऽभवत्' इत्यतश्च ब्रह्मविद्यानिष्ठत्व ज्ञायते । उत्तरायणप्रतीक्षयाश्च (११९) 'अन्तरिक्षे च
 शुश्राव दिव्या वाच समन्तः । कथं महात्मा गाङ्गेय. सर्वशस्त्रभृतां वरः । कालकर्ता नरव्याघ्रः
 संप्राप्ते दक्षिणायने', 'धारयिष्याम्यहं प्राणान् पतितोऽपि महीतले । उत्तरायणमन्विच्छन् सुगतिप्रति-
 कांक्षया, 'नाहं गन्ता कथञ्चन । दक्षिणावर्त आदित्ये. ...गमिष्यामि स्वकं स्थानमासीत् यन्ने पुरातनम् ।
 उदगायन आदित्ये प्राणानाञ्च समुत्सर्गं ऐश्वर्यं नियत मनः । यश्च दत्तो वरो मह्यं पित्रा तेन महा-
 स्मना । छन्दस्तस्ते भवेन्मृत्युरिति तत् सत्यमस्तु मे' इत्यादि, (अनु. २७३) 'अनुजानामि भीष्म त्वां
 वयं प्राप्नुहि पार्थिव.. पितृमत्तोऽसि राजर्षे मार्कण्डेय इवापरः' इति कृष्णवचनञ्चानुसंधेयम् ।
 विश्रमहेतुमात्रमिति । मध्येमार्गप्राप्यकिञ्चिद्ब्रह्मविभूतिभोगहेतुमात्रम्, न तु मुख्यफलहेतुः; मोक्ष-
 स्वैवेति प्रति मुख्यत्वात् । विश्रमशब्दोऽत्र न श्रमपरिहारपरः, श्रमस्वापसक्तेः । मार्गमध्ये किञ्चित्काल-
 भावित्वात् तच्छब्दप्रयोगः । इयं चन्द्रप्राप्तिः धूमादिमार्गेण चन्द्रप्राप्तेः आतिवाहिकमृत-सर्वविद्वत्साधारण-
 चन्द्रप्राप्तेश्च विलक्षणा । अस्य विद्याविशेषस्य चन्द्रादित्यान्तरसायुज्यावान्तरफलपूर्वक ब्रह्मप्राप्तिः फलम् ;
 न सर्वस्याः । शेष परिष्कारे । वाक्यशेषाभावेऽपीति । चन्द्रनस्सायुज्यं तावत् न दक्षिणायनमरणफलम् ;
 मरणस्य पुरुषकार्यत्वाभावात् ; अविहितत्वाच्च । न च कर्मफलम् ; कर्मणोऽप्यस्तुतत्वात् । अतो ब्रह्म-
 विद्याफलमेव । तस्माच्च ब्रह्ममहिमपापकत्वम् उपरि वाक्यशेषाभावेऽपि, तस्यैव विदुष इत्येतत्पूर्व-
 भाविवाक्यत एव ज्ञातम् । तस्यैवमित्यादेः पृथग्विद्यात्वं न भवतीति पुरुषविद्याधिकरणे प्रागेव स्थापि-
 तम् । अतो मोक्षकलाया एव तस्याः आन्तरालिकमिदं फलमित्यवगमात् न पुनरावृत्तिप्रसक्तिः ।
 ब्रह्मविद्यया तेन देहावसाने सर्वकर्मधूलनात् ; अर्चिरादिमार्गमध्यभावित्वाच्चादित्यसायुज्यस्येव चन्द्रमस्सा-
 युज्यस्य, प्रारब्धकर्मणोऽपि क्षपितत्वात् बन्धहेत्वभावादिति भावः ।

मावात् स्वच्छन्दमरणानां धमप्रवतनाय उत्तरायणप्राशस्त्यप्रदर्शनेनार्थस्तथात्रिधाचार ॥१९॥
 ननु च त्रिदुषो मृमूपून प्रति पुनरावृत्तिहृतत्वेन कालविशेषनिधिदृश्यते, (गी ८ २३-
 २४) "यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिन । प्रयाता यान्ति त काल वक्ष्यामि
 भरतर्षभ । अग्निज्योतिरुहश्शुक्ल पद्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्म
 चिदो जना ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण पद्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमस ज्योतिर्योगी
 प्राप्य निवर्तते । शुक्लकृष्णे गतीं ह्येते जगत शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽ-
 वर्तते पुनः" इति, तत्राह—

योगिन प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते । ४ । २ । २० ॥

तर्हि सुगतिमाप्तये उत्तरायणपत्नीया भीष्मकृत्वा कुत इत्यत्राह भीष्मेति । धमप्रवतनायेति ।
 उत्तरायणप्राशस्त्य शास्त्रोपहितमनुसृत्य, अन्तरिक्षे कथ महात्मा गात्रेव कालकर्ता दक्षिणायने' इति
 दिव्या वाच, 'भीष्म कथं महात्मा सन् सन्धाता दक्षिणायने' इति हसभूतर्षिकुलवानयध निशम्य,
 अविद्वद्विषये उत्तरायणप्राशस्त्यस्य स्थितस्य स्थापनेन, धार्मिकस्य मरणमुत्तरायण एवेति धर्मस्थापनेन च
 लोकसंग्रह कार्य इति विमृश्य योगमभावात् प्रतीक्षामकरोत् । किं योगमभावात् उत पितृकृतवरवला-
 दिति चेत्—'भारविष्णाम्यद प्राणान् पेश्वर्यं नियते मम' इति स्वसामर्थ्यं प्रथममभिधाय, 'यश्च
 दत्तो बरो मर्षं पित्रा तेन महात्मना छन्दतस्ते भवेन्मृत्यु' इति पितृवरदानस्य समुच्चयनात् पमा-
 नस्य प्राधान्यम् । न च लोकसंग्रहार्थं प्रवृत्त्यास्य ऽश्वविदामप्युत्तरायण एव मोक्ष इति भ्रान्तिजन-
 कत्वात् लोकक्षोभकरत्वमेवापत्तीति शक्यम्—अनेन स्वकीयपुरातनवसुपदप्राप्तरेव प्रथम क्रियमाणतया
 उत्कृष्टासुत्तरायणप्रतीक्षेत्येवावगतिर्सम्भवेन तथाक्षोभायोगात् । ब्रह्मविदा विशेषज्ञतया पापरलोकत्वा-
 भावेन तत्क्षोभप्रसक्त्यभावाच्च । स्वच्छन्दमरणेन अन्तेऽपि लोकसंग्रह कार्य इत्येतावत् एवेन सिद्धेऽपि ।
 स्वार्थस्तु—अतः सकृन्वस यावदेहभाविवादेव दक्षिणेऽप्ययने विदुष शताधिकरोक्रमण रम्यनुसार-
 श्चेति । चक्रारेण, ज्योतिरशास्त्रेण चरमत्वेन निर्णयितदेहभाजामपि दक्षिणायनादौ मरणदर्शनात्, यदु-
 नैवास्मिन् शब्धं कुर्वन्ति, यदु च न' इति श प्रकमांचनावेऽपि धर्मा नरैरुल्लस्येन विद्याया मोक्षहेतुत्वाव-
 गमात् देशविशेषानपेक्षया मामाणिकत्वाच्च तद्वत् कालनियमोपि नेति ज्ञाप्यते ॥ १९ ॥

ननु उत्तरसूत्रेण सूत्रकारो वक्ष्यमाणपादाथ प्रस्तावना करोति । न पूर्वेण कश्चित् सव्य
 प्रतीयते इति शंकाभामवतारयति ननु चेति । कालविधानात् कालान्तरे न मोक्ष इति शंकायामिदं
 सूत्रमिति भाव । 'यत्र काले' इति कालशब्द गृहीत्वा शक्याम्, 'नैते सती' इति सूचितशब्द
 गृहीत्वा समाहित सूत्रकारण एते इति । स्मार्ते इति । गतिचिन्तनरूपस्यूतेरेव शास्त्रविहितत्वात् गीता-
 यामपि 'ब्रानन् योगी न मुञ्चति' इति योगिकर्तव्यचिन्तनोक्तेर्न कालविधि । अत एव, अर्चिरादायु
 पक्रमस्ये क्षत्रान्यवस्य स्पष्टत्वात्, देवतात्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च न कालपरत्वमिति भाव । स्मार्ते चिन्त्ये,
 चिन्त्यत्वेन अत्यवगते । स्मर्यते गीतारूपस्यूतिवाक्येन स्मार्तत्वेन प्रतीयते ।

नात्र सुमूर्ध्वं प्रति मरणकालविशेषोपादानं स्मर्यते; अपितु योगिनः योगनिष्ठान् प्रति स्मृतं स्मृतिविषयभूते सर्वत्रैव देवयानपितृयाणारूपे गती स्मर्यते योगाङ्गतयाऽनुदिनं स्मर्तुम् । तथा द्वापसंहारः (गी. ८-२१, २६, २७) “ नैते सूती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ” इति । (गी. ८-२३-२४) ‘अग्नि-ज्योतिः’, ‘धूमो रात्रिः’ इति च देवयानपितृयाणे प्रतिभिज्ञायेते । उपक्रमे च, “यत्र काले तु” इति कालशब्दः कालाभिमानिदेवतानिवाहिकपरः; अत्रथादेः कालत्वासंभवात् । अतः, (वृ. ८-२-२५) “तेऽर्ध्वमभिंसंभवन्ति” इति विहितदेवयानानुस्मृतिरत्र विद्या-निष्ठान् प्रति विधीयते, न सुमूर्ध्वं प्रति मरणकालविशेषः ॥ इति दक्षिणायनाधिकरणम् ॥११॥
इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीशारीरकमीमासाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीय पादः ॥ २ ॥

धूमादिस्मृते. कथं योगिचिन्त्यत्वमिति चेत्—योगिपदस्य, ‘चतुर्विधा भजन्ते माम्’ इत्युक्त-चतुर्विधभक्तपरत्वाद् ऐश्वर्यार्थिना तन्मार्गसत्त्वादिति टीका । सुमुख्योर्गी पितृयाणव्यावृत्तयाऽर्चिरादि-मार्गं जानीषादिति च पञ्चासि विद्याऽभिप्रेतीति नैतेऽसूती इति वाच्यमपि तावन्मात्राभिप्रायं स्यात् । गीताभाष्ये योगिपदं पुण्यकर्मसंबन्धुपलक्षकं लक्षकं वा यथायथमिति स्वीकृतम् । भगवद्भक्ते धूमादि-मार्गगम्यफलार्थं तन्मार्गस्य संभवेऽपि, पुरुषश्चापिदेवतमिति सर्वातिशयितमैश्वर्यं न तन्मार्गसापेक्षम् । कतिकति धूमादिमार्गं विनैव विमानमारुह्य गताः स्मर्यन्ते इति भाष्यशय इव ॥

अत एव तत्र सुमुख्यमालविषयतया यत्काले इत्यादिवाक्यजातमवतार्य, मध्ये अर्थांन्वयार्थं योगिपदं पुण्यकर्मसंबन्धुपरतया व्याख्याय, योगीमुह्यतीत्यत्र योगिशब्दस्य तदुत्तरश्लोकस्ययोगिशब्दस्यैव सुमुख्यमात्रपरत्वमाविष्कृत्य, तेन गतिचिन्तनाय मार्ग एकः, अन्यश्च हेतुत्वाव ज्ञायत इत्युक्तम् । तत्र भाष्यचन्द्रिके द्रष्टव्ये । अत्रापि सूत्रे योगिन इति तदनुरोधात् सुमुख्यमालम्राहि भवितुमर्हति । देवयानानुस्मृतेरित्युक्तेः । ऐश्वर्याद्यपेक्षोपासकानां पुण्यकर्मणामिव धूमादिमार्गचिन्त्यत्वमनपेक्षितञ्च ।

अत्रावतारिकामाप्यार्थ एवम्—कालोपक्रमात्, ‘अग्निः’, ‘धूमः’ इति श्लोकयोः मिथो-व्यावृत्तकालमात्रेणोपसंहाराच्च योगिनो सुमुख्येरिव आवृत्त्यनावृत्तिकारणत्वं कालविशेषेषु ज्ञापयितुमेव गीताप्रवृत्तिरिति । परिहारस्तु—तथा सति अग्निधूमोपक्रमस्यानावश्यकत्वात्, शुक्लकृष्णयोगीतित्वव्यप-देशात्, सूती इति प्रयोगाच्च गतिविवेचनमेव तच्चिन्तनविधानशेषतया क्रियत इति । सुखे एते इति पदं कथम् । प्राक् गत्योरपस्तुतत्वादिति चेत्—अन्यन्योः पूर्वसूतः स्मृतत्वात् तद्विषये प्रश्ने सति एते इति तयोः चिन्तनीयत्वोक्तौ, तस्य कृत्स्नगतिचिन्तनवलादेव प्रातिसंभवात् कृत्स्ने गती उपलक्ष्येया-ताम् । यद्वा, “नैते सूती” इति गीतास्यस्य एते इत्यस्य निर्देशोऽयम् । तत्रैव स्मृतिव्यवधानात् ॥

इति श्रीवात्स्यश्रीशैल-सच्चक्रवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य अभिनवदेशिकस्य कृत्विं

श्रीभाष्यारूप्याने भाष्यार्थदपणे चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः । शुभमस्तु ॥

श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नम ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते

श्रीशारीरकमीमासाभाष्ये

चतुर्थाध्याये तृतीय पाद

१४६ अर्चिराद्यधिकरणम् ४ ३ १ ॥

अर्चिरादिना तत्प्रयित । ४ । ३ । १ ॥

विदुष उल्लान्तस्य नाडीविशेषेण हादानुग्रहाद् गत्युपक्रम उक्त । तस्य गच्छतो मार्ग इदानीं निर्णयते । तत्र श्रुतिषु मागप्रकारा बहुधा आम्लायन्ते, छान्दोग्य तावत्, (छा ४ १४ ३) “यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते, एवमवविदि पाप कम न श्लिष्यते” इत्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यासुपदिश्याऽऽम्नायत्, “अथ यद् वैवासिन् शन्य कुर्वति यद् च न, अर्चिमेवाभिसम्भवन्ति अर्चिरोऽह अह आप्यमाणपक्षम् आपूर्यमाणपक्षात् यान् पडुदङ्गडेति मासास्तान्, मासेभ्य सवत्सरं सवत्सरादादित्यमादि स्याधन्मस चन्द्रमसो विद्युत्सम्, तत्पुरुषोऽमानव । स एनान् ब्रह्म गमयत्येव देवपथो ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना इम मानवमावर्ते नावतन्ते” इति । तथाऽऽत्रैवाष्टमे (छा ८-६ ५) “अथैतैरेव रसिमिरूष्वमाक्रमते” इति । कौपीतकिनश्च देवयानमागमन्यथाऽधीयत्, (कौ १ अ ३) “स एतं देवयानं पन्थानमापद्यामिलोकमागच्छति, स वायुलोक स बरुण लोक स आदित्यलोक स इन्द्रलोक स प्रजापतिलोक स ब्रह्मलोकम्” इति । तथा बृहदा-

॥ श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नम ॥

भाष्यार्थदर्पणे चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः

विदुषो मुमुक्षो स्थूलदेहे भवत् फल निरूपिन् पादद्वये क्रमेणोत्तरपूर्वाकारलेपविनाश, अपरुक्त-
कालेऽप्युल्लान्तस्य विद्याप्रभावात् सुपुत्रभा निष्कम्य स्वर्गश्मिसलन्व इति । अथ पादद्वयेन स्थूलदेहाद्
मेतस्य फलमुच्यते क्रमेण, अर्चिरादिनेत्रधीनब्रह्मलोकप्राप्ति, तत्रापुनरावृत्तिकोऽनुभवप्रकारश्चेति । एत
नेतार के, तत्र क क्रम, नेतृस्वरूपं कीदृशम्, नेत्रे पदञ्च किमिति विचार्यतेऽत्र । तत्र क्रमविचारो-
ऽधिकरणद्वये करिष्यते । प्राक् अर्चिरादिरन्यश्च नेना भवेति शक्यायाम् अर्चिरादिनिष्पन्न प्रथमाधिकरणे ।

उदह ऊर्ध्वं गच्छन् । उत्तरस्यां विधि सूय उपर्युपरि गच्छति, दक्षिणस्या क्रमेणाथ । अत
एवोदीनी अवाचीति दिशानुच्येते । तत्पुरुष इति । तदिति पृथक्पदप्रत्ययम् । तदेत्यर्थः । सः विशुद्ध-
मिन्न । पुरुषः विशिष्य भगवत्पेरित । परमपदसत्त्वात् मानवावत्सवधी न भवतीत्यमानव ।
मानवं मनुसंबन्धि ब्रह्मण्डम् । आवर्तम् अधोगतिद्वेषम् । अष्टमे इति । अन्ताऽऽदित्यमात्रमुक्तम्,
न किं किञ्चिदिति न पूर्णमुपात्तम् । अमेरादित्यस्य च प्राय उक्तावपि अन्यत् सर्वं विश्लेषणमिति
कौपीतकिनाम्यप्रदर्शनम् । लोकस्यद्वयोऽप्यधिक । पूर्वैरेकस्येन देवलोकपदेन मानसपदेन च द्वय

रण्यके, (वृ. ८-२-१५) “य एवमेतद्विदुष्यं चेमे अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते, तेऽर्चिपमभि-
संभवन्ति अर्चिषोऽहरहृ आर्च्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षात् यान् पण्मासान् उदङ्गादित्य एति,
मासेभ्यो देवलोकां देवलोकादादित्यम्, आदित्याद्द्व्युतं वैद्यतात्पुरुषो मानसः स एत्य ब्रह्म-
लोकान् गमयति” इति । तत्रैव पुनरन्यथा, (वृ. ७ १८-१) ‘यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्
प्रैति, स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते, यथा रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्वमा-
क्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते, यथा आहम्बरस्य खम् । तेन स
ऊर्ध्वमाक्रमते ; स चन्द्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते, यथा दुन्दुभेः खम्” इत्यादि ।

तत्र संशयः—किमर्चिरादिरेक एव मार्ग आभिः श्रुतिभिः प्रतिपाद्यत इति तेनैव
ब्रह्म गच्छति विद्वान् ; उत तस्मादन्येऽन्यत्र मार्गाः इति तैर्वाऽनेन वेत्यनियमः इति ।

किं युक्तम् ? अनियम इति । कुतः ? अनेकरूपत्वान्नैरपेक्ष्याच्चेति । एवं प्राप्तेऽभि-
धीयते—अर्चिरादिना—इति । अर्चिरादिरेक एव मार्गः सर्वत्र प्रतिपाद्यते । अनोऽर्चिरादि-
नैव गच्छति । कुतः ? तत्प्रकृतेः—तस्यैव सर्वत्र प्रथितेः । प्रथितिः—प्रसिद्धिः ; तस्यैव
सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानात् स एव मार्गः सर्वत्र न्यूनाधिकभावेन प्रति-
पाद्यत इति विद्यागुणोपसंहारवत् अन्यत्रोक्तानामन्यत्रोपसंहारः क्रियते । छान्दोग्ये तावत्
उपकोसलविद्यायां पञ्चाभिविद्यायां चैकरूप एवास्मायते । वाजसनेयके च पञ्चाभिविद्यायां

निर्दिशद् वाक्यान्तरमाह तथेति । वैद्युतं दिद्युत्पुरुषम् । दैद्युतात्पुरुषो मानस इत्यस्यार्थः पञ्चमस्तुते
द्रष्टव्य । अन्यथा अहरादीनामनुक्या वाग्वादेश्चेतनत्वस्थापनेन च । तस्मै इत्यादि । गच्छते विदुषे
स्वमध्ये रथचक्रमध्यस्थाकाशसगितं छिद्र परिकल्प्य शमनायावकाशं ददातीत्यर्थः । एव दुन्दुभिव्याघान्त-
राल आहम्बरवाद्यान्तरालतुल्यमित्युपरि अर्धो ब्राह्मः । एष देवपथो ब्रह्मपथ इति प्रयोगात् मार्गत्वं
सिद्धमिति तत्र विचारणीयमक्षमाह किमर्चिरादिरेक एव मार्ग इति । अर्चिराद्यातिबाहिकनेयमार्गत्वात्
अर्चिरादिमार्ग इति व्यवहारः । प्रत्यभिज्ञानमुपपादयति छान्दोग्य इत्यादिना । मार्गाणां भिन्नभिन्नत्वे
यत् विद्यायां मार्गानुक्तिः, तत्र कतमस्य ग्रहणमित्यपि दुर्निष्कर्षं स्यात् । तद्य इत्थं विदु ये चेमे
अरण्ये इति सर्वविद्वत्साधारण्यस्यार्चिरादौ दर्शितत्वात् न्यूनाधिकोक्तिस्थलेषु चेतस्य घटनीयवादैक्यमेव ।
न च गुणोपसंहारस्याशक्यतया सर्वब्रह्मविद्यैक्यासंभववत् अत्र दोषः । सर्वोपसंहारेऽपि द्वादशैवार्चिरादय
इति संख्यानात् । नन्वनियमाधिकरण एवाऽर्चिरादेः सर्वसाधारण्यस्योक्तत्वात् पुनरुक्तमिदमधिकरण-
मिति चेन्न-तत्र कचिदेवान्नानात् अन्यत्राभावात् चिन्तनस्य सर्वसाधारण्याभावः शङ्कितः । चिन्तनस्य
सर्वसाधारण्यं वक्तुं तच्छेषतया, ये चेमे इति वाक्यभावात् गतिसाधारण्यं दर्शितम् । अत्र तु अनाज्ञानस्थले
सामान्यवचनेनार्चिरादिग्रहणेऽपि, यत्, ‘स वायुमागच्छति’, ‘सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति’,
‘अथैतैरेव रश्मिभिर्ऊर्ध्वमाक्रमते’ इति वाध्वादित्वसूर्यादित्वादेरपि गत्यामवगतिः—तत्रार्चिरादित्वं
नेति मार्गभेदशेका परिहृत्य इति विशेषः । पूर्वविचारितत्वादेव, ‘ये चेमे’ इति वाक्यं भाष्ये नोपाचम् ।

तथैवाचिरादि अल्पान्तर आम्नायते । अतस्तत्रापि स एवेति प्रतीयते । अन्यत्रापि सर्वत्रान्यादित्यादय प्रत्यभिज्ञायन्ते ॥ १ ॥ इति अचिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

१४७ वाय्वधिकरणम् ४ ३ २ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् । ४ । ३ । २ ॥

अचिरादिनेव गच्छन्ति विद्वांस इत्युक्तम्, तत्राचिरादिके माग छन्दोगा मासा दित्ययोरन्तराले सवत्सरमधीयते, (छा ४ १५ ५) “मासेभ्य सवत्सर सवत्सरादादित्यम्” इति । वाजसनेयिनस्तु तयोरेवान्तराले देवलोकम्, (ऋ ८ २ १५) “मासेभ्यो देवलोक देवलोकादादित्यम्” इति । उभयत्रापि मागस्यैरत्वाद्भाजुभयत्रोपमहार्या । तत्र मासा दृष्वमभिहितयो मवत्सरदेवलोकयो पञ्चम्याऽभिहितस्य श्रौतक्रमस्य तुल्यत्वेऽपि, “अचि पोऽहरह्ण आप्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षात् यान् पञ्चदशेतिमासास्तान्” इति अविककालानां न्यूनकालेभ्य उत्तरोत्तरत्वेन निवेशदशनात् सवत्सरस्यैव मासादनन्तरं शुद्धी विपरिवृत्तेः

सूत्रार्थस्तु—रश्मनुसारीत्युक्तो विद्वान् अचिरादिनेव गच्छति । तन्माचिरादिमार्गस्य सर्वत्र तत्तदेक देशनिर्देशत, ‘ये वेमे अरण्ये’ इति सर्गक्रोडीकारिवाक्यवशेन च प्रत्यभिज्ञानाति ॥ १ ॥

अनुक्तानामुपमहारेणैक्यमेवमित्युक्तम् । उपसंहारपकारो विचार्यतेऽधिकरणद्वयेन । अधिकोक्तिर्यत्र तत्रानुक्तोपसंहार प्रदर्शयते, लघवात् । उपसंहारोऽपि पूर्वो वायु मथमे विचार्यते, उत्तरो वरुणादिश्च पश्चात् । देवलोकानादादित्यमिति वचनात् आदित्यात् पूर्वत्व देवलोकस्य ज्ञायते । ‘तेन स ऊष्व-माक्रमते । स आदित्यमागच्छति’ इति वाक्ये तेनेत्यस्य वायुच्छिद्रेणेत्यर्थकृत्या वायुरादित्यात् पूर्व इति बुध्यते । न च—स एत देवयानं पथानमापषाम्लोकमागच्छति, स वायुरोकमिति अग्न्यान्तर्यमेव वागो किं न शक्यमिति वाच्यम्—तत्र क्रमवाचकपदामावात् तत्तद्वस्तुपाठक्रमेण क्रमस्य कल्पत्वात् श्रौते क्रमे सति तत्कल्पनानवकाशात् । तदत्र सवत्सरादित्यमभ्यनिविष्टयोर्वायुदेवलोकयो कीदृश क्रम इति विचार्यते ।

नन्वत्र तयोर्विमिलज्यक्तित्वपक्षे क्रमानियमस्यैव कथनात् तदा क्रमविशेषस्यानिर्गम्यत्वात् वायु-देवलोरुप्यदौ मिलापौ उनामिलार्थाविति विचार एव पर्ययसानम् । मेदपक्षे हृवाचि-नयाऽपि कस्-चित्क्रमस्य निर्धारणीयत्वाभावात् । तथा च वायुर्देवलोक इत्येव सूत्रेण मा-सम्, न तु वायुमब्दादिति ॥ तर्हि शाकरादृष्टमानमस्तु । किं तदिति चेत्—अचिरादौ छान्दोग्ये विस्तरेणोक्ते मध्ये निवेश्यो वायु-किममिल्लोकानन्तरं निवेश्य, उतादित्यात्पूर्वमिति विचारे पाठक्रमस्य वस्तुक्रमविशेषकल्पकमाल्लत्वात् श्रौत-क्रमवशात् आदित्यात् पूर्वमिति । इदमपि न स्वरसम् । तथासति वायुरादित्यमिति, आदित्यात्पूर्वं वायु-मिति वा स्यात् । अन्वप्रस्तावस्य र्थवशात् । श्रौतक्रमे सति पाठक्रमस्य क्रमकल्पकत्वमसक्यत्वाभावेन शङ्कानवकाशात् । एव वा किं न स्यात्—मासादित्यमध्ये मासेभ्यो देवलोकं देवलोकानादादित्यमिति देवलोकं श्रुतं, मासेभ्य सवत्सरे संवत्सरादादित्यमिति संवत्सरश्च । तत्र देवलोकशब्द योग्यवृत्तत्वात्

संवत्सर एव मासादूर्ध्वं निवेशयितव्य इति तत ऊर्ध्वं देवलोक इति निश्चीयते । अन्यत्र वाजसनेयिनः, (वृ. ७-१०-१) “ यदा वै पुरुषोऽस्माह्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति ” इत्यादित्यात्पूर्वं वायुमधीयते । कौपीतकिनस्तु, (कौ. १-३) “ स एतं देवयानं पन्थान-मापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकम् ” इत्यग्निलोकशब्दनिर्दिष्टादर्चिषः परं वायुमधी-

कथमपि संवत्सरवाची भवितुमर्हतीति पञ्चमीश्रुतक्रमाभङ्गेनोभयोरैककण्ठ्यम् । अतो वायुर्वा देवलोको वेति विचारस्य नावकाशः । निवेशश्च वायु. माससंवत्सरमध्ये निवेशं नार्हति तथोरैकराश्यादिति, अब्दात् पश्चादेव निविशते । अतो न विचारणीयं किञ्चिदस्तीति । इदमपि स्यात्— देवलोकशब्दः संवत्सरपरो वा वायुपरो वेति विचार्य, ‘ योऽयं पवते एष देवानां गृहा ’ इति श्रुत्यनुसारात् वायुरेव देवलोक इति निर्णयत इति । सूत्रत्वारस्याभावस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् । यदि देवानां गृहा इति वचन-सत्त्वे कथं संदेह इति मन्यते, तर्हि वायुदेवलोकशब्दमिन्नार्थत्वसदेहानवकाशे भाष्यदर्शिता रचनाऽपि न भवत्येवेति—

उच्यते— शांकरे एतदधिकरणान्ते— वायुदेवलोकयोर्मध्ये कः क्रमः ? यद्यनियमः, तर्हि वायु-मब्दादिति व्यवस्थापन कथमित्याशङ्क्य, “ आदित्यानन्तर्याय देवलोकात् वायुमभिसंभवेयु । वायुमब्दा-दिति छन्दोगश्रुत्यपेक्षयोक्तम् ” इति निगमितम् । तेन सूत्रोक्तः क्रमो न मुख्य इत्युक्तं भवति ; अब्द-देवलोकवाच्यवादित्यक्रमस्य तदिष्टत्वात् । इदमयुक्तमित्युपादनाय वायुदेवलोकैवनेन सूत्रार्थसरक्षणायैव भाष्ये विचारः प्रवर्तितः । भाष्ये एव संवत्सरवत् देवलोकस्य मासादित्यमध्वनिवेशाविशेषस्य ज्ञापि-तत्वात् संवत्सरदेवलोकैवयशंकाया अप्यवसरोऽदर्शि । ‘ संवत्सरः सख्य वै देवानां पू. ’ इति श्रुतिरपि टीकायामुपात्ता । ‘ एत एव लोकाः यदहोरात्राणि—संवत्सराः ’ इति च भाष्ये (४-३-४) । तस्मात् पूर्णपूर्वपक्षरीतिरेवम्—

वायुदेवलोकयोर्भदस्वीकारे क्रमानियम आपद्यते । कोऽसौ देवलोक इत्यनिर्धारणञ्च । वस्तु-विकल्पश्चायुक्तः ; चिन्तनविकल्पे चाष्टदोषदुष्टता । अतो योगव्युत्पत्त्या कथञ्चिदैवयादरणे कार्ये संवत्सरदेव-लोकैवयमेव किं न स्यात् । एवञ्च मासेभ्यः संवत्सर सवत्सरादादित्यमित्यनेनैकार्थ्यम्, मासेभ्यो देव-लोके देवलोकादादित्यमित्यस्य । अस्तु ; वायुनिवेश आदित्यात् प्राक् भवत्येवेति चेन्न-संवत्सरादादित्य-मिति श्रौतक्रमंगता । यथा हि माससंवत्सरमध्ये वायुर्न निविशते, कालत्वेन मासेन सवत्सरस्य संनि-कर्ष इति शीघ्रोपस्थितेः-तथा संवत्सरेणादित्यस्य संनिकर्षः प्रसिद्धः । तद्वतरेव मासस्वादि कालपरिच्छेद-कत्वात् । श्रुतिश्च, ‘ संवत्सरोऽसावादित्य. ’ इत्यादिर्बहुप्रकारा । तस्मात् संवत्सरादित्यमध्ये तस्य न प्रवेशः । अतः, अग्निभक्तमागच्छति स वायुलोकमिति कौपीतकिपाठक्रमात् अर्चिषः पश्चादेव वायुः । अग्निवाच्योभूम्यन्तरिक्षदेवतात्वेन संनिकर्षात् सखित्वाच्च । वाय्वादित्यथोरन्तरिक्षस्वर्गदेवतथोरप्येवं संनिकर्षो-ऽस्ति । परं तत्र वाय्वनन्तरमादित्यः स्वकार्याहःपक्षादिसर्वकालपूर्वकं गृह्यत इत्यस्त्येव श्रुतक्रमे औचित्यम् ।

यते । तत्र ऋषीतकिना पाठक्रमेणार्चिषः परस्वेन प्राप्तस्य वायोर्वाजसनेयिनाम्, " तेन स ऊष्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति " इत्यूर्ध्वशब्दनिर्दिष्टश्रौतक्रमेण पाठक्रमाद्बलीयसा आदित्यात्पूर्वं प्रवेशो निधीयते । अत आदित्यात्पूर्वं सवत्सरादूर्ध्वं देवलोकौ वायुश्च प्राप्तौ ।

तत्रेदं चिन्त्यते—किं देवलोकौ वायुधार्थान्तरभूतौ यथेष्टक्रमेण विद्वान् अभिगच्छेत्, उत अनर्थान्तरस्त्वेन सवत्सरादूर्ध्वं देवलोकं सन्तं वायुमभिगच्छेत्—इति । किं युक्तम् ?

वायोरूर्ध्वमादित्य इति बृहदारण्यकं तु सवत्सरादादित्यमिति जौचित्यसहकृतश्रौतक्रमविरोधात् पारम्परिकक्रमपरमेव । तद्वत्त्वात् वायुर्वरुणादिवत् आदित्यात् पश्चात् भवतीत्येतावत् सिद्धयति । अतः सवत्सरादेवलोकयोरेभ्याम् अग्रेनन्तर एव वायुरिति ।

अत्र प्रतिविधीयते वायुमद्वादिति । ऋषीतकिपाठक्रमो न क्रमरूपनाह, न वरुणलोकं स आदित्यलोकमिति युक्तमदर्शनात् । बृहदारण्यके, ' तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते ' इति वाय्वानन्तर्ये आदित्यस्य श्रुते तर्कानुग्रहोऽप्यस्ति । ' माणो वेष य एष तपति ' (२२) इत्येतेरेवम् । आदित्यो ह वै वाद्यं प्राण उदयति एष वने चक्षुष प्राणमनुगृह्णात ' इति प्रथम । कालभिदाहेतुमूले ज्योतिष्यके प्रधानभूतयो सूत्रं प्रसक्तं । तद्वत्तिहेतुश्च, ' सूर्याचन्द्रमसौ तारा नभस्त्राणि ग्रहै सह । वातानीकमवैश्वैर्ध्रुवे बद्धानि तानि वै ' इत्युक्तो वायुः । अहरादिकाळरूपकार्यकथनानन्तरं तद्धेतुगणनावसरे वायुमूर्ध्वचन्द्रमध्ये स प्राथम्यमर्हतीति अर्धसूर्यमध्यगणनीयोऽयम् । एवम्, ' तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते ' इति वाय्वानन्तर्यं मादित्ये श्रुतम्, सवत्सरादादित्यम् इति सवत्सरादानन्तर्यम् । सवत्सरादित्ययोरिव वाय्वादित्ययोरपि सनिकर्षम्योपपादितत्वात् किं सवत्सरादित्यवगतक्रमभेदो युक्तं, किं वा ऊर्ध्वमित्यवगतवाय्वानन्तर्यक्रम भेद इति निचारे अन्यपक्षे अर्चिषोऽहरिति प्रथमश्रुतक्रमभङ्ग इति दोषः । उपक्रमस्यपञ्चम्यर्थाभङ्गेन यावदर्थवर्णनं सुकरम् तावत् गत्वा, यत् ऊर्ध्वमिति वचनामन्नाश्रयात् क्रमो भङ्गनीयो भवति तत्रैव तदिष्टिरिति युक्तम् । अतः सवत्सरादादित्यमित्यत्रैवान्यथाकरणमुपपद्यते । एवञ्च देवलोकशब्दस्य सवत्सराधिक्रमे देवलोकमिति पञ्चम्यर्थमङ्ग, वाय्वधिक्रमे च मासेऽत्रो देवलोकमिति पञ्चम्यर्थमङ्ग । तत्र वायुमेवत्सरोर्मध्ये कतरस्य देवलोकत्वं समुचितमिति समीक्षायां काले लोकरूपदेशत्वकथनापेक्षया वायौ तत्कथने युक्तम् । उक्तञ्च टीकायाम् काले देवपुरत्वमवास्तवम् ज्योतिर्मयकृत्स्नवैमानिकदेवता गणस्य वायुपाश्र्वस्तत्वात् वायौ देवगृहत्वं वास्तवमिति । एवमविशेषदेवलोकशब्द विशेषवायुशब्दाभ्यां वायौ आदित्यपूर्वत्वावगमात् अत्रात् पश्चादेव वायुः । सूत्रे अविशेषपदेन देवलोकशब्दस्य सवत्सरादादित्यस्यापि ज्ञापनात् पूर्वोक्तपूर्वपक्षप्रकारसूचनं भवतीति ।

पाठक्रमात् बलीयसेति । पाठकरण्यात् क्रमात् कृतककरण्ययोर्मध्ये कृतस्य बलीय इति न्यायेन बलवत्तरमूनेत्यर्थः । सवत्सरादिति पञ्चम्युक्तं श्रौतक्रम । सवत्सरादादित्यमभिसेमवन्तीति आदित्यपासे सवत्सरापादानकत्वस्य पञ्चम्युक्तत्वात् । अत्राश्रयवच्च विभागावधिरवम्, यद्देशसंयोगनाशजन्य उत्तरदेशसंयोग, उत्तरम् । तत्र जन्मजनकभाषणत्वात् प्रत्यासे पूर्वत्वमन्यपासे पश्चात्तन्त्वञ्च ज्ञायत इति ।

भिन्नार्थत्वम् ; प्रमिद्वे । भिन्नार्थत्वे चोर्ध्वशब्देन पञ्चम्या चोभयोः संवत्सरादित्यान्तराले श्रुतिक्रमेण प्राप्तत्वात्, विशेषाभावाच्च यथेष्टमिति प्राप्ते—उच्यते—वायुन्वत्—इति । वायुं संवत्सरादूर्ध्वमभिगच्छेत् । कुतः ? अविशेषविशेषाभ्यां वायोरेव निर्दिष्टत्वात् । देवलोकशब्दो हि अविशेषण-सामान्येन देवानां लोक इत्यनेन रूपेण वायुमभिधत्ते । “स वायुमागच्छति तस्मै स तल” इति वायुशब्दो विशेषेण वायुमभिधत्ते । अतो देवलोकवायुशब्दाभ्याम् अविशेषविशेषाभ्यां वायुरेवाभिधीयत इति संवत्सरादूर्ध्वं वायुमेवाभिगच्छेत् । कौपीतिकिनां वायुलोकशब्दश्चाग्निलोकशब्दवत् वायुश्चासौ लोकश्चेति व्युत्पत्त्या वायुमेवाभिधत्ते । वायुश्च देवानामात्रासभूत इति अन्यत्र श्रूयते, (जै. उपनि. ब्रा. ३-१.) “चोऽयं पवते एष[एव] देवानां गृहाः” इति ॥ २ ॥ इति वायुधिकरणम् ॥ २ ॥

१४८. वरुणाधिकरणम् ॥ ४-३-३ ॥

तदितोऽधि वरुणः संबन्धात् । ४ । ३ । ३ ॥

कौपीतिकिनाम्, “स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति ; स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम्” इत्यत्राग्निलोकशब्दस्त्वाग्निःपर्यायत्वेन प्राथम्यमभिधीयते । वायोश्च संवत्सरादूर्ध्वं निवेश उक्तः । आदित्यस्याप्यत्र प्राप्तपाठक्रमवाधेन, “देवलोकान् आदित्यमादित्याद्वैद्युतम्” इति वाजसनेयकोक्तश्रुतिक्रमात् देवलोकशब्दाभिहिताद्वायोरुपरि निवेशः सिद्धः । इदानीं वरुणेन्द्रादिषु चिन्ता । किमेते वरुणादयो यथापाठं वायोरूर्ध्वं निवेशयितव्याः, आहोस्विद्विद्युतोऽधीति विशये—अग्निःप्रसूतिषु

श्रुति-वर्ष-पाठ-स्थान-मुक्त-पट्ट्याख्यानि षट् क्रमनियामकप्रमाणानि पूर्वमीमासापञ्चमाध्यायोक्तानि । तत्र पूर्वपूर्वं बलीय । अन. पाठात् श्रुतिर्वलीवसीति । यथेष्टमिति । एव वाचानन्तर्यनियम आदित्ये माऽस्तु इति कथयति, यदि देवलोकशब्दे योगव्युत्पत्तिरिष्यते, वाथोरल नैवावकाश इति निगूढम् ।

देवानां लोक इति । देवानां गृहा इत्येतदनुरोभायेदम् । देवश्चासौ लोकश्चेति व्युत्पत्तावपीष्ट-सिद्धि । अविशेषविशेषाभ्यामित्यविशेषत्व प्रथमग्रहण तस्य पूर्वपक्षेऽप्युपयोगात् । वायुश्च देवानामात्रासभूत इत्यन्यत्रेति । च क्रमेण संवत्सरेऽपि देवलोकत्वस्य पूर्वपक्षात्स्य सूचनम् । भूतपदेन वाथोरावासत्वे संवत्सरेत्येव नात्यन्तोपचरितमिति सूच्यते । अन्यत्रेत्यल प्रकृतोपनिषद्भ्योऽन्यत्, ‘संवत्सरो वै देवानां पू’ इति श्रुतेरन्यत्रेत्यर्थद्वयमभिसंहितमिति परिशीलने माप्यग्रन्थसिद्ध एव पूर्वपूर्वपक्षप्रकारः ।

वाथोरत्वात्परत्वसिद्धावपि वायोरूर्ध्वमादित्योक्त्या तदव्यवहितपरत्वमादित्यस्य न संभवति, ब्रह्मेन्द्रप्रजापतीनां मध्ये निवेश्यत्वाविति शक्या संगतिः । पाठक्रमवाधेनेति । स वायुलोकं स वरुणलोकमिति पाठपाठस्य वरुणे वाचानन्तर्यस्य वाधेनेत्यर्थः । सिद्धः सारसप्रतीतिः । अत्रैव मुखान्तरेण पुनराक्षेप इहेत्याशयेन च इदानीमिति । अप्राप्तौ चेत्यस्य वैयर्थ्येऽन्यत् । ‘आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलम्’ इति न्यायात्, ऊर्ध्वमिति, देवलोकान् आदित्यमिति च औत्तकमत्यागेन पाठक्रम आदर्श्या इति भावः ।

सर्वेषु “अर्चिनोऽह” इत्यादिभ्रुतिक्रमोपरोधात्, त्रिद्युत परस्ताच्च, “तत्पुरुषोऽमानव स एनान् ब्रह्म गमयति” इति विद्युत्पुरुषस्य ब्रह्मगमयितत्वश्रवणाच्च सत्रावकाशाभावेनाप्राप्ती चोपदेशवैयर्थ्यायावश्यं कस्मिन्निद्वेष्यत्वे, पाठक्रमानुरोधेन वायोरनन्तरं वरुणो निवेशयितव्यः । वाग्वादित्ययोः क्रमस्य बाधितत्वेनेन्द्रप्रजापती अपि सत्रैव निवेशयितव्यौ इति प्राप्ते उच्यते—तदितोऽधि वरुण इति । वरुणत्वात् विद्युत उपरिष्ठान्निवेशयितव्यः । कुत ? सवन्धात्—मघोदरवर्तित्वात् विद्युतो वरुणेन सवन्धो लोकवद्यो प्रसिद्धः । एतदुक्तं भवति—वरुणादीनाम्रुपदेशवैयर्थ्याय क्वचिन्निवेशयितव्यत्वे सति पाठक्रमादथक्रमस्य बलीयस्त्वात् विद्युतोऽधि वरुणो निवेशयितव्यः, ततश्च अमानवस्य गमयितृत्वव्यवधानसहमित्यवगम्यते । तस्य च व्यवधानसहत्वादिन्द्रादेभ्योपदिष्टत्वावश्यनिवेशयितव्यस्य वरुणादुपर्युपदिष्टत्वात् आगन्तूनामन्ते निवेशयितव्यत्वाच्च वरुणादुपरीन्द्रादिनिवेशयितव्य इति ॥ ३ ॥ इति वरुणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

नन्वेव स आदित्यलोकस इन्द्रलोकमिति पाठक्रममाहृत्य आदित्याच्चन्द्रमसमिति श्रौतग्रन्थोऽपि भङ्गनीय इति वा तत्रैव वरुणो निवेशयामिति वा न शक्यमित्याशयेनाह वाग्वादित्ययोरिति । प्रथममृतवह्म्यानुरोधेन प्रथमक्रमेणो कृते क्रमद्वयामगाय उपरिभ्रुजयोरिन्द्रमवाप्तयोरप्यत्रैवाकर्षणं इति भावः ।

सूत्रे तदितो वरुणमित्यनिर्देशः, विद्युत् वरुणमासावपि तदित्यागाभावात्, वरुणस्यापघानत्वाच्च । अधिशब्दप्रयोगे तदित्येवमयो संबन्धे सति वरुणस्तदिति प्रागेव कस्मिन्निवेशयित इति शंकापरिहाराय । चन्द्रमसो विद्युतमिति श्रौतक्रमाभावात् विद्युत् परस्तात् वरुणादिरिति भावः । ननु सवन्धसद्भावात्पाठेन पाठक्रममङ्गलं न न्याय्यम् । अमानवानन्तरे वरुणादिनिवेशे अमानवस्य ब्रह्मपापकृत्यव्यवहारविरोधश्चेत्यत्रोपपादयति एतदुक्तं भवतीति । अथक्रमस्येति । नन्वसिद्धोत्पत्त्यागुपाकयोरिवात्र प्रथमपठितस्य वरुणस्य चरमायाच्छादितश्च, प्राप्ती वैशेषिकस्यैव कथमवगम्यते इति चेत्—मघोदरोत्पत्त्या बद्धिं प्रसूता त्रिद्युत् गत्रा प्रथमं प्राप्यते, उदरस्थं जलं तदन्तरेण वा पश्चादेवेति । तर्हि चन्द्रमण्डलदूर्ध्वत्वाऽऽदित्यस्य चन्द्रात् पूर्ववत् कथमिति चेत्—श्रौतक्रमाविरोधात् तत्र चन्द्रदेवत्वमा पश्चात्प्रापकत्वमिच्यते । न त्विह सारसप्रतीतमङ्गलं, किन्तु देवलोकवादित्यमादित्याच्चन्द्रमस चन्द्रमसो विद्युतमिति श्रौतक्रमरक्षणमेवेति । व्यवधानसहमिति । वरुणागमनात् प्राक् विद्युतोऽमानवस्य प्रापकत्वं निर्वापम् । तत् चन्द्रमसो विद्युतमित्यतोऽवगमनम् । ‘स एनान् ब्रह्म गमयति’ इत्यपि नानुपपन्नम्, वरुणादीनां किञ्चिद्दुरमेव नेतृत्वात् नन्वन्तरममानवस्यैवाऽऽन्तं नेतृत्वात् । मध्येऽन्यसहकृतो न भवतीति तु न बाधयाम्यम् । अस्तस्मिन्नेतरि सत्येव वरुणादयोऽपि स्वहृत्स्यं विधाप्य घन्या बुभुक्षन्तीति तद्द्वाराऽऽपमानव उपचरत्, किं तेनेति भावः । वरुणादुपरीति । वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकमिति मध्ये आदित्यपाठेऽपि वरुणो पर्येन हीन्द्रादिपाठे, न पूर्वमिति । आगन्तूनामिति । भोजनार्थमागत्येयुः यथावच्छिन्नपविष्टेषु पश्चादागता पूर्वोपविष्टपुरुषानन्तरमेवोपवेश्य भवति, न तु उपविष्टोत्पापनम् । अत एव, ‘अग्रये कृषिकाम्

१४९. आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४-३-४ ॥

आतिवाहिकास्तच्छिङ्गात् । ४ । ३ । ४ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते, 'किमर्चिरादयो मार्गचिह्नभूताः, उत भोगभूमयः, अथवा विदुषां ब्रह्म प्रेप्सतामतिबोदारः इति ।

किं तावत् युक्तम् ? मार्गचिह्नभूता इति । कुतः ? उपदेशस्य तथाविधत्वात् । दृश्यते हि लोके ग्रामादीन् प्रति गन्तृणामेवंविधो दैशिकैरुपदेशः—' इतो निष्क्रम्य, अमुकं वृक्षम-मुकां नदीममुकं च पर्वतपार्श्वं गत्वाऽमुकं ग्रामं गच्छ ' इति ।

अथवा भोगभूमय एताः स्युः, कालविशेषतया प्रसिद्धानामहरादीनां मार्गचिह्नत्वानु-पपत्तेः । अन्यस्य च मार्गचिह्नभूतस्यैतेषामनभिधायकत्वात् । भोगभूमित्वं च, (—) " एत एव लोकाः यदहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सराः " इत्याहरादीनां लोकत्ववच-नादुपपद्यते । अत एव च कौपीतकिनः, (कौ. १-३) " अघ्निलोकमागच्छति " इत्यादिना लोकशब्दानुविधानेनार्चिरादीन् पठन्तीति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—आतिवाहिका इति । विदुषामतिवाहे परमपुरुषेण नियुक्ताः आतिवाहि-काः देवताविशेषा एतेऽर्चिरादयः । कुतः ? तच्छिङ्गात् अतिवहनल्लिङ्गात् । अतिवहनं हि गन्तृणां गमयितृत्वम् । गमयितृत्वं च " तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति " इति उपसंहारे श्रूयमाणं पूर्वेषामप्यविशेषश्रुतानां स एव संबन्ध इति गमयति । वदन्ति चार्चिरादयः शब्दाः अर्चिराद्यात्मभूतान् अभिमानिदेवताविशेषान्, (यजु. ५-५) " तं पृथिव्यब्रवीत् " इतिवत् ॥

पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ' इति नक्षत्रेष्टौ दर्शपूर्णमासविकृतौ, ' सोऽत जुहोति अग्रये स्वाहा ' इत्येव-मुपविष्टाः उपहोमाः अव्यवधानेन प्रत्यक्षपठिना अपि प्रकृत्युत्तरक्रियमाणातिदिष्टनारिष्टहोमानन्तरमेवानुष्ठेया इति जैमिनिना आतिथाशयोपमर्देन वादरायणपुरस्कारेणैवोक्तम्, " अन्ते तु वादरायणः तेषां प्रधान-शब्दत्वात् " (५-२-१९) इति सूत्रेण । आगन्तुशब्दः पू. ५-३-७ सूत्रे द्रष्टव्यः । तत्र, ' अन्ते वा तदुक्तम् ' इति सिद्धान्तसूत्रमुपहोमाधिकरणपरामर्शीति तदेवेहोदाहरणम् । इन्द्रानन्तरः प्रजापतिरित्य-त्प्राथम्येऽप्यस्ति । एवमर्थक्रमविमर्शे अवशोपरि वायुविद्युद्गुरुणचन्द्रसूर्येन्द्रप्रजापतय इति वाऽन्यथा च सूत्राचिरोधेन क्रमसंभावनाऽपि श्रौतक्रमविरोधात्प्रयुज्यते ॥ ३ ॥

आतिवाहिका इति । उक्तान्यादिस्वरूपशोषनमवसरसंगत्या क्रियते । उक्तक्रमविषये आक्षेपो-ऽपि द्रष्टव्यः । अत्र—अहरादीनां कालत्वात् एकस्मिन् अन्यस्यान्तर्गतत्वाच्च न तेषां क्रमप्राप्यता । सवत्स्रकालं स्थित्वा पश्चात् मुक्तिमेतीत्युक्तौ, ' स यावत् क्षिप्येन्नमः, तावदादित्यम् ' इति वचनविरो-धश्च । वाद्यवादित्यचन्द्रविद्युद्गुरुणकमोऽप्युक्तः ; उत्तरोत्तरस्योपरितनदेशत्वामात्रादित्याक्षेपः । काल-देशादिरूपार्थत्वानेन सर्वेषां तत्प्रभिमानीदेवतारूपातिवाहिकमावाञ्च दोष इति समाधिः । अमानवे तथाभूते-सति वरुणादीनां निवेशो न युक्त इत्यमानवोऽन्त एव स्यादिति चाक्षेपः ; गुणसूत्रेण तत्परिहारः ॥ ४ ॥

यद्येवम्, “तत्पुरुषोऽमानव स एनान् ब्रह्म गमयति” इति वैद्युतस्यैव पुरुषस्य ब्रह्मगमयितृत्वश्रुतर्द्भिद्युत परेषा वरुणादीना कथमातिवाहिकत्वनान्वय इत्यत्राह—

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुते । ४ । ३ । ५ ॥

स विद्युत् उपरि, वैद्युतेनामानवेनैवातिवाहिकेन विद्युपामात्रप्रतिगमनम् । कुत, ? तच्छ्रुते “स एनान् ब्रह्म गमयति” इति तस्यैव गमयितृत्वश्रुते । वरुणादयस्त्रयग्राहका इति तेषामप्यातिवाहिकत्वेनात्वयो विप्रत एव ॥ ५ ॥ इति आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

मार्गचिह्नत्वभोगशुभित्वपक्षयोरिव आतिवाहिकत्वपक्षेऽप्ययुक्ति शक्यते यद्येवमिति । तर्हीति शेष ।

‘अमानव स एनान् ब्रह्म गमयति’ वैद्युतात् पुरुषो मानव इत्य ब्रह्मलोकान्’ इति वाक्ययो ब्रह्ममाप कृत्वेनोक्तोऽमानवो मानसश्च विद्युदभिन्न । स एव सूत्रकारेण वैद्युत्पदेन प्रापकृत्वेनोक्त, अन्यत्वे श्रुति-विरोधप्रसंगात् । तर्हि ‘वैद्युतात् पुरुषो मानव’ इति पञ्चमी कथमिति शंका स्यात् । तत्परिहारमपि कृत्वाऽयमर्थ एवादर्शनीय इति ज्ञापनार्थमेव सूत्रे एवकारेण सह तत् इत्यपि प्रयोग । एवकारो वरुणा-दीना प्राधान्य व्यक्चिन्तयति । श्रौतौ पञ्चमी सुनिर्वहेति ज्ञापनाय स्वयमपि तत् इति प्रयुक्तम् । तत्पदं तद्विदोऽधीनि प्रागुक्ततद्विपरामर्शाति मन्येत विद्युत् इति भाष्यदर्शने । वस्तुतः चन्द्रमसो विद्युत्मिति विद्युत्पदस्मारणाय तथा भाषितम् । वैद्युत्पदोक्तस्यैव तु अत इति पदेनापि ग्रहणम् । इदं सारं व्यक्तम् । तथा च विद्युत्पदस्याऽऽतिवाहिकदेवतापरत्वात् वैद्युत्मानसामानवपदान्-यपि तदर्थका-त्रेवेति ॥ कथममानव वैद्युत्पदेन गृह्णाति सूत्रकार, अन्यग्रहण एव हि श्रुतिस्वरसमिति न शकनीयम् । पूर्वं, विद्वांस कर्तृत्वेन परिगृह्य, अर्चिषोऽह — च द्रमसो विद्युत् इतिवत् विद्युतोऽमानवमिति चेद श्रोष्यन् नूनममेत्यत । इह तु भयन्तरमात्त्य विद्युत् प्राप्त मुमुक्षुप्रमानवो ब्रह्म गमयन्तीत्युक्त्या विद्युद्देवो तदुपरि च तस्य नेतृत्वप्रतीत्या ‘स’ इति अमेदद्विपदसत्त्वाच्च विद्युत्पदमिमानिदेवतात्वेनाप्यमानव एव प्राह इत्यवभाष्यात् सूत्रकारस्तं वैद्युत्पदेन निर्दिदेशोमर्थं गमयितुम् । अत वैद्युतो यो नेतृत्वेन ज्ञात तत्पशुति आन्त स एवेति वैद्युत्तादिति पञ्चम्य-तद्विवाक्यार्थ । सूत्रे तत् इति, भाष्ये विद्युत् उपरि इति, सारे वैद्युत्पुरुषात् परस्तादिति, सारावलौ तस्मान्नेतेत्यत्र तस्मादिति, श्रुतौ वैद्युत्तादिति च पञ्चम्याऽयमर्थवर्णनप्रकारो ज्ञाप्यते—योऽयमातिवाहिकत्वं कश्चिद् वैद्युत् उक्त तदुपरि को गमयितेति चेत्—तदुपरि स एव, अमानवत्वात्, तदर्थं भगवता मनसा सुहृत्त्वेन मान-सत्वात्, एतमेति तस्य ब्रह्मलोकदिहैतदर्थमागन्तृत्वप्रवणाचेति सत्सपि वरुणादिषु अयनेव प्रधाननेता, अन्यपसचिद्विहिते ब्रह्माण्डोपरितनप्रदेशोऽप्ययमेवेति । तथा च वेद्युत्नेमप्रदेश परिमित मनसिहृत्य तदुपरितनदेशावच्छेदेन नेतृत्वज्ञासायाम्, तथादेशभेदग्रहणेन समाधानामिति । परमपदसोपानादिप्रह-णेनात्र बच्यं सर्वं बृहदारण्यक (८-२) परिष्कारेऽस्माभिर्लुक्तं गुह्यं जरेणैवमिह विशदीकृतम् ॥ ५ ॥

विद्युषो गतिर्निराचरित्वा । गन्तव्यमथ विचार्यते । गन्तव्यप्राप्तेष्वोपासनाधीनत्वात् गन्तव्ये विग्रादे सति तत्कालनयादुपस्थेऽपि विवाद प्राप्नोति । यद्यप्युपास्य सत्यत्वादिगुणविशिष्टो नारायण पर

१५०. कार्याधिकरणम् ४-३-५ ॥

कार्यं वादरिसस्य गत्युपपत्तेः । ४ । ३ । ६ ॥

अर्चिरादिनैव गच्छति विद्वान् ; अर्चिरादिरमानचान्तश्च गणः आतिवाहिको विद्वांसं ब्रह्म गमयतीत्युक्तम् । इदमिदानीं चिन्त्यते । किमयमर्चिरादिको गणः कार्यं हिरण्यगर्भ-
मुपासीनान्नयति, उत परमेव ब्रह्मोपासीनान्, अथ परं ब्रह्म उपासीनान् प्रत्यगात्मानं
ब्रह्मात्मकतयोपासीनांश्च—इति विशये—

कार्यमुपासीनानेव गमयतीति वादरिराचार्यो मन्यते । कुतः ? अस्य—हिरण्यगर्भ-
मुपासीनस्यैव गत्युपपत्तेः । न हि परिपूर्णं सर्वज्ञं सर्वगतं सर्वात्मभूतं परं ब्रह्मोपासीनस्य
तत्प्राप्तये देशान्तरगतिरुपपद्यते ; प्राप्तत्वादेव । नित्यप्राप्तपरब्रह्मविषयाविद्यानिवृत्तिमात्रमेव हि
ब्रह्मेति निर्णीति गुणोपसंहारपादे—अथापि तस्य परमात्मनः प्राप्तैरर्चिरादिगत्यनपेक्षत्वे पर्यालोच्यमाने सर्व-
मन्वयवितव्यमेवेति अत्र शक्तिर्भावः ।

अत्र षट्ते वादरिजैमिनिवादरायणानां क्रमेण निर्देशात् तावत्पर्यन्तमेकविषयविचार इति ज्ञायते ।
कार्यमित्यस्य क्रियाकांक्षायान् अप्रतीकाल्मनसूत्रोक्तस्य नयतेरेवात्र ग्रहणं खरसमित्योऽपि । तत्र अप्रती-
कालम्बनान्नयतीति विशिष्य द्विकर्मकनयत्यपेक्षितकर्ममध्ये अप्रधानकर्मविशेषस्य स्वयमज्ञाततया ज्ञापनात्
वादरिजैमिन्योस्तद्विषये पक्षोऽन्य इति ज्ञायत एव । कोऽसौ पक्ष इति जिज्ञासायाम्—तत्कतुनयादुपास-
नानुरूपत्वात् प्राप्ते, कार्यं प्राप्यं कथयतः कार्यनालम्बनमिति. परं प्राप्यं प्रतिष्ठापयतश्च परमालम्बनमिति
परिशीलनं सुकरम्—इत्यभिप्रेत्य नयतिकर्मत्वेन सूत्रकृदुक्तस्य कार्यस्थोपासनकर्मत्वमपि घटयन् त्रिकोटिक
संज्ञयं दर्शयति किमयमिति । ननु गुणोपसंहारपादनिर्णीतस्थोपास्यविशेषस्य कथं सहसैवमनुपास्यत्वत्वाद् : ।
अतः परमेवोपास्यताम् । तदुपासकानेवाचिरादयः कार्यं नयन्तु । तत्र ते स्थित्वा परविद्याफलमविद्यानिवृत्ति
ब्रह्मणा सह परस्वान्ते प्राप्स्यन्तीत्येव वादार्थशयोऽस्तु इति चेत्—तर्हि परविद्यानिष्ठस्य प्रारब्धाव-
सानेऽत्र देहविद्योगकाल एव विधूतपुण्यपापस्य सत्यलोके स्थूलदेहादिसाहित्येन संख्यातीतकालस्थितिः
किमधीना स्यात् । अतः परोपासकत्वेन ये प्रासुक्ताः तेऽल्लैव सुच्यन्त इति कार्योपासकानामेवाचिरा-
दितः कार्यप्राप्तिरित्येव वादार्थशय इति भाष्याशयः । नन्वयुक्त उपासीनानित्यव्याहारः, कार्यमित्यस्य
कार्यलोकपरतायाः कार्यमित्ये तदध्यक्षेणेति वक्ष्यमाणसूत्रादवगतेः । नैवम् । परमित्येतत्प्रतिद्विभूतया
उपक्रमे कार्यशब्दः हिरण्यगर्भपर एव । तत्र त्वन्वयानुपपत्त्याऽर्थान्तरमिति । अस्येति सौलपदस्य कार्यस्थे-
त्यर्थोऽपि घटते ; कार्यमुद्दिश्येति यावत् । अत्रैव मुक्तिकथनादद्वैतवाद् एव वादरिसंसत इति न मन्तव्य-
मिति व्यङ्ग्यमाशयं विशदयति न हि परिपूर्णमित्यादिना । ननु प्राप्तत्वादेवेति कथम् । प्राप्तिः किं
संयोगः उतानुभवः ? ब्रह्मविद्याप्रोतिपरमित्यादौ साध्यतया ज्ञातायाः प्राप्तेरित्यस्थितसंयोगरूपत्वायोगादनु-
भव एव प्राप्तिः । स देशान्तरगतिं विनाऽल्लैव भवितुमर्हतीति हि विवक्षितम् । अतः प्राप्स्यत्वादिति
वक्तव्यमित्याशकाया विवृणोति नित्येति । अयमाशयः । अतैवानुभवः सुलभ इत्येव विवक्षितम् । तत्र

परविद्याकार्यम् । कार्यं तु हिरण्यगर्भरूप ब्रह्मोपासीनस्य परिच्छिन्नदेशवर्तिप्राप्यप्राप्त्यर्थं
गमनमुपपद्यते । अतोऽर्चिरादिनातिवाहिकगणस्तमेव नयति ॥ ६ ॥

विशेषितत्वाच्च । ४ । ३ । ७ ॥

(वृ ८ २ १५) “ पुरुषो मानस एव ब्रह्मलोकान् गमयति ” इति लोकशब्देन, बहु-
वचनेन च लोकविशेषवर्तिनेन हिरण्यगर्भमुपासीनमेवामानवो गमयतीति विशेष्यते । किञ्च
(छा ८ १४ १) “ प्रजापतेः सर्वां वेश्म प्रपद्ये ” इति कायस्य हिरण्यगर्भस्य समीपगमन-
मर्चिरादिना गतः प्रत्यभिसन्धत्ते ॥ ७ ॥

नन्वेवम्, “ तत्पुरुषोऽमानव स एनान् ब्रह्म गमयति ” इत्यथ निर्देशो नोपपद्यते ।
हिरण्यगर्भनयने हि, ‘ स एनान् ब्रह्म गमयति ’ इति निर्देष्टव्यं स्यात्— अत आह—

सामीप्यात् तु तद्व्यपदेश । ४ । ३ । ८ ॥

(श्वे ६ १८) “ यो ब्रह्मण विदधाति ” इति हिरण्यगर्भस्य प्रथमनत्वेन ब्रह्मसामी-
प्यात् तस्य ब्रह्मशब्देन व्यपदेश इति गत्यनुपपत्तिविशेषणादिभिरुक्तैर्हेतुभिर्निर्धीयत इत्यथ ॥८॥

अथ स्यात्—अर्चिरादिना हिरण्यगर्भप्राप्तौ, “ एष देवपथो ब्रह्मपथ एतन् प्रतिपाद्य-
माना इम मानवमावर्तं नावतन्ते”, (कठ २ ६ १६) “ तयोध्मायचमृतत्वमेति ”

च हेतु तस्य परमात्मनो विमुक्त्वेन व्यापित्वा प्राप्तत्वमेव हि । अत प्राप्तत्वादित्युक्तम् । किञ्च जीवा-
त्मनस्तदनुभवोऽपि न सामग्र्यधीन, किंतु मणेरौत्सनेव स्वाभाविक । अत उपायमतरा तस्य प्राप्त-
प्रायश्चात् परविद्याफलं कर्मनिवृत्तिमात्मन् । तत् देहावसानकाल एव सपनमिति कथं परोपासका
परमात्मानं तदैव नानुभवेयुरिति वादरिरिति । वादरेरद्वैतमेवाभिमतमित्युक्तावपि न न काऽपि हानि ,
तन्मतस्यात् दृष्यत्वात् । प्रागुक्तपरोपासनप्रकारानपलापेनात्त वादार्थाशयवर्णनं समुचितमिति विभाष्यैव-
मुक्तम् । ‘ अभावं वादरि ’ इति सूत्रेऽपि हि देव विना ब्रह्मानुभवेकानानां वादरिसमता वक्ष्यति, न
तु जीवब्रह्ममेवस्वामि तन्मते अभावमिति ॥ ६ ॥

लोकशब्दो मुख्यवृत्त्या देशविशेषपर । अो वक्ष्ये लोक इति कर्मधारयो न युक्त, नतरां
लोकानिति बहुवचने सति इत्याशयेनाह लोकशब्देन बहुवचनेन चेति । उपासकस्यैकस्य बहुब्रह्म
लोकनयनाभावेऽपि उपासकानां बहुत्वान्नानुपपत्तिरिति भावः । ब्रह्मशब्दोऽत्र हिरण्यगर्भवाची बहुवच-
नान्तलोकशब्दान्बधित्वादित्युक्तं भवति । अकारविशक्तिमाह किञ्चेति ॥ ७ ॥

साधकान्युक्तानि । बाधकं परिहरति सामीप्यादिति । तुः शक्यच्छेदे । प्रथमब्रह्मेनेति । पश्चा-
ज्जातान् प्रति प्रथमज्ञे ज्येष्ठं पितृसम, तदुत्पादितोत्पादितात् तदुत्पादितं संनिष्ठश्च, सर्वाणुभवान्ति-
ज्ञायी चतुर्मुखलोकाणुभव परमात्मानुभवान्तरश्चेति सामीप्यम् । प्रथमज्ञाते पितृनामसंबन्धकल्पनमपि
सरन्ति । ननु सर्वैवा लक्ष्णैवापत्तीत्यत्राह गत्यनुपपत्तीति । आदिना पूर्वभूतलोकतत्त्वमापवेन्नप्रत्यभि-
संधिप्रहणम् । एतत्त्रयेण कार्यपरत्वावश्यकत्वे सति कार्ये कारणोपचार सोढव्य इति भावः ॥ ८ ॥

इत्यमृतत्वप्राप्त्यपुनरावृत्तिव्यपदेशो नोपपद्यते ; हिरण्यगर्भस्य कार्यभूतस्य द्विपरार्धकालावसाने विनाशशब्दात्, (गी. ८-१६) “आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन” इति वचनात् हिरण्यगर्भं प्राप्तस्य पुनरावृत्तेरवर्जनीयत्वात्—इति—अत्राह—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् । ४ । ३ । ९ ॥

कार्यस्य—ब्रह्मलोकस्थान्यये, तदध्यक्षेण—हिरण्यगर्भेणाऽऽधिकारिकेणावसिताधिकारेण विदुषा सह स्वयमपि तत्राधिगतविद्यः अतः—कार्याद्ब्रह्मलोकात् परं ब्रह्म प्राप्नोतीति, अर्चिरादिना गतस्यामृतत्वप्राप्त्यपुनरावृत्त्यभिधानात्, (तै. ना. १०-२४) “ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे” इति वचनाच्चावगम्यते ॥ ९ ॥

स्मृतेश्च । ४ । ३ । १० ॥

स्मृतेश्चायमर्थोऽवगम्यते—(कूर्मपु. पूर्वख. १२-२६९) “ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” इति ।

अतः कार्यमुपासीनमेवार्चिरादिको गणो नयतीति बादरेर्मतम् ॥ १० ॥

अत्र जैमिनिः पक्षान्तरपरिग्रहेण प्रत्यवतिष्ठते—

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् । ४ । ३ । ११ ॥

परं ब्रह्म उपासीनानार्चिरादिर्नयतीति जैमिनिराचार्यो मन्यते ; कुतः ? मुख्यत्वात् । “तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति” इति ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यत्वात् । प्रमाणान्तरेण कार्यत्वनिश्चये सत्येव हि लाक्षणिकत्वं युक्तम् । न च गमनाद्युपपत्तिः प्रमाणम् ; परस्य ब्रह्मणः सर्वगतत्वेऽपि विदुषो विशिष्टदेशग-

अत्यय इति । प्रत्युपस्थिते इति शेषः । उपासितकार्यस्य कार्यप्राप्तावप्युपायभावात् कथं मुक्तिरित्यत्राह तत्राधिगतविद्य इति । अत इति । न स्वलान्तरगमनम् ; तत्रैव लोके अविद्यानिवृत्तौ ब्रह्मप्राप्तिरिति स्थिते अत इति पदं किमर्थमिति चेत्—पुनरेतल्लोकप्रवेशाद्यनपेक्षाज्ञापनार्थम् ; तल्लोकाल्यथात् पूर्वं तत्र मुक्तिरिति ज्ञापनार्थञ्च । अथ वा कार्यात्यये इत्यत्र प्रत्युपस्थिते इत्यध्याहारो मा भूत् । चतुर्मुखः यत्र स्थित्वा मुक्तो भविष्यति, तत् स्वलान्तर ब्रह्माण्डावरणादिरूपं तेन मह तल्लोकाद् गत्वा चतुर्मुखलोकस्थान्यये जाते परमाप्नोतीत्यर्थं । अभिधानादितीदमनेकधा व्याख्याति अमृतत्वेति । ब्रह्मलोक इति । ब्रह्मलोकस्थित्वात् परस्य परनाम्नश्चतुर्मुखाद्युपः अन्तकाले अवसानसमये परामृतात्—चतुर्मुखादिवत् मृतिप्रसक्तिरहितात् परतत्त्वाद्पासितात् ; तदुपासनबलादिति यावत् । सर्वे चतुर्मुखवत् अन्येऽपि । परिमुच्यन्ति महामुक्तिं प्राप्नुवन्ति ॥ ९ ॥ प्रतिसञ्चरे प्रलये । परस्य ब्रह्माद्युपः ॥ १० ॥

मुख्यत्वादिति । अर्चिरादिगतिवाक्ये ततः पूर्वस्मिन्, ‘प्राणो ब्रह्म—य एषोऽक्षणि पुरुषो दृश्यते—एतद्ब्रह्म’ इत्यत्र च ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थकत्वमेवोचितमिति परस्यैवोपास्यत्वप्राप्त्यात्वावगमात् न कार्यस्य प्रसक्तिरिति भावः । मुख्यार्थत्वागहेतून् बादर्थमिमितान् खण्डयितुमाह प्रमाणान्तरेणेति ।

तस्यैवाविद्यानिवृत्तिश्चास्मात् । यथा हि विद्योत्पत्तिवर्णाश्रमधर्मशौचाचारदेशकालाद्यपेक्षा, (बृ ६ ४ २२) "तमेत वेदानुवचनेन" इत्यादिशास्त्रादवगम्यते, तथा निश्चेपाविद्यानिवर्तनरूपविद्यानिष्पत्तिरपि विशिष्टदेशगतिसापेक्षेति गतिशास्त्रादवगम्यते । विदुष उक्त्वान्तिप्रतिषेधादि तु पूर्वमेव परिहृतम् ॥ ११ ॥

यत्तु "ब्रह्मलोकान्" इति लोकशब्दबहुवचनार्थ्यां विशेषणात् कायभूतहिरण्यगर्मप्रतीतिरिति—तदयुक्तम्, निपादस्यपतिन्यायेन ब्रह्मेत लोको ब्रह्मलोक इति क्रमधारयस्यैव युक्तत्वात् । अथस्य वैकृत्ये निधिते बहुवचनस्य (पू मी ९ ३ ५) "अदिति पाशान्" इति बहुवचनः । परस्य प्रश्नण परिपूर्णस्य सप्रगतस्य सत्यमङ्गल्यस्य स्वेच्छापरिकल्पिता स्वासाधारणा अप्राकृताश्च लोका नात्यन्ताय न सन्ति, श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रामाण्यात् । दर्शनाच्च । ४ । ३ । १२ ॥

दृश्यति च श्रुतिः मूर्धन्यनाड्या निष्क्रम्य देवयानेन गतस्य परब्रह्मप्राप्तिम्, (छा ८-३ ४) "एष सप्रसादोऽस्मान्छरीरात् समुत्थाय पर ज्योतिरुपमपद्य स्वेन रूपेणामि निष्पद्यते" इति ॥ १२ ॥

यदुक्तम्—(छा ८ १४ १) "प्रजापते सभां वेदम प्रपद्ये" इत्यादिदिना गतस्य कार्ये प्रत्यभिसन्धिर्दृश्यत इति—तत्रोचरम्—

न च कार्ये प्रत्यभिसन्धि । ४ । ३ । १३ ॥

नि शेषाविद्यानिवर्तनेति । पुनर्ब्रह्मापादकपुण्यपापविधूलोपयोगिणा विद्यानिष्पत्तेरत्र जातत्वेऽपि सूक्ष्मसंस्कारपर्यन्तसर्वनिवर्तनशक्तिमत्त्वरूपा निष्पत्ति देशविशेषाच्छिन्नायामेव विद्यायामित्यर्थः । प्रतिषेधादीति । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामति', 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्यत्र मीन प्रतिषेधोऽत्रैवावृत्तवमिति द्वयमित्यर्थः । विशेषित्वादिस्तु पूर्वपक्षपरासक्तं दर्शनाच्चेति सूत्रं 'यास्यात् पूर्ववक्तव्यमाह यच्चित्वादिना । निपादेति । आत्मानमेव लोकमुपासीतेति दर्शनानुसारादिति भावः । परिपूर्णस्य । अनेकलोकासद्भावादिफलमपि परिपूर्णत्वोपपादकमिति भावः । अत्यन्तायेति । अयमाशयः—सर्वात्मना न मन्तीति यमुच्यते तत्र एकदादन्तैः प्रिभूत्वपेक्षया त्रिपाद्विमूतौ अधिकलोकसंनानेन त् । स युज्याधर्मप्राप्यस्य देशकृत्त्वात् एकलोकास्त्विति छान्दोग्यकौपोतकिनास्यणादी दर्शिता । "लोकेषु विष्णोर्निवसति केचित्" इति श्लोकः प्राकृत्याप्राकृतद्विविधलोकपरत्वात् । (अत एव विष्णुलोकविधित्ति आदिपदमयोग रहस्यत्वमपरे ।) वैश्वानसमध्ये आमोक्षप्रमोदसंमोदनामानो लोका अप्राकृता तमस परस्तात् प्रतिषादिता इति । विन्तरोऽस्माद्विरचिते वैश्वानसविजये । लोकदर्शकं वाचयमेकं निर्दिशति एष सप्रसाद इति । 'स तत्र पठेति ब्रह्मं कीदृन् तमप्यत्र' इत्यादिकमुपरितनवाक्यमिदमुसधेयम् ॥ १२ ॥

विशेषित्वाच्चेति चकारविशक्तिं निरसितमुपरितन सूत्रम् । न च कार्ये इति ।—प्रजापति-शब्दस्य कायभूतहिरण्यगर्मपरत्वाभावात् प्रजापतिसमापपन्नतया स्तानुसंधानरूपं प्रत्यभिसन्धि न चकार

न चायं प्रत्यभिसन्धिः कार्ये हिरण्यगर्भे; अपि तु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि;
वाक्यशेषे, “यद्योऽहं भवामि ब्राह्मणानाम्” इति तस्याभिसन्धातुः सर्वाविद्याविमोक्त-
पूर्वकसर्वात्मभावाभिसन्धानात्; (छा. ८-१३-१) “अथ इव रोमाणि विधूय पापं
चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रप्लव्य । धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि”
इति अभिसंभाव्यस्य ब्रह्मलोकस्याकृतत्वश्रवणात्; सर्वबन्धविनिर्मोक्तस्य च साक्षाच्छ्रवणात् ।
अतः परमेव ब्रह्मोपासीनमर्चिरादिरातिवाहिको गणो नयतीति जैमिनेर्मतम् ॥ १३ ॥

इदानीं वादरायणस्तु भगवान् स्वमतेन सिद्धान्तमाह—

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण उभयथा च दोषान्

तत्कृतुश्च । ४ । ३ । १४ ॥

अमनीकालम्बनान् प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्तान् नक्त्यर्चिरादिरातिवाहिको गण इति
भगवान् वादरायणो मन्यते । एतदुक्तं भवति—कार्यद्युपासीनान्नयतीति नायं पक्षः सम्भ-
वति । परमेवोपासीनानित्ययमपि नियमो नास्ति । न च प्रतीकालम्बनानपि नयति ।
अपितु ये परं ब्रह्मोपासते, ये चाऽऽत्मानं प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकद्युपासते; तान् उभयविधान्
नयति; ये तु ब्रह्मकार्यान्तर्भूतं नामादिकं वस्तु देवदत्तादिषु सिंहादिदृष्टिवत् ब्रह्मदृष्ट्या,
विषयक इत्यर्थः । प्रजापतिशब्दः प्रजाशब्दार्थासंकोचाय, निरुपाधिकपतित्वग्रहणाय च स्वरसतः परमात्म-
परः । प्रसिद्धश्च प्रजापतिशब्दः परमपुरुषे; यतः, ‘सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते’ इत्यत्र,
‘श्यामा एकरूपा भवन्ति; एवमिव हि प्रजापतिः’ इति देवतायाः श्यामत्वमुक्तम् । अत्रैव छान्दोग्ये
पूर्व, ‘श्यामाच्छबलं प्रपवे’ इति श्यामशब्दः । ‘एष वै सप्तदशः प्रजापतिः’ इत्यत्रापि स शब्दो
विष्णुपर इति, ‘चतुर्भिश्च . . स नो विष्णुः प्रसीदतु’ (स्तोत्रभाष्ये १२) इति भारतवचनावगमितम् ।
उत्तरवाक्यतोऽपि साधयति वाक्यशेषे इति । ब्राह्मणराजन्यवैश्यवशास्त्वेन परमात्मोच्यते तैर्वेदादिमुखेना-
भिप्लुतत्वात् । मृत्युशूलरूपतद्भावं स्मिन् मुक्तोऽनुसंधते । स च सर्वाविद्याविमोक्तानन्तरभावी ।
तस्यानुसंधानात् अयं सत्यलोकरथो न भवतीति भावः । पूर्ववाक्यतोऽपि साधयति अथ इवेति ॥ १३ ॥

नयतीत्यत्र प्रधानकर्म क्रिमिति विचारे जैमिन्युक्तं निर्वाधम् । यत् खलु तत्प्राप्त्यन्यथानुपपत्त्या
तदुपासकानामेवाप्रधानकर्मत्वमर्थसिद्धमिति, तत्रैव किञ्चिद्वचस्त्वमस्ति । कार्यापासकनिरासेन परोपास-
कानां स्वीकार्यत्वेऽपि तन्मातृस्वीकारो न; किन्तु तदन्यस्यापि कस्यचिद् शुद्धजीवयाथात्म्योपासकस्य । अतः
उभयानुगमाय अप्रतीकालम्बनानिति वक्तव्यमिति स्वाशये वादरायण आह अप्रतीकालम्बनानिति । परमे-
वेति नियमात्स्वीकारे प्रतीकालम्बनोऽपि ग्राह्यः स्यात् । अतः कथं कार्यापासककारणमित्यत्राह नचप्रती-
केति । कार्याकार्यसर्वैर्प्रतीकास्वीकार एवेति भावः । ‘न प्रतीके न हि सः’ इति सूत्रे आरोपाधिष्ठाने
प्रतीकशब्दप्रयोगात् दृष्टिरूपोपासनाया प्रतीकालम्बनत्वं ज्ञायते । एवञ्च कार्याद्युपासकानामपि अप्रतीकाल-
म्बनत्वं प्राप्नोति । अतस्तदर्थमाह यैत्त्विति । प्रतीकः शरीरम् । ब्रह्मशरीरभूतस्य वस्तुनो ब्रह्मशरीरत्वा-

केवलं वा तत्कृत्स्नपासते, न तावन्नयति । अतः पर ब्रह्मोपासीनान् आत्मानं च प्रकृतिविपुक्त
 ब्रह्मात्मकमुपासीनान्नयति—इति । कुत ? उच्यते च दोषात् । कायमुपासीनान्नयतीति
 पक्षे, (छा ८-३ ४) “अस्मान्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसपद्य” इत्यादिका, श्रुतय-
 प्रकृष्येयुः । परमेवोपासीनानिति नियमे, (छा ५ १० १), “तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरूप्ये
 श्रद्धा तप इत्युपासते, तेऽर्चिषमभिसमवन्ति” इति पञ्चामिद्विदोऽर्चिरादिगणो नयतीति
 श्रुति प्रकृष्येत् । अतः उच्यतेऽपि पक्षे दोषः स्यात् । तस्माद्ब्रह्मविधान्नयतीति । तदेत-
 दाह तत्कृत्स्न इति । तत्कृत्स्नं तथोपासीनः तथैव प्राप्नोतीत्यर्थः ; (छा ३ १४-१) “यथा-
 क्रतुगमिन् लोके पुरुषो भवति तथेत प्रेत्य भवति”, “त यथायथोपासते” इति न्या-
 यात् । पञ्चामिद्विदोऽप्यर्चिरादिना गतिश्रवणात्, अर्चिरादिना गतस्य ब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्ति-
 श्रवणाच्च अत एव तत्कृत्स्न्यायात् प्रकृतिविनिष्कृतब्रह्मात्मकात्मानुसन्धानं सिद्धम् । नामादि-
 काराग्रहणोपासका मतीकालम्बना । एवञ्च कार्यमुपासकानां नाप्रतीकालम्बनत्वमिति भावः ।
 केवलं ब्रह्मदृष्टिरहितम् । प्रकृष्येयुरिति । अन्योपासकत्वान्यमाप्त्ययोगादिति भावः । प्रकृष्येदिति ।
 परविशेष्यकोपासनविरहेऽपि परमाहेरिति भावः । उभयविधान् पञ्चामिद्विदोः परोपासकाश्च ।
 तदेतदाहेति । अन्योपासकस्य तदन्योपासकत्वं न भवतीत्येतदाहेत्यर्थः । तत्कृत्स्नश्चेति चकारेण-
 मुच्यते—यच्चिन्तापरो भवति पुरुषः, स जन्मान्तरे तदन्यत् तद्विरुद्धं तदसहभूतं न प्राप्नुया-
 दिति, ‘यं वाऽपि सदा ब्रह्मवभावित’ इति सामान्यवचनसिद्धमेव । विशिष्य परमात्म-
 प्राप्तिविषये तदुपासनस्यावश्यकत्वे तत्कृत्स्नवचनमपि प्रमाणमिति । तत्कृत्स्नश्चेति सूत्रसम्बन्धाच्चा-
 र्थस्तु यथामाप्यम्—तद्विषयकोपासनवान् क्व प्राप्नोतीति । एतदर्थश्च श्रुतिगम्यादिति चो हेतौ
 वा । ननु जीवोपासकस्य परमात्मप्राप्तीष्टौ कार्योपासकस्यापि सा स्यात्, अनिष्टौ जीवो
 पासकस्यापि न स्वादित्येवाह पञ्चेति । सिद्धमित्यन्तान्वयः । पञ्चामिद्विद्विषये अर्चिरादिगति
 अपुनरावृत्तिविशिष्टब्रह्मप्राप्तिश्च श्रुता । तत्रैकैकस्वा अपि ब्रह्मात्मकस्यात्मानुसन्धानसाधकत्वमस्तीति
 शापनाय श्रवणाच्चेति चकार । ननु तदुपासनेऽपि तत्रापि पञ्चामिद्विद्विषये वचनबल-
 दस्तु । विशेषवचनाभावे तु तत्कृत्स्न्याय औत्सर्गिक इति न कार्योपासकस्य परापरितरिति शकानिरासार्थ
 अत एव तत्कृत्स्न्यायादिति । अत एव उक्तादेव । न्यायानुपमर्देन श्रुत्यर्थे वर्णयितुं शक्ये
 किमिति तद्व्यञ्जनमिति भावः । ब्रह्मात्मकात्मेति । पञ्चामिद्विदोः स्वात्मानुसन्धानं सर्वेष्टम् ।
 तत्र यथावस्थितस्वरूपविषयकम् । स्वरूपे चापहतपाम्पत्वादिबन्ध परमात्मशेषत्वमप्यन्तर्भवति । तदु-
 पासनं तद्विषयकमपि वा न वेति विमर्शे ब्रह्मप्राप्तिश्रवणात् तत्कृत्स्न्यायाच्च स्वरसप्राप्ततद्विषय-
 कत्वं नोपेक्ष्यम् । यदि कैवल्यस्यादिवात् फल्युक्तं स्यात्, तदा तदुपासनमुपेक्ष्येत, न त्यजेति भावः ।
 अत एवात्र ब्रह्मणो विशेषणतया प्रवेशसिद्धिरिति भाष्यम् । न च तर्हि कार्यद्विरभ्यनर्दीना-
 मपि परमात्मशेषत्वमेव लक्षणेति तत्स्वरूपतदुपासनान्मोक्ष स्यादिति शक्यम्—जीवविषये पञ्चामि-
 दिवाक् तद्विषयेऽपि ब्रह्मप्राप्तिश्रुतिसत्त्वे इष्टत्वात् । अभावे आपादनामसके । न च यथाकृत्स्नवचनमेव

प्राणपर्यन्तप्रतीकालम्बनानां तु उभयविधश्रुतिसिद्धोपासनाभावादचिन्मिश्रोपासने तत्कृत-
न्यायाचार्यैरादिना गतिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च न विद्यते ॥ १४ ॥

तद्विधायकम् ; तस्य प्रमाणान्तरसिद्धान्तानुवादतयाऽर्थवादत्वात् । न च 'यंयं वाऽपि' इति न्यायेन
परमात्मशेषतथैव क्रिश्चिन्तनव्यग्रप्रसङ्गकाले तत्कारणे फलस्यावर्जनीयत्वमिति वाच्यम्-शास्त्राधिकृतो-
पासनविशेषनिष्ठानामेवाचार्यादिगतेः तद्भूतारकत्रप्रसिद्धेष्टतयाऽन्यादृशचिन्ताया अन्यादृशप्राकृतपृथग्विध-
फलहेतुत्वेऽपि मोक्षप्रसवत्यभावात् ।

ननु तत्कृतवचने तथैव भवतीत्यस्यान्ययोग्यव्यच्छेदपरत्वे किल केवलरूपोपासनान्मोक्षभावः ।
अयोग्यव्यच्छेदपरत्वे कुतोऽसंभव इति चेत्—तद्विषयकचिन्तायाः तदन्ययोग्यवारकत्वाभावेऽपि तदन्ययोगो
न हि निर्हेतुको भवितुमर्हति । परमात्मानुभवरूपमोक्षे प्रति कर्मणो हेतुत्वायोगात् । तज्ज्ञानस्यैव तत्र हेतु-
त्वायाः भवत्वादिविधायकशास्त्रसिद्धत्वात् ; शुद्धजीवोपासनाद्ये तत्संभवे भक्तियोगविधानमैवध्यात् ;
'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति उपायान्तरनिषेधाच्च तच्चिन्तनरूपकारणस्य घटनमावश्यकमिति ।
एवञ्च चिन्तातिरिक्तकारणाजन्धत्वात् मोक्षस्य परमात्मानुभवे परमात्मोपासनजन्यरूपोपादानायात् तत्कृत-
न्यायादित्युक्तम् । एवं पञ्चामिनिदा गतागतरूपसत्सारित्वाकारस्योपासने संसारित्वप्राप्तिरेव स्यात् ।
एवकारस्यायोग्यव्यच्छेदपरत्वात् । अतः शरीरिभावधिकरणोक्तरीत्या शुद्धस्वरूपोपासनमेव कार्यमिति
बोधनार्थमप्येतद्भाषणम् । अत एव आत्मनः प्रकृतिविनिर्मुक्तैति विशेषणदानमिह ।

तत्कृतविषयाणि वाक्यानि तावत्, "तं यथायथोपासते तदेव भवति", "तं यथायथोपासते
तथैव भवति", यथाकतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथैतः प्रेत्य भवति", "एवंकतुर्हामुं लोकं
प्रेत्याभिर्संभवितास्मि" इतीमानि । 'यंयं वाऽपि सारन् भावम्' इति गीता च । तत्र तृतीयादि-
वाक्यानि आनुष्मिकैकविषयाणि । आद्यद्विकमिहापि उपासकापेक्षानुरूपपरमात्माविर्भावप्रदर्शकम् ;
तथा परमालौकिकविषयकम् ; न तु गीतादिवत् सामान्यविषयकम् । तत्र प्राकृतकाराद्युपासने प्राकृत-
कारप्राप्तिरेव स्यादिति तत्रतत्त्वापादने परमात्मोपासने तत्कृतवाक्योक्ते जीवात्मन उपास्यतया घटकत्व-
मस्तीत्याशयेन, यंयंवाऽपीति सामान्यवचनानुसारेण ज्ञेति ध्येयम् । अधिकमन्यतानुसंधेयम् । असदीय-
परिष्कार-टिप्पणपरिशिष्टादिकमपि द्रष्टव्यम् ।

ननु पञ्चामिनिष्याम् परमात्मनो घटनीयत्वे सिद्धे, विद्यान्तरन्यायेन जीवशरीरकपरमात्मोपासनस्वी-
कार एव युक्तः, शरीरवानिनां शब्दानां शरीरिपर्यन्तार्थकतया, प्रसिद्धाया मुख्यरीतेस्त्यागे मानाभावा-
दिति चेत्—सर्वे 'तत् य इत्थं विदुः' इत्यस्य स्वात्मशरीरकपरमात्मोपासनं ये कुर्वन्तीत्यर्थः स्यात् ।
सर्वा अपि परविद्या ईदृश्य एवेति, 'येवेमे' इति पृथग्वचनस्य प्रसक्तिरेव न भवेत् । न हि वेद्या-
कारान्तरं पञ्चामिनिष्यायामिष्टम् ॥ नन्वमिष्यकमत्तोपास्यम् । तदभावे तन्निरूपणं किमर्थमिति चेत्—
तदवन्मयीनसंतापनाहुल्यमेव संसरत इति वैराग्यामिष्यकनाय तथोक्तेः । येवेमे इति द्वितीयावस्थे तपः इति
सत्यमिति च ब्रह्मणो विशिष्य निर्देशाच्च पूर्वमुपासनं ब्रह्मविशेष्यकं न भवतीति ज्ञायते । ब्रह्मविषयकत्वे

तस्मादचिन्मिथं केवलं वा चिद्वस्तु ब्रह्मदृष्ट्या तद्वियोगेन च य उपासते, न तान् नयति; अपितु परं ब्रह्मोपासीनान् आत्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनान् आति-
बाहिको गणो नयतीति सिद्धम् ॥ इति कार्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीभगवद्भामानुजविरचिते शारीरकमीमांसामाष्ये

चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीविष्णुपुराणे च विशेषो दर्शितः—“योगिनाममृतं स्वान स्वात्मसंतोषकारिणाम्” इति प्रतीकोपासकानामामयोगिनां विष्णुपदारूढं ध्रुवादुपरिस्थानममृतशब्दवाच्यमिति कैवल्यस्वानमिति; “एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यामिनो योगिनो हि ये । तेषां तत् परमं स्वानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः” इति नित्यसूरिदृश्यं परमं पदं परमैकान्तिगम्यम्; अद्यापि न निवर्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्तकाः” इति तेषाम-
पुनरावृत्तिरिति च । देवयानविवरणञ्च तत्र, (२-८) “नागवीथ्युतरं यच्च सप्तर्षिर्भ्यश्च दक्षिणम् । उत्तरः सवितुः पन्थाः देवयानस्तु स स्मृतः” इति । अधिन्यादिनक्षत्रेषु त्रिखिनक्षत्रलक्षणाः नव वीथयः । तत्र प्रथमा नागवीथिः । तस्या अप्युत्तरत्र देवयानम् । मूलापादोत्तराढ्यामथी अजवीथिः । तदक्षिणा उपान्त्यवीथिः अन्तिमवैश्वानरवीथ्युतरा पितृयाणम् । ननु चतुर्मुखलोकं प्राप्तस्याप्युपुनरावृत्तिः प्रागुक्ता । सत्यम् । तत्र ‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे’ स्मृतिवचनं तदुपासनेन तल्लोकप्राप्तस्य पश्चात्परमात्मोपासन-
मूलमोक्षपरम् । “ते ब्रह्मलोके तु” इति श्रुतिवाक्यं तु न चतुर्मुखलोकविषयकम्—व्याख्यातमिदमेवं दीपे, “ब्रह्मलोकशब्दस्य कर्मधारयवृत्त्या ब्रह्मविषयत्वात् ब्रह्मण्युपास्ये वर्तमानाः परान्तकाले चरन्देहा-
वसानसमये परामृतात् परमाद् ब्रह्मण उपासनधीतात् हेतोः सर्वस्मात् वन्वाद्भिमुच्यन्त इति वेदान्त-
विज्ञानसुनिश्चितार्था इति (एतल्लोकस्वज्ञानिपर) प्रकरणादवगम्यते” इति । लोकान्तरात् परमपदगा-
मिनामर्चिरादिमार्गे यथायथमन्यत्र उक्तः ॥

अधिकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति । सत्सपि प्रकृत्याद्युपासनेषु केवलाचेतनोपासनानुक्तिः उपासनमुक्तद्वेषविषयकध्यानरूपमिति अभिमानिदेवतादिसंपर्कमन्तरेणाचितामनुपास्यत्वमित्याशयेन । यद्वा तेषामर्चिरादिगतिप्रापकत्वशंकाया अभावात् अचिन्मिश्रचिद्रूपहिरण्यगर्भोपासन एव शंकायाः प्राप्तत्वात् तस्य, तत्तुल्यचिद्रुपासनप्रकाराणाञ्चात्र प्रतीकालम्बनत्वमुपपाद्यार्चिरादिगत्यभाव उक्त —चिद्रुपासन चतुर्वि-
धम्—अचिन्मिश्रचिद्विषयकं ब्रह्मदृष्टिरूपम्, शुद्धचिद्विषयकं ब्रह्मदृष्टिरूपम्, ब्रह्माविषयकमेव अचि-
न्मिश्रचिद्विषयकं, शुद्धचिन्मात्रविषयकञ्चेति । एतत् सर्वं प्रतीकालम्बनमेवाचिद्रुपासनवदिति । नयतीति । जैमिन्युक्तरीत्या पर ब्रह्मैवेति शेषः । पूर्वपादोक्तरीत्या प्रस्थितानां मुमुक्षूणामर्चिरादिभिः क्रियमाणं प्रकृतिमण्डलातिक्रमणपूर्वकब्रह्मलोकप्रापणमेवमत्र पादे प्रत्यपादि ॥ श्रीः ॥

इति श्रीवात्स्यश्रीशैल-सच्चक्रवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य अभिनवदेसिकस्य कृतिषु

श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदपणे चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः । शुभमस्तु ॥

श्रीमते रामानुजाम नम
श्रीमगवद्रामानुजविरचिते
श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये

चतुर्थाध्याये चतुर्थं पाद (१५१) सपद्याविर्भावधिकरणम् ४ ४ १ ॥

सपद्याविर्भाव स्वेनशब्दात् । ४ । ४ । १ ॥

परं ब्रह्मोपासीनानाम्, आत्मान च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकसुपासीनानामर्चिरादिना
मार्गेणापुनरावृत्तिलक्षणा गतिरुक्ता, इदानीं मुक्तानामैश्वर्यप्रकारं चिन्तयितुमारभते ।
इदमाम्नायते—(छा ८ १२ २) “एवमेवैष संग्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योति-
रूपसपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” इति । किमस्माच्छरीरात् समुत्थाय परज्योतिरूप-
सम्पन्नस्य देवादिरूपवत् साध्येन रूपेण सबन्धोऽनेन वाक्येन प्रतिपाद्यते, उत स्वाभाविकस्य
स्वरूपस्याऽऽविर्भाव इति सद्ये—

साध्येन रूपेण संबन्ध इति युक्तम् । अन्यथा सपुरुषार्थावबोधित्व मोक्षशास्त्रस्य
स्यात्, स्वरूपस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वदशनात् । न हि सुप्तसौ देहेन्द्रियव्यापारेपूषरतेषु केवल
स्याऽऽत्मस्वरूपस्य पुरुषार्थसंबन्धो दृश्यते । न च इत्स्विन्नचित्तमात्र परं ज्योतिरूपसपन्नस्य
पुरुषार्थः; येन स्वरूपाविर्भाव एव मोक्षः इत्युच्येत, (तै आन ८ ४) “स एको ब्रह्मण

श्री । श्रीमते रामानुजाम नम

भाष्यार्थदर्पणे चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः

संगतिमाह परमिति । वादशफलानुभवार्थं गति पूर्वपादे उक्ता, वादार्थं फलमत्र पादे निरूप्यत
इति पादसंगतिरन्तरसंगन्धिः । तत्रानन्तरसंगतौ विशेषात्तरं व्येक्तुं अपुनरावृत्तिलक्षणेत्युक्तम् ।
अर्चिरादिगतेर्न कार्यलोकप्रापकत्वम्, किन्तु अपुनरावृत्तिवहपरमाप्तिकरत्वमित्युक्तं पूर्वाधिकरणे । उत
गतस्य स्वरूपमिनिष्पत्ति साध्याकारणमो वा स्वाभाविकरूपाविर्भावो वेति विमर्शे, साध्याकारणम
इत्येव बक्तव्यमिति तस्मान्निवृत्त्वात् पुनरावृत्ति संभान्यत इत्याक्षेपादेतदधिकरणप्रवृत्तिरिति । ऐश्वर्यप्रकार-
मिति । ईश्वरस्य भाव ऐश्वर्यमीश्वर्यमप्राप्ति स्वरत्त्वम् । तत् किमकर्मवश्यत्वमात्रम्, उत ज्ञानानन्द-
साम्यम् अप्राकृतदेहवचनं सत्यसंकल्पत्वादि च, संकल्पस्य क्रियदवधिक इत्यादिकमत्र चिन्त्यते । देवादि-
रूपवदिति । यथा देवादयो मूला उपायस्य पितृशरीरिन्द्रियाद्युपकरणधीनभोगा भवन्ति, तथेमे मक्त्यु-
पामिच्छा अपीति भाव । स्वाभाविकरूपाविर्भाव इत्यस्य अस्वाभाविकरूपनिवृत्तिरित्यर्थो वा, स्वाभाविक-
रूपप्रकाशरूपतेत्यर्थो वा, स्वरूपेणावस्थितिरित्यर्थो वा । सर्वथा मोक्षशास्त्रमपुरुषार्थबोधकमेवेत्याह
अन्यथेति । दर्शनादित्युक्तमुपपादयति न हीति । जागरदशया पुरुषार्थानुभवस्तु न स्वात्मानन्द,
किन्तु विषयानन्द, सुप्तसावभावात् ॥ तार्किकादिभिर्दुःखोच्छेदमात्र मोक्ष इति वर्णनात् प्रथमपक्षो
युक्त इति न मन्तव्यमित्युपपादयति न चेति । तन्मत्वादर्गे परज्योतिरूपसपत्ति पूर्वाधिकरणोक्ता किमर्थ

आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ", (तै. आन. ७-१) " रसं होवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति " इत्यादिभ्यो मुक्तस्य सुखानन्त्यश्रवणात् । न चापरिच्छिन्नानन्दरूपस्यैतन्न्यमेवास्य स्वरूपम्, तच्च संसारदशायामविद्यया तिरोहितं परं ज्योतिरूपसंपन्नस्याविर्भवतीति श्रव्यं वक्तुम्, ज्ञानस्वरूपस्य तिरोधानासंभवात् । प्रकाशपर्यायस्य ज्ञानस्य तिरोधानं तद्विनाश एवेति हि पूर्वमेवोक्तम् । न च प्रकाशमात्रस्याऽनन्दता न भवति ; सुखस्वरूपता ज्ञानन्दस्वरूपता । सुखस्वरूपत्वं चात्मनोऽनुकूलत्वम् ; प्रकाशमात्रात्मत्वादिनः कस्य प्रकाशोऽनुकूलवेदनीयो भवेदिति प्रकाशमात्रात्मत्वादिनः कथंचिदप्यानन्दस्वरूपता दुरुपपादा । स्वरूपापत्तिमात्रे च साध्ये स्वरूपस्य नित्यनिष्पन्नत्वात् उपसम्पन्नस्य, " स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " इति वचनमनर्थकं स्यात् । अतोऽपूर्वेण साध्येन रूपेण संपद्यते । एवं च अभिनिष्पद्यते इति वचनं मुख्यार्थमेव भवति । स्वेन रूपेण—इत्यपि आनन्दैकान्तेन स्वासाधारणेनाभिनिष्पद्यत इति संगच्छते इत्येव प्राप्ते—

माद्रियत इति सूचयितुं परं ज्योतिरित्यादि । सुखानन्त्येति । एवञ्च देवादिवत् साध्यानन्दसंपत्तिरेष्टव्येति भावः । अथ द्वितीयपक्षनिरासः । सन्न ये तार्किकादिपक्षमुपेक्ष्य, गुणभूतानन्दमप्यनभुवणम्य, आनन्दात्मकचैतन्याविर्भावमेव मोक्षं पुरुषार्थमातिष्ठन्ते, तेषामद्वैतिवासनायासितानामधिकरणनिर्वाहं निरस्यति न चापरिच्छिन्नेति । तिरोधानासंभवादिति । ज्ञानं हि स्वयंप्रकाशम् । तस्य कथमप्रकाशमानतेति । ज्ञानधर्मतया प्रकाशमस्वीकृत्य ज्ञानमेव प्रकाश इत्यद्वैतिरिती तिरोधानामभ्युपगमे दोषान्तरमप्याह प्रकाशपर्यायस्येति । हीति । अतोऽपि तिरोधानासम्भवं इति भावः । निर्विशेषप्रकाशे आनन्दपदव्यवहार्यता न भवति । अतः स्वरूपमपुरुषार्थ एवेत्यप्याह न च प्रकाशमात्रस्येति । अस्येति अनुकूलेत्यत्रान्वेति । कं प्रति अनुकूलतया वेदनीय इत्यर्थः । निर्विशेषे अनुकूलत्वमिवानुकूलताप्रतियोगित्वमपि दुर्लभमित्यर्थः । एवमद्वैतिनिर्वाहो निरस्तः । अथ मा भूदेवम् । सिद्धान्ते आत्मनश्चैतन्यत्वमानन्दत्वञ्चेष्टम् । स्वप्रकाशकत्वात् चैतन्यत्वम् । अनुकूलतयाप्रकाशमानत्वाच्चानन्दत्वम् । इदञ्च तार्किकाद्यसंमतमिति पुरुषार्थस्थितिरिति चेत्— एवं सर्वदेवैकत्वानुकूलत्वविशिष्टतया भासमानस्याऽऽत्मनो बन्धरूपदुःखनिवृत्तिमात्रं स्वरूपाविर्भाव इति पक्षे, आनन्दी भवतीत्यादिश्रुतिविरोधस्तदवस्य । इयान् विशेष — अद्वैतिमते स्वरूपस्याप्यपुरुषार्थता, एतत्पक्षे आत्मनः पुरुषार्थसंबन्धाभावः । दुःखनिवृत्तेः सुखदुःखनिवृत्तिरूपोदासीनावस्थान्तर्भातायाः पुरुषार्थत्वाभावादिति । स्वरूपापत्तिरूपतृतीयपक्षे आनन्दी भवतीत्यादिश्रुतिविरोधवत् प्रकृत-वियववाचनार्थवयञ्चेत्याह स्वरूपापत्तीति । निगमयति अतोऽपूर्वेणैति । स्वेनेत्येतद् व्यर्थमित्यत्राह स्वेनेति । पूर्णवाक्यवैयर्थ्यापेक्षया पदवैयर्थ्यं सन्नम् । सिद्धान्तेऽपि स्वेनेत्यस्य साध्यातिरिक्तेनेति न वाच्यार्थः ; अप्रसिद्धेः । किन्तु स्वकीयेनेत्यर्थे लसंबन्धे उपाध्यनिर्देशादनौपाधिकस्वरूपस्वाभाविकत्वलाभ इति वक्तव्यम् । अभिनिष्पद्यत इति अभिहिताभिनिष्पत्तिविरुद्धत्वाच्चैवमाक्षेपः शक्यः । अतः स्वासाधारणत्वमुपायान्तरदुर्लभत्वमत्र विवक्षितम्, न त्वना दित्वं यावदात्मभावित्वं वा, साध्यस्य कादाचित्कतायाः भुवत्वादिति ।

प्रचक्ष्महे—संपद्याविर्भाव—इति । अयं प्रत्यगात्माऽर्थादिना परं ज्योतिरुपसपद्य
यं दशाविशेषमापद्यते, स स्वरूपाविर्भावरूपः, नापूर्वाकारोत्पत्तिरूप । कुत ? स्वेनशब्दात् ।
“स्वेन रूपेण” इति विशेषणोपादानादित्यर्थं । आगन्तुकविशेषपरिग्रहे हि “स्वेन रूपेण”
इति विशेषणमनर्थकं स्यात्, अविशेषणोऽपि तस्य स्वकीयरूपत्वसिद्धे ॥

यत्तुक्त स्वरूपस्य नित्यप्राप्तत्वात् “उपसपद्याभिनिष्पद्यते” इति वचनमनर्थकं
मिति—तत्रोचरम् ।

मुक्त प्रतिज्ञानात् । ४ । ४ । २ ॥

कमसबन्धतत्कृतदेहादिविनिसुक्तं स्वामाविकरूपेणावस्थितोऽयं “स्वेन रूपेणाभि-
निष्पद्यते” इत्युच्यते । अतो नित्यप्राप्तस्यापि स्वरूपस्य कमरूपाविद्यातिरोहितस्य तिरोधान
निवृत्तिरत्राभिनिष्पत्तिरुच्यते । कुत ? प्रतिज्ञानात् । सा हि प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञाता ।
कुत इदमवगम्यते ? “य आत्मा” इति प्रकृतं प्रत्यगात्मानं जागरिताद्यवस्थाश्रितयवि-
निर्मुक्तं प्रियाप्रियहेतुभूतकर्मारब्धशरीरविनिष्पत्तं च प्रतिपादयितुम्, “एतत्त्वे ते भूयो-
ऽनुभवाख्यास्यामि” इति पुनःपुनरुक्त्वा, “एवमेवैष सप्रसादोऽस्माच्छरीरात् सद्युत्थाय
परं ज्योतिरुत्सपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” इत्यभिधानात् । अतः कर्मणा सबद्धस्य
परं ज्योतिरुत्सपद्य बन्धनिवृत्तिरूपा मुक्तिः स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिरुच्यते ।
स्वरूपाविर्भावेऽप्यभिनिष्पत्तिशब्दो द्रव्यते, युक्त्याऽयमर्थो निष्पद्यते’ इत्यादिषु ॥२॥

उपरितनसत्त्वद्वयेन अभिनिष्पद्यत इत्येतदुपपत्तिं पुरुषार्थसमवयव दर्शयिष्यन् स्वामाविकरूपा
विर्भाव इति सिद्धान्तमस्मिन् सूत्रे आह सपद्याविर्भाव इति ॥

नन्वाविर्भावपदेन किं सत्ता विवक्षिता आहो प्रकाश । नान्य, तस्याभिनिष्पत्तिशब्दमुक्त्यर्थत्वा-
भावात् । आद्ये सपद्येत्युक्तमुत्तरकालिकत्वं नावेति, स्वरूपसवाया नित्यत्वादित्यन्तारयति यद्विति । एत-
त्सूत्रभाष्यान्ते प्रकाशपञ्चनिर्वाहमपि करिष्यति । साध्यत्वरूपमुक्त्यर्थभावात् सूत्रकृतो निर्वाह प्रथम
विक्षरेण वर्थते । तिरोधानेति । पूर्वमद्वैतविषये तिरोधानासंभव उक्तः । नैव न पक्षे । धर्मिनित्यपका-
शस्य, तद्वत्त्वर्माणां स्वेनरूपेणेत्युक्तानां संसारे तिरोधानस्य, मुक्तौ तद्विषयप्रकाशरूपाधिस्य च स्वीकारात् ।

परंज्योतिरुत्सपद्य मुक्त इति वक्तव्ये हि स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युक्तम् । स्वरूपाभिनिष्पत्तिर्नाम
मुक्तिः अविद्यानिवृत्तिः । तस्याऽथ साध्यत्वात् निष्पद्यत इति समन्वितमिति भावः । ननु रूपपदेन कस्य
ग्रहणम् । न ज्ञानत्वानन्दत्वादेः, तस्य निष्पद्यमानत्वाभावात् । नाविद्यानिवृत्ते, वैतुष्यविशिष्टतया
बीहीर्णां सांस्कृत्यवद् निवृत्तिविशिष्टतया जीवस्य निष्पद्यमानत्वेऽपि तस्या संपत्त्यन्तरभाविन्यहं स्वेनेति
विवक्षितानागन्तुकत्वाभावात् ॥ अविद्यानिवृत्तिर्नाम अपहृतपाप्माविजरोविमृश्रित्वाद्युक्ततत्त्वभावरूपधर्म
एवेति चेत्—कथमागन्तुकानागन्तुकपौरुष्यम् । अपहृतपाप्मत्वादेरागन्तुकत्वे हेनेति सिद्धान्त्यभिप्रायार्थं
नन्वय, अनागन्तुकत्वे च निष्पद्यत इत्येतदनन्वय इत्याक्षेपापरिहारमभिप्रेत्याह स्वरूपाविर्भावेऽपीति ।

यच्चोक्तम्—आत्मस्वरूपस्य सुपुत्रानुपुरुषार्थत्वदर्शनात् स्वरूपाविभवे मौक्षशास्त्रस्यापुरुषार्थाविबोधित्वं स्यादिति कृत्वा देवाद्यवस्थावत् सुखतन्वन्ध्यवस्थान्तरप्राप्तिरभिमिष्यति.—
इति—तत्रोचरम्—

आत्मा प्रकरणात् । ४ । ४ । ३ ॥

स्वरूपेणैवायमात्मा अपहृतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पन्वपर्यन्तगुणकः प्रकरणादवगम्यते ।
“य आत्माऽपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिवत्सोऽपिपासः सत्यकाशः सत्यसङ्कल्पः” इति हि प्रजापतिवाक्यप्रक्रमः । इदं च प्रकरणं प्रत्यगात्मविषयमिति, (शारी. १-३१-८) “उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु” इत्यत्र प्रतिपादितम् । अतोऽपहृतपाप्मत्वादिस्वरूप एवायमात्मा संसारदशायां कर्मारूपाविद्येया तिरोहितस्वरूपः परं ज्योतिरूपसम्बन्धाऽऽविर्भूतस्वरूपो भवति । अतः प्रत्यगात्मनोऽपहृतपाप्मत्वादयः स्वाभाविका गुणाः परं ज्योतिरूपसंपन्नस्याऽऽविर्भवन्ति ; नोत्पद्यन्ते ; यथोक्तं भगवता शौनकेनापि, (विष्णुधर्म. १०४, ५५, ५६, ५७) “यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलयप्रक्षालनान्मणोः । दोषप्रहाणाच्च

अथ भावः—अपहृतपाप्मत्वादिकमेव रूपम् । अस्य जागराद्यवस्थास्वननुभूयमानत्वाद् विपरीतोपलम्भाच्चेन्द्रस्य तदभावशक्यात्, ‘अन्ते परत्व्योतिरूपसंपत्त्यनन्तरं स्वरूपमिदमभिमिष्यते ; अत इदानीमनुभवेऽपि न क्षतिः’ इति प्रजापतिनोक्तम् । अतोऽस्य धर्मस्य कार्यकरत्वं मुक्तावेवेत्याशयनैव, पूर्वं दहराधिकरणे आविर्भूतस्वरूपस्तु इत्युक्तम्, अत्र मुक्त इति च । एवमस्याविर्भाव एवेति प्रथमसूत्रे कथनात् अस्य रूपस्य स्येनेत्युक्तं स्वाभाविकत्वमक्षतम् । स्वाभाविकरूपमभिमिष्यतिर्नाम अस्वाभाविकरूपनिवृत्तिविशिष्टस्वाभाविकरूपसंपत्तिः ; अस्वाभाविकरूपनिवृत्त्युत्पत्तिरेव । सा निवृत्तिः स्वाभाविकरूपे न भवति, अस्यानादित्वात् ; निवृत्तेश्चागन्तुकत्वात् । अतो निवृत्तिरियं स्वाभाविकरूपप्रकाशरूप एव भाव-इत्याशयेनाविर्भावः प्रथमसूत्रोक्तः । एवञ्च विपरीतनिवृत्तौ प्रयोक्तव्यः उत्पत्तिवाची अभिमिष्यतिशब्दः विशिष्टरूपे उपचारात् मयुक्त इत्येव न ; आविर्भावरूपप्रकाशोऽप्यभिमिष्यतिशब्दस्य लोके दृष्टेः ; युक्त्या निष्पद्यत इत्यस्य युक्त्याऽवधार्यत इत्यर्थोदिति । स्वरूपस्थितिरभिमिष्यतिरिति तु नाद्रियते ; तस्याः साधैदिकत्वादिति ॥ २ ॥

एवं वाक्यार्थवर्णनेऽपि पुरुषार्थसंबन्धासिद्धिरूपो दोषस्तदवश्यः ; दु खनिवृत्तेरिवापहृतपाप्मत्वादेरपि सुखरूपत्वाभावादितोदं निरसितमुत्तरसूत्रम् । यच्चोक्तमिति उक्तमित्यत्र कृत्वैत्यस्यान्वयः । नाहमत्र भोगं पश्यामीति जागराद्यनुपुष्टिषु प्रत्यक्षं जुगुप्सां दर्शितवत् इन्द्रस्य अपहृतपाप्मत्वादिसत्यसंकरूपत्वान्तरगुणं तत्कार्यं जक्षणक्रीडनादिकञ्च कथयता प्रजापतिना भनीपाधिकनानाविधानुभवोपयोग्यात्मस्वरूपवर्णनसं कृतत्वात् एतदहमप्रकरणवत्त्वात् आविर्भूतस्वरूपोऽयमात्मा अत्यन्तानुकूलत्वेनानुभूयते इति विवक्षितत्वात् कथमयमपुरुषार्थः । ‘सुखस्येव’ साक्षात् परम्परया वा ‘तस्माधनानामपि’ पुरुषार्थत्वात् अपहृतपाप्मत्वसत्यकामत्वादीनामपि तदस्तीति नित्यं तद्विशिष्टत्वात् पुरुषार्थोऽपि आत्मैवेति सूत्रार्थः ।

ज्ञानमात्मन क्रियते तथा । यथोदपानकरणात् क्रियत न जलाम्बरम् । सदेव नीयते
न्यक्तिमसतः समव कुत । तथा हेयगुणध्वसादवबोधोपादयो गुणाः । प्रकाश्यन्ते, न
जन्यन्ते, नित्या एवाऽऽत्मनो हि ते” इति । अतो ज्ञानानन्दादिगुणानां कर्मणा आत्मनि
सङ्कचितानां परं ज्योतिरूपसपद्य कर्मरूपबन्धक्षये विकासरूपाविर्भावो नानुपपन्न इति
सुष्टूक्त सम्पद्याविर्भाव इति ॥ ३ ॥ इति सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

१५२ अविभागेनदृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ४ २ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् । ४ । ४ । ४ ॥

क्रियते परं ज्योतिरूपसपद्य मन्वन्वविनिमुक्त प्रत्यगात्मा स्वात्मान परमान्मन पृथ-
ग्भूतमनुभवति, उत तत्प्रकारतया तदविभक्तम् इति विशये—(तै आन १) “सोऽज्जुते सर्वान्
कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता”, (शु ३ १ ३) “यदा पश्य पश्यते रुक्मवर्णां कर्तारमीशं
पुरुष ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विपुय निरञ्जनः परम साम्पद्युपैति”, (गी १४-
प्रकरणवशात् पुरुषार्थभूतमपहृतपाम्पत्वादिकं प्रकरणादेव स्वरूपमेव भवति । अतो न देवाद्यवस्थात्
आगन्तुक रूपमिति वा । उदपान कूपतटाकादि । जलाम्बरम् । जलधाम्बरश्च । जलमवकाशश्च प्रागेव
स्थितमिति । सदेव—माक् स्थितमेव न्यक्तिमन्यन्यमानतां नीयते । द्रव्यं सर्वं सदिति सत्कार्य-
वादो हीष्ट । अवबोधोपादयः धर्मभूतज्ञानमपहृतपाम्पत्वादिसक्तिविशेषाश्च न जन्यन्ते नोत्पाद्यन्ते ।
ज्ञानानन्देति । ज्ञानरूपद्रव्यमेवानुकूलत्वाशविषयकतया परिणतमानन्दो भवतीति त्वपि रूपे स्थित
मेव । गुणानामिति । ननु द्रव्यस्यैव सार्वकालिकसत्त्वं नियतम्, गुणानामागन्तुकत्वमपि स्यादिति
किमित्येषामनादित्वमिति चेत् ज्ञानं द्रव्यं प्रभावदिति ज्ञानानन्दद्रव्यमनाद्येव । आत्मद्रव्यायत्स्थितित्वात्क्षेण
गुणत्वव्यवहार । सत्यकामत्वेमित्युच्यमानस्य भोग्यजातस्यापि प्रायो द्रव्यत्वात्, अवस्थानां कादाचित्कत्वे-
ऽपि, अनादित्वमेव । सत्यसंकरूपत्वमित्युक्तसंकरूपोपि ज्ञानद्रव्यमेवेति पूर्वोक्तीतिरेव । अपहृतपाम्प-
त्वादयः शक्तिविशेषा गुणा अपि अनाद्यात्मानुचित्वात् अनुत्पन्ना एव स्वीकर्तव्या इति तन्नाशयोगात्
कर्मवश्यतारूपसंसारदशाया स्थितानामेव तेषा प्रतिबन्धवशात् कार्याजनकत्वमात्मम् । अम्याधनित्यवस्तुगता
शक्तमस्तु तै सहोत्पद्यमानत्वात् मध्येमध्ये प्रतिबन्धकत्वात् नश्येयुः, उदपाये पुनरुपचेरंश्च, नित्यात्म-
गता सहजशक्तमस्तु नैवमिति विशेष । तत् सिद्धं सर्वस्यास्य सहजस्याविर्भाव एवेति । इदं सर्वप्रति-
भेत्वाह सुष्टूक्तमिति ॥ ब्राह्माधिकरणे अपहृतपाम्पत्वादिरूपाविर्भावो वक्ष्यते । अतस्तत्र पूर्वपक्षी ‘प्रथमाधि-
करणे तस्य विशिष्यानिर्देशात्, रूपपदेन धर्मभूतज्ञानमालग्रहणेन तदाविर्भावमात्रं, तत्र एव ज्ञानसं-
कोचादिशुक्तम्, तस्य ज्ञानस्य अनुकूलतया वस्तुविषयकस्य पुरुषार्थभूतस्य स्वाभाविकरूपत्वञ्च परं
सूत्रतयेण विवक्षितमस्तु, अपहृतपाम्पत्वादिकं विचार्य निर्वार्यम्’ इति मन्वत् इति ध्येयम् ॥ ३ ॥

मुक्तौ स्वरूपाविर्भाव फलमित्युक्तम् । जिन्यात्मस्वरूपानुभवमात्रं कैवल्यापरपर्यायं मोक्षं केचन-
ोपेक्षा मन्यन्ते । पूर्वोक्तप्रजापतिवाक्यादिप्रकरणपरांमर्शे तदुपेक्षितं भवति । तद्वैक्याय अविभाग-

२) इदं ज्ञानमपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्ययन्ति च ”
 इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां युक्तस्य परेण साहित्यसाम्यसाधर्म्यावगमात् पृथग्भूतमनुभवति
 इति प्राप्ते—उच्यते—अविभागेन-इति । परस्माद्ब्रह्मणः स्वात्मानमविभागेनानुभवति युक्तः ।
 कुतः ? दृष्टत्वात्-परब्रह्मोपसंपरया निवृत्ताविद्यातिरोधानस्य याथातथ्येन स्वात्मनो दृष्टत्वात् ।
 स्वात्मनः स्वरूपं हि, (छा. ६-८-७) “तत्त्वमसि”, (वृ. ४-५-१९) “अयमात्मा ब्रह्म”,
 “एतदात्म्यमिदं सर्वम्”, (छा. ३-१४ १) “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादिसामानाधिकरण्य-
 निर्देशैः, (वृ. ६-७ मा) “य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽऽत्मा
 शरीरं य आत्मानमन्तरो यमपति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः”, (य. अ. १-३-२१) “अन्तः
 प्रविष्टः ज्ञास्ता जनानां सर्वात्मा” इत्यादिभिश्च परमात्मात्मकं तच्छरीरतया तत्प्रकार-
 भूतमिति प्रतिपादितम्, (शारी. १-४-२२) “अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः” इत्यत्र । अतो-
 ऽविभागेन ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इत्येवानुभवति । साम्यसाधर्म्यव्यपदेशो ब्रह्मप्रकारभूतस्यैव प्रत्य-
 गात्मनः स्वरूपं तत्सममिति देवादिप्राकृतरूपग्रहाणेन ब्रह्मसमानशुद्धिं प्रतिपादयति ; सह-
 श्रुतिस्त्वेवंभूतस्य प्रत्यगात्मनः प्रकारिणा ब्रह्मणा सह तद्गुणानुभवं प्रतिपादयति इति
 न कश्चिद्विरोधः । ब्रह्मप्रकारतया तदविभागोक्तेर्हि, (शारी. ४-४-५) “सद्ब्रह्मपादेव तच्छ्रुतेः”
 इत्यादि न विरुध्यते ; (शारी. २-१-२२) “अधिकं तु भेदनिर्देशात्”, (शारी. ३-४-८)
 “अधिकोपदेशात्” इत्यादि च ॥ ४ ॥ इति अविभागेनदृष्टत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

विचारव्याजेन पूर्णब्रह्मानुभवमेव पृथक् स्थापयति द्वितीयाधिकरणे । जीवपरमात्मनोरविभागः अपृथक्-
 सिद्धिः प्राक् साधितैव । ज्योषि साम्यसाधर्म्योदिवचनविरोधाच्च तदनुभवः संभवतीति प्रत्यवस्थानम् ।
 अविभागे अपृथक्सिद्धिरूपेऽनुभूयमाने शरीरात्मभावोऽनुभूयते इत्यनुक्तिसिद्धम् । एवञ्चाऽऽधेयत्वविधे-
 यत्वशेषत्वेऽनुभूयमानेषु शेषत्वानुगुणकैर्द्वयैक्यप्रतापामापतितां सामिदासमूलयोः कथं साम्यसाधर्म्यवचनं
 घटेत् । तस्मादविभागो नानुभूयते । अननुभूयमानस्य तस्य सद्भावोऽपि तर्हि न समन्तव्य इति चेत्—
 विप्रोः परमात्मतः पृथक्सिद्धिः कथं भवितुमर्हति ? आधाराधेयभावमात्रस्य नियतस्य, ज्ञानत्वेन सम्-
 योर्वैभवंभिर्ज्ञानधोरिव, स्वोक्तत्वेऽपि विधेयत्वं शेषत्वञ्च मुक्ती मा भूदिति पूर्वपक्षान्तरम् । आत्मत्वेनो-
 पासनस्य प्रायुक्तत्वात् फलस्य यथोपासनभावितात् आत्मशब्देन शेषशेषिभावनिवृत्तनियाम्यभावावि-
 वक्षाया प्रमाणाभावात् अन्तर्यामिब्रह्मणोऽपि शरीरात्मभावस्य स्पष्टमुक्तत्वाच्च सर्वमस्ति ; अनुभूयते च ।
 प्रकारप्रकारिभावस्य साम्यस्य च न विरोध इति सिद्धान्तः । एवमनेनाधिकरणेन जीवस्याशेषशेषैकरित्वं
 स्थापितम् ; अन्वयवक्तव्यत्वात्स्वान्यतोऽसिद्धेः । साहित्यसाम्यसाधर्म्यावगमादिति । सहेति, साम्यमिति,
 साधर्म्यमिति च ह्यत्रैकगमितार्थबलादित्यर्थः । साहित्यं समानदेशवर्तित्वम् । तदप्येकस्यान्योपसर्जनत्वं
 चारयति । समयोरेव नित्यसोऽहित्यसंभव इति । व्यपदेशत्वविरोधं दर्शयति साम्येति । अविभागो
 ब्रह्मव्यमित्यद्वैती । तत्राह ब्रह्मप्रकारेति । ऐवमे, उपर्यधिकरणत्वे पूर्ववद् स्पष्टं भेदोक्तिविरोध इति ॥४॥

१५३ ब्राह्मणिकरणम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः । ४ । ४ । ५ ॥

प्रत्यगात्मन परं ज्योतिरूपसपथ निवृत्ततिरोधानस्य स्वरूपाविर्भाव एवेत्युक्तम् । तत्र येन स्वरूपेणायमाविर्भवति, तत् स्वरूपं ध्रुतिवैविष्यात् विचायते । क्रिमपहतपाप्मत्वादि-
कमेवास्य स्वरूपमिति तेन रूपेणायमाविर्भवति, उत विज्ञानमात्रमेवेति तेन रूपेण, अयोभयो
रविरोध इत्युभयरूपेणेति । किं तावत् प्राप्तम् ? ब्राह्मणेति जैमिनिराचार्यो मन्यते । ब्राह्मणे—
अपहतपाप्मत्वादिनेत्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादयो हि दहरवाक्ये ब्रह्मसवन्धितया भ्रुता ।
ब्राह्मणेति कुतोऽवगम्यते ? उपन्यासादिभ्यः । उपन्यसन्ते हि ब्रह्मगुणाः अपहतपाप्मत्वादयाः
प्रत्यगात्मनोऽपि प्रजापतिवाक्ये, (छा ८-७ १) “य आत्माऽपहतपाप्मा” इत्यादिना
“सत्यसङ्कल्पः” इत्यन्तेन । आदिशब्देन सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणायत्ता जक्षणादयः, (छा ८
१२ ३) “जक्षत् श्रीहन् रममाण” इत्यादिवाक्यावगता व्यवहारा गृह्यन्ते । अत एभ्य-
उपन्यासादिभ्यः प्रत्यगात्मनो विज्ञानमात्रस्वरूपत्व न समवतीति जैमिनेमतम् ॥ ५ ॥

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलौमि । ४ । ४ । ६ ॥

प्रथमाधिकरणेन संगतिमाह प्रत्यगिति । मध्ये सूचीकृत्यहत्यायादेकोऽर्थो विचारित इति
भावः । अथवा प्रथमाधिकरणेन पुनरुक्तमिदमिति न मन्तव्यमित्येतदर्थमिदं माप्यम् । संगतिस्तु—अवि-
भागाविरोधितया पूर्वाधिकरणोक्तं साम्यसाधर्म्यादिपदवाच्यं किंरूपमिति विचार्यत इत्येवम् । एवम-
ग्रथकसिद्धिरूपाविभागोक्तिरयुक्ता, युक्ते कैवल्यरूपतया, किञ्चिन्निरूपितधर्मत्वधर्मित्वराहित्यस्य चैतन्य-
मात्ररूपत्वस्य वक्तव्यत्वादित्यौडुलौमिमदानुरोधिकायामधिकरणारम्भ इति सारावलिप्त उच्यते । अत्र
अज्ञानाद्युपन्यासस्यापि उपन्यासात्पदेनैव प्राबल्यसंभवात् किमिति आदिपदमिति न शक्यम्, उप समीपे
न्यास ब्रह्मनिष्ठत्वेनोक्तस्य तस्मिन्कृते वचनमित्यर्थात् दहरवाक्याया तद्विद्वत्त्वेनावगमितस्यापहतपाप्मत्वादे
प्रजापतिवाक्ये जीवात्मनि वचनमिति ब्राह्मणोपपादनम् । एवं जक्षणादेः प्रागनुक्तमेवोक्तं फलसाधुभावात्
आदिपदप्रयोग इति । व्यवहाराः व्यापाराः । तेषां सत्यकामत्वादि कार्यत्वात् ततो ब्राह्मणत्वसिद्धिः ।
न्तु सिद्धातेऽपि ब्राह्मणत्वस्येष्टत्वात् नादरायणमतद्वय को विशेषः । अविशेषश्चेत्, इदमेवोत्तरसङ्घे
कृतं युक्तम्, तृतीयसूत्रेणैकीकार्यं वा इत्यासंकाया जैमिन्याद्यर्थं दर्शयति अत इति । विज्ञानधनपदेति
वाक्ये एवकारेण विज्ञानधनत्वान्मयोगव्यवच्छेदात् विज्ञानमात्ररूपतेति बौडुलोमि । तत्तु वाक्यं रसधन
दृष्टान्तस्मारत्वात् विज्ञानगुणकत्वमेव ह्युच्यते, न विज्ञानस्वरूपत्वम् । अत कामसंकल्पयोर्विज्ञानान्तराव-
संभवात् धर्मधर्मिभावसत्त्वेन धर्मान्तरमपि सुस्वीकृतमिति एवकारो निर्भर्मकत्वव्यवच्छेदकत्वात् । अथवा
विज्ञानगुणकत्वस्यैव सिद्ध्या विज्ञानत्वत्वे गुणे एव, न तु स्वरूपे इति विज्ञानत्वव्यवच्छेदकत्वेति
जैमिन्याद्यर्थः । नादरायणस्तु विज्ञानस्वरूपत्वमप्यौडुलोम्युक्तमभ्युपगच्छतीति विशेष इति भावः ॥ ५ ॥

चैतन्यमात्रमेवास्व स्वरूपमिति तेन रूपेणाविर्भवतीत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । कुतः ? तदात्मकत्वात्—तावन्मात्रात्मकत्वादस्य प्रत्यगात्मनः । (वृ. ६-५-१३) “स यथा सैन्धव-
घनोऽनन्तरोऽबाह्वः कृत्स्नो रसघन एव, एवं वा अरे अपमात्माऽनन्तरोऽबाह्वः कृत्स्नः
प्रज्ञानघन एव”, (वृ. ४-४-१२) “विज्ञानघन एव” इत्यवधारणात् विज्ञानमात्रमेवास्व
स्वरूपमित्यवगम्यते । अतोऽस्य गुणान्तराभावात्, “अपहृतपाप्मा” इत्यादयः शब्दाः विकार-
सुखदुःखाद्यविद्यात्मकधर्मव्यावृत्तिपरा इति चित्तितन्मात्ररूपेणाविर्भाव इत्यौडुलोमेर्मतम् ॥६॥

संप्रति भगवान् वादरायणः स्वमतेन सिद्धान्तमाह—

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः । ४ । ४ । ७ ॥

एवमपि—विज्ञानमात्रस्वरूपत्वप्रतिपादने सत्यपि, सत्यकामत्वादीनां पूर्वोक्तानां
गुणानामविरोधं वादरायण आचार्यो मन्यते । कुतः ? उपन्यासात् पूर्वभावात्—औपनिषदात्
“य आत्माऽपहृतपाप्मा” इत्याद्युपन्यासात्प्रमाणात् पूर्वेषाम् अपहृतपाप्मत्वसत्यकामत्वादी-
नामपि भावात् विद्यमानत्वात् । तुल्यप्रमाणकानामितरेतरबाधो न युज्यत इत्यर्थः । न च
वस्तुविरोधादपहृतपाप्मत्वादीनामविद्यापरिकल्पितत्वं न्याय्यम् ; ‘विशेषाभावात् विपरीतं

चैतन्चेति । चित्तितन्मात्रेण—चित्तैतन्यम्, तद्गतचैतन्यत्वमात्रेणेत्यर्थः । तच्छब्देन चैतन्य-
त्वग्रहणं कथमिति चेत्—चित्तिपदशक्यतावच्छेदकत्वयोपस्थितत्वात् । वस्तुतो ज्ञानातिरिक्तज्ञानस्वरूपधर्मा-
स्वीकारं दर्शयितुं तत्पदेन ग्रहणम् । ननु चैतन्यमालतायाः सार्धदिकत्वात् कोऽयमाविर्भावः । ब्राह्मरूपस्य तु
साक्षात्कारविषयत्वरूपाविर्भावः सुषुप्त आसीदिति चेत्—अयमौडुलोम्याशयः—आविर्भावोऽयमौपाधि-
काकारनिवृत्तित्वैशिष्ट्यमेव । इदमेवापहृतपाप्मत्वादिकम् । सत्यकामः सत्यसंकरूप इत्यनेन च, अपवर्गभातेः
माक् तस्य सत्यस्य स्थिरस्य प्राप्तये कामः संकल्पश्चासीदिति, एकैकत्वाप्यात्मनः स्थिरविषयककामसंकल्प-
स्वभावकत्वं यद् बन्धकालेऽस्ति तद् बोध्यते । अतो नापवर्गं कैवल्यरूपेऽन्यधर्मप्रसक्तिरिति । सैन्धवघनः
खण्डखण्डः । व्यावृत्तिपरा इति । कामाद्युपलक्षितत्वं वाच्यार्थः सत्यकाम इत्यादेः । तेन तदा तद्वै-
शिष्ट्यव्यावृत्तिरेव कृता भवतीति ॥ ५ ॥

विज्ञानमात्रस्वरूपत्वेति । मात्रशब्दोऽवधेयः । विज्ञानगुणकत्वमेवोच्यते, न तु विज्ञान-
स्वरूपत्वमिति नैमिनिपक्षं परित्यज्य आत्मस्वयम्प्रकाशत्वप्रामाणिकत्वानुरोधेनास्त्रापि तदर्थकत्वविवक्षां
कृत्वा एवकारेण तन्मात्ररूपकत्वप्रतिपादनेऽपीत्यर्थः । उपन्यासात् पूर्वभावात् पूर्वोक्तोपन्यासरूप-
हेतुना ब्राह्मरूपस्य सत्यकामत्वादेर्भावात् । एवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदपरत्वेऽपि प्रमाणावगतधर्मव्यति-
रिक्तधर्मव्यवच्छेदकत्वमेव तस्य । न हि चक्षुर्मात्रप्राप्त्युक्तौ मनोप्राप्तत्वस्यापि व्यवच्छेदो भवति । न च
सत्यकामत्वाद्युपलक्षितत्वमतोच्यते ; ब्राह्मरूपत्वादस्य, नञ्शि यद्वाहं ताहस्यैवास्व वक्तव्यत्वात् बन्धकाले
ताहससत्यकामत्वादेरभावेनापवर्ग एव तस्य संमन्तव्यत्वात् । इतरेतरबाध इति । एकेनान्यस्य बाध इत्यर्थः ।
न हि रसघन एवेत्यनेन रूपादिबाध इति भावः । अपहृतपाप्मत्वादीनामविद्यापरिकल्पितत्वमिति ।

कस्मान्न भवति' इति न्यायात् । तुल्यवस्तुत्वे दृश्यकयस्यावधारणस्यान्यपरत्वमेव न्याय्यम् ॥

एवमप्यविरोध इति अभ्युपगम्यवदन् ज्ञानमात्रमेवास्व स्वरूपम्, नान्यत् किञ्चिदस्तीत्ययमर्थः, (५ ४ १२) "विज्ञानघन एव" इत्यादिभिर्न प्रतिपाद्यत इति मन्यते । कस्तर्हि (५ ४ ४ १२) "विज्ञानघन एव" इत्यवधारणस्यार्थः ? कृत्स्नोऽप्यात्मा जडव्यावृत्तस्य प्रकाशः, नान्यायत्प्रकाश स्वल्पोऽपि प्रदेशोऽस्तीत्ययमर्थो वाक्यादेव सुव्यक्तः, (५ ६-५ १३) "स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽद्याहः कृत्स्नो रसघन एव, एव वा अरे अग्रमात्प्राऽनन्तरोऽद्याह कुरस्न प्रज्ञानघन एव" इति । न चैवं प्रत्यगात्मनो धर्मिस्वरूपस्य कृत्स्नस्य विज्ञानघनत्वेऽप्यपहतताम्पत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिधर्मसम्बन्धो वाक्यान्तरावगतो विरुध्यते, यथा सैन्धवघनस्य कृत्स्नस्य रसघनत्वे रसनेन्द्रियावगते चक्षुराद्यवगता रूपकाठिन्यादयो न विरुध्यन्ते । इदमत्र वाक्यतात्पर्यम्—यथा रसवत्सु आम्रफलादिषु त्वगादि-प्रदेशभेदेन रसभेदे सत्यपि सैन्धवघनस्य सर्वप्रैकरसत्वम्—तथाऽऽत्मनोऽपि सवत्र विज्ञान-स्वरूपत्वम्, स्वप्रकाशस्वरूपत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥ इति ब्राह्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

पाम्पजराभ्युत्थोकादिसंभावनाहृदेहादिमत्त्वेऽपि तन्निरोधिवस्वरूपशक्तिविशेषरूपा हि अपहृतताम्पत्वादेव देहित्वावस्थायामेवेति तेषामविषाकल्पितत्वमहैतरीडुलोभ्यादीष्टम् । अन्यपरत्वमिति । विज्ञानघनत्वविज्ञानमात्रस्वरूपकत्वम् । मात्रा नापहतताम्पत्वाविरूपकत्वनिरासः, प्रतिपक्षत्वात् । किन्तु देहाद्यात्म-वादिचार्वाकाद्येवान्तिकल्पितरूपकत्वनिरास इति भावः । सौतस्यापिशब्दस्य तात्पर्यमाह एवमपीत्यादिना ।

विज्ञानमात्रस्वरूपकत्वमिति अन्ययोगव्यवच्छेदो नातैवकारार्थः, विशेष्यसंगत एवकारो अन्य-योगव्यवच्छेदार्थकः, अर्थस्तु विशेषणसंगतः । अतो ज्ञानस्वरूपस्यायोगव्यवच्छेद एतदर्थः । एवञ्च न ब्राह्मरूपनिवेशपसक्तिलेदोऽपीति भावः । स्वप्रकाशस्वरूपत्वमित्यर्थः इति । नन्वेवसति, निरवयवस्यात्मनोऽणो प्रदेशभेदाभावात् एकदेशजवदवशंकापसक्त्यभावात् किमयमिदं वाक्यमि चेत्—औडुलोमिना अद्वै-तिना मुक्तानां जीवानां चिन्मात्रात्मभाववादिना तद्विमुक्त्येष्टत्वात् प्रदेशभेदेन जडप्रपञ्चपरिणामार्ह-त्वादिना जडत्वसंभावनायां तन्निरासाभ्येवमर्थं औडुलोमिनैव सुस्वीकर इति सूत्रकाराशय इति भाष्यज्ञा-त्पर्यम् । एवमपीत्यादिशब्दः—ज्ञानमात्रस्वरूपकत्वमित्यर्थमभ्युपग-येतिवत्, विज्ञानघन इत्यस्य ज नस्वरूप-त्वमित्यर्थमभ्युपगम्यापि ब्रूम इत्यर्थमपि सूचयतीति ज्ञानस्वरूपत्वातिरिक्तार्थेऽप्यादरोक्ति संभवात् । मत्तयी ब्राह्मणमकरणमिदं, हि 'न मेत्य सज्ञाऽस्ती'त्येव जित्यज्ञानगुणकत्वनिरूपणपरमिति तदनुगुणार्थवर्णनं वरम् ।

ननु रसघनहृदान्तत्वात् आत्मसिद्धौ, जिज्ञासाधिकरणे चोदाहृतीत्या विज्ञानगुणकत्वमेव चेत् विज्ञानघनशब्दार्थः, तदा एवकारार्थः क इति चेत्—आत्मा अनन्तरः देहान्तरवर्तमानोऽपि अवाह्यः देहाद्यन्त स्थितोऽपि सर्वत्र विज्ञानवानेवेति ज्ञानगुणयोग्यव्यवच्छेदः, जानात्मेवायं पुरुष इतिवत् । विज्ञानं प्रकाश इति पक्षे च अनन्तराश्रयात् गुणतः स्वरूपकश्च प्रकाशवान् ज्ञानस्वरूपो ज्ञानगुण-कश्च, न तद्वैकस्य जडत्वमित्यर्थः । द्वितीयोऽर्थो जिज्ञासाधिकरणे टीकायाश्चक ॥ ६ ॥

१५४. संकल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

संकल्पादेव तच्छ्रुतेः । ४ । ४ । ८ ॥

मुक्तः परं ब्रह्मोपसंपद्य ज्ञानस्वरूपोऽपहृतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्तगुणक आधिर्भवतीत्युक्तम् । तमधिकृत्य सत्यसङ्कल्पत्वप्रयुक्ताः व्यवहाराः श्रूयन्ते, (छा. ८-१-२-३) “स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा” इति । किमस्य ज्ञात्यादिप्राप्तिः प्रयत्नान्तरसापेक्षा, उत परमपुरुषस्येव सङ्कल्पमात्रादेव भवतीति विशये—लोके राजादीनां सत्यसंकल्पत्वेन व्यवहियमाणानां कार्यनिष्पादने प्रयत्नान्तरसापेक्षत्वदर्शनादस्वापि तत्सापेक्षा—इति प्राप्ते उच्यते—सङ्कल्पादेव—इति । कुतः ? तच्छ्रुतेः । (छा. ८-२-१) “स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति” इति हि सङ्कल्पादेव पित्रादीनां समुत्थानं श्रूयते । न च प्रयत्नान्तरसापेक्षत्वमिधायि श्रुत्यन्तरं दृश्यते ; येनास्य “सङ्कल्पादेव” इत्यवधारणस्य (४-४-७) “विज्ञानघन एव” इतिवत् व्यवस्थापनं क्रियते ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः । ४ । ४ । ९ ॥

यतो मुक्तः सत्यसङ्कल्पः ; अत एवानन्याधिपतिश्च । अन्याधिपतित्वं हि विधि-

प्रजापतिवाच्ये स्वरूपमिनिष्पत्तिकथनानन्तरं जक्ष्यक्रीडनादिकं कथितम् । तदिदं संकल्पमात्रादिति, दहरविधायामपहृतपाप्मत्वादिसत्यकामविशिष्टपरमात्मभाजः कामचारोपपादनार्थः, ‘स यदि पितृलोककामो भवति, संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति’ इत्यादिभिर्वाक्यैरवगम्यते । तत्र एवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वात् प्रयत्नादिनिरपेक्षत्वमिष्टम् । अत्र पूर्वपक्षी—यथा विज्ञानघन एवेत्यतान्ययोगव्यवच्छेदेऽपि ब्राह्मरूपव्यवच्छेदो न भवतीति संकोचः कृतः, तथाऽत्राप्यस्तु । राजादीनां सत्यसंकल्पत्वमिव मुक्तसत्यसंकल्पत्वमपि उद्दिष्टकार्यापूर्त्यभावमात्रादिति सुवचत्वात् प्रयत्नादिकारणव्यवच्छेदं विना अस्य प्रतिबन्धनिरसनानपेक्षत्वे पर्यवसानं युक्तम् । अवश्यञ्च परमात्मसंकल्पस्य सहकारित्वमङ्गीकार्यमिति अविशेषात् प्रयत्नादिकमपि लोकदृष्टं न निषेध्यम् । अथवा एवकारोऽयोगव्यवच्छेदपरः । ‘यथा लोके बद्धस्य पुरुषस्य असंकल्पितानपेक्षितमातापित्वादिप्राप्तिर्भवति, न तथा मुक्तस्य. यद्यत् प्राप्यते तत् सर्वं तत्संकल्पानिनामूलम्’ इति वर्णनसंभवात्—इति विज्ञानघनएवेत्यत्र पूर्ववर्णितार्थातिदेशेन प्रत्यवतिष्ठत इति संगतिः । सिद्धान्ते विज्ञानघनएवेतिवत् इति भाष्येण संगतिरियं सूचयिष्यते । अपहृतपाप्मत्वादिपरवाक्ययत् विशिष्य मुक्तस्य प्रयत्नादिसद्भावपरवाक्यमाभावात् श्रुतैवकारस्वरसार्थः लोकदृष्टन्यायातिदेशवारको भवतीति प्रयत्नाधनपेक्षैवेति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

राजादीनां कर्मवश्यतया प्रायः प्रयत्नाद्यपेक्षा ; कर्मवश्येपुपि केचिदधिदेवप्रभृतयः संकल्पमात्रेण किञ्चित् साध्यन्ति ; किमुत मुक्ता इति स्वराष्ट्रश्रुतिमपि प्रमाणयितुमाह अत एव चेति । संकल्पमात्रनिष्पादनशकतया सत्यसंकल्पत्वादेवानन्याधिपरिश्रोक्तोऽयं स्वराष्ट्रद्वन्द्वेन । अनन्याधिपति-

निषेधयोग्यत्वम् । विधिनिषेधयोग्यत्वे हि प्रतिहतसङ्कल्पत्व भवेत् । अतः सत्यसङ्कल्पत्व-
श्रुत्यैवानन्याधिपतित्वं च सिद्धम् । अत एव, (छा ७ २५ २) "स स्वराड्भवति"
इत्युच्यते ॥ ९ ॥ इति सङ्ख्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

१५५ अभावधिकरणम् ॥ ५ ॥

अभाव बादरिराह होवम् । ४ । ४ । १० ॥

किं एकस्य देहेन्द्रियाणि न सन्ति, उत सन्ति, अथवा यथासङ्कल्प सन्ति न सन्ति
वेति विज्ञेये—शरीरेन्द्रियाणामभाव बादरिराचार्यो मन्यते ; कृत ? आह होवम् । (छा ८ १२-
श्रेति भाष्यात् चकारस्योत्तरपदेनान्वयो ज्ञायते । अन्याधिपतिवत्त्वमीधरातिरिक्ताधिपत्यमीनत्वम् । 'स
स्वराड् भवति ; तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति येऽयथाऽने विदुः, अन्यराजान ते सत्य-
लोका भवन्ति । तेषां सर्वेषु लोकेषुकामचारो भवति' इत्युक्तं मूमधियायाम् । दहरविद्यायाम्, 'पुण्यचि-
नो लोक क्षीयते । तद् य इहात्मानमनुपिद्य ब्रजति, एवांश्च सत्यान् कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेषुकामचारो
भवति' इति अकामचारस्य पुण्याधीनत्वोक्त्या मूमविद्यायामन्यराजान इत्यन्यपदेन पुण्यग्रहणमिति ज्ञायते ।
पुण्यकर्मफलपदात्तृदेवता उत्तर न करोच्चावपि तात्पर्यमेकमेव । अतश्च सत्यान् कामानिति समुच्चयन-
स्यात् मुक्तिहेतुमूलपक्षपाप्मत्वादिगुणविशेषविशिष्टपरमात्मोपासनं त्रुल्यमुक्त्यर्थोपासनातिरिक्त परमात्म
तदितरविषयकं सधमन्यपदमाहम् । तदधिपतिकत्वामाव अनन्याधिपतित्वम् । अनधिपतित्वनुक्त्वा
अन्यपदप्रयोग ईश्वररूपाधिपतिसद्भावात् तदतिरिक्तस्य श्रुतौ अन्यपदोक्तस्यैव प्रतिषेध इति ज्ञप्तये ।
यद्यपि श्रौतस्य स्वराट्छब्दस्य स्वस्य स्वात्मराजकत्वरूपोऽर्थो बाधित इति स्वान्यराजकत्वाभावात् उदथ
स्वराट्छब्द श्रुत्यानन्वेव सूत्रे अनन्याधिपतिसद्भावेन कृतमिति अन्यशब्द स्वान्मपर एव स्यात्, न तु
ईश्वरान्वपर—तत्रापि यथासकल्पसंचाररूपकामचारकिरोध्यकामचारो यदधीनतया श्रुत्युक्तं तदधिपति
कत्वाभावस्यैव तत्त्वद्विवक्षितताया प्रकरणादवगमात् न प्रमाणसिद्धश्रुत्याधिपतिकत्वप्रतिषेधप्रसक्तिः ।
अन्यशब्दस्य स्वभिन्नस्वसजातीयपरत्वस्य प्रसिद्धतया स्वसजज्ञीयवद्वचेतनान्तरमूलदेवतान्तराधिपतिकत्वा
भावक्याद्यग्रहणमपि भवेत् । न च स्वसंकल्पस्यैश्वरसंकल्पेन प्रतिरोधः । सर्वसाक्षात्कारिणा तदेकशेषस्वर-
सिकेन मुक्तेन परमात्मसंकल्पप्रत्यक्षीकरणेन तदनुसंगसंकल्पस्यैव स्वीकरणत्वात् । संकल्पातिरिक्तकारणान-
पेक्ष्यपरिण च एवकारेण स्वसंकल्पानन्तरमाविप्रकनादिकरणापेक्षाविरहस्यैवावगमेनेश्वरसंकल्पस्यै-
स्तसंकल्पत्वात् प्रागेव स्थितस्यैव कारणप्रसक्तिरिति ॥ ९ ॥

एव मुक्तस्य न्यापारनिरपेक्षसंकल्पमात्रेण बहुसंप्रदायसमुक्तम् । इदमाक्षिप्यते बादरिणा—
कथं हि स्वस्य पुत्रत्वभावे केषांचित् पित्रुलोककामो भवतीत्युक्तं पित्रादिभावः । पुत्रत्वञ्च मुक्तस्य
न युक्तम् देहो द्रव्याद्यभावात् । तदभावश्च श्रुते, सुसुप्तु स्वप्न्या मुक्तत्वप्रज्ञाचावधीयते । अतः
संकल्पसिद्ध कृत्वा एवकारार्थविचारोऽयं न घटते । एकधामभवति त्रिधामनवीत्यादिकं तु शुद्धस्यैवाऽऽ-
त्मन संसारावसावस्थितवैविध्यानुवादात् । अयुक्तश्च संकल्पशरीरादिस्वीकारः, सत्ता संज्ञस्य सर्वा-

१, २) “ न इवै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीर वा व सन्तं न प्रिया-
प्रिये स्पृशतः ” इति शरीरसंबन्धे दुःखस्यावर्जनीयत्वमभिधाय, (छा. ८-१२-१, २)
“ असाच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ” इति मुक्तसा-
शरीरत्वं ज्ञाह श्रुतिः ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् । ४ । ४ । ११ ॥

मुक्तस्य शरीरेन्द्रियमाद्यं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः ? विकल्पामननात् — विविधः
कल्पो विकल्पः ; वैविध्यमित्यर्थः । (छा. ७-२६-२) “ स एकधा भवति त्रिधा भवति
पञ्चधा । सप्तधा ” इत्यादिश्रुतेः । आत्मन एकसाच्छेद्यस्यानेकधाभावात्संभवात् त्रिधाभावादयः
शरीरनिबन्धना इत्यवगम्यते । अशरीरत्ववचनं तु कर्मनिमित्तशरीराभावपरम् ; तदेव हि
शरीरं प्रियाप्रियहेतुः ॥ ११ ॥

भगवांस्तु बादरायणः स्वमतेन सिद्धान्तमाह —

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः । ४ । ४ । १२ ॥

‘सङ्कल्पादेव’ इत्येतत् अतश्चब्देन परामृश्यते ; अत एव सङ्कल्पात्, उभयविधं
सशरीरमशरीरं च मुक्तं भगवान् बादरायणो मन्यते । एवञ्चोभयी श्रुतिरूपपद्यते । द्वादशा-
हवत्—यथा “ द्वादशाहमृद्विकामा उपेयुः ”, “ द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत् ” इत्युपैति-
यजतिचोदनाभ्यां सङ्कल्पभेदेन सत्रमहीनं च भवति ॥ १२ ॥

वेदनश्रुतेरिति । तत्र जैमिनिपक्षमप्युपन्यस्य स्वपक्षोऽपि प्रतिबोध्यते सूत्रकारेण । यद्वा विज्ञानघन-
एवेत्यत्र सर्वव्यवच्छेदो न भवतीत्युक्तम् । संकल्पादेवेत्यत्र एवकारः सर्वव्यवच्छेदक इति पश्चादुक्तम् ।
एवम् अशरीरमिति पदमपि सर्वशरीरनिषेधकमिति शक्यत इति संगतिः ।

पञ्चधासप्तधेत्यादीति । ‘स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा । सप्तधा चवधा चैव
पुनश्चैकादश स्पृशतः । अतश्च दश चैकथ सहस्राणि च विंशतिः ।’ इति श्लोकाः । मुक्तिदशमकरणे
कथितमिदम् । अतः संसारदशास्थित्वात्रमिति वचनं साहसम् । गुणाष्टकाविर्भाव-संकल्पकस्वित्तानेक-
त्वादिपरपरसहस्रवचनविरोधश्च । सर्वमिदं विकल्पामननादित्यत्र विशिक्तमित्यभिप्रायेण इत्यादि-
श्रुतेरिति भावितम् ॥ ११ ॥

सर्वदा सशरीरत्वं जैमिनीयम् । पूर्वाधिकरणे विज्ञानस्वरूपत्रगुणाष्टकादेः सर्वदा समुच्चय-
कथितः ; इह साशरीरत्वाशरीरत्वयोः फाल्गुभेदेन समुच्चयः । सर्वं बहुयजमानकमेध ; अहीनं तु न
तथा । सत्रत्वे लिङ्गम् उपेयुरिति उपैतिषासुप्रयोगः , अहीनत्वे लिङ्गं तु यजत इति । एकदिनमात्रे
सोमसमादाय प्रधानयोगो ज्योतिष्टोमे । दिग्ब्रह्मादौ सोमयोगे द्विरात्मभूयैकादशपर्यन्तमहीनता । त्रयो-
दशाहमभृति सत्रम् । मध्ये द्वादशाहश्चोभयविध इति । संकल्पभेदेनेति । श्रुतौ उपैतियजतिचोदना-
श्रवणेन भेदावगमेऽपि अनुष्ठानकाले भेदावगमः । सङ्कल्पादेवेत्याशयः । द्वादशाहसुपैष्याम इति सत्र-

निषेधयोग्यत्वम् । विधिनिषेधयोग्यत्वे हि प्रतिहतसङ्कल्पत्व भवेत् । अतः सत्यसङ्कल्पत्व-
श्रुत्यैवानन्याधिपतित्व च सिद्धम् । अत एव, (छा ७ २५ २) "स स्वराहू भवति"
इत्युच्यते ॥ ९ ॥ इति सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

१५५ अभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अभाव बादरिराह होवत् । ४ । ४ । १० ॥

किं युक्तस्य देहेन्द्रियाणि न सन्ति, उत सन्ति, अथवा यथासङ्कल्प सन्ति न सन्ति
चेति विद्यये—शरीरेन्द्रियाणामभाव बादरिराचार्यो मन्यते ; इतः ? आह होवत् । (छा ८ १२-
श्लोति भाष्यात् चकारस्वोत्तरपदेनावयो ज्ञायते । अन्याधिपतिक्रवमीश्वरातिरिक्ताधिपत्यधीनत्वम् । 'स
स्वराहू भवति । तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति येऽपधाऽने विदुः, अन्यराजान ते शक्य-
लोक्या भवन्ति । तेषा सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति 'इत्युक्त भूमविद्यायाम् । दहरविद्यायाम्, 'पुण्यचि-
लोक क्षीयते । तद् य इहात्मानमननुपयथ ब्रजति, एनाथ सत्यात् कामान्, तेषा सर्वेषु लोकेषु कामचारो
भवति 'इति अक्रामचारस्य पुण्याधी लोक्या भूमविद्यायामन्यराजान इत्यन्यपदेन पुण्यमहणमिति ज्ञायते ।
पुण्यकर्मफलपदातुदेवता उरः, न क्रमोचाद्यपि तात्पर्यमेकमेव । एताश्च सत्यान् कामानिति समुच्चयान्य-
स्यात् मुक्तिहेतुभूतापहतताप्यात्वादिगुणविशेषविशिष्टपरमात्मोपासन तत्तुल्यमुक्तयथोपासनातिरिक्त परमात्म
तदितरविषयक सर्वमन्यपदमाहम् । तदधिपतिक्रत्वामाव अनन्याधिपतित्वम् । अनधिपतिरित्यनुकृपा
अन्यपदप्रयोग ईश्वररूपाधिपतिसङ्क्रावात् तदतिरिक्तस्य अतो अन्यपदोक्तस्यैव प्रतिषेध इति ज्ञपये ।
यद्यपि श्रौतस्य स्वराहूद्वयस्य स्वस्य स्वात्मराजकत्वरूपोऽर्थो बाधित इति स्वान्यराजकत्वभावात् तर्ह्य
स्वराहूद्वयप्राप्त्यान्मेव सूत्रे अनन्याधिपतित्वेन कृतमिति अन्यस्य स्वान्यपर एव स्यात्, न तु
ईश्वरान्यपर — तथापि यथासकल्पसंचाररूपकामचारविरोधकामचारो यद्भीनतया श्रुत्युक्त तदधिपति
कत्वाभावात्सैव तत्त्वविवक्षितताया प्रकरणादवगमात् न प्रमाणसिद्धाधिपतिकत्वप्रतिषेधसकिक ।
अप्यशब्दस्य स्वमित्त्वसजातीयपरत्वस्य प्रसिद्धतया स्वसजातीयत्वद्वेषेतान्तरभूतदेवतान्तराधिपतिकत्वा
आवरणप्रमहणमपि भवेत् । न च स्वसकल्पस्येश्वरसकल्पेन प्रतिरोध । सर्वसाक्षात्कारिणा तदेकशेषत्व-
सिकेन मुक्तेन परमात्मसकल्पप्रत्यक्षीकरणेन तदनुकल्पसकल्पस्यैव स्वीकरणत्वात् । सकल्पातिरिक्तकारणान-
पेक्षन्करणे च एवकारेण स्वसकल्पान्तरभाविप्रकृत्यादिकरणपेक्षाविरहस्यैवावगमेनेश्वरसकल्पस्यै-
तसकल्पत्वात् प्रागेव स्थितस्य नैव धारणमसक्तिरिति ॥ ९ ॥

एवं युक्तस्य न्यापारनिषेधसकल्पमालेण बहुसंपन्नबहुक्तम् । इदमाक्षिप्यते बादरिणा—
कथं हि त्वस्य पुत्रत्वभावे केषाचित् पितृलोककामो भवतीत्युक्त पितादिभाव । पुत्रत्वश्च युक्तस्य
न युक्तम् देहो द्रयाद्यभावात् । उदभावश्च अज्ञे, सुखदुःखपात्या युक्तत्वमन्नाभावहीयते । अतः
सकल्पं सिद्धं कृत्वा एवकारार्थविचारोऽयं न घटते । एकभावमिति त्रिषामवतीत्यादिकं तु शुद्धस्यैवाऽऽ-
त्मनः संसारावस्थावस्थितवैविध्यानुवादमाहम् । अयुक्तश्च सकल्पशरीरादिस्वीकार, सजा संपन्नस्य सर्वा-

१, २) “ न ह्यै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीर वा व सन्तं न प्रिया-
प्रिये स्पृशतः ” इति शरीरसंबन्धे दुःखस्वावर्जनीयत्वमभिधाय, (छा. ८-१२-१, २)
“ अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ” इति मुक्तस्या-
शरीरत्वं ह्याह श्रुतिः ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् । ४ । ४ । ११ ॥

मुक्तस्य शरीरेन्द्रियभावं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः ? विकल्पामननात् — विविधः
कल्पो विकल्पः ; वैविध्यमित्यर्थः । (छा. ७-२६-२) “ स एकधा भवति त्रिधा भवति
पञ्चधा । सप्तधा ” इत्यादिश्रुतेः । आत्मन एकस्याच्छेद्यस्थानेकधाभावासंभवात् त्रिधाभावादयः
शरीरनिबन्धना इत्यवगम्यते । अशरीरत्ववचनं तु कर्मनिमित्तशरीराभावपरम् ; तदेव हि
शरीरं प्रियाप्रियहेतुः ॥ ११ ॥

भगवांस्तु बादरायणः स्वमतेन सिद्धान्तमाह —

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः । ४ । ४ । १२ ॥

‘सङ्कल्पादेव’ इत्येतत् अतश्चक्षुदेन परामृश्यते ; अत एव सङ्कल्पात्, उभयविधं
सशरीरमशरीरं च मुक्तं भगवान् बादरायणो मन्यते । एवञ्चोभयी श्रुतिरूपपद्यते । द्वादशा-
हवत्—यथा “ द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः ”, “ द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत् ” इत्युपैति-
यजसिचोदनाभ्यां सङ्कल्पभेदेन सत्रमहीनं च भवति ॥ १२ ॥

वेदनश्रुतेरिति । तत्र जैमिनिपक्षमप्युपन्यस्य स्वपक्षोऽपि प्रतिबोध्यते सूत्रकारेण । यद्वा विज्ञानघन-
एवेत्यत्र सर्वव्यवच्छेदो न भवतीत्युक्तम् । संकल्पादेवेत्यत्र एवकारः सर्वव्यवच्छेदक इति पश्चादुक्तम् ।
एवम् अशरीरमिति पदमपि सर्वशरीरनिषेधकमिति शकत इति संगतिः ।

पञ्चधासप्तधेत्यादीति । ‘स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा । सप्तधा नवधा चैव
पुनश्चैकादश स्पृशतः । शतञ्च दश चैकञ्च सहस्राणि च विशतिः ।’ इति श्लोकाः । मुक्तिदशाप्रकरणे
कथितमिदम् । अतः संसारदशास्थितमात्रमिति वचनं साहसम् । गुणाष्टकाविर्भाव-संकल्पकल्पितानेक-
त्वाद्विपरपरसहस्रवचनविरोधश्च । सर्वमिदं विकल्पामननादित्यत्र विवक्षितमित्यभिप्रायेण इत्यादि-
श्रुतेरिति भाषितम् ॥ ११ ॥

सर्वदा सशरीरत्व जैमिनीष्टम् । पूर्वाधिकरणे विज्ञानस्वरूपत्वगुणाष्टकादेः सर्वदा समुच्चयः
कथितः ; इह सशरीरत्वाशरीरत्वयोः कालभेदेन समुच्चयः । सत्त्वं बहुयजमानक्रमेव ; अहीनं तु न
तथा । सत्त्वत्वे लिङ्गम् उपेयुरिति उपैतिघातुप्रयोगः ; अहीनत्वे लिङ्गं तु यजत इति । एकदिनमात्रे
सोमरसमादाय प्रधानयागे षोडशोद्योमे । दिनद्वयादौ सोमयागे द्विरात्रमभ्युत्थेकादशपर्यन्तमहीनता । त्रयो-
दशाहमभृति सत्रम् । मध्ये द्वादशाहञ्चोभयविध इति । संकल्पभेदेनेति । श्रुतौ उपैतियजतिचोदना-
श्रवणेन भेदावगमेऽपि अनुष्ठानकाले भेदावगमः संकल्पादेवेत्याशयः । द्वादशाहमुपैत्याम इति सत्र-

यदा शरीराद्युपकरणवत्त्वम्, तदा तानि शरीराद्युपकरणानि स्वेनैव सृष्टानीति नास्ति नियम इत्याह—

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्ते । ४ । ४ । १३ ॥

स्वेनैव सृष्टतन्मसृष्ट्युपकरणाभावे परमपुरुषसृष्टैरुपकरणैर्भोगोपपत्ते. सत्यसङ्कल्पोऽपि स्वयं न सृजति । यथा स्वप्ने, (४ ६ ३ १०) 'अथ रथान् रथयोगान् पथ सृजते' इत्यारभ्य,

संकल्प । द्वादशाहेन यक्ष्ये इति अहीनसंकल्प । अनयोर्लक्षण (पू १० ६ १६) अधिकरणे उत्तमम् । उपैतीत्युल्लेखणम् । 'सत्रमासत' इति आसनचोदनाया अपि सत्त्वात् । निय-वहुयत्रमानकंसत्रम् । अनियतयत्रमानसंख्याकाहर्गणत्वमहीनत्वम् । एकाहेपुत्तित्यासिवावराय गणपदम् ॥ १२ ॥

उभयविधमित्युक्त्या वादरिसमत ज्ञानाद्यभावेन स्वरूपेणावस्थानमप्यशरीरत्वावस्थायामिष्टमिति कश्चि-
मन्येत । तद्व्यावृत्तये उपरि सूत्रद्वयेन स्वाशयाविष्करणमिति प्रतीयते । तथा सकल्पादेवेत्युक्त्या स्वसक-
ल्पाभावे न पित्रादिरिति मतिभिरासार्थश्च । एत प्रथमसूत्रेण यथा स्वप्ने देहेर्द्रव्यापाराभावेऽपि नानावि-
धोऽनुभवोऽस्ति, तथा मुक्तस्यापि भवितुमर्हतीति वक्तव्यम् । तत्रेदं विचार्यम्—किमत्र सध्यवदिति
दृष्टान्तीकरणं स्वप्नसत्यत्वपक्षे, उत पक्षान्तरे । आद्ये देहान्तरग्रहणेनैव तत्तदनुभवात् न दृष्टान्तता । अन्ये
मुक्तस्य नानाविधविभ्रमवसत्त्वं स्यात् । पित्ताग्निषुसस्तु तथाग्रहणात् । न च किञ्चिदशमात्रेण दृष्टान्तत्वं युज्यते
यथा स्वप्नानुभवो देहेन्द्रियनिरपेक्ष, तथा तदा मुक्तानुभव इतीति वाच्यम् स्वप्नानुभवस्य मनस्सापेक्षत्वात् ।
न चास्मापि 'मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते' इति तत् सर्वदैवेष्टम्, देहेर्द्रव्याभावेऽपि निर्वाद्यायैव
मनसेत्युक्तत्वादिति वाच्यम्—देहनिरपेक्षस्य मनस कुत्तापि कार्यकरत्वाददर्शनात् । सध्येऽपि तस्य
देहसत्त्वात् कारणत्वोपपत्ते । अतो मन पदमिह धमभूतज्ञानपरम्, अत एव (छा० १८ ५)
'स वा एष पतेन दिव्येन चक्षुषा मनसा' इति दिव्यचक्षुष्ट्वस्य तत्रोक्तिरिति । अथ—
स्वप्नेऽपि बाह्येर्द्रव्याणामिव मनसोऽप्यपेक्षामुपेक्ष्य धर्मभूतज्ञानपरिणामप्रमेदवशादेव कर्माधीनात्
सर्वनिर्वाहो विषयासत्यत्वपक्षावारोहेऽपि सिद्धान्तिना वक्तुं शक्यत इति तदभिप्रायकमिदं सध्यवदिति
दृष्टान्तवचनमिति चेत्—एव वा किं न स्यात्—देहादिसत्त्वे मुक्त तै र्योग्यस्य सामग्रीसंविधानेन कार्य
परम्परया क्रमेणापेक्षित साधयति, तदसत्त्वे च स्वप्ने यथा कश्चित् पूर्वकारणसमावेशप्रतीक्षानिरपेक्षमेव
पायसपाननदीतरणरत्नामिषेकादिमान् भवति, तथा सकल्पितमनुभवतीति सध्यवदित्युक्तमिति । इदं च
सत्यत्वासत्यत्वपक्षसाधारणम् । सत्यत्वपक्षे च पायसादिक परमात्मसकल्पसृष्टम् । देहादिसाध्यकार्य-
कारणपरम्परामभिरहेऽपि वस्तुननुभव इत्येवमन्मात्रे सध्यमिह दृष्टान्त, न तु पायसपानादेरेव विवक्षा,
देहाद्यभावात् । ईदृशस्यास्त्वानविकरणावकाशे सत्यपि माप्यकार यादृशायस्त्रीकारे स्वप्नसत्यत्वपक्षोऽपि
रक्षित स्यात्—देहाभावाद् ज्ञानाद्यभाव इति वादरिष्कोऽपि क्षिप्त स्यात्—शादशमर्थमाहृत्य व्या-
ख्याति स्वेनैवेति । पूर्वं सकल्पादेवात्म पितर समुत्पिष्टानीति वाक्य हि विचारितम् । तेन स्वसृष्ट-
देहेन्द्रियभोगोपकरणशक्तिव्य बुद्धित्व तन्वभावे इत्यनुपपत्ते । तदा स्वप्न इव परमात्मसंकल्पमात्र-

“अथ वेशान्तान् पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते । स हि कर्ता” इति, (कठ. ५-८) “य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामकामं पुरुषो निर्दिमाणः । तदेव शुक्रं तद्ग्रहं तदेवामृतमुच्यते । तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कथन” इति ईश्वरसृष्टैः रथाद्युपकरणैर्जीवो भुङ्क्ते—तथा मुक्तोऽपि लीलाप्रवृत्तेनेश्वरेण सृष्टैः पितृलोकादिभिर्लीलारसं भुङ्क्ते ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् । ४ । ४ । १४ ॥

स्वसङ्कल्पादेव सृष्टतनुप्रभृतिपितृलोकाद्युपकरणभावे जाग्रत्पुरुष[भोग]वत् मुक्तोऽपि लीलारसं भुङ्क्ते ॥ परमपुरुषोऽपि लीलार्थं दशरथवसुदेवादिपितृलोकादिकमात्मनः सृष्ट्वा तैर्मनुष्यधर्मलीलारसं यथा भुङ्क्ते—तथा मुक्तानामपि स्वलीलायै पितृलोकादिकं स्वयमेव सृजति कदाचित्, कदाचिच्च मुक्ताः सत्यसङ्कल्पत्वात् परमपुरुषलीलान्तर्गतस्वपितृलोकादिकं स्वयमेव सृजन्तीति सर्वमुपपन्नम् ॥ १४ ॥

नन्वात्माऽणुपरिमाण इत्युक्तम्; कथमनेकशरीरेष्वेकस्याणोरात्माभिमानसंभव इत्यत्राह—

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति । ४ । ४ । १५ ॥

सृष्टपदार्थानुभावी भवति । पितृलोकादिभिरिति आदिपदेन अपतिसंबन्धिकप्रपञ्चग्रहणमपि । तथा च स्वसृष्टतन्वाद्यभावकालो द्विविधः परमात्मसृष्टतन्वादिमत्त्वकालः, शुद्धजीवस्वरूपेणावस्थानकालश्च । तत्र आद्यकाले पित्रादिरूपप्रतिसंबन्धिकपदार्थानुभवो व्यवहाराश्च सन्ति । अन्त्ये वस्त्वनुभवमात्रमिति भगवद्गीलारसानुभवसंपत्तिरिति । एवमदेहत्वेऽप्यनुभवोपादानात् चादर्शयपरस इति । तनुशब्दः सर्वोपकरणोपलक्षणम् । सूत्रार्थस्तु—संकरपादेवत्युक्तत्वसृष्टतन्वाद्यभावेऽपि ज्ञानभोगविशिष्ट एव मुक्तः; सन्ध्य इवोपपत्तेरिति । अनेनेदृशतन्वभावे ज्ञानाद्यभावरूपकैवल्यमेवेति शंकापरिहारायेदं सूत्रमिति सिद्धयति ॥

भावे जाग्रद्वत् । ननु किमर्थमिदं सूत्रम्; जैमिनिवादरायणपक्षोपन्यासत एवास्य सिद्धत्वादिति चेत्—शंकाविशेषपरिहारार्थम् । स एवम्—स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वैति ज्ञात्यादिकथनं पितृलोककामो भवतीत्येवं पित्रादिवन्मुंसादानकथनानुपपन्नम्—स्वस्य किञ्चित्पुत्रत्वेनोत्पत्तावेव हि सर्वनिन्दं धटेत । न च परमपदे मुक्तेषु सर्वेषु सर्वज्ञेषु अयं मे पुत्रो ज्ञातिर्वन्धुरिति भ्रान्तेरवसरोऽस्ति; येन तादृशमितिशालिखनताप्रवेशेन स्वयं रसविशेषमनुभवोदित्येवरूपः । परिहारस्तु पित्रादिसंपादनं ज्ञात्यादिभिर्विहारश्च न परमपदे; किंतु परमात्मवत् स्वस्य तेन सह वा तन्मियोगेन पृथग्वाऽवतारप्रसक्तावेव । अत्र तु यद्वा पित्रादयोऽवतीर्गमप्येन पुत्रत्वादिना भ्राम्यतीति, विवेकिनोऽस्य रसानुभवः परमात्मन इव भवतीति । इदमाविष्कुर्वन् सूत्रद्वयार्थं क्रीडोक्तिरिति परमेति । एवमत्र प्राकृतविषयाधीनत्वादेव लीलापदप्रयोगः । मुक्तानामपीति । भोगायेति शेषः । तत्र तथेत्यस्यान्वयः ॥ १४ ॥

देहवत्त्वं सिद्धम्; ‘क्षिपा भवति सप्तधे’त्युक्तानादेहवत्त्वं कथमिति शंकापरिहारं उपरि सूत्रेण । अपुनराशुचित्तुतिविरोधात् कथं प्रकृतिमण्डले पितृलोकादिसंपादनमित्याशंकापरिहारार्थमपीतिः

यथा प्रदीपस्यैकस्यैकस्मिन् देशे वर्तमानस्य स्वप्रभया देशान्तरावेशः, तथाऽऽत्मनो-
ऽप्येकदेहस्यैव स्वप्रभारूपेण चैतन्येन सर्वशरीरावेशो नानुपपन्न । यथा चैकस्मिन्नपि देहे
हृदयाद्येकप्रदेशवर्तिनोऽपि चैतन्यव्याप्त्या सर्वस्मिन् देहे आत्माभिमानः, तद्वत् । इयान्
विशेष — अमुक्तस्य कर्मणा सङ्कचितज्ञानस्य देहान्तरेषु आत्माभिमानानुगुणा व्याप्तिरिति सभ्रमति,
मुक्तस्य त्वसङ्कचितज्ञानस्य यथासङ्कल्पमात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिः, 'इदम्' इति ग्रहणानु-
गुणा च नानुपपन्ना । तथा हि दर्शयति, (श्लो ५ अ ९) 'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पि-
तस्य च । मासो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते' इति । अमुक्तस्य कर्म निपा-
यकम्, मुक्तस्य तु स्वेच्छेति विशेषः ॥ १५ ॥

ननु परं ब्रह्म प्राप्तस्याऽऽन्तरवाङ्मनस्य लोपं दर्शयति श्रुतिः, (बृ. ६-३ २१) "प्राज्ञेना-
ऽऽत्मना सपरिवृक्तो न बाह्य किञ्चन वेद नान्तरम्" इति, तत् कथं मुक्तस्य सावश्य-
मुच्यते? तत्रोत्तरम्—

स्वाप्ययसपत्स्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि । ४ । ४ । १६ ॥

नेदं वचनं मुक्तविषयम् : अपितु स्वाप्ययसपत्स्योरन्यतरापेक्षम् । स्वाप्यय —
सुषुप्तिः, संपत्तिश्च—मरणम्, (छा ६ ८ ६) "वाङ्मनसि सपद्यते" इत्यारभ्य, "तेजः
परस्या देवतायाम्" इति वचनात् । तयोश्चावश्यं प्राज्ञप्राप्तिर्निस्तम्बोद्यत्त्व च विद्येते ।
अतस्तयोरन्यतरापेक्षमिदं वचनम् । सुषुप्तिमरणयोर्निस्तबोद्यत्त्व, मुक्तस्य च सर्वज्ञत्वमा-
विष्कृतं हि श्रुत्या । (छा ८ ११ २) "नाहं स्वस्वयमेवं सप्रत्यात्मानं जानाति अयमहम-
स्मीति, नो एवेमानि भूतानि, विनाशमेवापीतो भवति । नाहमत्र योग्यं पश्यामि"
इति सुषुप्तिरेलायां निस्तम्बोद्यत्त्वमुक्त्वा तस्मिन्नेव वाक्ये मुक्तमधिकृत्य, (छा ८ १२ ५)
"स वा एष दिव्येन चक्षुषा मनसैवान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके" इति

भाष्यम् । ननु चैतन्यव्याप्तिसाक्षेण चैतं कस्यचित् देहत्वम्, तर्हि बद्धेन मुक्तेन च यद्यत् गृह्यते, तत्
सर्वं तस्यैव देहं स्वादित्यस्वाह इयान् विशेष इति । आत्माभिमानानुगुणोपिपदेन धर्मभूतज्ञान-
परिणामे किञ्चिद्वैलक्षण्यमभिप्रेतम् । तत् कचिदेव भवति कर्मवशात् बद्धस्य, मुक्तस्य च संकल्पव-
द्यादिति भावः । ईदृश-व्याप्तिविशेष एव परमात्मनः प्रतिबन्धु सृष्टिकाले भवन् अनुप्रवेश इत्युच्यते
इति ध्येयम् । मुक्तस्वात्मानिमामो न देहात्मबुद्धिः, किन्तु अस्याहमात्मेति यथाप्यज्ञानम् । एतदनुगुणा
व्याप्तिसर्वथासक्यम् कचिदेव । इदमित्यन्वहारानुगुणा व्याप्तिस्तु सर्वविषयेषुपीति मेव । मुक्तस्य परमपदे
स्थितस्यावतारार्थमपि कर्मफलमोगार्थज्ञानसंकीर्णकोत्पत्त्यभावात् अनाद्यत्त्विवादः । यदा परमपदे
स्थित एव स्वज्ञानविभ्रामेणाकर्तृगिरिवेनोच्यते इति नात्मव्यक्तिरिहावर्तते इति भावः ॥ १५ ॥

नाहेति । अहेत्यन्यम् । सुप्रति संसृज् । विनाशम् अदर्शनम्, धर्मभूतज्ञानेन विषयीकृत्वा-
भाष्यम्, ज्ञानसंज्ञोचं वा । निस्तबोद्यत्त्वम् देहादिनैकीकृत्य वा शुद्धतया वा ज्ञानेनाविषयीकरणम्, ज्ञान-

सर्वज्ञत्वमुच्यते । तथा, (छा. ७-२६-२) 'सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वज्ञः' इति च स्पष्टमेव सर्वज्ञत्वमुच्यते । तथा मरणे च निस्तम्बोघत्वम्, (बृ. ४-४-१२) 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' इत्युक्तम् । विनश्यति—न पश्यतीत्यर्थः । अतः (बृ. ६-३-२१) 'प्राज्ञेनाऽऽत्मना' इति वचनं स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षम् ॥ १६ ॥
इति अभावाधिकरणम् ॥ १० ॥

१५६. जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम् ४ ४-६ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च । ४ । ४ । १७ ॥

किं मुक्तस्यैश्वर्यं जगत्सृष्ट्यादि परमपुरुषासाधारणं सर्वेश्वरत्वमपि, उत तद्रहितं केवल-परमपुरुषानुभवविषयमिति संशयः ।

किं युक्तम् ? जगदीश्वरत्वमपीति । कुतः ? (मु. ३-१-३) "निरञ्जनः परमं साम्य-मुपैति" इति परमपुरुषेण परमसाम्यापत्तिश्रुतेः ; सत्यसङ्कल्पत्वश्रुतेश्च । न हि परमसाम्य-सत्यसङ्कल्पत्वे सर्वेश्वरासाधारणजगन्नियमनेन विनोपपद्येते । अतः सत्यसङ्कल्पत्वपरम-साम्योपपत्तये समस्तजगन्नियमनरूपमपि मुक्तस्यैश्वर्यमिति । एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

जगद्व्यापारवर्जम्-इति । जगद्व्यापार—निखिलचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेद-नियमनम् । तद्वर्जं निरस्तनिखिलतिरोधानस्य निर्व्याजब्रह्मानुभवरूपं मुक्तस्यैश्वर्यम् ।

भाव वा । सर्वं पश्यतीति ज्ञानप्रसरणमुक्तम् । सर्वमाप्नोतीति विभूत्यनुभव आनन्दरूप उच्यते । सर्वज्ञ इति क्रियाद्वयान्वयि । विनश्यतीत्यस्यार्थमाह न पश्यतीति । ननु णश अदर्शन इति धातुपाठः । अदर्शन-मदृश्यमानत्वम् । अतो न दृश्यत इति व्याख्येयम् । नैवम्—स्वरूपध्वंसाभावात् ज्ञानसंकोचरूपध्वंसस्यात्र विवक्षितत्वेन तस्यैव विवर्णात् । अन्यतरापेक्षम्—अन्यतरोद्देशेन प्रवृत्तम् ; अन्यतरावच्छिन्नजीव-त्वात्पर्यकम् । यद्यपि प्राज्ञेनात्मनेतीद वचनं सुषुप्तिविषयकमेव, अथापि वचनान्तरमप्याशयैवमुक्तिः । तत्रैव बृहदारण्यके हि मरणप्रकरणे (६-३.) प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उरसर्जन् याति' इति प्रस्तुत्य, (६-४.) अथारूपज्ञो भवति । एकीभवति, न पश्यतीत्याहुः । इत्यादि श्राव्यते ॥ १६ ॥

एवं तावत् मुक्तिः स्वरूपमात्रेणावस्थितिरिति पक्षं निरस्य सत्यसंकल्पत्वविशदीकरणेन मुक्तैश्वर्यस्य रक्षा कृता, अथ व्यवस्था क्रियते अन्तिमेनाधिकरणेन । सत्यसंकल्पत्वं प्रदीपवदावेद्यस्य च प्रागुक्त्या परमात्मनो सर्वनियमनसकल्पसमवेन जगत्सृष्ट्यादिकमपि कुर्वादेव । अन्यथा कामचारादिश्रुतिविरोधः । परमसाम्यादिश्रुतेश्च । ननु परमसाम्येऽपि गोलक्षण गवयस्य न प्रसज्यत इति चेत्—साधारणत्वेन प्रतीय-मानस्य जगद्व्यापारस्य लक्षणत्वास्वीकारात् । महत्त्वे सति चेतनत्वं श्रीपतित्वमित्यादि किमपि लक्षणं मदिष्यति । स्वातन्त्र्याभावे पुनरावृत्तिपक्षश्चेति शक्या संगतिः । सृष्ट्यादीति । सृष्टिः सर्जनं जनन-संकल्पः । अत ऐश्वर्यभेदान्वयोपपत्तिः । तद्रहितम् । तद्विन्नमित्यप्रयोगः वर्जनिर्मित सौत्रपदानुसा-रात् । ऐश्वर्यरूपनियमनसमुदाये जगद्व्यापारो नान्तर्भवतीत्यर्थः । प्रवृत्तिभेदेति । भेदो विशेषः ।

कृत ? प्रकरणात् । निखिलजगद्विषयमनं हि परं ब्रह्म प्रकृत्याऽऽघ्नायते, (ते मृग १)
 “यतो वा इमान् भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यामिसविशन्ति तद्वि-
 जिज्ञासस्व तद्ब्रह्म” इति । यद्येतद्विखिलजगद्विषयमनं मुक्तानामपि साधारणं स्यात्, ततश्चेदं
 जगदीधरत्वरूपं ब्रह्मलक्षणं न सङ्गच्छते । असाधारणम्य हि लक्षणत्वम् । तथा, (छा ६ २ १)
 “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्या प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत”,
 (वृ ३ ४ ११) “ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीत् । तदेकं सन्न व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्य-
 सृजत क्षत्रम्— यान्येतानि देवत्रा घ्ननाणि इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पञ्चन्यो यमो मृत्युरीशान
 इति”, (एन १ १) “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत्किञ्चन मित् । स ईक्षत
 लोकान्नु सृजा इति । स इमान् लोकानसृजत”, (महो १ अ १) “एको इ वै नारायण
 आसीन्न ब्रह्म नेज्ञानो नेमे धावापृथिवी न नक्षत्राणि नापो नान्निर्नं सोमो न ह्यय । स
 एकाकी न रमेत । तस्य ध्यानान्तं स्वस्यैका कन्या दशेन्द्रयाणि” इत्यादिषु, (घृ. ५ ७ १)
 “यः पृथिव्या तिष्ठन् पृथिव्या अन्तर” इत्यारभ्य, (वृ मा ६ ७) “य आत्मनि
 तिष्ठन्” इत्यादिषु च निखिलजगद्विषयमनं परमपुरुषं प्रकृत्यैव श्रूयते । जमनिहितत्वाच्च । न
 चैतेषु निखिलजगद्विषयमनप्रसङ्गेषु मुक्तस्य संनिधानमस्ति ; येन जगद्व्यापारस्तस्यापि स्यात् ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाऽऽधिकारिकमण्डलस्थोक्ते । ४ । ४ । १८ ॥

(छा ७ २५ २) “स खराङ्गमवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति”, (ते
 मृग १० ५) इमान् लोकान् कामाभी कामरूप्यनुसंभरन्” इति प्रत्यक्षेण—श्रुत्या मुक्तस्य
 जगद्व्यापार उपदिश्यते । अतो न जगद्व्यापारवर्जमिति चेत्—तत्र, आधिकारिकमण्डल-

तद्विषयकं नियमनम् । तद्ब्रह्ममिति । जगद्व्यापारं वर्जयित्वात्वेयं णमुत् । अनुदात्त पदमेकवर्जमिति प्रयो-
 गानुसारेण द्वितीयायाश्चेति णमुत्विधायकमूले त्वरावाचिनं परीप्सायामित्यस्यानुवृत्त्यन्तरीकारात् शक्ये-
 त्थायमित्यादाविवात्र त्वराविद्देशेऽपि न क्षतिः । णमुत्तो चातुसवधापेक्षत्वात् भवतीति क्रियाभ्याहारोऽ-
 स्त्येव । व्यापारं वर्जयतीति व्यापारवर्जमिति कर्मण्यण्प्रत्यये तु सुबन्तत्वम् । निष्पत्तिश्चेति अनुभव-
 विशेषणम् । फलात्परमाप्तिरूपव्यापारहितेत्यर्थः । अस्तु परमात्मविषय एव प्रकरणम्, अद्यापि परप-
 साभ्यान्निश्चितिवलात् अस्याप्यायास्यतीति पक्षे नेदमुत्तरमित्यत्राऽऽशयमाह यदेतदिति । लक्षणत्वैवाश्लोक्त-
 त्वात्वास्य साम्प्रभुनिविषयतेति भावः । न न्यप्रवत्—न वैभर्गं प्राप्तम् । अत्यमुजतं मतिशयितस्य हि-
 मक्रोत् । देवता देवेषु । कन्या कनत् मनहन्त्रयम् । ननु प्रकणामावेऽपि संनिधिप्रमाणान्दन्त्य-
 स्यापि भवेत् । यथा स एको ब्रह्मण आनन्द इति परमात्मप्रकरणस्युत्पत्त्यानन्दस्य, श्रोत्रियस्यचाकामह-
 सस्वेति मुक्तविषयेऽपि स्वीकार इत्यन्ताह असंनिहितत्वाविति ॥ १७ ॥

ननु आनन्दविषये श्रोत्रियस्यचाकामहत्स्यस्तुपदेशवत् जगद्व्यापारविषयेऽपि प्रत्यक्षोपदेशोऽ-
 नीत्याशङ्क्याह प्रत्यक्षेति । नस्य लोकसृष्ट्यादिरूपो जगद्व्यापार उच्यते, किन्तु अन्यसृष्टेषु लोकेषु

स्थोक्तेः । आधिकारिकाः अधिकारेषु नियुक्ता हिरण्यगर्भादयः ; मण्डलानि तेषां लोकाः ; तस्याः भोगाः मुक्तस्वाकर्मवश्यस्य भवन्तीत्ययमर्थः ; 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इत्यादिनोच्यते । अकर्मप्रतिहतज्ञानो मुक्तो विकारलोकान् ब्रह्मविभूतिभूतान् अनुभूय यथाकामं तृप्यतीत्यर्थः । तदेवं विकारान्तर्वर्तिनः आधिकारिकमण्डलस्यान् सर्वान् ब्रह्मविभूतिभूतान् अनुभवतीति अनेन वाक्येनोच्यते ; न जगद्ग्यापारः ॥ १८ ॥

यदि संसारिवत् मुक्तोऽपि विकारान्तर्वर्तिनो भोगान् भुङ्क्ते, तर्हि बद्धस्येव मुक्तस्याप्यन्तवदेव भोग्यजातम्, अल्पं च स्यात् ; तत्राह—

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ४।४।१९ ॥

विकारे—जन्मादिके न वर्तत इति विकारावर्ति ; निर्धूतनिखिलविकारं निखिलहेय-प्रत्यनीककल्याणैकतानं निरतिशयानन्दं परं ब्रह्म सविभूतिकं सकलकल्याणगुणमनुभवति मुक्तः । तद्विभूत्यन्तर्गतत्वेन विकारावर्तिनां लोकानामपि मुक्तभोग्यत्वम् । तथा हि परस्मिन् ब्रह्मणि निर्विकारेऽनवधिकातिशयानन्दे मुक्तस्यानुभवित्वेन स्थितिमाह श्रुतिः, (तै. आन. ७-२-१) “यदा ह्येवैष एतस्मिन् अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति”, “रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति” इत्यादिका । तद्विभूतिभूतं च जगत् सत्रैव वर्तते, “तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तद्गुनात्येति कश्चन” इति श्रुतेः । अतः सविभूतिकं ब्रह्मानुभवन् विकारान्तर्वर्तिनः आधिकारिकमण्डलस्थानपि भोगान् भुङ्क्त इति, (छा. ७-२५ २) “सर्वेषु कामचारः” इत्यादिनोच्यते ; न मुक्तस्य जगद्ग्यापारः ॥ १९ ॥

विहाररूपो व्यापार इति प्रतिवक्ति आधिकारिकेति । मुक्तस्य तत्र नाधिकारलेशोऽप्यस्तीति भावः । प्रत्येक्षेणेत्यस्य श्रुत्येति व्याख्यानम् ॥ १८ ॥

विकारावर्तीति ब्रह्मोच्यते । निर्विकारं ब्रह्माप्यनुभवति विकारिलोकैः साकम्, नैतत् बद्धस्य । ब्रह्मशेषतया सर्वानुमाविना मुक्तेन ब्रह्मणा सह श्रुतभवद्भविष्यत्सर्वविकारानुभवोऽपि क्रियते । न तु ब्रह्म विना स्वतन्त्रतया तत्तन्मातानुभव इत्यदिशेषे नेति । विकारावर्तीति पदप्रयोगः दुःखसंकीर्णत्वानुभवविच्छेदयोर्भावद्योतनायापि भवति । बद्धा यथा परिणामरूपविकारविज्ञेये सजन्ति, न तथा मुक्ताः । विकारावर्तिवत् विकारावर्त्यपि सर्वमनुभवन्ति । अनुकूलतायां विकारत्वं न प्रयोजकम् । किं तु ब्रह्मशेषत्वम् ॥ १९ ॥

ननु सत्यसंकल्पत्यादिकं जीवस्य स्वाभाविकं रूपमिति प्रागुक्तम् । यत् स्वाभाविकमनादिवस्तुगतम्, तत् अन्यापीने न भवितुमर्हति । एवमनन्वाधीनशक्तिसपन्नस्य जगद्ग्यापारभावो दुर्ध्वः । न चैवं लक्षणत्वभंगः । मुक्तानां जगद्ग्यापारवत्त्वस्य मुक्त्यनन्तरमेव संभवात् तत् प्राचीनजगन्निर्माणस्य तैः करणसम्भवात् सर्वजगत्कारणत्वरूपलक्षणस्य मुक्तैर्गुप्तसक्तेः । नन्वेवं मुक्तसाधितस्य जगतः ईश्वरानधी-

दर्शयतश्चैव प्रत्यक्षानुमाने । ४ । ४ । २० ॥

अस्य प्रत्यगात्मनो मुक्तस्य नियाम्यभूतस्य नियन्त्रभूतपरपुरुषासाधारण जगद्वाया-
पाररूप नियमन न समवतीत्युक्तम्, निखिलजगन्निगमनरूपो व्यापारः परमपुरुषासा-
धारण इति दृश्यतः श्रुतिस्मृती, (ते आन ८ १) “भीषाऽस्मादात् पवते भीषोदेति
सूर्याः । भीषाऽस्मादग्निरेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम ” इति, (३ १ ८ ६) “एतस्य
वा अक्षरस्य प्रशामने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विष्टौ तिष्ठतः” इत्यादिः, तथा (३ ६-
४ २२) “एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकाना-
मसमेदाय” इति च श्रुतिः । स्मृतिरपि (गी ९ १०) “मयाऽव्यक्षेण प्रकृतिः स्रपते सचरा-
चरम् । हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्दि परिवर्तते” इति, (गो १० ४२) “निष्टम्याहमिदं
कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ” इति च । तथा मुक्तस्य सत्यमङ्कल्पत्वाद्विपूर्वकस्याप्यानन्द
स्य परमपुरुष एव हेतुति श्रुतिस्मृती दृश्यत, (ते आन ७ २१) “एष ज्ञेवानन्दयाति”,
(गी १४ २९, २७) मा य योऽयमिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समती-
त्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य
च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ” इति । यद्यप्यपहतपाप्मत्वादि सत्यमङ्कल्पत्व-
पर्यन्तो गुणगणः प्रत्यगात्मनः स्वामाविक एवाऽऽपिभूत — तथाऽपि तस्य तथाविध-
त्ममेव परमपुरुषायत्तम् ; तस्य नित्यस्थितिश्च तदायथा । परमपुरुषस्यैतन्नित्यतायाः
नित्येष्टत्वाभित्यतया वर्तत इति न कश्चिद्विरोधः । एवमेव परमपुरुषमोगोपकरणस्य लीलो-
पकरणस्य च नित्यतया धात्वावगतस्य, परमपुरुषस्य नित्येष्टत्वादेव तथाऽवस्थानमस्तीति
शास्त्रादेव गम्यते । अतो मुक्तस्य सत्यमङ्कल्पत्व परमपुरुषसाम्य च जगद्वायापारत्वम् ॥२०॥

नत्वात् सर्वजगत्कारणत्वासेमव इति चेन्न स्वरूपाधिर्मावप्रतिषेधककर्मनिवृत्ते परमात्माधीनत्वेन तदनन्त-
मुक्तकृतकद्वेषेपि परम्परया तदधीनत्वमालेण सर्वकारणत्वोपपत्ते । विश्वामिताद्विदुषि विलक्षणजगत्सर्ग
शक्तेषु प्रमाणसिद्धेषु कैशुत्पत्तिद्वं किञ्च मुक्तानां शक्तत्वम् । अत परमसाम्यादिश्रवणवत्त्वात् सर्वैर्धर्म
मभ्युपत्यभित्याशकायाम् परमपुरुषादप्यत तदभावमतिपादनवयवसायि वागवयवत् दृश्यति दृश्य-
त्वक्षेति । गीतायां ब्रह्मण इति शुद्धजीवार्थकम् । पूर्वार्थं कैवल्यं तुतीयपादे ऐश्वर्यं तुरीये मेख्य-
विवक्षयते । ननु स्वामाविकर्षमत्वेन स्वीकृतस्य कथमयायत्तत्वम्, व्यापात्तविति पृच्छति यद्यपीति ।
पत्याह नित्यताया इति । नाविच्छानन्तरं यदि भवेत्, तदैवेच्छाधीनत्वम्, कथमेकमृतस्य स्वामा
विकर्षं नित्यत्वं वेति वेत्—अत एव इष्टत्वादित्यनुक्त्वा नित्येष्टत्वादित्युक्तम् । अनादी काले
नित्यपदार्थस्वरूपादीनां नतक्षणे स्थितिं प्रति तत्तत्सूक्ष्मजावच्छिन्नेश्वरेच्छया कारणत्वात् एवं प्रतिक्षण-
मेवेच्छासत्त्वात् सर्गोपातिरिति । इच्छा चेत्, इदं नित्यं भवतु इति वा मवतिरस्मैतावन्मात्राश्रया वा
भवतु । “इच्छात एव तव विश्वदायमता ” इत्यभिपुक्तवचनमेतदर्थकमेव ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च । ४ । ४ । २१ ॥

ब्रह्मयाथात्म्यानुभवरूपभोगमात्रे मुक्तस्य ब्रह्मसाम्यप्रतिपादनाच्च लिङ्गात् जगद्ब्यापार-
वर्जमित्यवगम्यते, (तै. आन. १-२) “सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता”
इति । अतो मुक्तस्य परमपुरुषसाम्यं सत्यसङ्कल्पत्वं च परमपुरुषासाधारणनिखिलजगन्निय-
मनश्रुत्यानुगुण्येन वर्णनीयमिति जगद्ब्यापारवर्जमेव मुक्तैश्वर्यम् ॥ २१ ॥

एवं तावत् जीवानां स्वाभाविकं रूपमपि परमात्माधीनमेवेत्युक्तम् । एतावता जगद्ब्यापारः
सर्वथा न भवतीति कथं सिद्धमिति चेत्—उच्यते—कोऽयमापाद्यमानो जगद्ब्यापारः, किं जगदुपादान-
त्वम् उत निमित्तत्वम् । तत्रापि व्यष्टिसमष्टिसर्वविषये, उत कतिपयव्यष्टिविषये । ‘य आत्मनि तिष्ठन्’
इत्यादिना जीवान्तर्यामितायाः, ‘योऽव्यक्तमन्तरे संचरन्’ इत्यादिना प्रकृत्याद्यन्तर्यामितायाश्चैकस्मिन्ने-
वैवमवगमात् विशिष्टवेषेणोपादानत्वस्य मुक्तेषु न प्रसक्तिः । एवञ्चैकजीवव्यष्ट्युपादानत्वमप्येषामसंभावितम् ।
निमित्तत्वमपि परमात्मसंकल्पधीनसंकल्पमादायैव वक्तव्यम् । तत्र वृत्तेन तत्संकल्पेनैव निर्वाहे किमस्ति
मुक्तसंकल्पस्य प्रयोजनम् । निश्चोविरोधपरिहारयानन्तमुक्तान्तरसंकल्पाविरोधप्रतीक्षस्यान्यथासिद्धस्य च
मुक्तसंकल्पस्य कारणत्वमतो न घटते । संकल्पश्चायम्, अहं बहु स्यां प्रजायेयेति न भवति ; अनन्त-
र्यामित्वात् । अन्यादृशश्च संकल्पो नैव श्रुतोऽस्ति । अन्ततश्चतुर्मुखादिवत् व्यष्टिं प्रति निमित्तत्वं संभाव्यते ।
तत्रापि तदर्थानेकपुण्यकर्मानुष्ठानपूर्वं फलप्रतीक्षेषु जाग्रत्सु जीवेषु बद्धेषु, न मुक्तान् नियोक्ष्यतीति तत्त्व-
स्थितिः । काममिय शक्तिः परिमिता स्वीक्रियता मुक्ते । नित्यसूरीणां तु केवाञ्चित् प्रकृतिपुरुषाद्यभि-
मानितया भगवता वृत्तज्ञाना व्यवस्थितविषये संकल्पः कारणं भवेत्ताम । अन्यसृष्टलोकेष्ववान्तरानेकसृष्टिस्तु
परमात्माराधनशेषतया मुक्तकार्येष्वथ एवेत्युक्तम् । सर्वमिदमभिप्रेत्य निगमितम् अतो मुक्तस्येति ॥२०॥

तर्हि परमसाम्यश्रुतिनिर्वाहः क इत्यत्राह भोगमाल्लेति । यदंशे साम्यं श्रुतम्, तत्र पारतन्त्र्यं=
तारतम्याभाव एव तदर्थः ; न तु सर्वाशसाम्यमिति भावः । सर्वत्र श्रुतौ तच्छेवतासायुज्यं हि वर्धमानं
न तच्छेवतागतमधिकारमपि भोक्तारि स्थापयेदिति दर्शयितुं सूत्रे चकारः ॥ एतेन सति पारतन्त्र्ये
दुःस्वप्नवर्जनीयमिति शंकाऽपि शमिता । “सर्वं परवशं दु ख सर्वमालम्ब्यं सुखाय” इति वचनात् स्वातन्त्र्यं
सुखाय, पारतन्त्र्यं दुःखायेति न नियन्तुं शक्यम् । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः तात्कालिकसुखत्वदुःखत्व-
प्रतीक्षिसद्भावेऽपि विपरीतपक्षेवसानस्यापि दर्शनात् । न हि स्वातन्त्र्यनिबन्धनमुद्धन्धनं सुखाय ; न च
यावानां हितैषिषित्वादिशासनातिक्रमः सुखाय, न वा सदुपदेशमूलतदनुवर्तनं दुःखाय । अतः विवे-
किन एव स्वातन्त्र्यं सुखाय । तथा विवेकिनं परं प्रति पारवश्यं सुखायैव । स्वप्रयोजनपरप्रयोजनयो-
र्विप्रतिषेधे परः स्वप्रयोजनदृष्टिः स्वपरतन्त्रमप्युपेक्षेतेति कृत्वा पारतन्त्र्यं दुःखायैत्युच्यते । विप्रतिषेधस्यैव
मोक्षे न प्रसक्तिः ; मुक्तानां सर्वज्ञतया स्वाम्यभिप्रायापरिज्ञानाभावात् स्वामिप्रयोजनातिरिक्तप्रयोजनाकाक्ष-
त्वाभावाच्च । अन्ति चापेक्षितं स्वातन्त्र्यमपि ; अपरिहितेच्छत्वादिति ॥ २१ ॥

यदि परमपुरुषाय च मुक्तैर्धयम्, तर्हि तस्य स्वतन्त्रत्वेन तत्सङ्कल्पान्मुक्तस्य पुनरावृत्ति-
संभवाद्यकेत्यत्राह—

अनावृत्तिदशब्दादनावृत्तिदशब्दात् । ४ । ४ । २२ ॥

यथा निखिलहेयप्रत्यनीकरूप्याणैकतानो जगज्जन्मादिकारण समस्तवस्तुविलक्षणः
सर्वज्ञः सत्यसङ्कल्प आश्रितरात्मव्यैकजलधि परमकारुणिको निरस्तसमाभ्यधिकसत्भावनः
परब्रह्माभिधान परमपुरुषोऽस्तीति शब्दादवगम्यते— एवमहरहरखुणीयमानवर्णाश्रमधर्मानु-
गृहीततदुपासनरूपतत्समारोधनप्रीत उपासीनान् अनादिकालप्रवृत्तानन्तदुस्तरकमसञ्चयरूपा
विद्यां विनिवर्त्य स्वयाथात्म्यानुभवरूपानवविकातिशयानन्द प्राप्य पुनर्नचितयतीत्यपि
शब्दादेवावगम्यते । शब्दश्च, (छा ८ १५ १) “स न्वरवेद वतयन् यावदायुष प्रल्लोक-
मभिरपद्यते न च पुनरावर्तते [न च पुनरावर्तते]” इत्यादिक । तथा च मण्यता
स्वयमेवोक्तम्, (गी ८ १५, १६) “ माहुरेत्य पुनर्जन्म दु खालयमशाश्वतम् । नाप्नु-
यन्ति महात्मान ससिद्धिं परमा गताः । आत्रश्चक्षुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन । माहुर-
येत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ” इति ।

न च उच्छिन्नकमवन्धसासङ्कुचितज्ञानस्य परब्रह्मानुभवैकसत्भावस्य तदेकप्रियस्यान

नन्वेवमैश्वर्यसंकोचे तत्र मा भूत् भोगसंकोच । अथाप्यावृत्तिशक्या दु स्वप्नसक्ति , आवृत्तौ दु ख-
निममत्वश्चावर्जनीयमित्यत्राह आनावृत्तिरिति । ननु पूर्वं त वभावे संभ्यवदिति, अत्र च दर्शयतश्चैवमिति
भगवदधीनत्वस्योक्ततया मुक्तकार्ये सर्वे तदधीनमिति, कथञ्चित् जगद्ब्रह्मापारस्वीकारेऽपि भगवदधीनत्वैव
तत्स्वीकारसंभवात् तत्र पूर्वपक्षिणा तदधीनत्वस्यापि स्वीकर्तव्यत्वाभावात्, अनधीनत्वपक्षे जगद्ब्रह्मापारभावे
ऽपि स्वात्मन्यसंभवात्तत्सूत्रस्य एतदधिकरणसंबन्धेन घादेतच्छेषत्वे विना पृथगधिकरणत्वमेव युक्तमिति चेत्—
न, समवत्यैकाधिकरण्ये पार्थक्ययोगात् । भवति हि तदनुगुणा शंका—जगद्ब्रह्मापारादेरप्यस्मिन् स्वीकृतौ
सर्वस्वामितया साम्येन स्वात्मन्यात् न स एवभावोऽपि प्रभवतीति स्यात् । अथवा स्वात्मन्येदपीति ।

शब्दो द्विविध भ्रुति स्पृतिश्चेति । प्रकारान्तरेणापि द्विविध, साक्षादनावृत्तिबोधक, अना-
वृत्त्याशेषकार्यप्रतिपादकश्चेति । तत्र न च पुनरावर्तत इति प्रथम । माहुरेत्येति द्वितीय । तृतीय
प्रियोहीत्यादि । क्रमेणात्र सर्वभाषणम् । यथेत्यादिना सिद्धत्वपरपूर्वाध्यायद्वयार्थसंग्रह । एव
मित्यादिनोत्तरद्विकार्यस्य साध्यत्व । पुरुषार्थगतपारम्प्योपयोम्यंशकथनं निखिलेत्यादिना । अभिगम्यवानु-
गुणाकारकथनमाश्रितेत्यादिना । आकारद्वयसिद्धांशो निरस्तेतिपदोक्त । द्वितीयाध्यायार्थमिमांशकश्चेद-
पदम् । ससिद्धौ पारम्भविशेषण कैवल्यस्यापि व्यावर्तनाय । पुनरावर्तिन इति । लोकानामेव पुनः
पुनरुत्पत्तिकथने प्रजानामस्मित्वं कैमुत्यसिद्धम् । लोकानां पुनरावृत्तिर्नाम सनातीयलोकान्तररूपपरिणाम ।
विद्यते स्म्यते, अत्र उपेत्येति पुरुषकृतृकत्वान्वयोपपत्ति । अस्तीत्यर्थे हि न समानकर्तृत्वम् ।
सूचकशब्द दर्शयितुमारभते नचोच्छिन्नैति । ननु येन केनापि हेतुना पुनरावृत्तिर्लोक्या यति.

वधिक्रातिशयानन्दं ब्रह्मानुभवतः अन्यापेक्षातदर्थारम्भाद्यसंभवात् पुनरावृत्तिशङ्का । न च परमपुरुषः सत्यसङ्कल्पोऽत्यर्थप्रियं ज्ञानिनं लब्ध्वा कदाचिदावर्तयिष्यति, य एवमाह— (गी ७-१७, १८, १९) “प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः । उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥ आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् । बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ॥ वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः” इति । सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयति—इति सर्वं समञ्जसम् ॥ २२ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये

चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

श्रीशारीरकमीमांसाशास्त्र श्रीभाष्यञ्च परिसमाप्तम् ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ श्रीरस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

तर्हि जीवगतधर्मोऽपि न हेतुरिति वक्तव्यम् । ईश्वरः स्वातन्त्र्यादावर्तयेदिति शक्यैव प्रवृत्ते सूत्रे ईश्वरे तद्धेतुप्रतिषेध एव कार्यः । अत उपरि नञ्चेत्यादिकं संगतम्, न त्रिवदं जीवे तद्धेतुप्रतिषेधक संगतमिति चेत्—उच्यते । अनावृत्तिसूचकार्थप्रतिपादकशब्दोदाहरणं चिकीर्षुः तदेव हि सूचकत्व भंग्या प्रथममुपपादयति । तत्र, ‘स च मम प्रिय.’ इतीदं प्रकृतम् । ततः प्राक् ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम्’ इत्यस्य सद्भावात् तस्यापि अनावृत्तिसूचकत्वमस्तीति अर्थादुपपादयितुमिदं वाक्यमिति । यद्वा स्वातन्त्र्यादीश्वर आवर्तयेदिति पृच्छतः क आशयः—किं ससार इव जीवधर्मसापेक्षेण स्वातन्त्र्येणेश्वर आवर्तयेदित्युच्यते, उत निरपेक्षेण । नाय इत्याह नञ्चेति प्रथमवाक्येन । जीवस्य कर्म वा काक्षा वा नास्तीति न तदनुरोधिस्वातन्त्र्य कारणमिति भावः । अथवेश्वरस्वातन्त्र्ये यथा, तथा जीवस्वातन्त्र्येऽपि जीवेच्छयैवाऽऽवृत्तिसंका भवत्येव । यदि तत्र जीवस्वेच्छा न भवितुमर्हतीति मत्वा झञ्जप्रमाणमादाय स्वर्थ जीवस्वाऽऽवृत्तौ कारणं नेत्युच्यते, तुल्यमिदगीश्वरेऽपीति ज्ञानार्थमिदम् । एवञ्च दृष्टान्तार्थमिदं वाक्यमिति । उच्छिन्नेत्यादि सर्वं हेतुगर्भविशेषणम् । नेत्यत्र साक्षाद्हेतुः अन्यापेक्षातदर्थारम्भाद्यसंभवादिति । न ब्रह्म अनुभवतः पुनरावृत्तिसंका, अन्यापेक्षाद्यसमवावित्युक्तं भवति । अन्यत् एषधर्मै कैवल्यञ्च । वासुदेवः सर्वमितीति पूर्वत्वान्वेति । सर्वे—प्राप्यः प्रापकः, माता पिता दारा. पुत्रः क्षेत्रमित्यादिसान्नापन्नञ्च । सूत्राभ्यास इति । पदाभ्यासः प्राक् अध्यायसमाप्तिद्योतनाय कृतः । पूर्णसूत्राभ्यासः पूर्णग्रन्थसमाप्तिद्योतनाय । इति सर्वं समञ्जसम् । इति-एवमुपपादिते प्राच्यरीत्यनुसारिणि सर्वसूत्रार्थे साङ्गवेदवेदान्तसहितं पूर्वोत्तरभागद्वयात्मकमीमांसाशास्त्रं कृत्वं समञ्जसम् । यद्वा इतीदं सर्वं शास्त्रस्वरसार्थत्वात् समञ्जसम् ॥

1. नाथयामुनसुलैर्मतान्तरक्षेपपूर्वमुपपादितं मतम् । वेदसूत्रगणरूपमद्भुतं दर्शयन् जयति लक्ष्मणो मुनिः ॥
2. यतीन्द्रवचनामृतसूत्रदत्तजीवनौ संश्रये सुदर्शनगुरुदत्तमीश्वरदेशिकौ विश्रुतौ ।

निरर्गलमनोधयलिलिनाप्यवाक्यानि यः, ररक्ष कृतिभिर्मते निपुणमद्भुताभिश्च यः ॥

“अविस्तृताः सुगम्भीरा रामानुजमुनेर्गिरः । दर्शयन्तु प्रसादेन क्ष भावमस्त्रि दृढम् ॥”

- 3 साक्षात्स्वामीत्यभिरूपप्रवरयतिसद्वक्-तर्कपाथोजभानु
श्रीमद्वेदान्तरामानुजयतिचरणाम्बोजम्प्रायमाण ।
विद्वच्छिष्यव्रजामिष्टत बहुवृत्तिकृदङ्गरामानुजाख्य-
स्मात्तथीयोगिवीक्षानल्लडविदिताशेषवेदान्तप्रमा ॥
- 4 व्यास्यापूर्वमुपागतान् बहुविधान् अध्याप्य विद्यार्थिन
तत्रन्यायनिरूढबोधमहिता निर्माय नाना कृती ।
नानोपाख्य उपेतराष्ट्रपतिसमानप्रकर्षश्च यो
व तस्य सोऽकृत वीरराघव इम भाष्यार्थसद्वर्णनम् ॥
- 5 भाष्यस्याध्ययनं प्रवर्तनमपि स्यादाद्यकैङ्कयमि
त्यादेशं यतिपुङ्गवस्य शिरसा धृत्वाऽस्त्रिलैर्बिष्णवै ।
आहन्तीमधिगम्य छास्त्रपठनादास्वादनीये रसे
दास श्रीहृदयवक्त्रदेशिकदृष्ट्या धन्योऽस्मि लब्धान्वय ॥
- 6 निगमशिरोगुरुभयुलसद्गुरुसाधुकृता-
चिकरणदर्पणादि विद्यय वत यातमिह ।
व्रश्चतटिप्पणादिगदितार्थगण भवनात्
तदपि निरूपणीयबहु राजति भाष्यमिदम् ॥
- 7 उपनिषद् प्रकाश्य कृतभाष्यपरिष्कारणा परमतज्ञोभनीरपि कृती कृतिरुचमिन ।
अपि शुभविष्णुसूरिनिगमप्रजरक्षिकृते अभिनवदेशिकादिवमभूत् शकसज्जजये ॥
- 8 भाष्यार्थदर्पण-यस्तत्रक्षुभां सर्वदेशक । प्रीयता फगिराजाद्रिपारिजात मिय श्रिय ॥
इति श्रीमद्वेदान्तरामानुज यतीन्द्र महादेशिक चरणारविन्दचञ्चरीकस्य श्रीमदङ्गरामानुजमुनीन्द्र-
महादेशिकपदपत्र सेवासमर्पितसर्ववेदान्ताधिस्य तर्काधिक-पूर्वोत्तरमीमांसाप्रदीपादि बहु-
विषयभाज प्रौढानेकतर्कमीमांसावेदान्तादिग्रन्थनिर्माणाच्छ्रीमणिस्य श्रीवात्स्यश्रीशैल-
सच्चक्रवर्तिन पवित्रद्वय्याचार्यपाषिवासिनीश्रीचक्रवर्त्याचार्यपुत्रस्य वीरराघवाचार्यस्य
अभिनवदेशिकस्य कृत्स्न्यु श्रीभाष्यव्याख्यानै
भाष्यार्थदर्पणे चतुर्थाध्याये चतुर्थे पाद ॥
भाष्यार्थदर्पणः संपूर्णः ।
श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीगुरुपरंपरायै नमः ॥

श्रीभाष्ये शारीरकसूत्र अकारादि सूची

[पृष्ठसंख्या]

अशोनाना	591	अदृश्यत्वादि	304	अन्नमद्वर्गे	253
अकरणत्वा	608	अदृष्टानियमात्	597	अन्यात्रस्थिते	550
अक्षरधिया	711	अधिकं तु भेद	193	अन्यत्रानावा	515
अक्षरमन्वरा	333	अधिकारव्यप	568	अन्यवारत्न	678
अग्निहोत्रादि	826	अधिकोपदेशात्	772	अन्यवानुमितौ	516
अग्न्यादिगति	622	अधिष्ठानानुपपत्तेश्च	553	अन्यवानुमेय	461
अज्ञानवद्वास्तु	749	अव्ययनमात्रवतः	775	अन्यभावव्यावृ	336
अज्ञानवानुप	716	अनभिभवं च	791	अन्याधिष्ठिते	636
अज्ञेयु यथा	758	अनवस्थितेरसभ	298	अन्यार्थं तु	114
अचलत्वं चा	816	अनारब्धकार्ये	825	अन्यार्थश्च	319
अणवश्च	605	अनाविच्छुर्वन्	801	अन्वयादिति	688
अणुश्च	608	अनापृच्छशब्दात्	888	अपरिग्रहाच्चा	526
अत एव च नि	360	अनियमस्सर्वेषा	710	अपि चैवमेके	654
अत एव च स	296	अनिष्ठादिकारिणाम	629	अपि संराधने	661
अत एव चाग्नी	783	अनुकृतेस्तस्यच	350	अपि सप्त	631
अत एव चानन्य	783	अनुज्ञापरिहारौ	596	अपि स्मर्यते	350
अत एव चोप	657	अनुपपत्तेस्तु न	283	„	594
अत एव न	316	अनुवन्वादिभ्यः	742	„	788
अत एव प्राणः	263	अनुष्ठेयं	779	„	793
अत एव सर्वा	834	अनुस्मृतेर्वादिः	319	अपीतौ तद्वत्	451
अतः प्रबोधः	649	अनुस्मृतेश्च	535	अपत्तीकालम्बना	863
अतश्चायनेऽपि	846	अनेन सर्वगत	669	अवाधाच्च	788
अतस्त्वितरत्	793	अन्तर उपपत्तेः	292	अभावं वादरि	878
अतिदेशाच्च	740	अन्तरा चापि तु	792	अभिध्योपदेशा	431
अतोऽनन्तेन	662	अन्तरा भूत	716	अभिमानिष्यप	448
अतोऽग्न्यापि	829	अन्तरा विज्ञान	570	अभिव्यक्तैरित्या	318
अथा चराचर	286	अन्तर्याम्यधि	299	अमितसंख्यादि	597
अथातो ब्रह्म-	4	अन्तवत्त्वमस	553	अभ्युपगमेऽप्य	516

अम्बुदप्रहणा	657	आत्माप्रकरणात्	871	उचरोत्पादे च	530
अरूपवदेव	654	आत्मेसितूपगच्छन्ति	810	उत्पत्त्यसमवात्	554
अर्चिरादिना		आदरादलोप	727	उदासीनानामपि	537
अर्मकौ कस्त्वा	284	आदित्यादिमतय	811	उपदेशमेदान्नेति	268
अल्पश्रुतेरिति	349	आध्यानाय	687	उपपत्तेश्च	667
अवस्थितिवैशे	580	आनन्दमयोभ्यासात्	229	उपपन्नस्तल्लक्षणा	707
अवस्थितेरिति	423	आनन्दादय	685	उपपूर्वमपीत्येके	795
अविभागेन दृष्ट		आनर्थक्यमिति	628	उपमर्दं च	777
अविभागोवचनात्	849	आनुमानिक	387	उपलब्धिवदनिकम	587
अविरोधश्चन्दन	580	आप	568	उपसहारदर्श	495
अशुद्धमितिचेन्न	637	आपयणात्	816	उपसहारोऽ	678
अक्षमादिबध	493	आभासाएवच	597	उपस्थितेऽत	729
अश्रुत्वाविति	624	आमनितिचैन	819	उपादानाद्विहारो	587
असतिमत्तज्ञोप		आविष्यमित्यौष्ट्र	798	उभयधाचरोपात्	526
अतद्विचित्तेन्न	449	आवृत्तिरसच्छुप	808	"	533
असद्व्यपदेशा	489	आसीनस्त्वमवात्	815	उभयधाऽपि न	524
असन्नतेश्वा	596	आह च तन्मात्र	657	उभय यपदे	662
असंभवन्तु	566	इतरेत्वर्थसामा	686	उभयेपिहि	303
असार्वात्रिकी	774	इतरपरामर्शात्	347	ऊर्ध्वरेतम्मुच	777
अस्ति तु	563	इतरन्यपदेशा	491	एक आत्मनश्शरीरे	744
अस्मिन्नत्यच	252	इतरस्याप्येकम	823	एतेन मात्ररिधा	546
अस्यैवचोपपत्ते	89	इतरेनरमत्यय	529	एतेन योग प्रत्युक्त	444
आकाशमल्लिङ्गात्	258	इतरे त्वथ	868	एतेन शिष्टा	462
आकाशेचाविशेषात्	584	इतरेषांचानुपल	443	एतेन सर्वे व्याख्याता	437
आकाशोऽर्था	382	इयदात्मननात्	716	एवचाल्माका	549
आचारदर्शनात्	770	ईक्षतिकर्म	397	एवमप्युपन्यासात्	875
आतिवाहि		ईक्षतेर्नाशब्दम्	217	एवंमुक्तिफल्य	806
आत्मरूढे	432	उत्कामि यत	422	ऐहिकमप्रस्तुत	805
आत्मगृहीति	688	उत्क्रां तगत्या	579	कम्पनात्	380
आत्मनि चैन	499	उत्तरत्रचैत्ररथेन	376	करणवशेन	550
आत्मगवाध	688	उत्तराचेदावि	347	कर्ताशास्त्रार्थ	584

कर्मकर्तृव्यप	288	जगद्वाचित्वात्	408	तदापीतेस्संसार	838
कल्पनोपदेशाच्च	399	जगद्वाचापारवर्ज	883	तदुपर्यपि	858
कामकारेण	776	जन्माद्यस्य	174	तदोकोमज्ज्वलनं	848
कामाच्च नानुमा	252	जीवमुख्य—तस्	419	तद्गुणसारत्वात्	581
कामादीतरत्र	725	जीवमुख्य—गात्	274	तद्देतुव्यपदेशा	249
काम्यास्तुयथा	768	ज्ञेयत्ववचनाच्च	392	तद्भूतस्य तु नात	794
कारणत्वेन चाका	405	ज्ञोत एव	756	तद्वतोविधानात्	771
कार्यवादरिरस्य	859	ज्योतिराद्यधिष्ठा	609	तन्निर्धारणा	731
कार्याख्याना	689	ज्योतिर्दिशनात्	381	तन्निष्कस्यमोक्षो	228
कार्याख्ये तद्	861	ज्योतिरुपकमा	398	तन्मनः प्राण	835
कृतप्रयत्नापेक्ष	589	ज्योतिश्चरणाभि	264	तन्वभावे	880
कृताख्येऽनुस्रय	626	ज्योतिरपि भावा	367	तर्काप्रतिष्ठानात्	460
कृतप्रसक्ति	497	ज्योतिरपैकेषा	404	तस्यचनित्यत्वात्	
कृत्वाभावात्तु	802	त इन्द्रियाणि	610	तानि परे	
क्षलियत्वगतेश्च	375	तच्छ्रुतेः	770	तुल्यं तु दर्श	
गतिशब्दाभ्या	344	तद्विज्ञेयवत्त्वं	855	तृतीयशब्दाच्च	
गतिज्ञानान्यात्	226	तत्त्वसमन्वयात्	198	तेजोतरस्तथा	
गतेरर्थवत्त्वं	706	तत्पूर्वकस्याद्वाचः	601	त्रयाणामेव	
गुणमाधारण्य	761	तत्रापि तद्व्यापारा	631	त्रयात्मकत्वात्	
गुणाद्वालो क्वच	581	तस्त्वाभावापत्ति	631	दर्शनाच्च	
गुणा प्रविष्टा	288	तथाचैकवाक्यो	783	"	7
गोणक्षेत्रज्ञान	221	तथान्यप्रतिषेधा	667	"	86
गौण्यसम्भवाच्छब्दा	561	तथा प्राणाः	599	दर्शयतश्चैवं	886
गौण्यसम्भवात्तरभा	601	तद्विनाम उच्य	817	दर्शयति च	677
चक्षुरादिवत्तु	607	तदधीनत्वादर्थवत्	391	"	895
चमसम्प्रतिशेवात्	395	तदनन्त्यस्वमार	161	दर्शयतिचाथो	656
चरणादिति चेन्न	627	तदन्तरप्रतिषेधौ	319	तद्वहरेभ्यः	310
चरत्परव्याप्यस्य	572	तदभावनिर्धारणे	377	दृश्यते त	449
चित्त्वित्तमालेख	871	तदभावो नाडीषु	617		
उच्यते उभयाभि	706	तदभिध्याना	561	देहयाग	
उच्यते उभयाभि	266	तदव्यक्तनादिति	660	गुणाच्च	

द्वादशाहबहु	879	नाभावउप	538	पूर्वविकल्प	738
धर्मजैमिनि	670	नाविशोपात्	775	पृथगुपदेश	681
धर्मोपपत्तेश्च	332	नास्तोदृष्टत्वात्	537	पृथिवी	568
धृतेभ्यमहिभो	346	नित्यमेव च भावात्	525	प्रकरणाच्च	188
ध्यानाच्च	815	निःशोपल्लब्ध्य	584	प्रकरणात्	325
न कर्माविभागा	504	नियमत्	772	प्रकाशवच्चा	685
न च कर्तुं करणम्	554	निर्मातारं	643	प्रकाशादिवद्या	661
न च कार्येत्यमि	862	निशितेति	845	प्रकाशादिवसु	595
न च पर्यावादप्य	550	नेतरोनुपपत्ते	250	प्रकाशाश्रय	664
न च स्मात्मत	303	नैकस्मिन् दश	837	प्रकृतिश्च	426
न चाधिकारिक	795	नैकस्मिन्नसम्भावात्	545	प्रकृतैतावत्त्वं	659
न तु दधान्त	455	नोपमर्देनात्	839	प्रतिज्ञाविरोध	224
न तृतीये तथोप	633	पञ्चशक्तिर्नो	608	प्रतिज्ञासिद्धे	422
न प्रतीके न हि स	813	पटवच्च	490	प्रतिज्ञाऽद्धानि	545
न प्रयोजन	502	पत्यादिशब्देभ्य	385	प्रतिषेधाच्च	665
न भावोऽनुप	541	पत्युरसामञ्जस्यात्	551	प्रतिषेधादिति	840
न वक्रुरात्मोप	271	पयोभ्रुकचेत्	510	प्रतिसंख्यापति	553
न वा तत्सह	761	परं जैमिनिर्मुक्त्य	861	प्रत्यक्षोपदेश	884
न वा प्रकरण	680	तस्सेपरमसु	665	प्रथमेऽश्रवणा	623
न वापुक्रिये	606	परानुलङ्घ्यते	588	प्रधानवदेव	732
न वा विशोपात्	695	परामिध्यानात्	645	प्रदीपवदावे	881
न वियदश्रुते	562	परामर्श	778	प्रदेशमेवादि ति	597
न विच्छिन्नात्वा	445	परिणामात्	433	प्रसिद्धेश्च	386
न सङ्गोपसम्प्रहा	403	परेणचशब्दस्य	744	प्राणगतेश्च	822
न सामा या	743	पारिप्लवार्था	782	प्राणस्तथानु	269
न स्थानतोपि	651	पुस्त्यादिव	582	प्राणाद्यथो	403
नाणुरलङ्घ्यते	579	पुरुषविद्यायामपि	698	प्रियश्चिरस्त्वा	885
नात्किंचिरेण	636	पुरुषाभीत	765	फलमत उपपत्ते	667
नात्माश्रुते	573	पुरुषात्मवविति	515	सहितसुखवधा	797
नानाशब्दादि	754	पूर्वं तु वादरायणो	671	सुदृढयथे पाद	668
नानुमानमत	324	पूर्ववद्वा	664	ब्रह्मदृष्टि	

ब्राह्मणजैमिनि	874	मौनवदितरेषा	803	विपर्ययेणतु	570
भार्क वानात्म	625	यत्रैकाम्रता	816	विप्रतिषेधाच्च	557
भार्क जैमिनिः	879	यथाचतुशो	588	विप्रतिषेधाच्चा	517
भावे तु बादरायण	368	यथा च प्राणादिः	490	विभागश्शतवत्	774
भावग्रन्दाश्च	782	यदेवविद्ययेतिहि	829	विरोधः कर्मणी	358
भावेचोपलब्धेः	487	यावदधिकार	709	विवक्षितगुणो	282
भावेनामद्वय	881	यावदात्मभावि	582	विशेषं च दर्श	866
सतादिपादव्यप	268	यावद्विकारं	566	विशेषणभेद	306
भूतेषु तच्छ्रुते	836	योगिनः प्रति	848	विशेषणाच्च	289
भूमासंपसादा	326	योनिक्ष हि	436	विशेषानुग्रहश्च	793
भूतः क्रतुवत्	752	योनेश्शरीरम्	641	विशेषितत्वाच्च	860
भेदव्यपदेशाच्च	251	रचनानुपपत्तेः	505	विहितत्वाच्चा	789
भेदव्यपदेशाच्चान्यः	258	रश्म्यनुसारी	844	वृद्धिहासभा	658
भेदव्यपदेशात्	324	रूपादिमत्त्वाच्च	536	वेधार्थमे	699
भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च	611	रूपोपन्यासा	310	वैद्युतेनैव	858
भेदादितिचेन्न	653	रेतस्सिग्योगो	641	वैधर्म्याच्च न	540
भेदात्तेति चेत्	676	लिङ्गभूयस्त्वा	734	वैशेष्यात्तु	618
भोक्तृतापत्तेर	462	लिङ्गाच्च	810	वैश्वानरस्ता	311
भोगमात्रसाध्य	887	लोकावत्तुलीला	503	वैधर्म्यनेवृण्ये	503
भोगेनत्विरे	830	वदतीतिचेन्न	392	व्यतिरेकस्ताद्	747
मध्यादिष्वसंभवात्	366	वाक्यान्वयात्	417	व्यतिरेकान	511
मन्त्रवर्णात्	594	वाङ्मनसिदर्श	832	व्यतिरेकोगन्ध	581
मन्नादिवद्वा	751	वायुमब्दाद्	852	व्यतिहारो	721
महद्वच	395	विकरणत्वात्तेति	502	व्यपदेशाच्च	587
महर्दीर्घवद्वा	520	निकरूपोऽविसिष्ट	757	व्याप्तेश्च	682
मांसादिभौमं	616	विकारशब्दात्ते	247	शक्तिविपर्यया	588
मात्रवर्णिक	249	विकारावर्ति च	885	शब्दइतिचेत्ता	358
मायामात्रं तु	644	विज्ञानादिभावे	555	शब्दविशेषात्	283
मुक्त प्रतिज्ञानात्	870	विद्याकर्मणो	632	शब्दश्चातो	758
मुक्तोपलप्य	323	विधैवतुनिर्वा	740	शब्दादिभ्यो	315
मुग्धेऽर्धसंप	650	निधिवीधारण.	780	शब्दादेवप्रति	351

शब्देभ्य	565	समाकर्षात्	407	सैवहिसत्या	722
शमदमाद्युपेत	785	समाध्यभावा	588	सोध्यक्षे	836
शास्त्रदृष्ट्या	272	समानपूर्वं	691	स्तुतयेनुमति	776
शास्त्रबोनि	181	समाननाम	863	स्तुतिमात्र	781
शिष्टेष्व	760	समानाचासु	837	स्थानविशेषा	667
शुभासतदनादर	370	समाहारत्	760	स्थानादिव्यप	298
शेषत्वात्पुरुषा	767	समुदाय उभय	526	स्थित्यदनाभ्यां	325
श्रवणाध्ययना	378	सवत्रमसिद्धो	278	स्मरति च	595
श्रुतत्वाच्च	226	सर्वैथानुपपत्ते	542	"	631
,	670	सवथापि	791	"	816
श्रुतेस्तुशब्द	498	सर्वधर्मोपप	504	स्मर्यते च	842
श्रुतोपनिषत्काल्य	298	सर्ववेदान्त	673	स्मर्यतेऽपि	693
श्रुत्यादिवळी	741	सर्वाभानुमति	786	स्मरमाणमनु	814
श्रेष्ठेष्व	605	सर्वापेक्षा	784	सृष्टेश्च	284
स एव तु कर्म	649	सर्वाभेदा	683	,	378
संयमनेत्वनु	630	सर्वोपेता	501	"	861
संस्कारपरा	377	सहकारित्वेन	790	सृष्ट्यनवकाश	439
संस्कृतादेव	877	सहकार्यन्तर	799	स्याच्चैकस्य	584
संज्ञातश्चेत्	682	साक्षाच्चोभ	481	स्वपक्षदोषा	460
संज्ञामूर्तिकल्पसि	612	साक्षात्प्यविरो	317	"	500
संपत्तेरिति	319	साचप्रज्ञासनात्	336	स्वशब्दोन्मा	580
संप्रदायविर्भाव	868	साभान्यापु	666	स्वात्मनाचो	579
संप्रदादेवम	694	सामीप्यापु	860	स्वाभ्यायस्य	676
संमूर्त्तिबुद्ध्या	695	साम्प्रदाये	705	स्वाप्यसंप	882
संभोगपाप्ति	286	सुकृतदुःकृते	629	स्वाप्ययात्	224
सत्त्वाद्यापरस्य	488	सुखविशिष्टा	298	स्वामिन फल	798
सन्ध्येसुष्टिराह	642	सुषुप्त्युत्क्रान्त्यो	385	हस्तादयस्तु	608
सद्यगते	602	सुखं तु त्वद्	391	हानीतृपायन	701
समन्वारम्भण्यात्	771	सुखं प्रमाणत	889	हृद्यपेक्षया	358
समवायाभ्युप	524	सूचरुध हि	646	हेयत्वाद्यपनाच्च	239

ब्रह्मसूत्राधिकरणानाम् अकारादिसूची ।

	पुट		पुट
अंशाधिकरणम्	591	आत्मत्वोपासना	810
अक्षरश्रुति	711	आत्माधिकरणम्	573
अक्षरावि	333	आदित्यादिमत्य	814
अग्निहोत्राद्यधि	826	आनन्दमयाधि	229
अग्नीन्धनाद्यधि	783	आनन्ददाद्यधि	685
अज्ञावबद्धाधि	749	आनुमानिका	387
अत्रविचरणम्	286	आप्रयोगाधि	816
अदृश्यत्वादि	304	आरम्भगाधि	464
अध्यक्षाधि	836	आवृत्त्यधि	808
अनारब्धकार्या	825	आसीनाधि	815
अनाविष्कारा	804	आसूत्युपक्रमा	837
अनियमाधि	710	इतरक्षणाधि	830
अनिष्टादिकार्य	629	इतरव्यपदेशा	491
अन्तरधि	253	इतराधि	823
अन्तरत्वाधि	716	इन्द्रप्राणाधि	269
अन्तराधि	292	इन्द्रियाधि	610
अन्तर्याम्याधि	298	ईश्वतिकर्माधि	337
अन्यथात्वाधि	678	ईश्वर्याधि	217
अन्याधिच्छिन्ना	636	उत्पत्त्यसंभवाधि	554
अपशुद्धाधि	370	उपलब्ध्याधि	538
अभावाधि	878	उपसंहारदर्श	493
अचिराद्यधि	850	उभयलिङ्गाधि	651
अर्थान्तरत्वादि	382	एकस्मिन्नसं	545
अविभागाधि	843	ऐहिक्याधि	805
अविभागेनदृष्ट	872	कर्त्रविचरणम्	584
अहिकुण्डलाधि	662	कर्मानुसृष्टि	649
आकाशाधि	258	कामाद्यधि	725
आतिवाहिकाधि	857	कारणत्वाधि	405
		कार्याख्याना	689
		कार्याधिकरणम्	859
		कृतात्ययाधि	626
		कृत्स्नसकत्यधि	497
		चनसावि	395
		जगद्वाचित्वा	403
		जगद्वाद्यापारवर्जा	883
		जन्माद्यधि	174
		जिज्ञासाधि	4
		ज्ञाधिकरणम्	576
		ज्योतिरधि	264
		ज्योतिराद्यधि	609
		तत्त्वाभाव्या	635
		तदधिगमाधि	817
		तदन्तरप्रति	619
		तदभावाधि	647
		तदोक्तोधि	843
		तद्भूताधि	794
		तन्निर्धारणा	791
		तेजोधि	567
		दक्षिणायना	846
		दहराधि	340
		देवताधि	353
		शुभ्वाद्यधि	321
		नातिचिराधि	636
		निशाधिकरणम्	845
		परसंपत्त्यधि	842
		पराधिक	665

परायत्ताधि	588	मुग्धाधि	650	सकल्पपाधि	877
पशुपत्यधि	551	यथाश्रयभावा	758	सख्योपसंग्रहा	402
पारिप्लवाधि	782	योगमन्युक्तधधि	444	सज्ज मूर्ति	612
पुरुषविद्याधि	697	रचनानुपपत्त्य	505	सपद्य विर्भा	868
पुरुषार्थाधि	765	रश्म्यनुमाराधि	844	सप्त धाधि	694
पूर्णविकल्पा	738	लिङ्गभूयस्त्वा	734	सत्भृत्यधि	695
प्रकृत्यधि	426	वरुणाधि	805	सन्ध्याधि	642
प्रतीकाधि	813	वानरान्वया	417	सप्तगत्यधि	602
प्रणानाधि	732	वागधिक	832	समन्वयाधि	193
प्रमिनाधि	351	वातुत्रिया	606	समानाधि	691
प्रयोननवत्त्वा	502	वाय्वधिक	852	समुदाया	526
प्राणाणुत्वा	605	त्रिकल्पाधि	707	सर्गप्रपत्ति	278
प्राणधिक	283	विधुराधि	792	सर्वधानुप	542
प्राणोत्पत्त्य	599	वियदधि	562	सर्ववेदान्त	673
फलाधिक	667	विलक्षणत्वा	445	सवन्द्याख्याना	437
श्रमाधिक	874	विहितत्वाधि	789	सर्वास्त्रानुमत्य	786
मूलाधि	836	वेधाधि	699	सर्वापेक्षा	784
मूलत्रयाय	752	वैश्वानरा	311	सर्वाभेदा	688
मूलाधि	326	शब्दादिभेदा	754	सहकायन्त	799
भोक्त्रापत्त्यधि	462	शमदमाद्य	785	साम्पराया	705
मन्धवि	866	शरीरेभावा	744	स्तुतिमात्रा	781
मनोधि	835	शास्त्रयोनित्वा	181	स्मृत्यधि	439
महर्षीर्षाधिकर	580	शिष्टापरिमहा	462	स्वाम्यधि	798
मुक्तिफलाधि	806	त्रेष्टाणुत्वाधि	608	हान्यधि	701

शोधनिका

- 442- 1 अहन्यमानस
 14 तमभ्यर्थ
 26 श्रुत्यर्थ
 444-10 विश्वसनीय
 30 यथाश्रुतमेव
 452-20 दर्शयति
 453-13 असमवाधि
 457- 8 आश्रय
 460-14 दूषणमुपैतु
 461- 7 शास्त्रमेव ...पट्टेहणा
 8 शास्त्रविरोधिना
 467-10 रज्ज्वादेः सत्यता
 468- 7 नुपलब्धेद्व... साधित
 471-12 तदीयकर्मसंक्रमः
 474-10 अपारमार्थिकी
 475-29 परिच्छेदमावेऽपि
 478;13 भ्रमासंभवात्
 480 26 सर्वभेदवादिभिः
 27 आनन्त्यश्रुतेः
 481-24 उत्पाचोत्पादक
 25 नामधेयस्य
 487-28 उपलभ्यमान
 489 23 लोके वेदेच
 498- 6 निरययत्वं
 501-14 इति स्त्रीलिङ्ग
 505 टी 12 पराभ्यूह
 506 टी 1 सुसङ्गम्
 518-20 एवंन्याहत्
- 520-22 विगृह्यम्
 523- 4 कात्स्न्येन वा
 524-22 दूषणं
 528-18 परमाणुकारण
 535-10 क्षणिकत्वभंगः
 537-11 संक्रमणं
 541- 7 मात्रप्रमाणक
 546- 7 स्वाभाविकत्व
 20 मनोवाक्य
 550-18 अनोत्पन्नचेतन
 29 प्रमाणानुसारेण
 553 30 परिहृता भवति
 555-15 पुंलिङ्ग
 556- 2 समाश्रयणीयत्वाय
 559-20 पाञ्चरात्रे
 560- 2 तदेकतत्त्वम्
 17 अनुसंद्धानस्य
 565-27 तेजःप्राथम्य
 567-17 शास्त्रैक ...अमृतत्व
 569-16 प्रस्तुतत्वात्
 20 पुंलिङ्ग
 27 श्रुते
 572- 6 स्यात्
 574-22 चिदचिद्भ्रमसु
 28 दर्शयति
 27 इत्यादिश्रुति
 575-24 प्रतिकूलो
 576-27 सिद्धयति
- 577-18 स्वाभाविक...नित्यज्ञान
 27 ज्ञानत्वाम्युपगमे
 29 सर्वतोपलब्धि....तदुत्पत्ति
 578-19 इव विशेषण
 583- 8 अपितु
 585-19 प्रतिविध्यते
 588-22 व्यापारेण
 23 तत्तत्कार्यवत्तम्
 587- 9 उपलब्धिबन्धनियमः
 588-30 पेशश्रुतिभि
 589-12 कृतं प्रयत्नं
 19 तत्कलीनां
 21-22 विचिनिषेधयोरा
 590- 5 स्वमेव
 16 प्यप्रार्थितोऽपि
 18 एवञ्चेदं
 30 अप्रतिष्ठं ब्रह्मना
 591-14 नेदश्रुति ....अंशश्रुति
 593-30 आधेयत्वविधेयत्वादि
 594-11 जीवब्रह्मसंबन्धस्य
 595- 1 त्रसिणि
 596- 4 चकारात्
 599-30 दर्शयिष्यते
 600-24 सूक्ष्मवतारयतीति
 602-19 तत्सत्त्वस्येष्टत्वादिति
 603-28 केषाञ्चिदेव
 30 कालमात्रभवाः
 604- 5 वर्णननिरासोऽपि

604 8	पामागिकेसति	671 टी 7	व्यङ्कतुं	712 30	सुसूक्ष्म
605-26	अह आसीत्	672-टी 12	शाण्डिल्य	715 1	अग्ने वेर्होत्त
606-11	मनुष्यत्वेवो	676-टी 3	सिद्धान्त	टी 22	सामवेदे
22	वाक्यानि च	677 टी 10	आहवनीय	717 1	बृहदारण्यके
30	शृषङ्गवेद्या	679 11	ऋतुसाद्रूप्य	720 टी 22	प्रकान्ते
607 15	(वृ १५, 1) योऽयं	680-14	माजुर्	721 ,, 13	सुक्चन्तरेणैव
608 6	यस्मिन्नुत्कान्ते	688 टी 6	उत्पत्तौ	,, 14	अशनायाच
21	चक्षुरादिसंमतकरण	684 7	समाधानामिन्द्र	722 11	रौवहि
614 8	मूर्तिहृत्ति	9	सुपपादितम् ।	टी 5	अशनायाच
61 25	निष्पत्तिवाक्यपाठ	685-टी 13	मयोपासना	7	कच्छंकापरि
619-22	कोऽपरमालनि	686 टी 7	सर्वे साधारण्या	8	रन्यान्तेवासि
24	वैरम्यस्य	10	कत्वमेवा	725-13	गुणविशिष्ट
622-25	इति ।	687 11	मिर्मयिरस्त्वा	726 3	आयतनाविष्म-
623 15	अन्विवयका	692-टी 27	यत्	टी 8	परस्य
30	विषयिण	697-टी 20	स्तोत्रादि	727 ,, 2	विशिष्टस्योक्त
625 21	अपि तत्रो जीव	698 टी 13	उपरिक्तअथव	730 ,, 1	कम्, न च
626 16	चण्डालादि	700-टी 2	विद्यास्तव	,, 16	बचविनिर्भौ
629 3	आचारानुमित	702 टी 2	शाटशाथनि	,, 19	तत्प्रत्यनीकत
13	गतिअवभावात्	704 3	ज्यायस्त्वेन	732 , 6	धीपनिषद
20	शृषङ्गिणैश्चस्य	17	पुत्रदासोवा	,, 7	पासनस्य
639 15	शक्तिशब्दव्यवसाधन	705 14	दुष्कृतसंक्रमण	735 ,, 19	नारायण
640 17	विधिनियेषधयो	706-टी 9	देहवियोगार्थ	736 ,, 4	पञ्चकोश
641 10	शरीरभासि	10	साम्प्रदाय	7 8 ,, 9	प्रातिष्ठस्य
642-15	संसारजीव	14	कौपीनिक	,, 17	श्रोत्रवयान्श्रोत्र
22	मध्यम्यामवस्थाया	707-टी 3	गतिश्रुते	,, 21	वधायं च्याषा
654 25	पदार्थ	708 टी 11	तीत्यप्युच्येत	,, 25	सर्वव्यापार
652-14	पामागिकमिति	710 13	तेऽर्चितमित	739 ,, 1	स्वष्टिक
653 18	मूर्तिपूर्वजाश्रयमात्रे	टी 8	साधारणतया	5	विधायम
654 30	बद्धिवा	711-टी 17	नास्थूत्	,, 13	सञ्चनोपरस
657 3	त्वानुसंधानं	712- 4	कलसंशय	740 3	विशुद्धिदिश्वते

टी. 8 सोघातस्या	789-टी. 11 यथाते, तथेमे	864. „ 1 कार्याद्युपासका
741-10 व्याहारो	788- 7 कैमुतिक	„ 4 तदन्युपापक
741-टी. 14 चिन्वन्तीति, पुरुष	790-11 मग्निहोत्रादीनां	866.टी. 5 पञ्चाग्नि
742 „ 9 तदपेक्षा	791 1 तयाप्यनुष्ठेयानि	„ 8 दृष्टद्योपासनं
743 „ 9 श्रयते	टी. 15 अविद्ययामृत्युं	867 „ 7 मूलाषाढोत्तरावा- डामयी
714- 9 इत्यादिनो	792- 5 श्रुतौ स्मृतौ च	20 मिश्रचिद्विषयकं
टी. 2 वाक्यमत्र	793- 2 यथोर्ध्वरे	869.टी. 2 मप्यनभ्युपगम्य
749 „ 8 जीवोपासन	„ टी. 11 आश्रमित्व	871.टी. 16 नुकूलत्वेन
12 तन्मतेपाठः	798 „ 15 निर्णीतत्वात्	872. 4 संकुचितानां
20 साधयितुम्	804 „ 3 मौनसद्भावस्य	873.30 ब्रह्मैवयमि
750-12 उपासनस्य	6 प्रवज्याप्रस्तावः	874.13 स्वौद्धुलोभिः
„ भिन्नतच्छास्त्रा	819.टी. 25 मूर्त्तत्वाभावात्	875. 1 तेनरूपेणा
752-16 कुले	„ 26 चिन्त्यम्	12 मैत्रेयी
टी. 3 विराट्संपन्न	821.टी. 7 एवंकुर्वं	14 घनदृष्टान्त
756 „ 12 औपचारिक	„ 28 उपासनारम्भ	16 देहात्त्वन्तःस्थि
757- 3 वैदुष्यादिश्च	822 „ 20 प्रदास्यामि	17 अवाहः
„ 4 समुपजात	829 „ 19 संभावनापरि	879.16 यजतिचोदना
758 „ 12 प्रायश्चित्ताना	835- 8 मनस्सम्पत्ति	884.टी. 10 मुक्तविषये
„ 16 कामनासत्त्व	840.13 आसक्तामः	885.टी. 6 बद्धस्यैव
763- 8 एवं चिद्धवै	844- 4 मूर्धन्यैव	886. 2 जगद्ग्या
„ 14 त्वासमवात्	13 सदुत्कामति	11 एष ह्येवा
764 „ 16 सूत्रयुजय	टी. 13 संततत्वं	15 एवाविर्मृतः
766 „ 11 जैमिने	845 „ 9 दित्यप्राप्ति	16 त्वमेवपरम
„ प्राक्तन	846-टी 8 कर्मशेषे	टी. 1 प्रतिबन्धक
769-12 नाधिकरण्याय	850-15 रश्मिभि	2 मुक्तकण्ठक
770- 1 स्वर्गीयर्थे	651-12 तत्प्रथितेः	5 तुरीये मोक्षश्च
772- 9 हेयप्रत्यनीका	651 „ टी. 5 किमर्चिरादिरेक	11 इच्छतएव
टी. 1 तज्यताकाध्ययने	854 टी. 2 संयत्सर	892- 3 अर्चिरादिना 850
778 „ 6 मुल्लंघ्यापि	858-टी. 21 समाधानमिति	8 अविभागेन दृष्ट 872
779-10 अध्ययनशब्दो	859.टी. 4 अपतीकालम्बन	22 अस्थैव चोपप 899
781-10 जुद्धादीना	863. „ 3 प्रजापतिः	27 आतिवाहि 857

अनुसूतचरानेकमुद्रणालयदौ स्थित । शोधकस्यासहायत्वादप्यशुद्धिस्तु भ्रूयसी ॥
 कथञ्चिन्निरवर्त्यैतत् कार्ये तत्रेति तुभ्यन । सन्तो गुणान् ग्रहीष्यति किमन्यैर्दोषदर्शिभि ॥

हेतु सर्वान्तराल्या भवतन्तिरभूथ स्वतन्त्रान्यशून्यो
 निर्वाभ स्वप्रमाणद्यपिनपरमतो व्योमकृष्णसहेतु ।
 नीचोक्तस्थाननेता निरघगुणनिधिर्धैव इज्यार्थकर्मा
 पापच्छिन् स्याजिताज्ञो गतिक्रुदधृत्तदो ब्रह्मसूत्राभिमेय ॥

अयत्त यतिपतिश्रीलक्ष्मणार्याः यत्तुक्ति
 अयत्त निगबन्नुडादेशिकानर्घसूक्ति ।
 अयत्त तदुभयास्वाप्यसदाचायपक्ति
 अयत्त तदभिगम्य सन्निधि श्रीनिधिर्न ।

श्रीरस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

